

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series «Philological sciences»
№4 (70), 2019

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
AbaiKazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series «Philological sciences»
№4(70)

Алматы, 2019

атындағы
Қазақ ұлттық
педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Филология
ғылымдары»
сериясы, №3(70), 2019

Шығару жиілігі – жылына
4 нөмір.

2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
п.ғ.д., профессор, академик
Б.Ө. Сманов

Бас редактордың
орынбасары
ф.ғ.д., профессор
Б.Әбдіғазилұлы

Ғылыми редакторлар
ф.ғ.д., проф. С.Ж. Әбішева
ф.ғ.д., профессор

Қ.Ө.Есенова
ф.ғ.к. А.Д. Ибраева

Редакция алқасы:
ф.ғ.д., проф.

У.М. Бахтикиреева
(Ресей),
PhD докторы, проф.

И.З. Белобровцева
(Эстония),
ф.ғ.д., проф.

Ердоған Алтынқайнақ
(Түркия),
ф.ғ.д., проф.

А.К. Киклевич (Польша),
ф.ғ.д., проф.

Г.Л.Нефагина (Польша),
магистр, проф.

Ноуако Сусуму
(Жапония),
п.ғ.д., проф.

Н.И. Ишекеев
(Қырғызстан),
ф.ғ.д., проф.

Жан Диңжин (Қытай),
п.ғ.д., проф.

Чан Дин Лам (Вьетнам),

филология магистрі
Ж.Ш. Саметова
(жауапты хатшы)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық
педагогикалық
университеті, 2019

Қазақстан
Республикасының

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

Абдирасилова Г.Қ., Шойбекова Ғ.Б., Нұртаева А.Б. Қазіргі коммуникация құралдарының тіл тазалығына әсері
Abdirasilova G.K., Shoibekova G.B., Nurtaeva A.B. Influence of modern means of communication on the purity of language

Акимова А.С. Способы передачи и адаптации заимствованных терминов в якутском языке

Акимова А.С. Саха тіліндегі кірме терминдерді беру және бейімдеу тәсілдері

Атабаева М.С., Асанбаева С.А. Алматы облысы жер-су атауларының төл тілдік қабаты жайында

Atabaeva M.S., Asanbaeva S.A. About national language layer of geographical names of almaty region

Байысхан А., Абдуалиулы Б.Адамзат танымының айғағы – мифотопонимдер

Baiyskhan A., Abdualiuly B. Proof of human knowledge - mythopothymes

Балабекова Қ.Ш., Отарбекова Ж.К. Тұрмыс-салт ертегілеріне лингвостатистикалық талдау

Balabekova K.Sh., Otarbekova Zh.K. Linguo-statistical analysis of fairy tale about life and culture

Балтабаева Ж.Қ., Қасым Б. Тіл мәдениетінің мәселелері: академик Рәбиға Сыздық еңбектері негізінде

Baltabaeva Zh.K., Kasim B. Speech Culture Issues: Based on the Works of an academician Rabiga Syzdykova

Бесимбаев Б.Н. Әлемнің фразеологиялық бейнесінің концептуалды және лингомәдени ұстанымдары

Besimbaev B.N. Conceptual and linguistic-cultural principles of phraseological image of the world

Дюсекенева И.М., Куребаева Г.А. К вопросу о современной заимствованной лексике в немецком языке (на примере экономической терминологии)

Дюсекенева И.М., Куребаева Г.А. Қазіргі заманғы неміс тіліндегі кірме сөздердің мәселесі орайында (экономикалық термин жүйесінің негізінде)

Дулаева Э.З., Мамедова Ф.З., Базылова Б.К. Речевой этикет и национально-культурные традиции

Дулаева Э.З., Мамедова Ф.З., Базылова Б.К. Сөйлеу этикеті және ұлттық-мәдени дәстүрлер

Дулаева Э.З., Мамедова Ф.З. Формы обращения в арабском и турецком речевом этикете

Дулаева Э.З., Мамедова Ф.З. Араб және түрік сөйлеу әдебіндегі қаратпа сөз үлгілері

Жаңабекова А.Ә., Пірманова К.Қ. Орыс тілінің ұлттық корпусының сөзжасамдық

мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109-Ж

Басуға 24.12.2019 қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 51,75 е.б.т.

Таралымы 300 дана. Тапсырыс 157.

050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13. Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки», №4(70), 2019

Выходит с 2000 года. Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.п.н., профессор, академик
Сманов Б.У.

Зам. гл. редактора
д.ф.н., профессор
Абдигазинулы Б.

Научные редакторы
д.ф.н., проф. **Абишева С.Д.**,
д.ф.н., профессор
К.О.Есенова,
к.ф.н., **Ибраева А.Д.**

Редакционная коллегия:
д.ф.н., проф.

Бахтикреева У.М.
(Россия),

доктор Ph(D), проф.

Белобровцева И.З.(Эстония),
д.ф.н., проф.

Ердоган Алтынкайнак
(Туркия),
д.ф.н., проф.

Киклевич А.К. (Польша),
д.ф.н., проф.

Г.Л. Нефагина (Польша),
магистр, проф.

белгіленімі: міндеттері мен әдістері

Zhanabekova A.A., Pirmanova K.K. Word-formation annotation of the russian national corpus: aims and methods

Жанпейс У.А., Озекбаева Н.А., Қуанышбаева Ш.С. Элементы инноватики в практическом курсе русского языка

Жанпейс У.А., Озекбаева Н.А., Қуанышбаева Ш.С. Орыс тілінің практикалық курсынағы инновация элементтері

Иманқұлова Ж.С. Түркі тілдерін дәуірлеу мен топтау туралы ғалымдар тұжырымдары
Imankulova Zh.S. Scientific conclusions of scientists on periodization and qualification of turkish languages

Керембекова М.Н., Караман Б.И. Турецкая языковая и терминологическая реформа. Как турецкая республика очищала турецкий язык от элементов иностранного языка.

Керембекова М.Н., Караман Б.И. Түрік тілі және терминологиялық реформа. Түркия Республикасы шет тіл элементтерінен түрік тілін қалай тазартты.

Кошербаев Р.Н., Кошербаева Г.Н. Активные методы как средство формирования кросс-культурной компетенции.

Kosherbaev R.N., Kosherbaeva G.N. Active methods as a meansthe formation of cross-cultural competence

Қапалбек Б.С. Ахмет Байтұрсынұлы әліпшесі

Karalakov B.S. The Alphabet Of Akhmet Baitursynov

Қасенов Е.С. Қазіргі ауызекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер және лингвоэкология
Kassenov E.S. Phraseological units and linguoecology in modern spoken language

Қасым Б.Қ., Суамбекова Г. Сөйлеу етістіктері: әлемнің тілдік бейнесінің когнитивті моделі

Kasym B.K., Suambekova G. Verbs of speaking: a cognitive model of the language picture of the world

Қасым Б.Қ., Мамадиярова Н.Б. Қазақ тіліндегі менталді лексиканың фреймдік құрылымы

Kasym B.K., Mamadiyarova N.B. Frame structure of mental vocabulary of the Kazakh language

Қортабаева Г.Қ., Асқарова Г.С., Ешметова Б.Б. «Ман» түбірі: «Маңғыстау» сөзінің шығуы туралы деректер

Kortabayeva G. K., Askarova G.S., Eshmetova B. B. Root word «man»: the sources about etymology of «Mangistau» lexeme

Қортабаева Г.Қ., Құдайбергенова А.Н. Түркі тілдеріндегі "жылқы" атауы: этимологиясы және концепті

Kortabayeva G.K., Kudaibergenova A.N. The name: "horse" in turkic languages etymology and concept

Косымова Г.С., Бурибаева Ж.Б. Қазақ тіл біліміндегі мәдени дискурс мәселесі
Kossymov G., Buribayeva Zh. The issues of cultural discourse in kazakh linguistics

Нурбаева А.М., Бугенова Л.А. Креолизованный рекламный текст и его особенности
Нурбаева А.М., Бугенова Л.А. Креолизацияланған жарнамалық мәтін және оның ерекшеліктері

Оразақынқызы Ф., Умурзакова Л. Қытайлықтардың ат қою дәстүріндегі космологиялық факторлар

Ноуако Сусуму

(Жапония),

д.п.н., проф.

Ишекеев Н.И.

(Кыргызстан),

д.ф.н., проф. **Жан Динжин**

(Китай),

д.п.н., проф. **Чан Дин Лам**

(Вьетнам),

магистр филология

Саметова Ж.Ш.

(ответ. секретарь)

© **Казахский
национальный
педагогический
университет
имени Абая, 2019**

Зарегистрировано
в Министерстве культуры
и информации

Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать

24.12.2019 г.

Формат 60x84 1/8.

Объем 51,75 уч.-изд.л.

Тираж 300 экз. Заказ 154.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ
им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая
**Kazakh National
Pedagogical
National University
named after Abai**

BULLETIN

«Bulletin KazNPU named
after Abai»

**Series «Philological
sciences»
№4 (70), 2019**

Editor in chief

*doctor of pedag. sc., prof.,
academician*

B.U. Smanov

Deputy Chief Editor

doctor of philology, professor
B.Abdigaziyuly

Scientific editors

doctor of philology, professor
S.D. Abisheva

*doctor of philology sciences,
professor* **K.O.Esenova**

Orazakynkyzy F., Umurzakova L. The influence of cosmological factors in the choice of name in the Chinese tradition

Пак Н.С., Буркитбай Г.Ж. Межкультурная Коммуникация В Казахском Обществе
Пак Н.С., Бүркітбай Г.Ж. Қазақстан қоғамындағы мәдениаралық коммуникация

Пірманова К.Қ., Жаңабекова А.Ә., Али Акар Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы жартылай сөзжасамдық қызмет атқаратын -лы/-лі, -ша/-ше, -ғы/-гі қосымшалары
Pirmanova K.K., Zhanabekova A.A., Ali Akar Polylogarithmes the functions of affixes -лы/-лі, -ша/-ше, -ғы/-гі in the national corpus of kazakh language

Рысқұлбек Д.Ж., Сатбекова А.А., Нұржанова Б.Н. Аймақтық фразеологизмдер құрамындағы сан категориясы

Ryskulbek D.Zh., Satbekova A.A., Nurzhanova B.N. Number category in regional phasiology

Сабыр М.Б., Исина Ж.А. Көне қыпшақ жазба ескерткіштерін зерттеудің өзекті мәселелері

Sabyr M. B., Issina Zh.A. Actual problems of research of ancient kipchak written monuments

Сулейменова Г.С. «Ономастика және елтану» пәні бойынша өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру

Suleimenova G.S. Organization of independent work in the discipline «onomastigs and regional studies»

Тымболова А.О., Тұрмахан Г.Ә. Ұлттық код – ұрпақ құндылығы

Tymbolova A.O., Turmakhan G.A. National code – value of the generation

Тымболова А.О., Хамитова М.Н. Пассионарлық – филолог маманның кәсіби мәнді бейнесі

Tymbolova A.O., Khamitova M.N. Passionality as a professionally significant image of a philologist specialist

Шойбекова Ғ.Б., Абдирасилова Г.Қ., Асанбаева С.А. «Ине» хрематонимінің этимологиялық табиғаты

Shoibekova G.B., Abdirasilova G.K., Asanbaeva A.S. Ethymological characteristic of chrematonime “needle”

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ LITERATURE

Абасилов А.М. Қазақ эмигранттары естеліктерінің жанрлық және стилдік ерекшеліктері
Abasilov A.M. Genre and stylistic features memories of kazakh immigrants

Абиыр Қ.Е. Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясындағы тарихи шындық және көркемдік шешім

Abiyur K.E. Historical reality and artistic decision in the novel of zh. turabajuly "Raiymbek batyr»

Айтимов М.К. Қазіргі қазақ прозасындағы тарихилық – көркем әдебиет дамуының дәнекері

Aitimov M.K. Historical and artistic word in the modern kazakh prose - development of knowledge of kazakh literature

Айтимов М.К. Ақиқат-адамдардың шынайы келбетінің айғағы (Мұхтар Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» деректі роман негізінде)

candidate of Philology **A.D. Ibrayeva**

The editorial board members:

doctor of Philology,
professor

U.M. Bakhtikireeva

(Russia),

PhD, professor

I.Z. Belobrovcva (Estonia),

doctor of Philology,
professor

Erdogan Altynkainak

(Turkey),

doctor of Philology,
professor

A.K. Kiklevich (Poland),

doctor of Philology,
professor

G.L. Nefagina (Poland),

master, professor

Nonako Susumu (Japan),

doctor of pedagogical
sciences, professor

N.I. Ishekeyev (Kyrgyzstan),

doctor of Philology,
professor

Zhan Dingzhing (China),

doctor of pedagogical
sciences, professor

Chan Din Lam (Vietnam),

Master of Philology

Zh.Sh.Sametova

(executive secretary)

© **Kazakh National
Pedagogical University
named after Abai, 2019**

Registered in the Ministry of
Culture and Information of
the Republic of Kazakhstan
8 May 2009 №10109-Zh/Ж

Signed in print 24.12.2019
Format 60x84 1/8.

Volume 51,75 teaching and
publishing lists

Number of copies 300, Order
154.

050010, Almaty, Dostyk
avenue 13,
KazNPU named after Abai

Publishing House "Ulagat"
of the Kazakh National
Pedagogical University
named
after Abai

Aitimov M.K. Truth-real evidence face of people (Based on the materials of Mukhtar Shakhanov «December Epic»)

Алжанбаева Ұ.Т. «Құтты білік» пен қазіргі түркі халықтарындағы дәстүр үндестігі

Alzhanbaeva U.T. Consonance of the traditions of modern Turkic peoples with the edifications of Yu. Balasaguni in «Kudatgu Bilig»

Алимбетов К.А. Р.Мұқанованың «Шерменде» әңгімесіндегі композициялық ерекшеліктер

Alimbetov K.A. Compositional features in the story R.Mukanov «Shermende»

Аширов Ж.С., Саметова Ж.Ш. Әдеби символизм мен футуризм

Ashirov Zh.S., Sametova Zh.Sh. Literary symbolism and futurism

Бегманова Б.С. Қазіргі қазақ драматургиясындағы қоғам көрінісі мен көркемдік шешім

Begmanova B.S. Artistic solution and public image in modern kazakh dramaturgy

Каримова Г.С., Жапарқұлова К.Ж. Қазіргі қазақ драматургиясындағы тарихи тақырып және «Ақтастағы Ахико» драмасы

Karimova G.S., Zhaparkulova K.Zh. Historical drama in modern kazakh drama and drama «Ahiko from Aktas»

Касенов С.Т., Абдуллина Л.И. Коммуникативная природа лирики Абая: трансляция культурных кодов казахов в международном сообществе

Касенов С.Т., Абдуллина Л.И. Абай лирикасының коммуникативтік табиғаты: халықаралық қоғамдастықтағы қазақтардың мәдени кодтарын трансляциялау

Көшекova А.А., Қожамқұлова Ұ.А. Қазақ балалар әдебиетінің інжу-маржандары

Koshekova A.A., Kozhamkulova U.A. Pearls of kazakh children's literature

Қадыров Ж.Т., Ибраева А.Д., Ыбрай С.Қ. I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы әйелдер бейнесінің сомдалуы

Kadyrov Zh.T., Ibrayeva A.D., Ibray S.K. The image of the woman in the trilogy of I. Esenberlin «Koshpendyler»

Құттыбаев Ш., Саметова Ж., Абдимомынов Е. Ш.Айтматов шығармаларындағы ғаламдық мәселелер

Kuttybaev Sh., Sametova Zh., Abdimomynov E. Global problems in the works of Sh.Aitmatov

С.О. Муминов, А.С.Сексенбай Проблема типологии приемов литературного комического

S.O. Muminov, A.S. Seksenbay The problem of typology of literary comic techniques

Мұхан А.Ж. Жаңа заманғы үйлену ғұрпының фольклорлық негіздері

Muhan A.Zh. Folklore foundations of a new wedding ceremony

Обаева Г.С. Фольклорлық мотивтер жазушының әдеби-эстетикалық концепцияларының элементі ретінде

Obayeva G.S. Folklore motives as an element of literary and aesthetic concepts of the writer

Saglam S. Abay'in şiirlerinde gençlik ideali:Abdirahman

Сағлам С. Абай өлеңдеріндегі жастардың үлгісі: Әбдірахман

Сейсенбиева Э.С., Мәдібаева Қ.Қ., Бегманова Б.С. М.Әуезовтің Абай шығармашылығын экзегетикалық тұрғыда зерделеуі

Seysenbieva E.S., Madibayeva K.K., Begmanova B.S. M.Auezov's religious study of Abai's creativity

Сермухаметова Б.Б., Сафронова Л.В. Классическая корейская проза и ее поэтика
Сермухаметова Б.Б., Сафронова Л.В. Классикалық корей прозасы және оның поэтикасы

Сұлтанова Б.М. Қазақ мемуарлық шығармаларының, роман-эссенің даму тарихы
Sultanova B.M. History of development of Kazakh memoir works and roman-essay

Тоқшылықова Г.Б., Құлахметова Р.М. Тынымбай Нұрмағамбетовтың «Айқай» повесіндегі түрікшілдік мұрат
Tokshylykova G.B., Kulakhmetova R.M. The idea of turkism in the novel “Aikay” (“Scream”) by Thynybay Nurmagambetov

Тоқшылықова Г.Б., Конырова А.Т. Қазіргі қазақ повестерінде заман шындығының көрініс табуы
Tokshylykova G.B., Konyrova A.T. Description truthfulness of the epoch in the modern kazakh stories

Unal A.Y. The use of Mehmet Akif Ersoy's poems in turkish education
Унал А.И. Түрік білімінде Мехмет Акиф Ерсойдың өлеңдерін пайдалану

Уткелбаев Қ.З., Тұяқбаев Ғ.Ә. Қазақ әскери лирикасы: мадақ өлең табиғаты
Utkelbaev K.Z., Tuyakbaev G.A. Kazakh military lyrics: nature of ceremonial ode.

Юсуп А.Н. Әдеби үдерістегі утопиялық сарын (Д.Досжан «Қорқыттың көрі» әңгімесі)
Yussup A.N. Utopian motive in the literary process (The story of D.Doszhan about «The grave of Korkyt»)

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ PEDAGOGI AND METHODOLOGI PROBLEMS

Абил А.С. Лингводидактический аспект развития коммуникативной компетентности обучающихся

Абил А.С. Білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуда лингводидактикалық аспектісі

Agabekova B.N. Methodology of teaching dialogical speech in English
Агабекова Б.Н. Ағылшын тілінде диалогтік сөйлеуді оқытудың әдіснамасы

Алиханқызы Г. Шет тілін оқыту процесіндегі коммуникативтік байланыста қолданылатын әдістер

Alikhankyzy G. Methods used in communicative communication in the process of teaching a foreign language

Асыл М.Б. Шет тілін оқыту үрдісінде білім алушыларға түпнұсқадағы мәтіндерді тілдік және әдістемелік бейімдеу

Assyl M. Language and methodological adaptation of authentic texts for students in the process of learning a foreign language

Бекеева Н.Ж. Қазақ тілін оқытуда студенттердің коммуникативтік дағдысын дамытудың маңызы мен мәні

Bekeyeva N. Importance of developing learners' communicative skills in kazakh teaching classrooms

Бекмуратова А.С. Абайдың қара сөздерін оқытуда инновациялық технологияларды ұтымды пайдалану

Bekmuratova A.S. Rational use of innovative technologies in teaching the words of edification Abay

Borankulova B.E. Practice of ict application in teaching special terminology courses for students of translation study/interpreting department

Боранқулова Б.Е. «Аударма ісі» мамандығы білім алушыларына арнайы терминология курстарын оқытуда АКТ-ны қолдану тәжірибесі

Golovchun A.A., Islam A.I. Information and communication technologies in foreign language education

Головчун А.А., Ислам А.И. Шетел тіліндегі білім берудің ақпараттық-коммуникациялық технологиялары

Даутқулова А.К. ЖОО-да гидронимдерді танымдық тұрғыда оқыту

Dautkulova A.K. The study of the hydronyms in the vogue in the cognitive aspect

Жаркынбекова Ш.К., Уразаева К.Б., Азкенова Ж.К. Рассказ А. Чехова «Смерть чиновника». Литература и методы обучения русского языка как иностранного

Zharkynbekova Sh.K., Urazayeva K.B., Azkenova Zh.K. The story by A. Chekhov “The death of a government clerk”. Literature and methods of teaching Russian as a foreign language

Кажигалиева Г.А., Тажибайева Ш.А. О лингвокогнитивных технологиях и методах воздействия на модернизацию общественного сознания в казахстанских русскоязычных СМИ

Kazhigaliyeva G., Tazhibayeva Sh. On linguistic-cognitive technologies and methods of influencing the modernization of public consciousness in Kazakhstani Russian-language media

Kisikova V., Nabidullin A., Suleeva G. Application of the methodology and technology of content and language integrated learning of students

Кисикова В., Набидуллин А.С., Сулеева Г.С. Студенттерге дәріс барысында әдіснама мен пәндік-тілдік бірлікті тиімді қолдана білу жолдары

Lee S. J., Pak D. Kazakhstani graduate students’ perceptions of flipped instruction

Ли С.Д., Пак Д. Қазақстандағы магистранттардың алмасқан оқытуды қабылдауы

Lysenko N.K., Golovchun A.A. Principles of developing a methodical model of linguocultural competence formation of future foreign language teachers on the basis of text-interpretation technologies

Лысенко Н.К., Головчун А.А. Мәтіндік-интерпретациялық технологияларының негізінде болашақ шет тілі мұғалімдерінің лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастырудағы әдістемелік моделінің құрылу принциптері

Мұхаммади Қ.Т., Жолмахан Ж.М. Қашықтықтан оқыту технологиясын қолданудың маңызы

Mukhamadi K.T., Goltmahan G.M. The importance of using distance learning technology

Сарбасова А.Н. Қазақ тілін еуропалық стандарт жүйесімен деңгейлік оқыту мәселесі

Sarbasova A. The issues of teaching the Kazakh language levels in accordance with the common European framework of reference

Сатбекова А.А., Асанбаева С.А., Абдирасилова Г.Қ., Шойбекова Ғ.Б. Жобалау тіл білімі: жоба, жобалау және қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы

Satbekova A.A., Asanbaeva S.A., Abdirasilova G.K., Shoibekova G.B. Linguistics of design: project, design and design technology in teaching the Kazakh language

Сейтенова С.С. Қазақ тілін кәсіби бағытта оқытудың әлеуметтік мәселелері

Seytenova S.S. Social problems of profile training in the Kazakh language

Тлеуов А., Кара Флеминг Professional development of Kazakhstani in-service school teachers: current practices and future perspectives

Тлеуов А., Кара Флеминг Қазақстандағы мектеп мұғалімдерінің біліктілігін арттыру: қазіргі тәжірибелер және перспективалар

Тогжанова Л.К. О методических приемах формирования коммуникативной компетенции при обучении русскому языку в вузе

Togzhanova L. About methodological methods for forming communicative competence in training russian language at higher education institution

Тұрғынов Е.С., Дүйсенова Қ.Е. Студенттердің мәдени-тілдік құзыреттілігін қалыптастыру жолдары

Turgunov Ye., Duisenova K. Formation of cultural and linguistic competence of the students

Chzhan Y. Y., Kapysheva G.K. Peculiarities of CLIL assessment

Чжан Е.Е., Капышева Г.К. CLIL технологиясы бойыншабағалау ерекшеліктері

Shegebayev M. Assessing language proficiency for doing effective international business

Шеребаев М. Халықаралық бизнесті тиімді жүргізу үшін тілдік құзіреттілікті бағалау

Юсуп П.К. Оқу жоспарын құрылымдаудың дидактикалық негіздері

Yussup P.K. Didactic bases of structuring the curriculum

АУДАРМАТАНУ ПЕРЕВОДОБЕДЕНИЕ TRANSLATION

Егембердиева Г.М., Дүйсенова К.Т. Интеркаляция в речи билингвов

Egemberdieva G.M., Duysenova K.T. Intercalation in the speech of bilinguals

Жусупова А.У., Ашимханова С.А. Проблемы перевода реалий с этнокультурным компонентом в трилогии А. Нурпеисова «Кровь и пот»

Zhussupova A.U., Ashimkhanova S.A. Translation problems of realia with ethno-cultural component in the trilogy of A. Nurpeisov "Blood and sweat"

Курманбекова В.А., Чжан Хочжон, Переводческие приемы семантической интерпретации лексем с корейского на русский язык

Kurmanbekova V.A., Jang Hojon, Translation techniques for semantic interpretation of lexemes from korean into russian

Қалибекұлы Т., Югай Е.Р. Особенности перевода политического дискурса с китайского языка на русский

Қалибекұлы Т., Югай Е.Р. Саяси дискурсты қытай тілінен орыс тіліне аудару ерекшеліктері

Розиева Д.С., Сидикметова С.Б. Проблема перевода метафор в произведении И.Есенберлина «Кочевники» с казахского языка на английский через язык посредник русский

Rozieva D.S., Sidikmetova S.B. Problem of translation of metaphors in literary works OF Yesenberlin "The nomads" from the kazakh language to english through the mediator language russian

ЖУРНАЛИСТИКА ЖУРНАЛИСТИКА JOURNALISM

Утесбаева Б.К., Сансызбаева С.К., Сагатова С.С. Функционирование молодежного сленга в казахстанском публицистическом дискурсе

Utesbayeva B.K., Sansyzbayeva S.K., Sagatova S.S. Operation of youth slang in Kazakhstan public discourse

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының (2003 жылғы 26 маусым №433-3 ж бұйрығы) шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршы журналының «Филология» сериясын филология ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки (приказ №433-3 ж от 26 июня 2003 г.) Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филология» внесен в перечень изданий для публикаций основных научных результатов диссертаций по филологическим наукам.

On the basis of decision of Committee for control in sphere of education and science (order №433-3 ж from June 26.2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Philology» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertation of philological sciences.

ТІЛ БІЛІМІ ЛИНГВИСТИКА LINGUISTICS

МРНТИ 16.21.07.

Г.Қ. Абдирасилова¹
Ғ.Б.Шойбекова¹
А.Б. Нұртаева¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ КОММУНИКАЦИЯ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ТІЛ ТАЗАЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі коммуникация құралдарының тіл тазалығына кері әсерінің қай тараптан, қандай жағдайда болу себептері жан-жақты қарастырылады. Қоғамдық өмірде тілдің қатынаспайтын жері болмайды, тілсіз қоғам, қоғамсыз тіл болуы мүмкін емес. Қоғам үшін қызмет ететін тілді халық өзінің қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланып, жетілдіріп отырады. Тілдің табиғилығы мен оның даму мәдениеті ұзақ уақыттан бері көтеріліп келе жатқан мәселе. Бұл ұлттың таным мен ұлттық сана сезімінің қалыптасуынан келіп шығатын үрдіс екені белгілі. Қазіргі тіл тазалығы мен оның мәдениетінің дамуын әлеуметік лингвистикада, психолінгвистикада, когнитивтік лингвистика сияқты тіл ғылымының өзге ұштасқан басқа салаларымен байланыста ұштастырып бағалауымыз қажет.

Кілт сөздер: тіл, қазақ тілі, орыс тілі, коммуникация құралдары, тіл тазалығы, сөйленіс, ауызша және жазба тіл, ғаламтор,

G.K. Abdirasilova¹.
G.B. Shoibekova¹,
A.B. Nurtaeva¹

¹Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

INFLUENCE OF MODERN MEANS OF COMMUNICATION ON THE PURITY OF LANGUAGE

Abstract

The article discusses the features of language applications in modern virtual communication and provides an exhaustive overview of the reasons for the negative impact on the purity of the language. Language is inaccessible in public life, a non-destructive society cannot be a language

without society. A language that serves society is used as a means of communication. The nature of the language and the culture of its development have long been a problem. It is known that a nation is a tendency that proceeds from the formation of national consciousness and knowledge. The purity of the modern language and the development of its culture should be evaluated in the context of social linguistics, psycholinguistics and other areas of linguistics, such as cognitive linguistics.

Keywords: language, Kazakh language, Russian language, means of communication, language purity, speech, oral and written speech, Internet.

Г.К. Абдирасилова¹

Г.Б. Шойбекова¹,

А.Б. Нуртаева¹

¹*Казахский национальный женский педагогический университет, г.Алматы, Казахстан*

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВ КОММУНИКАЦИИ НА ЧИСТОТУ ЯЗЫКА

Аннотация

В статье подробно рассматриваются причины возникновения негативного воздействия современных средств коммуникации на чистоту языка. В общественной жизни язык не имеет контактных мест, без языка не может быть язык без общества, общества. Язык, функционирующий для общества, используется и совершенствуется народом как средство общения. Вопрос поднимается на протяжении длительного времени развития культуры и языка в его натуральность. Как известно, это процесс формирования сознания и национального самосознания нации. Мы должны оценивать чистоту современного языка и развитие его культуры в сочетании с другими сферами языковой науки, такими как социальная Лингвистика, психолингвистика, когнитивная лингвистика.

Ключевые слова: язык, казахский язык, русский язык, средства коммуникации, чистота языка, речь, устная и письменная речь, интернет.

Тілдің табиғилығы мен оның даму мәдениеті қадым заманнан бері көтеріліп келе жатқан мәселе, бұл ұлттық таным мен ұлттық сана сезімнің қалыптасуынан келіп шығатын үрдіс екені белгілі. Қазіргі тілдің даму ширегіне жеткен кезінде және жаһандануға байланысты тіларалық қарым-қатынастың тереңдей түскен шағында бұны ескі сарынмен және біржақты заңдылықтардың шеңберінде қарау көп жағдайларда қазір тілшілердің, тіл жанашырларының сыңаржақ пікірлерін туындатып жататыны да аян. Қазіргі тіл тазалығымен оның мәдениетінің дамуын әлеуметтік лингвистика, психолингвистика, когнитивті лингвистика сияқты тілдің ғылымның өзге ұштасқан салаларымен байланыстыра қарап бағамдауымыз қажет.

Айырықша теориялық ғылыми пәндердің қазіргі өмір талабына байланысты тәжірибеге араласуы қоғамдағы қалыптасқан тілдік ахуалға байланысты. Қазақстандағы тілдік қарым-қатынастың сан қырлылығы мен күрделілігі қазір тілдің типологиялық, генетикалық және функционалдық қасиеті жөнінде тұрақталған тұжырым айтуға негіз бола алмайтынын байқап отырмыз.

Ұзақ жылдар бойы орыс тілінің басымдылығын көріп келген қазақ тілінің тазалығымен мәдениетін орыс тілінің қарым-қатынасынсыз қарастыру мүмкін болмай отыр. Бұл мәселелерді көтермес бұрын қазіргі қазақ қоғамында қалыптасқан тілдік ахуалға назар аударуымыз қажет. Тарихта біртұтас ұлттың дінге, мәдениетке, идеологияға және тілге байланысты себептердің салдарынан екіге бөлінуі бізге белгілі.

Қазіргі кезде қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне үйрету әдістемесі де осы «қазақ тілінде сөздер қалай жазылса солай оқылады» деген сарынымен дамып келеді. Қазақ тілін үйрету оқулықтарының ешқайсысында транскрипциялап оқыту әдісі жоқ, қазақ тілін

меңгеріп шыққан тұтынушыларды былай қойғанда, қазақ тілінде ойлайтын адамдардың өзі қазақ тілі мәдениетіндегі сөз әуезділігінен айырылған. Қазіргі таңда қазақ мектебін бітірген қала жастарының арасында койне тілдің қалыптасып келе жатқанын байқау қиын емес. Тіл сөйлеу актілері арқылы қолданысқа түседі. Жағдаяттардың көрініс алуы тілдің қарым-қатынас құралы болуында.

Біздің *мақаламыздың мақсаты* – қазіргі жазба тіл мен ауызша сөйлеудегі қарым-қатынасқа тыныс белгілерінің тигізер ықпалын қарастыру.

Тілді зерттеушілер сөйленімнің түрлері деп, ауызша және жазбаша формаларын атап жүр. Бұл формалардың өзара тұтастығымен қатар өзіндік ерекшеліктері бар: мәселен ауызша тілдің көрінісі - дыбыстар болса, жазба тілдің көрінісі - жазылған мәтін. Қазіргі кезде заман талабына сай адамдардың қарым-қатынас құралының бірі – компьютер болып отыр. Тыныс белгісін сөйлемде қалай қою былай тұрмақ, тіпті ешбір орфографиялық норма сақталмай-ақ немесе тыныс белгілерін қолданбай адамдар бір-бірімен ақпарат алмасып отырады. Дегенмен, мұнда тыныс белгілері арнайы қойылатын тұстары мен орындалуға тиісті реті сақталуы керек-ақ.

Тіл жалпы және абстрактілі құбылыс ретінде әралуан акт қолданыстары мен түрлерінің жүзеге асуы арқылы, белгілі бір нақты жағдаяттардың орындалуы арқылы көрініс табады. Яғни сөйленіс тіл арқылы жарыққа шығады. Бірқатар ғалымдардың зерттеуі бойынша, сөйленімнің түрлері әртекті, әралуан. Дегенмен, олар екі негізгі формаға сәйкестендіріледі, олар – ауызша және жазбаша формалар. Бұл формалар күрделі бірлікте құрылады және әлеуметтік-тілдік тәжірибеде (қолданыста) бірдей мәнде болады, бірдей қызмет атқарады. Лингвистикалық қарым-қатынас осы екі форманың күрделі тұтастығын білдіргенімен, олардың әрқайсысы жеке дара күйінде көріне алады және жеке (индивидуальді) сипаты мен ерекшеліктері болады. Ең алдымен, тілдің ауызша және жазбаша формалары арасындағы айырмашылықтар әрқайсысының өзіндік жеке материалды негізінің болуы арқылы, тұрмыстық қолданыстағы ерекшеленген формалары арқылы көрініс табады. Ауызекі сөйлеу тілінің материалды негізі – бұл ауада таралатын дыбыстық толқындар да, ал жазбаша тіліміздің материалдық негізін кез келген тәсілмен жазылған контрастық фондағы әріптер құрайды (баяу, жарық, т.б.). Жалпы ауызша сөзді жазба сөзбен салыстырғанда олардың негізгі ерекшеленетін тұстары айқын байқалатыны белгілі. Ауызша сөз жазба тілдегі нормадан ауытқығанда оның артықшылығы көрінеді деп есептеледі. Сондықтан жазба тіл дұрыс сөйлеудің жалғыз нұсқасы ретінде ұғынылады: «устная речь перестает осознаваться не только как первичный, но вообще и как самостоятельный феномен, имеющий позитивную ценность и позитивные признаки, а рассматривается как результат ситуативной редукции «кодифицированной», «правильной», то есть письменной речи» [1;103].

Ұзақ уақыт бойы жазба сөз бен оның тыныс белгілері, әсіресе көркем әдебиетімізде, ресми қарым-қатынаста, ғылыми ақпараттарды сақтауда және оларды тарату салаларында қызмет етіп келеді. Әсіресе тілдің тұрмыстану формасының ғаламтор көмегімен жасалған қарым-қатынас кезіндегі көрінісі ерекше назар аудартады, себебі, коммуниканттардың барлық репликасы (сөздері) графикалық формада тіркеліп қалады, яғни «жазылады». Бұл фактінің нәтижесінде әртүрлі желілік баспалардың корреспонденттері мен ғаламтордың белсенді қолданушылары қарсыластарымен дауласа отырып, желілік қарым-қатынастың ең бір оңтайлы, маңызды ерекшелігінің бірі ретінде эпистолярлы жанрдың қайта өркендеуін айтады. Осыған орай, қарым-қатынастарға аса қажет қабілет деп жазбаша тілде жеткізу кезінде ойды нақты әрі айқын беру саналады. Дегенмен, тілші ғалымдар мұндай көзқарасты одан әрі талдамайды, себебі, сөйленіс, тілдің ауызша және жазбаша формасы тек әртүрлі материалдық негіздің болуымен ғана емес, сондай-ақ олардың жеке табиғи болмысындағы әртүрлі ерекшеліктерге байланысты екенін түсіндіреді. Себебі олардың екеуінің табиғи болмысында тілдік көрінісін жарыққа

шығару механизмдерінде де айтарлықтай ерекшеліктер болады және оның жүзеге асуы шарттарында да өзгешеліктер байқалады. Қазіргі қарым-қатынас түрлеріне тоқталар болсақ, ғаламторда қарым-қатынас жүйесіндегі сөйлеу тіліндегі тыныс белгілерінің орнын ерекше айтуға болады.

Ауызша және жазбаша сөйлеу тілінің ара қатынасы ұғымдық деңгейде күрделі бір сипатқа ие. Ол деңгей адамзат пен қоғам арасындағы байланысты көрсетеді. Ауызша және жазбаша сөйлеу тілінің анықтамасы қарым-қатынас категориясы тұрғысынан сипатталады. Қарым-қатынас категориясын қоғамдағы субъектілердің (кластар, топтар және тұлғалар) іс-әрекетімен байланысының мықтап орын алуымен түсіндіруге болады, қоғамдағы субъектілердің қызметінің, тәжірибесінің, қабілетінің, ақпараттың, білімділігінің және іс-әрекеттің нәтижесінің алмаса қолданылуы; тұлғаның және дамуы мен қалыптасуы тікелей жалпы қоғамдағы керекті жағдаяттарға байланысты. Ауызша және жазба категориялары болмаса қарым-қатынас жүйесі толық іске аспайды. Осыған байланысты қарым-қатынас жүйесін екіге бөліп қарастыруға болады. Бірінші қарым-қатынас типі – контактілі, екіншісі – дистантілі. Бұл қарым-қатынас түрлерінің өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтары бар. Айталық, контактілі қатынаста сөйлеушілер тікелей уақыт режимінде байланысады, сөйлеуші мен тыңдаушы өзара ым, ираша, сөйлеу ырғағы (интонация) арқылы да түсінесе береді. Ал қашықтықтағы тілі (дистан тілі) қатынаста сөйлеушілер қатар тұрмайды, олардың арасында белгілі бір кеңістік болуы мүмкін. Мәселен, телефон арқылы байланыста адамдар бір уақытта сөйлескенімен, аралары алыс болуымен ерекшеленеді. Сол сияқты хат, түрлі мәтіндер арқылы байланысу да дистантілі қатынасқа жатады. Радиода, теледидарда, ғаламторда бұл қатынас жүйелері алмасып қолданылады. Яғни контактілі және дистантілі қарым-қатынас өзара бірге, жымдаса өмір сүретінін көреміз. Түсінікті болу үшін жоғарыдағы контактілі және дистантілі қатынас жүйелерін жеке-жеке саралауға болады. Контактілі қарым-қатынас және ауызша сөз күнделікті өмірде жиі қолданылады. Коммуникация тікелей болғандықтан, мұнда ең алдымен ауызекі тіл қолданылып, бейвербалды амалдар, яғни мимика, ым, ишаралар сөзбен теңдей дәрежеде молынан пайдаланылады. Мысалы, бас изеу – белгілі бір нәрсемен келісуді білдірсе, таңғалу – иығын көтеріп, аузын ашуды білдіреді т.б. Күнделікті өмірде мұндай бейвербалды амалдарды көптеп кездестіреміз. Бұл контактілі қарым-қатынастың негізгі ерекшелігі. Сонымен қатар тікелей қарым-қатынаста уақыт пен кеңістік факторы және «көз контактісі» бірлікте көрініс береді. Көз контактісі – дегеніміз коммуниканттың бір-біріне деген көзқарасы, олардың ішкі жай-күйінің жағдайы. Мысалы, көзін ары-бері жүгіртіп сөйлеу – коммуниканттың өзіне деген сенімсіздігін көрсетеді. Осыған байланысты лингвист Л.П. Буева былай дейді: «личный контакт обладает большой силой эмоционального воздействия, внушения, в нем непосредственно действует социально-психологический «механизм» заражения и подражения» [2;447]. Сонымен контактілі тілдік қарым-қатынаста ауызша сөздің мүмкіндігі шексіз болады, өйткені тек тілдік қана емес, тілден тысқары құрылымдар – сөйлеушінің бет-әлпеті, дауыс құбылысы, қол, бас, көз қимылы, бет әлпеті, т.б. дене тілі деп аталатын толып жатқан тілдік емес әрекеттер жүйесі сөйлеген сөздің мазмұнын толықтыра түседі. Сөйтіп, ауызша сөз әрекеті барысындағы белгілі бір ақпаратқа тілдік емес құрылымдар жүйесі қосарлана жүреді де, ой мен сезімді толымды етіп жеткізуге септігін тигізеді. Бұдан ауызша сөздің тілдік және тілдік емес құрылымдардың өзара құрамасынан тұратын ерекше құбылыс екенін байқаймыз. Ал тілдің жазба түрінде (жазба сөзде) мұндай мүмкіндіктер шектеулі. Контактілі қатынас ғаламтор желісінде дәстүрдегіден өзгеше сипатқа ие. Желі коммуникациясында контактілі қарым-қатынас техниканың көмегімен іске асады. Яғни веб-камера арқылы екі коммуникант тікелей уақыт режимінде сөйлесе алады. Сондықтан біз электронды коммуникацияны да контактілі қарым-қатынас түріне жатқызамыз. Ғаламтор веб-камерасы арқылы адресат

өзінің ойын, пікірін вербалды (сөзбен білдіру) тәсілдермен қоса, сөйлеу үстінде қолданылатын бейвербалды амалдарды да қолданыла алады. Онда фонациялық, кинетикалық тәсілдердің көрінісі ерекше болады. Фонациялық тәсіл арқылы коммуникант екінші коммуникантқа өзінің дауысын, дауыс мәнерін, кідіріс жиілігін байқата алады. Сонымен бірге кинетикалық тәсіл арқылы адресат пен адресант бір-бірінің бет қимылын, қол қимылын, дене қозғалысын да бақылай алады. Бұдан байқайтынымыз, екі коммуниканттың арасында белгілі бір мөлшерде кеңістік орын алғанымен, бұл қарым-қатынас негізінен контактілі коммуникация типіне жақын. Бірақ ғаламтордағы коммуникация жүйесі әрқашан контактілі бола бермейді. Ол көбінесе дистантілі қарым-қатынас жүйесінде көп болады. Дистантілі қарым-қатынас және жазба сөз Уақыт пен Кеңістікке тікелей байланысты. Коммуникант Уақыт пен Кеңістік факторынан едәуір алшақ болады. Сондықтан коммуникацияның бұл түрі көбінесе жазбаша формада іске асады. Е.А. Земская өз сөзінде былай дейді: «Письменная речь – речь, изображенная на бумаге (или какой-либо другой поверхности: пергаменте, бересте, камне, полотне и т.п.) с помощью специальных графических знаков (знаков письменности), предназначенных для изображения звуков речи» [3].

Ғалымның бұл пікіріне қосыла отырып, жазба тіл – адамзат дамуына, өсуіне ерекше ықпал етеді және оның өзіндік жүйесі бар екенін айтқымыз келеді. Жалпы жазба тілдің ең кіші единицасы – әріп болса, ауызша сөздің ең кіші единицасы – дыбыс. Бұдан байқайтынымыз, жазба сөздің өзіне тән артықшылығы, өз жүйесіне тән тілдік емес құралдары мен графикалық тәсілдері, емле тәртібі болатындығында. Яғни қарым-қатынастың ауызша және жазба формаларын бір жүйеде қарастыруға болмайды. Себебі олардың өзді-өзіне тән нормасы (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық) болады. Қарым-қатынастың дистантілі түрі адамзаттың рухани өсуіне мүмкіндік береді. А.В. Арциховский жазба сөздің қызметін көрсете отырып, өз сөзінде былай дейді: «оно имеет большое значение для обогащения всей системы отношений личности с миром, разрывает рамки непосредственного окружения, делает индивида причастным ко всем событиям мира, к разным поколениям, странам, эпохам» [4;71(4)].

Сонымен ауызша тіл – бұл қарым-қатынасқа тікелей байланысты жүзеге асырылатын дыбыстық тіл, ал жазбаша тіл – бұл қосымша таңбалық жүйелерден тыс жазылатын, сондай-ақ уақыт пен кеңістікте көрініс табатын тіл. Аталған сипаттамалар барынша контрасты болғаны соншалық, тіпті тіл білімі ғалымдарының назарында ғана емес, сонымен қатар қарапайым «қатардағы» тіл тұтынушылардың да көңілінде күдік ұялатты. Себебі, олар үшін «жазбаша» тілде жазылған мәліметтің толық эквиваленті болады да, ал «ауызша» тіл – өтпелі деректер эквиваленті болып саналады.

Жоғарыда аталып көрсетілген дистантілі және контактілі қарым-қатынас түрлері ғаламтор жүйесінде әрдайым бірлікте болады.

Желі коммуникациясында аталып көрсетілген қарым-қатынас формалары техниканың сан қырлы мүмкіндіктеріне байланысты ерекше жүйеге айналу үстінде. Әсіресе тілдің тұрмыстану формасының ғаламтор көмегімен жасалған қарым-қатынас кезіндегі көрінісі ерекше назар аудартады, себебі, коммуниканттардың барлық репликасы (сөздері) графикалық формада тіркеліп қалады, яғни «жазылады». Ал тыныс белгісі – жазба тілдің басты компоненттерінің бірі десек, ғаламтордағы тыныс белгілері арнайы зерттеуді қажет ететіні анық.

Желі коммуникациясында қолданылатын смайликтердің (латын тілінен алғанда smile – күлкілі езу; смайликтерді ең алғаш 1982 жылы Скот Фарман деген адам ойлап тапқан) немесе эмодикондардың болуы ғаламтордың ерекше өзіндік бір жүйе екенін дәлелдей түседі. Смайлик– дәстүрлі жазбадағы пунктуациялық әріптер мен цифрлардан құралған графикалық белгілер. Қазіргі таңда көптеген желі ресурстарында мәтін хабарламаларын сурет-бейнелермен толықтыру кеңінен қолға алынуда. Ал смайликтер

белгілі бір эмоцияны суретпен бейнелейтін пиктограмма түрінде танылып жүр. Ауызша коммуникация (қарым-қатынас) эмоционалды тұрғыдан бейтарап (нейтралды) болуы мүмкін емес. Біз әрқашан әйтеуір бір күйде, айтылған нәрсеге әсер білдіреміз. Өзіміздің сол нысанға деген не құбылысқа деген көзқарасымызды, эмоциямызды білдіріп жатамыз. Ғаламтор тілінде смайликтерді қолдану коммуниканттардың ауызша сөйленісін білдіретін көрсеткіш бола алады.

Жалпы алғанда қазіргі ғаламтор жүйесіндегі таңбаларды былайша бөліп көрсетуге болады: Вербалды таңбаларға біз кирил және латын стандартындағы әріптерді жатқыздық. Себебі бұлар – желі коммуникациясында жиі қолданылатын графемалар. Ал бейвербалды таңбалар деп желі коммуникациясында экспрессияны және эмоцияны білдіру үшін қолданылатын пиктограммалық белгілерді жатқызамыз.

Қазақ ғаламтор жүйесінде негізінен мыналар қолданылады:

:) (қос нүкте және жабық жақшадан тұратын смайлик) – күлкілі езуді білдіреді.

:((қос нүкте және ашық жақшадан тұратын смайлик) – қайғыру, мұңдануды білдіреді.

:- (қос нүкте, сызықша және жабық жақшадан тұратын смайлик) – ренжу, ызалану сезімін білдіреді;

;) (нүктелі үтір мен жабық жақшадан тұратын смайлик) – қу немесе сарказмдық мінезді білдіреді. Кейде ол контекст ыңғайына қарай күлкіні де бейнелейді;

:/ (қос нүкте, сызықша және қысық сызық) – мысқылдау немесе сарказм үшін қолданылады;

;-) (нүктелі үтір, сызықша және жабық жақшадан тұратын смайлик) – жартылай көңілденуді білдіреді;

:-# (қос нүкте, сызықша және торша) – айтуға болмайтын құпия нәрсе;

:-* (қос нүкте, сызықша және жұлдызша) – бетті сүю;

:!-((қос нүкте, сызық, сызықша, жабық жақша) – жылау;

:-/ (қос нүкте, сызықша, қысық сызық) – мырс ету;

:-| (қос нүкте, сызықша, түзу сызық) – ерінді қысу;

:*) (қос нүкте, жұлдызша және жабық жақша) – мұрынның қызаруы;

}:-) (жабық фигуралы жақша, қос нүкте, сызықша және жабық жақша) – қасты жыбырлату;

|):-) (сызық, жабық жақша, қос нүкте, сызықша және жабық жақша) – милиционер;

[:-| – (жабық тік жақша, қос нүкте, сызықша және сызық) – франкештейн

>:-) (жабық фигуралы жақша, қос нүкте, сызықша және жабық жақша) – панк (жастардың шаш қою формасы);

~:-) (ирелен, қос нүкте, сызықша және жабық жақша) – панк;

^ ㄥ ㄥ ㄥ ㄥ ㄥ ^ – жапондық күлкі;

\ ㄥ ㄥ /> – кружка;

| |> – төртбұрышты кружка;

( )> – дөңгелек кружка [5].

Бұл белгілер вербалды хабардың мән-мағынасын толықтырумен бірге, қосымша ақпарат береді, жазуды үнемдеу үшін немесе айтуға болмайтын сөз орнына қолданылады. Смайликтердің арнайы қолданылу орны болмайды. Олар мәтіннің ортасында, басында немесе аяғында қойыла береді. Жалпы алғанда смайликтер жазушы коммуниканттың әлеуметтік жайын, жас мөлшерін, мінез-құлқын және эмоциясын (көңіл-күйін) білдіреді. Желілік коммуникативтік ортада мұндай тілдік емес белгілер негізінен субъектінің эмоциясына қатысты қойылады. Ғаламторда мұндай смайликтерді қолдану ғаламтор тілін одан әрі қызықты қылып әрі хабар алмасуды жетелдететіні сөзсіз. Бір жағынан смайликтераббревиатуралардың да қызметін атқарып отырады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Гаспаров Б.М. Устная речь как семантический объект// Семантика номинации и семантика устной речи. 1978. С.103.
2. Буева Л.П. Общение // Философский энциклопедический словарь/ Под. Ред. Л.Ф.Ильичева, П.Н.Федосеева, С.М.Ковалева, В.Г.Панова. М., 1983. С.447.
3. Земская Е.А. Писменная речь// Русский язык: Энциклопедия/Под. Ред. Ф.П.Филина. М., 1979. С.205.
4. Арциховский А.В.Борковский В.И. Новгородские грамоты на бересте. М., 1958. С.71(4).
5. <http://kk.wikipedia.org/wiki>.

МРНТИ 16.01.33

А.С. Акимова¹

*¹Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера
СО РАН, г. Якутск, Россия*

**СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ И АДАПТАЦИИ ЗАИМСТВОВАННЫХ
ТЕРМИНОВ В ЯКУТСКОМ ЯЗЫКЕ**

Аннотация

Статья посвящена выявлению и описанию способов передачи и адаптации русских и интернациональных заимствований, зафиксированных в якутских двуязычных терминологических словарях. Материал исследования извлекался путем выборки из терминологических словарей изданных в 90-х гг. и начала 2000-х гг. XX вв. Особое внимание автор акцентирует на передаче иноязычных терминов за счет внутренних ресурсов якутского языка: эквивалентный перевод, фонетизированное написание. Передача иноязычных терминов за счет внешних ресурсов: калькирование, смешанное заимствование, словосложение. Межъязыковое сопоставление терминосистем позволяет выявить, какие именно языковые единицы могут быть использованы для обеспечения эквивалентности перевода временно без эквивалентных терминов, исходя из ресурсов общеупотребительной и специальной лексики якутского языка. Правильный перевод терминов является довольно сложной проблемой несмотря на то, что термины обладают значительно большей семантической определенностью и самостоятельностью, чем слова обиходной лексики.

Ключевые слова: якутский язык, термин, эквивалент, заимствование, калькирование, словосложение, смешанное заимствование.

A.S. Akimova¹

*¹Institute for Humanities Research and Indigenous Studies of the North Siberian Branch of the
RAS. Yakutsk, Russia.*

**METHODS OF TRANSFER AND ADAPTATION OF LOAN TERMS IN THE YAKUT
LANGUAGE**

Abstract

The article is devoted to the identification and description of the ways of transfer and adaptation of the Russian and international loaning recorded in the Yakut bilingual terminological dictionaries. The research material was extracted by sampling from terminological dictionaries published in the 90s and early 2000s of the XX centuries. The author focuses on the transfer of foreign language terms at the expense of internal resources of the Yakut language: equivalent

translation, phonetized spelling. Transfer of foreign language terms at the expense of external resources: calcification, mixed loaning, word composition. Interlanguage comparison of term systems allows us to identify which language units can be used to ensure the equivalence of translation temporarily without equivalent terms, based on the resources of common and special lexis of the Yakut language. The correct translation of terms is quite a difficult problem despite the fact that terms have much more semantic certainty and independence than words of everyday lexis.

Keywords: Yakut language, term, equivalent, loaning, calcification, word structure, mixed loaning.

А.С. Акимова¹

¹Гуманитарлық зерттеулер институты және Солтүстіктегі аз ұлттар проблемалары РФА СБ, Якутск қ. Ресей

САХА ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІ БЕРУ ЖӘНЕ БЕЙІМДЕУ ТӘСІЛДЕРІ

Түйіндеме

Мақала екі тілді саха терминологиялық сөздіктеріндегі халықаралық және орыс тілінен енген терминдерді берілуі мен бейімдеу әдістерін анықтауға және сипаттауға арналған. Зерттеу материалдары ХХ ғ. 90 жылдары және 2000 жылдардың басындағы жарияланған терминологиялық сөздіктерден іріктелініп алынды. Автор басты назарын шет тілінен енген терминдерді саха тілінің байлығын пайдалана отырып беруіне аударған: эквивалентті аударма, фонетикалық өзгерістермен жазу. Шет тіліндегі терминдерді сыртқы ресурстар есебінен беру: калькалық тәсіл, араластырып алу, сөз біріктіру. Терминдік жүйелерді тілаларлық салыстыру саха тілінің жалпы және арнайы лексикасының ресурстарына негізделген балама терминдерсіз аударма баламалығын қамтамасыз ету үшін қандай тілдік бірліктерді пайдалануға болатындығын анықтауға мүмкіндік береді. Терминдердің дұрыс аударылуы күнделікті сөздіктерден гөрі семантикалық айқындық пен тәуелсіздікке ие болғанына қарамастан өте күрделі мәселе болып табылады.

Кілт сөздер: *саха тілі, термин, эквивалент, шеттен алу, калькалық тәсіл, сөз біріктіру, араластырып алу.*

Введение. За последнее несколько десятилетий наблюдается бурное образование новых дисциплин, что влечет за собой их потребность в собственной терминологии. Цель статьи – выявить терминообразующие способы передачи русских и интернациональных терминов в якутском языке на примере якутских двуязычных словарей изданных в 1990-е гг. и начала 2000-х гг.

Лингвистическое обоснование разнообразных терминообразующих средств в якутском языке представляет собой большую социально-культурную значимость и имеет особую актуальность.

Определяющим процессом в развитии лексики якутского языка выступает постоянное и интенсивное его обогащение за счет новых, ранее неизвестных слов. Этот непрерывный процесс появления новых, лексических единиц осуществляется двумя путями – за счет внешних ресурсов путем заимствований и за счет внутренних возможностей языка путем различных способов словообразования.

Методы. В якутском языке прослеживаются несколько способов передачи русских и других, проникающих через русский язык, заимствований. Наиболее продуктивными внутренними способами передачи заимствованных терминов выступают: эквивалентный

перевод и адаптированная (фонетизированная) передача. Внешние же источники пополнения якутской терминологической лексики представлены, главным образом, прямыми и смешанными заимствованиями, словосложением и разными видами калек и полукалек. Рассмотрим подробнее каждый из этих способов.

Обсуждение. Эквивалентный перевод. Эквивалентами мы называем те слова, которые наделены терминологическими свойствами и могут функционировать в роли термина при передаче заимствований. Можно сказать, что русский термин передается якутским терминованным словом. Как показывает собранный нами материал, в словарях изданных в 90-х гг. и начала 2000-х гг., неизменно увеличивается доля эквивалентной передачи заимствований типа: строительство ‘тутуу’; страна ‘дойду’; век ‘үйэ’; диалог ‘кэпсэтии’; дискуссия ‘мөккүөр’; достижение ‘ситиһии’; передача ‘биэрии’; *генеральный* ‘бас’; *публичный* һаҕас; *деньги* ‘харчы’; *развод* ‘арахсыы’; *разделение* ‘үллэстии’; *убыток* ычоот; *услуги* өнө; *экономика* кэмчилээһин; *дефект* ыиэк и.т.д.

Эквиваленты могут быть разделены на полные эквиваленты – эквиваленты с тождественным значением и квазиэквиваленты (частичные, неполные эквиваленты, аналоги) – эквиваленты с нетождественным, но частично совпадающим значением, используемые при переводе как равнозначные [5., 108].

Подбор аналогов терминам переводимого текста на языке перевода – одна из наиболее сложных проблем переводческой деятельности. Сложность и трудоемкость решения этой проблемы определяются известными различиями деления объективной реальности разными языками. Неустоявшийся характер терминологии приводит к колебанию значений терминов, наличию большого числа синонимов, отсутствию четких границ между значениями отдельных терминов, что создает трудности при определении их эквивалентности в ходе создания переводных словарей.

Рост общенаучных терминов приводит к увеличению в словарях числа терминов с очень большим количеством вариантности. Вариантность перевода терминов является вполне нормальным объективным явлением, обусловленным тем, что национальные терминологии развиваются в разных социально-культурных и исторических условиях; в большинстве случаев между терминами разных языков нет полной эквивалентности. Тем не менее существующая тенденция включения в словарь избыточных вариантов, отражающих окказиональное употребление иноязычных терминов, вызывает значительные трудности в работе переводчика. Например, в “Кратком русско-якутском словаре экономических терминов” [4., 68], к термину *аренда* даны эквивалентные переводы *куортам* (прямое соответствие) и избыточный вариант *эттэһии* (термин более широкого значения, имеющий свое соответствие в якутском языке – 1) рубить, рубить мясо, 2) анатомировать, 3) *перен. разг.* наносить побои кому-л., бить избивать кого-л. 4) давать напрокат. К термину *конверсия* – прямое соответствие ‘уларытыы’, и два ненужных близких, но не адекватных термина ‘көһөрүү’, ‘атастаһыы’. К термину *бонус* дан его эквивалент ‘манһа’ и близкий по смыслу, но называющий совершенно другое понятие термин ‘чэпчэтии’, имеющий прямое соответствие – *льготы*; к термину *резерв* дано прямое соответствие ‘хаһаас’ и смежный термин ‘уурумһу’ (вклад). Во всех приведенных случаях использование автором дополнительных вариантов перевода приводит к излишествам.

С лексической точки зрения при переводе терминов возможны две основные ситуации – когда в языке перевода существуют эквиваленты термина оригинала (переводимого текста), зафиксированные в переводных словарях, и когда такие эквиваленты отсутствуют.

1. В первом случае может существовать один или несколько вариантов перевода термина. Если имеется только один эквивалент, то такая ситуация перевода не представляет особых трудностей, так как необходимо только проверить адекватность

замены в конкретном контексте. При наличии нескольких вариантов необходимо выбирать наиболее адекватный, что не всегда является простой задачей из-за несоответствия терминологий и не всегда высокого качества словарей.

Переводной терминологический словарь является основным орудием переводчика специальной литературы. От качества словаря в большой мере зависит и качество работы, и ее трудоемкость, поскольку в неудачно составленном словаре приходится долго искать нужный термин или выбирать между разными вариантами перевода. Например, в наиболее популярном у переводчиков, работающих в области юриспруденции, “Русско-якутском юридическом словаре” [1., 96], можно встретить много лишних вариантов перевода. К термину *ущерб*, кроме прямого эквивалентного перевода *хоромньу*, дополнительно даны и такие варианты перевода, как *сүтүк* ‘потеря, пропажа, утрата’ и *ночоот* ‘убыток, убытки’. К термину *риск* приводится его эквивалент ‘халбархай суол’ и близкие по смыслу, термины ‘куттал’, ‘кутталлаах суол’, соответствующие русскому термину, с другим значением ‘опасность’; к термину *притеснение* – кроме прямого соответствия ‘кыһарыйы’ даны еще варианты перевода как ‘күөмчүлээһин’ (притеснение), ‘баттааһын’ (давление) и т.д.

В “словаре” по экономике [4., 68] к русскому термину *модернизация* даны два варианта перевода – *сангатытыы* ‘модернизация’ и *сангатытан оноруу* ‘модернизация’, хотя *сангатытыы* достаточно четко передает смысл термина и второй вариант явно избыточен. К термину *модификация* кроме его прямого соответствия ‘тупсарыы’ (модификация), дается и вариант ‘уларытыы’ (изменять, переделывать), хотя термин ‘уларытыы’ для большинства ситуаций неэквивалентен русскому ‘модификация’ и т.д.

Вариантность перевода терминов в якутском языке является вполне нормальным объективным явлением, обусловленным тем, что национальные терминологии развиваются в разных социально-культурных и исторических условиях; в большинстве случаев между терминами разных языков нет полной эквивалентности. Включение в словарь избыточных вариантов, отражающих многоаспектное употребление иноязычных терминов, вызывает значительные трудности в практическом использовании терминов в делопроизводстве.

С формальной точки зрения можно различать случаи, когда:

а) широко известные интернациональные термин передаются без внешних изменений: *монополия* – *монополия*; *мониторинг* – *мониторинг*; *корпорация* – *корпорация*; *коррупция* – *коррупция*; *кризис* – *кризис*; *дотация* – *дотация*; *бизнес* – *бизнес*; *брутто* – *брутто*; *инфляция* – *инфляция*; *ипотека* – *ипотека*; *патент* – *патент*; *рента* - *рента*; *сертификат* – *сертификат* и т.д.

б) многокомпонентный термин в большинстве случаев переводится многокомпонентным термином, причем при их различиях в форме общее значение может совпадать: *спрос на деньги* ‘харчыга наадыыы’; *уплата долга* ‘иэһи төлөөһүн’; *финансы предприятия* ‘тэрилтэ үбэ’; *финансирование доленое* ‘ирээттээх үбүлээһин’; *цена выпуска* ‘таһаарыы сыаната’; *цена переделная* ‘мунутуур сыана’ и т.д.

2. Если в языке нет эквивалента иноязычному термину, возможны четыре случая:

а) *Заимствование* иноязычного термина с соблюдением определенных правил его транслитерации с кратким толкованием, которое дается в скобках. Например, пассив ‘пассыып’ (бухгалтер балаансатын уна өттө; төлөбүр балаансатын дефицитэ); *активы* ‘актыып’ (хаһаайыстыбаҕа туһанар бас билии: хамсыыр, хамсаабат баай-мал, сир, сиртэн хостонор баай уо.д.а.); *менеджер* ‘миэнэндээр’ (атыны-эргизни тэрийээччи) и т.д.

б) *семантическое калькирование* иноязычного термина, которое появляется в результате семантических преобразований, типа: *мемориал* ‘кэриэстэбил’; *разговорник* ‘кэпсэтинньик’; *надбавка* ‘эбиилик’; *нарушитель* ‘кэһээччи’; *обработка* ‘таһастааһын’; *цивилизация* ‘сайдыы’; *музей* түмэл; *конфликты* ирсээн и т.д.

в) *Перевод* некоторых русских терминов якутскими, типа: *краеведение* ‘кыраайы үөрэтэр’; *депонирование* ‘харайан ууруу’; *дифферент* ‘сыана хардарсыыта’; *производитель* ‘онгoron таһаарааччы’; *субаренда* ‘хос аренда’; *импорт* ‘тастан киллэрий’; *пролонгация* б олдьобу уһатыы; *рецессия* төттөрү түһүү и.т.д.

г) *Перевод* иноязычного термина с помощью описательного оборота: *олигополия* ‘хас да фирма баһылааһына’; *национализация* ‘судаарыстыба бас билиитигэр ылыы’; *аквизитор* ‘транспорт эбэтэр страховка тэрилтэтин аабына’; *анонс* ‘атыныны бэриэт биллэрий’; *догма* ‘мөккүөрэ суох ылыныллыахтаах балаһыанһа’; *аукционист* ‘күрэх атыныны тэрийээчи’; *конвенция* удаарыстыбалар икки ардыларынаабы дуогабар и.т.д.

При переводе терминов переводчик обязательно должен иметь достаточно ясное представление о термине или терминологическом словосочетании данной области в целом, поскольку значение отдельного термина зависит от терминологии, к которой он принадлежит, а отрасли национальных терминологий часто расходятся. Поэтому при выборе эквивалента необходимо тщательное изучение специального контекста.

Передача терминов в фонетизированном написании. Под фонетической ассимиляцией понимается замена иноязычных звуков звуками принимающего языка. Многие термины-заимствования представлены в словарях в фонетизированном написании. Фонетической адаптации с учетом эвфонии подвергаются термины, не только широко распространенные, но и функционирующие с недавнего времени, типа *коммерция* ‘кэммиэрсийэ’; *комплимент* ‘кэмпилимизэн’; *заем* ‘сойуом’; *залог* ‘солуок’; *банкрот* ‘монкуруут’; *квота* ‘кубуота’; *спонсор* ‘успуонсар’; *казна* ааһына; *касса* аасса; *компания* ампаанһа; *контроль* онтуруол и.т.д.

В якутском языке различаются два вида фонетической ассимиляции:

Звуковая конвергенция – регулярная замена двух близких звуков одним, например замена русского иноязычного звука *п* и *ф* на *б* например, *премия* ‘бириэмийэ’; *фабрика* ‘баабырыка’; *продукт* ‘бородуукта’; *фальсификатор* ‘бассыбайдааччы’; *процент* ‘бырыһыан’; *фашизм* ‘басыысым’; *протест* ‘бырачыас’; *федеральный* ‘бэдэрээссийэ’; *прокурор* ‘борокуруор’; *фестиваль* ‘бэстибээл’; *физика* ‘биисикэ’; *флаг* ‘былаах’ и.т.д.

Звуковая субституция – замена одного иноязычного звука одним звуком принимающего языка, например твердый русский *г* в якутском заменяется на *к* типа *гвардия* ‘кыбаардыйа’; *генерал* ‘кыньараал’; *гильдия* ‘киилдыйэ’; *главный* ‘кылаабынай’; *голосование* ‘куластааһын’; *грамота* ‘кыраамата’; *граница* ‘кыранысса’; *график* ‘кыраапык’; *губернатор* ‘күбүрүнээтэр’; *губерния* ‘күбүөрнүйэ’ и.т.д.

Русские *ж*, *з* заменяются якутским *с* типа *журналист* ‘сурунаалыыс’; *забастовочный* ‘собостуопкалыыр’; *жюри* ‘сүрүү’; *заведующий* ‘сэбиэдиссэй’; *жандарм* ‘сандаарма’; *заговор* ‘саабыбар’; *жертва* ‘сиэртибэ’; *заготовка* ‘соботуопка’; *задаток* ‘садаатак’; *задача* ‘садаача’; *жулик* үүлүк; *заказ* акаас; *закон* окуон и.т.д.

Графическая ассимиляция предполагает отражение графической формы иноязычного термина средствами принимающего языка. Этот процесс сопровождается графическим переоформлением, когда заимствование берется из языка с иной системой графики. Но даже при заимствовании термина из языка с той же системой графики появляются такие проблемы, как произношение термина по правилам языка – источника или заимствующего языка. Замечено, что фонетическая ассимиляция термина в устной речи сопряжена с меньшими трудностями, чем при передаче в письме, так как в последнем случае есть специфическое обозначение звуков входящего языка. Начертание заимствованных слов рассматриваемого периода в основном подчинено правилам якутской орфографии, регламентирующим их правописание.

Как видно из вышеприведенных примеров, вместе с фонетическим адаптированием заимствованных терминов передается красота, музыкальность и эстетика якутского языка,

в недавнем прошлом не принимавшаяся во внимание. Благозвучность и красоту родного языка следовало бы не только беречь, но и приумножать.

Калькирование. Калькирование в терминовтврчестве занимает особое место, и это дает основание рассматривать его как отдельный терминовтврческий прием. Однако прежде чем перейти к анализу этого приема в терминологии, обратимся к лексикологическому понятию “калькирование” и “калька”. Считается, что первая попытка определить введенный на рубеже XIX-XX вв.термин калька принадлежит Ш. Балли. “Кальками, писал Ш. Балли, – мы называем слова и выражения, образованные механически, по образцу выражений, взятых из иностранного языка” [2., 69].

В якутском языке прослеживаются способы передачи русских и проникающих через русский язык, терминологических заимствований, образованных путем калек. Калькирование считается традиционным средством пополнения терминологической лексики национальных языков. По признаку наличия метафоричности кальки смыкаются с терминологизацией [8., 126]. Например, *описание* ‘ойуулааһын’; *компенсация* ‘толуйуу’; *известие* ‘биллэри’; *заявление* ‘көрдөһүү’; *запрос* ‘сураһы’; *запуск* ‘ыыты’; *кассация* ‘ааһыны’; *иск* ‘ирдээһин’; *дебитор* ‘иэстээх’; *потерпевший* ‘эмсэбэлээччи’ и т.д.

Как пишет, д.филол.н. Оконешников Е.И.: “Калькирование считается весьма удобным и почти универсальным способом, так как с его помощью обозначается терминологическое (интернациональное) содержание при сохранении национальных форм. В настоящее время входящим терминам-русизмам предпочитается их калькирование” [8., 127].

В терминологической лексике якутского языка имеется целый ряд слов-терминов, получивших под влиянием значений соответствующих слов русского языка дополнительную смысловую нагрузку. Такие слова в лингвистической литературе обычно именуется «семантическими кальками».

Семантическое калькирование предполагает употребление слов якутского литературного языка по модели и образцу соответствующих слов русского языка, то есть “не буквальные переводы, но переводы, передающие только значение” [3., 61]. Иначе говоря, семантическое калькирование заключается в употреблении слова в языке-рецепторе в новых значениях по образцу употребления слова-прототипа в выходном языке. В семантической кальке заимствованным является смысл иноязычного слова, его значение. Само же слово по своему звучанию, материальному составу и словообразовательной структуре является исконным. Калькирование семантики заимствованных слов ведет к обогащению якутских слов новыми значениями. Например, *физическое лицо* ‘тус сирэй’; *уровень жизни* ‘олох таһыма’; *теневой рынок* ‘күлүк ырыынак’; *ратификационный* ‘үрдүк бигэргэтиилээх’; *психология* ‘уйулба үөрэбэ’; *приветственный адрес* ‘эбүрдэ сурук’; *оптовая цена* ‘куустаах сыана’; *пресс-центр* ‘бэчээт киинэ’ и т.д.

Таким образом, путем семантического калькирования заимствованных слов расширяется семантика исконных якутских слов, что приводит к реализации потенциально заключенного в них самостоятельного смыслового развития.

Словообразовательное калькирование (структурное калькирование). Словообразовательные кальки по мнению А.А. Реформатского, возникают тогда, “когда иноязычный образец переводится по частям средствами своего языка” [10., 166-197]. В.В. Иванов считает, что словообразовательные кальки “заимствуют структуру калькируемого термина языка-источника и дают буквальный перевод каждого структурного элемента калькируемого термина” [6., 105].

Словообразовательные кальки по способу образования и по лексическому материалу ничем не отличаются от исконных слов-терминов, но по своему

происхождению примыкают к заимствованиям. Тем самым структурные кальки занимают промежуточное положение между исконной и заимствованной лексикой.

Таким образом, калькирование как терминотворческий прием представляет собой пересечение и взаимодействие трех основных приемов: терминологизации, терминообразования и терминозаимствования.

Смешанное заимствование. Вопросы создания и усовершенствования терминологии якутского языка непосредственно связаны с интернациональными и русскими заимствованиями. Проблема сама по себе имеет длительную, временами драматичную историю. Ни один язык, в том числе и высокоразвитый, не может обходиться без заимствований, созданных на базе конкретных языков или греко-латинских морфем. Особенно это относится к терминологии. В новых условиях дальнейшей демократизации и развития принципов правового урегулирования якутский язык наряду с русским языком приобрел статус государственности. Это дает, казалось бы, дополнительные предпосылки для оказания государственной поддержки преподаванию якутского языка во всех звеньях обучения и полноценному функционированию во многих сферах общественно-политической и культурной жизни Республики Саха (Якутия).

Значительная часть актуальных заимствований, состоящих в основном из древнегреческих и латинских элементов, проникают в язык без внешних изменений. К ним относятся термины, составляющие так называемый межъязыковой словарный фонд. Процесс интернационализации терминов происходит в различных отраслях общественно-политической, культурной и научно-технической сфер. Их ассимиляция протекает не так свободно, как при заимствовании обычных слов. В большинстве случаев они не поддаются ассимиляции, так как обозначают наиболее важные, ключевые понятия в разнообразных областях науки и техники. Возьмем примеры из “Современного толкового словаря иноязычных слов” [7., 856]: *брифинг, саммит, рейтинг, инаугурация, спикер, дистрибьютер, маркетинг, лизинг, менеджер, фьючерс, холдинг, дилер, мониторинг, бартер, спонсор, тендер, шоу, клип, ремейк, мониторинг, байт, картридж, сканер, факс, ксерокс, офис, ноу-хау, ноутбук, он-лайн, процессор, нано технология* и.т.д.

Эти термины характеризуются изолированностью от системных связей и отношений заимствующего якутского языка, чем и объясняется отсутствие у них дополнительных коннотаций.

Интернационализмы тем и отличаются от простых заимствований, что выражают понятия международного значения. Поэтому имеют широкое употребление в сфере делопроизводства, компьютерных и информационных технологий.

Смешанное заимствование демонстрирует случай, когда одна часть лексемы заимствуется, а вторая – переводится или существует в языке. Исследователи выделяют две разновидности такого заимствования:

а) *гибридное заимствование*, при котором одна часть материально заимствована, а другая калькируется: *участники процесса* ‘процесс кыттыылаахтара’; *вынужденная конверсия* ‘күһэллэн конверсия’; *капитал основной* ‘сүрүн хаппытаал’; *монополия прибыль* ‘монополия барыһа’; *текущие расходы* үннээҕи ороскуот *фонд потребления* уһаныы фондата *фаза подъема* абайыы фазата *фонд накопления* унньунуу фондата и.т.д.

б) *полузаимствование*, при котором одна часть заимствуется, а другая существует в языке: *земельная рента* ‘сир рентата’; *рынок труда* ‘үлэ ырыынага’; *материнский капитал* ‘ийэ хаппытаала’; *денежная масса* ‘харчы маассата’; *тарифы на услуги* ‘өңө тарыыба’; *государственный язык* ‘судаарыстыба тыла’ и.т.д.

При калькировании и смешанном заимствовании новые термины образуются на базе исконных лексических средств, и поэтому кальки редко имеют признаки заимствований. В то же время смешанные заимствования имеют внешние признаки

заимствований и на практике часто включаются в словари иностранных слов наряду с материальными заимствованиями. Поэтому необходимо учитывать степень ассимиляции заимствований, что является одной из важных проблем терминоведения, поскольку удобная форма термина способствует его лучшему пониманию и использованию.

Словосложение. Словосложение, как терминообразующий способ, широко применяется в русской терминологии. Наблюдается целый арсенал всевозможных сокращений – от внутрисловных, частичных и фрагментальных сокращений до разнообразных инициальных (буквенных) обозначений. Но в якутском языке этот способ пока применяется мало.

В последних терминологических словарях вырисовывается несколько способов, применяемых авторами в той или иной последовательности.

Общепринятыми можно считать инициальные сокращения в скобках после приведения полных названий известных организаций или ассоциаций. Приведем примеры из “Краткий русско-якутский словарь экономических терминов” [4., 68] и “Русско-саха общественно-политический словарь” [9., 153]: *эбиллибит устуйумас нолуога (ЭУН)* ‘налог на добавленную стоимость (НДС)’; *Холбоһуктаах Наассыйалар Тэрилтэлэрэ (ХНТ)* ‘Организация Объединенных Наций (ООН)’; *дойду баалабай дохуота (ДБД)* ‘валовой национальный доход (ВНД)’; *валюта Европатаабы систиэмэтэ (ВЕС)* ‘европейская валютная ситема (ЕВС)’; *үлэбэ кыттыы коэффициена (УКК)* ‘коэффициент трудового участия (КТУ)’; *тарыып биир сетката (ТБС)* ‘единая тарифная сетка (ЕТС)’ и т.д.

В якутских словарях редко встречаются словосложения, в которых объединяются слова, оформленные с помощью дефисного знака, где обычно второй элемент является доминантным по отношению к первому, основному. Например: *Евро-чизк* ‘еврочек’; *Евро-валюта* *вровалюты*; *траст-хампаанна* ‘*траст-компания*’; *авторыынак* ‘*авторынок*’; *Евро-ырыынак* ‘*Еврорынок*’ и т.д.

Как видно из приведенных примеров, на первое место ставится русский (иностранноязычный) термин затем – заимствованное слово в фонетизированном написании.

Русское словосложение способствовало появлению в языке выявленных нами новых типов сложносокращенных и сложноподчиненных слов-терминов. Однако они в якутских словарях занимают весьма незначительное место.

Заключение. Создание национальных терминов – это творческий процесс, в ходе которого происходит трудоемкая работа по подбору наиболее подходящих средств выражения того или иного научного понятия. Это для младописьменных языков дело новаторское, которое требует тончайшего языкового чутья, энергии, любви к родному языку и к своему народу. Правильный перевод терминов является довольно сложной проблемой, несмотря на то, что термины обладают значительно большей семантической определенностью и самостоятельностью, чем слова обиходной лексики. Хотя при ближайшем рассмотрении термины оказываются обиходными словами, но от простых слов они отличаются своей особой функцией. Эта особая функция заключается в одновременном обозначении наряду с обиходным значением какого-либо специального понятия. Другими словами термин – это слово для специальных целей.

Не все термины имеют точные переводные эквиваленты из-за различия лексико-семантических полей двух языков. В идеале любой термин должен иметь соответствие в переводящем языке, однако иноязычная действительность не дает в этом утвердительного ответа. В безэквивалентную лексику входят термины, реалии которых не имеют соответствия в языке перевода на данном этапе развития. Однако одна, казалось бы, что объективная реальность создает у всех терминов одинаковые эквивалентные условия, но этого не происходит.

Межъязыковое сопоставление терминосистем позволяет выявить, какие именно языковые единицы могут быть использованы для обеспечения эквивалентности перевода

временно безэквивалентных терминов, исходя из ресурсов общеупотребительной и специальной лексики якутского языка.

Разобранные нами внутрисловные и межсловные преобразования характерны для современной якутской терминологической лексики. Об этом свидетельствует их широкое применение в многочисленных газетных, журнальных статьях и средствах массовой информации. В них этот пласт якутской лексики преподносится преимущественно в оригинальном (переводном) виде.

Дальнейшая задача состоит в том, чтобы усовершенствовать и дальше развивать лексико-грамматические, лексико-семантические, аффиксальные, синтагматические способы терминообразования в якутском языке.

Список использованной литературы

1. Алексеев, Б. Н., Никонов, В. Н. Русско-якутский юридический словарь / Под ред. А.Г. Нелунова. – Якутск: Бичик, 2000. – 96 с.
2. Балли, Ш. Язык и жизнь. – М., УРСС, 2003. – 232 с.
3. Баскаков Н. А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР // Вопросы терминологии. – 1961. № 1. – С. 61.
4. Быганова, В. И. Краткий русско-якутский словарь экономических терминов. – Якутск: ООО Литограф, 1998. – 68 с.
5. Гринев-Гриневиц, С. В. Терминоведение. – М.: Издательский центр Академия, 2008. – С. 108.
6. Иванов В. В. Об исследовании структуры лингвистики и ее языка // Вопросы языкознания – 1988. № 2. – С. 105.
7. Крысин, Л. П. Современный толковый словарь иноязычных слов. – М.: Русский язык, 2000. – 856 с.
8. Оконешников, Е. И. Языка саха: проблемы лексикографии и терминографии (сб. науч. ст.) / Е. И. Оконешников [сост.: к. филол. н. А. С. Акимова, лаб. Р. Н. Протодьяконова; отв. ред.: д. филол. н. Н. И. Данилова, к. филол. н. Ф. Н. Дьячковский, к. филол. н. А. М. Николаева]; Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. Народов Севера СО РАН. – Якутск: ИГИиПМНС СО РАН, 2015. – С. 126-127.
9. Оконешников, Е. И. Русско-саха общественно-политический словарь. – Якутск: ООО Литограф, 1998. – 153 с.
10. Реформатский, А. А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – С. 166-197.

МРНТИ 16.21.51

М.С.Атабаева¹, С.А.Асанбаева¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТӨЛ ТІЛДІК ҚАБАТЫ ЖАЙЫНДА

Аңдатпа

«Жер-судың аты - тарихтың хаты» демекші, жер-суға қойылған атаудың қай-қайсысының да себебі бар, ол халықтың дүниетаным деңгейімен, тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысып жатады. Қазақ этносының өмір сүру дағдысы, тыныс-тіршілігінің куәсі саналып, халық тарихының әр кезеңінің әртүрлі жағдайының көріністерін бойына терең жинақтаған тілдік қабаттарының бірі - жер-су атаулары. Қай халықтың болмасын ұлттық болмысы мен дүниетанымы, этникалық мәдениеті оның басынан өткен әр қилы тарихи-

элементтік жағдайлармен қатар белгілі географиялық кеңістікте көрініс тауып, белгілі тарихи дәуірлердің жемісі саналады. Сондай сан алуан тарихи оқиғалардың құпиясын бойына сақтап жатқан кеңістік - Алматы облысы аймағы. Осы кеңістікте пайда болған атаулар - халық өмірінің, тұрмыс-тіршілігінің, ғасырлар бойы қалыптасқан материалдық және рухани байлығының көрінісі. Көшпелі мал шаруашылығымен де, егін шаруашылығымен де айналысқан халық өзі мекен еткен, тіршілік құрған географиялық ортаға бейімделген және сол ортаның табиғи ресурстарын пайдалана білген. Атауларда сол жердің айрықша белгілері жайында ұлттық дүниетанымдық ақпарат сақталады. Мақалада осы ғасырлар бойы жасалып, лингвомәдени сипатқа ие болған, заманнан заманға даяр күйінде жеткен, «жаңартуға» келе бермейтін тілдік бірліктер-географиялық атаулардың тарихи-элементтік қабаттарындағы, оның төл тілдік қабатындағы ұлттық дүниетаным көріністерін ашып түсіну мақсат етіледі.

Кілт сөздер: топоним, дәстүрлі мәдениет, көшпелі мал шаруашылығы, этномәдени мазмұн

М.С.Атабаева¹, С.А.Асанбаева¹

¹ Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы, Казахстан

О НАЦИОНАЛЬНОМ ЯЗЫКОВОМ ПЛАСТЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

Как говорится, «Географические названия – это письма истории», любое географическое название несет в себе какое-либо значение, оно тесно связано с уровнем мировоззрения народа, его житьем-бытьем. Географические названия – один из языковых пластов, считающегося свидетельством жизненного уклада, житья казахского этноса, вобравшего в себя проявления различных ситуаций каждого периода жизни. Национальное бытие, миропонимание, этническая культура любого народа находит отражение в определенном географическом пространстве, наряду с различными историко-социальными условиями, в которых он проживает, и считается результатом определенного исторического периода. Одним из таких пространств, вобравшего в себя тайну различных исторических событий, является регион Алматинской области. Названия, появившиеся в данном географическом пространстве, являются отражением жизнедеятельности, жития, материального и духовного богатства народа, сформированного на протяжении многих веков. Народ, занимавшийся и кочевым скотоводством, и земледелием, адаптировался к географической среде, в которой он проживает, а также умело использовал природные ресурсы этой среды. В названиях также сохранена национальные мировоззренческие сведения об особенных признаках той или иной местности. В статье преследуется цель раскрыть и понять проявления национального мировоззрения в историко-социальных пластах, а также в национальном языковом слое языковых единиц – географических названий, создающихся на протяжении многих веков, имеющие лингвокультурологические свойства, передающихся из поколения в поколение, которые не подлежат «обновлению».

Ключевые слова: топоним, традиционная культура, кочевое скотоводство, этнокультурное содержание.

M.S.Atabaeva¹, S.A.Asanbaeva¹

¹ Kazakh State Women's Teacher-training University, Almaty, Kazakhstan

ABOUT NATIONAL LANGUAGE LAYER OF GEOGRAPHICAL NAMES OF ALMATY REGION

Abstract

As it is said on the saying, "Geographical names are letters of history", any geographical name carries meaning in it, it is closely related to the level of the worldview of the people, their life and being. Geographical names are one of the language layers, which is considered evidence of the lifestyle, life of the Kazakh ethnic group, which has absorbed the manifestations of various situations of each period of life.

The national existence, world outlook, ethnic culture of any nation is reflected in a certain geographical space, along with the various historical and social conditions in which it lives, and is considered the result of a certain historical period. One of such spaces, which has absorbed the secret of various historical events, is the Almaty region.

Names that appeared in this geographical space are a reflection of the life, living style, used material and spiritual wealth of a people formed over many centuries. The people involved in both nomadic cattle breeding and land cultivation adapted to the geographical environment in which they live, and also skillfully used the natural resources of this environment. The names also preserve national philosophical information about the special features of a particular area.

The aim of the article is to reveal and understand the manifestations of the national worldview in the historical and social strata, as well as in the national linguistic layer of linguistic units - geographical names that have been created over many centuries, having linguistic and cultural properties transmitted from generation to generation that cannot be "updated or changed".

Key words: toponym, traditional culture, nomadic cattle breeding, ethnocultural content.

Кіріспе. Жер-су атаулары мазмұнындағы тамыры терең ақпараттық байлықты антропоэлектік бағытта жүргізілетін лингвистикалық зерттеулер арқылы танып, меңгеруге болатындығын түсіну қиын емес. Бастапқы түбір сөздерден, жалаң сөздерден жасалған атаулар бірте-бірте халықтық географиялық терминдерге айналды. Жалқы есімдер адам санасының дамуымен бірге күрделеніп, екі немесе одан да көп сөздің тіркесінен құрала алатын дәрежеге жетті. Ондай күрделі атаулар құрамында о баста жеке бір нысанның атауы ретінде *өзен, көл, тау, дала, су* т.б. сөздер қолданылатын болды. Бара-бара таңбаланатын нысанның атауы ретінде оның сын-сипаты, сапасы және басқа да қасиеттері негіз бола бастады. Бұл – қай ұлттың болмасын топонимиясының қалыптасуына тән ортақ заңдылық. Кез-келген географиялық атау - ең алдымен, әрбір халықтың тарихи және мәдени ескерткіші. Жылдар, оның иіріміндегі адамдар, олардың өміріндегі оқиғалар – осының бәрі өткінші. Олар қашан болса да тарихтың үлесіне тиіп, кейінгі ұрпаққа, көбінесе, топонимдер арқылы ғана жетеді[1]. Тіпті, ең жаңа топонимнің өзі көп кешікпей-ақ тарих қойнауына кіреді, сондықтан да зерттеулерде топонимдердің тарихилық сипатын ескермеуге болмайтыны айтылады.

Алматы облысы Республиканың оңтүстік-шығысында орналасқан, оның кең байтақ жерінде мыңдаған жер-су атауы бар. Ежелден-ақ халық аузында «Жер жаннаты –Жетісу» аталатын қыдыр дарыған қасиетті өлке батысында – Жамбыл, шығысында – Шығыс Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы, солтүстігінде – Қарағанды облысы, оңтүстігінде - Қырғыз Республикасымен шектесіп жатыр. Қазіргі әкімшілік-аумақтық бөлініс бойынша облыста 16 аудан, облысқа қарасты - Қапшағай, Талдықорған, Текелі қалалары; аудандарға қарасты - Есік, Жаркент, Қаскелең, Сарқант, Талғар, Үшарал, Үштөбе қалалары мен 13 кент (қала типтес елді мекен, «жұмысшы поселкелері» орналасқан. Елді мекен саны-836, 274 ауылдық, селолық, кенттік, қалалық округтарға бөлінген [1,7-30].

Бұл ғажайып өлке аспанмен таласқан заңғар таулар, айдын шалқар күміс көлдер мен арынды да асау тау өзендеріне бай, сонымен қатар, бастау, қайнар, бұлақтар, көлбей созылып жатқан тау сілемдері, жон-жоталар мен биік қыр-қырат, төбелер мен шоқылар, жайлаулар мен қыстаулар, құм таулар, кең сахара жазықтар сияқты физика-географиялық нысандағы атаулар саны да мыңдап кездеседі. Т. Жанұзақов осы табиғаты тамылжыған таулы да орманды, сулы да нулы өлкенің осыншама мол жер-су атаулары тілдік тұрғыдан алғанда, біркелкі еместігін айтады, ол өлкенің тарихи-әлеуметтік, географиялық жағдайына байланысты болатынын, сол себепті мұндағы атауларды ұлттық тарихтың, мәдени мұраның баға жетпес көзі, көне тарих соқпақтарының ізі санайды [1,8-9].

Әдістеме. Жалқы есімдер мәдениеттің басты концептілерін нақты көрсете отырып, айқын түрдегі кумулятивтік функцияға ие болады. Жалқы есімдер онимдер арқылы тілдік таңбаларға, тілдік бірліктерге айналып, ғаламның ономастикалық моделін, кескін-келбетін жасай алады. Ғаламның ономастикалық моделі немесе бейнесі адамның ғалам туралы түсініктерін және ғаламды тану қасиеттерін бейнелейді, сол себепті олар да антропоэкті қасиетке ие болады. Топонимдік атаулар мазмұнындағы ұлттық мәдени ақпаратты танып білу үшін лингвистикалық талдау әдістері қолданылады. Оның ең бір тиімді жолы этимологиялық талдау болып табылады, сонымен қатар, семантикалық, лингвомәденитанымдық талдаулар арқылы этномәдени мағынаны танып, түсінуге қол жеткізуге болатыны анықталды.

Талқылау. Тілдің қоғам мүшелерінің арасындағы қатынас құралы ретіндегі қызметінің ерекшелігі қаншалықты маңызды болатыны - дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Ұлт тарихы, онымен бірге тіл тарихы – даму жолы ұзақ құбылыс, сондықтан әлем бейнесінің небір құпия сырларын ұғынып түсінуге бағытталған әр этностың ғасырлар бойындағы жетістіктері тіл арқылы таңбаланған мол қазынасы, баға жетпес байлығы болып табылады. Осы асыл қазынаның қоймасында ұлт табиғатынан, оның болмысынан ақпарат беретін халықтың дүниетанымы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпының, тілі мен ділінің, психологиясының көрінісі, бейнесі сақталады. Қай ұлт болмасын, сыры – тілінде, оның түп тамыры этностың мың-мыңдаған жылдар жүріп өткен тарихи жолымен, күнделікті тұрмыс-тіршілігінде өз қолымен, ақыл-ой, санасымен жасаған мәдениетімен, дүниетанымымен сабақтасып жатады [2, 978-979]. Осы сабақтастық арнасында жер-су атаулары да маңызды орын алады. Қай халық болса да, өзі өмір сүретін кеңістігін сол жердің ерекшелігіне қарай таңбалайды. Ал көшпелі өмір сүру салтын ұзақ сақтаған қазақ халқы үшін жер-су атауы олардың жадында сақтаулы тұрған географиялық картасының қызметін атқарған. Сол себепті әр атау сол жердің бедерін, қадір-қасиетін, айрықша белгілерін ұлттық дүниетаным, психология тұрғысынан аса дәлдікпен белгілеп отырған. Халықтың дүниетаным нәтижесінде пайда болған атаулар этнос өмірінің кейінгі кезеңдерінде де қызмет етеді, ғылымның басқа салаларына ақпарат береді. Тілдің осы ұлт байлығын сақтап, қордалап ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу қызметін, танымдық-аккумулятивтік, қасиетін Ә.Т. Қайдар «тіл феномені», «тіл әлемі» [3,11] деп атайды.

«Жеріміздегі мыңдаған атаулардың шығу, пайда болу, дамып өсуі - бір ғана дәуірге тән емес, талай ғасыр, тарлан дәуірлердің куәсі, біздің заманға жеткен бай қазына, асыл мұрасы. Қазіргі қазақ жерінде сақталған сан қилы тарихи оқиғалардың болып өткені, бұл қасиетті де құдіретті жерімізді талай ұлыс, тайпа, ел, халықтың жайлап мемлекет құрып, ғұмыр кешкендігі тарихтан мәлім» [4,140], - деп жазады белгілі ономаст-ғалым Т. Жанұзақов. «Жер-судың аты - тарихтың хаты» демекші, жер-суға қойылған атаудың қай-қайсысының да себебі бар, ол халықтың дүниетаным деңгейімен, тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты. Атаулардың пайда болуы жайында Мұхтар Әуезов: «Біздің қазақ жер аты, тау атын сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаң да, жер, су, жапан түзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады» дей келіп, грек тарихшысы Геродоттың «Арал

теңізінің алқабында сақ, массагет деген елдер бар.Қола мен жездің молы - соларда.Өз жерінен қазып алады» деген пікірін «Сол үлкен ата-қонысты мекен еткен өзіміздің Бағаналы жер атын - Жезқазған қойыпты. Қай атасы қазғанын кім білсін!»[5,10], - деп тірілтеді

Жалқы есімдердің лексикалық қабаттарын анықтау,лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай топтастыру топонимия бойынша біршама зерттеу еңбектерде сөз болғанымен, оларды лексикалық қабаттарға бөлу мәселесін әр зерттеуші өзінше шешкен. Ол А.Әбдірахманов [6], Т.Жанұзақ [1;4], Е.Қойшыбаев [7], Қ.Рысбергген [8], Ұ.Ержанова [9] және т.б. ғалымдар еңбектерінен анық көрінеді.

Батыс Қазақстан облысы топонимдері жүйесі де осындай қабаттарға таратылып зерттелген: көне түркі қабаты; оғыз-қыпшақ қабаты; араб-парсы қабаты; моңғол қабаты; орыс қабаты; жаңа қабаты болып, алтыға [9,15-42]. таратылады Шығыс Қазақстанның оңтүстік аймағы бойынша зерттеуде осы өңірдің топонимдері:а) аймақтағы топонимиялық жүйенің ежелгі атаулары; ә) түркілік қабаты; б) моңғол қабаты; в) орыс қабаты; г) қазақ қабаты тәрізді[10,19-45-бб.]қабаттарға бөлінеді Жамбыл облысы ойконимдері бойынша зерттеуінде З. Құламанова аталған пікірлерге сүйене отырып, елді мекен атауларының да үш лексикалық қабаттан тұратынын нақты материалдарға негіздей отырып анықтайды: 1) субстратты(ежелгі) қабат; 2) (қазақ) тілдік қабат: а) көне түркілік қабат; ә) қазақ тілдік қабат. 3) кірме қабатбүлішінара: а) араб, парсы лексикалық қабат; ә) орыс тілдік қабатқа бөлінеді [11,40-88] деп қарайды.Бұл аталған пікірлерге қарағанда, қазақ тіліндегі жер-су атаулары тарихи-элеуметтік негізіне қарай жалпыхалықтық лексика тәрізді, оның құрамы да этнос жүріп өткен кезеңдердің ізін танытатын атаулардан тұрады.Ал аймақтық топонимияда бұған қоса сол аймақтың географиялық, шаруашылық ерекшеліктері болатыны айқын.

Жоғарыда айтылғандарға орай, Алматы облысы жер-су атауларының **тарихи-элеуметтік қабаттары мен даму кезеңдерін** тіл иесі қазақ халқының жалпыхалықтық лексикасының жіктелуіне сәйкес: **көне түркілік (жалпы түркілік), қазақ тіліне тән төл және кірме** қабаты бойынша саралап қарастырылып жүр.Жалпы, төл қабатқа жатқызылатын топонимдерді: *көне топонимдер және жаңа топонимдер* деп ажартуға да болады. Көне топонимдер көне түркі, ескі ру, тайпа тілдеріне тән жалпытүркілік қабаттан бастау алады. Олардың арасынан нақты бір тілге қатыстысын бөліп алу қиын, сондықтан жалпытүркілік қабат «шартты» саналады. Ал жаңа қабат құрайтын жер-су атаулары қоғамдағы саяси-элеуметтік өзгерістерге орай пайда болған. Өзгеріске көбірек ұшырайтын - елді мекен атаулары, өйткені олар қоғамдағы әр алуан өзгерістер, ішкі-сыртқы себептер,саяси-экономикалық жағдай тұрғындардыңкүнделікті тұрмыс-тіршілігіне байланысты. Ал бұлардан басқа ғасырлар бойы халықпен бірге жасап келе жатқан географиялық атауларды өзгерту биліктің қолынан келе бермейді.

Қорам - Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданындағы елді мекен атауы. Атау туралы деректі Ш. Уәлихановтың «Ыстықкөл сапарының күнделігінен» көруге болады. Ғалым онда Қаратұрықтан Шелекке бара жатқан жолдың сол жағындағы сайды «қырғыздардың» **Қорам** атты батырдың атымен атайтынын, жергілікті аңыз бойынша, бұл жерде қалмақтардың бекеті болғаны, Абылай ханның оны талқандап, Шелек жазығын жаудан тазартқан [12, 312]. Т. Жанұзақ бұл пікірдің жергілікті тұрғындардың арасындағы «Қорам - шапырашты тайпасының Орымбет руынан шыққан белгілі батыр, Қорам деп соның атын жерге қойған» дейтін әңгімесімен сәйкесетінін айтады [1, 134].

Шелек - өзен, осы өзен бойына орналасқан елді мекен атауы. Е. Қойшыбаев бұл бұл атауды «жел» мағынасын білдіретін көне түркілік *чел* сөзі санайды, ал *-ек* қосымша, осы өңірде соғатын желдің құбылысын білдіреді[7, 239]. Халықтық этимология бойынша, атаудың бастапқы тұлғасы *шілік*, содан өзгеріп *Шелек* болған, бұның себебі бір кездері өзеннің бойында *шілік* қалың өскен екен. Мұндай атау Ақамола облысының Ерейментау

ауданында *Шелексай* түрінде, Қырғызстанның Ыстықкөл облысында *Чилик* тұлғасында кездеседі. Осындай деректерге сүйеніп, Т. Жанұзақов *Шелек* атауы *шел* және *ек* морфемаларынан құралған деп есептейді. Сонымен қатар, қазақ жеріндегі *Желқарқара* (өзен), *Желторағы* (ауыл), *Желбұлақ* атауларында **шел>жел** болып айтылса, қырғыз тілінде *Желарық* (өзен), *Жылкөл* (көл), *Жылқуу* (тау), якут тілінде - *Дыл* (көл), *Дыл-юрях* (өзен), *Жыраалукоол* (көл), *Джобо* (Джло, Ело) өзен, *Дол-сугат* (өзен) т.б. деректерді келтіріп, түркі тілдерінде **шел>жел/жыл>жылға** нұсқаларында кездесетінін келесі деректермен дәлелдейді: әзербайжан тілінде - *жылға*, түрікмен - *жылка*, татар - *жылға*, башқұрт - *илга*, *йелге* «өзен», өзбек тілінде - *Йыги* (өзен), чуваш тілінде - *Йелга*, *Ийлга* (өзен) т.б. Волга өзені Мари халқының тілінде *Йул/Йол* тұлғасында қолданылады екен. Т. Жанұзақов атаудың бастапқы тұлғасы «бастау, қайнар» мағынасын білдіретін көне түркілік «йул» сөзі санайды, сөз басындағы **й** дыбысы түркі тілдерінде **д**, **ж** дыбыстарына ауысып айтылғанымен, сөз мағынасы берік сақталған. Сөйтіп, *Шелек* атауының бірінші сыңарындағы *шел* сөзінің *йул>йол>жел* тұлғалары «бастау, қайнар, бұлақ» сөздерімен түбірлес, атаудың екінші сыңарындағы *-ек* қосымша. Оны Елек өзені атауынан байқауға болады. Демек *Шелек* - «басын таудағы қайнарлар мен бастаулардан алатын, басқа да тау өзендері қосылып ағатын, арында да айбатты тау өзені» деп пайымдайды [1,99-100-бб.].

Қанша оқиғалар болып жатса да, *Қорам* атауы да, *Шелек* атауы да өзгерген жоқ. Елін жаудан арашалаған батырын да, табиғат ерекшелігін танытып тұрған атауын да халық қастерлейді. *Қорам* батыр туралы тарихи шығарма да бар. *Жер-су* атауларының «тарихтың хаты» болатын себебі- осында.

Қорытынды. *Жер-су* атауларының халықтың өткен дәуірдегі тарихын, туыстық тамырын, көрші елдермен жасаған мәдени, экономикалық қарым -қатынас, әдет-ғұрпын танып білуде маңызы зор. Өйткені ол атаулардың бәрінің мағынасында халық дүниетанымының терең ақпараты сақтаулы.

Жоғарыда келтірілген атаулардың мағынасынан байқалғандай, олардың әрқайсысының қалыптасу жолы тіл иесі дүниетанымының жетілу, әлемді танып-білу деңгейімен өзектес келеді. Сол себепті *жер-су* атаулары - «тұтас бір шежіре, оның беті құпиясы ашылмаған кітап, ғаламат сырлы сөз. Бұл сөздердің бәрі - халықтың өзі таққан, аялап қойған атаулары. Бұл қат-қабат атаулардың баршасы - тарихи ескерткіш, ғасырлық мұра» [12, 4].

Қай халық болса да, өзі өмір сүретін кеңістігін сол жердің ерекшелігіне қарай таңбалайды, ал көшпелі өмір сүру салтын ұзақ сақтаған қазақ халқы үшін *жер-су* атауы олардың жадында сақтаулы тұрған географиялық картасының қызметін атқарған. Сол себепті әр атау сол жердің бедерін, қадір-қасиетін, айрықша белгілерін ұлттық дүниетаным, психология тұрғысынан аса дәлдікпен белгілеп отырған. Халықтың дүниетаным нәтижесінде пайда болған атаулар этнос өмірінің кейінгі кезеңдерінде де қызмет етеді, ғылымның басқа салаларына ақпарат береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары Алматы облысы.- Алматы:Арыс, 2005.- 256 б.
2. Mereke Atabayeva, Aigerim Bogenbayeva, Gulnafis Yerkegalievaya , Meruert Bissenbayeva, Alua Nazarbekova. *Reflejo De La Cultura Tradicional Kazaj En El Lenguaje// Opción, Año 35, No. 88 (2019): 977-994*ISSN 1012-1587 / ISSNе: 2477-9385
3. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика.- Астана:ІС-Сервис ЖШС, 2006.-Т.1.- 400 б.
4. Қайдар Ә. Т.Қазақ тілінің өзекті мәселелері.-Алматы:Ана тілі,1998.-304 б.
5. Әуезов М. Шығармалар,12-том.- Алматы:Жазушы,1969.-533б.
6. Әбдірахманов А.Топонимика және этимология.-Алматы:Ғылым,1975.-206 б.

7. Қойшыбаев Е. Основные типы топонимов Семиречия. Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Алматы, 1967. - 24 с.
8. Рысберген Қ.Қ. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. - Алматы: Дайк-Пресс, 2011. - 328 б.
9. Ержанова Ұ. Р. Батыс Қазақстан облысы топонимдерінің этнолингвистикалық сипаты. Филол. ғыл. канд. дисс. авторефераты. - Алматы, 1998. - 25 б.
10. Әлімхан А. Ә. Шығыс Қазақстанның Оңтүстік аймағы топонимдерінің тілдік және этномәдени негіздері. Филол. ғыл. канд. дисс. авторефераты. - Алматы, 2001. - 24 б.
11. Құламанова З. А. Жамбыл облысы ойконимдерінің лингвистикалық және этномәдени сипаты. Филол. ғыл. канд. дисс. - Алматы, 2006. - 190 б.
12. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. - Алма-Ата, 1984
13. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). - Алматы: Арыс, 2005. - 256 б.

МРНТИ 16.21.33

А.Байысхан¹, Б.Әбдуәлиұлы¹

¹Л.Н Гумилов атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

АДАМЗАТ ТАНЫМЫНЫҢ АЙҒАҒЫ – МИФОТОПОНИМДЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада мифологиялық атаулардың анықтамасы берілген және осы тақырып бойынша зерттеулер жүргізілген. Топонимия саласындағы әртүрлі ғалымдардың жұмыстарына шолу жасалады. Олардың ішінде тақырып бойынша ақпарат талданып, мысалдар келтірілді. Адамдар шын мәнінде бар деп санайтын мифологиялық атауларға лингвистикалық талдау және атаудың қалыптасуында мифтерге әсер ететін топонимдер берілген. Ертегілерге, мифтерге, одақтарға және фразеологиялық бірліктерге негізделген мифологиялық атаулардың айырмашылықтары көрсетілген. Фразеологизмдерді қолданудағы өзгерістер анықталып, оның маңызды даму жолы түсіндірілді. Халық ауыз әдебиетіндегі мифологиялық атаулардың дамуы мен трансфармакациясы анықталған. Сондай-ақ мақалада мифологиялық атаулар әр түрлі жасанды әдеби шығармалардан әлемнің пайда болуы туралы алғашқы ойға негізделіп сұрыпталған.

Кілт сөздер: Лингвистика, лексика, ономастика, мифоним, мифотопоним

А.Байысхан¹, Б.Абдуалиұлы¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н Гумилова, г. Нур-Султан, Казахстан

ДОКАЗАТЕЛЬСТВО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ-МИФОТОПОНИМЫ

Аннотация

В данной статье дается определение мифотопонимов и проводится исследование по этой теме. Проведен обзор работ различных ученых в области топонимии. Из них была разобрана информация по теме и приведены примеры. Приведен лингвистический анализ мифотопонимов, которые по мнению людей реально существуют и топонимов, которые в формировании название влияют мифы. Доказаны отличия между мифотопонимамы которые основаны на сказках, мифах, одах и приведены фразеологизмы. Были выявлены изменения в использовании фразеологии и объяснен путь его значимого развития. Определены развитие и трансфармация мифотопонимов в устной народной литературе. А

также в статье отсортированы мифотопонимы, основанные на первой мысли о происхождении мира из различных художественно литературных произведений.

Ключевые слова: лингвистика, лексика, ономастика, мифоним, мифотопоним

A. Bayyskhan¹, B. Abdualiuly¹

¹L.N Gumilov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

PROOF OF HUMAN KNOWLEDGE - MYTHOPOTHYMES

Abstract

In this article defines out mythoponyms and conducts the research on this topic. A review of various scientists' works in the field of toponymy have been made. From them the information on the topic was analyzed and examples were given. A linguistic analysis of the mythoponyms is given, which a person imagined as real and toponyms, which in the formation of the name was influenced by myths. Proved differences between mythoponyms that are based on fairy tales, myths, odes and idioms are given. Changes in the use of phraseology have been identified and the way of significant development is explained. Defined development and transformation of mythoponyms in oral folk literature. Also, the article sorted mythoponyms based on the thought about the origin of the world from various literary works.

Key words: linguistics, vocabulary, onomastics, mythonym, mythotonym

Кіріспе. Қазақ ономастикасының бір тарауы – көркем шығармалардағы мифтік топонимдер. Ауыз әдебиеті материалдарында миф әлеміне қатысты атаулар көптеп саналады. Тіл білімінде бұларды мифотопонимдер деп атайтынымыз белгілі. Ғалым Подольскаяның анықтамасына сүйенсек мифотопоним – географиялық нысандарға адамның шынайы өмірде болған деген елестетуі нәтижесінде берілген жалқы атау [1,84]. Демек бұл атаулар сонау көне заманнан келе жатқан халықтың, адамзаттың түсінігінің балаң шағында пайда болып, ауыздан-ауызға беріліп, бүгінгі күнге жетіп отыр. Кейбірінің шығу уәждері, пайда болу тарихы туралы деректер аңыздардан көрінеді, тіл білімінде оларды халықтық этимология деп атайды. Бұлардың көбінде атаудың дыбыстық тұлғасы қазіргі қолданыстағы кей сөздермен ұқсастырылып, өзінше мағына беріледі. Ол мағына кейде белгілі бір мифтік оқиғалармен байланысып жатады. Бүгінге дейінгі зерттеулерде жекелеген мифонимдердің этимологиясына талдаулар жасалып, олар туралы аңыздар жинақталғанмен, барлығын бір жерге жинақтап, біртұтас кеңістік ретінде қарастырған еңбектер жоқтың қасы. Жекелеген еңбектердің қатарында Е.Қойшыбаевтың 1985 жылы Алматыдағы «Мектеп» баспасында басылған «Қазақстанның жер-су аттары сөздігі» бар. Осы еңбегінде ғалым этимологиялық бағытты негізге ала отырып, Қазақстан жерін ежелден мекендеген халықтар мен олардың тілдерінің тарихы бойынша мәліметтер беретін бір мың бес жүзден астам географиялық атаулардың (топонимдердің) шығу төркінін талдаған. Оның ішінде түрлі мифтер негізінде пайда болған атаулар да бар. Сөздікті жасау барысында тілшілердің, тарихшылардың, географтардың, саяхатшылардың, өлкетанушылардың еңбектерін, арнайы экспедиция материалдары мейлінше мол пайдаланылған. Сөздікте кездесетін мифотопонимдердің бірінен мысал келтірер болсақ: Қазғұрт – тау аты (Қаратаудың оңтүстік бір жотасының аты). Аңызда «Нұхтың тауы» аталады. Ғалымның тұжырымы бойынша, Қазғұрт – көне түркілердің тайпа аттарымен байланысты қос этнонимнен құралған атау. Этим.: қаз және құрт этнотопонимдерінің қосарланған түрі. Қаз және құрт түркілері б.з VII-VIII ғасырларда өмір сүрген тайпалар [2,141]. Ал бұл атауға байланысты ғалым Ж.Ә. Айтмұхамбет «Миф. Мифология. Мифопоэтика» атты монографиясында: – Қазығұрт – мифологиялық таным жүйесінде ерекше орын алған, түркі әлемінің рухани құндылықтары қатарындағы мекен.

Осы Қазығұрттың басында кеме тоқтап, жаңа тіршілік бастау алғандығы қазақ мифтерінде ерекше шабытпен айтылады, – деп сипаттама береді. Сондай – ақ, аталмыш еңбекте ғалым адамдардың қиялынан туған географиялық нысандардың қатарында Жерұйық атауына тоқталып өтеді. Ежелгі мифтік түсінікте Жерұйық саналатын ғажайып арал қарапайым адамдарға көрінбейді, ол тұманмен тұмшаланған немесе судың астында орналасқан. Бұл аралды жеті жылда бір рет көруге мүмкіндік бар, егер оған от тисе, ол қайта жоғалмайды және тірілер үшін жердегі жұмаққа айналады деп сенген. Сонымен, ұшы-қиырсыз ұлы кеңістіктен түркі тектінің іздегені – Жерұйық, қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын мекен. Жерұйық – түркі мәдени кеңістігінде байлық пен ырыстың, бақ пен берекенің, азаттықтың, бақыттың мекені. Жерұйықты іздеуші жиһанкездің тұлғасы тарихтағы Асан қайғының іс-әрекетімен сабақтасып жатады. Мифотопонимдік атаулардың пайда болу тарихы мен даму жолын қарастырған ғалым, мынадай тұжырымға келген: – түркілер дүниетанымындағы ғажайып мекен қазақ әпсаналарында «Жерұйық», «Өтүкен», «Үш қиян», «Сарыарқа», «Жиделі - Байсын» сипатында көрініс береді. Бұл мекендер құтты қоныс болумен қатар, елдікті, егемендікті, киелілікті танытатын символдық атауларға айналған. Жерұйық ұғымына түркілік танымдағы тәуелсіздік тығыз байланыстырылады. Сонымен қатар бұл еңбектің ерекше қырларының бірі осы Жерұйық ұғымының ауқымында өзге де мифотопонимдерді кіріктіруінде. Яғни ғалым, Мамай батыр туралы мифті талдай отырып: – *Елсіз аралдағы жезтырнақты өлтіргеннен кейін Мамай батырдың есіне Құбажон деген жоны, ондағы Шыңырау деген құдығы түседі*, – деген үзіндіге назар аударады. Мұндағы мифотопонимдік атаулар – әрбір адамның санасына орныққан Жерұйықтың «микрופішіні», яки бір пұшпағы түріндегі қоныс деген тоқтамға келеді автор. Сондай – ақ, осы аңыз желісіндегі Мамай батырдың Құбажондағы Шыңырау құдықтың басына қосар тіккен пері қыздарына кез болуын автор дүниенің жаратылысындағы үш әлемнің өзара байланысына мысал етеді. Мұндағы жоғары әлемнің тұрғындары саналатын пері қыздары мен ортаңғы әлемнің тұрғыны Мамайдың арасын жалғайтын су әлемінің пішіні – Шыңырау құдық. Бұл мифотопоним екі әлемді байланыстырушы көпір қызметін атқарып тұр деген тұжырым жасалады. Яғни бұл еңбекте мифотопонимдерді таза лингвистикалық тұрғыдан зерттемесе де, түрлі мифтік аңыздарды талдау барысында ұтымды ойлар мен тұжырымдар келтіріліп отырған [3,42-46]. Осындай мифотопонимдер жайлы деректерді 2013 жылы «Ономастикалық хабаршының» №4 санында басылған Динара Есімбекова мен Айнұр Тұрлыбекованың «Оронимдердің шығу тегі мен этнолингвистикалық сипаты» атты мақаласы толықтыра түседі. Мұнда табиғат ғажайыбының бірі – Көксу ауданының Ақтекше ауылының бүгінгі мен өткені аңызға айналған Шаған тауы жайлы қызықты ақпарат береді [4,123]. Сонымен қатар Шаған тауының бір жартасының қабағында көрінетін қыз бейнесі тірі жан иесін таңдандырмай қоймайды [4,124]. Ол қызды Шаған есімді дана қарттың өзге жұртқа ұзатылған қызы деседі жұрт. Мақалада бұған қатысты фотосуретпен қоса нанымды деректер мен аңыз-әңгімелер де келтіріледі. Демек, мифотопонимдердің қалыптасуына алғашында дәлдікке негізделген, елді мекендердің немесе басқа да географиялық атаулардың шығу тегін сипаттайтын халық ауыз әдебиетінің жанры топонимикалық аңыздар үлкен әсер еткен. Бұл аңыздар арқылы халықтың тұрмысы мен менталитетінен ғана хабардар болып қоймай, атаудың шығу тарихы жайлы деректер аламыз. Мұндай жер-су атауларына қатысты аңыздар өте көп. Соның бірі – О.К. Жанайдаровтың авторлығымен шыққан «Қазақ жерінің жүз аңызы» атты жинақ. Төрт томға жинақталған бұл еңбекте маңызды деректер топтастырылған. Мысалға, Бәйеш тауы туралы аңызда Қарағандының Жаңарқа өлкесіндегі Ақтүбек ауылынан шығысқа қарай беттегенде, шамамен бес шақырым жерде орналасқан Бәйеш тауының атауының қалай пайда болғаны туралы айтылған. Яғни бұл атау XVIII ғасырдың басындағы жоңғар шапқыншылығы кезінде қол бастаған, асқан батыр, ержүрек Алтай руының батыры Бәйештің құрметіне қойылған.

Көріпкелдің болжамына сеніп, қапы қалған батыр өзінің сол қолының ортаңғы саусағын бауырына кесіп беріп: - Жұртты саусағыммен шошытып жүрме! Барған соң көрсетерсің. Егер осы жерде қаза болсам, саусағымды Бәйеш деп атаңдар», – деген екен. Ұзамай Бәйеш батыр соғыста қаза табады. Ал бауыры ағасының аманатын орындап, Ақтүбек ауылының шығысындағы биік таудың басына батырдың саусағын көмеді. Кейіннен ол жерге үлкен күмбез тұрғызылады. Міне, сол уақыттан бері бұл тау «Бәйеш тау» деп аталады [5,6].

Талдау. Ал енді мұндай атаулардың қазақ фольклорындағы өзгерісіне назар аударсақ ол сонау замандардан келе жатқан ауыз әдебиетінің үлгілерінен бастау алады. Мысалға ең көне жанр болып табылатын ертегілерде От тау, Соркұдық, Шыңғырлы тау сынды атаулар әрине мифтік танымға сай аталған атаулар. Мысалға, «Құйын батыр» ертегісінде: *Онан арыда От тау бар* [6,101] – деп басты кейіпкердің мақсатқа жетер жолындағы белгілі бір белестерді көресетсе, «Малухан сұлу» ертегісінде: *Мақсаттарыңа жетесіңдер. Ол қыз осы арадан қашық емес, мынау көрінген – Шыңғырлы тауы* – деген жолдар арқылы алға қойған мақсаттың межесін тағы да осы тау атаулары арқылы нұсқап тұрғандай болады [6,109]. Сондай-ақ осы ертегілердегі тағы бір ерекшелік тау ұғымына байланысты туған мифоантропонимдер. Ең жиі қолданылатыны да, әрі танымал болып кеткені де Таусоғар. Ол бірнеше ертегіге ортақ кейіпкер. «Ер төстік» ертегісінде кейіпкер: - *Жұрттан асқан алыптың, жердің үстінде де, астында да маған шақ келетін адам жоқ; қайратым ішіме сыймаған соң, тауларды көтеріп ермек қыламын. Таусоғар деген ермін,* – деп өзіне сипаттама береді. Сонымен қатар құрамында «тас» компоненті бар Топалтас деген атау да ертегілерде ұшырасатын ерекше есім. «Алтын айдар» ертегісінде: - *«Топалтас, үйде өлсең, хабарлас», – деп айқайлағанда, Алтын Айдарлы бала тас болып қатып қалыпты»,* – деген жолдар ұшырасады [6,82]. Ендігі кезекте батырлар жырына тоқталатын болсақ, мұнда мифотопонимдер ертегілерден қарағанда көбірек кездеседі, алайда ерекшелігі олар аңыздарға негіз болса да, кейін өзгеше атауға ие болып, реалионимге айналған. Атап айтқанда «Қобыланды батыр» жырында:

- *Таң салқыны жеткенде,
Ағыны қатты Бурылмен
Алтынды таудың етегіне*

Аңқытып жетіп келеді, [7,107] – деген жолдар ұшырасады. Мұндағы Алтынды тау ұғымына сәйкес «Қазақ жерінің жүз аңызы» атты еңбекте белгілі бір аңыз берілген. Онда орыс ауыз әдебиетіндегі «Алтын тау» туралы аңыз бойынша, Шығыста таза алтыннан тұратын үлкен тау бар, оның етегінде тұратын сарқылмас байлығы бар адамдар бақытты, бай өмір сүреді екен. Алтын тау туралы осы бір қиял-ғажайып әлем тіпті орыс халқының сүйіп тыңдайтын лирикалық әндерінде де көрініс тапқан. «Шығыста алтын тау бар» деген ой күншығысқа бет алғандардың бәрін баурап алса керек. Орыстар алтын тау іздеп жүріп, алдымен Оралдан Магнитканы тапты, кейін Алтын хан билеген Алтын тауды, яғни Алатауды, сосын Алтаймен ұшырасты [5,9]. Бұдан көріп отырғанымыздай батырлар жырында кездесетін атаулардың астарында белгілі бір тарихи дерек жатады. Сонымен қатар осы «Қобыланды батыр» жырының өзінде де кейбір жерде Алатау деген атау ұшырасып жатады.

*Барлы, барлы, барлы тау,
Басы биік, қарлы тау,
Хан жайлаған Қаратау,
Би жайлаған Алатау,*

Онан да өтіп жол шекті-ау [8,63] – деген жолдар жоғарыдағы аңызға сәйкес келіп тұр. Ал келесі бір даму дәуірі саналатын X-XIVғғ. түркі поэтикалық жазба ескерткіштерінің ішінде тек «Диуани хикметте» бір ғана ороним – Тор тауының атауы берілген, ол екі жерде кездеседі. Мысалы:

Мұсасынды Тор тауында көріп дидар,

«Раббу унзур илайка» деп айтқым келер, – деген жолдарда берілген осынау Тор – Інжілде айтылатын Синай тауы, арабтар оны Джабал Мұса деп атайды, яғни «Мұса тауы». Аңыз бойынша Жаратушы осы тауда Мұса пайғамбарға дидарын көрсетіп, Тораны тапсырған. Тора – Бес кітап немесе Мұса пайғамбардың кітабы аталатын Інжілдің алғашқы бес тармағы, заңдар жинағы. Тор тауының атауы сонда, аңыз бойынша, Мұса пайғамбарға тапсырылған заңдар жинағы атауынан мұсылман қауымға тараған [9,98]. Подольскаяның берген анықтамасына нақты сәйкес келетін мифотопонимдер, яғни өмірде мүлдем болмаған осы тәрізді географиялық нысандар атауы мифтік әңгімелерде көптеп ұшырасады. О.Жанайдаровтың «Ежелгі Қазақстан мифтері» жинағында келтірілген мифтік әңгімелерден біз келесідей мифотопонимдерді кездестіреміз: Сумер тауы (кейбір аңыздарда Хан Тәңірі), Сүткөл, Аспан тауы. Сондай-ақ бұл еңбекте негізінен адамзаттың ғаламның жаратылысы туралы алғашқы болжамдары мен топшылауларына байланысты әңгімелер жинақталғандықтан мифтік ғалам атаулары да беріледі. Мысалға, «Ғаламның әлемге бөлінуі» атты аңызда Жоғарғы әлемді – Қан (Құрбыстан, Тенгере) деп атаса, мұндағы жер Алтын Телегей аталатынын айтқан. Ал осы жоғарғы әлемнің тозағы Маңғыс-точири-там деп аталады. Тоқсан тоғыз әлемнің ортаншысы Эзрен Тенгере деп аталады. Ортаншы әлемдегі жер – Алтын Шарқа, ал оның иелігіндегі тозақ – Тепкен – қара-там. Төменгі әлем – Қара Тенгере (Қара Аспан) аталса, бұл әлемнің еншісіндегі тозақ Таптан-қара-таш деп аталады [10,14]. Міне бұл нағыз мифтік кеңістік, мифтік жаратылыстарға деген адамзаттың көзқарасы, наным-сенімі мен топонимдерге алғашқы берген атаулары. Бұл атауларды кейін де түрлі аңыздарға арқау болған, оқиғаның өту орнына байланысты мифотопонимдер толықтырып отырады. Жалпы мифологияны – адамзат сана-сезімінің алғашқы тарихи формасы деп санайтын болсақ, оның іздері фольклорда, ескі аңыз-әңгімелерде, жоғарыда аталғандай атауларда, тілде, яғни сөздік құрамда сақталған.

Лексикология зерттейтін сөздік құрам халықтың басынан кешкен барлық тарихи оқиғаларының, шаруашылығы мен кәсібінің, материалдық байлығы мен рухани қазынасының айнасы, куәсі іспеттес, ол ғасырлар бойы өркендеу нәтижесінде біртіндеп қалыптасқан. Лексикалық қорымыздағы тұрақты қалыптасқан бірліктің бірі әрине фразеологизмдер. Фразеологиялық сөздіктегі тұрақты тіркестерге шолу жасау барысында мифотопонимдерге байланысты туған көптеген фразеологизмдер анықталды. Мысалға:

- *Түйе, түйе, түйелер, Тұзың қайда түйелер? Балқан таудың басында, Балдыр қоян қасында,* – деген жолдарда кездесетін **«Балқан тау»** – алыс, жырақ жер мағынасын береді. Фразеологиялық мағынаның жасалуына ұйтқы сөздер негіз болған. Мұндағы тау лексемасы – жербетінен жоғары да көтеріңкі өркештене тізбектеліп, созылып жатқан заңғар, құзды, құзартты биіктік мағынасын білдірсе, Балқан лексемасының өзі тауға қойылған атау, жалқы есім. Мұндай атауға ие таулар Еуропа мен Қазақстан жерінде де кездеседі. Ұйтқы сөздер өзінің денотаттық мағынасынан соншалықты алыс кетпегендіктен біз оны фраза ретінде танимыз. Ал фразеологизмнің шығу арнасын аңызбен байланыстыруға болады. Яғни аңызда Шыңғысханның жаугершілік жорығынан дүрліге көшіп-босқан қазақтардың алды Қызылқұм, Қаракұм шөлдерінен өтіп, Түрікмен жеріндегі Балқан тауына дейін барып қоныпты делінеді. Демек бұл аңызда басты назар аудартатын Балқан тау тіркесі кейін келе тұрақты тілдік бірлікке айналған [10,115]. Көптеген әдебиеттерден осы Балқан тау лексемасымен келетін «Балқан, Балқан, Балқан тау, ол да біздің барған тау» немесе «Барар жерің Балқан тау, ол да біздің көрген тау» сынды қолданыстарды кездестіруге болады. Сонымен қоса, Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты еңбегінің «Табиғат» бөлімінде жер бедерлеріне байланысты түрлі деректер мен топономикалық атаулардың шығу тегі, қолданылу аясы, даму жолы туралы құнды ақпараттар берген. Сонымен қатар, «тау» компоненті бар оронимдердің ішінде жоғарыда

аталып өткен «Балқан тау» атауына берілген анықтаманы мысал етіп өтейік. Балқан тау – орман, тоғайы жыныс боп өсіп тұрған тау. Бұл ұғым қазақтың сөйлеу тілінде, мысалы: «барар жерің балқан тау, ол да біздің көрген тау» тәрізді сөз орамында айтылып, мәтелге айналып кеткен. Мұндағы айтылып тұрған тұспал: «біз үшін бұл – әйтеуір бір іс-әрекет, кенет төбеден түскендей күтпеген жай емес, онымен шошыта алмайсың» дейтін ойды білдіреді [11,50]. Бұл сияқты ғалымның ой тұжырымымен берілген мифотопоним ретінде қарастыруға болатын атаулар осы еңбекте көптеп кездеседі. Мұнда әркім өзінше билік ететін болса, ел іші тұрмақ, Манар тауға да сыймассың деген мағына беретін «Бас басыңа би болсаң, Манар тауға да сыймассың» деген ұғымды да кездестіруге болады. Сондай-ақ негізгі бағыт Қаратау жақ, басқа барар жер жоқ деген мағына беретін «бет алды – Қаратау» ұғымдары келтірілген. Ауыспалы мағынада «бет алды – Қаратау» - бағыт-бағдары анықталған, оны қайтып өзгертуге болмайтын бір беткей үрдіс, соқпақ жол деген мағынада да жұмсалады. Міне, осындай ертегілер мен жыр, аңыздарда аталып, кейінгі кезде тіптен тұрақты бірлікке айналып, бүгінгі күнге жеткен Сорқұдық, От тау, Сумер тауы, Сүткөл, Аспан тауы, Жеті қат жер астындағы Жылан бапының елі, Алтын тау т.б. секілді көптеген мифтік атаулар ономастикалық ерекшеліктеріне қарай зерттеп, зерделеуді талап етеді. Ономастикалық ерекшелік деп отырғанымыз, шығу уәждері, мағыналық жағынан табиғи нысанның сипатын білдіру мақсатынан туып атауға айналуы, белгілі бір оқиғаларға байланысты атауға айналуы т.б. секілді қазақ халқының дәстүрлі атау беру принциптерімен сәйкес келуі. Сол себептен біз миф әлеміне шолу жасаған, немесе ономастика аясында зерттелген еңбектерді саралай отырып, нақты мифтік таным нәтижесінде қалыптасқан атаулар жайлы деректерді әлі де жинастыратын боламыз.

Қорытынды. Қорыта келгенде, адамзат пайда болғаннан, қазіргі күнге дейінгі жолында түрлі даму кезеңдерінен өтті. Олардың әр кезеңдегі таным-түсінігі, наным-сенімі лексикалық қорымыздағы түрлі бірліктерде сақталып қалды. Осындай адамзаттың әлем туралы алғашқы балаң ойлары мен оның жаратылысының құпиясын ашуға талпынған әрекеті кейіндері мифке айналды. Сол мифтер мазмұнында сақталып, біздің лексикалық қорымыздан кең көлемді орын алған онимдердің бір парасы мифотопонимдер. Олардың бірі мына өмірде мүлдем болмаған тек ауыз әдебиеті материалдарында ғана сақталса, енді бір тобы белгілі бір мифтік аңыздар арқылы атау ретінде қалыптасып, еліміздің түрлі аймағында сақталып, қазіргі тілімізде де қолданылып жүр. Мұндай мифотопонимдердің қатысуымен жасалған тұрақты тіркестер де фразеологиялық қордың байлығын арттыруға өзіндік ықпалын тигізген. Бұл бірліктер арқылы біз адамзаттың өткеніне саяхат жасап, олардың алғашқы дүниені тануға деген құлшынысынан, ізденістері мен пайымдауларынан хабардар боламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Подольская Н.В. «Словарь русской ономастической терминологии». Москва: Наука, 1988. – 191 с
  2. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256-б.
  3. Айтмұхамбет Ж.Ә. Миф. Мифология. Мифопоэтика: Монография. – Астана: Фолиант, 2016. – 184 б.
  4. Есімбекова Д., Тұрлыбекова А. Онимдердің шығу тегі мен этнолингвистикалық сипаты// Ономастикалық хабаршы. 2013. №4 (26), – 125 б.
- Қазақ ертегілері (қиял – гажайып және тұрмыс – салт ертегілері)/ Құрастырған: Мәмет С. – Алматы: Балауса, 2001. – 262 б.
- Батырлар жыры /Құраст. Дүйсенбайұлы Е. – Алматы: Жазушы, 2009. - 352 б.
- Иманбердиева С. Тарихи ономастикалық кеңістік (X-XIV ғғ. Түркі жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: «Сөздік-Словарь» ЖШС, 2010. - 378 б.

- Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. *Ономастика: зерттеу мәселелері.* - Астана «ІС-Сервис» ЖШС, 2005. – 240 б.
- Қайдар Ә. *Ғылымдағы ғұмыр// Мақалалар, баяндамалар жинағы.* – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.
- Жанайдаров О. *Ежелгі Қазақстан мифтері. Қазақстан балалар энциклопедиясы.* – Алматы: «Аруна» баспасы, 2006. – 252 б.
- Қайдар Ә. *Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік.* – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013. – 608 б.

МРНТИ 16.21.33

Қ.Ш.Балабекова¹, Ж.К.Отарбекова¹

¹ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

ТҰРМЫС-САЛТ ЕРТЕГІЛЕРІНЕ ЛИНГВОСТАТИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақала қазақ фольклорының тамаша үлгілері тұрмыс-салт ертегілерінің тілдік ерекшеліктерін лингвостатистикалық тұрғыдан зерттеуге арналған. Қазіргі заманғы тіл ғылымында антропоэзектік парадигма аясында адам танымын зерттеу аса маңызды. Антропоэзекті лингвистиканың мәні адам мен этностың тілдік көрінісін мәтіндер арқылы талдаудан анық көрінеді. Қазақ халқының ментальдық болмысын танып, халық мәдениетінің базалық негізін айқындауда фольклорлық мәтіндердің маңызы зор, өйткені олар шын мәнінде халықтың «жады», халықтың жоғары мәдениетінің көрсеткіші. Сол себепті лингвофольклортанудың антропоэзекті лингвистикада маңызы зор. ХІХ ғасырдың өзінде В. фон Гумбольдт этникалық бірегейліктің бастауы ретінде «халық рухы» идеясын ұсынған. Фольклор тілі – халықтың тарихы, этнографиясы, сенімі, салты, ұлттық психологиясы, ұлттық құндылықтары, яғни мәдениет мазмұнын құрайтын және жасырын түрде этникалық ментальдылық туралы ақпарат беретін қайнар көз.

Зерттеу нысаны ретінде қарастырып отырған тұрмыс-салт ертегілерінің лексикалық қабаты мен тілдік ерекшеліктерін зерттеу арқылы осы ертегілер пайда болған кезеңдегі қарапайым халықтың ой-санасын, таным-түсінігін, ұлттық болмысын тануға болады.

Зерттеу барысында қазіргі қазақ әдебиетінде новеллалық ертегілер тобында қарастырылып жүрген 71 ертегі М.Әуезовтің зерттеу деректері бойынша тұрмыс-салт ертегілері тобына жатқызылды. Ертегілерді сөзтізбеге түсіргенде, барлығы 115 950 сөз қолданылғаны анықталды. Қолданылу жиілігі жоғары сөздердің статистикасын шығару барысында хан, бала, қыз, патша, адам, уәзір, жігіт, әйел, әке, алтын, гауһар сөздерінің қолданысы аса жоғары екені анықталды. *Хан, уәзір, патша* секілді сөздер сол кезеңдегі ел билеу жүйесінен хабар берсе, *жігіт, әйел, әке* отбасы концептісін құрайтын сөздер. Ал алтын, гауһар – байлықпен қатар, халықтың әдемілікке ұмтылған эстетикалық талғамын танытады. Діни лексикалық қабаттың өте аз мөлшерде орын алуы (0,28 %) халқымыздың аса діндар болмағандығын танытады. Мәтінге лингвостатистикалық талдаудан тілдің әрі кумулятивтік, әрі когнитивтік қызметі айқын көрінеді. Сол арқылы фольклор тілінің халықтың ментальдық болмысын таныту құралы бола алатынын байқаймыз.

Кілт сөздер: лингвостатистика, фольклор, тұрмыс-салт ертегілері, сөзқолданыс, лексикалық қабат, ментальдылық.

Қ.Ш.Балабекова¹, Ж.К.Отарбекова¹

¹ *Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы, Казахстан*

ЛИНГВОСТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СКАЗКИ О ЖИЗНИ И КУЛЬТУРЕ

Аннотация

Статья посвящена лингвостатистическому исследованию языковых особенностей быта и традиций казахского фольклора. В современной лингвистической науке очень важно изучать человеческое знание в рамках антропогенной парадигмы. Смысл антропоцентрической лингвистики очевиден из анализа языкового облика человека и этноса через тексты. Фольклорные тексты играют важную роль в выявлении менталитета казахского народа и определении основы народной культуры, так как они фактически являются "памятью" народа, высокой культурой народа. По этой причине лингвистика имеет важное значение в антропогенной лингвистике. В XIX веке В. Гумбольдт выдвинул идею "народного духа" как источника этнической идентичности. Фольклор - это источник информации об истории народа, этнографии, верованиях, традициях, национальной психологии, национальных ценностях, то есть о содержании культуры и скрытом менталитете этноса. Изучая лингвистические особенности традиции, рассматриваемых в качестве предмета исследования, можно выявить менталитет, когнитивную и национальную идентичность простого народа в эпоху этих сказок.

В ходе изучения сказки, в современной казахской литературе, согласно исследованиям М. Ауэзова, в группу традиционно-жизнейских вошли 71 сказок. Выяснилось, что при рассказе сказки использовалось 115 950 слов. Выяснилось, что использование слов хан, мальчик, девочка, король, мужчина, женщина, мальчик, женщина, отец, золото и бриллианты по статистике часто используются. Хан, правитель, царь говорит о системе диктовки того времени, слова жигита, женщины, отца имеют понятие семьи. А золото и бриллианты, наряду с богатством, - это эстетический вкус народа, который стремится к красоте. Очень небольшое количество религиозной лексики (0,28%) говорит о том, что наш народ не суеверен. От лингвостатистического анализа к тексту, очевидно, что язык и его совокупная и когнитивная функции очевидны. Таким образом, мы видим, что фольклор может быть средством демонстрации менталитета народа.

Ключевые слова: лингвостатистика, фольклор, традиционно-жизнейские сказки, словосочетание, лексический слой, ментальность.

К. Balabekova¹, Zh. Otarbekova¹

¹ *Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan*

LINGUO-STATISTICAL ANALYSIS OF FAIRY TALE ABOUT LIFE AND CULTURE

Abstract

The article is devoted to the lingvostatistical study of the linguistic peculiarities of life and traditions of the Kazakh folklore. In the contemporary linguistic science, it is very important to study human knowledge within anthropogenic paradigm. The meaning of anthropocentric linguistics is evident from the analysis of the linguistic appearance of man and ethnicity through texts. Folklore texts are important in identifying the mentality of the Kazakh people and defining the basis of folk culture as they are actually the "memory" of the people, the high culture of the people. For that reason, linguo-linguistics is important in anthropogenic linguistics. In the 19th century, V. Von Humboldt proposed the idea of "people's spirit" as the origin of ethnic identity. Folklore is a source of information about the history of the people, ethnography, beliefs,

traditions, national psychology, national values, that is, the content of the culture and the hidden mentality of ethnicity. By studying the lexical layer and linguistic peculiarities of the tradition of traditions considered as the subject of the research, it is possible to recognize the mentality, cognition and national identity of the common people during the era of these fairy tales.

During the study of fairy-tale, in the modern Kazakh literature, according to the research of M.Auezov, are included in the group of life-traditional 71 fairy tales. It was found out that 115,950 words were used when storing fairy-tales. It was found out that the use of words of khan, boy, girl, king, man, man, boy, woman, father, gold and diamonds is very high in statistics. The khan, the ruler, the king speaks of the system of dictation at that time, the words of a zhigit, a woman, a father has the concept of family. And gold and diamonds, along with riches, are aesthetic taste of the people, which aspires to beauty. The very small amount of religious lexicon (0.28%) shows that our people are not superstitious. From the lingostatistical analysis to the text, it is clear that the language and the cumulative and cognitive function are obvious. Thus, we can see that folklore can be a means of demonstrating the mentality of the people.

Key words: *linguo-statistical, folklore, fairy tales, the usage of vocabulary, lexical layer, mentality.*

Кіріспе. Қазіргі заманғы тіл ғылымында антропоэзектік парадигма аясында адам танымын зерттеу аса маңызды. Антропоэзекті лингвистиканың мәні адам мен этностың тілдік көрінісін мәтіндер арқылы талдаудан анық көрінеді. Қазақ халқының ментальдық болмысын танып, халық мәдениетінің базалық негізін айқындауда фольклорлық мәтіндердің маңызы зор, өйткені олар шын мәнінде халықтың «жады», халықтың жоғары мәдениетінің көрсеткіші. Сол себепті лингвофольклортанудың антропоэзекті лингвистикада маңызы зор. XIX ғасырдың өзінде В. фон Гумбольдт этникалық бірегейліктің бастауы ретінде «халық рухы» идеясын ұсынған. Фольклор тілі – халықтың тарихы, этнографиясы, сенімі, салты, ұлттық психологиясы, ұлттық құндылықтары, яғни мәдениет мазмұнын құрайтын және жасырын түрде этникалық ментальдылық туралы ақпарат беретін қайнар көз.

Зерттеу нысаны ретінде қарастырып отырған тұрмыс-салт ертегілерінің лексикалық қабаты мен тілдік ерекшеліктерін зерттеу арқылы осы ертегілер пайда болған кезеңдегі қарапайым халықтың ой-санасын, таным-түсінігін, ұлттық болмысын тануға болады.

Ертегілер жанрлық әрі сюжеттік құрамы жағынан әр алуан. Ол іштей бірнеше жанрға бөлінеді: С.А.Қасқабасовтың «Ойөріс» еңбегінде хайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілер, хикаялық (новеллалық) ертегілер, сатиралық ертегілер деп жіктелген [1.157-202]. Бабалар сөзі жүз томдығының 73-77-томында (2011 ж.) хайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілер, хикаялық (новеллалық) ертегілер, сатиралық ертегілер көрсетілген [2.62-76].

Ғалым Ә.Қоңыратбаев: «Қазақ ертегілерінің қай түрі болса да замана елегінен өтіп, халық санасына сіңіп кеткен сюжеттер. Онда бірқатар елдерге ортақ әрі төл сюжеттер болып жүрген мотив-образдар аз емес», – деп айта келіп, қазақ ертегілерін тақырыбына қарай: «мифтік ертегілер, хайуанаттар туралы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілері», – деп бөліп қарастырады. Қазақ ертегілері мен әлем, түркі тіліндегі сюжеттік ұқсастықтар, кейіпкерлерінің ортақтығы, олардың әр ұлттың таным-түсінігіне қарай құбылу жайы арнайы қарастыруды қажет ететіні сөзсіз. [3.6,28].

Ғалым М. Ғабдуллин: Қазақ ертегілер мазмұнына, әр алуан ерекшеліктеріне қарай бірнеше түрге бөледі. Солардың ішінде бастылары: хайуанаттар жайындағы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, тұрмыс-салт ертегілер және аңыздар-деп бөліп қарастырады. [4.7, 37].

М.Әуезов «Фольклор туралы зерттеулер» атты еңбегінде хайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, шыншыл ертегілер деп бөледі. [5.27-34]. М.Әуезов

жіктеуін негізге ала отырып, осы ертегілердің ішінде әлеуметтік сананың қалыптасуын көрсететін тұрмыс-салт ертегілерін бөліп қарастырғанды жөн көрдік. Аталған тақырып төңірегіне топтастырылған 71 тұрмыс-салт ертегісін бөліп алып, сөздердің қолданылу жиілігін анықтау барысында бірқатар фольклор тіліне тән ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік туды.

Тұрмыс-салт ертегілеріне «Аяз би, Атымтай Жомарт, Төрт дәруәш, Қыпша, Қарға Шаһизат, Минуар мен Бибібатима, Сапаһи, Самархан хан, Мұңлық-Зарлық, Шәкрат пен Шәкір, Жетім Қаппас, Сүлеймен мен диханшы, Жағыпар қу, Ғылманның өнері» секілді кісі есімдерімен байланысты ертегілер, «Өнердің күші, Ақылды етікші, Басқа пәле тілден, Кедей қызы мен хан баласы, Есер мен есті, Ұры мен ғаяр, Білгір адам, Үш ауыз сөз, Ақылды әйел, Мұңсыз хан, Жақсылыққа жақсылық» секілді өсиет-өненеге толы ертегілер кірген.

Негізгі бөлім. Көркем шығармаға лингвостатисткалық талдау нәтижесінде аталған топтағы ертегілерде жалпы саны 115 950 сөзқолданыс бар екені анықталды. Мәтіндерді тізімге айналдыра отырып, әліпби тәртібіне келтіруге болады (1-сурет). Бұл тізімнен әр сөздің түрлі сөзформаларын анықтай аламыз. Ал 2-суретте мәтіндегі сөздердің қолданылу жиілігі көбінен азына қарай көрсетілген.

Жиілік	Жиілік
1	ЖИІЛІК
2	Аға
3	аға
4	аға
5	аға
6	Ағай
7	ағалары
8	ағалы-інілі
9	ағарды
10	ағасы
11	ағасы
12	ағасын
13	ағасын
14	ағасының
15	ағатай
16	ағаш
17	ағаш
18	ағаш
19	ағаш
20	ағашқа
21	ағашқа
22	ағаштан
23	ағаштан
24	ағаштан
25	ағаштан

Названия строк	Количество	
1	деп	666
2	Бір	633
3	алып	307
4	Мен	278
5	да	258
6	де	255
7	келіп	244
8	деді	237
9	екен	226
10	еді	225
11	соң	210
12	дейді	208
13	жоқ	197
14	болып	195
15	бар	183
16	Сол	176
17	Енді	153
18	Менің	142
19	бұл	136
20	екі	135
21	жігіт	129
22	осы	126
23	адам	126
24	хан	125
25		

1-сурет. Әліпбилік сөзтізбе

2-сурет. Сөздердің жиілігі

Мәселен, адам сөзі ертегілерде 665 рет қолданылған. Оның сөзформалары мен қолданылу жиілігі төмендегідей: түбір немесе атау тұлғада – 315 рет, адамға -49 рет, адамда -69, адамдай -4, адамдар -18, адамдарға -4, адамдарды -20, адамдары – 11, адамдарымызды -1 рет, адамдарың -1, адамды -54, адаммен -3, адаммын -6, адамнан - 12,

адамның - 61, адамсың -11, адамша -2, адамы -10, адамысың -1, адамын -9, адамына -3, адамымды -1 рет. Сондай-ақ, адам сөзінен туындаған **адамзат** сөзі **23 рет** қолданылған. Оның сөзформаларының жиілігі төмендегідей: түбір немесе атау септік тұлғасында – 9, адамзатты -1, адамзатқа -3, адамзаттан -1, адамзаттың -9 рет.

Белгілі бір шығармадағы сөздердің қолданылу жиілігін анықтаудағы мақсат не? Ол үшін зерттеу нысанына алып отырған ертегілердегі көп қолданылатын сөздерді анықтап көрейік. 2-суреттен байқалатындай, кейбір сөздердің қолданылу жиілігі жоғары екені байқалады: алдыңғы қатарда *деп, еді, дейді, екен* секілді көмекші етістіктер мен *да, де, соң* секілді шылаулардың көп кездесуі олардың сөйлемдегі сөздерді байланыстырушы қызметімен байланысты. Олар мәнсіз сөздер болғандықтан, арнайы тоқталуды қажет етпейді. Мәтінде көп кездесетін мәнді, толық мағыналы сөздер қатарына мынадай сөздер кірген:

Сөз	саны	Сөз	саны
хан	1546	ел	344
бала	1476	жаман	302
қыз	1323	кемпір	278
патша	1040	шаһар	199
адам	665	жақсы	137
уәзір	572	Құдай	108
жігіт	500	жұрт	108
әйел	458	ұл	121
әке	430	ата	120
алтын	372	аға	107

1-кесте. Жиілігі жоғары сөздер

Хан, патша, уәзір сөздерінің көптеп кездесуі сол кезеңдегі қоғамдық құрылыстың, ел билеу жүйесінің көрінісі. Аталған сөздермен қатар, қоғамдық-әлеуметтік жағдайды бейнелейтін хандық (16 рет), патшалық (15), орда (46), әскер (33), жеңдет (45), зындан (46), нөкер (42), би (78), малай (13), күң (17), құл (85), құлшылық (2), тақсыр (125), тақ (66), дар (72), дат (4), бай (87), байлық (3), кедей (58), кедейлік (1), кедейлену (5), сарай (131), шаһар (199), қала (73), ауыл (64), керуен (30), керуенші (16), қақпа (53), қызметші (11) секілді сөздердің көп қолданылуы сол кезеңдегі әлеуметтік теңсіздікті, таптық айырмашылықты, ел билеу жүйесінің сипатын, адамдардың кәсібін, сол арқылы халықтың тұрмыс-тіршілігін байқатады.

Адамдар арасындағы туыстық қатынасты білдіретін сөздер қатарын бала (1476), қыз (1323), адам (665), жігіт (500), әйел (458), әке (430), кемпір (278), ұл (121), ата (120), аға (107), келін (74), ақсақал (41), әке-шеше (39), келіншек (26), жеңге (23), ата-ана (16), кемпір-шал (16), нағашы (14), туыс (6), туысқан (5) сөздері құрайды. Аталған сөздердің кейбірі түркі тілдеріне ортақ сөздер (ата, аға, әке, ұл, жігіт), болса, бірсыпырасы қазақтың байырғы төл сөздері (қыз, әйел, кемпір, келін, жеңге).

Ертегілердің пайда болған кезеңіндегі халықтың айналысқан кәсібі мен шаруашылығының қандай болғанын төмендегі лексикалық қабаттан біле аламыз: саудагер (73 рет), сауда істеу, сауда қылу, сауда жасау (23), ділда (7), пұл (8), ақша (45), наубай (3), наубайшы (7), жалшы (15), малшы (4), қарауыл (31), аспазшы (12). Бұл лексикалық қабат қазақ арасында сауда ісінің бұрыннан дамығанын, сонымен қатар ақша айналымының болғанын көрсетеді.

Бай-патшалардың байлығының көрінісін гауһар (93 рет), алтын (272), күміс (38), жиһаз (2), мал-мүлік (5), мүлік (31) сөздерінің қолданысынан-ақ байқауға болады. Мысалы, «Ақылды әйел» ертегісінде:

Күндердің күнінде Бүркіт мырзаны Сақып қонаққа шақырады. Бұған дейін мың сандық гауһар, алтыны бар, мың сандық асыл жібек малы бар бай атанған Сақыпқа жақындай алмай жүрген Бүркіт шақырғанда-ақ жетіп келіпті.

«Жағыпар қу» ертегісінде:

Жағыпардың ұлы мұны әкесіне айтады. Жағыпар ханға кеп, бір алтын қайық істетіп, алтын, күміс, гауһар, ділдаға толтыртып ап аттанады. Немесе:

Жағыпар мен Әлімжан сол шаһарда тұратын бір жесір кемпірдің қонақ үйіне орналасып, «Біз ай болса ай, жыл болса жыл жатамыз» деп алтын, гауһардан беріп қойған болатынды.

«Төрт дәруіш» ертегісінде сарайлардың алтынмен апталғаны былайша суреттеледі:

Соның жүзін көрейін деп, шаһарға таман аяндап келдім. Сұрастырып білсем, батыр жиен бір бөлек алтын сарай салдырып, соған қызды бөлек күттіріпті.

Жөнін сұрап, бір мезгілде шаһарды тауып алып, күн кешкірген уақыт, шаһарды аралап келе жатыр едік, шаһардың орта тұсында бір үлкен алтын сарай тұр екен.

Бұлар қаланың ішіне түсіп, гауһар тастарын алтынға айырбастап, үлкен-үлкен дүкендер аштырып, күн өткен сайын, байи бастайды. Өз әкесінің шаһарының күн шығыс жағына апарып, алтын сарай салдырта бастайды.

Ертегілерден гауһар, алтын, күмістің халық үшін таңсық еместігі көрінеді. Бұлар, бір жағынан байлық болса, екінші жағынан, әсемдікке, әдемілікке құштарлықтың белгісі болса керек.

Халықтың ертегілер заманындағы діни көзқарасын танытатын тілдік бірліктер баршылық:

Сөз	саны	Сөз	саны
Молда	123	періште	9
Құдай	108	исмиағзам	4
Алла	31	Дұғалық	5
Намаз	16	Мұсылман	3
дұға	15	жайнамаз	2
Иман	10	дін	1
әулие	10	ағмалы	1
шариғат	9	тәубе	1

2-кесте. Діни лексиканың жиілігі

Діни лексика ертегілерде өте аз қолданылған. Барлығы 333 сөз. 115 950 бірліктен тұратын жалпы сөзқолданыстың 0,28 пайызын ғана құрайды. Бұл қазақ халқының аса діншіл болмағанын көрсетеді. Оған «Жағыпар қу» ертегісі дәлел:

Жігіт шапқан бойымен жаңағы айтқан қақпасына барып:

— Шеше, шеше! Еккен егіңе шегіртке түсіп кетіпті. Тез келмесең, отап тауысатын болды, — дейді де қайта шапқылап, бұрынғы орнына кеп тұра қалады.

Намаз оқып жатқан Жағыпар жайнамазын жия салып, далаға атып шығып:

— Ойбай, әлгі не деп кетті? —деп сұрайды да, кемпірдің киім-кешегін киіп, шылауышын тартып, қолына жаман қисық таяқты ұстап, бір қолына ағаш шелекке сұт құйып алып, ақсақтай басып, мәушарбаққа келеді. Ішке кірейін десе, жаңағы әскерлер енгізбей зар қақсатады.

Бұл көрініс қазақтың намазды «сақалға салынатын салық қой» деп, жеңіл қабылдауының айғағы.

Қорытынды. Осы секілді лингвостатистикалық талдаулар белгілі бір кезеңдегі тілдік деректер негізінде оны қолданған халықтың таным-түсінігін, өмір-тіршілігін, өмірлік құндылықтарын танып-білуге болатынын көрсетеді. Статистикалық деректер

тілдің жинақтаушы, яғни кумулятивтік қызметі мен танымдық, когнитивтік қызметінің айқын айғағы бола алады.

Сонымен, халықтың фольклорлық-тілдік бейнесін зерттеуде фольклорлық мәтіндерге лингвостатистикалық, лингвокогнитивтік талдау жасау репрезенттеліп отырған ертегілер арқылы тарихи-этнографиялық аядағы, байырғы халық түсінігіндегі, наным-сеніміндегі, салт-дәстүріндегі терең мәдени ақпараттарды біліп, мазмұнын ашуға, ондағы жасырын ақпараттарды анықтауға мүмкіндік береді. Жоғарыдағы талдаулар фольклор тілінің халықтың ментальдық болмысын таныту құралы бола алатынын көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қасқабасов С. Ойөріс. Алматы: “Жібек Жолы”, 2009. – 28-68 б.
2. Бабалар сөзі: Жүз томдық [73-77]. – Астана: Фолиант, 2011. 9-16б.
3. Әуезов «Фольклор туралы зерттеулер» 2012. 62-76 б.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. -Алматы: Ана тілі, 1991.28б.
5. Абдуллин М. «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» Алматы мектеп. 1991ж. -37б.

МРНТИ 37.378

Ж.Қ. Балтабаева¹, Б. Қасым¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

**ТІЛ МӘДЕНИЕТІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ: АКАДЕМИК РӘБИҒА СЫЗДЫҚ
ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ**

Аңдатпа

Мақалада қазақ тілтаным ғылымында аса ерекше аталатын көрнекті тұлғалардың бірегейі, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының және Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың, I дәрежелі «Барыс» орденінің иегері Рәбиға Сәтіғалиқызы Сыздықтың тіл мәдениетінің өзекті мәселелері - тілдік норма және оның шарттары (критерийлері) туралы пікірлері талданады.

Рәбиға Сәтіғалиқызы тынымсыз ізденіспен Абай тілін зерттеп, ұлы ақынның жаңа бағыттағы жазба әдеби тілді дамытудағы орнын, ұлттық көркем дәстүрге қосқан үлесін саралап, ақынның тілдік тұлғасын жан-жақты қарастырды, түркітану мұраларын талдап, ақын-жазушылар тілінің көркемдік әлемін саралады. Ғалым сондай-ақ тіл мәдениеті мәселелерімен де 25-30 жыл үзбей айналысып, емле мен тыныс белгілеріне, сөзді дұрыс айту (дыбыстау) заңдылықтарына арнап бірнеше анықтамалық құралдар мен сөздіктер жазған.

Мақалада Рәбиға Сәтіғалиқызының «Сөз құдіреті» және «Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы)» деген еңбектеріндегі тілдік нормалар, олардың түрлері, өлшем-шарттары және қазіргі жай-күйіне арналған тілдік норманы тану үшін қойылатын шарттар (меже) туралы тұжырым-түйіндері және ол шарттардың тәжірибедегі көрінісі жайындағы пікірлері сөз болады. Сондай-ақ ғалым пікірлерінің жоғары оқу орындарында «Тіл мәдениеті», «Сөйлеу мәдениетінің негіздері» деген атаумен оқытылып жүрген пәндердің мазмұнымен тығыз ұштасып жатқандығы туралы айтылады.

Кілт сөздер: тіл мәдениеті, сөз мәдениеті, тілдік норма, тілдік норма шарттары, тілдің ішкі құрылымдық заңдары.

Ж.Қ. Балтабаева ¹, Б. Касым ¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан

ВОПРОСЫ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ: НА ОСНОВЕ ТРУДОВ АКАДЕМИКА РАБИГИ СЫЗДЫКОВОЙ

Аннотация

В статье анализируются мнения одной из выдающихся личностей казахского языкознания, академика Национальной Академии Наук Республики Казахстан, доктора филологических наук, профессора, заслуженного деятеля науки Республики Казахстан, обладателя Государственной премии Республики Казахстан и премии им.Ш. Уалиханова, ордена «Барыс» I степени – Сыздыковой Рабиги Сатигалиевны об актуальных проблемах языковой культуры – языковой норме и ее условиях (критериях).

Рабига Сатигалиевна в неустанном поиске занималась изучением языка Абая, анализировала роль великого поэта в развитии письменного литературного языка в новой направленности, его вклад в национальные художественные традиции, всесторонне рассматривала языковую личность поэта, проводила анализ наследия тюркологии, а также художественный мир языка поэтов и писателей.

Также ученый непрерывно в течение 25-30 лет занималась изучением вопросов по культуре речи, ею было написано множество справочных пособий и словарей на тему знаков препинания и правописания, закономерностей правильного произношения. В статье говорится о языковых нормах, их видах, размерах и условиях, предъявляемых для понимания языковой нормы в современном состоянии по научным трудам Рабиги Сатыгалиевны «Сила слова» и «Языковая норма и ее становление (кодификация)». Также говорится о том, что мнения ученых тесно сопряжены с содержанием изучаемых дисциплин в высших учебных заведениях под названием «Культура речи», «Основы речевой культуры».

Ключевые слова: культура речи, языковая норма, условия языковой нормы, внутренние структурные законы языка.

Zh.K.Baltabaev ¹, B.Kasym ¹

¹Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

SPEECH CULTURE ISSUES: BASED ON THE WORKS OF AN ACADEMICIAN RABIGA SYZDYKOVA

Abstract

The article analyzes the views of one of the outstanding personalities of Kazakh linguistics, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, doctor of philological sciences, professor, honored worker of science of the Republic of Kazakhstan, winner of the State Prize of the Republic of Kazakhstan and the prize named by Sh. Ualikhanov, winner of the 1st degree medal “Barys” – Syzdykova Rabiga Satigaliievna about the current issues of linguistic culture - language norm and its conditions (criteria).

Rabiga Satigaliievna was engaged in the study of Abay language in a tireless search, she analyzed the role of a great poet in the development of a written literary language in a new direction as well as his contribution to the national artistic traditions, she also examined the poet’s linguistic personality comprehensively, analyzed the heritage of turkology and the artistic language world of poets and writers.

The scientist also has been continuously studying the issues of speech culture for 25-30 years, she has written many reference books and dictionaries on the subject of punctuations and spelling, patterns of the correct pronunciation. The article is about the language norms, their types, sizes and conditions to understand the language norm in the modern state according to the scientific works of Rabiga Satygalievna “The Power of the Word” and “The Language Norm and its Formation (Codification)”. It is also said that the opinions of scientists are closely associated with the content of studied disciplines in higher education institutions under the name of “Speech Culture”, “Fundamentals of Speech Culture”.

Key words: *speech culture, language norm, conditions of the language norm, internal structural laws of the language*

Кіріспе. Академик Рәбиға Сәтіғалиқызының ұзақ жылдар бойы зерттеулер жүргізген саласы – тіл мәдениеті. Бұл ретте ғалымның шешендік сөз туралы, сөз қолданыс пен әдеби норма т.б. мәселелерге арналған бірқатар теориялық зерттеулері ғылыми жинақтарда жарияланды. 1997 жылы «Сөз құдіреті», 2001 жылы тілдік нормаға арналған «Тілдік норма және оның қалыптануы» деген монографиясы жарық көрді. «Сөз құдіреті» атты кітаптың бірінші бөлімі «Жазушы тілі және көркемдік әлемі» деп аталып, М.Әуезов, Ш.Мұртаза, Ә.Кекілбаев, М.Мағауин, О.Бөкеев, С.Бердіқұлов, А.Сүлейменов секілді қазақтың көркем сөзінің құдіретін танытқан қаламгерлердің тілі талданған, ал екінші бөлімде, ғалымның өз сөзімен айтқанда, сөз әлемінің көркемдігін тануға қажетті ғылыми-теориялық негіздерді дәлелдейтін фактілердің қазақ көркем дүниесіндегі көрінісін байқататын түйіндер мен тұжырымдар келтірілген. Екінші еңбек қазақ тіл білімінде норма мәселесін теориялық тұрғыдан арнайы сөз еткен тұңғыш ізденіс болып табылады. Монографияда тіл мәдениеті және оның проблемалары, тілдік норма туралы ұғым, тілдік норма және функционалдық стильдер, норма және варианттылық, сөз мағынасы және оны түсініп жұмсау, жаңа сөздер мен қолданыстар, олардың нормалану процесі, терминология мәселелері және норма, сирек қолданылатын лексикалық топтардың, қарапайым сөздер, жаргондар, диалектизмдер және әдеби норма мәселелері, сондай-ақ нормадан уәжді-уәжсіз ауытқитын сәттерді де талдап көрсеткен. Ғалым бұл зерттеуінде тілдік нормалардың түрлері мен типтері жайында, әдеби тіл нормасының қазіргі қалып-күйін көрсете келіп, басым варианттардың түрлерін нақтылаған. Ғалым монографияда тілдік норма деп тану үшін оған қойылатын шарттар (меже) болуы керек және ол шарттарды «норма» дегенді көтеріп тұратын тағандар дей келіп, тілдік норманың өлшем-шарттарын (критерийлерін) жүйелеп берген. Рәбиға Сәтіғалиқызының аталған еңбектері - жоғары оқу орындары студенттеріне әдеби тілдің нормалары жайында кеңінен мәлімет беретін құнды еңбектер.

Әдістеме.

Қазіргі заман жағдайында жоғары білім беру жүйесі университет қабырғасында алған білім, білік пен дағды-машықтың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке қол жеткізу мақсатын көздеп отыр. Бұл мақсаттың түпкі шешімі студенттің игерген базалық білімін мазмұнды да дәлелді етіп, әсерлі сөз орамдарымен жеткізе білуіне келіп тіреледі. Сондықтан жоғары мектепте студенттің қазақ тілінің салалары бойынша меңгеретін білімдері ауызша да, жазбаша да әдемі сөйлеуге дағдыландыратын сөйлеу мәдениетін жетілдіру жұмыстарымен ұштасқанда ғана нәтижелі болады.

Бәсекелестік өмір сүрудің басты шарты болып отырған өзгермелі кезеңде жоғары білім беру жүйесіне қойылатын талаптар да күшейіп отыр. Болашақ қазақ тілі маманы терең кәсіби білімімен бірге, шығармашылық ойлау қабілеті жоғары, пікірін жүйелі түрде жеткізе алатын, сөйлеу шеберлігі қалыптасқан тұлға болуы тиіс. Осы

ретте жоғары оқу орындарында «Тіл мәдениеті», кейбір жоғары оқу орындарында таңдау пәні ретінде «Сөйлеу мәдениетінің негіздері» деген атаумен оқытылып жүрген пәндердің мақсаты – студенттерді өз ойын ауызша да, жазбашада дұрыс, жүйелі жеткізе білуге, тіліміздің мол байлығын, көркемдеуші мүмкіндіктерін тиімді пайдалана алуға тәрбиелеу болып табылады. Бұл мақсатқа жетуде сөз мәдениетінің негіздеріне, яғни дұрыс сөйлеу, дұрыс жазу, ойды анық, айқын жеткізе білудің заңдылықтарын, нормаларын, олардың ерекшеліктерін, нормадан уәжді, уәжсіз ауытқулардың себептерін білімгерлерге түсіндіру қажет.

Тағы бір көңіл бөлетін мәселе – пән атауына қатысты. Ғалымдардың арасында түрліше пікір болды. Р.Сыздық: ең алдымен, тіл білімінің осы саласын қазақша қалай атаған дұрыс: «тіл мәдениеті» ме, «сөз мәдениеті» ме, сөйлеу мәдениеті» ме? Орыс тілінде көбінесе «культура речи» деген термин қолданылып жүр. Сонымен қатар оның синонимі ретінде «культура языка» деген тіркестің де біраз уақытқа дейін қолданылғандығы байқалады. Орыс лингвистикасында «язык» және «речь» деген терминдер – дербес атаулар: «язык» тілдің өзі (таңбалар жүйесі), «речь» – сол тілдің қолданыстағы күйі. Ал қазақ тіл білімінде «язык» пен «речь»-ті айырып атайтын терминдер әлі қалыптаспай келеді. «Язык» дегенді «тіл» делік, ал «речь»-ті қалай атауымыз керек. Оны «тіл, сөз, сөйлеу, тіл қолданыс, қолданыс» деп әрқайсысымыз әртүрлі беріп жүрміз. Сірә, жалпы пәндік термин ретінде «сөз мәдениеті» дегенді таңдаған дұрыс болар, -дейді [1, 20-б.].

Ал Т.Қордабаев: «Біздің «тіл мәдениеті» термині дегеніміз де мазмұнына сай емес, өйткені өмірде мәдениетті тіл, мәдениетсіз тіл деген болмайды, мәдениеттілік те, мәдениетсіздік те тілді қолдануда, сөйлеу (жазу) процесінде болады. Тіл мен сөйлеу бір-бірімен айырылмастық болатындарына қарамастан, бұл екеуінің бірлігі тепе-теңдік бірлік емес, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар диалектикалық бірлік... Осы себептен «тіл мәдениеті» деуден гөрі «сөйлеу мәдениеті» деу өз мазмұнына сай келеді, - [2,41] деп көрсеткен. З.Бейсембайқызы сөйлеу мәдениеті деген термин ғылымның мазмұнын толық ашпайтындығын, өйткені онда тек сөйлеу ғана емес, жазу, сөз қолдану мәселелері де қарастырылатындығын ескерткен [3,18].

Қазақ сөз мәдениетін қарастырған ғалым Н.Уәли ғылымның бұл саласын «сөз мәдениеті» деп атауды жақтайды да, оған мынадай анықтама береді: «сөз мәдениеті, алдымен, әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық, орфографиялық нормаларын меңгеру, сонымен бірге бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу дегенді білдіреді [4,5].

Белгілі ғалым М.Балақаев сөз мәдениеті тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі екендігін, сонымен қатар ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық, синтаксистік, семантикалық, стильдік құбылыстарды ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы деп пайымдаған.

Нәтижелер.

Сөз мәдениетінің ғылыми пән ретінде іргелес, салалас пәндерден өзінің төл ерекшелігі бар. Сөз мәдениеті, біріншіден, әдеби тілдің нормаларын саралайды, екіншіден, әдеби тіл нормасын мәдени-танымдық жақтан байыптайды, үшіншіден, әдеби тілдің әуезділігі, сымбаты, өткірлігі, бейнелілігі, байлығы, икемділігі тәрізді сапа-қасиеттерін дамытудың негіздерін айқындайды [3,36]. Олай болса, сөз мәдениетін оқытуда тілдік нормаларға баса назар аударылуы қажет. Осы ретте, Рәбиға Сәтіғалиқызының тіл мәдениетін әңгімелеуде (талдауда, зерттеуде) «мынау дұрыс, мынау бұрыс» деп қою мүлде жеткіліксіз, сол дұрыстық пен бұрыстықтың негізін табу

керек дей келіп, тіл мәдениетінің өзегі норма туралы ұғым деген тұжырымдамасы басшылыққа алынуы керек.

Ғалым 1997 жылы жарыққа шыққан «Сөз құдіреті» деген еңбегінде норма категориясын жалпы тілдік норма және көркем әдеби тіл норма деп екіге бөліп, жалпы тілдік нормаға «белгілі бір кезең ішінде көпшілік қабылдаған, тұрақталған қолданыстар, яғни сөздердің мағынасы, олардың фонетикалық-графикалық көрінісі(тұлғасы), сөз жасау және сөз өзгерту модельдері, синтаксистік амалдары», - [1,189]деген анықтама бере келіп, норма, яғни дәл солай қолданыс (сол мағынада, сол тұлғада, солайша құбылтуда т.т.) бір уақытта пайда болып, ешбір өзгермей, қатып қалатын категория емес екендігін де ескерткен. Тіптен әрі-беріден соң сол қолданыс дәл сол кезеңде дұрыс деп көпшілік қабылдаған норма болғанмен, тіл тіршілігінде (тәжірибеде) өзгеріп, «үлгілілік» сипатынан айырылып отыруы мүмкін немесе «норма осы» деп көрсетілгеніне қарамастан, оған бағынбаған кейбір элементтер күнделікті қолданыста көпшілік тарапынан баспасөзде, радио мен теледидарда, ғылыми әдебиет пен шаршы топ алдындағы шешендік сөздерде қолдау тауып, кеңінен жұмсала бастайды да, жаңаша нормаға айналады деп пайымдаған. Оған мынадай мысал да келтірген: қазіргі қазақ тілінің грамматикалық нормасы бойынша етістіктің барған жоқ па, келген жоқ па деп қолданылуға тиісті тұлғалары барды емес пе, келді емес пе болып жұмсалуы етек ала бастады... Жалпы әдеби тілдік норманың кейбір сәттерінің өзгеріп, жаңаларының әлеуметтік қолдау табуы, әсіресе сөз жасау саласында көзге түседі. Бұған норма ретіндегі кейбір жұрнақтардың пассивтенуі, оның есесіне бірқатар сараң қолданылатын жұрнақтардың активтенуі немесе екі тұлғаның біріктіріп бір сөз жасау сияқтылар мысал бола алады [1, 189],- деп көрсеткен.

Ғалым зерттеуіндегі тағы бір көңіл бөлетін мәселе – қазақ әдеби тілінің ұлттық белгілері. Ол белгілерді академик Р.Сыздық өз еңбегінде былайша саралап берген: басын аса бай ауыз әдебиеті тілі мен ауызша туып, ауызша тараған поэзия мен прозалық үлгілер тілінен алған ұзақ дәстүрлі (тарихы үлкен) тіл екендігі; аса бейнелі тіл екендігі, яғни бейнелі (образды) фразеологизмдердің молдығы, теңеулердің активтігі т.б.

лексикасы бай тіл екендігі, яғни синонимдердің көптігі, халықтық терминологияның, жарыспалы қатарлардың молдығы;

лексикалық, грамматикалық мүмкіндігі күшті тіл екендігі, яғни сөз жасау тәсілдерінің икемділігі, өзге тілдерден сөз қабылдау қабілетінің күштілігі, семантикалық құбылымға бейімділігі;

қазақ халқы мекендеген барлық аймаққа ортақтық қасиетінің күштілігі, яғни диалектілік ерекшеліктердің аз көрінуі [1, 192].

Бұл белгілер қазақ көркем сөзінің ұлттық сипаты және оның нормалары осындай ұлттық сипатына орайласа, үндесе қалыптасқан деген тұжырым жасаған. Ғалым атап отырған әдеби тілдің ұлттық белгілерін жоғары оқу орындарында оқитын филолог-студенттердің ажырата білулері және сол игерген білімдерін болашақ кәсіби әрекетінде пайдалана білулері қажет. Сондықтан Ж.Дәулетбекова көрсеткендей, қазақ тілін оқыту үдерісінде білім алушыны әрекет субъектісі деп танитын антропоөзектік парадигма басшылыққа алынуы керек, сонда білім алушының өз өміріндегі тілдің, сөздің мәнін түсіну, сөйлеуге үйренудің тәсілдерін, амалдары мен жолдарын саналы игере алады. Бұдан білім мазмұнында ой-пікірді білдіруге қатысатын түрлі күрделі тәсілдер мен тіл бөлшектерін қамтып, олардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру қажеттігі туындайды [5, 23].

Талқылау.

Р.Сыздық осындай ұлттық сипаты бар әдеби тілдің нормаларын айқындау қажеттігін айта келіп, тілдік норма деп танылу үшін қойылатын өлшем-шарттар яғни меже болу керектігіне тоқталып және сол межеселерді былайша талдап көрсеткен.

Ғалым талдап көрсетіп отырған тілдік норманың шарттарының бірі – норма сол тілдің табиғи құрылымдық өзіндік (ішкі) заңдылықтарына сәйкес болуы керек, яғни тілдің грамматикалық құрылысының, сөз қолданысының, сөзжасамының, мағына құбылтуының, сөз сазының табиғи заңдарына қайшы келмейтін тұлға-тәсілдер норма болып саналады екен. Мысалы, бұл күнде жанданған (активтенген) бірқатар жұрнақтар арқылы жасалған сөздердің норма болып танылуы – осы модельдің тілдік жүйеде бұрыннан бар екендігіне қатысты. Әрине жаңа тұлғалардың жасалуында емес, тілдің өзінде қалыптасқан табиғи нормалар да, кодификацияланған (ережелермен реттелген) жазба тіл нормалары да – баршасы да сол тілдің ішкі құрылымдық заңдарына сәйкес келуі нормалылықтың бірінші шарты немесе айырым белгісі болғандықтан, көп ретте параллель модельдер болмайды деп көрсеткен. Оған мысал ретінде қазақ тілінде септіктер парадигмасының екінші варианты жоқтығын келтірген. Сондықтан норманың басты белгісі тілдің құрылымдық табиғи заңдылықтарына сәйкес келіп отыруы деген қағида әрдайым күшін сақтайтындығын ескерткен.

Академик Р.Сыздықтың көрсетуінше, норманың екінші шарты (межесі) – тілдің қатынас құралы ретінде қалың жұртшылықтың әрдайым қолданысында болатындығы, яғни әлеумет дұрыс деп тауып, көпшілік болып әрдайым қолданып отыратын сөздер, грамматикалық тұлға-тәсілдер, сауатты жазу, сөзді дұрыс дыбыстау үлгілері норма болып табылады. Бұл жерде нормалылық құбылысы тілдің өмір кезеңіне байланысты қаралады.

Одан әрі ғалым нормалылықтың «көпшілік қолданатын» деген өлшемі «әдеби» және «әдеби емес» деген қатарларды анықтауда басты шарт болатындығын, «әдеби емес» параллельдердің түрлері әр алуан болып келетіндігін айта келіп, күні бүгінге дейін бірқатар сөздердің жуан не жіңішке айтылатын қатарларының қайсысы әдеби норма екендігін белгілеу қиындық туғызып келетіндігін: кәзір-қазір, заңғар-зеңгір, пара-пәре, кәйтiп-қайтiп секiлдi нақты мысалдар арқылы көрсетiп, бұндайда кодификация арқылы, яғни мына варианты әдеби деп танылсын дегенді сөздіктерде, әсіресе орфографиялық сөздікте, оқулықтарда әдейі көрсетіп, қолдан нормалауға тура келетіндігін айта келіп, оны да мысалдар арқылы дәлелдеген [6, 58].

Р.Сыздық нормалылықтың келесі белгісі ретінде сөздердің көпшілік қолданысына ие болуы деп есептеп, мұны тек лексика саласынан ғана көріп қана қоймаймыз, семантикалық қолданыстардан да, грамматикалық амал-тәсілдерден де, стильдік қызмет түрлерінен де, орфоэпиялық тәжірибеден де табамыз,- дейді. Бұл белгіге мысал ретінде, бір алуан сөздердің тек жағымсыз не жағымды мағынада ғана (реңкте) қолданылатындығын, сондықтан өзіне қатысты сөздерді таңдап жұмсалатындығын жатқызған. Бұған ғалым бірнеше мысалдар келтірген: арқасында сөз жағымды мағынада тіркес құрайтындығын айтады: денсаулықтың арқасында, байлықтың арқасында, таланттың арқасында т.б. [6, 61].

Ғалым тілдік норма деп танудың үшінші шартына оның әлеуметтік қолдау табуы, яғни қалық жұртшылықтың белгілі бір сөздің, тіркестің, грамматикалық тұлғаның, жаңадан жасалған не өзге тілдерден енген сөздердің осы мағынада қолданысы, осы тұлғада айтылуы, дұрыс, сөздердің сөйлеу үстінде осылайша дыбысталуы жөн деп мақұлдауы деп есептеген. Әрине, бұл – тілдік норманың «көпшілік дауыспен» шешілуі емес,- дей келіп, «бұл бағаны бергізетін белгілі бір норманың тіл табиғатынан сәйкес келетіндігі, әрдайым қолданыста болатындығы, яғни нормалылықтың алдыңғы екі шарты соңғы үшінші шартқа алып келеді, өйткені адамдарда тілдегі түзулікті, дұрыстықты сезетін қасиет болады, ол дұрыстықты

теория жүзінде талдап, танымай-ақ, неліктен осы қолданыс дұрыс дегеннің дәлелін іздеп жатпай-ақ, адамның интуициясы – «патша көңілі» сезіп отырады» [6, 61],- деп тұжырымдайды.

Сонымен қатар, ғалым көпшіліктің жиі қолданысы арқылы (демек, қабылдауымен) кейбір бейнорма құбылыстардың дағдыға айналып кететін фактілері бар екендігін, оған мысал ретінде сөздер аралығында, көбінесе тіпті біріктіріліп жазылған сөздерде қ, к дыбыстарының ұяңдайтын тұстарын ескермей, қатаң түрде айту дағдыға айналып бара жатқандығын: шегара, көгөнүс, қыргүйөк, қолғойұлды, күнүгеше, балагезде деп айтылуға тиіс сөздерді жазылуына шекара, көкөніс, қыркүйек, қолқойылды, күнікеше, балакезде деп дыбыстағандарды жиі естиміз деп қынжыла ескерткен. Ғалым айтып отырған кемшілік, яғни әдеби тіл нормасына сай сөйлемеу, өкінішке орай, әлі күнге дейін жалғасып келе жатқаны жасырын сыр емес. Сондықтан, сөз мәдениетіне назар аудару күн тәртібінен түспейтін өзекті мәселе десек, артық айтқандық емес. Тағы да академик Рәбиға Сыздықтың пікіріне жүгінсек: «Бүгінгі таңда ана тіліміз үшін күрес екі майданда жүргізілуі керек, бірі – қазақ тілінің әлеуметтік қызметаясын кеңейту, оны әсіресе, кеңсе-іс қағаздарының да, ғылымның да, заң-сот істерінің де тіліне айналдыру болса, екіншісі одан кем түспейтін – тіл мәдениетін көтеру, тілімізді тек дұрыс қана емес, әсерлі, әдемі етіп жұмсау үшін күрес болуға тиіс» [7, 511].

Қорытынды.

Сонымен Рәбиға Сәтіғалиқызының қазақтың ұлттық әдеби тілінің дұрыс, жүйелі, тіл заңдылықтарына сай ауызша да, жазбаша да көркем, мәдениетті жеткізілуіне аса мән беріп, ұзақ жылдар ана тіліміздің көркемдік-әсемдік қасиетін дамыту, тілді дұрыс және әдемі жұмсаудың қыры-сырын жан-жақты зерделеп, қарастырған еңбектері жастардың, әсіресе педагог мамандығында оқитын студенттер үшін қолдан түспес ғылыми еңбектер деп есептейміз.

Қорыта келгенде, ана тілінің қадір-қасиетін, мол мұра екендігін түсініп, сол мұраны орынды, жүйелі қолдана білу – адамдық әрекеттің белгілі бір саласының жетілу деңгейі, нақтырақ айтқанда, сөйлеу мәдениетінің өлшемі. Олай болса, «адам-мәдениет-тіл» жүйесінің өлшемі болатын тілдік нормалардың ерекшеліктерін, нормалану процесін, ол нормалардың қалыптастырылуы (кодификациясы), нормадан уәжді және уәжсіз ауытқуларды, жаңа сөздер мен қолданыстар, олардың нормалану процесі, терминология мәселелері және норма, сирек қолданылатын лексикалық топтардың, қарапайым сөздер, жаргондар, диалектизмдер және әдеби норма мәселелері жайындағы ғалым Р.Сыздық тұжырымдары мәдениетті сөйлеймін деген әр адамға қойылар талап деп түсінуіміз қажет. Өйткені, Н.Уәли айтқандай, Отанымыздың жан-жақты жетілген азаматы болу үшін сөз мәдениетінің жұрттың бәріне ортақ қарапайым шарттарын игеру кімге де болса аса қажет. Өндірістің қай саласында жүрмесін, өз ой-пікірін, сезімін айқын, әсерлі жеткізе алатын азамат қоғамдық өмірге де белсене араласа алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 272 б.
2. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму кезеңдері. – Алматы.
3. Бейсенбайқызы З. Сөз мәдениетінің негіздері. Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы, 2007. – 158 б.
4. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 107 б.
5. Дәулетбекова Ж.Т. Жаһандану және білім: қазақ тілін оқытудың жаңа бағыттары. // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы, «Филология ғылымдары»сериясы. – Алматы, 2016. -№1(55), 22-25-бб.
6. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
7. Сыздық Р. Ғылыми таным үзіктері. – Алматы, 2009.

МРНТИ 16.21.49

Б.Н.Бесимбаев¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

ӘЛЕМНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІНІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҰСТАНЫМДАРЫ

Аңдатпа

Өткен ғасырдың соңғы он жылдығынан бастап қазақ тілтанымның даму бағытын сипаттау антропоцентристік тенденцияның қарқындылығымен және өзектілігімен ерекшеленеді. Осымен байланысты ғылым салаларының тоғысында пайда болған тілтанымдық жаңа бағыттар ғылыми зерттеулердің ұстанымдарын да тың бағытта анықтауға мүмкіндік берді.

Әрбір ұлттық тіл әлемді өзінше бейнелейді, концептуалдайды, демек әрбір тілдің өзіндік әлем бейнесі бар. Фразеологиялық бірліктерді когнитивтік және лингвомәдени тұрғыдан зерттеудің өзектілігі тілдің ұлттық сипатына тән жалпы және өзіндік ерекшеліктерін анықтаумен байланысты. Кез келген ұлттық тілге тән әлемнің фразеологиялық бейнесі – сол ұлттың фразеологиялық семантикада сақталған әлем туралы (объективті және субъективті) білімі.

Мақалада әлемнің фразеологиялық бейнесінің концептуалды және лингвомәдени ұстанымдары мен ерекшеліктері талданады және кез келген ұлттық тілге тән фразеологиялық әлем бейнесі мәдени ақпаратты сақтайтын лексикалық қордың маңызды құрамдас бөлшегі ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: фразеологизм, әлемнің тілдік бейнесі, әлемнің фразеологиялық бейнесі, ұлттық ерекшелік

Б.Н.Бесимбаев¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗА МИРА

Аннотация

Начиная с последнего десятилетия прошлого века, основным направлением развития казахского языка характеризуется интенсивностью и актуальностью антропоцентрических тенденций. В связи с этим новые языковые направления, появившиеся на стыке отраслей науки, позволили выявить и принципы научных исследований.

Каждый национальный язык отражает и воспринимает мир по-своему, и каждый язык имеет уникальный образ мира. Актуальность когнитивных и лингвокультурных аспектов фразеологизмов связана с выявлением общих и специфических особенностей, присущих национальному характеру языка. Фразеологический образ мира, характеризуемый любым национальным языком, - это знание мира (объективное и субъективное), которое сохраняется во фразеологической семантике.

В статье анализируются концептуальные и лингвокультурные принципы и особенности фразеологического изображения мира и рассматривается как важнейшая составляющая лексического фонда сохранения культурной информации, характерная для любого национального языка фразеологического мира.

Ключевые слова: фразеологизм, мир, фразеологический образ мира, национальная специфика

B.N.Besimbaev¹

¹*Kazakh Ablai Khan University of international relations and world languages, Almaty, Kazakhstan*

CONCEPTUAL AND LINGUISTIC-CULTURAL PRINCIPLES OF PHRASEOLOGICAL IMAGE OF THE WORLD

Abstract

Starting from the last decade of the last century, the main direction of the development of the Kazakh language is characterized by the intensity and relevance of anthropocentric trends. In this regard, new linguistic trends that appeared at the junction of branches of science, revealed the principles of scientific research.

Each national language reflects and perceives the world in its own way, and each language has a unique image of the world. The relevance of the cognitive and lingua-cultural aspects of phraseological units is associated with the identification of general and specific features inherent in the national character of the language. The phraseological image of the world, characterized by any national language, is knowledge of the world (objective and subjective), which is preserved in phraseological semantics.

The article analyzes the conceptual and lingua-cultural principles and features of the phraseological image of the world and is considered as the most important component of the lexical fund for the preservation of cultural information, characteristic of any national language of the phraseological world.

Keywords: phraseologies, world, phraseological image of the world, national specificity

Кіріспе. Әлемді мәдени-тілдік концептуалдауға қатысты жалпы теориялық проблемаларды қарастыруда фразеологизмдерді болмысты тілдік концептуалдаудың маңызды металды-когнитивтік құралы ретінде бағалау қажет. Фразеологизмдерді қайсы бір этносқа тән менталитеттің көрініс ретінде зерделеу қазіргі таңда өте өзекті, себебі фразеологизмдер халықтық-ұлттық тілдік сананың жетістігі және әлемді концептуалдаудың және игерудің маңызды құралы ретінде анықталады.

Фразеологияның ғылым саласы ретінде пайда болуы Шарль Баллидің есісімен байланысты. Швейцариялық лингвист тұрақтылық межесін негізге ала отырып, сөздердің тіркесімділігін алғаш рет жүйеледі. Лингвистикалық пән ретінде фразеологияның дамуы орыс тіл білімінде өткен ғасырдың қырықыншы жылдарына тиесілі және ғалым В.В. Виноградовтың есімімен тікелей байланысты. Ол қазіргі орыс әдеби тіліндегі тұрақты тіркестерді зерттеуге арналған базаны жасауға мүмкіндік беретін көптеген жадпы сипаттағы мәселелерді алға тартып, олардың шешімін табуға жол ашты.

В.В. Виноградов алғаш рет орыс тіліндегі фразеологиялық сөз орамдарының синхронды жіктемесін енгізді, осымен байланысты фразеологизмдерді зерттеудің жолдары мен аспектілері айқындала түсті. Ғалымның ізімен ТМД халықтарының тілдерінде, содан кейін еуропалық тілдердегі, атап айтқанда герман, роман, славян тілдеріндегі фразеологиялық материалдарды зерттеудің шеңбері кеңейе түсті. В.В. Виноградов фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік және фразеологиялық тізбек деп үш типке жіктеді [1].

Осыдан кейін құрылымдық параметрлерге негізделген жіктеу ұсынылды. И.Е. Аничков «идеоматизм» терминін қолданды және тіркестерді үш топқа бөлді: толық мағыналы бір және мағынасы толық емес бір сөзден;

екі толық мағыналы сөзден;

үш немесе одан да көп толық мағыналы сөзден.

Соңғы сөзге тұтас сөйлемдер, яғни мақалдар, кейде мәтіннен үзінділер жатқызылды.

Құрылымдық емес меже бойынша екі топқа жіктелді:

1) коллокация (В.В. Виноградов бойынша фразеологиялық тұтастық);

2) мақалдар, идиомалар және сөйлеу формулалары.

Н.М. Шанский сөйлем түріндегі фразеологиялық бірліктерді құрылымы жағынан және мағынасы бойынша екі топқа бөледі: номинативті (құбылысты атайды және сөйлемнің бір ғана мүшесі қызметін атқарады) коммуникативтік (тұтас сөйлем қызметін атқарып, өз алдына қолданысқа түсе алады). Н.Н. Амосова фразеологиялық бірліктерді контекст теориясы тұрғысынан қарастыра келе, оларды фраземалар, идеомалар және фразеолоидтар деп жіктейді [2]. Сонымен қатар П. Коуи, И.И. Чернышева, В.Л.

Архангельский, Д.Н. Шмелев, И.А. Мельчуктың жіктеулері белгілі. А.В. Кунин фразеологиялық бірліктердің ішкі формасы мен мағынасының арақатынасының сипатын негіз ете отырып, оларды идеомалар, фразеоматизмдер және идиоматизмдер деп бөледі.

Әдістер. Дәстүрлі лингвистикадағы фразеологияны зерттеуге арналған еңбектерде оның ұлттық-мәдени ерекшелігіне қатысты проблемалар қамтылған. Тілтанымның жаңа бағыттарында В. фон Гумбольдтың «халықтың мәдениеті оның тілінде көрініс табады» деген тұжырымы кеңінен таныс. Ғалым Т.З. Черданцева «тілдің сөздік қорында тілдік қауымдастықтың мәдени тәжірибесі сақталады, демек тіл – жай ғана қарым-қатынас құралы емес, сол тілде сөйлеушілердің мәдени жады» деп баға береді [3, 86].

Лексикалық қордың фразеологиялық қабатында тіл мен мәдениеттің тығыз байланысы айқын көрінеді. Фразеологиялық бірліктерге тілдің ұлттық-мәдени ерекшелігі тән және айқын бейнеленеді [4, 260]. В.Н. Телия фразеологизмдердің мағынасын негіздейтін бейнелер, дүниетанымдық символдар мен эталондар сол тілдік қауымдастықтық ұжымдық лингвомәдени таным-түсінігін біріктіреді және сақтайтындығына назар аударта отырып, мұндай топтық тәжірибе мәдени концептілерде интерпретацияланып, фразеологизмдердегі стереотиптік, символдық немесе эталондық белгілерді көрсететіндігін айтады [5, 249].

В.А. Маслованың пайымдауынша, кез келген фразеологизм – халықтық мәдени ақпаратты сақтаушы. Тілдің фразеологиялық құрамы мәдени және ұлттық дүниетанымның элементтері мен белгілерін көрсетіп қана қоймай, оларды қалыптастырады. Әрбір мәдени коннотацияға ие фразеологиялық бірлік – ұлттық мәдениеттің өте ұқыптылықпен жасалған тұтас өрнекті бейнесінің элементі [6, 86-87]. Сонымен қатар автор барлық фразеологизмдердің семантикалық тұрғыдан мәдени ерекшелікке ие емес екендігін айтады. Халықтың мәдениетін анағұрлым айқын көрсететін – бейнелі-эмотивті бірліктер. Сезімдік тәжірибеде, заттық-практикалық және ойлау әрекетінде адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсуі оның әлем туралы түсінігін және менталды – «когнитивті» немесе «концептуалды» әлем бейнесін қалыптастырады [7].

Санадағы когнитивті әлем бейнесінің бір бөлігіне дыбыстық жамылғы тән. Тілдік бірліктердің мағынасында бекітілген қоршаған орта туралы түсініктердің жиынтығы әлемнің тілдік бейнесі деп аталады. Әр алуан ұлт тілдеріндегі әлем бейнесіне «ішінара әмбебаптылық, ішінара ұлттық ерекшелік тән» [8, 39].

Ұлттық әлемнің тілдік бейнесінде ұлтаралық (әмбебап, жалпы) белгілердің болуы қоршаған әлемнің және адамзат психикасының бірлігін, барлық тілдік қауымдастық өкілдерінің миындағы биологиялық және функционалдық ұқсастықтан анықталады. Ал әр алуан тілдік қауымдастық өкілдерінің өзінше дүниені тануы, дүниені сезінуі, пайымдауы және бағалауы ұлттық ерекшеліктерді анықтайды. Әртүрлі әлемнің тілдік бейнесінің әмбебап құрамдас бөліктері сол тілді иеленушілер арасындағы өзара түсіністіктің негізін

қаласа, әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық ерекшелік мәдениетаралық қарым-қатынаста қиындықтар тудыруы мүмкін.

Нәтижелер. Әлемнің тілдік бейнесін зерделеуде лексикологияға, оның ішінде тілдің фразеологиялық қабатына ерекше назар аударылады, себебі фразеологиязмдер «...мәдени-ұлттық эталондармен, таптаурындармен, мифологемалармен және т.б. ассоциацияланады, сондай-ақ сөйлеудегі қолданыста қайсы бір лингвомәдени қауымдастыққа тән менталитетті көрсетеді» [5, 56]. Фразеологиязмдер – халықтың мәдениеті мен менталитеті туралы мәліметтің құнды қайнар көзі. Б.А. Ларин «Очерки по фразеологии» деп аталатын еңбегінде фразеологиязмдер «халықтың дүниетанымын, қоғамдық құрылымын, сол дәуірдің идеологиясын жанама түрде көрсететінін нақты атап көрсеткен [9, 125-149].

Т.Н. Казакованың орыс және батыс менталитетінің ерекшеліктеріне арналған еңбегінде ағылшын тіліндегі *big, little, small, large* компоненттерімен және орыс тілінде *большой, маленький, великий, малый* компоненттерімен келген фразеологиялық бірліктерді зерттеу арқылы екі халыққа тән сипаттар анықталған. Бұл ретте ағылшын тілінде амбиция, әлемге белсенді қарым-қатынас, басшылықта болуға құштарлық, осы кезеңнің құндылығы және индивидуалдылық мазмұнындағы фразеологиялық бірліктердің саны көбірек болса, орыс тілінде ирония, қонақжайлылық, иррационалдық сияқты халықтық сипаттарды танытатын фразеологиялық бірліктер жиі кездеседі [10]

С.Г. Тер-Минасованың пайымдауынша, тіл – «мәдениеттің қаруы». Ғалым ұлттық мінездің қалыптасуында грамматика мен лексиканың негізгі рөл атқаратын айтады. Бұл ретте лексиканың үлкен мәдени жүк артатыны анық. Сөз және сөз тіркесі әлемнің тілдік бейнесімен жасалады, ал әлемнің тілдік бейнесі нақты бір тілді тұтынушылардың әлемді қабылдау ерекшелігін танытады. Бұл аспекті тұрақты тіркестерді, фразеологиязмдерді, идиомаларды және мақал-мәтелдерді зерделеуде айқын байқалады. Тілдің осы қабатында халықтың мәдени тәжірибесі анағұрлым айқын көрінеді [11, 147].

В.А. Маслова фразеологиялық бірліктерге халықтық мәдениеттің даму процесіне тән ұзақтықты көрсете отырып, мәдени қағидалар мен таптаурындарды, эталондар мен архетиптерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізу қабілетіне ие деп анықтама береді [6, 81]. Осымен байланысты фразеологиялық әлем бейнесі түрлі тілдердегі ұлттық-мәдени ерекшеліктерді анағұрлым айқын танытатындығын байқауға болады.

Фразеологиялық әлем бейнесі – объективті болмыстың субъективті бейнесі. Онда ұжымдық тілдік сана арқылы сарапталған адамзат тұрмысының мазмұны, адамның ішкі және сыртқы бейнесі көрініс табады [12, 45].

Фразеологиялық әлем бейнесі – тілдегі ерекше «виртуалды» әлем, айтылым межесінде де, мазмұн межесінде ерекше сипатқа ие. Фразеологиялық кеңістік грамматикалық, лексикалық, стилистикалық деңгейдегі бірліктер арқылы жасалады.

Тілдегі ұлттық сипатты танытатын маңызды бірлік ретінде мақалдар мен мәтелдерді ғалымдардың көпшілігі тілдік фразеологиялық қорына енгізіп жатады. В.В. Виноградов мақал-мәтелдер семантикалық және синтаксистік құрылымы жағынан фразеологиялық бірліктерден өзгеше: «Мақалдар мен мәтелдер сөйлем сияқты құрылымға ие және сөздің семантикалық баламасы емес» дейді [1, 22].

Ал Н.Н. Амосва оларды коммуникацияның тәуелсіз бірліктері ретін қарастырып, фразеологиялық бірлікке жатқызбайды[2, 112]. В.П. Жуков орыс тілінің фразеологиялық құрамына мақалдар мен мәтелдердің барлығын емес, белгілі бір бөлігін жатқызып, оларды «мақалды фразеологиязмдер» деп атайды. Зерттеушінің пайымынша, фразеологиязмдердің қалыптасуында лексикалық-грамматикалық емес, грамматикалық факторлар шешуші рөл атқарады: «Фразеологиязм компоненттерінің семантикалық дамуы біткен тұтаста басталады» деп көрсетеседі [13, 54].

А.В. Кунин керісінше, мақалдар мен мәтелдер фразеологияның құрылымдық бөлігі деп санайты, себебі олар фразеологиялық бірлікке тән көптеген сипаттарға ие: мақал бейнелі, олар сөйлеуде дайын күнде жұмсалады, лексикалық компоненттерінің орнын ауыстыруға болмайды. Мақалдардың негізінде фразеологиялық бірліктер жасалатындығы оларды тілдің фразеологиялық қорына жатқызуға дәлел бола алады.

Талқылау. Фразеологиялық бірліктердің негізгі межесі тұрақтылық, мағына тұтастығы, өзге тілге аударылмайтындығы, құрылымдық варианттарының мүмкін болуы және жаңадан жасалуы. Кейбір зерттеушілер фразеологиялықтың төмендегідей межелерін көрсетеді:

- метафрoлылық (Б.А. Ларин, А.М. Бабкин, А.Н. Попов, М.И. Сидоренко);
- сөзге баламалылық (және синонимділік) (В.В. Виноградов);
- бейнелілік (А.И. Ефимов, А.Г. Руднев, Ю.Р. Гепнер);
- атаудың тұтастығы (О.С. Ахманова);
- экспрессивтілік (В.М. Мокиенко).

Зерттеушілердің көпшілігі мойындағандай, синонимдік фразеологизмдер антонимдік тұрақты тіркестерге қарағанда жақсы дамыған. Фразеологиялық бірліктің құрамына енетін компоненттер сөздік мағынасы бойынша антоним болуы немесе әдетте контекстерді бірін бірі ауыстыруы мүмкін, алайда антонимдік вариант ретінде фразеологиялық бірліктер сирек кездеседі.

Тыңдаушы үшін фразеологизм түсініксіз болуы мүмкін немесе тура мағынасында қабылдануы да мүмкін. Көп жағдайда бұл сөйлеушінің немесе тыңдаушының аялық, контекстік білімінің жеткіліксіздігімен байланысты болады.

Зерттеушілер үшін фразеология саласының ұлттық-мәдени ерекшелігімен байланысты проблемалар қызығушылық тудырады. Фразеология бойынша еңбектердің барлығында дерлік фразеологиялық бірліктер тілдің ұлттық ерекшелікке ие, халықтың мәдени тәжірибесі мен рухани-адамгершілік әлеуетін аккумуляциялаушы бірлігі ретінде сипатталады. А.М. Бабкиннің пайымдауынша, фразеология – ұлттың рухы мен өзіндік бейнесі көрініс беретін, қайталанбайтын ұлттық тілге тән қасиет» [14, 7].

Олай болса, фразеологиялық бірліктерді халықтың көп ғасырлық өмірлік тәжірибесінің жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Олар нақты білімді ғана емес, адам әрекетін, оқиганы және құбылысты эмоционалды-экспрессивті бағалауды да қамтиды.

Фразеологизмдер әдетте күнделікті ауызекі сөйлеуде қолданылады. Қайсы бір жағдайда есімізге қандай да бір тұрақты тіркестердің келетінін байқамаймыз. Фразеологиялық бірліктер ұзақ сипаттаудан арылуға көмектеседі, тіпті ұзақ сөйлеммен берілетін ойды анағұрлым қысқа әрі нақты жеткізіп, сөзіміздің анық және мәнерлі болуына ықпал етеді.

Осы ретте ғалым А.И. Федоров фразеологиялық бірліктерге эмоционалдылық тән, демек жай лексикалық бірліктерге қарағанда тұрақты тіркестер мазмұнды деп бағалайды [15, 18].

Тұтастай алғанда, лингвомәдени тұрғыда халықтық фразеологизмдер күлкілі, теріс қасиеттерді, әзілдік қарым-қатынасты көрсетеді. Халықтық тіл адамдардың және тұтас қоғамдық топтардың теріс қасиеттеріне, теріс қылықтар мен әрекеттерге өте жылдам жауап қайтарады. Бір халықтың өкілдері үшін фразеологизмдерді тану жеңіл болса, түрлі тілде сөйлеушілер үшін түсініксіз немесе тіпті күлкілі болып көрінуі де мүмкін. Фразеологиялық бірлікке телінген мағынаны бара-бар қабылдау үшін сол халықтың мәдениеті мен дәстүрі туралы нақты білімді меңгеру қажет. Кейде екі түрлі тілдегі фразеологиялық бірлік мағынасы жағынан ұқсас болғанымен, экспрессивті-стилистикалық бояуы әр алуан болуы мүмкін.

Қорытынды. Қазіргі таңда фразеологизмдер әр алуан аспектідегі көптеген зерттеулердің нысаны ретінде қарастырылып жүр. Солардың ішінде антропонимдік, соматикалық, космонимдік, зоонимдік және түр-түс компоненттерімен келетін

фразеологиялық бірліктерді сипаттауға арналған еңбектер кеңінен танымал. Осылардың ішінде әлемнің тілдік бейнесіне қатысты проблемалардың қатарында фразеологиялық әлем бейнесін зерттеу қазіргі лингвистиканың жаңа парадигмасының шеңберінде жүзеге асырылуы тиіс зерттеулердің маңыздысы екендігі сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – 311с.
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1963. – 208 с.
3. Черданцева Т.З. Эталоны и стереотипные ситуации во фразеологизмах различных типов (на материале итальянского языка) // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 86-93.
4. Гак В.Г. Национально-культурная специфика меронимических фразеологизмов // Фразеология в контексте культуры – М.: «Языки русской культуры», 1999. – С. 260-265.
5. Телия В.Н. Русская фразеология: Семант., прагмат. и лингвокультурол. аспекты. – М.: Языки рус. культуры, 1996. – 284 с.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.
8. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С.37-67.
9. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М. Просвещение, 1977. – 224 с.
10. Казакова Т. Н. Когнитивный анализ фразеологизмов-репрезентантов концептосферы "человек" со вспомогательным объектом метафоризации "предметы окружающего мира" в русских говорах Низовой Печоры // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. – № 5(23). – С. 87-90.
11. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: учебное пособие.– М.: Слово, 2000. – 624 с.
12. Буянова Л.Ю., Коваленко Е.Г. Русский фразеологизм как ментально-когнитивное средство языковой концептуализации сферы моральных качеств личности. – Краснодар, 2004. – 89 с.
13. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. - М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
14. Бабкин А. М. Идиоматика (фразеология) в языке и словаре // Современная русская лексикография – 1977. –М., 1979. – 160с.
15. Федоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка. – М.: Астрель: АСТ, 2008. – 828 с.

МРНТИ 16.21.47

И.М.Дюсекенева¹, Г.А. Куребаева¹

¹Государственный университет имени Шакарима, г. Семей, Казахстан

**К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННОЙ ЗАИМСТВОВАННОЙ ЛЕКСИКЕ В
НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ (НА ПРИМЕРЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ)**

Аннотация

В настоящее время в современной лингвистике рассматривается аспект интеграции иноязычной лексики в систему родного языка. Актуальность исследования обусловлена спецификой рассматриваемой терминосистемы. Наблюдается стремительное развитие понятийного аппарата и терминологии в области экономики. В статье приводятся положения лингвистов по проблеме заимствований: Л.П. Крысин, Л. Блумфилд, У. Вайнрайх, М.Д. Степанова, И.И. Чернышева, О.А. Карпова, М.Н. Озолина. В данной статье рассматривается освоение экономической терминологической системой немецкого языка заимствований из английского языка. В статье в представлен материал исследования – это термины немецкого языка, заимствованные полностью или частично из английского языка, выделенные методом сплошной выборки из различного рода специальных финансово-экономических словарей. На основе анализа эмпирического материала приводятся примеры структурных особенностей терминов немецкого языка с заимствованным элементом английского языка.

Ключевые слова: заимствование, экономическая терминосистема, структурные особенности

И.М.Дүйсекенева¹, Г.А. Куребаева¹

¹Шәкарім атындағы мемлекеттік университет, Семей қ., Қазақстан

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ НЕМІС ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ МӘСЕЛЕСІ
ОРАЙЫНДА (ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕРМИН ЖҮЙЕСІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа

Қазіргі уақытта қазіргі лингвистикада ана тілі жүйесіне шет тілді лексиканы интеграциялау аспектісі қарастырылуда. Зерттеудің өзектілігі қарастырылатын терминожүйенің ерекшелігіне байланысты. Экономика саласында ұғымдық аппараттың және терминологияның қарқынды дамуы байқалады. Л. П. Крысиннің, Л. Блумфилддің, У. Вайнрайхтың, М. Д. Степанованың, И. И. Чернышеваның, М.А. Карповтың, М. Н. Озолинаның сынды лингвисттердің мақалаларында кірме сөздер мәселесіменмен байланысты пікірлері келтіріледі. Бұл мақалада неміс тілінің ағылшын тілінен кірме сөздерді экономикалық терминологиялық жүйесіне меңгергені қарастырылады. Мақаланың зерттеу материалы – бұл ағылшын тілінен толық немесе ішінара алынған неміс тілінің терминдері, әртүрлі арнайы қаржы-экономикалық сөздіктерден жаппай іріктеу әдісі. Эмпирикалық материалды талдау негізінде ағылшын тілінің кірме элементі бар неміс тілі терминдерінің құрылымдық ерекшеліктерінің мысалдары келтіріледі.

Түйін сөздер: кірме сөз, экономикалық термин жүйесі, құрылымның ерекшеліктері

I.M. Dyusekeneva¹, G.A. Kurebaeva¹

¹ Shakarim State University, Semey, Kazakhstan

**ON THE QUESTION OF MODERN BORROWED VOCABULARY IN THE GERMAN
LANGUAGE (BY THE EXAMPLE OF ECONOMIC TERMINOLOGY)**

Abstract

Nowadays modern linguistics considers the aspect of integration of foreign language vocabulary into the system of native language. The relevance of the study is due to the specificity of the considered term system. There is a rapid development of conceptual apparatus and terminology in the field of economics. The article presents the assumptions of linguists on

the problem of borrowing: L. P. Krysin, L. Bloomfield, W. Weinreich, M. D. Stepanova, I.I. Chernysheva, O.A., Karpova, M.N. Ozolina. This article discusses the development of the economic terminological system of the German language borrowings from the English language. The article presents the research material – the terms of the German language, borrowed in whole or in part from the English language, isolated by continuous sampling from various kinds of special financial and economic dictionaries. Based on the analysis of empirical material, examples of structural features of the terms of the German language with the borrowed element of the English language are given.

Key words: borrowing, economic term system, structural features

Введение. В настоящее время, в связи с потребностями номинации новейших предметов и явлений, вызванных техническим прогрессом, интеграционными процессами в экономике, науке и технике, роль терминологической лексики в современных языках неуклонно возрастает, и, соответственно, возрастает удельный вес терминов в образовании новых слов. Одним из способов терминологической номинации является заимствование. В статье рассматриваются заимствования экономических терминов в немецком языке из английского языка. Тема заимствований в языке достаточно популярна и становилась объектом изучения как отечественных, так и зарубежных лингвистов. Тем не менее, интерес к данной проблеме с течением времени не ослабевает, что свидетельствует о ее многоаспектности.

Методика. В разное время проблемой заимствованных слов и их классификацией занимались многие исследователи: Л.П. Крысин [1], В.И. Арнольд [2]. Кроме того, в работах Л. Блумфилда [3], У. Вайнрайха [4], Л.В. Васильева, Л.В. Морозова, М.Н. Озолина.

В понятия «заимствование» и «заимствованное слово» различными авторами вкладываются разные значения.

М.Д. Степанова, И.И. Чернышева понимают под «заимствованием» как сам процесс заимствования, так и заимствованные лексемы [5, с. 160].

Л. Блумфилд под заимствованием понимает определенный вид языковых изменений и различает: 1) заимствование понятий культуры; 2) внутреннее заимствование, происходящее в результате непосредственных языковых контактов, обусловленных территориальной или политической близостью; 3) диалектные заимствования, проникшие в литературный язык из диалектов [3, 325]. У. Вайнрайх рассматривает заимствование как начальную форму интерференции языков в условиях билингвизма. Также У. Вайнрайх указывает на двусмысленность и нечеткость термина «заимствование», так как им может обозначаться как сам процесс заимствования (в его начальной стадии), так и его результат. Поэтому У. Вайнрайх выделяет полное заимствование и частичное воспроизведение, что позволяет учитывать не только лингвистические, но и историко-социальные факторы [4, 15].

О.А. Карпова выделяет несколько способов заимствования лексики из английского языка:

- «- прямое заимствование без изменения смыслового содержания: Meeting;
- терминологические синонимы – существуют наряду с имеющимися в языке названиями и составляют конкуренцию синонимам немецкого языка: leasing – Vermietung;
- смешанное образование – сложные слова, одна из частей которых заимствована из английского языка, а другая – исконное слово: Powerfrau – Geschäftsfrau;
- новые слова и словосочетания, которые используются также и не в непосредственном их значении (американское «Administration» в немецком языке обозначает правительство Соединенных Штатов в целом, а не только управленческий аппарат администрации президента);

- псевдоанглицизмы – новые лексические единицы, образовавшиеся от английских составных частей: Dressman [6].

Л.В. Васильева в своем исследовании рассматривает англицизмы, вошедшие в немецкий язык в последнее время, изучая особенности их формальной и функциональной сторон [7].

Л.В. Морозова, рассматривая лингводидактический аспект английских заимствований в современном немецком языке, приходит к следующим выводам:

«- если немецкий вокабуляр насчитывает приблизительно 300000-500000 слов, то количество абсолютно всех заимствованных слов может составить 100000 слов;

- основной словарный запас с 2800 словами содержит около 6% иностранных слов;

- больше всего заимствованных слов среди существительных, на втором месте – прилагательные, затем следуют глаголы и потом уже остальные части речи; - количество английских заимствований в рекламных текстах (как известно, самых насыщенных иностранными словами) составляет 4% от числа всех использованных слов» [8, 42].

Системное описание англо-немецких гибридных образований экономической терминосистемы современного немецкого языка, возникающих в результате взаимодействия заимствования и словообразования, представлено в работе М.Н. Озолиной [9].

В данном исследовании применяется синхронный метод и метод структурного анализа.

Результаты. С этимологической точки зрения вся лексика разделяется на исконную и заимствованную. Заимствование лексики является следствием сближения народов на почве экономических, политических, научных и культурных связей. В большинстве случаев заимствованные слова попадают в язык как средство называния новых вещей и выражение ранее неизвестных понятий. Заимствованные слова могут также являться вторичными наименованиями уже известных предметов и явлений. Это происходит, если заимствованное слово используется для несколько иной характеристики предмета, если оно является общепринятым интернациональным термином или если иностранные слова внедряются в язык (при военной оккупации).

Многочисленные слова обычно заимствуются в одном из своих значений, и объем значения слова при заимствовании, как правило, сужается.

В развитии экономической терминосистемы английского языка большую сыгнали заимствования из латинского и французского языков, например: французского языка, такие заимствования, как *coulissier* (1. кулиса, неофициальная фондовая биржа; 2. неофициальные биржевые маклеры), *bourse* (в странах континентальной Западной Европы); из латинского языка – *bonus* (бонус, вознаграждение, премия, дополнительная скидка, добавочный дивиденд, добавочное вознаграждение (к основной зарплате)). Некоторое влияние на словарь английского языка оказали также скандинавские языки.

Характерная для многих языков активизация процессов заимствования свойственна и немецкому языку. Это заимствования из английского, французского, англо-американского, итальянского языков. Нет сомнения в том, что заимствование слов из близкородственных языков облегчается сходством этих слов с исконными немецкими или более ранними заимствованиями, поэтому современный немецкий язык открыт для заимствований из английского языка – *budget*, *spot*, *swing*. Подавляющее большинство экономических терминов было создано и создается на основе греческих и латинских морфем в различных комбинациях: *auditor*, *infrastruktura*, *auctionis*, *quota*, *commercium*. Мотивы заимствования связаны со стремлением к экспрессивности, необходимостью называния действий, явлений, понятий определенных кругов носителей языка экономической сферы.

Иноязычный материал испытывает давление языковой системы. С одной стороны,

структуры терминов заимствуются в терминосистему других языков без изменения или с незначительным изменением их звукового и графического оформления. С другой стороны, наблюдаются известные изменения на морфологическом уровне при адаптации, например, в терминосистеме английского языка – утрачиваются падежные формы, род имен существительных; в терминосистеме немецкого языка – заимствованные существительные подчиняются правилам немецкого языка, получая артикль. Заимствования могут быть связаны не только с необходимостью обозначения нового явления, предмета, но и со стремлением к экспрессивному, эмоциональному, а также экономическому наименованию. Примером простого производного субстантива в экономической терминосистеме английского языка может служить такой пример, как *bloc* из французского языка (блок, объединение).

Лексические номинации в форме осложненного производного субстантива в немецком языке имеют следующую структурную схему: префикс + именная основа + словообразовательный суффикс.

Префиксация не получила широкого распространения в экономической терминологии немецкого языка. При помощи префиксов образовано небольшое количество терминологических единиц, большинство из которых не играет классифицирующей роли. Префиксы не связаны с определенной парадигмой словоизменения, присоединяются к основам различных частей речи и носят уточняющий характер. Префиксы характеризуются малой продуктивностью в экономической терминологической системе немецкого языка.

Иноязычные осложненные производные субстантивы в современном немецком языке в основном латино-романского происхождения. Как отмечает Ш. Балли, латинский и романские языки почти не пользуются индоевропейским префиксальным наследием.

Экономическая система немецкого языка ввела сравнительно недавно интернациональные префиксы *de-*, *re-*, явившиеся инновационными, что указывает на непрерывный процесс развития и обновления языка. Префикс *de-* обозначает обратное тому, что утверждается: *demonetisieren*, *dekortieren*, *deponieren*. Префикс *re-* указывает на повторяемость, возвратность действия, процесса: *reimportieren*, *reinvestieren*, *rediskontieren*, *refinansieren*, *remonetisieren*.

Главное, что отличает их от других типов - это наличие аналогии и типизации в основе их образования с рассмотренными ранее исконными немецкими префиксами. Данные глаголы образованы от именных основ и представляют собой результат особого типа словопроизводства - перехода имени в глагол. Необходимо отметить, что данные глагольные единицы имеют тенденцию к переходу в сферу субстантивов, утверждению в именной сфере.

Установлено, что префиксы *de-*, *re-* характерны для терминов, носящих иноязычный характер и типичных лишь для интернациональных основ: *Reimport* – *reimportieren*, *Refinansierung* – *refinansieren*, *Demonetisierung* - *demonetisieren*.

Заимствованных суффиксов в экономической терминологии английского языка немного. Только два суффикса *-ise* (*-ize*), *-fy* являются продуктивными, например: *to notarize*, *to nationalize*, *to specify*.

Данные образования, как правило, словообразовательно активны. С их помощью создаются ряды слов, имеющих сходную семантику, относящихся к экономике. Качественная их характеристика означает способность образовательного ряда к пополнению новыми единицами. Она продуктивна, прочно внедрилась в экономическую терминологию английского и немецкого языков, как результат происходящего языкового процесса. Продуктивность модели выражается в процессе дальнейшего увеличения данного образовательного ряда в синхронном аспекте языка.

Выделяется группа осложненных производных терминов – интерлингвизмы, в

первой основе которых выступают иноязычные корневые элементы, выполняющие роль своеобразных прилагательных морфем. Тип существительных с иноязычной морфемой в качестве префикса, как определенной словообразовательной модели, возник на основе образований, представляющих собой сложение сокращенной основы прилагательного и полного существительного, например: *Topunternehmen*, п.

Сложное слово – лексическая единица, возникающая путем объединения двух знаменательных слов синтаксического сочетания в одно целое, результатом чего является утрата синтаксических отношений, а также приобретение композитом значения, неравного сумме слов сочетания, и отнесенность композита к одной из частей речи. Данная модель характерна для немецкого языка.

Сложное слово – цельнооформленная лексическая единица с одним значением, единым ударением, отнесенная к одной из частей речи, состоящая чаще всего из двух знаменательных словоэлементов, между которыми отсутствуют грамматические отношения. Сложные производные глаголы не характерны для английского языка, а в современном немецком языке представляют собой малопродуктивный класс слов. Они образуются на основе глаголов и имен. В немецком языке глаголы в форме сложных производных слов экономической терминологической системы образованы по модели: основа прилагательного (наречия) + глагольная именная основа. Отмечается небольшое количество сложных производных глаголов с заимствованными элементами в своем составе в экономической области.

Словосочетание, как номинативное средство, служит расчлененным означающим единого означаемого и цельнооформленной номинативной единице – слову. Важнейшим фактором, способствующим большой активности этого способа, является тенденция к регулярности. Фразеологические глагольные словосочетания в форме двух компонентов представлены в немецком языке моделью: существительное абстрактной семантики + глагол. Глагол в роли главного слова обладает широкими возможностями сочетания. Именной компонент представлен существительными различных семантических групп, обозначающими различные процессы движения или состояния, относящиеся к финансовой и банковской сфере: *den Wechseln prolongieren*.

Глагол выступает в качестве структурно-семантического центра, детерминируя количество и качество потенциально обязательных членов. Ведущая роль глагола определяется тем, что основная категориальная функция данной части речи состоит в выражении состояния или отношений между состояниями. Данный тип словосочетаний мы относим к устойчивым глагольным словосочетаниям, под которыми понимается сочетание не менее двух значимых единиц, построены по определенным структурно-семантическим моделям, обладающим семантической целостностью, неделимостью, связанной с цельностью номинации и относительной стабильностью лексического состава и грамматической конструкции. Существуют стереотипные словосочетания – шаблоны, выражающие приведение в какое-либо состояние, соответствие, воздействие с целью урегулирования, количественные и качественные изменения – увеличение/уменьшение, ухудшение/улучшение, например: *vom Konto abheben*.

Глагольные словосочетания в английском и немецком языках имеют различные структуры. Глаголы сочетаются с предложными и беспредложными существительными, с адъективными и адвербиальными группами в краткой и атрибутивной форме. Предлоги включаются в структуру словосочетаний как средство фиксации различной зависимости между компонентами словосочетания, содействуя расширению сочетаемости экономических терминов.

В английском языке можно выделить такие модели в форме многокомпонентных словосочетаний, таких глагол + предлог+ существительное и глагол + существительное + предлог + существительное, например: заимствованный элемент французского

происхождения – to accept a bill for honour (акцептовать вексель для спасения кредита векселедателя), to abandon goods to the insurer (отказываться от товара в пользу страховщика).

В структурно-семантическом плане мы выделяем в немецком языке две основные модели в форме словосочетаний с участием глагола. Первая модель представляет собой структуру: существительное в винительном падеже + предлог + существительное в падежной форме + глагольный компонент, где в качестве опорного слова всего словосочетания в немецком языке всегда выступает глагол. Все модели отличаются значительной продуктивностью и устойчивостью в немецком языке: das Konto mit dem Betrag verguten (заимствованный элемент итальянского происхождения). Еще одной структурой, характерной для экономической области является структура: существительное абстрактной семантики в падежной форме + существительное в родительном падеже + глагольный компонент, например из французского языка: Portefeuille der Papiere realisieren. Для фразеологической номинации в форме четырехкомпонентных словосочетаний с участием глагола в немецком языке характерной является модель: существительное абстрактной семантики + прилагательное + существительное в родительном падеже + глагольный компонент, например: Defizit des staatlichen Budgets finanzieren. Другой структурой является структура, именной компонент которой расширен за счет однородных членов: существительное в Akkusativ + (предложно) падежная форма существительного + наречие + глагольный компонент, например: Emission der weichen Obligationen diskontieren.

Закключение

Заимствование лексико-семантических моделей другого языка и заполнение их морфемами данного языка создает возможность пополнения состава той или иной терминологии. В случае, когда калькируется вся словообразовательная структура иноязычного слова, речь идет о полных кальках. Частичная морфологическая подстановка приводит к созданию полукалек или частичных калек. Благодаря комбинации материального заимствования и калькирования появляются слова смешанного типа или гибридные образования. Среди экономических иноязычных терминов английского языка преобладают термины, заимствованные из французского языка. В современном немецком языке велика доля англо-американизмов. Пополнение специального словарного фонда за счет интеграции англо-американских экономических терминов происходит на фоне экстралингвистических контактов. Поскольку экономические ситуации имеют зачастую международный характер, англо-американизмы – лидирующие в пополнении экономической лексики языка – приобретают статус интернационализмов. Наряду с латинизмами – постоянными единицами терминологического фонда специального языка экономики – они настолько осваиваются в данной терминосистеме, что начинают соединяться с немецкими элементами. Предпосылки заимствования экономических терминов из английского языка сводятся к потребности в номинации нового понятия, до сих пор отсутствующего в немецкой экономической сфере; к созданию обозначения в более дифференцирующем значении по сравнению с исконным обозначением для выражения специального содержания.

Список использованной литературы

1. Крысин Л. П. Слово в современных текстах и словарях: Очерки о русской лексике и лексикографии. — М.: Знак, 2008. — 320 с.
2. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка (The English Word). — М., Высшая школа, 1986.
3. Л. Блумфилд. Язык. М., 1968.
4. Weinreich U. Sprachen in Kontakt. Muenchen: Beck, 1977

5. Степанова М.Д., Чернышева И.И. Лексикология современного немецкого языка, М.: Высшая школа, 1962.
6. Карпова О.В. Влияние англицизмов и экзотической лексики на становление немецкого языка // Филологические науки в России и за рубежом: материалы II междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, ноябрь 2013 г.). – СПб.: Реноме, 2013. – С. 53 – 56.
7. Васильева Л.В. Обогащение современного немецкого языка иноязычными заимствованиями. Экспериментально-типологическое исследование на материале англицизмов: дис. ...канд. филол. наук. – Ставрополь, 2004. – 220 с.
8. Морозова О.Н. Английские заимствования в современном немецком языке: лингводидактический аспект // Мир лингвистики и коммуникации: электронный научный журнал. – Т. 1. – № 12. – 2008. – С. 39 – 46.
9. Озолина М.Н. Англо-немецкие гибридные образования экономической терминосистемы современного немецкого языка: дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2008. – 276 с.

МРНТИ 8.81-26

Е.З.Дулаева¹, Ф.З.Мамедова², Б.К.Базылова³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан

²Университет иностранных языков и деловой карьеры, г.Алматы, Казахстан

³Казахский национальный женский педагогический университет, г.Алматы, Казахстан

РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ

Аннотация

Статья посвящена речевому этикету. В процессе общения люди воспринимают и оценивают друг друга с позиций собственной культуры и внутренних, присущих ей стандартов. У представителей разных культур разный опыт общения, что весьма осложняет процесс коммуникации. В языке существуют этикетные формулы. Они определяют различные речевые ситуации. Сопоставление формул обращения в арабском и в турецком языках показывает, что в речевом этикете у обоих народов принято строго соблюдать четкую градацию, дифференциацию ситуативных этикетных речевых формул в соответствии с возрастом адресата, его полом, социальным статусом. Речевой этикет регулирует наше общение, наше речевое поведение. Речевой этикет представляет собой обширный запас единиц языка и речи, который словесно выражает этикет поведения, дает те языковые средства, которые накопились в каждом обществе для выражения неконфликтного отношения к людям.

Ключевые слова: речевой этикет, фатическая функция, этикетная формула, коммуникативное поведение, обращение

E.Z.Dulayeva¹, F.Z.Mamedova², B.K.Bazylova³

¹Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

²University of Foreign Languages and Business Career, Almaty, Kazakhstan

³Kazakh national women's pedagogical university, Almaty, Kazakhstan

SPEECH ETIQUETTE AND NATIONAL-CULTURAL TRADITIONS

Abstract

The article is devoted to speech etiquette. In the process of communication, people perceive and evaluate each other from the standpoint of their own culture and internal, inherent standards. Representatives of different cultures have different experience of communication, which greatly complicates the communication process. In language there are etiquette formulas. They define different speech situations. Comparison of formulas of the address in Arabic and in Turkish languages shows that in speech etiquette at both people is accepted to observe strictly accurate gradation, differentiation of situational etiquette speech formulas according to age of the addressee, his sex, social status. Speech etiquette regulates our communication, our speech behavior. Speech etiquette is a vast stock of units of language and speech, which verbally expresses the etiquette of behavior, gives the linguistic means that have accumulated in every society to express non-conflict attitude to people.

Keywords: speech etiquette, phatic function, etiquette formula, communicative behavior, treatment

Е.З.Дулаева¹, Ф.З.Мамедова², Б.К.Базылова³

¹ *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

² *Шетел тілдері және іскерлік карьера университеті, Алматы қ., Қазақстан*

³ *Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ДӘСТҮРЛЕР

Аңдатпа

Мақала сөйлеу әдебіне арналған. Қарым-қатынас барысында адамдар бір-бірін өзінің мәдениеті оған тән ішкі үлгілері тұрғысынан қабылдайды және бағалайды. Әр түрлі мәдениет өкілдері байланыс барысын қиындататын әр түрлі қарым-қатынас тәжірибелеріне ие. Тілде өзіндік әдеп формулалары бар. Олар сөйлеудің әр түрлі формулаларын анықтайды. Араб және түрік тілдеріндегі қаратпаның үлгілерін салыстыру сөйлеу әдебінде екі халықтың нақты градацияны, сөйлеу әдебі формулаларының дифференциациясын адамзаттың жасына, жынысына және әлеуметтік мәртебесіне сәйкес қатаң түрде сақтауды көрсетеді. Сөйлеу әдебі біздің қарым- қатынасымызды, сөйлеу әрекетімізді реттейді. Сөйлеу әдебі әдеп әрекетін ауызша көрсететін, әр қоғамда жиналған адамдарға жанжалсыз көзқарасты білдіруге мүмкіндік беретін сөйлеу және сөйлесу бірліктерінің кең жиынтығы.

Кілт сөздер: сөйлеу әдебі, фатикалық функция, әдеп формуласы, коммуникативтік мінез- құлық, қаратпа сөздер.

Введение. Речевой этикет всегда тесно связан с национально-культурной традицией, в нем отражаются и фиксируются условия и образ жизни нации, народные обычаи, уровень развития общества, его культура и искусство, мораль и религия, а также так называемый «психологический уклад» нации, выражающий ее неповторимый колорит. Вследствие этого формулы речевого этикета разных языков отличаются друг от друга рядом характерных особенностей.

В настоящее время, когда расширяются контакты между представителями разных культур, важной задачей является познание своей и других этнических культур, понимание их сходств и различий и «преодоление как этнического нигилизма, так и собственного этноцентризма».

Методы. На основе эмпирического исследования, как описание, сравнение; гипотетико-дедуктивного анализа нами были определены функции речевого этикета; в сопоставительном аспекте рассмотрены особенности турецкой и арабской форм речевого поведения. С помощью концептуального и исторического анализа, беря за основу

выделенные Н.И. Формановской функции, мы провели анализ этикетных формул, рассчитанных на различные речевые ситуации.

Результаты

С точки зрения лингвистов, речевой этикет – это всегда диалог двух коммуникантов, носителей определенных социальных функций. Н.И. Формановская дает следующее определение этикету: «...этикет – функционально – семантическая микросистема языковых единиц, привязанная к шаблонным ситуациям, социально заданных и национально – специфических, регулирующих правила речевого поведения относительно социолингвистической тональности общения»[3].

Н.И. Формановская считает, что речевой этикет представляет собой, во-первых, «микросистему национально специфичных вербальных единиц, принятых и предписываемых обществом для установления контакта собеседников, поддержания общения в желательной тональности соответственно правилам речевого поведения» [2, 2]. Во-вторых, это «выработанные обществом правила речевого поведения, обязательные для членов общества, национально специфичные, устойчиво закрепленные в речевых формулах, но в то же время исторически изменчивые» [2, 3]. Формулы речевого этикета не производятся говорящим в процессе речевого творчества, а воспроизводятся им как готовые штампы. Поэтому в лингвистической литературе формулы речевого этикета называются также «инными фразами», «речевыми клише».

Речевой этикет играет значительную роль в процессе коммуникации, поэтому изучение его специфических черт является особенно важным и актуальным при современном коммуникативном подходе к изучению языка в целом. Н.И. Формановская выделяет следующие функции, выполняемые речевым этикетом в процессе общения [2]:

- 1) фатическая (контактоустанавливающая);
- 2) апеллятивная (призывная);
- 3) конативная (ориентации на адресата в связи с его ролевыми позициями в процессе общения);
- 4) волюнтативная (волеизъявительная, проявляется в ситуациях просьбы, приглашения, разрешения, совета, предложения);
- 5) эмотивная (связана с выражением эмоций, чувств, отношений человека).

Большой Энциклопедический Словарь добавляет к ним еще регулирующую функцию и функцию побуждения [3, 682].

Самой важной этикетной функцией исследователи речевого этикета признают фатическую (контактную, контактоустанавливающую). Говоря о фатической функции речевого этикета, Н.И.Формановская пишет: «Включение и поддержание речевого контакта собеседником осуществляется именно с помощью единиц речевого этикета» [4].

Система моральных установок, определяющих характер общения у самых разных народов, включает набор универсальных, общечеловеческих ценностей: почтительное отношение к старшим, родителям, женщинам, гостеприимство, понятие чести, достоинства, скромность, толерантность, благожелательность и др. Однако иерархия ценностей, культивируемых и традиционно поддерживаемых в том или ином обществе, как правило, имеет свои особенности. Именно иерархия вышеуказанных качеств специфична для такой традиционной этической системы, как намус (стыд, совесть) мусульманских народов.

Этикетные рамки любого общения двух (и более) человек предполагают соблюдение определенных норм речевого этикета, основными элементами которого являются формулы обращения, приветствия и прощания, задающие хороший тон взаимоотношениям между коммуникантами и способствующие успешному установлению контакта, комфортному общению в процессе коммуникации, а также его адекватному завершению.

В процессе общения люди, как правило, воспринимают и оценивают друг друга с позиций собственной культуры и внутренних, присущих ей стандартов, т.е. с позиций этноцентризма. Стараясь предсказать коммуникативное поведение собеседника, они сознательно или бессознательно полагаются на свой предыдущий опыт общения, однако, если они являются представителями разных культур, то этот опыт у них различается, что весьма осложняет процесс коммуникации.

Арабо-мусульманское воспитание и образование с самых своих истоков было связано с назидательным чтением и арабской литературной традицией. Слово «литература» по-арабски (адаб) одновременно означает «воспитание, воспитанность, вежливость, учтивость, благопристойность». Писатель, литератор (адиб) непременно должен был быть воспитанным и просвещенным человеком. Таким образом, литература издревле имела в арабо-мусульманском мире очень важную воспитательную функцию.

Рост межкультурных связей стимулировал необходимость учета национальных особенностей этикета. Известный британский культуролог Р.Д. Льюис сформулировал основную причину коммуникативных неудач в общении между европейцами и арабами буквально в двух словах: «На Западе и в Арабских странах существуют совершенно различные представления о том, что такое добро и зло, что правильно и неправильно, логично и нелогично, приемлемо и неприемлемо. Они живут в совершенно разных мирах, каждый из которых организован посвоему...» [5, 342]. Поэтому без знания азов арабского речевого этикета, без минимального набора «фоновых знаний» можно не только сорвать деловые переговоры, но и вообще испортить отношения.

В разных культурах ценностный характер этноэтикета рассматривается как система характерных для данного этноса моральных предписаний ритуализованного общества. Система ценностных установок задается потребностями познающего субъекта. Общественная практика наделяет объект оценки функцией, ролью, выполняемой природной вещью или искусственным объектом в общественной жизни. «Процесс оценки – это способ реализации ценности объекта, осознание субъектом ценностной предметности объекта, реализующееся в виде суждения о той ценностной предметности, которая стала предметом оценки» [6, 62].

Незнание национально-культурной специфики поведения, причин, лежащих в его основе, приводит к отрицательным оценкам и характеристикам, к появлению этнических стереотипов и предрассудков.

Коммуникативное поведение народа является компонентом его национальной культуры. Оно регулируется национальными нормами и традициями.

Основополагающей причиной различий в коммуникативном поведении является тип культуры, к которой принадлежат собеседники. «Культура, - писал Л.С.Выготский, – создает особые формы поведения, она видоизменяет деятельность психических функций человека» [7, 45]

Национальные особенности обоих уровней необходимо учитывать при употреблении формул речевого этикета любого языка, ведь именно «через речевую деятельность», как справедливо замечает А.А Леонтьев, «осуществляется воздействие на язык социолингвистических факторов, и лишь через ее посредство они отражаются в языке как таковом» [8, 230]. Из этого следует, что знание этических правил социального использования языка, учет национально-культурной специфики, обусловленной общественной практикой норм речевого поведения при выборе в речи этикетных формул, является столь же важным, как и знание грамматических правил функционирования единицы речевого этикета.

В языке существуют средства, соответствующие нравственным нормам жизнедеятельности того или иного народа. Это – этикетные формулы, рассчитанные на различные речевые ситуации. Сопоставление формул обращения в арабском и в турецком

языках показывает, что в речевом этикете у обоих народов принято строго соблюдать четкую градацию, дифференциацию ситуативных этикетных речевых формул в соответствии с возрастом адресата, его полом, социальным статусом и т.д.

Овладевая иностранными единицами речевого этикета, мы вынуждены свою коммуникативную компетенцию (способ этикетного поведения) реорганизовывать согласно нормам и обычаям изучаемого языка и с учетом закономерностей их речевого поведения в данном коллективе, а также брать во внимание и особенности функционирования языка в речевом взаимодействии коммуникантов в зависимости от различных обстоятельств гендерного, возрастного, социального и других аспектов.

Обсуждение. Исследование данных форм оценки дает возможность представить широкую картину социальной обусловленности коммуникативного поведения, выявить истоки становления стандартов вежливого общения.

Известно, например, что такой признак парадигматики общения, как соотношение возраста коммуникантов, более значим в культуре народов Востока, чем Европы, что неминуемо находит отражение в синтагматике общения - в специальных стандартах речевой коммуникации. Так, уважение к старшим по возрасту рассматривается в сознании турок и арабов как высший принцип, который уже автоматически отражается в условиях коммуникации. Почтительное отношение к старшему по возрасту, даже если разница в возрасте составляет всего пару лет, – неперемное условие коммуникации на Востоке.

Особые условия общения (в том числе ритуалы приветствия-прощания, формы обращения и т.д.) регулируются в ситуациях общения между мужчинами, между женщинами, между мужчиной и женщиной. Гендерный аспект в коммуникации также имеет свою специфику на Востоке.

Гостеприимство, радушие – это своего рода символ арабской души; какое бы социальное положение араб ни занимал, он всегда должен быть гостеприимным. Если вы оказались гостем в доме у араба, к вам будет проявлен максимум внимания, все будет сделано так, чтобы у вас осталось самое лучшее впечатление от визита. Когда арабы произносят: *بيتي بيئتيكم* [бйити бййтикум] (мой дом – ваш дом), это говорится не ради красного словца, в этой фразе выражается истинное отношение хозяина дома к его гостю. Важнейшими компонентами гостеприимства считаются:

а) какими словами вы встречаете и приветствуете гостя, прежде всего не забыли ли употребить! *اهل وسهال* [ахлян ва сахлян] (Добро пожаловать!), *اهل و مرحبا* [ахлян ва

мархабан] (Добро пожаловать, здравствуйте!). Вступительная часть беседы – приветствие, расспросы – довольно часто бывает длительной и ориентирована на то, чтобы создать благоприятную атмосферу для последующего общения;

б) какое место вы предлагаете гостю (во многих арабских домах имеется даже специальная комната, предназначенная для приема гостей – так называемый: *غرفة* *إستقبال* [гурфату истикбаль] (салон);

в) как соблюдаете ритуал, связанный с предложением гостю чего –нибудь выпить. Когда приходит гость, ему сразу же, буквально через три – пять минут, обязательно предложат что-нибудь выпить, даже если он никак не высказал своего желания.

Хотя этикетных правил, действующих при приеме гостя, в основном немного во всех арабских странах, но имеются и локальные варианты. В Марокко стол, как правило, накрывают несколькими скатертями, и после каждого блюда одна из скатертей снимается. Поэтому можно дать вполне разумный совет: прежде чем вы приступите к еде, обязательно произнесите такие слова речевого этикета: *الاهم بارك لنا نبهه و اطعمنا خبزا*: *الحمد لله* [аллахумма барик ляна фихи ва ат'амна хаиран минху] (О, Аллах, сделай это благословенным для нас и накорми нас тем, что лучше этого!), Когда вы почувствуете,

что съели вполне достаточно и вам больше не хочется, вы можете закончить трапезу, но

не забудьте при этом сказать: *هل الذّي أطعمني هذا، ورزقنيّه، من غير حول مّ يّ و ال فوّة.* [альхамду лиляхи аль лязи ат'амни хазя ва разақнихи мин гайри хавля минни ва ля қуватта] (Хвала Аллаху, который накормил меня этим и наделил меня этим, тогда как сам я ни силой, ни мощью не обладаю!), *هل الحمد* [аль хамду лиляхи] (Слава Аллаху!). Когда обед или ужин официально заканчивается и вы – как и другие гости – готовы выйти из-за стола, вы обязательно должны сказать хозяину и хозяйке: *دايم* [даиман] (Пусть так будет всегда! Пусть в твоём доме будет всегда хорошо!) или *دايم اصنرة* [суфра даиман] (Пусть ваш стол всегда будет таким!). Наиболее часто в ответ на слова гостя звучит следующее: *يا عيش* [та'иш] (Живите, дай вам Бог!) или *والشراء* *والحذاء* [бильхана ва шифа] (Будь счастлив и здоров!). После обеда обычно подают чай или кофе. И кофе, и чай являются обязательным атрибутом приема. Когда гости собираются уходить, вы обязательно должны проводить их до двери вашей квартиры или дома. При прощании в арабском речевом этикете употребляют формулы пожелания, оценки имевшей место встречи, приглашения и т.п. *شرفنا* (Ты оказал нам честь), *مرحبا بونا* [марра алейна] (Приходите еще), *سعدت بلقاؤك* [эня сауд билиқаик] (Приятно было встретить Вас). и т.д. [9, с. 75; 10, с. 78].

Гостеприимство характерно для всех восточных народов. Также ярко оно проявляется и в культуре и традициях, ежедневном общении турецкого народа. Оно тоже имеет как общепризнанные действия при встрече гостей (ухаживать за ними, провожать), также языковые формы речевого этикета, свойственные только туркскому народу при встрече гостей. Турецкий язык, наряду с языковыми формами этикета, также богат пословицами, мифами. *Misafirin ayağı uğurludur* [Мисафирин аяғы уғурлудур], *Misafir nasibiyle gelir* [Мисафир насибийле гелир] [11, с. 279]. Пословицу, которая показывает этнокультурную традицию турок на русский язык можно перевести как: (Гость приносит удачу). Если кто-нибудь хочет пригласить гостей в дом, говорит: **Bizebuyuramaz mısınız?** [Бизе буюрмазмы сыныз] (Не пожалуете ли к нам?).

Закключение. Речевой этикет принадлежит к сфере речевого общения, которое, в свою очередь, представляет собой лишь одну из сторон сложного общественного взаимодействия – общения в целом. Вместе с тем все значимые явления речевого этикета закрепляются и в языке, где проявляется сущность понятия этикет в его первоначальном значении. Специфика речевого этикета в соотношении с этикетом в целом заключается в том, что этикет регулирует наше поведение в социальном плане, в то время как речевой этикет регулирует наше общение, наше речевое поведение. Речевой этикет представляет собой обширный запас единиц языка и речи, который словесно выражает этикет поведения, дает те языковые средства, которые накопились в каждом обществе для выражения доброжелательного отношения к адресату.

Список использованной литературы

1. *Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты.* – М.: Русский язык, 2017. – С.126-158.
2. *Формановская Н.И. Русский речевой этикет и культура общения.* – М.: Высшая школа, 1987. – 107 с.
3. *Лингвистический энциклопедический словарь.* – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 684с. - *Статья из энциклопедии*
4. *Уайт Л.А. Наука о культуре // Антология исследований культуры.* – СПб., 1997.
5. *Льюис Р. Деловые культуры в международном бизнесе. // От столкновения к взаимопониманию / Пер. с англ.* – М.: Дело, 2019. – 342 с.
6. *Богуславская Н.Е., Купина Н.А. Веселый этикет (развитие коммуникативных способностей ребенка).* – Екатеринбург: АРГО, 1997. – 62 с.
7. *Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6т. // Гл. ред. А.В. Запорожец.* – М.:

Педагогика. – 1983. –Т.1.368 с.

8. Леонтьев А.А. Психология речевого общения: автореф. ... докт. психол. наук. – М., 1975. – 40 с.
9. نأألؤف: أأمد مأمدم عؤؤي النؤومؤي المؤؤري – المكنة العصرؤة – الطبعة النانؤة [Электрон.ресурс]. 2016. – URL: https://noor456.blogspot.com/2016/04/blog-post_81.html
10. لسان العرب ابن المنظور [Электрон.ресурс]. 2015. URL: <https://darul-kutub.com/books/334/>
11. Dağođlu A. Türk atasözleri sözlüğü. – Ankara: Güvendi, 2015.– 279 s.

МРНТИ 8.81-26

Е.З.Дулаева¹, Ф.З.Мамедова²,

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан

²Университет иностранных языков и деловой карьеры, г.Алматы, Казахстан

ФОРМЫ ОБРАЩЕНИЯ В АРАБСКОМ И ТУРЕЦКОМ РЕЧЕВОМ ЭТИКЕТЕ

Аннотация

В статье рассматриваются формы обращения, которые используются в турецком и арабском языках. У каждого народа есть система речевого этикета и правила их употребления. Успешность и эффективность межкультурных контактов зависит не только от владения языком, но и знания национально-культурной специфики речевого этикета, национальных систем проявления вежливости. Одним из главных атрибутов вежливости является обращение. В арабском и в турецком языках такую функцию выполняют не только имя человека, но также слова, обозначающие дружеские, товарищеские и родственные отношения и разные языковые единицы, имеющие эмоциональный оттенок, наряду с социальным положением человека. Формы обращения в турецком и арабском языках имеют много сходств, но и различий. Имена, которые мы используем как обращения, призваны идентифицировать личность. Той же цели служат наименования. Это прямые описания, которые служат для выделения адресата. Большая разница в турецком и арабском речевом этикете наблюдается в образовании и употреблении полных официальных имен. Обращение по отчеству в турецком языке отсутствует, компенсируется прямыми ссылками.

Ключевые слова: речевой этикет, обращение, адресант, иллокутивная функция, апеллятивная функция

E.Z.Dulayeva¹, F.Z.Mamedova²

¹Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

²University of Foreign Languages and Business Career, Almaty, Kazakhstan

FORMS OF ADDRESS IN ARABIC AND TURKISH SPEECH ETIQUETTE

Abstract

The article discusses the forms of treatment that are used in Turkish and Arabic. Every nation has a system of speech etiquette and rules for their use. The success and effectiveness of intercultural contacts depends not only on language proficiency, but also on knowledge of national and cultural specifics of speech etiquette, national systems of politeness. One of the main attributes of politeness is treatment. In Arabic and Turkish, this function is performed not only by the name of the person, but also by words denoting friendly, comradely and kindred relations and different linguistic units that have an emotional connotation, along with the social status of the person. The forms of address in Turkish and Arabic have many similarities, but also

differences. The names we use as addresses are designed to identify an individual. Names serve the same purpose. These are direct descriptions that serve to highlight the destination. A great difference in Turkish and Arabic speech etiquette is observed in the formation and use of full official names. There is no patronymic address in the Turkish language; it is compensated by direct links.

Keywords: speech etiquette, address, addresser, illocutionary function, appellative function

Е.З.Дулаева¹, Ф.З.Мамедова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Шетел тілдері және іскерлік карьера университеті, Алматы қ., Қазақстан

АРАБ ЖӘНЕ ТҮРІК СӨЙЛЕУ ӘДЕБІНДЕГІ ҚАРАТПА СӨЗ ҮЛГІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада түрік және араб тілдерінде қолданылатын қаратпаның үлгілері қарастырылады. Әр халықта сөйлеу әдебінің өзіндік жүйесі және оларды қолдану ережелері бар. Мәдениетаралық байланыстардың жетістігі мен тиімділігі тек тілді білуге ғана емес, сонымен қоса, ұлттық жүйеге сыпайылық таныта білуге де байланысты. Сыпайлықтың басты белгілерінің бір-і қаратпа сөз.

Араб және түрік тілдерінде мұндай функцияны адамның есімі ғана емес, сонымен қатар достық, жолдастық, туыстық және отбасылық қатынастарды білдіретін сөздер және адамның әлеуметтік жағдайын көрсететін түрлі эмоционалды тілдік бірліктер атқарады.

Түрік және араб тілдеріндегі қаратпа сөз көптеген ұқсастықтарға ие, сонымен қоса айырмашылықтарға да. Біз қарату үшін қолданылатын есімдер адамды жеке тұлға ретінде көрсетуге арналған. Атаулар сол мақсатта қызмет етеді.

Бұл адресаттың айқындалуына қызмет ететін тікелей сипаттамалар. Түрік және араб сөйлеу әдебіндегі үлкен айырмашылық толық ресми атаулардың қалыптасуы мен қолданылуында байқалады. Түрік тілінде әкесінің атымен атау жоқ, тек тікелей сілтемелерде қажет.

Кілт сөздер: сөйлеу әдебі, қаратпа сөз, иллюстративті функция, аппеляциялық функция.

Введение. Одним из главных атрибутов вежливости является обращение. Оно предшествует коммуникации, сигнализирует о начале коммуникации, оно присутствует в ходе общения для выражения определенных чувств и характеристик, служит акцентированию внимания собеседников и т.д.

Формы обращения являютсянаиболее употребительными единицами речевого этикета, они служат для установления контакта и, конечно же, содержат в себе определенную информацию, которая позволяет составить мнение о социальной, возрастной, половой, иногда территориальной принадлежности коммуниканта.

Методы. На основе эмпирического исследования, как описание, сравнение, нами были определены функции речевого этикета; в сопоставительном аспекте рассмотрены особенности турецкой и арабской формул обращения. Концептуальный анализ показал, что есть особые формулы обращения. С помощью концептуального анализа было определено, что адресат в арабском речевом этикете не находит полного соответствия в турецкомречевом этикете.

Результаты. Обращение – одна из самых ярких и частотных единиц речевого этикета. Все виды приветствий, обращений, титулований предназначены для

установления контакта и демонстрации социальных отношений, в рамках которых коммуниканты намерены общаться [1, 34].

Под обращением в лингвистической литературе понимают организованное по законам данного языка название реального или предполагаемого адресата речи, используемое в речевом общении с целью привлечь внимание того лица, к которому речь направлена, вызвать у него определенную реакцию на последовавшее или последующие сообщения, или вынудить его к совершению действия, диктуемого разговорной ситуацией.

Речевой акт обращения, в отличие от других речевых актов, не образует законченного высказывания. Осуществление данного речевого акта требует текста. Речевой акт обращения – это семантические перформативы с открытой текстовой валентностью. Иллокутивная функция речевого обращения – привлечь внимание адресата для установления контакта.

Апеллятивную функцию речевого этикета выполняют языковые единицы, которые употребляются для привлечения внимания слушателя. Эта функция речевого этикета в основном реализуется наряду и с другими языковыми единицами, у которых одинаковые функции, как и у слов обращения. Мы при общении сначала стараемся привлечь внимание слушателя или же обратить внимание группы людей на себя или второго человека. Для этого употребляем определенные языковые единицы. Обычно каждый человек в соответствии со своим уровнем культуры, правилами приличия и воспитанием, чтобы привлечь внимание второго человека старается употреблять этикет – языковые единицы вместо таких слов – междометий, как *Эй, уй, ей*. И в арабском, и в турецких языках такую функцию выполняют не только имя человека, но также слова, обозначающие дружеские, товарищеские и родственные отношения и разные языковые единицы, имеющие эмоциональный оттенок, наряду с социальным положением человека. Например, в арабском языке обороты обращения оформляются с помощью частиц: $\text{يا}[я](о), \text{يا}[э ю](), / [э](), \text{يا}[э я](), \text{يا}[хайя](), \text{يا}[ва](), \text{يا}[э](), \text{يا}[я эюха](), \text{يا}[я эюхата]()$ [2].

В турецком языке **hey** [хей] (о) – синоним междометия **ey** [эй]; отличается от него большей экспрессивностью и некоторой фамильярностью **Hey, dostum!** [Хей достум!] (О, друг мой!), **Hey! ne yapıyorsun orada?** [Хей не япыерсун орада?] (Эй, что ты там делаешь?); **Ya** [Я] (О! Эй!)- выражает призыв, обращение: **Ya medet!** [Я медет!] (Эй! на помощь!); **Hiş, hişt** [Хиш, хишт]– выражает призыв, обращение: (Эй!, послушай!); **Hu**, [Ху] – выражает обращение, призыв (чаще в устах у женщин) (Эй! Послушай-ка!); **Hu, komşu hanım, evde misin?** [Ху Комшу ханым, евде мисин?] (Эй! соседка, вы дома?). [3, 365].

Есть особые формы обращения, выбор которых связан с определенной ситуацией, это такие, как:

1. Имена, отчества, фамилии;
2. Лексические слова, используемые для высказывания уважения адресату;
3. Обращения, связанные с профессиональной деятельностью адресата.;
4. Обращения, принятые в учебных заведениях;
5. Обращения, связанные с возрастом, полом, социальной ролью, религиозной национальной принадлежностью адресата;
6. Обращения к родственникам;
7. Обращения, выражающие дружеские, шутливые, нежные, любовные чувства к адресату;
8. Обращения, относящиеся к разряду неуважительных или оскорбительных [4, 102].

Обращение как явление лингвистическое самым непосредственным образом связано с различными социальными моментами в жизни общества.

Большое число арабских имен собственных образуется от так называемых «прекрасных имен Аллаха», имеющих кораническое происхождение. Их – 99. Эти божественные имена – эпитеты обозначают совершенные качества, свойства. От них образуют мужские личные имена: для этого перед каждым из них ставится слово عبد [abd] (раб). Например, العزيز بن عبد العزيز 'Могучий' → [абду ль Азиз] (букв. раб Могучего). Приведем ряд характерных мужских имен этого типа: الرحيم 'Милостивый' → [абду ль Ррахман] (букв. раб Милостивого), الرحيم 'Милосердный' → [абду ль Ррахим] (букв. раб Милосердного), الملك 'Царь' → [абду ль Малик] (букв. раб Царя), العزيز 'Могущественный' → [абду ль Джаббару] (букв. раб Могущественного), 'Знающий' → [абду ль Алим] (букв. раб Знающего), 'Аллах' → [абду Ла] (букв. раб Аллаха) [5, с. 45].

Имеется одно очень существенное отличие употребления имен в арабском речевом этикете от турецкого речевого этикета. Это касается употреблений так называемых текнонимов, когда отца или мать называют по имени их старшего (первого) сына или дочери. Например: ام محمد [умму Махмуд], ام داود [умму Давуд], ابو خديجة [абу Хадыджа], ام خديجة [умму хадыджа], ابو محمد [абу Мухаммад], ابو انزال [абу Анфаль], ابو حسن [абу Хасан], ابو العزيز [абу Азиз], ابو فاطمة [абу Фатма]. Эти обращения не переводят на другие языки. Первая часть этого обращения обозначает ام [умми] (мать) или اب [аби] (отец) того-то. Имена, которые мы используем как обращения, призваны идентифицировать личность, выделить ее среди других. Той же цели служат наименования. Это прямые описания, которые служат для выделения адресата. В арабском речевом этикете можно встретить следующие образцы наименований, которые часто не совпадают с турецкими.

Имена собственные احمد [Ахмад], علي [Али], محمد [Мухаммед] (Ахмед, Али, Мухаммед) без какого-то другого обращения в арабском речевом этикете используется говорящими, как правило, для привлечения внимания. В большинстве своем имена собственные употребляются после звательной частицы يا , يا علي [я Али] (О, Али).

В арабском речевом этикете также используются обращения без имени собственного, но со звательной частицей

يا اساتذ [я устаз], в переводе на русский язык это выглядит несколько витиевато: (О, учитель). Могут быть и такие варианты: звательная частица + обращение + имя собственное. Например, يا اساتذ علي [я устаз Али] (о учитель Али): звательная частица + имя собственное + обращение. Например, يا اختي زينب [я ухти Зейнаб] (о сестра Зейнаб): личное местоимение второго лица + звательная частица + обращение. Например: انت يا ولد [энта я ваялд] (ты, о мальчик), يا عم علي [я амми Али] (о, дядя Али). Такого типа обращения могут употребляться не только вместе с именами собственными, например, مهندس [мухандис] (инженер), حبيبي [хабиби] (мой возлюбленный).

Использование личных местоимений второго лица рядом со словами دكتور [дуктур] (доктор), اساتذ [устаз] (профессор) и подобных им придает этим обращениям саркастический характер.

Точно такое же явление встречается и в турецком речевом этикете. Но, в турецком языке функцию звательной частицы выполняет притяжательный аффикс –m, который, присоединяясь к лексемам обращения, придает им оттенок уважительности, почтительности: hocam [ходжам] (учитель), efendim [ефендим] (мой господин), sayın bakanım [саин бакным] (господин министр), sayın başkanım [саин башбаканым] (господин президент), или ласкательности: oğlum [оглум] (сыночек), kızım [кызым] (доченька), yavrum [яврум] (дитя), babacığım [бабаджыгым] (папочка), anneciğim [аннеджигим] (мамочка) и др.

Формами обращения можно манипулировать, можно использовать их как шутку, ругательство как обращение высокого стиля. Такое отношение к обращению встречается как в арабском речевом этикете, так и в турецком.

Уменьшительные и ласкательные имена, также как собственно имена выбирают из ограниченного набора определенных форм. Уменьшительные имена могут быть отчетливо связаны с полным именем. Например, наиболее распространенные турецкие имена и их уменьшительные варианты: **Hüseyin – Hüso** [Хюсеин – Хюсо], **Hasan – Hosо** [Хасан – Хосо], **Seyfettin – Seyfo**[Сейфеттин – Сейфо], **Mustafa – Musti** [Мустафа - Мусту], **Dilara – Diloş** [Дилара– Дилош], **Fatma – Fatoşu** [Фатма – Фатош], **Mehmet – Memiş** [Мехмет- Мемиш], **Ayşe – Ayşecik** [Айше – Айшеджик], **Merve Merviş**[Мерве – Мервиш], **İbrahim – İbo** [Ибрахим – Ибо], **Zeynep – Zeyno** [Зейнеп – Зейно], **Selami – Selo**[Селями – Село].

Те же самые явления наблюдаются и в арабском речевом этикете. Если иметь в виду, что имена турок по большей части основаны на арабских антропонимах, то подобные диминутивные (уменьшительно-ласкательные) формы обращения практически аналогичны в арабском:

حسن بن- أبو علي، يوسف أبو الججاج؛ كرم- أبو المكارم؛ نوحى – أبو النوح؛ محمد – أحمد؛ محمدود- حماده، صالح- أبو الصالح.

Исключение составляет, особая диминутивная форма имени в турецком, образованная при помощи аффикса притяжательности -m : **Abicim** (букв. *Мой дорогой брат*), **Hasanım** [Хасаным](*мой Хасан*), **Yavrum**[Яврум] (*дитя мое*), **Güzelim**[Гюзелим] (*моя красавица*), **Mehmedim**[Мехмедим] (*мой Мехмед*) и проч. Уменьшительно-ласкательная форма имени **Mehmed - mehmedcik**[Мехмедчик] в Турции используется при обращении к солдатам регулярной армии.

Обсуждение. Большая разница в турецком и арабском речевом этикете наблюдается в образовании и употреблении полных официальных имен. Обращение по отчеству в турецком языке отсутствует, оно компенсируется прямыми ссылками. Например: **Sabri Hizmetli , Osman Yorulmaz, Muharem Ergin , Kenan Koç, Erol Erdoğan, Selcen Hatun, Nuri Çavuş, Seda Sayan, İbragim Sezer, Tuncay Öztürk, Salih Gün, Sezgin Akçay** [6, 126].

Обращение по фамилиям, за исключением официальных случаев, совершенно не принято. Если есть необходимость обратиться к человеку по фамилии, то для начала следует произнести звание (если таковое имеется), имя и фамилию. Например: **Başbakan Şükrü Saracoğlu**(*Президент Шюкюр Сароджоглу*), **Generalkâzım Karabekir**(*Генерал Кязым Карабекир*), **ProfesörSabri Hizmetli**,(*Профессор Сабри Хизметли*), **Doktor Ali Özek** (*Доктор Али Öзек*).

Все эти формы обычно употребляются: 1) если адресат гораздо старше обращающегося; 2)если он/она занимает более высокое социальное или профессиональное положение, старше по званию; 3) в официальной ситуации.

Названия адресата в арабском речевом этикете не находят полного соответствия с турецкой традицией(не все арабские семьи имеют фамилию). Когда фамилия отсутствует, то официальное наименование адресата состоит из трех, а иногда четырех имен. Первое имя – имя собственное, второе имя – имя отца, третье имя – имя деда, четвертое имя – имя прадеда, даже утрачивается старая традиция употребления: **ابن**[*ибну*](*сын*).Например: **ابن سن**[*ибну Син*], **ابن عباس** [*ибну Абас*]. У арабов может употребляться и четвертое имя – имя прадеда, но такое наименование адресата обычно бывает или в официальных документах, или в особо торжественных случаях. Например: **رضي الدين ابو الفضل الخسن بن محمد بن الحسن** [*Рады дин абу Фадаиль Аль Хусунусун бну Мухамед бну Дж*], **ابن نارس احمد بن نارس بن زكريا** [*ибну Фарис Ахмаду бну Закерия*].

Адресант всегда стоит перед выбором, как обратиться к адресату, если имя его известно(или можно поинтересоваться, как его звать).

Адресант может:

1) назвать полное имя адресата (в турецком речевом этикете – имя, фамилия); в арабском речевом этикете – имя собственное, имя отца, имя деда, имя прадеда если есть фамилия, то фамилия;

2) назвать после имени или фамилии какое-то обращение (*господин, госпожа*)
Например: **Bey**[бей](*господин*), **Sabri bey** [Сабри бей](*господин Сабри*), **Hanım** [ханым](*госпожа*)**Hüriye hanım** [баба](*госпожа Хурие*), السيد [сид](*господин*), السيدة [сиде](*госпожа*).

-Niçin olmasın, **İhsan bey?** Mademki sizinle nişanlanmak istedim, demek ki bunda bir sebep vardır [7, 332];

3) назвать уменьшительное имя.

Большую роль в выборе того или иного обращения играет степень близости адресата и адресанта, хотя иногда этот выбор может быть связан и с недостатком уважения или невладением адресантом нормами речевого этикета. Необходимо остановиться и на случаях, когда имена употребляются по отношению к незнакомым людям.

В турецком речевом этикете по отношению к незнакомым и недостаточно хорошо знакомым уместны следующие формы обращения. Например: **Hanımefendi** [Ханымефенди](*госпожа*), **Beyefendi**[Бейефенди](*господин*).

- **Beyefendi**, bakarmısınız burada otel var mı?

- Evet, var.

- Nasıldedebilirim? Yardımedermisiniz?

Также к незнакомому мужчине обращаются, применяя термин родства. Например: **amca** [амджа] (*дядя по отцу*) в значении «дядя, дядюшка». То же можно сказать и относительно вокатива, **teyze** [тейзе](*тетя по матери*) - «тетя: тетушка». Младшего по возрасту назовут ласково: **çocuk** [чоджук] или **oğlum**[оглум](*сын, сын мой*). По отношению к молодым людям употребляются обращения: **delikanlı** [деликанлы](*молодой человек, юноша*), **kızım** [кызым](*дочка*), **kardeş** [кардеш](*браток, братишка*). В турецком речевом этикете обращения молодых людей к незнакомым пожилым людям: **dede**[деде](*дедушка*), **nine**[нине](*бабушка*).

Те же способы обращения к незнакомым можно наблюдать и в арабском речевом этикете, как и в других речевых этикетах. Например: السيد [сид] (*господин*), السيدة [сиде](*госпожа*), شاب [шааб] (*молодой человек*), شابة [шабба] (*девушка*), ابنت [абинт] (*дочка*), والدي [я ваялди] (*сын*), جدة [джядда] (*бабушка*), الجد [джад] (*дедушка*), أخ [я аху] (*брат*), أختي [я ухти] (*сестренка*).

Данные обращения в турецком и арабском речевом этикете используются как вежливая форма привлечения внимания.

В неофициальной сфере – в семье, между друзьями, коллегами и проч. выбор видов обращения зависит от пресуппозиции, а его виды определяет ситуация речи, определяют стабильные, изменчивые виды пресуппозиции, цель речи, установленные отношения говорящих. Виды обращений зависят от цели речи, от желания, намерения к адресату адресанта, от близости и неблизости отношений между говорящими. Такие виды обращений, как **oğlum** [оглум](*сын*), **kızım** [кызым](*дочка*), **yavrum** [яврум](*дитя*), **çocuğum** [чоджугум](*ребенок*), **bebeğim** [бебегим](*дитя*), указывают, что отношения между коммуникантами уважительные, теплые, а говорящий уважает и любит слушателя.

- Aman **kızım** ... Düşeceksin

-Feride **yavrum**; azıcık aşağı iner misin? Dedi,

Использование говорящим обращения **yavrum** [яврум] указывает не только на близость со слушателем, но и на очень теплые, добрые ласковые намерения к нему. Это же относится и к словам с сильными оттенками эмоционально-экспрессивного

значения, когда они употребляются как обращения **Hayatım** [Хаятым] (жизнь моя), **meleğim**[мелегим](ангел мой), **canım** [джаным](душа моя), **kalbim**[кальбим](сердце мое). Эти обращения универсальны: **aşkı**m[ашкым](любовь моя), **gözüm**[гөзюм](глаза мои), **ciğerim** [джигерим](душа моя).

Такие слова употребляются не только в речи между двумя молодыми людьми, но также могут быть использованы в речи коммуникантов, которые имеют родственные, дружеские отношения: мать и ребенок, отец и сын, бабушка и внук, сноха и свояченица. Языковые единицы, усиливающие силу влияния речи употребляющим язык, то есть говорящим, используются в речи в связи с такими процессами, как увеливание, сравнение, размышление и т.д. Это усилительные наречия, логическое ударение, частицы и т.д. Они рассматриваются в структурном языкознании на уровне фонетики, морфологии и синтаксиса.

Заклучение. Этикет является важной частью общечеловеческой культуры, нравственности, морали, выработанной на протяжении многих веков всеми народами, впитавшей в себя представления о добре, справедливости, человечности – в области моральной культуры и о красоте, порядке, благоустройстве– в области культуры материальной, однако в процессе становления и развития каждый национальный этикет вырабатывает специфические, присущие только ему черты и традиции. У каждого народа есть система речевого этикета и правила их употребления.

Список использованной литературы

1. *Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения.* – М., 2018. – 34 с.
2. *Оверченко Т.В., Успенская Н.А. Арабский язык для начинающих.* –М., 1992. – 123ст.
3. *Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка.* –М.: Издательство Академии наук СССР – 1956. – С. 364-365.
4. *Сухова Ф. Лингвокультурологический анализ русского речевого этикета (обращения) на фоне арабской речевой культуры: дисс.... канд. филолог.наук.* – М., 2001. – 69 с.
4. *Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении.*– М., 1998. – 75 с.
5. *Egin M. Üniversiteler için Türk dili.* – İstanbul: Bayrak, 2016. – 600 s.
6. *Güntekin R. N. Çalıkuşu.* – Ankara: Ötügen, 2014. – 654 s.

МРНТИ 16.21.23

А.Ә.Жаңабекова¹, К.Қ.Пірманова²

¹ *А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан*

² *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

ОРЫС ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНЫҢ СӨЗЖАСАМДЫҚ БЕЛГІЛЕНІМІ: МІНДЕТТЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада біз орыс тілінің сөзжасамын үйренуге арналған корпусқа бағдарланған көзқарастың болашағы туралы айтып, сонымен қатар корпусстың пайдаланушыларына сөзжасамдық белгіленім арқылы қандай практикалық мүмкіндіктерді ұсына алатындығын айтқымыз келеді. ОТҰК сөзжасамдық белгіленімі – лингвистикалық бағдарланған корпустарды түсіндіру тәжірибесіндегі мұндай жобаның бірінші түрі болғандықтан, корпусстың сөзжасам белгіленімі бар ықтимал іздеу сұрауларын жасау негізгі тапсырмалардың бірі болып табылады. Орыс тілі морфология мен

фонологияның өзара байланысына арналған сөзжасам әдістерінің және тармақталған ережелердің өте кең ауқымына ие. Сондықтан, біздің мақаламыздың басында, негізгі міндеттердің бірі түзетуден бұрын белгілеуші мен әзірлеушінің алдында пайда болатын жалпы теориялық мәселелерді анықтау болды. Орыс тілінің ұлттық корпусының сөзжасам белгіленімі: міндеттері мен әдістерінің әлі де кем тұстары бар және талдаудың жүз пайыздық дәлдігін бермейді. Бағдарламаның жұмыс нәтижелері бір немесе бірнеше адамнан кейінгі редакциялауды қажет етеді. Бағдарламаның нәтижелері мақалада сипатталған қағидаға сәйкес әзірленген.

Кілт сөздер: корпус, ұлттық корпус, белгіленім, сөзжасамдық белгіленім, морфема.

А.А.Жанабекова¹, К.К.Пирманова²

¹*Институт языкознания имени А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан*

²*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан*

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ РАЗМЕТКА НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА РУССКОГО ЯЗЫКА: ЗАДАЧИ И МЕТОДЫ

Аннотация

В данной статье мы хотим охарактеризовать перспективы корпусно-ориентированного подхода к изучению русского словообразования, а также показать, какие практические возможности может предоставить словообразовательная разметка пользователям корпуса. Поскольку словообразовательная разметка НКРЯ — первый

проект подобного рода в практике аннотации лингвистически ориентированных корпусов, то одной из первоочередных задач стало составление списка возможных поисковых запросов к корпусу со словообразовательной разметкой. Русский язык обладает чрезвычайно обширным инвентарем словообразовательных средств и разветвленной системой правил взаимодействия морфологии и фонологии. Именно поэтому в самом начале нашей работы одной из главных задач стало выявление общетеоретических проблем, которые могут встать перед разметчиком или разработчиком. Словообразовательная разметка национального корпуса русского языка: задачи и методы все-таки несовершенны и не дает стопроцентной точности в разборе, результаты работы программы нуждаются в постредактировании, осуществляемом одним или несколькими людьми. Результаты работы программы по описанному принципу работает с точностью.

Ключевые слова: корпус, национальный корпус, разметка, словообразовательная разметка, морфема.

A.A.Zhanabekova¹, K.K.Pirmanova²

¹A.Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

WORD-FORMATION ANNOTATION OF THE RUSSIAN NATIONAL CORPUS: AIMS AND METHODS

Abstract

In this article, we are going to outline the perspectives of the corpus-oriented approach to the study of word building in the Russian language and to show what practical possibilities the word-building markup can give to corpus users. Since the word-building marking of the National Corpus of the Russian Language is the first project of its kind in the practice of annotating linguistically oriented corpora, one of its first tasks is to compile a list of possible queries for the case with word-form markup. The Russian language possesses an extremely extensive inventory of word-building means and an elaborate system of rules for the interaction of morphology and phonology. For this reason at the very beginning of our work as one of the main tasks there was an identification of general theoretical problems, which can rise before the marker or the developer. The NCRL word-building marking's tasks and methods are still imperfect and do not give 100% accuracy while analyzing. Additionally, the results of the program need to be post-edited by one or more people. The results of the program work by the principle accurately represented in the given article.

Keywords: corpus, national corpus, marking, word-formative marking, morpheme.

Кіріспе. Орыс тілінің ұлттық корпусын құрастыру ісіне байланысты жұмыстар 1980 жылдардан бастама алғанымен, толық жұмысқа кірісу 2000 жылдан бастау алды. Аталмыш корпус орыс тілі мәтіндер жиынтығына негізделіп жасалған электронды түрдегі ақпараттық-анықтамалық жүйе. Орыс тілінің ұлттық корпусы қазіргі таңда ірі корпустарға қойылатын талаптарға сай жұмыс жүргізуде. Корпуста талапқа сай ғылыми, ресми-іскерлік, публицистикалық, шіркеулік-діни, көркем, ауызша, тұрмыстық және электрондық коммуникацияны қоса санағанда көптеген мәтіндер қамтылып, корпусқа енген. Сонымен қатар, негізгі әлеуметтік параметрлер бойынша айтарлықтай әртүрлі. Корпусқа енген және енетін мәтіндер арқылы мәтіндердің жазылу мерзіміне қарай тілде қандай құбылыстардың болғаны туралы диахронды тұрғыда өзгерістердің динамикасын анықтауға болады. Бұл тіл біліміндегі зерттеу жұмыстарын жеңілдетудің, автоматты түрде керек мәтін мен қажет ақпаратты оңай әрі тез табудың бірден бір жолы. Заманауи

корпустарды құру тәжірибесі бірінші кезекте сөз деңгейінде деректерді (мысалы, леммалар, сөз таптары, грамматикалық ерекшеліктерінің белгіленімі және т.б.) белгілеуді, сондай-ақ сөзден үлкен бірліктерді (мысалы, синтаксистік топтардың белгіленімін, сөйлемді коммуникативті бөлу, жалпы мәтін туралы ақпарат беру және т.б.) қамтиды. Түбір, префикстер және жұрнақтар сияқты сөзге қарағанда кіші екі жақты бірліктер туралы ақпараттар корпусқа қажет пе?

Әдістеме. Бұл мақалада біз орыс тілінің сөзжасамын үйренуге арналған корпусқа бағдарланған көзқарастың болашағы туралы айтып, сонымен қатар корпусстың пайдаланушыларына сөзжасамдық белгіленім арқылы қандай практикалық мүмкіндіктерді ұсына алатындығын айтқымыз келеді. Орыс тілінің сөзжасамын қалыптастырудың қолданыстағы сипаттамалары сөзжасамды қалыптастыру модельдерінің толық немесе толық емес тізімін (мысалы, под — √ — ени — е: вед, ключ, нес, нош, твержд, чин [1, 271], [2, 129], [3, 416], [7, 312], [8, 131]) және сөзжасамдық ұя тізімін (мысалы, смелый, смело, смелость, смельчак, смелеть, осмелеть, осмелиться, посмелеть; [4, 586] сөзжасам сөздіктерін және [5, 994] морфемалар сөздігін қарау) қамтиды. Дегенмен, біздің ойымызша, сөзжасамдық моделдердің өнімділігіне қатысты мәселе әлі қанағаттанарлық шешім таппаған. Қазіргі уақытта бұл термин бірінші кезекте сөздіктегі өнімділікке қатысты түсіндіріледі. Өнімділік тілдің бүкіл сөздік қорына (-б(а) жұрнағымен өнімсіз модель түзеді. Мысалы, судьба) немесе белгілі бір лексикалық тобына (-ец жұрнағы бар модель адъективті түбірі бар сөздер тобы үшін өнімсіз. Мысалы, глупец, -ин(а) жұрнағы қатысқан модель жан-жануарлар тобының атаулары үшін өнімді. Мысалы, оленина) қатысты бағаланады. Өнімділік диахрондық кілтпен де бағалануы мүмкін. Бірақ сөздік призма арқылы (ирова(ть) жұрнағының XVII ғ. пайда болуын қарау [Өзгерістер... 1964: 44], сөзжасамдық модельдерге кірме және жаңа сөздерді қатыстыру). Сонымен қатар, өнімділікті мәтінде сөзжасам моделінің жүзеге асу ықтималдығы деп түсінуге болады. Шын мәнінде, таңдауды түсінбейтін шетелдіктің нақты контексте диминутив пен диминутивті емес форма арасында, етістік атауларын қалыптастыратын әртүрлі модельдер арасында және т.б. түсіну оңай. Сонымен қатар, ана тілінде сөйлеуші үшін сөзжасам — сөйлеуде окказионализм, тіл ойындары түріндегі тіршілік әрекеті және т.б. екендігін ұмытпау керек. Е. А. Земскаяның «Словообразование как деятельность» [9, 771] атты кітабының көрсеткішін қарау. Осы уақытқа дейін мәтінде және сөйлеудегі сөзжасамның өнімділігі негізінен стилистикалық тұрғыда зерттелді [10, 266]. Дегенмен, мәтінде сөзжасам модельдерінің жүзеге асуы басқа құрылымдардың іске асырылуымен тығыз байланысты болатындығын талдауға қызығушылық тудырады; кейбір сөзжасам модельдері басқалармен сәйкес келеді; етістік және есім түбірлердің аражігінің ажыратылуы; кореференцияны орнықтыруда түбірлес сөздердің қатысы қандай; корпустағы немесе басқа жанрдағы белгілі бір модельдің жиілігі қандай денеді, немесе жанрдағы, немесе басқа бірденеді белгілі бір модельдің жиілігі қандай, [11, 185] қарау; сондай-ақ сөзжасам үдерістеріндегі микро өзгерістерді қадағалау қызықты болар еді (мысалы, сөзжасамдағы жаңа сөздерді қатыстыру дәрежесі қандай және басқалары). Осы мүмкіндіктердің барлығын электронды сөзжасамдық сөздікті қолданумен жасалған және іздеу жүйесімен жабдықталған корпусстың сөзжасамдық белгіленімі қамтамасыз ете алады. Бұл мақала орыс тілінің ұлттық корпусында толыққанды сөзжасамдық модулін құруға бағытталған жоба проспектісі болып табылады (<http://ruscorpora.ru>). Бірінші кезеңнің міндеттері сипатталған: корпусстың белгіленіміне бағытталған сөзжасам деректер базасын құру. Деректер базасы негізінен сөздік болып табылады, бірақ электрондық түрде жүзеге асырылғандықтан, бізде екі форматты морфемалардың дәстүрлі сөздігі мен дәстүрлі сөзжасамдық сөздікті біріктіру мүмкіндігіміз бар, яғни оның көмегімен керек сөздің морфемаларға бөлінуін анықтауға болады, барлық сөздерді нақты түбірімен (сөзжасамдық ұя), сол не басқа аффикспен немесе морфемалардың тіркесуі бар сөздер

тізімдерін табуға болады (сөзжасамдық модель). Деректер базасына белгіленім қоюда негізгі акцент сөзжасамдық бірліктер жоспарын кодтау – олардың алломорфтарын, кезегі мен ретін. Бұдан әрі мақалада қарастырылған іздеу мүмкіндіктерін иллюстрациялаймыз; жалпы теориялық мәселелерге тоқталайық, жұмыс жоспарын және белгіленімді автоматтандырудың ықтимал тәсілдерін анықтаймыз.

Нәтижелер. Берілген іздеу мүмкіндіктері. ОТҰК сөзжасамдық белгіленімі – лингвистикалық бағдарланған корпустарды түсіндіру тәжірибесіндегі мұндай жобаның бірінші түрі болғандықтан, корпустың сөзжасам белгіленімі бар ықтимал іздеу сұрауларын жасау негізгі тапсырмалардың бірі болып табылады. Белгіленімнің форматы мен дәрежесіне тәуелді болуы қолданушының корпус алдына қойған міндеттер ауқымынан тұрады. Ең көп таралған іздеу сұрауы нақты морфемаларды қамтитын сөздерді іздеу болуы керек сияқты (мүмкін, кейбір морфеманың нақты алломорфы) немесе морфемалардың белгілі бір тіркесуі. Бұл пайдаланушыға нақты сөзжасам моделімен жасалған лексемаларды зерттеуге мүмкіндік береді. Нақты сөзжасам моделінен морфемалардың тіркесуін және белгілі бір тіркесімдердің жиілігін талдау, сол немесе осы морфеманың сөздің мағынасына және оның мәтінде қолданылу ерекшелігіне әсер етуі мүмкін. Бір сөзжасам ұясына жататын сөздердің қасиеттері, әртүрлі сөз таптарындағы сөздердің жиілігін қарастыру мен теориялық және практикалық сұрақтардың кең ауқымын шешу қолданушыға лексемаларды зерттеуге мүмкіндік береді. Осымен байланысты, сол немесе басқа алломорфты нақты морфемаға жатқызу фактісі көп жағдайда анық емес. Пайдаланушыға морфемалар тізімін және олардың алломорфтарын іздеп табуға қолжетімділік жасау керек. Осылайша, ізделініп отырған морфемаға сұранысты қолмен емес, ұсынылған тізімнен таңдауға болады. Өкінішке орай, А.И. Кузнецова мен Т.Ф. Ефремованың морфемалар сөздігі [5, 159] тек морфемаға бөлінген түбір және префикс алломорфтардың тізімін береді. Бірақ мұндай тізімдерді жұрнақтар (суффикстер) үшін бермей, суффикстік алломорфты морфемаларға бөлу – біз әлі шешетін ең күрделі теориялық мәселелердің бірі. Сонымен қатар, параметрлердің нақты мәндері бойынша ғана емес, сондай-ақ сол немесе басқа да белгілердің болуы / болмауымен іздеуге болады. Яғни композиттарды іздеу, бір немесе бірнеше аффикстерді қамтитын сөздерді іздеу (мысалы, «барлық екі сөзалды қосымшалы (приставка) сөздерді табуға болады» деп сұратуға болады), түбірлес сөздерді іздеу. Әрине, корпусты пайдаланушыға екі түрдегі іздеуді біріктіру мүмкіндігін беру керек (бұл белгілі бір түбірдің барлық префиксті (сөзалды қосымшалы) (суффиксті қосымшалы) туындыларын іздеуге мүмкіндік береді). Сондай-ақ, ОТҰК белгіленімінде қарастырылған басқа (семантикалық және грамматикалық) параметрлерді іздестіру арқылы сөздік-форматтағы түзетулерді іздеуді біріктіру мүмкіндігі болуы керек. Сондай-ақ, ОТҰК белгіленімінде көзделген басқа (семантикалық және грамматикалық) параметрлерді іздеу арқылы іздеуді сөзжасамдық белгіленім арқылы біріктіру мүмкіндігі болуы керек.

Талқылау. Жалпы-теориялық мәселелер. Корпус мәліметтерін барынша көп қолданатын лексикалық зерттеулерден кейінгі ең бір жиі қолданыстағы сала – грамматикалық зерттеулер. Корпустың мәліметтері грамматикалық зерттеулер үшін де ең бір тиімді құрал болып отыр, себебі корпус грамматикалық теориялардан енген болжамдарды тексеру үшін баға жетпес эмпирикалық мәліметтер береді. Корпусты қолданатын көптеген грамматикалық ілімдер өз зерттеу аясына сандық мәліметтеріне анализ жүргізуді енгізіп отыр. Қазіргі кезде грамматикалық бірліктердің статистикасын математикалық тәсілдермен зерттеу қызығушылық тудыруда. Зерттеушілер мәтіндер корпусын тек грамматикалық теорияны сипаттау немесе индукциялық қорытындылау үшін ғана пайдаланып қоймай, оны рационалистік тұрғыдағы грамматикалық теорияны тексеруге де пайдаланған. Мысалы, Nijmegen университетінде алғашқы рационалистік тұрғыдағы грамматиканы компьютерлік корпуста нақты қолданыста бар тіл бойынша

тексерді, мәселен, формалды грамматиканы компьютерлік анализаторға енгізілгеннен кейін олардың корпустағы мәліметтермен қаншалықты сәйкес келуін тексеру мақсатында корпустағы барлық мәтіндер бойымен жүгіртіп сәйкестігін тексеріп шығады. Осындай әрекеттің нәтижесінде формалды грамматиканың дұрыс-бұрыс тұстары айқындалып, олар қайтадан өңделіп, өзгеріске ұшырайды. Орыс тілі морфология мен фонологияның өзара байланысына [6, 194] арналған сөзжасам құралдарының және тармақталған ережелердің өте кең ауқымына ие. Сондықтан, біздің жұмысымыздың басында, негізгі міндеттердің бірі түзетуден бұрын белгілеуші мен әзірлеушінің алдында пайда болатын жалпы теориялық мәселелерді анықтау болды. Шетелдік терминологияда *part-of-speech tagging* (POS-tagging) қолданылады, сөзбе-сөз аударсақ, орысшасы – частеречная разметка, ал қазақшасы – сөз таптары белгіленімі. Шындығына келгенде, морфологиялық белгілер тек сөз таптарын ғана анықтап қоймайды, ол сонымен бірге сол сөз табына ғана тән грамматикалық категорияларды да қамтиды. Бұл белгіленімдер типінің негізгісі болып саналады. Себебі, біріншіден, көлемді корпустардың көпшілігі морфологиялық белгіленім жүргізілген корпустар, екіншіден, морфологиялық талдау әрі қарайғы талдау формаларына – синтаксистік пен семантикалық белгіленімдер жүргізуге негіз болып саналады және үшіншіден, компьютерлік морфологияның жетістіктері үлкен дәлдікпен көлемді корпустарға автоматты түрде белгіленімді жүзеге асыруға мүмкіндік жасайды. Белгіленім туралы деректер белгілі құрылымда көрініс табады. Орыс тілінің ұлттық корпусын сөзжасамдық белгіленімі: міндеттері мен әдістері 501 алгоритм, сөздік қорын автоматты белгілеу, сондай-ақ принциптік дәйекті шешімдер жүйесін дамыту. Жобаның негізгі мақсаты бірінші кезекте практикалық болғандықтан (атап айтқанда, орыс тілі сөзжасамының фундаменталды сипаттамасы емес, орыс тілінің ұлттық корпусының сөзжасамдық белгіленімі), шешімдерді іздестірудің жалпы бағыты белгіленім процесін барынша формализациялауға және оңайлатуға бағытталды.

Сөзжасам сөздігін және корпус белгіленімін құру үшін морфемалардың классификациясы қажет. Яғни тілдік морфемалардың ең көп санын қамтитын дәл тізімдердің болуы және оларға қандай белгі тағайындау керектігін білу керек.

Орыс тілі сөзжасам жүйесінің бұл ерекшеліктері морфемаларды бөлу процесін толық автоматты түрде жүргізе алмайды және корпус белгіленімінде мақсатты түрде олардың орналасуына тікелей әсер етуінің орындылығы туралы мәселені көтереді.

Қорытынды. Өкінішке орай, дәл автоматты белгіленім жасау мүмкін емес. Осы орайда зерттеушінің морфемалық талдау процесіне араласуын болдырмауға мүмкіндігі жоқ. Программа жұмысының нәтижелерін тексеруде кем дегенде алғашқы бөлік пен морфемаларды автоматты түрде енгізу барысында «қолмен» жасалатын бөліктің азайтылу мүмкіндігі бар. Осындай тізімдердің әртүрлі дереккөздерде болуына қарамастан, толық тізімдерді құрастыру үрдісі өте қиын болды. Орыс грамматикасында [7, 308] берілген префикс морфемалардың (сөз алды қосымшаларының) тізімі толық емес болып шықты. «Күрделі сөздердің қайталанатын бөліктері» тізбесі де сәйкес келмеді. Әрине, жоғарыда сипатталған схеманы пайдаланған кезде көп көлемдегі қате талдауларды кезіктіруіміз жоққа шығарылмайды. Аталған талдауларда морфемалық шекара жоқ жерде жүзеге асырылған (мысалы, белгіленім нәтижесінде алынған талдаулар: бес-еда және на-гайка). Мұндай талдаулардың жеткілікті саны сонымен қатар компьютерлік бағдарламаның жұмыс нәтижелерін қолмен тексеруді қажет етеді. Орыс тілінің ұлттық корпусының сөзжасам белгіленімі: міндеттері мен әдістерінің әлі де кем тұстары бар және талдаудың жүз пайыздық дәлдігін бермейді. Бағдарламаның жұмыс нәтижелері бір немесе бірнеше адамнан кейінгі редакциялауды қажет етеді. Бағдарламаның нәтижелері жоғарыда сипатталған қағидаға сәйкес әзірленген. Бағдарлама шамамен 90% дәлдікпен жұмыс істейді. Бұл орыс тілі сөзжасамның жиі кездеспейтін жағдайларын ескергенде, дәлдік дәрежесі жоғары болып табылатын бағдарлама. Жұмыс нәтижесінде бір лемманы

талдаудың бірнеше нұсқасын қарастыруға байланысты, ОТҰК сөздікке кіретін 110 000 лексемаға 125 000-ға жуық талдау жүргізілді. Осылайша, бағдарламаның нәтижелерін қолмен тексеруге сөзсіз қайта келдік.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ефремова Т. Ф. *Новый толково-словообразовательный словарь русского языка*. М., 2000., 256с.
2. Кубрякова Е. С. *Что такое словообразование*. М., 1965. 158с.
3. Townsend, Charles E. *Russian word-formation*. Slavica publishers, 1968.356с.
4. Wolkonsky C., Poltoratzky M. *Handbook of Russian. Roots*. London — New York: Columbia University Press, 1969., 235с.
5. Кузнецова А. И., Ефремова Т. Ф. *Словарь морфем русского языка*. М., 1976., 456с.
6. Гнозис, Иткин И. Б. *Русская морфонология*. М., 2007., 365с.
7. *Русская грамматика*. М.: Наука, 1980., 458с.
8. Улуханов И. С. *Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация*. М.,1996., 245с.
9. Земская Е. А. *Словообразование как деятельность*. М., 1992. , 178с.
10. Виноградова В. Н. *Стилистический аспект русского словообразования*. М.: Наука, 1984. , 250с.
11. Пазельская А. Г. *Модели деривации отглагольных существительных: взгляд из корпуса // Корпусные исследования по русской грамматике*. М.: Пробел-2000, 2009. , 350с.

МРНТИ 16.21.47

У.А.Жанпейс¹, Н.А. Озекбаева¹, Ш.С.Куанышбаева²

¹Казахский медицинский университет непрерывного образования, г. Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г.Алматы, Казахстан

ЭЛЕМЕНТЫ ИННОВАТИКИ В ПРАКТИЧЕСКОМ КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Цель статьи – раскрыть требования и потенциальные возможности новой типовой учебной программы по общеобразовательной дисциплине «Русский язык» для внедрения инновационных методов в учебный процесс. В статье рассматриваются проблемы рефлексивного подхода к языковому обучению, рациональные пути применения элементов технологии развития критического мышления на практических занятиях по русскому языку. Авторами наиболее важным представляется опора на рефлексивность, которая дает возможность осмысливать, самостоятельно регулировать свои действия, оценивать реальную действительность. Именно рефлексивный подход позволит выйти на самостоятельное конструирование собственной образовательной деятельности, на ее постоянное рефлексивное осмысление. В статье описан опыт использования инновационных приемов на каждой стадии трехступенчатой модели: вызов, осмысление, рефлексия .

Ключевые слова и словосочетания: типовая учебная программа, русский язык, технология, инновационные методы и приемы.

У.А.Жанпейс¹, Н.А. Озекбаева¹, Ш.С.Куанышбаева²

¹Қазақ медициналық үздіксіз білім беру университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ОРЫС ТІЛІНІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ КУРСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАР

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты-оқу үрдісіне инновациялық әдістерді енгізу үшін жалпы білім беретін "Орыс тілі" пәні бойынша жаңа типтік оқу бағдарламасының талаптары мен әлеуетті мүмкіндіктерін ашу.

Мақалада тілдік оқытуда рефлексивті көзқарас мәселелері мен практикалық сабақтарда, орыс тілінде сыни ойлауды дамыту технологиясының элементтерін қолданудың тиімді жолдары қарастырылады. Авторлардың ойынша, сыни ойлауда, рефлексия тірегі ең маңызды болып табылады, ол өз іс-әрекеттерін өз бетінше реттеуге, нақты шындықты бағалауға мүмкіндік береді. Рефлексивті тәсіл өзіндік білім беру қызметін өз бетінше құрастыруға, оны үнемі рефлексивті ұғынуға мүмкіндік береді. Мақалада үш сатылы модельдің әрбір сатысында инновациялық тәсілдерді қолдану тәжірибесі сипатталған: шақыру, ұғыну, рефлексия. Сонымен қатар, жаңа типтік оқу бағдарламасының тақырыптарына сәйкес С1 деңгейіне арналған оқу тапсырмалары ұсынылады.

Кілтті сөздер: типтік оқу бағдарламасы, орыс тілі, технология, инновациялық әдістер мен тәсілдер.

U.A. Zhanpeis¹, N.A. Ozekbayeva¹, Sh.S. Kuanyshbaeva²

¹*Kazakh Medical University of Continuing Education, Almaty, Kazakhstan*

²*Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

ELEMENTS OF INNOVATIVE IN THE PRACTICAL COURSE OF THE RUSSIAN LANGUAGE

Abstract

The purpose of the article is to reveal the requirements and potential of the new standard curriculum for the General education discipline "Russian language" for the introduction of innovative methods in the educational process. The article deals with the problems of reflexive approach to language learning, rational ways of applying the elements of critical thinking development technology in practical classes in the Russian language. The authors believe that the most important is the reliance on reflection, which makes it possible to comprehend, independently regulate their actions, assess the reality. It is the reflexive approach that will allow us to go to the independent construction of our own educational activities, to its constant reflexive reflection. The article describes the experience of using innovative techniques at each stage of the three-stage model: challenge, reflection, reflection.

Key words and phrases: typical curriculum, Russian language, technology, innovative methods and techniques.

Содержание практического курса русского языка согласно типовой учебной программе (ТУП) общеобразовательной дисциплины «Русский язык» для организаций высшего и (или) послевузовского образования, разработанной в соответствии с подпунктом 5-статьи 5 Закона Республики Казахстан от 27 июля 2007 года «Об образовании», должно быть ориентировано на развитие языковой личности обучающегося, способного осуществлять когнитивную и коммуникативную деятельность

на русском языке в сферах межличностного, социального, профессионального, межкультурного общения в контексте реализации государственных программ трехязычия и духовной модернизации национального сознания. Особо подчеркивается, что в качестве приоритетной цели должно стать «формирование социально-гуманитарного мировоззрения студентов в контексте общенациональной идеи духовной модернизации, предполагающей развитие на основе национального сознания и культурного кода качеств интернационализма, толерантного отношения к мировым культурам и языкам как трансляторам знаний мирового уровня, передовых современных технологий, использование и трансферт которых способны обеспечить модернизацию страны и личностный карьерный рост будущих специалистов» [1, с. 107].

Новое поколение типовых учебных программ уточняет основные ориентиры современного образования: от предметноцентрированной модели образования – к модели студентцентрированного обучения, основанного на рефлексивном подходе к обучению со стороны обучающихся. В данном аспекте наиболее важным нам представляется опора на рефлексию, которая дает возможность осмысливать, самостоятельно регулировать свои действия, оценивать реальную действительность. Именно рефлексивный подход позволит выйти на самостоятельное конструирование собственной образовательной деятельности, на ее постоянное рефлексивное осмысление.

Основной подход многих современных учебных пособий – репродуктивный (описание, повествование) (2;3;4;5). Лишь отдельные задания направлены на синтез и оценку изучаемых явлений, тогда как современная образовательная система должна не только прививать обучающимся умение адекватно воспринимать информацию, репродуцировать полученные знания, но и расширять их, научить оперировать ими, интерпретировать информацию, применять ее к конкретным ситуациям своей жизнедеятельности.

Для формирования способов обучения рефлексии, умений самомотивации учебной деятельности, саморегуляции и самооценки студентов необходимо внедрение в учебный процесс элементов инновации (собственно новые педагогические технологии). Особое место в арсенале образовательных технологий, построенных с помощью рефлексивных механизмов взаимодействия «преподаватель - студент», занимает технология развития критического мышления (ТРКМ), в основе которой лежит трехступенчатая модель: 1. Стадия вызова; 2. Осмысление; 3. Рефлексия.

Вслед за И.В.Муштавинской под критическим мышлением в контексте педагогической науки нами понимается сформированность таких рациональных способностей, как «умение работать с информацией: сбор информации, «активное чтение», анализ качества информации; рассмотрение ситуации (учебной задачи, проблемы) в целом, а не отдельных ее моментов; выявление проблемы, ее четкое определение, выяснение ее причины и последствий, построение логических выводов; выработка собственной позиции по изучаемой проблеме, умение найти альтернативы, умение изменить свое мнение в зависимости от очевидного и т.д.» [6, с.25].

Нами произведена систематизация приемов ТРКМ по следующим ключевым задачам ТУП: «1) успешное овладение видами речевой деятельности в соответствии с уровневой подготовкой; 2) формирование и совершенствование навыков владения языком в различных ситуациях бытового, социально-культурного, профессионального общения; 3) формирование навыков продуцирования устной и письменной речи в соответствии с коммуникативной целью и профессиональной сферой общения» [1, с.107].

В соответствии со структурой образовательной программы высшего образования, ориентированной на уровневое обучение, продолжительность обучения по общеобразовательной дисциплине «Русский язык» составляет 10 академических кредитов, т.е. 300 академических часов (из расчета 30 часов – 1 кредит).

Рассмотрим отдельные приемы РКТМ, которые можно использовать на практических занятиях по русскому языку. В рамках темы «Язык и его основные функции» (уровень С1) на стадии вызова нами был использован прием «Выглядит, как ... Звучит, как ...». Студентам предлагается вписать в соответствующие графы таблицы зрительные и слуховые ассоциации, которые у них возникают при данном слове или в связи с этим понятием. Ниже приводится пример к понятию *общение*.

Выглядит, как ...	Звучит, как ...
Толпа	Шепот
Вавилонская башня	Шелест
Общежитие	Шорох
Университет	Смех

На начальной стадии трехступенчатой модели работает и прием «ПМИ» - таблица «Плюс – минус –(информационный) вопрос». Например, студентам нужно выяснить, какие из данных пословиц характеризуют положительные стороны языка, а какие – отрицательные. В третью графу помещается информационный запрос в виде вопросов (если не ясен смысл пословиц; необходим перевод на родной язык или поиск соответствующих пословиц на родном языке и т.п.).

1) Язык мой — враг мой: прежде ума рыщет, беды ищет. 2) Длинный язык с умом не в родстве. 3) Мал язык, да всем телом владеет. 4) Хорошую речь хорошо и слушать. 5) Человеческое слово стрелы острее. 6) Языком и лаптя не сплетёшь. 7) Язык хлебом кормит и дело портит. 8) Язык до Киева доведёт. 9) Не спеши языком, спеши делом. 10) Кстати промолчать, что большое слово сказать. 11) За плохой язык хорошую голову потерять можно. 12) Острый язык - дарованье, длинный - наказанье. 13) Сказанное словцо — серебряное, не сказанное — золотое. 14) Пулей попадешь в одного, а метким словом – в тысячу. 15) Ветер горы разрушает, слово народы поднимает.

+	-	?
Мал язык, да всем телом владеет.	Язык мой — враг мой: прежде ума рыщет, беды ищет.	
...	...	...

При изучении темы «Текст как основная единица коммуникации» была применена таблица «Верные – неверные утверждения». Началом занятия по данной теме были могут быть следующие высказывания: 1) Текст – в переводе с латинского языка означает «разрыв, разъединение». 2) Текст – это высказывание, связанное по смыслу и грамматически. 3) Текст может существовать только в одной форме – письменной. 4) Минимальной единицей текста является словосочетание. 5) Предложения в тексте объединяются единством темы.

Работа с этим приемом может быть оформлена в таблицу.

Утверждения	До чтения лингвистического текста	После чтения лингвистического текста
1. Текст – в переводе с латинского языка означает «разрыв, разъединение».		
2. Текст – это высказывание, связанное по смыслу и грамматически.		

3.Текст может существовать только в одной форме – письменной.		
4.Минимальной единицей текста является словосочетание.		
5. Предложения в тексте объединяются единством темы.		

Студенты должны установить, верны ли данные утверждения. Если студент согласен с предложенным утверждением, то он ставит в графе «До чтения лингвистического текста» знак «+», если не согласен – «-». После знакомства с теоретическим материалом нужно возвратиться к данным утверждениям. Обучающиеся должны оценить их достоверность, используя полученную на занятии информацию и заполнив графу таблицы «После чтения лингвистического текста».

Целенаправленное обучение слушанию положительно сказывается на развитии речевого слуха, речевой памяти, на усвоение норм произношения, формирование выразительности устной речи. В типовой учебной программе заложены потенциальные возможности для привития глобального, детального и критического слушания. Для глобального слушания, восприятия текста в целом, целесообразны задания на аудирование текста, определение его темы, идеи, подбор заглавия к тексту; для детального слушания – на осознание самых главных смысловых блоков текста; для критического слушания, которое базируется на глобальном и детальном, - на выражение своего отношения к содержанию текста, сравнение своих предположений до и после ознакомления с текстом и т.п.

На стадии вызова при ознакомлении с темой «Функционально-смысловые типы речи: описание, повествование, рассуждение» рекомендуется применить прием «Кластеры», суть которого заключается в выделении смысловых единиц текста и графическом оформлении их в определенном порядке в виде «грозди». Цель приема – установить максимальное количество признаков изучаемого понятия. В центре записывается слово, вокруг которого фиксируются слова или предложения, связанные с темой.

Этот прием нами был использован перед стадией осмысления до знакомства с основным источником (текстом) для систематизации информации в виде вопросов или заголовков смысловых блоков. На этом занятии студенты предполагают, что главными вопросами изучаемой темы станут: типы речи; описание, повествование, рассуждение; языковые особенности каждого функционально-смыслового типа речи. Таким образом, обучающиеся самостоятельно выходят на выбор основных направлений изучения программной грамматической темы.

Говорение – это создание собственной речи или устный монологический ответ воспроизводящего типа. В нашей практике преподавания русского языка в казахской аудитории устная речь обучающихся планируется путем внедрения классификации вопросов Блума, стратегии «тонких» и «толстых» вопросов, так как постановка вопросов к тексту и поиск ответов на них является одним из эффективных приёмов осмысления информации. Наиболее удачная классификация вопросов была предложена американским психологом и педагогом Бенджамином Блумом – «Ромашка вопросов». Для этого обучающиеся должны нарисовать (или изготовить) ромашку, на каждом из шести лепестков которой записываются вопросы разных типов. Работа может быть индивидуальной, парной или групповой. Цель данного приема – подготовить студентов с

помощью 6 вопросов к адекватному восприятию и пониманию содержащейся в тексте информации, к осмыслению авторской позиции в художественных, публицистических или научных текстах.

Простые вопросы проверяют знание текста. Ответом на них должно быть краткое и точное воспроизведение содержащейся в тексте информации. Уточняющие вопросы выводят на уровень понимания текста. Это провокационные вопросы, требующие ответов "да" - "нет" и проверяющие подлинность текстовой информации. Такие вопросы играют важную роль в формировании навыка ведения дискуссии. При этом преподаватель должен нацелить студентов задавать их без негативной окраски.

Объясняющие (интерпретационные) вопросы используются для анализа текстовой информации и начинаются со слова "Почему". Они направлены на выявление причинно-следственных связей. Важно, чтобы ответа на такой вопрос не содержалось в тексте в готовом виде, так как в этом случае он станет простым.

Творческие вопросы подразумевают синтез полученной информации. В них всегда есть частица *бы* или будущее время, а формулировка содержит элемент прогноза, фантазии или предположения: «Что бы произошло, если... Что бы изменилось, если бы не стало Интернета? Как, вы думаете, сложилась бы судьба героя, если бы он остался жив?».

Оценочные вопросы направлены на выяснение критериев оценки явлений, событий, фактов: «Как вы относитесь к ... ? Что лучше? Правильно ли поступил ...?».

Практические вопросы нацелены на применение, на поиск взаимосвязи между теорией и практикой: «Как бы я поступил на месте главного героя?».

Ниже предлагается таблица «тонких» и «толстых» вопросов, которую можно использовать на практических занятиях.

«Тонкие» вопросы (краткий ответ)	«Толстые» вопросы (развернутый ответ)
Кто...?	Дайте три объяснения, почему ...
Что...?	Объясните, почему ...
Когда?	Почему вы думаете...?
Может...?	Почему вы считаете...?
Будет...?	В чем различие...?
Могли...?	Предположите, что будет, если ...
Как звать...?	Что, если ...?
Было ли ...?	
Согласны ли вы ...?	
Верно ли ...?	

Это один из эффективных приёмов работы с текстом, направленный на формирование умения выделять логическую и последовательную структуру текста. В ходе работы студенты осуществляют смысловую группировку текста, выделяют опорные пункты, расчленяют текст на смысловые части и озаглавливают каждую часть ключевым вопросом. «Тонкие» вопросы требуют простого, односложного ответа, а «толстые» вопросы – подробного, развернутого ответа.

Примерный алгоритм данного приема:

1. Внимательно прочитайте текст.
2. Выделите главные мысли текста.
3. Проверьте, как они соотносятся между собой.
4. Сгруппируйте текст вокруг главной мысли (разделите его на смысловые части).
5. Определите главную и второстепенную информацию.
6. Сформулируйте каждую мысль в виде вопроса, требующего или простого, или развернутого ответа.

Для реализации требований ТУП следует внедрить стратегию обучения конкретным видам чтения, а не чтению вообще и предусмотреть все виды чтения: изучающее, ознакомительное, выборочное, поисковое. В основе этой классификации лежит характер планируемого использования извлеченной из текста информации.

При изучающем (аналитическом) чтении необходимо полное и точное понимание обучающимися содержащейся в тексте информации и адекватное её воспроизведение в определенных учебных целях. Ознакомительное (просмотровое) чтение предполагает получение общего представления о содержании текста посредством рассматривания иллюстраций к тексту, чтения заголовков или отдельных фрагментов текста. Выборочное чтение направлено на определение нужной информации, выделение основной и второстепенной, известной и новой. Поисковое чтение поможет быстро найти интересующую информацию, ответ на конкретный вопрос (найти в произведении описание чего-кого-нибудь; фрагмент, где повествуется о ком-то, о чем-то и т.п.).

Так, при изучении темы «Художественный стиль» нами использовалась стратегия решения проблем «Идеал» Джеймса Брэмсфорда, которая может быть применима для работы с текстами и анализа ситуаций [7, с.116-119]. «Идеал» включает следующие этапы работы: 1) Сформулировать проблему в виде вопроса, который должен быть предельно точным, конкретным и начинаться с вопросительного слова «Как?» (в нем должно отсутствовать отрицание – частица *не*). 2) Сообщить об информации, которой владеют студенты. 3) Генерировать как можно больше вариантов решения проблемы с помощью «мозговой атаки» (критика запрещается). 4) Выбрать три главных способа решения проблемы. 5) Определить наиболее оптимальный и лучший способ. Обосновать свой выбор. Так, студентам было дано опережающее задание – прочитать рассказ А.П.Чехова «Палата № 6». В процессе работы над текстом произведения по данному алгоритму была составлена следующая таблица.

1.Какую главную проблему должен решить главный герой рассказа доктор Андрей ЕфимычРагин?	
2.Какой важной информацией снабдил нас писатель А.П.Чехов?	
3.Что еще мы знаем, что помогло бы решить проблему?	
4.Каковы три способа решения проблемы?	
5.Какой из выбранных вами способов наилучший? Почему?	

На стадии рефлексии целесообразно применить прием РАФТ: Р(роль)А (аудитория)Ф (форма)Т (форма). Основной задачей для обучающихся будет являться описание, повествование или рассуждение от имени выбранного персонажа (доктор Рагин, сторож Никита, бывший судебный пристав Иван Дмитриевич Громов, почтмейстер Михаил Аверьяныч, Хоботов Евгений Федорыч, Моисейка). Трудность заключается в том, что персонаж, выбранный студентом, должен учитывать аудиторию (адресат), к которой он обращается. Причем, он не просто выбирает роль, а должен постараться перевоплотиться, почувствовать характер, стиль речи персонажа. Затем он должен подумать, в каком жанре ,форме (монолог, эссе, письмо, доклад, выступление, объяснительная записка и т.п.) обратиться к ней. Речь у каждого лица особенная и имеет свою лексику и синтаксические конструкции. Приём РАФТ можно организовать в парах, в группах и для индивидуальной работы. После окончания работы с текстом предлагается на выбор две-три пословицы или цитаты, связанные с содержанием текста и отражающие различные

подходы к интерпретации сюжета. Студенты должны выбрать одну из них – какая, на их взгляд, больше подходит по смыслу к тексту – и написать небольшое эссе, обосновывающее выбор. Это можно сделать как в рамках занятия, так и в качестве домашнего задания.

Письмо – продуктивная аналитико-синтетическая деятельность, связанная с порождением и фиксацией письменного текста. В качестве основных выдвигаются умения: описывать события, факты, явления; сообщать, запрашивать информацию развернутого плана; выражать собственное мнение, позицию; комментировать события и факты, используя в письменном тексте аргументацию и эмоционально-оценочные языковые средства; фиксировать фактическую информацию при восприятии текстов различной стилевой принадлежности. В рассматриваемом аспекте эффективен прием «Двухчастный дневник», который рекомендуется применять на стадии осмысления. Таблица включает две части. В левой части записываются те цитаты из текста, которые произвели на обучающихся наибольшее впечатление, вызвали какие-то размышления, ассоциации и др. В правой части дается краткий комментарий: что заставило записать именно эту цитату.

На стадии рефлексии целесообразно применение приема «Согласен – не согласен». Так, при завершении темы «Научный стиль» рекомендуется использовать следующую таблицу. Студентам задается вопрос: «С какими утверждениями вы согласны (+), с какими – не согласны (-)? Объясните, почему (?)».

		+	-	?
1	Научный стиль – это стиль научных работ, статей, учебников, лекций, словарей.			
2	В области лексики научный стиль характеризуется прежде всего наличием терминов.			
3	В научной речи часто используются эмоционально-оценочные слова.			
4	Для синтаксиса научных работ характерно широкое употребление СПП, обособленных второстепенных членов, вводных слов, указывающих на последовательность и логическую связь мыслей.			
5	Научный стиль служит для непосредственного общения с окружающими нас людьми.			
6	Научная речь должна быть предельно точна и логична.			

Этот универсальный приём технологии развития критического мышления, который позволяет работать с любыми типами текста. После знакомства с основной информацией обучающиеся должны оценить достоверность утверждений на стадии рефлексии. Использование данного приема заострит внимание студентов к получаемой информации, к тексту и усилит их рефлексивные умения.

Применение элементов инноватики, в частности особых приемов технологии развития критического мышления, создает условия для творческой самореализации личности, развития познавательных способностей и коммуникативных умений обучающихся, позволяет выстроить образовательный процесс таким образом, чтобы обеспечить самостоятельную и сознательную деятельность студентов для достижения поставленных программных целей.

Список использованной литературы

1. Типовая учебная программа общеобразовательной дисциплины «Русский язык» для организаций высшего и (или) послевузовского образования. ИС «ИПГО». Копия электронного документа. Дата 05.11.2018.

2. Мухамадиев Х.С. «Пособие по научному стилю речи. Русский язык». – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
3. Чекина Е.Б., Капасова Д.А. «Русский язык». Учебное пособие для студентов-биологов. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
4. Абаева Ж.С. Русский язык: Учебное пособие для студентов казахских отделений факультета международных отношений. – Алматы: Казак университеті, 2014., 215с.
5. Журавлева Е.А., Асмагамбетова Б.М., Ташимханова Д.С., Яворская Э.Э. и др. «Профессиональный русский язык»: учебно-методическое пособие / Под общей редакцией Е.А. Журавлевой. – Алматы: Эверо, 2014., 250с.
6. Муштавинская И.В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя. СПб.: КАРО, 2009. 287с.
7. С.И. Заир-Бек, И.В. Муштавинская. Развитие критического мышления на уроке: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 2004., 156с.

МРНТИ 811.5121'0

Ж.С.Иманқұлова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ТҮРКІ ТІЛДЕРІН ДӘУІРЛЕУ МЕН ТОПТАУ ТУРАЛЫ ҒАЛЫМДАР ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада көне түркі тілі мен қазіргі түркі тілдерін дәуірлеу мен топтастыруға қатысты зерттеуші ғалымдардың тұжырымдары талданады. Тіл білімінің қай саласына қатысты зерттеу жасалса да түптеп барғанда тарихына, яғни дәуірлеуге барып тірелетіні сөз болады. Түркі тілдерінің шығу тегі мен даму кезеңдерін жалпы түркі тілдес халықтардың даму кезеңдерімен бірікте алып қарастырғанда ғана толық түсінуге болатынына тоқталады. Түркі тілдерінің тұтастығын білдіретін қасиеттерін, өзара айырмашылық белгілерін айқындап, өзекті заңдылықтарын жүйелеп түзіп ұсынған тұңғыш ғалым Махмұд Қашқаридың зерттеуі бірінші қарастырылады. Классикалық тіл білімінде түркі тілдерін ғылыми негізге сүйеніп топтастырудың ХІХ ғасырдан басталған тарихының көш басында тұрған ғалымдар классификациясы талданады. Тамырлас тілдер арасындағы байланыс пен ұқсастықты анықтап, классификация жасау тек лингвистер үшін ғана емес, сондай-ақ әдебиетшілер, тарихшылар, этнографтар үшін де өте маңызды мәселе екендігі баяндалады. Түрлі себептермен жоғалып бара жатқан тілдердің қатарына қосылмау үшін отбасы мен тұрмыстық деңгейде ғана қалып қойған түркі тілдеріндегі мәселелер де қозғалады. Түркі халықтарының тілін дәуірлеудің бір қорытындыға келмегені, әлі де бұл салада айтылатын тың ойлар мен зерттеулер болатындығы баяндалады.

Кілт сөздер: көне түркі тілі, жаңа түркі тілдері, көне түркі ескерткіштері, тарихи дәуірлеу, тіл тарихы, түркология.

Zh.S.Imankulova¹

¹*Abay Kazakh National pedagogical university, Almaty, Kazakhstan*

SCIENTIFIC CONCLUSIONS OF SCIENTISTS ON PERIODIZATION AND QUALIFICATION OF TURKISH LANGUAGES

Abstract

The article discusses the findings of researchers regarding the ancient Turkic language and modern Turkic languages. It turns out that no matter what layer of language and linguistics they do linguistic analyzes, everything returns to the history of the language. Considerable attention is paid to the fact that the origin and development of the Turkic languages is possible only taking into account the general stages of development of the Turkic-speaking peoples. Particular attention is paid to the invaluable work of the first Turkic linguist Mahmud Kashgari, which determines the differences and the current rules of the features of the Turkic languages. The article provides an analysis of the views of researchers since the XIX century who made the classification of Turkic languages at the scientific level. It is important not only for linguists, but also for literary critics, historians and ethnographers to make a classification and define the peculiarity and close connection between the Turkic languages. As well, the article touches upon the topic of how to raise a higher level of Turkic languages that threatens to disappear and remained only at the level of everyday life. Based on the analysis, it is established that there is still no consensus among linguists on the issue of periodization of Turkic languages and this problem requires further research.

Key words: ancient Turkic languages, modern Turkic languages, ancient Turkic heritage, historical periodization of the language, historical linguistics, Turkology.

Ж.С.Иманкулова¹

*¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г.Алматы, Казахстан*

НАУЧНЫЕ ВЫВОДЫ УЧЕНЫХ О ПЕРИОДИЗАЦИИ И КВАЛИФИКАЦИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье рассматриваются выводы исследователей относительно древнетюркского языка и современных тюркских языков. Выясняется что на какой бы слой языка и языкознаний не делали лингвистические анализы, все возвращается на историю языка. Значительное внимание уделяется на то что происхождение и развития тюркских языков возможно только с учетом общих этапов развития тюркоязычных народов. Особое внимание уделено на бесценный труд первого тюркского лингвиста Махмуда Кашгари который определяет различия и действующие правила особенности тюркских языков. В статье приведен анализ взглядов исследователей начиная с XIX века которые делали классификации тюркских языков в научном уровне. Сделать классификацию и определить особенность и тесную связь между тюркскими языками важен не только для лингвистов, но и для литературоведов, историков и этнографов. А так же в статье затрагивается тема о том как поднять на более высокий уровень тюркских языков которым грозит исчезновение и остались только в уровне быта. На основании анализа устанавливается, что в вопросе периодизации тюркских языков пока еще нет единого мнения среди лингвистов и данная проблема требует дальнейших исследований.

Ключевые слова: древнетюркские языки, современные тюркские языки, древнетюркские памятники, историческая периодизация языка, историческое языкознание, тюркология.

Кіріспе. Қазіргі таңда мың жылдықтарға кететін тарихы бар түркі тілдерінің қалыптасу кезеңдерін саралаудың, даму ерекшелігін ашып көрсетудің, әр кезеңнің өзіндік сипаттамасын жасаудың маңызы ерекше екені сөзсіз. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев түркітану ғылымының мәні мен маңызы туралы: «Түркі өркениетінің текті де терең тамырлы тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат

үдесінен терең таразылаудың, оны кейінгі қрпақтың сана-сезіміне сіңірудің, оладың бойына ешкімнен кем түспейтін тарихының барлығына, яғни кемел келешегінің барына деген сенімді дарытудың, сол арқылы отаншылдық сезімін тәрбиелеудің біз үшін маңызы да, мәні де ерекше» деп ерекше атап өткен еді [1., 1].

Тамыры терең, түбі бір түркі халықтарының көне замандардан бергі тілі, тарих, өркениеті, сенімі, құндылықтары туралы хабар жеткізетін жазба ескерткіштер түрлі ғылыми зерттеулерге дереккөз болып, маңызын жоғалтпайтыны ақиқат. Түркі тілдерінің зерттелуі жайында баяндалатын сөздің басында Махмұз Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегіне тоқталмай кете алмаймыз.

«Басқа да ежелгі түрік ескерткіштерінің ішінде жазылу мәдениеті, поэзия мен ғылыми-зерттеу еңбектеріне тән ерекшеліктердің аса айқын, маңызды әрі кемел сипаттасөзін табуының өзі-ақ «Құдатғу білігі» пен «Түрік тілдерінің жинағы» байтақТұран даласындағы қоғамдық ойдың, көркемдік-эстетикалық танымның қаншалықты таңқаларлық жоғары дәрежеде толысқанының тарихи құжатынаайналған. Бірі – аса шебер толғанған философиялық-дидактикалық дастан,екіншісі – бүкіл түрік тілдеріне ортақ Тілтану энциклопедиясы. Түрік тілдесхалықтардың қай-қайсысының да ұлттық тіл біліміне кіріспе қадамдарыежелгі руна жазуларымен қатар, арнайы ғылыми сипаты қанық осынау үштомдық «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегінен басталуы тиіс» [2., 27], – деп «Диуани лұғат ит-түрікті» қазақша сөйлеткен Асқар Егеубаевтың бағасынан асыра айта алмаспыз.

Махмұд Қашқари «Тілдегі және сөйлегендегі өзгешеліктер туралы» деген бөлімде: «Түбір сөздерде ерекшеліктер аз болады. Сөздердегі өзгешеліктер, ерекшеліктер бағзы бір әріптердің орнына басқа бір әріптер алмасып келгенде, я түсіп қалғанда көрінеді. Мысалы, оғыздар мен қыпшақтар есім етістіктің басында келген «и» әріпін әліпке,яки «ғ,ж» дыбыстарына алмастырады.Түріктер жолаушыны «jelkin-иелкін» десе, оғыздар мен қыпшақтар «elkin-елкін» дейді» деп басталатын салыстырмалы зерттеулерін береді. Салыстырмалы грамматика ұғымының алғашқы элементтерін бере отырып жасалған еңбек күллі түрік тілдерінің тұтастығын білдіретін қасиеттерін, өзара айырмашылық белгілерінайқындап, өзекті заңдылықтарын жүйелеп түзіп ұсынған тұңғыш ғалымның ұлы еңбегі түркі тілдерінің грамматика, лексика, диалектология, фонология қабаттарын зерттеуге негіз болып қала бермек.

Сондай-ақ түркі тілдеріндегі сөздерді тапқа бөлудің де алғашқы негізі жасалып, есімдік, етістік, көмекші сөздер деп ажыратылады.

Әдістеме. Классификация – тілдерді ортақ белгілері бойынша топтастыру. Ал, түркітілдерін алғаш топтастыру Махмұд Қашқариға тиесілі. Ол түркі тайпа тілдерінің лексика-грамматикалық не фонетикалық т.б. сәйкестіктеріне қарай емес, тіл тазалығы мен географиялық орнына қарай шығыс және батыс тілдері деп бөліпқарады.

«Рұм өлкесі жанынан Күншығысқа қарай кеткен рет бойынша, біртіндеп, шығыстағы тайпалардың орналасқан жайларын көрсетіп өттім» [2., 27] деген М.Қашқари «Рұм өлкесіне жақын» яғни батыс түркі тайпаларын: бешенек,қыпшақ, оғыз, иемек, башғырт, басмыл, қай, иабақу, татар, қырқыз деп бөледі.

Шығыс түркі тайпаларын: шігіл, тохсы, иағма, ұғрақ, жарұқ, жомыл, ұйғыр, таңұт, хытай, табғаш деп, түркі тайпаларының алғашқы ареалды топтамасын береді.

«Түркі тілдерін топ-топқа бөлгенде (классификациялағанда) М.Қашқари қазіргідей олардың бір-біріне туыстық жақындығы емес, сол тілдің табиғи тазалығы тұрғысынан, басқа тілдер әсерінің қаншалықты ықпал еткендігі тұрғысынан қараған. Махмұд Қашқаридың бұл ғылыми тұжырымына қарағанда, ғалым өзі атап отырған түркі туыстас тілдердің өзара жігін айырмай, сол түрінде қабылдайды да, олардың ішіндегі кірме сөздермен табиғи нұсқасын бұза бастаған тілдердің қаншалықты бүліне басстағанына байланысты топтайды. Автордың «таза тіл-таза тіл» деп қайта-қайта қайталап отыруында

осындай себептер бар. Осы тұста автордың қырғыз, қыпшақ, оғыз, тухси, яғма, чығыл, ығрақ, яруқ тілдерін «таза түркі тілі» деп танығанын ерекше атау қажет болады. Бұлардың ішіндегі қыпшақ тілі тобына қазақ тілінің де жататынын баса айтуымыз керек» [3., 93].

М.Қашқаридің өз сөзімен келтірсек: «Ең ашық-айқын әрі тура-түзу тіл – сол бір ғана тілді біліп, парсылармен араласпайтын және шет өлкелермен барыс келіс жасамайтын кісілердің тілдері. Екі тіл білетін және шахарлармен араласып қалған кісілердің тілінде бұзықтық бар» [2., 35] – деп,таза тілге басқа тілдің ықпалынан аман тілді атайды.

Сөздікте араб, ұйғыр алфавиттері туралы қысқаша мәлімет берілген. Күллі түркі тілдерінде қолданылатын әріптердің санын он сегіз деп, оларды сөздігінде келтіреді. Бұлардан бөлек және жеті әріп барын жазады. Жинақтағы сөздер құрамындағы әріп сандарына қарай жіктеліп берілген. «Сөздердің қанша әріптен түзіліп, құралатындығы жөнінде» деген бөлімінде түркі сөздерінің екі әріптен алты әріпке дейін келетінін ашып көрсетеді. Жеті әріптен түзілетін сөздер болады: зарғұнмжүд – әдемі гүлі бар хош иісті бір өсімдік» деген секілді. Әйтсе де, жеті әріптен түзілген есімдер аз ұшырасады. Түркі тілдеріндегі сөздердегі (сөз құралатын) әріп саны жетеуден көп болмайды» деп ескертеді [2., 85].

«ХІ ғасырдағы түркі тайпалары мен халықтарының, ру мен ұлыстарының тіршілігі, болмысы жайында хабар беретін жалғыз жәдігер осы «Диуани лұғат ит-түрікте» жазылып қалған сөздер жиыны»деген түркітанушы А.Н.Кононовтың [4., 75] «Махмұт Қашқари тұңғыш тіл маманы. Тұңғыш түрік тілінің оқулығын жасап шыққан, грамматикасын түзген, жалпы түрік әлемінің тіл өнерінің өрісін мәңгілік кеңейтіп, өркенін өсірген Ғұлама. Күллі түрік тілдерінің тұтастығын білдіретін қасиеттерін, өзара айырмашылық белгілерін айқындап, өзекті заңдылықтарын жүйелеп түзіп ұсынған тұңғыш ғалым. Ұлы еңбек, ұлағатты дәстүр. Түрік тілдерінің диалектологиясының, грамматикасының, лексикасының түп-тұғыры осы сөздікте қалыптасқан. Салыстырмалы сөздік қана емес, тіл саласындағы салыстырмалы тәсілді алғаш рет кеңінен қолданған тынысы кең байсалды зерттеу» [2., 56] деген Асқар Егеубаев және басқа да шетелдік, отандық ғалымдар айтқан кез-келген баға үдесінен шығып тұрған «Диуандағы» түркі тілдеріне қатысты топтауларға шолу жасадық.

Тұңғыш рет М.Қашқари қолданған географиялық принцип, дыбыс алмасулар, диалектілік айырмашылықтар, сөз таптарына жіктеу кейінгі зерттеулер мен түркі тілдерін топқа бөлуде басты қағида ретінде негізге алынып отырды.

Нәтижелер. Классикалық тіл білімі түркі тілдерін ғылыми негізге сүйеніп топтастырудың тарихын ХІХ ғасырдан бастайды. С.Е.Малов, В.В.Радлов, А.Н.Самойлович, Н.З.Гаджиева, В.А.Богородский, Ф.Корш, А.Ремюза, Г.Рамстед, Н.Ф.Катанов, Б.Я.Владимерцев, Н.А.Баскаков, Т.Текин, И.Бентинг, К.Г.Менгессияқты көрнекті ғалымдар, түркі тілдерін классификациялауда жасаған құнды зерттеулерінен айналып кете алмаймыз. Түркітану ғылымында маңызды орын алатын мәселенің бірі – түркі тілдерінің дамуы және қалыптасуы жағынан, туыстық элементтер негізінде классификациялау. Түркі тілдері арасындағы байланыс пен ұқсастықты анықтап, классификация жасау тек лингвистер үшін ғана емес, сондай-ақ әдебиетшілер, тарихшылар, этнографтар үшін де өте маңызды мәселе.

Бұл ғалымдардың арасында түркі тілдерін топқа және дәуірлеуге бөлу барысында ең көп қолданысқа ие болған Н.А.Баскаков тұжырымы болып саналады.

«Таким образом, все современные тюркские языки могут быть в историческом аспекте их образования разделены на две большие группы или ветви: западнохуннскую ветвь тюркских языков и восточнохуннскую ветвь языков, которые в основных своих чертах совпадают и с географическими границами современного их расселения на территории Европы и Азии. Однако это деление являлось в некоторой степени условным, так как связи между восточными и западными союзами племен непрерывно

продолжались, вплоть до образования самых позднейших общностей» [5., 185] деген түрколог ғалым барлық түркі тілдерін батыс ғұн және шығыс ғұн бұтағы деп екіге бөледі. Қазақ тілі Батыс ғұн бұтағының Қыпшақ тобына, оның ішінде Қыпшақ-ноғай топшасына кіреді.

Н.А.Баскаков [5., 156] түркі тілдерінің даму кезеңдерін 6-ға бөліп қарастырады: 1) Алтай дәуірі; 2) Ғұн дәуірі (Ү ғасырға дейін); 3) Көне түркі дәуірі (Ү-Х ғасырлар); 4) Орта түркі дәуірі немесе негізгі түркі тайпаларының дамуы мен қалыптасуы дәуірі (Х-ХҮ ғасырлар); 5) Жаңа түркі дәуірі немесе түркі халықтарының қалыптасуы мен даму дәуірі (ХҮ-ХХ ғасырлар); 6) Ең жаңа дәуір, немесе түркі тілдерінің Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейінгі даму дәуірі.

Н.А.Баскаковтың пікірі бойынша, тілді сол тілде сөйлеуші халықтың тарихынан бөліп қарастыруға болмайды. Оның классификациясы көп қолданысқа ие болған әрі өзгертулер мен толықтырулар енгізіле қоймағандығымен ерекшеленеді.

Али Акардың қазақ тілінде 2017 жылы жарық көрген «Түркі тілінің тарихы» еңбегінде: «Түркі тілдеріне қатысты топтастырулардың бірі соңғы жылдарда Талат Тэкин тарапынан жасалды. Тэкин бұл жұмысында қазірге дейінгі жасалған топтастыруларды жалпы түрде бағалап, одан соң өз топтастыруларын жасады. 1960 жылдардың соңына қарай ең көне (архаикалық) түрік тілі халаджаның анықталуы – түрік тілінің Ана Алтай тілімен байланысы және әуелгі созылыңқы дауыстылардың мәселесін жарыққа шығару кезінде маңызды ықпал етті» – деп көрсетілген [6., 17]. Т.Тэкин түркі тілдерін өз зерттеуі бойынша 12 түрге бөледі халадж тілін жаңа топ ретінде таниды. Оның еңбегінде қазақ тілі Х топ: таулы тобына жатады.

Түркия республикасы Фырат университетінің профессорлары Ахмет Буран мен Ержан Алкаяның зерттеуінде Ахмет Джафероглұның 1984 жылы жарық көрген «Түрік тілі тарихы» еңбегіндегі түркі тілдерінің дәуіріне қатысты тұжырымы келтіріледі:

1. Алтай дәуірі (Түрік-монғол бірлестігі)
2. Ең көне түрік тілі
3. Алғашқы түрік тілі дәуірі
4. Көне түркі дәуірі (көктүрік, ұйғыр)
5. Орта түрік тілі дәуірі
6. Жаңа түрік тілі дәуірі
7. Қазіргі түрік тілі дәуірі [7., 15].

Елімізден шыққан көрнекті ғалым Алтай Аманжоловтың еңбегінде «Қазіргі түркі тілдері әдеттегі шартты жіктеуі бойынша бірнеше топқа бөлінеді:

- 1) Оңтүстік-батыс немесе оғыз тобы (түрік, әзірбайжан, түрікмен, гагауыз, тілдері, өзбек тілінің оғыз диалектісі)
- 2) Солтүстік-батыс немесе қыпшақ тобы (қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарашай-балқар, құмық, қырғыз, алтай және т.б. тілдері, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі);
- 3) Оңтүстік-шығыс немесе қарлұқ тобы (жаңа ұйғыр, өзбек тілдері);
- 4) Солтүстік-шығыс тобы – якут (атах), тува (адак), сары ұйғыр немесе сарығ-юғур мен хакас (азақ) тілдері, мұндағы т-д-з дыбыстары көптеген (чуваштан басқа) тілдерде й дыбысына айналады.
- 5) Бұлғар немесе «Р» тобындағы чуваш тілі (ура «аяқ», тахар «тоғыз») деп беріледі [8., 15].

Филология ғылымдарының докторы, профессор Нұргелді Уәлиұлы: «Түркі тілдерінің көбіне ортақ болып табылатын аса маңызды тарихи жазба мұралар негізінен үш дәуірге бөлінеді» деп, Көне түркі дәуірі (III, V-VIII ғасырлар) Орта түркі дәуірін іштей: Қараханид кезеңі (X-XII ғ), Алтын Орда кезеңі (XII-XV), Жаңа түркі дәуірі – XV ғасырдан қазірге дейін деп бөліп, әр дәуірге жан-жақты тоқталады [9., 215].

Талдаулар. Барлық ғылым саласында шешімі нақты табылмаған жайтқа қатысты түрлі пікірталас пен ой-тұжырымдардың қайнап жатуы кездеседі. Жоғарыда өзіміз санамалап өткен, (назардан тыс қалғаны да қаншама) ғалымдар зерттеулеріне қарап осыны айтуға болады. Түркі тілдерін топтау мен дәуірлеу – шешімі қиын, өте күрделі мәселелердің бірі. Мұның себебі түркі халықтарының қалыптасу және даму тарихының күрделі, географиялық қоныстану аймағының өте үлкен аумақта болуына барып тіреледі.

«Әлемде түркі халықтары алғашқыда Орта Азияны мекендеп, Қытай, Үнді және Батыс елдеріне дейінгі аумақты кеңістікті мекендеп, маңызды діндердің әсерін көріп, қиын-қыстау заманды басынан өткере отырып әлемге танылды. Тарих сахнасына шыққан мезеттен бастап бүгінге дейін әртүрлі әліпби қолданған, соған қарамастан көрші мемлекеттерімен мықты дипломатиялық қарым-қатынас жүргізе отырып, саяси және мәдени көпір құра білген, ұрпақтарына құнды әдеби, мәдени мұралар қалдырған» [11., 18].

Түркі тайпалары бірнеше ғасырлар үлкен тайпалық бірлестіктерге бірігіп, алып территорияларды өзіне қаратса, енді бірде ыдырап, өздері басқа елдер құрамына енді. Түркілердің бір бөлігі Еуропаға билік жүргізсе, енді бір бөлігі шығыста күшейді. Міне, осы аласапыран тарих түгелдей тіл арқылы көрініс тапты. Нақтылап айтсақ, көне дәуір тарихын шерткен көне түркі жазба ескерткіштері тіл тарихы – халық тарихы екенін дәлелдеді.

Бұл орайда көне түркі ескерткіштерін түркі тілдерінің классификациясын жасауда мүлде назардың тыс қалдыруға үндейтін ғалымдар тобының пікірі орынсыз деуге де болады. Өйткені, көне түркі тіліндегі дыбыстық, лексикалық, синтаксистік, морфологиялық парадигмалардың элементтерімен ұқсастық қазіргі кез-келген түркі тілінен көрініс тауып жатқанын түбі бір түркінің әр тобынан шыққан ғалымдар зерттеулері неше мәрте дәлелдеді.

Осы ретте көне түркі тіліне толыққанды анықтама берген түрколог ғалым Г.Қосымованың пікірін келтіре кетелік: «Көне түркі тілі деп VII-XIII ғасырларды қамтитын ескерткіштер тілі ұғынылады. Ескерткіштердің көнесі бірінші түркі қағанаты дәуіріндегі руникалық және манихей ескерткіштері болып табылады. XIII ғасырдың ортасында моңғолдар шабуылынан кейін түркі халықтарының ыдырап көшу үдерісі басталды, ол түркі тілдерінің бөлінуіне және өзгерісіне алып келді. Сондықтан көне түркі тілі ретінде моңғол шапқыншылығына дейінгі руникалық жазба ескерткіштер – Күлтегін, Білге қаған, Тонықұқ, Онгин, Мойын-Шор, Кули-Шор ескерткіштері мен мифтік сарындағы «Irk Bitig» мәтінінің тілі және XI ғасырдағы тірі сөз қолданыстан алынып жазылған М.Қашқаридың «Дивани лұғат ит-түрік» сөздігі мен араб тіліндегі XIII ғ. шығармалары алынады» [12., 218].

1986 жылы «Ескі түркі жазба ескерткіштері» курсының оқу бағдарламасын жасаған Ә.Құрышжанов: «Ескі түркі жазба ескерткіштері» деген осы программа Қазақстан топырағында бірінші рет жасалып отыр. Қазіргі таңда ескерткіштер тілінің ерекшеліктерін екшеуден бұрын, сол жазбалардың өздері туралы нақтылы мәліметтер алу бәрінен де қажетті мәселеге айналып отыр» [13] – дей келе, ескі түркі жазба ескерткіштеріне орта түркі дәуірі ескерткіштерін жатқызуды жөн санайды.

Алтай тілдері мен түркі тілдерін, әдеби мұраларын зерттеп жүрген ғалым Н.М.Киндикова: «По общей периодизации, первый период, относящийся к VI-VIII-XII векам, назван древнетюркской литературой» – деп, көне түркі дәуірін 6 ғасыр уақыт аралығында деп мәлімдейді [14., 99].

Қорытынды. Алтай дәуірінен бері түрлі тарихи кезендерді дәуірлеу, бүгінгі уақытта 40 шақты бұтаққа тармақталған түркі тілдерінің әрқайсысының жеке тарихын, ерекшеліктерін негізге алып, кемшіліксіз топтау өте күрделі әрі өзекті мәселелердің бірі. Дәл қазіргі уақыттағы түркі тілдері мен олардың соңғы 50-100 жылдықтағы дамуын, фонологиялық, лексикалық, синтаксистік т.б. өзгерістерін жинақтайтын, саралайтын

салыстырмалы ғылыми еңбек әлі өзінің кезегін күтіп жатыр. Жоғарыда атап өткен 40-қа жуық қазіргі түркі тілдерінің барлығы қолданыста болғанымен мүмкіндіктері, деңгейлері әртүрлі. Отбасы мен тұрмыстық деңгейде қалып қойған түркі тілдеріндегі мәселелер де зерттеуді қажет етеді. Функционалдық-коммуникативтік қабілеті мықты, сөздік қоры мол тілдерге керісінше жағдайда қалып отырған түркі тілдерін түркі бірлігі мен түркі интеграциясы аясында қарастырылса, қиын жағдайдағы тілдердің де қолданысы, қажеттілігі күшейетін еді.

Мақала түркі тілдерін жіктейтін, дәуірлейтінбасты-басты тұжырымдарды топтауға арналды. Негізгі деген классификацияларға талдау жасалды. Көз жеткізгеніміздей, күні бүгінге дейін жасалған түркі тілдерін тілдік (фонетикалық, морфологиялық) тұрғыдан, генеологиялық (тілдік материалдың (түбір мен аффикстердің және сөздердің) бірлігі яғни шығу тегінің бірлігі тұрғысынан), типологиялық (шығу тегіне байланыстырылмай, құрылысы мен типіне, грамматикалық құрылысының, ыңғайластығы, ұқсастығы тұрғысынан) жасалған талдауларда жетістіктер мен қатар жетілдіруге тиісті тұстары да аңғарылады. Түркі тілдерін дәуірлеуде де ғалымдар арасында бір арнаға тоғысқан тұжырым жасалмағаны байқалады. Бұл мәселелердің барлығы да алдағы кезеңдерде жан-жақты талдауды қажет етеді. Тәуелсіздіктің алғашқы 30 жылдығына жетуге де аз қалдық. Осы уақыт аралығында тәуелсіз еліміздегі тәуелсіз тіліміздің тарихын, ерекшелігін, танымның тереңдігін, этномәдени бірліктердің молдығын, тілімізде сақталған құндылықтар қазынасын жарқырата зерттеген көптеген ғылыми еңбектер жазылып, диссертациялар қорғалып жатыр. Сондықтан түркі тілдерін тануда бірізділік пен нақтылыққа негізделген зерттеулердің де жақын арада жарық көретініне сенім білдіреміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. «Күлтегін ескерткішінің тұсаукесерінде сөйлеген сөз»// «Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер» атты ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2001. – Б. 9-12.
2. ҚашқариМ. Түрік сөздігі. Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубай//Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 2-т.: Алматы: Таймас баспа үйі, 2007. –592 бет.
3. ҚашқариМ. Түбі бір түркі тілі. «Диуани лұғат ит-түрік» – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 бет.
4. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ат-турк»//Советская тюркология. – 1972. – №1. – С.3-17
5. БаскаковН.А.«К вопросу о классификации тюркских языков»//Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т. XI. Вып. 2. - М., 1952. - С. 121-134.
6. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Высшая школа, 1962.332 стр.
7. АқарАли. Түркі тілінің тарихы. – Алматы: Елтаным баспасы, 2017. – 232 бет.
8. VurganA., AlkayaE.Çağdaş Türk lehçeleri. – Ankara. 2018. – 498 s.
9. Аманжолов А.С.Түркі филологиясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 2012. – 344 б.
10. УәлиұлыН.«Қазақ тілі қандай тіл?»// «Тіл және қоғам» –№4 (42)/2015.
11. Тымболова А.О., Қалиева Н.Ш. «Тарихи және қазіргі түркі жазба тілдеріндегі ата/ана ұғымын білдіретін сөздердің фонетикалық және лексика-семантикалық ерекшеліктері»//Абай атындағы ҚазҰПУ, ХАБАРШЫ «Филология ғылымдары» сериясы, №2 (64) 2018. – 180 б.
12. Қосымова Г. Тілдің тарихын дәуірлеудің теориялық негіздері. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2012. – 240б.
- 13.Құрышжанов Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері (XI-XV) курсының программасы. – Қарағанды: ҚарМУ, 1986. – 43 бет.

14. Киндикова Н.М. «К вопросу об изучении древнетюркской литературы» // *Алтай и Центральная Азия: культурно-историческая преемственность*. - Горно-Алтайск, 1999. – С. 97-105.

МРНТИ 16.21.47

С.Н.Керембекова¹, Б.И.Караман²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

²Университет Докуз Эйюл, г.Измир, Турция

ТУРЕЦКАЯ ЯЗЫКОВАЯ И ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ РЕФОРМА (Как Турецкая Республика очищала турецкий язык от элементов иностранного языка)

Аннотация

Эта статья представляет собой исследование на примере турецкой языковой и терминологической реформы. Продвижение турецкого языка было одним из основных компонентов турецкой официальной языковой политики. Бессилие турецкого языка, привело к возможности недопонимания и, следовательно, чувство разобщенности среди турков. Это, в свою очередь, побудило Ататюрка и его народ спасти турецкий язык, который приведет к защите и сохранению идентичности турков, и сохранение единства в языке и общении. Это было достигнуто путем формирования языкового планирования. На примере турков мы можем извлечь выводы по очищению и сохранению нашего языка.

Ключевые слова: терминология, терминологическая реформа, терминологическая политика, турецкое лингвистическое общество, язык и идентичность

M. N. Kerembekova¹, B. İ. Karaman²

¹Al-Farabi Kazakh national University named, Almaty, Kazakhstan

²Dokuz Eylul University, Izmir, Turkey

TURKISH LANGUAGE AND TERMINOLOGICAL REFORM (How the Republic of Turkey cleared the Turkish language of foreign language elements)

Abstract

This article is a case study of Turkish language and terminological reform. The promotion of the Turkish language was one of the main components of the Turkish official language policy. The impotence of the Turkish language led to the possibility of misunderstanding and, therefore, a sense of disunity among the Turks. This, in turn, prompted Ataturk and his people to save the Turkish language, which will lead to the protection and preservation of the identity of the Turks, and the preservation of unity in language and communication. This was achieved through the formation of language planning. Using the example of the Turks, we can draw conclusions on the purification and preservation of our language.

Keywords: terminology, terminological reform, terminological policy, Turkish linguistic society, language and identity

С.Н.Керембекова¹, Б.И.Караман²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Докуз Эйлюл университеті, Измир қ., Түркия

ТҮРІК ТІЛІ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ РЕФОРМА (Түркия Республикасы шет тіл элементтерінен түрік тілін қалай тазартты)

Аңдатпа

Бұл мақала түрік тіліндегі тілдік және терминологиялық реформаны зерттеу болып табылады. Түрік тілін насихаттау түріктердің ресми тіл саясатының маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып есептелді. Түрік тілінің сол кездегі дәрменсіздігі көптеген түсінбеушіліктің пайда болуына әкелді, түріктер арасында да өзара тілдің болашағына деген сенімсіздік ұялай бастаған еді. Бұл өз кезегінде Ататүрік пен түрік халқының халық ретіндегі өзіндік ерекшелігін қорғауға және сақтауға, тіл мен қарым-қатынаста біртұтастықты бұзбауға итермеледі. Бұған тілдік жоспарлауды қалыптастыру арқылы қол жеткізілді. Біз де өз кезегімізде түріктердің мысалын қолдана отырып, тілімізді тазарту мен сақтау туралы мемлекеттік деңгейде көптеген жұмыс атқара аламыз.

Түйін сөздер: терминология, терминологиялық реформа, терминологиялық саясат, түрік лингвистикалық қоғамы, тіл және тұлға

Введение. Язык, который мы используем, является важной частью нашего понимания того, кто мы есть на самом деле – нашей идентичности. То есть идентичность создается с помощью языка. Идентичность, будь то на индивидуальном, социальном уровне, является чем-то, на котором мы постоянно строим связь и ведем переговоры всю нашу жизнь через наши взаимодействие с другими людьми. Язык как зеркало, отражающее свою культуру и самобытность. Следующее определение идентичности охватывает эти ключевые идеи: «идентичность: результат культурной семиотики, который достигается путем создания контекстуальных социально-политических отношений сходства и различия, подлинности и недостоверности, а также законности и незаконности» [1., 382]. Семиотические процессы показывают степень идентичности не просто как источник культуры, а как результат культурного эффекта. И язык, как основной ресурс для культурного производства, следовательно, является основным ресурсом для производства идентичности. Спольский подразумевает, что язык является средством представления нашего собственного понятия кто мы такие, заявляя: «Язык является центральной чертой человеческой идентичности. Когда мы слышим, как кто-то говорит, мы сразу догадываемся о нации, уровне образования, возрасте, профессии и о месте происхождения. Помимо этого отдельного вопроса, язык является мощным символом национальной и этнической идентичности» [2., 181]. Существует тесная идеологическая связь между языком и идентичностью. Идентичность коренится не в генетике, а в наследственных культурных формах, особенно язык, который символизирует и, в более экстремальных формах, символически воплощает особую культурную самобытность группы. Язык способствует к формированию националистической идентичности, обеспечивая чувство сплоченности и единство [3., 385].

Неудовлетворенность турецким языком является основной причиной проблем общения между турками в Турции в начале XX-го века. Следовательно, продвижение турецкого языка было одним из основных компонентов турецкой официальной языковой политики, направленные на искоренение сепаратистских чувств и установление единства в языке и общении. Бессилие турецкого языка, привело к возможности недопонимания и, следовательно, чувство разобщенности среди турков. Это, в свою очередь, побудило Ататюрка и его народ спасти турецкий язык, который приведет к защите и сохранению идентичности турков, и сохранение единства в языке и общении. Это было достигнуто путем формирования общественного мнения. Таким

образом, было бы правомерно утверждать, что лингвистическая туркификация была частью преднамеренных усилий в государственном строительстве. Говоря о языковой реформе на государственном уровне стоит согласиться что речь была о языковом планировании.

Мы будем разбирать языковое планирование где есть вмешательство естественного развития языка. Купер [4., 29] дает довольно широкое определение языкового планирования: «Языковое планирование означает преднамеренные усилия влиять на поведение других в отношении приобретения, структуры или функционального распределения их языковых кодов». В 1959 году Хауген впервые использовал термин «языковое планирование» для описания усилий, предпринятые для модернизации, развития и развития норвежского национального языка (Карам 1974: 104, Дауст 1997:438 и далее, ср. также 1998: 8). Языковое планирование по-разному связано с обществом, населением и образованием. Джернуд и Дас Гупта [5., 195-196] рассматривают язык как природный ресурс, который должен рассматриваться как неотъемлемый элемент плана социального, экономического и культурного развития страны. Фишман (1971), с другой стороны, видит языковое планирование как организованное движение, занимающееся языковыми проблемами. Горман (1973) рассматривает языковое планирование как смещение языковых, грамматических, лексических и семантических характеристик языка на более широкий уровень, принимая меры, предназначенные для его развития. В более поздние времена Хауген рассматривал языковое развитие, языковую реформу и стандартизацию языка как неотъемлемые части языкового планирования [6., 104-105].

Необходимость в языковом планировании может возникнуть по ряду причин: национализм можно считать важным атрибутом планирования. (примечание 1). Еще одна причина необходимости языкового планирования может быть связана с культурными, научными и техническими разработками. Определенные языки (особенно английский, французский, греческий, латинский, арабский, иврит и т. д.) оказывают влияние через языковой контакт в результате изобретений, открытий и это делает импорт новых концепций или словарей неизбежным. Это считается угрозой не только со стороны властей и ученых, но и самих носителей языка.

Вопрос реформы турецкого языка и терминологии, как часть турецкого языкового планирования была рассмотрена вскоре после принятия латинского алфавита в 1928 году, под руководством Мустафы Кемала Ататюрка, основателем Турецкой Республики. Реформа терминологии стала национальным движением и была передана в руки Турецкого лингвистического общества, специально созданного для этой цели. Цель Турецкого лингвистического общества, было «очистить» турецкий язык от элементов иностранного языка, в частности арабского и персидского происхождения. Сразу после Третьего лингвистического конгресса в 1936 году Турецкому лингвистическому обществу было поручено задача упрощения языка учебников с целью сделать тексты понятными. Таким образом, терминология в учебниках вскоре была удалена от влияния арабского и персидского языков, характеристики которых были несовместимы с турецким языком. До терминологической реформы в 1937 году терминология в отсканированных текстах составляла до 94% арабских терминов, а остальные термины были либо турецкими (3%), либо терминами, полученными из западных языков, таких как французский, греческий или латинский (3%). Однако сразу после реформы терминологии в 1937 году арабские термины составили только 53% терминологии, 33% были турецкими, 7% были из западных языков и 7% были гибридами. Желаемый эффект от усилий Турецкого лингвистического общества был ощутим еще в 1985 году, когда было установлено, что арабские термины упали до 10%, а турецкие - до 70%. Тем не менее, интересно отметить,

что западные языковые и гибридные термины также увеличились до 10% за тот же период.

Предпочтение родному языку и соблюдение его правил являются основными факторами турецкой терминологической реформы, так как достижение прозрачности и сохранение национального языка (как в Исландии и Финляндии) является важной проблемой. Соответствие, выводимость, систематичность, последовательность и таким образом, правильная мотивация терминов являются желаемой целью политики турецкого языка, включая устранение конкурирующих терминов. Менее важным фактором в процессе формирования термина может быть считается лаконичным. Когда турки вступили в контакт с исламом в конце IX-го века арабский язык как язык Корана и исламских исследований, а Персидский как сложный литературный язык Ближнего Востока был взят как стандарт, в то время как турецкий язык был не допустим к популярной литературе и разговорной речи [7., 46]. В результате турецкий язык затмился, и многие его элементы вышли из употребления. Между тем, это позволило свободно функционировать двум языковым элементам, которые вошли в турецкий язык, арабскому и персидскому; бывший семитский, а второй индоевропейский язык. Таким образом, родился сложный язык, состоящий из турецкого, арабского и персидского языков, элементы которого назывались турецким османским, то есть «верховным турецким». Этот странный язык, состоящий не только из иностранных лексических элементов, но и из иностранных грамматических правил, первоначально использовались интеллектуальным классом исключительно для научных и литературных произведений, но позже также стали влиять на их разговорный язык. Тем не менее, как это не звучало так красиво и благоприятно для турецких ушей, как правило, подвергалось критике и осуждению со стороны широкой общественности [8., 23].

Методы. Модернизационное движение под руководством Ататюрка, начался в начале IX века и ввел рационализм и дух демократии. Люди начали осознавать искусственность верховного тюркского языка и испытывать неприязнь к его орнаменту. К этому времени увеличивался постепенный рост национального самосознания, который ценил алтайские источники по сравнению с арабской и персидской культурами. Это требовало не только языковой реформы, но и терминологической реформы как части языковой реформы. На самом деле необходимость языковой реформы ощущалась задолго до основания Турецкой Республики. Даже в эпоху, когда «Верховный Турецкий» язык, несомненно был высшим, были признаки недовольства среди интеллектуалов, которые хотели сделать

язык чистым и упрощенным. Целью Турецкого Лингвистического Общества было очищение турецкого языка до такой степени, что его можно считать по существу туркификацированным, итак же для того, чтобы поднять его до уровня языка науки [9., 26]. Чтобы осуществить языковую реформу в Турции, были проведены три отдельные дополнительные реформы. Они состоят из следующего:

1. Алфавитная реформа 9 августа 1928 г.
  2. (Ре) туркификация языка для общих целей (LGP) 12 июля 1932 г.
  3. (Ре) туркификация языка для определенных целей (LSP) 1937/38
- Алфавитная реформа (9 августа 1928 г.)*

Без сомнения, одна из важных реформ, который предпринял Ататюрк была реформа турецкого языка. Целью Ататюрка было создание однородного языка, свободный от гегемонии как восточных, так и западных языков, достаточно свободный для самостоятельного развития в рамках своих собственных принципов и элементов.

Результаты. Ататюрк понимал что для проведения языковой реформы изначально необходимо поменять алфавит. Он объявил о принятии новой латиницы, то

есть Турецкого алфавита в парке Сарайбурну (Стамбул) 9 августа 1928 года (ср.Аксой, 1975: 29; Хатибоглу 1981: 25, Оздемир 1980: 41, ТДК 1962:16ff.). Арабский алфавит был признан неподходящим для турецкого языка [9., 40], поскольку фонетическая структура языка не мог выражать тогда действующей орфографической системы [10., 8]. Ататюрк полагал, что латинский алфавит создаст буферную зону, которая будет препятствовать арабским и персидским словам / терминам, то есть это будет ввод в турецкий язык [9., 41]. Многие подчеркивали, что реформа алфавита не является движением противсвятость Корана и религии, и следовательно ислама, он столкнулся с сильным сопротивлением со стороны нескольких противников, которые придавали религиозную коннотацию. После реформы алфавита, Ататюрк решил предпринять дальнейшую, более широкомасштабную реформу, касающуюся языка. После успешного осуществления реформы алфавита [см. Оздемир, 1969: 52 и далее] Ататюрк основал Турецкое лингвистическое общество (первоначально называвшееся «Türk Dili Tetkik Cemiyeti») 12 июля 1932 года (р. Аксой 1975: 31, Оздемир 1980: 43, ТДК 1962: 22, ТДК 1981: 8 и 11) и приказал провести первый лингвистический конгресс во дворце Долмабахче (Стамбул) 26 сентября 1932 г. [9., 54]. Это событие привлекло большое внимание не только лингвистов, но и литературных деятелей и экспертов в различных областях, включая ученых и даже простых людей. Это было праздничное событие, в котором выражались патриотические чувства многих людей, которые чувствовали необходимость освободить турецкий язык от элементов иностранного языка, создав по-настоящему независимый язык. На самом деле, во время Первого Лингвистический конгресса Ататюрк заявил, что «турецкая нация, которая хочет защитить свою страну и независимость, должна также спасти свой язык от осады иностранных языков» В 1933 году, сразу после Первого лингвистического конгресса, в Турецком лингвистическом обществе было создано подразделение под названием «Лексикографическая терминологическая единица» («Лугат-Истила колу»). Этот блок получил ответственность на составление терминов по шестнадцати различным доменам (ТДК 1988: 198). Таким образом, следующий важный шаг был сделан после реформы алфавита, которая приведет к единству турецкого языка. В период с 18 по 24 августа 1934 г. во время Второго лингвистического конгресса [9., 25] было решено разделить лексикографо-терминологическую единицу на две части: «единица лексикографии» и «единица терминологии», из-за огромного количества условий, которые должны были быть рассмотрены. Была запрошена обратная связь на условиях, который должен был быть (ре) туркифицирован от учителей, экспертов и ученых [9., 51]. Кроме того, было принято решение о туркификации терминологии в учебниках для школ и университетов [11., 8]. Причина (ре) туркификации терминологии в школьных учебниках это то что нужно было помочь ученикам понять темы, освещенные в этих источниках, с использованием их родного языка, то есть использования турецких слов. После третьего лингвистического конгресса, состоявшегося между 24 и 31 августа 1936 года (ср. Оздемир 1980: 52, ТДК 1962: 32) были установлены два принципа в рамках реформы турецкого языка. Первый принцип гласит, что универсальные термины, такие как электрик (электричество), динамо (динамо (англ.)), метр (метр (англ.)) и грамм (грамм (англ.)) могут быть использованы в качестве заимствований. Второй принцип следует из этого и утверждает, что все условия, кроме этих заимствований, должны быть (ре) туркифицированы используя турецкие корни. Это означало, что с помощью существующих ресурсов, создать новые лексические единицы, то есть неологизмы, (см. Sager 1990: 71 и далее), основанные на турецких корнях. В ходе обсуждения, состоявшегося конгресса, было решено, что Институт изучения турецкого языка (Türk Dili Araştırma Kurumu) должен стать Турецким Лингвистическим Обществом («Тюрк Дил Куруму») (ТДК 1962: 33). Ататюрк присутствовал в качестве наблюдателя на всех трех лингвистических конгрессах. Он поручил Турецкому лингвистическому обществу две

важные задачи: очищение (будь то на лексическом или терминологическом уровне) и обогащение и развитие турецкого языка, то есть (ре) тюркизация языка. Чтобы придумывать, развивать и поддерживать (ре) тюркифицированные слова, необходимо применять определенные методы Ұср. Аксой, 1975: 75 и далее, ТДК, 1981: 20 и далее, Оздемир, 1980: 66 и далее).

Обсуждение. 1. Народный дискурс и разговорные выражения: до языковой реформы, письменный турецкий язык, в частности, находился под влиянием арабского и персидского языков, и турецкий интеллектуальный класс предпочитали выпускать литературные и научные произведения с заимствованиями из этих двух языков. А разговорный язык был чище, т.е. состоял в основном из турецких лингвистических элементов и почти не содержал иностранных языковых элементов. Чтобы заполнить этот пробел, слова были переведены, и разговорные выражения нашли свое место в письменном языке. Сборники были составлены и позднее опубликованы Турецким лингвистическим обществом для использования многими интеллектуалами в качестве источника письменного языка. Таким образом, письменный язык был(ре) тюркифицирован эффективно (ТДК 1981: 20, Özdemir 1980: 66).

2. Турецкие диалекты: диалекты, такие как узбекский, кыргызский, туркменский и азербайджанский, использовались для создания новых терминов (Zülfikar 1991: 181ff.).

3. Архаические тексты: многие подлинные турецкие слова устарели пройдя некоторое время. Они вышли из употребления, поскольку интеллектуальный класс отдавал предпочтение арабским и персидским эквивалентам. Но, многие архаические тексты были отсканированы вручную для извлечения и компиляции турецких слов. (ТДК 1981: 21, Оздемир, 1980: 66).

4. Ресемантизация: слова LGP стали использоваться в качестве терминов LSP, то есть слова в общем языке стали терминами (например, *çap* (diаметр (англ.)), математика), *doğru* (прямой (англ.)), математика) (İmer 1976: 108, Zülfikar 1991: 173ff.).

5. Прикрепление / деривация: еще один метод, применяемый для очистки турецкого языка от элементов иностранного языка было добавление суффиксов к существующим турецким корням. Прикрепляя определенные суффиксы к корням, можно было получить новые слова. Прикрепление использовалось в основном, когда первые два источника (ре) тюркификации были исчерпаны, т.е. когда источники из популярных рассуждений, разговорных и архаических текстов не было подходящих слов (ТДК 1981: 21, Özdemir 1980: 66). Дилашар (1969: 26-27) сообщает, что во время языковой реформы необходимо было полагаться на функциональную ценность турецких суффиксов. Живые суффиксы были использованы свободно; замороженные и архаические были воскрешены. Следовательно, тюркификация через аффиксацию преуспела в двух разных сферах: словах и терминах (ТДК 1981: 21-22).

6. Составление: Новые слова, такие как *atardamar* (артерия (англ.)), *toplardamar* (вена (англ.)), *alyuvar* (эритроцит (англ.)), *akyuvar* (лимфоцит (англ.)), *içgüdü* (инстинкт (англ.)), *katsayı* (экспонент (англ.)) и т.д., были введены в турецкий язык путем слияния двух турецких слов вместе. (ТДК 1981: 22, Özdemir 1980: 67).

7. Преобразование: часть разговорных терминов были изменены, для создания неологизмов (Zülfikar 1991: 171). Чтобы изменить класс слов, суффикс был прикреплен либо к корню, либо ко всей морфологической части термина.

8. Ликвидация синонимов. Важное изменение в языке было достигнуто путем устранения синонимов, которые требовали отказа от арабских и персидских слов, эквивалентных турецкому слову.

(TDK 1981: 22).

9. Дословный перевод: термины на арабском и / или персидском языке были переведены в турецкий язык слово в слово (İmer 1976: 107).

10. Сознание народа и распространение знаний. Считалось, что это движение может быть начато только путем повышения осведомленности и что оно может быть успешным только благодаря выносливости. Цель была достигнута через обсуждения, через вещания через радио и телевизионные программы, а также через публикации карманных справочников, посвященных этой проблеме (TDK 1981:23-24). Первые два метода были использованы для того, чтобы возродить то, что было давно забыто и вышло из употребления. Прикрепление и рецептура были применены для создания нового слова / термина. Эти термины, выделенные как неподходящие, оставались нетронутыми до тех пор, пока не был найден подходящий эквивалент. Корни, выбранные для вновь придуманных слов, были подвергнуты к предпочтению, в котором современный турецкий язык занимал первую позицию. Когда этот ресурс был исчерпан и не было подходящего слова было допустимо отступать от архаичного, устаревшего и диалектического слова. Когда этот поиск также был напрасным, можно было сослаться на древние и литературные тюркские наречия, а если не на существующих, то на отдаленные и не литературные диалекты. В техническом плане, если поиск турецких эквивалентов не имел успеха, иностранные корни были взяты. При создании новых лексических предметов, самое главное, систематичность. Также можно было полагаться на функциональную ценность. Вышеуказанные правила, которые были установлены в первые дни терминологической реформы все еще применяются сегодня.

(Re) туркификация языка для конкретных целей (LSP)

Займствования, которые вошли в турецкий язык с арабского и персидского языков с X-го века и с французского с XVIII-го века стал фиксированным, и таким образом язык не смог создать и развить свою собственную терминологию. Следовательно, Ататюрк подумало (re) туркификаций терминов, сначала в начальных и средних, а затем в учебниках по высшему образованию, поскольку он полагал, что язык - это не просто устройство для передачи сообщений, но и отражает внутренний мир человека, выраженный знаками, которые в идеале должны прийти из коллективных языковых ресурсов, понятных каждому носителю языка

(Hatiboğlu 1981: 61ff., ср. Demir 2010: 4ff.).

Следовательно, (re) туркификация турецкого языка для особых целей (LSP)

стал неизбежным процессом, основными целями которого можно назвать установление прозрачности, систематичности и последовательности. Ататюрк, чей основной интерес был математикой, дал начальный импульс к

(re) туркификация терминов в области геометрии. Таким образом, он придумал следующие термины для замены арабского и персидского терминов: kenar (сторона (англ)), 'dîlî', üçgen (треугольник (англ.)), müselles, eşkenar, üçgen (равносторонний треугольник (англ.)) müselles-i mütesaviy-ül-adlâ и açî (угол (англ.)) zaviye (ср. TDK 1963: 180 и 348, 308 и 370, 111, 1 соответственно; и TDK2000: 20, 20, 20, 9 соответственно). В своей знаменитой книге «Геометрия» (ТДК2000), он установил и применил следующие правила (re) туркификации:

1. Прикрепление / Деривация: значительное количество терминов были

(re) туркифицированы на основе аффиксации (например, üç-gen (треугольник (англ.)), dört-gen (квадрат (англ.)), aç-ı (угол (англ.)), dik-ey (ортогонально (англ.)), uz-au (пробел (англ.)), ort-au (биссектриса (англ.)), düz-ey (уровень (англ.)), düş-ey (вертикальный (англ.)), yat-au (горизонтальный (англ.)) и т. д.)

2. Ре-семантизация: некоторые термины взяты из LGP (Язык

для общих целей) (например, eğik (наклонный (англ.)), eğri (кривая (англ.)), doğru (прямая (англ.)), çizgi (линия (англ.)), çap (диаметр (англ.)), alan (площадь)(англ)), ortak (общий (англ)), iç (интерьер (англ)), dış (экстерьер (англ)), уamuk (трапеция) и т.д

3. Интернационализм: некоторые заимствования у османского турецкого языка и западных языков стали неизбежными; в частности, для интернационализма. Таким образом, эти термины остались как заимствования (например, daire (кружок (англ.)), nokta (точка (англ.)), hacim (объем(eng)), cisim (поле (англ)), saniye (второй (англ)), derece (степень (англ)), poligon (многоугольник (англ.)), paralel (параллель (англ.)), koni (конус (англ.)), aksiyom (аксиома (англ.)), piramit (пирамида (англ.)), silindir (цилиндр (англ.))и т.д.) позволяя им быть кросс-лингвистически.

Чтобы заставить письменный турецкий язык соответствовать разговорной речи, Ататюрк приказал (ре) туркификации учебников начальной и средней школы. Таким образом, в период с 1937 по 1938 год учебники по географии, космографии, истории, этнографии, философии, психологии, литературе и праву были (ре) туркифицированы. Это сняло бремя необходимости

запомнить иностранные термины, такие как aded-i silsile-i ale-l-vilâ, aded-i gayri muntak, adele-i murabba-i münharife, adele-i tev'emiyе-i sakiye, cereyan-i galvanî, esmak-i azmiye [Хатибоглу 1981: 67]. Правила ре-туркификации после времени Ататюрка (например, присоединение / деривация, ре-семантизация и интернационализм) были расширены и обновлены Турецким лингвистическим обществом.

Заключение. Подводя итог можно подчеркнуть что языковая и терминологическая реформа была очень важным шагом для сохранения и систематизации родного языка Турецкой Республики. И для нашего языка и для нашей страны перед внедрением латинской графики важно не упустить моменты сохранения идентичности нашего народа. Язык является и являлся инструментом общения, но не мало важно не оставаться под влиянием чужого языка. Такого рода реформы позволяют достичь нового уровня в языковой политике.

Список использованной литературы

1. Бухольц Мэри и Холл, Кира (2004). «Язык и идентичность». *Компаньон к лингвистической антропологии. Издание Алессандро Дуранти. Оксфорд: издательство Blackwell. 369-395.*
2. Спольский Бернард (1999). «Изучение второго языка». *Справочник по языку и этнической идентичности. Издание Джошуа А. Фишман. Оксфорд: издательство Оксфордского университета. 181-192.*
3. Купер Роберт Леон (1989). *Языковое планирование и социальные изменения. Кембридж: издательство Кембриджского университета.*
4. Карам Фрэнсис Х. (1974). «На пути к определению языкового планирования». *Достижения в языковом планировании. Издание Джошуа А. Фишман. Гаага: Маутен де Грюйтер. 103-124.*
5. Дауст Дениз (1997). «Языковое планирование и реформа языка». *Справочник по социолингвистике. Издание Флориан Кулмас. Оксфорд: издательство Blackwell. 436-455.*
6. Джернуд Бьёрн Х. и Дас Гупта, Джотириндра (1971). «К теории языкового планирования». *Можно ли планировать язык? Социолингвистическая теория и практика развивающихся стран. Ред. Рубин, Джоан и Джернудд, Бьёрн Х. Гонолулу: Гавайский университет. 195-215.*
7. Фишман Джошуа А. (1971). «Влияние национализма на языковое планирование». *Можно ли планировать язык? Социолингвистическая теория и практика развивающихся стран. Ред. Рубин, Джоан и Джернудд, Бьёрн Х. Гонолулу: Гавайский университет. 3-19*

8. Горман Томас Патрик (1973). «Распределение языков и языковое планирование в развивающейся стране». Языковое планирование - актуальные проблемы и исследования. Вашингтон Д.Ц. : Пресса Джорджтаунского университета. 72-81.
9. Özdemir, Emin (1969). *Erdemin Başı Dil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- _____, (1978). “Sözcük Salkımları Üzerine”. *Türk Dili: Aylık Dil ve Yazın Dergisi* 28 XXXVIII/ 327): 645-651.
- _____, (1980). *Dil Devrimimiz*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
10. Dilâçar, Agop (1969). *Türkiye 'de Dil Özleşmesi – Language Reform in Turkey*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
11. Aksoy, Ömer Asım (1975). *Gelişen ve Özleşen Dilimiz*. 4th edition. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
12. Hatiboğlu, Vecihe (1981). *Cumhuriyetin 50. Yılında Ölümsüz Atatürk ve Dil Devrimi*. 2nd Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
13. Demir, Nurettin (2010). “1923-1938 Arasında Türk Dili”. *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü, Atatürk Dönemi, 1920-1938*. Ed. Osman Horata et. al. Vol.2. Ankara: AKM Yay. 871-896.
14. Zülfikar, Hamza (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
15. İmer, Kâmile (1976). *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- _____, (1998). *Türkiye 'de Dil Planlaması – Türk Dil Devrimi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay.
16. TDK (1962). *Dil Devriminin 30 Yılı*. Ankara: Türk Tarih Kurum Yay.
- _____, (1963). *Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- _____, (1981). *Türk Dil Kurumu ve Etkinlikleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- _____, (1988). *Dil Yazıları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- _____, (2000). *Geometri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
17. Gorman, Thomas Patrick (1973). “Language Allocation and Language Planning in a Developing Nation”. *Language Planning – Current Issues and Research*. Washington D.C.: Georgetown University Press. 72-81.

МРНТИ 16.21.61

Р.Н. Кошербаев¹, Г.Н. Кошербаева²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

²Университет Международного бизнеса, Алматы, Казахстан

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КРОСС-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Аннотация

Проблема формирования кросс-культурной компетентности студентов средствами литературы является на сегодняшний день общей социально-педагогической проблемой. Современная ситуация как в мире так и непосредственно в Республике Казахстан характеризуется, как увеличением межкультурных контактов так и проблемой достижения согласия и взаимопонимания между представителями различных этносоциальных культур. На сегодня недостаточно формировать в обучающихся только предметной грамотности, так как высшее образование-это социокультурное пространство которое является тем полем, которое может воссоздавать многообразие непохожих между собой культур. В данной статье обсуждается именно причина формирования

обучающимися кросс-культурной компетентности как возможного элемента. Проведен анализ термина «кросс-культурная компетентность», а также различные активные и интерактивные учебные стратегии обучения применяемые на занятиях литературы в вузе. Ведь именно с помощью различных методов и приемов обучения можно по нашему мнению развить в студентах как будущих педагогах различные исследовательские навыки, а также навыки умения правильно вести диалог.

Ключевые слова: кросскультурность, компетенция, методология, активные методы обучения

R.N. Kosherbaev¹, G.N.Kosherbaeva²

¹Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²University of International Business, Almaty, Kazakhstan

ACTIVE METHODS AS A MEANS THE FORMATION OF CROSS-CULTURAL COMPETENCE.

Abstract

The problem of the formation of cross-cultural competence of students by means of literature is today a common socio-pedagogical problem. The current situation both in the world and directly in the Republic of Kazakhstan is characterized by both an increase in intercultural contacts and the problem of reaching agreement and mutual understanding between representatives of various ethnosocial cultures. Today it's not enough to form only subject literacy in students, since higher education is a sociocultural space that is a field that can recreate a variety of cultures that are different from each other. This article discusses precisely the reason for the formation of cross-cultural competence by students as a driving element. The analysis of the term "cross-cultural competence" is carried out, as well as various active and interactive educational teaching strategies used in literature classes at the university. Indeed, it is with the help of various teaching methods and techniques that, in our opinion, it is possible to develop in students as future teachers various research skills, as well as the skills of the ability to properly conduct dialogue.

Keywords: cross culture, competence, methodology, active methods of educating

Р.Н. Көшербаев¹, Г.Н.Көшербаева²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы, Қазақстан

БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕР - МӘДЕНИЕАРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУ ҚҰРАЛЫ

Түйіндеме

Оқушылардың әдебиет арқылы мәдениаралық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі бүгінде ортақ әлеуметтік-педагогикалық проблема болып табылады. Қазіргі әлемдегі және тікелей Қазақстан Республикасындағы ахуал мәдениетаралық байланыстардың ұлғаюымен және әртүрлі этноәлеуметтік мәдениеттердің өкілдері арасындағы келісім мен өзара түсіністік проблемасымен сипатталады. Қазіргі уақытта студенттерде тек пәндік сауаттылықты қалыптастыру жеткіліксіз, өйткені жоғары білім - бұл бір-бірінен ерекшеленетін әртүрлі мәдениеттерді қайта құра алатын сала. Бұл мақалада студенттердің қозғаушы элемент ретінде мәдениаралық құзыреттіліктің қалыптасу себебі туралы нақты айтылады. «Мәдениаралық құзыреттілік» терминіне, сонымен қатар университеттегі әдебиет сабақтарында қолданылатын оқытудың әртүрлі белсенді және интерактивті

стратегияларына талдау жасалды. Шынында да, оқытудың әр түрлі әдістері мен әдістерінің көмегімен, біздің ойымызша, студенттерде болашақ мұғалім ретінде әртүрлі зерттеу дағдыларын, сонымен қатар диалогты дұрыс жүргізе білу дағдыларын дамытуға болады.

Кілт сөздер: кросс-мәдениеттік, құзыреттілік, әдіснамалық, оқытудың белсенді әдістері.

Трудности формирования кросс-культурной компетентности студентов средствами литературы как будущих педагогов является социально-педагогической проблемой не нынешнего дня, но наиболее остро она проявляет себя именно в данное время, так как на сегодня ситуация в Республике Казахстан сложилась таким образом; с одной стороны, в связи с вступлением Республики Казахстан в образовательный Болонский процесс и соответственно сближением системы Казахстанского высшего образования с образовательными системами Европейских стран, что в свою очередь повлекло к мощному расширению межкультурных контактов, а с другой – проблемой понимания культуры, идентичности и взаимопонимания других народов. Конечносовременное образование не может решить все проблемы стоящие перед нашим обществом, но оно может внести большой вклад в формирование кросс-культурной компетентности молодого поколения, что в свою очередь развит в молодых людях такие ценности как толерантность интерес и уважение к культуре другого народа, эмпатии и транспекции. Для эффективного существования в современном глобальном мире, обучающиесяобязануметь представить себе конкретную цель, и для достижения цели опираться на запланированную деятельность с учетом прогнозов возможных ситуации. Достижение любой цели становится возможным благодаря использованию на своих занятиях активных методов обучения, которые обеспечивают у обучающихся способность самостоятельно ставить учебные цели, проектировать пути их реализации, контролировать и оценивать свои достижения.Исходя из анализа различных источников,приходим к выводу, что кросс - культурная компетентность – это индивидуальноесвойство качества личности, формирующееся посредством понимания чужой культуры, обычаев и традиции.

Исходя из методических принципов создается понимание, что, кросс-культурная компетенция выполняет следующие функции:

- *информационную,*
- *когнитивную,*
- *стимулирующую,*
- *сопоставительную.*

Информационная функция ответственна за то, чтобы представители различных этнокультур обменивались информацией и опытом коммуницирования в социокультурном пространстве.

Когнитивная подразумевает понимание окружающего мира и национально-культурных особенностей страны пребывания.

Стимулирующая функция мотивирует на освоение национально-культурных особенностей чужой страны, ее истории и традиций.

Сопоставительная функция, -это функция анализирующая, синтезирующая и оценочная, с помощью которой кросс-культурная компетенция может соотнести полученные знания о культуре какизучаемого языка с культурой родного, так и литературы.

Стоит отметить, что обучающиеся смогут овладеть кросс-культурной компетенцией при условии, если они будут знать особенности речевого этикета изучаемой страны, для того чтобы лучше воспринимать информацию первоисточника. Исходя из вышеизложенного очевидным является, что одной из основ этихнавыков устудентов, являются средствалитературы, так как грамотность чтения и понимания прочитанного это тот

фундамент, с помощью которого у личности формируется вышеуказанные понимания кросс-культурности. Литература – один из наиболее доступных и эффективных способов достижения этой цели. В связи с этим, задачей современного педагога является актуализировать необходимость не только подачи учебного материала, но и формирования кросс-культурной компетентности студентов. Кросс-культурная компетентность как научная проблема изучалась многими ученым и трактовалась по-разному, а именно как многокультурная компетентность, компетентность многообразия, межкультурная компетентность, кросс-культурная эффективность, кросс-культурная грамотность и тд. Но по сути своей они являются синонимами. Так, формирование профессиональной компетентности студентов вуза а также различные аспекты профессиональной подготовки будущих учителей рассматривались; В.С. Библер, А.С. Кармин, Э.С. Маркарян, И. Тэн и др.); моделирования (А.У. Варданян, Б.А. Глинский, Б.С. Грязнов, А.М. Сохор, А.И. Уемов, В.А. Штофф, У .Р. Эшби и др.); компетентностного подхода (Э.Ф. Зеер, Л.Ф. Иванова, Ю.В. Кайнов, ВА. Кальней, А.В. Хуторский и др.); профессионально-педагогической компетентности (В.А. Адольф, А.С. Бароненко, Ю.В. Варданян, И.О. Кстлярова, А.К. Маркова и др.

Так А.Т. Колесовская в свое диссертационной работе, рассматривает кросс-культурную компетентность как интегральное качество личности, включающее знание и понимание об особенностях иной культуры и умения применять такого коммуникативного качества личности как эмпатию и толерантность [1].

Интересно мнение Р. Хенви, который в своем труде «Достижимая глобальная перспектива» указал на то, что кросс-культурная компетентность есть постижение особенностей культуры и народа – ее носителя на уровне сознания, различий между своей и чужой культурами:

- готовность их понять при наличии таких черт личности как эмпатия, толерантность и др.
- проявление уважения и терпимости к разным привычкам, вкусам, взглядам, нормам жизни. [2]

В свою очередь В.Т. Рошупкин определяет кросс-культурную компетентность как «способность, умения человека принимать содержание и форму культуры другого народа, участвовать в совместной культурной деятельности, обогащающей и развивающей его как личность» [3]. Не менее интересна мысль Прокопеня Г.В. считает, что кросс-культурная компетенция-вид сравнительного исследования, объектом и предметом которого выступает культура [4]. Исходя из вышеперечисленного приходим к выводу, что **кросс-культурная компетентность – это личностное качество и коммуникативные умения человека формирующееся посредством проникновения в чужую культуру, наследие, традицию, историю, этимологию, а также процесс обмена культурного опыта с гражданами другой страны.** Вместе с тем необходимо отметить, что в работах ученых исследовавших данное направление понимания взаимоотношения культур не достаточно внимания уделяется методам и стратегиям формирования м развития кросс-культурной компетентности обучающихся. А ведь для формирования кросс-культурной компетентности необходимо использование наиболее эффективных методов и приемов. Рассмотрим некоторые стратегии, необходимые для формирования кросс-культурной компетентности студентов вуза.

Анализ конкретных ситуаций. Этот метод анправлен на развитие исследовательских методов с помощью ситуационной задачи и выбора правильного решения. Ситуационные задачи могут быть стандартные, критические и экстремальные. Обучение анализу ситуации предполагает проведение следующих этапов:

- подготовка сценария ситуационной задачи;

- подготовка наводящих и провоцирующих вопросов-для обучающихся;
- изучением ситуации;
- дискуссия;
- беседа с принятием определенного решения.

Обучение методу анализа помогает приобретать дополнительные знания, учиться избегать конфликтных или иных тревожных ситуаций и неверных решений. Осознанноевидение и анализ, а также последующее прогнозирование.

Решение практических задач. При помощи этой стратегии преподаватель формирует у обучающегося навыки решения критических или экстремальных ситуаций, задач. Данная активная стратегиясостоит из следующих этапов:

- постановка практической ситуации;
- создание критериев решения ситуации или проблемы;
- дискуссия по предложениям, выдвинутым для решения ситуации, задачи;
- выбор правильного варианта решения ситуации, задачи.

Включая в учебный процесс практические ситуации, задачи, преподаватель должен исходить из следующего положения: не ситуации, задачи нужны для закрепления знаний, а не наоборот, когда знания нужны для решения ситуаций, задач.

Методы "круглого стола". Идея заключается в групповом поиске решения проблемы. Необходимо, чтобы участники не сидели пассивно, слушая педагога, а являлись главными действующими лицами занятия. Они думают и вспоминают про себя, делятся рассуждениями друг с другом, читают, пишут, обсуждают прочитанное. Использование этого метода способствует выработке у обучающихся умения спорить, аргументировано, с научной точки зрения доказывать, защищать и отстаивать свое мнение, прислушиваться к мнению других.

«Дебаты» по методу Карла Поппера. Идея этой стратегии-это структурированное обсуждение, построенное на основе заранее фиксированных выступлений участников – представителей двух противостоящих, соперничающих команд: «Команда утверждения», «Команда отрицания». (Каждая команда по три человека), данная форма обучения-интерактивная и способствует развитию речи, повышает интерес к изучаемому предмету и способствует повышению качества обучения, позволяет использовать обучающимся различные источники информации.

Метод физического реагирования. Во время заданий метод физического реагирования помогает учащимся понять язык, рассматриваемый педагогом. Понимание поддерживается за счет использования картинок, жестов и действий. Таким образом, учащиеся понимают «входную информацию» и демонстрируют свое понимание физически, а не через языковой «результат», потому что от учащихся ожидается физическая реакция, что помогает развитию памяти и построению набора соответствующей лексики.

Метод «Акрослово». Акрослово – это слова-аргументы, начинающиеся на буквы ключевого слова, расположенные по вертикали. Например, на уроке литературы обучающимся можно дать задание: охарактеризовать главного героя произведения Оскара Уайльда «Соловей и роза», используя приём «Акрослово». Необходимо подобрать образные определения, начинающиеся на каждую букву слова «Соловей». Эти определения обязательно должны раскрыть образ главного героя.

С - смелый

О - отважный

Л - любящий

О - отчаянный

В - великодушный

Е - естественный

Й=И – истинный

« **ПОПС-формула**» как один из приёмов развития письменной и устной речи на уроках русского языка и литературы -используется при выполнении упражнений, в которых нужно занять определенную позицию.

Использование на уроках русского языка ПОПС-формулы через чтение и письмо» позволяет и дать образец языка, и активизировать деятельность школьника. Автор этого приёма Дэйвид Маккойд-Мэйсон из ЮАР. По-английски он пишется следующим образом: PRES-formula (Position-Reason-Explanation or Example-Summary. Перевёл её на русский язык Аркадий Гутников, вице-президент ассоциации «За гражданское образование». Идея состояла в том, чтобы создать альтернативу школьным тестам и внедрить в качестве способа проверки знаний учащихся нечто новое – прием, который позволил бы определять уровень знаний более качественно и одновременно мотивировал бы школьников на лучшее обучение. Положительный момент состоит еще и в том, что ПОПС формула помогает построить краткий, но логичный ответ, в котором содержится и мнение учащегося, и объективные факты. К тому же, ПОПС формула побуждает собеседников принять участие в дискуссии и выразить свою позицию.

П – позиция (точка зрения) – я считаю...

О – обоснование (доводы) - потому, что...

П – пример (факты) - например...

С – следовательно (вывод) – поэтому.

Например:

В рамках школьной программы ПОПС формула чаще всего использовалась на уроках литературы, истории, обществознания – словом, на всех гуманитарных дисциплинах. Такой необычный прием позволял проверить уровень знаний учащихся на разных этапах изучения темы:

- в качестве повторения изученной темы;
- во время устной проверки домашнего задания;
- в процессе подготовки к проверочной работе или сочинению, эссе;
- при создании коллективного проекта, охватывающего одну или несколько тем.

Выводы. Таким образом на основании вышесказанного полагаю:

1. Внедрение кросс-культурногоэлемента в преподавание литературы в ВУЗе способствует плодотворному вхождению обучающихся в контекст культуры и обеспечивает формирование и развитие мировоззренческого стержня личности учащихся.

2. Межкультурный аспект преподавания в процессе общения обеспечивает духовно-личностную ориентацию урока литературы, и развивает у будущих учителей ценностные представления о мире и человеке, которые становятся для них мировоззренческими ориентирами.

• 3 . Культурологический аспект преподавания литературы ВУЗе создает необходимые условия для организации дуального обучения студентов, где происходит постижение и обогащение учащимися нравственных и духовных ценностей.

Список использованной литературы

1. Колосовская Т. А. *Формирование кросс-культурной компетентности будущих учителей: Дис. канд. пед. наук: 13.00.08.- Челябинск, 2006.- 195 с.*

Хенви Р. *Достижимая глобальная перспектива / Пер. с англ. Я.М. Колкера и др. - Рязань. - 1994. - 69 с.*

2. Рошупкин В.Г. Формирование кросс-культурная грамотности студентов в процессе обучения в педагогическом университете: Дис. канд. пед. наук: 13.00.01. - Самара, 2009. - 63 с.

3. Прокопеня Г.В. Генезис кросс-культурного подхода в исследовании культур дис. канд.ф.н. Санкт-Петербург, 2008. - 178 с.

МРНТИ 16.21.37

Б.С.Қапалбек¹

¹*Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ӘЛІППЕСІ

Аңдатпа

Мақалада А. Байтұрсынұлы жазған әліппенің бүгінгі күні де өз мәнін жоғалтпағандығы, оның сол кездегі түркітілдес халықтаршінде өте озық әліппе болғандығы нақты аргументтер келтіре отырып дәлелденген. Қазіргі кезде қазақ жазуы латын қарпіне ауысуға байланысты әліппені қайта жазу кезінде тек А. Байтұрсынұлы принциптеріне сүйену адастырмайтын тура жол екендігі айтылған.

Кілт сөздер: латын әліпбиі, әліппе, қазақ емлесі, төл дыбыстар, сауат ашу, жазу, дыбыстық жүйе, Байтұрсынұлы алфавит, жат дыбыс, тыңдалым, айтылым, оқылым материалдары

В.С. Kapalbek¹

¹*Institute of state language development, Almaty, Kazakhstan*

THE ALPHABET OF AKHMET BAITURSYNOV

Abstract

In the article the fact is proved that the Baitursynov's alphabet did not lose its relevance today and that it was the most advanced alphabet among the Turkic-speaking peoples of that time. At the present time, when rewriting the Kazakh alphabet in connection with the transition to the Latin font, it has been said that only Baitursynov's principles can be relied on as a straightforward way to transit.

Keywords: Latin alphabet, alphabet, Kazakh spelling, native sounds, literacy, writing, sound system, Baitursynov's alphabet, foreign sound, listening, pronunciation, reading materials

Б.С.Қапалбек¹

¹*Институт развития государственного языка, Алматы, Казахстан*

АЛФАВИТ АХМЕТА БАЙТҰРСЫНОВА

Аннотация

В статье доказывается тот факт, что алфавит Байтұрсынова сегодня не утратил своей актуальности и был самым продвинутым алфавитом среди тюркоязычных народов того времени. В настоящее время при переписывании казахского алфавита в связи с переходом на латинский шрифт было сказано, что только принципы Байтұрсынова могут быть использованы как прямой путь для перехода.

Ключевые слова: латинский алфавит, алфавит, казахская орфография, родные звуки, грамотность, письмо, звуковая система, алфавит Байтурсынова, иностранный звук, аудирование, произношение, материалы для чтения.

Латын әліпбиіне көшетін болған соң әліппені де қайта жазу қажет. Білім және ғылым министрлігі бұндай жұмысты бастап та кетті. Өзінің 2019 жылғы бұйрығымен «Бес жастағы тәрбиеленушілерге арналған «Әліппе» білім беру бағдарламасын» әзірлеп, қазір баспалар осы бойынша әліппе жазып жатыр... Кешегі Кеңес дәуірін былай қойғанда, тәуелсіздік алғаннан бері бірнеше түрлі әліппе жазылды. Ғылыми негізі жоқ немесе осал болғандықтан ешқайсысына тұрақтамай, міне тағы да жаңа әліпбимен жаңаша әліппе жазбақпыз.

Біз өзге жұрттан үлгі алуға немесе көзсіз көшіруге әуеспіз. Бірақ бұдан бір ғасыр бұрын озық әліпби де, озық әліппе де бізде болғанынан осы істің басы-қасында жүрген көп шенді хабарсыз. Иә, бізде әліппенің ұлы реформатор, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлынан бастау алатын өз тарихы бар. Ақаң бұй дейді: «Біздің 10-ныншы жылдары шығарып ескі қоймаға тастаған нәрселерімізді кейбіреулер 26-ншы жылдарға дейін тұтынып келіп отырып, соны өзгерту ниетке жаңа ғана кіргенін өздерінше бір артықша жаңашылдық деп біліп, өздерін әлдеқандай өзгерісшіл көріп жүр екен. Тарих жүйелі араб емлесінің тас-талқанын шығарып бұзып-жарып, араб қарпымен-ақ дыбыс жүйелі қазақ емлесін жасап алғанымыздан қабарсыз екен» [1,572].

Мұны Ақаң 1926 жылғы Бакудегі жиыннан кейін айтқан еді және өзі айтқандай, қазақтың дыбыс жүйесін тәртіптеген алғашқы кітабын Орынборда 1912 жылы шығарып еді. Бұл әліппелер толықтырылып, түзетіліп, өзі айдалып кеткен 30-жылдарға шейін Орынборда, Ташкентте, Қызылордада 10 шақты рет қайта-қайта басылып тұрды [2]. Ақаң қазақтың өз дыбыстарына ғана таңба арнап, төл әліппе жасаған. Онымен сауат ашу өте оңай болды. Кез келген бала бір айда әріптерді қосып, буындап, жүгіртіп оқып кете беретін болған. Халық бұрынғыдай құран жаттауға байланбай дыбыс жүйелі әдіспен жылдам және жаппай сауаттана бастады. Мұндай әдістемелік жағынан жетілген, ғылыми тұрғыдан өзгелерден озық әліппе жасауға жиырмасыншы ғасырға шейін жазуға байланбай еркін дамыған тіліміздің дыбыстық жүйесінің де оң әсері болды.

Отызыншы жылдардан кейінгі ғылымда, әсіресе қоғамдық ғылымдарда идеология, саясат басым болғандығы қазір бәрімізге мәлім. Ақаңнан кейін бүгінгі «Сауат ашуды» қосқанда қырық түрлі әліппе жазылды. Бірақ төл дыбыстарға негізделіп қасына мұғалімдерге арналған «Баяншысы» бар, ол аз десеңіз сөйлеу, оқу, жазуды ұштастырған «Тіл жұмсары» тағы бар кешенді дүние жасалған емес. Қазіргі қолданыстағы Сауат ашу бойынша әріпті тану міне, наурызда енді аяқталды. Бұл мүлдем дұрыс емес. Авторлар Сауат ашу, Жазу және Тіл дамытуды бір жерге қосып былықтырып жіберген. Әліппенің мақсаты қара таныту. Ақаң: «Әліппенің басты мақсаты – керек сөзді жаза білуге, жазылған сөзді оқи білуге үйрету», – деген еді. Иә, әліппеде басқа мақсат болмауы керек. Бала тілін дамыту тыңдалым, айтылым арқылы Әліппемен қатар жүруі керек. Ол хрестоматияда (атауын әлі ойлану керек) алдымен тыңдалым материалдары өтіліп, барлық әріптермен танысып, әліппені аяқтағаннан кейін оқылым материалдары жүйеленіп ұсынылуы керек. Өйткені әліппенің оқу материалдары әріп таныту, буындарды, жеке сөздерді, шағын сөйлемдерді түсініп оқуға шақталған. Оның әріп танытуға арналған материалдары 300 сөзге де жетпейді. Ал, монотілді баланың сөздік қоры одан асып төгіліп жатады. Мәселен, ғылымда дәлелденген тұжырым бойынша 6 жастағы баланың тілінде 5 мыңнан аса сөз бірлік болады екен.

Өзімізде бәрі жасаулы тұрғанда соны бүгінгі заман талабына сай жетілдіргеннің орнына өзгеден көзсіз көшіруді енді тыйуымыз керек. Өзге тілдің жүйесі бөлек болатындығын түсіну үшін көп білім қажет емес, көзге көрініп тұр. Мәселен, орыс тілінде

хат таныту қазақ тіліне қарағанда қиындау. Орыстардың дыбыстық жүйесінде түрлі шарттылықтар көп. Басқасын былай қойғанда, бірдей таңбалардың екпін арқылы мағына ажырататындығын түсіндіруге біраз уақыт керек: *за'мок, замо'к*. Ал қазақ тілінің жүйесі мүлдем бөлек. Біздің тілдің дыбыстық жүйесі, орыс тілін былай қойғанда, туыстас түркілерден де біршама ерекшеленеді. Бұл оның 20 ғасырға дейін жазуға байланбай, еркін жетілгендігінен. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде шашау, артық тұрған ештеңе жоқ. Жұп-жұбымен, жүйе-жүйесімен, әр дыбыс өз табында, әр әріп өз тобында тұр. Мұнда бөтен, жат дыбысқа орын да жоқ. Бұл жүйеге зорлықпен бір дыбыс енгізсең, вирус кіргізгендей тілдің артикуляциялық базасын бұзасың. Біз кеңес кезінде бір дыбыс емес, 14 дыбыс кіргізіп қойдық емес пе? Тілдің ұлттық сипатын ұстап тұратын тілдің дыбыс жүйесі. Кез келген жат дыбыс тәртіптелген мына кестенің сәнін де, мәнін де кетіретіні анық.

а) Дауысты дыбыстар (9 дауысты)

Жуан	а	о	ұ	ы	-
Жіңі	ә	ө	ү	і	е
шке					

б) Дауыссыз дыбыстар (19 дауыссыз)

Қа	п	к	қ	т	ш	с
Ұя	б	г	ғ	д	ж	з
Үн	р, л, й, у, м, н, ң					
ді						

Жұптасып тұрған осы жүйеден қазіргі сөздіктердегі екі-үш сөзде ғана қолданылатын һ таңбасына орын табу мүмкін емес. Немесе бірде дауысты, бірде дауыссыз болады деген И мен У-ды дауыстылардың жуан-жіңішкелік парадигмасына кіргізе алмайсың. Жүйе қабылдамайды.

Иә, қазақ тілінде 28 дыбыс бар. Олар сөздің басында, ортасында, аяғында өзінің жеке тұрғандағы дыбысталу қалпын сақтайды. Ал бізге үлгі болып отырған ағылшын, орыс тілдерінде кейбір әріптер көзге көрінеді, бірақ дыбысталмайды немесе мүлдем басқаша айтылады. Мәселен, ағылшын тілінің мына кестесіне қараңызшы:

	Буынның 1-ші түрі (ашық)	Буынның 2-ші түрі (жабық)	Буынның 3-ші түрі	Буынның 4-ші түрі
A	[ei] Mate, fate, name, frame	[æ] Mat,back, sack, snap	[a:] Car, star, bar, nar	[ɛə] Hare, mare, fare, care
E	[i:] He, me	[e] Wet, hen, zest	[ə:] Boner, meter	[iə] Here, mere
I	[ai] Fail, vine, size, mice	[i] Pit, hint, flip,did	[ə:] Stir, skirt	[aiə] Wire, fire
O	[ou] Hoe, glue, clue, duke	[ɔ] Mop, slop, top	[ɔ:] Nor, for, form	[ɔ:] Store, more, snore
U	[ju:] Blue, glue, clue, duke	[ʌ] Dull, skull, null, up	[ə:] Slur, blur, fur, turn	[juə] Cure, manure
Y	[ai]	[i]	[ə:]	[aiə]

	Byte, sky	Myth, mysti	Myrtle	Byre, tyre
--	-----------	-------------	--------	------------

Байқап отырғанымыздай, алты дауысты дыбыс төрт жерде төрт түрлі дыбысталады. Яғни алты дауыстыны жиырма төрт түрлі оқу керек. Осыны балаға ұқтыруға қанша уақыт қажет?

Иә, бізге әсіресе әліпби мен әліппе жөнінен өзге жұрт үлгі бола алмайтындығын қайталаудан жалықпаймын. Ақаңның әліппесімен сауат ашу өте оңай әрі тез. Бұл туралы Телжан Шонанов былай дейді: «...дети постепенно находя сходства и различия слов, легко и свободно, без особой поддержки учителя, незаметно для себя переходят от легкого к трудному, от простого к сложному, научаясь в то же время читать самостоятельно. Практика показала, что для того, чтобы научиться писать и читать по новому букварю, вполне достаточно 4 недель при средней способности детей» [3,44]. Яғни, біз Ақаң салған жолмен оқитын болсақ, онда әліппені қазіргідей үш тоқсанда емес, өте жылдам бітіретін боламыз.

Отызыншы жылдарға шейін әр ұлттың өздерінің сүйенер, сенер тұлғалары болды. Түркітану ғылымы бойынша ғана айтатын болсақ, өз ұлтының, өз тілінің қамын жеген ғалымдарды сонау 1926 жылы Бакуге жиналғандардың ішінен көреміз. Олардың бәрін жойып, Кеңес үкіметі өздері Мәскеу мен Петерборда оқытқан түркологтар орыс түркітанушыларының айтуына көзсіз бас ұратын болып тәрбиеленді. Ал өз ұлтының тау тұлғалары Бакуде өз пікірлерін еш қаймықпастан ашық айтып отырды. Соның ішінде Ақаң да бар. Бүкіл әлемнен Бакуге жиналған оқымыстылардың (Бартольд, Руденко, Миллер, Шобан заде, Самойлович, Малов, Ашмарин, Менсель, Шерба, Яковлев, Ольденбург және т.б.) алдында Ақаң орыс тілі жөнінде: «Правописание большей частью зависит именно от языка, от свойства языка. Если возьмем, например, язык русский, употребляющий этимологический принцип, то мы должны сказать, что этот язык хаотический, анархический, потому что одни и те же слова, при изменении ударения, принимают совершенно другие формы. Например: «вада», «воды», ударение изменилось, где раньше стоял звук «а», теперь появился «о». Это самый анархический, хаотический язык», – деді [4,417]. Осы жиында мүйізі қарағайдай орыс профессорлары, әсіресе Щерба мен Яковлев түркі әліпбилерінің ішіндегі ең озығы қазақтікі деп таныды. Кейін Н.Ф.Яковлев Ақаңның әліпбиіне қызығып, әрі қарай зерттей түсіп, қатты тәнті болып, «Математическая формула построения алфавита (Байтұрсыновский алфавит)» деген мақала жазды. Бұл басқа түркілерге үлгі болып, жиырмасыншы жылдың соңында олар да өздерінің ұлттық әліпбилерін жетілдіруге кірісіп кетті. Иә, бізде Ақаң салған дара жол бар. Соған қайта айналып түсуіміз керек. Бұл жолды кеңес үкіметі 1929 жылдан бастап жауып тастаған еді. Енді өз қолымыз өз аузымызға жеткенде сол сара жолды қайта айналып табуымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2013. - 630 б.
2. Оқу құралы. (Қазақша әліп-би). Жетінші басылуы. – Орынбор, 1925. - 72 б.
3. Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, 1999. - 567 б
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. - 444 б.

МРНТИ 16.21.49

Е.С.Қасенов¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ, Қазақстан.

ҚАЗІРГІ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖӘНЕ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі тілдің дамуындағы ауызекі сөйлеу тілінің орны қарастырылған. Қоғамдағы түрлі өзгерістер, ең алдымен ауызекі сөйлеу тілі арқылы көрініс беретіндігі сөз етіледі. Бүгінгі қоғамдағы ауызекі сөйлеу тілін, әсіресе жастар тілін зерделеу тіл дамуының көкжиегін айқындайтындығы туралы баса айтылған. Сонымен қатар мақалада тіліміздегі сан түрлі құбылыстардың алдымен ауызекі тіл негізінде танылатыны да жан-жақты қарастырылады.

Қазіргі жастар тілінде орын алып отырған түрлі жаргондар мен сленгтердің, жаңа фразеологиялық бірліктердің туындау себептері де көрсетіледі. Ауызекі сөйлеуде кейбір сөздер мен тіркестер көп жағдайда тілдік нормадан ауытқып жататындығы да айқын айтылып, мысалдар келтірілген. Бүгінгі заманның технологиялық жетістіктері салдарынан жастар тілінің жұтаңдығы, қысқа қайырылуы, ой жеткізудегі мәнерліліктің азаю салдары да қарастырылады.

Кілт сөздер: ауызекі сөйлеу тілі, коммуникация, тұрақты тіркес, қоғамдық құбылыс, қатысымдық қызмет, қатысымдық үдеріс.

E.S.Kassenov¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

PHRASEOLOGICAL UNITS AND LINGUOECOLOGY IN MODERN SPOKEN LANGUAGE

Abstract

The article considers the role of oral speech in the development of modern language. It is about various changes in society, primarily through speech. Special attention was paid to the fact that the study of oral speech in modern society, especially young people, determines the horizons of language development. The article deals with various phenomena in our language, primarily on the basis of oral language.

In the modern youth language the reasons of emergence of various slangs and slangs, new phraseological units are specified. In colloquial speech, examples were presented where some words and phrases often deviate from the language norm. Due to modern technological advances, the language of young people has become poorer in consequence of which decreased expressiveness in comprehension.

Key words: spoken language, communication, stable phrase, social phenomenon, communicative activity, communicative process.

E.S.Kassenov¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ И ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ В СОВРЕМЕННОМ РАЗГОВОРНОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматривается роль устной речи в развитии современного языка. Речь идет о различных изменениях в обществе, прежде всего, через речевую речь. Особое внимание было обращено на то, что изучение устной речи в современном обществе,

особенно молодежи, определяет горизонты устную языка. В статье рассматриваются различные явления в нашем языке, в первую очередь, на основе устной речи.

В современном молодежном языке указываются причины возникновения различных жаргонов и сленгов, новых фразеологических единиц. В разговорной речи были изложены примеры, когда некоторые слова и фразы часто отклоняются от языковой нормы. Из-за современных технологических достижений язык молодежи стал беднее, впоследствии чего снизилась выразительность в осмыслении.

Ключевые слова: разговорная речь, коммуникация, устойчивая фраза, общественное явление, коммуникативная деятельность, коммуникативный процесс.

Бүгінгі күні сан түрлі технологиялық құралдардың адам өміріне етене енуі жаңа ұғымдар мен соны атауларды тудырып, адамзат тілінің дамуында ерекше зор ықпалға ие болып отыр. Бұл құбылыс тіл дамуының өткен ғасырлардағы дамуы мен тілдік бірліктердің қолданылу деңгейін салыстыра анықтауда да мүмкіндік туғызады. Тілдің дамуы, ең алдымен ауызекі сөйлеу тілі арқылы көрініс береді. Сол себепті де бүгінгі қоғамдағы ауызекі сөйлеу тілін, әсіресе жастар тілін зерделеудің маңызы ерекше. Өйткені, тіліміздегі сан түрлі құбылыстар алдымен ауызекі тіл негізінде танылады, көрініс береді.

«Тіл адам санасында шындықты бейнелеу мен жинақтау құралы болғандықтан, ол адамдардың интеллектуалдық әрекетінің де ерекше түрі болып саналады. Яғни, тіл мен сөйлеу – адам болмысының, оның жалпы табиғатының көрсеткіші»[1, 21]. – деген пікірді ескерсек, ауызекі сөйлеуде қолданысқа түскен тілдік бірліктер қай кезеңде де болмасын сол қоғам мүшелерінің интеллектуалдық деңгейін айқын танытады. Осыған орай бүгінгі әлеуметтік тілді осы кезеңде өмір сүріп отырған жастардың ойлау мен сөйлеуінің нақты көрсеткіші, бағалау межесі десек те болады. Ал оның әр кезеңде әр түрлі деңгейде болуы қоғамдағы жиі қолданыстағы ауызекі сөйлеу тілімен ұштасып жатыр.

Ауызекі сөйлеу тілінің аясы кең болғандықтан онда тілдің барлық лексикалық қабаты еркін қолданылады. Ауызекі сөйлеуде кейбір сөздер немесе тіркестер көп жағдайда тілдік нормадан ауытқып жатады. Бірақ кешегі мен бүгінгі ауызекі сөйлеу тілінің қолданылуында алшақтық бар. Ол тілдегі тарихи, саяси, экономикалық факторларға байланысты лексикалық бірліктердің қолданылуынан байқалады. Кешегі көркем тілді бүгінгі заманның технологиялық жетістіктеріне алмастырған жастар тілінің жұтандығы, қысқа қайырылуы, ой жеткізудегі мәнерліліктің аздығы уақыт озған сайын үдеп барады. Белгілі батыс ғалымдары (А.Янушкевич, В.Радлов) тамсанған ұлттың нәрлі тілінің бейнелілігі азайып кетті. Оның бір көрінісі бүгінгі ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданыстағы мынадай тіркестерден аңғарылады. Мысалы, «*жынды болып кету*» тіркесі. Бұл тіркестің мағынасы әдемі, сұлу, көркем, әсем немесе ажарлы болып кетіпті дегенді аңғартады. Ал «жынды» сөзінің негізгі мағынасы *есі ауысқан, есінен адасқан, есалаң*. Бұл тіркестегі «жынды» сөзінің әдемі, сұлу мағынасын иеленуіне ауызекі сөйлеудегі адам эмоциясымен байланысты айтылуы және қоғам мүшелерінің экспрессивтілігі күшті эмоционалды бірлікті жиі қолданысқа түсіруі де ықпал етіп отыр. Белгілі әдіскер ғалым Фатима Мұсабекованың қазақ тілінде эмоционалды мағына зат есім сөзге сөз тіркесіп келу арқылы беріледі» – деген пікір айтады [2, 54]. Жоғарыда келтірілген мысалда «жынды» сөзіне «*болу, кету*» етістіктерінің тіркесуі нәтижесінде сөзге эмоционалды реңк үстеліп қана қоймаған, оның бастапқы мағынасы мүлдем өзгерген. Мұндай мысалдар қатарында бүгінгі ауызекі сөйлеуде қолданылып жүрген «*бірлігі таусылу*» (*қоңырау соғу мүмкіндігі азаю*), «*әңгімесінің тізесі шығу*» (*қызықсыз болу, мәні жоғалу*) сынды тіркестерді де атауға болады. «*Әңгімесінің тізесі шығу*» – дәмі кеткен немесе уақыты өткенді, қалпына келмейтінді тізесі шыққан киім сипатымен аңдату. Соңғы келтірілген мысал өткен ғасырдың 90-шы жылдарынан бері қолданыста бар болса, «*бірлігі таусылу*»

ұялы байланыс телефонының қолданылуымен жиі көрініс тауып келеді. Бұдан қоғамдық құбылыстар тілімізде түрлі тіркестердің пайда болуына ерекше ықпал етеді және олар ең алдымен ауызекі сөйлеу тілінде пайда болады деген тұжырым айта аламыз.

«Жынды болып кету» жас буынның ерекше ықпал ету мақсатынан туындаса, «бірлігі таусылу» жаңа заттар мен құбылыстарды атау қажеттілігінен туындаған. Бүгінгі күні аталған тілдік бірліктердің ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылып, кең таралғандығынан олардың туындаған кезеңі мен изоглассасын нақты анықтау да мүмкін емес. Аталған тілдік бірліктер бүгінгі қоғам мүшелерінің қарым-қатынас жасау барысында қажетін қандай деңгейде болмасын өтейтіндіктен жиі көрініс табуда. «Бірлігі таусылу» тіркесі уақыт өте келе әдеби тіл қатарынан табылуы да ғажап емес. Бұл тілдің уақыт тудырған құбылыстарға икемделуін айқындайтын сәтті тіркес деуге де болады. «Тіл байлығы, тілдің икемділігі оның қоғамдық қызметінің ұлғая түсуімен, әдеби тілдің нышан белгілерін дамыта түсумен ұштасып жатады»[3, 416]. Олай болса, ауызекі тілдегі аталған тіркестердің тілдің қоғамдық қызметінің ұлғаюында ықпалы бар. Демек, ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылып жүрген сөздер мен тіркестердің әдеби тіл қатарына ойысуы тілдің қоғамдық қызметімен тығыз байланысты екендігін де айқындайды. Бұл ойымыз орыс ғалымы Ф.П.Филлиннің: «Структура языка не безразлична для целей общения. Изменение общественных функций влечет за собой и изменение как отдельных элементов языковой структуры, так и постепенно структуры в целом... Внутренние закономерности развития языка из потенции превращается в реальные изменения только в пределах его общественных функций и благодаря им» – деген пікірімен үндеседі [4, 154]. Шынтуайтында, тілдің дамуы немесе өміршеңдігі, құлдырауы мен қолданыстан шығуы күллі тіл біліміне тән құбылыс. Бұл өз кезегінде тілдің қоғамдағы белсенді қызметімен тікелей байланысты.

Қазіргі ауызекі сөйлеу тілінде екі немесе одан да көп дара сөздердің бірігуі, тіркесуі арқылы жасалып, эмоционалды мәнге ие болатын тіркестер де бар. Мысалға ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылып жүрген «құлақтан тебу», «құлаққа латша ілу», «құлағына отыру» сынды эмоционалды бірліктеріміз мағынасы бір-біріне жуық емес сыңарлардан жасалғанына қарамастан, біртұтас лексикалық мағына береді. Дәлірек айтсақ, аталған тіркестер фразеологиялық тіркестердің ішкі мағына бірлігі мен тұтастығына толықтай сәйкес келеді. Мысалы, «құлақтан тебу» мен «құлаққа латша ілу» жалған сөйлеу, өтірік айту мағынасындағы өзара синонимдес тіркестер деуге болады. Тек ауызекі сөйлеу тілінде ғана кеңінен қолданылып жүрген бұл тіркестердің ұғымдық өзегі, ядросы – «құлақ». Ұлт тілінде «құйма құлақ» сынды тіркестің қалыптасуы да осымен байланысты. Адам абстрактылы ұғымдардың мағынасын алдымен құлақ арқылы естиді, біледі. Жете таниды. Міне, сондықтан да белгілі бір ұғымдардың мән-мағынасын жете білу, терең ұғыну зат пен құбылыс, ұғым атауларын көру, есту, түйсіну арқылы жүзеге асатыны аңғарылады. Ендеше, ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылатын тілдік бірліктер құлаққа жиі естілетіндіктен олардың жиі қолданылуы, жылдам таралуы заңды құбылыс болып табылады. Ал бұл өз кезегінде, яғни белгілі бір кезеңде жаппай қолданысқа ие болған сәтсіз қолданыстардың белең алуына және әлеуметтік ортада жиі қолданыстағы нәрсіз жаргондар мен сленгтердің әдеби тілдің дамуына аз мөлшерде болсын бөгет жасайды. Сондықтан қандай да болмасын ауызекі сөйлеу тілі әдеби нормаға сай келуі оңды болар еді. Ауызекі сөйлеу тілінің әдеби нормаға сәйкестенуі әлеуметтік ортаның интеллектуалдық деңгейін де арттырады анық. Белгілі ғалым Рабиға Сыздық: «Ауызша сөздің жиі қолданылатын жері – алқатоп алдындағы сөздер. ...Алқатоп алдында дұрыс сөйлеп дағдыланған адам күнделікті ауызекі сөйлеуде де біршама әдеби нормаға сай, дұрыс сөйлеуге үйренеді. Бұл күнде орыс қауымының, әсіресе қалаларда тұратындардың басым көпшілігінің ауызекі сөйлеу тілі де ауызша дамыған әдеби тілге ауысып барады, яғни жалпы әдеби тілдің нормаларын сақтап сөйлейді деген пікір айтылуда. Ал қазақ

қоғамында мұндай теңесу, яғни күнделікті тұрмыстық ауызекі сөйлеудің әдеби тіл нормасымен көрінуі жоққа тән» - деген тұщымды ой айтады[5, 193 б.]. Бұған қазіргі ауызекі сөйлеу тіліндегі эмоционалды реңкі күшті, бірақ жағымсыздау мәні басым «құлақтан тебу», «құлаққа лапша ілу», «сағыздай созылу» сынды сәтсіз қолданыстардың етек алуы ықпал етіп отыр. Салыстырмалы түрде айтар болсақ, жоғарыдағы тілдік бірліктер өткен ғасырда «сан соқтырып кету», «түлкі бұлтаққа салу», «қамырша созылу» сынды бейнелі тіркестермен жиі көрініс тапқан-тын. Ал бүгінгі әлеумет тілінде бұлардың қолданылу жиілігі азайғаны байқалады.

Бүгінгі таңдағы лингвоэкологиялық саралау жұртшылықтың сөйлеу мәнеріндегі лексикон мен фразеологиялық қордың тым жұтаңдығын айғақтайды. Бұл үлкендерге де, жастарға да тән болып отыр. Тіпті «Тырнақ астынан кір іздеу» – бәле іздеу; «Жауын жаумай су болу» – өз өзінен ашулану; «Көзіне көк шыбын үймелету» – басыну, қорлау, жазалау; «Төбе шашы тік тұру» – қорқу; «Мұрнына су жетпеу» – қолы тимеу тәрізді ауызекі қолданыста жиі ұшырасатын тұрақты тіркестердің мағынасын жете түсіне бермейді. Оның басты кілттипаны мұндай фразеологиялық тіркестердің ауызекі сөйлеу тілінің өзінен көрініс таппай отырғандығынан деуге болады. Сондықтан да тіл экологиясына назар аудару уақыт талабы болып отыр. Әдеби тіл бастауы – ауызекі сөйлеу тілі тым қарабайырланып, бейнелі сөздердің қолданысы көмескі тартып барады. Сол себепті де бүгінгі ауызекі сөйлеудегі нормадан ауытқу себептерін нақтылы анықтау және оны жоюдың жолдарын іздестіру тіл ұстанушының танымдық өрісі мен сөз мәдениетін танытатын лингвоэкологияға деген қызығушылықтың артуымен анықталады. Бүгінгі қоғамдағы ауызекі сөйлеу мәдениетінің тұралауы ұлт тілінің өміршеңдігіне кедергісін тигізері анық. Бұл орайда жергілікті ұлт қоғамдық салалардың қажеттілігін өтейтін өзге тілді шарасыз таңдауға мәжбүр болады. Оның түбі «сөзі жоғалған жұрттың, өзі де жоғаладыға» (А.Байтұрсынов) әкеледі. Сондықтан да сөз қолдану мәдениетін арттыратын негізгі шаралардың бірі – тіл тазалығы. Қоғамдық орындардың қайсысында болмасын айтайын деген ойымызды ана тілімізде еркін жеткізу, сөйлегенде бөгде тілдік элементтерді – жаргондарды, диалектілерді, варваризмдерді араластырмай жатық, анық сөйлеу – тіл тазалығын сақтаудың басты шарты.

Ал қазіргі әлеуметтік ортада қазақша-орысша араластырып сөйлеу, әуелі «жаргон», «сленг», «варваризм», «арго» сөздерін қосып сөйлеу тілі орнығып келеді. Мәселен, күнделікті қарым-қатынас барысында көпшілік қауым «базар жоқ», «лапша ілді», «құлақтан тепті», «картонны жарды», «қуады екенсің», «лақтырып кетті», «қоянның суретін салып кетті», «қораға кірді», «балта қадады», «шашып тастады» сынды сөздер мен сөз тіркестерін жиі қолданылуда. Ауызекі қатынаста орыс тілі сөздерін қыстырып, аралас сөйлеуіне, сөздерді толық айтпауына әлеуметтік желідегі қарым-қатынастар, күнделікті теледидар мен радиодағы түрлі тілдегі бағдарламалар да азды-көпті ықпал етіп отыр. Мұның барлығы ауызекі сөйлеу тілінде көрініс тауып жатыр. Осымен байланысты бүгінгі буын өкілдерінің ауызекі сөйлеу тілінің ерекшелігі, оның ұлт тілін дамытудағы орны туралы ғылыми зерттеулер жасау қажеттігін де анық көрсетіп отыр.

Түйіндей келгенде, қазіргі ауызекі сөйлеу тілінде жаңа сөздердің пайда болуы және жиі қолданысқа түсуі – әлеуметтік құбылыс. Қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерге сай орын алған құбылыстар: жаһандану жағдайындағы ақпарат ағынының артуы, ғаламтордағы әлеуметтік желілердің пайда болуы ұлт тілінің өзгеше арнаға бұрылуына түрткі болып келеді. Осымен байланысты ауызекі сөйлеу тіліндегі сөз қолдану өзгешілігі күн өткен сайын айқындала түсуде. Бұған қазіргі ауызекі сөйлеу тілінде қолданылып жүрген сөздер мен сөз тіркестері нақты дәлел. Жоғарыда атап көрсетілген тіркестер ауызекі сөйлеу тіліндегі ғана қолданыста қалуы немесе уақыт тезінен өтіп әдеби тілге енуі де мүмкін. Ал

ұлт тілінің елегінен өткен тілдік бірліктердің тілдің түрлі саласында қолданысқа түсуі – тіл дамуының, тіл өміршеңдігінің бір парасы.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Дәулетбекова Ж.Т. Сөз мәдениеті және шешендік: оқыту теориясы мен әдістемесі. Монография. – Алматы: «Нұрай Принт Сервис», 2014. – 210 б.
2. Мұсабекова Ф.М. Қазақ тіліндегі зат есім стилистикасы. – А., 1976. – 108 б.
3. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 472 б.
4. Очерки по теории языкознания / Институт русского языка АН СССР. — М.: Наука, 1982. — 336 с. — 4 300 экз. (в пер.) (2-е изд. 2008).
5. Сыздық Р. Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 242 б.

МРНТИ 16.21.45

Б.Қасым¹, Г.Суамбекова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

СӨЙЛЕУ ЕТІСТІКТЕРІ: ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ КОГНИТИВТІ МОДЕЛІ

Аңдатпа

Мақалада сөйлеу – адам санасының басты белгісі ретінде зерделенеді. Сөйлеу мен сананың пайда болып, біртін деп қалыптасуын тек биологиялық жағдайлардан емес, ең бастысы қоғамдық-әлеуметтік, тарихи факторлармен байланысты қарастырылады. Когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдары – «ғалам бейнесі» «ғаламның тілдік бейнесі» және «когнитивтік модель немесе ғалам моделі» талданады. Ұлттық дүниетаным құндылықтарын жинақтаушы тірек ұғымдар: **сөйле-** етістігінен көрінеді. Сөйлеу етістіктері – тілдің лексикалық қорын байытатын тілдік бірліктер, оның мағыналық құрылымын, семантикалық дамуын когнитивтік және семантикалық аспектіден зерттеудің маңызы зор.

Кілт сөздер. Сөйлеу етістіктері, лексика-семантикалық топ, когнитивті модель, моделдеу, әлемнің тілдік бейнесі, прототип.

Б.Қасым¹, Г.Суамбекова¹

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

ГЛАГОЛЫ ГОВОРЕНИЯ: КОГНИТИВНАЯ МОДЕЛЬ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Аннотация

В данной работе изучаются подходы к определению глаголов речи, предлагается собственное рабочее определение: глаголами речи называются все глаголы, В статье рассматривается как лексико-семантическая группа, изучению глагольной семантики и предложить теоретическое обоснование системному когнитивному подходу к описанию значения глагола речи. Охарактеризовать способы категоризации действительности во внутрисловных и межсловных глагольных парадигмах. Авторы анализируют существующие классификации глаголов речи и предлагают собственную классификацию, основанную на различии семантики.

Ключевые слова: глаголы речи, лексико-семантическая группа, когнитивная модель, моделирование, языковая картина мира, прототип.

B. Kasym¹, G. Suambekova¹

¹ Abay Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan

VERBS OF SPEAKING: A COGNITIVE MODEL OF THE LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Abstract

In this paper, we study approaches to the definition of verbs of speech, we propose our own working definition: all verbs are called verbs of speech. The article considers it as a lexical-semantic group, studies verb semantics and offers a theoretical justification for a systemic cognitive approach to describing the meaning of a verb of speech. Describe the ways of categorizing reality in the intra-word and inter-word verb paradigms. The authors analyze existing classifications of verbs of speech and propose their own classification based on the difference in semantics.

Keywords: *verbs of speech, lexical-semantic group, cognitive model, modeling, linguistic picture of the world, prototype.*

Кіріспе. Сөйлеу – адам санасының басты белгісі. Сана мен тіл адамзат қоғамының тарихи дамуының, олардың іс-әрекетпен айналысуының, еңбек құралдарын жасап, пайдалана білудің нәтижесі. Тіл, сөйлеу ежелден бері жеке адамның да, қоғамдық ой-санасын дамытып жетілдіруде аса маңызды рөл атқарады. Жүсіп Баласағұн «Сөз, өсиет – өліден тіріге, Мираc тұтса, пайда өзіне, діліне.... Ақылдың көркі – тіл, тілдің көркі – сөз» [1, 101] (курсив – **Б.Қ.**) деп тіл мен сөздің мәні мен мазмұнын, қасиетін дәлелдеген. Адамдардың арасында қатынас құралы ретінде тілдің қызмет атқаруы – оның негізгі қызметі. Тіл арқылы ойды басқа біреуге жеткізуді **сөйлеу** дейді. Сөйлеу – пікір алысу процесінде жеке адамның белгілі тілді пайдалануы. Сөйлеу үдерісі арқылы адам өзінің білімін, өмірлік тәжірибесін байытып қана қоймай, сонымен қатар ғасырлар бойы жинақталған қоғамдық тәжірибені меңгеруге де мүмкіндік алады. Ойдың тілі – сөз. Сөз арқылы ой сыртқа шығады.

Теория. Когнитивизмнің басты зерттеу нысаны – адамзаттық когниция. Оны тек байқау, бақылау әдістері арқылы зерттеп қоймай, *менталді репрезентациясын* (ішкі танымын), білімінің негізін қалыптастырған символдар мен адамның стратегиялық таңбаларын айқындау. Демек адамның когнитивтік әлемі оның ойлау әрекеті мен тәжірибесі арқылы анықталады. Адамның бұл әрекетін танытатын негізгі белгі – оның тілі. Себебі тіл – адамның қабылдаған ақпаратын өңдеп санада реттеген нәтежесін көрсететін құрал [2].

Етістіктің лексика-семантикалық тобының микрожүйесіндегі сөйлеу етістіктерінің *әлемнің тілдік бейнесінің* моделденуі жайлы ғалымдар әртүрлі бағытта түрлі мақсатта қарастырды:

- лексика-семантикалық топтың құрылымдық-жүйелік, функционалды-семантикалық, семантикалық тұрғыдан (Г.В. Степанова, Л.М. Васильев, Л.Г. Бабенко т.б. еңбектер);
- әр түрлі тілдерді типологиялық лексика-семантикалық жүйелерді салғастыру (Г.А. Храмова, Л.А. Клибанова, В.И. Зимин, Фам Тхай Нги т.б.);
- сөзжасамдық және лексикалық семантика (О.М. Соколов, Т.Д. Сергеева, т.б. еңбектер) т.б. бағыттағы зерттеулерді атауға болады.

Етістікті тілдік бірліктердің тілдік жүйеде тұтастықта қарастыру мен осы мақсатқа жету үшін белгілі моделді таңдау қажет. Осындай тиімді моделдерді (А.А. Уфимцева, О.И. Блинова, Д.Н. Шмелёв т.б.) еңбектерінде шешімін тауып, лексика-

семантикалық топтар саралауда үш түрлі жүйелі арақатынас арқылы құрылым жасайтынын: жасалу шегі мен қасиеттерімен әлемнің тілдік бейнесін үлгілейтінін көрсетеді.

XXI ғасырдың басынан *модель* және *моделдеу* ұғымы ғылыми зерттеулерде белсенді қолданысқа ене бастады. *Ақыл → ес → ақиқат → ой → таңба → шындық* т.б. арасындағы қатынасты талдау мәселені шешуге көмектеседі. Жалпы *моделдік жүйе* – адамзаттық құндылық, осы жүйемен саралау арқылы *сөздің когнитивті әлемін, ұлттық ойтұжырым жүйесін (менталді)* анықтауға мүмкіндік алады. Адамның когнитивті дүниесі оның ойлау әрекетінен көрінеді, сол әрекетті танытатын негізгі белгі – оның тілі. Тілдік жүйенің құрылымын, ұлттық тілдің табиғатын танудың жолы – тілдік таңбаларды, оны құрайтын бірліктерді, олардың мазмұндық жағы мен тұлғалық жағын тілдің өз заңдылықтары негізінде талдау, екінші жолы – *ақиқат өмір, ойлау, танымдық* тұрғыда бір-бірімен байланыста қарастыру. Осы тұрғыдан *таңба → мағына → мәнділік* сөзтізбегіндегі соған сай сөздің түп негізінде концептуалдық мәні *символ → образ → ұғым* барлық кумулятивті мазмұндық формасы жатады. Гумантарлық ғылым саласында бұл ұғым белгілі *кескіндердің* немесе *шындық болмыстың абстракттылық сызбасын* білдіреді. В.И. Карасик: «модель как исследовательский конструкт реальности представляет собой рабочий инструмент для изучения сущности рассматриваемого явления» - [3, 6] деп тұжырымдайды.

Когнитивті модель – табиғи тілдегі категориялау үдерісін сипаттау. *Когнитивті модель* мынадай талаптарға негізделу тиіс, яғни адамның концептуалды жүйеге тікелей негізделген қабылдауы мен қоғамдық, әлеуметтік тәжірибесіне қатысты. Осы тұста мынаны түсіну қажет, ой – бейнелі, метафора, метонимия және «менталды бейнелілік».

Моделдеу – когнитивті лингвистикада семантикалық зерттеулерде қолданылатын негізгі әдістердің бірі. Е.Г. Беляевская: «В частности, считается перспективным изучать принципы моделирования полисемии, так как это позволит не только фиксировать языковые факты, но и вскрыть причинно-следственные связи, объясняющие, почему для данного языка характерна определенная система обозначения и форма выражения мыслей» деп түйіндейді [4]. Сол тілге тән жүйені таңбалаудың себеп-салдары мен ойды берудің формасы екені көрінеді.

Ғалам бейнесінің тілдік сипаты. Когнитивті лингвистиканың басты назар аударатын негізгі ұғымдары – «*ғалам бейнесі*» «*ғаламның тілдік бейнесі*» және «*когнитивтік модель* немесе *ғалам моделі*». Ғылыми еңбектерде *ғалам бейнесі* (картина мира) *ғаламның тілдік бейнесінің* (языковая картина мира) орнына қолданыла береді. Мәні жағынан бұл екі ұғым екі мазмұн-мәнді білдіреді. *Ғаламның тілдік бейнесі* термині философия мен логика аспектісінде Л.Витгенштейннің ұсынуымен қолданылған. Ал антропология, семиотика-лингвистикаға оны енгізген Л.Вайсгерберде ол «*ғаламның тілдік құрылуы*» (языковая мирозидание) –деп аталады [5, 445]. Ғаламның тілдік құрылуы – тілдегі әрекет етуге бағытталған *рухани қуат* түсініледі, онда тілдік бірлік арқылы ғаламның қайта құрылуы жүзеге асырылады. Т.А. Золотованың пікірінше «человек – центральная фигура языка и как лицо говорящее, и как главное действующее лицо мира, о котором он говорит» [6, 112]. Б.Қасым: «Әлем бейнесі – адамның өмір сүру салтын, ерекшелігін білдіретін концепцияның негізгі ұғымы. Әлем бейнесі адамзаттың тұрмыс-тіршілігін, оның әлеммен қарым-қатынасын, өмір сүрудің маңызды шарттарын білдіретін іргелі ұғымдардың қатарына жатады. Әлем бейнесі – әлем (дүние) туралы тұтас образ.

Әлем бейнесі мынадай функцияларды атқарады:

- ◆ *әртүрлі субъекті мен объектілердің табиғи және жасанды процестері мен қалыптары, қатынастары, жағдаяттарына т.б. атау беру функциясы;*
- ◆ *тілден тыс шындықтардың нәтижесін категориялау;*

- ◆ тілден тыс шындықтар бағыты (ориентация) функциясы;
- ◆ субъекті мен объектілердің белгілі мәдениеттерін т.б. сәйкестендіру (идентификации) функциясы т.б.

Сонымен *әлем бейнесі* шындықты туралы *білімді жинақтап ретке келтіру. Әлемнің ұлттық тілдік бейнесі* – тілде (барлық деңгейде) *дүниені тану, әлем моделі*, сол ұлтқа тән ұлттық ерекшелікті бейнелейтін бірліктердегі көрініс тәсілі:

1) *ұғымдық компонент*; 2) *құрастырушы мәндер*, 3) *бейнелі*; 4) *мәдени-менталды*; 5) *тілдік*» - әлем бейнесінің негізгі компоненттері мен ерекшеліктерін көрсетеді [7, 111-117].

Л.Вайсгербер теориясының негізін *тілдік мазмұн* құрайды. Яғни, ғаламның тілдік бейнесіне бейнелер емес, бейнеленгендер енеді. Ол – адам баласы жинаған тәжірибесінің жемісі. В. фон Гумбольдтың тілдік әлемді қабылдау концептісін Л.Вайсгербер екіге ажыратып қарастырады: 1. *Аралық әлем* және *ғаламның тілдік бейнесі* (тіл құралдарымен ғаламды құрау). *Аралық әлем* Вайсгербердің пікірінше, адамда шындықтың қабылдануын анықтайтын тілдік әрекеттің статистік (сандық) өлшемін көрсетеді. Аралық – ол ғаламды танушы *субъекті* мен *шындық нысан (объект)* арасында болады. Бұл тұжырым *аралық әлем* категориясы когнитивтік ғылым мен жасанды интеллектінің маңызды ұғымы *ғалам моделі* немесе *когнитивтік моделмен* тікелей қатысты. Ғалам моделі *концептуалды* мәнге ие. Оған сол немесе басқа формада (фрейм, сценарий, семантикалық өріс, т.б.) субъектінің шындық болмыс туралы түсініктері, нақты деректер, оқиғалар туралы концептуалды білімі тіркеледі [5, 457]. Ғалам бейнесі, ғаламның тілдік бейнесі және адам санасының арақатынас моделі. Ғаламның тілдік бейнесінің танымдық, логикалық мәнін түсінуге, сонымен қатар әлемнің тілдік бейнесі тақырыбы Е.С. Кубрякова, В.А.Маслова, Е.С. Яковлевалардың еңбектерінде лингвомәдениеттанымдық сипатта қарастырылады. Осы тақырыпқа арналған: Ю. Степанов, Ю.Н. Караулов, Н.Д. Арутюнова, В.Н.Телияның т.б. тілшілердің теориялық еңбектерде ғаламның тілдік бейнесінің түрлі белгілері көрсетіледі. Олар бұл мәселені қарастыруда тіл мен мәдениет негізіне сүйенеді. Ғылыми тұжырымдарына арқау болған мәдениет пен тіл арасындағы байланыстың негізі туралы теориялар Э.Сепир мен Уорфтың лингвистикалық ықтималдық теориясының негізін танытқан «этнос дүниетанымындағы ерекшеліктің ізі халық тілінде сақталады» деген қағидамен астасып жатқандығы заңды. И.В. Черемисинаның жіктеуінше ғаламның тілдік бейнесі *әмбебап және идиоэтникалық* ғалам бейнесі деп бөлінеді [8]. Ғалам бейнесін жасауда тілдің орны ерекше. Ол адам табиғатының тереңінен шығады, тұтас алғанда тіл – шығармашылық көрініс. Халық тілдің қалай жасалғанын білмей-ақ, санасыз қолданғанмен, өз қажетіне пайдалануда әр тілді тұтынушы өз керегін талғап, таңдап іске жаратады. Ғаламның тілдік бейнесінің (*әлемнің ұлттық тілдік бейнесі*) идиоэтникалық сипатын ашу үшін рухани мазмұн болмысын, нақты тілде бекітілген ғаламға ерекше ұжымдық көзқарасты, алғашқы атаудың қисынды байланысын тану қажет, яғни тілдік мазмұндағы шындықты ерекше этникалық таныммен көру керек. Тілдік мазмұнды игеру, тілдік белгілер мәнін игеру емес, ғаламды көрудің ұлттық тұрғыдан меңгерілуі және тілдік жүйенің қызмет етуінің негізіндегі терең когнитивтік категорияларды меңгеру тұспалданады. *Тілдік мазмұн* бір негізден екінші негізге өтудің әрі өзегі, әрі аралық қозғаушы күші, қуаты ретінде когнитивтік негізде ерекше мазмұнға ие, соған қызмет етеді. Мұндағы *мағына* бір сөздің беретін ұғым, түсінігі емес, күрделі семантикалық бірлік. Ол тілдік бірліктердің қандайын болса да (сөз, сөз тіркесі, сөйлем, дискурс) белгілей алатын, семантикалық өріс ретінде де көрініс беретін *мағына*. Онсыз ол концепт деңгейінеяғни когнитивті мазмұнға көтеріле алмайды. Мағыналардың бірлігі, байланысы, барлық қасиет-бітімі өзара арақатынас деңгейінің белгілі деңгейінде концептіні ұйымдастырады, *мағына (семантика)* өзегін прототип құрайды. Яғни (ішкі мазмұн – *ішкі форма* (өзек) концептке қатысты түсіндірілуі керек.

Г.Г.Гиздатов прототипті-типтік бейне, ал концепті объект туралы білім, ойлау бірлігі ретінде түсіндіреді, сызба үлгісін былай береді: [9, 17]. **Прототип** → мағынаны жасауға негіз болса, мағына → концепт құруға негіз. Мұнда *ішкі форма*, не *тілдік мазмұн-өзек (ядро) прототип* → *мағына* → *концепт* жасалуының әрі өзегі, әрі аралық байланыстырушы екені байқалады, сол сияқты оның имплициттілігінен хабар береді.

Сөйлеу етістіктерінің ассоциативтік өріс құруы. Концептік талдаудың басты мақсаты – ғалам туралы білім моделін құру және ғаламның тілдік бейнесін түсіндіру. Әр халықтың өмір тәжіребесінің күрделілігіне, қалай, нені басынан өткергеніне қарай тілдік білімі де өзгеріске түсіп отырады. Ассоциация адамның жеке, субъективтік тәжіребесіне негізделген құбылыстар мен объектілер арасындағы байланыс. Оның ерекшелігі, біріншіден, адамзат тәжіребесіне сай құрылғанмен дербес ойлаудың сәттік көрінісі болуы. Ассоциация белгілі бір ұлт өкілінің сол ұлтқа тән болмысын да, субъективті және ситуациялық білім мазмұнын да, әлеуметтік құбылыс әсерін де белгілер мүмкіндік береді.

Тәжірибе мен нәтиже. Сөйлеу етістіктері. Негізгі түбір етістіктердің семантикалық құрылымы арнайы талдауды қажет ететін топ. Олар негізінен бір және екі буынды болып келеді. Оған негізінен төмендегі етістік терді жат қызуға болады. Мәселен, Е.Қажыбеков «Глагольно-именная корреляция галгольных корней в тюркских языках» еңбегінде түбір сөздердегі синкретизм мәселесін қарастырып, түркі тілдеріне ортақ **ajt/at* – *говорить, называть* ↔ *зов, клич, призыв, имя; til* – *говорить* ↔ *язык* т.б. бір буынды түбір сөздерді түркологиялық аспектіде тарихи-салыстырмалы әдіспен зерттеген. Тілші бұл түбірлердің түркі тілдеріне ортақ құбылыс екенін, сонымен қатар жалпы алтайлық синкреттік түбірлерді бөліп қараған [10, 129]. Е.З.Қажыбеков бір буынды түбір сөздердің көбінің құрамы мен мағынасында болған өзгерістерді жазба ескерткіштер тілімен, қазіргі түркі тілдерімен, сөз құрамында сақталған өлі түбірлермен салыстыра отырып дәлелдеген.

Бәс-, де-, айт-

Мысалы, Білімділер сөз *айтса*, Бәйгі атындай *аңқылдап*, Өзгелер басын изейді, Әрине деп *мақұлдап*... Ақсақал шығар бір шеттен: Малыңды әрі *қайтар деп*, Малшыларға *қаңқылдап* (Абай, 1, 71-б.).

«Сөйлеу» процесін білдіретін эмоционалды сөздер. Сөздің құдіреті зор: ол ойды білдіруде қолданатын құрал болып табылады. Өзгелермен қарым-қатынас жасау барысында сөйлеуге, сөзге байланысты әр алуан етістіктерді қолдануға мүмкіндік бар. Бұлар – қазақ тілінің сөздік қорының бай екендігінің айқын куәсі. «Речевое действие как объект и предмет когнитивного моделирования» – видение феноменологии речевого действия как объяснительной силы для постижения когнитивных сторон моделирования языковой картины мира, языкового сознания...» [11, 205]. Алайда әрбір сөз қолданыстың өзіндік орны, өзіндік ерекшеліктері болады. Берілген сөздердің барлығы сөйлеудің, сөздің, жалпы дыбыс шығарудың айналасындағы етістіктер. Бірақ олардың атқаратын қызметтері мен қолданылатын орындары бар, сонымен қатар мағыналық-семантикалық тұрғыдан біршама айырмашылықтарды көрінеді. Мәселен, *айғайла* мен *сыбырла* – мүлдем қарама-қарсы ұғымдар сияқты көрінеді, дегенмен ол да сөйлеудің семалары. Ал *мылжыңда*, *лепір*, *міңгірле* сияқты етістіктер арасындағы байланыстың алшақ еместігін байқалады. Мағыналары контексте, яғни мәтінде көрінеді. Әрбір сөз (сөйлеу) ұғымды жинақтап қорытады. Сөздің мағынасының кеңдігі, қолданылу өрістігілігі алуан түрлі. Етістікті семантикалық сипаты жағынан қарастырғанда, олардың қайсысы болсын, ең алдымен, мағына жағынан қимылды, амалды, әрекетті, істі, күйді т.б. іс-әрекетті білдіреді. Әлем, мәдениет, адам туралы тілдік білімді қандай да бір әдіспен интерпретацияласа да сөздің негізі **сатылы деңгейлерде** өзіндік ерекшелігін сақтайды:

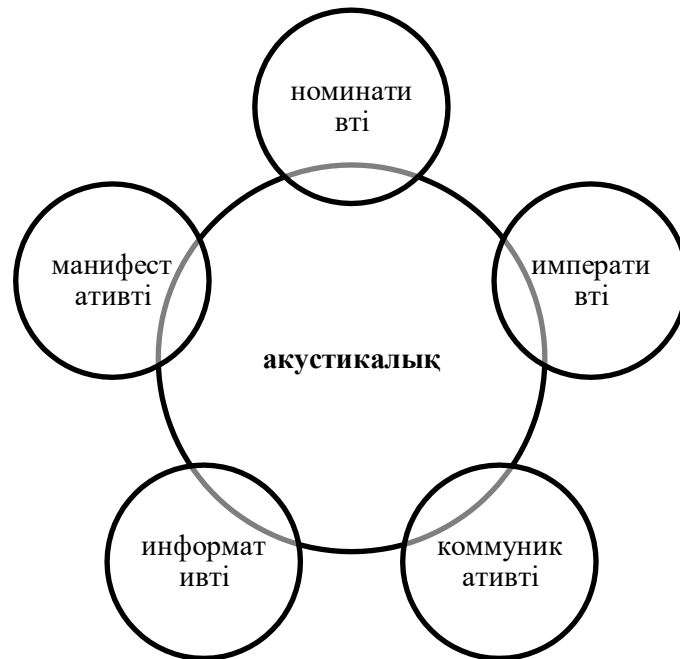
5. КОНЦЕПТУАЛДАНУ
4. ТҮСІНДІРУ
3. СӘЙКЕСТЕНДІРУ

2. ЖҮЙЕЛЕУ

1. БЕКІТУ (ФИКСАЦИЯ)

Сөйлеу әрекетінің жүйелік негіздері

Сызба, 1

Қарым-қатынастың орнауы, оның прагматикалық аспектісі тыңдаушының қабылдап, түсінуімен байланысты. Тілдің ықпал ету күшін анықтайтын – тыңдаушының әрекеті. Бұл – сөйлеушілер арасында қабылданған, қарым-қатынас жасаудың қалыптасқан сөйлеу нормалары болуымен байланысты. **Сөйлеу әрекеті**, адамдар арасындағы қарым-қатынас белгілі бір жағдайларда – мекен, уақыт кесіндісі – сөйлеу жағдаятында орын алады... сөйлеу жағдаяты сөйлеуші мақсаты арқылы тілдесім мазмұнында қамтылады. Оның – объективті шындықтың – сөйлем пропозициясында берілуі сөйлеуші мен тыңдаушының ортақ білім қорына, өзара қарым-қатынасына, сөйлеу мақсатының түріне тәуелді.

Сөйлеу етістіктері. Басқа семантикалық топтардағы етістіктер сияқты сөйлеуге қатысты етістіктер де мағына сабақтастығы бар етістіктің мағыналық жүйесінен үлкен орын алады. Семантика тұрғысынан: айту, сөйлеу, деу, әңгімелесу, кеңесу, тілдесу, шақыру, мұңдалау, дауыстау т.б. етістіктер сөйлеуге қатысты етістіктер тобына жатады. Сөйлеу етістігінің құрамына енген етістіктердің барлығы да белгілі бір ақпараты екінші біреуге жеткізу мағынасымен байланысты айтылады, яғни сөйлеумен байланысты қимылды білдіретін сөздер өзара мәндес болып қолданылады. Бұл барлық түркі және қазақ тілдерінде кеңінен қолданылатын, өзіндік мағынасымен ерекшеленетін топ. Сөйлеуге қатысты етістіктер өзінің семантикасымен жалпы етістіктерден бөлектеніп, ерекшеленіп, бірнеше семантикалық топтарға бөлінеді:

Сөйлеуге етістіктері туралы айтылған пікірлер, ғылыми еңбектер, семантикасына қарай топтау өзге топтарға қарағанда көбірек зерттелінген. Мәселен, Н.К. Дмитриев, Н.З. Гаджиева, А.А. Коклянова. Г. Кулиев, Ә. Әбілқажықтар зерттеу объектісі етіп, арнай қарастырып, зерттеген. Бұл авторлар сөйлеу етістігіне жататын сөздері этимологиясымен және түркі тілдерінің қайсысында сөйлеу етістігінің қайсысы кездесетіндігін олардың қолданылуын, оның өзіндік ерекшелігін, семантикасын ашып бергені белгілі.

Белгілі түркітанушылар Н.К.Дмитриев [12, 132-201], Н.А.Баскаков етістіктің лексика-семантикалық топтарын анықтап, олардың сөзжасам үдерісіндегі қызметін сипаттады [13, 352-387].

Сөйлеу етістіктерінің орыс тіл білімінде, түркітануда, сонымен қатар ғалымдардың назарында болды. Түркітануда етістіктердің мағыналық жіктелуі жайлы бастапқы сипаттама мағлұмат берген Н.К. Дмитриев башқұрт тіліндегі етістіктерді төрт мағыналық топқа бөледі: *қозғалу, іс-әрекет, сөйлеу және ойлау* етістіктері [12].

Н.З. Гаджиева мен А.А. Коклянова [14] өз еңбектерінде сөйлеуге қатысты синонимдес етістіктерін екі кішілеу топқа бөлген. Авторлар бірінші топқа таза сөйлеуге жататын түбір етістіктерді жатқызған. Ондай етістіктер көп емес, санаулы ғана, олар: *айт, де, сөйле*.

М.Д.Чертыкова: «Рассмотрение семантических особенностей и системных отношений в лексике целесообразнее вести на примере глагола, что обусловлено его сложностью, значимостью, центральной ролью в предложении и тексте. Лексика представляется сложной структурно- организованной системой, многосторонним и в то же время целостным объектом, проявляющимся в форме таких лексических объединений, как поле, лексико-семантическая группа» - дей келе, «Человеческая речь представляет собой психолингвистический процесс, форму существования человеческого языка. Речевыми средствами субъект передает свои мысли, эмоции, восприятие окружающей действительности. ...Они обозначают важную сторону человеческой деятельности – речевой акт, характеризуя его разные аспекты» деп тұжырымдайды [15, 249]. Екінші топқа сөйлеу әрекетінде дифференцияланған етістіктерді жатқызған. Бұл топқа жататын етістіктер көбірек және көпшілігі актив қолданылады. Мұның тағы бір ерекшелігі таза сөйлеу актісін білдіруінде, сол сияқты біреуі – актив, екінші –пассив қолданылады. Мысалы: *айту, сөйлеу, деу* етістіктеріне қарағанда жиі актив қолданылады. Мұндай ерешелік бұлардың басқа сөздермен тіркесімділіктен (валентность) байқалады. Осыған орай, *айту, сөйлеу* ой-пікір білдірумен қатар, өзіне қатысты зат есім сөздердің басым көпшілігімен тіркесіп жұмсалынады. Яғни *сәлем айтты, өтірік айтты, рахмет айтты, ақыл айтты, көңіл айтты, әңгіме айтты, айтып беру, сөз айтты* т.б. құранды етістік (составной глагол) тудырғанда белгілі бір ойды білдіре сөйлейді. *Сөйлеу* етістігінің өзге сөздермен тіркесімділік қабілеті аз, яғни сөйлеу етістігі бұлардың кез сөзбен тіркесе бермейді. *Әңгіме сөйле, ақыл сөйле* деп қолданыста кездеспейді. Ал, *сөз* дегенмен тіркесіп *сөз сөйлейді* сияқты күрделі құрылымда тудырып, баяндаудың қалпын білдіреді. Бұдан *айту – сөйлеу – деу* етістіктері семантикасы жағынан жақын өзара мәнделес, бірақ бірінің орнына бірі дәлме-дәл келмейтін, бірінің қызметін екіншісі үнемі атқара алмайтындығы мәлім. Оны осы сөздердің басқа сөздермен тіркесу қабілетінен актив, я пассив қолданылуынан аңғарылады.

Айт= етістігі тыңдаушы адамның нақты болу, болмауына байланысты болмай-ақ қолданылатын болса, *сөйле* етістігі әрі айтушының, әрі тыңдаушының нақты болуын талап етеді. Мысалы, *Сабырға айт* дегенде сөйлеу кезінде Сабырдың сол жерде болуы шарт емес, ал *Сабырға сөйледі* дегенде Сабыр сол жеде болуы шарт.

Сөйле= етістігі жеке адамға да, көпшілік қауымға *айт*- етістігі көпшілікке *хабарлау* информациясын белгілі бір стильдік талапқа байланысты береді. *Айт*= бірде *сөйле*= етістігінің беретін мағынасындай, ұзақ сөйлеу процесін де көрсетеді. Мәселен, *айтып бер, айтып отыр, айтып тұр* т.б. Сонымен қатар, *хабар беру, мәлімдеу, ескерту, жариялау* мағыналарын да білдіретіні аян. Мағынасы мен қолданылуы жағынан өте жақын мәнделес етістіктің тағы біреуі «сөйлеу» етістігі. Бұл түркі тілдерінің бәрінде қолданылады. Мәселен, «*сөйлеп кетті*» деген күрделі құрылым, қанша сөйлегені белгісіз, бірақ ондағы ұзақ процесті, тез қимыл әрекеттің бар екендігін көрсетеді. Ал, «*әңгімелесу, тілдесу, айтысу, тіл қатысу*», сөйлесу мағынасында екі кісінің не одан да көп адамның сөйлесуін білдіретін, негізгі түбірлерден өрбіген етістіктер.

Кесте -1

Семантикалық өріс	Мағыналар
<i>сөйле</i> =	Ойды ауызша түрде сөзбен баяндау, айту.

сөйлестір	этно. Қыз жеңгелерінің күйеу жігітті қалыңдықпен кездестіріп, сөйлестіріп алатын сыйы.
бажылда	1. Баж-баж ету, бажалақ қағу. <i>Бажылдаған ащы дауыс.</i> 2. Бажылдап, быжылдап қайнау. <i>Бажылдап сар самаурын келді.</i>
баж-баж: баж-баж етті	а) Бажылдап, шырылдасып ұрысты; ә) шабаланып үрді.
бажалақта	Баж-баж ету, бажылдау. <i>Кемпір бажалақтап, бірдеңелерді айтты.</i>
бажалаң қақты	Бажалаңдады, бажылдады.
былдырақта	Түсінікті айтпай <u>былдырлау</u> , шүлдірлеу. <i>Шала білген орысшаммен <u>былдырақтадым</u> (С.Мұқанов).</i>
шүлдірле	<u>былдырлау</u> , <u>былдыр-былдыр</u> сөйлеу. <i>Не деп шүлдірлеп кеттің (Д.Әбілев).</i>
шәлдірле	Бытпырақтау, <u>былдырлау</u> . <i>Ол саңылаусыз сақаулардың әдетімен шәлдірлеп сөйлей береді (Қ.Жұмаділов).</i>
ызыңда	Ызыңдаған дыбыс шығару, ызылдау. <i>Ара <u>ызыңдап</u> терезенің шынысына маңдайын қайта-қайта сарт-сұрт соғады (Бабақов).</i>
жекi	Біреуге қатты зеку, ұрысу. <i>Әлдекімге жекіп ұрысты.</i>
жекiр	Біреуге дауыс көтере қаттырақ ұрысу, зеку. <i>Әкесі баласына <u>жекiре</u> ұрысты.</i>
айғайла	Дауыстап қатты үн шығару, айқай салу.
айғайлап-үйғайлап	Улап-шулап, дабырлап.
сыбырла	Басқаға естіртпей ақырын айту.
қаңқ-қаңқ: қаңқ-қаңқ етті	қаңқылдаған дыбыс шығарды, қаңқылдады.
аңқылда	1. Ит пен құстың қаңқ-қаңқ еткен дыбыс шығаруы. <i>Ит <u>қаңқылдап</u> қалды.</i> 2. Ауыс. Қазымыр адамның көп сөйлеп, мазаны алуы. <i>Қаңқылдамай тыныш отыршы.</i>
зарла-	1. Сарнау, қақсау, зар илеу. <i>Күні, түні <u>зарлады</u>. Кең сарайға бармады (Ер Сайын).</i> 2. Мұң-шерін айтып жылау; зар еңіреу. <i>Қара бұлт жауып айымды, Жылаймын, күйем, <u>зарлаймын</u> (Мағжан).</i>
мыжыңда, міңгірле	Бір нәрсені естілер-естілмес етіп күбірлеу, анық айтпау, міңгір-міңгір ету. <i>Әлденені айтып <u>міңгірледі</u>.</i>
лепір	1. Күпсіну, бөсу, есу. <i>Ол ерлігін айтып, <u>лепіріп</u> отыр.</i> 2. ауыс. Алып-ұшқан, асқан-тасқан. <i>Оның <u>лепірген</u> көңілі су сепкендей басыла қалды.</i>

Бейнелі сөздер жалпы семантикасы жағынан еліктеуіш сөздер мен эмоционалды-экспрессивті лексикаға ұқсас. Бейнелі етістіктер өз мағынасында әртүрлі өзгерістер болатыны сияқты, бұлар семантикалық жақтан да өзгертіп, түрленіп тұрады. Сол өзгеріп, түрленуден сөздің мағынасы да өзгереді. Етістіктер іс-әрекетті, қимылды әдеттегіше бейтарап түрде білдірумен қатар, сол қимылдың әсерлігін қоса-қабат білдіретін де лексемалар бар. Яғни сөздің бастапқы мағынасымен қатар болымсыздық болса да,

қосымша мағынаға ие болады. **Сөзді бейнелі** ететін осы қосымша мағына. Сөз бейнелілігі оның тек экспрессивтілігін ғана емес, сонымен қатар *суреттілік, әдемілікжәне көріктілік қасиеті* бар. Мысалы: *өкіру - боздау, көку - мылжыңдау, түксию, күңкүлдеу - мыңқылдау - міңгірлеу, бақыру - бажылдау - ойбайлау - аттаңдау - айқайлау - шыңғырлау, сұлқылдау - жарқылдау - жымыңдау - ыржақтау, қылмыңдау, қайқақтау, шайқақтау, аңқию, қыңқылдау, тарсылдау, гүрсілдеу* т.б. Белгілі бір ойды бейнелі түрде айтып беруде сөздерді ауыспалы, келтірінді мағынада қолдана білудің мәні зор. **Бейнелік** – тілдегі мәнерлеу, көркемдеу тәсілдерінің көмегімен жасалған белгілі бір заттың, құбылыстың санадағы әсерлі, бейнелі көрінісі. Семантикасы жағынан жақын, бірақ эмоционалдық бояу дәрежесімен ерекшеленетін сөйлеуге қатысты синонимдес етістіктері де бар. Мысалы: «*Күмілжу- міңгірлеу- мыңқылдау-, мылжу-танту-көку-оттау-былшылдау*» т.б. сөздер сөйлеу етістігіне жататын семантикалық өрістер. «*Күмілжу-міңгірлеу-мыңқылдау*» - деген етістіктердің жалпы мағынасы естілер – естілмес түрде, ақырын дыбысты бәсеңдетіп, сөйлеуді білдірсе, ал, бұлар жеке-жеке *күмілжі-күбірлеу* дауысты бәсеңдетіп сөйлеуді, *міңгірлеуді, міңгірлеу-* мұрыннан сөйлеп *күмілжіді, мыңқылдауды, мыңқылдау-* анық я ашық айтпай, мұрыннан сөйлеп *міңгірлеуді* білдіреді. Мұндағы «*күмілжу-* бейтарап сөз болса, ал «*міңгірлеу, мыңқылдау*» етістіктері эмоционалдық жағымсыз мәні бар образды сөздер. «*Айту, сөйлеу*» қарапайым сөздің әдеби баламасы да, олардың семантикалық өрісі «*мылжыңдау, танту, көку, оттау*» т.б. сөйлеу етістіктер. Бұл етістіктерді экспрессивті-эмоционалды реңк беретін «*күмілжу, міңгерлеу, күңкілдеу*», «*айту*», «*сөйлеу*» семантикасы арқылы ойды дәл жеткізіп, мазмұнды дамыта түседі. Бұдан сөйлеу етістіктері көпшілік түркі тілдерінде, ертеден кең түрінде қолданылып келген мағыналық, семантикалық мәні бар, когнитивтік тұрғыдан шешуді қажет ететін етістіктер тобыдеп аутуға болады.

Қорытынды. Ұлттық болмыстың басты ерекшелігі етістікті лексиканының тілдік жүйедегі орны оның жасалуына негізгі тірек ретінде қолданылатын түбірлердің қызметімен айқындалды. Ұлттық дүниетаным құндылықтарын жинақтаушы тірек ұғымдар: **сөйле-** етістігінен көрінеді. Олар:

1. *Сөйлеу етістіктері өзінің мағыналық құрылымының күрделімен, лексика-семантикалық көпқырлығымен, функционалдық қызмет байлығымен басқа етістерден ерекшеленеді.*

2. Түркі тілдеріне ортақ етістікті түбір сөздік қордың негізі саналады.

3. Етістіктердің бейнелілігі: оқиғаны не әрекетті сөзбен әсерлі, бейнелі беру. Бейнелі етістіктер ассоциациялық байланыстар орнату арқылы көзге елестету, адамның сезім дүниесіне әсер ете отырып, жеткізу қазақ ұлтына тән ойлау моделінің негізгі ереушелігі болып табылады [16].

4. *Етістіктің семантикасын саралауда ғылыми тұжырымдар сөйлеу етістігінің семантикалық құрылымын ашуға, одан тараған сөзжасамдық түбірлес сөздердің өрісін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл етістік семантикасына байланысты халықтың таным-түсінігі арқылы ұлттың дүниетаным ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді.*

5. Етістік мазмұнында ұлттық менталитетке тән ерекше ойлау модельдерін жеткізетін тілдік бірліктер қолданатын аясына қарай семантикалық топқа байланысты.

Сөйлеу етістігінің **когнитивті моделі** – адам танымында шынайы өмірде орын алған әрекет *белгі-таңба* ретінде *сақталады*. Ол – орын алған, нақты үдеріс. Адам танымы орын алған үдерісті *таниды*. Оны өзінде бар ақпараттармен *идентификациялайды* (сәйкестендіру). Келесіде адам танымы оны өзінде бар ақпараттармен *салыстырады, әрекетті* ұлттық құндылықтар тұрғысынан *бағалайды* (жақсы, жаман). Сөйлеу етістігінің семантикалық өрісі мен коммуникациядағы қызметін адам танымындағы когнитивті процестермен байланысты түсіндіру, оның ішкі жүйесіндегі сөзжасамдық үдерістерді реконструкциялауға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Баласағұн Ж. Құтты білік. Рухнама – Павлодар: ЭКО, 2003. – 208 б.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учеб.пособие. 3-изд. – Минск: ТетраСистемс, 2008. – 272 с.
3. Карасик В.И. Языковая матрица культуры. – М.: Гнозис, 2013. – 320 с.
4. Беляевская Е.Г. К проблеме моделирования полисемии (межъязыковые соответствия как основание изучения принципов формирования семантической структуры слова) // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2008. № 544. – 14-22 с.
5. Вайсгербер Йохан Лео. Родной язык и формирование духа / Пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О.А. Радченко. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 232 с. (История лингвофилософской мысли).
6. Золотова Т.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
7. Қасым Б., Мамадиярова Н. Қазақ тіліндегі менталды етістіктердің семантикалық сипаты. // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршы. Филология ғылымдары сериясы, №2 (68) 2019. Ғылыми журнал. – Алматы, 2019. – 111-117 б.
8. Черемисина Н.В. Языковые картины мира и их семантическое взаимодействие в художественном тексте // Материалы Международной научно-практ. конф. – М.: МГПУ, 2002. – 12-23 с.
9. Гиздатов Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы: Ғылым, 1997. – 176 с.
10. Кажибеков Е. Глагольно-именная корреляция галгольных корней в тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 272 с.
11. Антонова С.М. Глаголы говорения – динамическая модель языковой картины мира: опыт когнитивной интерпретации. Монография. – Гродно: ГрГУ, 2003. – 519 с.
12. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка / Н. К. Дмитриев. – М., Л., Баку: Изд-во АН Азербайджанской Республики, 1998. – 364 с.
13. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – ч. II. – 544 с.
14. Гаджиева Н.З., Коклянова А.А. Глаголы речи в тюркских языках. // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – 322-460 с.
15. Чертыкова М.Д. Глаголы со значением психической деятельности в хакасском языке (системно-семантический аспект): Рукопись дисс. ... док. филол. наук. – Абакан, 2016. – 500 с
16. Қасым Б.Қ. Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным (Зерттеулер). – Алматы: ЖК Волкова А.В., 2010. – 383 б.

МРНТИ 16.21.47

Б.Қасым¹, Н.Б.Мамадиярова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕНТАЛДІ ЛЕКСИКАНЫҢ ФРЕЙМДІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа

Мақалада психикалық мағынаны білдіретін семантикалық сипат қарастырылады, психикалық лексемалар аз және тармақталған семантикалық жақтау құрылымымен және екіұштылықпен сипатталады. Тілдің лексикалық жүйесіндегі семантикалық эволюция процестері дүниетанымнан, халықтың рухани және мәдени тәжірибесінен туындайды және ұлттың танымдық және дискурсивті іс-әрекеттерінен туындайды. Етістік әлем объектілерінің белгілері мен қатынастарын сипаттайтын сөйлеудің ең кең және күрделі бөлігі ретінде қарастырылады. Тілдің, ойлаудың және нақтылықтың жан-жақты өзара әрекеттесуі адамның танымдық және коммуникативті қызметіне байланысты барлық білімді жүйелендіруге мүмкіндік беретін және етістік бірліктердің семантикасына енуге мүмкіндік беретін етістік жүйесін сипаттауға функционалды-семантикалық тәсілмен қамтамасыз етіледі. Түркі тілдеріндегі және қазақ тіліндегі психикалық етістіктер концептуалды және бейнелік компоненттерден тұратын күрделі семантикалық құрылымға ие, олардың жүзеге асырылуы адамның психикалық және эмоционалдық қызметінің бөліктерін сипаттауға арналған модельдерді бейнелейді.

Түйін сөздер: Етістік, мағына, сөздің семантикалық құрылымы, лексикалық-семантикалық топ.

Б.Касым¹, Н.Б.Мамадиярова¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*

ФРЕЙМОВАЯ СТРУКТУРА МЕНТАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматриваются о семантической природе, выражающие ментальные значения, ментальные лексемы малочисленны и характеризуются разветвлённой семантической фреймой структурой и многозначностью. Процессы семантической эволюции в лексической системе языка исходят от мировоззренческого, духовнокультурного опыта народа и обусловлены когнитивной и дискурсивной деятельностью нации. Глагол, как на самую обширную и сложную часть речи, которая характеризует признаки и отношения объектов мира. Многогранное взаимодействие языка, мышления и действительности обеспечивается функционально-семантическим подходом к описанию глагольной системы, которая дает возможность систематизации всех типов знаний, связанных с познавательной и коммуникативной деятельностью человека и заложенных в семантике глагольных единиц. Ментальные глаголы (номинации) в тюркских языках и в казахском языке имеют сложную семантическую структуру, содержащую понятийные и образные компоненты, реализация которых отражает модели описания фрагментов мыслительной и эмоциональной деятельности человека.

Ключевые слова. Глагол, значение, внутренняя слова, смысловое строение слова, лексико-семантическая группа, ментальные глаголы.

B. Kasym¹, N.B.Mamadiyarova¹

¹ *Abay Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan*

FRAME STRUCTURE OF MENTAL VOCABULARY OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article discusses the semantic nature, expressing mental values, mental lexemes are few in number and are characterized by an extensive semantic structure and ambiguity. The

processes of semantic evolution in the lexical system of language come from the ideological, spiritual and cultural experience of the people and are due to the cognitive and discursive activities of the nation. Verb, as the most extensive and complex part of speech, which characterizes the signs and attitudes of the objects of the world. The multifaceted interaction of language, thinking and reality is provided by the functional-semantic approach to the description of the verbal system, which enables the systematization of all types of knowledge related to the cognitive and communicative human activity and embedded in the semantics of the verbal units. Mental verbs (nominations) in the Turkic languages and in the Kazakh language have a complex semantic structure containing conceptual and figurative components, the implementation of which reflects models describing fragments of human mental and emotional activity.

Keywords. verb, meaning, inner words, semantic structure of a word, lexico-semantic group, mental verbs.

Кіріспе. *Фрейм* терминін енгізген М.Минский: «Фрейм – стереотипті ситуацияларды елестетуге арналған құрылым. Әр фрейм арқылы әртүрлі ақпарат асоциацияланады»- деп көрсетеді [11, 7]. Тілші фреймнің екі түрін қарастырады, қазір ол тілдік қолданыста *статикалық* (фреймдер) және *динамикалық* (сценарийлер) аталады. Фреймнің кез келген түрі – кіші нысанның қажетті құрылымдық ақпараттарын айқындайды. Алайда негізінен интеллектуалдық жүйеде көптеген қасиеттік ерекшелік сандық өлшемдері ғана емес, *символдық ақпараттар* қызмет атқарады (көру бейнесі). Бұл жерде тәжірибелік немесе адамзаттың феноменалды тиімді ойлау жүйесімен түсіндіруге болады. Негізі құрылымдық бірліктердің іргетасындағы үдерістері үшін *қабылдау, ақпаратты сақтау, ойлау* және тілдесімдегі нақты тілдік құрылымды болжайды.

Адамдардың ойлау әрекеттері арқылы когнитивтік модель қалыптасады. Адамның санасында бір сөз немесе құбылыс атауы мазмұнының қалыптасу дәрежесі осы **когнитивтік модельде** көрінеді. Демек тіл мазмұнының қалыптасуы деу түсіну керек. Когнитивтік модельді тіл мазмұнының кодталған ақпараттарды құрайтын таңбалар мен бірліктер жасайды. **Когнитивтік модельді** санада ұйымдастыратын бірліктер мен таңбаларға жататындар: **ассоциация, стереотип, символ, бейне**. Ассоциация адамдардың бұрыннан келе жатқан тәжірибелері мен жаңа қабылдаған ұғымдарының арасындағы байланыс негізінде қалыптасады. Фреймдер ақпараттар жинақталған *ұяшықтардан* құрылады. Олар белгілі тәртіппен сатылы орналасады. Жоғарғы сатыдағы ұяшық ақпараттары адамның сенсорлы мүшелері арқылы оңай қабылданады. Бұл нысандардың сыртқы *пішіні, түрі, көлемі, дәмі* т.б. ақпараттар болуы мүмкін. Ортаңғы ұяшықтарда қажеттілікке қарай таңдалатын ақпараттар сақталады. Ал төменгі сатыда қабылдауда бірден көріне қоймайтын нысандар туралы энциклопедиялық біліммен байланысты ақпараттар жинақталады. Әр фрейм көлемді де, *күрделі құрылым* болып табылады. Лингвистикада фрейм тілдегі әртүрлі стереотипті жағдай туралы білімнің берілуін түсіндіруге қолданылады. Сонымен қатар, әр тілдік таңбаның белгілі бір нысан туралы білім қорын беруіне байланысты оларды фрейм ретінде қарастыруға негіз болады. Туынды сөздердің қалыптасуы мен семантиканың дамуына, семантикалық өріс құруында фреймдік құрылымның қызметі зор және ойлау, ассоциация процестерімен тікелей байланысты. Тілде әрбір халықтың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының нысаналары сақталады. Сөз лексикалық қорда сақталып, сөйлеу үдерісінде тек ұғымдық таңба ретінде қолданылып қоймай, сонымен қатар өзінде тұрақты сақталған ассоциациялық ойлау жүгін де ала жүреді. Сондықтан да сөздің түрлі мағыналық өзгеріске түсуі басқа ұғыммен сәйкестенуі, көпмағыналықтың, ауыспалы мағыналардың пайда болуы осы заңдылықтармен тікелей байланысты. Сол сияқты метафоралану процесін суреттеуде лингвистикалық, экстралингвистикалық мәліметтерді бөле жара қарастырмауымен тиімді. Когнитивтік тұрғыда метафора екі фрейм арасында жүргізілетін

шартты әрекет ретінде танылады. Бірінші *негіз-фрейм*, метафораның сигнификативті дискрипторына сәйкес келеді, екінші *мақсат-фрейм* денотативті дискриптор деп алынады [15, 31]. *Негіз-фрейм* метафоралық үлгіге қажет таңбаны ұсынады. Таңба ұқсастық нәтижесінде *мақсат-фреймге* ауысады.

Теория. Фреймдер – бұл біздің әлем туралы түсініктердің ұйымдастырылған қоры. Кез келген санадағы ақпарат белгілі бір жүйе арқылы жадыда сақталады, яғни бұл ақпараттың жоғары белгілері, немесе төменгі белгілері болады. Сценарийлер өте мол ақпарат қалташаларын өз бойына жинақтайды. Бірақ адам бір мезетте сол ақпаратты түгелімен қажет етпейді, әр мәлімет өз қажетіне қарай мәліметтер базасынан алынып жоғарыға шығарылады. Яғни ұғымдар, өзге ұғымдарға негізделіп белгілі бір мақсатпен жасалынады. Бұл мақсат *номинативтік, экспрессивтік, прагматикалық* сипатта болуы мүмкін.

Ч.Филлмор фрейм туралы: «Тілдік жүйедегі категориялар мен атауларды, олардың лексика-грамматикалық көрсеткіштерін айқындау үшін фрейм терминін қолдана аламыз» деп көрсетеді [15, с. 36]. Аталымның жасалуын когнитивтік тұрғыда қарастыруда аталым жасауға негіз болып тұрған сөздерді *негіз-фрейм* деп алынады, метафоралардың нәтижесін *мақсат-фрейм* ретінде қабылданады. Туынды сөздерде кем дегенде екі фрейм арасында байланыс туындайды. Олардың *үлгі* (модель) құрай алуы да фреймдердің білім қорындағы ақпараттарына байланысты деуге болады. «Слова из языкового фрейма активизируют в сознании говорящего весь фрейм и ассоциируемую с ним схему; схемы могут быть использованы в качестве инструмента построения блоков для конструирования модели текста, то есть модели мира, совместимой с текстом» [15, 34]. Бұл пікірдегі ойды *аталым* (номинация) жасауда да қолданылған *таңбалар* (знак) - тілдік бірліктер білім қорын жинақтаған белгілі бір жүйе, құрылым ретінде адам санасында қажетті ақпараттарымен өзге аталымдардың жасалуына ұйытқы болады. Сондықтан, лексикалық бірліктерінде қолданылған сөздер *фреймдер* деп танылады.

Қазақ тіліндегі етістіктер семантикалық жағынан алуан түрлі ұғымды білдіріп, тілде қимылды, іс-әрекетті, процесті, әр-түрлі өзгеріс, құбылысты білдіретін сөздер болып табылады. Ы.Маманов «Етістік - қимылдың немесе қимыл түрінде өтетін түрлі процестердің атын білдіретін сөз табы: мағынасы жағынан басты ерекшеліктеріне қарай бірнеше топқа бөледі» [10, 35-36] деген анықтама береді де 8 топқа бөледі. Шын мәнінде, «етістік қимылдың атын емес, нақ өзін білдіреді, қимылдың атын етістіктің кейбір тұлғалары ғана (қимыл атауы немесе тұйық етістік) білдіреді. Етістіктің семантикалық өрісі кең. «Оның себебі,- дейді А.Ысқақов, - ол семантика тек субъектінің іс-әрекетін ғана емес, табиғат ауқымында, қоғам өмірінде ұшырасатын, адамның абстракты ойы мен санасы арқасында туатын неше алуан амал, әрекет, іс-қимыл, қозғалыс, жай, күй, сияқты процестерге қатысты ұғымдарды түгел қамтиды. Етістіктің осы бай семантикасы, оның түр-түрі, қашан да болсын, мезгіл я шақ ұғымымен ұштас болады» [18, с. 233]. Етістіктерді іштей мағыналық, функциялық сипатына қарай бірнеше топтарға бөлуге болады. Мысалы: А.Ысқақов оларды: амал-әрекет етістіктері, қимыл-қозғалыс етістіктері (*ауна, аудар, жылжы*), қалып-сапа етістіктері (*жат, тұр*), ойлау-сөйлеу етістіктері (*айт, жатты*), өсу-өну етістіктері (*балала, гүлде*), бағыт-бағдар етістіктері (*бар, кет, әкет*), көру-есту етістіктері, мінез-құлық етістіктері деген сияқты топтарға бөлсе [18, с. 235] академиялық грамматикада:

1. Объектімен тікелей байланысты іс-әрекетті білдіретін етістіктер: (*же, іш, майла, жүр, көр, оқы*) т.б. сабақты етістіктер.
2. Субъект қозғалысын, беталыс, бағытын болатын етістіктер: (*кел, кет, тұс, шық, жина, тара, тарқа*).
3. Субъектінің қалпы, сапалық өзгеру процесімен байланысты айтылатын етістіктер: (*ұйықта, оян, азай, көбей*).

4. Бейнелеу етістіктері: (*едірей, жымы, ырсылда, қызараңда, сайра*)

5. Ішкі объектілі салт етістіктер: (*құлында, гүлде*), [6, 127-128].

Нәтиже және талқылау. Тілдік бірліктердің екі жағы болады. Бірі – *тұлғалық* (дыбыстық жамылғышы) жағы, екіншісі – *ішкі мазмұны, мағыналық* жағы. Сөз бен оның мағынасы бір нәрсенің екі жағы. Бұл екеуі бірінсіз бірі болмайтын, бір-бірімен тығыз байланыста. Бұл жерде жетекші, негізгі қызметті атқарады. Себебі мағынасыз – сөз, сөзсіз – мағына болмайды. Тіл білімінде сөздің мағыналық жағын – *семасиология* саласы зерттейді. Сөздің мағынасын, оның түрлерін, құрылымын, қалыптасу, даму заңдылықтарын, себептерін, сөз мағынасына анықтама беру тәсілдерін зерттейді.

Зерттеу әдісі. Етістік мағынасының құрылымы. Тіл білімінде «*эмоционалдылық* – (лат. *emovere* – еліктіру, толқыту) фр. *emotion* – қоршаған болмасқа деген адамның әртүрлі көңіл-күйі, сезімі, әсері [8, с. 432]. Эмоциялық өң берілген лексика ұнату мен ұялту, үрей мен қуаныш, масаттану мен жек көру, қорқыныш пен батылдық, сенім мен сенімсіздік, қайғы уайым, зарығу т.б. көптеген мағыналардың қолданылуы деп түсіндірсе, *экспрессивтілік* – тіл бірліктерінің семантикалық стилистикалық белгілерінің жинақталған түрі. Ол сөйлеп тұрған адамның сөз мазмұнына немесе ол сөз арналған *адресатқа* (адамға) деген өзіндік көзқарасы мен қатынасын көрсететін тілдік құрал ретінде қолданылады. Оның фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік құралдары бар. Осы құралдар арқылы сөз сөйлеушінің психикалық, эмоционалдылық күйін көрсете алатын қабілетке ие болады. *Эмоция* айтылған сөзді эмоционалды (сезімдік) *айшықты* (аффекті) сөз ретінде жеткізеді. Эмоция құралдарын фонетика, грамматика, лексикология, стилистика және семантика зерттейді [8, 432] деп көрсетілген.

Саха (якут) тілінің маманы Л.Н. Харитонов лексика-семантикалық табиғатына, грамматикалық құрылысындағы ерекшеліктеріне орай, етістіктерді үш топқа саралаған: 1) қалып-күй етістіктері, 2) еліктеуіш етістіктер және 3) бейнелі етістіктер [16, с. 15]. Г.К. Кулиев өз еңбегінде азербайжан етістіктерді 12 топқа жіктесе [5]., С.А. Рзаев «Семантические разряды глагола в современном азербайджанском литературном языке» - деген диссертациясында етістіктерді 8 топқа бөлген [12].

Барлық етістікті мағыналық ерекшелігіне, қолданысына, өзіндік белгілеріне сүйене отырып, семантикалық жағынан топтастыруға болатыны сияқты, іштей мәнделс етістіктерді *семантикалық өрісіне, мағынасына* қарай топтауға болады. Өйткені сөздің мағынасы бір-бірімен байланысты болуларымен бірге алуан түрлі сөздердің әрқайсысы контексте ауыспалы мағынаға ие болатыны аян. Сөз – қоғам мен табиғат құбылыстарын, адамның рухани өмірін білдіретін маңызды тілдік бірлік. Сөз қандай күрделі құбылыс болса, сөз мағынасы, семантикасы да сондай күрделі категория. Мағынасы мәнделс жақын сөздердің мағынасын ашып, оларды айырып топтастыру әрі күрделі, әрі қиын. Осымен байланысты мәнделс сөздер туралы түсінік, анықтаманы ғалымдардың тұжырымдамасынан анықтап алған жөн. С. Кеңесбаев «Цельность языка, его национальная самобытность выступают в органической связи смысловой стороны слова, с одной стороны, и самого слова (т.е. звучания) – с другой. И поэтому ясно, что лексическое богатство конкретного языка измеряется как количесством сов, так и их семантическими функциями» деп сөздің көпшілігі семантикалық бір-біріне мағына жағынан сай келе бермейтінін, олардың арасында аздап болса да семантикалық айырма болатындығын атайды [4, 275-277] .

Сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлуде бұрынан лингвистикада қалыптасқан, негізге алынатын бірнеше ұстанымдар бар. Мысалы, бір лексика-семантикалық топқа енетін сөздер: а) *өзара белгілі бір мағыналық бірліктері* (семалары) арқылы байланысуы. ә) *белгілі бір парадигмалық қатар жасай алатын біртекті, бір сөз табынан болуы; ЛСГ-нің* (лексика семантикалық группа) бірлігі болып саналатын *сөздер өздерінің дербестігін сақтай* отырып, *басқа сөздермен байланысуы*; бірін-бірі *мағына жағынан толықтырып, ұштасып* жатулары т.б. Осы тұрғыдан, мәнделс, яғни синоним

туралы, оның анықтамасы жайында айтылған ойлар мен пікірлер баршылық. Қазақ тілінің табиғатына лайық проф. Ә. Болғанбаевтың берген анықтамасы: «Синонимдер – әр түрлі айтылғанымен, мағынасы жақын, бірақ әрқайсысының өздеріне тән не мағыналық, не стильдік, не эмоциялық сәл ерекшеліктері бар бір сөз табынан болған сөздер» деп [1] берген тұжырымдамасы *семантикалық өріске жақындайды*.

М.Д.Чертыкова хакас тіліндегі менталды етістіктерді өз ішінде кіші семантикалық жіктелімдерге (ЛСГ) бөледі:

- 1) глаголы знания (піл «знать»);
- 2) глаголы мышления (сағын «думать»);
- 3) глаголы понимания (оңна «понимать»);
- 4) глаголы веры (киртін «верить»);
- 5) глаголы сомнения (ікіншіле «сомневаться»);
- 6) глаголы мнения (сана «считать»);
- 7) глаголы ментальных способностей (үгрен «учиться», хығыр «читать» и т. п.);
- 8) глаголы оценки (паала «оценивать»);
- 9) одиночные ментальные глаголы [17, 82-100].

Түркі тілдеріндегі сөздердің лексико-семантикалық жүйесін, оның ерекшеліктерін ескере отырып, ең алғаш семантикалық топтарға топтастырып, пікір айтқан Н.К. Дмитриев болатын [3]. Ол татар тілінің материалы негізінде, *ойлау, сөйлеу, қозғалыс* етістіктерін жеке-жеке топ ретінде зерттеп, мақала жазған. Ғалымның үлгісінен кейін бірқатар ғылыми еңбектер жарық көрді. Сол еңбектерде етістіктер мағынасына қарай мынадай топқа бөлінген: қозғалыс етістіктері, іс-әрекет етістіктері, сөйлеу етістіктері, қабылдау, сезіну етістіктері, қалып-күй етістіктері [14].

Сөздердің (етістіктің) семантикасы, мағынасы жағынан топтастырғанда, ең негізгі ұстанымы – әрбір сөздің өзіндік ерекшелігі, белгілері, контекстегі мағынасы, қызметі, функционалдық қолданысы. Ал тілдегі етістік семантикасының негізгі белгілерін анықтауда шешуші белгі ретінде мағынасын алынды. Себебі етістіктің негізгі ерекшеліктері семантикасынан анық байқалады. Етістіктерді мағыналық бірлестігіне қарай топтастыруда оның семантикасын білудің әрі теориялық, әрі практикалық маңызы зор. Мәселен, Т.В. Булыгина «Ментальные глаголы могут обозначать то или иное ментальное состояние (*знать, верить, помнить*), мыслительную деятельность, обычно направленную на получение знания (*размышлять, обдумывать*), или же указывать на возникновение определенного ментального состояния в результате предшествующей деятельности или внезапного озарения (*узнать, догадаться, понять*)» деген тұжырымында [2, 31] ойлау әрекеті арқылы менталды көңіл-күйін білуге болады.

Тәжірибе. Қазақ тіл білімінде етістіктерді семантикалық жағынан іштей топтап саралау бірізге толық түспегендіктен, етістіктерді жіктеп бөлшектеуде көптеген қиындықтар бар. Бұл тақырыпты зерттеу нысаны етіп алғандықтан, негізгі мақсат етістіктердің семантикалық өрісін, мағынасын ашу, шартты түрде оларды іштей мағына жағынан топ-топқа бөліп қарастыру көзделді. Осы мақсатпен тіл біліміндегі және түркология дағы *қабылданып, ұстаным* ретінде танылып жүрген *жүйелерге сүйене* отырып, қазақ тілінің тілдік деректеріне сүйене отырып және негізге алып, қазақ тілінің өзіндік ерекшелігінің негізінде, қазақ әдеби тілі сөздігіндегі мен синонимдік сөздіктердегі етістіктерді мағына жағынан саралап, талдап, қолданылу ерекшелігіне, семантикалық белгілеріне қарай жіктей келе, оларды шартты түрде төмендегідей ***етістіктердің семантикалық өріс аясына*** бөлінді:

1. Әрекет және қозғалыс амалын білдіретін етістіктер: *алысу – жұлысу – күресу, амандасу – сәлемдесу – қол алысу – сәлем беру, құтқару – босату – азат ету, секіру – қарғу- ырғу.*

2. Сезімді, көңіл-күйді білдіретін етістіктер: *көру – қарау – байқау – бағдарлау – барлау, нану – сену, сезу – білу, жылау – еңіреу – боздау – өкіру – өксу, сағыну – зарығу – аңсау – көксеу, шошу – үрку.*

3. Жай-күй я қалыпты білдіретін етістіктер: *тосу – күту, үдеу – өршу – ұлғаю – күшею.*

4. Бейнені білдіретін етістіктер: *сығыраю – сықсию – бітию, ыңқылдау – ыңырану – ыңырсу, дүрсілдеу – гүрсілдеу – тарсылдау – тырсылдау, көку – мылжыңдау - оттау, ұялту – қызарту, арсылдау – ырылдау.*

5. Сапа, я белгі үдерісін білдіретін етістіктер: *ұзау – алыстау – қашықтау, ескіру – көнеру – тозу, көгеру – көктеу.*

6. **Ойлауға қатысты етістіктер:** *түсіну – ұғыну – көкейге қондыру, ойлау – еске алу – еске түсіру;*

7. Субъективті реңкті етістіктер: *кісімсу – адамсу, азырқану – азыну – қомсыну – місе тұтпау, қамқорсу – жаны ашығансу.*

8. Сөйлеуге қатысты етістіктер: *айту – сөйлеу – деу, сөйлесу – әңгімелесу – кеңесу, күңкілдеу – міңгірлеу.*

Ойлауға қатысты менталды етістік. Бұл топтағы етістіктердің беретін мағынасы ойлаумен яғни адам миының әрекетімен тығыз байланысты. Сондықтан да бұл топқа жататын етістіктерді шартты түрде, логика-психологиялық деп те атауға болады. Шындық болмыта тікелей біле алмайтын заттар мен құбылыстарды тек ойлау арқылы ғана білуге болады. Ойлау – сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының арақатынастарының мида, санада жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі. Ойлауға қатысты етістіктер мағынасы жағынан етістіктің өзге топтарынан айрықша әрі сан жағынан аз. Бұл етістіктер дүние танумен, *қабылдау, түсіну, ұғыну, сезу, білу* сөздерімен байланысты келіп, ойлауға мағыналас ой арқылы өтетін үдерісті білдіреді. Адамның ой-әрекеті, түрлі мәселелерді бір-біріне ыңғайластыра отырып, шешуде білінеді. Ойлауға қатысты етістіктер сан жағынан аз болғанымен, мағынасы жағынан кең болып келеді. Ойлау етістіктерін түркітануда алғаш зерттеп, ғылыми пікір айтқан проф. Н.К. Дмитриев [3]. Осы кезеңнен бастап етістіктерді лексика-семантикалық топтарға бөлген тілшілердің барлығы да жеке топ ретінде қарастырып келеді. Жаңа бағытта ұлттық дүниетаныммен, семантикалық өріспен байланыстырып зерттеу соңғы кезеңдерде тілшілердің назарына алынып, түркітанымда етістіктердің жеке семантикалық топтарын зерттеу қолға алына бастады. Әлі де болса бұл етістіктерді жан-жақты зерттеу нысаны толыққанды қарастырылмаған. Орыс тіл білімінде менталды етістіктер семантикалық топ ретінде бірнеше зерттеу нысаны болып, жаңа бағытта зерттеле бастады. Жалпы сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлу принциптері бар тілдерде бірдей болғанмен, әр тілдің өзіндік ұлттық ерекшелігі болатындығы анық [9]. Ол **менталды ойлау** етістіктері ойлау үдерістерімен тікелей байланысты ойлау үдерісін білдіреді. Сөйтіп, мағынасы жағынан қалып-сапа етістіктерімен байланысып жатады. Тілдегі **ойлау** етістігіне *семантикалық өріс* ретінде **ойлану, толғану, білу, сезіну, түсіну, ұғыну, тану** сияқты етістіктер қолданылады. Мысалы, Абай бірнеше күн қатты *толғанып*, жапа-жалғыз *ойланып жүрді* (Абай жолы II, 10-б.). ...өз көңілінің ауыр бір уайымын *сездіреді* (Абай жолы, II, 9-б.).

Әзербайжан тіліндегі етістіктік семантикасын зерттеуші Г.К. Кулиев ойлау етістіктерін адамның ойлау үдерісімен байланысты екенін айта келе: «Глаголы мышления. Эта ЛСГ глаголов обозначает мыслительные процессы человека. Она делится на две ЛСП:

а) ЛСП глаголов мышления со значением мыслительного процесса: азерб. дигун-; гаг. душун-; **ойлан-** *мыслить, размышлять, думать*»; азерб. *выдумать, измышлять*. в таком значении в туркменской языке употребляется глагол *тосла-*.

б) ЛСП глаголов мышления со значением, результата мыслительного акта: азерб., турки., гаг. **сан-**; тур. осм – «*полагать, предполагать, думать, считать*» деп [5] ойлау етістігінің өзін екі кіші топқа бөледі. Бұл менталді етістіктер *дүниені танумен, қабылдау, түсіну, ұғыну, сезу, білу* семантикалық қатарларымен тығыз байланыста болып **ойлауға** мағыналас ой арқылы өтетін үдерісті білдіреді. Мәселен, акад. Ә.Қайдар: *Ой, тұс, біл-сөздерінің бірнеше мағынасын береді: 1. Ой [oj] I дума, мысль, помысел [7, 265].*

ЕС/ES 1. память – кар., кбал., кир., каз., ног., ккал., тат., баш., уз., уйг., лоб., алт., чув., Будагов I, USp., KW: память о чем-либо – уз.;

2. ум – ктат., кар., кбал., кир., каз., ног., ккал., тат., баш., уз., уйг., лоб., алт., чув., P I869,870. Будагов I, USp.; мышление - P I1523;

3. разум - ктат., кар., кбал., ног., уз., уйг., P I869, KW, Vámbéry ĆSpr. рассудок - каз., ног., уйг.; сознание – кар., кир., ккал., тат., баш., уз., диал. Я.Гулямов, алт., Joki W.;

4. внимание - кар., куз., диал. Хор. Ш.24;

5. воображение - кир., ккал., алт.;

6. мысль – кар.;

7. чувство - каз., тат., баш., алт., Будагов I, Abû H [13, ЭСТЯ, 306-б].

2. ***Түс** [tüs] IV: *түсін-<түс+ін - понимать, осмысливать. Ср. түй>түйсік [290-б.].*

3. Біл- [bil-] II 1) *знать, понимать, узнать*; 2) *проведасть*; 3) *освоить, усвоить [199 б.].* Осы келтірген мағыналардың ішінен **I, IV, II** қатардағы мағыналар сәйкес келеді [7, с. 275].

Біл= ет. 1. *Бір нәрсе жайында хабардар болу.* 2. *Есіңде болсын (сақта) ұмытпа деген мағынада.* Сен аттың жөнсіз оқ, Тәңірі – қазы, Тас – таразы, тентекті сұрамас деп қалма. Серт бұзғанның, *біл*, орны шоқ (Абай. Шығ. Жин.). 3. *-а,-е,-й формалы негізгі етістікке тіркесіп, қолынан келу, дайын болу, істей алу мағынасын білдіреді.* 4. *Шешімін табу, әдіс-тәсілін меңгеру.* Түйеге салды қасқыр ауыздығын, *Білмейді қай жерінен бауыздарын.* (К.Әзірбаев. Таң.шығ.). 5. *Түсіну, ұғыну.* 6. *Анықтау, айқындау, тергеп-тексеру, көзін жеткізу.* 7. *Байқау, сезу, аңғару, аңдау.* 8. *Тану, түстеу.* 9. *Бағалау, қадірлеу, айыру, ажырату.* 10. *Таңдау жасау, бір шешімге келу.* Сонда шал мына сөзге аңтаң қылды, не қыларын біле алмай, аз ойланды. (Абай, Шығ. жин.), [ҚӘТС].

Қозғалыс етістіктерінің мағынасы: Ақ [aq] I *белый*; перен. *молоко, молочные продукты* и др. ***ақ** [aq] II (имитатив: нечто белое, белесое): *ақи- < ақ+ый смотреть злбно, сверкая белками.* Ср. *ақ* I. **ақ-**[aq-] III *течь, протекать; струиться*; перен. *протекать, совершаться быстро* (о процессе, событии, ходьбе, речи); ***ақ-** [aq] IV (*отпускать, освобождают, дать волю*): *ағыт- < ақ+ыт- развязывать, расстегивать, отвязывать*; ***ақ-** [aq] V: *ақтар < ақ+ тар-ворошить, перебирать; перелистывать; перерыть.* Ср. *ау-* III;**ақ** [aq] VI ар. 1) *истинный*; 2) *невинный*; 3) *неизбежно.* Ср. *қақ* XII; ***ақ** [aq] VII: *ақта < ақт+а синкр. кастрировать, производить кастрацию* (лошадей, верблюдов) // *кастрат, кастрированный (конь, мерин, атан) [7, 186].*

А:К/ А:G I турк.; *ақ/ақ* ктат., кар. к., кбал., кир., каз., ног., тат., баш., уйг., алт., тув., ДТС₄₈, Малов₃₅₉, Kāšġ. D.15, Analyt. In.465, KW₃₉, т.б.

1. *белый* – во всех источниках; *белизна* – турк., тур., кбал., алт.; *бельмо* – турк., тур., аз., уз.; *белок* (например, глаза, яйца) – тур., аз., кар., кир., уз., хак., тув.; *светлый* – тат., хак.; *седой, сивый* – турк., кар. т., кбал., тат., баш., уз., хак., тув., Будагов I₆₆, *седина* – турк., уз., *блондин* – хак., *бледный* – тат.; *молоко, молочные продукты* – кбал., кир., каз., баш.; *тонкая белая бумажная материя, бельевая ткань* – аз., кум.;

2. *чистый* (прямо и переносно) – турк., тур., кбал., каз., тат., баш., уйг., Kāšġ. D.; *невинный, невиновный, незапятнанный* – турк., тур., кар., каз., тат., баш., уйг.; *невинность, безгрешность* – тур., алт.; *честный* – кир., каз.; *правильный* - гаг., *добрадушный, чистосердечный* – кар.;

3. *прекрасный, чудесный, роскошный, великолепный* – хак. [13, 116-117].

А:К/ А:Q II турк., ктат., кум., кар., каз., ног., баш., ДТС₄₈, Малов₃₅₉, Kāšǵ. D.15, *Analyt. In.*₄₆₅, KW₃₉; Из приведенных данных следует, что в тюркских языках имеются две формы рассматриваемой основы одна – с широким, другая – с узким негубным гласным, формально *ак-* должно считаться древнее *ык-*, так как вторая форма – если судить по памятникам – не встречается, кажется, ранее чагатайских текстов. Однако глагольный корень *ык-* вместе с именным корнем *ык*, как и глагольный корень *ак-* вместе с именным корнем *ак*, образуют глагольно-именные оморфные пары «имя-глагол», образовавшиеся по древнейшей, дописьменной словообразовательной модели, и потому все четыре корня приходится рассматривать как древнейшие, в которых корневой широкий гласный чередуется с корневым узким гласным, как и в ряде других корней.

1. *быть унесенным водой, течением* – аз., кум., алт., хак.; *течь-, протекать-, вытекать-* во всех выше источниках; *проливаться* – турк., кум.; *лить, спускаться* (жидкость) – уз. диал.; 2. *быть унесенным водой, течением* – аз., кум., алт., хак.; 3. *сыпаться, течь* (о сыпучих телах) – чув.; вторичные и переносные по происхождению значения; 4. *бегать глазами о предмета на предмет*; 5. *тайком убираться, удирать* – Р I₉₅. [13, 118-119].

Қорытынды. Сонымен талданған менталды етістіктер туралы ғалымдардың ой-пікірлерне сүйене отырып, семантикасына, жалпы мағыналық бірлестігіне қарай топқа бөліп қарастырылды. Бірақ жалпы қазақ тілі бойынша менталды етістіктердің семантикасына қарай жоғарыда аталған түрі ғана бар деген ұғым тұмауға керек. Себебі менталді етістіктердің мағыналарын жіктеу қиын болса, оның мәнін анықтап, мағынасына қарай топтастыру да сондай күрделі тілдік құбылыс. Әрбір сөздің мағынасы, қолданылу, жұмсалымы аясы кең әрі алуан түрлі. Сондықтан осы жіктелім менталді етістіктерді топтау мәселесі осымен шектелмейді. Бұлардың әлі де алуан түрлері мен мағыналары ашылып, оларды анықтап топтастыру бірте-бірте жетіле бермек. Тілдегі менталді етістіктер ғана емес, жалпы етістіктерді семантикасына қарап топтастыру мәселесінде әлі де болса бірізділік өалыптаспаған, сондықтан жоғарыдағы жіктелім шартты түрде ғалымдардың топтастыруы негізге алынған нұсқа ретінде қабылдануға тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 256 б.
2. Булыгина, Т.В. Ментальные предикаты в аспекте аспектологии [Текст] / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев // *Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов.* – М., 1989. – 31-54 с.
3. Дмитриев Н.К. *Строй тюркских языков,* – М., 1962. – 570-599.
4. Кеңесбаев С. *Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания.* – Алматы: Арыс, 2008. – 608 б.
5. Кулиев Г.К. *Семантика глаголов в тюркских языках. Автореферат дис док. филол. наук.* – Баку, 1992. – 47 с
6. *Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. 1т.* – Алматы: Ғылым, 1967. – 235 б
7. Кайдаров А.Т. *Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1986.* – 328 с.
8. Қалиев Ф. *Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі.* – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
9. Қасым Б., Қасымбекова А. *Сөзжасамдық ұядағы қозғалыс етістіктерінің мағыналық құрылымы. // «Актуальные проблемы диалектологии языков народов России» Материалы XVIII Всероссийской научной конференции (с международным участием). посвященной 120-летию известного языковеда-тюрколога, док. филол. наук, члена-корреспондента АН*

- СССР Н. К. Дмитриева, академик Академии пед-ких наук РСФСР Н.К.Дмитриева (Уфа, 24-26 мая, 2018 год). – Уфа, 2018. – 248 с. – 179-187 с.
10. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. (Етістік). //Қазақ тіл білімі мәселелері/Вопросы казахского языкознания. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
11. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М.: Энергия, 1979. – 151 с.
12. Рзаев С.А. Семантические разряды глагола в современном азербайджанском литературном языке. Автореферат дис канд. филол. наук. – Баку, 1970.
13. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, 1974. – 744 с
14. Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках. – 232-293 с.; Юлдашев А.А. Глаголы чувственного восприятия. – 294-321 с.; Гаджиева Н.З., Коклянова А.А. Глаголы речи в тюркских языках. // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – 322-460 с.
15. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике: Когнитивные аспекты языка. – М., 1988. Вып. XXIII. – С. 52-92.
16. Харитонов Л.Н. Типы глагольной основы в якутском языке. – М.-Л., 1951.
17. Чертыкоав М.Д. Глаголы со значением психической деятельности в хакасском языке (системно-семантический аспект): Рукопись дисс. ... док. филол. наук. – Абакан, 2016. – 500 с.
18. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1974. – 407 б.

МРНТИ 16.21.45

Г.Қ.Қортабаева¹, Г.С.Асқарова¹, Б.Б. Ешметова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

«МАН» ТҮБІРІ: «МАҢҒЫСТАУ» СӨЗІНІҢ ШЫҒУЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Мақалада «Маңғыстау» атауының шығуына қатысты түрлі болжамдар мен пікірлер сарапталады. Өткен заманда халықтың басынан кешкен тарихи оқиғалардың қатысымен қалыптасқан топонимдер – сол замандардан ақпарат беретін баға жетпес дереккөздер болып саналады. Осы шағын мақалада қолда бар дерек негізінде Маңғыстау топонимінің этимологиясын ашуға тырысамыз. «Маңғыстау» атауының шығуы мен тарихы жайлы Махмұд Қашғаридан бастап көптеген зерттеушілер мен ғалымдар сөз қозғады. Мақалада айтылған пікірлер мен тұжырымдар нақты әрі соңғы деген пікірді білдірмейді. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері ретінде отандық және шетелдік зерттеушілердің жалпы ономастика, топонимика салалары бойынша, этимология бағыттары бойынша ізденген зерттеушілердің еңбектері алынды.

Кілт сөздер: топоним, аңыз, миф, мәдени код, «ман» түбірі, ономастикалық деректер, этимология.

Г.К.Кортабаева¹, Г.С.Аскарлова¹, Б.Б. Ешметова¹

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан

КОРЕНЬ «МАН»: ИСТОЧНИКИ ОБ ЭТИМОЛОГИИ ЛЕКЕМЫ «МАНГИСТАУ»

Аннотация

В статье анализируются различные прогнозы и мнения относительно происхождению названия «Мангистау». Топонимы, сформированные в прошлом в связи с историческими событиями, которые пережил народ – являются бесценными источниками информации того времени. В данной статье мы сделаем попытку раскрыть этимологию топонима Мангистау, сравнивая и сопоставляя различные данные. О происхождению и истории «Мангистау» говорили многие исследователи и ученые, начиная с Махмуда Кашгари. Мнения и заключения, высказанные в статье, не являются конкретными и окончательными. В качестве теоретико-методологических основ исследования были взяты труды отечественных и зарубежных исследователей в области общей ономастики, топонимики и этимологии.

Ключевые слова: топоним, легенда, миф, культурный код, корень «ман», ономастические данные, этимология.

G. K.Kortabayeva¹, G.S.Askarova¹, B.B. Eshmetova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

ROOT WORD «MAN»: THE SOURCES ABOUT ENTOMOLOGY OF «MANGISTAU» LEXEME

Abstract

The article analyzes various forecasts and opinions regarding the appearance of the name of «Mangistau». Place names formed in the past in connection with historical events that people experienced are invaluable sources of information of that time. In this article we will make an attempt to reveal the etymology of the toponym Mangistau, comparing and analyzing different data. Many researchers and scientists, starting with Mahmud Kashgari, spoke about the appearance and history of the name "Mangistau". The opinions and conclusions expressed in the article are not specific and final. As a theoretical and methodological basis of the study were taken the works of domestic and foreign researchers in the field of general onomastics, toponymy and etymology.

Keywords: toponym, legend, myth, cultural code, root word "man", onomastic data, etymology.

Кіріспе.

Әлем халықтары тілдерінде жалқы есімдер әлемі – ең әдемі, ең қызықты, сырға толы жұмбақ әлем, ғажайып әлем. Грамматикалық тұрғыдан жалқы есімдерге – қоршаған орта, табиғат, қоғамдағы заттар мен құбылыстарға берілген ат немесе атау деген дефиниция берілген [1, 3].

Тарих көкжиегіне көз жіберсек, ономастика ғұламалар назарын ерте аударған. Орта ғасырда, түркі тілдес халықтардың әдебиет пен мәдениет, білім мен ғылымының шарықтау шағында әл-Фараби (X ғ.), Әл-Бируни (X-XI ғғ.), Дулати (X ғ.), Бабыр (XI), кейінірек ғалымдар В.В.Радлов, Н.Потанин, Ш.Уәлиханов, А.Е.Алекторов, А.Н.Самойлович, В.В.Бартольд, Н.В.Катанов, А.Левшин С.М.Тянь-Шанский, еңбектерінен құнды деректер табуға болады.

Түркі халықтарының, өркениеті, бүгінгі ұстанып отырған салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, бай есімдер тарихы – ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан мұра, алтын қазына. Батыста – Қаратеңіз, Азау, Теріскей Қап, төменгі Еділ, Түскей Орал, Каспий маңы алқаптарында, шығыста – Тұран, Алтай, Саян, Байқал, Қиыр Шығыс өңірлерінде халық даналығындағы аңыз бен ақиқаттай боп жеткен мифтік бейнелер, тарихи тұлғалар, ел аузындағы есімдерде біртұтас халық тарихы, психологиясы, географиясы, этнографиясы, мәдениеті жатыр.

Түркітілдес халықтардың өнерін, мәдениетін біртұтас кешенді түрде зерттеу – қазіргі жаһандану үрдісінде өзекті мәселе. Осы бір байырғы ортақ мәдениетті тану мен сақтап қалу түркі ұрпақтарының әлемдік өркениеттегі алар орнын айқындауда ерекше

маңызды. Халықтардың тарихи туыстастығы оның тарихы мен тілінде ғана емес, ономастикалық жүйесінде сақталған.

Қазіргі түркітанудың жетістіктері мен жаңа бағыттары әрбір түркі халықтарының өзіндік рухани тәжірибесіне сәйкес маңызды міндеттер мен қызмет атқаратын тарихи-тілдік деректерді зерттеуге жаңа талаптар қойып отыр.

Тарихи дереккөздердегі, эпостық жырлар мен фольклордағы, фразеологиялық, паремиологиялық жүйедегі тілдік-ономастикалық деректердің ұлт санасындағы ізін анықтау мәселесі – қазіргі тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттағы зерттеулердің негізгі арқауы.

Белгілі бір аймақтың топонимиконын тарих қалыптастырады, сөйтіп, дәуір топонимдері сақталады. Тілдік таңбаның ерекше түрі болып табылатын ономастикалық бірліктерде ұлтымыздың мәдени кодтары жатыр.

Жалқы есімдердің семантикасында ұлттық құндылықтары сақталған, нақтырық айтқанда, басқа заттарға ұқсатып, салыстыра атайтын бейнелік топонимдер бар, оларды ғалымдар В.Г.Костамаров пен Е.М.Верацагин «тарихи-әлеуметтік тұрғыдан коннотациялы» дей келе, *Хиросима – жай ғана жапон қаласы емес, ядролық жарылыс құрбаны, Киев – орыс қалаларының анасы*, яғни символдық мәнге ие екендігін айтады [2,59].

Әдістеме.

Мақаланы жазу барысында салыстырмалы-салғастырмалы әдістер, ономастикалық деректер, этимологиялық принциптер басшылыққа алынды.

«Маңғыстау» сөзіне тарихи-тілдік этимологиялық талдау жасау үшін, алдымен түркітанушы ғалымдардың алдыңғы буын өкілдерінің ескерткіштердегі лексикалық бірліктерді талдау мәселесі туралы көзқарастарымен танысып, олардың тұжырымдарының негізінде өзіміз зерттеген еңбектегі лексикалық бірліктерге талдау жасағанды жөн деп ұйғардық.

Бүгінгі тілтанымдық зерттеулер үрдісі бұрынғы заманнан бастау алған, халық сана-сезіміне сіңіп, жадында жатталған жалқы есімдер тарихына үңілу, олардың табиғи сырын ашып, тілдік қолданыс аясын анықтау, ұлт мәдениетімен сабақтастыра салыстыру тіл тарихының ұлт тарихынан да ұзақ екендігі лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар тоғысында қарастырылады. Сондықтан осы мифологиялық танымды тарихи, географиялық, фольклорлық, лингвистикалық мәліметтермен ұштастыра отырып, кейбір мәселелерді шешуге пайдаландық.

Талқылау.

"Ман" түбірінен туындаған ономадік атаулар

Түркі ономастикасы бойынша алғашқы еңбектер қатарына Махмұт Қашғаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегін атауға болады.

Осы еңбегінде «Маңғыстау» сөзіне түсінік берген Махмұт Қашқари: «Маңғыстау сөзінің «ман» бөлімі *өгіз* – түркімен тілінде төрт жастағы қойдың аты» деп, «Маңғыстау» атауы – түркімен жеріндегі «Қой қыстау» деген географиялық атау деп анықтама берген.

Үстірттің қыры мен Маңғыстаудың қара ойын жалғастырып жатқан он төрт құлама жалдың негізгісі «Маната» деп аталады. Бүгінде ернек қабырғасын жарып кетіп жатқан бұл асфальт жолдың салынғанына көп болған жоқ. Осы құлама жолдың екінші аты – «Қаратүйе-Маната». Манатаға ұқсас Манатау деген топонимді алсақ, «Манатау» – Құрманғазының осы жерге келгенде шығарған күйі және «Манатау» – Кіші жүздік жетірудағы Жағалбайлы руының ұраны.

Соңғысының маңғыстаулық Манатаға қатысының бар жоқтығы белгісіз, дегенмен оны да есім этимологиясын ашуға пайдаланып көруге болады. Ал осы Ман-Ата аймақ үшін қандай маңызға ие? Ең әуелі – оның есімінің, яғни «Ман» сөзінің бүтін жартыарал мен облыс, тарихи аймақ – Маңғыстаудың өз есімімен ұқсас болуы.

«Маңғыстау» атауының шығуы мен тарихы жайлы түркімен ғалымы Гурман Алманиязов: «Маңғыстау» көптеген авторлардың топшылағанындай түрін өзгерткен «Мың қышлақ» емес, ешқандай өзгерісі жоқ түркімендердің әдеттегі қолданып жүрген, сөйлеп жүрген *ман* - “үлкен, кең ұлан” деген төркінін сақтаған. Сонда бұл жарты арал түркімен халқының «байтақ, мол» және «кишлақ» деген сөздері әуелде «кең қыстау», «ұлан байтақ қыстау» деген шаруашылық өмірінен алынған географиялық атау деген пікірі М.С.Буйнаковский көзқарасымен ұштасып жатыр.

Академик М.С.Буйнаковский «Маңғыстау және Үстірттің физикалық географиясы» деген кітапшасында: «А.Б.Борнеман и М.Д. Спиридинов пишут: Правильно называть этот полуостров не Мангишлак а Маңғыстау, как его и называет все местные казахское население, что означает 1000 кстау – зимовок или вечная кстау». В слове же Мангишлак искажено введено узбекское слова «кишлак» чуждое казахскому населению» [3, 67].

Қазіргі Маңғыстау жерінде «ман» деген түбірдің ертеден қалыптасқан сөз екенін «Маната» (үлкен), Отман (биіктен от жағып, қарауыл қарайтын тау басы), «Маңсуалмас» (мол сулы құдық) деген жер атаулары дәлелдейді. Маңғыстаудың ең биік шоқысы Отпан тау болып есептеледі. Жаугершілік заманда ел іргесіне жау тигенде адайлар Отпан тау басына от жағып белгі берген. Оны көрген батырлар келісімді жерге жиылып, бас біріктіріп, жауға соққы берген. Сондықтан Отпан тау ел бірлігінің символы болып келді. Зерттеуші Б.Көшімова пан/ман-үндіевропалық тау деген сөз, мағынасы «от тауы» дегенді білдіретінін айтады [4,186].

X ғасырда өмір сүрген белгілі араб географы Әл-Истахри Сиях-Кух Маңғыстау туралы: «Мен бұл аймақта Сиях-Кухтан басқа адам мекендейтін жерді білмеймін. Тек сол өңірде ғана түркілердің бір тайпасы тұрады, олар бұл жерге оғыздармен болған қақтығыстардан кейін қоныс аударып әдеттерін игеріп, тұрақтап қалды» деп жазған.

Ибн Наджиф Бекран: «Маңғышлақ – түркілердің бір тайпасы, олар осы жерге оғыздармен болған татуластық салдарынан қоныс аударып бескүн шығанағына жаяу жерге Сиях-Кухтан қоныс тапты. Оларды маңғышлақтың адамдары деп атайды, олардың өз билеушісі бар, оны хан деп атайды» деп жазыпты.

Араб-мұсылман дәуірінің авторларына тән олқылық – олардың бір аймақ туралы уақыт өзгеруіне қарамастан бірінікін бірін пайдалана беру үрдісі болғанымен, Бекран Әл-Истахрид көшіре отырып, оған толықтыру енгізген. Бұл толықтыру – Маңғыстау түбегін және оған жапсарлас аймақтарды оғыздарға дейінгі мекендеген белгісіз тайпаның *маңғышлақ* деп аталуы.

Топонимст ғалым Е.Қойшыбаевтың «Қазақстанның жер-су аттары сөздігінде» (1985) Маңғыстау атауының шығу тегі туралы 4 қисын келтірілген.

1. Маңғыстау «мың қыстау» тіркесінен шыққан;
2. Ноғайдың «менк» деген тайпасының атынан ауысқан;
3. Көне түркі тіліндегі «мен» төрт жастағы қой сөзіне «қышлақ» жалғауы арқылы қалыптасқан;
4. «Маңғыштағ» «Құбыжықтар тауы» дегенді білдіреді.

Осындай символдық атаулар мен тілдік деректер зерттеуші С.Қондыбай еңбектерінде айрықша көрініс тапқан. Серікбол Қондыбай «құбыжықтарға» қатысты болжамды дұрыс деп санайды. Шығыс түркі және моңғол мифологиясында «маңғыс», «мангус» айдаһар, керемет құбыжықтар дегенді білдіреді. Моңғолдарда ол тек зұлым, зиянды сипатқа ие болса, түркілерді екіұдай жақсы-жаман қасиетке ие ретінде баяндалады.

Серікбол Қондыбай өзінің қысқа ғұмырында төсекте таңылып жатып, тарих, фольклор, география, этнография, лингвистика, әдеби материалдарды мифологиялық реконструкция тоғысында ұштастырып, 80-нен аса ғылыми мақала жазып, соны қадам, үлкен белеске көтерілді. “Еуразияның ұлы даласында дәурен сүрген салтанатты – көшпелілер өркениетінің тарихы мен мәдениетін, түркі тектес халықтардың адамзат

тарихындағы өзіндік орнын жаңаша парықтаған бұл еңбектер байсалды ой-тұжырымдарымен жұртшылық назарын аудара білді” деп пікір жазды көрнекті қазақ ғалымдары Қ.Салғараұлы мен А. Сейдімбек [5,7].

Ман ата: тарихи тұлға ма мифтік бейне ме?

Серікбол Қондыбайдың айтуынша, бір жағынан, бұл – тарихы тым қарапайым, «дерегі жоқ» делінетін өлке, сондықтан осындай ізденістер жүргізуге қажетті сынақ алаңы бола алады, екінші жағынан, Маңғыстау – ізденістер жүргізуге қажетті фольклорлық базасы сол сақталған өлке, ал фольклорлық материалдар біздің жағдайымызда ең басты мифологиялық қайнар көз болып табылады.

С.Қондыбай «IX-X ғ.ғ. Маңғышлақ тайпасының аты мен бүгінгі әулие Ман-атаның арасында тікелей байланыс бар» деп есептейді. Өйткені көшпелі топонимика дәстүріндегі ат қою тәсілі бойынша белгілі бір сөздердің артына «қышлақ» деген анықтама жалғану үшін әлгі сөз:

- 1) нақты тарихи тұлғаның аты (ру басы, әулие, хан);
- 2) ру аты, яғни этноним;
- 3) белгілі бір шежірелік, мифтік есім (ру атасы) болуы қажет.

Осы шартқа сүйенсек, Ман-ата – белгісіз тарихи тұлға (хан, батыр, ру көсемі, би, абыз), аңыздық тұлға (мифтік шежірелік аталардың бірі) немесе нақты ру тайпалардың есімі болып шығар еді. Осы жорамалды С.Қондыбай “оғыздарға дейінгі әуелі Үстірт пен Сам өңірін кейін Маңғыстауды мекендеген халықтың аты – «ман» болғандықтан, олардың аударылып, оғыздар жалпылама түрде «манның қышлақтары» деп атап, кейін бүкіл аймақтың атауына айналдырып жіберген” деп түйіндейді.

Ман ата – IX-X ғ.ғ. үстірттік және маңғыстаулық ман жұртының өкілі болып табылады. Ол – сол жұрттың реалды тарихи тұлғасының есімі ме, әлде мифтік түсініктеріндегі тұлға ма? – оны дәл айту мүмкін емес. Тұлғаның мифтік генезисі тұрғысынан қарағанда, маңғыстаулық Ман-ата үндіарий мифологиясындағы бірінші адам – Ману деген бейнемен бір текті болуы әбден мүмкін [5, 33] деп жорамалдайды зерттеуші С.Қондыбай.

Маңғыстау топонимиясын зерттеп жүрген ғалым Б.Көшімова *ман* топоформанты *тау* және *өзен* деген мағынаны беретін үндіевропалық сөз болса, Маңғыстау атауы *тау қыстауы* немесе “таулы қыстау” деген мағына береді деп топшылайды. [4,59].

«Ман» сөзінің адам мағынасында түркі есімдерінде (*Отман, Ақман, Қараман, Айтман, Алып-Манас, Алпамыс, Манашы*), қазақ тілінде (*көрер+мен, майтал+ман, орал+ман, шабар+ман*) қолданылуына қарап осы тұжырымды негіз етіп алған. Бастысы – Ман-ата Маңғыстаудың Жер-су иесі іспетті символдық координаттары болып табылады. Біріншісі «Вара» танымдық жүйесінің түсініктері.

С.Қондыбай «Есен-ата – Асан қайғы, Орманбет, «ман» (Манашы, Маната, Отман, Қараман, Ақман т.б.) сияқты образдардың түп-қайнары осы мәдениетте жатыр» деп санайды [6, 29].

Екіншісі – сопылық мәдениеттің далалық исламдық қағидаларға сәтті бейімдей алуы. Ежелгі Маңғыстау – үстірттік және жан-жақтан қашып келген жеке адамдар мен ру-тайпалардың діни түсініктері, халифтері мен эпостары тек осы сопылық ислам уағызшыларының арқасында бірыңғайланып, ортақ түсініктер мен образдарға айналды. Ежелгі әр түрлі сипатты мифтік образдар енді бірыңғай, стандарт бейнелі «сопы жағдайына» айналып шыға келді. Біз Баба түкті Шашты атаның да, Шопан-ата мен Шақпақ-атаның, Масат-ата, Түкті-ата мен Қалипаның, Қапам мен Қараман-атаның, Есен-атаның және басқалардың қай-қайсысының образдарына ежелгі алуан-түрлі мифтік сипат алғандығын айтуға болады.

Тарихшы ғалым Э.А.Абланова «Орта ғасырлық тарихта, яғни оғыздар заманында түбекте қыстауға тек 3-жастағы еркек қойды ғана қалдырғанын, «Маң»-түбірі нақты 3-

жастағы малдың аты екені, осыдан келіп «Маң» түбіріне «ғышлақ» сөзінің жалғанғандығы, ал екінші болжамда оғыздар жер атын өздеріне дейінгі көшпенділерден мирасқа алып қалғанын, яғни «Маң» халық, ел, адам, «ғышлақ», «қыстау» мекен, иелік деген түсінік, осы жерден келіп, «Маңғыстау» адам, ру, ел, халық мекені, иелігі деген жер аты шыққан» деп жорамалдайды [7].

Нәтиже.

Зерттеушілер пікірін жинақтай келе, мынадай көзқарастарды жинақтаймыз:

1. Бірінші «Маң» атауын «мың» сан есімімен байланыстырушы зерттеушілер (Вамбери, М. Мендикулов, О. Туманович),
2. Екінші көзқарасты жер атауын көне түркі тіліндегі «Маң» түсінігі «қой» малы деген түсінікпен байланыстырады (М.Қашқари, Ғ. Мұсабаев, М. Әбдіқалықов),
3. Үшінші «Маң» түбірі «үлкен, кең, ел қыстағы» деген көзқарас (С. Шалабаев, Е. Өмірбаев, Қ. Сыдықов, Ғ.Амманиязов, М. Тұрсынова, Ү. Қыдыралин),
- 4.Төртінші «маң», «маңғыш» айдаһар, яғни мифонимдер, мифтік аңызбен байланыстыра суреттейтін Е. Қойшыбаев, С. Қондыбай тұжырымдамалары.

Қорытынды.

Міне, киелі өңірдің топонимиялық тізімінде осындай атаулар жинақталған. Әйгілі шығыс зерттеушісі, академик-ғалым В.В.Бартольд «түркі тілдес халықтар арасында топоним атаулары өзінің қарапайымдылығымен, әрі тарихи деректілігімен, жерінің қасиетіне сәйкес аттарын дәл тауып қоятын тапқырлығына таң қалдырып отырады» деген пікірімен мақаламызды қорытындылаймыз.

Мақаланың зерттеу нысаны ретінде 362 әулиелі жер – Маңғыстау атауының шығуына байланысты шыққан түрлі қисын-жорамалдар мен пікірлерді сарапқа алып отырмыз. Маңғыстау – бұл тек қазақ халқына қатысты тарих беттері емес, өз кезеңінде ноғайлар түтін түтетіп аруақтарын жерлеген, түркімендер Отан еткен, қалмақтар жерін жайлаған, Хиуа хандығы “меншігім” деп көз тіккен бірнеше халықтың біте қайнасып өмір сүрген мекені. Бүгінгі күні бұл аймақ – республика үшін маңызды экономикалық шикізат орталығы болса, өткен дәуір өрлеуінде халықтар конфедерациясының ядросы ретінде тарихтан өз орнын алып, бірнеше дала халқына баспана болып, талай соғыстарды басынан өткерген ноғай-қалмақ-түркімен-қазақ этномәдени бірлестігінің рухани бесігіне айналған өлке.

Әулиеге деген сенім екі мың жыл бойына киелі Маңғыстауда үзіліссіз келеді. Әр топонимикалық тұлғада жүрегіне ыстық естілетін, мәңгілік жадында қалатын атамекен атаулары бар десек, артық айтпаған болар едік. Атамекен атаулары кіндік қаны тамған, балалық шағы өткен, еш уақытта ұмытылмас, қимас Отанының, ата жұртының символы іспетті екені баршамызға аян, сол себепті осындай киелі ұғым Маңғыстау топонимиялық әлем көрінісіне тән деп айтуымызға болады.

Ежелгі заманнан бері Каспий маңын, оның шаруашылығын, геологиясын, географиясын, тарихын зерттеушілердің қайсысы болмасын «Маңғыстау» сөзінің шығу тәркініне тоқтамай кетпейді, бірақ қазірге дейін түрліше талқыға түсіп, бірізділікке түскен емес. Топонимдерді жинақтау, зерделеу, семантикасын ашу – халық үшін де, ғылым үшін де маңызы жоғары, олардың арасынан да аса маңызды тарихи ақпар беретіндері табылып қалады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қортабаева Г.Түркі ономастикасы. – Алматы, 2017.
1. Верацагин Е.М., Костамаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М: Русский язык, 1990.
2. Қортабаева Г.Қ. Мифологиялық таным: С.Қондыбай еңбектеріндегі тілдік және тарихи деректер. 2013.

3. Көшімова Б.А. *Маңғыстау топонимиясындағы ежелгі тілдік қабат // Сөз семантикасы: лексикография, семасиология, терминология.* Алматы, 2009.
4. Қондыбай С. *Арғықазақ мифологиясы.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.
5. Қондыбай С. *Казахская мифология.* – Алматы: Нұрлы әлем, 2005.
6. Абланова Э.А. *«Маңғыстау» жер атауының шығу тарихы /Қазақ өркениеті = Казахская цивилизация, 5-11 б.С., 2009. - № 1.*

МРНТИ 16.21.51

Г.Қ.Қортабаева¹, А.Н.Құдайбергенова¹

¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ "ЖЫЛҚЫ" АТАУЫ: ЭТИМОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ КОНЦЕПТІ

Аңдатпа

Мақалада түркі халықтарының сөздіктерінде "жылқы" сөзінің қалай дыбысталу және түрлері, семантикасы қарастырылады. Әзірбайжан, түрік, түрікмен, гагауыз, қырым татар, карайым, қарашай-балқар, қырғыз, қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, ұйғыр, хакас, якут тілдерінде кездеседі. Бұл ғылыми мақала «жылқы» ұғымы түркі тілдерінде семантикалық-танымдық көзқарас тұрғысынан зерттеуге арналған. Талданған «жылқы» атауының лексикалық-семантикалық ерекшеліктері түркі халықтарының санасының танымдық моделін көрсетеді. Мақалада қарастырылған «айғыр, арғымақ, ат» сөздерінің синонимдік қатары "жылқы" концептісінің мазмұндық ерекшелігін ашуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар жылқы малына қатысты бірнеше атаулардың этимологиясы жайындағы ғылыми пікірлерді талдап көрсетеді. Қазақ тілі білімі көптен бері тарихи тұрғыдан зерттеліп келе жатқан пәндердің бірі болса да, оның лексикалық қорындағы сөздердің шығу төркіні анықталып біткен жоқ.

Кілт сөздер: лингвомәдениеттану, гиппоним, концепт, этимология, түркі тілдері, экстралингвистикалық принциптер.

Г.К.Кортабаева¹, А.Н.Кудайбергенова¹

¹*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан*

НАИМЕНОВАНИЕ «КОНЬ» В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: ЭТИМОЛОГИЯ И КОНЦЕПТ

Аннотация

Это исследование представляет собой лексический взгляд о понятии «конь» с точки зрения семантико-когнитивного подхода между тюркскими языками. Семантические особенности лексических выражений концепта отражены в когнитивной модели сознания тюркских народов. Синонимичные группы, представленные в исследовании, позволили раскрыть содержание понятия «лошадь». Эта статья также рассматривает научные взгляды на этимологию нескольких названий, касающихся коневодства. Несмотря на то, что знание казахского языка долгое время было одной из наиболее исторически изучаемых дисциплин, словарный запас слов в лексическом фонде не был определен. Известно, что предложены четыре общих принципа этимологического анализа: фонетический, морфологический, семантический, экстралингвистический. В статье эти принципы были сохранены в этимологическом анализе. Основная цель

этимологических основ коневодства заключается в том, чтобы показать, что корни коневодства являются основой тюркских языков.

Ключевые слова: лингвокультурология, гиппоним, концепт, этимология, тюркские языки, экстралингвистические принципы.

G. K.Kortabayeva¹, A.N. Kudaibergenova¹
¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE NAME “:HORSE” IN TURKIC LANGUAGES ETYMOLOGY AND CONCEPT

Abstract

This study is a lexical view of the concept of “horse” in terms of the semantic-cognitive approach between Turkic languages. The semantic features of the lexical expressions of the concept are reflected in the cognitive model of consciousness of Turkic peoples. The synonymous groups presented in the study revealed the concept of a horse.. The article also reviews the scientific etymology of several names related to horse breeding. Although knowledge of the Kazakh language for a long time has been one of the most historically studied disciplines, the vocabulary of words in the lexical fund has not been determined. There are four general principles of etimological analysis: phonetic, morphological, semantic and extralinguistic. In the article, these principles were retained in the analysis of the etymology of names. The main goal of the etymological foundations of horse breeding is to show that the roots of horse breeding are the basis of Turkic languages.

Key words: linguocultorology, hipponym, concept, etymology, Turkic languages, extralinguistic principles.

Кіріспе.

Лингвомәдениеттану – ұлттық сипаты бар әлеуметтік, рухани және тұрмыстық қатынастар мен заңдылықтарды тілдік бірліктер мен амал тәсілдерден іздейтін, зерттейтін тіл білімінің бір бағыты. Ғалымдардың тұжырымдамалары тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, арақатынасын айқындауға ұмтылуынан туындаса керек.

Мәселен, В. Гумбольдт тіл мен мәдениеттің қарым-қатынасы мәселесін қарастырады: 1) материалдық және рухани мәдениет тілде көрінеді; 2) кез келген мәдениет ұлттық, оның ұлттық сипаты тілде көрінеді; 3) ұлттық рухтың көрінуі оның мәдениетінде; 4) тіл – адам мен оны қоршаған дүниені жалғастырушы аралық. Адам өзінің әлемге деген көзқарасын, дүниетанымын тіл арқылы бейнелейді.

Әрбір тілдің өзінің ішкі, ұлттық өзгешеліктері бар болғандықтан, кез келген тіл әлемнің суретін өзінше салады. Себебі әр халықтың басынан кешірген тарихы, рухани болмысы, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы сол тілді иеленушілердің ортасында қалыптасып, сол тілде сақталады. Демек, сөз заттың тікелей атауы ғана емес, адам санасындағы шығармашылық үдерістің жемісі. Олай болатын болса, сөз затты атап қана қоймай, оны танытады, анықтайды. Ал таныту белгілі бір халықтың өмір сүріп отырған кезеңдеріндегі нақты жағдайларына байланысты әр алуан болады. Бұдан әр халықтың өзіндік қайталанбас ерекшеліктері, ұлттық этникалық өзгешеліктерін сипаттайтын тілдік деректері болады деген қорытынды жасаймыз.

Лингвомәдениеттану саласын нақтылай, айқындай түсетін ұғым – концепт. Концепт адам санасында әмбебап қызмет атқарады. Концепт термині ғылыми әдебиеттерде XX ғасырдың ортасында қолданысқа енген. Алайда 1928 жылы жарияланған С.А. Аскольдовтың «Концепт и слово» атты мақаласында концепт терминін «мысленное

образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [10, 267], – деп түсіндіреді.

Орыс тіл білімінде концепт терминіне көптеген анықтамалар берілген. Дегенмен, ғалымдардың пікірлері біржақты болмағандықтан, лингвомәдениеттану саласында концепт мәселесіне байланысты тартыс туындайды. Ұғым белгілі бір заттың жалпы, көзге көрінетін заттық белгілерін береді. Ал концепт заттың тек көзге көрінетін ғана емес, кез келген абстрактілі белгілерін бере алады. Демек, ұғым мен концепт екітүрлімәселе.

В.Н.Телияныңкөзқарасыбойынша, «концепт – это все то, что мы знаем об объекте во экстенсии этого знания» [1, 97], – дейді. Белгілі бір заттың жалпы абстракциялы белгілерінің барлығы концептіні құрайды. Сондай-ақ, В.Телия концептіні белгілі бір зат не құбылыстың әлемдегі типтік образдары мен «прототипін» қалыптастыратын категория екенінерекшеатапөтеді.

Н. Уәлиев ұғым мен концепт, мағына мен концепт жайлы былайша ой толғайды: «Ұғым мен концептінің мағынасы тепе-тең емес. Ұғым белгілі бір объектінің танылған аса мәнді белгілерінің жиынтығы болса, концепт мазмұн межесі жағынан объект туралы барлық білімнің жиынтығы, ал тұрпат жеке тұрғысынан тілдік бірліктердің (лексикалық, фразеологиялық, паремологиялық т.б.) құралдардың жиынтығы болып табылатын ментальды, ұлттық ерекшеліктерді танытатын құрылым.

Концепт – көп аспектілі ментальді құрылым болғандықтан, әр концептіде (бірінші және екінші атауыштың қызметтеріндегі сөздердің) аталған терминдер түрлі коннотацияларға, түрлі аялық білімге ие.

Жылқы ([лат. Equus ferus caballus](#)) – [тактұяқтылар](#) отрядының бір тұқымдасы. Жылқы адамзат өркениетіндегі, әсіресе, дала өркениетіндегі дамудың жарқын да елеулі көрсеткіштерінің бірі болады. Жылқыны қолға үйрете бастау [көшпелі шаруашылық](#) пен өркениет дамуының негізін қалады. Қолға үйретілген жылқының (*E. caballus*) шаруашылықта маңызы зор. Ол – ет және қымыз өндіру, салт міну, арбаға не шанаға жегу, әскери және спорттық бағыттарда өсіріледі [11].

Әдістеме.

Мақаланы жазу барысында салыстырмалы-салғастырмалы әдістер, ономастикалық деректер, этимологиялық принциптер басшылыққа алынды. Жалпы этимологиялық талдау жасаудың төрт түрлі принципі ұсынылып жүргені белгілі: фонетикалық, морфологиялық, семантикалық, экстралингвистикалық принциптер. Мақалада атаулардың этимологиясына талдау жасалғанда осы принциптер ұсталынып отырды. Жылқы малына қатысты сөздердің этимологиялық негіздерін берудегі негізгі мақсат – жылқы малына қатысты түбір сөздердің негізі түркі тілдерінің өзінде жатқандығын көрсету.

«Жылқы» сөзіне тарихи-тілдік этимологиялық талдау жасау үшін, алдымен түркітанушы ғалымдардың алдыңғы буын өкілдерінің ескерткіштердегі лексикалық бірліктерді талдау мәселесі туралы көзқарастарымен танысып, олардың тұжырымдарының негізінде өзіміз зерттеген еңбектегі лексикалық бірліктерге талдау жасағанды жөн деп ұйғардық.

Бүгінгі тілтанымдық зерттеулер үрдісібұрынғы заманнан бастау алған, халық сана-сезіміне сіңіп, жадында жатталған жалқы есімдер тарихына үңілу, олардың табиғи сырын ашып, тілдік қолданыс аясын анықтау, ұлт мәдениетімен сабақтастыра салыстыру тіл тарихыныңұлт тарихынан да ұзақ екендігі лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар тоғысында қарастырылады. Сондықтан осы мифологиялық танымды тарихи, географиялық, фольклорлық, лингвистикалық мәліметтермен ұштастыра отырып, кейбір мәселелерді шешуге пайдаландық.

Жоғарыда тақырыпқа сай термин, атауларға анықтама бере келе зерттеу жұмысымыздағы «жылқы» лексемасы туралы қарастырмақпыз.

Қазіргі уақытта түркі халықтарына ортақ жылқы малына қатысты көзқарастың, танымның негізін анықтау мақсатында, ең алдымен, жылқы ұғымының түпкі атауының этимологиялық ерекшелігін қарастыру керек деп білемін.

Осы тақырыпта сөз еткен түркітанушылар өте көп. А.Шынардың, Ш.Эльчиннің, А.Хусейннің, М. Меричтің, М.Муанның, Р. Нурдың, И. Севюктің, Н. Ұшардың, өзбек ғалымы Н.Махмудовтың зерттеу еңбектері жылқы атаулары мен маңыздылығына арналған. Бұл зерттеушілер әртүрлі түркі халықтарының өкілдері.

Мақалада этнолингвистикалық талдаулар кездеседі. Этнолингвистика ғылым ретінде бастауын XIX ғасырдың 70-жылдарында АҚШ елінде алады. Алғашқы этнолингвистикалық зерттеу еңбектер үндіс тайпаларын зерттеуден басталады. Америкалық ғалымдар Ф.Боас, Эдуар Сепир, Бенджамин Уорф этнолингвистика терминінің орнына антропологистика, этносемантика терминдерін қолданған.

Талқылау.

Түркі тілдеріндегі «жылқы» сөзінің семантикасы

Тамыры терең түркі халықтарының тарихын жаңғырту барысында ешқашанда өзінің құндылығын жоғалтпайтын М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» жазба ескерткішінен бастаған жөн. Өйткені М.Қашқари түркі халқының тілінің дамуы мен қалыптасуы жолында ерен еңбек еткен сауатты зерттеушілердің бірі. М.Қашқари осы туыс халықтардың тілдік бірліктерін, ұқсастықтары мен ерекшеліктерін қарастырып сөздік жазған. Тарихы терең, түбі бір түркі қоғамында жылқының ең басты қызметі көлік болғандықтан ол көшпенділер қоғамының қозғаушы күші, байлық белгісі, байлықтың өлшем таразысы, сұлулықтың символы болып табылады. Адам баласының қолға үйреткен жануарларының ішінде күшті де көрікті жылқы түлігі адамның сенімді серігі бола біліп, жасампаздық рөл атқарды. М.Қашқари орта ғасырлық түркілер үшін жылқының маңызын *Kuş kanatın er atın* «Құс қанатымен ер атымен» деп көрсетеді [12, 63].

Кез-келген сөздің шығу тегі мен дамуы этимологиялық сөздіктерде беріледі. Біршама түркі халықтарының сөздіктерінде "жылқы" сөзінің мағынасы "ат" деп көрсетілген. Бұлай дыбысталу әзірбайжан, түрік, түрікмен, гагауыз, қырым татар, карым, қарашай-балқар, қырғыз, қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, ұйғыр, хакас, якут тілдерінде кездеседі. Жанауар атауларын алғашқылардың бірі болып зерттеген, көрнекті түркітанушы М.Щербактың айтуынша "ат" атауы жоғарыда аталған тілдерде кездеседі. Сонымен бірге алтай, құмық, тува, қырғыз, хакас, тілдерінде "мерин" атауымен де, ал, якут тілінде "есек", "ат оғус" деген секілді атаулармен де аталады екен [5, 8].

«Ат» сөзі қайдай пайда болды деген сұраққа бірнеше көзқарастар бар. А.Вамберидің пікіріне сүйенетін болсақ ат сөзі айғыр сөзінің алғашқы буыны мен от/өт (бұқа) сөздерінің әсерінен туындаған дейді. С.Мираяма болса ат сөзі тувалық "аьт" және моңғолдық "агта" (мерин) сөздерінің қатынасынан пайда болған агт «жылқы» сөзінен алынған деп есептейді.

Ал А.П.М. Мелиоранский агта сөзінің шығуын персид тіліндегі агма «піштірілген» және ахтан «шығару» деген сөздерінің байланысынан алынған дейді. Г.Рамстедт зерттеу басында түріктің акта «піштірілген ат, атқа міну» және тұңғыс тілінің актаки «солтүстік бұғы» сөздерімен салыстыра қарастырса, уақыт өте келе моңғол тілінің ата, атан«мерин, төселген түйе» сөздерімен қатар қарастырды [6, 197].

Бұл зерттеулерге орай ат «мерин, жылқы» сөзінің көне түріктік ахта «төселген, піштірілген» сөз ортасындағы артқытілдік дауыссыз дыбыстың түсіп қалу әсерінен пайда болуы мүмкін деген тұжырымға келеміз.

Түркі тілдерінде жылқы мағынасын беретін басқа да атаулар бар. Мысалы, чуваш тіліндегі лаша сөзі жылқы деген мағынаны білдіреді. Бұдан бөлек башқұрт, татар, құмық тілдеріндегі алаша, ноғай тіліндегі аласа "мерин, жылқы" деген ұғымдарды береді. Ал, алаша сөзі әзірбайжан тілінде "әлсіз жылқы", түрікмен тілінде "құлын", маньчжур тілінде

алашан "әлсіз жылқы" деген ұғыммен тең. А.М. Щербак өз зерттеулерінде " алаша (аласа, лаша) сөзі фин-угор тілінде және өзгеріске ұшыраған күйде орыс тілінде де кездеседі" деп жазады [5, 87].

Неміс ғалымы М.Фасмер бұл сөздің пайда болуы елдерінен бастау алады деген ой тастайды. Ғалым чуваш тіліндег лаша, түрік және қырым-татар, қарашай-балқар тілдеріндегі алаша сөздерін мысалға ала отырып, сонымен бірге, В.В. Радлов, Ф.М. Корш, Е. Бернер, П.М. Мелиоранский секілді ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып ат сөзінің түркі тілдерінің көне кірме сөздерінен пайда болған деп пікір білдіреді.

М. Фасмерлошакформасын ишак «есек» сөзімен ұқсастыра қарастырады. Ол алаша ат плеанистік тіркесіне күмәнмен қарайды, өйткені, бұл сөздердің қосындысы лоша+адь болғанымен «жылқы+жылқы» қайталанған тіркес болуы мүмкін емес деп түсінеді [8, 600].

Әрі қарай, «айғыр» сөзінің этимологиясына назар аударайық. Түркі тілдерінде бұл мағынаның түрлі нұсқасы берілген: түрікмен, әзірбайжан, қырым татар, қырғыз, қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, өзбек (диалект тілінде), алтай, хакас тілдерінде айғыр; түрік, өзбек, ұйғыр тілдерінде айғыр / айгир; түрік тілінің диалектілерінде айқыр / айкир; жазбаша ескерткіштерде эигир / эгир; сары-ұйғыр тілінде азғыр; тува тілінде асқыр; в хакастарда асхыр; қарашай-балқар тілінде азхир/азыр. Бұл жерде бірінші буында ай/ой/эй/э\хай\аз\ас\аа\ы\ар кезектесіп келетінін байқауға болады.

Кейбіреулері өз тіліндегі заңдылықтарға сәйкес келеді. Э.В. Севортян айғыр сөзі өзінің барлық түрдегі нұсқаларымен ататүбірдегі аат-тан алынған ад формасы деп санайды [5, 107].

Арғымақ сөзінің шығуы туралы пікірлер

Ендігі кезекте арғымақ сөзінің шығу тегі мен құрылуын талдайық. Бұл сөздің мағынасын К.К. Юдахин арғамак «текті жылқы» сөзімен түсіндіреді және мақал арқылы мысал келтіреді: Арғымақтың жақшысы чапса – күлүк, сатса – пул [9, 66]. Бұл сөзбен аргын «қодас пен үй сиырының будандасқан түрі» сөзі қатар жүреді. Бұл сөздердің арасында генетикалық байланыс бар екені түсінікті. Өйткені, текті жануарлар будандасу арқылы арқылы пайда болады. Аргы (бәйгеге қосатын жылқы) және аргым (қатты шабыс) сөздері арғымақ сөзімен тарихи байланысты болуы әбден мүмкін.

Қырғыз тіліндегі арғымақ сөзін басқа түркі тілдерімен салыстыратын болсақ, бір-бірімен өте жақын екенін аңғарамыз. Мысалы : қарайым тіліндегі қырым диалектісінде, татар, түрікмен, шағатай (өлі) тілдерінде арғымақ/арғамак; қырғыз, алтай, қазақ, ноғай, қарақалпақ, башқұрт, өзбек тілінің диалектілерінде арғымақ; қырым тілінде агырмак; лобнор тілінде агмак; чуваш тілінде уркамак [5, 171].

Түркі тілдерінде арғымақ сөзі нені білдіреді?

1. Асыл тұқымды, қаны таза, араб жылқысы (түрікмен, қырғыз, қазақ, ұйғыр, алтай, чуваш).

2. Жүйрік, мінуге арналған жылқы (ноғай, татар, башқұрт).

Жүйрік, қайратты , жауынгерлікке арналған (қарайым тіліндегі қырым диалектісі).

3. Асыл тұқымды ит

4. Жабайы құлын мен үй жылқысының буданы

Жылқы тұқымдарының мағынасын беретін

Арғамак/арғымак/аргын/аркын сөздері екі бөліктен тұрады: түбір етістік аргы/арга «қатты шабу» және түбірде іс-әрекет иесін білдіретін -мак, -н жұрнақтары.

«Жылқы» атауының тілдік бейнесі

Түрік халқының жылқыға деген көзқарастарында біраз ерекшеліктер кездеседі. Түріктер жылқының етін жемейді, қымызын ішпейді. Мұның себебін түрліше түсіндіреді. Қазақтар мен түріктердегі жылқы өсіру мәдениетін зерттеген Али Аббас Шынар «түріктер ислам дінін қабылдағаннан бастап жылқы етін жемейді» деген мәлімет келтіреді [13, 78].

Енді бірде жылқыға деген құрметтің жоғары болғандығы себепті оның етін жемейтіндіктерін айтады. Бірақ ислам дінінде жылқы етін жеуге тыйым салынбағаны бәрімізге аян.

Түріктерде *atın ölümü arpadan olsun* (тамақсаулық); *at izi it izine karışmak* (жақсыны жаманнан ажырата алмау); *ata et, ite ot vermek* (істі дұрыс атқармау); *atlar terişir, arada eşekler ezilir*; *at kafalı* т.б. фразеологиялық тіркестер кездеседі. *Atlar terişir, arada eşekler ezilir* (атлар тепишир, арада ешеклер езилир) деген мақалында үлкендердің әсерінен кішілердің зардап шегуі жайлы мағына бар. Бұл қазақ тілінде «екі түйе жанасса, арасында шыбын өледі» мақалымен беріледі. Әлдінің әлсізге жасайтын зорлығын бейнелейтін бұл тіркеске «ірілік», «зорлық» семалары негіз болған.

At kafalı (ат кафалы; сөзбе-сөз аудармасы: ат басты) деген тіркес «ақымақ» мағынасын береді.

Негізінен түркі халықтарында «ақымақтық» көбінесе қой, есек, шошқа денотаттары арқылы берілген. Халық жылқы жайын сөз еткенде, біріншіден, оның ерге серіктігін, жүйрік қасиетін, дене бітімінің сұлулығын сөз еткен. Ал оны «ақымақ» ретінде көрсету сирек кездеседі [14, 141 б., 56].

Қырғыз халқында «Сиыр сойсоң, үш күн үйүңө жолобо, жылқы сойсоң, жети күн үйүңөн чыкпа» деген тіркесі бар. Сөзбе-сөз аудармасы: «Сиыр сойсаң, үш күн үйіңе жолама, жылқы сойсаң, жеті күн үйіңнен шыкпа». Бұл жерде қырғыздардың сиыр етінен жылқы етін артық бағалайтындығын білуге болады.

Нәтиже.

1. Түркі халықтарының сөздіктерінде "жылқы" сөзінің мағынасы "ат" деп көрсетілген. Бұлай дыбысталу әзірбайжан, түрік, түрікмен, гагауыз, қырым татар, карым, қарашай-балқар, қырғыз, қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, ұйғыр, хакас, якут тілдерінде кездеседі;
2. Алтай, құмық, тува, қырғыз, хакас, тілдерінде "мерин" атауымен, ал, якут тілінде "есек", "ат огус" деген секілді атаулармен де аталады;
3. «Айғыр» сөзінің этимологиясын талдағанда, бірінші буында ай/ой/эй/э\хай\аз\ас\aa\ы\ар кезектесіп келетінін байқауға болады;
4. Халық жылқы жайын сөз еткенде, оның ерге серіктігін, жүйрік қасиетін, дене бітімінің сұлулығын сөз еткен;
5. Жалпы, жылқы түлігіне байланысты айтылатын атаулар мен сөздер, сөз тіркестерінің саны екі жүзден асады.

Қорытынды.

Жоғарыда берілген мысалдардың бәрін саралай отырып, мынадай түйіндеме жасасақ болады: жылқы малы сонау Күлтегіннен де арғы заманнан бері қолға үйретіліп, көшпенділер өмірінде адал хайуан рөлін атқарған. Ескерткіштер бетінен табылған тілдік бірліктер осыған дәлел. Мыңдаған жылдар өткенмен, қазақ тіліндегі фразеологизмдер, мақал-мәтелде жылқы түлігінің халықтың салт-дәстүрі, мәдениетінде үлкен орны бар екендігін көрсетеді. Фольклорда, ұлттық ойындарда, тіпті еліміздің ту бейнесінде жылқының түр-сипаты, шабысы, мінезі бірде сөзбен, бірде суретпен көрініс тапқан.

Осылайша жылқы малына қатысты атаулар түркі тілдеріне ортақ негіздер мен көне лексиканың әсерінен пайда болғанын айта аламыз. Атаулардың біршамасы көп ғасырлар бойы сақталып келген, кейбіреулері тілдік ерекшеліктерге орай фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Алдағы зерттеулерде жылқы атауларына қарай жасын анықтау, түсіне байланысты атаулар және мақал-мәтел, тұрақты тіркестерде кездесетін бірліктерді жинау мақсаты тұр.

Жинастырылған мәліметтерді сараласақ, ат лексемасы өзінің номинативтік мағынасында VIII ғасырдан бері қолданылып келеді.

Жоғарыда берілген тілдік бірліктерді саралайтын болсақ, чуваш және хакас тілдерінен өзге түркі тілдерінде «жылқы малы»«ат» деп аталып, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт, алтай тілдерінде «жылқы» деген синонимдік атаулары қолданған. Чуваш тілінде жылқы малының тағы да бір атауы алаша сөзінің қолданысын кездеседі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Степанов Ю.С. *Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. М.: Академический проект, 2004. С. 42-67*
2. Потебня А.А. *Мысль и язык. Издательство «Лабиринт». М., 1999. 300 с.*
3. *Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред. В.Н. Ярцевой. М.: Советская энциклопедия, 1990. 685 с.*
4. Блинова О.И. *Внутренняя форма слова: мифы и реальность. [Текст] / Вестник ТГУ. Серия «Филология», 2012. № 4 (20). С. 5-11.*
5. Щербак А.М. *Название домашних и диких животных в тюркских языках. [Текст] / Щербак А.П. // Историческое развитие тюркских языков. М.: Изд. АН СССР, 1961. С. 82-173.*
6. Севортян Э.В. *Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). [Текст] / Севортян Э.В. М.: Наука, 1974. 767 с.*
7. *Русско-қыргызский словарь: В четырех томах. Б., 2012. Том. 752 с.; II 720 с.; III 648 с.; IV 692 с.*
8. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка: В 4 томах / Пер. с нем. и доп. О.С. Трубачева / Под ред. Б.М. Ларина. Изд. 2-е, стер. Том I (А-Д). М.: Прогресс, 1986. 529 с. Том II (Е-Муж). М.: Прогресс, 1986. 672 с. Том III (Муза-Сят). М.: Прогресс, 1987. 832 с. Том IV (Т-Ящур). М.: Прогресс, 1987. 864 с.*
9. Юдахин К.К. *Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40 000 слов. Ф.: КСЭ, 1985. Кн. 1. А - К. 504 с. Кн. 2. Л - Я. Ф.: КСЭ, 1985. 480 с.*
10. Мухатаева А. *Этнолингвистическое изучение лексики казахского эпоса (сфера материальной культуры). Алматы, 1989. Автореферат.*
11. <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
12. Қалыбаева Қ.С. *Қазақ тіліндегі диалектілік тұрақты сөз тіркестері. – Алматы, 1997. – 72 б.*
13. Шынар А. *Қазақтар мен түріктерде жылқы өсіру мәдениеті және оның ролі (ауд. Кенан Коч). – Шымкент: Әлия, 2001. – 135 б.*
14. Қайырбекова Ұ. *Түркі лексикасын компонентті талдау (қазақ, түрік, өзбек тілдеріндегі үй жануарлары негізінде). Ф.ғ.к. дисс. қолжазбасы. 10.02.06. – Шымкент, 2003. – 141 б.*

МРНТИ 16.21.33

Г.С.Косымова¹, Ж.Б.Бурибаева¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ МӘДЕНИ ДИСКУРС МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада тіл біліміндегі дискурс мәселесінің зерттелуі сөз етіледі. Дискурсқа тән белгілер, оның топтастырылуы, зерттеуші отандық және шетелдік ғалымдар, олардың дискурсқа берген анықтамалары кеңінен талданады. Қазақ тіл білімінде дискурс мәселесін қарастырған, дискурс пен мәтіннің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсеткен

Ж.Манкеева, Н.Уәли, Г. Буркитбаева, Ж.Кеншінбаева, Ш.А. Нұрмышева т.б. ғалымдар пікірлері мен зерттеулері басшылыққа алына отырып, дискурс түрлеріне талдау жасалынады.

«Мәдени дискурс» ұғымының мағынасы тілдік деректер арқылы түсіндіріледі. «Мәдени дискурс» ұғымын ашу барысында «тіл» - «ұлт»- «мәдениет» ұғымдарының маңыздылығы дәйектеледі. Халқымыздың бай сөздік қорын танытатын мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестері, фразеологиялық сөз оралымдары, шешендік сөздер мәдени дискурсты танудағы басты тілдік тұлғалар екені көрсетіледі. Тілдік код және мәдени код мәселесі сөз етіледі. Мәдени дискурға тән ерекшеліктер топтастырылып көрсетіледі.

Кілт сөздер: дискурс, мәдени дискурс, тілдік қарым-қатынас, диалог, адресат, адресант, ұлттық таным.

G.Kossymova¹, Zh.Buribayeva¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

THE ISSUES OF CULTURAL DISCOURSE IN KAZAKH LINGUISTICS

Abstract

The article deals with the problem of discourse in linguistics. Features of the discourse, its classification, and research of domestic and foreign scientists, their discursive definitions are widely analyzed. The types of discourse are analyzed, taking into account the views and studies of scientists, such as Zh. Mankeeva, N. Uali, G. Burkitbaeva, J. Kenshinbaeva, Sh.A. Nurmysheva and others, in whose works the problems of discourse in Kazakh linguistics, as well as similarities and differences of discourse and texts are explored.

The meaning of "cultural discourse" is explained by linguistic data. When analyzing the concept of "cultural discourse", the importance of the concept of "language" - "nation" - "culture" is revealed. Proverbs and sayings, phraseological units, phraseological formulations and oratorical speeches are the main linguistic features of cultural discourse, representing the rich vocabulary of our people. The issue of language code and cultural code is discussed. Features of cultural discourse are grouped together.

Key words: discourse, cultural discourse, interpretation, language communication, dialogue, addressee, addresser, national knowledge.

Г.С.Косымова¹, Ж.Б.Бурибаева¹

¹ Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРНОГО ДИСКУРСА В КАЗАХСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В статье рассматривается проблема дискурса в лингвистике. Особенности дискурса, его классификация, исследования отечественных и зарубежных ученых, их дискурсивные определения широко анализируются. Анализируются типы дискурса, принимая во внимание взгляды и исследования ученых, таких как Ж.Манкеева, Н.Уали, Г. Буркитбаева, Ж. Кеншинбаева, Ш.А. Нурмышева и др., в чьих работах исследованы проблемы дискурса в казахской лингвистике, а также сходство и различие дискурса и текстов.

Смысл «культурного дискурса» объясняется языковыми данными. При анализе концепции «культурного дискурса» раскрывается важность понятии «язык» - «нация» - «культура». Пословицы и поговорки, фразеологизмы, фразеологические формулировки и ораторские речи являются основными языковыми особенностями культурного дискурса,

представляя богатый словарный запас нашего народа. Обсуждается вопрос языкового кода и культурного кода. Особенности культурного дискурса сгруппированы вместе.

Ключевые слова: дискурс, культурный дискурс, языковое общение, диалог, адресат, адресант, национальное познание.

Кіріспе. Қазіргі тіл білімінде кеңінен өріс алып, жан-жақты қарастырылып жүрген өзекті тақырыптардың бірі – дикурс, оған тән өзіндік белгілер мен ерекшеліктері, түрлері. Дискурс тілдік қызметі, мәтінді, мәтін аясын, ойтолғамды білдіретін көп қырлы термин.

Жалпы бұл мәселе мәтін лингвистикасының дамуымен, тілдік қарым-қатынас мәселесінің кең ауқымды зерттелуімен тікелей байланысты. “Дискурс” терминін 1952 жылы америкалық лингвист А.Харрис жарнама тілін зерттеуге арналған мақаласында тұңғыш рет қолданған. Осы уақыт шамасында зерттеуші Ю.Хабермас еңбегінде де аталған термин кездеседі. Ол “Коммуникативтік компетенция теориясы дайындық” атты еңбегінде қолданған.

Әдістеме. Дискурс мәселесін қарастырған Т.А.Ван Дейк, Дж.Остин, Дж.Серия, М.Фуко, Э.Гофман, С.И. Виноградов, Б.П.Маршин, В.З.Демьянов, Ю.С.Степанов сияқты шетелдік зерттеушілерді атауға болады.

Дискурс – тілдік коммуникация түрі. Кең шеңберде, дискурс дегеніміз уақыттың мәдени тілдік контексті, оған рухани-идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді. Тар мағынасында, дискурс деп қандай да болмасын мағыналы, құнды іс-әрекеттің (актінің) нақты тілдік шындығын айтады [1., 32].

Энциклопедиялық сөздікте дискурс (фр. "discours" - сөйлеу) – экстралингвистикалық, прагматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық және т.б.мәнбірлермен белгілі бір жағдайда белгілі бір мәтінге шоғырланған бірлік; сөйлеу,мақсатты бағытталған іс-әрекет, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа және ақыл-ой механизміне қатысты компонент [2., 378].

Н.Д. Аругюнова: “Дискурс – тілден тыс- прагматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық факторларды білдіретін байласымды мәтін, оқиғалық аспектідегі мәтін, белгілі мақсатқа бағытталған әлеуметтік әрекет ретінде қаралатын сөйлеу (сөз). Адамдардың когнитивтік санасында өзара қарым-қатынас механизміне қатысатын компонент. Дискурс, бұл – “өмірмен біте қайнасқан” сөз. Сондықтан мәтіннен айырмашылығы, дискурс қайнаған тірлік үстінде көрінбейтін ежелші мәтіндерге қатысты қолданылмайды”, - деп түсіндіреді [3., 112].

Қазақ тіл білімінде дискурс мәселесі жайлы зерттеуші Г.Т. Бүркітбаева: “дискурс” термині 60-70 жылдары ғана айтыла бастағанымен, кеңінен қолданысқа түсуі қазіргі кезде байқалады, оны зерттеуге деген қызығушылықтың арту себебі «дискурс» түсініктемесінің әртүрлілігімен байланысты” - дейді. Дискурс:

- 1) мәтін және сөйлеу;
- 2) сөйлеу, мәтін, функционалдық стиль;
- 3) мәтін, сөйлесу және диалог;
- 4) мәтін, жағдай (ситуация) [4., 29].

Жоғарыда аталған ғалымдардың зерттеу еңбектері арқылы дискурс ұғымының өте кең екендігіне көз жеткізуге болады, сондай-ақ, бұл мәселенің прагмалингвистика, психолингвистика, әлеуметтік лингвистика, антропология, әдебиеттану, лингвомәдениеттану, философия ғылымдарымен тығыз байланыста, көп қырлы құбылыс. Осыған сәйкес оған берілген анықтамалардың да алуан түрлілігі – заңдылық.

Қазақ зерттеушілерінің ішінде Н.Уәли: “фреймі”, “автор”, “сөз айтыс”, “адресат” және “сөз жағдаяты” (сөздің қандай ситуацияда айтылғаны) деген құрылымдардан тұратын коммуникативтік “уақиға” - деп түсіндіреді [5., 14]. Яғни нақтылы тілдік қарым-қатынас

барысындағы сөз, оның нені білдіретіні, кімге бағытталғаны, қалай түсіндіріледі деген тұрғыда қарастырады.

Бұл ой Ж.Кеншінбаевада да жалғасын табады. “Дискурс – қолданыстағы мәтін, яғни сөйлеу тілінің нақтылы коммуникативтік қарым-қатынас орнатудағы қызметі” - деп анықтама береді [6., 9]. Ш.А. Нұрмышева дискурсты адам танымы тұрғысынан анықтайды. “Дискурс дегеніміз – коммуниканттардың сөз жағдаятын ескере отырып, шынайы өмірдегі оқиғаларды өздерінің когнитивтік, тілдік, аялық білімін, прагматикалық мүмкіндіктерін пайдалану арқылы коммуникативтік мақсатқа орай өз тілдеріндегі лексикалық, грамматикалық, фонетикалық жүйелер арқылы тілге көшіруі, диалогқа түсу әрекеті” [7., 11].

Нәтижелер және талқылау. Ғалымдардың дискурс терминіне берген анықтамалары түрліше болғанымен, олардың барлығының да дискурсқа тән деп көрсеткен белгілері бар: бұл дискурстың диалогтік сипаты, сөз жағдаятына сай орындалатын сөйлеу әрекеті екендігі.

Бұл анықтамалардың мазмұны бір-бірімен ұқсас деуге болады: олардың негізгі мазмұны бойынша, дискурстың элементтері:

- баяндалатын оқиға,
- оған қатысушылар,
- оқиғаның негізгі фоны,
- оқиғаны айтушының (қатысушының) жазушының бағалауы,
- ақпаратты жеткізу жолындағы тілдік құралдарды пайдалану тәсілдері.

Бұл – тіл үнемі қозғалыста болып, коммуниканттардың (айтушы мен қабылдаушының) тарихи кезеңге қатысы тұрғысынан дербес, өзіне тән сипаттары, сондай-ақ, әлеуметтік ерекшеліктері айқын көрініп отыратын тіл ағымы. Дискурс – мәтінді жасап, оны қабылдау үшін синхронды түнде жүзеге асырылатын үдеріс [8., 216].

Дискурстың қолдану аясына қарай бірнеше түрі бар: әскери дискурс, газеттік дискурс, іскери дискурс, медиа дискурс, балалар дискурсы,

Осылардың ішінде біз мақаламызда тоқталатынымыз - мәдени дискурс. Ең әуелі «мәдениет» сөзіне талдау жасасақ, арабтың «маданият» деген сөзінен құралып, «қала», «қалалық» деген ұғымды білдірген.

Қазіргі таңда ғылымтануда заттық мәдениет, материалдық мәдениет, рухани мәдениет, этнос мәдениеті, этникалық мәдениет, ұлттық мәдениет, шығыс мәдениеті, постфигуративтік мәдениет (дәстүрлік мәдениет), конфигуративтік мәдениет (замандастық мәдениет), предфигуративтік мәдениет (жас ұрпақ мәдениеті), тіл мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, тұрмыс мәдениеті, тамақтану мәдениеті, киіну мәдениеті, төл мәдениет, жалпы адамзаттық мәдениет, аймақтық мәдениет, жазу (жазба) мәдениеті, кәсіби мәдениет және т.б. Бұның сыртында, көркем өнер мәдениеті, экологиялық мәдениет, оқу мәдениеті, ғылым мәдениеті, экономикалық мәдениет, т.б. топтастырушылық та бар. Демек, мәдениет адамзаттың адам болуынан бастап, оның бүкіл рухани ізденісі, шығармашылығы, тәжірибесі жинақталған мыңдаған жылдық жемісі [9., 6].

Осы аталған мәдениеттің қай түрін алып қарасақ та оны жеткізуші бұл, әрине тіл. Сондықтан да қазіргі таңда тілдік зерттеулерді кешенді түрде, нақтылай айтсақ, адамның ақыл-ой санасы, дүниетанымы, білімі т.б. ерекшеліктері тұрғысынан және бірнеше ғылымдар саласының тоғысында қарастыру ең өзекті болып отыр.

Тіл мен мәдениеттің өте тығыз байланыста екенін ғалым Ж.А.Манкеева былайша түсіндіреді: .. этномәдени атауларды талдау негізінде «мәдениет» ұғымының тілге қатысты мәнін былай түсіндіруге болады: кез келген ұлттық мәдениеттің негізі – ортақ тілде сөйлеп, ортақ мүдде мен қағидаларға сай өмір сүріп, әрекет ететін этноұжымда қалыптасқан шындық дүниенің тұтастығы, этностың материалдық және рухани кеңістігі.

Олай болса, “тіл” – ұлттың тірегі, ұлт мәдениетінің негізі» деген қағидаларға сәйкес тіл мен мәдениет арасындағы байланыстың арқауы сан ғасыр өтсе де бар асылын өз бойында сақтап, шашаусыз жиып, болашаққа жеткізетін тілдің құдіреті – кумулятивтік қызметі негізінде шешіледі. Нақты түрдегі оның тілдік көріністері : материалдық мәдениет (тұрақ, киім, тамақ, тұрмыс бұйымдары, еңбек құралдары т.б.) және ұлттық тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа сақталып жеткізілетін рухани мәдениет (салт-дәстүр, миф, өнер, дін, тәлім-тәрбие, көркем мәтін, т.б.) және ұлттық психология, таным тұрғысынан жасалатын рәміздік жүйе, сакрализация тәсілімен сақталған өнер, архитектура туындылары т.б [10., 202] мысалы,

Ақылды деп кімді айтамыз!

Бір мәжілісте бас қосып сөйлесіп отырғанда Шоң биге Мұса мырза:- Ақ сауыт деп нені айтамыз, Арғымақ деп нені айтамыз? Ақылды деп кімді айтамыз, Ер жігіт деп кімді айтамыз? — деп сұрақ қойыпты.

Бұған Шоң: - Ақ сауыт деп айтамыз, Атқанда оқ өтпесе. Арғымақ деп айтамыз, Желгенде жылқы жетпесе. Ақылды -деп айтамыз, Тозған елді септесе. Ер жігіт деп айтамыз, Жауға тастап кетпесе! — депті.

Осы мысалдағы “Ақ сауыт”, “Арғымақ”, “Ақылды”, “Ер жігіт” атаулары мен оған бидің берген талдамалары олардың жай ғана атау емес, ұлттығымызды танытатын белгілер, олар өздерінің негізгі ұғымдарына қоса “оқ өткізбеу”, “желгенде жылқы жеткізбеу”, “тозған елді септеу”, “жауға тастап кетпеу” деген архисемалар арқылы мәдени мәні ұғынылып тұр.

Олай болса, “мәдени дискурс” ұғымына ұлттық ерекшеліктерімізді бейнелейтін атаулар, бейнелі атаулар, салт-дәстүріміз, сөздік қорымыздың бай мұрасын дәлелдейтін мақал-мәтел, тұрақты сөз тіркестері жатады.

Ал Н.Уәли пікірінше: “белгілі бір тілдік таңбада екі түрлі мағына (білім) кодқа салынуы, соған сәйкес екі түрлі код болуы мүмкін. Біріншісі – тілдік код, екіншісі – мәдени код. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу қажет. Тілдік тұлға ұлттық тілді тұтынушы ғана еиес, ұлттық мәдениетті де тұтынушы. Осы тұрғыдан қарағанда белгілі бір тілдік концептінің құрылымдық түзіліміне мәдениеттің де қатысуы, “араласуы” кәдік. Олай болса, тілдік таңба мағынасының қай бөлігінде, қай тұсында мәдени мән болатынын айқындау қажет” [5., 14].

“Суалмайтын суат жоқ

Тартылмайтын бұлақ жоқ,

Құйрығы суда тұрса да,

Уақытысы жеткенде

Құрамайтын құрақ жоқ.

Дүние деген фәни бұл,

Баласы жоқта мият жоқ.

Бәрінен де қиын сол екен,

Артында жанған шырақ жоқ...” (Әйтеке би)

Бұл үзіндідегі негізгі ой, ең басты «жоқ» - “шырақ” сөзіне арналады. Бөлмені жарық етіп тұратын шырағдан, шам (майшам) деген негізгі мағынасынан бөлек, “ұрпақ”, “артынан қалған із”, “өспеді”, “өнбеді” семалалары актуальданып тұр. Осы семалар арқылы ұлттық мәдени белгілер көрініс тауып айшықталған. Зерттеуші айтып кеткендей «мәдени код» мәдени дискурсты тануға негіз болады.

“Субъектінің сөз әрекетінің, яғни тілді қарым-қатынас үшін қолдану әрекетінің нәтижесінде дискурс/мәтін қарастырылады. Басқаша айтқанда, сөйлеуші/жазушы сөз бірліктері арқылы айтылым (высказывание) дискурс/мәтін жанр түрінде белгілі-бір мағынаны тілдік бірліктер арқылы кодқа салынады, ал тыңдаушы/оқырман сол аталым, дискурс, мәтін түрінде тілдік бірліктер арқылы кодқа салынған мағыналарды (ой мен

сезімді) ашады, тіпті тілдік кодты ашып қана қоймайды, сөз әрекетінің нәтижесі болып табылатын коммуникативтік бірліктердің мән-мағынасын интерпретациялайды” [5., 14].

Бұл жерде айтылғандай, кодқа салынған мағыналарды ашу үшін жазушының (жеткізушінің) де, оқырманның (қабылдаушының) да сол тілдік ғаламдық бейнесін түсінетіндей білімі болуы тиіс. Олай болмаған жағдайда, дискурс мақсаты нәтижесіз, яғни орындалмайды деген сөз. Мысал келтіріп көрсек:

Балаби би қартайған шағында халқын жиып алып, оларға:

Жерден ауыр не?

Судан терең не?

Оттан ыстық не?

Көктен биік не? — деп,

төрт сұрақ қойған екен. Бірақ ешкім жауабын айта алмапты. Сонда Балаби өзінің сұрақтарының шешімін өзі былай деп айтқан екен:

Жерден ауыр дегенім — ақыл, білім.

Судан терең дегенім — оқу, ғылым.

Оттан ыстық дегенім — фани жалған, адамның өмірі.

Көктен биік дегенім — тәкаппардың көңілі.

Бұл мысалдағы «ауыр» - “ақыл-білім”, “терең” – “оқу, ғылым”, “ыстық” – “фәни жалған”, “биік” - тәкаппардың көңіліне” жасалынған талдамалар адресат пен адресанттың терең білімін қажет етеді. Осы арқылы ғаламның тілдік бейнесі дәйектеледі.

Мәдени дискурсты танытуда ұлттық салт-дәстүрдің де маңызы ерекше. И.Г. Гердердің : “Салт-дәстүр – тіл мен мәдениет бастауларының анасы” [11., 252] - деген пікірі толық құптай отырып төмендегі мәтін арқылы талдау жасап көрсек:

Атақты Қаздауысты Қазыбектің Әлімжан деген баласы қайтыс болғанда Төле би топ адаммен барып көңіл айтады. Сонда Төле би бұй депті:

О, Қаздауысты Қазыбегім!

Кім білген бұл ғұмырдың азы-көбін.

Қылыштың сабы кетіп, қабы қалды,

Бедеудің жаны кетіп, жалы қалды.

Батырдың ары кетіп, малы қалды,

Халықтың нәрі кетіп, сәні қалды.

Уа, Қазыбегім нар көтермес жұмыс болды.

Өзі беріп ұлыңды өзі алды,

Бұл пенде бір Аллаға не қылады?

Қазақ халқының ұлттық дәстүрлерінің бірі - көңіл айту. Көңіл айтудың мақсаты - қара жамылып, аза тұтқан жанның көңіліне демеу болып, жұбату айту. Аталы сөзге тоқтай білген қазақ халқы үшін сөз құдіретінің орны ерекше екені ұлттық дәстүрлерде айқын көрініс табады. Жоғарыдағы мысалда келтірілген адресаттың адресантқа жеткізбекші ойы тамаша теңеулер – сабы/қабы, азы/көбі, жаны/жалы, нәрі/сәні арқылы жеткізіліп тұр. Дискурс соңында негізгі мақсат орындалып, яғни адресаттан шыққан хабар, ой адресант санасына әсер етіп, ол тоқтамға келген.

Қорытынды. Сонымен, қорыта келе, қазақ тіл біліміндегі мәдени дискурсқа тән негізгі ерекшеліктерді жинақтап көрсетсек:

- мәдени дискурс - тамырынан тереңнен алатын тарихи құбылыс;
- ұлттық мәдениетіміз, салт-дәстүріміз, т.б.жайлы хабар беруші, ұлттық болмысымызды танытатын тілдік құбылыс;
- тіліміздің бай сөздік қорын танытушы;
- мәдени дискурстың табиғатында дискурстың барлық негізгі ерекшеліктері когезия, бүтіндік, прагматикалық мақсат, ақпараттық, грамматикалық және аяқталу категориялары кездеседі.

- мәдениетімізді, салт-дәстүріміз, ұлттық менталитет, дүниетанымымыз және т.б.ерекшеліктерді шоғырландыра отырып, тіліміздің ғаламдық бейнесін жасаушы, бұл әсіресе, тіліміздегі тұрақты сөз тіркестері, фразеологиялық тіркестер, мақал-мәтелдер т.б.арқылы көрініс табады.
- “мәдени код” мәдени дискурсты тануға негіз болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Benveniste E. *On Discourse // The Theoretical Essays: Film, Linguistics, Literature.* Manchester: Manchester Univ. Press, 1985. – 32б.
2. *Энциклопедический словарь.* М.: «Языкознание». 1998 – 378 б.
3. Арутюнова Н.Д. *Типы языковых значений.* М.: Наука, 1988. – 112б.
4. Буркитбаева Г.Г. *Деловой дискурс. Антология и жанры.* – А., 2005. – 29 б.
5. Уәли Н. *Қазақ сөз мәдениетінің негіздері филол.ғыл.д авторев.* – Алматы, 2007. – 14б.
6. Кеншімбаева Ж. *Қазақ мәтінінің семантика-интонациялық мүшеленуі. (ф.ғ.к.дисс.автореператы)* – А., 2001. – 9б.
7. Нурмышева Ш.А. *Коммуникативно-прагматическая характеристика переводов кинодискурса. Дисс. к.филол.н. А., 2010. – 11б.*
8. Нұрдәулетова Б.И. *Когнитивтік лингвистика. Оқулық.* А, 2011. – 312 б.
9. *Мәдениеттану негіздері.* – А.: Дәнекер, 2000. - 216б.
10. Манкеева Ж. *Қазақ тіл білімінің мәселелері.* А., 2014. – 202-203бб.
11. Гердер И.Г. *Идеи к философии истории человечества* – М., 1977. – 252б.

МРНТИ 14.35.07

А.М. Нурбаева¹, Л. А. Бугенова²

*¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан*

*² Казахская академия транспорта и коммуникации имени М. Тынышпаева
г. Алматы, Казахстан*

КРЕОЛИЗИРОВАННЫЙ РЕКЛАМНЫЙ ТЕКСТ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается взаимодействие невербального и вербального в текстах рекламы. Раскрывается понятие «креолизованный», а также многообразие применения креолизации в различных текстах, а в особенности в рекламных текстах. Это связано, в первую очередь, с использованием в рекламе не только картинок, видеоряда, но и различного вида шрифтов, цветового решения, расположения, времени трансляции. В статье дается исторический обзор развития креолизованности текста, делается упор на рекламный текст. Рассматриваемая эволюция рекламных текстов происходила в результате расширения их содержания и взаимодействия, обогащения их невербальными средствами: жестом, рисунком, фотографией, цветом, шрифтом и т.д. Данный процесс рассмотрен в мировом масштабе. Особенно подробно изучено развитие креолизованного рекламного текста в Казахстане на конкретных примерах. Проанализированные рекламные тексты указывают на малочисленность связей, когда невербальные коды могут противоречить вербальному сообщению по культурным и этическим соображениям, такая тенденция обусловлена прежде всего открытостью характера казахского народа, впитывающего все новое очень быстро, а также влиянием глобализации, унифицирующей социальные отношения.

Ключевые слова: вербальная коммуникация, невербальные средства, креолизация,

рекламный текст, креолизованный текст, изобразительная реклама, брэнд, граффити, история развития.

A.M. Nurbayeva¹, L.A. Bugenova²

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

² *Kazakh Academy of Transport and Communication named after M. Tynyshpayev
Almaty, Kazakhstan*

CREOLIZED ADVERTISING TEXT AND ITS FEATURES

Abstract

The article discusses the interaction between verbal and non-verbal texts in advertisements. The concept of "creolized" is revealed, as well as the variety of applications of creolization in various texts, and especially in advertising texts. This is connected, first of all, with the use of advertising not only pictures, video, but also different types of fonts, colors, location, time of translation. The article gives a historical overview of the development of creolization of the text, focuses on the advertising text. The considered evolution of advertising texts occurred as a result of expanding their content and interaction, enriching them with non-verbal means: gesture, drawing, photography, color, font, etc. This process is considered on a global scale. Especially studied in detail the development of the advertising text realizowanego in Kazakhstan with specific examples. The analyzed advertising texts indicate a small number of links, when non-verbal codes may contradict verbal communication for cultural and ethical reasons, this trend is primarily due to the openness of the character of the Kazakh people, absorbing everything new very quickly, as well as the influence of globalization, unifying social relations.

Keywords: verbal communication, nonverbal means, creolization, advertising text, creolized text, visual advertising, brand, graffiti, history of development.

A.M. Нұрбаева¹, Л.А. Бөгенова²

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

² *М.Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы
Алматы, Қазақстан*

КРЕОЛИЗАЦИЯЛАНҒАН ЖАРНАМАЛЫҚ МӘТІН ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада жарнама мәтіндегі вербалды және бейвербалды белгілердің бір бірімен қарым-қатынасқа түсуі қарастырылады. Мақалада "креолизденген" мәтіндер ұғымы, сондай-ақ әртүрлі мәтіндерде, әсіресе жарнамалық мәтіндерде креолизациялауды қолданудың алуан түрлілігі ашылады. Бұл мәселе, ең алдымен, жарнамада суреттерді, бейнелерді ғана емес, сондай-ақ қаріптердің түрлі түрін, түсті шешімді, орналасуын, трансляциялау уақытын пайдалануға байланысты болады. Мақалада мәтін креолизациялануының дамуына тарихи шолу беріледі, жарнамалық мәтінге ерекше назар аударылады. Жарнама мәтіндердің қарастырылатын эволюциясы олардың мазмұны мен өзара әрекеттесуін кеңейту, оларды бейвербалды құралдармен: қимыл, сурет, фотосурет, түс, қаріп және т.б. байытудың нәтижесінде болды деп көрсетіледі. Әсіресе Қазақстанда креолизацияланған жарнамалық мәтіннің дамуы нақты мысалдарда егжей-тегжейлі зерттелген. Талданған жарнамалық мәтіндер байланыстардың аздығын көрсетеді, егер

бейвербальды емес кодтар мәдени және этикалық пайымдаулар бойынша вербальды хабарламаға қайшы келуі мүмкін болса, мұндай үрдіс ең алдымен жаңа жаңалықтарды өте тез сіңіретін қазақ халқының мінезінің ашықтығына, сондай-ақ әлеуметтік қатынастарды біріздендіретін жаһандандудың әсеріне негізделген.

Кілт сөздер: вербалды коммуникация, бейвербалды құралдар, креолизация, жарнамалық мәтін, креолизацияланған мәтін, бейнелеу жарнамасы, брэнд, графити, даму тарихы.

Введение. В группу паралингвистически активных текстов включены «креолизованные тексты» (термин использован Ю.А.Сорокиным и Е.Ф.Тарасовым). «Креолизованные тексты – это тексты, фактура которых состоит из двух негомогенных частей: вербальной (языковой/речевой) и невербальной (принадлежащей к другим знаковым системам, нежели естественный язык)» [1, 180]. Креолизованные тексты составляют особую группу паралингвистически активных текстов. Виды креолизованных текстов чрезвычайно многообразны: газетно-публицистические и научно-технические, тексты инструкций, социально-политические тексты, иллюстрированные художественные тексты, тексты рекламы, афиши, плакаты, комиксы и т.д. Однако если в книжной графике преобладает эстетика над функционализмом, в газете – утилитарного над прекрасным, то в рекламе их взаимодействие зависит от конечной цели публикации в газете, использование в наружной рекламе, изображение в телерекламе, выражение в радиорекламных текстах и т.д. [2, 38].

Объектом нашего исследования выступают рекламные тексты, в которых доминирующее поле паралингвистики образуют иконические (изобразительные) средства. Рекламные тексты относят к «примитивным» текстам (Е.Е.Анисимова), которые также наиболее мобильны, динамичны и занимают ведущее место в средствах массовой коммуникации. Поговорка «Лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать» отражает силу воздействия и убедительности изображения наиболее точно. Изображение гораздо более многозначно, его содержание менее определено и точно выражает мысль, чем текст. Изображение может интерпретироваться разными реципиентами по-разному, и отсутствие конкретики восполняется богатством фантазии.

Методы. Изобразительная реклама тесно связана с освоением орнамента, рисунка, скульптуры, о чем свидетельствуют образцы этих видов творчества, относящиеся к эпохе палеолита. К ним же можно отнести и «жезлы начальников», символизирующие власть и могущество их обладателей, - прообразы скипетров; а также клейма - знаки собственности, которыми метили различные предметы и домашний скот, а впоследствии рабов и преступников. Данные явления с некоторыми изменениями проходят через всю историю культуры: современные фирменные знаки, в английском языке именуемые brand (от английского «brand» - выжженное клеймо; тавро; фабричное клеймо, фабричная марка)» [3, 93].

Более распространены надписи, нанесенные или начертанные краской на стенах, именуемые исследователями античности как «графити». Так, например, по данным ученых Н.Н.Ученовой и Н.В.Старых, древний город Помпея, законсервированный, затопившей его лавой (73 г. до н.э.), донес более полутора тысяч таких текстов вполне современной структуры [4, 16].

В средневековой Европе реклама была неотделима от информации, основным рекламным жанром в то время было объявление. Благодаря использованию в устном сообщении паравербальных и невербальных средств (варьированию тональности, ритма, рифмы и его визуального сопровождения) он приобрел в конечном этапе рекламные формы.

В России в начале XVII века характерно использование народных картинок – лубков, выполненных методом ксилографии: изображение вырезалось на деревянной доске (лубке), а затем штамповалось на бумаге. Они несли разнообразную информацию и идеи, воплощенные в броских красочных изображениях, являясь средством массовой информации. Главным местом развития рекламы стали ярмарки, существовавшие еще в эпоху Золотой Орды, где использовались: прибаутки и зазывы, гирлянды лубочных картинок с первыми письменными рекламными текстами – подписями.

Эволюция рекламных текстов происходила в результате расширения их содержания и взаимодействия, обогащения их невербальными средствами: жестом, рисунком, цветом, шрифтом и т.д. В 40-х годах XVIII века успешную конкуренцию в прессе европейских стран составил рекламный плакат, появившийся в Америке, в котором использовалось множество цветов. Он стал использоваться в России только в конце столетия.

В начале XIX века крупнейшим техническим прорывом стало изобретение фотографии. С ней в рекламу пришло правдоподобие, новый мир художественного творчества. Она позволяла показать товары, людей и места не глазами художника, а такими, какие они есть на самом деле. Ее применение прошло различные стадии, подобные изменениям в газетной рекламе гравюры и рисунка: путь от «прямолинейной», буквальной наглядности рекламируемого продукта к большей условности, экспрессии, эстетической выразительности. В 20-е годы XIX века в России появились пионеры дизайна, которые, используя приемы конструктивизма, фотомонтажа, аппликации делали рекламу доходчивой, доступной, экспрессивной.

Результаты . К началу XX века приобрели чрезвычайную популярность малые формы изобразительной рекламы: почтовые открытки, изысканно оформленные меню и театральные программки, всевозможные этикетки и упаковочные материалы.

После окончания второй мировой войны использование телевизионной рекламы расширялось ускоренными темпами, по рекламному обороту телевидение обосновалось на втором месте после газет.

3. Изменения в социальном и политическом положении страны положили начало для формирования новой культурной традиции в Казахстане. Эту тенденцию можно проследить и с помощью изучения изменений в области креолизованности рекламных текстов. До 1999 г. С.А.Асанбаева отмечает тенденцию использования готовых фоторисунков при оформлении рекламы, так как отсутствуют специализирующиеся на производстве оригинальных текстов рекламные агентства и нет специальной аппаратуры [5, 89]. Г.А.Солтанбекова рассмотрела в своей диссертационной работе социально-культурную обусловленность невербальной информации и выделила следующие характерные черты выражения креолизованности казахстанской рекламы в 1996-2000 гг.:

- копирование невербальных средств с иностранной рекламы;
- яркие разноцветные цвета;
- использование образа европейца или американца в рекламе;
- редкое использование образов восточного человека;
- характерные черты глобальной культуры;
- публикация рекламы, некорректной с точки зрения культуры и эстетики

невербальных средств [6, 36-37].

Креолизация текстов рекламы до 2000 г. существовала в виде надстройки, которая, по мнению Г.А.Солтанбековой, не может коренным образом изменить культуру, но все же оказывает как положительное, так и отрицательное воздействие на нее, с одной стороны это переход в так называемую «цивилизацию», а с другой стороны потеря национальных черт, унификация отношений, изменение культурных ценностей, а вместе с тем - изменение и сознания народа [6, 37].

В настоящее время некоторые из пунктов указанных выше изменились, и на современном этапе казахстанской рекламе присущи следующие черты:

- тенденция копирования невербальных средств иностранной рекламы сохранилась; реклама, как посредством текста, так и посредством дизайна (креолизации), навязывает аудитории свои ценности. Она активно формирует массовое сознание, тиражирует нравственный кодекс и жизненные ориентации человека, новые или традиционные ценности культуры. Вольно или невольно реклама воспитывает общество потребителей. В связи с этим встает вопрос о моральной ответственности рекламиста и его профессиональной этике: «...бессмысленно копировать внешнюю атрибутику западной рекламы, не вдумываясь в смысловую обусловленность каждого ее знака» [2, 50].

- цвета стали использоваться более умеренно, некоторые компании проявили тенденцию к использованию только одного или двух-трех цветов (мобильная компания «Актив» - красный – белый, мобильная компания K`mobile – синий-белый, «Народный банк Казахстана» - зеленый, «Альянс» банк – красный – белый, фирма перевозок DHL – желтый – красный, сеть магазинов электротехники «Sulras» - красный – белый – черный, Банк Центркредит – зеленый – белый – золотистый);

- участилась тенденция к использованию европейских стандартов общения, одежды, поведения как показателя успешности, элитарности, богатства и стиля. На основе таблицы «Наиболее котирующихся среди иностранцев мест, символов и объектов США», данной И.Я.Рожковым, мы можем привести конкретные образы, используемые в рекламе для пропагандирования зарубежного образа жизни в рекламе, дополненные нами: фотографии Диснейленда и образов, связанных с художественными и мультипликационными фильмами данной торговой марки; некоторые герои комиксов - Бэтман, Супермен, Человек Паук и др. (в рекламе детских товаров и услуг), статуя Свободы, официально одетые успешные молодые люди, Американский флаг, Небоскребы, европейский стандарт общения, музыка «вестерн», ковбой, ландшафты Аризоны [7, 52].

- появилось большое количество рекламы с участием казахстанских актеров, известных людей, простых обывателей и т.д. Авторитетный собеседник, представитель из мира спорта (теннисистки, футболисты, лыжники, боксеры и т.д.), используется любовь человека к флоре и фауне, к детям для рекламирования некоторых товаров. Эта так называемая «речевая тактика» (И.М.Филлипова) опоры на авторитет, объясняется, во-первых, психологическим фактором - мнение человека формируется под воздействием той социальной группы, членом которой он себя осознает, а также обусловлено социальным фактором - по классификации Г.Хофстеде казахстанская культура является коллективистской, и опора на авторитет имеет наибольшую воздественную силу на казахстанского реципиента, для которого естественно почтительное отношение к старшим по возрасту, к уважаемым людям, деятелям искусства и науки.

- проявление все более характерных черт глобализации; в связи с глобализацией рекламного дела многие зарубежные культурные ценности не представляют секрета для современной молодежи и другого населения Казахстана, но посредством рекламы осуществляется знакомство с чужой материальной и духовной культурой и необходима адаптация к ее восприятию в иной национальной среде. В рекламе, как ни в одном другом виде текстов, наиболее ярко проявляется такая важная часть картины мира человека, его самосознание, как представление о «своем» и «чужом». Для казахстанцев эти представления приобретают особую значимость в условиях глобализации, т.е. в условиях постоянного столкновения с западной культурой и проблемы сохранения культурной идентичности. Например, в телерекламе моющего средства «Feiry» к хозяйке приходит смерть, одетая в длинное черное одеяние с косой, данное одеяние больше напоминает американский фильм ужасов, однако этот образ понятен всем.

- сохранение тенденции публикации и тиражирования рекламы, некорректной с точки зрения культуры и эстетики невербальных средств. В Латинской Америке, например, «не работает» реклама сигарет «Мальборо»: ковбой, потому что человек на лошади – это представитель беднейшего населения, который может курить только самые дешевые и поэтому - плохие сигареты. Всем известный рекламный ролик мыла «Samei», где мужчина прикасается к женщине и оказывает ей внимание, не найдет понимания в Японии, так как там не принято открыто показывать женщине свое расположение.

Обсуждение. Благодаря многолетней истории взаимосвязи рекламного текста и изображения - иконическое изображение, иллюстративный ряд в последние годы стали основным средством построения образа и наиболее распространенным приемом подачи материала в разных видах рекламы. Приведем примеры, доказывающие взаимосвязанность текста и невербальных средств в рекламе. Например, рекламные тексты, тиражировавшиеся без иллюстраций и других элементов креолизации: «Я здесь живу!» (уг. пр. Абая – С.Ковалевской), «Они уже здесь!» (уг. ул. Манаса - Жандосова), «Встречайте!» (уг. ул. Пушкина - Пастера), «Мы рядом» (уг. пр. Абая - Правды), «Даем всем!» (уг. ул. Фурманова - Кунаева) не могут дать полноценной информации и вызывают у реципиентов недоумение либо интерес. Таким же образом иллюстрированная реклама без текста не сможет дать полного объема информации. Изображение и рекламный текст тесно взаимосвязаны между собой и являются органичным симбиозом. Попробуем выделить креолизованные элементы рекламы: иллюстрация, фирменный знак, фотография, шрифт. Вне зависимости от того, идет ли речь о фотографии, рисунке или изображении, полученном на компьютере, иллюстрация решает две основные задачи: привлекает внимание, побуждая прочитать текст, и служит наглядным сопровождением текстовых материалов. Одним из параметров (А.П.Садохин называет их видами) межкультурной коммуникации являются коммуникативные коды, которые в свою очередь делятся на вербальную и невербальную коммуникацию, А.П.Садохин выделяет как отдельный вид – паравербальную коммуникацию [8, 178]. В процессе межкультурного обмена элементы вербальной и невербальной коммуникации, взаимодействуя друг с другом, могут дополнять, опровергать и замещать друг друга, по классификации Т.Г.Грушевицкой, В.Д.Попкова, А.П.Садохина:

- Невербальное общение может дополнять вербальное сообщение
- Невербальное может противоречить вербальному сообщению;
- Невербальная информация может заменять вербальные сообщения;
- Невербальные знаки могут быть регуляторами вербального сообщения;
- Невербальные средства могут повторять вербальное сообщение [9, 171-172].

Американский исследователь Р.Бартес выделил два наиболее часто встречающихся типа отношений текста и изображения в рекламе:

- «Якорь» - текст подобно якорной цепи обеспечивает твердую связь между изображением и объектом общения, конкретизируя место, время и текст выбирает, если можно так сказать, одну из возможных интерпретаций изображения.
- «Реле» - этот вид отношений указывает на их взаимную связь, при которой каждый вносит свой вклад в общее сообщение [цит по 2, 53].

Учитывая связь между вербальными и невербальными (креолизованным) кодами в рекламных текстах, а также на основе вышеуказанных классификаций мы предлагаем выделять, следующие виды креолизованности рекламного текста:

- Невербальные средства дополняют вербальное сообщение. Такая связь подобна «цепи», когда невербальные средства неразрывно связаны с вербальной частью текста. Например, в рекламном лозунге «Что выбираешь Ты?» (биллборд по пр. Абая уг. ул. Абылай хана) – изображение разделено на две части: в одной - тень сгорбленного молодого человека, у ног которого лежат использованные шприцы, а в другой - в ярких

красках изображен молодой парень, несущийся с горы на лыжах. В первую очередь реципиент обратит внимание на изображение спортивного характера и получает положительные эмоции. Он автоматически примеряет ситуацию на себя: «мне бы тоже хотелось быть таким, как он» и, читая текст, он готов выбрать такой образ жизни. Переключая внимание на изображение отрицательного характера, реципиент автоматически решает не выбирать данный путь, таким образом, эффект рекламного лозунга достигнут.

В рекламе новой модели машины марки Ford текст «Вот это Foxus деген осы!» (уг. ул. Райымбека-Суюнбая) сопровождается фоторисунком целующейся пары, которые наполовину вылезли из окон двух расположенных параллельно машин данной марки. Эффект рекламного изображения заключается во взаимодействии с текстом и состоит в том, что машины находятся в движении, влюбленные целуются на лету, таким образом текст дополняет изображение, а изображение – усиливает его.

Банк Казкоммерц использовал способность хамелеона менять окраску в соответствии с окружающей средой, для рекламирования обмена денег с одной валюты на другую как в депозитах, так и в других вкладах, рекламное изображение при этом дополняется текстом «Ваши деньги могут также» (по пр. Достык). Копирайтеры в рекламе универсального моющего порошка «Ariel» использовали в тексте слово «палитра» - «Для всей палитры пятен» (уг.пр. Абая – Мате - Залки), что подтверждается изображением одежды, на которой отображены все виды пятен в разной цветовой гамме. К такому же типу рекламы мы относим рекламные тексты «Я экстриверт», «Скроен для Вас!», «Империя тепла» и др.

- Невербальная информация заменяет вербальное сообщение. Например, когда дается только фирменный знак - логотип фирмы и его изображение. Реклама мебельной фирмы «Жанна» (уг. пр. Абая – Абылай хана), мобильной связи «PASSWORD», связи «EXCESS» (РТС уг. пр. Абая - Масанчи), матрасов «Flexu» (биллборд, уг. ул. Толе би-Жумалиева), итальянской мебели «Bravo» (биллборд, уг. ул. Абая-Байтурсынова), коллекция одежды и магазин «Patric Hellman collection» (биллборд на уг. ул. Абылай хана - Шевченко) и т.д., подобный способ рекламы подчеркивается высказыванием «фирма в рекламе не нуждается», когда присутствует фоторисунок и фирменный знак или наименование товара, услуг и лишь какой-то намек на него: сигареты, часы, духи в дорогих журналах.

- Невербальная информация может противоречить вербальному сообщению, по культурным, этическим соображениям. К такому типу рекламы, по нашему мнению, относится реклама детского обезболивающего средства «Нурофен», где сообщение «Нашим детям иногда требуется забота и освобождение от боли» сопровождается музыкой, которая в сознании казахстанского реципиента, не связывается с болью и высокой температурой, а также изображением детей, танцующих на празднике (телеканал НТК, ноябрь 2006 г.). Реклама «Русского радио» так же основана на противоречии вербального текста «Все будет хорошо!» с изображением в рекламных телевизионных роликах: в первом, в начале демонстрируются плачущие мужчины разной национальности, а в конце него, показывается, режущая лук, женщина в национальной русской одежде, во втором, в начале ролика мужчина в одежде русского царевича несет лягушку в носовом платке со стрелой, в конце ролика, мужчина-повар, с отличительной для французских поваров чертой - закрученными усиками кверху, точит нож (обыгран общеизвестный стереотип любви французов к лягушачьим ножкам) (телеканал КТК, ноябрь 2005 г.).

Невербальные знаки, как и вербальные, могут выступать регуляторами определенного сообщения, которые можно еще назвать - «реле», когда тип целевой аудитории определяет тип текста и визуальное оформление рекламы. Например, реклама лекарственного средства «Гриппостад», где текст «Жеңімпаз жандарға арналған – Для

успешных людей принял и не более» (уг. пр. Абая - Кунаева) дополнен изображением руки, показывающей знак победы, на пальцах которой сверкают дорогие ювелирные украшения или изображение дорого и стильно одетого мужчины с тяжелой золотой цепью, инкрустированной бриллиантами. Таким же образом сформирована реклама мобильной связи Pathword «Тариф «Дорогой» (уг. пр. Абая - Достык), в которой изображаются дорого и модно одетые женщина и мужчина, подразумевается высокое качество и высокая цена на подключение к данному тарифу. Направленность системы кредитования Банка ТуранАлем на студентов иллюстрируется следующим текстом «Білікті білім алғың келе ме? – Хочешь получить достойное образование?» и подкрепляется изображением студента (рекламная листовка, Банк ТуранАлем). В рекламе мебельной фирмы изображение расположенных в боевом порядке кресел с креслом знаменосцем, сопровождается рекламным текстом «У вас на службе» (Zeta, уг. ул. Ш.Калдаякова – Казыбек би). Печатная реклама жевательной резинки «Хубба-Бубба» «Такая вкусная, Такая прикольная» дополняется изображением мультипликационных героев телероликов, рекламирующих данную жевательную резинку, таким образом подчеркивается отношение этой рекламы для детей от 7 лет словами «прикольная» и изображением мультипликационного героя на скейте.

• Невербальные средства могут повторять вербальное сообщение. Этот тип отношений используется в большинстве рекламных текстов, особенно в объявлениях, например, реклама тамады и прилагается его фотография и т.д. Или рекламный текст мобильной связи Veeline «Жаз сыйлықтар әкелуде! – Лето приносит подарки!» (уг. ул. Масанчи - Абая) дополнен изображением семейной группы ежей, которые несут на себе разнообразные вещи от данной компании, рекламный текст Казкоммерцбанка «Өткір әсерлер Татымды несие – Острые ощущения Непресный кредит», иллюстрируется изображением двух штук острого перца и гоночной машины с кабиной в форме перца (спорткомплекс им. Б.Шолака), в рекламном слогане «Сыйға толы керемет – Упакован со вкусом» машина полностью скрыта под темной материей (уг.пр. Абая - Байтурсынова).

Заключение Проанализировав указанные виды связи вербальной информации с невербальными компонентами рекламного текста, мы выявили малочисленность связи, когда невербальные коды могут противоречить вербальному сообщению по культурным и этическим соображениям, такая тенденция обусловлена прежде всего открытостью характера казахского народа, впитывающего все новое очень быстро, а также влиянием глобализации, унифицирующей социальные отношения.

Список использованной литературы

1. Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция // *Оптимизация речевого воздействия*. - М., 1990. - С. 180.
2. Волкова В.В. *Дизайн рекламы*. – М., 1999. – 144 с.
3. Мюллер В.К. *Новый англо-русский словарь/ под. ред М.М.Маковского*, - М.: Изд. дом «Диалог», 2003. – 895 с.
4. Ученова Н.Н., Старых Н.В. *История рекламы: детство и отрочество*. – М.: Смысл, 1994. - 96 с.
5. Асанбаева С.А. *Жарнама саласында мемлекеттік тілді қолданудың өзекті социолингвистикалық мәселелері: оларды шешу жолдары*. Фил. ғыл. канд. ... диссертациясы. - Алматы, 1999. - 150 бет.
6. Солтанбекова Г.А. *Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі*. Фил. ғыл. канд..... диссертациясы. - Алматы, 2001. - 145 бет.
7. Рожков И.Я. *Международное рекламное дело*. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1994. – 175 с.

8. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация: учебное пособие. - М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. – 288 с.

9. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов/ под ред А.П.Садохина. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 352 с.

МРНТИ 16.01.07

Ф.Оразақынқызы¹, Л. Умурзакова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚЫТАЙЛЫҚТАРДЫҢ АТ ҚОЮ ДӘСТҮРІНДЕГІ КОСМОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР

Аңдатпа

Бұл мақалада қытайлықтардың ат қою дәстүріндегі космологиялық факторлардың әсері қарастырылған. Қытай халқының наным-сенімі бойынша космологиялық түсініктер ерекше орынға ие, себебі олар әлемнің уақыттық-кеңістіктік параметрлерін суреттейді. Ғарыштың энергиясымен есептелген үйлесімді есім адамның тағдырына қолайлы әсерін тигізеді, себебі «әлем мәнсіз күштердің әрекеті емес, әлем – үйлесімді, өзінше ақылды, бұл әлеммен әрекеттесу адамның рухани және этикалық өсуіне мүмкіндік береді» деген сеніммен қытай халқы есімді үлкен жауапкершілікпен таңдайды.

Кілт сөздер: космологиялық фактор, микрокосмос, субстанционалды модель, уақыттық-кеңістіктік параметрлер.

Ф.Оразақынқызы¹, Л. Умурзакова¹

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан

ВЛИЯНИЕ КОСМОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ВЫБОРЕ ИМЕНИ В КИТАЙСКОЙ ТРАДИЦИИ

Аннотация

В этой статье рассматривается влияние космологических факторов в выборе имени в китайской традиции. Космологические концепции китайского народа занимают особое место, поскольку они описывают пространственно-временные параметры мира. Гармоничное имя, рассчитанное по энергии пространства, благотворно влияет на судьбу человека, потому что мир - это не совокупность хаотичной силы, мир - это гармоничный, умный, миролюбивый мир, гармония с которым позволит духовному и этическому развитию человека.

Ключевые слова: космологический фактор, микрокосмос, субстанциональная модель, пространственно-временные параметры.

F.Orazakynkyzy¹, L. Umurzakova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE INFLUENCE OF COSMOLOGICAL FACTORS IN THE CHOICE OF NAME IN THE CHINESE TRADITION

Abstract

This article discusses the influence of cosmological factors in the choice of name in the Chinese tradition. The cosmological concepts of the Chinese people occupy a special place, since they describe the spatio-temporal parameters of the world. A harmonious name calculated from

the energy of space has a beneficial effect on the fate of a person, because, the world is not a combination of chaos, the world is a harmonious, intelligent, peace-loving world, harmony with which will allow the spiritual and ethical development of man.

Keywords: cosmological factor, microcosm, substantial model, spatio-temporal parameters.

Кіріспе. Адам жалқы есімдермен күнделікті кездеседі, олар коммуникациялық байланысқа түскен кезде бір-бірін түсіну үшін қажет және өте маңызды. Жалқы есімдердің қолдану диапазоны өте кең. Олар адамдарды, географиялық орындарды, космологиялық объектерді, рухани және материалды мәдениеттің түрлі объектерін атау үшін қызмет етеді. Бәлкім осыған байланысты жалқы есімдерді зерттеу қызығушылығы жылдан жылға артады және ол жалқы есімдердің функционалдылығы терең зерттеу аспектісінде көрінеді.

Антропонимика адамдардың жеке есімдерін зерттейтін, ономастика ғылымының бір саласы. Антропонимдер адам өмірінің маңызды бөлшегі, ол адам мен оны қоршаған органы байланыстыратын құрал. Антропоним адамның атауы болғандықтан, ол адамсыз өмір сүре алмайды, яғни адам бар жерде антропоним да бар. Жер жүзі халықтарының бәрінде әрбір кісінің өзіне тән аты-жөні бар. Адамзат қоғамында есімі, аты жоқ адам кездесуі мүмкін емес.

Әрбір халықтың антропонимикалық жүйесі әр түрлі болады, ол антропонимдердің онтологиялық аспектідегі көрсетілуінен байқалады.

Қытай антропонимдерінің әлемі біршама көрнекі болып келеді. Ол есімдердің мәселесі көне заманнан ақ өзінің принципіалды өзгешелігімен қызықтырады. Қытайдың қарапайым – Ван Цзяньго, Хуан Дэгуан, т.б. антропонимдеріне қарасақ, ол біздің Айбек, Гүлнұр, Азамат есімдері сияқты көрінеді, бірақ қытай тілінде ол мүлдем олай емес. Бұл қазақ тіліне аударылған транскрипциялардың артында терең мағынаға толы есімер тұр, бірақ ол өзге тілдер мен мәдениеттерге түсініксіз болып келеді.

Қытай антропонимдері еуропалық антропонимдерден өзінің функционалдылығымен ерекшеленеді. Егер лингвистикада антропонимдерге дифференциация, индивидуализация қасиеттері ие болса, қытай антропонимдеріне сонымен қоса басқа да маңызды функциялары ие.

Есім – ол жай ғана белгі емес, ол есім мен есім иегері, оның өмірі мен тағдыры арасындағы байланыс. Сондықтан есім таңдау – тек қана жай формальдылық емес, сонымен қатар көптеген объективті (тек, туған жері мен күні, т.б.) және субъективті (сәбидің келбеті, тепмперамент, т.б.) факторлар ескерілетін күрделі процесс. Міне осындай лингвистикалық, экстралингвистикалық ерекшеліктер қытай антропонимдерінің функционалдылығы мен дамуына әсер етеді, ол өз тұрғысынан қытай антропонимдерің зерттеу процесін қызықтырады.

Зерттеу әдістері:Зерттеу жұмысында лингвистикалық зерттеулердің негізгі әдістері қолданылды: сипаттама, салыстырмалы-салғыстырмалы, интерпретивті, структуралы, статистикалық саралау; ономастикалық зерттеулердің арнаулы әдістері – ономастикалық универсалийді анықтау, сөзжасамдық пен этимологиялық саралау.

Мифопоэттік дүниетанымда космологиялық түсініктер ерекше орынға ие, себебі олар әлемнің уақыттық-кеңістіктік параметрлерін суреттейді [1, 8 б.].

Ғарыштың энергиясымен есептелген үйлесімді есім адамның тағдырына қолайлы әсерін тигізеді, себебі «әлем мәнсіз күштердің әрекеті емес, әлем – үйлесімді, өзінше ақылды, әлеммен әрекеттесу рухани және этикалық өрестеуге әкеледі» [2, 115 б.].

В.Е. Еремееваның айтуынша, еуропалық ойлауда ғасырлар бойы субстанционалдық модель байқалынатын болса, қытайлықтарға процессуалдық модель тән. «Біріншілердің көсқарасы бойынша өзгерген құбылыстардың артында өзгермейтін негіз бар деп ойлайды, ал екіншілерінің түсінігі тоталды өзгеріс пен тұрақсыздық негізінде құралады» [3, 28б.].

Антропонимикалық есім беруді космологиялық фактор «космологиялық көрсеткіштерге» негізделеді, яғни жеке адамның туылған күні, айы, жылы, жері, т.б. Космологиялық мәліметтер жекеленген, субъективті болады, мұндай есім берудің мақсаты – сол адамның микрокосмос пен қоршаған ортасы арасында үйлесімді өмір сүру.

Есімінде белгілі бір жер атауын сақтап қалу мүмкіндігі, сол жерге немесе сол жерде мекендейтін рухтарға құрмет көрсетуімен түсіндіріледі. Мұндай есімдерде мифологиялық елес тұрғысынан адам мен оның туылған жері арасында ажырамас байланыс орнатылады. Есім құрамында нақты бір «жер атауы» бар антропонимдердің саны санаулы, ол көбіне туылған жері немесе ата-аналарының тұратын жері. Мысалы Тан дәуірінде өмір сүрген ақынның есімі 张曲江 zhāngqūjiāng-ның туған жеріне байланысты, ол 韶州曲江 sháo zhōu qū jiāng Шаочжоу округының Чюйцзян жерінде туылған. Атақты жазушы 老舍 lǎoshè-ның ұлының есімі 小坡 xiǎopō, себебі ол Сингапур 新加坡 xīnjiāpō қаласында дүниеге келген. Өнші 关牧村 guānmùcūn өзінің есімінің туған жері 牧野村 mùyěcūn ауылынан ие болды, ол 河南省 hénánshěng провинциясында орналасқан.

Кей жағдайда есім таңдаған кезде ана-анасының шығу жерінің атауы қолданылады. Осылайша қытайлықтар өздерінің туған жеріне деген махаббаты мен құрметін білдіреді. Мысалы, Тан дәуірінің әдебиетшісі 韩愈 hányù-дің ата-анасы 昌黎 chānglí жерінде туылған, сондықтан өмірде оны көбісі 韩昌黎 hánchānglí деп атаған. Сун дәуірінің атақты қайраткері 王安石 wángānshí-дың ата-анасы 临川 línchuān жерінде тұрған, сондықтан оны 王临川 wánglínchuān «Линчуан жерінен шыққан Ван» деп атаған. Мысал ретінде келесі есімдер де бола алады: 上杭 shàngháng, ол Шанхай 上海 мен Ханчжоу 杭州 қалаларының аттары негізінде құралды; 皖青 wǎnqīng Анхой 安徽 мен Цинхай 青海 провинциялары негізінде; 吉贵 jíguì Чжилин 吉林 мен Гучжоу 贵州 провинциялары негізінде; 川鄂 chuānè Сычуан 四川 мен Хубэй 湖北 провинциялары негізінде; 甘津 gānjīn Гансу 甘肃 мен Тяньцзинь 天津 провинциялары негізінде құралған.

Қытайлықтардың антропонимикалық жүйесінде уақыт цикліндегі космологиялық түсініктері айқын көрінеді. Космологиялық түсініктерге қатысты «отбасыдағы туылу тәртібі», «туылған күні», «инь және ян, бес элемент», «шежіре кітабы», «шығыс күнтізбесі(жануарлар циклы)» сияқты есім беру тәсілдері болады.

Отбасыдағы туылу тәртібіне байланысты қытай антропонимдері: Ежелгіде адамның қоғамдағы орны туылғанынан бастап белгіленеді. Дәстүр бойынша үлкен ұлына әкесінің дәрежесі мұра етіледі, ал кіші ұлдары төменірек орынды алатын. Отбасыдағы баланың туылу тәртібі өз тұрғысынан белгілі бір элементтер «жолының тәртібі», оны ұстану есімдерге де қатысты болды. Отбасыдағы тәртіпті көрсету үшін 伯 bó «ағайындыларының ішіндегі үлкені, тұңғыш», 孟 mèng «ағайындыларының ішіндегі үлкені, тұңғыш», 仲 zhòng «ағайындыларының ішіндегі ортаңғысы, ортаңғы, екінші», 叔 shū «төрт баланың ішіндегі үшіншісі», 季 jì «кенже, ең кішісі», 老大 lǎodà «үлкен аға, тұңғыш бала», 老二 lǎoèr «екінші бала», 老三 lǎosān «үшінші бала», 老四 lǎosì «төртінші бала», 冠 guān «шір(бірінші баланы есімінде қолданылады)», 亚 yà «екінші, келесі, екінші

болу», 次 cì «екінші, келесі, екінші болу», 大 dà «үлкен», 中 zhōng «ортаңғы» сияқты бірліктер есімде қолданылады.

Мысалы, 冠奇 guānqí «таңғажайып шір», 亚军 yàjūn «екінші жеңімпаз», 亚男 yànán «екінші ер», 乔冠华 qiáoguānhuá «таңғажайып шір», 陈冠辉 chénguānhuī «гүлденген шір», 邓亚萍 dèngyàpíng «екінші елкезбе», 熊亚飞 xióngyàfēi «екінші ұшқыш», 次郎 cìláng «кезекті ер», 二郎 èrláng «екінші ер», 中子 zhōngzǐ «ортаңғы бала», 次男 cìnán «кезекті ер», т.б.

Туылған күніне байланысты қытай антропонимдері: Қытайлықтардың ойлауыша тірі жандар ғарышпен ажырамас байланыста болады, олар өздерінің ішкі циклдарын сыртқы циклдармен синхронизациялауы керек. Адам, жүйенің бір элементі болғандықтан өзінің ішкі уақытын түсініп, алаңдауы мүмкін, бірақ сонымен қатар ол өз уақытын әлем уақытымен үйлестіруі тиіс.

Қытай өркениетінде күнтізбені құрастыру мен пайдалануда ежелгіден келе жатқан дәстүрі бар. Қытайлықтар дәстүрлі екі күнтізбені, ай және күн күнтізбелерін қолданады, олар бір-бірінен тек уақыт санағымен ғана емес, сонымен қатар түрлі терминологиясымен (жыл мезгілдерінің, маусым, айлардың спецификалық атаулары) ажыратылады. Қазіргі таңда қытайда сонымен қатар григориандық күнтізбе де пайдаланылады.

Әрбір зат өз тұрғысынан әртүрлі ағын жылдамдық процессін көрсететін болғандықтан, ол заттың динамикалық табиғатын қағып көрсетеді, қытайдың циклдық жүйесі адамды белгілі бір уақыт мезетімен байланыстырады, ол «жеке есімімен» бекітілуі мүмкін. Мысалы адамның туылған күніне байланысты, есімінде «жыл», «ай», «күн» мағынасы бар, сонымен қатар «тәулік уақыты», «сағат», «минут» мағынасын білдіретін сөздер кездесуі мүмкін. Сонымен қатар уақыт сөздерінде екі түрлі атауы болады, олар белгілі бір уақыт периодының метафоралық белгіленуі болады, мысалы бір жылдағы он екі айдың келесідей атаулары бар:

1 – кесте. Қытай тіліндегі айлардың атаулары

Айлардың григориандық күнтізбе бойынша атауы	Айлардың қытай дәстүрі бойынша атауы (ай күнтізбесі)
Қаңтар	正月 zhēngyuè бірінші ай; 端月 duānyuè бастапқы ай; 春月 chūnyuè көктем айы; 陬月 zōuyuè бірінші ай, қаңтар; 孟陬 mèngzōu бірінші ай, шеткі ай; 孟春 mèngchūn көктемнің бірінші айы, бірінші көктемгі.
Ақпан	如月 rúyuè екінші ай; 杏月 xìngyuè екінші ай, өрік айы; 仲春 zhòngchūn екінші ай, көктем ортасы.
Наурыз	桃月 táoyuè үшінші ай, шапбалы айы; 季春 jìchūn жылдың үшінші айы, көктем соңы.
Сәуір	余月 yúyuè төртінші ай; 清和月 qīnghé yuè төртінші ай, тазалық пен тыныштық айы; 槐月 huáiyuè қараған айы, төртінші ай; 孟夏 mèngxià жаздың бірінші айы.
Мамыр	榴月 liúyuè бесінші ай, анар айы; 蒲月 púyuè бесінші ай, қамыс

	айы; 仲夏 zhòngxià жаз ортасы, бесінші ай.
Маусым	且月 qiěyuè алтыншы ай, ата-баба алтарьының айы; 荷月 héyuè лотос айы; 伏天 fútiān жылдың ыстық күндері; 季夏 jìxià алтыншы ай, жаз соңы.
Шілде	相月 xiāngyuè жетінші ай; 桐月 tóngyuè тунг ағашының айы; 巧月 qiǎoyuè тамаша ай; 霜月 shuāngyuè бірінші иней құлау айы; 孟秋 mèngqiū күздің бірінші айы.
Тамыз	壮月 zhuàngyuè өсімдіктік айы; 桂月 guìyuè даршын айы; 仲秋 zhòngqiū күз ортасы.
Қыркүйек	玄月 xuányuè тоғызыншы ай, қараңғылық айы; 菊月 júyuè бақытгүл айы; 季秋 jìqiū тоғызыншы ай, күз соңы.
Қазан	阳月 yángyuè оныншы ай, күн айы; 小阳春 xiǎoyángchūn кіші көктем; 孟冬 mèngdōng қыстың бірінші айы.
араша	葭月 jiāyuè қамыс айы; 仲冬 zhòngdōng қыс ортасы
Жетлоқсан	涂月 túyuè он екінші ай; 腊月 làyuè қысқы құрбан шалу айы; 嘉平月 jiāpíngyuè он екінші бақыт пен тыныштық айы; 季冬 jìdōng он екінші ай, қыстың соңы.

Осы ай атаулары есімдерде көп қолданылады, мысалы: 端月 duānyuè «жылдың бастапқы айы», 春月 chūnyuè «көктем айы», 杏月 xìngyuè «екінші ай, өрік айы», 清和 qīnghé «төртінші ай, тазалық пен тыныштық айы», 小阳春 xiǎoyángchūn «кіші көктем», 孟冬 mèngdōng «қыстың бірінші айы», 菊月 júyuè «бақытгүл айы», т.б.

Есім беру семиозисінде логограммамен қатар, морфограммалар да қатысады. Мысалы 春胜 chūnshèng (көктем жеңісі) есімі мен 冬胜 dōngshèng (қыстың жеңісі) есімін құраушы бөліктеріне бөліп қарастыратын болсақ, 春月胜 chūnyuèshèng «көктем айында туылған» және 冬月胜 dōngyuèshèng «қыс айында туылған» тіркестер пайда болады.

Сонымен қатар қытайлықтар жылды тек 12 айға ғана емес, сонымен қатар 24 ауылшаруашылық маусымға бөледі, және оларды есім беру кезінде пайдаланады, мысалы: 立春 lìchūn «көктем бастауы», 雨水 yǔshuǐ «жаңбыр», 惊蛰 jīngzhé «жәндіктердің оянуы», 春分 chūnfēn «көктем ортасы», 清月 qīngyuè «айқын күндер», 容雨 róngyǔ «нан жауындары», 立夏 lìxià «жаз бастауы», 小满 xiǎomǎn «кіші береке», 小暑 xiǎoshǔ «кіші аптап (ыстық)», 大暑 dàshǔ «қатты аптап (ыстық)», 立秋 lìqiū «күз бастауы», 处暑 chǔshǔ «ыстықтың соңы», 秋分 qiūfēn «күз ортасы», 立冬 lìdōng «қыс бастауы», 小雪 xiǎoxuě «кіші қарлар», 大雪 dàxuě «үлкен қарлар», т.б.

Құрамында туылған күні, мезгілі бар есімдер түрлі мифтерді тапқызады. Бір жағынан ол қарапайым әдемі тіркес, образ (Көктем бастауы), ал бір жағынан ол

ауылшаруашылықтың бір кезеңінің ескертпесі. Сонымен қатар ол білгілі адам, отбасының туылу тарихы.

Инь және ян, бес элеменке байланысты қытай антропонимдері: Бір космогониялық модельге байланысты алғашқы пневма инь және ян болып екіге дифференциацияланған. Инь пневмасы қара, ауыр болып төмен түсе бастады, сөйтіп «Жерге» айналды, ал ашық және жеңіл ян пневмасы жоғары көтеріліп «аспанға» айналды [6, 187б.]. Үшбірлікте – Аспан мен Жердің ортасы Адам. Аспан ол – ян, Жер – инь, Адам – аралас разряд, ол өзінде инь мен янді біріктіреді, себебі оған тең мөлшерде ер мен әйелдер, басшы мен бағынушы, ер мен зайып, т.б. түседі. Күштердің тепе-теңдігі, инь мен ян үйлесімі адам өміріне бақыт пен бақты әкеледі.

Есім құрамына кіретін иероглифтердің мағынасында 理 lǐ «ли» принципі мен сызықтар саны 数 shù «шу» бар. Бұл ли мен шу жинағының негізінде есімдегі инь және ян тепе-теңдігі анықталады. Мысалы, 王芳 wángfāng антропониміндегі 王 wáng тек, оның аудармасы «пашта, император, хан», ал патша тек ер адам бола алған, сондықтан 王 wáng тегі мағынасы бойынша (理 lǐ «ли»принципі) ян күшімен салыстыруға келеді. Бірақ сызықтар саны бойынша бұл тек инь күшіне тиісті болады, себебі құрамында 4 сызығы бар, ал жұпты сандар инь күшімен салыстырылады. Есім 芳 fāng «хош иісті шөптер, жұпар иіс» мағынасын білдіреді, ол қытай мәдениетінде әйел бастауы иньмен байланыстырылады, бірақ иероглифтегі сызық саны бойынша (олар 7) есім янге жатқызылады. Нәтижесінде 王芳 wáng fāng антропонимі ин және ян тепе-теңдігі көзқарасынан адам үшін өте үйлесімді.

Сонымен қатар қытай тіліндегі буындар дыбыстық құрамына байланысты әйел (инь буындары) мен ер (ян буындары) болып бөлінеді. Әйел буындары ашық, буын құраушы дауыстыларға аяқталады (a, o, ai, ei, т.б.). Ер буындары тұйық, жабық, мұрындық финальдарғы аяқталады (an, en, ang, ing, ong, т.б.). Оған қоса түзу және сынған тондарға бөлінеді. Әйел тондары болып бірінші және екінші тондар болса, ер тондары үшінші және төртінші тондар болады.

Инь және ян күштері үйлесімді болсын деген мақсатпен, қытайлықтар есімде буын мен тондардың тепе-теңдігін сақтауға тырысады. Таңдау кезінде есімдегі фонетикалық тіркес келесідей болғанды тырысады: ян буыны түзу әйел тоны, инь буыны бұрама, сынған. Мысалы 王大平 wángdàpíng антропонимі үйлесімді болып саналады, себебі бұл есімде ер және әйел буындары мен тондары алмастырылады. Сонымен қатар бұл есімнің семантикасы сингникативті, «өте сабырлы, тынышталған» мағынаға ие.

Әлемнің дуалисттік көрінісі инь және янның өзара әрекеттесуінде негізделеді, және әдетте Усин 五行 концепциясымен толықтырылады, бұл бір-бірімен әрекеттесуінің нәтижесінде жер бетінде бес элементтің пайда болуына әкелді: от 火, су 水, жер 土, металл 金 және ағаш 木.

Қытай мәдениетінде «бес» саны кездейсоқ емес, ол тұтастық пен аяқтылықты білдіреді. Бұл бес алғашқы элемент бір айналымда орналасып, бір элемент бірінінен күшті, бірінен әлсіз кезегінде тұрады. Яғни ағаш отты туғызады, от – жерді, жер – металды, металл – суды, су – ағашты. Және керісінше, су оттан күшті, от металдан, металл ағаштан, ағаш жерден, жер судан күшті болады. Осылайша әлем біртұтас, бес элементтен тұрады деп қабылданады. Әлемнің мұндай моделінде тәртіпті Аспан орнатады, ал адам сол тәртіпке бағынуы тиіс. Қытайлықтар бұл тәртіпті өмір бойы ұстануға тырысады.

У син жүйесі қытай мәдениетінде негізгі классификацияланған сызбанұсқасы болып табылады. Стихиялар тәулік уақытын, ағаш – таңды, от – күнді, металл – кешті, су – түнді, адамның негізгі бес ағзасын (жүрек, бауыр, өкпе, көкбауыр, бүйрек), әлемнің бес жағын (шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстік, ортасы), бес негізгі түсті (көк, жазыл, қызыл, сары, қара), бес ізгі қасиетті (адамгершілік, парыз, рәсім, ақыл, адалдық), т.б. Қытайлықтар элементтердің тәртібін есімдерде де ұстануға тырысты, мысалы әкесінің есімінде «ағаш» логограммасы болса, оның ұлында «от» элементінің логограммасы, ал немересінде «жер» болуы керек. Мысалы әкесінің есімі 毕构 bìgòu «құрылысты бітіру» мағынасын білдіреді, бұл жердегі 构 gòu есімінде ағаш 木 элементі бар; ұлының есімі 毕炕 bìkàng «қан пешінің құрылысын аяқтау» мағынасына ие, және есімінде оттың 火 кілті бар; Немересінің аты – 毕增 bìzēng «қоспаны бітіру» мағынасын білдіреді, мұндағы 增 zēng есімінде жер 土 элементі бар. Осылайша бір отбасының аясында бес элементтің алмастыруы жүреді.

Белгілі бір стихияға қатысты болуды есімдегі сызықтардың саны айтады, мысалы 4 және 9 сызықтан тұратын логограмма «металл» стихиясына, 3 және 8 – ағаш, 1 және 6 – су, 2 және 7 – от, 5 және 10 – жер стихиясына сәйкес келеді.

Антропонимнің белгілі бір стихияға қатысты болуын грамматикалық дәрежеде де анықтауға болады, ол иероглифтік белгідегі морфограммалармен анықталады. Мысалы 钟 zhōng (қоңырау), 钱 qián (ақша), 刚 gāng (қатты), 利 lì (пайда) тектерінде «металл 金» және «пышак 卩» элементтері бар, сондықтан бұл тектер «металл» стихиясына жатқызылады. 杨 yáng «терек», 李 lǐ «қараөрік», 艺 yì «өнер, 营 yíng «кәсіп, тірлік» текретінде «ағаш» пен «шөп» кілттері бар, сәйкесінше бұл тектер «ағаш» стихиясына тиесілі. 江 jiāng «өзен», 黎 lí «халық, көпшілік», 鲜 xiān «жаңа», 云 yún «бұлт», тектерінде су, балық, бұлт элементтері бар, сондықтан олар «су» стихиясына жатады.

Шежіре кітабына қатысты қытай антропонимдері: Әрбір қытайлық отбасының өзіндік «шежіре кітабы» болған, ол жерде шежірелік ағашын жазатын. Бұл кітаптағы жазбалар белгілі тәртіппен жүргізілген, мысалы кітапқа әрбір ұл бала туылу реті бойынша жазылған. Рулық есімде өзінің формуласы болған, бұл формулаға сәйкес бір тұқым өкілдерінің есімдерінде барлығына ортақ қайталанатын элемент болды. [3, 166б.]. Мысалы атақты 毛泽东 máozédōng-ның екі інісінің аттары 毛泽民 máozémín және 毛泽潭 máozétán. Үш ағайындының тегі 毛-дан бөлек есіміндегі бірінші элементі 泽 де ортақ, бұл олардың рулық ерекшелігі болып табылады. 泽 морфограммасында «су элементі» бар, сондықтан олардың рулары су стихиясына жатады.

Шығыс күнтізбесіне (жануарлар циклы) қатысты қытай антропонимдері: Қытай мәдениеті өзінің шектеулі космологиялығымен сипатталады, ал қытай ойлауының ежелгі методологиясы антрологиялық болған [4, 25 б.]. Қытайлықтардың түсінігі бойынша туылған жыл (шығыс күнтізбесі бойында бір белгіге тиісті болу) адамның тағдырына үлкен әсерін тигізеді, сондықтан есім таңдаған кезде оның туылған жылы міндетті түрде ескерілуі тиіс.

Адамның туылу уақыты (туған жыл) әдетте он екі белгіден тұратын жануарлық циклымен сипатталады. Он екі циклдік жануарға : 鼠 – тышқан, 牛 – сиыр, 虎 – жолбарыс, 兔 – қоян, 蛇 – жылан, 马 – ат, 羊 – қой, 猴 – маймыл, 鸡 – тауық, 犬(狗) – ит, 猪 – қабан, және жалғыз мифологиялық 龙 – айдаһар сияқты жануарлар жатады. Бұл күнтізбеге

сәйкес алпысжылдық циклдың бірінші жылы туылған адамдар тышқан жылына жатқызылады, екінші жыл – сиыр, үшінші жыл – жолбарыс, төртінші жыл – қоян, бесінші жыл – айдаһар, алтыншы – жылан, жетінші – ат, сегізінші – қой, тоғызыншы – маймыл, оныншы – тауық, он бірінші – ит, он екінші – қабан жылы болып саналады. Бұл цикл ішіндегі алты жұп жануар бір-біріне қарсы тұрады, ол тышқан мен ат, сиыр мен қой, жолбарыс пен маймыл, қоян мен тауық, айдаһар мен ит, жылан мен қабан, және бір-біріне үйлесімді алты жұп: тышқан мен сиыр, жолбарыс пен доңыз, қоян мен ит, айдаһар мен тауық, жылан мен маймыл, ат пен қой.

Қытай мәдениетінде есімдегі әрбір логограмма ғана емес, сонымен қатар әрбір морфограммада мағынаға ие. Сол себептен морфограмма логограмманың «маңызды бөлімі» болып саналады, мифологиялық ойлау морфограмманы жеке бірліктік белгі ретінде қарастыра алады, себебі ол өзіндік форма мен мағынаға ие (мағынасы болса, энергиясы да бар), барлығын қосқанда морфограмма да есім иесіне әсерін тигізеді [5, 30 б.].

Қытайлықтар адам белгілі бір жылы дүниеге келіп, сол туылған жыл жануарына ұқсас қасиеттерге ие болады деп сенеді. Тышқан, доңыз, қоян, ат, қой, маймыл, тауық, ит – дәнді дақылдарды жей алады, сондықтан осы жылдары туылған адамдардың есімдерінде «күріш 米», «бұршақ 豆», т.б. морфограммаларын қолдана алады. Бұл олардың өмірі тыныш, тоқ және бақытты болатынына кепіл береді деп сенген. Қой, сиыр, ат, қоян – шөп жейтін жануарлар болғандықтан, осы жылдары туылған адамдардың есімдерінде «шөп 草» морфограммасын қолданса болады.

Кейбір жануарлар үй жануарлары болғандықтан, мысалы қабан жылы туылған адам есімінде «адам», «шатыр» морфограммаларын қолданса болады. Кейбір жануарлар керісінше жабайы, ал адам олардың үлкен жауы, сондықтан мұндай есімдерде бұл морфограммаларды қолдануға болмайды, орнына «орман», «тау», «жазық» морфограммаларын пайдаланған жөн.

Осы заңдылықтарды ескере отырып, жаңа туылған сәбиге сәйкес есімін таңдайды, мысалы «тышқан» жылы туылған адамдарға келесідей грамматикалық ережелерді ұстану керек:

Тышқандар түрлі дәнді дақылдармен қоректенеді, сондықтан тышқан жылы туылған адамның есімінде: 米 «дән», 豆 «бұршық», 麦 «бидай», 禾 «дән», 草 «шөп», т.б. морфограммаларды қолданылады. Сонымен қатар тышқан жылы туылған адамдардың есімінде: 丰 «шатасқан», 艳 «жарқын», 麦 «бидай», 乘 «ұстау», 奏 «ойнау», 秧 «көшет», 程 «өлшеу», 稔 «егін, өнім», 谷 «нан дәндері», 稳 «тұрақты», 苏 «шөп», 芬 «хош иісті», 茉 «жасмин», 芳 «жұпардай», 苗 «бүршіктену», т.б. логограммалары қолданылады [6, 25 б.].

Тышқандар кішкене індерде тұратындықтан, тышқан жылы туылған адам есімдерінде 口 «ауыз», 穴 «үңгір, ін», 宀 «шатыр» сияқты логограмма мен морфограммаларын қолдану ұсынылады. Мысалы, 合 «біріктіру», 周 «айналым, цикл», 商 «талқылау, сауда», 善 «адамгершілік», 回 «қайту», 宇 «үй», 家 «үй, отбасы», 安 «бейбіт, тыныш», 宙 «ғарыш, әлем», 容 «сыйдыру», 宜 «керек, тиіс», 定 «қатты, тұрақты», 富 «бай», 宽 «өнімді», 守 «қорғау», т.б.

Жануарлар күнтізбесінде тышқан бірінші орынды алады. Бірінші орын әдетте маңызды тұлғаларға ие, оларда үлкен билік бар, сондықтан тышқан жылы туылған адам есімдерінде 王 «патша», 君 «хан, монарх, пашта», 玉 «нефрит» сөздері жиі қолданылады.

Қытай мәдениетінде «тышқан» адамдар безендіруді жақсы көреді, түрлі түсті киім киюді ұнатады, т.б. деп саналады, сондықтан бұл адамдардың есімдерінде 巾«орамал»,衣«киім», 采«түсті жібек», 糸«жібек», т.б. морфограммалары қолданылады. Мысалы, 彩«түсті, жібек лентасы», 彰«жарқын», 影«көлеңке», 帝«император», 裕«бай», 绸«жібек матасы», т.б.

Жағымды, қолайлы белгілермен қатар, жағымсыз, сәтсіз белгілер де бар, оларды есімдерде қолданбауды ұсынылады. Мысалы, тышқан немесе сиыр жылы туылған адамдардың есімінде сол жануарлар үшін апатты, зиянды мағыналарын білдіретін логограмма мен морфограммаларды қолданбаған жөн: 午 - у (он екі белгінің ішіндегі жетінші циклдық белгі), 马 ат белгісі, 未 қой жылын білдіретін циклдық белгі, 羊 қой.

Тышқандар күн сәулесін ұнатпағандықтан, бұл жылы туылған адамдардың есімінде 日«күн» морфограммасы мен логограммасын қолданбауды ұсынады. Мысалы, 日«күн», 旦«таңсәрі», 旬«декада», 明«анық», 易«оңай, жеңіл», 星«жұлдыз», 春«көктем», 昌«даму, гүлдену», т.б. Сонымен қатар адам тышқандарды ұнатпайтындықтан, тышқан жылы туылған адам есімінде 人«адам», 彳«жүру, қадам», морфограммаларын қолданбаған жөн: 仁«адамшершілік», 得«қабыл алу, табу», 从«біреуге еліктеу», 仲«екінші іні», т.б.

Жолбарыс жылында туылған адамдар есімдерінде қолдануға болатын морфограммалар: 山 - тау, 玉- нефрит, 金- алтын, 木- ағаш, 示- білдіру, 月 - ай, 马- ат, 彳 - ит, 辶 - су. Қолдануға болмайтын белгілер: 日- күн, 火- от, 田- жазық, 口- ауыз, 糸- байланыстыру, 石- тас, 刀 - пышақ, 力- күш, 冫- қан, 父- әке, 足 - аяқ, т.б.

Қоян жылында туылған адамдар есімдерінде қолдануға болатын морфограммалар: 艹- шөп, 亻 - адам, 宀- шатыр, 白- ақ, 月 - ай, 山 - тау, 田- жазық, 金- алтын, 木- ағаш, 玉- нефрит. Қолдануға болмайтын белгілер: 马- ат, 石- тас, 刀 - пышақ, 力- күш, 车- арба, 皮- тері, 川 - өзен, т.б.

Айдаһар жылында туылған адамдар есімдерінде қолдануға болатын морфограммалар: 金- алтын, 辶 - су, 亻 - адам, 玉- нефрит, 白- ақ, 月 - ай, 赤- қызыл, 鱼- балық, 酉- қораз белгісі, т.б. Қолдануға болмайтын белгілер: 土 - жер, 十- он, 系 - жібек, 日- күн, 火- от, 田- жазық, 木- ағаш, 示- білдіру, 石- тас, 刀 - пышақ, 力- күш, 忄 - жүрек, т.б.

Жылан жылында туылған адамдар есімдерінде қолдануға болатын морфограммалар: 豆- бұршақ, 虫- құрт-құмырсқа, 金- алтын, 玉- нефрит, 鱼- балық, 山 - тау, 田- жазық, 木- ағаш, 月 - ай, 土 - жер. Қолдануға болмайтын белгілер: 亻 - адам, 彳 - ит, 石- тас, 刀 - пышақ, 冫- қан, 父- әке, 火- от, 系 - жібек, т.б.

Ат жылында туылған адамдар есімдерінде қолдануға болатын морфограммалар: 艹- шөп, 亻 - адам, 金- алтын, 玉- нефрит, 木- ағаш, 虫- құрт-құмырсқа, 豆- бұршақ, 米- күріш, 木- ағаш, 月 - ай, 土 - жер, т.б. Қолдануға болмайтын белгілер: 辶 - су, 田- жазық, 日- күн, 火- от, 车- арба, 石- тас, 刀 - пышақ, 酉- қораз белгісі, т.б.

Қой жылында туылған адамдар есімдерінде қолдануға болатын морфограммалар: 金- алтын, 白- ақ, 玉- нефрит, 月 - ай, 田- жазық, 豆- бұршақ, 米- күріш, 艹- шөп, 亻 - адам, 马- ат, 木- ағаш, 鱼- балық, 彡 - ит, т.б. Қолдануға болмайтын белгілер: 氵 – су, 车- арба, 系 - жібек, 山 - тау, 日- күн, 火- от, т.б.

Маймыл жылында туылған адамдар есімдерінде қолдануға болатын морфограммалар: 木- ағаш, 金- алтын, 玉- нефрит, 豆- бұршақ, 米- күріш, 氵 – су, 亻 - адам, 田- жазық, 山 – тау , 月 - ай, т.б. Қолдануға болмайтын белгілер: 火- от, 石- тас, 口- ауыз, 系 - жібек, 刀 - пышақ, 彡 - ит, 皮- тері, т.б.

Тауық жылында туылған адамдар есімдерінде қолдануға болатын морфограммалар: 米- күріш, 豆- бұршақ, 虫- құрт-құмырсқа, 木- ағаш, 玉- нефрит, 田- жазық, 月 - ай, 艹- шөп, 山 - тау, 金- алтын, т.б. Қолдануға болмайтын белгілер: 石- тас, 刀 - пышақ, 力- күш, 彡 - ит, 日- күн, 酉- қораз белгісі, 灬 қан, 系 - жібек, 马- ат, т.б.

Ит жылында туылған адамдар есімдерінде қолдануға болатын морфограммалар: 鱼- балық, 豆- бұршақ, 米- күріш, 马- ат, 金- алтын, 玉- нефрит, 艹- шөп, 氵 – су, 田- жазық, 木- ағаш, 月 - ай, т.б. Қолдануға болмайтын белгілер: 火- от, 石- тас, 系 - жібек, 山 - тау, 日- күн, 刀 - пышақ, 父- әке, т.б.

Қабан жылында туылған адамдар есімдерінде қолдануға болатын морфограммалар: 豆- бұршақ, 米- күріш, 鱼- балық, 氵 – су, 亻 - адам, 艹- шөп, 金- алтын, 玉- нефрит, 木- ағаш, 月 - ай, 山 - тау, 土 - жер, т.б. Қолдануға болмайтын белгілер: 系 - жібек, 石- тас, 力- күш, 灬 қан, 父- әке, т.б.

Сонымен қатар жеке антропоним ретінде күнтізбедегі он жануарлардың аты бола алады, мысалы: 孺牛«нәзік сиыр», 铁牛«темір бұқа», 牛童«сиыр баласы», 劲牛 «бұқадай мықты», 云龙 «бұлт арасында жүрген айдаһар», 马神«құдайдың аты(жылқы)», 黄虎 «сары жолбарыс», 成虎 «жолбарыс болу», 虎威 «жолбарыс күші», «ұлы жолбарыс», 山虎 «тау жолбарысы», т.б.

Қорытындылай келе, есім – ол жай ғана белгі емес, ол есім мен есім иегері, оның өмірі мен тағдыры арасындағы байланыс екеніне көзіміз жетті. Сондықтан есім таңдау – тек қана жай формальдылық емес, сонымен қатар көптеген объективті (тек, туған жері мен күні, т.б.) және субъективті (сәбидің келбеті, тепмперамент, т.б.) факторлар ескерілетін күрделі процесс болып табылады. Есім қоюда космологиялық факторларға мән бере қарау, адамның өміріне деген үлкен жуапкершілікті көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Алпатов В.М. Проблемы двуязычия и языков национальных меньшинств // Речевое общение в условиях языковой неоднородности / отв. ред. Л.П. Крысин. – М., 2000. – 220 с.
2. Андреева Л.И. Семантика литературного антропонима // Русская ономастика. – Рязань, 1977. – С. 157-167.
3. Арутюнова Н.Д. Типы языковых знаний: оценка, события, факт / отв. ред. Г.В. Степанов. – М.: Наука, 1988. – 338 с.
4. 大中国上下五千年:中国取名文化. - 北京: 外文出版社, 2010.-245 页.

5. 何跃青.中国取名文化/何跃青. -北京: 外文出版社, 2013.-160 页.

МРНТИ 11.25.41

Н.С. Пак¹, Г.Ж. Буркитбай¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г.Алматы, Казахстан.

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

Межкультурная коммуникация – одна из актуальных направлений в ряде наук: социологии, политологии, лингвистике, социолингвистике и др. Разработка ее проблем особо важна для полиэтнических государств, таких, как Казахстан. В статье рассматриваются языковые и культурологические средства коммуникации в Казахском обществе на примере культур различных этносов. Приведены примеры толерантного поведения в межкультурном общении. Подчеркивается важность изучения специфики использования различных средств коммуникации при взаимодействии с представителями разных культур. Знание и использование адекватных способов и средств общения в разных культурах даст возможность успешной коммуникации и избежать культурных шоков. Отмечается, что Казахстан – образец благополучного осуществления межкультурной коммуникации в многонациональном обществе. Даются рекомендации: для разрешения и избежания межкультурных конфликтных ситуаций необходимо, прежде всего, преодолеть этнокультурную предубежденность и понимать символы другой культуры.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, многонациональное общество, этническая культура, средства коммуникации, культурный шок, толерантное поведение.

N.S. Pak¹, G.J. Burkitbay¹

¹Kazakh Ablai khan University of International Relations & World Languages, Almaty, Kazakhstan

INTERCULTURAL COMMUNICATION IN KAZAKHSTANI SOCIETY

Abstract

Intercultural communication is one of the relevant areas in a number of sciences: sociology, political science, linguistics, sociolinguistics, etc. The development of its problems is especially important for multi-ethnic states, such as Kazakhstan. The article discusses the linguistic and cultural means of communication in Kazakhstani society on the example of cultures of various ethnic groups.

Some examples of tolerant behavior in intercultural communication are given. The importance of studying the specifics of using various means of communication when interacting with representatives of different cultures is emphasized. Knowing and using adequate ways and means of communication in different cultures will enable successful communication and to avoid cultural shocks.

It is noted that Kazakhstan is an example of successful implementation of intercultural communication in a multinational society. The recommendations are given: to resolve and avoid intercultural conflict situations, it is necessary, first of all, to overcome ethnic-cultural prejudice and understand the symbols of another culture.

Key words: intercultural communication, multinational society, ethnic culture, means of communication, cultural shock, tolerant behavior.

Н.С. Пак¹, Г.Ж. Бүркітбай¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ МӘДЕНИАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

Аңдатпа

Мәдениаралық қарым-қатынас – әлеуметтану, саясаттану, лингвистика, әлеуметтік лингвистика және т.б. сияқты ғылымның өзекті бағыттарының бірі. Оның мәселелерін талдау Қазақстан сияқты полиэтникалық мемлекетке өте қажет. Мақалада қазақстандық қоғамдағы түрлі этностар мәдениеті негізіндегі қарым-қатынастың тілдік және мәдениеттану құралдары қарастырылады. Мәдениаралық қарым-қатынастағы толерантты мінез-құлық мысалдары келтірілген. Түрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынасындағы коммуникацияның әр алуан құралдарының қолданылу ерекшеліктерін зерделеудің маңыздылығы айшықталады. Түрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынасындағы коммуникация құралдарын орынды қолдана білу мәдени шок болдырмауға жағдай жасайды. Қазақстанның көпұлтты қоғамдағы мәдениаралық қарым-қатынас жасаудың озық үлгісі екендігі нақтыланады. Мәдениаралық қақтығыстарды болдырмау үшін және оң шешім шығаруда, ең алдымен, басқа мәдениеттің символдарын дұрыс түсініп және этномәденилік сенімділікті жеңе білу қажеттігі жайында дәйекті ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: мәдениаралық қарым-қатынас, көпұлтты қоғам, этикалық мәдениет, коммуникация құралдары, мәдени шок, толерантты мінез-құлық.

Введение. В современном периоде глобализации и необходимости межгосударственного и межэтнического взаимодействия появляются новые научные направления, среди которых особое место занимает МК. Разработка этого направления особо актуальна для полиэтнических и мультикультурных обществ. Почти во всех крупных вузах России открыты специальные кафедры, ведущие подготовку специалистов новой профессии - специалистов по МК общению.

Поиск путей сближения народов с разными культурами, их взаимопонимания и разумных компромиссов без утраты собственной социокультурной идентичности одна из актуальных проблем современности.

В общении люди используют три вида знаний, составляющих коммуникацию – когнитивные, лингвистические и культурологические. Когнитивные – это знания о реальном мире, которыми владеют все говорящие на этом языке, лингвистические – знания лингвистических средств и культурологические – элементы этнической культуры. [1, 15]

Рассмотрим подробно языковые и культурологические средства и способы коммуникации в разных культурах.

Языковые средства выражения межкультурных различий

Прежде всего, следует отметить, что если два этноса используют в своей практике общения два разных языка, то этот факт препятствует коммуникации между ними. Преодолеть языковой барьер можно в том случае, если хотя бы один член одной общности изучит язык другой общности и станет тем самым двуязычным человеком (билингвом). Никакого другого способа установить межэтнический контакт – нет, только через билингвизм. Огромна роль языка как средства коммуникации и условием успешной коммуникации между представителями разных культур является знание билингвом всех

тонкостей языка партнера. Однако языковой барьер не единственное препятствие к взаимопониманию. Для эффективного общения необходимо преодолеть барьер культурный [2, 34]. Языки должны изучаться в неразрывном единстве с миром и культурой народов, говорящих на этих языках.

Главным аспектом исследования специалистов по МК является изучение специфики использования различных средств коммуникации при взаимодействии с представителями разных культур. Знание и использование адекватных способов и средств общения в разных культурах даст возможность успешной коммуникации и избежать культурных шоков.

Приведем примеры специфики использования языковых средств коммуникации представителями разных культурах.

На утреннее приветствие *nan megesso*, что означает – доброе утро, последовал ответ – нет, я еще не завтракал. Такое приветствие приемлемо в корейской культуре, но оно не типично для культуры советских корейцев, ассимилированных культурой окружающих народов.

В языке советских корейцев утрачены некоторые элементы категории вежливости: отсутствует местоимение *це/цэ*, унижающее статус говорящего, а есть только местоимение *нае/на*, не употребляется также почтительный аффикс –*ним* по отношению к детям собеседника (*тта-ним*, *адэ-ним*).

Под влиянием русской культуры в корейских семьях к родителям обращаются на «ты», также супруги между собой обращаются на «ты» и по имени, что не типично для корейской культуры.

Другой пример подобного рода случился также на конференции в русскоязычной аудитории, когда молодой докладчик из Кореи закончив свое выступление, сказал «извините за мой неинтересный и скучный доклад». Конечно же, он вызвал у слушателей смех. На самом деле он исходил из норм поведения своей культуры. Приуменьшив личные достижения и отрицательно охарактеризовав свое выступление, он продемонстрировал скромность и уважение к присутствующим. Он находится в полном соответствии с корейской системой вежливости, где унижая себя, говорящий возвышает собеседника и таким образом демонстрирует вежливость по отношению к нему.

В коммуникации выделяются языковой и поведенческий аспекты, а тип коммуникативного поведения народа предопределен культурой и закреплены его традицией. Знание этнических особенностей коммуникативной культуры способствует эффективному общению.

Трудности в межкультурной коммуникации возникают из-за того, что коммуниканты оценивают поведение друг друга, исходя из своих норм и традиций, а также находясь под влиянием своего коммуникативного сознания, т.е. пользуясь языком партнера, находятся в плену своего национального стиля коммуникации. Данное явление называется коммуникативной интерференцией. Она приводит к серьезным коммуникативным ошибкам и неудачам. Приведу пару примеров.

1) Приведем яркий пример проявления разности культур на кафедре корееведения в университете КазУМОиМЯ. После проведенного открытого урока по корейскому языку, согласно советской педагогической традиции, необходим был критический разбор всего урока, т.е. указать, что было хорошим, а что неудачным. Все выступающие должны были указать на положительные моменты и на недостатки с тем, чтобы учесть эти недостатки в своей практике. Вместо этого преподаватель из Кореи поблагодарил за замечательный урок и поаплодировал. Никакой критики не было. Это яркий пример разности традиций корейской и советской. Под словом «советский» я имею в виду бывший Советский Союз, где для всех проживавших в этой стране 150 национальностей была одна идеология –

советская, одна конституция, общие для всех нормы и правила поведения в обществе и русский язык, владение которым была обязательным и необходимым.

Кстати, в коммуникативной культуре казахов также отсутствует прямая критика, а несогласие выражается в виде пожелания. Нельзя критиковать кого-либо, можно пожелать ему того, чего у него нет, поэтому пожелание в коммуникативной культуре казахов имеет глубокий подтекст. С такими партнерами по общению, которые избегают прямой критики, нет агрессивного дискурса, и собеседник становится сдержанным в проявлении негативных эмоций. Подобные тактики в дискурсе необходимо принимать в перлокутивных целях [3, 48-49]. Знание и применение данных правил поведения отличает коммуникативные тактики не только самих казахов, но и представителей иных культур, кому свойственны подобные правила поведения. В этом плане коммуникативные культуры корейцев и казахов сходны.

В полиэтническом обществе культура уже не может быть моноэтнической. Попадая в полиэтническую среду, представитель любого этноса должен адаптироваться и осознанно формировать межкультурную толерантность. Потребность в адаптации к новым условиям существования при усилении влияния иноязычного языка и чужой культуры приводит к изменению социального поведения. Чужая культура становится частью своей культуры. Эти качества приобрели корейцы, адаптируясь в новом социуме к русской культуре, сначала в России после переселения в середине 19 века, а затем в Средней Азии - к тюркской культуре. Это уважение, проявляемое к культуре народов, с которыми ты живешь [4, с.46]. Так, советские корейцы, живя почти полтора века бок о бок с русскими, овладев русским языком и приобщившись к русской, а через нее и к европейской культуре, не испытывают в общении с представителями этих культур культурных шоков.

Немаловажным для успешной коммуникации является проявление толерантности коммуникантами. Приведем примеры толерантного поведения в межкультурном общении. Как приветствуют корейцы и японцы при встрече с незнакомыми людьми? Согласно восточной традиции приветствие осуществляется поклонами, а не пожатием руки, как по европейскому этикету. Тем не менее, при встрече с европейцами корейцы и японцы следуют европейской традиции.

Есть и другая проблема для диаспор, живущих в многонациональных обществах: как осваивая чужую культуру в межкультурном взаимодействии и проявляя толерантность, сохранить свою национальную идентичность

Главное - осознавать уникальность своей и чужой культуры. Естественно, что в процессе МК будет проявляться свой менталитет и национальный характер. Для разрешения и избежания межкультурных конфликтных ситуаций необходимо, прежде всего, преодолеть этнокультурную предубежденность и понимать символы другой культуры. Примеры:

Попытаемся на примере корейской диаспоры Казахстана и др. регионов СНГ показать, как удастся нам благополучно осуществлять МК, избежать межэтнические конфликты и жить гармонично в многонациональной обществе.

Языковая и культурная идентичность корейцев Казахстана

Казахстан - полиэтническое, поликультурное государство. В нем живут более 130 этнических групп и вопросы, касающиеся этнических процессов в них в современном динамично изменяющемся внешнем мире, очень актуальны.

Тенденции глобализации, охватывающие различные стороны жизни народов мира, оказывают двоякое воздействие на этнические процессы: с одной стороны, они способствуют расширению сотрудничества, взаимодействию и взаимопроникновению культур, а в определенной степени унификации национальных культур различных этносов, выработке общих ценностных ориентаций. С другой стороны, они актуализируют

ряд проблем, среди которых важное место занимает проблема сохранения и развития национальных культур – традиций, обычаев и всего того, что определяет культурную идентичность любого народа. Идентичность - это сущность твоего я: кто я? Обычно к факторам идентичности относят: национальность, язык, культуру, менталитет, религию, самоопределение, то, что отличает от других, антропологические данные и пр. Однако эти условия недостаточны для характеристики идентичности представителей диаспор. Она отличается от идентичности в метрополии. В иммиграции для социализации в новой среде наблюдается сознательная ассимиляция в новой культуре. Корейские ценности: трудолюбие, почитание старших, стремление родителей дать детям хорошее образование, и др. Эти качества дают возможность легко адаптироваться в любом социуме. Корейской диаспоре СНГ свойственна смешанная идентичность. Объясню данный феномен.

По общепринятому определению, этническая группа – это группа людей, имеющих некоторые особые этнические, т.е. культурные, языковые, религиозные или расовые черты, которых объединяет полное или частичное происхождение и которые сами осознают свою причастность к общей группе. Освоенные и воспринятые этнические различия – это язык, культура и религия, в то время как расовые черты передаются наследственно. Кроме понятия «этнический», есть понятие «национальный», причем первое распространено шире [5, 218]. Корейцы диаспоры СНГ четко осознают этническую идентичность, но в то же время они не менее четко осознают и свою причастность к другому обществу – гражданскому обществу того государства, где они проживают (Казахстан, Узбекистан, Россия). В них есть свои ценности, свои долг и обязанности как гражданина страны, которые они должны соблюдать и уважать, правила и нормы поведения, они прописаны в конституции. Это значит, что члену диаспоры, проживающему в мультикультурном полиэтническом обществе свойственна смешанная идентичность.

В контексте изложенного представляется весьма интересным, как идентифицируют себя проживающие в Казахстане этносы.

Как развиваются этнические отношения в суверенном Казахстане? В науке известны три модели таких отношений:

1. Первая модель: полная ассимиляция, когда иммигранты отказываются от своих традиций и обычаев.

2. Вторая модель: разные этносы, проживая вместе, не теряют своих культурных и поведенческих особенностей, но в то же время эти особенности смешиваются, переплавляются и создают новый тип культуры. Эта модель характерна для этнической ситуации в США.

3. Третья модель – плюралистическая культура: общество развивается на основе многокультурного принципа, когда каждый этнос, с согласия других, сохраняет свою собственную культуру. В таком обществе существуют разные, но равноправные субкультуры. Казахстан придерживается третьей модели, когда существующие культуры обогащают общую культуру.

Что делает для этого государство?

В Казахстане созданы благоприятные условия для поддержания языковых и культурных традиций малых народов/диаспор. Для этого есть все необходимые предпосылки: действуют национальные культурные центры, ассоциации, 6 национальных театров (немецкий, уйгурский, русский, корейский и др.), 3 национальные телепрограммы, выпускаются газеты, в вузах работают уйгурское, турецкое, немецкое, корейское отделения. Отметим, что в Казахстане доминируют мажоритарные этносы: казахский и русский.

Корейская диаспора - одна из крупных этнических групп в Казахстане, насчитывающая более 100 тыс. человек. Корейцы Казахстана переселены, как известно,

из Дальневосточного края России советской властью в 1937-38 годах во время обострения пограничных отношений СССР с Японией, в состав которой входила тогда Корея.

В период становления Казахстана как самостоятельного государства была создана Ассоциация корейцев Казахстана, это – социальная организация, регулирующая взаимную деятельность собственных членов. Названный руководящий орган функционирует с 1990 г. Одна из главных ее задач - передать молодому поколению ценностные традиции корейской культуры.

Особо отметим, что все национальные культурные центры и ассоциации имеют представительства в Ассамблее народов Казахстана (в Ассамблее 364 представителя диаспор). Через этот совещательный, консультативный неправительственный орган при Президенте РК все народы Казахстана через свои национальные культурные центры имеют возможность не только представлять свои интересы, но участвовать в обсуждении и принятии решений ряда важных государственных вопросов. Данная модель участия этнических групп в управлении государством признана уникальной и по своей структуре и по содержанию и находит все больше положительных оценок в мировом сообществе.

Казахстан, находясь на перекрестке Европы и Азии, концентрирует в своей культуре и образе жизни начала западное и восточное, тюркское и славянское. Именно поэтому здесь мирно сосуществуют и западная демократия и восточные традиции, христианство и мусульманство, буддизм и иудаизм. Казахстан можно считать уникальной лабораторией поиска и обретения не только способов сожителства, но и развития через взаимодействие.

Полиэтничность неизбежно сопровождается заимствованиями в быту и культуре. Проживая в иноэтнической среде, корейцы утратили в значительной степени национальные особенности своей материальной культуры, но взамен приобрели новые. Так, казахское гостеприимство, казахское традиционное застолье стали под влиянием казахской культуры частью корейской культуры. Под влиянием культур других этносов активно проходят процессы адаптации, заимствования, синтеза обычаев, особенно в городе.

Корейской культуре присущи открытость к усвоению иных культур и трансформация своей, что во многом обусловило сохранение своей культурной идентичности. Помимо обычаев, характеризующих культурную идентичность корейцев, сегодня можно встретить и элементы других культур. Такое смешение стало следствием так называемой транскультурации – процесса взаимного влияния. Процессы взаимодействия корейской с русской и казахской культурами не на этнической территории прослеживаются в развитии языка, в традициях. Это значит, что язык казахстанских корейцев имеет существенные отличия от языка Корейского полуострова. В условиях тесных контактов появился значительный слой русской и казахской лексики, обогатившей лексический состав корейского языка.

Вполне закономерно то, что, находясь в полиэтнической среде, этносы испытывают влияние контактирующих культур, что ведет к трансформации этнического сознания и самосознания. Показать фильм Сола Л.Д. В представленном фильме представители разных этносов прекрасно владеют корейским языком, языком корейской диаспоры СНГ.

В речь Коваленко Марии Николаевны, которая выросла в детдоме и замуж вышла за корейца и всю жизнь прожила в корейской семье, вклиниваются русские слова: *огород, первый раз, машина, уголь, вагон печка*. Но есть и словосочетания, где существительное - русское слово, а глагол – корейское слово: *загружай хагу* «загружать», *пенсия тхагу* «получать пенсию».

Процесс адаптация корейцев в Казахстане происходил без значительных потерь традиционно национальных культурных элементов вследствие общности многих компонентов корейской культуры с казахским и другими народами алтайской семьи. Так, велика роль в традиции казахского народа обычай «Жетіата» - «Семь колен родства». Согласно этому обычаю человек у казахов и корейцев должен знать своих предков до седьмого колена. У казахов как минимум до 7 колена нельзя вступать в брак.

При этом от каждого члена общества у казахов требуется не просто перечисление своих предков, но и знание их дел, черт характера, физического облика и других подробностей. А в корейской культуре нужно знать обязательно имя рода (пони).

Для традиционной Кореи были характерны большие семьи, где вместе жили несколько поколений, и их члены до восьмого колена считались одной семьей. Корейцы придают большое значение сыновней почтительности к родителям и духу предков, супружеской верности и преданности друзьям, что относится к числу непререкаемых ценностей и казахского народа. Удивительно много совпадений в обычаях, традициях, культуре корейцев и казахов.

В 2004 году в жизни диаспоры произошло важное событие – был построен Корейский дом – место общения и консолидации корейцев. Под его крышей находится руководящий орган Ассоциации корейцев Казахстана, редакция корейской газеты, студия ТВ, молодежное движение корейцев Казахстана, библиотека, танцевальная студия и Федерация малого и среднего бизнеса [6, 116].

За время существования на казахской земле на сцене корейского театра были поставлены пьесы казахских драматургов-классиков: Г. Мусрепова, М.Ауэзова, О. Бодыкова, Г. Мухтарова, а также Погодина, Гоголя «Ревизор» и др.

На постсоветском пространстве случались межэтнические конфликты. Но Казахстан смог избежать этого благодаря свойственному казахскому народу взвешенной мудрости и принятым правительством мерам.

Одной из мер по совершенствованию МК является уникальная модель языковой политики «Трехъязычия»

За прошедшие двадцать лет независимого развития Казахстана один из безусловных успехов страны - выработанная уникальная модель мирного сосуществования многочисленных проживающих в стране этносов и их культур. В настоящее время Казахстан развивает полиязычное образование - освоение казахстанцами казахского, русского и английского языков [7]. Эта модель рассматривается как один из приоритетов развития страны и как путь интеграции ее в мировое сообщество.

Для реализации намеченной языковой политики статус названных языков закреплён конституционно: казахский язык определен как государственный, русский - как язык межнационального общения, английский - как международный язык. Усилия правительства направлены на сохранение баланса между языками путем проводимых мер, с одной стороны, по укреплению государственного языка и, с другой, сохранению многоязычия. При этом Конституция предусматривает равноправное положение русского языка с казахским. Для полноценного функционирования государственного, русского и других языков в Казахстане созданы не только правовые основы, но и институциональные. В стране множество русскоязычных вузов, в том числе и филиалов российских, например, МГУ им. М.В. Ломоносова и др. Что касается школ - 50% являются казахскими, 47% русскими или смешанными и 3% - школы с преподаванием на других языках. Во многих казахстанских школах начато обучение английскому языку с первого класса с сентября 2013 г.

Для реализации доктрины трехъязычия составлен новый ГОСО (Государственный Общеобразовательный Стандарт Образования) коллективом КазУМОиМЯ (Казахским университетом международных отношений и мировых языков) [8]. Государство

регулирует языковую политику с приоритетным обеспечением развития государственного (казахского) языка.

Закключение.

В статье рассмотрены проблемы межкультурной коммуникации в полиэтническом обществе. В качестве примера приведен Казахстан.

Затронуты также и другая проблема, особенно для диаспор, живущих в многонациональных обществах: как осваивая чужую культуру в межкультурном взаимодействии и проявляя толерантность, сохранить свою национальную идентичность

Утверждается: главное - осознавать уникальность своей и чужой культуры. Естественно, что в процессе МК будет проявляться свой менталитет и национальный характер. Для разрешения и избежания межкультурных конфликтных ситуаций необходимо, прежде всего, преодолеть этнокультурную предубежденность и понимать символы другой культуры.

Список использованной литературы

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск, 2005. С.15.
2. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: МГУ, 2004. С.34.
3. Шайбакова Д.Д. Жизнь языка в обществе, культуре, политике. Алматы, 2014. С.48-49.
4. Там же, с.46.
5. Эркин АСП. Введение в социологию. СПб. 1998, с.218.
6. Кан Г.В. Рассказы о родной истории. Алматы, 2006. С.116.
7. Государственный общеобязательный стандарт образования Республики Казахстан. Астана, 2010.
8. Закон об образовании Законом Республики Казахстан "Об образовании" и ГОСО РК 5.04.019-2008.

МРНТИ 16.21.45

К.Қ.Пірманова¹, А.Ә.Жаңабекова², А.Акар³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан,

³Мұғла Сытқы Кочман университеті, Мұғла, Түркия

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНДАҒЫ ЖАРТЫЛАЙ СӨЗЖАСАМДЫҚ ҚЫЗМЕТ АТҚАРАТЫН -ЛЫ/-ЛІ, -ША/-ШЕ, -ҒЫ/-ГІ ҚОСЫМШАЛАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада біз қазақ тілінің ұлттық корпусындағы сөзжасамдық белгіленім туралы айтып, сонымен қатар корпусстың пайдаланушыларына сөзжасамдық белгіленім арқылы қандай практикалық мүмкіндіктерді ұсына алатындығымызды айтқымыз келеді. Қазақ тілінің ұлттық корпусының сөзжасамдық белгіленімі – лингвистикалық бағдарланған корпусарды түсіндіруге арналған жобаның бір түрі болғандықтан, корпусстың сөзжасамдық белгіленімі қазақ тілінің ұлттық корпусын қалыптастырудағы негізгі зерттеу нысандарының бірі болып табылады. Сондықтан, біздің мақаламыздың басында, негізгі міндеттердің бірі белгілеуші мен әзірлеушінің алдында пайда болатын жалпы теориялық мәселелерді анықтау болды. Қазақ тіліндегі мәтіндерге сөзжасамдық белгіленімді автоматты түрде орната алатын тілдік корпуссты құру үшін сөзжасамдық талдаулардың нақты формалды жүйесін жүргізу қажет. Қазақ тілінің сөзжасамы мен морфологиясының арасында даулы жағдайлар тудыратын кейбір құбылыстар бар. Сол себепті, мақалада функционалдық аффикстердің (-лы/-лі, -ша/-ше, -ғы/-гі) сөзжасам және

формажасам қызметтері берілген. Осылайша, корпуста сөзжасамдық және морфологиялық белгіленімдерді қою барысында нені ескеру керектігін анықтай аламыз. Қазақ тілінің ұлттық корпусының сөзжасамдық белгіленімінің әлі де кем тұстары бар және талдаудың жүз пайыз дәлдігін бермейді. Бағдарламаның нәтижелері мақалада сипатталған қағидаға сәйкес әзірленген.

Түйін сөздер: корпус, ұлттық корпус, қос функциялы аффикстер, белгіленім, сөзжасамдық белгіленім.

К.К.Пирманова¹, А.А.Жанабекова², А.Акар³

¹ *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.*

² *Институт Языкознания имени А.Байтурсынова, Алматы, Казахстан,*

³ *Университет Мугла Сытки Кочман, Мугла, Турция*

ПОЛУСЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ АФФИКСОВ -ЛЫ/-ЛІ, -ША/-ШЕ, -ҒЫ/-ҒІ В НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В этой статье мы хотим рассказать о словообразовательной разметке в национальном корпусе казахского языка, а также рассказать о том, какие практические возможности мы можем предложить пользователям корпуса через словообразовательную разметку. Так как словообразовательная разметка национального корпуса казахского языка – один из видов проекта для интерпретации лингвистически ориентированных корпусов, словообразовательная разметка корпуса является одной из основных исследовательских форм формирования национального корпуса казахского языка. Поэтому в начале нашей статьи одной из основных задач было выявление общих теоретических проблем, возникающих перед обозначителем и разработчиком. Для создания языкового корпуса, способного автоматически устанавливать словообразовательную разметку к текстам на казахском языке, необходимо провести четкую формальную систему словообразовательных анализов. Существуют некоторые явления, которые вызывают конфликтные ситуации между словообразованием и морфологией казахского языка. Поэтому в статье раскрыты словообразовательные и формообразовательные функции функциональных аффиксов (-лы/-лі, -ша/-ше, -ғы/-гі). Таким образом, в корпусе выделяется, что необходимо учитывать при получении словообразовательных и морфологических разметок. Словообразовательная разметка национального корпуса казахского языка имеет недостатки и не дает сто процентной точности анализа. Результаты программы разрабатываются по принципу, описанному в статье.

Ключевые слова: корпус, национальный корпус, двухфункциональные аффиксы, разметка, словообразовательная разметка.

К.К.Pirmanova¹, А.А.Zhanabekova², А.Аkar³,

¹ *Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan,*

² *A.Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan,*

³ *University of Mugla Sitki Kochman, Mugla, Turkey*

POLYLOGARITHMES THE FUNCTIONS OF AFFIXES -ЛЫ/-ЛІ, -ША/-ШЕ, -ҒЫ/-ҒІ IN THE NATIONAL CORPUS OF KAZAKH LANGUAGE

Abstract

In this article we want to talk about word-formation markup in the national corpus of the Kazakh language, as well as to talk about what practical opportunities we can offer users of the corpus through word-formation markup. Since word-formation marking of the national corpus of the Kazakh language is one of the types of project for the interpretation of linguistically oriented corpora, word-formation marking of the corpus is one of the main research forms of formation of the national corpus of the Kazakh language. Therefore, at the beginning of our article, one of the main tasks was to identify common theoretical problems that arise before the designator and the developer. To create a language corpus capable of automatically establishing word-formation markup to texts in the Kazakh language, it is necessary to conduct a clear formal system of word-formation analyses. There are some phenomena that cause conflicts between word formation and morphology of the Kazakh language. Therefore, the article reveals the word-forming and form-forming functions of functional affixes (-лы/-лі, -ша/-ше, -ғы/-гі). Thus, the corpus highlights what needs to be taken into account when obtaining word-formation and morphological markings. Word-formation marking of the national corpus of the Kazakh language has shortcomings and does not give one hundred percent accuracy of the analysis. The results of the program are developed according to the principle described in the article.

Key words: corpus, national corpus, two-function affixes, markup, word-formation markup.

Кіріспе. Сөзжасам саласы тіл білімінің жеке саласы ретінде танылмай тұрғанда, іштей жұрнақ және жалғау деп бөлінетін қосымшалардың барлығы көмекші морфема ретінде сөздердің морфемалық құрамын анықтауды мақсат ететін морфологияның зерттеу нысаны болып, сөз таптары ыңғайында сөз болды. Сөз тудырушы қосымшалар да, форма тудырушы қосымшалар да бір деңгей бірлігі ретінде қарастырылды. Сөзжасамдық бірлік болып табылатын сөзтудырушы жұрнақтар мен сөзжасамдық емес бірлік болып табылатын форма тудырушы қосымшалардың бір деңгей құрамында қаралуы олардың мынадай ортақ сипаттарынан туындаған. Біріншіден, сөз тудырушы қосымшалар да, сөз тудырмайтын, яғни форма тудыратын қосымшалар да көмекші морфемаға жатады. Екіншіден, екеуі де лексикалық бірліктерсіз (түбір сөздерсіз) жеке дара қолданылмайды, яғни лексикалық мағынаны білдірмейді.

Сөзжасамның өң өнімді тәсілі болып табылатын синтетикалық сөзжасам, яғни қосымшалар жалғану арқылы туынды сөз тудыру мәселесі морфология құрамында қаралғандықтан, сөзжасам саласы дербес сала ретінде ұзақ уақыт бойы танылмай келді. Алайда сөзжасам үдерісінің тілдің сөздің құрамын байыту жолы болып табылатындығына, жаңа атау туғызудың түрлі амал-тәсілдері бар екендігіне және оның белгілі бір жүйелі құбылыс екендігіне дер кезінде мән беріліп, 90-жылдан бастап қазақ тіл білімінің жеке саласы ретінде қалыптасты.

Морфология – сөздің морфемалық құрамын, сөз таптары мен оның грамматикалық категорияларын зерттесе, сөзжасам туынды сөздердің жасалу табиғатын, сөзжасамдық тәсілдерді, жаңа аталымның пайда болу жолдарын зерттейді. Морфология сөзді түбір морфема ретінде және сөздердің жалпы грамматикалық мағынасына қарай бөлінетін сөз таптары тұрғысынан қарастырады, лексикология түбір және туынды сөздердің лексикалық мағыналарын нысан етеді. Ал сөзжасам туынды сөздердегі сөзжасамдық мағынаны негізге алады. Міне, тілдің негізгі бірлігі – сөзді тіл білімі салалары әр қырынан зерттеуді мақсат етеді, осы зерттеу мақсатының түрлілігіне қарай олар деңгей-деңгейге ажырайды, нақты зерттеу нысандарын белгілейді. Бұрын үнемі бір деңгейде қарастырылып келе жатқан морфология мен сөзжасам саласының да дербес зерттеу нысандары бар. Бірақ тіл білімінің басқа деңгейлеріне қарағанда морфология мен сөзжасам саласының бір-бірімен біте қайнасып, тоғысып жатқан күрделі, даулы мәселелері бар.

Тіліміздегі қосымшалардың көбісі дерлік не жаңа мағыналы сөз тудыру қасиетіне ие болып, сол сияқты сөз таптарының грамматикалық категорияларының құрамындағы форма тудырушы қосымшалар да жалғанған сөзіне грамматикалық мағына үстеп, сөзжасамдық немесе формажасамдық қызметтері айқын болып келеді. Олардың қызметін тілдегі қосымшаларды жіктеудің шарттары бойынша нақты ажыратып тануға болады. Ал кейбір қосымшалар жіктеу шарттарына бағынбай, екі жақты қызмет атқарып, аралық сипат танытады. Мысалы, қазақ тілінде мұндай қосымшалар «екі функциялы» (Қ. Шаяхметов), «қос функциялы» аффикстер», «функциялық қосымшалар» (С. Исаев) деген терминдермен аталып, арнайы зерттеу нысаны болды. Түркі тілдері бойынша татар ғалымы Насилов «аффиксы включения», «промежуточные аффиксы» деп атаса, мұндай қосымшалардың кейбірін татар ғалымдары М.З. Закиев, Ф. Ганиевтер септік категориясының парадигмасында береді. Балқар-қарашай тілінің зерттеушісі М.А. Хабичев оларды «сравнительная форма» (-дай/дей), «уподобительная форма» (-ша/ше), «обладательная форма» (-лы/лі), отрицательная форма (-сыз/сіз) т.б. атап, осындай форма тудырушы қызметтерін жеке тақырыпта береді. Сөзжасам мен морфологияның аражігінде тұрған мұндай қосымшалардың тілдік табиғатын анықтау күрделі әрі өзекті мәселе. Әдетте, аталған қосымшалар сын есімнің, үстеудің сөзжасамдық жұрнақтары ретінде қаралады. Алайда бұл қосымшалардың сөзжасам және формажасаушы қосымшаларды ажыратудың шарттарына қайшы келетін тұстары өте жиі кездеседі. Солай бола тұра, сөзжасамда мұндай аралық қабаттағы функционалды қосымшалардың сөзжасамдық қызметі айқын көрінетін тұстары қамтылады, кейде таза грамматикалық мағына үстейтін мысалдар да беріліп кетеді. Ал олардың формажасамдық қызметтері морфология саласында мүлде айтылмайды. Өйткені олар морфология қарастыратын сөз таптарының ешбір грамматикалық категориясының құрамында қаралмайды. Кезінде «Қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты» атты монографиясында С. Исаев мұндай қосымшаларды контекстік, функционалды қосымшалар деп атап, қосымшалар жіктемесін берген кестеде сөзжасам қосымшаларының бір тармағы ретінде көрсеткен, ал осы қосымшалар жалғанып жасалған сөздерді «уақытша сөздер» деп атайды [1].

Осындай екі жақты қызмет атқаратын қосымшалар қазақ тіл білімінде диссертациялық жұмыстарда зерттеліп, бұл мәселе қайта-қайта айтылып жүргенмен, академиялық грамматикада да, жеке монографиялық оқулықтарда да назардан тыс қалып келеді.

Эксперимент. Тілде қолданыстағы барлық сөздер құрамы түбір сөздер мен оған жалғанатын грамматикалық формалардан тұрады. Сондықтан функционалды қосымшалардың сөзжасамдық және формажасамдық қызметтерін нақты айқындап, сөзжасамдық бірліктер тудыратын жағдайларын сөзжасам саласында қарастырып, сөйлеу актісінде әртүрлі грамматикалық мағына үстеуші жағдайларын морфология құрамында беру қажет деп санаймыз. Функционалды қосымшалардың осындай екі жақты қызметін теориялық тұрғыдан қазақ тіл білімінде өз кезегінде белгілі ғалым Ы. Маманов көтерген болатын [2].

Бұл тақырыпта алға қойылып отырған мәселені шешудің себептерін түсіндіріп, оны шешу жолдарын нақты айқындау үшін бұл қосымшалардың тілдік табиғаты туралы түркі тілдері мен қазақ тіліндегі ғылыми зерттеулерде айтылған ой-тұжырымдар мен пікір-көзқарастарды талдап, күні бүгінге дейін қазақ тілі оқулықтары мен грамматикаларында назардан тыс қалып отырған бұл даулы мәселенің бір шешімін табу қажеттігін негіздейміз. Мәселенің басын ашып алғаннан кейін функционалды қосымшалардың сөзжасамдық қызметтері жекелеген сөз таптарының сөзжасамына қатысты тарауларда қарастырылатын болады.

Сөзжасамдық та қызмет атқаратын аталмыш қосымшалар арқылы жасалған сөздер дербес лексикалық бірлік болғандықтан, түсіндірме сөздіктерде реестрлік қатарда беріледі.

Алайда бұл функционалды қосымшалардың сөз түрлендіруші, яғни форма тудырушы жұрнақтардан кейін жалғанып, әртүрлі грамматикалық реңк үстейтін де жағдайлары жиі кездеседі. Біз осы функционалды қосымшалардың қандай жағдайда сөзжасамдық қызмет атқаратындығын анықтау үшін олардың сөзжасамдық және формажасамдық қызметтерін нақты ажыратып алуымыз қажет.

-лы/лі тұлғасы -сыз/сіз қосымшасының антонимі және көпфункционалды қызмет атқаратын функционалды қосымша. -сыз/сіз қосымшасы ұйтқы сөзге болымсыздық, жоқтық грамматикалық мағына үстесе, -лы/лі қосымшасының ұйтқы сөзге жалғайтын мағынасы – иелік, барлық, тәуелділік мағыналар. Барлық грамматикаларда -лы/лі қосымшасының грамматикалық мағынасы жайлы пікірлер негізінен бірізді, даулы мәселе олардың сөзжасамдық және формажасамдық қызметінде. Қазақ тілі грамматикаларында бұл қосымша қатыстық сын есім тудырушы жұрнақ болып танылады. Ал түркологиялық еңбектерде бұл қосымшаның сын есім тудырушы ғана емес, иелік мәнді үстеуші грамматикалық формант болып та қаралуы кездеседі.

-лы/лі қосымшасы татар тілінің грамматикасында (1969), түркімен тілінің грамматикасында (1970), әзербайжан тілінің грамматикасында (1973), қазақ тілінің грамматикасында (1967) т.б. сын есім тудырушы қосымша болып анықталады. Демек, түркологиялық еңбектерде ғалымдардың бір тобы -лы/лі қосымшасын біржақты сын есім тудырушы тұлға деп анықтаса, енді бірлері әрі сын есім тудырушы, әрі зат есім тудырушы формант деп екі сөз табының құрамында көрсетеді.

А. Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында -лы/лі қосымшасы сын есім тудырушы өнімді жұрнақ болып анықталып, оған мынадай мысалдар беріледі. Ғалым атақты, әсерлі, инабатты, пайдалы сөздері мен сиырлы, балалы, гүлді, ағашты сөздерін бір қатарда береді.

Н.А. Баскаков -лы/лі қосымшасын есімдердің атрибут-анықтауыш формасын тудыратын «иелік форма» деп анықтайды.

М.З. Закиев татар тілінің грамматикасында -лы/лі қосымшасын сөз түрлендіруші деп танып, септік жалғауларының қатарына қосады. Татар ғалымы Ф.А. Ганиев септіктер парадигмасын жүйелеуге арнап жазған мақаласында -лы/лі қосымшасын септіктердің синтетикалық тобында «иелік септігі» деген атаумен септіктер жүйесіне ендіреді [3, 77-79].

Түркологияда -лы/лі қосымшасын функционалды, яғни әрі сын есім тудырушы жұрнақ, әрі иелік мәнді форма тудырушы жұрнақ деп танитын да көзқарас бар. Мәселен, түркітанушы ғалым Е.И. Убрятова -лы/лі қосымшасының сөз жасаушы қызмет атқарып, есім тудырумен қатар, кейде грамматикалық қатынасты білдіріп, синтаксистік байланыс үшін де дәнекер болатындығын айтады. МА. Хабичев -лы/лі қосымшасының негізгі қызметі форма тудырушылық екенін көрсете отырып, оның сын есім тудырушы функциясын да жоққа шығармайды [4, 36]. Ф.А. Ганиев -лы/лі қосымшасын септік жалғауы және сын есім тудыратын «жартылай функционалды аффикс» деп атайды [5, 52].

Қазақ тіл білімінде Қ. Шаяхметов -лы/лі қосымшасының екі түрлі қызмет атқаратынын «Екі функциялы аффикстер» атты кандидаттық диссертациясында анықтап көрсетеді [6].

Шырай категориясы тек сапалық сын есімдерге тән түрлену жүйесі болып табылады. Жоғарыдағы әдепті, ақылды, инабатты сөздерін әдетте жасалу жолына қарап қатыстық сын есімдерге жатқызамыз. Бірақ бұл сөздер сапалық сын есімдер сияқты шырай категориясымен түрлене алады. Мысалы: инабатты-инабаттылау-

инабаттырақ-өте инабатты; әдепті-әдептірек-әдептілеу-өте әдепті т.б. Демек, бұл сөздер о баста *әдебі бар, инабаты бар* деген ұғымда қолданылып, біртіндеп сапалық сынды білдіру дәрежесіне жеткен [2, 138].

Бұл сөздерді мағыналық жағынан сапалық сынды білдіретін *жақсы, жаман, нашар, тәуір* сөздерімен ұқсас деп қарауға болады. Демек, бұл сөздер сапалық сын есімдер ретінде танылуы керек. Бұл ұқсастықты сапалық сын есімдерге тән критерийлер бойынша да дәйектеуге болады.

Сонымен, *-лы/лі* қосымшасы жекеше, атау тұлғалы зат есім түбірлері мен негіздеріне жалғанғанда да екі түрлі функция орындайды, біріншіден, жаңа сөздік бірліктер жасайды, екіншіден, сөйлеу формаларын тудырады, яғни *-лы/лі* тұлғасы – екі функциялы қосымша, оның бірінші қызметі – форма тудырушы, яғни ол зат есімнің иелік (барлық) формасын тудырады. Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі арқылы сөзжасамдық қызмет атқаруы – оның екінші функциясы болып табылады.

-ша/ше жұрнағы қазақ тілінде үстеу тудырушы өнімді қосымшалардың бірінен саналады. Бірақ оның сөзге жалғану өресінің кеңдігі сөзжасам қосымшаларының сөзге талғап жалғану шартына сәйкес келмейді. Соған орай басқа түркі тілдерінде оны *септік жалғауы* немесе форма тудырушы қосымша деп анықтаған. Ал қазақ тілі грамматикаларында ол *үстеу тудырушы жұрнақ* болып айқындалған. Дегенмен, оның әрқашан үстеу тудыра бермейтіні, яғни грамматикалық мағына ғана үстейтіні жайлы айтылып жүр. *Екі функциялы* деп те қаралуы бар.

Түркологиялық еңбектерде де, қазақ тілі грамматикаларында да оның үстеу құрамында қаралуы басымдық танытады. Қазақ тіл білімінде ғалымдардың басым көпшілігі *-ша/ше* қосымшасын үстеу тудырушы жұрнақ деп санайды. Оқулықтарда, академиялық грамматикаларда да ол үстеу тудырушы қосымша болып көрсетіледі.

Түркологияда *-ша/ше* қосымшасының септеулік шылау болып анықталуы да кездеседі. *-ша/ше* қосымшасы алғаш рет «Алтай тілі грамматикасында» септеулік шылау болып анықталады.

П.М. Мелиоранский *-дай/дей* аффиксін салыстырмалы септік жалғауы деп атайды да, осы септік мағынасын сирек те болса *-ша/ше* септеулігі атқара алады дейді. Түркологияда *-ша/ше* қосымшасын септік жалғауы деп анықтаушы көзқарас біршама орныққан деуге болады. Ең алғаш септік жалғауы деп қараушы жалпы түркологияда, оның ішінде қазақ тіл білімінде профессор Қ. Жұбанов болды. Ғалым *-ша/ше* қосымшасын *меңзес септік жалғауы* деп атайды. Оның кіріккен түрлеріне «неше, сонша, қанша, қазақша, меніңше» сөздерін мысалға келтіреді [7, 379]. А.М. Щербак ескі өзбек тілі грамматикасында *-ша/ше* қосымшасының шектік, өлшем мәндерін негізге алып, «предельный падеж» деген атаумен септіктер қатарында береді [8, 60]. А.И. Рассадин тоғалар тілінің грамматикасында септік қатарында көрсетеді. Бұл қосымшаның осы көлемдік жалғастырушы мәнін салыстыру, шектік мәндеріне қарағанда актив қолданылады деп көрсетеді [9, 47]. Татар ғалымы М.З. Закиев бұл қосымшаны септік жалғауларын жүйелеуге арнап жазған мақаласында «*уподобительный падеж*» деген атаумен септіктер парадигмасына ендіреді [10, 91]. В.Г. Гузев сөз түрлендіруші есім категорияларды сипаттауда *-ша/ше* қосымшасын «*экватив*» деген атаумен септіктер жүйесінде көрсетеді [11, 78].

Түркологияда *-ша/ше* қосымшасын форма тудырушы аффикс деп қарайтын көзқарас та кездеседі. Н.А. Баскаков «Қарақалпақ тілі» еңбегінде *-ша/ше* қосымшасын зат есімнің атрибут-пысықтауыш формасын тудырушы аффикс деп көрсетеді. Ол бұл қосымшаны үстеудің құрамында көрсетпеген. М.А. Хабичев куман тілдерінің грамматикасында *-ша/ше* қосымшасын *барлық сөз таптарына ортақ салыстыру формасын тудырушы* көрсеткіш деп таниды [4, 78].

Қазақ тіл білімінде Ы. Маманов *-ша/ше* қосымшасын *зат есімнің функциялық формасын тудыратын грамматикалық көрсеткіш* деп анықтайды. Ғалым мынадай мысалдар келтіреді. «*Жаумен Амангелдіше соғысыңдар. Жиналыста Бәйтеневише сөйлендер. Нәзкен біздің құдағиымызша шіренеді*». Автор осы сөйлемдегі «Бәйтеневише», «құдағиша», «Амангелдіше» сөздерін туынды сөзге жатқызуға болмайтындығын баса көрсетеді. «...*Ойша, қысқаша, түрліше, өзгеше* сөздері мен *Жақаевша, ағаларыңша, тойғандарыңша* тәрізді зат есімнің анықтауыш формасын бір рамкада туынды түбір үстеу деп қарау да дұрыс шешім болып табылмайды. Ал туынды үстеудің құрамына енген *өзгеше, түрліше* т.б. сөздерді *-ша/ше* қосымшасының сөз тудырушылық қызметінен пайда болған деп түсінуге болмайды. Оларды осы қосымшалар арқылы жасалған грамматикалық формалардан семантикалық тәсілмен біртіндеп лексикалық бүтін болып қалыптасқан деп тануымыз керек» деп жазады [2, 33].

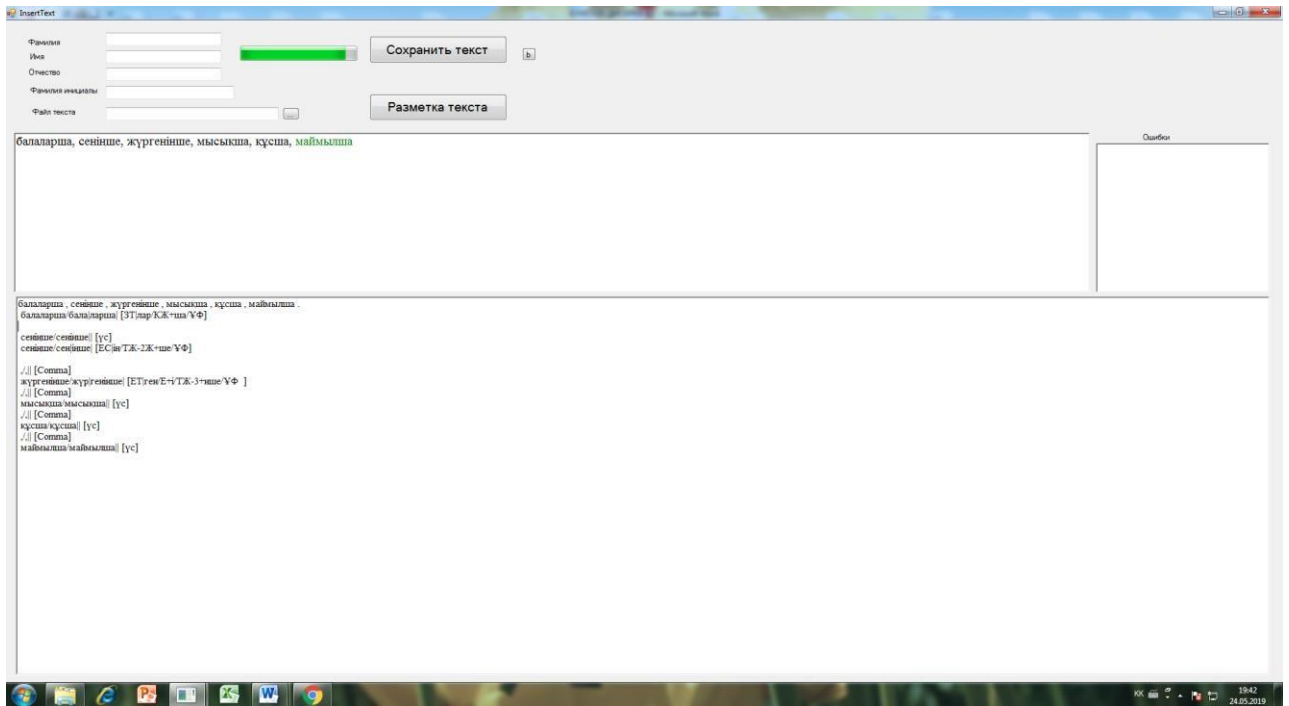
Түркологияда *-ша/ше* қосымшасын *екі функциялы деп тану үрдісі де бар.* *-ша/ше* қосымшасын тек қана үстеу тудырушы деп анықтаумен бірге, оның кейбір жағдайларда форма да тудыратын, яғни сөз тудырмайтыны жайлы өзбек тілінде С. Усманов та айтады.

В.М. Насилов оны «*кірістіруші аффикстер*» деп, бөлек топ етіп көрсеткен қосымшаларының қатарында көрсетеді [12, 31-34]. Автор *-ша/ше* аффиксінің түбірге ешқандай тұлға салмай тікелей жалғануында сөз тудырушы функция орындайды деп санаған. Бұл топшылаулар да екі функциялық дегенге саяды.

Қазақ тіл білімінде Қ. Шаяхметов *-ша/ше* қосымшасын екі функциялы деп анықтайды. Оның пікірінше *-ша/ше* бірбеткей сөз жасаушы да емес, бірбеткей форма жасаушы да емес. *-ша/ше* аффиксі екі функциялы. *-ша/ше* аффиксі зат есімнің жекеше түрдегі атау тұлғалы қалпына қосылып, сөз жасаушылық қызмет атқарады. Соның нәтижесінде үстеу категориясына жататын жаңа сөздер шығарады. Мысалы: *ескі бише, ақынша, қазақша*. Қ. Шаяхметов: «*-ша/ше* аффиксінің бірінші қызметі – үстеу тудыру, яғни сөз жасаушылық болса, онымен қатарлас екінші қызметі – форма жасағыштығы да бар. Олай болса, *-ша/ше* аффиксі екі функциялы», – деп тұжырымдайды.

Нәтиже мен талқы. Біздің ойымызша, *-ша/ше* тұлғалы жаңа мағыналы сөздер де о баста сөз өзгертімдік қызметте қолданылған. Жоғарыда берілген *маңдайша, белдемше, кеудеше* т.б. сөздер түбір сөзге *-ша/ше* қосымшасының сөз тудырушылық қызметінен туындамаған. Олар *-ша/ше* қосымшасымен ұдайы жалғанып айтылу барысында жалпыланып, дербес сөзге ауысқан. Бұл құбылыс сөзжасамның синтетикалық тәсілінен емес, лексикалық тәсілінің қатысуымен жүзеге асқан.

Корпуста *-ша/ше* қосымшасы жалғанған сөздерді морфологиялық анализатор екі жақты талдайды. Түбір сөздер реестрінде берілген *осынша, қазақша, өзінше, қысқаша, басқаша* сияқты сөздерді үстеу деп таниды. Ал балаларша, сеніңше, жүргенінше сияқты сөздерді сөздерді ұқсату формасы (ҰФ) ретінде таниды.

1-сурет. Корпустағы -ша/ше тұлғалы сөздерді тану терезесі

Қатыстық сын есім тудырушы қосымшалардың ең өнімдісі болып саналатын -ғы/гі қосымшасы да қазақ тілі грамматикаларында, оқулықтарда сөз тудырушы жұрнақ болып анықталады. Бұл тұлға мезгіл мәнді түбір сөздерге жаппай жалғана алады. Сондай-ақ жатыс жалғаулы сөздерге талғаусыз қосылып, грамматикалық абстракция жасайды. Оқулықтарда *-ғы/гі* қосымшасы жатыс септік жалғауынан кейін жалғанып, сын есім тудырушы қызмет атқарады деген жаңсақ пікірлер кездеседі. Мысалы, А. Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде: «Мекендік ұғым білдіретін кейбір зат есімдерге, үстеулерге, сондай-ақ жатыс және шығыс (сирек) септік формаларындағы есімдерге қосылып, мағыналары солардың лексикалық мазмұндарына қатысты туынды қатыстық сын есім жасайды. Мысалы: *ауызғы, төргі, түпкі, ішкі т.б. баладағы, кітаптағы, сөйлегендегі, орталықтағы, заводтағы, цехтағы т.б.*» [13, 173]. Қазақ тілінің академиялық грамматикасында (1967 -*ғы/гі* қосымшасы жалғанған сөздер туынды сөздер қатарында беріледі.

Түркологияда *-ғы/гі* қосымшасы жоғарыда аталған қосымшалар сияқты сөз тудырушы, форма тудырушы, екі функциялы аффикс деп үш бағытта қарастырылады.

Сын есім тудырушы аффикс деп қараушылар түркологияда да, қазақ тіл білімінде де молынан кездеседі.

А. Байтұрсынұлы *-дағы/дегі* формасына ғана анықтама береді де, *-ғы/гі* жайлы, оны үстеу сөздер (қысқы, жазғы) құрамында көрсеткені болмаса, еш мәлімет бермейді. Ғалым *-дағы/дегі* қосымшасы зат есімге жалғанып, нәрсенің сол затта екендігін көрсету үшін қолданылады деген анықтама береді [14, 217].

-ғы/гі қосымшасын форма тудырушы аффикс деп анықтаушылардың кейбірі оны септік жалғауы деп таниды да, енді бір тобы атрибут форма немесе грамматикалық форма тудырушы қосымша деп анықтайды.

Татар ғалымы М.З. Закиевтің анықтауынша, *-ғы/гі* қосымшасының түбірге тікелей жалғануындағы қызметі де, жатыс септігінен кейін жалғануындағы қызметі де сөзді

түрлендіруші функция болып көрсетіледі [10, 89]. Ғалым септіктер қатарында -*дағы/дегі* мен -*ғы/гі* формасын «местный падеж» деген атаумен жатыс септіктің екінші түрі етіп береді.

Н.А. Баскаков -*ғы/гі* қосымшасын функционалды-грамматикалық сөз тудырушы қосымшалар тобында есімдердің атрибут-анықтауыш формасын тудырушы қатыстық форма деп анықтайды. В.Г. Гузев -*ғы/гі* қосымшасының түбірге жалғануындағы қызметін де, ілік, жатыс септік формаларынан кейін жалғануындағы қызметін де сөз түрлендіруші функцияға (форма тудырушы) жатқызады [11, 105].

-*ғы/гі* қосымшасын екі функциялы деп анықтаушылар оның негіз формаға, яғни түбірге тікелей жалғануында сөз тудырушы функция орындайды, ал жатыс септік жалғануынан кейінгі жалғануда форма тудырушы болады деп екі жақты қарастырады.

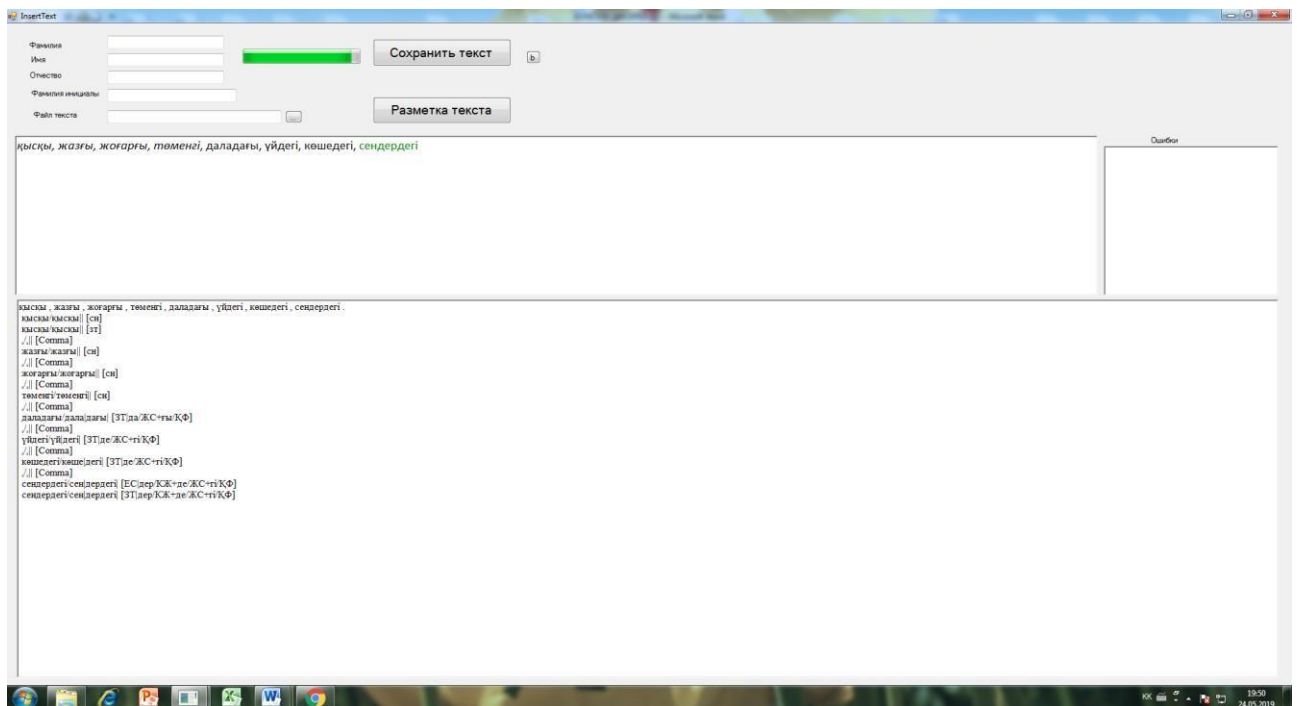
М.А. Хабичевтің пікірінше, -*ғы/гі* қосымшасы түбір сөздерге жалғануда сөз тудырушы да, -*дағы/дегі* формасында форма тудырушы болады. Автор *оны барлық сөз таптарына ортақ қатыстық форма* деп атайды. Ғалымның -*ғы/гі* тұлғасының сөз тудырушы қызметін танытуға берген мысалдары: *бүгінгі, қысқы, күзгі, ертеңгі* т.б. сөздер [4, 181].

Қазақ тіл білімінде -*ғы/гі* қосымшасының екі түрлі қызмет атқаратыны жайлы айтқан пікірлер көп емес. Ы. Маманов -*ғы/гі* қосымшасының түбір сөздерге жалғануындағы қызметін жалғанған сөзінің мағынасын өзгертетін, ұйтқы сөздерге талғап жалғану мүмкіндіктері негізінде сөз тудырушы функция орындайды деп анықтайды. Мысалы: *кешегі, кешкі, төменгі* т.б. Ал жатыс септік жалғауынан кейін жалғануында сөз тудырмайды деп көрсетеді [2, 21-25].

Қ. Шаяхметовтің -*ғы/гі* қосымшасының қызметін анықтауы Ы. Маманов пікірімен үндес.

Сонымен, -*ғы/гі* қосымшасы грамматикалық формалардан кейін жалғануда форма тудырушы қызмет орындайды.

Корпуста морфологиялық анализатор жатыс септігінен кейін келген жағдайларында оны жоғарыда ғалымдар айтқан терминге сәйкес қатыстық форма ретінде таниды. Ал *қысқы, жазғы, жоғарғы, төменгі* сияқты түбірге тікелей жалғанғандағы жағдайларда сын есім ретінде белгілейді.

2-сурет. Корпустағы -ғы/гі тұлғалы сөздерді тану терезесі

Қорытынды. Қазақ тілінде мәтіндерге автоматты түрде сөзжасамдық белгіленім қоя алатын тілдік корпустарды жасау үшін тілдік жүйедегі сөзжасамдық талдауларды нақты формалдық жүйеге түсіру керек. Біз мақаламызда сөзжасамдық белгіленімнің түрін көрсетіп, олардың ерекшеліктерін сипаттадық. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық тәсілдер туралы мәселелерге шолу жасадық. Қазақ тілінде сөзжасам мен морфология жігінде астасып жатқан әржақты құбылыстар да орын алады. Әсіресе сөзжасамның синтетикалық тәсілінде омоним, омоформалық құбылыстар, функционалдылық, яғни қосымшалардың көпқызметтігі мәселелері сөзжасамдық қосымшаларды ажыратуда қиындық тудырады. Сол себепті біз зерттеу жұмысымызда сөзжасам мен морфологияның арасында жатқан астас құбылыстардың ара-жігін ажыратып алу үшін, тіл білімінде теориялық тұрғыдан негізінен сөзжасамдық қосымшалар ретінде танылып жүргендер қосымшаларды сөзжасам критерийлері бойынша сипаттадық, сөзжасам талаптарына толық сәйкес келе бермейтін функционалды қосымшалардың (-лы/лі, -ғы/гі) сөзжасамдық және формажасамдық қызметтерін ашып көрсеттік. Сөйтіп, олардың корпуста сөзжасамдық белгіленімдер мен морфологиялық белгіленімдерге алуда нені ескеру қажеттігін ажыратып алдық деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. *Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 303 б.*
2. *Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1973. – 89 б.*
3. *Ганиев Ф.А. О синтетических и аналитических падежах в татарском языке. // Сб. Вопросы тюркологии. – Казань, 1970.*
4. *Хабичев М.А. Именное словообразование и формообразование куманских языках. – М.: Наука, 1989. – 217 с.*
5. *Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразования в современном татарском литературном языке. – Казань, 1974. – 231 с.*
6. *Шаяхметов Қ. Екі функциялы аффикстер. ҚД, Алматы, 1973.*
7. *Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.*
8. *Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразит. слова). – Л.: Наука, 1987. – 149 с.*
9. *Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1978. – 287 с.*
10. *Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. – Казань: Изд-во Казанс. ун-та, 1964. – 464 с.*
11. *Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения. Имя. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 141 с.*
12. *Насилов В.М. Аффиксы включения// Сб. Вопросы языка и литературы стран востока. – М.: Изд-во ИМО, 1958. – 321 с.*
13. *Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 382 б.*
14. *Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.*

МРНТИ 16.21.51

Д.Ж.Рысқұлбек¹, А.А.Сатбекова¹, Б.Н. Нұржанова¹

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

АЙМАҚТЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ҚҰРАМЫНДАҒЫ САН КАТЕГОРИЯСЫ

Аңдатпа

Мақалада шетелде өмір сүріп жатқан қазақтардың тілінде кездесетін сандық ұғымдағы тұрақты тіркестер мен сан есімдер арқылы жасалған фразеологизмдер туралы айтылады. Қытай, Қарақалпақстан, Түркіменстан, Ресей, Монғолия қазақтары тіліндегі аймақтық фразеологизмдер құрамындағы сан категориясына мысалдар келтірілген. Аймақтық сөздер қазақ әдеби тілінің варианты ретінде қарастырылады. Мақалада қазақ тіліндегі бірлік нумеративті фразеологизмдердің қолданысындағы ерекшеліктер қарастырылады. Қазақ тіліндегі сандық ұғымда қолданылатын сөздердің мағыналық қабаттары когнитивтік, жұмсалымдық сипатта анықталады. Әрбір тұрақты сөз тіркесінде сол халықтың ұлттық танымы мен менталитетінің, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыпының сақталғандығы қозғалады. Шетелдерде өмір сүріп жатқан қазақтардың тілін, өмірін зерттеу қазақ тіл білімі үшін мәні зор екені дәлелденеді.

Кілт сөздер: диаспора, фразеологизм, сан, аймақтық лексика

D.Zh.Ryskulbek¹, A.A.Satbekova¹, B.N.Nurzhanova¹

¹*Kazakh National Woman pedagogical university, Almaty, Kazakstan*

NUMBER CATEGORY IN REGIONAL PHASIOLOGY

Abstract

The article discusses the phraseological concepts of numerical constants and numerical names found in the language of Kazakhs living abroad. The article gives examples with numerical phraseological units. Regional words are considered as a variant of the Kazakh literary language. The article considers the peculiarities of the use of numerative phraseology in the kazakhs languages. The meaningful layers of the words used in the Kazakh language are determined by cognitive, operational characteristics. Idiom is a steady phrase that has its meaning in sentences only in established form. Studying the language and life of Kazakhs living abroad is important for Kazakh linguistics.

Key words: diaspora, phraseology, numerical, regional vocabulary

Д.Ж.Рыскулбек¹, А.А.Сатбекова¹, Б.Н.Нұржанова¹

¹*Казахский Национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан*

КАТЕГОРИЯ ЧИСЛА В РЕГИОНАЛЬНОЙ ФРАЗИОЛОГИИ

Аннотация

В статье рассматриваются фразеологические понятия числовых констант и числовых названий, встречающиеся на языке казахов проживающих за рубежом. В статье приводятся примеры с числовым фразеологизмов. Региональные слова рассматриваются как вариант казахского литературного языка. Изучение языка и жизни казахов проживающих за рубежом важно для казахского языкознания. В статье рассматриваются особенности использования числительной фразеологии в казахских языках. Так же говорится о прагматике, об единстве и целостностях идиом в лексике каждого народа.

Значимые слои слов используемых в казахском языке, определяются когнитивными, функциональными характеристиками.

Ключевые слова: диаспора, фразеологизм, число, региональная лексика

Тіл – қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттың өміршеңдігінің бірегей белгісі. Қай ұлттың болмасын ұлттық қасиеті, ұлттық құндылықтарының қалыптасуы, өркендеп дамуы немесе басқа ұлтқа сіңісіп жоқ болып кетуі, яғни ұлт тағдыры тіл тағдырына сай шешеледі. Этникалық ортасынан тыс жерлерде өмір сүріп отырған қазақ ұлтының өкілдері қай мемлекетте болмасын өз ана тілінде сөйлеп, салт-дәстүрлерін сақтауға ерекше көңіл бөледі. Социолінгвист Б.Хасанұлы шетелдерде өмір сүріп жатқан қазақтардың тілін, өмірін зерттеу қазақ тіл білімі үшін ғана емес, дүниежүзі әлеуметтік лингвистикасы үшін мәні зор екенін атай келе: «Жер жаһанның 40 елінде қоныс тепкен қазақтың «қазақ» болып қалуының бірден-бір куәсі – оның сақталған тілі. Бұған дәлел сол – оның ана тілінің көптеген елдерде қазақ өмірінің төрт негізгі саласында, атап айтқанда, тұрмыста, қоғамдық өмір мен көркем шығармашылық, ауыз әдебиеті саласында тиянақты қолданылуы», – деп көрсетеді [1, 8].

Белгілі бір тарихи себептерге байланысты елден бөлініп, жырақтап қалған осы бір саны бүгінгі күнде миллионнан асқан қандастарымыздың тілі қандай дәрежеде, қандай сипатта екенін зерттеу, оны жалпы халықтық мемлекеттік қазақ тілі деңгейінің аясында қарастыру – тіл білімінің бүгінгі таңдағы басты мақсаттарының бірі екені даусыз.

Қазақстан территориясынан тыс аймақтардың ішінде Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан, Ресей, Моңғолия, Ауған, Иран қазақтарының тілі зерттеліп, монографиялық еңбектер жарық көрді. Атап айтқанда, У.Х.Шамкеновтың, А.Н.Коноваловтың, И.Қабышұлының, Ингвар Сванбергдің, К.С.Абдикадырова, Ғ.О.Басаров, А.Министің зерттеулері мен Б.Кәмилашұлының, Ғ.Мендикулованың, Б.Бәмішұлының кандидаттық диссертациялары қазақ диаспорасын зерттеудегі ғылыми жаңалықтарға қосатын үлес болып табылады. Ғалым Ш.Сарыбаев «Қазақстан жеріндегі сөйленістермен қатар, белгілі бір тілдік жағдайда өзге аймақтарда, өзге тілдік ортада өзіндік жазбаша және ауызша да әдеби нормаларын қалыптастырып, өз бетінше дамып келе жатқан қазақтардың тілінің мәртебесін тек сөйленіс, диалект дегеннен гөрі аймақтық тіл деп атауға тура келеді. Мұның мысалы ретінде өз жазу-сызуы, сөйлеу тілі негізінде нормаланған аймақтық әдеби тіл қалыптасқан Моңғолиядағы, Қытайдағы қазақтардың тілін келтіруге болады», [2] - деген тұжырым айтады.

Соңғы жылдары тіл білімінде жақын және алыс шетелдердегі қазақ диаспорасының аймақтық сөздерін зерттеу қажеттілігі туып отыр. Моңғолия қазақтарының тілін әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан зерттеген Б.Бәмішұлы шетелдегі қазақтардың тілін сөйленіс негізінде емес, қазақ әдеби тілінің варианты ретінде қарастыруды ұсынады [3]. Сонымен қатар шетелдік қазақтар тілінде аймақтық сипат алғанымен әдеби тіл құрамына ене қоймаған түрлі салаларда қолданылып жүрген сөздерді де кездестіруге болады. Сондай тілдік бірліктердің бір қатары – сандық ұғымдағы сөздер. Олар қазақ жұрты тараған басқа мемлекет территориясындағы бір аудан не бір облыс көлемінде ғана айтылатын, көпшілікке беймәлім, бірақ әдеби тіл терминологиясын байытуға қажетті сөздердің қатарын құрайды. Мұндай аймақтық сөз қолыныстарды жарыққа шығарып, әдеби тілге енгізу арқылы көпшілік қауымның игілігіне айналдыру – сөздік құрамды байытуда таптырмас тәсілі болары анық. Сондай тілдік бірліктердің бір қатарын – аймақтық сандық ұғымдағы тіркестер құрайды. Бұдан бөлек Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде сан есімдермен тіркесіп келіп қолданылатын фразеологизмдер де кездеседі.

Тіліміздегі тұрақты тіркестердің әуелгі уақытта еркін тіркес ретінде, кейін мағына жағынан дамып, этнофразеологизмге айналу үрдісінен қоғамның әсері бары аңғарылады. Сондай сандық мағынадағы тұрақты тіркестердің аймақтық қолданысынан сол ортаның

тілдік ерекшеліктерін байқауға болады. Мысалы Қытай қазақтары тіліндегі фразеологизмдердің бірқатары жергілікті халықтық лексикадан жасалған. Мысалы жекелік мазмұндағы ойды білдіруде, яғни «жалғыздық, жалғыз қалу» дегенді *айналаң тақыр болсын* деп, «көп емес, аз мөлшерде» дегенді *«бойыңнан асырма»* тіркесі түрінде қолданады. Ал көптік ұғымды «Андрейдің қазынасы» тіркесімен берген [4,28]. Зерттеуші С.Мұстафаұлы «Қытай қазақтары тілінің тұрақты тіркестеріндегі жергілікті ерекшеліктер» тақырыбындағы диссертациялық жұмысында қытайдағы қазақтар тілінде кездесетін тұрақты тіркестерге талдау жасай отырып, шетелдегі қазақтар тілінде жергілікті тілдің элементтерін кездестіруге болатынын атап өтеді. Жоғарыдағы мысалдар сол жергілікті оқиғалар мен қоғамдық өзгерістерден мәлімет береді [5].

Моңғолия қазақтары аз, жеткіліксіз ұғымдарын *«кембага болу»*, қарақалпақстандық қазақтар *«ағыра ғана»* (азырақ, аз ғана. Сөздің алғашқы төркіні араб сөзі харруба сиымдық өлшемі 1/16 қадақ немесе 0,129 л. тең. Осы сөз кейбір түркі тілдеріне ауысқанда, дыбыс заңдылықтарына қарай өзгеріске ұшыраған (Ә.Нұрм., Жерг. ерекш. төрк., 5) (16-б.) деп көрсетеді. Түрікменстан қазақтарының тілінде *«жуас-жуас»* қос сөзі мөлшерлік ұғымды білдіреді (ЖУАС-ЖУАС (Түрікм.: Красн., Ашх., Таш., Мары; Қарақ.) аз-аздан. Жуас-жуастан жинап көбейттім (Түрікм., Ашх.) [4].

Кейбір фразеологизмдердің құрамындағы сан есімдер өзінің сандық ұғымынан алшақтап, тіпті өзінің тура мағынасынан айырылып, басқа ұғымға ауысады. Бұл деген – лексиканың жетіліп, дами түсуі, яғни халқымыздың өмірдің кез келген саласына немқұрайлы қарамағандығының айғағы.

Қытай қазақтары тілінде бір санымен келетін фразеологизмдер сандық мәнде емес, адамның жеке қасиеттерін, іс әрекетін білдіруде қолданылған. *Бір басқаны күкірт, бір басқаны тотыяйын* (бәлекор, жалақор адам), *бір таудың бұғысы* (ешкімге кіріптарлығы жоқ, өз еркі өзінде адам), *бір жаққа қайырылып қалу* (елеусіз қалу) [4].

Қазақтың аймақтық сөздігінде сан есіммен келетін фразеологизмдердің біршамасы мезгілдік мағынада қолданылады. *Екі жастың біріне келу* (орта жасқа келу –ҚХР), *бірдің айы* (қаңтар – МХР), *бір деп пісу* (сабадағы іркітті пісіп-пісіп дем алатын үзіліске дейінгі уақыт – МХР), *мыңда бір* (анда-санда, сирек – МХР), *бір базар* (бір апта, бір жұма – Қарақ.). Бұдан бөлек жыл мезгілдеріне де қатысты тіркестер айтылады. *Бес қонақ* (наурыздың 14-терінен 20-22-не дейін соғатын ыстық жел. Біз осында келгенде бесқонақ соға бастады (Түркіменстан), *бес ешкі* (сәуірдің сегізінен он үшінә дейінгі мерзім. Бес ешкіден соң бес қонақ келеді, содан соң күн жылиды (Ресей) т.б. [4].

Нумеративті сөз тіркестер халықтық салт-дәстүрлерде де кездесіп жатады. Мысалы Моңғолиядағы қазақтар тілінде жас бала қайтыс болғанда, өлген кісіге ас бергенде пісіретін шелпекті *қырық шелпек* деп атайды. Қарақалпақстандағы қазақтарда тойда отырған адамдардың әрқайсысына бір-бір табақтан ас әкеледі, дастарқан басында отырған бес не торт адам ол тамақтарды бір табаққа аударып салады. Осыған байланысты *«төрт табақ аудару»*, *«бес табақ аудару»* [4] тіркестік атаулар қалыптасқан. Ал Түркіменстандағы қазақ диаспорасында *«бес жақсы»* аталатын күн түрі кездеседі. Бұл деген белгі адамдар үшін төленетін бес жақсы – нар, кілем, ат, қылыш, киімдердің ең тәуірлері.

Қорыта келе, шетелдегі қазақ тілінде кездесетін аймақтық сандық фразеологизмдер мынадай белгілермен ерекшеленетіндігін байқадық.

- Құрамында этимологиялық жағынан терең талдауды қажет ететін сөздер кездеседі.
- Әдеби тілдегі тіркес емес сөздер бұл өлкеде белгілі бір себептерге байланысты бейнелі сипат алып, тұрақты тіркеске айналған.
- Кейбір ұғымдардың ауқымды бір бөлігі жергілікті жағдайлармен тікелей байланыста қалыптасқан.
- Дыбыстық өзгерістер байқалады.

Жалпы шетел қазақтарының тілін зерттеу – бүгінгі таңда ең өзекті мәселелердің бірі. Тіл – ұлттың жаны, рухани байлығы, тамыры, өркені дейтін болсақ, ұлттың ұлт болып алғаш қалыптасуы да, бірте-бірте өркендеп, әлемге әйгілі, кемелді болуы да, керісінше, заман ағымына ілесе алмай біртіндеп жойылып, өзге ұлтқа сіңісіп кетуі де ең алдымен тілге қатысты екені даусыз шындық. Демек тіл – тарихымыздың айнасы. Тілден айырылған ұлт тамырынан айырылады. Ендеше, шетелде тұратын қазақтардың тілін зерттеу, олардың ана тілін сақтап қалуына көмектесу – уақыт күттірмес мәселелердің бірі. Өйткені қазақ тілі – тек Қазақстанда мекендейтін қазақтардың ғана емес, дүниежүзіндегі қазақтардың ана тілі

Өзін, өзінің ұлтын, дәстүрлі мәдениетін құрметтейтін адам қаншама көп мәдениеттердің тоғысқан ортасында болғанымен өз ана тілін ұмытпай ұлтының тілін, салт-дәстүрін, мәдени-рухани болмысын сақтауға тиіс. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Әр елдегі қазақ әр елдің тілін мықтап игерсе, ол – білім. Ол шетел тілінде сөйлесе тіпті жақсы. Бірақ ол шетел тілінде орап, ана тілін тұншықтырып, көміп тастаса – ол кешірілмес күнә, Сол себепті де мемлекеттік тіл – біздің мемлекетімізді құлатпай ұстап тұратын мықты дiңгек екенін ұрпақтарымыз біліп өсуге тиіс» [6,19-20б.] деген сөзі осыны айғақтайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Хасанұлы Б. *Ана тілі – Атамұра.* –Алматы: 1992.
2. Сарыбаев Ш., Нақысбеков О. *Қазақ тілінің аймақтық лексика.* –Алматы: Ғылым, 1989.
3. Бәмішұлы Б. *Моңғолия қазағының тілі: әлеуметтік лингвистикалық қыры. Фил.ғыл.канд .....дисс.* –Алматы, 2006.
4. Сарыбаев Ш., т.б. *Қазақ тілінің аймақтық сөздігі.* – Алматы: Арыс, 2005.
5. Мұстафаұлы С. *Қытай қазақтары тілінің тұрақты тіркестеріндегі жергілікті ерекшеліктер. Фил.ғыл.канд. ... дисс.* -Алматы, 2002.
6. Н.Назарбаев. *2030 жылғы стратегиясы* –Алматы: 2001.-56б

МРНТИ 16.01.09

М.Б.Сабыр¹, Ж.А.Исина²

¹*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан*

²*Башиев университеті, Ақтөбе қ.,Қазақстан*

КӨНЕ ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштердің зерттелуі ғалымдар пікірі негізінде тұжырымдалды. Зерттеу негізінде көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің ауызекі сөйлеу тілінде және жазба түрде сақталғаны анықталды. Орта ғасыр жазба ескерткіштері аралас тілде жазылса да, қыпшақ тілінің көшбасшылық рөл атқарғаны жөнінде айтылған. Жазба ескерткіштер тілінде кездесетін тілдік элементтердің этномәдени сипаты тілдік деректер негізінде дәлелденді. Жазба мұрағаттар лексикасындағы қазіргі қыпшақ тобындағы тілдермен, оның ішінде қазақ тілімен ортақ, тұлғасы да, мағынасы да сайма-сай лексикалық параллельдер анықталды.

Кілт сөздер: Қыпшақтану, көне қыпшақ тілі, Алтын Орда дәуірі, аралас тіл, лексикалық ұқсастықтар, халықаралық тіл

М.Б.Сабыр¹, Ж.А.Исина²

¹ Запдно Казахстанский инновационно-технологический университет
г.Уральск, Казахстан

²Университет Баишева, г.Актобе, Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНИХ КИПЧАКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация

В статье данные об исследовании памятников, написанных на древнекипчакском языке, были сформулированы на основе мнения ученых. На основе исследования установлено, что памятники древней кипчакской письменности сохранились в устной речи и в письменной форме. Несмотря на то что письменные памятники средневековья написаны на смешанном языке, речь идет о лидерской роли кипчакского языка. Этнокультурный характер языковых элементов, встречающихся в языке письменных памятников, доказан на основе языковых данных. В лексике письменных архивов были выявлены адекватные лексические параллели с современными языками кипчакской группы, в том числе с казахским языком, как в плане формы, так и в смысловом отношении.

Ключевые слова: Кипчаковедение, древний кипчакский язык, эпоха Золотой Орды, смешанный язык, лексические сходства, международный язык.

M. B. Sabyr¹, Zh.A.Issina²

¹West Kazakhstan University of innovation and technology, Uralsk, Kazakhstan

²Baishev University, Aktobe, Kazakhstan

ACTUAL PROBLEMS OF RESEARCH OF ANCIENT KIPCHAK WRITTEN MONUMENTS

Abstract

In the article, the data on the study of monuments written in the ancient Kypchak language were formulated on the basis of the opinion of scientists. On the basis of the study, it was established that the monuments of ancient Kipchak writing were preserved in oral speech and in writing. Despite the fact that written monuments of the middle ages are written in a mixed language, we are talking about the leadership role of the Kipchak language. The ethno-cultural character of the linguistic elements found in the language of written monuments is proved on the basis of linguistic data. Adequate lexical Parallels with modern languages of the Kipchak group, including the Kazakh language, both in terms of form and meaning, were revealed in the vocabulary of written archives.

Keywords: Kipchak studies, ancient Kipchak language, Golden Horde era, mixed language, lexical similarities, international language

Еліміздің басты рухани дамуының көзі – қазақ тілінің тарихын зерделесек көне қыпшақ жазба ескерткіштеріне барып сүйенеміз. Тұңғыш елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Тарих толқынында» атты кітабында «Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекеттігімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн» деді [1,10]. Халқымыз мекендеген ұлан-ғайыр аймақтағы руханияттың алты мың жылдық тарихи дамуын 12 кезеңге бөліп көрсетті. Осы кезеңдердің ішіндегі жетінші, сегізінші кезеңдердің мәні зор. Жетінші кезең – XI ғасырдан бастау алып, түркілердің тұңғыш сопысы Қожа Ахмет Яссауидің ілімімен өрнектеледі. Сегізінші кезең - XII-XIV ғасырлар. Бұл -тарихтағы қарахандықтар дәуірі,

Қыпшақ конфедерациясының қалыптасуы, Монғол шапқыншылығы, Алтын Орданың өркендеуі сияқты елеулі оқиғаларға толы кезең. Осы кезеңдерде телегей теңіз біртұтас түркі тілінен қазақ халық тілінің даралану үрдісі басталады. Тіл халықтың, ұлттың анасы дейміз. Қазақ тілінің, қазақ ұлтының бастауларын көне түркі заманынан бастау алып, орта түркі заманында дәуірлеген қыпшақтар қауымдастығынан іздейміз. Қыпшақтар қауымдастығы, олардың тарихы мен мәдениеті туралы соңғы кездерде жазылған тарихи, лингвистикалық еңбектер **қыпшақтану** саласының түркітанудан бөлініп шыға бастағанын көрсетеді. Қыпшақтану – түркітанудың құрамдас бөлігі болғанымен, өзіндік бағыт-бағдары, мақсат-мүддесі бар сала. Қыпшақтану – далалық көшпелі өркениеттің қыпшақтық тарихын, ділін, тілін, этнографиясын, мәдениетін т.б. қырларын тұтас зерттеуді көздейді. Бүгінгі қыпшақ тектес этностардың арғы тегін, түп-тамырын бүгінгі қалпымен салыстырып, тарихи жалғастық сабақтастық ізін ашып көрсетуді мақсат етеді.

Араб ғалымдарының ғылыми еңбектеріне сүйенсек, қыпшақтар IX ғасырда белгілі болған. «Қыпшақ» сөзі ең алғаш Селенга өзенінің бойынан табылған Элетміш Күл Білге қағанының (747-757) басына қойылған құлпытаста кездеседі. Онда «түрк кыбчак еліг йыл ол дурмысын» (түрік қыпшақтар бізді елу жыл басқарғанда) деп жазылған [2]. XI ғасырларда қыпшақ тайпалары өсіп-өркендеп, оғыздарды ығыстырып, тарих сахнасына шықты. Гегемондық жағдайда қыпшақ қауымдастығына басқа тайпалар да қосылып, қыпшақтанып, қыпшақ тілінің шеңбері кеңейе түсті. IX-XIII ғасырлардағы Еуразиялық куман қыпшақтары мен Дешті-и-Қыпшақ мәдениетінің таралу өрісі ғылымда белгілі. XI-XIII ғасырларда Шығыс Дешті-и-Қыпшақ даласында қыпшақтардың негізгі этникалық кеңістігі қалыптасты. Бұл кеңістік қазіргі Қазақстан аймағын толығымен қамтыды. Кейін монғол үстемдігі кезінде құрылған Алтын Орда қыпшақтардың негізгі отаны болды. Алтын Орда және мәмлүктер билігі тұсындағы Мысыр мен Сирия жерлерінде негізгі қатынас тілі қыпшақ тілі болып, халықаралық тіл дәрежесіне көтерілді. Қазақ тілінің қалыптасуына негіз болған **көне қыпшақ ауызекі тілі** және **көне қыпшақ әдеби тілі** осы тұста өркендеді. Орта ғасырларда қыпшақ тілінде көптеген грамматикалық еңбектер, сөздіктер, әдеби шығармалар жазылды. «Қыпшақтанудың» негізгі теориялық бағыттарын профессор Б.Көмеков былай белгілейді:

1. қыпшақтар және көшпенділік өркениет;
2. көшпенділік және отырықшылық өркениеттердің өзара байланысы және өзара әсерлесуі;
3. қазақ халқының этникалық, тарихи және мәдени қалыптасуы;
4. Еуразия және Жерорта теңізі аймақтарындағы қыпшақтардың көне және орта ғасырлардағы тарихы;
5. қыпшақтануға байланысты жазба дерекнамаларды толықтыра түсу;
6. Орта Азия және Шығыс Еуропа халықтарының қалыптасу ерекшеліктерін айқындау және т.б.[3].

Біздің бұған қосарымыз, орта ғасырларда көне қыпшақ әдеби тілінде жазылған шығармаларды лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу қажет. Олардың тілін бүгінгі жекелеген қыпшақ тілдерімен салыстыра зерделей отырып, көне қыпшақ әдеби тілінің бүгінгі мұрагері қай тіл екендігін анықтау. Орта ғасырлардағы «қыпшақ тілінің» тілдік заңдылықтары бүгінгі 10 шақты қыпшақ тілдерінің ішінен қазақ тіліне әлде қайда жақын, ұқсас келетініне дәлел көп. Мағжан ақын сөзімен айтсақ, «қыпшақтардың бір кезде дәуірлеп жасаған жазира даласының қара шаңырағының мұрагерлері де сол қазақтар». Яғни, қазіргі қазақ тілі - көне қыпшақ тілінің жаңа заманға сай өзгерген, дамыған, түрленген түрі. Қыпшақтану проблемасы ең әуелі тілге байланысты өріледі.

Көне қыпшақ тілі туралы ең алғаш мәлімет берген автор – М.Қашқари. «Диуан лұғат ит – түрік» атты еңбегінде қыпшақ тілінің кейбір грамматикалық, лексикалық ерекшеліктерін талдап көрсетеді. М.Қашқари түркі тілдерін зерттей келе XI ғасырда

жеке қолданылған “қыпшақ тілі” болғандығын атап көрсетеді. Сонымен қатар, ол “қырғыз, қыпшақ, гуз, тухси, яғма, чығыл, арғу, йаруқ тайпалары – бәрі бірдей түрікше бір тілде сөйледі” деп жазады. Белгілі ғалым Н.Т.Сауранбаев осы деректерге сүйене келіп “бұл аталған тайпалар тілдері өзара бірігіп кетіп, бірегей тілге айналған да, ортасынан бір топтан қыпшақ тілін шығарған” дейді[4,18]. Шынында да XII ғасырларда қыпшақ тайпаларының салмағы саяси аренада арта түсті. Қыпшақтардың мемлекеттік одағына әр алуан тайпалар бірікті. Қыпшақ тілі сондықтан аралас тіл болды. Бірақ басқа тайпалардың тілінен гөрі үстем тайпа қыпшақтардың тілі гегемондық роль атқарды.

М.Қашқари түркі тілдерінің лексикалық ұқсастықтарын айта отырып, олардың дыбысталу жүйесіндегі кейбір айырмашылықтарды ашып көрсетті. Қыпшақ тілінің мынадай басты фонетикалық ерекшеліктерін назарға ұсынды:

й дыбысының орнына **дж(ж)** дыбысын қолданады: *йанджу* емес *джанджу* (шуда).

ш дыбысының орнына **с** дыбысын айту: *талыс*, *қысыр*.

д дыбысының орнына **т** дыбысын қолдану: *дәуә* емес *тәуә* (түйе), *бүгде* емес *бүкте* (қанжар).

д дыбысының орнына **й** дыбысын қолдану: *қадық* емес *қайық*.

ғ дыбысының айтылмай түсіп қалуы: *чумғақ* емес *чумуқ* (шымшық торғай, кара торғай), *тамғақ* емес *тамақ*.

Демек, XI ғасырдың ортасында қолданылған қыпшақ тілінің фонетикалық негізгі көрсеткіші – *дж(ж)*, *с*, *т*, *й* дыбыстарының қолданылуы мен *з(г)* дыбысының айтылмай түсіп қалуы болып отыр.

Осы фонетикалық ерекшеліктер бүгінгі қазақ тілінің бойында сақталған.

Көне қыпшақ жазба ескерткіштерін жүйелеу де маңызды мәселе. Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер негізінен XI-XVII ғасырлар аралығын қамтиды. Оларды жазу үлгісіне қарай бес топқа бөлінеді:

- 1) Готикалық көне шрифтпен жазылған ескерткіштер (XIII – XIV ғасырлар).
- 2) Араб әрпімен жазылған мұралар (XI -- XIV ғасырлар).
- 3) Армян жазуымен берілген мұралар (XV – XVI ғасырлар).
- 4) Орыс әліпбиімен жазылып қалған деректер (XI—XIII).
- 5) Шығыс Еуропа аймағын мекендейтін кейбір халықтардың тілінде сақталып қалған және сол елдердің өзіндік жазу үлгілерімен берілген сөздер (адам аттары мен жер-су аттары т.б.).

Сонымен қатар ескерткіштер белгілі бір саяси - әкімшілік орталықтарда туып, солардың талап-тілектеріне сай жазылып отырғандықтан, қазақ ғалымдары (Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М.) шартты түрде мынадай топтарға бөліп қарастырады: куман қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, половец қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Орта Азия қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Алтын Орда қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Мамлюк қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Армян колониясының тілінде жазылған ескерткіштер.

Біз осы айтылғандарды ескере отырып, ескерткіштерді XX ғасырда жеке –жеке болса да зерттеп, құнды пікірлер айтқан ғалымдардың тұжырымдарын басшылыққа алып, мынадай екі үлкен топқа бөліп қарастырамыз:

1) Көне қыпшақ ауызекі сөйлеу тілінде жазылған ескерткіштер.

2) Көне қыпшақ жазба ескерткіштері.

Көне қыпшақ ауызекі тілінде жазылған ескерткіштері тобына өз заманының ауызекі сөйлеу тілінің элементтерін бойына жинақтаған, қыпшақтардың тарих сахнасына шығып, гегемондық рөл атқарып тұрған кезінде XII – XIV ғасырларда жазылған «Кодекс Куманикус» (Кумандардың кітабы), «Терджуман турки уа араби» (Түрікше – арабша тәржіма), «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» (Түркі тілі туралы жазылған түсіндірме

кітап), «Китаб ат-туһба аз-закия фи луғат ат-туркийа» (Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық), «Китаб-бұлғат әл-муштақ фи-луғат ат-түрік вал-қыпшақ» (Түрік пен қыпшақ тілдерін жақсы оқып үйренушілер үшін жазылған кітап»), «Әл-каванин әл-күллия ли-дабт әл-луғат ат-түркия» (Түркі тілдерін үйрену үшін жазылған толық құрал), «Китаб ад-дурра ал-мудия фил-луғат ат-түркия алат-тамам вал-камал» (Түркі тілі туралы жан-жақты және толық аяқталған інжу-маржан кітабы), «Аш –Шудур ад-даһабия вал-қита ал-ахмадия фил-луғат ат-түркия» (Түркі тілдері туралы жазылған алтын тізбе»). т.б. жәдігерліктерді жатқызамыз.

Көне қыпшақ жазба ескерткіштері қатарына Алтын Орда дәуірінің құнды әдеби мұрасы, Низамидың парсы тілінде жазған осы аттас поэмасының еркін аудармасы, Құтып ақын жырлаған «**Хұсрау мен Шырын**» поэмасын жатқызуға болады. А. Зайончковский «Хұсрау мен Шырын» поэмасының тілі қыпшақ диалектісінде жазылған деп тұжырымдаған. Ескерткіштің тілінде қыпшақ элементі өте айқын көрінеді деген пікірді А.М.Щербактан да кездестіреміз. Алтын Орда әдебиетінің ХІҮ ғасырдағы аса көрнекті өкілдерінің бірі Сайф Сарайидың «**Гүлстан бит-түрки**» поэмасы да осы топқа кіреді. Белгілі түріктанушы Э.Н.Наджиб ақын өз шығармаларын қыпшақ тілінде жазғанын айта келіп, әрі оның қазақ халқының негізін құраған ру тайпаларынан шыққанын ерекше атап көрсетеді. Алтын Орда дәуірінде ХІҮ ғасырда дүниеге келген құнды жәдігерліктің бірі Хорезмидің «**Мұхаббат наме**» поэмасы да осы қатарда. Аталмыш поэма қазақ тіл білімінде аз да болса зерттеліп көне түркі жазба ескірткіштерінің тіліне, жалпы тіл тарихына арналған кітаптарда біраз пікірлер жинақталды. Ал өзбек әдебиетінің тарихында өзбек әдебиетінің көркем туындыларының бірі ретінде қарастырылды. Ғылымда бұл поэманың тілі туралы сан түрлі пікірлер орын алған. Мәселен, Кюпрюлюзаде алтынордалық-шағатай тілі десе, А.Н.Самойлович Хорезм мен Алтын Ордадағы Жошы ұлысының әдеби тілі дейді. Ал Э.Н.Наджиб ұйғыр, оғыз тілдерінің әсеріне ұшыраған қыпшақ тілі десе, С.А.Аманжолов А.Яссауи тіліне жақын, қазіргі өзбек және қазақ тілінің аралығындағы тіл деп таныса, А.М.Щербак ескі өзбек әдеби тілінің бір түрі деп топшылайды. Біздің пікірімізше «Мұхаббат-Наме» тілінде қараханидтік жазба әдеби тілінің азын-аулақ ықпалы байқалғанмен, көне қыпшақ тілінде жазылған. Бұл мұрағаттың қазақ тіліне жақындығы мен басқа түркі тілдермен байланысын анықтауда лексикалық, морфологиялық, фонетикалық белгілерге ерекше көңіл бөлген жөн.

Аталмыш топқа енетін құнды жәдігерліктің бірі-Махмуд бин Али ас-Сарайдың «**Нахдж әл-Фарадис**» шығармасы. Біздің дәуірімізге бұл ескерткіштің бірнеше көшірмесі жеткен. Мұрағаттың лексикасы мен грамматикасында кейбір көне элементтердің, атап айтсақ тіс арасынан шығатын шуыл дыбыс *з* мен сөз соңындағы *г* дыбысы, көне жалғаулардың кездесуі өз дәуірінің заңдылығы. Шығарманың тілінің түсініктілігі оның басқа тілдерге қарағанда қыпшақ тіліне жақын екенін аңғартады.

Аталмыш ескерткіштердің тілін **көне қыпшақ тілі** деп тұтас алып қазіргі қазақ тілімен лексикалық деңгейде салыстыра зерттесек көптеген ортақтықтар мен сабақтастықтар айқын көрінеді. Негізінен Алтын Орда дәуірі тұсында жазылған әдеби шығармалардың дені аралас тілді болып келген. Б.Сағындықұлы жазба жәдігерліктер тіліндегі сөздерді үш топқа бөліп қарастырады: 1) оғыз тобындағы тілдерге тән сөздер; 2) қарлұқ-ұйғыр тобындағы тілдерге тән сөздер; 3) қыпшақ тобындағы тілдерге тән сөздер.

Мысалы, Оғыз тобындағы тілдерге ғана тән сөздер: бағырсук (іш) Г, Мн; алын (маңдай) ХШ, НФ, Г; бул- (тал-) ХШ, НФ, Г, Мн; көлкә (көлеңке) ХШ, Г, Мн; кәндү (өз) ХШ; өртүклү (жасырын) ХШ, НФ, Г, Мн; соған (жуа) Г; утан- (ұял-) Г, Мн; чоғ (көп) ХШ, НФ, Г; қарынча (құмырсқа) ХШ, Г; курт (бөрі) Г; йарын (ертең) Г; йылдырым (найзағай) ХШ, НФ т.б.

Қарлұқ-ұйғыр тобындағы тілдерге тән сөздер: асиғ (пайда) ХШ, НФ; андағ (сондай) ХШ; белгүр- (білім-) ХШ, НФ, Г, Мн; пуш- (өкпеле-) ХШ, НФ; ишан- (нан-) ХШ; билә (көмектес септігінің мағынасын береді) ХШ, Г, Мн; ояғ (қырағы) ХШ, НФ, Г; кеслән (кесіртке) ХШ; көсә- (тіле) ХШ; сүчуг (тәтті) ХШ; сүркә- (сүрт-) ХШ, НФ; тегүр- (жеткіз-) ХШ, Мн; телур (ақылдан адас-) ХШ, Мн; уча (арқа) ХШ; йорут- (жарық ет-) ХШ, Мн; т.б.

Қыпшақ тобындағы тілдерге тән сөздер: баклан (бағлан) ХШ; басын- (басын-) ХШ; бақыр (жез) ХШ; байағы (баяғы) Г; болмачы (болмашы) ХШ; ентик- (ентік-) ХШ; ем (ем) ХШ, НФ; ерик- (ерік-) ХШ; ен- (ен-) ХШ, НФ, Мн; еңра- (еңіре-) ХШ, Мн; иркил- (ірікіл-) ХШ, НФ; йимән- (имен-) ХШ; күң (күн) ХШ; кери (кері) ХШ, Г; сүнгү (сүңгі) ХШ, Г,НФ; чық (шық) ХШ; сал- (сал-) ХШ, Г, Мн, НФ; таңсұқ (таңсық) ХШ, Г; тый- (тый-) ХШ, Г; тәбрән- (тебірен-) ХШ, Г; талпы- (талпын-) ХШ, НФ; таңырқа- (таңырқа-) ХШ; тун (түн) ХШ, НФ; үрк- (үрік-) ХШ, Г; кавурт (қауырт) ХШ, т.б.

Бұл келтірілген деректерден байқағанымыздай ескерткіштердің тілінде оғыз, қарлұқ-ұйғыр, қыпшақ элементтері аралас келіп отырған. Бірақ қыпшақ элементтері басым, жиі кездеседі.

Қазіргі таңда түркі лексикологиясының алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі жекелеген тілдерді синхрондық тұрғыдан да, диахрондық тұрғыдан да кешенді зерттеуге алу. Тарихи-салыстырмалы әдіске сүйенген зерттеу ғана бүгінгі тірі тілдің тарих қойнауында қалған жазба жәдігерлікке алыс-жақынын, туыс-жекжат екенін анықтай алады. Қандай да бір тілдің лексикасы басқа тілдік категориялардан қашанда бұрын сөйлейді, мол ақпарат бере алады. Көрнекті ғалым К.М.Мусаев “Когда говорят, что язык представляет собой кладовую истории народа – его носителя, прежде всего имеется в виду его лексика, которая непосредственно реагирует на все изменения в жизни народа” деп тұжырымдайды [5, 23]. Сондықтан да қазіргі қазақ тілінің байырғы сөздік қоры ұлт тарихымен, жалпы түркілік тарихпен сабақтаса қалыптасты. Қазақ тілінің лексикасы қазіргі қыпшақ тобындағы тілдермен, одан әрі жалпы түркі тілдерімен толық не ішінара лексика ортақтығымен ерекшеленеді. Қазақ жұрты жеке ұлт болып қалыптасқанға дейін түркі халықтарының ортақ арналарымен жүріп өтті. Қазақ лексикасы жалпы түркілік қабаттан өрістейді. Оның негізі, сөздік құрамы, фоно-морфологиялық құрылысы ежелгі түркі тілінен бастау алады.

Қазіргі қазақ тіліндегі жалпы түркілік қабат түбір және тарихи сөздерден тұрады. Олардың ата түркі дәуіріндегі жалпытүркілік ежелгі түрін салыстырмалы-тарихи негізде жаңғырту арқылы байырғы қалпына келтіруге болады

Келесі қабат - қыпшақтық қабат. Қазақ тілінің лексикасы қазіргі қыпшақ тобындағы тілдермен толық не жартылай ортақтығымен, ұқсастығымен ерекшеленеді. Сонымен қатар қазақ тілінің қыпшақтық лексикасының сілемдерін қыпшақ тіліне тікелей қатысты орта ғасырлық жазба ескерткіштер тілінен де іздеген жөн. Жазба мұрағаттар лексикасын зерделей қарасақ қазіргі қыпшақ тобындағы тілдермен, қала берді қазақ тілімен ортақ, тұлғасы да, мағынасы да сайма-сай лексикалық параллельдерді оңай анықтаймыз.

Пікіріміз мәйекті болу үшін ортақ сөздердің тізімін жасайық [6].

Зат есім сөздердің қатары:

Адым – адым. [НФ] Төрт миң адым йәргә араб мил теб айтур – Төрт мың адым жерді арабтар мил деп атайды.

Азық - азық. [НФ, ХШ] Пайғамбар Абубәкр бирлә ол ғарда үч күн турдылар соң чықыб Мәдинә тарафынға азм қылдылар азықлары түгәнды – Пайғамбар Абубәкірмен сол үңгірде үш күн тұрды, сосын одан шығып Мәдинаға қарай кетті, олардың азықтары таусылған еді.

Ай – ай. [ХШ, НФ, Мн, Г] Сафар айының йигирмә бешиндә - Сафар айының жиырма бесінде.

Алма – алма. [ХШ, НФ, Мн, Г] Қызыл алма дөңелму дур фәрән қызы - Қызыл алма дөңгелек пе, о сұлу.

Алмас – алмас. [ХШ] Алмаз от андын соң лалга урды алмас – бұдан соң лағылға алмас қосты.

Ана – ана. [ХШ, НФ, Г] Пайғамбар алты йашқа йетмиш әрди қин анасы Аминә вафат болды – Анасы Әмина қайтыс болған кезде пайғамбар алты жаста еді.

Ант – ант. [ХШ, НФ, Г] Фариштә қоймас айтур, антны сақла – Антыңа адал бол, дейді періште.

Арық - арық. [ХШ, НФ] Йа шайх бу арық сувларыдын нишә ичмәзсиз – О шейх, сіз бұл арықтың суын неге ішпейсіз.

Арпа – арпа. [НФ, ХШ, Г] Әй тоқ көзүңгә арпа әтмәги көрүнмәс хуш, ликин мәним алтымда иззәтли мукаррамдур - Әй тоқ адам саған арпа наны ұнайма, ал мен үшін (ол) құрметті де сүйікті.

Арқа – арқа [ХШ, НФ, Г]. Йигит ол вақт уйанды ким күнәш ыссысы арқасына отты – Күн ыстығы арқасын қыздыра бастағанда жігіт оянды.

Ел – ел. [ХШ, НФ, Мн, Г] Қылуар Йусуфни Мисир елиндә султан - Ол Жүсіпті Мысыр еліне сұлтан қылып бекітті.

Балта – балта. [ХШ, НФ]. Тақы мәбәрәк еликингә бир улуғ балта алды – және (пайғамбар) мүбәрәк қолына балта алды.

Жан – жан. [ХШ, НФ, Мн, Г]. Ким ош тән тәнгә жан жанқа улашты – міне тән тәнге, жан жанға қосылды.

Көз – көз. [ХШ, НФ, Мн, Г] Башындан көзүндән өпүб күчуб көп мал-у нимәт бериб азад қылды – Ол басынан, көзінен өбіп, көп байлық беріп және азат қылды.

Орман – орман. [НФ, Г] Карван түн қата йүрүб сахар вақтың келиб бир орман йанында қондылар – Керуен түн бойы жүріп, таң ата бір орманға келіп тоқтады.

Екі дәуір тіліне ортақ зат есімдер өте мол, ескерткіштер тілінде туынды, негізгі, деректі, дерексіз т.б. зат есімдер кең орын алған.

Сын есім сөздердің қатары:

Ала – ала. [ХШ, НФ] Бу түн күн ала ат-тек йүгрүр талмаз – бұл түн мен күн ала аттай талмай жүйткіді.

Арық - арық. [Г] Бир арық ақил адами айтты бир сәмиз аблаха, келиб қаршы негә болса тази от, бир тавилә әшәндән ол йахшы – Бірде бір арық дана семіз наданға айтты: арабтың пырақ аты арық болғанмен бір керуен есектен жақсы.

Ақсақ - ақсақ. [ХШ] Сабыр бирлә кечәр аз умр неткү, азақ ақсақ нетәк мәнзилә йәткү - Ұзақ өмірде үлкен сабыр керек, ақсақ адам үйіне жеткендей сабыр қажет.

Сары – сары. [ХШ, Г] Қарарсызлықта болмыш меңзи сары – Тыныштықтың жоқтығына жүзі сары болды.

Кең - кең. [ХШ, НФ] Умми-Муид пайғамбарны тарифләйүр әйәси кең турур көзи ашакқа үкүшрәк бақар йергә бақар – Умми-Муид пайғамбарды сипаттайды: оның алақаны кең, көзі көбіне төменге қарайды, ол жерге қарайды.

Тар – тар. [ХШ, НФ, Мн, Г] Қачан ким болса тар ағзың шақар бир, саба гүл ғунчаның ағзыны йыртар – Сенің тар (кішкене) аузың шекер төккенде, роза гүл шоғынан таңғы самал жел соғады.

Қалың - қалың. [ХШ, Мн] Қалың өврәккә кирмши тек лачын - қалың жабайы үйрек тобына кірген лашындай.

Қара - қара. [ХШ, НФ, Мн, Г] Йумақ билән кетәрми лавны қара көмүрдән – жуғанмен қара көмірдің түсі өзгерер ме.

Қызыл - қызыл. [XIII, НФ, Г] Йа хожа, йүк билән қызыл алтун алыб келүр, йа бахр ичиндә ғарқ болуб қын билән өлүр - Қожа не жүкпен бірге қызыл алтын алып келер, не теңіз түбіне батып азаппен өлер.

Ұзақ - ұзақ. [XIII, НФ] Аташ хафыдан тутты ұзақ йол – Атасынан қауіптеніп ұзақ жолға аттанды.

Бұдан басқа да негізгі немесе туынды сын есімдер көптеп кездеседі: астыңғы, аталық, бойлы, малсыз, ақ, бай, көк, сынық, тамашасыз т.б.

Сан есім сөздер ескерткіштер тілінде көп қолданылады. Дені ішінара дыбыстық өзгерістерге бой ұрған, ал тұлғасы да, мағынасы да қазақ тіліне дәл келетін төрт сан есім ғана бар. Олар:

Төрт – төрт. [XIII, НФ, Мн, Г] Бу китабны төрт баб үзә қылдық — Бұл кітапты төрт тараудан құрадық.

Алты — алты. [XIII, НФ, Мн, Г] Қачан ким алты йашқа йетти ол шах, қамуғ йөнләрни аңлаб болды агах – Шахқа алты жас толғанда, ол барлық жөн-жосықты түсініп, аңғарымпаз болды.

Он – он. [XIII] Йәтиб он йашқа кеш бағланды белгә - Он жасқа келіп беліне қорамсақ байланды.

Тоқсан –тоқсан. [НФ] Тақы пайғамбар аләйхи-с-сәлам тоқсан тевә нишан қылды – Пайғамбар алейхи-с-сәлам тоқсан түйені белгіледі.

Етістік сөздер қатары:

Айыр-айыр. [XIII, Г] Тутуб мискин кишиниң пәнжәсиңи, айырмық күч билән айны хатадур – Байғұс, кедей кісінің қолынан ұстап, күшпен айыру - үлкен әділетсіздік.

Ал – ал. [XIII, НФ, Г] Хидайат нұрыны көңлүмдин алма, йана мени қараңғулукқа салма – Жол көрсетуші нұрды көңілімнен алып, мені тағы қараңғылыққа тастама.

Ем – ем. [XIII] Сүт әммәзмән бар ағызымда отуз тиш – Сүт ембеспін, аузымда отыз тісім бар.

Бар – бар. [XIII, НФ, Мн, Г] Бир ким әрсә барды тақы Фатимақа хабар берди – Бір адам барып Фатимаға хабар берді.

Басын – басын. [XIII] Қонақмән теб басынмаңыз бизни - Қонақпын деп бізді басынбаңыз.

Кет – кет. [НФ, Мн, Г] Көңүлдин сабр көздин уйқу кетти – Жүректен сабыр, көзден ұйқы кетті.

Көм – көм. [XIII, НФ] Бардылар бир чукур қаздылар ол әтни анда көмдиләр – Барып бір шұңқыр қазып, етті соған көмді.

Күл – күл. [XIII, НФ, Мн, Г] Бұл латифа сұлтанға хуш келди дағы күлди – Бұл әңгіме сұлтанға ұнады, ол күлді.

Ойна – ойна. [XIII, НФ, Мн, Г] Кел әй сақи кетүргил, бада-и наб, күлә ойнайу ичсүнләр бу асхаб – О шарап құюшы, әкел мөлдір шарапты, мейлі достар күліп, ойнап ішсін.

Орна – орна. [XIII, НФ] Тамуғнуң хайбаты көңлүмдә орнады – Тамұқтың қорқынышы көңілімде орнады.

Өл - өл. [НФ, Г] Ирақдан тирак келгинчә йылан захмлы ер өләр – Ирактан дәрі келгенше, жылан уымен уланған ер өлер.

Сайра – сайра. [XIII, Мн, Г] Чечәксән банда сайрар бұлбұл үндур – Сен гүлсің, ал сенің үстіңде сайраған бұлбұл – сенің құлың.

Табыл – табыл. [Мн, Г] Табылғай мақсудум табқуңда – Сенің қызметіңде менің мақсатым табылғай.

Қайна - қайна. [XIII, НФ, Мн] Тақы от чибчуқ кувәч ичиндә қайнаса әт тақы харам турур – Егер сол шымшық қазан ішінде қайнаса, ол етті жеуге болмайды.

Қана - қана. [НФ] Тақы йүзи қанады – оның беті қанады.

Ескерткіштер тілінде қазақ тілімен толық лексикалық параллель бола алатын етістіктер өте көп. Олар негізгі және туынды, көмекші, салт, сабақты, болымды, болымсыз тұлғаларында ұшырасады.

Үстеу сөздердің қатары:

Ең - ең. [Г] Ең әксүк – Ең кедей.

Аз – аз. [ХШ, НФ, МН, Г] Жүмлә сахабалар қондылар ол йәрдә сув аз әрди – Барлық сахабалар қонды, ол жерде су аз еді.

Былай – былай. [ХШ] Сәңә хукм етиб аймазмән былай қыл – Саған бұйрық бере алмаймын, былай қыл.

Көп – көп. [ХШ, НФ, Мн, Г] Көңүл бахрында көп гәвхәрларинң бар – Сенің жүрегіңнің теңізінде көп гауһарлар бар.

Тағы – тағы. [Мн] Қылуур Ааййубны михнәт бәлә йар, тағы от ичрә Азар отдын асарар – Ол Айюбиді азаптың досы қылды, ол Азарды тағы оттан құтқарды.

Қайра - қайра. [ХШ, НФ] Тақы жумла қайра Мадинаға қайыттылар – Және бәрі қайра Мәдинаға қайтты.

Бұл мәліметтерден байқағандай ескерткіштер тілінде күшейткіш, мөлшер, сын-бейне үстеулері орын алған.

Есімдіктер қатары:

Анда – анда. [ХШ, НФ, Г] Үч күндин соң анда кәлгәйсән - Үш күннен соң анда келерсің.

Мұнда – мұнда. [ХШ, НФ, Мн, Г] Мухаббат-нама сөзин мұнда биттим – Мұхаббат-наме поэмасын мұнда бітірдім.

Ол – ол. [ХШ, НФ, Мн, Г] Ол йазуклы сөкти йарамас сөзләр сөзләди – Ол жазықты сөкті сұлтанды, жарамас сөздер сөйледі.

Мен – мен. [ХШ, НФ, Мн, Г] Мен асру бенава – Мен өте бақытсызбын.

Сен – сен. [ХШ, НФ, Мн, Г] Ичим күйди сениң чаксыз назыңдын – Сенің шексіз назыңнан ішім күйді.

Қайсы - қайсы. [Г] Бир залим хахим бир алим ергә сорды ким ибадатлардан фазилрәж қайсы турур – Бір залым хақім бір ғалымнан сұрады: құдайға құлшылық қылудың қайсы дұрыс.

Бұл деректерден байқағандай жәдігерліктер тілінде сілтеу, жіктеу, сұрау есімдіктері қолданылған.

Көмекші есімдер қатары:

Ара – ара. [ХШ, НФ, Г] Тикәнләр арасында гүл төрәтти – Тікендер арасында гүл жаратты.

Арт – арт. [ХШ, НФ, Г] Ол йигит бир карван артына түшүб кетти – Ол жігіт бір керуен артына түсіп кетті.

Аст – аст. [ХШ, НФ, Г] Сениң атақ ағыр таш астындан тәрбренгинчә кәрәк мәним атам жәннәткә кирмши болғай – Сенің әкең ауыр тастың астынан қозғалғанша, менің әкем жаннатқа кіріп болады.

Маң - маң. [ХШ] Йақын бу маңда бар бир йахшы бағым, бүтүн ол бағда тиккәйләр отағым – Осы жақын маңда менің жақсы бағым бар, шатырды сонда тігейік.

Орта – орта. [ХШ, НФ, Мн, Г] Тәкмә бир ай ортасында үч күн руза тутғыл - Әр айдың ортасында ораза тұт.

Мұндай ортақ сөздер қазақ халқының, оның тілінің пайда болуына негіз болған этногенетикалық, глоттогенетикалық құбылыстарының тамыры. Көне қыпшақ жазба ескерткіштерін зерттеудегі өзекті мәселе жекелеген сөздердің тарихын, этимологиясын қазіргі тілдік деректер негізінде зерделеу болмақ.

1. Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында.* - А., 1999. 324б.
2. Малов С.Е. *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.* - М.-Л., 1959., 269с.
3. Кумекоев Б.Е. *Некоторые итоги и проблемы кипчаковедения. Евразийское сообщество.* - А., 1997., 285с.
4. Сауранбаев Н.Т. *Қазақ тіл білімінің проблемалары.* –Алматы: Ғалым, 1991., 296б.
5. Мусаев К.М. *Лексика тюркских языков в сравнительном освещении.* –М.: Наука, 1975., 452с.
6. Сабыр М.Б., Исина Ж.А. *Орта ғасыр жазба ескерткіштері фразеологиялық және паремиологиялық қорының этномәдени сипаты (XIV ғ.)* - Орал: Азартушы, 2015., 215б.

МРНТИ 16.21.51

Г.С.Сулейменова¹

¹І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

«ОНОМАСТИКА ЖӘНЕ ЕЛТАНУ» ПӘНІ БОЙЫНША ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа

Білім беру жүйесінің даму деңгейі қоғамдық дамудың дәрежесі. Қазіргі уақытта қоғам дарынды, қабілетті тұлғаларды қажет етеді. Сондықтан студенттің өзін-өзі дамыту, тәрбиелеу, білімін жетілдіру үшін өзіндік жұмыстардың маңызының ерекше екенін көрсете келе, өзіндік жұмыстардың түрлері де беріледі. Ұтымды ұйымдастырылған өзіндік жұмыстары олардың саналы белсенділігін, жоғары оқу-кәсіби мотивациясын, оқу процесінің сапасын арттырады сөзсіз. Мақалада жоғары оқу орындарында студенттің пән бойынша орындайтын өзіндік жұмыстарының маңызы, нәтижелері мен ұйымдастыру жолдары нақты іс-тәжірибе негізінде қарастырылады.

Кілт сөздер: өзіндік жұмыс, құзыреттіліктер, әдістемелік нұсқау, білімін жетілдіру, оқу, ғылыми-зерттеу және шығармашылық.

Г.С.Сулейменова¹

¹Жетісуский государственный университет им. И.Жансугурова, г.Талдықорған, Казахстан

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ДИСЦИПЛИНЕ «ОНОМАСТИКА И СТРАНОВЕДЕНИЕ»

Аннотация

Уровень развития образования – уровень общественного развития. Современное обществу нуждается в талантливых, компетентных личностях. В этой связи в статье рассматривается важность самостоятельных работ в саморазвитии, самовоспитании, самосовершенствовании студентов. По мнению автора, оптимально организованная самостоятельная работа повышает сознательную активность, высокую учебно-профессиональную мотивацию обучающихся и качество образовательного процесса. В статье на основе реальной практики рассматриваются значение, результаты и методы организации самостоятельных работ, выполняемых студентами по предмету в высших учебных заведениях.

Ключевые слова:самостоятельная работа, компетенции,методические рекомендации, совершенствование знаний, учебная, научно-исследовательская и творческая деятельность.

G.S.Suleimenova¹

¹ *Zhetysu State University I.Zhansugurova, Taldykorgan, Kazakhstan*

ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK IN THE DISCIPLINE «ONOMASTIGS AND REGIONAL STUDIES»

Abstract

Values results and methods of organization of independent work performed by students on the subject in higher educational institutions are considered in the article based on real practice. The level of development of education is the level of social development. Modern society needs talented, competent individuals. In this regard, the article discusses the importance of independent work in self-development, self-education, and self-improvement of students. According to the author, optimally organized independent work increases conscious activity, high educational and professional motivation of students as an educational process.

Keywords: independent work, competences, methodical recommendations, improvement of knowledge, educational, research and creative activity.

Кіріспе. Қазақстанның жан-жақты дамуы бүгінгі білімгерлердің сапалы білімі мен болашақ мамандардың кәсіби даярлығы оқытушы ұйымдастыратын оқу іс-шараларына болып саналады тікелей байланысты екені анық. Сондықтан да нәтижелі білім беруді алдына мақсат етіп қоя білген, сол жолда өз жұмысын мақсатына икемдей білген, әлем дамуының жаңа ұстанымдарын студенттің бойына сіңіре білген ұстаздың ұтары мол. «Жоғары оқу орындарының оқытудың кредиттік жүйесіне көшуі белгілі бір мақсаттарды көздейді. Оның басты мақсатының бірі – кәсіби әрекетінде шығармашылықпен еңбектене алатын маман даярлау. Жоғары оқу орындары қабырғасында білім алушы студенттің шығармашылықпен қызмет атқарып, мамандығына қатысты кездескен кез-келген проблеманы өздігінен шеше алатын маман болып шығуы – оқу үрдісінде студенттің өзін-өзі ұйымдастыруы өздігінен іздену мен білім алуы іс-әрекеттерімен тығыз байланысты. Сондықтан да оқытудың кредиттік жүйесінде студенттердің өзіндік жұмысына ерекше мән берілген. Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру жоғары оқу орындарының негізгі нормативтік құжаттарына, жұмыс бағдарламасына, оқу материалдарына арналған пәннің бөліміне сәйкес іске асырылады» [1, 225]. Өзіндік жұмыс- студенттердің шығармашылық қабілеті мен біліктерін дамытуға арналған жұмыс түрі. Өзіндік жұмысты ұйымдастыру мәселесі қазақстандық жоғары оқу орындарында кредиттік оқу жүйесінің енгізілуімен байланысты жандана түсті. Білімгерлердің өзіндік жұмысын жүйелі түрде жүргізу оқу үдерісінің бөлінбес маңызды бөлшегіне айналды.

Студенттің өзіндік жұмысы – бұл студенттің дидактикалық тапсырмаларды өзінше орындауға, танымдық әрекеттерге қызғушылығының қалыптасуына және нақты бір ғылым саласында білім жинақтауына бағытталған студенттің оқу әрекетінің ерекше түрі» болып саналады.

Өзіндік жұмыс- біліктілік пен іскерлік жиынтығы (И.Т.Протасов); Өзіндік жұмыс- студенттің іс-әрекет құралы белсенділігі мен өз бетімен білім алуға дайындығы (Г.Н.Кулагина); Бұл жұмысты студент өз бетімен орындайды, ол өзінің біліміне, іскерлігі мен сеніміне, өмірлік тәжірибесі, дүниетанымына сүйене отырып атқарады (Г.Н.Дари) [2, 36-37]. Қоғамдағы түбегейлі өзгерістер мен жас маманның кәсіби даярлығына қойылатын

талаптар студенттің өзіндік жұмысының маңызы артқанын, ондағы оқытушының орнын, кредиттік оқыту жүйесінде оны ұйымдастырудың өзіндік ерекшеліктері бар екендігін байқатты. Қазіргі заман - ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманы. Сондықтан заман ағымына ілесу үшін тәжірибеде білімді пайдалану мен бағалау жүйесі үнемі өзгеріп, түрленіп отырады. Білім бағдарламаларын игертуде пайдаланылатын әдіс-тәсілдер, әдістемелер, технологиялармен қатар, студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру жолдары да қалыптасып, дамып, тәжірибе жинақталуда. Студенттің өзіндік жұмысы- ізденіс нәтижесі. Студенттер берілген тақырып, тапсырма төңірегінде өз беттерімен ізденіп, мәселе жөнінде жарияланған еңбектермен танысады, талдайды, сараптайды, ой-пікірлерін жинақтайды, тұжырым жасайды. Өзіндік ғылыми тұжырымдарын түрлі тәсілдермен баяндайды. Өз бетінше ізденіс жұмыстарын жүргізуге бейімделген студент мол мағлұмат жинап қана қоймайды, шешімі табылмай отырған кейбір мәселелерді, түсініктерді тауып, оның себебін анықтауға тырысады. Яғни өзі жүргізген анализ бен синтез нәтижесінде тезис, сараптау-конспект жасаумен қатар, ғылыми мақала, этюгтар жазады. Ғылымға алғашқы қадамын жасауы да дұрыс жоспарланған өзіндік жұмыстан бастау алуы әбден мүмкін.

Әдістеме. Студенттің өзіндік жұмысын жоғары оқу орнының оқытушысы жоспарлайды, яғни өзіндік жұмысты ұйымдастыру, қадағалау және бақылау – оқытушының міндеті. Пән бойынша жүргізілетін өзіндік жұмысының нәтижесі біздің тәжірибемізде оқу мерзімінің төртінші, жетінші, он бірінші және он бесінші аптасында қабылданып, балдық жүйесімен бағаланады. Студенттің өзіндік жұмысының нәтижелілігі бақылауға тікелей қатысты. Бақылау аудиториядан тыс уақытта өткізіледі. Бақылау мен бағалауда жұмыстың өз мерзімінде өткізілуі, орындалу сапасы ескеріледі. «Студенттің өзіндік жұмысы үш бағытта жүргізіледі: оқу, ғылыми-зерттеу және шығармашылық. Оқу бағытындағы студенттің өзіндік жұмысына студенттің дәріс, лабораториялық, практикалық сабақтарға дайындығы, үй тапсырмасын орындауы, ағымдық бақылауға дайындығы жатады. Студенттің өзіндік жұмысының маңызды бағыты – ғылыми-зерттеу және шығармашылық жұмыс. Бұл бағыт бойынша студент ғылыми мақала, аннотация, сараптау жұмыстарын орындайды. Нәтижесінде конкурс, олимпиада, конференцияға қатысады. Тақырып бойынша бастаған ғылыми-зерттеулерінің нәтижесін курстық, дипломдық жұмыстарын орындауда пайдаланады. Студенттің өзіндік жұмысы сипаты жағынан репродуктивті (конспектілеу, оқып танысу); танымдық – ізденіс (презентация, бақылау жұмысын орындау, курс жұмыстары); шығармашылық (арнайы шығармашылық тапсырма орындау, талдау, сараптау, сипаттау, диплом жұмысын орындау)» болып бөлінетіндігі зерттеу еңбектерінде айтылып жүр [3, 248]. Өзіндік жұмыстың орындалу сипаты жеңілден ауырға, оңайдан қиынға қарай бағытталғаны байқалады. Бұл оқытушы назарында болуға тиіс. Әр өзіндік жұмысы 3-5 тапсырмадан тұрады, әрқайсысын әзірлеуге, ізденуге, бір жүйеге келтіруге 2-3 апта мүмкіндік беріледі. Өзіндік жұмысының нәтижесі студенттің ынтасына, білім, білік дағдыларына және тақырып пен жұмыс түріне байланысты болмақ. Бұл орайда оқытушы оқытылатын пәннің қарастыратын мәселелерінен студенттердің қызығушылығын тудыратынын, шығармашылық белсенділікті қажет ететінін әрі дамытатынын таңдағаны жөн. Студенттің өзіндік жұмысы – теориялық білімді өздігінен игеріп, практикалық міндеттерді іске асырумен ұштасатын жұмыс. Оқу-әдістемелік әдебиетпен, әдістемелік нұсқаулармен, тапсырма шарттарын орындаудағы зерттеу әдістерімен «қаруланған» студенттің жұмысы өз нәтижесін берері анық. Өзіндік жұмысы - оқытушы мен студенттің тығыз әрекеттестігі жағдайында өтетін үдеріс. Оқытушы - біріншіден, ұйымдастырушы, таныстырушы. Екіншіден, бағыт-бағдар беруші. Үшіншіден, бақылаушы – түзетуші. Төртіншіден, сарапшы, бағалаушы. Осы орайда оқытушы:

- студенттің өзіндік жұмысын жоспарлайды;

- тапсырмаларын анықтайды;
- оқу – әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз етудің жолдарын көрсетеді;
- орындалу барысын қадағалайды және бағалайды;

Ал студент:

- өз іс-әрекетін ұйымдастырады;
- тақырып, тапсырма бойынша ізденеді;
- өз іс-әрекетін басқарады;
- белгілі бір нәтижеге жетеді» [3, 248]. Дұрыс ұйымдастырылған өзіндік жұмыс нәтижесінде:
  - Студенттің жеке басының қабілеті анықталады;
  - Ғылыми әдебиеттермен жұмыс істеу технологиясы мен әдістері меңгертіледі;
  - Ізденіс және шығармашылық біліктер мен дағдылар қалыптастырылады;
  - Тапсырманы орындауда, тақырыпты зерттеуде анализ- синтез жасау қабілеті ұшталады;*-Ізденіс нәтижесін басқаларға жеткізуге мүмкіндік беретін тиімді әдіс-тәсілдерді меңгереді әрі пайдалана білетін болады.*

Нәтижелер. Қазақ ономастиологиясын оқыту үшін «Қазақ ономастикасы және елтану» таңдау курсы 5B011700- «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының модульдік оқу бағдарламасына енгізіліп, үш кредит көлемінде 7семестрде жүргізіледі. Өз кезегінде дәріске -30 сағат; практикалық сабаққа-15 ; ОСӨЖге- 15; СӨЖге -75 сағат бөлінеді. « Жоғары мектепте ономастиологияны оқыту мәселелері»атты бұрынырақта жарияланған мақаламызда курстың мақсат –міндеттері, жоғары оқу орындарында оқытылу себептері мен нәтижелері, қалыптырыстылатын құзыреттіліктер жайлы сөз қозғалған еді.Ендігі кезекте пән бойынша ұйымдастырылып жүрген өзіндік жұмыстары және оның нәтижелерін тілге тиек етсек...

Аталмыш «курстың мақсаты: жалқы есімдер – қоғамдағы барлық өзгерістерден ақпарат береді, әрі тарихи реалийлердің көзі. Тілдің көне қалпын бойына сақтай білген атаулар. Олардың бойында жасырын «сыр» тұнып тұр. Сондықтан олар ел тарихын, тіл тарихын, салт-дәстүрлерінің сырын ашуға мүмкіндік береді. Осы мүмкіндіктерді білімгерлер бойына сіңіру басты мақсат болмақ»-деп көрсеткен едік мақалада [4, 140]. Курстың мақсаты толыққанды орындалуы үшін дұрыс жоспарланған өзіндік жұмыстары болуы шарт.Себебі қазақ ономастикасы арқылы ел танытуға қатысты барлық материал дәріс және практикалық сабақ аясына сыймайды.Екіншіден, студенттің осы бағытта шығармашылықпен өздігінен ізденіс жұмыстарын жүргізуіне мүмкіндік берілуі керек. Біз жоспарлап, ұйымдастырып жүрген студенттің өзіндік жұмысының мазмұны төмендегідей:

СӨЖ №1.Тақырыбы:Қазақ топонимиясының тілдік қабаты.

Жоспары: 1.Қазақ топонимиясындағы кірме топонимдердің пайда болу себептері.

2. Халықтық, тоталитарлық топонимдер.

3. Саяси топонимдер және оның қазіргі таңдағы жағдайы.

4. Жетісудың жаңарған жер-су,елдімекен атауларын анықтап, себептерін түсіндіру.

СӨЖ №2.Тақырыбы: Қазақ антропонимдерінің тарихи-этномәдени қырлары.

Жоспары: 1.Қазақ ономастикасындағы антропонимдік жүйе.

2. Қазақ есімдері және оның берілу ерекшеліктері.

3. Қазақ есімдерінің жасалу жолдары.

4.Қазақ лақап есімдері және антропонимдердің, эпонимдердің, генетопонимдердің әлеуметтік мәні.

СӨЖ №3.Тақырыбы: Прагматонимдер - қала онимдерінің құрамдас бөлігі.

Жоспары: 1. Прагматонимдердің негізгі белгілері.

2.Талдықорған тұрғын үй кешендері атауларының типологиясы мен семантикасы.

3.Өлкедегі қалалардың (елді мекен) қалаішілік хоронимдерін анықтап, талдау.

СӨЖ №4.Тақырыбы: Онимдердің сөзжасамы.

- Жоспары: 1. Қазақ сөзжасамы және онимжасам.
2. Зат пен нысан атауының байланысы.
3. Онимжасам және этимология.
4. Өңір топонимдерінің сөзжасамына талдау.

Нәтижелер. Оқу семестрінде қабылданатын СӨЖ-дің тақырыптық-күнтізбелік жоспарында бақылау түрі, сағат саны көрсетіледі. Ал силлабуста (оқу-әдістемелік кешенде) студентке СӨЖ-ді орындауда басшылыққа алатын әдістемелік нұсқау беріледі. Мысалы: «Қазақ топонимиясының тілдік қабаты» тақырыбына әдістемелік нұсқау. Бірінші кезекте тақырыпты толық ашу үшін студентке ақпарат көздерімен (оқулықтар, ғылыми әдебиеттер мен зерттеулер, интернет, т.б.) жұмыс жасау әрі оқулық және ғылыми еңбектермен жұмыс барысында олардан өзіне қажетті материалдарды тауып, танысу, шолып оқу және зерттей оқу тапсырылады, өз кезегінде студент өзіндік ізденіс арқылы теориялық білімін толықтырады. Оқытушы тақырыпқа қатысты нақты әдебиеттер тізімін ұсынуы керек:

- 1.Мырзахметұлы М. Қазақ қалай орыстандырылды? Алматы,2011ж.
- 2.Сағидолдақызы Г. Түркі(қазақ) және моңғол халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының топонимияда бейнеленуі. Алматы, 2000 ж.
3. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. Алматы,2006 ж.
- 4.Кеңесбаев С.,Жанұзақов Т. Қазақ тілі ономастикасының лексикалық қабаттары. //Советская тюркология ,1976. №3. -С 78-88.
- 5.Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары.Алматы облысы. Алматы,2005 ж.
- 6.Керімбаев Е. А. Қазақстан оронимдерінің лексика-семантикалық типологиясы. Алматы, 1988 ж.
7. Мадиева Г. Теория и практика ономастики.Алматы, 2003 ж.
- 8.Керімбаев Д. Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты. Алматы, 200 4ж.
- 9.Жаңарған Жетісу атаулары (Топонимикалық анықтамалық).Алматы,2005ж.

Тапсырма орындаушыға «бірінші мәселе бойынша, яғни қазақ топонимиясындағы кірме (моңғол, араб, қалмақ, орыс тілді) топонимдердің пайда болу себептерін ақпарат көздерінен тауып, кесте түрінде көрсетіңіз;

Екінші, үшінші мәселе бойынша халықтық, тоталитарлық, саяси топонимдерді қалай ажыратуға болады, олардың пайда болу себептері қандай? Өз туған ауданыңыз, өлкеңіз бойынша ақпарат- сипаттама беріңіз;

Төртінші мәселе бойынша Жетісудың жаңарған,өзгертілген жер-су,елдімекен атауларын анықтаңыз; жер-су,елдімекен атауларының өзгертілуі, тарихи атауларының қайтарылуы дұрыс па, ойыңызды білдіріңіз» деген жетекші тапсырмалар, нұсқаулар арқылы студентті өздігінен жұмыс істеуге бейімдейміз.

Талқылау. Тапсырмаларды орындау барысында білімгер ономастиология ғылымының ел тарихы, тіл тарихымен, өткені бүгінгі күнмен тығыз байланыста екендігін түсінеді, теориялық білімін толықтыра отырып, СӨЖ үшін берілген әр тақырып тапсырмасын нақты көрсеткен жағдайда, туған өлкесін, өскен жерін тануға мүмкіндік алары сөзсіз. Байқап отырғанымыздай, әр өзіндік жұмыстың соңғы тапсырмасын практикалық бағытта беруді көздедік.Студент белгілі бір тақырып бойынша материал жинап, талдап, өз көзқарасын, пікірін білдіреді. Презентация, ассоциогарма (ақыл -ой картасы) жасауға дағдыланады. Презентацияда мәтіннен гөрі кесте, диаграмма, видео, сурет, т.б. жағы басым болатындығы белгілі, сондықтан білімгер ойын қысқа, нұсқа жеткізуге, анализ және синтез жасау қабілетін нығайтуға, жалқы есімдерге қатысты материалдарды талдаудың, әдістерін игеруге бейімделеді деп білеміз.

Қорытынды. Жоспарда көрсетілген тақырыптардың әрқайсысына орындау нұсқауы берілуі тиіс. Ол өзіндік жұмыстың нәтижелі болуының кепілі болмақ. Аталған пәнге қатысты орындалатын өзіндік жұмыс студенттердің шығармашылық әрекеті мен ынтасын дамытумен қоса, туған жер, өскен ортасының географиялық, тарихи, әлеуметтік сипатын білуіне игі әсері болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. *Кредитная система обучения: Опыт внедрения, проблемы и перспективы. //Под общей редакцией Мырзалиева Б.А. – Астана: Ғарыш-Ш, 2005, – 225 стр.*
2. *Исмаилова Р. Студенттермен жүргізілетін өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері. «Бастауыш мектеп» журналы. –Алматы, 2012, . – №5,6. – 36-37б.*
3. *Сарбасова Қ., Садуақасова С. Өздік жұмысы– білім беру құрылымының маңызды бөлігі Халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары. –Талдықорған, 2017, – 248б.*
4. *Сүлейменова Г., Килевая Л. Жоғары мектепте ономазиологияны оқыту мәселелері. «Қазақстан ғылымы мен өмірі» журналы.–Астана, 2018, –№5(65). –140б.*

МРНТИ 11.25.41

А.О.Тымболова¹, Г.Ә.Тұрмахан²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҰЛТТЫҚ КОД – ҰРПАҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың “Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру” атты бағдарламалық мақаласында атап өткен “Ұлттық бірегейлікті сақтау” тарауы негізіндегі мәселелердің көріністері талданып жазылған. Рухани жаңғыру дегеніміз – қазақ халқының байырғы заманнан қалыптасып келе жатқан салт – дәстүр, әдет – ғұрып, мәдениетін сақтай отырып, жаңа заманғы өркениеттер және адамзаттық құндылықтармен байыту болып саналады. Елбасымыздың “Ұлттық салт - дәстүрлеріміз, ана тіліміз бен фольклорымыз, әдебиетіміз, жөн - жоралғыларымыз, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс”, - дегені мәңгілік ел болудың кілті болса керек.

Ал, жаңғырудың басты талабы – халықтық ұлттық кодты сақтау. Мақалада сол ұлттық кодтың кілті тілде екені айтылады. Тіліміздің өміршең болуы – ұрпақ тәрбиесіне тікелей қатысты екені түсіндіріледі. Ұлттық кодымыз сақталған жерде – ертеңіміз бар, жарқын болашақ бар.

Кілт сөздер: ұлттық код, тіл, салт – дәстүр, мәдениет, ұрпақ тәрбиесі, ұлтжандылық, құндылық, “Мәңгілік Ел”.

А.О.Tymbolova¹, G.A.Turmakhan²

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

² Kazakh National Women Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

NATIONAL CODE – VALUE OF THE GENERATION

Abstract

This article analyzes the issues of the section “Preservation of National Identity”, which was discussed in the program article of the First President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev “Orientation to the future: spiritual modernization”. Spiritual modernization is the enrichment with modern civilizations and human values, customs and traditions of ancient times. The key to eternity is the fact that the leader of our nation «National tradition - our traditions, our native language and folklore, literature, traditions, national spirit must remain forever.» And the main requirement of modernization is to preserve the national code. The article identifies the key of national code is in the language. The fact that our language is viable is directly related to the upbringing of generation. Where our national code is stored - we have a bright future tomorrow.

Keywords: national code, tongue, tradition, culture, upbringing of the generation, patriotism, value, «Mangi El».

А.Тымболова¹, Г.Турмахан²

¹ *Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

² *Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан*

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОД-ЦЕННОСТЬ ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация

В данной статье анализируются вопросы раздела “Сохранение национальной идентичности”, о котором говорилось в программной статье Первого Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева “Ориентация на будущее: духовная модернизация”. Духовная модернизация - это обогащение Казахстанцев современными цивилизациями и общечеловеческими ценностями, сохранение традиций, обычаев и традиций древних времен. Ключом к вечности является тот факт, чтокак сказал лидер нашей нации “национальная традиция, обычаи, наш родной язык и фольклор, литература, традиции, национальный дух должны оставаться навсегда”. И главное требование модернизации - сохранить национальный национальный кодекс. В статье говорится, что ключ к этому национальному кодексу находится на языке. То, что наш язык жизнеспособен - напрямую связано с воспитанием потомства. Если в будущем сохранится наш национальный код – то у нас светлое будущее.

Ключевые слова: национальный код, язык, традиция, культура, воспитание поколения, патриотизм, ценность, “Вечная страна”.

Кіріспе. Елбасы Н.Ә.Назарбаев “Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру” атты мақаласында қазіргі қазақ қоғамының алдына үлкен, айрықша маңызды мәселелерді қойған.Елбасымыздың мақаласы қоғамдық сананы жаңғырту мен ұлттық идеологиялық бірлестікті жетілдіру бағытын қамтиды. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Мұнда біз ұлттық код сақталмаған жағдайда рухани жаңғырудың жаңғырыққа айналуын, рухани жаңғырудың - ұлттық мәдениетіміз бен ұлттық кодымыз сақталмаса жүзеге аса алмайтынын байқаймыз. Ұлттың мұраты – мемлекетіміздің басшысы осыған дейінгі ширек ғасырлық сындарлы саясатындағы “бір халық, бір ел, бір тағдыр” деген ұстанымындағыдай біртұтас ұлт болу.Сонымен қатар, бәсекелік қабілетті арттыру, мәдени және сана ашықтығына ұмтылу, қанымызға сіңген, тамырымызда бүлкілдеген ізгі қасиеттерді қайта түлету, қанағатшылдық, қарапайымдылық, үнемшілдік сияқты болмыс-бітімге қол жеткізу – ұлт мұраты [1., 1]. Әсіресе, ұлттық біртектілікті сақтау, ұлттық кодты жойып алмау деген өзекті мәселелердің өзін зерделеп, айшықтап жеткізіп, көрсетіп беруі Елбасының мақаласының

салмағын арттыра түсіреді. Елбасы мұндағы мақаласында жастарымыздың көкірегі ояу, көзі ашық болуын діттейді. Болашақ – жастардың қолында, еліміздің тізгінін ұстар осы жастар деп сана – сезімін оятуда мейлінше көп қайрат – жігерін жұмсайды.

Әдістеме. Қазіргі таңда өзін - өзі тану құбылысы бүкіл әлемде маңызды рөл атқарады. Біздің қазақ жұртымыз да өзін - өзітану үшін Елбасымыз Н.Назарбаев аталып отырған бағдарламалық мақаласын жариялады. Байқағанымыздай, мақалада “ұлттық кодты табу мәселесі” ерекше аталып өткен. Осындағы ұлттық кодты табу дегеніміз - түп негізінді табу десек қателеспеспіз. Қазақтың түп негізі – ғасырлар бойы өзі жасаған руханиятында, тілімізде, салт-дәстүріміз, мәдениетіміз бен фольклорымызда екені белгілі. Осындағы тіл мәселесі бүгінгі таңда қолға алынуы керек мәселе. Тілді үйренудің талаптарын атап өтер болсақ...“Тіл үйрену – тың игеруден де қиын іс”,- демекші Қонысбай Әбіл, тілді үйрену - ынта мен уақыт талап етеді. Ғалымдардың пікірінше, тіл үйрену адам баласына оңтайлы болуы үшін үйреніп отырған тілінде кемінде 300-400 сөз білу керек екен. Бұл зерттеу бойынша түйеріміз, сөзді жаттау – тиімді тәсіл, сол арқылы тіл үйрену процесі оңтайлы болмақ.

Жастарға ана тілімізді үйретуде төмендегідей әдіс-тәсілдерді қолданар едім:Мемлекеттік тілімізді оқытуда біз деңгейлеп оқыту теориясын пайдалансақ, қоғамда қазақ тілінің қолданыс шеңбері кеңейтіле түсіп, сауатты сөйлеу қарқынды дамиды, әрі қысқа мерзімде үйреніп шығуға да кепіл.

Мемлекеттік тілді үйренушіге диагностикалық тест бойынша көрсеткіш 3 деңгей негізінде жүзеге асады.Олар: жалпы қазақ тілі (A2), академиялық қазақ тілі (B1), іскерлік қазақ тілі (B2);

Бірінші “Жалпы қазақ тілі” бөлімінде лексикалық және грамматикалық материалдар ,әрі түрлі дағдылар : оқылым, тыңдалым, сөйлеу дағдылары мен жазу дағдылары деңгейін ұштау жүйесі жүзеге асырылады;

Екінші “Академиялық қазақ тілі” B1 деңгейіне сөйлемнің күрделі құрылымдары, ғылыми публицистикалық стилі мен жазбалары, ғылыми терминология тән. Мұнда да 4 дағдыны сөйлеу әрекеті бойынша жетілдіреді.

Үшінші “Іскерлік қазақ тілі” бөлімі атап тұрғандай, іскерлік қарым – қатынасқа қажетті іскери кездесулерге дайындық, оны өткізу барысындағы мемлекеттік тілде презентация жасау, іскери хат алмасу, келісімшартқа отыру сынды құзіреттілікті дамытады.

Бұл деңгейлі курстан өту арқылы мемлекеттік мекемелердің қызметкерлері дағдыларды мемлекеттік тілде меңгере алады [2., 13-15]. Және де, біз ана тілін дамытуды мекеме қызметкерлерінен бастасақ тиімді, себебі, қызметкер қай тілде іс жүргізсе, клиент те сол тілде қарым – қатынас жүргізетіні мәлім. Осылайша біз мемлекеттік тіліміздің қолданыс аясын кеңейте түсіп, жойылып кетпеуіне қарсы тұра аламыз.

Нәтижелер және талқылау. Елбасымыз сұхбатында: “Қазақтың қазақтығының басты белгісі – қазақша сөйлеу. Үйде де, түзде де. Баласымен де, немересімен де. Досымен де, туысымен де. Бажасымен де, құдасымен де. Тек осыны жасаған адамның өзі ана тілін өркендетуге өзінің титтей де болса үлесін қоса алады... Осы 17 жылдың ішінде орыс тілді қазақтар өзінің ана тілін үйренуге міндетті еді. Бұл талап ешқандай да адам құқығына қол сұғу ретінде қаралмауға тиіс. Бұл – парыз. Перзенттік парыз. Адамдық парыз” [1., 5],-деп әрбір қазақ азаматына ұлттың алдындағы азаматтық парызын айқындап берген. Орыс тілділеніп кеткен кейбір қазақ азаматтарының санасына бұл сөздерден артық сөз жоқ деп білем. Күнделікті өмірде де, әлеуметтік желілерде де қазақ азаматтары орыс тілділерді ана тілінде сөйлеуге тәрбиелеп келеді. Бірақ, бұл мәселеге ой толғап, мән беріп жүргендер бірең – сараң. Одан ары Елбасымыз: “Менің елбасшы ретінде де, қазақ ретінде де парызым – қазақ тілін өсіріп - өркендету... Қазақ елі барда, қазақ тілі де болады. Өседі. Өркендейді. Мен “Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде” деген сөзімді тағы қайталағым келеді. Қазақ тіліне қамқорлық жасау менің перзенттік те, президенттік те

парызым”, - деген болатын. Бұл – Елбасымыздың жүрекжарды сөзі, мәңгілік ұстанымы, азаматтық көзқарасы [3., 45].

Абай Құнанбаев өзінің әлемге әйгілі “Ғақылия сөздері” арқылы қазақ халқын XX ғасырға дайындаса, Нұрсұлтан Назарбаев ел-жұртын XXI ғасырға даярлаудың жолын нұсқап көрсеткен. Біз ұлттық код-тілде деп отырмыз ғой, иә ол солай. Орыстілді, орыстанып кету деп отырғанымыз – өз тілімізді құрметтемей, бір ауыз сөзін білмейтін қазақ азаматтарына қатысты. Орыс тілін білу – қазіргі заманның талабы. Ғылым-білімді үйрену үшін орыс тілмен қатар ағылшын тілін де білгеніміз абзал. Осыған орай Абай атамиздың айтқаны бар: “Мал тапса, қарын тояды. Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін, не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі. Орысшаокукерек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәріорыстатұр. Зарарынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі, олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек – көзің ашылады”, - деп айтқан Абай. Тағы бір сөзінде “Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі дейді. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейік, мұны көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек”, - дейді Абай [4., 5]. Бұл сөздерді ұлы ақын жұртына жауығып айтқан жоқ, жаны ашып айтты. Кеменгер сол заманның болмысын айта отырып, қазіргі заманның ұрпағына тәрбие болатын көсем сөздерді айтып кеткен. Мұнда біз ұлы ойшыл Абайдың бір ғасырлық даму кезеңін ерте бағдарлап бергенін жоққа шығара алмаймыз. Елбасымыз да халқына солай жол сілтеп, бағыт – бағдар беріп отыр. Ол да Абай сияқты келешектің келбетін елдің бәрінен бұрын байқап отыр. “Табысты болудың іргелі, басты факторы білім екенін әр адам тереңінен түсінуі керек, Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында оқу – білім әр уақытта бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен де биік қоятын ұлт қана табысқа жете алады” [1., 2], - деуінде астарлы ақиқат, үлкен мағына жатыр. Мұнда ұлы ойшыл Абай атамиз бен ұлы саясаткеріміз Елбасы Н.Назарбеуының ойы бір төңіректен шығып отырғанын байқауға болады.

Қазіргі таңда заманның ағысына қарай жастарымыздың шетелге еліктесе есін шығаратындай еліктеп, тіпті мекенін сонда ауыстырып, тұрғылықты тұрғынына айналғысы келетіндер қаншама! Әрбір ұлттың өз болмысы болады, ал Елбасымыздың айтайын дегені басқаға емес, өзімізге ұқсау. Үлкен-кіші де осыны ұғынып, осы идеологиямен өмір сүруі тиіс. Біздің идеологиямыз – салт-дәстүріміз бен салт-санамыз болып табылады. Ұлттық код – біздің тегіміз, дәстүріміз, әдебіміз, ғұрпымыз, сонымен қатар тарихымыз бен ана тіліміз.

Яғни, ұлттық код - ұлттық сана мен ұлттық рухтың кемелденуіне, ана тіліміз бен мәдениетімізді, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарымызды көзіміздің қарашығындай сақтап, бағалауға, бағалай отырып, жаңғырта дамытуға үндеп отырған іргелі бағдарламалық бағыттағы құжат болып саналады.

Осындағы Елбасының мақаласындағы кездесетін «ұлттық код» туралы пікірімен бөлісем. Қазақтың ұлттық коды деп қазақ халқының тумасынан табиғатын, рухани бітімін, жаратылыс негізі мен өмір салтын айқындайтын факторлар деп айтқанымыз жөн болар. Ұлттық код тіл мен әдебиеттің, ұлттық мәдениет пен тарихтың бойында сақталары хақ. Ең әуелі, рухани кодымыздың басты тіні, ұлттың күллі қастерлі ұғымдары мен қасиеттерінің өзегі болып тұрған – ұлттық ана тіліміз деп ойлаймын. Яғни, тіл – ұлттық кодтың күретамыры. Қазіргі таңда заманның ағысына қарай жастарымыздың шетелге еліктесе есін шығаратындай еліктеп, тіпті мекенін сонда ауыстырып, тұрғылықты тұрғынына айналғысы келетіндер қаншама! Әлбетте, біз жастар, шетелде білімімізді шындайық, күн сайын дамып отырған елдердің жаңа технологияларын меңгерейік,

мәдениетін үйренейік, бірақ, біз басты мәселені ұмытпауымыз керек! Ол – ана тілімізді, тарихымызды, мәдениетімізді, салт-дәстүрімізді білу, құрметтеу. Келешек ұрпақтың бойына осы құндылықтарды сіңірту біздің мойынымызда екенін жадымыздан шығармау.

“Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте”, - демеуші ма еді атам – қазақ?! Осы орайда айтарым, қазақ тілі – қазір керек болмай қалды, болашағы жоқ тіл дегенді еститін болдық. Неге? Біздің өз тілімізге неге жанымыз ашымайды? Тіл деген модамен жүретін дүние емес, “анам тілі- бабам тілі”,-дегендей, ата-бабамыздың тілін өшірсек, қаншама қайраткерлеріміздің, батырларымыздың, ақын-жазушыларымыздың еңбегін жоққа шығарумен тең емес пе? Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы “Сөзі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады”,- деп бекер айтпаған ғой. Ата - бабаларымыз бізге көркем, керемет бай, шұрайлы тіл тастап кетті ғой. Тіл – біздің елдігіміз, дүниетанымымыз, өзіндік бет-бейнеміз. Тіліміз өшпесін десек, өзге ұлт өкілдерімен өзге тілде емес, оларды қазақ тілінде сөйлеуге үйретіп, халқымызға қатал талап қойғанымыз жөн. Ана тіліміз жоғалып кетпес үшін, қадір-қасиетін жоғалтпас үшін Абай атамыз: “Еждаһатсыз, миһнатсыз, табылмас ғылым сарасы”,- демекші тіліміздің қоғамда қолданыста тыс қалмай, жойылып кетпеуі зор еңбекті талап етеді. Орыстың ұлы ағартушысы Н.Г.Чернышевский айтқандай “Өз Отанына салқын адам бүкіл адамзатқа опа бермейді”. Ана тіліміз, салт-дәстүр, мәдениетіміз, әдет-ғұрыпымыз бен тарихымызды біліп, құрмет тұтып, сүйген адам еліміздің көркейіп, дамуына өз үлесін қосуымен тең. Сонда ғана, жастарымыздың алдыменен сана-сезімі әбден жетіліп, отанына деген, туған жерге деген сүйіспеншілігі оянғанда ғана әлемді таныту артық болмас еді.

Егерде ұлт болып ұйып, әдет - ғұрпымыз бен салт-дәстүрімізді сақтаймыз десек, жастарымызға, келешек ұрпақтарымызға туған тілімізде тәрбие беруіміз қажет. Туған тілге деген құрмет, мәдениетімізге, ел іргесінің тұтастай болуына әсері зор. Жоғарыда атап өткенімдей, ұлттық код әуелі тілде, сонан соң, мәдениетімізде, салтымыз бен дәстүрімізді, мінезімізді айқындайтын ділде. Қазақтың ұрпағының тағылым мол тарихында рухани әрі мәдени болмысы ізгілік – мейірімділіпен әдіптеліп, қайырымдылықпен шыңдалып, ақыл-парасатпен шырайланған. Ұлттық кодымызда адамгершілік, мәдениеттілік, адалдық, инабаттылық, тәрбиелілік, ақыл-парасаттылық, ізгілікпен қатар этикет құндылықтары кеңінен өрістеп, молынан қамтылған. Ұлттық кодта сонымен қатар А.Йассауи, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердіұлы, Ж.Баласағұни, А.Байтұрсынұды, Ә.Бөкейханов, М.Қашғари еңбектерінде әділдік пен парыз астары мен арқауы орасан зор оралымды сөз өрнектерімен халыққа ұғынықты тілмен өрілген. Осында байқадыңыз ба, «тіл-мемлекет-ұлт» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты.Бұл – өзге жаңадан егемендік алып жатқан елдердің саяси – философиясының іргетасы ос ұғым екенін жақсы білгеніміз жөн. Бұл қосарланған ұғымдардың негізінде тіл арқылы мемлекеттің ұлтжандылығының қаншалықты екенін тануға болады.

Үш жүз жылға жуық уақытта біз, қазақ халқы Ресейдің отары болдық. Сол уақыттағы империяның біздің ата-бабадан жалғасып келген ұлттық құндылықтарымыздың қалыптасып, дамуына тигізген зардабы әлі күнге дейін қазақ қоғамына кесірін тигізіп келуде. Мысалы, сол империяның тілінің әсері мен қуаты қоғамымызда әлі күнге дейін сақталуда.

1. Қазақ халқының 40%- ы орыс тілінде сөйлейді;
2. Қазақстан Республикасы халқының 26 %-ы орыстар;
3. Қазақстандағы басқа ұлтардың диаспоралары орыс тілінде сөйлейді;
4. Орыс тілі біз үшін ғылым мен техника тілі.

Бұлардың бәрі де – қоғамның қажеттілігі. Бұл статистиканың өзі қазақ ұлты өз жерінде, өз елінде, өзінің тәуелсіз мемлекетінде өгей баланың күйін кешіп отырғанының белгісі емес пе [5., 20].

Соның бір себебі тәуелсіз қазақ ұлты емес, “қазақстандықтар” болып отырғаны да

рас дүние. Одан бөлек Конституция бойынша мемлекеттік мәртебеге ие болған ана тіліміздің соңғы он жылдықтағы халінің мүшкіл болып отырғаны да көп нәрсені аңғартады. Тәуелсіздік алғанымызға мінекей 28 жыл болады. Жас мемлекет болсақ та, әлем бойынша жер көлемімізбен 9 – орында тұрмыз, ана сүтінен дарыған ана тіліміз бар, мемлекеттік нышандарымыз туымыз, әнұранымыз, елтаңбамыз, ата – заңдарымыз, мемлекеттік басқару органдарымыз бар. Осылайша жеке дара, тәуелсіз мемлекет болып отырсақ та, қасіретіміздің өте күлкілі дүние. Бұл – тіл, тіліміздің қадірсіздігін еліміздің БАҚ атаулыларының небәрі 15 пайызының ғана қазақ тілінде екені тайға таңба басқандай айқындап тұр [7., 6]. Бұл еліміздегі ең үлкен қасірет. Жоғарыда айтқанымыздай, тілімізді дамыту жастар қолында дедік. Жастар БАҚ және әлеуметтік желілерде орыс тілінде жазылып тұрған материалдарды қазақша оқымайды ғой, әрине! Ал, жастар мен жұмыс жасау кезінде мекеме қызметкерлері қандай тілде сөйлейді?

Қорытынды. Жоғарыда ұсынылған тілді дамытуға байланысты берілген курс қолға алынса, тілдің болашағы жарқын болар еді. Бұл курс аясында тілдік сауаттылық пен қатар мәдениетіміз де қалыптасады. Ана тілін білетін өскелең ұрпақ тіл мәселесін қоғамда бірінші кезекке қоя отырып, дамитын болады.

Ұлтжандылық қайта сайран салатын дәуір келді. Әлемдік өркениеттің ұлы ойшылы, философ, лингвист Әбу Насыр Әл-Фарабидің: “Баланы тәрбиелей отырып, білім беру керек”, - дегеніндей, баланы ұлтжанды етіп тәрбиелеу керекпіз. Сонан соң, жастарымыз білім алып, білім жетілдіріп, еліне талмай қызмет ететін нағыз ұлтжанды ұрпақ тәрбиелей аламыз. Сонда ғана бұл ұлтжанды ұрпақ – ұлт зиялылары болмақ. Ұлт зиялысы болу себебі – ұлт зиялысы болуға тұрарлық өркендеріміз ұлтын жанындай сүйетін, ұлттың барлық асыл құндылықтарын бойына сіңірген, білімді де, білікті, текті, қасиетті, қазақ ұлтына тән қарапайым, қажырлы әрі қайратты тұлға. “Тұлпардың – тұяғы, асылдың – сынығы” , - дегендей тұла бойы мейірімге толы, тілге, дінге де берік, қайсар мінезді, рухы да, жаны да таза, ұлты үшін жанын беруге даяр нағыз тұлға болып қалыптасқан. Осындай ұлтжанды, саналы ұрпақтарымыз көп болса, еліміздің ана тілінің ұмытылып, жойылып кету қауіпі жайлы қайғырмас едік. Ойлан, оян қазақ! Ендігі мақсат - өзіміздің өткен тарихымызға үңіле отырып, бүгінгі таңдағы өмірдің талабына сай өзгерген ұлттық кодымызды қайта қалпына келтіру болып табылады. Бұл үшін әрбір адамзаттың үлкен талабы мен қажыр-қайраты керек екенін қай-қайсымыз болса да ұғынамыз.

Байқайсыз ба?! Біз ұлттық код дедік, ұлттық кодтың дінгегі – біздің ана тіліміз, салт – дәстүріміз, әдет – ғұрыпымыз, мәдениетіміз, тарихымыз, әдебиетіміз бен фольклорымыз дедік. Ал, біздің ата - бабаларымыздың мұраты, асыл арманы – Мәңгілік ел болу еді. Осы мәңгілік ел болудың дінгегі – ұлттық кодты сақтау болып табылады ғой. Рухани жаңғыру арқылы ұлттық кодымызды қалпына келтіре алсақ, сонда ғана Мәңгілік Ел болуға мүмкіндік туатыны сөзсіз [5., 20].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Омаров Д. Қазақтың ұлттық кодының қалыптасу тарихы /Дін мен дәстүр/. Дәстүр.- 2018.-#4, шілде, 45-бет. -журналда жарық көрген мақалалар
2. Ұлттық код-Абайдың даналығы. Айқын 2017.-13 маусым #86.-5б - газет мақалалары
3. Жаңғыру ұлттық кодты сақтаудан басталады. Егемен Қазақстан 2017.-5мамыр #86. – 6б . – газет мақалалары
4. Назарбаев Н.Ә. “Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру”, «Егемен Қазақстан» жалпыұлттық республикалық газеті, #70 (29051)12 сәуір. 2017 жыл.) 1б. Жалпыұлттық республикалық газетте жарық көрген Елбасы мақаласы
5. Сартқожаұлы Қ. Таста қаланған тағдылым. –Алматы: “Қазақ тілі” баспасы, 2017. – 376 бет. - 20-бет. – Кітап тараушысы

6. Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы 27 қаңтардағы “Қазақстан-2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты” атты Қазақстан халқына Жолдауы. www.akorda.kz/- интернет дереккөздері
7. Л.Есбосынова, М.Дәрменова, М.Бақытқызы. // “Мемлекеттік тілді үйрету: әдіс, тәжірибе, инновация” республикалық семинарының материалдары. Астана, 2017. 13-15б.- семинар материалдары

МРНТИ 16.01.09

А.О.Тымболова¹, М.Н.Хамитова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ПАССИОНАРЛЫҚ – ФИЛОЛОГ МАМАННЫҢ КӘСІБИ МӘНДІ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мақалада жаһандану үдерісінің білім беру жүйесімен қатар оқытушы тұлғасына да жаңа талап қойғандығы туралы баяндалады. Бүгінгі қоғам жаңа формациядағы мұғалімді талап етеді. ХХІ ғасырда, яғни қатаң бәсеке кезеңінде оқытушының тек білім мен идея иесі болуы жеткіліксіз, оны жүзеге асыра білетін тұлғаны қалыптастыру маңызды екендігіне баса назар аударылды. «Пассионарлық» ұғымының мағынасы, түрлері ашыла отырып, педагогикалық пассионарлықтың білім беру үдерісіндегі мәні мен маңызы қарастырылды. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан осындай идеяшыл, білімді, жасампаз, келешегін бағдарлай алатын жан-жақты дамыған жас жеткіншектерді тәрбиелеуден басталып, өз елінің жарқын болашағы үшін өз білімі мен білігін сарп ететін әрекетшіл пассионар тұлғаларды қалыптастыру қажеттігі сөз етіледі.

Кілт сөздер: пассионарлық, пассионар тұлға, педагогикалық пассионарлық, оқытушы тұлғасы, жаңа формация мұғалімі, тұлға қалыптастыру, пассионарлықтың құрылымы.

А.О.Тымболова¹, М.Н.Хамитова¹

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ПАССИОНАРНОСТЬ – КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНО ЗНАЧИМЫЙ ОБРАЗ ФИЛОЛОГА СПЕЦИАЛИСТА

Аннотация

В статье раскрываются вопросы качественного образования в глобальном образовательном пространстве, в котором необходимо сформировать пассионарную личность преподавателя. Рассматриваются значение и виды понятия «пассионарность», уделяется внимание педагогической пассионарности в системе образования. Казахстан, стоя на пороге глобализации должен воспитывать высокоинтеллектуальную активную молодежь.

Ключевые слова: пассионарность, пассионарная личность, личность преподавателя, креативный учитель, педагогическая пассионарность, формирование личности, структура пассионарности.

А.О.Тымболова¹, М.Н.Хамитова¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

PASSIONALITY AS A PROFESSIONALLY SIGNIFICANT IMAGE OF A PHILOLOGIST SPECIALIST

Abstract

This article is about demands which were appeared in the works of teachers and educational system due to globalization. Society exacts a creative teachers. The main item of this article is about that this century exacts the teacher who is able to do an action, not the teacher who just thinks and says his or her new ideas. This article explains the meaning of “Passionarity” and its role, also importance in educational system. The article says about that a new world and our country need to qualify clever and intelligent youth who cares about the future of their country and work hard for its future.

Key words: passionarity, passion person, teacher, creative teacher, pedagogical passionarity, to qualify a person, the structure of passionarity.

Кіріспе. Еліміз әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуы үшін қашанда білімді әрі өзін-өзі жүзеге асыра алатын азаматтарға мұқтаж екені белгілі. Қазіргі білім беру жүйесінің міндеті – өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі тәрбиелеуге қабілетті, белсенді, бастамашыл тұлғаны дамыту мен тәрбиелеудің жолдары мен құралдарын іздеу. Соңғы жылдары жас жеткіншектердің де, ересек адамдардың бойында, енжарлық, ұялшақтық, тұйықтық, немқұрайдылық, жалқаулық, компьютерге тәуелділік, т.б. салдарынан депрессияға ұшырау жағдайлары жиі кездеседі. «Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «Ғасырлар мақсаты – саяси-экономикалық және рухани дағдарыстарды жеңіп шыға алатын, ізгіленген ХХІ ғасырды құрушы іскер, өмірге икемделген, жан-жақты жеке тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыру», -деген тұжырым жасады. Бұл ғасыр – енжарлық пен селқостықты көтермейтін, кешірмейтін уақыт. Замана көшіне ілесіп қана қоймай, алдын ала болжай білетін, жасампаз, тапқыр, өзінің жарқын идеясына берік, әрекетшіл тұлғаны қалыптастыру қазіргі білім үдерісінің талабы болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда ЖОО оқытушысының пассионарлық тұлға болып қалыптасуы және оны әлеуметтік мәні бар іс-әрекетке бағыттау осы талап үдесінен шығады деп білеміз.

Тұңғыш Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың халыққа жолдауында «білімі мен білігі жағынан шетелдегі замандастарымен бәсекеде жеңілмейтін, рухы кемел қазақстандықтардың жаңа ұрпағын тәрбиелеу жаңа формация мұғалімінің еншісіне тиері хақ. Жаңа формация мұғалімі дегеніміз –рухани-шығармашылық тұрғыдан дамыған, кәсіптік біліктілігімен, педагогикалық дарындылығымен және жаңалыққа ұмтылысымен танылатын, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары тұлға» деп айқындап берді.

Әдістеме. Л.Н. Гумилев тұжырымдамасы бойынша пассионарлық - адамның белсенді өмірлік ұстанымын қамтамасыз ететін тұлғаның қасиеттер жиынтығы. «Пассионарлық» термині латынның «пассио» сөзінен шыққан, ол қайғы-қасірет, сондай-ақ құмарлық, жан толқынысы деген мағынаны білдіреді[1]. Ол пассионар адамдарға жігерлі, белсенді, эмоционалды тұлғаларды жатқызады. Аталған ұғымды Л.Н. Гумилев этникалық топтардың дамуын бақылау үшін қолданған. Этникалық топта қаншалықты пассионар адамдар пайда болса, соғұрлым ол өміршең болатындығын бағамдаған.

Пассионарлық – биологиялық құбылыс қана емес, сонымен қатар әлеуметтік-педагогикалық құбылыс, сондықтан жеке тұлғаны арнайы орта және тәрбие-білім беру жағдайларын жасау арқылы дамытуға болады;пассионарлық қасиетті дамыту адамның әлеуетін ескере отырып, адамның тұлғалық белсенділігін қолдау арқылы қалыптастыруға мүмкін болады;педагогика саласындағы осындай бағыттағы зерттеулер адамның пассионарлық қасиетін дамыту жолдары мен тәсілдерін анықтауға, адамның әлеуетін

ашуға, белсенділікті қоғамға да, жеке адамға да, әлеуметтік маңызды қызметке де бағытталған іс-шараларға бағыттауға көмектеседі.

Этнографиялық пассионарлық – адамның мақсатқа ұмтылысында (көбінесе иллюзиямен) және осы мақсатқа жету үшін ауыртпалық пен құрбандықты қабылдау қабілетінде көрінетін белсенділік. Пассионарлар [1] - сыртқы және қоршаған ортадан өзін-өзі сақтау үшін қажет энергиядан асыра көп энергияны сіңіре алатын, сондай-ақ сол энергияны қоршаған ортаға бағытталған мақсатты жұмыс түрінде бере алатын, энергияға бай типті адамдар. Оны әлеуметтік арнаға бағыттау, педагогиканың міндеті болса керек. Л.Н. Гумилев пен оның ізбасарлары этникалық топтардың даму үдерісі (демек, адамзаттың даму үдерісі) пассионарлықтың құлдырауы мен өркендеуіне негізделген. Пассионарлық шиеленістің өсу кезеңінде, жоғары дәрежелі пассионар адамдар көбейген кезде, олардың ұстанымдары мен идеялары қатайып, этностар өзгеріске ұшырайды, тарихтың маңызды кезеңдері жасалады және қоғам дамуының жаңа кезеңі басталады. Қоғамда пассионар адамдардың саны төмендеген кезде, үйлесімді және субстанционалды адамдар басым болады да, этностар оған енгізілген өзгерістерді ары қарай тек қана дамытып отырады. Этностың тұтастығы үшін ең қауіпті сәт – пассионарлықтың тым төмендеуі, осы кезде қоғам оларға қарсы әрекет етіп, өзінің инертті күшімен басады. Бұл кезеңде этникалық топтардың толығымен жойылу қаупі де болады.

Л.Н. Гумилев этностардың барлық мүшелерін пассионарлықтың көрініс табуына байланысты үш деңгейге бөледі: пассионар, үйлесімді және субпассионар.

Нәтиже. Айқын пассионарлық жеке тұлғаның құрылымында шығармашылық, идея мен идеалдар үшін құрбан етуге және қосымша күш-жігер жұмсауға дайын болуды, әлемді, әсіресе қоршаған ортаны өзгерту қажеттілігі мен қабілетін айқындайды.

Пассионарлықты кемдеу тұлғалар (үйлесімділік) өзін қоршаған ортамен тепе-теңдікте ұстайды. Үйлесімді адамдар қоршаған ортаға тез бейімделеді, пассионарлықтың жігерін көрсетпейді. Мұндай адамдарда этникалық топта маңызды қызметті орындайды және олар оның басым бөлігін құрайды. Олар тұрақтылықты сақтайды, материалдық құндылықтарды жинақтайды, оларды бұрыннан бар үлгілерге сәйкес қайта жаңғыртып шығарады. Олар сыртқы қауіпті сезінбейінше, пассионарлыққа мұқтаж емес. Негізінде, бұл интеллектуалдық және моральдық тұрғыдан толыққанды бейімделген қарапайым адамдар. Үйлесімді адамдардың ерекшеліктерінің ішінде адамгершілікті, адамның әлсіздіктеріне деген шыдамдылықты, төзімділікті атап өтуге болады. Патриотизмді ұлттық өткеннің салт-дәстүріне деген махаббат ретінде, құмарлықтар көрсеткен жанқиярлықпен «үйлесімді адамдар» - табиғатты сүюмен алмастырады.

Субпассионарлық жалқаулықты, енжарлықты, сатқындықты, идеалдар мен саналы конструктивті ұмтылыстардың жоқтығын білдіреді. Пассионар және пассионар емес адамдардың жағдайын сипаттау К.Г. Юнгта да кездеседі: «Қалыпты» болу, жалпы талаптар деңгейіне көтеріле алмаған жолы болмайтын адам үшін ыңғайлы. Бірақ қабілеттері орташа деңгейден әлдеқайда жоғары, күнделікті жұмысын жасап, жетістікке оңай қолжеткізетін адамдар үшін үйде құр жату зерігу, тығырыққа тірелу дегенді білдіреді. Мұндай адамдар нәтижесінде қалыпты болғаны үшін жүйкесі «жұқарады», ал басқалары керісінше солар сияқты қалыпты болғысы келеді.

Әлеуметтік пассионарлық – бұл өмір сүру жағдайларын өзгертуге, ескі стереотиптер мен дәстүрлерді бұзуға, қоғам мүшелеріне жаңа, дамып келе жатқан, қолайлы өмір сүруге жағдай жасауға бағытталған әлеуметтік субъектілердің (қоғамдар, таптар, топтар, жеке тұлғалар) позитивті әлеуметтік белсенділігінің жарқын көрінісі. Әлеуметтік пассионарлық – бұл жеке де, ұжымдық да құбылыс. Әлеуметтік пассионарлықтың дамуымен жеке тұлғаны тәрбиелеу және әлеуметтендіру үдерісінде келесі мәселелерді шешуге болады: жеке тұлғаны көшбасшылыққа тәрбиелеу, пассионарлықты топ ішіндегі тұлғаларға тарту арқылы пассионар ұжымды тәрбиелеу,

пассионарлылықтың субстанционалды тұлғаға әсері (пассионарлылыққа еліктеу, эмпатия, көмек және т.б.), пассионарлылықты (комплементарлық, бейімділік, белсенділік және т.б.) дамыту арқылы жеке тұлғаның әлеуметтік бейімделуін жетілдіру.

Психологиялық пассионарлық – бұл энергетикалық негізге ие мінез белгілерінің дамыған жиынтығы: белсенділік, қызығушылық, құмарлық (эмоционалды да, танымдық та, іскерлік те), сонымен бірге бұл мақсаттылық, табандылық, қайсарлық және т.б. көрініс табатын қайшылық, жағымсыз агрессивтілік. Пассионарлылыққа деген қызығушылық психологиялық әртүрлі зерттеулерде көрініс табады.

М.И.Коваленко пассионарлылықты темперамент пен тұлғаның мотивациясымен байланыста зерттеді [2]. Л.Н.Гумилевтің тұлғалық типологиясы мен Леонхард бойынша мінез-құлық акцентуациясының психологиялық типологиясымен салыстырды.

Биологиялық пассионарлық – биологиялық тұрғыдан алғанда, құмарлық биологиялық инстинкт ретінде көрінуі мүмкін: іс-әрекет инстинкті, билік инстинкті, жыныстық инстинкт [3]; қоршаған орта энергиясын сіңіру және пайдалану мүмкіндігі [1]; пассионарлық қасиеттің мутациялық рецессивті белгісі ретінде [4].

Педагогикалық пассионарлық – бұл білім беру жағдайларын (тәрбиелеу, оқыту) жасауға бағытталған білім беру үдерісінің жоғары тиімділігін қамтамасыз ете алатын, мұғалімнің педагогикалық құзіреттілігін өзін-өзі жетілдіру және өз белсенділігіне негізінде білім беру әрекетінің барлық субъектілерінің тұлғалық әлеуетін жүзеге асыруға септігін тигізетін педагогикалық белсенділіктің айқын көрінісі.

Педагогикалық пассионарлық педагог пен оқушы арасындағы белсенді конструктивті өзара әрекеттестіктен көрінеді, тұлғаның конструктивті агрессивтілік, жетілген эмоционалдылық мақсаткерлік, кедергілер мен шектен тыс шиеленісті жеңе алатын, бейімделе алатын, ішкі түйсігі дамыған әлеуметтік мәнді қасиеттерді қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Талқылау. Пассионарлықтың құрылымы, көрсеткіші туралы ғалымдар әртүрлі көзқарасты қолдайды. Мәселен, Л.Д. Рассказов этногенетикалық әдісті тоқыраудың табиғаты мен тоқырау құбылыстарын зерттеу үшін қолданады (пассионарлық шиеленіске қатысты). С.Д. Бородин пассионарлықты әлеуметтік және тарихи динамиканы және кәсіби мәдениет жағдайларын талдау үшін қолданатын бірден-бір термин ретінде қарастырады. Н.И. Гульнева-Луговская этногенездің пассионарлық тұжырымдамасын ұлттық-мәдени сәйкестікті құрудың негізі деп түсіндіреді. М.П. Карпенко тұлғалық пассионарлықты инновацияны ендіру мен дамытуда қажетті құрамдас бөлігі деп қарастырады. Сондай-ақ кейбір ғалымдар (В. А. Петровский) пассионарлықты белгілі бір жағдай үстіндегі белсенділікпен теңестіреді. Н.В. Сапрыгина оларды сәйкестендіруді жөн көрмейді, пассионарлық тек қана шамадан тыс белсенділік пен тәуекелділікке бейім болу ғана емес, бұл жерде тұлғалық және қоғамдық мәні бар идеяның болуы, сол үшін тәуекелге бару деген сөз деп пайымдайды.

Аталған ғалымдардың пікірлерін топшылай келе, біз И.Н.Стребкованың ұсынған көзқарасын басшылыққа аламыз. Пассионарлықтың өлшемдері ретінде жоғары идеялылық, идеяның субъективті маңыздылығы мен бірегейлігі, идеяны жүзеге асырудың құралдары мен әдістерін, жолын таба білу қабілеттілігі, әрекетке дайындығы, агрессияны қабылдауға дайын болу, қарым-қатынасқа түсе білу, ерік-күшінің болуы, табандылық, тұтастық пен сенімділік, синергиялық, пассионарлық индуктивтілікті (білім алушыларды шабыттандыра алу) қарастырады. Бұлардың көрсеткіштеріне идеяны нақты құрастыра білу, кездейсоқтыққа дайын болу қабілеті, табандылық, жеке құндылықтардың тәуелсіздігі, идеяны жеткізе білу қабілетін жатқызады [5, 476.].

Пассионар ағартушылар ретінде саналатын қазақтың бірнеше тұлғаларына тоқталайық. Қазақтың біртуар тұлғасы А.Байтұрсыновтың оқу-ағарту саласындағы ерен еңбегі оны қазақ жазуының реформаторы, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану саласының

термин жасаушысы деген атқа ие қылды. XX ғасырдың басындағы қиын-қыстау заманға карамастан, өзінің халқына лайықты білім беріп, оны қайтсем де білім мен мәдениеттің көгінен көрсем деген ұлы, жоғары идея оны әрекетке итермеледі. Себебі ол осы салада қаншама қудалау мен ауыр жазаға тартылып отырды, бірақ бұл жайттар оны тоқтата алмады. Ақыр соңы өлім жазасымен аяқталғаны көпшілікке мәлім. Егер ол өзінің идеясына берік болмаса, өзінің жеке идеясы қоғамдық мүддеге ұласпаса, ол бірінші қиындықтан кейін-ақ өз мақсат-мұратынан бас тартар еді. Олай болмады. Себебі оның бойында жоғарыда айтылған пассионар тұлғада кездесетін барлық қасиет болды деп білеміз.

Б. Кенжебаев – қазақ әдебиеті тарихын ілкі замандардан бастау алатынын дәлелдеген ғалым. Әйтпесе қазақ әдебиеті сол тұстағы идеологияның шырмауында қалып, «жазу-сызуы жоқ халық» ретінде қарастырылып, әдебиет тарихы ХҮІІІ ғасырлардан, Бұхардан бастау алады деген көзқарасты өз заманында көптеген зерттеуші ғалымдар қолдаған болатын. Б.Кенжебаев аталған пікірге қарсы шығып, тіпті олармен үнемі полемикаға түсіп, өзінің ойын ашық әрі анық жеткізе білген. Осы жолда қаншама қиындық көрсе де, өзінің соңынан ізбасарларды (А.Қыраубаева, Р.Нұрғалиев, М.Мағауин, М. Жолдасбеков, Қ.Сыдиықұлы, Қ.Ергөбек) дайындап, оларға ежелгі әдебиеттің кезеңдерінен тақырып беріп, еңбек жазуға ынталандырдыосы жолда тынымсыз еңбек етті. Бүгінде қазақ әдебиетінің тарихы Б.Кенжебаевтың ұсынған тұжырымдамасын басшылыққа алады.

Р.Сыздық – қазақтың көрнекті ғалымы. Ол да А.Байтұрсынов ұстанған жолды жалғастырушы ретінде қазақ жазуының мән-жайының үнемі басы-қасында жүр. Бүгінгі таңдағы латын әліпбиіне көшу, емле сауаттылығы мәселесі ғалымның үнемі басты назарында.

Қорытынды. Мақаланың өн бойында айтылған пассионарлық, оның көрсеткіштерін айқындау, оны филолог оқытушылардың бойында қалыптастыру – рухани жаңғыру тұсында өзекті мәселелердің қатарына жатады. Пассионарлықтың түрлері көп болса да, педагогикалық пассионарлық білім беру үдерісіндегі жаңашылдыққа өз үлесін қоса алатын, оны жүзеге асыру жолында еңбегін сарп ететін тұлғалар. Өзінің мүддесінен қоғамдық мүддені жоғары қоятын идеясы бар, кәсіби білімді, табанды филолог мамандар саф алтындай тілімізді көркейту жолында бар күш-жігерін жұмсайтыны сөзсіз.

Оқытушылардың, оның ішінде филолог мамандардың пассионарлық тұлғасын қалыптастырудың қаншалықты маңызды екенін мақала аясында көрсетуге тырыстық. Себебі жаһандану үдерісі өзімен бірге түрлі өзгерістерді алып келгені сөзсіз. Қоғамның ашықтығы түрлі үдерістердің тигізетін салдарынан қорғана алу не төтеп беру сияқты қабілеттерді қалыптастыруды талап етеді. Осы ретте болашақ ұрпақты тәрбиелеп қалыптастыратындар – оқытушылар. Әсіресе, тілімізді сақтап қалу, оны керісінше дамытып, қолдану аясын кеңейту жас ұрпақтың еншісінде. Ұрпақты тәрбиелеуде осындай жаңа формацияның ұстаздары қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Гумилев Л.Н. *Этногенез и биосфера Земли*. Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. - 496 с.
2. Коваленко М.И. *Пассионарность как психологический феномен //Сборник научных трудов "Психологические проблемы самореализации личности". Вып. 2 / Под ред. А. А. Реана, Л. А. Коростылевой. Изд. СПб Ун-та, 1999 г.*
3. Александрова Л. А. *Субъективная витальность как личностный ресурс [Текст] / Л. А. Александрова // Психологические исследования. – 2011. – № 3(17). – С. 5-10.*
4. Абрамова Г. С. *Практическая психология [Текст] / Г. С. Абрамова. – 6-е изд., перераб. и дополн. – М. : Академический проект, 2003. – 496 с.*

5Стребкова. И.Н. Педагогические условия развития конструктивной пассионарности будущего преподавателя вуза: дис... канд.пед.наук. – Воронеж, 2017.– 242с.

МРНТИ 16.01.09

Ғ.Б.Шойбекова¹, Ғ.Қ. Абдирасилова¹, С.А. Асанбаева¹

¹ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы қ.,Қазақстан

«ИНЕ» ХРЕМАТОНИМИНІҢ ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа

Мақалада күнделікті өмірде қолданылатын инелердің түрлері, атаулары, мағыналары қарастырылады. Адамзат дамуының тарихи кезеңдерінде гасырлар бойы ұрпақ санасында сақталып, қатталып келе жатқан теңдесі жоқ тарихи, рухани құндылықтарымызды жаңғырту, қазіргі және келер ұрпаққа қалыбын бұзбай, қаймағын сақтап жеткізу саналы қоғам өкілдері алдындағы міндет. Осының негізінде, қазақ әдеби тілдік қорының қайнар көзі, бастау бұлағы әдеби шығармалардан салыстырмалы түрде берілген сипаттамалардан, сөздіктердегі анықтамалардан, ғалымдардың еңбектері арқылы ине хремотонимінің лексикалық таным түсінігін айқындау қажеттігі туындайды.

Кілт сөздер: көне түркі ескерткіштері, сөз этимологиясы, лексикалық мағынасы, ине, хремотоним.

G.B. Shoibekova¹, G.K. Abdirasilova¹, A.S. Asanbaeva¹

¹Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

ETHYMOLOGICAL CHARACTERISTIC OF CHREMATONIME “NEEDLE”

Abstract

The meaning of the word needle in the article, using everyday needs, are the names of their various types. Relative to the dictionary definitions of the characteristics of the works of scientists.

The duty of the conscious community is to preserve the historical and spiritual values that have been preserved for centuries at the historical stages of human development, preserving present and future generations. Based on this, it was necessary to define the concept of lexical knowledge of needle chronology using the works of scientists, the source of the Kazakh literary language fund, the source of comparative characteristics of literary works, and definitions in dictionaries.

Keywords: ancient Turkic monuments, etymology of the word, lexical meaning, needle, chrematonym.

Ғ.Б. Шойбекова¹, Ғ.Қ. Абдирасилова¹, С.А. Асанбаева¹

¹Казахский национальный женский педагогический университет, г.Алматы, Казахстан

ЭТИМОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ХРЕМАТОНИМА «ИГЛА»

Аннотация

В статье рассматриваются виды, названия, значение игл, используемых в повседневной жизни. Долг сознательного сообщества - сохранять исторические и духовные ценности, которые веками сохранялись на исторических этапах развития

человека, сохраняя нынешнее и будущие поколения. Исходя из этого, необходимо было определить понятие лексического знания игольной хронологии с помощью трудов ученых, источника казахского литературного языкового фонда, источника сравнительных характеристик литературных произведений, определений в словарях.

Ключевые слова: древнетюркские памятники, этимология слова, лексическое значение, иголка, хрематоним.

Қазіргі лингвистикадағы маңызды мәселелерінің бірі тарихи мұраларымызда кездесетін, ата-бабамыздың өз ұрпағына қалдырған шығармаларға талдау, сақтау, кейінгі ұрпаққа қалдыру болып табылады. Осыдай өзекті мәселелердің бірі – тарихи хрематонимдерді зерттеу. Тарихи хрематонимдерге ғылымның назар аударуы, хрематонимдерді зерттеу нысаны ретінде алған еңбектер санының артуы – заңды құбылыс.

Қазақ тілі – көне түркі ескерткіштерінен бастау алатын, тарихы терең тіл. Қазақ сөздерінің шығу тегі мен жасалуы, дамуы, мағыналары мен қолданылуы белгілі бір заңдылықтарға сүйенеді.

Тілдің негізін оның грамматикалық құрылысы мен сөздік қоры жасайды. Қазақ тілі өз тарихын көне жәдігерлерден, Орхон-Енисей, «Күлтегін», «Тоныкөк», көнеұйғыр жазба ескерткіштерінен, бастау алады. Ең алғаш қазақ (түркі) сөздерінің сандық, сапалық сипатын көрсететін сөздік жасау ісі орта ғасырдың өзінде қолға алына бастаған. Бұған М. Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегін атасақ болады. «Диуани лұғат ит-түрік» түркі халықтары және тілдері, сонымен қатар 1000 жыл бұрынғы түркілер жайында құнды мағлұматтар беретін өте таптырмас дерек көзі болып табылады. Одан кейінгі кезеңдегі түркі тілдерінің сөздерін жинақтаған. Ұлттық тілдің лексикасын жинақтап, сөздік жасау ХІХ ғасырдың 20-30 жылдарында қолға алына бастады. Атап айтатын болсақ, Н.И.Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского наречия» еңбегінің бір бөлімі сөздіктен тұрған. Ал 10000-ға жуық сөз қамтылған В.В.Катаринскийдің «Киргизско-русский словарь» атты еңбегі – көлемді сөздіктердің бірі.

Қазақ тілінің шартты түрде толық қамтыған деп санауға болатын сөздік – «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» – сөздердің мәнін ұғындыратын лұғаттық, анықтамалық құрал. Тіліміздің лексика-грамматикалық, мағыналық, стильдік үлгілерін көрсетеді. Сөздік үш рет жарық көрген: 1) екі томдық түсіндірме сөздік (1959 – 61, жалпы редакциясын басқарған – академик [І. Кеңесбаев](#)); 2) он томдық академиялық сөздік (1974 – 86, жалпы редакциясын басқарған – [А. Ысқақов](#)); 3) Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» бойынша жасалған 15 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (авторлары А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары).

Бұл сөздіктерден біз зерттеу нысаны етіп қарастырып отырған ине сөзін іздедік. Бірақ Үш сөздіктегі мағынасы бірдей. Еш өзгеріссіз. Бұл сөздіктерде әлі де болса, мағыналық дамуға түскен кей сөздердің түсіндірмелері толық берілмегендігін көреміз. Біздің қыр-сыры мол тіліміздің байлығын толық игеріп, қолданысқа енгізе алмай келе жатқанымызды этнографтар, этнолингвистер, лингвомәдениеттанушылар өздерінің жекелеген мақалалары мен зерттеулерінде айтып келе жатыр.

Мәселен, этнограф Жағда Бабалықұлы Қасымхан Бегмановқа берген сұхбаттарында ұлттық тіліміздің көп мүмкіндіктерін пайдалана алмай келе жатқанымызды, түбір сөздерді жинақтауды, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер құрамындағы түсініксіз сөздердің мәнін ашып, тілдік айналымға, қолданысқа енгізу қажеттігін айтқан болатын. Сондай-ақ сөздерді ел аузынан жинау әдісін ұсынып, іске асыру қажеттігін сөз еткен. Міне, осы мәселелер шешілгенде ғана бүгінгі ұлттық

тіліміздің қын түбінде жатқан алтындай сөздерімізді әр кәсіп түрлерін меңгерген, игерген адамдардан жинақтап, оларды қажетті жеріне жұмсау да тілші қауымның міндетіне енеді.

Осы міндетті негізге ала отырып, тіліміздегі ине түрлері мен атауларын, қызметтеріне байланысты қолданылатын тілдік бірліктердің жинау мақсатында осы тақырыпты зерттеуді қолға алып отырмыз.

Заттық атаулардан бұрын, олардың өздері, яғни заттар, құралдар пайда болғаны белгілі. Кейін келе-келе сол заттың қызметіне, санына, сынына, сапасына, атқаратын қызметіне, тұратын орнына қарай атаулары пайда болған. Заттардың неліктен олай аталғандығын, шығу төркінін, этимологиясын біз заттық-мәдени лексикада қарастырамыз.

Хрематоним – адам өмірінің прагматикалық сферамен байланысты материалдық мәдениет түрлерінің (зергерлік бұйымдар, музыкалық аспаптар, қару-жарақтар т.б.) атаулар.

Қазақ тіл білімінде қазақтың көптеген жекелеген сөздері, сөз тіркестері, белгілі бір кәсіп, тұрмыс сөздері лексикология саласында жан-жақты зерттеліп, қарастырылған. Ол зерттеулерде қазақ тілінің біраз сөздері зерттелген. Зерттермегендері де қаншама. Біздің зерттеу нысаны ретінде қарастырғалы отырған тақырыбымыз бүгінгі күнге дейін зерттелмеген. Ине, жіп, тігін, тігіс атаулары біздің тарапымыздан алғаш рет қарастырылғалы отыр.

Қазір қоғамда кез келген адам түрлі сәнді киім кию, оларды мақтан ету үрдісі бар. Қоғамның коммуникацияға көп түсетін жері – әлеуметтік желілерде қыздардың, қалаберді ер азаматтарымыздың да сыртқы сәндерін паш ету мақсатында жиі суреттерін салады. Өзіміз де жақсы киініп, әдемі болып жүруді қалаймыз. Сол үстіміздегі сәнді, әдемі, заманауи үлгіге сай киімдердің қандай матадан екенін білсек те, қандай инемен, қандай жіппен, қандай тігіспен тігілетінін біле бермейміз. Мәселен, 1-, 2-, 3- нөмірлер көйлек матасын, 4-, 5-, 6- нөмірлер костюм матасын, 7-, 8-, 9-, 10- нөмірлер пальто матасын тігуге қолданылатын қол инелерін арнайы мамандар мен киім тігумен әуестенетін жандар білмесе, қарапайым жұрт оны біле бермейді (ҚҰЭ) [1, 280-286].

Біздің үстіміздегі, иыққа ілер киімдердің барлығы дерлік жіптік тәсіл арқылы жасалып, ұсынылады. Жіптік тәсіл дегеніміз – киім бөлшектерін біріктіру, яғни екі немесе бірнеше қабат материалдардың бір, екі немесе одан көп жіптерден құралатын инешаншымдар арқылы бекітілуі. Ал инешаншым (стежок) дегеніміз – материалдың ине мен екі шаншымы арасындағы құрылым элементі [2, 4].

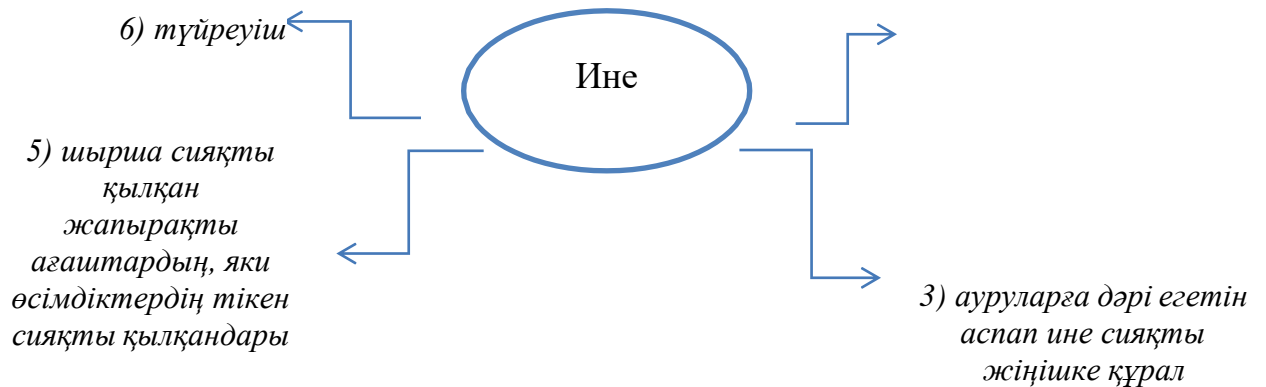
Киімдердің тігілуі тігістерден тұрса, тігіс тігіндер арқылы екі немесе бірнеше қабаттарының біріктірілуі барысында пайда болады. Тігісті жүзеге асыратын бірден-бір негізгі құрал ине мен жіп. Ине, бәрімізге тарихтан белгілі тас дәуірі адамдарының қажеттілігінен пайда болған киім тігу құралы. Алғашқы адамдар инені үшкір сүйектен жасаған [3]. Дәл осы ине талай ғасырлар өтсе де, адам өмірінен өз маңызын жойған жоқ.

Ең алғаш ине пайда болмағаны белгілі. Иненің түп негізі – түрлі тастан қашалып жасалған үшкір зат. Атап айтар болсақ, аң аулау үшін, қорғану үшін қолданылған найза, сүңгі, пышақ т.б. болуы мүмкін. Алғашқы адамдар үшін инеден де бұрын тамақ үшін, өздерін асырап, күн көру үшін жан-жануарлар аулау қажет болды. Осының негізінде пайда болған құралдар келе-келе иненің қажеттілігін тудырып, заттың пайда болуына алып келді.

Түркі тілдерінің бірқатарында ине атауы бірыңғай фонетикалық тізбекке ие. Мысалы, қазақ тілінде – ине, өзбек тілінде – игна, қырым татар тілінде – ине, қырғыз тілінде – ийне, түрік тілінде – игне, татар тілінде – инә, энә, башқұрт тілінде – энә бар

*әр түрлі тоқыма, мақта-мата бұйымдарын,
киім-кешектерді тігу үшін қолданылатын жіп*

Иненің құрылысы 5 бөліктен тұрады: үшкір жағы - ұшы; ұшына қарсы жуан жағы - дүмі; осы дүмінің доғал басы – шүйде; шүйде мен ұштың ортасы, яғни ұзына бойы - тұрқы; дүміндегі жіп өткізетін тесігі - көзі немесе жасуы.

Дәл осы сөз болып отырған ине туралы ХХ ғасырдың көрнекті өкілі Сәбит Мұқанов өзінің «Қазақ қауымы» деген еңбегінде мынадай анықтама беріп, иненің қасиеті мен өмірдегі маңызын да атап көрсеткен: «Пішкен киімді тігетін негізгі құрал – ине. Қазақтар инені қай заманнан бастап пайдаланғаны белгісіз. Қашан болса да, ол қолдан жасалмаған, өндірістік бұйымдармен бірге келген сияқты. Иненің үлкені – тебен немесе жуалдыз аталады. Онымен киіз сияқты қалың нәрсені ғана тігеді.

... Инені қолданардан бұрын отқа қыздырып жасытады. Сонда иненің сыртында жұқа қабыршақ пайда болады. Оның аты «жасу»...» [4, 132]. С.Мұқановтың айтып отырған «жасуы» К.Қайыржанның «Сөз – сандығындағы» жасуға берілген анықтаманың екіншісіне сай келеді: «Жасу – (1) иненің көзі; (2) иені отқа салып жасытқанда иненің сыртында пайда болатын қабыршақ» [9, 152].

Осы анықтамадан бізге түсініксіз бір жағдай бар. Ол К. Қайыржанның «Сөз – сандық» иені отқа салып жасытқанда иненің сыртында пайда болатын қабыршақ» деген түсіндірменің жұмбақтығы. Біздің түсінігімізде жасу деген сөзі – иненің жасуындай деген

Махмұт Қашқари «Диуани лұғат-ит-түрік» («Түрік тілінің сөздігі») еңбегінде ине туралы: «JIGNE – ИИГНЕ: ине. Тебен инені «temen jigne: Темен иигне – Тебен ине» [5, 50], «URT – ҰРТ: иненің көзі, иненің тесігі» деп тоқталып кеткен [6, 71].

М.Бұралқыұлы өзінің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» атты еңбегінде «Ине - металдан жасалған жіңішке сым, бір шеті ұшталған үшкір, екінші жағында жіп өткізілетін жасуы бар тігу сайманы» [7, 233] деген анықтама берген.

Жалпы инелер қол ине және мәшине ине деп екі түрге бөлінгенімен, олардың өз ішінде түрлері көп. Қол ине – қолмен ұстап жіп өткізіп алып киім тігуге арналған, болаттан жасалған, ұшы үшкір жіңішке құрал. Мәшине ине – іс тігетін мәшинелердің жартылай автоматты және т.б. түрлерінде қолданылатын, ұшындағы көзінен жіп өткізілетін бір бөлшегі. Мәшине инесі иілген және түзу болып ажыратылады. Түзу ине сырып тігетін жартылай автоматты мәшинеді, иілген ине жиекті торлау мәшинесінде қолданылады (ҚҰЭ). Мәшине инелері ұшына және қайралу пішіне байланысты 29 түрге бөлінеді (ҚҰЭ) [1, 280-286].

Иненің бірнеше түрі бар. Оның негізгі түрлері жуан-жіңішкелігіне қарай ажыратылады. Қолөнерде, үй тұрмысында қолданылатын инелер жуан-жіңішкелігіне қарай үш топқа бөлінеді: жуан ине, бәсең ине, жіңішке ине (Р.Шойбеков, Қаз. зергер.

лексикасы). Үй тұрмысында қолданылатын қалың матадан жасалған заттар мен тері бұйымдарын т.б. өңдеуге арналған қалың ине түрін жуан ине дейміз. Жуан иненің жәнжеделі ине, жөндем ине деген де атаулары бар. Орташа инені бәсең ине деп айтамыз. Сондай-ақ орташа инені көземел ине деп те адайты [1, 280-286]. Көземел – гипотеза (ғылыми болжам); иненің бір түрі. Көземел инені көзсіз сабақтауға болады [9, 206]. Ал киім тігетін ең кішкентай инені бақа ине дейді (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы) [1, 280-286]. Осыған қарағанда бақа инелер муслин, бәтес, жұқа жайма сияқты материалдарды тігуде пайдаланылады.

Тебен ине – кәдімгі инеден жуан, үлкен ине; жуалдыз. Былайынша айтқанда жуалдыз бен тебен екі атау, бір зат, яғни синонимдес сөздер. Жуалдыз – үлкен қанар, бағар және қаптың аузын тігетін темірден, ағаштан не сүйектен жасалған жуан ине, тебен. Жуалдызбен түйенің жабуы, қалың сырмақ, былғары, тоқым сияқты заттарды сыриды (С.Қасиманов, Қаз. колөнері) [8, 521]. Жуалдыз – тебен (қанардың, қаптың аузын тігу үшін сүйектен, ағаштан жасайды) [9, 167].

Сытық ине – көзі сынған не жарылып кеткен ине. Иненің бұдан басқа түтік ине, мәймөңке, сөзаң, сида жуалдыз, т.б. түрлері бар [9, 364].

Ине тек қолөнерде, үй тұрмысында ғана қолданылмайды, сонымен қатар ине медицина саласында да кеңінен қолданыларды. Мәселен, түтік ине – шприцтің не басқа бір аспаптардың көмегімен адам не мал денесіне дәрі ерітінділерін енгізуге, сұйықтықтарын сорып, сыртқа шығаруға арналған құрал. Медицинада қолданылатын иненің тағы бір түрі хирургиялық инелер. Хирургиялық инелер – операция жасаған кезде адам не мал тіндерін тігуге арналған құрал болып табылады [1, 280-286].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Онбес томдық. 7- том/ Құраст.: Б.Момынова, Б.Сүйерқұлова, А.Фазылжанова және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007 жыл, - Ж – К. – 752 бет. Кітап тараушасы
2. Асанова А., Тастанбекова Г. Киімді конструкциялау және тігу технологиясы: Оқулық. 2-басылым. – Астана: Фолиант, 2012. – 232 бет. Оқулық тараушасы
3. Т.Тұрлығұл, Ә.Төлеубаев, Қ.Құнапина. «Ежелгі Қазақстан тарихы», Орта мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: «Атамұра», 2002 жыл. Оқулық тараушасы
4. Мұқанов С. Қазақ қауымы: (Тарихтық және этнографиялық шолу). – Алматы: Ана тілі, 1995. -304 бет. Кітап тараушасы
5. Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): III томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: ХАНТ., 600- бет. сөздікте
6. Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): III томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. – 376 бет. сөздікте
7. Бұралқыұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007. – 680 бет. сөздікте
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Онбес томдық. 6- том/ Құраст.: Ж.Қоңыратбаева, Ғ.Қалиев, Қ.Есенова және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007 жыл, - Ж – Ж. – 752 бет.
9. Қайыржан К. Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2013. – 480 бет. Кітап тараушасы

ӘДЕБИЕТТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ LITERATURE

МРНТИ 003.07:325.2:82-4(574)

А.М. Абасилов¹

*¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚ ЭМИГРАНТТАРЫ ЕСТЕЛІКТЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ЖӘНЕ СТИЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада естелік жанрының табиғаты, өзіндік стилдік ерекшелігі сипаттала келе, оны әдеби жанр, тарихи жанр, публицистикалық жанр деп те қарастыруға болатыны айтылады. Естелікті кез-келген адам жазатын болғандықтан, оны мақсаты мен міндеті, адресаты мен адресанты, әдеби және тарихи маңызы және өзіндік стилі назарға алына отырып, оның жанр жасаушы белгілері (автор образы, естелік айтушылар саны, естелік нысаны, диктумды мазмұнның түрі және адресат образы) арнайы қарастырылады. Осылардың ішінде автор образына қарай бұл жанрдың екі типі анықталып (өзінің жеке естелігі және басқа біреудің естелігі), олар қазақ эмигранттары (Мұстафа Шоқай, Мария Шоқай, Әлім Алмат) естеліктері негізінде талданады. Естелік мәтіннен диктумды мазмұнның үш негізгі түрі (адамның, жергілікті жердің және дәстүрлі өмір салт сипаттамасы) сараланып, талданып көрсетілді.

Кілт сөздер: естелік, жанр, өзінің жеке естелігі, басқа біреудің естелігі, эмигрант.

А.М. Абасилов¹

*¹Қызылординский государственный университет имени Коркыта ата
г.Кызылорда, Казахстан*

ЖАНРОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПОМИНАНИЙ КАЗАХСКИХ ЭМИГРАНТОВ

Аннотация

В статье, характеризуя особенности своеобразного стиля и природы жанра воспоминания, говорится о том, что его можно рассматривать как литературный, исторический и публицистический жанры. В связи с тем, что воспоминания могут быть написаны любым человеком, учитывая их цели и задачи, автора и адресата, историческую и литературную значимость, а также их стиль, рассматриваются жанровые отличия (образ автора, количество лиц, делящихся воспоминаниями, предмет воспоминаний, вид содержания диктума и образ адресата). В связи с этим в зависимости от образа автора различают два вида этого жанра (собственные воспоминания и воспоминания других лиц), которые анализируются на основе воспоминаний казахских эмигрантов (Мустафы Шокая, Марии Шокай, Алима Алмата). В тексте воспоминаний можно отметить анализ трех видов содержания диктума (характеристика человека, местности, традиционного образа жизни).

Ключевые слова: воспоминания, жанр, свои собственные воспоминания, воспоминания других лиц, эмигрант.

А.М.Аbasilov¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda state University, Kyzylorda, Kazakhstan

GENRE AND STYLISTIC FEATURES MEMORIES OF KAZAKH IMMIGRANTS

Abstract

The article, characterizing the peculiarities of the peculiar style and nature of the genre of remembrance, states that it can be considered as literary, historical and journalistic genres. Due to the fact that memories can be written by any person, taking into account their goals and objectives, the author and addressee, historical and literary significance, as well as their style, genre differences are considered (the author's image, the number of people sharing memories, the subject of memories, type of the content of the dictum and the image of the addressee). In this regard, there are two types of this genre depending on the image of the author (personal memories and the memories of others), which are analyzed on the basis of the memories of Kazakh emigrants (Mustafa Shokai, Maria Shokai, Alim Almat). It is possible to note analyzes of three types of dictum content in the text of the memoirs (character of a person, locality, traditional way of life).

Keywords: memoirs, genre, own memories, memoirs of other persons, emigrant.

Кіріспе. Естелік – әдеби шығарма, мемуар жанрының бір түрі. Естелік — өмірде шынайы болған ірі тұлғалар мен ел тарихында өткен елеулі оқиғалар жайында көзбен көріп, куәгер болған адамдардың сол өткенді еске түсіріп, өз атынан баяндап беруі. Алайда естелікте деректер тарихи еңбектегідей нақтылы берілуі міндетті емес. Естелік автордың өз танымы тұрғысынан баяндалады. Автор естелікте ақиқаттан алшақ кетпей, оны көркемдеп, бейнелеп жеткізуге құқылы. Естелік жанрлық табиғаты жағынан мемуардың күнделік, жолжазба, т.б. түрлеріне жақын [1].

Естелік бірнеше формада жазылуы мүмкін. Бір естелік көргені мен білгені қорытыла отырып жазылса, екіншісі ауызша айтылып, жазылып алынуы мүмкін. Тағы бірі естелікті екінші адамға арнайы дайындалған сұрақтар қою арқылы сұқбат сияқты жазылады. Осындай ерекшеліктеріне қарай қазақ эмигранттарының естеліктерін естелік-эссе, естелік-очерк, естелік-дастан және естелік-сұқбат деп бөліп қарастырылып жүр [2., 56]. Естелікте әдеби көркемдіктің болуы міндетті емес. Өйткені ол көркем туынды емес. Сондықтан оны жазушының жазуы да міндетті емес. Осыған қарағанда естелікті әдеби жанр, тарихи жанр, публицистикалық жанр деп те қарастыруға болатын сияқты. Демек, естелікті кез келген адам жазатын болғандықтан, оны мақсаты мен міндетіне, адресаты мен адресантына, әдеби және тарихи маңызына, жанрлық және стилистикалық баяндалу мен берілуіне т.б. қарай жан-жақты қарастыру керек.

Әдістеме. Естеліктің жанрлық ерекшелігін білу үшін алдымен оның *жанржасасаушы белгілері* негізінде ішкі типологиясын анықтап алу қажет. Біздіңше оларға мыналар жатады: *автор образы, естелік айтушылар саны, естелік нысаны, диктумды мазмұнның түрі және адресат образы*. Осылардың ішінде ең бастысы *автор образы* болып табылады. Т.А.Демешкина әңгіме-естелік жанрындағы автор образы оның болған жайтқа (оқиғаға) тікелей не жанама қатысу тұрғысынан сипатталуы мүмкін екенін айтады [3., 27]. Біздің зерттеуіміздің нәтижелері естелік авторының образын оның әңгімелеушінің өзімен қатынасы тұрғысынан қарастыру дұрысырақ болып табылатынын көрсетеді. Осы белгілерге сәйкес екі жағдайды айтуға болады: *1) естелік авторы – әңгімелеуші* және *2) естелік авторы - басқа адам (әңгімелеуші емес)*. Сонда қарастырып отырған жанрдың екі типі бар деп айтуға болады: *1) өзінің жеке естелігі* және *2) басқа біреудің естелігі*.

Нәтиже. Енді осы айтылғандарды қазақ эмигранттарының (Мұстафа Шоқай, Мария Шоқай және Әлім Алмат) естеліктері негізінде талдап көрейік.

1.Өзінің жеке естелігі. Естелік авторы әңгімелеушінің өзі болған жағдайда «*мен істедім / мен айттым / мен көрдім*» модустік қолданысты пайдаланады. Бұл типтегі естеліктің өзіндік ерекшелігіне өз жадын қайта қарап, көбіне «*есімде*» етістігінің жеке түрінің бірінші жағын қолдану жатады. Біздің жүргізген талдауларымыз жанржасаушы белгілердің тағы бір түрін – *естелік нысанын* анықтауға мүмкіндік беріп отыр. Авторы әңгімелеушінің өзі болған жағдайда әңгіме-естеліктің *екі типтегі нысаны* болуы мүмкін: **1)әңгімелеушінің өзі және 2)үшінші жақ** – әңгімелеуші жақсы танитын, оның өткен өмірінің куәгері болып табылатын адам (адамдар). Осыған сәйкес өзінің жеке естелігінің мынадай типшілік түрі шығады: **а) өзі туралы естелік және ә) өзгелер туралы естелік.**

Өзі туралы естелік, әдетте, әңгімелеушінің күллі өмірін кезең-кезеңімен және нақты сипаттамайды. Бұл тек оның өмірінің жекелеген бөліктерін (моменттерін) ғана (балалық кезіндегі оқиғалар, жұмыс, отбасылық тарих т.б.) еске алу болып табылады. Мысалы, Мұстафа Шоқай «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты естелігінен жұмыс істеген орны, студенттік шағы және туып-өскен жері жөнінде ғана өте қысқа мәлімет қана аламыз [4., 257, 258, 262].

Өзгелер туралы естелікті өзі туралы естеліктің тақырыптық толықтырылуы деп қарауға болады. Мұнда әңгімелеуші, айталық, балалық шақтың оқиғаларын еске алғанда оған қатысы бар адамдардың сол кезеңдегі өмірін сипаттауы мүмкін. Бұл жағдайда ондай нысан ретінде ақпарат берушінің жақын туыстары, ата-анасы, бауырлары, сондай-ақ достары не ауылдастары болады. Мысалы, Мұстафа Шоқайдың жары Мария Шоқайдың «Менің Мұстафам» атты естелігі осының дәлелі бола алады. Осы естелікте Мұстафа Шоқай туралы құнды мәліметтер беріліп, ол жан-жағынан толықтай танылады.

Жоғарыда айтылған **өзінің жеке естелігі** үшін маңызды (релеванты) деп санауымыздағы тағы бір жанржасаушы белгі – бұл **әңгімелеушілер саны**. Осы белгіге қатысты екі типті ажыратуға болады: **1) жеке дара естелік және 2) ұжымдық естелік.**

Жеке дара естелік деп бір ғана адамның әңгімелеуші болуын айтамыз. Ал естелікті айтуға бірнеше адам қатысқанда оны **ұжымдық естелік** дейміз. Ұжымдық естелікке қатысушылар бір жағынан тыңдаушы бола отырып, екінші жағынан белгілі бір қысқа уақытта өздеріне таныс адамдар мен куә болған оқиғалар туралы естелік айту үдерісіне қатысып отырады. Біз зерттеу нысанымыздан ауытқымас үшін және мақаланың көлемдік мүмкіндігіне қарай естеліктің бұл ішкі типтік түріне арнайы тоқталып, талдау жасамаймыз. Оны өз алдына зерттеу нысаны боларлық мәселе ретінде қараймыз.

2.Басқа біреудің естелігі. Әңгімелеуші естеліктің «бірінші дереккөзі» емес болған жағдайда «*мазан айтқан / әңгімелеген*» деген модустық рамкіге ие болады. Мұндай типтегі естеліктің формалді сөзсаптауларына «*анам айтты / мұны әкем айтып берген / атам айтқан*» т.б. қолданыстар жатады. Бұл жағдайда естелік айтушы сипаттап отырған оқиғаларға қатысы жоқ екенін, куәгер еместігін «*олардың қалай танысқанын мен білмеймін / әжем айтқан жоқ / анам айтқан / мен ұмыттым*» т.б. сияқты сөз қолданыстарымен білдіреді. Солай бола тұрғанмен естелік айтушы өз әңгімесінің барынша шынай болуы үшін көбіне төл сөздерді қолданады. Өзгенің сөзін төл сөз ретінде беруде естелік айтушы сол төл сөз авторының сөз қолданудағы жекелік, даралық ерекшелігін сақтауға тырысады. Естеліктің бұл түріне біз Мария Шоқайдың «Менің Мұстафам» атты естелігі толық жауап бере алатынын байқадық. Сондықтан осы айтылғандарды Мария Шоқай естелігінен үзінділер келтіре отырып талдаймыз. Естеліктің «Мұстафа Шоқайдың шежіресі», «Мұстафа мектепте», «Мұстафа Ташкентте» және «Мұстафа қоғамдық-әлеуметтік өмірде» деген бөлімдері көбінесе 3-жақта баяндалып, «*Мұстафаның айтуыниша*», «*Оның айтуыниша*» деген қыстырмаларды пайдалана отырып, Мұстафадан естігендерін әңгімелейді. Ал кейбір тұстары Мұстафаның өз атынан 1-жақта да баяндалады. Енді бірде баяндалып келе жтқан хронология бұзылып, бергі кезеңге өтеді де өзінің куә болғандарын сабақтастыра дәлелдеп жазады. Мысалы,

Мұстафаның туған жылы мен күні, туған жері, әке-шешесі, туған-туыстары, тұрмыс-тіршіліктері Мұстафадан естігендерін еске ала отырып 3-жақта жазса, Мұстафаның Ақмешітке мектепке жазыруға апарғанда әкесімен бірге болған әңгімелері, Ақмешітке көргендері, алғаш татар, орыс балаларымен сөйлесуі, мұғаліммен танысып сөйлесуі, ауылына қайтып келгендегісі, мектепке барар алдындағы жазды ауыл балаларымен қалай өткізгені, ауырып қалып, Ақмешітке бармай станциядағы темір жол мектебінде оқитыны Мұстафаның атынан әңгімеленеді. Автор осы жерде хронологиялық жалғастықты үзеді де 25 жылға алға кетіп, Мұстафаның 1923 жылы жазаған автобиографиялық хатын тұтастай беріледі [5., 396-399].

Естеліктің өзіне тән ерекшеліктерінің біріне болған оқиғаны диалог арқылы беру жатады. Дәл осындай тәсілді автор «Мұстафа – қоғамдық-әлеуметтік өмірде» бөлімінде де пайдаланады. Бұл жердегі ерекшелік көркем әдебиеттегідей автор өз кейіпкерін диалогке түсіру арқылы, сол кездегі оқиғаны оқырманға қаз-қалпында ұсынудан көрінеді [5., 400].

Мария Шоқай естелігінде Мұстафаның балалық шағы туралы айтқандарын есіне түсіре отырып, оны естелік кейіпкерінің баяндауымен береді. Мысалы, «*Ақмешітке келіп, зәулім сарайға түстік. Қала маған аса үлкен әрі шулы көрінді. Адасып кететін шығармын деп қорықтым. Әкемнің қолынан ұстап айрылмадым. Өмірімде бірінші рет орысша сөйлегенді есіттім. Мен ешқашан бұлай сөйлесе алмайтын шығармын, орысша үйрене алмайтын шығармын деп ойладым. Бастарына шапка, фуражка киген адамдарды көрдім. Маңдайшасына жазулы тақтайшалар ілінген үйлерге кірдік...*» [5., 393]. Осы мәтінде, біріншіден, Ақмешіт қаласының бала көзімен қарағандағы көрінісі сипатталады. Сондай-ақ сол тұста Ақмешіт тұрғындарының көпшілігі орыстар немесе орыстілділер болғаны байқалады. Екіншіден, естеліктің бірнеше тұсында автор естелік айтып отырған адамның өз сөзін келтіреді. Мұны *естелік ішіндегі естелік* деп айтамыз. Айталық мұндай естелік ішіндегі естелік «Мұстафа - мектепте» бөлімінде 392-396 бетерінде, яғни 5 бет көлемінде берілсе, одан әрі 396-399 бет аралығында Мұстафаның хаты тұтасымен пайдаланылған. Бұл да сол естелік ішіндегі естелікке жатады. Өйткені хатта Мұстафа өзінің туған ағасы, анасы, әкесінің інісі Оспан, оның өмірі туралы, жеңгесі жайында естелік жазылған.

Талқылау. Белігі ғалым Л.Г.Гынгазова естелік-мәтіннің мазмұны күрделі полипропозиттік диктуммен беріледі, бұл осы жанрдың типтік ерекшелігі болып табылады деп көрсетеді [6., 167-174]. Әңгіме-естелік мәтінін талдау барысында біз *диктумды мазмұнның* (сөйлеудің объективті мазмұнының) үш негізгі түрін анықтадық: *адамның сипаты (портреті), жергілікті жердің сипаттамасы, дәстүрлі өмір салт сипаттамасы.*

1.Адамның сипаты (портреті). Естеліктегі адамның сипаты көбіне оның әрекеті арқылы көрінеді. Естелік өмірде болған оқиғалар мен нақты адамдар жайында мәлімет беретін деректі жанр болып табылады. Сондықтан онда оқиға кейіпкерлерінің автор көзқарасы тұрғысынан портреттері суреттелуі заңды. Айталық, Мұстафа Шоқай «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты естелігінде бірнеше күрескер тұлғалардың: Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Әлихан Бөкейхан, Мұхамеджан Тынышбаев, Ералы Қасымұлы, Хұсан Ибраһим мен Серәлі Лапиндердің жағымды бейнесі мен ел үшін жасаған еңбегінің бағасын бере отырып таныстырады. Мұнда оларды *ғұлама ғалым, көрнекті қоғам қайраткері, дарынды жазушы, қуатты қалам иесі, Ресейдегі мұсылмандардың бірінші әкімі, түркістандық инженер, тілмаштар арасындағы абзал азамат* т.б. эпитеттік қолданыстармен өзіндік бейнелерін береді. Естелікте сондай-ақ автордың сөзімен айтқанда «*түркістандықтардың есінде қайғылы оқиғалармен ғана қалған*» генарал Доховский, генарал Иванов, генарал Самсонов, генарал Мартенс және генарал-губернатор Куропаткиндердің қатігез де залымдық іс-әрекеттері баяндалып, жағымсыз іс-әрекеттері мен болмыс-бейнесін аямай сынға алады.

2. Жергілікті жердің сипаттамасы. Естелікте баяндалатын елеулі оқиғалар мен оның қатысушылары, куәгерлері белігілі бір аумақтық кеңістікте, әлеуметтік ортада өмір сүреді. Сондықтан онда жергілікті жердің, халықтың, этностың, жеке адамның аты, тұрмыс-тіршілігіне, мәдени, әлеуметтік ортасына қатысты атаулары молынан ұшырасып отырады. Айталық, Мария Шоқайдың «Менің Мұстафам» атты естелігінде барлығы – 176 атау қолданылған. Оның 40-ы үлкенді-кішілі қалалардың аты. 17 елдің (мемлекеттің) аты, 6 аймақ, өлке, уәлаят атауы, 5 әртүрлі теңіз, арал, бұғаз, көл, өзен атауы, облыс, форт, аудан, ауыл, жер, аурухана, музей атын білдіретін 22 атау қолданылған, 4 атау тау, орман атын білдіреді, естелікте 18 этноним, 21 әртүрлі лауазым атаулары және 43 антропоним қолданылған.

Бір қызығы Мария Шоқай қазақ жерінде көп болмаған, сондықтан ол бірсыпыра атауларды сол кездегі қолданған қалпында берсе, енді біреулерін естігені бойынша береді. Мысалы, естеліктің басында Мұстафаның ата-қонысы туралы мынадай дерек береді: *«Шоқай би отыздан аса туыстарымен бір ауылда тұрған. Олар 1917 жылғы төңкеріске дейін Ташкент темір жолы бойындағы Саршығанақ маңында, одан 5 киллометр қашық жерде тұрған».* Осындағы «Саршығанақ» атауын кітап редакторлары «Сұлутөбе» бекеті деп көрсетеді [5., 390]. *«Бірақ та мен ертерек Үйшікке жол жүруім керек еді. Ол жерден Мұстафаның көрсетуіне шаанамен Каспий мұзының үстімен Кетікке (форт Александрова) жетуім керек болатын».* Редаторлар мұны Қазіргі **Форт Шевченко** деп көрсетеді. *«Ақыры күткен сағат та келіп жетті. Үйшікпен телефон арқылы байланыс жасалды».* Редакторлар оны Гурьев, қазіргі **Атырау** деп көрсетеді [5., 419].

3. Дәстүрлі өмір салт сипаттамасы. Мария Шоқай естелігінде қазақтың салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары туралы деректер молынан беріліп отырады. Мысалы: *«Қазақ әйелдері бет-жүзін жауып жүрмейді, үнемі ашық ұстайды. Қазақтар әйелді өте құрмет тұтады. Еркектер өз араларында әйелдер туралы әңгіме айтпайды. Бір-бірімен жолығысқанда атын, тазысын сұрайды, әйелдері туралы әңгіме айтпайды»* [5., 422]. Бұл жерде қазақ «қыз – қонақ» деп оны үнемі төрге шығаратыны, әйелді үйдің от-анасы деп құрмет тұтатыны, сондай-ақ ер адамның «әйелдің ісі – үйде, еркектің ісі- түзде» деген қағидамен үй шаруасына араласпайтыны жақсы айтылған.

Естелікте автордың лирикалық көңіл-күйі де беріледі, ол кәдімгі көркем шығарма жазып отырғандай әсер қалдырады. Мысалы: *«...Түндегі дала ауасының хош иісін тіпті де айтып тауса алмаймын, оны сірә ештеңемен салыстыруға болмайды. Көкжиекке көз салсаң, дәл мұхит пен аспанның астасқаны сияқты, бұл жерде жер мен көктің тоғысқанына куә боласыз. Құстар сайрап, жәндіктер шұрқырасады. Осы жарасымды әсемдік арқылы тыныштық пен бейбітшіліктің жаратушы иесіне алғыс сезімін білдіріп жатқандай* [5., 423].

Мария Шоқай естелігінде дәстүрлі өмір салт сипаттамаларын беруде тағы бір ерекшелік бар. Мысалы: *«Дүниеден қайтқан адамды еске алғанда оның өткен өмірі, істеген әрекеттері көз алдыға елестеп, жанды бейнеге айналатыны сондай, жазылғандарды оқи отырып оның өмірінің кейбір тұстарының ұмыт қалғандығын көресің. Көресің де толықтыра түскің келеді, ойың сан-саққа жүгіреді* [5., 389]. Бұл қандай да бір ұлтқа не бір этносқа ғана тән емес, ол - адами ойлау. Ол кез келген адамның туысы, жақыны, қимас досы т.б. туралы ойлағанда, еске алғанда адам миында жүретін табиғи жағымды процесс.

Ал енді бірде Мария Шоқайдың қазақтың өмір сүру салтымен жете таныс еместігінен, қазақша ойлауға келмейтін, өзге жат жұрттық ойлаудан пайда болған сөйлем де ұшырасады. *«Шоқай би отыздан аса туыстарымен бір ауылда тұрған. Ата-бабалары көшпелі, ал Мұстафаның өз әкесі Шоқай отырықшы болған. Егіншілікпен айналысқан, жұртшылық оны би деп атаған»* [5., 390]. Соңғы сөйлемде автор қазақ халқының өмір сүру жолын өзі сипаттап отырған кезеңге дейін **көшпелі, отырықшы, егіншілік, би** деген

4 сөзді қатыстыра отырып береді. Автор қазақтардың байлықты малмен өлшейтінін айта келіп, «бай» және «жарлы» ұғымдарын беруде «көшпелі» және «отырқшы» сөздерін антоним ретінде қолданған. «Шоқай аулы кедей саналатын. Жалпы қазақтарда байлық малмен өлшенетін. Қой, түйе, жылқы мен сиырдың өрісі үшін кең жайылым қажет. Сондықтан да көшпелілер байлық иесі де, ал отырқшы халық жарлы болып есептелген» [5., 390]. Бұл көрсетілген тізімде естелік жанры мәтінінің диктумды мазұнының тек негізгі нұсқалары ғана көрсетілді.

«Басқа біреудің естелігі» деп аталатын бұл типті қарастыру барысындағы мәтіндерден біз естелік айтушының шындығында естеліктегі авторды мүлдем танымайтынын, оны үшінші адам арқылы берілетінін жағдайды да кездестірдік. Мұндай естелік нысанына, әдетте, үшінші адам жатады. Басқаша айтқанда, олар - сырттай ғана танитын, бірақ көзімен көрмеген немесе танитын, көзімен көрген, бірақ ол кезде жас болуына байланысты оның өміріндегі оқиғаларға куә болмаған адамдар. Мұндай естелік түріне қазақ эмигранттары ішінен Әлім Алматтың сұхбат-естеліктері дәлел бола алады [7., 64].

Қорытынды. Сонымен жоғарыда айтылғандарды қорыта келгенде, зерттеліп отырған жанрдың (өзінің жеке естелігі және басқа біреудің естелігі) ішкі типтік айырмашылықтары ондағы модус категориясымен анықталалады. *Модус* дегеніміз - айтушының тыңдаушыға қатысты субъективті ойы. Ал диктум категориясына келер болсақ (*диктум* – бұл сөйлеудің объективті мазмұны), ол біз ажыратып көрсеткен естелік жанрының барлық типтері үшін ортақ белгі ретінде қарастырылады. Мұнан мынадай ой түюге болады: қазақ эмигранттарының естеліктері - бұл бірнеше нұсқада ұсынылатын, түпкі негізі оқиғаны баяндайтын, адамды, жерлікті жерді, дәстүрлі өмір салтын, сондай-ақ түрлі әрекеттерді сипаттайтын, өзіндік стилдік сөзқолданыстары бар күрделі көпмәнділік диктумге ие кешенді жанр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Уикипедия -ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет.
<https://kk.wikipedia.org/wiki/>
2. Жолмаханова А.Б. Қазақ эмигранттарының естеліктері және мемуарлық шығармаларды оқыту. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Қызылорда, 2019. -164 бет.
2. Демешкина Т.А. Теория диалектного высказывания. Аспекты семантики. – Томск: Изд-во Том. Ун-та, 2000. - 190 с.
3. Шоқай М. Таңдамалы. –Алматы: Қайнар, 1999. Т.2. -520 бет.
4. Шоқай Мария. Менің Мұстафам // Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Екінші том. - Алматы: Қайнар, 1999.
5. Гынгазова Л.Г. О речевом жанре воспоминания (на материале языка личности // Актуальные направления функциональной лингвистики. Материалы Всероссийской научной конференции «Языковая ситуация в России конца XX века». – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2001. - С. 167-174.
7. Жолмаханова А.Б. Қазақ эмигранттық әдебиеті: оқу-әдістемелік құрал. – Қызылорда: Ақмешіт баспа үйі, 2019. 150 бет.

МРНТИ 17.82.31

Қ. Е.Абиыр¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

Ж. ТҰРЛЫБАЙҰЛЫНЫҢ «РАЙЫМБЕК БАТЫР» РОМАН-ДИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Аңдатпа

Мақалада Ж.Тұрлыбайұлының«Райымбек батыр» роман-дилогиясын әйгілі тарихи тұлғаның тегіне, өмірбаянына, ерлік істеріне қатысты ел аузында сақталған деректерді толық қамтуға талпыныс жасалған. Мұндағы аңыздық мәліметтерге көркемдік сипат дарытып тұрған–жазушылық фантазия. Көркем туындыда, әсіресе тарихи шығармада біз өзімізге жеткен құжаттар жиынтығы бойынша заман келбетіне жан бітіре суреттеген автор қиялына тап боламыз. Демек тарихи деректер тізбегінкөркем игеретін басты құрал автор қиялы болып табылады. Осы ретте деректіліктің негізгі функциясықаһарманның тағдыр жолын тарихи фондағы қоғамдық-мәдени, жеке тіршілікпен байланыстыра отырып, көркем баяндау болмақ.

Түйін сөздер: проза, шығарма, тұлға, қолжазба, өмірбаян, батыр, қаһарман, сұлтан, хан, шындық, шешім, дерек.

Қ. Е.Абиыр¹

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан*

ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕШЕНИЕ В РОМАНЕ-ДИЛОГИИ Ж. ТУРЛЫБАЙУЛЫ «РАЙЫМБЕК БАТЫР»

Аннотация

В статье сделана попытка полно охватить роман-дилогию Ж. Турлыбайулы «Райымбек батыр» достоверными фактами, сохранившимися в устах народа, касающимися происхождения, биографии, героических поступков знаменитой исторической личности. Здесь мифические сведения носят художественный характер-писательской фантазии. В художественном произведении, особенно в историческом произведении, мы находимся в воображении автора. Таким образом, главным инструментом, художественно осваивающим цепочку исторических данных, является авторская фантазия. В этой связи основной функцией источниковедения будет художественное изложение, связывая судьбоносный путь героя с общественно-культурной, частной жизнью на историческом фоне.

Ключевые слова: проза, композиция, личность, рукопись, автобиография, герой, герой, султан, хан, реальность, решение, факт.

К.Е.Абиыр¹

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

HISTORICAL REALITY AND ARTISTIC DECISION IN the NOVEL of ZH. TURABAJULY "RAIYMBEK BATYR»

Abstract

The article makes an attempt to fully cover the novel-dilogy of J. Turlybayuly “Raimbek Batyr” with reliable facts preserved in the mouth of the people regarding the origin, biography, heroic deeds of the famous historical person. Here, mythical information is artistic in nature, a literary fantasy. In a work of art, especially in a historical work, we are in the imagination of the author. Thus, the author’s fantasy is the main tool artistically mastering the chain of historical

data. In this regard, the main function of source study will be an artistic presentation, linking the fateful path of the hero with social, cultural, private life against a historical background.

Key words: prose, composition, personality, manuscript, autobiography, hero, hero, sultan, khan, reality, decision, fact

Кіріспе. Жалпы тарихи көркем прозаның басты ерекшеліктері ретінде дерекнамалық пен оқиғалардың қоюлығын атауға болады. Осыған орай тарихилық және деректілік категорияларының жанр мәселесіне келгенде қатар жүруі заңды. Себебі тарихишығармаларға арқау болған көркем ой оқырманның ол туралы жеке өзіндікбілім-білігін қажетсінеді. Әсіресе тарихи кейіпкерлерге келгенде рецептивтік тұрғыда автордың қолданысындағы деректік материал оқырманның ол жайында зияткерлік дайындығының болуын талап етеді.

Қазақ әдебиетіндегі Райымбек батыр тақырыбына жазылған прозалық-поэзиялық шығармаларды саралай келе, ғалым Р. Бердібаевтың келесі ой-тұжырымының дәлдігіне көз жеткізе түсеміз: «...Сонымен тарихилық, аяқталып біткен кезең және документтілік тарихи жанрдың басты белгілері» [1,8]. Атап айтқанда, Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» дилогиясының осы жанрлық критерийлердің үдесінен шыққанын аңғару қиын емес. Қазақ даласының қаһарман перзенттерінің бірі Райымбек Түкеұлының ел мен жерді қорғау жолындағы даңқты тағдырын бейнелейтін роман тұтас бір тарихи кезенді суреттейді.

«Райымбек» атауымен «Жазушы» баспасына ұсынылған романның алғашқы кітабы 5 жылға жуық жарық көрмей жатып қалуының себебі кеңес дәуіріндегі батыр тұлғасына қатысты көзқарастар қайшылығынан туындайды. Тарих қойнауында қалған естеліктердің кейінгі заманға жеткені көп жағдайда Райымбек Түкеұлының әулиелік сипатына ойысатындықтан, ол уақытта мұндай шығарманың жарық көруі идеологияға үйлеспеді. Романның алғашқы кітабының «Тамыз таңы» деген атпен баспа бетін көріп, оқырманмен қауышуына осы кездегі Баспасөз комитетінің төрағасы Халит Зікіриянов, баспа директоры Сайын Мұратбеков, баспа редакторы Мұхтар Мағауин сынды ұлтжанды азаматтар септігін тигізеді.

Талқылау. Қ.Жұмаділов, К.Нұрпейісов, К.Уәлиев сынды танымал тұлғалардың баспа процесінде роман қолжазбасына берген рецензиялық пікірлері жазушыны жаңа ізденіс жолына салады. Басылып шыққан романның көркемдік жүйесі мен тарихилық сипаты жайындағы зерттеу, әдеби-сын, қаламдас пікірі түріндегі мақалалар легі кейін «Жұлдыз», «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Жетісу», «Алматы ақшамы», «Өркен» сияқты республикалық баспасөз беттерінде жарияланды. Сөйтіп Райымбектің Бадам батормен жекпе-жекте жеңіске жетіп, батыр атануымен тәмамдалған шығарманың жалғасы «Райымбек батыр» атауымен 1992 жылы жарық көрді.

Ұлт тарихында «Ақтабан шұбырынды» деген атпен қалған қасіретті жылдардың – тұтас бір ғасырдың келбеті роман-дилогияда бір кейіпкердің өсу жолымен көркем өрім табады. Роман ең алдымен Райымбек батырды жаугершілік дәуірдің қаһармандары қатарында тарихи панорамалық ірі планда бейнелеуімен құнды. Бұл – қазақ көркем әдебиетіндегі кең құлашты эпикалық жанрдағы Райымбек тақырыбында жазылған жалғыз туынды. Автор белгілі бір дәрежеде Райымбек батырдың ерлігі мен тарихи істеріне баға беру сынды ұлттық-рухани, тарихи-мәдени міндетті орындауға талпыныс жасаған.

Орыс әдебиеттанушысы Ю.Андреев тарихи романға қойылатын талаптар жайлы: «Шығармада документтік негіз, ақиқат тарихи оқиғалар мен адамдар болуы да шарт» [2, 8], – дейді. Роман-дилогияның кейіпкерлер жүйесі негізінен тарихи адамдардан тұрады. Шығарманың бас кейіпкері Райымбектің төңірегіне топталған әкесі (атасы) Қангелді мен анасы (әжесі) Сұлукө, ата-әжесі Биеке (өмірде нағашы атасы Орақ батыр делінеді) мен Қалиқа, Төле бе, Қойайдар би, Қабай жырау, Өмен би, Есжан, Қанымжан, Күнші, Еңлік,

Берден, Есенбек, Олжабай (аңыз-әңгімелерде шын есімі Аманжол делінеді), Малай, Ақбала, Ақберді, Сатай, Ырыскелді, Аралбай, т.б. тұлғалардың тіршілік арнасы тарихи оқиғалар аясында тартысты сюжеттер негізінде суреттеледі. Бұдан бөлек тарихи кейіпкерлер қатарында эпизодтық деңгейде Болат, Жолбарыс, Сәмеке, Әбілқайыр, Қазыбек, Әйтеке, Абылай, Қабанбай, Наурызбай, т.б. хандар мен сұлтандардың, билер мен батырлар бар. Сондай-ақ романның оқиғалық желісіне белсене араласатын кейіпкерлер тізбегінде қалмақтың Ғалдан-Серен, Секер, Қорын, Ағанас, Шамал, Сары-Манжа сынды хан-қонтайшалары мен Шонай, Қаскелең, Бадам, Боролдай батырлары да кездеседі. «Райымбек батыр» роман-дилогиясындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім сипаты жайлы Қ.Алпысбаев былай дейді: «Әбілқайырдың, Абылайдың немесе өзге де хан-сұлтандардың бейнесін сомдағанда жазушы олар жайлы жазылып қалған тарихи деректердің, халық жадында жатталып қалған мәлімет сорабын мүмкіндігінше сақтауға тырысқан. Алайда, тарихи деректі, құжаттық мәліметті сол қалпында көшіріп бере салған деген ұғым тумаса керек. Абылай жайында дерек те, мәлімет те, ауыздан ауызға көшкен, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, есте қалған әңгіме де көп. Автор соның бәрін жинақтап, ой елегінен өткізе, қиял әлемінде қорыта жан бітіріп, Сабалақтан Абылайға ұласқан тарихи тұлға бейнесін... нанымды жасай білген» [3,427-428].

Сюжетикасына келер болсақ, шығарманың фабулалық желісі негізінен тарихта белгілі ірі оқиғаларды қамтиды. Ал құжаттық негіздің болуы сынды талаптың үдесінен шығу үшін қаламгер әу баста өзіндік шығармашылық стратегия құрғанын байқаймыз. Осылайша, автор көп жағдайда ел аузында сақталған аңыздық деректерге сүйене отырып, қаһармандық эпос стилінде прозалық туындыны дүниеге әкелуді көздеген. Сыртқы тұр-тұрпаты жағынан ұлттық фольклорлық мұрадағы батырлармен қоса, еуропалық қаһармандарды да (Робин Гуд, Ролланд, т.б.) еске түсіретін роман кейіпкерін сомдауда жазушы схематизмге ұрынғаны аңғарылады. Дегенмен халықтық жадта сақталып қалған Райымбек батыр бейнесін жазба әдебиет аясында қайта жаңғыртуы Ж.Тұрлыбайұлының ұлттық әдебиетке қосқан өзіндік үлесі есебінде бағалануы тиіс.

Райымбек батырға байланысты туындылардың тарихи түп-негізін саралау қиынға соғады. Себебі батырдың өмірбаяны жөнінде нақты тарихи деректер мен құжаттар көп емес. Осы ретте тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы ғалымдар тілге тиек қыларсанаулы ғана тарихи дереккөз бар. Олар: Ресей архивіндегі патшайым Анна Иоановнаға жазылған үйсін тайпасының хаты (1733 жыл, қол қоюшылар қатарында Райымбек батырдың атасы – Қангелді батыр бар) [4], ҚР Орталық мемлекеттік архиві қорында сақталған тарихи құжаттар (ф.7374, 1616-іс.), Ұлы жүз, Албан руының шежірелік тарихы [5], және «Райымбек батыр шайқастары» атты қолжазбалар [6]. Сонымен қатар Райымбек батырдың өмір сүрген ортасына, әкесі Қангелді мен ұлы Қожагелдінің қызметіне қатысты тарихи құжат-материалдар «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.» [7] атты архив деректері жинағында кездеседі. Мұның соңғысы тағы халық арасында сақталған тарихи естелік әңгімелер екенін ескеру қажет. Осыған орай тарихи райымбектану саласында ойсырап жатқан ақтаңдақ беттердің көп екенін мойындауымыз қажет. Қалай болғанда да, Райымбек батырдың өмірде болған, реалды тарихи тұлға екендігі дау тудырмайды. Райымбек Түкеұлының батырлығы мен әулиелігі жайлы аңыз-әңгімелердің халық жадында ғасырлар бойы өшпей күні бүгінге дейін ел аузында жүруі де [8, 9] тарихи тұлғаның ірілігі мен ұлттық мән-маңызын, ерлік істерінің ұрпаққа үлгі болған жасампаздығын паш етеді.

«Райымбек батыр» роман-дилогиясына тән негізгі ерекшелік – көркемдік сипаты басым бола тұрса да, аңыздық негізге көбірек назар аудару, тарихи аңыздық деректерді көркем игеру арқылы өмір шындығына қол жеткізуге ұмтылу. Автор халық жадында жатталып қалған эпостық мұралар мен аңыз-әңгімелер негізінде батырдың өмір жолын

ойша пайымдайды; ауыздан ауызға көшіп жүріп гиперболизацияға ұшыраған деректердің логикалық қисынын табуға тырысады.

Нәтиже. Құрғақдеректіліктен көркем шығарма шықпайтыны сөзсіз. Оның үстіне фольклорлық мұрадағы дайын сюжеттік желіні қайта баяндау еш шығармашылық табыс әкелмесі де анық. Сондықтан тарихи тұлғаны басты кейіпкерге айналдыра отырып, оның қаһармандық тағдырын суреттеуде шығармашылық қиялдың атқарар ролі де ерекше.

«...Кез келген дерек шығармаға арқау бола алмайды. Маңызды өмір құбылысын, адам мінезінің елеулі ерекшелігін танытатын жайлар, деректер ғана жазушы назарын өзіне аудара алады» [10, 127]. Осыған байланысты Ж. Тұрлыбайұлы романында Райымбек батырдың айналасында орын алған тарихи оқиғалар екшеліп, оған тікелей қатысы бар аңыздық деректер қайта қорытылған. Жазушы ел өміріндегі шешуші тарихи оқиғалардың ортасында көрінетін Райымбектің жанды бейнесін сомдауда тарихилық принципті өзінше зерделейді. Мысалы, Райымбекті Түкенің ұлы емес, атасы Ханкелдінің баласы ретінде суреттелуі тарихи оқиғалардың хронологиялық рет-тәртібіне нұқсан келтірген тұстары бар. Ханкелдінің өзі Төле би, Жолбарыс хан, Абылай хан, Қойайдар би, Қабай жырау сынды ірі саяси қайраткерлермен тұстас, үзеңгілес батыр, дипломат ретінде салмақты мәртебесінің болуы жазушының басты назарында болса керек. Сол арқылы Райымбек бейнесін мейлінше ірілендіруге, оның өскен, өмір сүрген ортасын бедерлеуге, көркемдік жинақтауға талпыныс жасалған болуы ықтимал. Тарихи туындыдағы деректілік туралы Т. Бекниязов былай дейді: «...Онда өмірде болған оқиғалар, жай-жағдайлар қаншама мол қамтылғанымен ойдан шығаруға, жинақтап-типтендіруге көп орын берілетіндіктен, деректілік негізгі творчестволық принцип етіп ұсталмайды, шығармадағы көркемдік шындықтың нақтылық сипатын арттыру үшін ғана қызмет етеді» [11, 127]. Шынайы тіршілік құбылыстарын, оның аясындағышексіз қайшылықтарды ой-қиял таразысына салып, терең зерделемейінше, сапалы көркем туынды жазылмайды. Өйткені әдеби шығарманың алтын арқауы – тарихи шындық. Өмір ақиқатын басты назарға ұстағанда ғана үздік көркем шығарма жазылары хақ.

«Тарихи тақырып, қалай дегенмен де, көзжұмбайлықтан аулақ, ұшқыр қиялды керексінгенмен, қиялды тұжырымдардан ада болуы шарт. Яғни автордан белгілі бір нақтылық талап етіледі» [12]. Демек, тарихи жанрдың басты талабы да қиялға ерік бергенмен, тарихи шындықтың қазығынан алыстамау дегенге саяды. Тарихи тақырыпқа қалам сілтеу үшін жазушылық талант аздық етеді, онымен қоса аса бай білім қоры мен ғұмырлық тәжірибенің болуы шарт.

Қорытынды. «Райымбек батыр» шығармасының тарихи-деректілік сипаты жайлы Д.Мәсімханұлы мынадай пікір айтады: «Тарихи тақырыпқа жазылған бір шығармада жазылған нақты шындық та, екіншісі – жазушының шындыққа ұстаған позициясы. Осы екі жақтылы фактордың қайсысын қалай ұғындыруды мақсат тұтқан жазушы ең әуелі бейнелемек болған дәуірін бес саусақтай білуі керек. Әсіресе Райымбек батыр секілді халық ұғымында барған сайын әулиелік қасиеті басым орынға көтеріліп бара жатқан тарихи тұлға жөнінен тіпті де солай. Өйткені батырлық пен әулиеліктің ара-жігін ашып беру үшін нақты дерек пен шынайы болмысты ғана жаза салудың көп адамды нандыра бермейтіндігі рас» [13]. Романда Райымбек бейнесі батырлығымен қоса, сұңғыла әулиелік сипатымен де көрініс тауып отырады. Олай болуы заңды. Себебі халықтық ауыз әдебиеті мұрасында сақталған аңыз-әңгімелердің дені Райымбектің жастайынан айрықша сәби болып туылуы, бала кезінен өжеттігімен көзге түсуі, тапқырлығы, көріпкелдігі сынды қасиеттерінен сыр шертеді. Ж.Тұрлыбайұлының шығармасында сол қатардағы аңыз эпизодтары мейлінше нанымды, реалистік арнада өрнек тапқан.

Жазушының өзі роман жазарда Ә.Ибрагимов, Қ.Ұлтарқов, М.Әлдербаев, С.Есбергенов сынды қариялардың Райымбек батыр туралы әңгімелерін басшылыққа алғанын айтады. Бұдан бөлек романға арқау болған аңыздардың айтушылары қатарында

батырдан тұқымынан тараған, оның Әбутәліп Нұрбекұлы, Иманғожа Мұстапаев, Шәкен Манабаев, Арысбек Әлғожаұлы, Досжан Әқбиұлы сынды қариялар бар. Ал осы Райымбектің ата-тегі, батырлық жорықтары, әулиелігі жайлы әңгімелерді жинап, жариялаушылар қатарында Қ.Сауранбаев пен Т.Қауынбайұлының ролі ерекше. Осы айтылғандардың ішінде «Райымбек батырдың шайқастары» [14] атты қолжазбаның дереккөз ретінде «Райымбек батыр» романына негіз болғанын аңғарамыз. Қ.Сауранбаевтың 92 беттік қолжазбасынан қалмақ қоңтайшылары мен батырлары туралы деректерді пайдаланғанын роман авторы да жоққа шығармайды [15]. Осы орайда Б.Нұржекеұлы Қ.Сауранбаев қолжазбасына: «Райымбек жайында дерек жинаған Қабылбек Сауранбаевтың «Райымбек батырдың шайқастары» атты қолжазбасы – кейбір кемшіліктеріне қарамастан, Райымбектану ілімінің негізі саналуға татитын еңбек», – деген баға береді [16].

Райымбектанудағы шешімін таппай келе жатқан тағы бір мәселе – Райымбек Түкеұлының өмір сүрген жылдарына байланысты. Кейбір энциклопедиялық басылымдарда оның туған жылы 1705 деп көрсетілсе (қайтыс болған жылы белгісіз) [17, 426], тағы бір дереккөздерде 1730-1814 жылдар деген дерек те кездеседі [18, 508 б.]. Баспасөз бетінде осыған қатысты көптеген қарама-қайшылықты пікірлер легі жарық көргені белгілі. Журналист зерттеуші Р.Сәрсенбайұлы көптеген дереккөздерді салғастырып талдай келе, Райымбек Түкеұлының 1705 жылы дүниеге келгеніне мейлінше иландыратын деректер келтіреді. Солардың қатарында Р.Қилыбаев, М.Мақатаев, З.Сәнік, Б.Қыдырбекұлы тарапынан айтылған тарихи дәйекті деректердің салмағы бар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы. – Алматы, 1979. – 240 б.
2. Алпысбаев Қ. Райымбек батыр // Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. Т.6. – Астана: Фолиант, 2005. – Б.426-430.
3. Әлдибекұлы Б. Албан ата балалары. Алжан-Шажса шежіресі. – Алматы: Үш Қиян, 2004. – 304 б.
4. Сауранбайұлы Қ. Райымбек батырдың шайқастары. Қолжазба. //Қит.: Қауынбайұлы Т. (2005). Ұран баба Райымбек: эсселер, очерктер, дастандар, баяндар. – Алматы: Толағай Т. – Б.: 123-186.
5. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. – Алматы, 1964.
6. Райымбек батыр // Бабалар сөзі. 100 томдық. Т. 59. Эпос. – Астана: Фолиант, 2008.
7. Бабалар сөзі. 100 томдық. Т. 87. Аңыздар. – Астана: Фолиант, 2008.
8. Бекниязов Т. Деректі жанр // Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
9. Бейсенов Д. Тарихи роман хақында // Семей таңы. – 1972, маусым - 20.
10. Мәсімханұлы Д. Райымбек батыр – тарихи тұлға // Егемен Қазақстан. – 1995, ақпан – 23.
11. СауранбаевҚ. Райымбек батырдың шайқастары // Райымбек. Ұжымдық жинақ. – Астана: Елорда, 2005. – Б. 73-139.
12. Тұрлыбайұлы Ж. Райымбек батыр жайындағы тарихи деректер романға қалай арқау болды? // Дала мен қала. – 2005. - №31.
13. Нұржекеұлы Б. Райымбек батырдың серіктері http://www.aikyn.kz/index.php?option=com_content&task=view&id=9288&Itemid=2
14. Қазақ совет энциклопедиясы. Т.9. – Алматы, 1976ж.
15. Жетісу. Энциклопедия. – Алматы: Арыс, 2004ж.
16. Нұржекеұлы Б. Райымбек батырдың серіктері
17. Қазақ совет энциклопедиясы. Т.9. – Алматы, 1976ж.
18. Жетісу. Энциклопедия – Алматы: Арыс, 2004ж.

МРНТИ 17.07.29

М.К.Айтимов¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.,
Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТАРИХИЛЫҚ – КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ДАМУЫНЫҢ ДӘНЕКЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақ әдебиетінің арғы-бергі тарихының кеңістігіндегі шығармалардың реалистік сипатына негіз болған ерекшелік – деректілік туралы сөз болады. Деректілік – өнер туындыларының барлығын да адамдардың қабылдау дүниетанымын танытатын өмір шындығының көрсеткіші. Деректер жиынындағы материалдар аясында қаламгерлердің қиялынан туындаған тұжырымдары да тиянақты дәйектелгендіктен сенімді, нанымды беріледі. Қазақ әдебиетіндегі деректі романдардың жазылуында да осындай ұстаным сақталғаны қарастырылады. Қазақ әдебиетінде классикалық үрдістер деңгейіндегі жетістіктері - ұлттық және жалпыадамзаттық көркемдік ойлау дүниетанымы сабақтастығының көрінісі. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі деректі романдар да тарихилық негізділікті мол қамтитындығымен бағаланады. Бұл романдарда ХХ ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан тарихының материалдық және рухани мәдениет салаларындағы даму оқиғалары, кеңестік кезеңнің жетістіктері мен кемшіліктері, көрнекті тарихи қайраткерлердің әрқайсысына тән даралық сипаттары, қоғамның, мемлекеттің, әртүрлі шығармашылық, шаруашылық ортаның қарым - қатынастарындағы қайшылықтар мен қақтығыстар – бәрі де нақтылы өмірлік деректер бойынша баяндалады. Қазақ прозасындағы роман жанрының әлем әдебиетіндегі үлгілермен тектесе дамуына ықпал еткен ХХ ғасырдың басындағы әдеби үдеріс, жеке қаламгерлер туралы байыптаулар жасалды және деректі романдардың қалыптасу, даму сабақтастығы теориялық-методологиялық сабақтастығымен жүйеленді.

Кілт сөздер. Тарихилық, рухани, дәуір, ғасыр, форма, эпика, өркениет, кеңістік, философия, әлеуметтану.

М.К. Aitimov¹

¹Kyzylorda State University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

HISTORICAL AND ARTISTIC WORD IN THE MODERN KAZAKH PROSE - DEVELOPMENT OF KNOWLEDGE OF KAZAKH LITERATURE

Abstract

The article has specificity, which is the basis of the realistic nature of the works in the history of Kazakh literature. Definition is an indicator of the reality of life, which reflects the worldview of people, as well as all works of art.

It emphasizes the continuity of generations for the long-term self-development of people, as well as the fact that the data system was not influenced by epic spaces in the literature. The conclusions made as a result of creating creations in the materials of the data set are also convincingly conveyed, since they are sufficiently consistent.

The same can be said about writing documentary novels in Kazakh literature: the success of classical movements in Kazakh literature is a manifestation of the continuity of national and universal artistic thought. Documentary novels in modern Kazakh literature are also evaluated

with high historical accuracy. In these novels, events in the material and spiritual culture of the history of Kazakhstan in the second half of the 20th century, achievements and shortcomings of the Soviet period, personality traits characteristic of each of the prominent historians, contradictions and conflicts in the relations of society, the state, various creativity, economic environment - submitted data. The literary process of the early twentieth century, which contributed to the development of the novel genre in the Kazakh proverb in world literature, gave new clues about individual writers and was systematized with the theoretical and methodological continuity of the continuity of documentary novels.

Keywords: historicism, spiritual, epoch, age, form, epic civilization, space, philosophy, sociology

М. К. Айтимов¹

¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, г.Кызылорда, Казахстан

РАЗВИТИЕ ИСТОРИКО-ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация

В статье есть специфика, которая является основой реалистического характера произведений в истории казахской литературы. Документальность - это показатель реальности жизни, который отражает мировоззрение людей, а также все произведения искусства. Выводы, сделанные автором достаточно убедительны и последовательны. Оценивается высокая историческая достоверность - документальных романов в современной казахской литературе. В этих романах, описываются события о материальной и духовной культуре истории Казахстана во второй половине 20-го века, достижения и недостатки советского периода, черты личности, характерные для каждого из выдающихся личности, противоречия и конфликты в отношениях в обществе, государстве, в творчестве, экономической среде. Литературный процесс начала XX века, который способствовал развитию жанра романа в казахской прозе в мировой литературе, дал новые сведения об отдельных писателях и был систематизирован с теоретико-методологической преемственностью документальных романов.

Ключевые слова. Исторический, духовность, возраст, формальность, эпика, цивилизация, космос, философия, социология.

Кіріспе. Тарихилық – элем халықтарының сөз өнері мұраларының жазылуына, адамдардың рухани жан әлемінен берік орын алуына негіз болған шынайылық негізі. Адамзаттың әуелгі пайда болуынан қазіргі заманға дейінгі қалыптасуы мен дамуы кезеңдері, ондағы тарихи тұлғалар, оқиғалар, құбылыстар, т.б. – бәрі де тарихта болғандығымен айқындалады. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірдегі және кейінгі ғасырлардағы мұралардың мазмұны мен пішінін құрайтын тарихи тұлғалар, оқиғалар – уақыт шындығының жемістері болып бағаланады. Қазақ тарихының ежелгі өнері мұраларының сақ («Алып ер Тоңға», «Шу» дастандары), ғұн («Оғыз қаған», «Аттила», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандары) – бәрі де тарихилық негізіндегі эпикалық шығармалар.

Қазақ жазба әдебиетінің қазіргі заманғы эпикалық түрлерінің (поэма, роман) тарихилықпен жазылуына осы аталған шығармалардың көркемдік негіз-үлгі болғандығы ақиқат. Осы арада белгілі әдебиеттанушы-ғалым Н. Келімбетовтің сақ, ғұн дәуірі тарихи дастандарының поэтикасы хақындағы пікірі эпикалық жанр шығармалары табиғатының қалыптасу даму эволюциясын түсінуге бағдарлайды:

«Сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген жоқтау, мақтау түріндегі өлең үлгілері, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жазылған ерлік жырларының шынайы көркем шығарма ретінде қалыптасуына үлгі – өнеге, модель – форма болды.

Сақтар мен ғұндардың ерлік дастандарында белгілі бір батырды мадақтау немесе оны жоқтау түрінде айтылатын үлгілері, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жаңа қоғамдық-әлеуметтік жағдайға сәйкес өзінің мазмұны мен экспрессивтік-эмоциялық бояуларын өзгертті. Енді қаһарманды мадақтау немесе жоқтау мүлдем жаңа қоғамдық-әлеуметтік мән-мағынаға ие болды. Ерлік жырларында батырды мадақтау, яки жоқтау өлеңдерін бұрынғыдай жеке адамға ғана емес, бүкіл түркі еліне қарата айту көркемдік дәстүрге айналды. Жоқтау өлеңдерінің жаңа мағыналық қырларын күшейтіп, оның эмоциялық әсерін арттыратын бейнелеу тәсілдері жетіле түсті» [1., 11]

Әдістеме. Бұл – қазақ әдебиетіндегі кейінгі көп жанрлы жазбаша дәстүрдің дамуына негіз болған үрдіс үлгісі. Оның ішінде эпикалық дастандардың тарихилық негізділігі де жеке тұлғалар мен олар өсіп-қалыптасқан әлеуметтік-қоғамдық ортаны, табиғат құбылыстарын, мекендерін кең қамтып жырлауды қалыптастыруымен ерекшеленеді.

Қазақ әдебиеті тарихының байырғы сақ, ғұн дәуірлеріндегі эпикалық шығармаларының құрылысында халықтың қанатты сөздерінің, мақал-мәтелдерінің, тұрмыс-салт өлеңдерінің, шешендік толғаныстарының – бәрінің тұтаса құралуы қалыптасқан көркемдік үрдіс тағылымын дамытты. Жазбаша әдебиет кемелдене дами келе көрнекті романдардағы кейіпкерлерді даралау, мінездеу, оқиғалардың деректілік шындығы мен ойдан қосу тұтастығын үйлестіру – бәрі де тарихилықтың негізділік заңдылығы жүйесін құрады.

Қазақ әдебиеті мұраларындағы тарихилықтың көрнекті үлгілері – байырғы түркі өркениеті дәуіріндегі жазбаша ескерткіштер. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 2001 жылғы 18 мамырда Астана қаласындағы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия мемлекеттік университетінде Күлтегін ескерткішінің тұсаукесеріндегі сөйлеген сөзінде мұралардағы тарихилықтың ұлттық және жалпыадамзаттық ортақ мұраттарды игерудегі маңызын айрықша атап көрсетті:

«Тарихты әділет тұрғысынан объективті таразылау, әрдайым осы қағидаттан айнымау – ғылыми үдерімнің биік мұраты болуға тиіс. Бүгінге дейін халқымыздың басынан кешірген тарихи шындықты ғылыми ақиқат биігінен саралап беруге түрлі объективтік және субъективтік себептердің салдарынан мүмкіндік болмағаны да рас.

Қазіргі ғаламдану үрдісі, халықаралық қарым-қатынастар өрісінің ашылуы, соның ішінде ғылыми-ақпараттық кеңістіктің кеңеюі – көптеген көкейтесті күрделі проблемаларды бірлесіп шешуді талап ететіні мәлім.

Бұл ретте түркі өркениетінің текті де терең тамырлы тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат үдесінен терең таразылаудың, оны кейінгі ұрпақтың сана-сезіміне сіңірудің, олардың бойына ешкімнен кем түспейтін тарихының барына, яғни кемел келешегінің барына деген сенімді дарытудың, сол арқылы отаншылдық сезімін тәрбиелеудің біз үшін маңызы да, мәні де ерекше» [2.,12].

Демек, тарихилық – адамдардың ұлттық-отаншылдық көзқарастарының, өткен мен бүгінді және болашақты жалғастыратын сенімінің дәнекері.

Нәтижелер. Қазіргі қазақ романы – әлем әдебиетінің классикалық үрдіс деңгейінде дамып келе жатқан жанр. Дәстүрлік және көркемдік негіздері – қазақтың фольклоры мен әдебиеті мұралары. Әлем әдебиеттері классикалық үлгілерімен әртүрлі сипаттағы ықпалдастықтар, байланыстар жағдайында жетілген, дамыған ұлттық сөз өнері туындыларын қазіргі әдебиеттану қисындарымен саралау, байыптау арқылы біз әлем өркениеті кеңістіктеріндегі өзіндік деңгейімізді анықтаймыз. Қазақ романының жалпы

поэтикалық мәселелерін қарастыруда Ахмет Байтұрсыновтың, Сәбит Мұқановтың, Мұхтар Әуезовтің, Қажым Жұмалиевтің, Зейнолла Қабдоловтың, Серік Қирабаевтың, Тұрсынбек Кәкішевтің, Хасен Әдібаевтің, Рахманкүл Бердібаевтың, Рымғали Нұрғалиевтің және т.б. аға буын ғалымдарымыздың тұжырымдары басшылыққа алынды.

Қазақ прозасындағы роман жанрындағы шығармаларды арнайы қарастырып жүрген және әдебиеттің тарихына, теориясына, сынына арнап іргелі зерттеулер жазған көрнекті қазіргі әдебиеттанушы ғалымдарымыздың (М.Атымов, Ш.Елеуқенов, Т.Сыдықов, Т.Рахымжанов, Т.Есембеков, Ж. Дәдебаев, Д. Ысқақұлы, М. Хамзин, Б. Майтанов, Қ. Әбдәзүл, Б.Әбдіғазизұлы, Қ.Алпысбаев, З.Бисенғали, Қ.Ергөбек, Б.Ыбырайым, Р.Тұрысбек, А. Ісімақова, Г. Пірәлиева, т.б.) еңбектері [3.,163] жаңа бағыттағы зерттеулер үшін тың бастамашыл тұжырымдарымен маңызды.

Зерттеушілеріміздің тұжырымдарын жалғастыра зерделеу – уақытымыздың өзекті мәселесі.

Тарихилық – адамзат өркениетінің мыңжылдықтар белестерінен өткен жолының күретамыры. Адамзат ұрпақтарының ғасырлар бойы қалыптасқан, дамыған дамуының үзілмеген жолы, дәстүрлері, көркемдік ойлау жемістері осы тарихилық желісімен сабақтасып келеді. Материалдық және рухани мәдениет қазыналарының барлығы белгілі кезеңдерде, дәуірлерде негізі қаланып, уақыт пен кеңістіктегі өзіндік орындарымен ұрпақтардың санасына сіңді.

Талқылау. Қазіргі қазақ романдары – сөз арқауындағы тарихилық негіздерінің жемістері. Уақыт пен кеңістіктегі тарихи оқиғалар, тұлғалар тарихи шындық жинақтауларымен, қаламгерлердің көркемдік шешімдерімен халықтық қабылдауға ұсынылуда. Эпикалық шығармалардағы қоғамдық - әлеуметтік құбылыстардың қайшылықтары тіршілік заңдылықтарымен үйлестіріле қамтылады. Халықтың өткені мен қазіргі хал-ахуалын тарихи оқиға желісімен сабақтастыра өрбіте отырып, адамдардың келешекке деген кемел серпілісін бейнелеген туындылар көп ғасырлық тарихи мәдениеті бар халықтың классикалық әдебиетінің әлем өркениетіндегі лайықты маңызды орнын белгілейді.

Қазіргі қазақ романдарындағы өмір шындығы бейнеленуінің негіздері халық әдебиеті үлгілерінен бастау алады. Қазақтың халық әдебиетінде ғасырлар бойы қалыптасқан еңбек, шаруашылық кәсіп түрлері, тұрмыс-салт, әдет - ғұрып дәстүрлері, қоғамдық-әлеуметтік, қарым-қатынастар жүйесі, т.б. сан алуан мәселелер қамтылады. Қазақ сөз өнеріндегі кәсіби жазбаша әдебиеттің көркемдік негізгі болған халықтық сөз өнері мұралары да өмір шындығы құбылыстарын қамтуымен ұрпақтардың көркемдік ойлау дүниетанымын қалыптастырды.

Өмір шындығы – фольклор мен әдебиет мұраларына негіз болған тіршілік әлемінің көрсеткіші. Адамдар мен оларды қоршаған тіршілік қозғалыстары жүйесінің шынайы болмысын сөз өнері туындыларында бейнелеу арқылы өзара сабақтас үндес немесе бір-біріне қарама-қайшылықты әрекеттер, құбылыстар әлемі айқындалады. Өнер туындыларына арқау болатын өмір шындығы болмысын елестеу үшін Әбу Нәсір әл - Фарабидің «Мәселелер мәні» философиялық еңбегіндегі пікіріне назар аударуға болады:

«Қозғалыс пен тыныштықтың басталуы, ол сыртқы қысым немесе өмір, болмаса, табиғат деп аталады. Қозғалыстың кей түрлері еріксіз болады, мұндайда олардың басталуын өсімдік жаны дейді немесе ерікті болуы ықтимал. Бұл жағдайда оның бірқалыпты немесе тұрлаусыз болуына қарамастан, олардың басталуын хайуан жаны және сфера жаны дейді. Уақыт осы қозғалыспен байланысты. Уақыттың шегі сәт деп аталады. Қозғалыста уақыттың басы да, аяғы да болуы мүмкін емес. Осылайша, бір жағынан, қозғалатын әлдене болуы тиіс, екінші жағынан, қозғаушы болуы керек» [4.,55].

Демек, өмір шындығы – қозғалыс пен тыныштықтың өзара сабақтас құбылыстарынан құралатын тіршілік келбеті. Көркем шығармалардағы өмір шындығы

дамылсыз сапырылысқан үндес әрі қарама-қайшылықты қозғалыстар жүйесін бейнелейді. Ал, тыныштық ұғымының өзі де өмір шындығы қозғалыстарының аясында айқындалады. Тарихи кезеңдердегі оқиғалардың өрістеуі мен белгілі бір нәтижелер арқылы аяқталуы да қозғалыс пен тыныштық сабақтастығы тағылымын аңғартады.

Көркем әдебиеттегі эпикалық көлеммен өмір шындығын мол қамтып жазуда халықтың тарихындағы оқиғалардың, тұлғалардың, әлеуметтік ортаның сырлары, қайшылықтары жинақталады. Нақтылы тарихи деректерді мол жинаған қаламгердің туындының композициясындағы құрылымдық желіні сабақтастырудағы өзіндік қорытулары, идеялық желілі ойларын ұштастыруы, кейіпкерлердің монологтары, диалогтары, әр түрлі әлеуметтік топтардың қарым-қатынастары арқылы мағыналық мақсаттарды орындауы – бәрі де шығармашылық зертханасы психологиясы табиғатын құрайды.

Жазушының шығармашылық психологиясы арқылы өмір шындығы мен тарихи шындық ерекшеліктері тұтаса қорытылады. Қаламгердің тарихи деректерді жинақтау барысында туындаған көркемдік ойлау әлемі, туындыгерлік дүниетанымы эпикалық шығарманың мазмұны мен пішіні жүйесін құрайды. Қаламгер өмір шындығы деректерін көркемдік ойлауға тән жинақтаулармен, қиял жемістерін қосумен байыта дамытады. Қаламгер тарих жолындағы табиғи құбылыстар сабақтастығын толық негізге алады. Фольклор, этнография, этнология, тарихнама, философия, география, өнертану, экономика және т.б. сан алуан салалардың мұралары, ғылыми-зерттеу нәтижелері – бәрі де талантты қаламгердің шығармашылық психологиясын құрайды.

Қазақ романы жанрының қалыптасуы мен дамуы жолында біз қазақ прозасындағы осындай саналуан мәселелерді қамтыған қаламгерлердің шығармашылық психологиясының әлемдік әдеби үдеріске сай екендігін аңғарамыз. Әбу Нәсір әл-Фарабидің «Бақытқа жету жайында», «Қайырымды қала» т.б. философиялық трактаттарынан бастап, Қорқыттың «Қорқыт Ата кітабы», Захир ад-дин Бабырдың «Бабырнамасы», Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашидиі», Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағы», одан берідегі Ыбырай Алтынсариннің әңгімелері, Шоқан Уәлихановтың ғылыми очерктері, хакім Абайдың «Онегин–Татьяна» романы, қара сөздері – бәрі де қазіргі қазақ романдарына тән тарихи шындық пен көркемдік шешім поэтикасының негізін құраған прозалық мұралар болып саналады.

Көркемдік дәстүр жалғастығы заңдылығына орай, қазіргі қазақ прозасындағы романдардың тарихилық негіздері төл әдебиетіміздің алғашқы жазбаша туындыларынан бастау алады. Бұл – әлем өркениеті дамуындағы қазақ сөз өнері шығармашылығы жолының табиғи өсу тағылымын танытатын маңызды көрсеткіш.

Эпикалық шығармашылық үрдіс әдебиетіміздің Қазақ хандығы (XV-XVIII ғғ.) және XIX ғасырлар кезеңдеріндегі авторлы шежірелік шығармалар Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ шежіресі», Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі», т.б. қисса-дастандар, тарихи жырлар жанрлары арқылы да жалғасты.

Қазақ романистикасының қалыптасуы, даму тарихында XX ғасырдың бас кезіндегі эпикалық шығармалар айрықша орын алады. Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Тайыр Жомартбаевтың «Қыз көрелік», Спандияр Көбеевтің «Қалың мал», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу», «Кім жазықты?», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Әділ–Мария» романдары да қазақ тұрмысының тарихи шындықпен және қаламгерлік - көркемдік шешіммен қамтып бейнеленуімен ерекшеленеді. Қазақ әдебиетіндегі эпикалық шығармаларда өмір шындығының тарихи шындықпен бейнеленуінде әдеби үдеріс желісіндегі Ж.Аймауытовтың «Қартқожа», С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», Б.Майлинның «Азамат Азаматыч», І.Жансүгіровтің «Жолдастар», Ж.Тілепбергеновтің, М.Жұмабаевтың, С.Сәдуақасовтың, М.Әуезовтің көркем прозалық шығармаларының да әрқайсысы да өзіндік орындарымен бағаланады.

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романы 1925 жылы жазылған. Романның сюжеттік-композициялық желісінде ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ ауылдарына ортақ өмір шындығы оқиғалары арқау етіп алынған. Көлемді прозалық шығарманың мазмұны мен пішіні жүйесінде классикалық әдеби шығармаларға тән әртүрлі көркемдік әдістер тұтастығымен жазылғандығы байқалады.

Романның идеялық-композициялық желісін құрайтын мынадай мәселелер айқын қамтылған: біріншісі – ХХ ғасырдың алғашқы онжылдығы шамасындағы қазақ ауылының көшпелі тұрмыс жағдайының (қыстау мен жайлау арасындағы көшу-қону, малды жаю, т.б.) көріністері; екіншісі – қазақтың ұлттық-этнографиялық, ата-бабалық салт-дәстүрінің негізгі оқиға нысаны болғандығы. Басты кейіпкерлер Әділдің әкесі Жақсыбай мен Марияның әкесі Бақтыбайдың әуелі құда болып келіскені сюжеттік байланыс ретінде көрінеді.

Роман сюжетінің дамуы – бұрын атастырылған Әділ мен Марияның ержетіп, күйеу мен қалыңдық болып қосылғаны. Оқиғаның шиеленісі – Төребай болыстың баласы Еркінбектің бұрынғы қалыңдығынан бас тартып, енді Марияға (алып қашу әрекетін де жасап) үйленгісі келіп, зорлықпен киліккені. Сюжет оқиғасының шарықтау шегінде ұрлық істейтіні туралы жала жабылып – Әділ абақтыға жазықсыз қамалады. Мария қайғыдан ауырып қалады.

Түрмеден қашып қайта оралған Әділ Марияға қосылғанымен, озбыр болыс Төребектің баласы Еркінбектің қолынан екеуі де өледі. Сюжеттік шешім – мөлдір махаббат сезімінің мәңгілік сақталу беріктігін дәлелдеу.

1925 жылы жазылған қолжазба нұсқасының алғаш рет 1988 жылы жариялануына берілген «Түсініктерде»: «... автор бұл шығармасын «Қайғылы роман» деп атаған [5.,556], – деп көрсетілген.

Шәкәрімнің прозалық шығармалары қазақ және әлем халықтары әдебиетінде ХІХ ғ. екінші жартысы мен ХХ ғ. басында кеңінен өрістеген жаңа жазба романтикалық-реалистік шығармашылық бағыт өрістеуі арнасында танылады. Әлемдік әдеби дамудың желісіндегі ХҮІІ–ХІХ ғғ. белестерінде өзара жалғаса, тұтаса, тоғыса сабақтасқан сентиментализм, романтизм, реализм көркемдік бағыттар, әдістер қолданыстары да Шәкәрім мен онымен кезеңдес қаламгерлер туындыларында шығармашылық ізденістер жағдайында байқалды.

Бұл орайда, академик З. Ахметовтің «Шәкәрім Құдайбердіұлы» атты жаңа зерттеуіндегі ғылыми тұжырымын теориялық негізге ала аламыз:

«Шәкәрімнің қара сөз түріндегі шығармаларына келсек, ол қазақ әдебиетінде реалистік психологиялық прозаны қалыптастырып, дамытуға аянбай күш жұмсағанын атап айтуымыз қажет.

Мұны «Әділ–Мария» атты автор өзі «Қайғылы роман» деп сипаттаған шығармасынан, сондағы сан түрлі адамдардың іс-әрекеттерін, көңіл-күйін, мінезін бейнелеуінен, сондай-ақ табиғатты, мысалы, Шыңғыстауды кейіптеу тәсілімен жан бітіргендей етіп суреттерінен анық байқаймыз. Шыңғыстау бауырында, маңайында болып жатқан жай-жағдай, оқиғаларды біліп, сезіне алатындай әсер туады да, сөйтіп шығармаға тән психологизм, лирикалық сарын күшейе түседі» [б., 225].

Бұл – Абайға және оның дәстүрімен әлем өркениетіндегі классикалық әдебиет деңгейімен дами бастаған қазақ сөз өнеріне тән ортақ ерекшелік. Шәкәрім прозасында, оның ішінде «Әділ–Мария» романына тән өмірлік шындықты лирикалық-психологиялық сарынмен, көркемдік жинақтаудың озық тәсілімен бейнелеу қазақ романдарының кейінгі даму үрдісіне көркемдік даму негізі болып қалыптасты.

Мысалы, «Әділ–Мария» романы композициясының басталуынан бастап, авторлық лирикалық қаһарман атынан Шыңғыстаумен тілдесуі – қазақ ділінің өзіндік болмысын даралап танытатын лирикалық сыршылдықты аңғартатын ерекшелік. Таумен, аспанмен, Аймен, Күнмен, жұлдыздармен, желмен, т.б. саналуан табиғат мүшелерімен,

құбылыстармен сырласып өсетін, есейетін, ержететін, өмірден өткенше табиғатпен іштей сұхбаттасатын қазақ ділінің көркемдік ойлау әлемінің көрінісі бұл! Табиғат және адам іс-әрекеттерін, мінез-құлық құбылыстарын тұтастандыра кейде егіздей бейнелеу – әдеби шығарманың эстетикалық әсерлілігін күшейте түсетін ерекшелік.

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романындағы Шыңғыстауды кейіптеу тәсілі сипатымен бейнелеген жерлері қазіргі қазақ романдарына көркемдік негіз болғаны айқын байқалады. Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында, С. Елубайдың «Ақ боз үй» роман-трилогиясынан, Ғ. Құлахметтің «Үйірі жоқ көкжал», С. Досановтың «Қылбұрау», «Ұйық» және т.б. туындылардан табиғат пен адам болмысын егіздеу, кейіптеу тәсілдерімен бейнелеудің авторлық көркемдік шешіммен орындалғанын аңғарамыз. Мысалы, С.Елубайдың «Ақбоз үй» романындағы түнгі табиғат және ғашықтар қауышуы да классикалық үрдіс жалғастығының көрінісіндей сезіледі:

«Ай жылжып шекеге келді. Әлден уақытта үлкен ақ боз үйдің есігі болар-болмас қозғалып, ысырылып бір көлеңке бөлінді. Көлеңке сексеуіл арасына қарай жылжыды... Бұлыш сексеуіл тасасынан шықты. Балқия Ай сәулесі түсіп тұрған ақшаңқан қарлы алаңмен келеді Аспан таза. Толық Айдың ақшаңқан сәулесі қарлы төңіректі сүт жарық етіп тұр. Аяқ басқан сайын қар сықырлайды. Аттам жер сайын ербиген сексеуіл. Шашын төгіп, ақ білектерін Айға созған түн сұлуларындай. Немесе бұралып үнсіз билеген ақ балтыр қыздардай. Сексеуіл арасында үп еткен леп жоқ. Ықтасын. Бұта түптерінде ұйыған қалың көлеңке. Ай сәулесі үнсіз құйылған шағын алаңдай» [7.,44].

Қазақ прозасындағы алғашқы лирикалық-психологиялық роман үлгілерінің бірі Шәкәрімнің «Әділ–Мария» туындысындағы Айдың нұры мен адамдар, басқа да тіршілік иелері тоғысуынан туындайтын жан-жүйе тебіреністері қазіргі қазақ романдарында тотемдік ұғымдармен де сабақтасатын секілді. Пейзаждық суреттеулер мен тіршілік иелері сезім шалқуларының Ай нұрының әсерінен туындайтынына поэтикалық мағыналар ауқымы сыйғызылғандай сезіледі. Мысалы, Шәкәрім туындыларындағы түнгі табиғат құбылыстары мен Ай нұры аясындағы адамдар тебіреністерінің берілуі мен қазіргі қазақ романдарындағы тектес сарындылық анық байқалады. Мысалы, Ғ. Құлахметтің «Үйірі жоқ көкжал» романының «Бөрібауыр дүние» атты бөлігіндегі осындай егіздеулік-кейіптеулік бейнелеулердің көркемдік шешімі оқырманды еріксіз ойлантады:

«Бір кезде жұлдыз жамыраған аспанда Ай туды. Қарауытқан құба жондардың иір-иір сұлбасы айшықтанып, түнгі дала аппақ нұрға шомылған, туған айдың толықсыған буы ма, шалқыған лебі ме, шөптің басын толқынлатып қырдың қоңыр самалы есті.

Ата бөрі Айға қарап ұлыды. Топ-толық, дөңгелек Айға бұл да көзін тіккен. Адымын ұзартпай алқымдаған әлсіздігі аяқ астынан ғайып болған. Тынысы кеңейіп, көкірегі ашылып, әлдебір мұң, зардан ада мадақ, қанды қыздырып, қайсар рухты оятатын тектің ұраны көмейін бүлкілдетті.

Ата бөрінің ұлыған үні күндізгіден өзгеше еді. Аспандағы Айдың нұры мен қырдағы бөрінің көзі шағылысып, шамырқанған атой жырынан түнгі тымық ауа шыңылдап тербеліске түсті» [8.,6].

Қазақ романдарындағы, жалпы қазақ әдебиетіндегі Ай нұры мен табиғат мүшелерін, адамдарды, басқа да тіршілік иелерін біртұтас ықпалдастық жағдайында бейнелеу – түркілік ата-бабалық наным-сенімдер тұтастығы негізінде бейнеленетіні ақиқат.

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романындағы ұлттық-этнографиялық ерекшеліктердің суреттелуі де эпикалық шығармадағы тарихилық шынайылығын аңғартады.

Роман композициясындағы қыстаудан жайлауға көшкен ауылдар-қозғалысы («Қыстаудан жаңа көшкен елдің жүгі орныкпай аударылып, бірі түйесін бақыртып қайта артып, бірі жүк артқан сиырын ауһаулап қуалап, ауған жүгін басып, ерлі-қатынды, бала-шағасымен шулап жүр» [9.,493] да қазақ тұрмысының тарихи шындық суретті айқын бояуларымен бейнеленген.

Қазақ ауылдарының қыстаудан жайлауға немесе әртүрлі аласапыран оқиғалар кезіндегі үдере көшуі қазақ романдарындағы өзіндік желілі тақырып болып табылады. Мысалы, сөз арқауындағы Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында да, С. Елубайдың «Ақ боз үй» роман-трилогиясында да және т.б. қазіргі қазақ романдарында осы тақырып желісі тұрақты сақталады.

Әдебиеттанушы-ғалым Бақытжан Майтановтың «Әділ–Мария» романына байланысты айтқан пікірі де осы шығарманың ұлттық және әлемдік әдеби үдеріс сабақтастығына негізделген жаңашылдығын дәйектейді:

«Көркемдік баяндау құрылымы жағынан «Әділ–Марияның» екі түрлі өзгешелігі айдай анық. Бірі – композициялық жүйедегі пейзаж қызметінің ауқымы, екінші – диалог формасын пьеса үлгісіндей алу. Диалогта оқиға дамыту рәсімінен, кейбір мінездер сырынан мол хабар болса, табиғат дидары жазушының көкейкесті эмоционалдық әсері мен жан толғаныстарын қоса ашатын психологиялық бейнелеу тәсіліне айналады. Сонымен қатар, төңірек (ландшафт) кескіні шығармадағы мекен-жай (хронотоп) ұғымының басты қызметін атқаруға тиіс екенін түсінеміз» [10.,3-4].

Жинақтап айтқанда, Шәкәрімнің «Әділ–Мариясы» мен қазіргі қазақ романдары поэтикасындағы сабақтастық ұлттық әдебиетіміздің көркемдік үрдістері жетістіктерін дәлелдейді. Классикалық үздік жетістіктері сабақтасқан қазақ әдебиеті әлем өркениетіндегі жемісті жолымен дами береді.

Қазіргі қазақ романдары – көпғасырлық ұлттың сөз өнері дамуы тарихындағы аталған шығармашылық жол нәтижелерінің заңды жалғасы. XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы жаңа кезеңде қаламгерлер қазақ және әлем халықтары әдебиеттеріндегі қаламгерлердің шығармашылық өнер психологиясына тән озық үрдістер сабақтастығын жалғастыруда.

Қазіргі қазақ романы – ұлттық сөз өнері тарихындағы алдыңғы толқын суреткерлер қалыптастырған көркемдік үрдістің жалғасқан көрсеткіші. Әрине, қазақ сөз өнері алыптары да әлем әдебиеттеріндегі суреткерлер тағылымынан өнеге алды. Бұл орайда, қазақтың рухани мәдениеті тарихына қатысты жақтары жиі айтылатын А.С.Пушкин шығармашылығына назар аударуға болады. А.С.Пушкиннің прозалық шығармалары мен қазіргі қазақ романдарына ортақ тарихи шындық поэтикасының көркемдік үндестігі мәселесіне тоқталуға болады.

Әдебиеттану қисыны бойынша: "Тарихи шындық өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі Тарихи шығармада өмірде болған уақиғалармен қатар, ойдан шығарылған жайлар аз болмайды, тарихи тұлғалармен бірге көркем қиялдан туған кейіпкерлер араласып жүреді.

... Әрине, тарихи шығармада айтылмақ уақиғаның өзегі негізінен өмірде болған уақиғалардың аясында алынбақ. Сондықтан, жазушы маңызды тарихи жағдайларды, көптеген нақтылы деректерді анық білу қажет. Ол қанша көркем суреттеулерге барса да тарихи шындықты аттап өтіп, бұрмалауға хақысы жоқ.

Өткен дәуір қалай суреттелмесін, бәрібір сол кездің өз болмысын білдіруі керек. Шындыққа сай нанымды шығуы тиіс. Бұл үшін тарихи дерек көздеріне сүйену шарт» [6.,240].

Тарихи тақырыптағы прозалық шығармаларды жазуда қаламгерлер кезең шындығын дәйектейтін деректердің мол болуына мән береді. А.С.Пушкиннің «Капитан қызы», «Пугачевтің тарихы», «Ұлы Петрдің арабы» прозалық туындыларындағы тарихи деректер шығармалардың жазылуындағы реалистік сипатқа негіз болған. Мысалы, "Пугачевтің тарихы" атты прозалық шығармасында үкімет жариялаған материалдарды, шетел жазушылары шығармаларындағы детальдарды, кейбір қолжазбаларды, аңыздарды, көзі тірілердің куәлігін пайдаланғанын айта келіп, А.С.Пушкин былай дейді:

«Осы күнге дейін Пугачев жөніндегі ашылмаған іс бір кездері мемлекеттік құпия болып, бүгінде тарихи материалға айналған басқа маңызды қағаздармен бірге мемлекеттік Санкт-Петербург архивінде сақталып келген. Өзі таққа отырысымен император тақсыр бұларды тәртіпке келтіру туралы әмір еткен еді. Сөйтіп, бұл қазыналар подвалда талай рет су тасқынына ұшырап, апаттан әрең аман қалған жерінен шығарып алынған болатын».

Әлемдік классикалық мұралардың осындай тарихи деректер мен қаламгерлік қиял тоғысымен жазылатын шығармашылық үрдісі қазақ прозасының қалыптасуы мен дамуына да ықпалын тигізеді.

XX ғасырдың басынан аяғына дейінгі қазақ әдебиеті дамуының сипатындағы тарихи шындықпен жазу үрдісі шығармашылықпен дамытылды, әрбір қаламгердің өзіндік мәнері, стилі арқылы толыса, кемелдене түсті.

Тарих сахнасында тәуелсіз Қазақстан Республикасы атты жаңа мемлекеттің пайда болуы, қалыптасуы ұлттық сөз өнері шығармаларына да жаңа бетбұрыс, бағдар әкелді. Қазақ халқының көп ғасырлар бойы қалыптасқан материалдық және рухани мәдениет қазыналарына жаңаша өркениеттік көзқарастар бойынша баға беру сөз өнері шығармалары мен тарихи зерттеулер үшін зор міндеттерді орындауды жүктеп отыр.

Қазіргі қазақ романдарындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелерін ғылыми-теориялық тұрғыда қарастырудың өзектілігі сөз арқауындағы әлемдік классикалық үрдістер ықпалдастығы, сабақтастығы жүйесімен байланысты бағаланады.

Қазіргі қазақ прозасындағы тарихи шындық поэтикасы бағдарымен жазылған І.Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық», З.Шүкіровтің «Сыр бойы», Қ.Шабданұлының «Қылмыс», Д.Досжановтың «Ақ орда», Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», М.Мағауиннің «Мен», Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», «1986 жыл», С.Елубаевтің «Ақ боз үй» және т.б. романдар ұлттық әдебиетіміздің әлемдік тәжірибедегі үлгілермен үндестігін айқын аңғартады. Аталған романдардағы ұлттық тарихымыздағы қайраткерлер тұлғаларының, оқиғаларының барлығы да шындықты көркемдік шешіммен өрнектеудегі қаламгерлер шеберліктерін, өзіндік мәнер-машықтарын танытады.

Бұл орайда, белгілі әдебиеттанушы ғалым, профессор Т.Н.Рахымжановтың пікірі эпикалық шығармалардың мазмұны мен пішіні жүйесіндегі өмір шындығы бейнеленуінде авторлық ұстанымдар табиғатын түсінуге бағдар береді: «Қазіргі романның көркем бейнеленген объектісі – қоғамдағы элеуметтік-психологиялық құбылыстар, адамның жан қозғалысы, орталық және қосалқы кейіпкердің ішкі «менінің» өсу, кемелдену эволюциясы болып табылады. Жазушы қаһарманның сана өрісіне барлау жасап қоймай, соның негізінде элеуметтік өмірдің мәнді мәселелерін де көтереді.

Сонымен бірге қазіргі романдағы баяндау мәні мен құрылысы жағынан автормен тонның ішкі бауындай жалғасып жатады. Өйткені автордың өмір шындығына жақындап келуі, әртүрлі құбылыстарға деген позициясы мен дүниетанымдық көзқарасы да баяндаудан байқалады. Демек, шығарманың көркемдік жүйесіндегі баяндаудан автордың белсенділігі байқалады». Бұл пікір қазіргі қазақ романдарындағы тарихилықтың, деректерді мол қамтып жеткізетін эпикалық авторлық баяндаулар болмысын дәйектей түседі.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, қазақ сөз өнері дамуының көп ғасырлар бойы жалғасқан даму жолында тарихилық үнемі ықпалды орын алуымен ерекшеленеді. Ежелгі дүние мұраларынан бастап, қазақ прозасының қалыптасу, даму кезеңдерінің барлығында да тарихилық шығармалардың халықтық негізділігін сақтау, таныту негізі болу қызметін атқарады. Қазақ прозасындағы қазіргі роман жанры қалыптасуы кезеңіне дейінгі мұралардың барлығында да эпикалық шығармалар поэтикасының сабақтастығы үнемі жалғасумен келеді.

XX ғасырдағы қазақ романдарының жазылу тәжірибесі шыңдалу үлгі – мектебі болды. Романдардың прозалық, поэзиялық сипаттармен жазылуы да қаламгерлердің классикалық дәстүрлерді игеру қадамдарын жаңа ізденістерге жетеледі.

Қазіргі қазақ сөз өнеріндегі деректі романдар жазу үрдісі де ұлттық және әлемдік әдеби дәстүрлер тәжірибесін жалғастыру жолын танытады. Қазақстанның XX ғасырдағы тарихына арналып жазылған деректі романдар әдебиетіміздің халық тарихының шындығын ұрпаққа көркем шындықпен, азаматтық-отаншылдық көзқараспен жеткізудің құралы қызметін атқарады. Қазақстан Республикасының XX ғасырдағы және XXI ғасырдағы жаңа тарихының көрнекті тұлғаларын, елеулі тарихи оқиғаларды деректі романдар арқылы жазу – ұлттың өзін-өзі дұрыс тануына, рухани дамуына әсер етіп маңызды шығармашылық үрдіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004. – 480 б.
2. Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер: Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана қаласы, 2001 жылы 18–19 мамыр. – Алматы: «Ғылым» ҒЗО, 2001. – 584 б.
3. Егеубай А. Құлабыз. – Алматы: Жазушы, 2001. – 216 б.
4. Әл-Фараби Әбунәсір. Мәселелер мәні. Ғылымдардың шығуы туралы // Есім Ғ. Фалсафа тарихы: Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Раритет, 2004. - 50-66 бб.
5. Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 368 б.
6. Ахметов З. Асыл сөз арнасы. – Алматы: Арда, 2008. – 400 б.
7. Смағұл Елубай. Ақ боз үй. Трилогия. – Алматы: Жазушы, 2005. – 528 б.
8. Құлахмет Ғабиден. Үйірі жоқ көкжал. Роман. – Алматы: Өнер, 2001. – 240 б.
9. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
10. Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. 2-т. – Алматы: Раритет, 2007. – 376 б. – «Атамекен» сериясы.

МРНТИ 17.82.31

М.К.Айтимов¹

¹*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.,
Қазақстан*

АҚИҚАТ-АДАМДАРДЫҢ ШЫНАЙЫ КЕЛБЕТІНІҢ АЙҒАҒЫ (Мұхтар Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» деректі роман негізінде)

Аңдатпа

Мақалада деректі романдар – қазақ сөз өнері шығармаларының халық тұрмысы шындығына негізделген табиғи болмысын танытатын реалистік мұралары екендігі сөз болады. Қазақ сөз өнері дамуының көп ғасырлар бойы жалғасқан даму жолында тарихилық үнемі ықпалды орын алуымен ерекшеленеді. Ежелгі дүние мұраларынан бастап, қазақ прозасының қалыптасу, даму кезеңдерінің барлығында да тарихилық шығармалардың халықтық негізділігін сақтау, таныту негізі болу қызметін атқарады. Қазақ прозасындағы қазіргі роман жанры қалыптасуы кезеңіне дейінгі мұралардың барлығында да эпикалық шығармалар поэтикасының сабақтастығы үнемі жалғасумен келеді. Романдардың прозалық, поэзиялық сипаттармен жазылуы да қаламгерлердің

классикалық дәстүрлерді игеру қадамдарын жаңа ізденістерге жетелегені айқындалады. Қазақ сөз өнеріндегі деректі романдар жазу үрдісі де ұлттық және әлемдік әдеби дәстүрлер тәжірибесін жалғастыру жолын танытады. Қазақстанның XX ғасырдағы тарихына арналып жазылған деректі романдар әдебиетіміздің халық тарихының шындығын ұрпаққа көркем шындықпен, азаматтық-отаншылдық көзқараспен жеткізудің құралы қызметін атқарады. Қазақстан Республикасының XX ғасырдағы және XXI ғасырдағы жаңа тарихының көрнекті тұлғаларын, елеулі тарихи оқиғаларды деректі романдар арқылы жазу – ұлттың өзін-өзі дұрыс тануына, рухани дамуына әсер етіп маңызды шығармашылық үрдісі баяндалған.

Кілт сөздер: деректілік, тарихи роман, желтоқсан, дәуір, эпопея, қайраткер.

M. K. Aitimov¹

¹Kyzylorda State University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

TRUTH-REAL EVIDENCE FACE OF PEOPLE (Based on the materials of Mukhtar Shakhanov “December Epic”)

Abstract

The article discusses documentary novels - works of Kazakh art, which are a realistic legacy of the natural world, based on the realities of people's lives. For many centuries, the continued development of Kazakh verbal art is historical and constantly influential. At all stages of the formation and development of Kazakh prose, starting from the ancient world, it serves as the basis for preserving the folk validity of historical works. In all the heritage before the formation of the modern Romanesque genre in Kazakh prose, the continuity of the poetics of epic works always continues. The experience of writing Kazakh novels in the twentieth century has become a school - a model of improvement. Prose, poetic novels should be set forth by defining writers' searches aimed at new steps in mastering classical traditions. The process of writing documentaries in contemporary Kazakh art also indicates the continuation of the experience of national and world literary traditions. Documentary novels devoted to the history of Kazakhstan in the twentieth century serve as a means of transmitting the truth of the folk history of our literature to a generation with artistic truth, a civil-patriotic look. The new history and prominent persons of the Republic of Kazakhstan in the XXI century, in the XX century, documenting significant historical events through the writing of novels - this self-management is correctly recognized, affects the spiritual development importantly outlined in the creative process.

Keywords: source study, historical novel, December, era, epic, activist.

M. K. Aitimov¹

¹Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

ИСТИНА - ПОКАЗАТЕЛЬ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОГО ОБЛИКА ЛЮДЕЙ (На основе документального романа М.Шаханова «Декабрьская эпопея».)

Аннотация

В статье отмечается, что документальные романы- это реалистическое наследие, в котором повествуется о судьбе народа, о его быте и жизни. Эпические произведения способствуют сохранению нации и её будущего, передавая из поколение в поколение правду об истории нашего народа на протяжении веков. Историзм занимает важное место в процессе развития казахской прозы.

Начиная с произведений древней литературы, на всех этапах развития казахской прозаической литературы произведения на исторические темы направлены на сохранение национальной самобытности. Во всех произведениях, как созданных в ранний период, так и до формирования жанра романа в современной казахской прозе, сохраняется преемственность поэтики эпических произведений.

Опыт создания казахского романа в XX века является образцом школы реального отражения действительности. Прозаические, поэтические особенности романов отражают поиски писателей, направленные на освоение классических традиций. Современные документальные романы свидетельствуют о продолжении, в казахской литературе опыта национальной и мировой литературной традиций. Документальные романы, в которых освещаются события, имевшие место в истории Казахстана в XX веке, являются средством передачи последующим поколениям правды об этих событиях с позиций художественной истины и гражданского патриотизма. Описание в документальных романах жизни и деятельности видных личностей, событий 20–го и 21–го веков творческий процесс, способствующий развитию и совершенствованию национального самосознания и духовного возрождения.

Ключевые слова: источниковедение, исторический роман, декабрь, эпоха, эпопея, деятель.

Кіріспе. Деректі роман қазіргі қазақ прозасында мол жазылып келеді. Қаламгерлер қазақ тарихының арғы-бергі кезеңдеріндегі аса маңызды оқиғаларды, кезеңдерді, ондағы көркем тұлғалардың қызметін, адамгершілік-имандылық ұлағатын екен тағылымды істерін нақты деректерге сүйенген, бірақ көркем шындық поэтикасының шарттылықтары араласқан ерекшеліктерімен бейнелеуде. Бұл - қазақ әдебиеті тарихының ежелден үзілмейтін көркемдік үрдіс жалғастығының көрінісі.

Қазіргі деректі эпикалық, прозалық шығармалардың көрнекті үлгілерінің бір қатары 1986 жылғы Желтоқсан ұлттық-азаттық көтерілісіне арналады.

Шығармалары әлем халықтарының 40-тан астам тілдеріне аударылған «Түркі тілдес халықтар арасындаты ең үздік әлем ақыны» атанған Қазақстан және Қырғыз Республикаларының Халық жазушысы Мұхтар Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» атты деректі романның бірінші кітабы - қазіргі қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыптың игерілудегі елеулі туынды [2.,83].

Әдістеме. Дүниеге тәуелсіздік көзімен қарайтын әдебиет керек. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың: «Сонымен біз тәуелсіз мемлекет құрдық. Өз тарихымызда тұңғыш рет осындай қалыпта, осындай аумақта құрдық. Біздің уақытымыздың бұлжымас фактісі, міне, осы!» [1.,93], – деген сөздері ғалам кеңістігінде уақыт бейнесінде танбаланып қалған тарихи сөздер. Осылай паш етілген Тәуелсіздіктің бейнесі қазақ әдебиетінде суреттеліп, ол құндылық дүние өз кезегінде әрбір қазақтың, оның ішінде жас ұрпақтың рухани қазынасына айналуы – тек ақын - жазушылар мен драматургтердің ғана міндеті емес,көп ретте,әдебиетті жастарға оқытатын оқытушылар мен оқытуды ұйымдастыратындарға байланысты.

Қазақ әдебиетінің қазіргі дамыған болмысында тарихи тақырыптар да, қазіргі уақытта өзекті болып отырған тақырыптар да, дүние жүзіне тереземізді тең еткен Елбасымыз Н.Назарбаевтың тұлғасы да, Ата Заңымыз, қазақ деген ұлттың «мәдени формуласына» айналған Мемлекеттік рәміздеріміз, Астана, Бәйтерек бейнелері де жақсы дәрежеде өз орнын алып келеді.

Отаншылдық сезім, атамекенді қастерлеу – қазақтың тарихты сүю ерекшелігінен туындайтын қасиет. «Тарихты сүю (историясофизм)–белгілі бір дүниетанымдық негіздегі тарихтың тұтастық тұжырымдамасы» [2.,117].

Өз Отанын, туған жерін, елін, барлық қуанышы мен қасіретін таңбалайтын тарихшылар мен әдебиеттегі ақын-жазушы, драматургтердің ерен еңбектері назар аударуға лайық.

Нәтижелер. Қазақ әдебиетінің проза саласында тарихи тақырыпты игеру айрықша қарқынмен дами бастады. Әсіресе, қазақ даласында Ресей отаршылдығының Ақпан, Қазан төңкерістерінің азамат соғысының салдарынан болған аштықтың, босқыншылықтың, саяси қуғын-сүргіннің және т.б. жат ықпалдардың зардаптары, қайғы-қасіреттері туралы көптеген тың туындылар жазылды. Поэзиядағы, прозадағы, драматургиядағы жаңашыл туындыларда өмір шындығы оқиғалары, тарихи қайраткерлер тағылымы елеулі кезеңдер қайшылықтарының, қақтығыстарының аясында бейнеленді.

Әдеби үдерістің әуелгі бастауларынан бастап кейінгі дамуы кезеңдеріне дейінгі жолын көркемдік дәстүр және жаңашылдық заңдылықтарымен қарастыру арқылы қазақ сөз өнерінің көп ғасырлық қалыптасу, даму болмысы айқындалды. Мыңжылдықтар белестерінен өтіп келе жатқан байырғы қазақ халқының бұрынғы-соңғы тарихының шындық екендігі дәлелденді.

XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы кезең шығармалары - тәуелсіз Қазақстанның жаңа тарихының жемістері.

Талқылау. «Желтоқсан эпопеясы» деректі романының композициясында екі мәселе сараланып көрінеді: біріншісі - автордың 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі туралы көсемсөздік-философиялық ой-толғаулар мен тұжырымдары; екіншісі - Желтоқсан көтерілісін айғақтайтын ресми құжаттар, естеліктер мен деректі материалдар.

Деректі роман осы аталған негізгі мәселелерді қамти отырып мынадай тақырыптық бөліктерге жүйеленген: I. 1986 жыл немесе Мәскеудегі Желтоқсан ызғырығы; II. Рух пен ыза дауылы немесе ғасырлар қойнауынан атылған оқ; III. Темір таяқтар мен «процентомания» ойыны немесе ит мәселесі; IV. Желтоқсанда оянған сарын немесе мейірім мен ұят шегінісі. V. 1937 жыл жаңғырығы немесе қара мысықты іздеу. VI. М.Горбачев суреті,... Тақырбас оқушылар немесе түрмедегі алаяқ тергеушілер; VII. Кремльдегі арпалыс. VIII. Алматыдағы мылтықсыз майдандар; IX. Ұлтсыздандыру саясаты немесе Желтоқсан көтерілісіндегі ұлт мүддесі.

Деректі романдағы осы бөліктерде XX ғасырдың 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі болған күндерден бастап қазіргі XXI ғасырдың осы кітап шыққанға дейінгі аралықтағы Қазақстанның саяси-әлеуметтік оқиғалары, халқымыздың рухани өсуіне, өркендеуіне байланысты өзекті мәселелер жинақталған.

Деректі романның тақырыптық-идеялық желісінде КСРО атты кеңестік империя құрамындағы аты одақтас, бірақ шын сипаты Ресейдің бір бөлшегі сынды өмір сүрген қазақ елінің отарлық бұғаудағы ауыр хал-ахуалы суреттеледі. Деректі романның авторы ақын болғандықтан шығармадағы аталған тарауларда стильдік қолданыстардың алуан түрі берілген. Шығармадағы тараулардың тақырыптық сипатына орай суреттемелер де, диалогтар да, авторлық дербес толғаныстары мен тұжырымдары да, ресми құжаттар (қаулылар, мәжіліс хаттар, анықтамалар, хаттар, т.б.), сонымен бірге оқиғалар желісіндегі поэтикалық әсерлілікті күшейту қызметін атқарған өлеңдер де аралас қолданылған.

Деректі романның әр алуан жанрлардың синтезі үлгісінде болуы қазақ сөз өнері тарихындағы тарихнамалық-шежірелік туындылар жазу үрдісін еске салады.«Бабырнамада» да, «Тарихи Рашидиде» де, «Моңғолдың құпия шежіресінде» де Лувсанданзанның «Алтын шежіресінде» де, Мәшһүр Жүсіптің, Шәкәрімнің, Құрбанғали Халидтің және т.б. көрнекті шығармашылық тұлғалар жазған тарихи-әдеби еңбектердің барлығы да осындай поэтикалық-стильдік сипатта болғаны мәлім.

Қазіргі қазақ романистикасындағы деректі эпикалық шығарма жазуда қазақ және әлем әдебиеттеріндегі осы көркемдік үрдіс жалғасының жаңғыра жалғасуын анық аңғарамыз. Сөз арқауындағы М.Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» деректі романы жаңа

дәуірдегі әдеби үдерістегі шежірелік-тарихнамалық және әдеби шығарма поэтикалық тұтастығының көрінісіндей айқындалады.

Аталған романдарға 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің бұрқ етіп көтерілгені, алаңға шыққан қазақтың ұл-қыздары ғана емес, қазақ халқының ұлттық-патриоттық рухының күрт ояна сілкіну құбылысы, ата-бабалық айбынды діл сілкінісі негіз болған.

Желтоқсан көтерілісіне арналған деректі романдарда ХХ ғасырдың 70-80 жылдарындағы КСРО мемлекетіндегі жалпы қоғамдық - әлеуметтік жағдай, саяси - идеологиялық басшылықтың материалдық және рухани мәдениет салаларын тұтастай қатаң бақылауда ұстайтын өктемдігі, мемлекеттік басқару орындарындағы басшылық қызметкерлердің коммунистік догматизм рухын бетперде етіп, тоталитарлық-бюрократтық ұстаныммен жұмыс істегендігі нәтижесінде қарапайым халықтың зорлық-зомбылыққа ұшырағандығы, т.б. сан алуан әлеуметтік мәселелер жазылды. Бұл - ХХ ғасырдың 90-жылдары мен қазіргі ХХІ ғасырдың басындағы қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар зерттеулерінің де нысанындағы өзекті мәселелерінің бірі.

Академик М.Қозыбаев «Ақтантандақтар ақиқаты» (1992) атты еңбегінде қазіргі заманғы ғылыми және көркем-әдеби шығармашылық жұмыстардың өзекті міндеттерін атап айтады:

«Қазіргі заман шындығы тарихты қолдан жақсартпай, оның көлеңкесіндегі құбылыстардың сырын ашу керек екенін ескертті. Шынын айтсақ, біз тарихи процестерді зерттеу барысында тек жақсылықты, табысты ғана көрсетіп, жіберілген қателіктерді қаға беріс қалдырып келеміз. Социализм құрылысының барысында теп-тепіс жолмен жүрмегеніміз ақиқат. Табысымызды көтере алмай, басымыз айналған кез де болды. Молшылыққа кенеліп, мастанған күн де кездесті, астамшылыққа бой ұрған тұстар да болды. Бірақ мұның бәрі социализмнің табиғатынан, социалистік құрылыстың кемшілігінен де орын алғаны белгілі. Қазіргі заман тарихы принципті қатаң ұстанып, шындықты, тек шындықты халыққа айтуды талап етеді. Осы тұрғыдан тарихшылардың алдында талай алынбаған қамал бар. Тағы да бір ескертетін жайт, кемшіліктерді көрсеткенде оларды туғызған себептерді ашып, тарихи принцип, өмір тағылымы тұрғысынан қарастыру керек» [3.,30].

Қазақстан тарихындағы осындай өзекті мәселелердің айқындалуынан 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің болу себептері дәлелденеді. Романдарда Қазақстандағы қазақ ұлтының мемлекет иесі, жер иесі екендігінің аяққа басылғаны, қазақтың тілі мемлекеттік, саяси-идеологиялық, оқу-ағарту, мәдениет, шаруашылық, өндіріс, сауда, өнеркәсіп салаларының барлығында да қолданыс құралы қызметінен шеттетілді. Барлық салаларда да орыс ұлтының кадрларына, орыс тіліне, орыс мәдениетінің алға шығуына империялық шовинистік пиғылмен жасанды түрде басымдық берілді.

Коммунистік партияның ұлттар саясатына арналған бағдарламалық ұстанымдары жасанды, жалған сипатымен айқындалды.

Желтоқсан көтерілісіне арналған деректі романдарда Кеңес одағы атты алып империяның орталықтандырылған, бәрін де Мәскеудегі Кеңес Одағының Коммунистік партиясының Орталық Комитетіне бағындырған отаршыл жүйесінің әділетсіздіктері әшкереленген. Қазақстандағы 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің арнайы дайындалған «Метель» («Кұйын») атты жазалау операциясын дайындағандар, жүзеге асырғандар туралы айтылған деректі романдардағы құжаттық анықтамалар адамзат және қазақ ұлты тарихы үшін аса маңызды. Мысалы, М.Шахановтың романындағы «Ғасыр қылмысы» атты алғы сөзінде анықтамалық деректер осының көрінісі.

«Желтоқсан қозғалысына аттай 1 жыл 2 ай қалғанда КСРО ішкі істер министрлігі мен КСРО Қауіпсіздік комитеті бірлесіп, өте жасырын түрде өмірге әкелген «Метель» операциясы даяр болған-ды. Мемлекетке, билікке топтанып мінез көрсететіндерді кейде тіпті арандатқыш топтар арқылы да шатастырып, тұзақтайтын осы жойқын әскери-

ғылыми шараны сынайтын жер ғана табылмай жүрген. Алматының бас алаңына өрімдей жас жігіттер мен қыздар бейбіт шеруге шыққанда «Метель» операциясының авторлары жүрегі жарыла қуанған-ды. КСРО Қауіпсіздік комитетінің төрағасы В.М.Чебриков КОКП Орталық комитетінің бас хатшысы М.Горбачевтің ауызша ғана рұқсатын алып, бүкіл Қазақстанды нақ 1937 жыл жаңғырығы іспетті зорлық пен зомбылық құшағында ұстаған аса қауіпті науқанды бастап жіберді. Қала зауыттары Қазақстан КП Орталық комитетінің бірінші хатшысы Колбиннің жасырын тапсырмасымен темір таяқ кесінділерін әзірлеп, онымен 15-16 мыңға жуық (негізінен орыс ұлтының өкілдерінен құралған) жасақшыларды қаруландырды» [2.,4].

Деректі романдарда Желтоқсан көтерілісі кезінде өздерінің азаматтық, ұлттық-отаншылдық көзқарастарынан айнымаған қайраткерлеріміздің тұлғаларына да лайықты бағалаулар жасап, құжаттармен, жарияланымдармен дәйектелген. Мысалы, Желтоқсан көтерілісі, одан кейінгі жазалау, қуғын-сүргін оқиғалары кезінде өздерінің адамгершілік тұлғаларын, халықтың ұстанымдарын сақтаған Д.А.Қонаевтың, Е.Н.Әуелбековтің, Н.Ә.Назарбаевтың, Ө.А.Жолдасбековтің, Ж.Молдағалиевтің, С.Шаймерденовтің, К.Ормантаевтың, С.Әбдірахмановтың, Қ.Сұлтановтың және т.б. көптеген адамдардың қайраткерлік тұғырларынан айнымағанын көреміз. Жазушы Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы» роман-толғауында Желтоқсан көтерілісінен кейін қазақ зиялыларын жаппай қудалау, қызметтерінен алу, соттау науқаны кезіндегі ұлтын сүйген қайраткерлер туралы деректі оқиғасы тұлғалар тағылымын танытады:

«Қазақ ССР Министрлер Советінің төрағасы Н.Назарбаевтың қазақ жазушыларымен кездесуі болды. Осы кездесуде Рахманқұл Бердібаев оған мынадай сұрақ қойды: «Камалиденов процентке бөлу деген пәлені шығарды. Батырлар атағы қазақтарға көп беріліп қойды деп жатыр. Соның бәрі қойшылар емес пе? Бір бюроның мүшесіздер, бірге жүрсіздер. Осы істеп жүргенінің теріс екенін айтпайсыздар ма?» - деді [5.,34].

- Мен өз басым процент дегенді қолдамаймын. Оған мүлде қарсымын. Бұл ойымды Колбинге де, Камалиденовке де ашық айтқанмын. Бірақ әркімнің өз пікірі, өз ойы болады ғой. Камалиденов өз пікірінде қалды. Бірақ бұл қате пікір деп санаймын, - деді Назарбаев» [4.,315].

Тарихи қайраткер - ұлтына деген азаматтық-перзенттік махаббаты өзінің шынайы қызметімен өмір бойы дәлелдейтін тұлға. Деректі романдағы Желтоқсан көтерілісі кезіндегі алаңға жиналғандар - Алматыдағы жоғары оқу орындарының студенттері, бұлар - байтақ Қазақстанның әр облыстары, аудандарының ауылдарынан келгендер. М.Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» деректі романында сол жоғары оқу орындарының ректорларының (Ө.Жолдасбеков, Н.Мамыров, т.б.) да, жоғары және орта арнаулы білім министрі К.Нәрікбаевтың да қудалауға, қыспаққа алынған оқиғаларын оқимыз. Деректі шығарма композициясындағы сюжеттік шиеліністер, оқиғалардың шарықтау шектерінде саяси-әлеуметтік оқиғалар ағынындағы адамдар тағдырларының талқыға түскен қиын-қыстау хал-ахуанын ұғамыз.

Деректі романдардың басты ұнамды кейіпкерлері - алаңға шын пейілдерімен жиналған қазақ ұлтының ұлдары мен қыздары. Өркениет кеңістігіндегі қазақ ұлтының мыңжылдықтар бойы қалыптасқан жерінің, ділінің, тілінің мемлекеттігінің тарихи іргетасы берік екендігін сол жастар дәлелдеді. Бұл арада сондай ұлттың саналы, білімді, сергек ойлы ұлдарды, қыздарды өсірген, тәрбиелеген әке-шешелері мен оқытқан ұстаздары да сол көтеріліс рухын қалыптастырушылар екендігін ұмытпауымыз керек.

«Желтоқсан эпопеясы» деректі романында Қазақстан Ленин Комсомолының Жастар Одағының бірінші хатшысы, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі Серік Әбдірахмановтың сөзінен алаңдағы жастардың соққыға жығылуына жазалаушы үкіметтің арнайы ұйымдастырған арандатушы топтарының себепкер болғандығын оқимыз. Өзінің сол арандатушыларды әшкерелегенін, негізінен алаңдағы

жұрттың бейбіт қалыптарын сақтағысы келгенін айтады. С.Әбдірахманов алаңға жиналған қазақ ұл-қыздарының билікке қойған сұрақтарының да, ұрандарының да халықтық-демократиялық сипатта болғандығын шынайы қалпымен жеткізген.

«... Хормен қосылып «Елім-ай» әнін шырқап тұрды. Олардың билікке қойған сұрақтары да мағыналы, өткір, терең еді. Сайып келгенде, «Қазақты ежелден қазақ хандары билеген!», «Бұдан былай Ресейдің боданы болғымыз келмейді!», «Бізді қашанғы мал тәрізді көреді!», «Қазақ - қашанда азаттықты, еркіндікті аңсап келген ұлт!», «Ресейдің патша заманынан келе жатқан зорлық-зомбылығына бұдан былай шыдай алмаймыз!», «Әр халыққа өз көсемі басшылық етсін!», «Лениннің салып берген жарқын жолын сол Ресейіңе-ақ бердік!» деген ұрандар құлақ тұндыратындай еді. Енді бірде Шәмшінің әлдеқашан әнұранға айналған «Менің Қазақстаным» әні әуеде өрлей жөнелді. Әннің биік шырқалғаны ма, әлде алаңдағы текетіреттің қызғаны ма, көшедегі жұрт аң-таң болып, алаңға қарай ұмтылды. [2.,162].

Желтоқсан көтерілісіндегі қазақтың ұлдары мен қыздарын соққыға жыққан, иттерге талатқан, қыздарын зорлаған, оқудан шығарылған, жазықсыз жала жауып, көпшілігін ұзақ мерзімдерге соттатқан, кейбіріне ату жазасын шығарып өлтірген - кеңестік жүйенің қазақ халқын кезекті қырғынға ұшыратқан осы оқиғалары сөз арқауындағы аталған романдарда мол деректерге сүйене отырып жазылған. Алаңдағы жастардың жазықсыз қырылмауын ойлап басу, басалқы сөздер сөйлеуге келген қазақ ардагерлері - батырлары, зиялы ақын-жазушылары Талғат Бигелдинов, Роза Бағланова, Әбіш Кекілбаев, Әкім Тарази, Төлен Әбдіков, Нұрлан Оразалин, т.б [2.,164] туралы да айтылған.

Деректі романдарда Желтоқсан көтерілісі оқиғасы кезінде жазалаушылардың жөндеттік-садистік іс-әрекеттеріне де шынайы бағалар берілген. «Қару - арматура, кабель, труба кесінділері, шынжыр, таяқ т.б. қала зауыттарында даярланып қалалық және аудандық партия комитеттерінде таратылды. Мұны жасақшылардың, кәсіпорын басшыларының түсініктемелері айғақтайды» [2.,192].

Қазақ әдебиетінің XX ғасырдың 90-жылдарға даму үдерісінде осы Желтоқсан көтерілісі туралы жазылған шығармалар біртіндеп жариялана бастады. Публицистикалық мақалар, очерктер, деректі хикаяттар мен романдар бәрі де кезең шындығын реалистік сипатымен тануға көмектесті.

Романның «Алматыдағы мылтықсыз майдандар» атты сегізінші бөлімде Желтоқсан көтерілісінің мәселелерін тексеретін арнайы комиссия мүшелерінің де, комиссия қорытындыларын мойындағысы келмеген Қазақ ССР Жоғары Кеңесі сессиясындағы депутаттардың да екіжүздігіне, сонымен бірге Арал қорына түсіп жатқан қаржыны тексеру арқылы ақынды тоқтатпақ болған рухсыздарға күйінген ақынның «Бұйда бұру» айдарымен «Компьютер басты жартылар» («Рухсыз күш формуласы») атты өлеңімен ойларын өрбітуі поэтикалық үйлесіммен өрілген.

Деректі роман - қазіргі жазбаша әдебиеттің өзіндік жанрларының бірі. Құрылысындағы деректі құжаттардың, естелік әңгімелердің мол болуымен бірге туынды авторларының көркем шындық бейнелеулері де қолданылатындығы оларды ерекшелендіріп тұрады.

Деректер мен көсемсіздік толғаныстар, эпикалық баяндаулар мен көркем бейнелеулер тұтаса келе туындының реалистік сипатын күшейте түседі. «Желтоқсан эпопеясы» деректі романының «Ұлтсыздандыру саясаты немесе Желтоқсан көтерілісіндегі ұлт мүддесі» атты тоғызыншы бөлімде қазақтың мемлекет құрушы ұлт ретіндегі дәрежесін өз тұғырында нығайту, бекіту жолындағы іс-әрекеттер баяндалған.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің жариялауында Желтоқсан көтерілісінің әуелі аса зор ықпалының болғандығын тарихи құжаттармен дәйектей отырып, Н.Ә.Назарбаевтың «Ғасырлар тоғысында» (1996), кітабындағы сөздерін назарға алған:

«1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы қазақ жастарының ұлттық санасының қаншалықты өскенін көрсетіп берді» [2.,475].

Романның бұл бөлімінде тәуелсіздігі ресми жарияланған Қазақстан Республикасындағы қазақ тілінің мемлекеттік мәртебелі қолданысын нығайту, қазақ ұлтының мемлекет құрушы ата-бабалық және мәңгілік тұғырын сақтау іс-әрекеттері жүйелене көрсетілген.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың және т.б. қайраткерлердің қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін Конституциялық тұрғыда қабылдануын қамтамасыз ету жолындағы қажырлы, табанды шешімдері де құжаттармен сәйкес дәйектелген.Бөлімдегі тарихнамалық деректер жиынын, публицистикалық-очерктік стильдегі баяндауларды ширата түскен бірнеше өлеңдерді де ақын поэтикалық үйлесіммен қосқан.

Мысалы, «1986-да желтоқсанның ызғырығында қақаған», «тілсіздендіру анатомиясы» поэмасындағы «Тәуелсіздіктің екі түрі немесе рух пен қарын егемендігі», «Қартаю ылғи ортаю емес, ортайған жанның соры көп», және т.б. өлеңдерінде автор романның тақырыптық-идеялық желісінің қазіргі заманғы жаңа мәселеге арналуын кеңейте аңғартады. Деректі романның барлық бөлімдерінде қаламгер «Бұйда бұру», «Аңдатпа», «Рухани пайымдама», «Куәлер үні», «Жасыл дәптердегі жазбалардан», «Ойжалғау» атты бөліктердегі материалдар арқылы шығарманың негізгі идеялық желісіндегі ойларды топтастыра жинақтай баяндайды. Ал, поэтикалық тұтастықты күшейте түсетін өлеңдері шығарманың романтикалық және сыншыл реалистік тағылымын дамыта түскен поэтикалық әсерімен ерекшеленген.

Деректі романдағы ақынның өлеңдері идеялық айқындылығымен, поэтикалық әсерлілігімен ерекшеленген. Романның соңында қазіргі заманғы өзекті мәселе ұлтты сақтауды әлемдік деңгейде көтеріп жүрген қаламгер М. Шаханов шығармаларының БҰҰ ЮНЕСКО тарапынан кең қолдау тауып әлем халықтарының назарына ұсынған деректері берілген. «Өркениеттің адасуы», «Жазагер жауды космоформуласы», («Шыңғысханның пенделік құпиясы») атты романдарының ЮНЕСКО-ның халықаралық жиындарында талқыланғаны да қазақ әдебиеті туындыларының әлемдік өзекті мәселелерді көтерген болмысын дәлелдейтін тағылымымен бағалы.Романның құрылысына арқау болған өмір шындығының тарихи оқиғалар, құбылыстар арнасында ұлттық және жалпы адамзаттық ойлары поэтикалық түйіндеулерімен қорытылған:

... Тарих тұр санаңа өткел тастап,
Өз тілінде ойлау, сөйлеу тоқталған сәттен бастап,
Бүкіл баба рухымен байланысың кесілер.
Тағдырыңнан ата мұра шамын солай өшірер.
Қатенді әбжіл түзетпесең, толыққанды жоқ тірлік.
Біз бабалар сүйегіне, сеніміне бақ құрдық.
Бақ құрдық та, ұлтсыздық кеңістікке атбұрдық.
Өз тілінді жерсінбеудің,
Өз анаңды менсінбеудің
Арсыздығы қай дәуірде болып еді тапқырлық?
Ол - рухы мүгедектік әрі ұлттық сатқындық! [2.,69].

Деректі романдар - қазақ сөз өнері шығармаларының халық тұрмысы шындығына негізделген табиғи болмысын танытатын реалистік мұралар. Қазақ тарихының барлық ғасырларда да деректі шындығы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін эпикалық мұралар ұлттың сақталуын, болашаққа ұласуын дәлелдейді. [6.,395].

Қорытынды. Қазақ сөз өнері дамуының көп ғасырлар бойы жалғасқан даму жолында тарихилық үнемі ықпалды орын алуымен ерекшеленеді. Ежелгі дүние мұраларынан бастап, қазақ прозасының қалыптасу, даму кезеңдерінің барлығында да

тарихилық шығармалардың халықтылық негізділігін сақтау, таныту негізі болу қызметін атқарады. Қазақ прозасындағы қазіргі роман жанры қалыптасуы кезеңіне дейінгі мұралардың барлығында да эпикалық шығармалар поэтикасының сабақтастығы үнемі жалғасумен келеді.

Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиеті және зерттеу салалары ұлттық рухани құндылықтарымыздың уақыт өзгерістерімен үндесе даму болмысын танытты. 2004 жылдан бері Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың тікелей басшылығымен жүзеге асырылған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы да Отанымыздың әлем өркениетіндегі қуатты әлеуетін айқындап отыр.

Қазақстан Республикасының Еурпадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына (ЕҚБҰ, 2010), Ислам ынтымақтастығы ұйымына (ИБҰ, 2011) төрағалығы және т.б. бүкіләлемдік деңгейдегі көрнекті деңгейлері қазақ сөз өнері туындыларының да, жаңа зерттеулерінің де жоғары сапамен дамуына ықпал етері ақиқат. Бұл – біздің ұлттық рухани құндылықтарымыздың үздіксіз қозғалыстағы шығармашылық жолының көрнекті көрсеткіші.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. *Жүз жылға татитын он жыл.* - Алматы: Атамұра. 2001. - 314 б.
2. Назарбаев Н.Ә. *Ғасырлар тоғысында.* – Алматы: Өнер, 1996. - 272 б.
3. Шаханов М. *Желтоқсан эпопеясы: Деректі роман.* – Алматы: ЖШС «Жедел басу баспаханасы», 2006. – 624 б.
4. Қозыбаев М. *Ақтаңдақтар ақиқаты.* – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 272 б.
5. Тілегенов Б. *Тұйық өмірдің құпиясы: Роман-толғау (Айтылмай келген шындық).* – Алматы: Дәуір, 1992. - 336 б.
6. Дәдебаев Ж. *Өмір шындығы және көркемдік шешім.* - Алматы: Ғылым, 1991. - 208 б.

МРНТИ 17.71.91

Ұ.Т.Алжанбаева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

«ҚҰТТЫ БІЛІК» ПЕН ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ҮНДЕСТІГІ

Аңдатпа

Жүсіп Баласағұнның «Құдатғу билик» яғни «Құтты білік» деп аталатын шығармасының біздің заманымызға үш қолжазбасы жеткен. Олар: Веналық (Гераттық), Каирлық және Намангандық (Ферғаналық). Бұл ескерткіш Қарахан мемлекетінде XI ғасырда жазылған. 1913 жылға дейін бұл қолжазбаның екі түрі ғана белгілі болған. Бірі 1439 жылы Геретта арабжазулы нұсқасынан ұйғыр әріптерімен көшіріліп (гераттық деп аталған), Венада сақтаулы (осыған байланысты веналық деп аталған) нұсқасы. Ал екіншісі 1896 жылы Каир қаласынан неміс ғалымы Б. Мориц тапқан Каир нұсқасы. Бұл екі нұсқа да толық емес, тек 1913 жылы Ахмет-Заки Валиди Тоғанның Наманганнан тапқан арабжазулы нұсқасын ғана салыстырмалы түрде толық деп айтуға болады дейді башқұрт ғалымы А.Салихов [1.20].

«Құтты білік» дастанының басты идеясы-бүкіл адамзатқа ортақ әділет, дәулет, ақыл және қанағат. Бұл еңбектің түркі әлемі үшін құндылығы оның түркі тілінде жазылғаны және түркілік дәстүрлермен үндестігі. Бұл сөзімізге Е.Э. Бертельстің «Түркі халықтарының батырлық эпостарындағы дәстүр мәселелері туралы» деген мақаласындағы «...батыстық (яғни араб, парсы әдебиеттері әсері) әсер қанша көрініп тұрса да «Құтты білікте» тек

караханидтік Қашқарға ғана тән, жергілікті түркі дәстүрлері өте көп кездеседі», - деген сөздері дәлел [2.67].

Мақалада «Құтты білік» пен қазіргі түркі халықтарындағы дәстүр үндестігі қарастырылады.

Түйін сөздер: шығыс қолжазбалары, Жүсіп Баласағұн, Құтты білік, түркілік дәстүр, қазақ, нақыл сөздер.

У.Т.Алжанбаева¹

¹*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан*

СОЗВУЧИЕ ТРАДИЦИЙ СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ С НАЗИДАНИЯМИ Ю. БАЛАСАГУНИ В «КУДАТГУ БИЛИГ»

Аннотация

Произведение Юсуфа Баласагуни «Кудатгу билиг» дошло до наших дней в трех рукописях: Венская (Гератская), Каирская и Наманганская (Ферганская). Этот памятник был написан в Караханидском государстве в XI веке. До 1913 года оно было известно лишь по первым двум спискам. Венская (по месту нахождения) была переписана 1439 году в Герате (отсюда ее второе название). Переписана уйгурскими буквами с арабографического списка. Каирский арабографический список был обнаружен 1896 году немецким ученым Б. Морицем. Эти два варианта считаются неполными. Третья арабографическая рукопись «Кудатгу билиг» обнаруженная Ахмет-Заки Валиди 1913 году в Намангане является наиболее полным [1.20].

Основная идея поэмы «Кудатгу билиг» - это справедливость, богатство, разум и удовлетворение присущее для всего человечества. Ценность этого произведения в том, что оно написано на тюркском языке для тюркского мира и традиции современных тюркских народов созвучны с назиданиями Юсуфа Баласагуни. Для подтверждения приведем слова Е.Э. Бертельса. В статье «К вопросу о традиции в героическом эпосе тюркских народов» он писал: «... при явном наличии западных влияний (т.е. влиянии арабской и персидской литератур) «Кудатгу билиг» все же совершенно очевидно содержит очень много местных тюркских традиций, связана с кругом представлений, характерных именно для караханидского Кашгара» [2.67].

В статье рассматриваются Созвучие традиций современных тюркских народов с назиданиями Ю. Баласагуни в «Кудатгу билиг».

Ключевые слова: восточные рукописи, Юсуф Баласагуни, «Кудатгу билиг», тюркские традиции, казах, слова назидания

U.T.Alzhanbaeva¹

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

CONSONANCE OF THE TRADITIONS OF MODERN TURKIC PEOPLES WITH THE EDIFICATIONS OF YU. BALASAGUNI IN “KUDATGU BILIG”

Abstract

The work of Yusuf Balasaguni “Kudatgu Bilig” has survived in three manuscripts: Vienna (Herat), Cairo and Namangan (Ferghana). This monument was painted in the Karakhanid state in the 11th century. Until 1913, it was known only from the first two lists. Vienna (at the location) was rewritten in Herat in 1439 (hence its second name). Rewritten in Uyghur letters from the Arabic list. The Cairo arabographic list was discovered in 1896 by German scientist B. Moritz.

These two options are considered incomplete. The third Arabic manuscript “Kudatgu Bilig” discovered by Ahmet-Zaki Validi in 1913 in Namangan is the most complete [1.20].

The main idea of the poem “Kudatgu Bilig” is justice, wealth, intelligence and satisfaction for the whole of humanity. The value of this work is that it is written in the Turkic language for the Turkic world and the traditions of modern Turkic peoples are consonant with the edifications of Yusuf Balasaguni. To confirm, we cite the words of E.E. Bertels. In the article “On the Question of Tradition in the Heroic Epic of Turkic Peoples,” he wrote: “... with the obvious presence of Western influences (that is, the influence of Arabic and Persian literature), “Kudatgu Bilig” still quite obviously contains a lot of local Turkic traditions, is connected with the circle of representations characteristic precisely for the Karakhanid Kashgar” [2.67].

The article deals with the Consonance of the traditions of modern Turkic peoples with the edifications of Yu. Balasaguni in “Kudatgu Bilig”.

Keywords: eastern manuscripts, Yusuf Balasaguni, “Kudatgu bilig”, Turkic traditions, Kazakh, words of edification

Кіріспе

Түркі әлемінің ұлы мұрасы аталған «Құтты біліктің» авторы Жүсіп Баласағұнға Қарахандар мемлекетінің сол кездегі әміршісі Бұғра хан «Хас Қажыб» деген лауазымды атақ бергені белгілі. Араб тілінде *хас* сөзі екі түрлі мағынаға ие: 1) ерекше, арнайы; 2) жеке. Ал *қажыб* сөзі, араб тілінде айтылуы *хааджиб*, қызмет етуші, қызметші деп аударылады. Яғни хан ғалымның еңбегін бағалап, өзіне жеке қызметші, бас кеңесші етіп алған.

Ж. Баласағұн өз еңбегінде Еліктің: Бәрін біліп, бәрін билер ісіңнің
Хаджыб қандай болу керек, түсіндір
деген сөзіне төмендегідей жауап береді:

Хаджыб дәйім назарында жұртының
Сұлуы жөн ішінің де сыртының.
Дінді білсін. Дық түсірмей көңілге,
Көңілі ақтың – ісі де ақ өмірде.
Он нәрсе бар хажыбтыққа керекті,
Ақыл, ажар, тіл, бой, білік, зеректік.
Қызметтің ең нәзігі, тозағы,
Хажыбтықтың машақаты болады.
Хажыбтық іс-ұлы істердің төресі,
Істесе істер жеткен ақыл-өресі. [3, 241-б.].

Біз мұнда хажыбтық дегенде тек бекке ақыл-кеңес беріп қана отыратын адамды емес, көптеген істерді атқарушы адам ретінде көреміз. Ол-қазынашы да, ол- сырттан келетін елшілерді қабылдаушы да, ол-заң-дәстүрдің бұзылмауын қадағалаушы да, ол-кедей, жетім-жесірлердің мұңын тыңдап бекке жеткізуші де, ол-хатшы, ісші, қазынашыларды қабылдаушы да, сонымен қатар т.б. толып жатқан қызметтерге жауапты. Хажыб, сонымен қатар, көзі тоқ, арлы болуы тиіс. Бұған Ж.Баласағұнның :

Қарамас ер параңа да, басқаңа,
Парақор бек күлкі болар, масқара.
Пара әуелі құлқыныңды майлайды, [3, 240-б.].
Содан кейін өн бойыңды жайлайды,- деген сөздері куә.

Міне осындай қасиеттерге ие Баласағұн жазған дастан нағыз энциклопедиялық, эстетикалық, эпикалық биікте тұрған, түркітілдес халықтарға ортақ әдеби ескерткіш

екендігіне шәк болмаса керек. Мұнда қазақ халқына да тән ұлттық мінез, сыр-сымбат, сипат, сана сәулесі, дәстүр болмысы бар[4, 30-б.].

«Құтты білік» дастаны Баласағұнның білімі мен дарынының, өз кезінің үздік, ұшқыр ойлы даналығының көрсеткіші. Ақын өмірдің қай саласында болсын, мейлі ол мемлекет басқару ісі ме, саясат па немесе басқа істерде ме бірінші орынға адамгершілік мәселесін қояды. Адам біреуге жақсылық жасаса, жақсы істері көп болған кезде ғана елдің есінде мәңгілік қалатындығын атап көрсеткен.

Ал мемлекет басшысының міндеті-халқын аш-жалаңаш ұстамау. Кедей болса көмек беріп ортаға жеткізу, орташа болса қамқор болып бай ету.

Жүсіп Баласағұнның басты мақсаты-адам болмысының әлеуетін, кісілік қасиеттердің қуатын ашып беру, адал еңбектенушілердің еңсесін көтеру, жалқаулар, жатып ішуге неге құмар екендігін әшкерелеу, көпшілікті жағымды ниетке жұмылдыру, рухани мәдениетке жол ашу еді[5, 30-б.].

Материалдар мен зерттеу әдістері

Бұл мақалаға зерттеу материалы ретінде түркі дүниесінің ұлы мұрасы аталған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінің» Әдеби жәдігерлер сериясымен 2007 жылы Алматыда Таймас баспа үйінде басылып шыққан «Жүсіп Баласағұн. Құдатғу білік» деп аталатын бесінші томы, аударған А.Егеубаев және Алматыда Жазушы баспасынан 1989 жылы басылып шыққан қазақ ақын-жырауларының шығармалары жинақталған «Бес ғасыр жырлайды» кітабының 1,2 томдары. Сондай-ақ Баласағұн шығармасымен үндесетін қазақтың мақал-мәтелдері мен кейбір ислам әдебіне жататын қағидалар алынды. Салыстырмалы-тарихи, диахрондық, синхрондық зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылаулар мен нәтижелер

«Құтты білік» пен қазіргі түркі халықтарындағы дәстүр үндестігі

Енді мақаламыздың негізгі айтайын деген ойын барлық түркі халықтарына тән қонақжайлықтан бастасақ. Қонақжайлық дегенді Ж. Баласағұн былай деп түсіндіреді:

Шақырамын десең, кісі шақырғын,

Күту ісін, бірақ баптап асырғын.

Таза болсын үй-жай, төсек, ыдысың,

Ішіп-жемек, ас-тамағың-ырысың.

Табак таза, болсын дәмді тамағың,

Қолын созсын зауықпенен қонағың[3, 391-б.].

Міне, біздің халықтың өзі жемесе де қонағының аузына тосатын, астындағы жалғыз атын қонағына сойып беретін, қандай қонақ келсе де құдайы қонақ деп күтіп алатын мінезінің түп-тамыры қайда жатыр. Қазақта «Құтты қонақ келсе қой егіз табады», «Үй баласымен базарлы, қонағымен ажарлы» деген мақалдар да соған дәлел. Бұл қонақжайлық-атадан балаға мирас болып келе жатқан мұра, аманат. Қонақ шақырғанда алалама, әр қонақтың өз хақысы бар дейді.

Дос, туысың, алысың ба, жақын ба,

Хақын сақта, тұз-дәміңе шақыр да.

Келгендері келер, егер келмесе-

Көңлі қалмас; қалар көңіл бөлмесең.

Дәм өкпесі-дүниенің жаманы,

Кек-өш туып өле-өлгенше қалады[3, 392-б.].

Шақырылған қонақ болған соң олардың үлкен-кішісі болады, Баласағұн оларды да ұмыт қалдырмай: Үлкендер жеп болғаннан соң тамағын,

Ас-су беріп кішілерге қарағын,-дейді.

Халқымыздың *қуыс үйден құр шықпа, сыйға сый, сыраға бал* деген сөздері осы күнге дейін дәстүрімізден қалмай келе жатқан үйге келген адамды құр қол қайтармау да Құтты білікте айтылады. Мысалы,

Шамаң келсе жыртыс жыртып, сый бергін,
Жөн-жөнімен тең бөлуді үйренгін,- десе кейбір адамдардың
ешкіммен араласпай кісі киік болып өтетінін сынайды.

Тағы бірі шақырғанға баспайды,
Шақырмайды, өзі де есік ашпайды.
Тірі өлік-ол, тіріге оны санама,
Тіршілікте араласпа, қарама.

Қонақ шақырумен қатар қонаққа бару әдебі де болатыны былай жырланады:

Ағайын дос, туыс-бауыр шақырса,
Ләзім барып, көріп мауқың басылса.
Жақын, көрші, көңілдістер шақырса,
Тәңірлік дос ілтифатын асырса,
Бар оларға, аула көңіл-пейілін,
Сүйіндір де, сүйін өзің, ей, ұлым! [3, 387-б.].

Қазақтың «*Шақырғаннан қалма, шақырмағанға барма*» деген нақыл сөзімен үндесіп тұрған жоқ па.

«*Ас – адамның арқауы*», «*Ауру – астан*» деген дана халқымыз. Өйткені, ол - тәннің азығы. Көп жағдайда дұрыс тамақтануымызға аса мән бермей, асқазанға көрінгенді тығып, соңында түрлі ауруларға жол беріп алатынымыз бар, сондықтан өзіміздің денсаулығымыз бен көңіл-күйімізде қалай тамақтанғамызға да байланысты екені ақиқат. Дұрыс тамақтанудың денсаулыққа берер пайдасы мол екенін бүгінгі медицина саласы ғылыми тұрғыдан дәлелдеуде. Міне данышпан бабамыз ас ішу әдебін де әдеп және медицина тұрғысынан да қарастырған.

Қай қонаққа барсаң да сен, тағамды
Әдеппен іш, аша берме аранды.
Қолын асқа созса үлкен, бек кісі,
Сен кейін соз-көргенділік белгісі.
Оң қолыңмен ал асыңды:-Алла,-деп,
Баянды құт құйылады барға кеп.
Кісі алдында тұрғанды алма ұмтылып,
Өз алдында тұрғанды же ұмсынып.
Ұзақ талға тісіңе не бассаң да,
Ыстық асты үрме ауызбен, сассаң да.
Мейірленіп же тағамды шамалап,
Бұл туралы айтыпты есті ер саралап.
«Көп жеген ас сіңбей, маза бермейді,
Ас сіңбесе кісіні дерт меңдейді.

Аузыңды бақ, енер содан кесел де,
Талғамменен аз ішіп-же жесең де!» [3, 388-389 бб.].

Ас ішу әдебі ислам дінінде де айтылады. Бұл туралы Құранда: «Жендер, ішіндер, бірақ ысырап етпендер» («Ағраф» сүресі, 31-аят),- деп әмір етті. Дініміз әмір еткен әрбір амал-әрекеттің белгілі мақсат-мүддесі бар. Егер нәпсі үшін тойып тамақтансаңыз, сізге - ол зиян, әлде бойыма қуат болсын деп Пайғамбар өсиет еткен мөлшермен тамақтанар болсаңыз, өзіңізді еркін, әрі жеңіл сезінесіз.

Исламдағы ас ішу әдебі: тамақты «бисмиллә» деп бастау, тамақтанғанда ашкөздіктен сақтану, тамақты үлкеннен кейін бастау, тамақты оң қолмен жеу, өз алдынан жеу, дұғамен аяқтау, тамақты үрлеп ішпеу.

Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) хадисінде:« Тамақты бастарда «бисмиллә» деп бастау керек»- деген ал әдет-ғұрпымызда «Ас жүрген жер – береке» деген .

Тамақтану барысында ашкөздіктен сақтану керек. Қазақ халқында «Қоя жесең, қой қалар, Тарта жесең, тай қалар, Қоймай жесең нең қалар» деген сөз бар.

Тамақты үлкеннен кейін бастау. Алдыңызға қойылғанына қарағанда рұқсатсыз бастауға болады. Бірақ үй иесінің бірінші бастауы сүннетке сай болады. Немесе сол қауымның әмірі, ақсақалы бар болса, сол бастайды немесе ғалым, құрметті кісілер де бастаса болады. Ибн Асакирден жеткізген Хадис шәрифте «Дастархандағы тамақты ең бірінші сол елдің әмірі немесе үй иесі немесе қауымның жақсысы бастасын.» Хузайфа атты сахаба «Пайғамбарымызбен бірге тамақтанғанда, ол кісі бастамастан асқа қол сұқпайтынбыз» - деген.

Тамақты оң қолмен және ортақ ыдыстан жегенде өз алдынан жеу. “Алдарыңнан жеңдер” деген дұрыс. Алайда “періштелер ортасынан жейді” деген дұрыс емес. Себебі періштелер ішіп жемейді. Ішіп жеуге мұқтаж емес. Береке тамақтың ортасына жауады. Оған дәлел Хадис шәрифте былай дейді: «Береке тамақтың ортасына түседі. Сондықтан тамақтың ортасынан жемендер!» (Тирмизи)

Омар ибн Сәләмә (р.а.) Алла Елшісі :«Бисмиллә деп айт, оң қолыңмен, әрі өз алдыңнан же»,- деп бұйырды дейді [6].

«Құтты біліктің» қазақ ақын- жыраулары шығармаларымен үндестігі

«Құтты білікте» қозғалған мәселе өте көп, солардың ішінде жігіттікке ашынып, өкініп, қарттық хақында айтқандары да біздің халыққа тән нәрсе. Бес ғасыр жырауларының шығармаларынан мазмұн үндестігі, поэтикалық рухы жағынан «Құтты білікке» қабысып түсіп отыратын тұстарды тым көп ұшыратамыз», -дейді әрі ақын, әрі ғалым А. Егеубаев[3,24-б.]. Расында да жыраулар шығармаларында айтылатын ай-хой жиырма бес деп ән салдырған жастық шақтың лезде өте шығарын, қалтылдаған үмітсіз қарттықты суреттеген жыр жолдарының шынында да «Құтты білікпен» үндесіп жатқанын байқаймыз. Әсіресе қазақ халқында адамның жас-мөлшері туралы сөз қозғамаған ақын кемде-кем.

Құтты білікте Ж. Баласағұн жігіттік туралы:

Беу, жігіттік, қайда жолың тұрағың?

Таба алмадым, кездім қанша сұрадым!

Тірліктің бар жан ләззатын, шырынын,

Тек жігіттік беретінін ұғындым,

Қатулан, әділдіктен таймасын жол,

Қор қылмай жігіттіктің пайдасын көр.

Қадірін біл, жігіттік кетер тастап,

Қанша қапсыр, бұл тірлік түбі қашпақ.

Жортқан бұлттай жігіттіктен ауыстым,

Ескен желдей тірлігімді тауыстым.

Есіл жастық, қайран жігіт күндерім,

Тұта алмадым, қадіріңді білмедім, -десе[3, 511-б.].

Қазақтың Базар жырауы:

Жігіттіктің екпіні-

Қаптаған қара дауылдай!

Күркіреп жауған көктемде

Қара нөсер жауындай!

Тұтынса берік тозбайтын-

Күдері қылыш бауындай!

Жігіттікте қайғы жоқ,

Қадірін біліп күте алсаң,
Он екі мүшең сауында-ай,-дейді [7, 106-б.].

Ақан сері:

Он тоғыз, жиырмаға бастың қадам,
Күн шалар көкорай басын күзге таман.
Жиырма бір-жиырма екі қалса кейін,
Ілгері сол жасыңнан ұшпас бағаң. [8, 7143-б.].

Қарттық туралы Жүсіп Баласағұн:

Елу жасым мені де құрсауға алды,
Қарға түстес басымды қырау шалды.
.Ей, елу менде қалған өшің бар ма?
Етек жеңді жұлмалап есімді алма.
Жас кезімде у ішсем де шырын еді,
У қылды ішкен асты бүгін енді.

Жебедей ем, көңілім садақтай тын,
Көңілім оқтай, енді өзім садақтаймын.
Алды қарттық бергенін жігіттіктің,
Саған да келер тігіп кәрін бір күн.

Кісенсіз ақ шалынып жүре алмаймын,
Көзім нұры түнерді көре алмаймын.
Кетті шаттық, ләззаттың түні балды,
Жігіттіктің оты өшіп күлі қалды.

Мойынсұнған қария ажалыңа,

Жоқта өткенді, өкін, күй азабыңа[3, 90,91-бб.].

- деп қарттықтың бейшара күйін өкіне де, күйіне суреттейді. Ал қазақ жырауларының қарттықты суреттеуі адамның сай-сүйегін сырқыратады. Өмір бойы ат үстінде қозғалыста жүрген адамның үйден шыға алмай отырып қалғаны, немесе намысты қазақтың келін-баланың қолына қарап қалғаны да жандарына қатты батқаны жырларынан байқалып тұрады. Мысалы:

Қобылан Бәрібайұлы:

Кәрілік қатты соққан желменен тең,
Көз көмексі болғанда, құлағым кем.
Қайнаған тұтас денем күй менен жыр,
Елден бақсы жисам да таппадым ем. [7, 213-б.].

Өске Торқаұлы:

Бұл кәрілік дауасыз дерт екен ғой,
Мынау алпыс кемшілікке серт екен ғой.
Қартайғанда алды-артыңды байқамасаң,
Адамзат аяқ астынан мерт екен ғой.

Адамның бір қаруы тіс екен ғой,
Тіссіз тамақ ішуің күш екен ғой.

Алпыс екі тамырдан қуат кетіп,
Әшейін құр қарасың кісі екен ғой.

Көз қайда, айнадай боп жайнайтуғын,
Сөз қайда, бұлбұлдай боп сайрайтуғын.
Тәбет қайда ішкенде тойматұғын,
Ақыл қайда, жер түбін ойлайтуғын. [8, 223-б.].

Шал ақын:

Алпыс жас-бұл бір өткен өмір сәні,
Алпыста бойда қуат тұрмас бәрі.
Қызығың жігіттікте көрген бір түс,
Қайта атпас жігіттіктің алтын таңы. [7, 7-б.].

Қарттық кезең адамның өмірлік жолының соңғы кезеңі. Егер адам өмірі мәнді өтсе, онда қарттық кезең оған қорытынды жасайды. Адам өзінің өмірді босқа сүрмегенін біліп көңілі тоғаяды.

Қорытынды. Жастықты қаншалықты өткінші десек те, ең бір өнімді іс тындыратын кез екенін де мойындауымыз керек. Адам жас кезінен бастап-ақ қарттықтың қамынжеу керек, «Жастықта жиған білімің - қарттыққа жұмсар мүлігің», Жасыңда жалықпасаң – қартайғанда тарықпайсың» - дейді қазақ мақалы. Жасыңда желөкпелікпен ешнәрсенің байыбына бармай ертеңгі күнін ойламаған жасқа да "Жасыңда байқары жоқтың, Жасы жеткенде айтары жоқ» - дегенді айтқан. Сондай-ақ қарттар жастарға ақылшы болса, жастардың қарттарға сүйеніш, арқа тұтар азаматы болатыны да қазақ мақалында жақсы көрсетіледі. Мысалы: Парасат көрсең –қарттықтан,тамаша көрсең – жастықтан. Жасқа–қызмет,Қартқа – құрмет.Өнегеліқарт жоқ жерде,өнерлі бала да жоқ.Ауылыңда қария болса, жазыпқойғанхатпентең.Қарттың айтқанын істе, жастың тапқанын же.Қартыбарелдіңқазынасыбар. Ағадан – ақыл, атадан – нақыл.

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігіндегі» көтерілген мәселелерді талдай келе ол мәселелердің осы күнге дейін күн тәртібінен түспеген өзекті екендігін, түркі дүниесінде сол замандағы көптеген дәстүрдің әлі жалғасып келе жатқандығын байқаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Салихов А./Жүсіп Баласағұн шығармашылығының түркі әлемі мәдениетіне қосқан үлесі/ халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, Қазақстан, 13 сәуір 2016 жыл.
2. Амребаева Ж. Опыт трехязычия: Вклад Ю. Баласагуни в развитие тюркской языковой картины мира. / Жүсіп Баласағұн шығармашылығының түркі әлемі мәдениетіне қосқан үлесі/ халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, Қазақстан, 13 сәуір 2016 жыл.
3. Әдеби жәдігерлер. Жүсіп Баласағұн. Құдатғу білік. 5- том. Алматы, Таймас баспа үйі, 2007.
4. Күмісбаев Ө. Жүсіп Баласағұн және Абай, қазақ ақындары./ Жүсіп Баласағұн шығармашылығының түркі әлемі мәдениетіне қосқан үлесі/ халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, Қазақстан, 13 сәуір 2016 жыл.
5. Молдабеков Ж.Түрік тектес халықтардың ойшыл ақыны, рухтас жақыны. Жүсіп Баласағұн шығармашылығының түркі әлемі мәдениетіне қосқан үлесі/ халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, Қазақстан, 13 сәуір 2016 жыл.
6. ҚабиденұлыД. Исламдағы ас ішу әдебі. *Mazhab.kz*.
7. *Бес ғасыр жырлайды. 1- том. Алматы, Жазушы баспасы, 1989.*
8. *Бес ғасыр жырлайды. 2-том. Алматы, Жазушы баспасы, 1989.*

МРНТИ 17.82.32

К.А Алимбетов¹

¹ «Қайнар» Академиясы, Алматы қ., Қазақстан

Р.МҰҚАНОВАНЫҢ «ШЕРМЕНДЕ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аңдатпа

Мақалада Р.Мұқанованың «Шерменде» әңгімесінің композициялық ерекшеліктері сөз болады. Автор кейіпкер бойындағы құбылысты, адам бойындағы қарама – қайшылықты жан – жақты қарастырған. Құндылықтар жүйесінде гуманистік нормалар басымдық танытса, онда рухани құндылықтар әлемінің қалыпта са бастағаны, ал оның орнына өзімшілдік, өзгеге деген қаскөйлік етек алса, онда мұндай ортаның «белді құндылықтары» оның түбіне жететін болады. Шығарманың негізгі нысанасы осыған саяды.

Кілт сөздер: Композиция, экспозиция, Атамекен, ел, жер.

К.А Алимбетов¹

¹Академия «Қайнар», г.Алматы, Казахстан

КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ В РАССКАЗЕ Р. МУКАНОВА «ШЕРМЕНДЕ»

Аннотация

В статье рассматриваются композиционные особенности рассказа «Шерменде» Р.Муқановой. Автор всесторонне изучила феномен характера личности, его противоречивые явления. Если в системе ценностей доминируют гуманистические ценности, тогда возникает мир духовных ценностей, а если преобладают такие «сознательные ценности» как эгоизм и неполноценность, то это опускают на дно саму систему ценностей, что и является основным объектом работы.

Ключевые слова: Композиция, экспозиция, Атамекен, страна, земля.

К.А Alimbetov¹

¹The Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan

COMPOSITIONAL FEATURES IN the STORY R.MUKANOV «SHERMENDE»

Abstract

The article deals with the compositional features of the story "Shermende" by R.Mukanova. The author has comprehensively studied the phenomenon of the personality character, its contradictory phenomena. If humanistic values dominate in the value system, then a world of spiritual values emerges, and if such "conscious values" as selfishness and inferiority predominate, then this system of values is lowered to the bottom, which is the main object of work.

Keywords: Composition, exposition, Atameken, country, land.

Кіріспе. Шығарма құрылысына барар жол

Суреткер – белгілі бір дәуірдің перзенті. Оның шығармашылығы – сол өмірдің сәулесі, көрінісі. Сондықтан жазушы шығармалары өз дәуірінің әлеуметтік тіршілігінен, арпалысынан оқшау болуы мүмкін емес. Бірде – бір шынайы суреткер өз заманының саяси - әлеуметтік мәселелеріне үн қоспай, араласпай қалмақ емес. Жазушы өмірді ішкі ой көрігінен өткізіп, саралап образбен суреттейді. Жазушы тақырыбы – қоғам. Үлкен суреткер өз мұңын, арманын, адам тағдырын, қоғам тағдырын жырлайды. Соны шығарма өрнегімен түсіндіруде өз тәжірибесіне арқа сүйейді. Әр суреткер – жан-сезім дүниесінің адамы. Ол шығарма жазу үстінде өзі қайғырып, өзі қуанады. Ол бүкіл ой – сезім қуатын, толғанысын сол шығармасына төгеді.

Егер суреткер өзі толғанбаса, онда сезім ақиқаты, шынайылығы болмаса, өнердің эмоциялық әсері шамалы.

Мысалы, ақын Қ.Бұғыбаева:

Мені ауыртады:

Таулардың тау болмай ұсақталғаны

Тұлпарды тірліктің тұсап қалғаны.

Түн жарып жұлдыздың аққандары

Беймезгіл семсе гүл бақтардағы.

Жазушының өз бейнесін көргіміз келсе, біз оның шығармасына үңілуіміз керек. Оның арман мүддесі, дүниеге көзқарасы, адамгершілігі сол өзі жазған шығармаларынан елес береді. Ол өзінің өмірге деген сүйіспеншілігін де, өмірдегі жексұрындыққа деген жиренішін де шығармасында өрнектейді.

Шығарма мазмұны сол шығарманың бүкіл құрамында қалыптасып тұрақталады, форманың әр элементі, әр айшығы – белгілі бір мазмұн арқауы, әрқайсысы автор идеясына қызмет етеді. Жазушының эстетикалық мұратын ашуға көмектеседі. Шығарманың құрылымы, сюжеттік қалтарыстар, композиция, тіл мәнері, профессор Т.Нұртазин айтқандай, бейтарап нәрсе емес, автордың нысанасына байланысты, бағынышты, соған қызмет ететін дүниелер. Демек, өнердегі әлеуметтік, идеялық мәселе мен көркем форма – екі дүние емес, біртұтас дүние.

Эстетикалық мұрат тек басты образдар ғана емес, шығарманың әрбір кішігірім элементтері арқылы беріледі. Жазушы оны пейзажда, авторлық ремаркада, кейіпкердің бір – бірімен ара қатынасында, т.с.с. шығарманың жеке – жеке элементтерінде бейнелейді.

Жазушы – ең алдымен психолог болуы керек. Адамның сан алуан мінезін бейнелеу арқылы суреткер өзінің биік эстетикалық ойын әспеттей алады.

Автордың Көркем шығармасы өз тағдырына қатыссыз қайнаған өмірдің құбылыстарын да қамтиды. Сол құбылыстарды ақыл мен сезім, сана мен жүрек сүзгісінен өткізе отырып, адам үшін басты тұғырнана – адамгершілікті жоғары қоя суреттеуді көздейді. Сондықтан автор өзі таңдаған позициясын көркем шығармада неғұрлым сәтті жүзеге асырса, оның шығармашылық тұлғасы соғұрлым биік, парасатты болып шықпақ. Өйткені авторлық позиция – автордың рухани әлеміндегі моральдық – адамгершілік құндылығын айқындайтын, оны көркем дүниенің мазмұнынан қорытып шығаратын негізгі шығармашылық ұстанымы, анық авторлық – адамдық идеясы.

Талқылау. Шығарма құрылысы – жазушы шеберлігі

Көбіне – көп қазіргі жазушыларымыздың кейіпкерлері сырттай қарапайым да елеусіз, кейде тіпті көңілге жат болып көрінгенімен, ішкі жан – дүниесі алапат арпалысқа толы, психологиялық қайшылықтары мол адамдар. Бұған мысал етіп Р.Мұқанованың «Шерменде» атты шағын эпикалық шығармасын алып талдап көрелік. Тағдыр

тауқыметімен Қытай жеріне ауған қазақтардың дүр көтеріліп, туған жерге жасырын қашқан тосын көшінен алыста оқуда жүріп қалған жас қыз Мағисәруардың бастан кешкен оқиғасына құрылған шығарманың өн бойында қарапайым адами қатынастардың аясындағы жайттар суреттеледі. Шағын суреттерге мағыналы жүк артқан қаламгер идеясы өзгенің қайғысынан да пайда іздейтін, ізгілік атаулыдан жұрдай болған пенденің кесепатынан өмірі өксікпен өткен жанның шерменде күйі арқылы беріледі. Қазақтың ұғымында Атамекен – ең басты құндылық. Оған осы әңгімедегі әр сюжет дәлел. «Көш қашан халыққа бақыт, анаға мейірім беріп еді. Көш қашан туғанды бір – бірінен айырмап еді», - деп өмірдің қатал заңына мойынсұнғандай болса да, көкірекке байланған шер ұлғая түседі. Өзге елден, туған жер атамекенге жапырыла көшкен қарапайым халық тақырыбына арналған бұл шығарма ата – ана, елге сағыныш шығарма идеясына айналған. Автор жас қыз Мағи образы арқылы ата – анаға деген сағынышты, атамекенге деген сүйіспеншілік сезімін көрсеткен. Ересектер атажұртын аңсап азапты жолға шықса, жас ару Мағи үшін ең қасиетті нәрсе – ата-анасымен қауышу, солардың қасында болу. Басына бұлтсыз күні найзағай түсіп есеңгіреген Мағидың жан әлеміндегі арпалысты жазушы ешқандай боямасыз, қаз – қалпында жеткізеді. Жазушы суреттеп отырған өмір шындығына деген өз позициясын аңғартып, шығарма композициясын өзінің айтпақ болған идеясы – жас баланың жат қолда күйзеліспен өткен өмірі, шерменде халімен берілген.

Шығарма шет елден ұбап – шұбап елге қарай бет түзеген қалың елдің көш – керуенімен басталады. Жазушы осы суреттеуді оқиға басталар алдындағы жағдайды көрсететін *экспозиция* есебінде пайдалана отырып, оқырманды елден жырақта білім алып жүрген жас қызға жолықтырып, бірден оқиғаның *байланысына* (завязка) алып келеді. Жазушы елден келген хабарға дүрліккен қала жұртшылығынан хабардар етіп, оқырманды шығарма кейіпкері жас қыз Мағимен таныстырады. Қысқаша суреттеуден соң, Мағи қыздың жалғыздан – жалғыз асығып, аптығып ауылына жеткенін айтады. Қауесет сөздің шындық екеніне көзі жеткенде, ескі кебеженің сирағын құшақтап еңіреп қоя береді. Кеше ғана еркелетіп, басынан құс ұшырмай әлпештеген ата – анасының қылығын түсіне алмай дал болады. Елге кеткен көштің оралуын Тәңірінен мың тілейді. Жазушы Мағидың ауылына оралуын дәлелдей отырып, оқиғаны әрі қарай дамыта түседі. Қалың елдің қотарыла көшуін ішкі түйсікпен түсіндіріп, жас қыздың характерін көркемдікпен ашып береді.

Көшкен елге ере алмай қалып қойғанына іші ашып, қалайда ата – анасын табуды ойлайды. Мағи қыз өмірінде алғаш аһылап, күрсінеді. Аз күндік қайғысы жас қызды есейтіп жібереді. Оқиға одан жаңаша *жағдайда* (ситуация) дамиды. Қасына өзі секілді көштен қалған ағайынды Бекен мен Секенді ертіп көшкен елдің ізіне түседі. Жолда көрген қиыншылық, аштыққа төтеп береді. Оны жазушы қысқаша түрде былай келтіре кетеді.

Үшеуі де ашығып әрең келеді. Бірақ жол – жөнекей тамақтары таусылғаннан бері үшеуі де «қарнымыз ашты» - деген сөзді тістерінен шығармады.(1.69)

Шекарадан өткен үшеуді қазақ ауылына әкеліп кіргізеді. Іші – бауырына кіріп, жайбарақат сөйлеген жасамыс кісі олардан неғып жүргендерін, әкелерін сұрайды. Жөн сұрасқан кісі біреуінің әкесін естіген болып шығады. Жүректері жарыла қуанған үшеу жүгіре жөнеледі. Кеуделерінде қуаныш, көздерінде жас. Әке – шешесін іздемек боп болған Бекенге Мағи мен Секен бас шұлғып қала береді. Шөп үстінде маужырай көздері ілініп кеткен екеуі әлдебіреулердің сөйлеген сөздерінен селк етіп, оянып кетеді. Осыдан соң кездескен атты шал да өз көмегін көрсетпек боп ата – анасын іздестіріп кетеді. Сондағы айтқаны:

- Осы жерден тапжылмай отыра тұрындар. Мен әкелеріңді сұрастырып, іздестіріп көрейін. Бала жүрек бірдеңені сезді дейсіз бе, Бекенді іздеп Секен де кеткен еді. Алыстан шаңы бұрқыраған машинаны көргенде «Көкем ғой, көкем шығар» - деп тапжылмай қарап

тұрды. Машина тоқтап одан төртеу, екі орыс, бір қытай түседі. Осы үшеуін бастап келе жатқан жаңағы «қазақ ағасын» көреді. Осы тұсты шығарманың шешуі (развязка) деуге болады. Одан кейінгі өмірі қайтадан шекара асып, түрмеге түсуі, бәрі – бәрін ойша електен өткізеді.

- Жасы үлкен қазақ адамы ғой деп сеніп едім. Мені құдай тас төбемнен ұрған екен ғой. Сен мені көзімді бақырайтып қойып алдап, кешке дейін күттіріп, жамандық жасайтындай не жазып едім.

- Әй, қыз, сарнама! Әйтпесе аяғыңды аспаннан келтіремін.

- Аяғымды аспаннан келтіргенің осы емес пе?

Бұл диалогтар арқылы жазушы адамгершілік ардан жұрдай, қанына тартпаған қазақтың психологиясын аңғартады. Қандас қыздың тағдырынан екі көйлектік мата мен үш тас шайды артық көрген кісәпір пенденің құлқыны ата мен баланы тірідей айыруға себеп болады. Сайқал саясаттың салқыны ма, ашкөздіктің салдары ма, кім білсін, кешегі аталар ту еткен адамдық пен адалдықтың ақ жолынан адасқан азғын ұрпақ үшін сатқындықтың қалыпты күйге ауысқанын меңзейтін бұл оқиғаны суреткер өте шеберлікпен жеткізген.

Қытай түрмесінде көрген қорлық пен азап та, екі ел арасындағы саясаттың ушығуына байланысты қарым – қатынас мүлде тыйылған үмітсіз жылдар да, ағайын – туыс айтқан жұбату сөздер де Мағидың ата – анасына деген сағынышына шек қоя алмайды. Ұлттық ділімізге сіңген ата – анаға деген құрмет пен махаббат жасы жетіп ұлғайған шағында да Мағидың үкілі үмітінің алтын арқауына айналады. Халық тарихының аумалы төкпелі кезеңінде өткен осы оқиғадан сыр түйген жазушы ұстанымына баға бергенде біз сол уақыттың өзгешелігін де ескеруге тиіспіз. Бұл орайда адамдардың нақты қоғамдық қатынастарда қалыптасатын ойлау жүйесі, өмір салтының санасында берік орын алған ақпараттық өрістері ұлттық ділдің қалыптасуына, дамуы мен өзгеруіне зор ықпал ететіні ескерілуі тиіс.

Нәтиже. Шығармадағы ұтқырлық

Көркем шығарма – ақиқат өмірдің көркемделген көрінісі. Онда нақтылы өмірдің ізі, сәулесі, шындығы жазушының ой – қиял дүниесімен байытылып барынша көркемделіп көрінбек. Сонымен қатар әдеби туындыда жазушының өз дүниетанымынан туған даралық сипат басым болады. Өнер адамы өмір жайлы өз толғанысын, өз жүрек лүпілін, ой – сезім, түсінігін, көргені мен көңілге тоқығанын бейнелейді. Шығармада жазушының бүкіл жан – дүниесі ашылады, сүйініш – күйініші бейнеленеді. Ол өзі өмір сүрген кезеңге селқос қарамайды, оған көз жібереді, тереңдей бойлайды. Өмір жайлы өз «менін» айтқанда, ол объективті дүниеден аулақтанбайды, қайта нақтылы өмір ақиқаттарынан, көрген – білгендерінен көркемдік түйін жасайды. Демек, көркем әдебиеттегі ақиқат тек қиял дүниесінің жемісі емес, оның туған топырағы бар, ол – шындық өмір, адам тіршілік еткен нақтылы дүние.

Суреткер – белгілі бір дәуірдің перзенті. Оның шығармашылығы – сол өмірдің сәулесі, көрінісі. Сондықтан жазушы шығармалары өз дәуірінің элеуметтік тіршілігінен, арпалысынан оқшау болуы мүмкін емес. Бірде – бір шынайы суреткер өз заманының саяси - элеуметтік мәселелеріне үн қоспай, араласпай қалмақ емес. Жазушы өмірді ішкі ой көрігінен өткізіп, саралап образбен суреттейді. Жазушы тақырыбы – қоғам. Үлкен суреткер өз мұңын, арманын, адам тағдырын, қоғам тағдырын жырлайды. Соны шығарма өрнегімен түсіндіруде өз тәжірибесіне арқа сүйейді. Әр суреткер – жан-сезім дүниесінің адамы. Ол шығарма жазу үстінде өзі қайғырып, өзі қуанады. Ол бүкіл ой – сезім қуатын, толғанысын сол шығармасына төгеді.

Философтар әр заманның ерекшелігінен туындайтын құндылықтардың болатынын тілге тиек ете отырып, оның мәнін былай ашады. «Мәдени құндылықтарды бағалау жүйесі ғасырлар бойы қалыптасқан және олардың иерархиясы нақты тарихи кезеңде өз бейнесін аша түседі. Қазіргі 21-ғасырға келіп қалған биіктіктен тарихтағы

құндылықтарға үстірт баға беру дұрыс емес. Сондықтан әрбір халық мәдениетінің әлеуметтік портретін анықтау үшін олардың ұлттық құндылықтар жүйесін зерттеу қажет. Сол құндылықтар жүйесінде гуманистік нормалар басымдық танытса, онда рухани құндылықтар әлемінің қалыптаса бастағаны, ал оның орнына өзімшілдік, өзгеге деген қаскөйлік етек алса, онда мұндай органың «белді құндылықтары» оның түбіне жететін болады. Мұның соңғысы қоғамдағы түрлі деңгейдегі қайшылықтардың салдары», - дейді. Сатқындыққа иек артқан қоғамның кешегі тарихи жағдайы осы пікірдің растығын дәлелдесе керек.

Кез – келген шығармада табиғат адаммен бірге өмір сүреді. Р.Мұқанованың бұл шығармасында табиғатты суреттеу көп орын алмаған, жоқ деуге болады. Осыған қарап, «Менің ойымша табиғатты суреттеу барынша қысқа және орынды жерінде пайдаланылуы керек», - деген А.П.Чеховтың сөзі еріксіз еске түседі.

Шығарма өзінің көлемімен емес, айтпақ болған идеясымен, алға қойған проблемасымен құнды. Егер жазушы шағын форманың өзінде – ақ өмір шындығын молынан қамти отырып, тың проблемалар көтере алатын болса, сол проблеманы шағын форманың көлеміне сыналап сыйғыза білсе, суреткер шеберлігі дегеніміз сол емес пе?

Р.Мұқанованың «Шерменде» әңгімесі идеясына композициясы сай, ел басындағы проблеманы көтерген эпикалық жанрдағы шағын туындылардың құндыларының бірі деуге болады.

Жазушының бұл туындысы жарыспалы композициялы шығарма деуге болады. Басқа жазушылардан өзгешелігі шығармаларының көбісінде кейіпкерлері ішкі монолог арқылы беріледі. Кейіпкерлері бұйығы, санадан тыс іс – қимылдар жасау үстінде көрінеді.

Қорытынды

Әрбір көркем шығарманың құндылығы сол шығармадағы идея мен композицияның бірлігі арқылы өлшенеді. Тек, асқан шеберлер ғана идеясына композициясы сай, эстетикалық талғамы мол тұтас туындылар жасап шығара алады. Ол шеберліктің шырқап шығар биігі - өмір шындығы. Сол өмір шындығын көркемдікпен беруде әр жазушы әртүрлі әдіс, тәсілдер қолданады. Кейде бірін – бірі қайталап, жаңашылдары ғана тыңнан жол салады. Тыңнан жол салу да екінші бірінің қолынан келе бермейді. Көбінесе тыңнан жол салу – таланттардың ғана үлесіне тиеді. Бұл көркем шығармадағы шеберлік проблемасымен тығыз байланысты. Шеберлік дегеніміз де оңайлықпен қолға түсе қоятын нәрсе емес. Талмай іздену, үйрену, жаттығу үстінде қалыптасатын әдет. Сондықтан да шеберлікке талант пен еңбектің қосындысы деп қараған дұрыс. Кесек бітімді күрделі характер жоқ жерде тақырып пен идея деген бос сөз. Сондықтан да суреткерлеріміздің характерлердің шығуына ерекше күш салғаны дұрыс. Ол сүріп отырған дәуір бейнесін салу деген сөз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Р.Мұқанова. Құдірет – Кие. Алматы.2001.260 б
- 2.М.Атымов. Идея және композиция. Алматы.1979.230 б
3. Қ.Жұмалиев. Әдебиет теориясы. Алматы. 1940ж.258 б
- 4.М.Оразбек.Автор тұлғасы және авторлық позиция негіздері.Алматы.2003.486 б.
5. Е.Ысмайлов. Әдебиет теориясының негіздері. Алматы. 1940ж. 259 б

МРНТИ 17.01.33

Ж.С.Аширов¹, Ж.Ш. Саметова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ӘДЕБИ СИМВОЛИЗМ МЕН ФУТУРИЗМ

Аңдатпа

Мақалада модернистік бағыттағы ағымдар – символизм мен футуризмнің әдеби алғышарттары мен дүниетанымдық, философиялық мәселелері қарастырылады. Ағым пайда болған Еуропа және орыс мәдениеті мен өнеріндегі, әдебиетіндегі ерекшеліктері сараланады. Модернистік ағым ретіндегі өзгешелігі мен әдеби белгілері сөз болады. Әдебиет пен өнердегі жаңа ізденістерге итермелеген факторлардың адам болмысы мен қоғам дамуындағы өзара байланыстылығы ашылады. Әдеби символизм сөз-символды еремеурін, әлем жұмбағының белгісі ретінде бағалаған ағым ретінде қалыптасты. Символдық рәміздің мазмұндық аясының жасырын болуы әдеби шығарманың рационализм негіздерінен азат етті.

Модернистік түсініктегі футуризм дүниені түбегейлі жаңартумен философиялық негіздерден туындайды. Футуристік болашақ – соғыс арқылы қайта жаңарған дүние. Футуристік әдебиет пессимизм мен өткен дәуірлердің жетістіктеріне қарсы құндылықтарымен ерекшеленді.

Кілт сөздер: Модернизм, символизм, футуризм

Ж.С.Аширов¹, Ж.Ш. Саметова¹

*¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ЛИТЕРАТУРНЫЙ СИМВОЛИЗМ И ФУТУРИЗМ

Аннотация

В статье рассматриваются течения модернистического направления – символизм и футуризм и их литературные предпосылки и мировоззренческие и философские проблемы. Анализируются особенности течения в европейской и русской культуре и искусстве, литературе. Раскрывается взаимосвязь факторов, побуждающих к новым поискам в литературе и искусстве, бытия человека и развития общества. Литературный символизм сформировалась как течения оценившие слово-символический характер, как символ жизни мира. Скрытие содержательной сферы символического знака позволило освободить литературное произведение от основ рационализма.

Футуризм в модернистском понимании возникает из философских основ с коренным обновлением мира. Футуристское будущее-это возобновляемое через войну. Футуристические ценности в литературе отличалась против пессимизма и достижений прошлых веков.

Ключевые слова: модернизм, символизм, футуризм

Zh.S. Ashirov¹, Zh.Sh.Sametova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

LITERARY SYMBOLISM AND FUTURISM

Abstract

The article discusses the currents of the modernist direction - symbolism and futurism and their literary premises and philosophical and philosophical problems. The features of the course in European and Russian culture and art, literature are analyzed. The interrelation of factors inducing a new search in literature and art, human being and the development of society

is revealed. Literary symbolism was formed as currents appreciating the word-symbolic character, as a symbol of the life of the world. Hiding the content sphere of the symbolic sign allowed freeing the literary work from the foundations of rationalism.

Futurism in the modernist sense arises from philosophical foundations with a radical renewal of the world. The futuristic future is renewable through war. Futuristic values in literature differed against pessimism and the achievements of past centuries.

Keywords: modernism, symbolism, futurism

Көркемдік кеңістікте модернистерді қызықтыратын проблематика әлеуметтік мәселе емес, тұлға ретіндегі адам, адамның саналы және бейсаналы бастауларындағы күрестен туындайтын өміртанымдық құбылыстары. Модернистік шығарма кейіпкері өз сезімі мен қабылдауларымен тұтастықта қарастырылады, субъективті болмысының эпицентрі ретінде бағалануымен құнды. Модернистік дүниетаным негізінде өрістеген көркемдік кеңістіктегі адамды әдеби қаһарман деп бағалау қиын. Қаһармандық – әлеуметтік құбылыс, әдеби қаһарман – шығарма мазмұнын ашатын сюжеттік әрекетті айқындаушы. Ол романтизм мен реализм бағыттарындағы шығармаларға тән болып келетін. Ал модернистік шығарманың «қаһарманы» - әлеуметтік беделдің төменгі шектік сызығындағы адам, әркім және кез келген. Көркемдік әлем тарихындағы қаһармандар Антикалық дәуірде – құдайлар, ондан кейінгі әдебиет дамуында патшалар мен аристократтар, модернизм дәуірінде әркім және кез келген әлеуметтік статустағы адам болып түйінделді. Модернист жазушылардың қаламынан өзіне дейінгі әдебиет баса назар аударма қоймаған адам жанының ішкі дүнесі мен бейсаналы әлемінен өрілген болмыс суреттері туындады. Өзіне дейінгі моральдық этика әспеттеуге мүмкіндік бермеген проблемалар әдебиет әлемінен көрінді. Бейсаналықпен байланысты түсіндірілетін нәпсі мен қоғамға қатысты бейсаяси қатынас – төңкерістік рухтың белгісі ретінде танылды. Бейсаясылық (аполитичность) белгінің бір сипаты – «өнер – өнер үшін» (фр. l'art pour l'art) қағидатымен қабысып жатса, әдебиеттен туындайтын адамгершілік игіліктерді кейінгі орынға ысырды. Қайта керісінше, қоғам өмірінен жекеге бағдар тартқан кейіпкер өмірін рационалды үдерістерді жоққа шығара отырып (мәселен, әлеуметтік статус тұрғысындағы кішентай кейіпкер, коммивояжер Грегор Замзаның иррационалды құбылысы) эстетикалық үйлесім тудырма тырысады. Өйткені модернистік әдебиеттегі басты нысан қоғамдық шиеленіс емес, сол қоғам мен адам арасындағы қайшылықтың адамның дағдарысты санасындағы көрінісі болып табылады. Әдебиеттегі модернизм құбылысының бір ерекшелігі болмысты көркем әдебиет арқылы тануда бағыт өкілдерінің түрлі мәнерде, ағымда әрекет етуінде. Осы негізде әдебиеттанушы ғалымдар «модернизм» терминінің кең ұғымдылығын айтады. Әдебиет тарихында модернизмге дейін бағыттар бірдеңгейлі тұтастықта көрініс беретін. Модернизм өз ішінен бірнешедеген ағымдарға бөлінді. Әдебиет тарихындағы көркемдік ізденістерде символизм, акмеизм, футуризм, имажинизм, сюрреализм, экспрессионизм, примитивизм сынды белді түрлерінен өзге әдеби модернизмнің эксперименттік ізденістері деңгейінде ғана көрінген дадаизм, кубофутуризм, постимпрессионизм, т.б. түрлері болды. Ағымдардың барлығына ортақ басты белгі өткен әдеби-эстетикалық канондардан бас тартып, өнерді жаңа бастаулардан жасақтауы еді. Әдебиетте жалпы бір бағытта, өзара қарама-қайшылықты қатынаста болған осы ағымдарға тоқталсақ, әдеби-модернистік ізденістер бастауында символизм тұр деп айта аламыз. Символизм – әдеби бастауларын Францияда 1870-1880 жылдары алған әдеби ағым. Франциядағы символизмнің манифестік бағдары 1986 жылы Ж.Морес жариялануында жарық көрді [1]. Символизм философиясы мен эстетикасы жалпы модернистік жүйе аясында дамыды. Символистер өнердегі әлемді танудың басты жолы шығармашылық процесс арқылы әлемнің қайта құрылымдалуы деп таныды. Ал әдеби шығармашылық қаламгерге тәңірі сый қылып берген құндылық, әлем құпиясын танудың

жолы. Символизмде әлемді рационалды тану мүмкін емес, өйткені әлемде – «болашаққа жол ашатын құндылықтар жойылды. Барлығы құнсызданды» (А.Белый). Символизм өкілдері шығармаларының өзекті идеясын символдар мен образдардың ассоциациялық эстетикасын пайдалана отырып ашуға тырысты. Олардың шығармалары құпиялылыққа, астарға толы болды. Батыстық әдебиетте символистік белгілер Ш.Бодлер (1821-1867), С.Малларме (1842-1898), П.Варллен (1844-1896) шығармашылығы арқылы айқындалса, орыс әдебиетінде бұл ағым «үлкен» символистер (Д.Мережковский (1865-1941), З.Гиппиус (1869-1945), В. Брюсов (1873-1924), К. Бальмонт 1867-1942), Ф.Сологуб (1863-1927) және «кіші» символистер (А.Белый (1880-1934), А.Блок (1880-1921), И.Иванов (1866-1949), Эллис (Лев Кобылинский) (1879-1947) болып дамыды.

Орыс әдебиетіндегі осы екі символистік топтың айтарлықтай ішкі айырмашылықтары болды. Олар тек хронологиялық тұрғыдан ғана емес, шығармашылықтары арқылы көрінген өміртанудағы ұстанымдары арқылы ерекшеленді. Үлкен символистердің шығармашылығында құндылықтарға қарсылық, өлім, жалғыздық сынды сарындар молына ұшырасып отырды. Ақынды тобырдан жоғары қоюы және оның топ ішінде (қоғамда) жалғыздығы Ф. Ницшенің «жоғары адам» философиялық концепциясымен үйлеседі. Осы белгілеріне орай символистердің алғашқы буыны декаденттер деп те аталып жүрді. Кіші символистердің лирикалық кейіпкерлері тобырды теріске шығарған жоқ. Олар өз шығармашылығы арқылы қоғамды құтқаруды мансұқ етті. Кіші символистер өнерді өмірдің айнасы ретінде қарастырмады. Олар үшін өнер өмірден алда, оның басты дамуын айқындаушы орталық сипатында болды. Осы себепті де кіші символистер қаламгердің өмірі мен шығармашылығынан айырым белгі іздемеді. Қаламгердің өмірінің өзіне өнердің құрамдас бөлігі ретінде қарады.

Қазақ әдебиетіндегі символизм ХХ ғасыр басындағы Мағжан Жұмабаев, Бернияз Күлеев сынды ақындар шығармашылығында дүниетанымдық мәнге ие болды. Мағжан поэзиясындағы торығушылық сарын, өмірден түңілу, келешектен үміт күтпеу шығармашылығында жетекші орынға ие болды. Ақынның символистік дүниетаным шеңберіндегі пенделік және шығармашылық торығуы «Еңбек – өлім, жан қанатын қиятын», «Мені де, өлім, әлдиле» сынды жырларынан айқын көрінеді. Қазақ әдебиетіндегі символистік ағым өкілдері өздерінің көркемдік талғамдары мен ішкі жан әлемін тобырдың, топтық көркемдік талғамы мен ұғымдарына қарсы қояды. Бұл Мағжан Жұмабаевтың «Еңбек – өлім, жан қанатын қиятын» атты өлеңіндегі ақындық ұстанымынан анық көрінеді.

Символизмнің модернистік сипаты поэтикалық ерекшелігі символдылық, әуенділік, тұйықтық, мифопоэтикалық белгілер арқылы айқындалады. Бұл ағым өкілдері символды поэтикалық кеңістіктің ең маңызды белгісі санайды. Символ (гр. Σύμβολον – шартты белгі, таңба) – белгілі бір контексте өзге бір нысанның орнына қолданыла алатын белгі, таңба. «Символ – қандай да бір ақпараттық мазмұнға жол ашушы. Символ заттық пішінде бола отырып, материялық әлемнен тыс қабылданатын ақиқатты жеткізеді» [2, 20]. Символистердің қабылдауындағы әдеби шығарма символдық мәнге толы, символистік әдебиет әлемдегі символдық сәйкестіктерге негізделген. Символдың поэтикалық қуаты аллегориямен салыстарғанда көп астарлы.

Символизм поэтикасындағы әуезділікке әуестік ағымға философиялық қуат берген Ф.Ницшенің музыканы жоғары бағалауынан туындағандай. Поэтикадағы әуезділік қашанда соңғы орында емес еді. алайда осы бір ағымның әдебиетті қабылдауында әуезділікке маңызды орын берілді. Символистік эстетикада музыка, әдебиеттегі әуезділік әлемді интерпретациялаудың жолы саналды. Символ сияқты музыка да оқырмандық интерпретация мен қабылдаудағы еркіндік аясында мол мүмкіндіктер сыйлады. Мәселен, Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы өлең өрнектеріндегі әуезділік суреткерлік шеберлігінің биігі саналады. Ондағы әуезділік лирикалық кеңістікті оқырман танымында түзуге

бағытталады. Дыбыс пен ритм, әуез бен бунақ, жолдың жеңілдігі символистік әдебиетте мағыналық жүкпен салыстырғанда басымдық танытады.

Модернистік символизмнің поэтикалық бір ерекшелігі – тұйықтығында. Символистер әдеби туындының жайдақ судай жариялылығын, мағыналық ашықтығын қаламайды. Модернизмде рационализм, логика теріске шығарылғандықтан, символистік әдебиет түсінікті болуды мақсат тұтпайды. Түсіну логикалық тізбекті қажет етеді. Ал модернизм пайымында әлемді логикамен түсіну беймүмкін. Осы себепті де символистік шығармалардың репициенті қарапайым, қалың оқырман емес, автор дүниетанымын түсінетін, автор дәрежесіндегі оқырман болып келеді. Символистік әдебиеттің мағыналық бұлыңғырлығы, ондағы оқырмандық интерпретацияның молдығы мифопоэтикалық қырымен шебер үндесті. Символизмдегі миф әдеттегі мәтіннен ерекше түзілді. Ғылымда әдеби символизмнің мифопоэтикасы ғарыштық, табиғи (от, су, жел, жыл маусымдары), ұғымдармен астасып берілетіні көрсетіліп жүр [4].

Символизмдегі түсіністіктің тұйықтығы мен поэтикалық бұлыңғырлық, символдық мәннің күңгірттігі әдеби ортада өміршеңдік танытпады. Қазақ топырағындағы әдеби ортада 1924 жылы Ж.Аймауытов пен М.Жайсаңбаевтың Мағжанға жолдастық хаты түрінде көрініс тапса [5], орыс әдебиетіндегі қарсылық ағымдық деңгейде бой көрсетті.

Модернистік дүниетанымның ықпалдық көрінісі футуризм ағымында ерекше күшке ие болды. Футуризм (лат. *futurum* – болашақ, келешек) – әдебиеттегі, өнердегі дәстүр мен мәдениетті түбегейлі жоққа шығаратын авангарттық сипаттағы ағым. Футуризм өз аясында кубофутуризм (италиялық футуризм мен француздық кубизм коспасындағы ағым), эгофутуризм 1910 жылдары Ресейде пайда болған ағым) сынды кіші ағымдарды қамтыды. Демек футуризм өз ішінде поэтикалық және дүниетанымдық бірізділікте болмады. Әрине, олардың басым сипаттарында ортақтық қасиет бар. Филиппо Томмазо Мариннети (1879-1944) манифестінен (1909) бастау алатын Италия футуризмі мен 1912 жылғы манифестте айқындалған орыс әдебиеті футуризмі арасында өткенге емес, болашаққа табыну, өнерді техникалық прогресс аясында көру сынды ұқсастықтар байқалады. Екі ел футуризміндегі манифестік байламдар тіпті агрессиялық сипатта бой көрсетеді. Италия футуризмі кейінгі тарихи оқиғалар дәлелдеп бергендей милитаризмді дәріптеді, соғысты әлемді тазартудың бірден бір жолы деп түсінді. Орыс футуризміндегі агрессия әдебиеттің классикасына бағытталды. Футуризм өкілдері өздерін антифилософиялық, антиэстетикалық, антимәдениеттік тұрғыдан көрсетті. Олар эстетикалық құндылық ретінде материалдық құндылықтарды, урбанизациялық дүниелерді, индустриализацияның жетістіктерін дәріптеді. Өндірістік дамудың басым жұмыс күші ер азаматтар болғандықтан футуристік эстетизмде маскулиндік бастаулар техногенді дәуірдің басты культіне айналды. Әдебиет пен өнердің даму тарихында ежелгі дәуірден бүгінге дейін әсемдік пен нәзіктік символы ретіндегі фемининдік негіздегі эстетика сынға ұшырады. Классикалық гуманизм дәстүрі мен эстетикасындағы адам мен оның мәні туралы эстетикалық танымның құлдырауын әлеуметтік дағдарыстың салдарынан болғаны сөзсіз: «Социокультурный кризис неизбежно захватывает все стороны жизни, все формы духовности, все виды человеческой деятельности. Особенно остро общая социальная неустойчивость рубежа XIX-XX вв. проявилась в сфере искусства. Художественная жизнь отразила кризис в форме отступления от классических художественных принципов и эстетических канонов, разрушения образной структуры искусства, переключения на поиски выразительных средств, принципиально противостоящих естественной интуиции художника. Культура стала восприниматься как условная сфера бытия, каждое из состояний которой вполне возможно и даже может быть сконструировано. Стабильность культуры оказалась подорванной. Важно отметить, что в сфере искусства, на уровне духовного, психологического, эстетического восприятия кризисная ситуация может проявиться прежде социальных измерений.

Для искусства эпохи кризиса характерно определенное состояние предчувствия, ощущения тревоги, неуверенности, растерянности, нарастание мистических настроений, интерес к мистике и теософии), обращение к мистическому философствованию, сопоставлению культурных и религиозных традиций, религиозных текстов и т.д. Эти настроения находят прямое отражение в литературе и искусстве того времени [6, 376-77]. Біздіңше, футуризмдегі агрессия өнердің өткен тарихына ғана емес, дағдарыс дәуіріндегі өнердің жоғарыдағы сілтемеде көрсетілген сипатына да қатысты жүргізілді. Футуристік ағымның техногендік сипаттағы болашаққа үміт артуы, өзіне дейінгімен ымырасыз күреске бел байлауы мәдени дағдарыс тудырған қорқыныш күйді жеңудің «тәуекел түбі жел қайық» сипатындағы көрінісі еді. Болашаққа бағдарланған футуристік поэзияда өлең құрылысы, сөз мағынасы мен формасы сынды құрылымдарында өзгерістер жасады. Футуризмдегі өткенге қарсылық болашақта бәрінің жаңа болуын талап етті. Бұл талап әдебиеттің басты элементі сөздің де жаңа мағына, жаңа формада болуын қажетсінді. Сөз мағынасыздығы мен форма жаңашылдығы модерндік ағымдар ішінен футуризмге ғана тән ерекшелік деп айтуға болады. Ағым тудырған осы ерекшелік әдебиет тарихында «заумь» деп аталатын әдеби тәсіл ретінде қалды. Заумь немесе заумдік тіл – табиғи тілдік элементтерден ішінара немесе толықтай бас тарту арқылы қол жеткізілетін әдеби тәсіл. Бұл туралы М.Марусенков «заумдік тіл ұғымында әдетте, фонетикалық шатпақ, мазынасыз дыбыстар тізбегі түсініледі. Фонетикалық заумь заум тілінің ең көп таралған нұсқасы», - дей келіп ғылыми айналымда айтылып жүрген фонематикалық, морфологиялық, ситаксистік және супасинтаксистік заум түрлеріне де тоқталады [7,74]. Футуристік әдебиеттегі заумь поэзияда рационалды мағына емес, дыбыстық үйлесім түзуге тырысса, прозада заумь негізінде пайда болған мағынасыздыққа эстетикалық, сакральды рәміздік сипат дарытуға тырысты. Проза жанрындағы заумның классикалық көрінісін В.Сорокиннің «Норма», «Летучка» сынды шығармаларынан көруге болады. Футуризм ағымының әдеби, философиялық ұстанымдық сипатын С. Сейфуллин поэзиясынан, С.Мұқановтың өлеңдерінен байқауға болады. Мәселен С. Сейфуллиннің поэзиясындағы тақырыптық және өлең құрылымына қатысты жаңалықтарды футуризмнің қазақ өнері мен дүниетанымына бейімделген түрі деп атауымызға болады. Ал, С. Мұқановтың 1934 жылдың 13 ақпанындағы Кеңес үкіметінің солтүстік мұзды аймақты бағындыру жолындағы амалдарының салдарынан туындағын «Челюскин» мұзжарғыш кемесінің апаты туралы жазылған «Ақ аю» туындысындағы өлең құрылысындағы өзгеше жолдар да футуристік ізденістен туындаған. С. Мұқановтың шығармашылық жолындағы футуристік ізденістерден В.Маяковскийдің өлең үлгісін әсері байқалады. Футуристік әдеби үлгідегі заумь деп аталатын әдеби тәсілдің сакральды өлең жолдары ретінде орыс әдеби дәстүрінде кездесетіні айтылады [8]. Біздіңше осы әдеби тәсілдің мазмұндық көрінісі қазақ сөз өнерінің халықтық үлгілерінен көруге болады. Мысалы, халық әні саналатын «Нақ-нақ» әніндегі

Тобылғының түбінен
Қазық алдым, сылқ-сылқ!
Бөдененің етінен
Азық алдым, былқ-былқ!
Қасың қара, көзің қой.
Ақ тамақ қыз бір өңкей!
Абау қыздар, абау-бақ,
Тырна маттай, туай-тақ,

Екі манақ, нақ-нақ – деген жолдарды жоғарыдағы әдеби құбылысқа жатқызуға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Jean Moréas. *Le Symbolisme* // <http://www.berlol.net/chrono/chr1886a.htm>
2. Свирепю О., Туманова О. *Образ, Символ, Метафора в современной психотерапии*. М.: Издательство института психотерапии, 2004. – 270 стр.
3. Аге А.Ханзен-Леве. *Русский символизм. Система поэтических мотивов. Мифопоэтический символизм начала века (Перевод с немецкого М. Ю. Некрасова)*. СПб.: Академический проект, 2003. – 818 с.
4. Аймауытов Ж. М.Жайсаңбаев. *Мағжанға жолдастық хат // Алаш ақиықтары: мақалалар, деректі құжаттар аудармалар*. – Алматы, «Алаш», 2006. – 288б.
5. Гумилев Н. *Наследие символизма и акмеизм* // <https://gumilev.ru/clauses/2/>
6. Сидорина Т. *Философия кризиса. Учебное пособие*. М.: Флинта: Наука, 2003. - 456 с
7. Марусенков М. *Абсурдопедия русской жизни Владимира Сорокина. Заумь, гротеск и абсурд*. - СПб.: Алтейя, 2012. - 304 с.
8. Левкиевская Е. *Заумь как разновидность ритуальной речи славян // Славянские древности*. М., 1999. Т. 2. С. 279-282с.

МРНТИ 17.82.20

Б.С.Бегманова¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНДАҒЫ ҚОҒАМ КӨРІНІСІ МЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі қазақ драматургиясында бүгінгі күннің өзекті тақырыптарын арқау еткен пьесалық шығармаларға талданады.

Еліміз өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейін рухани мұраларымыз ұлттық тұтастық тұрғысында қайта жаңғырып, қазақ әдебиеті тың жаңалықтар мен іргелі ізденістерге толы болды. Қазақ әдебиетінің үш тегінің бірі - драматургия жанры да бүгінгі күнге дейін өсіп-өркендеп, толығып келеді. Бұл тұрғыда қазақ әдебиетінің басқа жанрларында қалам тербеп жүрген белгілі қаламгерлердің драмалық шығармалары бүгінгі күннің өзекті мәселелерін арқау етуімен құнды. Қазақ драматургиясы тақырыптық-идеялық өзектілігімен, шынайы өмір болмысының нанымды суреттелуі, адамгершілік, әлеуметтік, қоғамдық мәселелердің жаңаша бағытта көтерілуі, сюжеттік желінің, кейіпкерлер характерінің өмірмен астастырыла байланыстырылуымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, қазіргі таңда туындағын шығармалардағы соны дүниелердің бірі – жалпылықтан жалқылыққа, жеке тұлғаның ішкі әлеміне үңіле отырып, қоғамдағы басты мәселелердің негізгі өзегіне айналған проблемаларды көрсете білуінде.

Кілт сөздер: пьеса, драматургия, әдебиеттану ғылымы, идея, тартыс, сюжет

B.S.Begmanova¹

¹*Kazakh National Women Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

ARTISTIC SOLUTION AND PUBLIC IMAGE IN MODERN KAZAKH DRAMATURGY

Abstract

The article analyzes the works of play devoted to current themes in modern kazakh dramaturgy.

Since independence, our country has restored our spiritual heritage in the context of national unity, and Kazakh literature has been filled with exciting inventions and fundamental findings. To date, one of the three pillars of Kazakh literature - the genre of drama is developing. In this sense, the dramatic works of famous writers, which penetrate into the pen in other genres of Kazakh literature, are actual problems of today. Kazakh dramaturgy is distinguished by its thematic and ideological relevance, a convincing description of the reality of life, consideration of moral and social problems in a new way, linking the storyline, the innate characters with life. In addition, one of the last things in the modern work is the ability to reflect the problems that have become the foundation of the key problems of society, turning to the inner world of the individual.

Keywords: play, dramaturgy, literary science, idea, dispute, plot

Б.С.Бегманова¹

*¹Казахский Национальный женский педагогический университет
г. Алматы, Казахстан*

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕШЕНИЕ И ОБЛИК ОБЩЕСТВА В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ДРАМАТУРГИИ

Аннотация

В статье анализируются произведения пьесы, посвященные актуальным темам в современной казахской драматургии.

После обретения независимости наша страна восстановила наше духовное наследие в контексте национального единства, и казахская литература была наполнена захватывающими изобретениями и фундаментальными находками. На сегодняшний день один из трех основ казахской литературы - жанр драматургии развивается. В этом смысле драматические произведения известных писателей, которые проникают в перо в других жанрах казахской литературы, являются актуальными проблемами сегодняшнего дня. Казахская драматургия отличается своей тематико-идейной актуальностью, убедительным описанием реальности жизни, рассмотрением нравственных, социальных, общественных проблем по-новому, увязкой сюжетной линии, характерных персонажей с жизнью. Кроме того, одна из последних вещей в современного произведения - это способность отражать проблемы, ставших фундаментом ключевых проблем общества, обращаясь к внутреннему миру личности.

Ключевые слова: пьеса, драматургия, литературоведческая наука, идея, спор, сюжет

Кіріспе. «Драматургияның әдебиеттің өзге салаларынан гөрі, аз кем айырмашылығы оның адамдар жан-дүниесіндегі асқақ сезім мен отты күштарлықты психологиялық тұрғыда кісінің жан күйзелісімен ұштастырып, өмір мәселелерін барынша шынайы суреттеуінде». [1.328]. Бұл тұрғыда драматургия жанры өз қызметін толығымен атқарып келеді.Әрбір жанрдың өзіне тән қиындығы болатыны белгілі. Драматургия жанры да «қиыннан қиыстырылатын» жанрдың бірі. Бұл жайында ұлы суреткер М.О.Әуезов: «...қиын жанр, ең жауапты жанр – драма жанры» деп атап айтқан. [2]. Қиындығы мен жауапкершілігі мол драматургия саласы жоғарыда айтылған талаптарды негізге ала отыра дамып келеді.

Қазақ әдебиеті, оның ішінде драматургия жанрында өзіндік қолтаңбасымен Ш.Мұртаза, Д.Исабеков, Б.Мұқай, С.Жүнісов, Ұ.Доспанбетов С.Балғабаев, С.Асылбекұлы,Т.Нұрмағанбетов, Ә.Тарази, Т.Әбдіков, И.Сапарбай, И.Оразбаев, Т.Ахметжан, Р.Мұқанова т.б. сынды қаламгерлердің драмалық туындылары бүгінгі күннің өзекті мәселелерін көтерген жаңашылдығымен бағалы.

Талқылау. Белгілі жазушы Ұ.Доспанбетидің «Жұмақтың төте жолы» пьесасы да бүгінгі күннің өзекті мәселелерін арқау еткен шығарма. Пьесада автор адамдар арасындағы сатқындық, опасыздық мәселесін көтереді. Тек қана өз бастарының қамын ойлайтын қоғамдағы тоғышар жандардың болмысы шығармада тартыс үстінде әшкере болады. Басқаларға жақсылық жасаған болып отырып, соның өзінен пайда көздеп отыратын жандардың мінез-құлқын автор тартыс үстінде шеберлікпен суреттеген. Қоғамдағы жемқорлық мәселесін психологиялық тартысқа құра отырып, шығармадағы көркемдік ізденістерді тереңдетіп, характерлердің тұтас, дара кейпін нақты көрсете білген.

Оқиға тартысы басты кейіпкерлер Сандуғаш пен Жансебіл маңайында өрби отырып, бұл жанұямен жақын араласып жүрген Қыраубай, Ақбике, Мансұр, Несібелі төңірегінде дамиды. Автор Сандуғаш пен Жансебілдің жанұялық проблемаларын оқиғаға арқау ете отырып, бүгінде қоғамның дертіне айналған мәселе – байлық-билік, мансапқорлық мәселесін Қыраубай, Ақбике, Мансұр іс-әрекеттерімен аша түскен.

Сандуғаш (Айқайлап). Осы сен айналаңа неге қарамайсың?

Жансебіл. Қарағанда мен не істеймін? Қол қусырып жүрген жерім жоқ еді ғой. Елім-телімім шығып жазған диссертациямды ішкенің ас болмағыр ана мықтының баласы иемденіп кетті. Білек сыбанып майдандасып шыға келіп едім, ол немен әкесінің көмегімен Сарыжаздағы жындыханаға жатқызды. Одан шығып сойылымды алып қайта сайланып едім, «ойбай, аналардың түрлері жаман, сені өлтіріп тынады, үш балаң жетім қалады» деп өзің тоқтаттың. Енді басқа диссертацияға тағы отырып едім, оның жағдайы мынау, тымұзаққа созылып барады. Өзім де бұрынғыдай емеспін, жігерім мұқалып қалған сияқты. Қайда барып өл дейсің?» [3. 396].

Оқиға желісі басынан соңғы бөліміне дейін тартысқа толы. Жанұядағы материалдық жағдайдың салдарынан туындаған Сандуғаш пен Жансебілдің диалогты тартысы қоғамда орын алған әділетсіздікті айқындай түскен. Отбасылық жағдайларының төмендігіне Сандуғаш «ешнәрсеге ебі жоқ» күйеуін кінәләйді. Осылай басталған драмалық әрекет ары қарай ширақ өрбиді. Ерлі-зайыптыларға тоқтау айтып, жарастырғысы келген достарының қылықтарынан күдік алған Сандуғаш пен Жансебіл олардың іс-әрекеттерін әшкере етеді. Автор қамқорсып келген жандардың өзінің ішкі жандүниелері таза еместігін тартыс үстінде айқындай суреттеген. Қамқорсып жүріп, өздерінің көздеген мақсаттарын іске асырмақшы болған Ақбике мен Мансұр әрекеттері арқылы адам бойындағы тойымсыз қасиетті сипатталған. Байлыққа белшесінен батқан Ақбике өзінен жасы кіші Мансұрмен көңіл қосып, сол отырыстан кейін қол ұстасып қашып кетпекші болған жоспарлары іске аспай, әшкере болады. Автор байлыққа батып шалқып өмір сүріп отырған Ақбике секілді жандар мен жоқшылықтың зардабын тартқан Сандуғаштардың болмысын салыстыра тартыс үстінде таныта түседі. Тұрмыстың тауқыметін тартып отырған Жансебіл мен Сандуғаш адалдық пен турашылдықпен өмір сүрсе, Ақбике секілділер байлық жолында ардан безіп, адамдық болмысын жоғалтқан жандар. Автор қоғамдағы адамдық болмысты Сандуғаш, Жансебіл, Ақбике, Мансұрлар арқылы бейнелеген. Шығармада санаулы ғана кейіпкер оқиғаға жіті араласып, даралық сипаттарымен шығарма идеясын тереңдете түседі.

Автор көтеріп отырған мәселе өмірдің өзінен ойып алынған тақырып екендігі дау туғызбайды. Байлыққа қол жеткізу жолында арынан безген жандардың басқа адамдарға ақыл айтып, сөзбен қамқорсуы да оңай екендігін кейіпкерлер арқылы ашыла түседі.

Нәтиже. Қорыта айтқанда, пьеса көтерген мәселе – адамның қандай жағдай болса да, адам болып қалу мәселесі. Жалпы пьеса адалдықты, адамдықты паш етеді.

Қазақ прозасында тақырыптық өзіндік ерекшелігімен қолтаңбасын қалдырған жазушы Б.Мұқайдың драматургия жанрында да жазылған туындылары өткір проблемаларды көтеруімен ерекше. Жазушының О.Сүлейменовпен бірігіп жазған «Заманақыр» трагедиясында қазақ елінің басына түскен Кеңестік идеология саясатының қолдан жасаған

қасіреті сөз болады. Бұл қазақ халқының басынан кешкен ауыр нәубеттерінің бірі, отаршылдық сананың өктем иесі болған кеңестік ұстанымның адамзатқа қарсы қасақана қолдан жасаған қиянаты. Драматург шығармасының негізгі арқауы – ұрпақ жалғастығы мәселесі. Драмадан табиғат пен адам өмірінің байланысы, адамзат өміріне табиғат-ананың тигізер ықпалы, адам баласы мен табиғат әлемінің өзара үйлесімділігі, ықпалдастығы тәрізді өзекті мәселелерді көруге болады. Пьесада оқиға соғыстан кейінгі кезенді қамтиды. Қазақ жерінде жүргізілген атомдық-ядролық қаруды сыннан өткізу жұмысы халықтың басына орны толмас ауыр қайғы әкелді. Жарылыстың салдарынан ауруға ұшыраған халық, мүгедек боп туылған ұрпақ, жазылмас дертке ұшыраған халықтың жан айқайы шығармада біртіндеп даму үстінде көрініс алады. Пьесаның «Дала. Гүлзар бақ. Шыңғыстаудың сұлбасы көрінеді. Төңірек жап-жасыл. Дала көк майса, Мың сан құстың сайраған үні естіледі. Ұжмақ мекен дәл осындай болады-ау дейтіндей аса көркем аймақ» [4. 220] деп басталатын экспозициясында қазақ жерінің жарылысқа дейінгі бай табиғатының әсем көрінісін суреттей отырып, алдағы болатын сұрапыл көріністен хабардар етеді. Драматург шығармадағы негізгі тартысқа дейін, оқиға болатын жердің әсем табиғатын, қазақ жерінің шұрайлы, көк майса көрінісін, оқиға болатын ортаны, ол оқиғаға қатысатын кейіпкерлерді сипаттап, оқушыға таныстыруда экспозицияны пайдаланған. Экспозиция оқиға желісінің шиеленісіне тікелей қатыспай, негізгі оқиғаның кіріспесі қызметін атқарады. Экспозиция алдағы болатын тартыс-қақтығыстың, оқиғаның барысынан хабардар етеді. Автор шығарма экспозициясындағы суреттелген әсем табиғат пен оқиға желісінде трагедия алдындағы ауылдың хал-күйі мен ауыл тұрғындарының бақытты күндері, еңбек адамдарының кеңестік идеологияға, партия, өкіметке «кіршіксіз» сенім артуы – адам баласының жаманшылықтан мүлдем хабарсыз, пәк, таза көңілін аңғартады. Алайда, сол сенім артқан партия, өкімет қарапайым адамдардың тағдырын тәлкек еткендігі пьеса барысында шым-шытырық оқиғалар желісімен ашыла түседі. Пьеса басты кейіпкерлер Дастан мен Мәликенің болашақта қол ұстасып, бірге өмір сүреміз деген бақытты сәтінен басталып, сол кішкентай ғана ауылдың тұрғындарына төнген зауалдың зардабын тартып, айықпас дерттен қайтыс болған ауыл тұрғындарының трагедиялық жай-күйі суреттеледі.

Пьесада драматург үлкен өмірді бірге бастауға уәделескен Дастан мен Мәлике махаббатының күштілігін атом бомбасына теңеуі арқылы алдағы болатын трагедияны психологиялық тұрғыдан меңзеп, жандандырып көрсеткен.

Пьесадағы негізгі кейіпкерлердің бірі – Салиха басына түскен ауырпашылыққа сабырлылықпен төзе білген қазақ әйелінің жиынтық бейнесі. Қазақ әдебиетінің өзге жанрларында да бейнелеген қазақ әйелдері басына түскен қиыншылыққа мойымай, күрескер ретінде суреттеліп келгендігін ескерсек, бұл шығармадағы Салиха бейнесінен соғысқа кеткен жарынан үмітін үзбей үнемі жолын тосып жүрген адал жар, ардақты ана болмысын танимыз. Драматург пьесада Салиханы үнемі араластыра отырып, шыдамдылықтың символы ретінде танытады. Басына түскен қиыншылықтың бәріне төзе білген мінез-құлқын тікелей іс-әрекет үстінде ашып көрсетеді.

Шығармада Салиха, Мәлике, Дастан, Әли болмыстары тазалықтың, пәктіктің, адалдықтың символы іспеттес. Пьеса барысында олардың тағдырлары ауыр болуымен де салмақты, басқа түскен зауалды шақты өткере жүріп, тартысты сипат алған. Бір кездері өздері шексіз сенген өкімет пен партияның адамзатқа жасаған қиянатының азабымен алысуы партияның өкілдері Нарбек және Власов бейнелері арқылы тартыспен өрбиді. Пьесадағы кейіпкерлер Нарбек, Власов адамзатқа төнген зауалды іштей түсінгенімен, ештеңе істей алмайды. Өйткені олар партия мен өкіметтің «сарбаздары» еді.

Драмалық ситуацияның шешімі – Салиханың

Заман – ақыр

Жер – тақыр

Адам – пақыр
Ил-ла-ла... Алла... Алла

деген тұжырымы шығарманың трагедиялық күйін танытып, автор идеясын нақтылай түскен.

Драматургия жанры жайлы М.Әуезов: «Әр пьесада өзінің негізгі элементтері, не белгілі бір тұрақты бөлшек, үлестері болуы шарт. Пьесаның шартты компоненттері деп отырғаным экспозиция, байланыс, өзекті оқиға, шарықтау шегі, шешілу, тағы басқа белгілері. Пьесадағы проблема күрестің орталық, параллель және қосалқы линиядағы конфликтері осы бөлшек, компоненттерге байланысты ғана шешіледі» деген болатын. [5]. Бұл орайда Б.Мұқайдың «Заманақыр» пьесасы драматургия заңдылықтарын толығымен орындаған шығарма деп айтуға болады.

Адамзатқа жасалған трагедиялық апатты арқау еткен шығармалардың бірі белгілі драматург-жазушы Р. Мұқанованың «Қызжылаған» пьесасы. Қазіргі таңда «Мәңгілік бала бейне» атауымен көрермен назарына ұсынылып жүрген бұл шығарманың негізгі идеясы – Семей полигоны және одан зардап шеккен адамдар тағдыры. Атом сынағының нысаны болған Қарауыл елді-мекені тұрғындарының бірі болған мүгедек қыз Ләйлә мен оның төңірегіндегілердің тағдыры. Адам баласының қолдан жасаған қиянатынан зардап шеккен Ләйләнің жас сәбидей өспей қалғаны болмаса, жасына лайық ойлау қабілеті дұрыс жетілген, жандүниесі таза, пәк, қиялы жүйрік жан болатын. Драматург кеңестік идеологияның адамзат баласына жасаған кесірін «басқаларға адам сиқы жоқ» Ләйлә бейнесі арқылы шеберлікпен ашып көрсете білген.

Пьеса Ләйләнің терең сайға барып, жарық аймен сырласуынан басталады. Автор Ләйләнің мұң-сырын монологқа құрған. Денесінің кемістігіне ауыл тұрғындарының кейбірі аяушылықпен қараса, кейбірі үрке қараған көзқарастан намыстанып, ауыл шетіндегі сайға барып, ел көзіне түспеуге тырысқан Ләйләнің жалғыз сырласы да жарық Ай еді. Көкірегі ояу, ойы жүйрік Ләйләнің жандүниесін түсінетін де, мұңын «үнсіз» тыңдайтын да осы – Ай. Ләйлә бар сыры мен мұңын, қиялындағы бар арман-тілегінен туған қуанышын аймен бөліседі. Автор айды қараңғылықты сейілтер «жарық» аспан денесі ретінде ғана тілге тиек етпеген тәрізді. Сырт келбеті кеміс Ләйләнің жандүниесі айдай жарық, таза екендігін танытқысы келгендей.

«Жер қызығын талақ етіп» айға ұмтылған Ләйләнің табиғаты он екі мүшесі сау екі аяқты пенделерден әлдеқайда жоғары екендігін танысыз. Қасіретке оранған Қарауылда болатын үйлену тойы да пьесаның негізгі идеясын аша түседі. Жүрегі арманға толы Ләйлә көркем жігітке ғашық болып, оның сүйіктісі болуды қалайды. Өзін мүгедек Болтайға айттырғанда ызаға булығыуы, оны менсібегендіктен не болмаса табалағандықтан емес, ойындағы көрікті жігітті аңсағандығынан еді. Жүрегінің түкпірінде сақтап жүрген тұнық қиялының өзге адамдардың тарапынан құрылған жоспардан шайқалғандығына наразылығынан еді. Ол әр әрекетімен екі аяқсыз, беті бұжыр-бұжыр өзіндей кембағалыны жақсы көре алмайтынын аңғартып отыр. Ал тойға ағасымен еріп келген сыныптасы Құмарға деген сүйіспеншілігін жасыра алмай «Құмар, Құмар» деп тұншыға сыбырлаған қыздың алабұртқан көңіл толқыны мен жүрегінде жанған махаббатын автор нанымды суреттей білген.

Пьесадағы келесі бір кейіпкер – Шөкіш. Бүкіл ауыл жынды атандырып жіберген Шөкіш ауыл тұрғындарының басына түскен зауалға өз іс-әрекетімен қарсылық білдіргісі келеді. «Сырты – бүтін, жаны – сау» Шөкіш айналасындағы адамдардың ісін сырттай бақылай ызғарлы көзбен қарап отырады. Полигоннан жарымжан болып туған нәрестесін өз қолымен өлтірген күннен бастап, дорба асынып ауыл кезген Шөкіштің күрделі табиғатын драматург жан-жақты ашып, оқырман көңіліне ұялата алған. Жынды Шөкіштің Ләйләні кездестіргенде аналық мейірімі оянып, жанашырлық танытатын іс-қимылынан қайғыға батқан ана болмысын көреміз. Драматург Шөкіш бейнесіне жарымжан сәбиін

өлтіріп жінданып кеткен әйел ғана емес, бүкіл адамзаттың басына түскен ауыртпашылыққа қарсы шыққан ана болмысын сыйғыза білген. Ол полигон апатына іс-әрекетімен осылай қарсылық танытады.

Пьесада негізгі кейіпкерлердің бірі Қатира болмысы арқылы да шығарманың идеялық мазмұны арта түскен. Жаны жаралы Ләйләнің жандүниесіндегі арпалыс Қатираның іс-әрекеті арқылы ашыла түседі.

Пьесада үйлену тойына дайындық, тойға қаладан жастармен бірге Құмардың келуі, Ләйлә қиялы бәрі шығарма композициясында қиюласып, тартыс үстінде көрінеді.

Шығарма тартысын күшейтіп, кейіпкерлердің психологиясын айқындауда сайлауға түсетін депутаттың іс-әрекеті де нанымды суреттелген. Құмар мен Қатираның адамдық құндылықты ақшаға айырбастауы онсыз да жаны жаралы Ләйләнің жандүниесінің астанкестенін шығарып, өзін тірідей көмбекші болған іс-әрекеті шығарманың шешімін нақты танытқан драмалық әрекет.

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ драматургиясындағы көтерілген негізгі тақырыптар – адамның қандай жағдай болса да, адам болып қалу мәселесі. Жалпы пьесалалық шығармалардың қай-қайсысы болса да адалдықты, адамдықты паш етеді. Адамагершілік, ар-ождан, имандылық секілді адам бойындағы асыл қасиеттердің берік ұстанымын танытады.

Қазіргі қазақ драматургиясы бүгінгі күннің өзекті мәселесін кейіпкердің іс-әрекетімен тартыс үстінде көрсетуде шеберлік шыңына көтерілгені айқын.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. *Қазақ әдебиетінің тарихы. 10-томдық ұжымдық монография. 10-том. 2006ж. 576 б.*
2. *Әуезов М. 50 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.*
3. *Доспанбетов Ұ. Көп томдық шығармалар жинағы. 3-том. А., Ой-сана баспасы, 2011ж., 456б.*
4. *Мұқай Б. Таңдамалы шығармалар 3-том Алматы. Ана тілі. 2007. 448*
5. *Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. 12-том.*

МРНТИ 82:81-26

Г.С.Каримова¹, К.Ж.Жапаркулова²

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

²*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТАҚЫРЫП ЖӘНЕ «АҚТАСТАҒЫ АХИКО» ДРАМАСЫ

Түйіндеме

Ел тәуелсіздігінің қазақ драматургиясына жасаған ықпалы кешегі кеңестік кезеңдермен салыстырғанда түбегейлі ұлттық бағытқа айналуымен ерекшеленеді. Халқымыздың ғұн, сақ, түркілік дәуірінен бастап, қазақ хандығы, жоңғар шапқыншылығы, бодандық, ұлт-азаттық көтерілістер, ашаршылық, жаппай қуғын-сүргін мен кешегі желтоқсан оқиғасы жылдарына дейінгі кезеңдер қазіргі драматургияның басты тақырыбына айналды. Осы үрдісте тарихи драмалар да өзінің құндылықтарымен қатты даралана бастады. Олар бүгінгі тәуелсіздіктің тарихи бастаулары ретінде суреттеліп, тақырыптық, мазмұндық, идеялық, көркемдік-эстетикалық тұрғыдан сан алуан ізденістерге түсті. Сондай ізденістің жарқын бір көрінісі – драматург М.Омарованың тарихи шындықтың негізінде туған “Ақтастағы Ахико” драмасы деуге толық негіз бар.

Қазақ даласында орын алған Карлаг-тың, ондағы тағдырдың теперішін көрген жандардың ауыр трагедиясын автор келістіре, көркем суреттей алғандығы мақалада кеңінен талданады.

Кілт сөздер: драма, тарихи тақырып, ерлік, елдік идея, көркемдік шежіре, патриотизм

Г.С.Каримова¹, К.Ж.Жапаркулова²

¹ *Казакский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан*

² *Казакский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан*

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДРАМА В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ДРАМАТУРГИИ И ДРАМА «АХИКО ИЗ АКТАСА»

Аннотация

Обретение Казахстаном суверенитета оказало огромное влияние на развитие казахской драматургии. Главной темой современной драматургии являются историзм: время от эпохи гуннов, саков, тюрков до казахского ханства, нашествия джунгаров, национально-освободительные движения, голод, массовые репрессии, а также недавние декабрьские события. На сегодняшний день казахская драматургия стремится к обновлению, с художественно-эстетических позиций к поиску новых тем, новых идей, содержания. Результатом такого поиска является драма М.Омарова «Ақтастағы Ахико» («Ахико из Актаса»), основанного на реальных событиях. В статье анализируется мастерство автора, с которым он рассказал о Карлаге, находившегося в казахской степи, рассказал о трудной судьбе людей, оказавшихся в его стенах.

Ключевые слова: драма, историческая тема, героизм, идея страны, патриотизм

G.S.Karimova¹, K.Zh.Zhaparkulova²

¹ *Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

² *Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan*

HISTORICAL DRAMA IN MODERN KAZAKH DRAMA AND DRAMA “AKHIKO FROM AKTAS”

Abstract

Acquisition of sovereignty by Kazakhstan had a huge impact on the development of Kazakh dramaturgy. The main theme of modern drama is historicism: the time from the era of the Huns, Saks, Turks to the Kazakh Khanate, the invasion of the Dzungars, national liberation movements, famine, mass repressions, as well as recent December events. Today, Kazakh dramaturgy seeks to renew, from an artistic and aesthetic position, the search for new themes, new ideas, contents. The result of such a search is M. Omarov's drama “Atastasy Akhiko” (“Akhiko from Aktas”), based on real events. The article analyzes the skill of the author, with whom he talked about Karlag, who was in the Kazakh steppe, spoke about the difficult fate of people who were in his walls.

Keywords: drama, historical theme, heroism, country idea, patriotism

Кіріспе. Қазіргі қазақ драматургиясындағы ерекше қарқынмен көтерілетін тақырыптардың бірі – *тарихи тақырып*. Бұл еліміздегі тарихи және әлеуметтік өзгерістерге байланысты тәуелсіздік алған жылдары жаңа мазмұнға ие болды. Бұл пьесаларда ерлік, елдік идеялар кеңінен көрініс тапты. Қазіргі қазақ драматургиясында

тәуелсіздік тұсына дейін айтылмай, тыйым салынған тақырыптарға тереңдеп барып, қазақ халқының тарихындағы белгілі хандар, батырлар мен алаш арыстары жөнінде шығармалар жазылып, соның нәтижесінде әр дәуірде өмір сүрген тарихи тұлғалар шоғыры қалыптасып келеді. Расында қазіргі қазақ драматургиясы қазақ тарихының тұтас көркемдік шежіресін жасады деп айтуға негіз бар. Оған жарық көрген, сахналанған драмалардың бірқатарына тоқталу арқылы көз жеткізуге болады.

Қазақ ұлысының көне тарихына дендеп барып, ел тұтқасын ұстаған тарихи қайраткерлер жайындағы шығармалардың тууы да – тәуелсіздік дәуірінің жемісі деуге болады. “Қазақ тарихы туралы қай кезде кімдер жазса да, бір мәселеге талас жоқ сияқты. Ол – қазақ халқының көне замандардағы көшпелі рулардан құралуы. Солардың арғылары: “сақ”, “массагет”, “сармат”, “үйсін”, “қаңлы”, бергілері: қыпшақ, найман, керей тағы басқаларын айтса да бәрібір, өйткені қазақтың басын құраған сол рулар екені ақиқат” деген С.Мұқанов пікірінің сан жылдар бойы еленбей, ескерілмей, қазақ халқының тарихын кеңес идеологиясының қалауымен XV ғасырдан бастаған өрескел қателіктің жолы кесіліп, тарихи тамыры тереңде жатқан қазақтың түп тарихын сақ, ғұн дәуірінен тарқатып, негіздеген туындылар жазыла бастады. И.Тасмағамбетов “Ат жалындағы өркениет” атты еңбегінде: “Ұлы дала... Мұнда қаншама өркениеттер қалыптасты, жанып-сөнді. Мұнда еңсе көтерген небір алып империялар жер жүзінен ғайып болды. Оның қойнауында қаншама қарға тамырлы халықтар ғұмыр кешіп, із-түзсіз жоғалып отырды. Сол тұңғыықтан ата-бабаларымыздың аса құнды мұралары бізге де жетті. Біз оларды домбыраның күмбірінен, ән мен жырдың әуенінен түйсініп, тастан түйін түйген зергерлер мен шеберлердің қолынан танимыз, өскелең өнер үлгілерінен көреміз. Ежелгі көшпелілердің көркемдік жасампаздығындағы үлгілердің молдығы, бейнелеудегі әсемдік пен дәлдік, ұшқыр қиял мен түрлердің сан алуандығы бүгінгі ұрпақты таң қалдырып, тамсандырады. Көненің көзіндей көркем жәдігерліктер сонау ықылым ғасырлар қойнауынан желдей зулаған жебенің ызыңын жадымызда жаңғыртқандай болады. Тәкаппар бабаларымыз нағыз айбынды қас батыр да ұлы философ, шебер суреткер әрі айтулы ақын да бола білген” (И.Тасмағамбетов, 2003) деген жанды пікірінің заңды жалғасы ретінде көне дәуір күмбірінен сыр шертетін туындылар дүниеге келді. Драматург Т.Әліпбайдың “Анахарсис”, “О, Аттила! Аттила!”, “Қанды ғасыр”, “Томағалы Томирис”, Ш.Құсайыновтың “Томирис”, Р.Отарбаевтың “Бейбарыс Сұлтан” атты драмаларының арқасында ежелгі дәуірдегі қазақ халқы тарихының көркем шежіресі қағаз бетіне түсті.

Әдістеме. Тарихи тақырыпты толғаған тағы бір үлкен шоғырын *қазақ хандарына* арналған драмалық туындылар құрайды. Қазақ тарихында іргелі орны бар, үш жүздің басын қосып, бір шаңырақтың астына бірігуіне ұйтқы болған білгір дипломат Абылай ханның өзін сомдауға бірқатар драматургтер үн қосып, туындыларын арнады. Солардың қатарында Ә.Кекілбаевтың “Абылай хан”, М.Байсеркеновтің “Абылайдың аманаты”, Иран-Ғайыптың “Хан тұқымы”, Д.Рамазанның “Абылай ханның арманы” драмаларын атауға болады. Аталған туындылардың Алаш елінің “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама” оқиғасынан кейінгі қазақтың қайта өрлеуі мен біртұтас қуатты мемлекет қалпына қайта келуі жолындағы Абылай сынды сындарлы тұлғаның еңбегі мен ерлігін келістіре безбендей алған.

Керей мен Жәнібек хандар хақында Ш.Құсайыновтың “Қазақтар”, Д.Рамазанның “Аңсар” драмалары толғаса; Кенесары хан жайында Д.Рамазанның “Кенесары-Күнімжан” атты пьесасы; Исатай-Махамбеттің азатшылдық өрлігі жөнінде Қадыр Мырза Әлидің “Жаралы жолбарыс», И.Оразбековтың “Шыңғыс хан”, “Махамбет”, Тәкен Әліпбайдың “Исатайдың барында...”, Рахымжан Отарбаевтың “Бас”, “Жәңгір хан” драмалары сыр шертеді. Иран-Ғайыптың “Баймұрат батыр” атты драмалық дастаны XVIII ғасырда қазақ даласында орын алған тарихи оқиғаға құрылып, кіші жүз қазақтарының ханы Әбілқайыр, қолбасы, батырлар Бөкенбай, Есет, Құдайназар, Баймұрат және Күйік би сынды тарихи

тұлғалар әрекетін сөз етеді. Ел басына күн туғанда қазақтың елдігін, жұрттың тілегін ту етіп көтеріп атқа қонған, ел бастаған тарихи тұлғалар жайындағы туындылардың көптеп дүниеге келуі – қоғамның рухани-эстетикалық сұранысынан туындайтыны белгілі. Осылардың ішінде Абылай хан жайындағы драмалардың көптеп жазылуы – тарихи заңдылық, қазақ рухының көтерілуі деп ұғамыз. “Тумысынан аса дарынды жаратылған Абылайдың бет қаратпас қабілет-қарымы қазақ әдебиеті мен фольклорында, ономастикасы мен топонимикасында, өнері мен ғылымында, қоғамдық санасы мен жадында тұнып тұр. Ғылыммен, шығармашылықпен арнайы айналыспаса да, бізге келіп жеткен сөздерінен, хаттарынан, шешімдерінен тарихи-философиялық көзқарасын, қоғамдық-саяси позициясын, Абай ұлықтаған “толық адам” болмыс-бітімін көруге болады” [1., 9] деп Х.Әбжанов айтқандай тәуелсіздік тұсында драма жанры да Абылайды танытуға айтарлықтай үлес қосты.

Ал үшінші топқа – *Алаш арыстары жайындағы* тарихи дерек пен шынайы фактілер негізінде дүниеге келген драмалық туындыларды жатқызуға болады. Олар: Д.Исабековтің “Әлдиле өмір, әлдиле”, Ш.Мұртазаның “Тамұқ”, “Сталинге хат”, Р.Отарбаевтың “Мұстафа Шоқай”, “Нарком Жүргенов”, Қ.Жүнісовтің “Сәкен – сұңқар”, Е.Төлеубайдың “Әли-Хан”, “Мағжан”, “Жүсіпбек Аймауытов”, “Міржақып”, “Мәриям-Ілияс”, М.Ибраевтың “Шәкәрім”, Б.Атабаевтың “Кебенек киген арулар” (А.Тасымбековтың “Жан дауысы” атты деректі публицистикалық повесінің негізінде жазылған), М.Омарованың “Ақтастағы Ахико”, М.Қожахметованың “Азат алаш – даңқты алаш” атты драмалары. Өнегелі өмірімен, еліне деген адал қызметімен тарихта өшпес ізі қалған тұлғаларымызды ұлықтаған бұл туындылардың мәні зор.

Желтоқсан тақырыбында С.Асылбекұлы “Желтоқсан түні”, И.Сапарбай “Мәжнүн”, Ө.Ахмет “Желтоқсан ызғары”, М.Қайыңбаев “Желтоқсан жыры”, Иран-Ғайып “Былыққа батқан қала”, И.Сапаров “Жоғалған Жұрнақ” (прозаик М.Байғұттың әңгімесінің желісімен) драмаларында қазақ тарихындағы тағы бір қанды оқиға әр түрлі қырынан баяндалады. Авторлар бұл қаралы оқиғаға әртүрлі ракурста келгендігінің өзі – қазақ драмасының көкжиегінің кеңейгендігін, зор мүмкіндігін көрсетеді.

Міне, бұлардың бәрі де жоғарыда айтылған ұлт тарихының кезең-кезеңдерін жан-жақты баяндайды. Сол сияқты ұлт тәуелсіздігін алған соң әдебиет пен көркемөнерде өткір көтеріліп, әртүрлі жанрларда жазыла бастаған Атом зардабы – драматургияның сәтті игерген тақырыбы болды. Бұл тақырыпты алғаш сахнадан көрсеткен Б.Мұқайдың “Полигон” драмасы, “Семей қасіреті” (2000) болса, көп ұзамай Р.Мұқанова атом сынағы туралы, оның жас ұрпақтың өміріне тигізген зиянды зардабын көрсеткен “Мәңгілік бала бейне” (1997) пьесасы жазылып, театр репертуарынан бүгінге дейін өзінің лайықты орнын алып келеді.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары тарихи тақырыпқа жазылған пьесаларды кезеңдеріне қарай бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Мәселен:

- *Ежелгі дәуірдегі және ортағасырлардағы ел билеген патшалар мен қолбасылардың өміріне арналған шығармалар* (Ш.Құсайыновтың “Томирис”, Иран-Ғайыптың “Шыңғысхан” т.б. драмалар);

- *Хандық дәуірдегі оқиғаларға негізделген шығармалар. Яғни ел басқарған хандар, дау шешкен билерді өз шығармаларына арқау еткен шығармалары* (Ө.Кекілбаевтың “Абылай хан”, Р.Отарбаевтың “Жәңгір хан” т.б. драмалар);

- *1916 жылғы ұлт-азаттық көретілісті арқау еткен шығармалар* (Қ.Ысқақтың “Жанқимақ” драмасы, Р.Отарбаевтың “Сырым Датұлы” т.б. драмалар);

- *Алаш арыстары жайындағы драмалар* (Д.Исабековтің “Әлдиле өмір, әлдиле”, Ш.Мұртазаның “Сталинге хат” т.б. драмалар);

- Ұлы Отан соғысы тақырыбындағы ел жағдайын жазған шығармалар (А.Бекбосыновтың “Соңғы сезім” деп өзгертілген “Нюрнбергтен бұрын” драмасы, Е.Әлімжанның “Бауыржан Момышұлы” т.б. драмалар);

- 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына арналған шығармалар (Т.Дүйсебаевтың “Желтоқсан жаңғырығы”, С.Асылбекұлының “Желтоқсан түні” т.б. драмалар);

- Семей полигонының зардаптары суреттелетін шығармалар (Р.Мұқанова “Мәңгілік бала бейне”, Ә.Тарази “Индет” т.б. драмалар) деп жіктеуге болатындай. Яғни халық өмірінің әрбір кезеңі жазушыларға ой салады.

Тәуелсіздік кезеңінде қазақ драматургиясының дүр сілкініп, қанатын кеңінен жайып, тарих көшіне жаңаша көз салып, халықтың өткенінен хабар беретін туындыларды дүниеге әкелуі жөнінде театртанушы ғалым А.Қадыров былай дейді “Если раньше конфликт на современной сцене развивался главным образом в сфере морали и этики, то сегодня этот конфликт на сцене значительно расширил свои границы. Он перенесся в сферу противоречий, связанных с политикой, в отношении власти и народа, коренных социальных противоречий, которые затрагивают судьбы многих людей. Это видно в таких произведениях, как “Последние дни Аблайхана” М.Байсеркенова, “Чингисхан” И.Оразбекова, “Улпан” (инсценировка К.Искакова), “Абай десем...” Б.Римовой, “Индет” А.Тарази, “Мангилик бала” Р.Мукановой, “Раненый жолбарс” Кадыра Мурзалиева. Конфликты в этих произведениях стали “главными конфликтами времени” (А.Қадыров, 2007). Демек, қазақтың өткен-кеткенін түгендеп, ұлттың рухын көтеру, патриоттық сезімді күшейту мағынасындағы мәнді дүниелерінің орны ерекше.

Нәтижелер. М.Омарованың “Ақтастағы Ахико” драмасы – өзіндік концептуалдық жетістігі бар, өмір шындығын көркем шындыққа айналдыра білген туынды. Сахалин аралдарынан бір күнде қуылған жапондықтардың ішінен адасып, жағалауда жалғыз қалған Ахико атты он бес жасар баланың “жапон тыңшысы” деген айып тағылып, он жыл КарЛаг түрмесінде отырып, бүкіл балалық шағын, денсаулығын беріп шыққан тағдырын баяндалаған драмада қазақтың жазықсыз жазаланған Алаш өкілдері мен тарихи тұлғаларының асыл бейнелерін кездестіреміз. Соның ішінде Ахмет Байтұрсынұлы мен алдына он жеті мың жылқы біткен, қазақ-орыс мектебін ашып, болыс болған Ақайдың Қасені. Олармен қоса “халық жауы” атанған “баласы үшін әкесі де жауап береді” деген заң шығарып, түрмеге тоғытылған Сәкен Сейфуллиннің әкесі Сейфолла мен Жанайдар Сәдуақасовтың әкесі Сәдуақасты көреміз. Қазақтың сүт бетіндегі қаймақтарын қалқып алған Кеңес өкіметі қазақтың сағын сындырып, рухын таптау үшін олардың әкелеріне де қорлық көрсеткендігінің куәсі болады оқырман.

Жапон баласы Ахиконың тағдыры аянышты. Бар жазығы күн қатты суық болған соң әскерилерден қалған күртешені үстіне киіп алып, көк теңізге телміріп, балықшы әкесі қайғымен келіп, алып кетеді деген үмітпен жағалауда отырған баланы ұстап алған совет әскерлері шпион деп абақтыға қамайды. Жас баланың ата-анамнан айрылып қалдым деп, шырылдаған үніне құлақ түретін жан жоқ. Бәрі де – “кеңес үкіметі” деп аталатын тажал-машинаның жансыз, жүрексіз, үнсіз, мейірімнен жұрдай қолшақпарлары. Сол бір сұм заманда мұндай тағдырды басынан кешкен Ахико сынды жас балалар аз болмағаны белгілі. Тіпті басқа ұлт өкілдерін айтпағанда тек КарЛагтың өзінде жиырма екі мың жапондықтың отырып, ауыр жұмыстарды атқарып, өмір үшін күрескені белгілі. Он бес жасында ата-анасынан тірілей айрылып, түрмеге түсіп, ауыр жұмысқа жегілгені аздай, Степан секілді қандықол қылмыскердің арқасын уқалап, көңілін тауып, айтқанын екі еткізбейтін қолбала болды, түрлі қорлық, зорлық-зомбылықты көріп, 24 келі салмақпен 25 жасында ажал мекенінен өлуге шақ қалып шыққанда Ақтамақ сынды ел анасына кез болып, аман қалады. Автор драмаға Ақтамақты бекер енгізіп отырған жоқ. Ақтамақ образын қазақ жеріне зорлықпен көшірілген, тағдырдың тауқыметін, жетімдік пен қорлықты көрген өзге ұлт өкілдеріне құшағын кең жайып, қайғысын бөліскен қазақ

жұртшылығының кеңпейілділігі мен мейірімділігін тағы бір нықтап көрсету үшін пайдаланады. Бұл жөнінде қазақ жерінен пана тапқан жазушы Г.Бельгер: “Мен Поволжьеңің немісімін, жеті жасымда жер аударылған отбасыммен бірге қазақ аулынан бір-ақ шықтым. Онда мені кемсіткен, мұқатқан ешкім болған жоқ. Қайта бүкіл ауылдың еркесі болдым, көпшілік мені “сары бала”, “кира” (Гера деген атымнан), “айналайын” деп шақыратын. Қазақтар жетім-жесірді, кем-кетікті мұқатуға, қорлауға жол бермейді. Ал, орыстың ділі басқа. Менің орыс селоларына тап болған немере, аға-әпкелерім бала кезінен тек “фашист”, “фриц», “Адольфик” деген сияқты ғайбаттаулардан зәрезап болып өскен. Қазақы ауылдағы мен ондай сөздерді естігем жоқ, содан да бауырларым құсап ешкімге кек сақтамай, тәрбиелі, көргенді болып ержеттім. Бойымдағы ізгі қасиеттерді бәрі үшін мен өзімнің аулыма қарыздармын. Адамгершіліктің уызын мен отбасымнан, қазақы ортадан, кітаптардан алдым. 1941 жылдары ауылда тұрған қазақтардың білімі аздау, қазіргіге қарағанда мәдениеті де төмендеу болған шығар, бірақ олардың қайырымдылығы, сабырлығы, бауырмалдығы басым еді. Қазақтарға деген барлық жер аударылғандардың атынан ризашылық сезімі менде жеті жасымнан бастап оянды.

Мен білетін халықтардың ішіндегі ең шыдамдысы – қазақтар. Қазақы ортада, қазақтың тұтқынында мен өзімді керемет жайлы сезінемін” [2., 29] дейді. Тағдырдың тегеурінді дауылымен қазақ жеріне келген жас бала Ахико қазақ халқының күрделі тағдырына куә болады. Жазықсыз халықтың жанын шырқыратып, кенес өкіметінің қазақ ұлтына жасаған қастандығын бала өз көзімен көреді. Тіпті оның жары – Катя да Еділ бойын мекен еткен, бір түнде қазақ жеріне жер аударылып келіп, бақытын Ақтамақ ананың бауырынан тапқан жетім неміс қызы болатын. Демек, бір түнде жер аударылған жапондар ғана емес, немістер, корейлер, түріктер т.б. олар тіпті көп еді. Және көргенін көңілге түйіп, тез есейіп, өзі секілді нақақтан күйіп жатқандардың бар екенін, қазақ халқының кеңпейіл мінезін танып, осы жерге қанат жаюға бел байлайды. Түрмеден шығып, туған жеріне оралған жапондықтардың бірі арқылы Ахиконың хабарын білген әкесінен хат келіп, еліне барған жүрегі байыз тауып қала алмағандығы кейіпкер монологы арқылы әсерлі жеткізілген. Драманың мұндай көркемдік шешімін автордың табысы деуге болады: “Мен, әрине, Жапонияға жолға шықтым. Әкемді, бауырларымды көргім келді. Бүкіл жапон елі аяқтарынан тік тұрып қарсы алды. Әуежайда гүл шоқтарын ұстаған, “Туған жеріңе хош келдің, Ахико» деген жазулары бар плакат ұстаған жұрт. Барлығы шаттанып жатыр. Жат жерде лагерьде қалған соңғы жапон елге оралды деп ұлан-асар той жасады елім. Өзімді қаһарман сезіндім. Керемет болды. Көзім көріп тұрса да, көңілім сенбеді. Еңіреп жыладым. Мауқымды басу қиын болды. Лагерьде көрген тауқыметім, содан кейінгі қиындықтар – барлығын осы бір сәт басып кетті. Елге дәл осылай оралу үшін барлығынан қайта өтуге бар едім. Сөзбен айтып жеткізе алмаймын. Әкем балаша қуанды. Бауырларымның да көздерінде жас. Бірақ мен әке едім. Әке. Өзіңнің самурайыңды қасымда қал деп қыстама, отанына опасыздық жасатқызба. Қазір менің отаным – Қазақстан. Онда кәрі шешем қалды. Катя қалды. Олар мені күтіп отыр. Батаңды беріп, еркіме жібер. Тағдырдың шешімімен сол бір елге байландым. Он бес жасымда Жапониясыз қалып жүрегім күл-парша болып еді, енді екінші мәрте сол кепті кешкізе көрме маған, әке дедім. Әкем күйресе де, іштей бордай тозса да, босатты” (М.Омарова, 2016). Осы үзінді арқылы Ахико образының драматизмі толықтай ашылған. Сөйтіп, Ахико кіндік қаны тамып, дүниеге келген жеріне емес, өзіне екінші өмір сыйлаған қазақ жеріне қайта оралды. Өлі күнге Қарағанды іргесіндегі сол Ақтас ауылында тұрып жатқаны белгілі. Драма “қорлық көрсе де, сау адамның санасына сыймайтын зұлымдықтың түр-түрімен бетпе-бет келсе де, жапон тұтқынының қазақ халқына бауыр басып кетуін, байтақ даланың мейіріміне молынан қанып, сусындап өскенін көрсетті” [3., 116].

Талқылау. Расында қарапайым ғана ешкімге елеусіз өмір сүріп жатқан жапон баласының, кешегі “қауіпті тыңшының» өмір дерегінің негізінде үлкен әлеуметтік мәселе

көтеріп, өткен тарих шындығын қопара көрсеткен гуманистік сарындағы бұл туындының тағылымы мол. Өйткені ол бүгінде қазақ жерінде бейбіт өмір сүріп жатқан қаншама ұлт өкілдерінің кешегі тарихы мен көрген азабына қазақ деген кеңпейіл халықтың титтей де қатысы болмаған көрсетеді. Керісінше, жақсы ниетпен де, жаман ниетпен де, тағдырдың айдауымен келгендердің де маңдайынан сипап, барын берген қонақжайлығы мен бауырмалдығын, адамзат баласына жамандық ойламайтын ерекше қасиетін жарқырата ашып көрсеткен концептуалдық мәні бар туынды. Тағдыр теперішін көп көрсе де рухы жеңілмеген қазақ халқы үшін Қасен, Сейфолла, Сәдуақас ақсақалдар мен Әлихан, Ахметтердің сөзі мен ісі өнеге болатыны сөзсіз.

Шағын драмада алапат заманның қабат-қабат қалың шындығы бар: елдің зиялыларымен қоса, бала демей, әйел демей, қарттарына дейін зобалаңға түсіріп, қайғының қара бұлтына көмуі; өкімет жендеттерінің жазықсыз жанның өзін зорлық, күш көрсету, қинау арқылы “халық жауы” деген айыпты оп-оңай жаба салатын көрсоқыр, қаныпезерлігі; түрме жендеттерінің Степан сияқты қандықол қылмыскерлермен ауыз жаласып, соның қолымен от көсеп, адам өмірін мазаққа айналдырып, аяққа таптап, өлімге итере салатындығы; зорлықтың күшімен айдалып, қазақ даласына әкелінген бейкүнә жандардың тағдыры. Жендеттердің диалогынан да көп жайдың сырына қанығуға болады. “Шпион” емеспін деп жанталаса ақталған баланың сөзіне тіпті күлкі, одан соң ашулары келеді. Сондағы айтқандары: “Түсінікті. Кеңес әскері ақымақ болғандықтан сені тұтқынға алып, сенің тамағың мен жолыңа шығын шығарып, мында, Қарағанды лагеріне топастықпен жіберді ғой, сонда? Бәлкім санаң шатысып, жадыңнан қағылып тұрған шығарсың. Бірақ, сенің жадың мен санаң әзірше біздің мүмкіндіктен бейхабар болып, еркелеп тұр. Саспа. Барлығы орнына келеді. Сенің бабандай адамдардың ақыл-есін орнына түсіріп, мойындатқанбыз” [4] болды.

Драмада қылаң беретін тағы бір шындық – қазақ тарихындағы шолақ белсенділердің шектен шыққан әрекеті. Автор оны Сәкеннің әкесі Сейфолла ақсақалдың тілімен жеткізеді: “Сәкен мен Жанайдарды үстінен арыз жазып, ұстатып жіберген қасында жүрген өз жолдастары. Қызғаныштың қызыл түлкісі іштерін тырнап, тыным бермепті, ақыры замандары туып, жұлдыздары жаныпты. Ертеңгі күн не болар екен? Солардан туған, солардың тәрбиесін көрген, солардың уағызын естіп өскен ертеңгі күн баласы қалай болар екен? ” деген толқыныстың астары қалың. Біріншіден, кеңес өкіметі тудырған шала белсенділердің әрекетінен елдің игі-жақсылары қынадай қырылып жатса, екіншіден, белсенділердің ел ішінде көптеп тарауына мүдделі болып отырған өкіметтің қолдауымен олардың әлі талай уақыт сайран саларын біліп күңіренеді абыз жүрек. **“Шолақ белсенділердің әрекеті**– бір ауылдың ғана емес, тұтас қазақтың қасіреті, қайғысы, тартқан азабы. “Іштен шыққан жау жаман” дегендей, олардың ел ішіне салған ылаңы, қолына тиген азғана билікті бармақтай бақ көрген көрсоқырлығы момын елді зар еңіретті. Шолақ белсенділер – шындығында мүлгіп жатқан қазақ халқының сорына келген індет болатын. Олар жасап жатқан ісіне есеп бермеді, жандайшаптықпен жасалып жатқан әрекеттерінің арты неге апарып соқтыратынын ойлаған да жоқ, ойлауға мүмкіндіктері де жоқ еді. Өйткені, олар алдымен патша өкіметінің, кейіннен Кеңес өкіметінің қолшоқпарына айналған міскіндер еді. Арқасынан қағып, қолына қару беріп, “ комсомолсың, коммунистсің, күнің туды, кешегі байларды құрту керек” деген сайқал саясаттың сұрқия сөздеріне сеніп, шаңырағының киесін ұшырғанын түсінген де, сезінген де жоқ” [5., 18] деген зерттеуші Г.Тоқшылықованың пікірі драмадағы шолақ белсенділердің күйін дәл ұғындыра алады.

Драма 25 жылдық тәуелсіздік тарихында әлемге танылып үлгерген қазақ деген ұлттың қандай екендігін толыққанды суреттеп жеткізетін шығарма. Драманы оқып шығып, “ қазақ қандай халық” деген сұраққа нақты әрі дәл жауап беруге болатыны қуантады. Біріншіден, қазақ – кеңпейіл халық. Қазақ – бауырмал халық. Сол қасиеттерінің

арқасында тағдырдың қалтылдақ қайығына мініп, қазақ жеріне зорлықпен әкелінген талай ұлттарды бауырына басып, жетімін бағып, өсіріп, өндірді, есін жиғызды, ел қатарына қосты. Өзі жетісіп отырмаса да бір үзім нанды бөліп жеді. Ешкімді жатсынған жоқ, ешкімді өзекке тепкен жоқ. Дәл сол кезеңнің қазақ үшін де оңай болмағаны белгілі. Ел басқарған, жарқын болашаққа жеткізуді көздеген қайраткерлері ғана емес, қыз-келіншегін де, еңбектеген баласын да, қариясын да аяған жоқ. Тіпті, ҚарЛаг түрмесіне түскен екіқабат әйелдердің туған бойда нәрестелерін су толы бөшкеге салып жіберіп, бөшке толған кезде далаға апарып төгіп тастайтын қаныпезерлікті қарт-тарих, қазақ жері бұрын-сонды білген емес. Автор соны монолог тәсілін қолдана отырып шебер жеткізген: “ ҚарЛаг – ажал мекені. Қанішерлер мен ақыл-есінен адасқандар үшін жұмақ. Олар осында салтанат құрды. Ал жанарлары жалт-жұлт еткен, жандары шығар-шықпас, ілбіген адамдар болса, ешнәрсеге қарамастан Құдай аманаты – Рухтарын дін аман сақтап қала алды. Осылайша көзге көрінбейтін майдан жүріп жатты. Ақ пенен Қараның, Қараңғылық пен Жарықтың арасындағы майдан. Бірақ бұл бөлек әңгіме. Әзірше мәйіттер тау болып үйіледі, оларды иен далаға апарып, таяздау қазылған шұңқырларға тастап жатады, денелерін де шала-шарпы жасырады. Тұз тағыларының несібесі” [4., 16]. Егер осы тұста автор монологты пайдаланбай, тек баяндау тәсілімен немесе ремарка арқылы жеткізсе дәл осындай әсерлі шықпауы да мүмкін болатын. ҚарЛагтың қазақ халқы үшін де үлкен қасірет әкелгенін жеріне жеткізе суреттеуі – автордың көп ізденіп, тарихи құжат, дерек, материалдармен жақсы таныс болғандығын білдіреді. Оны тіпті өзі “өнер адамы” деп беретін, түрме басшысының өзі өнеріне табынатын суретші-жендет жиынтық образ – Степан арқылы дәл бере білген. Степан – адамдықтан безген, тажал-машинаның қатал жүргізушілерінің бірі, қазақша тілмен айтқанда өзіндік миы жоқ, таза мәңгүрт.

Екіншіден, қазақ – ешуақытта адам баласын қорлап көрмеген, өз дініне адал, таза халық. Рухы мықты, батыр халық. Оған бір ғана тарихи кейіпкер Ақайдың Қасенінің образы арқылы көз жеткізуге болады. Оның өз ұстанымының, ісінің, көзқарасының дұрыстығына шүбә келтірмей, қандай заман болса да сол жолдан айнымайтын қажырлығын байқау қиын емес. Бес уақыт намазын тастамаған Қасен ақсақалды тәртіпке салып, сағын сындыру үшін, түрме заңына бағындыру үшін Степанға әкеледі. Степанның өнерінен барак тұтқындары әбден зәрезап болған. Ол күні бойы бел жазбай жұмыс істеп, кешке құр сұлдері оралған тұтқындарды өзі салатын көріністі бейнелеуге пайдаланады. Оларды әр түрлі қалыпта тұрғызып қойып, сурет салуға кіріседі. Тіпті, ол аз болғандай бірнеше адамды бауыздап, денелерін тау етіп үйіп, кейде дене мүшелерін бөлшектеп, түрлі қалыптар жасап, содан рақаттанып, ләззат алады. Осындай туындыларын апталап бұздыртпай сақтап қойғанда камера іші өлексе сасып, ішіндегі тұтқындар жан төзгісіз азапқа түсетін. Жыртқыш кейпіндегі міскінге қарсы шығып, айуандық әрекеті туралы айту – өз өміріне балта шабумен бірдей. Қасен ақсақал ажал себуші Степаннан қорыққан да, үріккен де жоқ. Оның қисынсыз әрекеті мен ойсыз сөздеріне “астапыралла” деп дұғасын оқып отыра береді. Қасен ақсақалмен сөйлесіп, пікірлессе оған “зиянымыз тиіп кетер, жансыздар айтып барып, өлімші етер” деп жанына жоламаған Сейфолла мен Сәдуақасқа да «енді мұндай сөзді айтушы болмаңдар” деп тыйып тастайды. Өршіл, мүмкіндігі барда халқының игілігі үшін көп шаруа тындырған “елім” деген қайраткердің әрбір сөзі мен әрекеті басқаларға үлгі. Мұндай қариясын сыйлап өскен қазақтың бір тәлімі – намаз оқып, қамсыз отырған қарияға қарай қолына қанжар алып жүгірген Степанның алдына Ахметтің қасқайып, қарсы тұруы арқылы көрінеді. Қарияның образын ашу үшін драматургтің Ә.Кекілбаевтың сөзін бейімдеп Қасеннің ақыл-өсиеті ретінде енгізуі ұтымды шыққан.

“ Босама. Босамаңдар. Пешенемізге солай жазылған соң амал қайсы, бұл халық тумай жатып талай зобалаң көріп, талай нәрседен торығып та, тарығып та өскен. Бірақ біржола үмітсіздікке берілмей, іштей медет іздеп келген ұрпақтың өкіліміз. Ақылдылары жеткенге

амалдары жетпей, амалдары жеткенге ақылдары жетпей айнала толы азулы дұшпандармен алысып, шығарға жаны, тamarға қаны сарқыла жаздаған халқымның зарыққанын көріп демер, тарыққанын көріп жаратқан Ием жебер. Құдай ынсап берсе, ыждаһат берсе, басқалар жеткен мұратқа біз де жетерміз. Жасымаңдар. Намыстың сөзін сөйлеңдер. Ал, енді ұйықтаңдар [5]. Бельгер: “қазақтар неткен жұмсақ, көңілшек, көнбіс халық еді! Қатал тағдырға қарғыс айтуды да білмейді. “Шүкір, шүкір. Тәубе, тәубе” деп қолында барға қанағат айтумен шектеледі. “Е-е... Құдайдың салғанын көреміз де» дейді мойынұсынып” [4., 14].

Қорытынды. Бұл драма талантты режиссер А.Маемировтың көркемдеуімен М.Әуезов атындағы драма театрында сахналанып, көрермендер тарапынан өте жоғары бағаны иеленіп, “Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет” атты арнайы халықаралық жоба аясында жапон елінің көрермендеріне гастрольдік сапар барысында көрсетілді. Бұл өз кезегінде қазақ өнері мен мәдениетін жаһандық деңгейде танытудың бір үлгісі екенін ұғамыз. “Ахико Тецуруның адами болмысы – жақсылық пен жалғандық, жауыздық пен мейірімділік секілді ұғымдардың тереңіне бойлатады. Ұлты жапон болса да, Қазақстан топырағын ерекше қастерлейтін, ұлы даланың қадір-қасиетіне жете алатын Ахико Тецуруның өмір жолы мен қилы тағдыры мені алабөтен толқытты. Жапон мен қазақтың болмысы, мінезі ұқсас, өмір сүру философиясында да, дүниетамында да бір жақындық бары сезіледі. Қазақ жерін мекен етіп, бар тағдырын байланыстырған жапон азаматының өмірін осы ұқсастықпен қабыстыра бейнелегіміз келді” [6., 2].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Тасмағамбетов И. Ат жалындағы өркениет. Ежелгі көшпенділердің көркем мәдениеті. Ғылыми редакторы З.Самашев. – Алматы: «Берел» ҚҚ, 2003. -336 б. - кітап
2. Әбжанов Х. Ұлттық идея – қазақ мұраты // Қазақ альманағы, 2009, №3. – журналдарда жарық көрген мақалалар
3. Кадыров А. После третьего звонка. – Алматы: Білім, 2007. – С. 548. - кітап
4. Бельгер Г. Мені бірде-бір қазақ ренжіткен емес [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL: [http:// old.baq.kz](http://old.baq.kz). 2014, 5 маусым (дата обращения 10.09.2019) – интернет дереккөздерінен
5. Омарова М. Ақтастағы Ахико // Айқын, 2016. 2 қараша, №164 – газет мақалалары
6. Маемиров А. Ахико – жасампаз рухтың бейнесі // Егемен Қазақстан, 2016, 16 қараша – газет мақалалары
7. Тоқшылықова Г.Б. Қазақ прозасында әсіре сілтеуші тап өкілдерінің бейнеленуі // Республикалық «Білім-Таймс» ғылыми-әдістемелік журналы, 2018, шілде, 43-47бб.– журналдарда жарық көрген мақалалар

МРНТИ 17.09

С.Т.Касенов¹, Л.И.Абдуллина¹

¹ Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова, г.Усть-Каменогорск, Казахстан

КОММУНИКАТИВНАЯ ПРИРОДА ЛИРИКИ АБАЯ: ТРАНСЛЯЦИЯ КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ КАЗАХОВ В МЕЖДУНАРОДНОМ СООБЩЕСТВЕ

Аннотация

По мнению авторов статьи, исследование коммуникативной природы лирики национального акына позволяет обнаружить механизм трансляции культурных кодов казахов в международном сообществе. Постигание текстовой содержательности

поэтического слова Абая приближает современного читателя к пониманию смысла направленного к нему послания и делает его участником диалога непосредственно с автором, исключая посредника. Методы герменевтики и коммуникативистики дают новую оптику для определения модели авторского и читательского поведения. Наследие Абая посредством постулируемых им ключевых ценностей национальной идентичности “прочитывается” в контексте глобализационных процессов 21 века. Личность всемирно признанного поэта достойно представляет национальный культурный бренд в страновом имидже суверенного Казахстана.

Ключевые слова: коммуникация, трансляция, культурный код, герменевтика, коммуникативистика, национальная идентичность.

S.T.Kasenov¹, L.I.Abdullina¹

¹East Kazakhstan State University named after S. Amanzholova, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE COMMUNICATIVE NATURE OF THE ABAI LYRICS: TRANSLATION OF CULTURAL CODES OF KAZAKH IN THE INTERNATIONAL COMMUNITY

Abstract

According to the authors of the article, the study of the communicative nature of the lyrics of the national akyn reveals the mechanism of translation of Kazakh cultural codes in the international community. The comprehension of the textual content of the poetic word Abay brings the modern reader closer to understanding the meaning of the message sent to him and makes him a participant in the dialogue directly with the author, excluding the intermediary. The methods of hermeneutics and communication give new optics to determine the model of author's and reader's behavior. The legacy of Abay, through the key values of national identity, postulated by him, is “read” in the context of the globalization processes of the 21st century. The personality of the internationally recognized poet adequately represents the national cultural brand in the country image of sovereign Kazakhstan.

Keywords: communication, translation, cultural code, hermeneutics, communicative studies, national identity

С.Т.Касенов¹, Л.И.Абдуллина¹

¹С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ., Қазақстан

АБАЙ ЛИРИКАСЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ТАБИҒАТЫ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚОҒАМДАСТЫҚТАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ МӘДЕНИ КОДТАРЫН ТРАНСЛЯЦИЯЛАУ

Аңдатпа

Мақала авторларының пікірінше, ұлттық ақын лирикасының коммуникативтік табиғатын зерттеу қазақтардың мәдени кодтарын халықаралық қоғамдастықта трансляциялау механизмін анықтауға мүмкіндік береді. Абайдың поэтикалық сөзінің мәтіндік мазмұндылығын түсіну қазіргі оқырманды өзіне жолданған сөз мағынасын түсінуге жақындатады және оны делдалсыз автормен тікелей диалогқа қатысушы етеді. Герменевтика және коммуникативтік әдістері авторлық және оқырман мінез-құлқының моделін анықтау үшін жаңа сәуле береді. Абай мұрасы ұлттық бірегейліктің басты құндылықтары арқылы 21 ғасырдың жаһандану үдерістері контекстінде “оқылады”. Әлем таныған ақын тұлғасы егеменді Қазақстанның елдік имиджінде ұлттық мәдени брендті лайықты түрде көрсетеді.

Кілт сөздер: коммуникация, трансляция, мәдени код, герменевтика, коммуникативтік, ұлттық бірегейлік.

Введение. Новая информационная среда выдвинула в литературоведческой науке первых десятилетий XXI века коммуникативно-прагматические подходы к изучению художественного текста на стыке нескольких наук с очевидным акцентом на возможности диалоговых стратегий. Исследование коммуникативной природы лирического произведения, на наш взгляд, наиболее адекватно воспроизводит мироощущение кочевника. Талант импровизации, издревле присущий казахскому народу, передает особое отношение к поэтическому слову, культура которого была очень высока в степи. Исполнитель-акын каждый раз в определенной аудитории вносит новые штрихи и смысловые акценты в свой текст, устанавливая обратную связь.

Формат айтыса – песенного состязания акынов – строится на сопереживании акына и слушателей с помощью музыкального сопровождения и восприимчивости лирического слога. Можно без преувеличения сказать, что в айтысе зафиксирован характер творчества как процесса. Поэтическое бытие, воссозданное исполнителем айтыса, создает целостную картину мира со своеобразным экскурсом в прошлое, передавая связь прошлого и будущего через момент настоящего.

В настоящей работе исследуется филологическая природа понимания лирики национального поэта-акына Абая Кунанбаева. В качестве инструмента в постижении текстовой содержательности привлечены приемы герменевтики, понимаемой как “любовь к смыслу”. Расширенная трактовка художественного текста предполагает, что предмет филологии не слова, а смыслы – основа текстового сообщения, то, что достойно стать причиной размышления, исследования и, возможно, дискуссии: “Пусты без мысли слова...”. [1, 64]. Абай пришел к заключению, что “знание – истинный клад” [1, 63], через тернистый путь, нарушив предписанные каноны и ценности его круга: “Я там с собою принял бой/ Своєю волей и судьбой” [1, 176],

Выходец из потомственной аристократической семья, Абай получил всестороннее (в границах возможностей той эпохи!) образование: домашнее, традиционное для статуса его семьи обучение у муллы, продолженное в медресе имама Ахмед-Ризы, дополнилось в раннем детстве – приобщением к устному творчеству народа (от матери и бабушки), а позднее – к знаниям, полученным в русской школе.

К имени, данному отцом – “Ибрагим”, – материнской любовью было “добавлено: “Абай”, что означало: “осмотрительный, вдумчивый”. Впоследствии это определило его жизненную позицию: в ранних поэтических опытах начинающий поэт “вдумчиво” стремится проникнуть в загадочную жизнь мысли человека и определить свое место в мироздании, “осмотрительно” взвешивая все существующие варианты.

Внимательно наблюдая жизнь, Абай замечает, что на протяжении жизни казаха сопровождает песня: “Сколько есть обрядов: беташар, жар-жар – /Разве мы без песен обойдемся тут?/Родился младенец — пир, шильдехана,/И ночами песня звонкая слышна...”. И он подводит итог: “В песне мудрость предков нам сохранена./Двери в мир открыла песня для тебя”. [1, 25]. И отныне “песня-друг” становится своего рода трибуной и, одновременно, “диалоговой площадкой” для его разговора с современниками и потомками. Поэт-гражданин болеет за судьбу народа, и благодаря поэзии хочет сделать его просвещенным и для этого избирает путь Поэта. Уверенный в силе поэтического слова – “поэзия — властитель языка” [1, 22], – Абай “В шесть строф... вложил всего сердца пыл”. [1, 52].

Прежде чем найти прямой путь к читателю, поэт признает: “Многоликий, гибкий язык,/Ты в устах народа велик!”. [1, 29]. Но при этом отмечает, что “казах молится Аллаху на одном языке, детей отчитывает на другом языке, вечерами исторические дастаны и

хикая исполняет на третьем языке”. Мы разделяем точку зрения отечественного исследователя А.С. Исмаковой, что “новые эстетические требования поэта” не могли удовлетворить “витиевато-торжественный стиль казахских толгау и меткие, но обрамленные эпитетами (по закону жанра) диалоги акынов”. Анализируя оригинальный текст, ученый демонстрирует, что Абай в своем творчестве “не только приблизил эти языки, но и сократил дистанцию между ними”. [2, 72].

Интонация разговорной речи, обороты и обращения непосредственно к читателю придают новое качество поэтической мысли: она приобретает объемность и дополняет достоверности создаваемому художественному миру. Поэт отходит от прямых наставлений, отказывается от назидательно-дидактических деклараций и с помощью “простой речи”, которая состоит из “скупых слов”, передает собственный жизненный опыт — рассказывает “жизнь горемычную свою” [1, 188].

Будущий поэт начал с изучения самого себя, чтобы определить, чему же он хочет посвятить свою жизнь. Для этого он вступает в честный монолог-диалог с самим собой: “Бестолково учась, я жизнь прозевал, Спихватился, да поздно. Вот он привал! Полузнайка, я мнил себя мудрецом И заносчиво ждал наград и похвал” [1, 75]. Абай вопрошает, сомневается: “Что ты ищешь, моя душа? /Молви правду хотя бы раз/Ты тревожишь меня, спеша/Потолкуем с глазу на глаз” [1, С. 145]. Скрупулезно стремясь к точному слову, поэт обращается к “простой речи”, правдивый разговор “с глазу на глаз” — вот что ищет душа поэта: “Я человек! И я живу надеждой, /Своей судьбы от мира не тая” [1, 174].

В результате на жизненном “бездорожье” только самопознание – “Я знаний искал...” [1, 34] – гарантировало поэту свободу выбора: “Сам хозяин ты судьбы своей...” [1, 86].

Абай глубоко осознавал социальное значение своих “песен”: “Не для забавы я слагаю стих...” [1, 122]. Мастерски обращался он со словом – “Сердца неистовство, жар ума,/А языка — ядовитее нет./1, 168] – как с острым оружием в борьбе со злом и невежеством: “...Тогда поэт, воспрянув мыслью снова /И понимая дел и слова связь /Усилием пророческого слова /Грехов вселенских обнажает грязь”. [1, 167].

И отныне не отступает от этой добровольно возложенной на себя миссии, вовлекая читателей в “просторный круг” своих стихов. [1, 123]. В форме доверительной беседы поэт ведет разговор со своим современником и – через поколения – с нами: “Прочти мои слова, обдумай их в тиши...” [1, 96]. В отличие от откровенных назиданий казахских толгау лирика Абая немногословна, “слова скупые, верные”, отсутствие привычных красноречивых оборотов помогает автору сосредоточить внимание читателя на главном: “Как старый бий, пословиц не леплю, /не бормочу, на грош меняя душу” [1, С. 23].

Первый стих, под которым поэт поставил свое настоящее имя, Абай написал, когда ему исполнилось 40 лет (ранее он приписывал свои сочинения другу Джантасову Кокпаю). И это еще одно свидетельство серьезного отношения к своему поэтическому дару. В этом произведении – “Лето” – изображена жизнь кочевника в гармонии с природой: “Летом, когда тенисты деревья... Шумно раскидываются кочевья,/Так высока в степи трава,/Что спины коней видны едва./Вволю насытившись, кобылицы/Не в силах, кажется, пошевелиться; Женщины юрты ставят ловко./Видны уверенность и сноровка” [1, 20]. Созданная поэтом картина поражает не только выписанными деталями быта, но и передачей радости, которая переполняет сердце казаха в редкие минуты спокойного кочевья, когда накормлен скот и каждый занимается повседневными заботами.

Знание жизни, умение передать в слове, поэтической интонации миропонимание и мироощущение соплеменников дает поэту право на честный разговор. “Чтоб ни писал — то жизнь сама.../Как ни хулите — таков поэт!” [1, 168].

Поучения поэта воспринимаются как советы человека, который на примере собственной жизни раскрывает преимущества просвещения:

Будь разборчив в пути своем:
Если ты талантлив – гордись
И надежным лишь кирпичом
В стену строящуюся ложись [1, 94].

Для толкования нравственных констант бытия поэт использует разнообразные вариации метафоры пути: путь познания, путь творчества, путь созидания, путь разрушения, путь спасения, путь греха и т.д.

Убегающий видит путь,
Догоняющий – вслед спешит.
Воля с разумом их ведут,
Справедливость – вот свет души. [1, 94].

Новое качество абэвская лирика обретает не только и не столько за счет образов, форм (сатира, лирика, откровения, пейзажная лирика, исповедь) сюжетов, идей из иных культур и традиций. Благодаря новаторской коммуникативной технике поэту удалось найти прямой путь к сердцу своего читателя: “От сердца к сердцу потечет” [1, 115]. Позиция читателя как участника диалога непосредственно с автором исключала посредника, приближала к пониманию смысла направленного к нему послания.

Свою судьбу в качестве примера Абай без утайки “рассказывает” читателю. Беседа, разговор, рассказ задают принципиально новую в отличие от традиционной траекторию авторской речи, гарантирующую обратную связь.

Он обращается, во-первых, ко всему народу: “О казахи мои, мой бедный народ! “Казахи, родные, — мой милый народ!”, “Народ великий мой, казах, ты видел беды”; “О, не упорствуй так, народ упрямый мой”, “Храни, народ мой, слова суть” [1, 160-161]. Разные определения к слову народ соответствуют содержанию следующего за обращением текста.

Даже если нет прямого обращения, сама фраза построена как обращение, например: “Пока не знаешь – молчи”. [1, 62]; “Моих речей пойми, подумав, смысл простой./Быть может, для себя в них пользу ты найдешь”. [1, 161]. Диалог с читателем-современником представлен формой единственного лица в значении широкой адресной аудиторией: “Вникни в смысл, читатель, будь ты млад иль стар...” [1, 118]; “...Если в каждое слово вникнешь сперва” [1, 108].

Обращается поэт и к потомкам: “Путь я стлал для тебя, знай, потомок мой”. Непосредственно внутри поэтического текста объяснял и повторял суть своих лирических посланий: “Люди учат, поют мой стих, /Но он темен еще для них” [1, 58]. Поэтому он поясняет: “Я для тебя загадка, я и мой путь. /Путь я стлал для тебя, знай, потомок мой,/Против тысяч сражался, — не обессудь”. [1, 178].

Особый, профессиональный диалог ведет Абай с коллегой по поэтическому цеху. Обращаясь к нему, как брату (в разных переводах: “песнопевец-брат”, “мой чуткий стихотворец-брат”), Абай формулирует традиционную тему “Роль поэта и назначение поэзии”: “Тебя молю, о песнопевец-брат,/Пускай слова пустые не прельстят/Твоей души. Что пользы в них тебе?/Твой дар исчезнет, не вернешь назад”. [1, 122]. Относиться к слову как “божьему дару”, понимать его не умом, но “брать всей душой” [1, 58], действовать “разумно и умело”. [1, 167].

Не только риторические фигуры — обращения, восклицания, вопросы — передают коммуникативную природу абаевской лирики: в своем послании к читателю поэт применяет разный интонационный рисунок: от призывающего к сочувствию — “Потомок, сжался надо мной” [1, 176] до иронически отстраненного: “...А то, что миру говорит поэт, —/Хулить и ненавидеть – ваше дело”. [1, 167].

Эстетическая модель авторского и читательского поведения, основанная Абаем Кунанбаевым, заключена в нескончаемом диалоге автора со своим читателем, в котором он видит в первую очередь друга: “Иди ко мне с открытым сердцем, друг. /1, 123].

Позиция собеседника-единомышленника стала основой новой словесной эстетики на родной почве и, одновременно, гарантировала ему роль действительно, “властителя дум” своих современников. И этой поэтической традиции последовали лучшие представители казахской культуры – Ахмет Байтурсынов, Миржакип Дулатов, Жусипбек Аймауытов, Мухтар Ауэзов, Габит Мусрепов, Таир Жароков и многие другие.

От них логичен был переход к жанру словесных “размышлений” над “правдой слов”, к которому обратился Абай Кунанбаев на склоне лет. Уникальная форма “Ғаклия”, включающую 45 заповедей, кратких притч, философских трактатов отсылает читателя к поэтической форме. В этой прозаической поэме поднимаются проблемы национального воспитания и мировоззрения, морали и права, истории казахов. “Қара сөз” (в дословном переводе “Простое слово”).

В начале своей книги обращаясь к своему читателю, Абай “подсказывает”, как правильно оценить его, авторское, послание: “Прочтите эти строки без благодушия, и вы проникнитесь ко мне любовью”. [3, 5].

Афористические по форме, емкие по внутреннему смысловому объему, абаевские “Ғаклия” – эссе были составлены с таким расчетом, чтобы быстро доходили до ума и сердца читателя, не требуя много времени для чтения. По духу и интонации они не являются назиданиями, наставлениями, ибо Абай никогда не ставил себя над народом и поза поучающего наставника была для него неприемлема.

Название “Қара сөз”. Термин “қара” (черный) в сочетании с термином “сөз” (слово) чрезвычайно многозначен (букв.: черное слово, проза): это и обозначение прозы в отличие от рифмованной речи и текста, это и обозначение печали, и, наконец, обозначение, идущее от тюркской традиции, важного, значительного, первостепенного.

“Қара сөз” по жанру близки к тому, что в чингизовской традиции называлось “биликом”, метким изречением, рассказом о жизненном примере, имеющим значение образца.

В европейской традиции – жанр “максим”, “афоризмов”, “бесед”. “Қара сөз” – исповедь. Подчеркивает обращенность высказываний перед лицом мира и прежде всего своей собственной совестью, жанр, известный в мировой литературе со времен Марка Аврелия, Петра Абеляра, Блезе Паскаля и Жан-Жака Руссо.

Для тюркской литературы и казахской в особенности в силу преимущественно эпического характера, – но не только – “обнажение души”, обнаруженное в “Словах назидания” – явление беспрецедентное. Исповедь – чрезвычайно ответственный жанр, требует от писателя предельной честности и искренности: “Чем теперь заняться, как прожить оставшуюся жизнь? ...Наконец решил: бумага и чернила станут отныне моим утешением, буду записывать свои мысли” [3, 7].

Методы. Выбранная методология позволила понять коммуникативную природу абаевской лирики. Исследование лирических произведений Абая под призмой авторской коммуникативной установки, по мнению авторов, открывает новые аспекты современного прочтения казахской классики. Благодаря герменевтической реконструкции текста нами определена система ценностей автора: интерпретация лирических текстов Абая максимально приближена к замыслу автора и его эстетическим установкам.

Получившая широкое распространение в современном западном литературоведении герменевтика как теория толкования текста и наука о понимании смысла представляет пространство текста в качестве диалоговой площадки для непосредственного разговора между автором и читателем. По мнению Ю.Н. Земской, в основе формирования объекта теории текста лежит признание современной наукой

коммуникативной сущности текста. Именно этот факт, с точки зрения ученого, делает текст открытым для понимания [4, 15].

Коммуникативный аспект исследования лирики избирается литературоведами как продуктивная исследовательская методика, дающая инструментарий для погружения в творческую лабораторию автора [5; 6]. Как указывает Ю. И. Левин, коммуникативный аспект лирики заключается в ее субъективном, интимном характере, способствует установлению непосредственной коммуникации читателя с автором, “облегчают возможность самоотождествления читателя с автором (или “лирическим героем”), ...возможность проецирования ситуации стихотворения в личный опыт читателя”. [7, 466].

Следующее заключение, к которому приводит нас выбранная методика, подтвержденная текстовым анализом, основано на родовых свойствах лирики. Лирика соединяет субъективное и объективное, при этом личное, частное, особенное приобретает статус общего, общезначимого. И автор, таким образом, моделирует не только линию своего поведения, но и продуцирует читательскую оценку. Инструментарием для декодирования текста служит опора на устойчивую, выросшую в национальной культуре манеру думать, чувствовать, писать, рассуждать и оценивать действительность и место человека в ней.

Отечественный ученый А.С. Исмакова отмечает требовательность поэта к слову: “До Абая в казахской литературе еще никто не дистанцировался от повествователя и слушателя. Это и есть художественно-эстетическое восприятие словесного творчества. Когда поэт четко дифференцирует повествователя и своего читателя (не толпу!)”. В строке “Болыс болдым мінеки...” – это не Абай сам о себе, это голос его повествователя – “айтуши”, который в разных стихах находится каждый раз в новых отношениях с автором. Когда он говорит – “айтушы мен тыңдаушы”, “мыңмен жалғыз алыстым”, “ақымақ көп, ақылды-аз”, то, прежде всего, он имеет в виду своего слушателя...”. О таком читателе поэт говорит: “Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар. Көңілінің көзі ашық, сергек үшін...”. Или: “...Өлеңі бар, өнерлі, інім сізге...”. Таков читатель Абая: талантливый, с открытой душой и непременно отзывчивый, поэтому близкий по духу к поэту и поэзии, – к нему обращается поэт в своих произведениях. [2, 69]

Продолжая мысль исследователя, мы установили, что казахский фольклор не исключал индивидуального творчества, сохранив до настоящего времени имена акынов, певцов, сказителей, композиторов, импровизаторов, мастеров поэтического состязания, чьи интерпретации были особенно удачными. Абай усилил и творчески переработал личностную, неравнодушную к судьбам своего народа поэтическую традицию поэта-жырау за счет введения прямого диалога с современниками и потомками, со всем народом и с каждым в отдельности, наконец, с самим собой и с собратом по творчеству.

Абай говорит об особой роли высокого слога, о сущности самой литературы не только в лирических произведениях, но и в своей знаменитой поэтической прозе “Ғаклия”, основной темой которой являются проблемы национальной судьбы. Небольшие законченные фрагменты, лаконичные и лирически напряженные представляют откровенный разговор-беседу с читателем.

Отклик у современного читателя находят образы и картины жизни казахов, идеалы и стремления казахского народа; отражение собственного опыта на дорогах жизни. Поэт-пророк своим горячим и правдивым словом вел народ к знаниям, надеясь, что когда-нибудь “быть может, потомки заучат” его “путь назубок!”. В художественном мире Абая путь представлен не просто как путь человека земли, но путь поэта, который видит свое предназначение в провозглашении вечных истин перед своим читателем, прежде всего, молодым поколением. Мухтар Ауэзов назвал свою биографическую эпопею “Путь Абая”, вынося в номинацию заглавия концептуальную для поэта эстетическую категорию.

Абай требует от поэта особой ответственности перед читателем: “А если речь певца засорена/Словами, чуждыми родному духу, -/Такая песня миру не нужна,/Невежды голос люб дурному слуху”. [1, 22].

Результаты. В ходе нашего исследования была установлена коммуникативная природа лирики Абая. Форма диалога, заложенная в структуре национального фольклора, творчески освоена с позиции авторской эстетики.

Как правило, новаторство и значение наследия Абая обнаруживается на уровне новых образов, жанровых форм (сатира, лирика, откровения, пейзажная лирика, исповедь), сюжетов, идей из иных культур и традиций позволили достоверно передать реальные картины жизни казахов, их миропонимание, тоска и скорбь, идеалы и стремления казахского народа.

Вместе с тем, как уже было показано выше, новое качество поэзии национального акына придает открытый им формат отношений автор-лирик – читатель. Признание данного факта позволяет рассматривать лирику Абая в межкультурном контексте нового времени.

На наш взгляд, специфика абаевской стилистики становится очевидной в сопоставлении с поэтикой жырау. По нашему мнению, диалог-размышление, как бы цементирует любой текст лирического послания. Честный и откровенный, сомневающийся и убеждающий, разговор автора с читателем в форме доверительной беседы формирует и воспитывает, призывает молодежь “с детства книги читать”, “учись не день и не час”.

Конечно, вызывает уважение профессиональное отношение поэта к слову и утверждение за поэзией функции “властителя языка”, ее социальной ответственности: “Стих — узор словесный, стих — что кружева,/Пригнанные тесно, в нем поют слова./Если слово звучно, если мысль верна, —/Не отвергнуть песни, песня век жива!/Слово не взволнует сытого глупца./Видят мудрость только зрячие сердца”. [1, 25].

Обсуждение. Специфика коммуникативной природы абаевской лирики, на наш взгляд, позволяет установить, с одной стороны, связь с народным творчеством и, в первую очередь, с приемами поэтической импровизации. По единодушному мнению исследователей-абаеведов, истоки поэзии акына следует искать в творчестве народных поэтов-песенников.

Вместе с тем, как отмечает большинство исследователей, на определенном этапе развития казахской словесности потребовалась художественная новая эстетика, способная ответить на запросы своего читателя. “Восьмистишия” — программное произведение: заключенного в них социального, философского обобщения, по художественному значению значительное для процесса поиска казахской поэзией новых художественных принципов. Абай обладал не только поэтической восприимчивостью, но и обостренной гражданской ответственностью. Свою социальную роль Поэта он соотносит с философскими константами бытия, проникая в загадочную жизнь мысли человека. Поэт пытается определить смысл бытия, свое место в мироздании,

Сопоставительный анализ переводов, а также обращение к подстрочникам и опора на итоги текстовой интерпретации оригинальных текстов в исследованиях А.С. Исмаковой дали основания сформулировать следующие результаты:

Во-первых, мы имеем дело с особой риторикой лирического текста, которая основывается на коммуникативной природе национального фольклора с установкой на слушателя.

Во-вторых, Абай придает своему диалогу в каждом конкретном произведении разные смысловые оттенки в соответствии с тем, кому обращен текст, благодаря чему избегает откровенно назидательной и поучительно-дидактической установки.

В-третьих, иллюстрация собственных сомнений и разочарований, ошибок и падений на выбранном пути дает поэту преимущество перед другими поэтами и делает его послание доходчивым и достоверным.

Заключение. Таким образом, предпринятый нами научный подход — исследование коммуникативной природы лирики Абая, — обнаруживает перспективы в понимании эволюционного пути казахской словесности. Эстетическая установка наследия национального акына открывает своего рода “портал”, через который осуществляется трансляция культурных кодов казахов в международном сообществе.

Кредо поэта — слово как поступок и поступок словом — находит художественное выражение в риторике абаевского текста. Миссия первопроходца, осознаваемая поэтом, дает ему полномочия в просветительско-эстетической деятельности, в развитии умственной способности и творческой восприимчивости своего народа. Коммуникативная установка, как показывает текстовый анализ лирических произведений Абая, реализуется в доверительном разговоре автора с читателями – современниками и потомками.

Лирика Абая, основоположника новой казахской литературы и ее первого классика, открыта для европейского мира в контексте странового PR и позиционировании ключевых ценностей национальной идентичности. Философия творческих ориентиров в художественном мире Абая свидетельствует о потребности художника в межкультурном диалоге на современном этапе. Переосмысление уроков истории касается обостренного сознания художника чувства ответственности себя как личности и как творца:

...Доверенные совести слова

Слышны везде: и далеко, и близко.

И тем словам преграды в мире нет.

Он действует разумно и умело. [1, 167].

Имя гениального сына степи, великого поэта казахского народа, мыслителя, ученого, композитора Абая в наше время известно всему миру. Цивилизационный вклад поэта-гуманиста в призыве к миру во всем мире – “Люби все человечество” предопределил включение казахской культуры в мир большой культуры классических цивилизаций и привитие свойственных последним духовных опытов к традиционной культуре казахов.

Его лирика переведена почти на все языки мира, и “время, и пространство одолев”, он продолжает диалог с поколением читателей 21 века...

Список использованной литературы

1. Абай. Стихи. Переводы русских поэтов. / Составители: Л. Степанова, Г. Бельгер. – Алматы, “Ғылым”, 1995. – 207с.
2. Исмакова, А.С. Открытие эстетического треугольника “автор-герой-читатель” в “Ғаклия” // А.С. Исмакова. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль. – Алматы: Наука, 1998. – 394 с.
3. Абай. Книга слов. Шакарим. Записки Забытого. Пер. с каз. К.Серикбаевой, Р.Сейсенбаева. – Алматы, 1993.
4. Теория текста: учеб. пособие / Ю.Н. Земская, И.Ю. Качесова, Л.М. Комиссарова, Н.В.Панченко, А.А. Чувакин. – М.: Флинта, Наука, 2010.
5. Быдина, И.В. Исследование поэтического текста в когнитивно-коммуникативном аспекте // Известия ВГПУ. Сер.: Филологические науки. – Волгоград. – 2005. – №3 (12).
6. Ли Э. В. Художественный текст в коммуникативном аспекте // Современное литературоведение: генезис и теоретические концепции: Матер. Междунар. научно-теоретической конф., 2018. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 150 с.
7. Левин, Ю.И. Лирика с коммуникативной точки зрения // Избранные труды: Поэтика. Семиотика. – М., 1998. – С.464-482.

МРНТИ 14.01.80

А.А.Көшекова¹, Ұ.А.Қожамқұлова¹

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ ІНЖУ-МАРЖАНДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада бала тәрбиесіне ықпал ететін шоқтығы биік ақын-жазушыларымыздың туындылары талданған. Көзі ашық, көкірегі ояу ұрпақ қалыптастыруға айрықша дең қоюшылардың арасында қазақ әдебиетінің өкілдері ерекше орын алатыны жайлы жазылған. Яғни, бала кезден тілге оралымды, берер даналығы мол шығармаларды бойына сіңіріп өсуі арқылы болашақта елін сүйген, білімді, өр тұлға ретінде шығару қазіргі күнде ең актуалды мәселелердің бірі ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: балалар тәрбиесі, халық ауыз әдебиеті, балалар әдебиеті, оқу-тәрбие, сапалы білім, үлгі-насихат

A.A.Kosheкова¹, U.A. Kozhamkulova¹

¹ Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

PEARLS OF KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE

Abstract

In the article tells about the works of great poets and writers who influenced the upbringing of children. Upbringing Generation who is eyes are open, who knows Kazakh literature as well as and have a great role in literature. However, from childhood to develop generation and to teach and upbringing them to Kazakh poems, history, and to love, to respect his nation is a big problem.

Key words: children's upbringing, kazakhs literature, children's literature, educational-qualitative education

A.A. Кошекова¹, У.А. Кожамкулова¹

¹Казахский Национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

ЖЕМЧУЖИНЫ КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В статье рассказывается о творчестве великих поэтов и писателей, повлиявших на воспитание детей. Воспитание поколения, у которого открыты глаза, который знает казахскую литературу так же хорошо, как и они, и играет большую роль в литературе. Однако с детства развивать поколение, учить и воспитывать его казахским стихам, истории, любить, уважать свой народ—это большая проблема.

Ключевые слова: воспитание детей, Казахская литература, детская литература, учебно-качественное образование

Кіріспе. Қазіргі жаһандану заманында еліміздің болашағы бүлдіршіндер болғандықтан, бала тәрбиесі мен біліміне аса назар аударылуда. Білімді, тәрбиелі мемлекет азаматын қалыптастырып, жетілдіру үшін білім беру жүйесіне басым көңіл

бөлінуде. Осы жөнінде Н.Назарбаев өзінің"Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру" атты мақаласында: "Білімді, көзі ашық, көкірегіоюя болуға ұмтылу - біздің қанымызда бар қасиет" - деген.Қазақ халқы балалардың тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген. Сол кезден-ақ халық ауыз әдебиеті арқылы тәрбиелеу үдерісі кең тараған. Бала дүниеге келісімен оған бесік жырын, есі кірген кезден бастап ертегілер, аңыз-әңгімелер, жырлар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар мен жаңылтпаштар айту арқылы ұрпақ тәрбиесінжүргізіпөтырған.

Халық ауыз әдебиеті – балалар әдебиетінің алтын қоры, алтын бесігі. Оқу жасына дейінгі балалар, бастауыш мектеп оқушылары әсіресе ертегілерді тыңдауды өте жақсы көреді. Ертегілердегі ғажайып оқиғалар, қызықты тартыстар мен адуын егестер, тапқырлық пен айлакерліктер, зұлымдық әрекеттерге қарсы күрескен қажырлы адамдардың қиян кескі батырлық істері оларды таң-тамаша етеді. [1, 9].

Халық ауыз әдебиетінде қазақ елінің салты, дәстүрі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, тәлім-тәрбиесі мазмұндалған. Ауыз әдебиеті арқылы балалардың имандылық, адамгершілік, отансүйгіштік, әсемпаздық қасиеттері дамиды.

Негізгі бөлім. Халық ауыз әдебиетімен қоса XIX ғасырдың екінші жартысында балалар әдебиетіне ықпал етушілердің бірі – Махамбет Өтемісұлы. Оның шығармалары патриоттық сипатта, яғни теңдік, бостандық, әділдік үшін күрес тақырыбында жазылып, терең философиялық сипат береді. Осындай өлеңдері арқылы балалардың Отанына, еліне деген сүйіспеншілігін оятады және олардың патриоттық рухын күшейтеді. Сол себепті де Махамбеттің шығармаларының барлығы балаларға да, ересектерге де арналған.

Ақынның алғашқы туындылары табиғат суреттері, жастық, албырттық, айнымас достық, адалдық, әділдік, антқа беріктік жайында болғанымен, жанын тебірентіп, бойына қуат-күш, шабыт берген, басқалардан дараландыратын фактор – ел тәуелсіздігі жолындағы күрес. Сондықтан да Махамбет шығармалары намысқа суарылған отты, «жаным – арымның садақасы» дейтін арлы, өрлік пен ерлікті ту етіп көтерген, еркіндікке қанат қаққан дауылпаз, туған жерін, елін қызғыштай қорғаған, ұрпақ, халық қамын өз бас пайдасынан жоғары қоя білген қамқор да батыл, батыр, оптимизмге толы поэзия. Туған халқының даналығынан нәр алған ол ерлік пен ездiкті салыстыра жырлады. [2, 116].

Қазақ балалар әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі ақын, жазушы, ағартушы-педагог Ыбырай Алтынсарин білімді, саналы ұрпақ тәрбиелеуге орасан зор еңбек еткен. Балаларды білім алуға шақырып, «Кел, балалар, оқылық» атты өлеңі, сапалы білім беру мақсатындағы шығарған «Қазақ хрестоматиясы» сынды еңбектері ерекше.

Ы.Алтынсариннің «Қыпшақ Сейітқұл», «Киіз үй мен ағаш үй», «Аурудан аяған күштірек», «Асыл шөп», «Малды пайдаға жарату», «Асан мен Үсен», «Әке мен бала», «Түлкі мен ешкі», «Қарға мен құрт» және т.б. шығармаларының мағыналары терең және тәрбиелік маңызы зор.

Қазақтың балалар әдебиетінің атасы Ыбырай Алтынсарин балаларға арнап сөзі жатық, мағынасы қызғылықты ұсақ әңгімелер жазды. Ол қазақтың әдебиет тарихында тек қана ағартушы-ұстаз ғана емес, бірінші балалар жазушысы болды. Олай десек, Ыбырай атаны балалар бағының тұңғыш бағбаны десек артық болмас.Қазақ балалар әдебиетінің негізін қалаған ұлы ұстаз «Қазақ хрестоматиясы», «Қазақтарға орыстілін үйретудің бастауыш құралы» оқулық кітабына қазақ баласын жақсылыққа жетелеген талай әңгіме, ертегілерді, мысалдарды енгізді. Күні бүгінге дейін мәнін жоймаған шығармалар: «Өрмекші, құмырсқа ,қарлығаш», «Талаптың пайдасы», «Әке мен бала», «Асыл шөп», «Бақша ағаштары», «Бір уыс мақта», «Мейірімді бала» т.б. [3, 12].

Осымен Ыбырай атамьздың шығармалары жан-жақты тәрбиеге бағытталған қазақ балалар әдебиетіндегі құнды материалдар болып табылатынына көзіміз жетеді.

Ыбырай Алтынсарин өзінің ой-пікірлерін балаға тартымды етіп жеткізу үшін күрделі салыстыруларға бара бермейді. Қайтақарапайым да көркем баяндауларға зер салып, оның бала санасына қонымды болу жағына ерекше мән береді. Автор тиісті жерде қанатты

тіркестер мен мақал-мәтелдерді де ұтымдылық пен пайдаланып отырады. Кейде жазушы өз жанынан үлгі-насихаттық өнегелік жолдар қосып, айтылар ойды ұштап, әрлеп отырады. Мәселен, «Әке мен бала» әңгімесінде: «Аз жұмысты қиынсынсаң, көптен де құр қаларсың» секілді ғибратты жолдарға үлкен жүк артса, кейде пікірдің қарапайым, түсініктілігіне де ден қояды («Ақырында сол Сәтемір асқан данышпан, айдай әлемге патша болды» - «Сәтемір хан»). Келешек ұрпақ жас жеткіншектерді тәрбиелеуде ұлы ағартушы ананың рөліне ерекше маңыз беріп, оның аналық махаббатын, бала өсірудегі үздік қызметін тамаша суреттеген [4].

Қазақ елінің жарқын болашағын армандап, жастардың сауаттылығын дамыту үшін еңбек еткен ұлы ақынымыз Абай Құнанбаев та балаларды білімге, әсемдікке, әдемілікке шақырған. Оның қара сөздерімен қоса «Ғылым таппай мақтанба», «Әсемпаз болма әрнеге», «Интернатта оқып жүр», «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Білімдіден шыққан сөз», «Кең жайлау – жалғыз бесік жас балаға», «Қансонарда бүркітші шығады аңға» деген өлеңдері жастарға арналған.

Абай «отыз сегізінші» қара сөзінде «күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсенің бастапқысы надандық, екіншісі еріншектік, үшіншісі залымдық» - деп, халықты осы жаман қасиеттерден арылып, бала бойына бұл қасиеттерді қалыптастырмауға шақырды.

Жалпы Абай поэзиясында балаларға арналған шығармаларды молынан кездестіруге болады. Абайдың өлеңдерінде, қара сөздері мен поэмаларында бала дүние есігін ашқан күннен бастап, әрбір кезеңдерінде қандай тәрбие алу керек, қалай тәрбиелену керектігі туралы айтқан үлгі-насихаттарының күні бүгінге дейін маңызы өте зор. Ол өз шығармаларында білім мен ақылдың арасындағы күрделі қарым-қатынастарды көре білді және жасөспірім балаларға білімнің, оқудың қадір-қасиетін таныта түсті. Ол өзінің өлеңдерінде баланы оқытудың да белгілі бір мақсаттары, алдына қойған тілектері барлығын айтқан. [5, 27].

Еліміздің өркениетті елдер қатарында болуын армандаған мемлекет қайраткері, ақын, тілші-ғалым, ағартушы, әдебиетші Ахмет Байтұрсыновтың қазақ балалар әдебиетінің қалыптасып, дамуына қосқан үлесі зор. Осындай армандарының орындалуы халықтың біліміне, сауаттылығына байланысты екендігін біліп, Байтұрсынов «Оқу құралы», «Тіл құралы», «Әліпби», «Жаңа әліппе», «Баяншы», «Әдебиет танытқыш» кітаптарын шығарды.

Балалар тәрбиесі жөніне А.Байтұрсынов өз еңбектерінде былай дейді: «Баланы оқытуын жақсы білейін деген адам, әуелі, балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білуі керек, екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитына дам болуы керек» [6].

Қазақ жастарының жалқаулық, алауыздық, надандық сияқты жағымсыз қасиеттерден өздерін аулақ ұстауларын үгіттеп, И.А.Крыловтың мысалдарын аударып, «Қырық мысал» атты еңбегін шығарды. Ал «Маса» атты кітабы арқылы қазақ халқын жаңашылдықты, сауат ашып, білім алуды насихаттады.

Қазақстанның еңбек сіңірген мұғалімі, қазақ жазушысы, әрі қоғам қайраткері – Спандияр Көбеев қазақ балаларына арналған шығармашылықтары арқылы жасөспірімдердің оқу-тәрбие мәселелеріне ерекше мән берген. Ол И.А.Крыловтың мысалдарын аударып, «Үлгілі тәржіма» және «Үлгілі бала» жинақтарын шығарды. Бұл жинақтарға аудармалармен қоса С.Көбеевтің шығармалары да кірген.

Көбеевтің «Жарлы мен бай», «Атасы мен немересі», «Құстың ұясы», «Қайырымды бала», «Ескі соқа» сияқты еңбектері әділдікке, қайырымдылыққа, шыншылдыққа, еңбекқорлыққа шақырады.

С.Көбеев 1901 жылдан бастап өмірінің соңғы күндеріне дейін халық мұғалімі болған. Оның балаларға арнаған шығармаларының бірқатары аударма болғанымен, негізінен балаларды оқыту, тәрбиелеу процестерімен тығыз байланысты. Шығарма мазмұны мен идеясын балаға мейлінше түсінікті болу үшін қойылған сұрақтар бойынша

жауап беріп, оны пысықтап отырған. Бұл арқылы балалардың есте сақтау, қабылдау сияқты қасиеттерін дамытуға тырысқан. Балағажан-жақтытәрбие беру үшін кітабына енгізген шығармалардың тақырыбы әралуан болуын ескерген. Жазушының төл туындылары қазақ даласына салына бастаған жаңа типті мектеп тер үшін жетіспей жатқан оқулық мәселесін шешуге көп себеп болды. Оның жарыққа шыққан шығармалары алғашқы адым, алғашқы бастама ретінде өте қажетті кітаптарға айналды. [5, 37].

С.Торайғыров балаларға арнап «Шәкірт ойы», «Бір балуанға», «Оқып жүрген жастарға» және т.б. өлеңдер жазды. Бұл өлеңдер жастардың еңбектеніп, білім алуы арқылы олардыжарқын болашақ күтіп тұрғанын жырлайды. Мысалы, «Шәкірт ойы» өлеңінде өз елінің болашағын ойлаған шәкірттің ойы сипатталады. Өзінің «Оқу» деген өлең шумақтарында білімнің маңыздылығын мына шумақтар арқылы сипаттаған:

Бүгінгі жастарға оқу міндет,
Тек оқуменен өнер білмек.
Өнер-білім, адалдық, ар-намысты,
Жоятын надандық қой, емсіз міндет.

Атақты ағартушы-педагог, ақын С.Дөнентаев 1915 жылы «Уақ түйек» атты екі бөлімді өлеңдер жинағын жариялады. Бұл жинақта жарияланған 44 өлеңнің 40-ы ағартушылық рухта жазылған.

Дөнентаевтың балаларға арналған өлеңдері шағындығымен, мазмұндылығымен және түсінуге жеңілділігімен ерекшеленеді. Ол мысалдар жазып, онда өтірік, жағымпаздық, өсекшілдік, тәкаппарлық сияқты қылықтардың жағымсыздығын көрсете білген. Осындай мазмұнда жазылған мысалдары: «У жеген қасқырға», «Қожа», «Көзі тоймаған ит», «Бозторғай», «Екі теке» және т.б.

Кеңес дәуірі құрылмай тұрып қазақ балалар әдебиетіне елеулі ықпалы тиген М.Өтемісұлы, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов, С.Көбеев, С.Торайғыров, С.Дөнентаев, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтарменқатар М.Көшімовтің, М.Нұрбаевтың, Е.Можитовтың, М.Дибердиевтің, Т.Жомартбаевтің орындары ерекше. Мұнда М.Көшімовтың «Әдеп», «Ақыл» жинақтарын, М.Нұрбаевтың «Көргенді бала – үлгілі ана», Е.Можитовтың «Қазақ шәкірттеріне ақыл», М.Дибердиевтің «Қазақ балаларына қирағат кітабы» және Т.Жомартбаевтың «Балаларға жеміс» кітаптарын атап өтсек болады.

Қорытынды. Сонымен, қазақ балалар әдебиетінің дамып, жетілуіне елеулі еңбек еткен жоғарыда аттары аталған ақын-жазушылар, қоғам қайраткерлері, педагог-ағартушылардың алдыға қойған бір ғана мақсат. Олқазақ елін өркениетті, тәуелсіз, дамыған елдер қатарында болу. Ал дамыған, өркениетті елдердің қатарында болу үшін қазақ халқының білімі, тәлім-тәрбиесі, санасы, мәдениеті жоғары дәрежеде болуы шарт.Сол себепті де, балалар әдебиетіне қатысты шығармалардың барлығы білімге, сауаттылыққа, адамгершілікке, имандылыққа, тазалыққа, әсемпаздыққа шақырады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. – Алматы, 1965. – 304 б.
2. Мырзағалиева К.М. Махамбеттану. – Қостанай, 2017. – 139 б.
3. Шәкен Күмісайұлы. Балалар бағытының бағбандары. Алматы, 2008. – 300 б.
4. ЫбырайАлтынсариншығармаларыныңмектепжасынадейінгібалалардытәрбиелеудегіалатынорны. <http://bilim-all.kz/article/6933-Ybyrai-Altynsarin-shygarmalarynyn-mektep-zhasyna-deiingi-balalardy-tarbieleudegi-alatyn-orny>
5. ЮсупП.К. Балаларәдебиеті. Алматы, 2013. – 117 б.
6. Байтұрсынов А. Ақжол. Алматы, 1991. – 459 б.

Ж.Т. Қадыров¹, А.Д. Ибраева², С.Қ. Ыбрай¹

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл қ., Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

I. ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІНІҢ СОМДАЛУЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тарихи романдарындағы әйелдер бейнесінің сомдалуы қарастырылады. Әйел бейнесінің сомдалуына байланысты Ғабит Мүсірепов пен Задан Жұмағалидың пікірлері негізге алынып, әйелдер бейнесіне тән қасиеттерді көрсетуде алуан түрлі көркемдік тәсілдерді қолдану қажеттілігі айтылады.

Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы Жаған бике, Аққозы, Күнімжан, Рабиу-Сұлтан Бегім, Гүлбаһрам патшайым бейнелерінің сомдалуындағы автордың суреткерлік шеберлігі талданады. Бұл бейнелердің көркем бейне және зерделенген тарихи кейіпкерлер екеніне назар аударылады. Әйелдер бейнесі арқылы заманның ең бір жауапты, шешуші сәттеріндегі олардың болмыс-бітімі, іс-әрекеті ғана емес, сол дәуірдегі қоғамдық, әлеуметтік, тарихи, саяси оқиғалар шынайы түрде бейнеленуі көрсетіледі.

Жазушы «Көшпенділер» романында қаһарманның мінез қырларын, ерекшелігін байқата отырып, олардың түпкі мақсатын, көздеген мұраттарын аңдатуда монологпен қатар жүретін диалог тәсілін шебер қолданғаны айқындалады.

Түйін сөздер: әйел-ана образы, мінез, портрет, стиль, монолог, диалог, психологизм.

Ж.Т. Кадыров¹, А.Д. Ибраева², С.К. Ибрай¹

¹Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ТРИЛОГИИ И. ЕСЕНБЕРЛИНА «КӨШПЕНДІЛЕР»

Аннотация

В статье рассматриваются средства изображения образа женщины в исторических романах. В изображении образа женщины автор опирается на мнение Габита Мусрепова и Задан Жумагали, которые подчеркивают значимость использования различных художественных средств способствующих раскрытию качеств, присущих женщине.

В трилогии Ильяса Есенберлина «Көшпенділер» художественное мастерство автора проявляется через изображение образов Жаған бике, Аққозы, Күнімжан, Рабиу-Сұлтан Бегім, принцессы. Особое внимание уделяется изображению художественного образа исторических героинь. Через образ женщины автор показывает не только их быт, действия в самые ответственные, решающие моменты, но и характеризует общественную, социальную, историческую и политическую суть той эпохи.

В романе «Көшпенділер» для выражения характера своих героинь, их индивидуальности, автор, наряду с монологом, мастерски использует и диалог.

Ключевые слова: женщина-мать, характер, портрет, стиль, монолог, диалог, психологизм.

Zh.T. Kadyrov¹, A.D. Ibrayeva², S.K. Ibray³
M. Kozybayev North-Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan
Abay Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan

THE IMAGE OF THE WOMAN IN THE TRILOGY OF I. ESENBERLIN «KOSHPENDYLER»

Abstract

The article examines the means of depicting the image of a woman in historical novels. For this purpose, the author relies on Gabit Musrepov's and Zadan Zhumagali's opinions emphasized the importance of the use of various expressive means contributing to a better depiction of women's personal qualities.

In I. Esenberlin's trilogy "Koshpendiler" the artistic skill of the author is manifested through the images of Zhagan bike, Akkozy, Kunimzhan, and Rabiga-Sultan Begim, the princess. Special attention is paid to the depiction of the artistic image of historical heroines. Through the images of women the author depicts not only their daily life and actions taken by them in the most crucial moments, but also describes the social, historical and political character of that epoch.

In order to better describe personal traits of the female characters in the novel "Koshpendiler" more expressively, the author skilfully uses monologues and dialogues.

Key words: woman-mother, personality, portrait, style, monologue, dialogue, psychologism.

XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы әдебиетте өз ізін қалдырып, біздің сөз өнеріміздің өрісін кеңейткен толқын, атап айтсақ, І. Есенберлин, Ә. Әлімжанов, Ә. Кекілбаев, Қ. Жұмаділов, С. Жүнісов, З. Ақышев сынды қазақ жазушылары «Алыптар тобының» ізденіс сипаттарын, көркемдік-эстетикалық дәстүрін одан әрі дамытып, өзіндік шеберлік амал-тәсілдерімен ұлттық прозаға мол үлес қосты. Әйел-ана, ару образдары қазақ тарихи романдарында көркем сомдалды. Тарихи романдарында сұлулықтың, тазалықтың, адалдықтың символы – Ақтоты, Ұрқия, Қадияша, Назгүл, Самал, Майсара, Бибілермен қатар үлгілі ана образдары да бар. І. Есенберлиннің «Көшпенділер» романындағы Күнімжан, Ә. Кекілбаевтың «Елең-Алаң» романындағы ханның ақылшы серігі – Бопай ханым, Қ. Жұмаділовтың «Тағдырындағы» «бір ауылдың анасындай болған Ажар», адуынды кісі – Айтолқын, «Дарабоздағы» «ұлын ұяға, қызын қияға қондырған» – Ханбibi, Ә. Әлімжановтың «Ұстаздың оралуындағы» әл-Фарабидің сүйіктісі – Бану, «Махамбеттің жебесіндегі» Фатима тоташ, «Ақан серідегі» – Дәмелі, Ырысты, біреуге зекіп сөйлемейтін, байсалды ана – Жаңыл, «Соңғы көштегі» сабырлы да ибалы ана – Балжан, еркек бітімдес, зор денелі – Қатша ұтымды шыққан бейнелер.

Қандай шығарма болса да, оның құндылық сапа-қасиеттері көркемдік-эстетикалық өре-деңгейімен өлшенетіндігін ескерсек, біз қарастырып отырған тарихи туындылардағы қаламгерлердің көркемдік ізденістері әдеби-эстетикалық категория – стильге тәуелді екені және мәлім. Яғни, стиль ұғымын айналып өту мүмкін емес. Ғалым Қ. Жұмалиев: «Стиль ұғымына жазушының тілі, сөйлем құрылысы, мәнері, шығармаларының композициясы, оқиға дамыту әдістері, тақырып таңдаулары, жанрлық ерекшеліктері, тағы басқа да компоненттері кіреді. Ең алдымен, орталық мәселе – идеялық мазмұн» [1, 13], – деген тұжырым жасаса, академик Р. Нұрғали: «... әдеби ұғымдағы стиль, ең алдымен, эстетикалық категория. ...Стиль жазушының авторлық мұратымен, эстетикалық идеалымен жанды түрде байланысып жатыр. Өйткені, көркемдік процесте механикалық

сипат жоқ» [2, 19], – деген жүйелі ой жасайды. І. Есенберлин стиліне баяндау, хроникалық сипат, панорамалық қасиет тән екені мәлім.

Ғалым З. Жұмағали: «Рухани ұстазы Әуезов те ақ жаулықты аналар тағдырына үлкен жанашырлықпен, қамқорлықпен қараған. ...қоғам іргесінің берік, қабырғасының биік, білім, мәдениетінің жоғары сатыға бет түзеуі апа-қарындастардың белсенділігіне тікелей байланысты екенін айтып та, жазып та жүрген. Ол Кебек, Сырым, Абай, Дәрмендердің образын бүкіл болмысымен бауырына басып, емірене қалай сомдаса, Еңлік, Тоғжан, Әйгерім, Мағрипалардың образын да сондай қалтқысыз, ыстық сезіммен мейірлене сомдап, мәңгілік тұғырға көтереді [3, 65], – деген ойын салмақтай келе, «Абай жолында» Ұлжан бойындағы қонақжай, кеңпейіл қасиеттері ел мен елді достастырып, ағайын арасын біріктіре отырып, дәулет пен билік, әмір иесі – Құнанбай беделін өсіріп отырған. Тарихи шығармаларда қолы ашық, дастарқаны мол аналар Кенесары, Керімбай, Демежан, Қанағат сынды ел ағаларының қатал мінезінен ығысқан жұртты маңайына қайта жинап отыратын. Ерінің артық кем кеткен жерін білдірмей, ағайын арасын біріктіріп, ерінің беделін қашанда арттырып отыратын қазақ әйелінің болмыс бітімі, рухани әлемі шығармаларға арқау болуымен бірге оған соны идеялық желі дарытты.

Эпопеяда қос ана қамын ойлағандықтан, өздерін айыпты сезініп, ағайын арасын біріктіру үшін бүкіл Ырғызбай атынан Бөжей асында тік тұрып, қызмет жасағанын білеміз. Мейірімді әже қашанда Абайға жақын ағайын Бөжейді сыйлап тұруын, үлкендер арасында болатын кикілжіңді жүрекке сақтамауын үйретіп, санасына жасынан құйып отырған ана тәрбиесі бір шаңырақтың қамын күйттегендіктен емес, бүтін бір рудың сыйластығын, ауыз бірлігін ойлаған ананың терең психологиясын автор шебер жеткізген.

Тарихи романдарда ананың қамқорлығы шаңыраққа тіреу, отбасына береке екені суреттеле келе, ана мен бала арасындағы сыйластық Жаған Бике-Қасым, Аққозы-Мұхамед-Шаибани, Махмұд-Сұлтан желілері арқылы көркем де кестелі бейнеленген. Ана баласы үшін отқа да, суға да түседі. Ана – баласы үшін айлар бойы ілмеуге, нәр татпауға бар ұлы сезімнің, ұлы жүректің иесі.

Белгілі жазушы Ғ. Мүсірепов: «Әрбір жазушының ойында әр кезде өзімен бірге жасап, толыға түскен бейнелері болу керек. Менің ойымда Ұлпан қырық жыл бірге жасап жүрді. Мен ол бейнені әр қырынан көрсетуге тырыстым – ойы, сезімі, сырт суреті, жас кезі, есейген кезі, мінезі, мейірімі т.т.» [4, 469]. Осы пікірге сүйенсек, аталмыш қазақ романдарындағы әйелдер образы – шығарма арқауындағы бас қаһармандар образын толықтырушы, әр түрлі қырынан көрсетуші ғана емес, сонымен қатар авторлық ұстанымға орай әр түрлі ракурста кескінделген. Шынайы махаббатына адалдығымен ғана емес, биік адамгершілік – адами қасиетімен, рухани жан әлемінің тазалығымен, шынайылығымен, өткірлік пен өрлікті, турашылдық пен ерлікті, адалдық пен сұңғылалықты мойнына тұмар етіп таққан биіктігімен дараланатын Ақтоты, Ұрқия, Сапар, Бәну, Сәния, Бопай, Самал Бибі, Аққозы, Жаған бике т.б. әр автордың алуан түрлі көркемдік тәсілдерге баруына жетекші рөл атқарғанын баса айту қажет. Ал бұның өзі ұлттық әдебиетіміздегі М. Әуезов сомдаған Тоғжан, Әйгерім, Салтанат, Керімбала, Ұлжан, Зере, Ғ. Мүсірепов сомдаған Ұлпан, Ақлима т.б. образдар қатарына және Л. Толстой сомдаған бір ғана Анна Каренина, Наташа Ростова, тургенов сомдаған Лиза, Елена, Наталья т.б. образдар галереясына тың көркем бейнелердің қосылғанын айғақтаса керек. Әрине, бұл айтылғандар әдеби үрдісті ұлттық шеңберден кең ауқымда қарастырғанда көкейге келген ойлар. Ал шын мәнінде қандай сәтті шыққан образ болса да, ол ұлттық руханият әлемін өзіндік кескін-келбеті, болмыс-бітімі, даралық сипатымен байтатыны мәлім.

Тарихтың аласапыран жылдарынан хабар беретін тарихи романда қаламгер І. Есенберлин көркемдік-ізденіс сипатына негіз болған әйел-ана образдарының нелер лирикалық саф тұлғасын жасады, суреткерлік шеберлікпен сомдады. Олардың шығармаларындағы лирикалық әйел бейнелеріне тән қасиеттер: адалдық, ерлік,

шыншылдық, мәрттік. «Көшпенділер» трилогиясындағы Жаған бике, Аққозы, Күнімжан, Рабиу-Сұлтан Бегім, Гүлбаһрам патшайым бейнелері – көркем бейнеленіп, зерделенген тарихи кейіпкерлер.

І. Есенберлин «Көшпенділер» трилогиясына кіретін «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» романдарында аса ауқымды тарихи оқиғаларды қамтыды. Соның барысында тұтас бір ұлттың, халықтың тағдыры шешілер тұстағы тарихи күрделі оқиғаларды арқау етіп, кешегі, өткен күн тағылымының көркем шежіресін бейнеледі. Адам тағдыры арқылы ұлт, ұлт тағдыры арқылы адамзат тағдырын жан-жақты ашып берді.

Қаламгер сомдаған тарихи тұлғалар – Әбілқайыр, Жәнібек, Қасым, Мұхамед-Шайбани, Махмуд-Сұлтан, Жаған бике, Күнімжан образдары арқылы заманның ең бір жауапты, шешуші сәттеріндегі олардың болмыс-бітімі, іс-әрекеті ғана емес, сол дәуірдегі қоғамдық-әлеуметтік, тарихи, саяси оқиғалар шынайы түрде бейнеленген.

Туындыда көркем бейнеленген әйел-ана образдарының бірі – Жаған бике образы. «Жаған адамзаттың баласы емес, көктен түскен қор қызы боп көрінді. Қос бұрымы жерге тиіп шұбалып, құралайдың көзіндей танадай қара көздері Жәнібекке жайбарақат, мөлдірей қарады» [5, 193]. Бұл – Жаған бикенің портреті. «Жаған өз келбетімен, жасынан ат құлағында ойнап өскен көшпелі елдің қызы екенін көрсетіп тұрған ерекше отырысымен, қамшыны сипай тартқан болмысымен көздің жауын алды. Қолына ұстаған найзасы, басына киген меруерттен торлаған қызыл барқыт сәукелесі, астындағы ақ боз аттың кекіліне таққан үкісі, бұның жауынгер елден шыққан әйел екенін көрсетеді» [5, 15]. Автор суреттеу предметінің бірі – сыртқы түр сипат, киімді суреттеу арқылы жаугершілік кезеңдегі әйелдің киім кию үлгісін, өзіндік ерекшелігін шынайы суреттеген. Романда Жаған бике ұлттық болмыс-бітімімен, Жәнібектің әйелдерінің ішіндегі сұлулығымен, ақылдылығымен, адамгершілік ізгі қасиеттерімен ерекше дараланатын кейіпкер.

Шығармада Жаған мен туған апасы Аққозы араларындағы балдай тәтті татулық нанымды бейнеленген. «Олардың балалары шешелерінің айтқандарын екі етпейтін мінез көрсеткен. Бұл, әрине, балаларын жастайынан өздерін сыйлайтын етіп өсірген аналарының қасиеттерінен туған ерекшелік» [5, 190]. Қос ана аласапыран заманда балаларының бойына татулық пен адамгершілік қасиеттерін тәрбие арқылы дарытып, олардың бір-біріне жанашыр дос, адал бауыр болуын тіледі.

- Асыл болат наркескен, қос бауырым Мұхамед-Шайбани, мен Махмуд-Сұлтанға сені бірінші боп қынабымнан суырмаққа ант етем, – деді ол. Егер антымды бұзып қос бауырыма бірінші боп қастық етсем, мына тұрған асыл анам Жаған бикенің ақ сүті ұрсын! [5, 201]. Бұл –Қасым сұлтанның анты.
- Асыл болат ақ семсер, егер қансырар болсаң, жалғыз ұлым Қасымға емес, ең алдымен менің жүрегіме қадал. Ана тілегін қабыл алмағаны үшін, оның құрбаны болсам арманым жоқ деп күні бұрын ат етем! [5, 201]. Бұл – Жаған бикенің анты.

Үлкен жүректі әйел – Жаған бике белгісіз біреудің Жәнібекке жасаған қастандығының құрбаны болды.

- Адам баласын аяуды білмеген ұлы бабаларың Тыңболаттың сендер де тұқымысындар, түбі нәсілдеріңе тартып кетулеріңе күмәнім жоқ, бірақ мені зиратында тыныш жатсын десеңдер, Қасымға қол көтермейсіңдер! Құран ұстап осыған ант беріңдер [5, 201]. Бұл – Аққозының балаларынан тілеген соңғы тілегі.

Қаламгер қан төгіп, жауласудан гөрі татулық пен достықты мақсат тұтқан әйел-ана болмысын шынайы сомдаған. Жалпы адамзат баласы соғыстан гөрі бейбіт өмірге, жауласудан гөрі достыққа, өмірдегі ізгілік пен адамгершілік сынды асыл қасиеттерге іңкәр көрінеді. Бұл ойымызға жоғарыда аталған аналармен қатар Әбілқайырды ажалдан аман алып қалатын ер жігіт Саян бейнесі дәлел. Саян батырдың аңда жүрген Әбілқайыр ханмен кездесу сәті де қызғылықты, әсем суреттелген. Автор Саян мен Гүлбаһрам патшайымның ішкі жан сарайын да аша түседі.

Ғалым Қ. Алпысбаевтың: «Драмалық тартыс шарықтау шегіне жеткен кезде бүкіл оқиғалар бір нүктеге шоғырланады, мұндайда түрлі тағдырлар, характерлер ғана тоғысып қоймайды, сонымен қоса уақытты өлшемдер де араласып, көркем уақыттың драмалық трагедиялық синтезі пайда болады. Оның құрылымы күрделеніп, көркем уақыттың көп қатысты функциясы ашылады. Қаһарманның іс-әрекеті шапшаңдап, драмалық сипатқа енеді, оның әрбір іс-әрекеті уақыттық мәнге ие болып, ол әрекет ететін кеңістік пен уақып шегі өрісін барынша кеңітеді [6, 193-194], – деген пікіріне сүйенсек, – өз әкесін өзі өлтірген әйелмен, қанша жақсы көрсем де, бір төсекте жата алмас едім.

- Онда өзің өлтіруің керек еді.
- Әкесін өлтірген адамды қандай әйел шын көңілімен ерім дейді?
- Әрине ғой, – қызы күрсінді, – садағымды тартуға менің де дәтім бармас еді... Тек ыза... – сөздің ар жағы естілмеді [5, 119].

Саян – Әбілқайырдың бәйбішесі Рабиу-Сұлтан-Бегімнің бір әкеден туған інісі.

Рабиу-Сұлтан-Бегім өзінің ақылдылығымен, табандылығымен Саян басына ажал қылышы төнген сәтте оның құтылып кетуіне жәрдем берген жан. Әрқайсысы бір-бір рудың бүкіл жылқысына татитын үш сәйгүлік жүйрігін мініп кеткен Саян әрекетіне ызаланған Әбілқайыр бәйбішесін Ақсақ Темірдің «қылмыстылар деген қатал заң-ережесінде» жазылған ананың жазасын баласы айтатын қатал үкімімен де жазаламақ болған ойын Рабиу-Сұлтан-Бегім ақыл-парасатымен жеңе білді. «Сұлу әйел егер ақылды болса, еркекке тек өзінің сұлулығымен ғана емес, терең ойлылығымен де, табандылығымен де қымбатты боп көріне алады екен» [5, 201]. Бұл – Әбілқайырдың ішкі монологы. Саянды ажалдан арашалап қалған әйелінің ақылы мен айласынан кейінгі Әбілқайырдың ішкі толғанысы. «Тағдыр деген қызық, біреудің жолына өзінің жасыл жібек кілемін төсейді, ал енді басқа біреудің барар жері, басар тауын қалақай мен тікенек етеді» [5, 279]. «Көшпенділер» романындағы психологизм табиғаты ішкі монологта айқын да анық көрінеді. Кейіпкер характеріндегі қандай да болсын психологиялық күй ең алдымен оның өзімен-өзінің іштей сырласуында толық та қалтарыссыз ашылатыны белгілі. Сол арқылы қаһарманның характер қалтарысына да терең бойлайды.

Адам болмысы бір-біріне ізгілік, жанашырлық жасаумен қатар, зұлымдық, зорлық жасауға да бейім тұрады. Қаламгер суреттеген кезең – адамдар арасындағы тақ үшін, атақ-абыройы үшін таласып өткен тек күштілер ғана өмір сүре алатын аласапыран заман. Трилогияның алғашқы кітабында Әбілқайыр тұсындағы тартыс, билік, атақ-даңқ үшін талас Әбілқайыр – Керей, Жәнібек, Бұрындық, Қасым – Мұхамед-Шаибани, Махмұд-Сұлтан арасында көрініс береді. Күштілер арасындағы тартыста бір-бірінен кек алу мақсатымен бірі екіншісінің қарындасын, сүйікті жарын, анасын да жазалаған. Атап айтсақ, Бұрындықтың Қарашық батырдан, Мұхамед-Шаибани мен Махмұд-Сұлтаннан кек алу мақсатымен Тоқтар-Бегімді ері мен екі жасар баласынан айырып, тоқалдыққа алуы немесе Әбілқайырдың қызы Гүлбаһрам-Патшайымды ағалары үшін жазалап, баласы Аянды дарға аспақ болған әрекеті арқылы автор адамның бір-біріне дос қана емес, жау екенін, жақсылық пен қатар зұлымдықты да жасайтынын көрсетпек болған.

«Аттың артына теріс қарап отырғызылған Гүлбаһрам патшайым сұлу... Екі қолын алдына байлаған. Даусын жұрт естімесін деп аузын ақ жібек орамалмен тұмшалаған. Аттан секіріп түсем деп әрекет істемес үшін көмірдей қара, жұп-жуан ұзын қос бұрымын ат үстіндегі жігіттің тақымының астынан өткізіп, аттың омыраулығынан мықтап ілмешектеп қойған. Бұл – жауласқан елінің қыз-келіншегіне істейтін қалмақтан қалған үлгі... Аяушылықты білмейтін заманның айуандық дәстүрі» [5, 205]. Автор Бұрындықтың зорлығын баяндай келіп, Гүлбаһрам-Патшайым мен оның баласы Аянды ажалдан арашалап қалатын бір кезде анасына берген серті бар Қасым сұлтанның құтқаруын сөз етеді.

Ия, адамзат баласының бірі – адамды өлімге қиып, зұлымдық істесе, екіншісі ажал оғынан арашалап, ізгілік көрсетті.

«Жанталас» романында тұтқынға түскен әйел-анаға, оның баласына жасаған қалмақ ноянының жантүршігерлік әрекетін, адам баласының қолымен жасалған опасыздығын автор нанымды бейнелейді.

«Шұбырғын топ өте бергенде, бір жастау әйел жол шетіне шығып, емшектегі баласын құндақтай бастады. Бұны көрген еңгезердей қара ноян қонғалы келе жатқан қара құстай әйелге тақай берді. Кенет көк найзасын жарқ еткізіп, жерде жатқан нәрестені найзасының ұшымен іліп алып, жолдың шетіне қарай лақтырды. Әйелдің жан дауысы шығып, шар ете қалды. Нәресте лақтырған тымақтай, аспанға далбаңдай көтеріліп, қалың бұтаның арасына барып түсті [5, 341]. Романшы нәрестені найзаның ұшымен іліп алып, лақтырған ноянның әрекетін қара құсқа теңейді. Адам жаны неге соншалық аяушылықты білмейтін болды екен? Жаугершілік жылдары адам баласы ауыр күндерді бастан кешті. Соғыс болған жерде өлім бар. Ана баласынан, бала анасынан, қыз-келіншек жарынан, ерінен айырылған қасіретті күндер. Күңіренген дала, баласын жоқтаған ана зары. – Жалғызымнан айырылдым, қарашығымнан айырылдым, – деді бір қарлыққан сұмдық бір қайғылы айқаймен. Алтын күнім батты, қара жыланың шықты! Жалғызымды ажалға айдаған сенсің, Әбілқайыр хан! Құдай сені де жылатсын! Бала-шағаңның қызығын көрме! Көрінде өкір, көрінде өкіргір, тас бауыр хан! [5, 363]. Авторлық ұстаным елдің тыныштығын, баласының амандығын тілеген ана болмысын суреттеу арқылы көрініс береді.

Жазушы кейіпкерлердің іс-әрекеті, мінез-құлқы, таным-түйсігі, дүниетанымын ашу барысында ол адамның кім екенін боямасыз танытуға баса назар аударған. Мысалы, Нұрбике бейнесі оның іс-әрекеті арқылы жан-жақты ашыла түседі. Өзін ұнатып қалған Бөгенбай батыр мен Тайман батырларды сынаған бай қызының – Екеуінді де бірдей ұнатам, тек кімнің өнері асса – сол менің қалауым... [5, 351] – деп қос батырды жамбы ату, күрес, жерден теңге алу сияқты сайысқа түсіріп, бір-бірінен оза алмаған батырларды ажуалап күліп, – Біріңе-бірің қимаған өз обалдарың өздеріңе! Енді кеш қалдыңдар, – деді күлкісін тыйып. Сосын өзіне кеше ғана Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың құда түсіп кеткенін ескерткен [5, 352] еркелік әрекетінен біраз уақыт қос батырдың қырғи қабақ болып жүруін автор нанымды кестелейді.

Қаламгер ерлі-зайыптылар арасындағы махаббат оты, қызғаныш сезімі, ар тазалығы сияқты қасиеттерді шебер бейнелеген. Ол ойымызға сүйікті әйелі Нұрбикенің өзіне адалдығын сынамақ болған Әбілқайырдың әрекеті дәлел. «Әбілқайыр жас тоқалын ертіп, Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи мешітіне барған. Зәулім, әшекейлі мешіттің салтанатты сарайларын аралап жүріп, бір жабық есіктің тұсына келгенде, олар ар жағынан бір сүйкімсіз қарқылдаған үн естіді. Қожа Ахмет Яссауи мешітінде бұрын да талай рет болған Әбілқайырға бұл есік бұзыла бастаған зәулім сарайдың есігі екені, ар жағындағы жексұрын дауыстар сарай қабырғасының құлаған кірпіштерінің орнына ұя салған қара қарғаның қарқылы екені мәлім болатын.

– Бұл ненің даусы? – деп сұраған Нұрбикеге Әбілқайыр:

– Бұл дозақ құстарының шуы, – деді ол шімірікпестен. – Егер мынау сарайға келген әйел өмірінде ерінің көзіне неше рет шөп салса, сонша құс ұшып келіп, басы-көзін шұқи бастайды. Хан әйеліне сынай қараған. – Кіресің бе?

– Менің күнәсіз екенімді білмейтін бе едің, хан ием? Онда ашыңыз есікті. Бәрін көзіңізбен көріп, көңіліңіз орнықсын... [5, 357].

Қаламгер І. Есенберлин Кіші жүзге аты шыққан әйгілі сұлу Нұрбике арқылы қазақ әйелінің қайсарлығын, ерінің алдындағы еркіндігін көркем бейнелеген. «Қуанып кеткен Әбілқайыр есікті аштырмаған. «Күнәлі болса, кіруге қорқар еді, адал екен» [5, 357], – деп авторлық баяндаумен ханның ішкі ойын салмақтаған.

Адамның іс-әрекеті арқылы оның мінез-пиғылы, характері ашыла түседі. Әйелінің адалдығын сынап, күнәсіздігіне көзі жеткен хан Барақ пен Нұрбике арасындағы «қылмысты» сезіп қалып, оны мәңгі талақ етеді. Нұрбике Барақ сұлтанға құшағын ғана ашып қоймай, жұбайының құпиясын да ашып, опасыздық жасады.

Әбілқайыр хан сүйікті әйелі Нұрбикені бар жасауымен әкесі Қойсан байдың ауылына апарып салуды бұйырған. «Сәскеден ауа Нұрбикенің көші ұзап, жаңа көтерілген сағыммен араласа, көкжиектің бұлдыр тартып бара жатқан көштің сыртынан ұзақ қарап тұрды. Әлден уақытта барып, жүрегіннің бір нәзік қылы үзіліп түскендей, қинала күрсінді [5, 357]. Автор әйелін опасыздығы үшін мәңгі талақ етіп, еліне апарып салуға бұйрық берсе де, өмірдің қызығы мен қуанышын бірге бөліскен жан жарына деген қимастық сезімін, психологиясын көркем зерделеген. Бұл жерде адам жанының сезім қайшылығы дәл суреттелген деуге болады.

«Қыз дауды бөгейді, құм суды бөгейді» дегендей, халқымыз бойжеткен қыздарын татулыққа, достыққа себепкер болсын деген ниетпен ата салтына орай, құда-құдандалы болған. Бұл ойымызға «Қазақ дәстүрі бойынша сөз бірлігін сүйек бірлігімен нығайталық деген» [5, 271] ноғайлы қауымының Хақназар ханға қыз беруі дәлел болмақ.

Қоқан билерімен тіл табысып, Абылайдың қоластынан шықпақ болған Қоңыратқа жататын Божбан руын Абылай шауып, басты адамдарын тұтқынға алған кезде, ауыл ақсақалдары Абылайдың көңілін жібітпек болып, бар мал-мүлкін алдына әкеп тартып, қойнына сұлу қызы Құндызды салған әрекетін сипаттайды. Ел тыныштығын ойлап, жігіттерінің амандығын тілеген ауыл ақсақалдарының әрекетіне қаламгер сол кезең тұрғысынан үңілген. «Көшпенділер» романында монологпен қатар жүретін тәсіл – диалог. Қаламгер романда диалогтық форманың тамаша шебері екенін көрсетеді. Жазушы екі қаһарманның мінез қырларының біраз ерекшелігін байқата отырып, диалог арқылы олардың түпкі мақсатын, көздеген мұраттарын да аңдатады.

– Қандай тілегің бар? – деді Абылай.

– Тілегім біреу-ақ...

– Бір қыздың құшағында бір тайпа елдің тағдыры тұрған жоқ, хан ием... Мұны мен де ұғамын. Бір қатты дауылды күні тек қыран құс қана өз бағытынан адаспайды. Жұрттың бәрі қыран емес. Аласапыран кездегі жұртымның бір табансыздық көрсеткенін кешіріңіз! Қыз сөзі абылайға ұнады.

– Жаксы. Ал өз бауырларыңа қарсы садақ безеген ана екі ағанды қайтеміз?

– Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң...

– Біз олардың «үйірін» тапқанын қайдан білеміз?

– Босатып көріңіз. Егер сізге ерсе, өз айыбын өздері жуғаны.

– Ал ермесе ше? – деді Абылай.

Қыз қуанып кетті.

– Онда мейліңіз. Қандай жігіттің тағдыры болса да, өз елінің тағдырынан қымбат емес [5, 464-465].

Ханға өзінің тілегін білдіріп, бүкіл бір елді ажалдан арашалап қалған Құндызды

– Абыройын сатқан масқара қарындасыма да, ханға да бір өлім! [5, 467], – деген ағасы Қаныбек асқан қаталдықпен қарындасын өлтірді. Қарындасының абыройын төгіп, өздерін тұтқыннан босатқанына намыстанған Қаныбек жебесін ханға кеземек болған еді, бірақ өзі Қапан батырдың жебесінен мерт боды.

Көркем әдебиетте характердің сомдалып, образдың даралануы үшін қажеттісі – тартыс, жазушы сол тартыста әр қаһарманның ойы, сөзі, іс-әрекеті арқылы, оның кім екенін көрсетеді. Шығармадағы көркем бейне Гауһардың жау қолына түсуі, сатқын жігітті жалғыз оқпен жер жастандырған қайсарлығы, «Ел намысы үшін қандай қиындыққа болса да шыдайтын қайсар сұлу елінің намысының қалай төгілгенін өз көзімен көрсін деп, әдейі тірі сақтағым келді» [5, 192], – деген Сыбан Раптаннның қызы Хочаның әрекеті, Хочаны

айттырған Шәңгерек ноянның Гауһарды өлімге қимай араша түсуі, қызғаныштан Шәңгеректі өлімге қиған Хочаның әрекеті арқылы романшы әр қаһарманға, оның рухани әлеміне үңіледі.

I. Есенберлин Бәсентиін Малайсары батырдың қарындасы, Бөгенбай батырдың жорықта жүріп табысқан асыл жары, ақылына көркі сай, қайсар қыз Гауһардың портретін «сұңғақ бойлы, бота көз аққұба бойжеткен» деп әдемі бейнелейді. «Нәзік сезімді, ер жүрек Гауһарды қалмақ жауынгерлері көргенде мөлдір су түбінде жатқан жарқыраған гауһарды көргендей естері шықты» [5, 292]. Автор сұрықсыздыққа емес, сұлулыққа құштар адам болмасын жауынгерлердің әрекеті арқылы көркем бейнелеген. Қалмақ нояны Шәңгеректің жауының қызы болса да Гауһарға араша түсіп, оның жау қолынан босанып кетуіне әрекет етуі де қыз бойындағы сұлулық пен нәзіктікке іңкәрліктен туған.

– Батырдың жолы болар ма екен, өзім аттандырайыншы – деді маржандай аппақ тісін күлімсіреп, сөйтті де тізгінді қолына алып, үзеңгісіне аяғын салған қос батырдың қолтығынан ұстап, жоғары көтере бастады.

Қабанбайдың: – ... айдын көлдің аққуы аттандырды ғой, жолым болады екен?

– Айтқаныңыз келсін! [5, 261]. Бұл – жорыққа аттанған Қабанбай батыр мен Гауһар қыздың диалогы. I. Есенберлин сомдаған көркем бейне Гауһарды Қ. Жұмаділов Майсара бейнесінде «Дарабоз» романында көркем сомдады. «Дарабозда» Майсара – Қабанбай батырды тосыннан келген ажалдан құтқарып қалған ақ тілеулі періште ретінде бейнеленіп, сәтті шыққан образ.

Қаламгерлер сомдаған Гауһар, Майсара, Сәния, Жанат, Мақпал – ел басына қиын-қыстау күн туғанда ерлермен бірдей жаумен айқасып, елін, жерін қорғаған қазақтың батыр қыздары.

I. Есенберлин Әбілқайырдың қызы Жанаттың портретін «... әкесіне тартқан сұңғақ бойлы, сұрша қыз. Түр-келбетінде сұлулықтан гөрі тәкаппарлық, қайсарлық басым» [5, 371], – деп суреттей келе, «Киген киімі де ауылдың қос етекте, камшат бөрікті, алтын сырға, күміс шолпылы бойжеткендерге ұқсамайды. Киімдері жауынгер көшпелі елдің ат үстінде өскен қыздарына лайық, ықшам. Белінде күміс сапты қанжар таққан жалпақ белбеу, үстінде белін қынаған қысқа жеңді мауыты пешпент, балағын оюлаған кестелі шалбар. Аяғында биік өкшелі шоңқайма етік. Басында құндызбен әдіптеген шошақ бөрік. Ұзын шашын бөгет болмауы үшін шашбауымен қосып, белбеуіне қыстырып қойған» [5, 371], – жауынгер қазақ қызының киім ерекшелігін, сәні мен салтанатын шынайы бейнелеген. Әбілқайыр өзге балаларына қатал болғанымен, Жанатқа келгенде жаны бөлек, оның айтқандарын екі етпейтін. Хан көңілінің бір күмәнін ашқысы келсе, оны тек Жанатқа айтатын. Өйткені әке балаға сыншы, Жанат заты әйел болғанымен, өзіне тартқан қатыгез, сырға берік тұңғыық екенін білетін. Әбілқайыр Неплюевке сәлемін де жанына он бес жігіт нөкер ертіп осы Жанат арқылы жіберді. Әкесінің қызын жауапты іске жіберіп, тек Жанатқа ғана сыр ашуы қыз бойындағы ерекше қасиетті танытса керек.

Біз тарихтан білетініміздей қазақ жерінде ру тартысы, жер дауы, мал мен жесір дауы, барымта-қарымта, қатар қоңған екі ауылдың кикілжіңі, қоңсы жатқан екі елдің қырқысы сияқты қырық пышақ пәле-жала, даулары болып жататын. Осындай жанжалда бейбіт жолмен шешуде ақылдылығымен, ерлігімен көзге түскен қазақ қыздары да көптеп кездеседі. Мысалы, «Көшпенділердегі» әкесінің жаулары барымталап кеткен жылқысын қайтарып әкелетін Нигер-Сұлтан-Бегімді атауға болады.

I. Есенберлин психологизмінің мән-мағынасына барынша үңілу үшін шығармалардағы діни-нанымдар, түс көру, этнографиялық салт-дәстүрдің көрініс беруін талдап өтуіміз жөн. Жауырынмен бал ашу, түс жору, бақсы ойыны, көш... – бәрі де тарихи-этнографиялық деректерге негізделеді, белгілі бір кезеңнің шындығын, сол кезеңде өмір сүрген адамдардың наным-сенімдері мен ұғым-түсініктерін, ойлау, сезіну ерекшеліктерін дұрыс түсінуге толық тануға септігін тигізді.

І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында көрініс тауып отырған этнографиялық материалдар, оның ішінде түс пен елес те халықтың ертедегі нанымдары мен таным сипатын, рухани тіршілігінің маңызды деген қырларын ашумен бірге шығарманың басты кейіпкерінің ойға алып, басын тіккен ірі ісімен сабақтасып жатады, әрі сол ірі істің кейінгі даму ерекшелігіне, соңғы нәтижесіне меңзейтін астарлы мағына береді. Ал қайсыбір этнографиялық материал адамдар арасындағы көзге көрінбейтін, бүркемеленуі, бірақ терең, бітіспес тартыстың сырын ашуға қызмет етеді.

Қаламгер философиялық түйін, қоғамдық-әлеуметтік тартысты бейнелеудегі көркемдік шешім, өз дәуірінің шындығын дәл бере білу үлгісін көрсеткен. Адамның ішкі жан әлемі, рухани дүниесі, көзқарасы, ойымен автор ойының үндесуі шеберлікпен суреттелген. Тарихи романда өмір турасындағы толғаныс, ұрпақ жалғастығы сынды көкейкесті мәселелер шебер философиялық толғаммен, қаламгердің талғамымен шебер үндесіп кетеді. Әр түрлі мінездегі кейіпкер бейнесін қарама-қайшы шендестіре отырып тұлғалайды. Олардың ойы, сезімі, адамгершілік қасиеттері әр басқа. Содан келіп туындайтын әрекеттері де қайшылықты. Бұл мінез өзгешелігінен туындайтын қарама-қарсылықты көрсетуді тарихи романшылар басты назарда ұстанған. Шығармада қаламгер сүйсіну мен жиіркенішті сезімді қатарластыра психологиялық параллелизм түрінде қарастырған.

Автордың ананың баласына деген абзал қасиеті сынды тым нәзік, құпиясы көп, сыры мол құбылысқа өз көзқарасы, ой қорытындысы, ұлттық жаратылысымызға сәйкес психологиялық суреттеудің айқын деректі сипаттамасын зерделейді.

Ұрпақ алдында ұлы жауапкершілікті сезінуден, ұрпақ мүддесі үшін жан-тәнімен қызмет еуден, қажет жағдайда өзіңді де құрбандыққа шалудан артық абырой жоқ дегенді білдіре отырып, романшылар өзіме болмаған ұрпағыма болса екен, өзім шықпаған биікке ұрпағым шықса екен деген ата-ананың арманды тілегін көрсеткен.

Қаламгер бейнелі сөздердегі тұрақты тіркестерді ұтымды қолданған. Тұрақты тіркестер автордың ойын білдіріп, мазмұнды тереңдетіп, оны ашық, айқын танытуға әсер еткен. Ойды аз сөзбен жеткізуде мақал-мәтелдерді шебер пайдаланған. Қыз сұлулығын, сипатын табиғаттың әсем дүниелеріне теңеу, балау, әсірелеу арқылы, көркемдік-эстетикалық тәсілдерін жетілдіріп, дамыта пайдаланған.

І. Есенберлиннің әйелдер бейнесін сомдауы оның суреткерлік идеалын және эстетикалық талғамын, көзқарасын, сондай-ақ қазақ әйелінің ішкі жан дүниесін зерттеуге ұмтылысын аңғартады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмалиев Қ. *Стиль – өнер ерекшелігі.* – Алматы: 1966. – 384 б.
2. Нұрғали Р. *Телағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму.* – Алматы: Жазушы, 1986. – 384 б.
3. Жұмағали З. *Уақыт және әдебиет.* – Қарағанды: Қарағанды университеті, 1999. – 336 б.
4. Мүсірепов Ғ. *Тұтқын қыз. Повестер мен ой-толғамдар.* – Алматы: Балауса, 1993. – 512 б.
5. Есенберлин І. *Он томдық шығармалар жинағы. Көшпенділер: Тарихи трилогия. Т.7.* – Алматы: Жазушы, 1986. – 328 б.
6. Алтысбаев Қ. *Тарихи шығарма: таным мен көркемдік.* – Алматы: 1999. – 271 б.
7. *Қазақ романы: өткені мен бүгіні. Ұжымдық монография.* – Алматы: 2009. – 679 б.

Ш.Құттыбаев¹, Ж.Саметова¹, Е.Абдимомынов¹

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Ш.АЙТМАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҒАЛАМДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Андатпа

Мақала авторы ол кезде КСРО құрамында болған Қазақ КСР Семей облысының аумағында орналасқан ядролық сынақ полигоны және Байқоңыр ғарыш айлағы қазір бүкіл әлемді біледі деп жазады. Олар жергілікті тұрғындарға зұлымдық қана егіп, адамдар мен табиғатқа қатты қайғы әкелді. Өңірдің экологиялық жағдайы күрт нашарлады, халық арасында бұрын белгісіз аурулар пайда болды, мүмкіндігі шектеулі балалар, мутанттар дүниеге келді. Біздің жеріміз осы азаптардан зардап шегіп, жоқтап жатты, бірақ атом бомбасын сынау одан әрі жалғасты. Мұның бәрі біздің ғаламшар халқының ғылыми жаңалықтарының нәтижелерін жалған пайдалану болды. Шыңғыс Айтматовтың шығармаларындағы бұл идея тайға таңба басқандай ашылып жазылған. Мақала авторы Ш.Айтматов планета халқын жер бетіндегі бейбітшілік пен табиғат пен қоршаған ортаның тепе-теңдігі үшін күреске бірігуге шақырады және осы туындылардың көркемдік ерекшеліктерін ғылыми түрде талдайды.

Түйін сөздер: роман, туындылар, планета, табиғат, космодром, ядролық полигон, апат, шетелдіктер, өркениет.

Ш. Құттыбаев¹, Ж. Саметова¹, Е. Абдимомынов¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ш. АЙТМАТОВА

Аннотация

Автор статьи пишет, что атомный испытательный полигон, находившийся в то время на территории Семипалатинской области КазССР, входившей в состав СССР, и космодром Байконур сейчас знает весь мир. Они сеяли местным жителям только зло, причинило огромную боль народу и природе. Резко ухудшалось экологическое состояние региона, появились раньше неизвестные болезни среди населения, рождались дети – инвалиды, мутанты. Наша земля стонала, страдала от этих болей, но испытания атомных бомб продолжались. Всё это – результат безумных использований результатов научных открытий людей нашей планеты. Эта мысль в произведениях Чингиза Айтматова проходит красной нитью. Автор статьи отмечает, что Ч. Айтматов призывает людей планеты объединиться в борьбе за сохранения мира на земле и равновесия природы и окружающей среды и научно анализирует художественные особенности названных произведений.

Ключевые слова: роман, произведения, планета, природа, космодром, атомный полигон, катастрофа, иноземцы, цивилизация.

Sh. Kutybaev¹, Zh. Sametova¹, E. Abdimomynov¹

¹Abai Kazakh national pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

GLOBAL PROBLEMS IN the WORKS Of Sh.AITMATOV

Abstract

The author of the article writes that the nuclear test site, which was at that time on the territory of the Semipalatinsk region of the Kazakh SSR, which was part of the USSR, and the Baikonur cosmodrome now knows the whole world. They sowed to locals only the evil, caused huge pain to people and the nature. The ecological condition of the region has deteriorated, a previously unknown disease has appeared among the population, children with disabilities and mutants were born. Our land groaned, suffered from these pains, but the tests of atomic bombs continued. All this is the result of the insane use of the results of scientific discoveries of the people of our planet. This idea is red thread in Chingiz Aitmatov works. The author of the article notes that C. Aitmatov calls on the people of the planet to unite in the struggle to preserve peace on earth and balance in nature and the environment, and scientifically analyzes the artistic features of these works.

Keywords: novel, works, planet, nature, cosmodrome, nuclear test site, disaster, foreigners, civilization.

Кіріспе. Жер бетінде тіршілік пайда болып, ХХ ғасырға дейін сан ұрпақ ауысқанымен, соңғы 100 жылға жетер-жетпес уақыттағыдай қарыштап дамып, зор жетістікке қол жеткен емес. Жедел өркендеген ғылым мен білімнің арқасында кезінде ағартушы-ұстаз Ыбырай Алтынсарин арман етіп: «Өнер-білім бар жұрттар тастан сарай салғызған, айшылық алыс жерлерден, көзінді ашып-жұмғанша жылдам хабар алғызған» деп жырлаған армандар бүгінде бәріміздің күнделікті тіршілігімізде қолданар затымызға айналды. Мұның бәрі сайып келгенде, ғылыми-техникалық прогрестің шексіз, көз ілеспес жылдамдықпен дамуының арқасында мүмкін болып отыр. Ғылымның қарқындап дамуы нәтижесінде бұрын естімеген, елеусіз болған елдер әп сәтте-ақ бір-біріне жақындап, олардың мәдениеттерімен, салт-дәстүрлерімен етене танысып, сол елдердің ғалымдары қашықта отырып-ақ алыс-беріс ынтымағын жарастыруға қол жеткізді. Ғылыми прогрестің мұндай бағыттағы өрісі, әрине, біз үшін өте қолайлы да ұтымды. Бірақ, технология дамып, адамдар ғылым мен білімнің көкжиегіне құлаш ұрып, оны бағындырған сайын бірінен-бірі алшақтап, мейірімділік пен жанашырлық қасиеттерінен айырыла бастаған секілді. Олай дейтініміз, ғылым неғұрлым дамып, ел соғұрлым жаңарған сайын әлемдік деңгейде мемлекеттер арасындағы қақтығыстардың да жаңа түрі пайда болуда. Біз бүгінгі ХХІ ғасырда мемлекеттер арасындағы түрлі соғыстар мен діни алауыздық, жастарымыздың есірткіге әуестігі секілді ғасыр тажалымен бетпе-бет келіп отырмыз. Бұл мәселелердің қай-қайсысын алып қарасақ та, болашаққа ұмтылу мен мемлекеттің гүлденіп дамуына емес, қайта оның күйреп, жер бетінен бір жола жойылуына жұмыс жасап жатқан әрекеттер сияқты болып көрінеді. Қазіргі таңда сыртқы күштердің ықпалына бой алдырған жастарымыз өзі өмір сүрген орта мен ата-аналарын сыйлаудан қалып, бірі есірткіге бой алдырып жатса, енді біреулері түрлі діни ағымның шырмауына оралып, өзі бұрын танып білмеген жат жерге қолына қару алып соғысқа аттанып жатқаны жасырын емес. Міне, бұл қазіргі таңдағы бүкіл әлем елдерін алаңдатып отырған үлкен өзекті мәселе. Сонымен қатар ғылым мен техникалық прогрестің дамуын кейбір жекелеген елдер әлемге үстемдігін орнату үшін және басқыншылық әрекеттерін жүзеге асыру жолында пайдалануда. Адамзат баласына зиянын тигізер мұндай озық «жаңалықтар» жекелеген жандардың пайдасына да қызмет жасап жатыр. Өйткені, қазіргі өркениеттің дамыған тұсында мемлекеттердің өзара келіспеушілігі мен бір-біріне күш көрсетуі жылдан-жылға өршіп келеді. Бұл болып жатқан құбылыстар мен оқиғалар тек саяси басқосуларда ғана емес, сондай-ақ көркем әдебиетте де өзекті тақырыптардың арқауына айналды. Бұл жағдаяттар әлем әдебиеттерінде көптеген тың туындыларды дүниеге әкеліп, көркем әдебиеттің жаңаша арнада дамуына ықпалын тигізуде.

Талқылау. Заманының біртуар перзенті, әлем әдебиетінде өзіндік орны бар, қырғыз халқының шоқтығы биік жазушысы Шыңғыс Айтматов та өз шығармашылығында

аталған мәселелерге арнайы қалам тербеген. Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет», «Жанпида» романдары бүкіл әлемде орын алып жатқан, бүгінде ғасыр індетіне айналған мәселелер төңірегінде ой өрбітіп, асқақ үн қатуымен құнды. Мәселен, «Боранды бекет» романында автор жер планетасында орын алып жатқан оқиғалар мен өз қиялындағы өзге әлемдегі бейбітшілік туралы баяндай келіп, қазіргі ғылыми жетістіктердің қай бағытқа бет алғаны жөнінде ой қозғайды. Мәселе көтереді. Әлемдегі өзгерістер мен адамдар арасындағы зұлымдық, ғылыми жетістіктердің табиғат пен адамзат өркениетіне зияны жайында шығармада көркем әрі шынайы суреттелген. Автордың жер шарындағы тіршіліктің өзгеруі мен белгісіз планетадағы тіршілік көздерін қалай сақтау туралы ойлары терең де ордалы. Жазушы беймәлім әлемдегі тіршілік иелерінің қандай нәрсе болса да бірге жабылып, соның шешімін табуға ұмтылуын жердегі оқиғалармен салыстыра суреттеу арқылы адамзатқа ой салады. «...Орман Төстің осы бір тұсында көлемі Сахарадай шөл дала жылдан жылға жылжи түсіп, көгілдір шаштылардың тіршілік етіп отырған кеңістігіне қауіп төндіріп отырған көрінеді. Осы бір құрсақ құрғауы деген алапатпен айқас үшін планетаның ең таңдаулы күштері аса зор ғылыми және материалдық күш-қуат жұмсап жатыр. Ондай зұлмат заман келе қалса, Жер жарықтықтың халі қалай болмақ? Жер бетіндегі адам баласы бір-бірімен мәңгі-бақи түсінісе алмай, кіржіндесіп жүріп, ақыл-парасаттың өсу жолында көп нәрседен құр қалып қалғанын пенделер ойлар ма екен?» [2] – деп толғануы кешегі ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қырғиқабақ соғыс, КСРО мен АҚШ-тың өзара бақталастығы жайында болып отырғаны сөзсіз. Өйткені екі алпауыт держава арасындағы тайталастық пен бақталастық шағын мемлекеттерді де айналып өтпеді. Келмеске кеткен КСРО-ның әлемге қатер төндірген атом бомбасын жетілдіру жолындағы ізденісі мен оны қайта-қайта сынақтан өткізуі халықтар арасындағы тыныштықты бұзды, әрі полигон аймағында тұратын халықты ауру-сырқауға, айықпас дертке, қасіретке ұшыратты. Шын мәнінде алып империялар бұл қаруды өздерінің әлеуетін көрсету, айналасындағыларға сес көрсету үшін жасап отыр. Бірақ бұл жетістіктің, яғни ядролық жойқын қаруларды сынаудың тұтас әлемге залалы қаншама екенін қарапайым халықтар да біледі. Сол уақыттағы КСРО-ның құрамында болған бүгінгі Қазақстан Республикасының Семей өңірі, Байқоңыр ғарыш айлағы сынақ жүргізетін ашық алаң болды. Кеңес Одағы өзінің әскери қуатын арттырғанымен, қоршаған ортаны ойрандап, жергілікті бодан халықты қаншама қайғы-қасіретке ұрындырғанын жасырып, мойындағысы да келмеді. Ядролық сынақтың зардабынан экологиялық ахуал нашарлап, халықтар арасында түрлі аурулар тарап, жер бетін мекендеген тіршілік иелері мен перзентханада туылған сәбилер құбыжық кейіпке, мүгедек кемтарларға айналды. Міне, бұл да заманның ғылыми жетістігінің бір парасы екені рас. Ш.Айтматов «Құз басындағы аңшының зары» еңбегінде: «Ғалымдардың пікірінше, жер бетіндегі тіршілік бізден бұрын төрт мәрте пайда болып, төрт мәрте жойылған екен. Біріншісі, жер сілкінісі, екіншісі, қанды қырғын болса, үшіншісі, ғаламат қарудың әсерінен және соңғысы топан су басуынан мүлдем жойылып кетіп отырған». Ойлап қарасақ осы аталған қасіреттердің барлығы адамдардың менмендігі мен озбырлығынан орын алған жайттар екеніне көзің жетеді. Ш.Айтматовтың: «Адамдар табиғатқа шабуыл жасап болды, ендігі шабуылды табиғаттан күтеді» [3] деген ғұлама-ғалым Циолковскийдің сөзінің жаны бар-ау деген ойлар осындайда санамызды еріксіз билейді», дегені оның табиғат пен адамзат арасындағы байланыстың бұзылуына алаңдаушылығының тағы да бір айғағы. Автор бұл құбылыстарға жай ғана алаңдап қоймай, табиғат апатының алдын алу туралы әлемдік ой қозғайды.

Белгілі ғалым, сыншы Дандай Ысқақұлы Ш.Айтматов шығармашылығы хақында:

«Романда адамзат қоғамы үшін аса маңызды үлкен мәселе көтерілген. Ол – ғылымның жалпы қоғамға, халыққа қызмет етіп, дұрыс жолда дамуы. Өкінішке қарай, ғылым мен техниканың жетістіктерін түрлі айла-амалдармен халықты бағынышты ұстау,

керек десеңіз, күш қолданып, қырып-жою құралына айналдыруы да өмір шындығына айналып отыр. Тіпті ғылымның осылайша жекелеген мүдделерге орай теріс бағытта дамуы жер бетіндегі тіршілік атаулыға қауіп төндіре бастады» [4] – дейді. Міне, осы сияқты жалпы әлемдік қауырт проблемаларды дер кезінде көп болып біріге шешуге Шыңғыс Айтматов өткен ғасырдың өзінде-ақ шақырған болатын.

Өркениеттер дамыған сайын адам баласы мейірімділіктің, адамгершіліктің ауылынан алыстап, жеке-жеке бас пайдасының қамын күйттеп кетті. Мемлекеттердің менмендігі, ашкөздік пен тойымсыздығы, адамдардың табиғатқа аяусыз шабуылы тіршілік иелерінің жойылуына әкеліп соқтыруда. Бұл да жоғары парасат иелерінің қолымен жасалып жатқан жауыздықтардың бір парасы. Себебі, кешегі КСРО-да пайда болған «бәрі де біздікі, не істесек те еркіміз» деген жалған ұран экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуына алып келді. Ш.Айтматов «Жанпида» романында адамдардың табиғатты мекендеген тіршілік иелеріне жасаған зобалаңын анық та қанық суреттеген. Мұнда Кеңес Одағының бес жылдық жоспарын орындау барысындағы адамдардың түрлі жауыздық әрекеттері сөз болады. Орталыққа ет өткізудің жоспарын кешеуілдеткен жергілікті колхоз басшылары жоспарлы ет орнын толтыру үшін дала тағыларын пайдаланады. Романда ұлы даланы еркін жайлаған киіктерді автоматпен атқылау ең майданда қарусыз жандарды жиып қойып атып-қырумен бірдей болғаны баяндалады.

Автордың: «... Мына вертолеттер киіктерді қақпайлап, осы арнаға әкеліп тықты ғой. Үсті ашық вездоход машиналарға мінген атқыштар автоматтарын кезеніп, қалың киікке көздеместен, кәдімгі пішен орғандай, оқ бүркіп, орып-орып жібергені-ай» [5], деп суреттеуі табиғат пен жаратылысқа адамдар тарапынан жасалып жатқан қастандықтардың ең сорақысы.

Кемеңгер жазушы Ш.Айтматов өз шығармашылығында адамзат пен табиғат арасындағы байланыстың үзіліп, қоршаған ортаға бүгінгі таңда жасалып жатқан зиянды әрекеттердің шектен тыс өршуін көркем шығармада шынайы бейнелейді. Бұл туралы жазушы Тахауи Ахтанов: «Айтматовтың қай дүниесін алсаң да, ар жағында айтылмаған еш нәрсе қалмаған сияқты. Әрбір өмір құбылысын, драмалық қайшылықтарды түбіне дейін үңгіп, әбден ширатып, ширқтырып береді. Оның кейіпкерлері екіұдайылықты білмейтін, дүдәмалдан аулақ кесек, сом тұлғалар да, суреттейтіні үлкен жан күйзелісі, ірі отты сезімдердің қақтығысы. Үлкен әлеуметтік проблема, азаматтық тақырыбы Айтматов шығармаларында бәсеңсіп көрген емес» [6], – деп жазады. Осы пікірде де терең шындық жатқаны белгілі.

Жер бетіндегі тірі жан иелері тіршілік үшін күресіп, бәрі де артында ұрпақ қалдыру, өз тұқымын көбейту үшін арпалысады. Жазушы дала тағылары – қасқырлардың өмірін суреттегенде бұл жыртқыштардың да өз ұрпағын өсіру мен тіршілік ету күресінде талай соқпақтардан өтуі сөз болады. Ал адамның жер бетін түгелдей игеріп, қыбырлаған жәндікке дейін өз кәдесіне жаратуы даланы еркін жайлаған жыртқыштардың жүріп-тұруына, ұрпақ өсіруіне кедергі жасайды. Романда еліктер қырылған қанды қырғында өлімнен әрең құтылған қасқырлардың туған жерін тәрк етіп, бұрын өзі баспаған бейтаныс жерге ауып кетуінің өзі шындық тұрғысында суреттеледі.

«Сөйтіп, сормандай Акбара мен Тасшайнар тағы да басқа жаққа ауып кетті. Енді олардың жолы тау жаққа қарай тартты. Ендігі жерде олар жан сақтайтын жалғыз мекен тек тау екенін түйсікпен сезді. Ақтұз асуынан асып түсіп, қасқырлар Ыстықкөл ойпаңына тап болды. Енді ары қарай барар жер жоқ: алдыда телегей теңіз жатты.

Бұл қасқырлардың ұрпақ қалдыру үшін соңғы рет жанталаса жасаған әрекеті еді» [5], – деген жолдардан аң екең аңдардың өзі өмір сүру үшін жанталасса, ал адамдар олардың тұқымын құрту жолында күрес жүргізетіні айқын көрініс табады.

Шыңғыс Айтматов қасқырлар өмірі арқылы сол жерді мекендеген адамдардың катал тағдырын астарлап суреттейді. Өйткені кешегі қылышынан қан тамған коммунистік

идеология КСРО-ның құрамындағы майда халықтарды туған жерінен күштеп жер аудару, қолындағысының бәрін тартып алып, өздерін ашаршылыққа ұшырату саясаты арқылы аз ұлттарды өздігінен жойылуға алып келді. Әйгілі қаламгер «Жанпида» романында ұсақ халықтардың аянышты тағдырын қасқырлар өмірімен астарлап жеткізсе, «Боранды бекет» романында автор бұрынғы жаугершілік замандағы халықтардың қолына түскен адамдарға қолданылатын «мәңгүрттік» әдістің осы заманғы заманауи үлгісін баяндап, қызыл империяға деген қарсылығын көркем шығармада шынайы бере алған. Ш.Айтматов кейіпкері Едіге екі заманның арасын жалғаған бұрынғы салт-дәстүрді сақтаушы тұлға болып бейнеленсе, Сәбитжан қанша білімді болса да өз ұлты, туған тілі, рухани құндылығынан мақұрым, жеңілтек жан болып суреттеледі. Бұл кешегі КСРО-ның құрамындағы аз ұлттарға жасалған ұлтсыздандыру саясатының салқыны болса, ол қазіргі жаһандану заманында да күрделі мәселе күйінде қалып отыр. Осы арада жазушы өз туындылары арқылы жер бетіндегі ұлттарды өзінің ұлттық болмысын сақтап қалып, әлемде бейбітшілік орнатып, ұрпақтар жалғастығын баянды ету үшін тұтас жаһан болып күресуге үндейді.

Ұлы суреткердің «Жанпида» романы – бұл бүкіл жаһандық өзекті проблемаларды көтеріп, адамзатты ізгілікке шақыруымен құнды. Романдағы Шу өңіріндегі қарасораның зардабын жан айқайымен суреттеуі қазіргі таңда ғаламдық деңгейде күн тәртібінен түспей тұрған нашақорлық індетіне қарсылығының айғағындай. Қарасорадан есірткілік заттар алу үшін сонау Ленинградтан бері қаншама адамның пойызбен немесе жүк составтарымен келіп, таңсәріден тыржалаңаш шешініп тастап қарасораның арасымен жүгіруі, ақыры жалаңаш денелеріндегі тозаңды қолдарымен уқалап алып, есірткі жинауы адамзаттың есірткі үшін азғындықтың жолына қалай түскенін көрсетеді. Олар жай кетпей, бір-біріне қастандық жасаудан да тартынбайды. Жер бетіндегі парасат иесін ақыл-естен айыратын мұндай тажал бүгінде ұрпақтың өсуіне емес, керісінше, көктей солып өшуіне ықпал етуде. Қарасора жинаушылардың әрекеті адам баласының өзіне және болашаққа жасаған қастығы, жер бетіндегі зұлымдықтың шарықтау шегі деуге болады. Шыңғыс Айтматов туындысының өміршеңдігі мен құндылығы романға арқау болған оқиғалардың шегі ХХ ғасырмен ғана шектелмей, ХХІ ғасырдың да табалдырығынан бері аттап, адамзат өміріне қауіп төндіруін ескертуінде және оған автордың қарсылығында жатыр.

Бүгінде, ғаламдық өркениеттің көкжиегі көрінген тұста бұл індеттердің қалыспай келуі адамдық парасаттың әлсіреуінен орын алып жатыр. Әлемнің екінші ұстазы атанған ғұлама ғалым, ұлы ойшыл Әл-Фараби: «Ақыл-парасат күші – адамның ойлауына, пайымдауына, ғылым мен өнерді ұғынуына және жақсы мен жаманды айыруына көмектесетін күш» [1], – деп адам бойындағы ақыл-парасаттың бәрінен биіктігін дәріптесе, бүгінде сол «биік парасат иелерінің» есірткіні бизнестің ошағына айналдырып отырғаны да жасырын емес. Біздің қоғамдағы өрімдей қыз-жігіттердің суицидке баруы, өзіне-өзі қол жұмсауы осы есірткінің зардабынан орын алып жатқан дүниелер. «Күн мен түндей жақсылық пен жамандық қатар жүрер» деп дана халқымыз айтқандай, адамның тек құлқынның құлы болып, көкірегіндегі адамгершілік сезім мен рухының сөнуі, жарқ еткен жарық сәулесін өз қолымен өшіруі бүкілхалықтық қасірет деуге болады. Романда сонау шалғай жер шетінен Шу өңіріне бет алғандардың арасында әлі бұғанасы қатпаған Ленканың да болуы, өмірге енді қадам басқан жас бүлдіршіннің өмірлік дұрыс жолды дұрыс таңдай алмауы, оны тура жолдан айнытқан үлкендердің қатігездігі жайында баяндалса, бұл да әлгі халық қасіретінің бір көрінісі. Жазушы мұнда жастарды ертеңгі мемлекет тірегі, адамзатты жалғастырушы ретінде суреттей келіп, нашақорлық індетке бүкіл әлемнің назарын аударып, жалпы адамзат баласын оған қарсы тұруға шақырады. Кеменгер жазушының бұл үндеуін Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Біріккен Ұлттар Ұйымында жасаған «Әлем. ХХІ ғасыр» манифесі де қостағандай. Елбасы мұнда: «ХХІ ғасырға аяқ басқан адам баласы қиялдың өзін

таңғалдыратын ғылыми жаңалықтар ашып, жаңа буын технологияларын жасап жатыр. Адамзат өз дамуының сапалы жаңа сатысына өтуде. Әлем Төртінші өнеркәсіп төңкерісінің табалдырығында тұр. Көптеген қорқынышты аурулардың тамырына балта шабылуда. Бірақ соғыс вирусы халықаралық жағдайды ушықтыруын жалғастыруда. Ол бірқатар мемлекеттерде экономиканың өлім ұрығын себетін ең қуатты саласына айналып, әскери-өнеркәсіптік кешеннің әлеуетін арттырып отыр» [7], – деп, жаһан халқын әлемдегі тұрақтылықты сақтауға, адамзат өсуінің жолы мен жарқын болашағы үшін бейбітшілікті нығайтуға шақырғаны белгілі. Қарап тұрсаңыз жазушы мен қайраткердің ойлары бір арнада тоғысып, бүкіл дүние жүзін ойландырғаны анық.

«Біреудің жақсы ісін көрсең, оны ардақтай біл, күнәліні кешіре біл, өзіңе де, өзгеге де жақсылық тіле» [1] деп Ахмет Югнаки айтқандай, дүниеде орын алып отырған проблемаларды тек өз ұлтының айналасында ғана қарамай, оған әлемдік деңгейде мән беруі Шыңғыс Айтматовтың нағыз гуманистігінің айғағы. Оның шығармашылығының әлемдік классика деңгейінен орын алуының сыры да осында. Ол қашанда әлем халқының бейбітшілікте өмір сүріп, ұрпақ өсіруі үшін, ең алдымен, адамзатты қоршаған ортаға деген жанашырлыққа шақырумен дараланып тұр. Бұл турасында жазушының өзі 1976 жылы «Неделя» апталығына берген сұхбатында былай деген болатын:

Қорытынды. «– Меніңше, осы тұрғыда руханияттың миссиясы өте маңызды. Шын сүю мен азап шегуді үйрену керек. Бұл табиғатқа да қатысты. Табиғатты шексіз сүю, бағалау, одан ләззат алу... Осы жерден өмір мәні мен ғажайыбын көре білуіміз керек. Алайда, нан табу үшін түрлі әрекеттерге баруға тура келетінін түсінемін. Әйтсе де барлық іс табиғатқа залал келмейтін жолмен жасалса екен. Біз, адамдар, табиғатқа деген құрметімізді лайлап алмау үшін не істеуіміз керек? Мені толғандыратын сұрақ осы» [8]. Бұл жолдардан автордың әр адам табиғат ананы туған анасындай құрметтеп, қадіріне жете білсе екен деген арман-тілегін байқаймыз. Академик Абдылдажан Ахматалиев «Жанпида» романы туралы: «...Бұл роман жалаң трагедия емес. Ол – біздің болашағымыз үшін сабақ болатын кесек туынды. Шыңғыс Айтматовтың бұл романы оқырмандарды ертеңгі күннен тек жақсылық, бейбітшілік күтуге және сол үшін бір-бірімен тіл табысып, тас түйін күресуге шақырады» [9], – десе, ақын М.Шаханов: «Ш.Айтматов шығармалары әлемнің жүз тоқсан бір тіліне аударылып, таратылған. Бүкіл әлемде осындай көп тілге аударылған ақын немесе жазушы кемде-кем» [10], – деген пікірімен жазушының тұлғасын нақтылайды.

Жалпы, Шыңғыс Айтматов туындыларының негізгі идеясы, оқиғалар желісі жер бетіндегі мемлекетаралық тайталастар мен тартыстар ешқандай елді жеңіске жеткізбей, керісінше апатқа апаратыны туралы ойларға жетелейді. Әлем халқының бейбіт өмірі мен тұтастығын армандаған Шыңғыс ағамызға «Адамзаттың Айтматовы» деген атақ та жайдан-жай берілмегенін осыдан-ақ байқауымызға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ш. Айтматов. Шығармалары. – Астана: «Аударма», 2005ж. – 499 б.
2. Ш.Айтматов, М.Шаханов. Құз басындағы аңшының зары. – Алматы: «Рауан», 1997ж. – 350б.
3. Д.Ысқақұлы. Адам қайткенде де адам болып қалады. «Егемен Қазақстан», 2018 ж. №218.
4. Ш.Айтматов. Жанпида. – Алматы: «Атамұра», 2005ж. 319б.
5. Т.Аханов. Көкейкесті, – Алматы, 1980ж.
6. Н.Ә.Назарбаев «Әлем. XXI ғасыр» манифесі. ҚР Президентінің ресми сайты. 2016 ж.
7. Қ.Жарықбаев. Ақылдың кені. – Алматы: 1991ж. – 256 б.
8. Ш.Айтматов. Шын сүю мен азап шегуді үйрену керек. «Қазақ әдебиеті». 2018ж. №43. – 12-13 б.

9. А. Салықжанова. «Манас» пен Әуезовті әспеттеген Ш.Айтматов әдебиеттегі алып тұлға. «Түркістан». 2018 ж. №46. – 10-11б.
10. А.Ахматалиев. Плаха. «Новый мир» № 6, 8, 9, 1986 г.

МРНТИ 14.25.09

С.О. Муминов¹, А.С. Сексенбай¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГИИ ПРИЕМОВ ЛИТЕРАТУРНОГО КОМИЧЕСКОГО

Аннотация

Цель статьи – выбор приемлемой для глубокого анализа литературных сатирических произведений классификации приемов комического. Для успешного литературного развития студентов и учащихся следует выбрать определенную типологию средств создания комического эффекта. Исходя из этой цели, в статье были рассмотрены различные классификации приемов литературного комического. Анализ различных подходов к типологии приемов комического позволит разработать теоретическую основу методики изучения данной эстетической категории. В статье содержится вывод, что классификация приемов комического, автором которой является В.Я. Пропп, может быть привлечена для анализа литературных произведений с ярко выраженным сатирическим началом, для развития представлений о данной эстетической категории. Классификация приемов комического В.Я. Проппа отражает различные уровни комического в литературном произведении, поэтому она рассматривается авторами статьи как основа для разработки методики изучения средств смешного.

Ключевые слова: комическое, приемы комического, сатира, юмор, методика, анализ комического.

S.O. Muminov¹, A.S. Seksenbay¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE PROBLEM OF TYPOLOGY OF LITERARY COMIC TECHNIQUES

Abstract

The purpose of the article is to select a classification of comic techniques acceptable for a deep analysis of literary satirical works. For the successful literary development of students and students should choose a certain typology of means of creating a comic effect. Based on this goal, the article examined various classifications of literary comic techniques. An analysis of various approaches to the typology of comic methods will allow us to develop a theoretical basis for the methodology for studying this aesthetic category. The article concludes that the classification of comic methods, the author of which is V.Ya. Propp can be involved in the analysis of literary works with a pronounced satirical beginning, for the development of ideas about this aesthetic category. Classification of comic V.Ya. Propp reflects the different levels of the comic in a literary work, which is why it is considered by the authors of the article as the basis for the development of a methodology for studying funny means.

Keywords: comic, comic techniques, satire, humor, method, analysis of the comic.

С.О. Муминов¹, А.С. Сексенбай¹

¹ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ӘДЕБИ КОМИКСТІК ӘДІСТЕРДІҢ ТИПОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты – әдеби сатиралық шығармаларды терең талдауға қолайлы комика техникасының классификациясын таңдау. Студенттер мен студенттердің ойдағыдай дамуы үшін комикстік эффект құрудың белгілі бір типологиясын таңдау керек. Осы мақсатқа негізделген мақалада әдеби комикс техникасының әр түрлі классификациясы қарастырылды. Комикстік техниканың типологиясына әр түрлі көзқарастарды талдау осы эстетикалық категорияны зерттеу әдістемесінің теориялық негізін жасауға мүмкіндік береді. Мақалада комикстердің классификациясы, оның авторы В.Я. Пропп осы эстетикалық категория туралы идеяларды дамыту үшін белгілі сатиралық бастамасы бар әдеби шығармаларды талдауға қатыса алады. В.Я. Пропптың комикс классификациясы әдеби шығармадағы комикстің әртүрлі деңгейлерін бейнелейді, сондықтан оны мақаланың авторлары комикс құралдарды зерттеудің әдіснамасын жасауға негіз ретінде қарастырады.

Кілт сөздер: комикстік, комикстік техникалар, сатира, әзіл, әдіс, комикстерді талдау.

Введение. Одним из существенных аспектов изучения русской литературы является формирование у учащихся понятия о комическом. Комическое является универсальным общечеловеческим явлением. Без смеховой культуры нет на земле ни одного народа. Смех способствует установлению взаимопонимания между народами. Очевидна объединяющая роль смеха, что очень важно для нашей многонациональной республики.

Изучение приемов и средств комического в русской литературе в значительной мере способствует также формированию этнокультурной идентичности личности, так как комическое последовательно утверждает и поддерживает духовные ценности.

Изучение комического на уроках русской литературы способствует усвоению учащимися общечеловеческих ценностей, что содействует воспитанию поликультурной личности, ориентированной не только на свою культуру, но и на усвоение других культур.

Работа над комическим началом на уроках русской литературы необходима также для целей эстетического развития учащихся. Сатирическая поэтика изучаемых в школе произведений Д.И.Фонвизина и А.С.Грибоедова оказала плодотворное влияние на творческие поиски Н.В. Гоголя, Ф.М. Достоевского, М.Е. Салтыкова-Щедрина, Н.С. Лескова, А.П. Чехова, М.М. Зощенко, М.А. Булгакова. Следовательно, необходимо формировать у учащихся представления о комическом на начальном этапе систематического курса литературы.

Методика. Анализ этических и эстетических возможностей комического, все еще недостаточная разработанность проблемы формирования понятия о комическом, отсутствие у учителей целостной педагогической технологии работы над смешным, что приводит к эстетическому невежеству учащихся, подтверждает актуальность темы данной статьи.

Необходимо, чтобы на уроках изучения литературных произведений с ярко выраженным смеховым аспектом имел место анализ приемов комического. Вот почему учащиеся должны научиться видеть в произведении конкретные приемы выражения комического эффекта и понимать их функции.

Методика изучения комического должна основываться на анализе его приемов выражения в литературных произведениях. Без четкого знания конкретных приемов

комического учащимся затруднительно будет понять природу этой эстетической категории.

Проблема классификации конкретных источников создания комического эффекта для целей школьного анализа литературных произведений с доминирующей линией смешного – серьезная методическая проблема. Поэтому необходимо выявить, как подходили авторы ключевых трудов о комическом к классификации его отдельных приемов.

Ниже сначала рассмотрим труды, где классификация частных источников комического осуществляется с опорой на широкий круг данных, относящихся к различным видам искусства, а затем анализируются классификационные подходы, в которых преобладает внимание к материалу художественной литературы.

Результаты. М.С. Каганом высказаны ряд ценных мыслей о природе комического. Комическое в жизни и комическое в искусстве – две родственные, но одновременно и разные формы проявления данной универсальной категории. Ученый различает комическое в реальной жизни и комическое в искусстве.

Комическое - структурированное эстетическое явление, поэтому исследователь направляет свое внимание на рассмотрение морфологии комического. В его работе весьма обстоятельно анализируются специфические структурные формы комического: юмор, сатира, гротеск, фарс.

Научное построение классификации конкретных средств смешного основывается на данных разных областей искусства. М.С.Каган разрабатывает типологию элементов комического, опираясь на максимально широкий художественный материал различных видов искусств: кино, театра, живописи, литературы [1].

Подобную масштабную классификацию конкретных источников комического эффекта трудно применять в процессе школьного анализа средств смешного. Думается, что в рамках нашего исследования в первую очередь надо сосредоточиться на подробной классификации частных проявлений комического в рамках литературных произведений.

В книге Б. Дземидока [2] содержится обширный информационный материал о комическом. Автор глубоко и обстоятельно охарактеризовал различные концепции смешного в философии, эстетике и литературоведении европейских стран. Исследователь рассматривает основные формы комического. Он определяет сущность комического с опорой на анализ разнообразных видов и форм его проявления. Продолжая развивать структурную разработку комического, исследователь углубляет, детализирует понятие о смешном. Каким образом смешное реализуется, как осуществляется в искусстве, в каких формах и компонентах оно бытийствует в произведении – вот в каком направлении движется классификаторская мысль этого ученого.

Очевидно, такой подход демонстрирует четкое структурное представление ученого о природе комического, что очень важно для понимания данной эстетической категории, поскольку изучение ее составных способствует расширению и углублению знаний об этом явлении.

Как видим, Б. Дземидок осуществляет исследование комического с двух позиций. Он изучает эту категорию с учетом достижений насыщенной европейской традиции, тем самым его собственные размышления о смешном разворачиваются на широком фоне предыдущих традиций. Подобный «горизонтальный» взгляд на категорию комического удачно дополняется детализированными, тщательно продуманными классификаторскими решениями. Но использовать классификационный материал о комическом, содержащийся в книге Б. Дземидока, для проведения школьного анализа, на наш взгляд, нецелесообразно, так как терминологический аппарат его книги сложен.

Книга Ю.В. Борева о комическом – обстоятельный и интересный труд [3]. Рассмотрим основные представления автора о морфологии комического. Ю.В. Боров дает

«крупным» планом проблему комического и его разделения на разные сферы. Так, сначала приводится анализ эстетической природы комического. Автор усматривает в эстетической природе комического разные аспекты. Комическое как реальность, комическое как особая эстетическая форма критики, комическое как активность мысли - вот далеко не полный перечень основных примет комического.

Далее классифицируется эстетическое богатство комического. Ю.Б.Борев строит свою градацию оттенков смеха, анализируя функциональную направленность сатиры, юмора, иронии, сарказма, комического намека, шутки, насмешки.

Затем внимание ученого направлено на более частный уровень комического. В его книге дан детализированный анализ ряда комедийных художественных средств, наиболее распространенных в искусстве. Комедийный характер, обстоятельства, деталь, сатирическое преувеличение, пародирование, окарикатуривание, гротеск, овеществление, оживотнивание, языковые средства и др. – такова, по мнению исследователя, типология основных источников создания комического эффекта.

Данные подходы, безусловно, интересны и продуктивны. Тем не менее, упомянутая классификация трудна для учебно-методического воплощения, поскольку школьные реалии требуют иных, более «компактных», ориентированных на анализ конкретных литературных произведений знаний учащихся о приемах комического.

М.М. Бахтин внес выдающийся вклад в изучение комизма [4]. Здесь демонстрируется сочетание двух подходов: культурологического и историко-литературного. Исследователь прослеживает фольклорные истоки комизматворчества Рабле. В книге содержится большое количество исторических, историко-литературных, а также теоретических сведений о комическом.

Обстоятельно описана ученым морфология комического. Известно, что фольклорная комика имеет свою специфику. Ее эффект основан на употреблении особого, сочного, насмешливого слова. Кроме того, фольклорный комизм трудно представить без наглядных приемов и средств создания эффекта смешного. М.М. Бахтин тщательно и глубоко исследует комические ресурсы площадного слова, народно-праздничных образов (карнавальная король, ябедники, карнавальная шуты), пиршественных сцен и гротескного образа тела в творчестве Рабле.

М.М. Бахтину принадлежат также ценные выводы о комическом в произведениях Н.В. Гоголя. Слово, образ и ситуация – таковы, как показал М.М. Бахтин, три основных источника смеха в творчестве Н.В. Гоголя.

Обсуждение. Тем не менее, использовать в качестве основы для школьного разбора комических приемов всю книгу М.М. Бахтина не представляется возможным. В ней классификация средств комического охватывает преимущественно систему образов героев. Школьный же анализ комического требует внимания не только к персонажной комике, но и к другим формам ее проявления.

Особенную важность для решения проблемы изучения комического имеет книга выдающегося филолога В.Я. Проппа «Проблемы комизма и смеха» [5]. И хотя книга не была завершена автором, она может быть максимально, насколько это возможно, использована для целей школьного анализа комических средств. В.Я. Пропп называет свою книгу литературоведческой, а метод – индуктивным, основывающимся на анализе множества литературных фактов.

В данной монографии выдвигается такая исходная методологическая позиция анализа комического: «... в каждом отдельном случае надо определить специфику комического, надо проверять в какой степени и при каких условиях, всегда или не всегда одно и то же явление обладает комизмом» [5, 15].

Данная методологическая установка приемлема для анализа комического аспекта конкретных литературных произведений, так как их идею и проблематику можно постичь

лишь после осознания функций ряда частных случаев смешного: читательское восприятие движется от частного к общему. В книге В.Я. Проппа мы как раз и наблюдаем первичную устремленность сознания исследователя к частным источникам создания комического эффекта.

Как было отмечено выше, В.Я. Пропп утверждал необходимость проверять, в какой степени и при каких условиях одно и то же явление обладает или не обладает комизмом. Последняя установка очень важна для методики преподавания литературы, так как любая, даже самая продуманная, обоснованная и проверенная, казалось бы, на множестве конкретных фактов теоретическая схема все же не всегда адекватно отражает содержание художественного образа, а то и упрощает, даже огрубляет его логику.

Начиная анализ комического, В.Я. Пропп предупреждает, что будет в первую очередь рассматривать так называемый насмешливый смех. Автор полагает, что именно этот вид смеха чаще встречается в искусстве и жизни.

Выделив главнейший, с его точки зрения, вид смеха, В.Я.Пропп указывает на необходимость дальнейшего, более подробного изучения этого вида и выдвигает такой принцип классификации: «Материал показывает, что наиболее целесообразный прием - расположение по причинам, вызывающим смех. Проще говоря, необходимо установить, над чем люди, собственно, смеются, что именно представляется им смешным. Короче, материал можно систематизировать по объектам насмешки» [5, 16].

Верный выбранному им индуктивному методу, В.Я. Пропп выделяет следующие формы проявления комического: физическое существо человека, комизм сходства, комизм отличий, человек в обличье животного, сравнение человека с вещью, осмеяние профессий, комическое преувеличение, посрамление воли, одурачивание, алогизмы, ложь, языковые средства комизма, комические характеры, один в роли другого, много шума из ничего.

Эта классификация демонстрирует многообразие подвидов комического в художественной литературе и искусстве. Однако для школьного анализа литературных сатирических произведений все же представляется целесообразным уточнить и конкретизировать типологию подвидов комического, предлагаемую В.Я. Проппом.

В трудах литературоведов, исследовавших творчество Д.И. Фонвизина, А.С. Грибоедова и Н.В. Гоголя, мы не нашли развернутой классификации комических средств, отражающих наиболее типичные для творчества названных писателей аспекты смешного. Именно это обстоятельство побудило нас на основе типологии В.Я.Проппа развернуть классификацию, отражающую основные сюжетные уровни проявления комического в творчестве данных писателей-сатириков.

Заключение. Правда, В.Я.Пропп, напомним, систематизирует комические приемы по объектам насмешки. А для целей школьного анализа необходим, думается, несколько иной подход. Поскольку смешное на уроках будет преимущественно изучаться в рамках литературного произведения, целесообразно разграничивать комические приемы, направленные на создание характеров действующих лиц, от средств комического, привлеченных для интерьерных, шире – неперсонажных описаний. Предлагаем использовать в качестве рабочего термин, отражающий это обстоятельство: персонажная комика.

Персонажная комика распространяется на те комические средства, которые создают эффект комизма характеров высмеиваемых персонажей. Составляющими компонентами персонажной комики являются:

–речевая комика (этот термин предлагается нами, так как, изучая комедию, нужно помнить о том, что в ней речь героев является главным источником информации об их внутреннем мире);

–комизм имени и фамилии;

–комизм внешности.

В свою очередь, эти основные группы комических средств, создающих комизм характеров действующих лиц, можно подразделить на более частные элементы.

Речевая комика – явление многогранное. Средства достижения комического эффекта на уровне речи смешных персонажей многочисленны. Функция речевой комики заключается в снижении образа высмеиваемых персонажей. Комизм речи достигается присутствием в ней каламбуров, иронии, алогизмов, канцеляритов, вульгаризмов, чрезмерного количества междометий. Злоупотребление книжной лексикой и архаизмами в речи персонажей способно также вызвать комический эффект.

В.Я.Пропш выделяет алогизм в качестве самостоятельного подвида комического. С этим трудно согласиться, так как алогизм есть, как правило, факт речевой комики. Алогизм – свидетельство умственной и речевой беспомощности литературных персонажей.

Эффект комизма речи достигается также злоупотреблением книжной лексикой. В данных явлениях речевой комики отчетливо присутствует негативная оценка писателем персонажей, практикующих подобное речевое уродство. Речевая нелепость, речевое уродство, причудливая затейливость речи многое говорят о тех, кто продуцирует речевые искажения.

Речевая комика может также подпитываться комизмом не только лексических средств, но и предложений. Так, речь ограниченного и невежественного персонажа может состоять из коротких примитивных предложений, свидетельствующих о его речевой беспомощности. Бессодержательность речи – это также один из источников создания комизма речи. Канцелярский синтаксис, вернее, пародия на него - излюбленный прием писателей-сатириков, к которому они прибегают, создавая комизм речи своих персонажей.

Комизм имени и фамилии – это еще один источник создания персонажной комики. Развернутая классификация комизма имени и фамилии, данная в книге В.Я. Проппа, находит свое подтверждение в произведениях Д.И.Фонвизина, А.С.Грибоедова, Н.В. Гоголя и других авторов. Поэтому считаем нужным использовать ее для целей школьного анализа.

Писатели-сатирики нередко наделяют своих отрицательных персонажей смешной внешностью. Комизм внешности персонажей органично дополняет их внутренний мир или акцентирует его какие-то существенные стороны. Смешное сходство или смешное различие персонажей, комизм их одежды и жестов, комика их лиц или несуразность фигуры осмеиваемого героя, сравнение его с животным или даже с предметом - все это может придавать внешности действующего лица ярко выраженный комизм.

Но необходимо подвести учащихся к пониманию того, что не сам по себе недостаток внешности человека вызывает улыбку, а только такой элемент художественного портрета, который подчеркивает отрицательные качества литературного персонажа. Примеров нарочитого сходства отрицательных персонажей, сочетающегося одновременно с несходством, в художественной литературе достаточно. Хрестоматийный пример - Бобчинский и Добчинский.

Теперь определим терминологический аппарат интерпретации комического. Уточнение данной терминологии крайне необходимо для ее корректного использования на уроках литературы. Рассмотрим содержание основных терминов «комическое» и «смешное». Большинство ученых не проводят этого отличия. В их работах термин «комическое» выступает как синоним слова «смешное». В нашей статье необходимо опираться на одну из точек зрения в общей эстетике. Хотя бывают и такие художественные явления, в которых комическое вызывает не только смех, но и негодование, грусть. Но в целом термины «комическое» и «смешное» не надо

разграничивать, их следует рассматривать как синонимы, а также аналогичные им – «смеховой мир», «комика» и др.

Использование предложенной нами типологии приемов комического на уроках изучения сатирических произведений будет полезным для успешного формирования у учащихся и студентов представлений о категории комического. Эти представления необходимы для нравственного и эстетического развития учащихся средствами комического [6], что соответствует требованиям к литературному развитию обучающихся [7].

Список использованной литературы

1. Каган М.С. Эстетика как философская наука. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 544 с.
2. Дземидок Б. О комическом. – М.: Прогресс, 1974. – 224 с.
3. Боров Ю. Комическое. – М.: Искусство, 1970. – 270 с.
4. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1990. – 543 с.
5. Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. – М.: Искусство, 1976. – 183 с.
6. Муминов С.О. Изучение литературной комикки Д.И.Фонвизина, А.С.Грибоедова и Н.В.Гоголя в школе: учебное пособие. – Москва: Флинта, Наука, 2018. – 112 с.
7. Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2016-2017 учебном году. – Астана, 2016. – 227 с.

МРНТИ 17.71.07

А.Ж.Мұхан¹

*¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

ЖАҢА ЗАМАНҒЫ ҮЙЛЕНУ ҒҰРПЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада фольклортану ғылымында кешенді жүйе ретінде қарастырылатын отбасылық ғұрып фольклорының аса маңызды саласы үйлену ғұрпының өткені мен бүгіні ғылыми тұрғыдан зерделеніп, ұлттық фольклордағы зерттелу деңгейі көрсетіледі.

Үйлену ғұрпының даму тарихын зерделеу нәтижесінде көне заманғы ғұрыптың көпқырлы функция атқаратындығы, ондағы нақтылы бір ситуацияда әрбір мәтіннің оның ажырамас бір бөлігі болып табылатын ерекшелігі айқындалады. Зерттеу нысаны ретінде той, қыз ұзату салтындағы сыңсу, жар-жар, келін түсіру салтындағы беташар жанры негізге алынды. Үйлену салты фольклорының бүгінгі заманғы сипатын саралай келе дәстүрлі салттың белгілі дәрежеде сақталуымен қатар салтқа қатыссыз фольклордың да қатар (мысалы, әзіл әндер, түрлі ойындар, жаңа рәсімдер, кәсіби әншілердің өнер көрсетуі т.б.) көрініс табуы арқылы үйлену ғұрпының құрылымдық – функциялық өзгерісі айқындалады.

Қазіргі заманғы үйлену ғұрпының тағлымдық-тәрбиелік мәніне қатысты ой-пікірлер тұжырымдалып, ұлттық сана мен салтты жаңғыртудың өзекті мәселелері түйінделеді.

Түйін сөздер: фольклор, ғұрып, экзогамия, фратрия, рәсім, сыңсу, синкреттілік, синтез, ұлттық калорит.

А.Ж.Мұхан¹

*¹Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова.
г.Актобе, Казахстан*

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ОСНОВЫ СОВРЕМЕННОЙ СВАДЬБЫ

Аннотация

В статье с научной точки зрения будет проанализирована самая важная сфера семейно-бытового обрядового фольклора, рассматриваемого в качестве комплексной системы фольклористики, прошлое и настоящее свадебных обрядов, будет продемонстрирован уровень их исследования в национальном фольклоре. В результате анализа истории развития свадебных обрядов будет выяснено, что древние обряды выполняют многоаспектную функцию, что в конкретной ситуации каждый текст в них имеют особенность являться его неотъемлемой частью. В качестве объекта исследования взяты за основу такие жанры, как свадьба, сыңсу (прощальная песня-плач невесты) во время торжественного пира в доме родителей невесты, исполнение песни-напутствия «Жар-жар», песни, сопровождающей обряд снятия покрывала с лица невесты (беташар). Дифференцируя современную характеристику фольклора свадебных обрядов, наряду с сохранением традиционных обычаев в определенной степени, через параллельное проявление фольклора, не имеющего отношения к обычаям (например, шуточные песни, различные игры, новые церемонии, выступления профессиональных певцов и т.д.) выявляется структурно-функциональная трансформация свадебных обрядов.

Подытожены суждения касательно познавательно-воспитательного значения современных свадебных обрядов, обобщены актуальные вопросы модернизации национального самосознания и традиций.

Ключевые слова: фольклор, традиция, экзогамия, фратрия, церемония, прощальная песня невесты, синкретический, синтез, национальный калорит.

A. G. Muhan¹

¹ Aktobe regional state University named after Zhubanova K., Aktobe, Kazakhstan

FOLKLORE FOUNDATIONS OF A NEW WEDDING CEREMONY

Abstract

The article examines the past and the present of the wedding tradition which is the most important branch of family folklore considered as a complex system of folklore science; it depicts the extent to which the tradition is studied within the national folklore. As a result of studying the history of the development of the wedding tradition, it becomes clear that the ancient tradition has a multifaceted function and that each text is its integral part in every specific situation. The subject of the study is the “Singsu” genre at the bride’s farewell ceremony, as well as the “Betashar” genre at the wedding ceremony. The analysis of the character of modern wedding ritual folklore revealed that the traditional rituals are preserved in a certain way, while there are folklore not related to the rituals (for example, humorous songs, various games, new rituals, performance of professional singers etc.), thereby the structural and functional change in the wedding tradition is determined.

Ideas about the educational value of modern wedding traditions are concluded and the actual issues of the modernization of national consciousness and traditions are summarized.

Keywords: folklore, ritual, exogamy, phratry, ceremony, Singsu, syncretism, synthesis, national spirit

Кіріспе. Қазақтың үйлену ғұрпы отбасылық ғұрып фольклорының кешенді жүйесінің маңызды бір саласы болып табылады. Онда тұтас бір халықтың дүние таным тарихы ғана емес, поэтикалық, музыкалық болмысы, отбасылық құндылықтарының мәні, ұлттық психологиясының мол мұрасы жинақталған. Сондықтан оны ғылыми тұрғыдан зерделеу – сан түрлі тұрғыдан саралауды қажет ететін күрделі мәселе.

Ер мен әйелдің бас қосуының көне заманғы мақсаты (топтық некеден эндогамиялық, экзогамиялық неке түрлерінің пайда болуы) адам баласының даму жолындағы мәдениетке қарай ойысуының, ұрпақ жалғастырудағы жауапкершілікті айқындап, қалыңдықты таңдаудың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлерін орнықтырды. Үйлену ғұрпының кешенді жүйесі біртіндеп, ғасырлар бойы қалыптасты. Оның құрылымы (композициясы), спецификасы, ғұрып пен оған қатысты фольклордың жанрлық көптүрлілігі, образдық-көркемдік жүйесі құралды. Бастапқы үйлену салтын атқарушылардың әрқайсының қызметіне ерекше мән беріліп, ол ғұрыптың өзегінде ғана білгілі бір семантика иеленді.

Әдістеме. Түрлі үйлену ғұрыптарының өзара әсері жағдайындағы типологиялық ұқсастық ғұрыптың міндетінен, яғни – жаңа отбасын құрып, ұрпақ жалғастыру міндетінен туындайтындығын көптеген зерттеушілер тұжырымдаған. Бұл бастама жігіт жағынан басталып, қалыңдық жағының соңғы сөзімен бекітіліп, әрі қарай жалғасады. Үйлену сюжетінің әрекеті бір бағытта: қалыңдыққа құда түсу мен оны жаңа мәртебеге ауыстыруға (жас келіншекке айналдыру, оның күйінің үйіндегі жаңа міндеттерін бекітуге) байланысты дамып, аяқталады. Үйлену ғұрпы жүйесінің басталуы алдындағы іс-шаралар негізінен дәстүрлі сипатын сақтаған. Үйлену ғұрпының барлық рәсімдеріне халық аса үлкен ыждаһаттылықпен мән берген. Себебі: «Адам баласының ержетіп, қоғамның белді мүшесі болуының басты белгісі – оның өз алдына шаңырақ көтеріп, отау тігуі...» [1., 27]; Үйлену ғұрпында атқарылатын іс-әрекеттер мен сөз бен саз, ырым-қаде, киім, тиымдарымен өзінше бір кешенді жүйе құрайды. Үйлену ғұрып фольклорының жанрлық ерекшелігінің бірі: олардың белгілі сарынмен, яғни, әнмен орындалатындығы зерттеушілер тарапынан зерттеліп, анықталған мәселе (сыңсудың белгілі бір сарынының болуы, той бастар, жар-жардың домбыра сүйемелімен, белгілі бір әуен-сазбен айтылуы т.б.).

Үйлену салтының қыз ұзату салтындағы орындалатын ғұрыптық мәні терең өлеңдердің тағы бірі – *жар-жар* түркі халықтарының көпшілігінің фольклорында молынан ұшырасады. Негізгі мағынасы: ұзатылатын қызды жұбаттып, жаңа өмірге бағыттау. Әуелде екі топқа бөлініп, айтыс сипатты дамығанымен, соңында бір мақсатқа, бір мағынаға қарай үндес ойлар айтылады. Қыз баланың орны жат жұртқа кету, жар болу міндет екенін қайта-қайта шегелеп айтатын «жар-жардың»жұбату сарыны көп жағдайда ерлер жағының, кейде қыздың жеңгелері арқылы айтылады. Жырдағы көне сипаттың бірі ондағы үнемі қайталанып келетін қайырмаалардың, сөздер мен сөз тіркестердің тұрақты болатындығын А.Н.Веселовский атап көрсеткен [2., 76]; Бұрын жар-жарды қыз ұзатылған ауылда екі хор диалог түрінде айтылатынды. Біздің заманымызда жар-жарды жігіт жағы жасайтын той үстінде жиналған топ бір хор болып айтады [3., 27];

Қыз ұзату салтындағы жар-жар мен сыңсуға тән мұң-зардың табиғаты тек әлеуметтік теңсіздіктен ғана туындамаған. Оның түп –төркінінде жатқан өлім мен өмірдің теңдігі түсінілген мифтік сана сілемі жатқандығы ғылыми айқындалған мәселе.

Түрлі атаумен аталғанымен, сыңсу мағынасындағы өлеңді жеке жанр ретінде М.Әуезов «Қоштасу-танысу» деп атаса, [4., 51-52]; С.Сейфуллин «Сыңсыма» дейді [5., 98] Ал Б.Уахатов та осы терминді қолданып, зерттеу жүргізіп сыңсу мен танысудың мәніне терең тоқталған [6., 197].

Қазіргі ұзатылу тойының ақырғы рәсімдік бөлігінде орындалатын сыңсулардан оның дәстүрлі сыңсудың айырмасы: ұзатылатын қыз туған-туыс ауыл-аймағымен қасына

құрбыларын, жеңгелерін ертіп жүріп танысу рәсімі арқылы өз зар-мұңын, ішкі сезімін ашып айта алатын болған. А.Левшиннің айтуынша, сыңсудан әр өңірдің өз ерекшелігі көрінеді [7., 252]. Қалыңдық жанындағы қыздармен қосылып жаттанды жырларды ғана айтып қоймай, өз жанынан да қосып, жаңа шумақтар арқылы өз сезімін өрген.

Үйлену ғұрыптары әлденеше сатыдан тұратын, әр сатысы өзінше ғұрыптық салттармен рәсімделген, бірнеше айға (жаушы жіберу, құда түсу, ұрын бару, қыз ұзату, келін түсіру, т.т. дегендей), тіпті, жылдарға (құда болу салтынан бастап есептегенде) созылатын кешенді ұзақ процесс. Құда түсіп қыз алысудағы бүкіл қазақ қауымына ортақ тәртіптің бірі – туыстық жақындығы жеті атаға толмай, қыз алыспау.

Нәтижелер. Қазақтың үйлену ғұрпының өзгерісінің тәуелсіздіктен кейінгі қайта жаңғыруы да біркелкі болған жоқ. Кей жерлерде көне дәстүрге өте жақын болса, кей жерлерде мүлде жаңарып, жаңғырды, бірде бұрынғы «советтік» сипатта, кейде «европаланған» түрде көрінеді. Дәстүрдің ізі көбіне көмескі, кейбір атрибуттары, жалпы сілемі ғана сақталады. Дәстүрлі үйлену салтындағы әрбір өлеңнің белгілі бір орны болды. Белгілі дәрежеде бұл өлеңдер осы сезімдерді бейнелей отырып, айтушының өтіп жатқан оқиғаға өз эмоциясын яғни орындаушының көңіл-күйі мен эстетикалық мұраттарын танытты. Өйткені үйлену салтында айтылатын ән психологиялық, эстетикалық, ойындық, ғұрыптық, белгілік (знаковую), түсіндірмелік (пояснительную) және жетектемелік (сопроводительную) функцияны бір сәтте атқарды. Қазіргі үйлену салттарында орындалатын әндер ғұрыпты түсіндірмейді, кейбір тұста ғана оның негізгі мақсатын орындайды (егер тойға қатысты орындалса ғана).

Сыңсудың басты қызметі қыздың елімен, жерімен қоштасуы болғанмен, қыз осы тұста өзінің балалық бал дәуренімен де қоштасады. Бұл – қыздың тақиясымен қоштасуы (тақияның орнына сәукеле, кимешек киіп немесе жаулық жабылады), төрімен, ақ босағасымен, маңдайшасымен қоштасудан көрінеді. Тақия – қыз дәуреннің символы болса, төр мен босаға – туған үйдің символы.

Қыздың бас киімін алмастыру ғұрпы әр халықтың ұлттық ерекшелігіне сай әркелкі болғанымен, жалпы мағынасы ұқсас. қыздың бас киімінің сипаты әр түрлі. Мәселен, қазақтар қыз аттанарда басынан тақиясы шешіліп, сәукеле кигізеді. «Мұндағы тақия, бөрік – қыз дәуреннің символы [8., 40-43].

Демек қыздың тақияны қимай жылауының өзіндік бір мәні бар. Себебі бас киім әйел адамның әлеуметтік деңгейін (мәселен, тақия, бөрік – қыз, сәукеле – қалыңдық, шәлі, жаулық, кимешек – келін, ана болу кезеңдерін) көрсеткен.

Яғни сыңсу – қыздың өз ауылынан аттанар қарсаңында туған әке-шешесімен, туысқандарымен, балалық шақпен, ел, жерімен қоштасу кезінде айтылатын үйлену ғұрып жырларының бірі. Осы туған үйдің шаңырағы, төрі, босағасы, оң жағы, есіктің алды-ұғымдарының киелілік мәні сыңсуларға сарын боп енген. Қыздың өз үйіндегі өмірі уақытша, өтпелі. Туған үйінің әрбір бөлігімен қимай қоштасуындағы қыздың қимастық сезімдері көне түсініктермен қатар өріледі.

«Орынбор қазақтарының сөзіне сүйенсек, қыздардың өз туған үйіне қимастығының тереңдігі соншалық сүйеніп тұрған босағасын жұлып кеткен жағдайлары болған» [9., 76-81];

Алтын да менің босағам,

Күміс те менің босағам.

Қазіргі көп рәсімдер тұсындағы сөз де саз да жоғалғандығын айтатын тұста көптеген ғалымдардың пікірлері бір арнаға тоғысады.

Барлық салт-дәстүрімен ұзатылған қызды күйеу жақ алдынан шашу шашып қарсы алып, алдынан «ел келіні», «жұрт келіні», «халықтың келіні» деген таңдаулы келін шығып оң қолтығынан ұстап, қара қазанның басына апарып, жеті түйір майды оттың шоғына салғызып, әруақтарға сиынып «мен сияқты ел келіні болғай» деп босағаға оң аяғымен

аттатқызып, үйге кіргізеді» [9., 152].

Осыдан соң орындалатын беташар рәсімінің де түпкі мәні көне түсініктермен тамырлас. [10., 75] – дейді.

Жаңа түскен келіннің бетін ашу ғұрпы түркі халықтарының бәрінің дәстүрінде бар екедігіне зерттеу барсында көз жеткізілді.

Сондай-ақ, беташар рәсінде қатаң сақталатын тәртіптердің бірі – келіннің желегі рәсім аяқталғанша ашылмауы тиіс. Және де ол желектің өзін жалаңаш қолмен ашпайтын болған. Бет ашушы жігіт келіннің бетіне жабылған желекті үкілеген қамшымен, ақ немесе қызыл шүберек байланған таяқпен, кейінгі кезде домбыраның басымен ашқан. Мұның мәнісі жайында отбасылық ғұрып фольклорын жете зерттеген фольклортанушы ғалым К.Матыжанов жас келінді кие (сақральды) тұтудан туындаған салт екендігін келіннің бетіне ақ жабу, шымылдық құру рәсімдеріне қатысты тұжырымдаған. Яғни бұл ғұрыптық ерекшеліктің астарында жас келінді «төменгі әлемнен» «ортаңғы әлемге» енгізу рәсімі елес береді. Жалпы рәсімнің өткерілу барысында сақтандыру (жас келінді тіл-көзден, жаман ниеттен), таныстыру, тағлым-тәрбие беру, т.б. функциялар қатар атқарылады.

Ал бүгін осындай терең мән-мағынасы бар рәсімде түбегейлі өзгеріс байқалады. Бүгінгі заман беташары ғұрыппен қабыспайды. Орындалу мәнері де ерекше. Оның уақыт талабына да сай қызметі де ықшамдалған.

Үйлену ғұрпындағы қазіргі мәні өзгермеген рәсімнің бірі – «Өлі-тірі» рәсімі. түседі. мән-мақсаты жөнінде этнограф ғалымдар жан-жақты пікірлер тұжырымдаған [11.,18].

Талқылау.Қазіргі заманғы үйлену ғұрпы жаңғыру, жаңару үстінде.

Зерттеу барысында қазіргі үйлену салтындағы біртұтастық құрылымы бұзылғандығына көз жеткізілді. Орындалған сақталған салттың өзінің мағынасы атқарылу орны, уақыты, мағынасы жағынан тарылған. Информанттар арасында тойдың атқарылу барысынан, тағлымдық мәнінен гөрі орындалатын әндерге, ойналатын ойындарға мән беретіндері де біршама. Сондай-ақ, салт әндерінің тойда дұрыс орындалуындағы өзіндік мән-мағынасы мен бояуын жоғалтпай орындалуы жастардың болашақ өмірі үшін маңызды деп санайтын, ал дәстүрдің барлық шарттарын сақтамау ырымға жаман дейтін пікірдегі информанттар басым.Қазіргі үйлену тойларында адам өмірінің тек қызық, қуанышты көңіл-күйінің мәні басым. Жеке отбасының, жалпы жұрттың ортақ қуанышы ретінде түсінілу заңдылығы сақталған. Көпшілік тойлар дәстүрге бейімделіп, жастардың ұлттық киімі киюі, қонақ қабылдау, құда күту мен ойын-сауықта негізінен дәстүрлі этиканы сақтауға баса мән беруге тырысу байқалады. Жалпы ғұрыптық жанрлардың заман талабына сай қысқару, ықшамдалу, заңдылықтары байқалады. Бұрынғы міндеттілік және киелілік семантикасынан айрылып, көп жағдайда «дәстүрді» бұзбау этикасы үшін ғана орындалады.Қазақтың үйлену ғұрпының атқарылуы бірізді жүйелі емес.

Қазіргі түрлі мәдениеттер тоғысындағы отбасылық құндылықтарды сақтау – қай қоғамда да аса маңызды мәселе. Жалпы той жеке бір отбасының мәселесі болғандығына қарамастан, үйлену, үй болу қоғамның иесі болатын өскелең ұрпақтың өмірге келуінің алғышарты болғандықтан тойдың тағлымдық-тәрбиелік мәні басты орынға шығуы тиіс.

Қазіргі кезеңде отбасылық құндылықтар жайлы ұғыммен әйел мен ердің әлеуметтік, қоғамдық жауапкершілігінің өзгеруі де әсер етіп, бірқатар міндетті рәсімдер қысқарды. Соның есесіне қазіргі тойдағы құттықтау тілектері мен түрлі ойындар, жеке орындаушылардың өнер көрсетуі сияқты сипаттар көбейіп, бұрынғы драмалық сипаты да жаңаша (орындалатын ән-күйдің, ойындардың мән-мағынасы өзгерген) жаңғырды.

Жаңа заманғы үйлену ғұрпының рәсімдерінде кеңес үкіметі кезеңінде қалыптасқан жағдайлармен қатар батыстың ғұрыптарынан ауысу әсері бар. Мәселен, қалыңдықты шығарып салу барысында ақ мата төсеп, раушан гүлінің жапырақтарын төсеу, қалыңдықтың күйеуге шықпаған құрбыларына гүл лақтыруы, торт кесіп ата-анасына

күйеуіне дәм татыру, келіншекке жұртты аралатып шілдеханаға ақша сұрату, т.б. Қазіргі кездегі кез-келген рәсім салтты атқаруда асыра ысырапшылдық, бәсекелестік басым көрінеді.

Көп жағдайда тойдың тағлымдық-тәрбиелік, сауықтық мәнінен гөрі шоулық сипаты басымдық алады.

Қорытынды. Жинақтай айтқанда, ХХІ ғасырдағы Қазақстан түрлі мәдениеттер тоғысында өмір сүру жағдайын басынан кешіріп отыр. Бұған дейінгі түрлі қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер кезеңінде де негізгі мәнін жоғалтпаған дәстүрлі құндылықтарымыз жаһандану процесіне жұтылмау үшін, әсіресе отбасылық құндылықтарға аса мұқият болуымыз қажет. Өйткені ғасырлар бойына ата-бабаларымыз өз даналығы мен ұрпағына айтар аманатын сол дәстүр-салты арқылы өрнектеп отырған. Өмірге бейімдеп, ілесе алмайтынын жаңғыртып орнымен түрлендіріп отырған. Олай болса ең алдымен қазақтың отбасылық ғұрпының, соның ішінде үйлену ғұрпының тағлымдық-тәрбиелік тұстарын қайта жандандырып, тынысын ашу кезек күттірмейтін маңызды мәселе.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Матыжанов К.І. Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры. Монография. – Алматы: Арыс, 2007. – 332б.
2. Веселовский, А.Н. Историческая поэтика / А.Н. Веселовский ; ред., вступ. ст. и примеч. В.М. Жирмунского. - Л. : Художеств. лит., 1940. - 648 с.,
3. Қасқабасов С. Нарық және мәдениет // Ой-сана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. –185 б.
4. Әуезов. М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 4-том. Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар. 1924-1930. – Алматы, 2001. – Б. – Б. 5-236.
5. Сейфуллин С. Шығармалар: 6 томдық. Т.6. – Алматы, 1964. – 258 б
6. Уақатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, – 1974. – 285 б
7. Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд, и степей. СПб., 1832. Ч III.–304 с.
8. Султангареева Р.С. Об особенностях жанра сенляу // Башкирский фольклор: Исследования последних лет / Под редакцией Барага Л.Г. и Зарипова Н.Т. – Уфа, 1986. – 241с.
9. Жақан Д.Орынбор қазақтарының фольклоры/ Шетелдегі қазақ фольклоры. –Алматы: 2014.– 452 б.
10. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1994. –288 б.
11. Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл. – Алматы: Санат, 1994. – 240 б.

МРНТИ 17.71.07

Г.С.Обаева¹

*¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МОТИВТЕР ЖАЗУШЫНЫҢ ӘДЕБИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯЛАРЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада фольклор мен әдебиет байланысының әдеби-эстетикалық концепциядағы маңызы қарастырылған. Фольклорлық сюжеттерге шығарма жазу дәстүрін немесе көркем туындыларында фольклорлық дәстүрлерді молынан жазушылар творчествосының осы қырын, яғни фольклорлық айшығын айқындау – бүгінгі әдебиеттану мен фольклортану

ғылымының ең өзекті мәселесінің бірі боп отыр. Осы проблема аясында бүгінгі әдебиеттану ғылымында соңғы кезде жүйелі зерттеулер жасалуда, сөйтіп өз алдына бір дербес ғылым тармағының өзекті мәселесі ретінде күн тәртібінен маңыздылығы бір де бәсеңдемейтін зерттеу объектісі боп қалыптасуда. Жалпы, фольклор мен әдебиеттің арасындағы байланыс, ең алдымен, олардың біртұтас даму заңдылықтарымен айқындалады. Ол заңдылық – дәстүр мен жалғастықтың сабақтасуымен тығыз байланысты.

Кілт сөздер. Фольклор, фольклор мен әдебиет байланысы, фольклорлық мотив, сюжет, интеграция, фольклорлық элементтер, ертегі, аңыз.

Г.С.Обаева¹

*¹Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ КАК ЭЛЕМЕНТ ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ ПИСАТЕЛЯ

Аннотация

В статье рассматривается роль фольклора и литературы в литературно-эстетической концепции. Определение особенностей использования фольклорных мотивов, традиции в художественных произведениях является одним из наиболее актуальных проблем современной литературоведения. Связь между фольклором и литературой определяется в первую очередь законами двудольного развития. Это тесно связано с верховенством традиции и преемственности.

Ключевые слова. Фольклор, фольклорно-литературные связи, фольклорные мотивы, сюжет, интеграция, фольклорные элементы, сказки, легенды.

G.S.Obayeva¹

¹K.ZhubanovAktobe regional state university, Aktobe, Kazakhstan

FOLKLORE MOTIVES AS AN ELEMENT OF LITERARY AND AESTHETIC CONCEPTS OF THE WRITER

Abstract

The article considers the role of folklore and literature in the literary aesthetic concept. Determining the features of the use of folklore motives, traditions in works of art is one of the most pressing problems of modern literary introduction. The relationship between folklore and literature is determined primarily by the laws of bipartite development. This is closely related to the supremacy of tradition and continuity.

Keywords. Folklore, folklore and literary connections, folk motives, plot, integration, folklore elements, tales, legends⁷

Кіріспе.

Фольклор мен әдебиеттің өзара байланысы мәселесі көпқырлы. Жалпы, фольклор халықты біріктіретін мәдени-интегралды жүйе ғана емес, этностық, тұтас халықтың дүниетаным ерекшеліктерін айқындайтын философиялық-адами феномен. Әрбір есейген, кемеліне келген жазба әдебиеттің өткен тарихы оның ауыз әдебиеті дәстүрінен тыс емес. “Адамзаттың көркемдік дамуында фольклор мен әдебиеттің алатын орны үлкен. Өзара күрделі ұқсастықтары да бар бұл құбылыстардың мәні мен өзгешелігін нақтылы біліп

отыру – рухани жолдарын түсіну үшін де аса қажет. Фольклор мен әдебиеттің жалпы заңдылықтары мен шарттылықтарын саралап ажырату – ауыз әдебиеті қоры мен дәстүрі күшті халықтар үшін өте-мөте керек” [1., 5]. Әлем әдебиетінде де осы мәселенің теориялық негізін айқындауда түрлі ғылыми пікірлер қалыптасқан. Мысалы, В.Г.Базанов фольклорды әдебиетте қолданудың ерекше формасы ретінде интерпретацияны атайды [2., 7]. Мексикалық филолог Франк Алаторе екі әдебиеттің байланысын фольклорды әдебиетке қабылдау құбылысы, соның ішінде фразеологизмдерді тікелей цитаталау, фольклорлық стильді шығармашылықпен қайта игеру құбылысы ретінде қарастырады. В.В.Митрофанова “әдеби шығармаларды ауызша әңгімелеу” дәстүрі бар екенін айта отырып, бұл құбылыстың да фольклорлық дәстүрге ұласатынын айтады [3., 15]. “Современные исследования доказывают, что литературно-фольклорные взаимодействия не определяются какими-либо родовыми, видовыми, жанровыми или тематическими границами. Творческое “общение” двух систем обусловлено спецификой эстетических взглядов писателей, их опытом в художественной словесности” [4., 25].

Түптеп келгенде, барлық пікірлердің жаны бар, барлығы да зерттеулермен негізделген. Бәрінің келіп тоғысатын арнасы фольклор мен әдебиетті бір-бірінен ешқашан алшақтатпай, оларды ортақтастыратын нәрсе – сөз өнері екендігі. Фольклор мен әдебиеттің сөз өнерінің екі саласы ретіндегі өзара байланысы поэтика саласының құзырында, өйткені В.М.Жирмунскийдің анықтамасы бойынша “поэтика дегеніміз поэзияны өнер ретінде зерттейтін ғылым” [5., 77]. Ендеше, әр жазушы өзінің поэтикасын құра отырып, әдебиет пен фольклордың жалпы негізіне сүйенеді, олардан өзіне керекті көркемдік құралдарды пайдаланады, нәтижесінде жазушының өзіне тән көркемдік жүйесі қалыптасады.

Мысалы, жазушы Ғабит Мүсірепов шығармаларының көркемдік әлемінде фольклор мен әдебиет байланысының поэтикасы, фольклорлық дәстүрлер өте табиғи, органикалықпен өрілгенін байқаймыз. Фольклорға деген қызығушылық халық өмірінің, халық тілінің құнарлы қайнарын, терең сырын игеруге деген қызу тілектен де туындап жатады. Ғ.Мүсірепов шығармашылығына талдау жасау барысында аса стилист жазушының шеберлік жібiмен өрiлген туындыларының өзінен фольклорлық сарындардың құнарлы ағысын анық аңғаруға болады. Шығармаларының сол қасиеті жазушының сарқылмас халық қазынасының тұнығына қанып, тамырына терең бойлатқанында болса керек. Сарабал сырлы суреткер Ғ.Мүсіреповтің өзгеге ұқсамайтын даралығының, өзгеше сөз саптау шеберлігінің, дара стилінің қалыптасуының сыры да алдымен халық мұрасынан бастау алатын рухани бай жан-дүниесінің мазмұнына қатысты.

Әдістеме. Фольклорлық сарындар кеңес әдебиеті тұсынан бүгінгі күнге шейін таңдаулы шығармаларымызға негіз болып келді және әлде де болады. Классикалық эпостарды драмаға айналдырудағы нәзік шеберлік қазақ әдебиетінің алтын қорына “Еңлік-Кебек”, “Қара қыпшақ Қобыланды”, “Айман-Шолпан”, “Қозы Көрпеш-Баян сұлу”, “Қыз Жібек” т.б драмаларды қосты. Сондай-ақ, “Сұлушаш”, “Көкшетау”, “Күйші”, “Құлагер”, “Құралай сұлу”, “Ақбөпе”, “Абыл”, “Ақсақ құлан” сияқты дастандар да ел есінде ғасырлар бойы сақталған аңыз сарындарына сүйелініп жасалған туындылар еді. Қазіргі тәуелсіз Қазақстанның әдебиеттану ғылымында фольклорлық сарындардың әдебиетке барған сайын молырақ араласып, көркемдік дамуымызға жаңа өрнек, жаңа сапа қосып келе жатқанын зерттеу өз алдына бір тенденция болып қалыптасты деуге болады. Әдебиеттің көрнекті қайраткерлерінің шығармашылығына фольклордың ықпалы мәселесі тәуелсіздік алған жылдардан кейін кең қамтыла бастады. Қазақәдебиеттану ғылымында фольклор мен жазба әдебиеттің байланысы мәселесі жүйелі зерттеліп келеді. Көркем сөз шеберлерінің шығармаларындағы фольклорлық дәстүр мәселесін Ә.Дербісәлин, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, Ә.Молдаханов, Б.Байтанаев, Ж.Дәдебаев, Б.Майтанов, Б.Қанарбаева, Г.Пірәлиева т.б. ғалымдар жан-жақты, сан-салалы қырынан қарастырды.

Қазіргі заман әдебиетінде фольклорлық элементтер рөлі шығарманың көркемдік идеялық концепциясының мазмұнын байытып қана қоймайды, халықты адамгершілік рухта тәрбиелеуде де үлкен маңызға ие. Көркем әдебиеттің фольклормен байланысын тек этно-генетикалық жағынан ғана емес, сонымен қатар тарихи-әлеуметтік тұрғыдан да біртұтас қарастырған дұрыс. Сонда ғана оның көркем әдебиетпен біте араласып кеткен қасиеттерін, оның көркемдік ерекшеліктерін тереңірек ұғамыз. Сондай-ақ фольклор мен қазіргі әдебиеттің бірінен-бірі туындап, дамып жататын жанрлық принциптерін де ескерген дұрыс. Бұл туралы Б.Н.Путилов: “Разумеется, нет оснований к тому, чтобы вообще отрывать поэтику фольклора от поэтики литературы. Контакт между ними, взаимодействие, если угодно союз, будут плодотворными и необходимыми, но лишь при том условии, что фольклор и его поэтика станут рассматриваться в их генетической и исторической самобытности, эстетической самооценности как особый художественный (и не только художественный) мир, понять который можно изнутри, раскрыв присущие именно ему закономерности” деген пікірі ойымызды тұғырлай түседі [6., 7].

Ең алғаш XIX ғасырда қазақ даласына орыс ориенталистерінің келуі арқылы қазақ халқының фольклорлық мұраларын жинап, бастырып, бағалау істері қолға алынғаны белгілі. Талай ықылым замандарды басынан кешіріп, рухани байлығын ішіне бүгіп жатқан дархан қазақ даласына патшалық Ресей алдымен осы жағынан қызығушылық туғызды. Қазақ фольклортану ғылымының қалыптасуы осы алғашқы жинап-бастыру істерінен басталғаны мәлім. Ал орыс әдебиетінде ұлттық әдебиеттің қалыптасуындағы фольклордың рөлін бағамдау қадамдары XVIII ғасырдың өзінде-ақ көріне бастады. XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында фольклоризм «халықтық» деген түсінік аясында қарастырылды. Ал жазушы шығармашылығы мен халық ауыз әдебиетінің арасындағы байланысты зерттеу нақты XIX ғасырдың аяғында байқалды. Ал Ұлы Қазан төңкерісінің оқиғаларынан кейін әдебиет пен фольклордың байланысы мәселесі Н.П.Андреевтің, Г.С.Виноградовтың, А.М.Астаховтың ғылыми еңбектерінде нақты зерттелді. Яғни көркем шығармалардың өзегінде жекелеген фольклорлық элементтердің пайдаланылу дәрежесі қарастырылды. Орыс әдебиетіндегі бұл мәселе аясындағы алғашқы қадамдар “миф-фольклор-әдебиет” триадасының аумағында қарастырылды. XIX ғасырдың өзінде-ақ Ф.И.Буслаевтың, А.Н.Веселовскийдің, А.Н.Афанасьевтің және т.б.ғалымдардың мифологиялықмектептерінде осы мәселе жан-жақты талданады.

Нәтижелер. Белгілі бір ұлттық ортада өскен, өз халқының өмірін, тарихын, фольклорын жақсы білетін, туған табиғатын сүйетін әр суреткер халық творчествосының бай поэтикалық ауқымынан бөліне алмайды. Көркем сөздің тамаша зергері Ғабит Мүсірепов туралы да дәл осылай айта аламыз. Өз халқының рухани тағдыры туралы ойлардан бір сәт те ажырамайтын жазушының артына қалдырған әдеби мұрасы, ой-толғамдары, публицистикасы бұған дәлел. Суреткер өз шығармаларында фольклорлық амал-құралдарды, фольклорлық сюжеттер мен сарындарды, фольклорлық кейіпкерлерді аса шеберлікпен пайдаланған. Бұл әдіс әрбір дамыған әдебиетке тән құбылыс. Белгілі фольклоршы ғалым У.Б.Далгаттың: “ ... Имеют место индивидуально-творческой обработки, переработки, переложения фольклорных образцов, стилизация под народно-поэтические формы, когда писатель или поэт решает от себя заговорить на языке фольклора, создавая свои произведения в духе фольклорной традиции. При всем этом доминирующей формой системных отношении остается идейно-эстетическое, сюжетно-композиционное, эмоционально-семантическая трансформация фольклорных средств и явлений” деп жалғасатын жазушы фольклоризміне берген анықтамасында олардың фольклорға саналы түрде баруының әдеби-эстетикалық маңызы түсіндіріледі [7., 81]. Ақын-жазушылар творчествосында фольклорлық мұралардың маңызды орын алуы, әдетте, олардың тәрбиеленген ортасына байланысты. Халықтың асыл мұраларының бастау көзінен сусындаған әр суреткер еріктен тыс фольклорға сүйенетіні әбден белгілі.

Міне, Ғ.Мүсірепов фольклоризмі де, оның өмірбаяндық әңгімесінде баяндалатын, бала кезден құмар болған қисса, ертегі, жырлардан бастау алып жатыр. Жазушы фольклорға сюжет құруда, образдар жасауда, жанрлар мен көркемдік құралдарды қолдану аясында иек артты. Сюжет – күрделі ұғым. Ол көркем шығарманың жанды өзегі, бүтіндігінің негізі десек, сол жазба әдебиеттің арқауы болған фольклорлық сюжет өмірлік шындықты көрсетудің бірден-бір көркемдік тәсілі. Халық прозасының аңыздық, ертегілік, мифтік, батырлық сюжеттері, жекелеген фольклорлық сарындар Ғ.Мүсіреповтің көлемді прозасында сан салалы қолданыс тапқан. Қазіргі кезеңде прозаның өн бойында желі тартып жататын фольклорлық сюжеттер мен кейіпкерлердің қолданылуы оның проблематикасын ғана емес, көркем суреттеу мүмкіндігін де байытатын өміршең тәсіл болып отыр. Халық әдебиетінің сол мүмкіндігін терең түсінген жазушы прозасында бұл тәсіл бірде көзге анық байқалса, кейде шығарманың поэтикалық жігімен астасып бірден аңғарылмай да жатады. Бұл әрине, өзіндік стилі қалыптасқан қаламгердің шеберлігіне байланысты болса керек.

Қазақ әдебиеті – ұлттық мәдениеттің теңдесі жоқ қоймасы. Ол өз ішінде небір түрлі байлық көзін, соның ішінде халық ауыз әдебиетінің талай қымбат қазынасын сақтаушы терең сандық десе де болғандай. Солардың арасында ертегі жанрының маңызы ерекше. Егер ертегі бұрын қарапайым халықтың арасында туып, ұрпақтан ұрпаққа ауызша таралса, XX ғасырдан бастап ол әлдеқайда білімді ортаның жетістігіне айналып, жазба әдебиеттің құрамында «әдеби ертегі» деген атпен жаңа өмірін бастады. Қарапайым халықтың қолымен туындаған дейтініміз, қазақ ертегілерінің қай-қайсысында да кедей мен бай, әлді мен әлсіз, жомарт пен сараң т.б. қарама-қарсы күштің қақтығысы сюжеттік желі құрады да ақырында қара халықтың өкілі жеңіске ие болады. Кейінгі жазба әдебиеттің құрамында пайда болған әдеби ертегілердің де басты позициясы да - әділдік, жақсылық. Әдеби ертегілер қазақ әдебиетінен бұрын орыс әдебиетінде ерте пайда болды. Мұндай фольклормен “талас” орыс әдебиетінде XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басында қалыптасты. А.С.Пушкин, В.И.Даль, В.Ф.Одоевский, М.Е.Салтыков-Щедрин, Л.Н.Толстой, В.Г.Короленко, А.М.Горький, И.А.Бунин т.б. орыс жазушылар легі ғасырдан ғасырға осы дәстүрді жалғастырды. Ертегі – сөз өнерінің ең көне түрлерінің бірі. Оның түп-тамыры өте тереңде жатыр. Тіпті таптық бөлінуге дейінгі дәуірлерден бастау алады. Ертегінің өте жоғары поэтикалық ерекшелігін ондағы ғасырлар бойы жинақталған халықтың ойы мен сезімінің бейнеленуімен түсіндіруге болады. “Ертегілер ерте замандарда пайда болып, адамзат тарихының әр кезеңінде өзгеріске түсіп отырған, сөйтіп біздің дәуірге классикалық көркем фольклор түрінде жетіп отыр” [8., 17]. Халық ертегісіне маңызды назар аударған батыс еуропа ғалымдары болды. Олар ертегілік сюжеттің түп-тамырын ежелгі мифтерге апарып тірейді. Осылайша Батыс Еуропада ағайынды Гриммдер негізін салған атақты мифологиялық мектеп қалыптасты. Халық ертегілерін жинап, бастырып зерттеу ісіне алғаш жол салған, сөйтіп салыстыру әдісінің тиімділігін негіздеген де солар еді. Гриммдер мектебінің әсері орыс ғылымына да әсерін тигізбей қойған жоқ. Ал орыс әдебиеттану ғылымы арқылы XIX ғасырдан бастап, қазақ фольклорын жинастыру ісі қолға алынып, ең алғашқылардың бірі болып ертегілер жиналды. Академик А.Н.Веселовский “Тарихи поэтика” еңбегіндегі ертегілік эпосқа арналған мақалаларында оны меңгерудің түрлі әдістерін синтездеуге тырысады.

Талқылау.

1.1 Фольклор қазынасын Мүсіреповтің пайдалануы түрліше сипатта көрінеді. Кейде түрлендіріп, жаңғыртып, фольклор ұғымының мәнін тереңдете, кеңейте алса, кейде бастапқы мағынасының аясында шектеледі. Бұл ретте мына пікір ойымызды тұғырлай түседі: “Фольклорлық элемент қашан да болсын ақынның шығармашылық мақсатына лайық алынады. Егер автор фольклорлық материалды, фольклорлық форманы шығармашылық електен өткізіп, жаңа шығармасының бойына біте қайнастырып

пайдаланбаса, шығарма биік, идеялық көркемдік дәрежеге жете алмайды” [9., 11]. Расымен де, фольклорлық элементтер ақын-жазушылар шығармасымен біте қайнасып, бір жүйеден табылып жатпаса, оның көркемдігі кемшін болар еді.

Ең алғашқы “Тулаған толқында” атты ұзақ әңгімесінің фабуласына шолу жасайық: ескі ауылдың Оспан, Итемген-сынды азулы байларының шеңгелінен босауға талпынған Шәйза мен Біржанның түрлі қиындықтардан кейін бас бостандығына ие болып, қосылуы, әрі қарай жаңа өмірге аяқ баса отырып күрес жолына шыққаны баяндалады. Әңгіменің қысқаша мазмұны ертегідегі “түрлі кедергілерден соң бай болып, барша мұратына жететін” тұрақты формуланы еске түсіреді. Жаңа заман шындығын беруде қаламгер халықтық сарынды пайдаланған. Сүйген жастардың бір-бірімен қосылуы, әңгіменің жазылу кезеңінде жаппай етек ала қоймағаны анық. Сол ескінің шеңгелін өз қолдарымен үзіп, бүгінгі заманның бақытты құрылысшыларына айналған екі жас әрекетін суреттеуде фольклорлық сюжеттің дайын формасын қолданған. Осы орайда А.Н.Веселовскийдің мына пікірі ойымызды тұғырлай түседі: “...старые образы, отголоски образов, вдруг возникают, когда на них явится народно-поэтический спрос, требование времени. Так повторяются народные легенды, так объясняется в литературе обновление некоторых сюжетов, тогда как другие видимо забыты” [10., 99].

Елдің жадында ескіре бастаған, көмескі тарта бастаған оқиғалар мен фактілер қажеттілік туғанда жаңаша реңмен халықтың жадында қайта жаңғырады, Сол жаңғыртулар, әсіресе, көркем әдебиетте көбірек жүзеге асатыны белгілі. Сол елдің жадындағы еміс-еміс нәрселер көркем шығарманың қазанында қайнап, халықтың жадын жаңғыртатыны өтірік емес. Әдебиетте тұрақты мотивтер мен қалыпты сюжеттер көп қолданылады.

Ертегілік сюжеттер иен мотивтер Мүсірепов прозасында түрлі дәрежеде қолданыс тапқан. Кейде мазмұндық құрылымы арқылы, кейде белгілі бір ертегілік сарынды кейіпкерлер сөзі арқылы еске түсіру немесе авторлық баяндаудағы көркемдік құралдар құрамында көрінеді. Мысалы: “...Қалиша Шәйзаны өлді деп жүрді. Шашын жайып жоқтап жылап жүр. ...Ботасы өлген інгендей боздайды. Екі көзі парлап, ыстық жасты ағызада да тұрады” [11., 80]. Қалишаның жай-күйін беру үшін жазушы халыққа ертегіден етене таныс, ботасынан айрылған бозінгеннің зары туралы сюжетті еске салады. Бір қарағанда байқала қоймағанмен, халық ортасында “Бозінген”ертегісінің терең орын алғанын білетін жазушы теңеу арқылы кейіпкерінің жан күйзелісін дөп суреттейді. “Ананың зары”, “Бозінгеннің зары” деген екі ұғым халық жадында бір-бірімен астасып жатыр. Ал жазушының кесек туындысы “Оянған өлке” романында мынадай сурет беріледі: “Қаз-қатар шөктірілген Игіліктің түйелері ұзақ бір ертегіні бастап кетіп, аяқтай алмай жатқандай, ауыздарын кере-кере күйсеп, екі ауылдың арасында жатыр” немесе “Қырық мыңға жаңа толған халқы бар омбы қаласы ең әрісі жиырма үйден отыратын қыр қазақтарына ертегіде айтылатын Бағдат шаһарындай ұшы-қиыры жоқ үлкен көрінеді”, “Ел ішінде ертегідей тарап кеткен бір әңгіме – қысқы үйі біткеннен кейін, Игіліктің балашағасы далаға шықпайды екен деген бір қауесет еді” [11., 81]. Ертегіден бастау алған көркем тарихымызға көз жіберсек, қазақтың ертегі айту дәстүрі үлкен бір өз алдына мектеп болғанына куә боламыз. Жоғарыдағы сурет сондай жанға жайлы, сондай таныс бейнедей көңіліңді жылы күйге бөлеп кеткендей риясыз езу тартқызады. Сондағы деталь – «ұзақ ертегіні бастап кетіп, аяқтай алмай жатқандай» болған кербез түйелердің әрекеті. Кішкене деталь үлкен ойға бастайды. Ертегі айту дәстүрі бар қазақтың ұлттық болмысын да жазушы бірге танытады. Осы дәстүрдің көрінісі жазушының “Автобиографиялық әңгімесінде” берілген: “Асау тай, тентек жиын, қызыл жон қырғын, батырлық, ерлік жайларын шалдар ғана ертегі ретінде айтып отырушы еді” [11., 80]. Осылайша суреткер ертегі сюжетін емес, соған қатысты орныққан орындаушылық дәстүрдің халық өміріндегі орнын да таныта кетеді. Бұл әдісті де біз жазушының фольклорлық дәстүрді игерудегі

бір ерекшелігі демекпіз. Ал “Ананың анасы” әңгімесіндегі мына үзіндіге назар аударайық: “Іркіт сабасындай іркілдеген молда мен саудагер Рамазанға соқыр Әйтiлес ескi күндердiң әңгiмесiн шертiп отыр. Тот басқан әңгiменi жанып-жанып жаңартып, жалт-жұлт еткiзедi. Көзден айырылған соң барлық жарықты көңiлi мен құлағына жинаған қарт, ескi күндердi тымақтай бұлғап, төңкерiп-төңкерiп алады” деп жалғасатын шығармада әңгiмешi қарт Әйтiлестiң бейнесi, оның есiнде қалған, өзi куәгер болған адамнан естiген әңгiмесi баяндалады. Әңгiме iшiндегi әңгiме оқырманды ерiксiз баурап алады. Бұл шығармада кездесетiн қазақтың сонау жаугершiлiк заманда талайларының басынан өткен жағдаяттар баяндалады, оның сюжетiнен оқырманға көп жайттардың барысы түсiнiктi болады. Әңгiмеде, билер дәстүрi, барымталау, қыз алып қашу, жалшылық, атастыру салты, қала бердi жазушының баяндау стилiндегi сол заманға лайық шешендiк сөз орамдары т.б. фольклорлық сарындарды байқай аламыз. Дегенмен де бұл жерде көңiл бөлгiмiз келiп отырғаны- әңгiме айту дәстүрi. Әңгiмешiл қарттар – қазақтың қазыналы қарттары. Қарттардың әңгiме қоржынынан небiр тарихтың беттерi, небiр халық өмiрiнiң рухани қазыналары ақтарылған. Қазақ үшiн көптi көрген көнекөз қариялардың жөнi бөлек. Мiнекей, осынау қадыр-қасиеттiң иесi Әйтiлес қарт та айналасына үйiрiп алып тамаша ертегiге бергiсiз әңгiме айтады. Және өз хикаясының соңында сонау жылдары естiген осы әңгiменiң әсерiнен әлi де арылмағандай, тыңдарманын тәттi бiр күйге түсiреiп, ойға салады. Ал “Ашынған ана” әңгiмесiнде баласы үшiн тозақтың да отына көнгендей, тұрмыстың теперiшiн көрiп, түрмеден келе жатқан ананың хикаясы баяндалады. Әңгiменiң соңы “Әйел түнi бойы өмiрiнiң қараңғы түкпiрлерiн қазып, көп әңгiме айтты...”деп аяқталады [12., 81]. Мұнда да әйелдiң түнi бойы айтқан әңгiмесi үй iшiндегi кiшкентай балаларға дейiн елiктiрiп әкеткенi айтылады. Бiрақ мұндағы әңгiме әйелдiң өзiнiң басынан кешкен оқиғасы. Осы сияқты бiр қараған сәтте байқала бермейтiн, нәзiк шеберлiкпен астасқан фольклорлық сарындарды жазушы туындыларының қай-қайсысынан табылады. “Жалпы, әңгiменiң өзi – әңгiмешiнiң шеберлiгi мен айтылу жағдайына қарай өзгерiп отыратын, әрi көркем творчество мен тұрмыстық сөйлеу дағдысының шегiнде тұратын фольклорлық жанр” [13., 21]. Ол баяндаудың ерекше түрiне жатады, бастапқы шығарушысы ұмыт болған, өзiндiк ерекше сөз мәнерi бар адамның әңгiмесi ретiнде құрылады. Әңгiме – белгiлi бiр оқиға немесе өмiрден алынған шын факты жөнiнде баяндайтыны мәлiм. Әдетте, әңгiменi сол оқиғаға қатысушы, не оқиғаны көзiмен көрген адам айтып бередi және оны одан әрi таратады. Бұрынғы әңгiмелерде өмiрдiң ащы шындығы бейнеленедi. Халықтың мұң-мұқтажын, арманын, байларға деген ашу-ызасы мен күресiн бейнелейтiн әңгiмелер өмiр сүруiн тоқтатпай, дамып отырды. Халық оларды тыңдап, ұзақ уақыт бойы есте сақтап, ауыздан-ауызға таратып отырды. Әңгiмелерден сол кездегi уақыт ағымын, халықтың дүниетанымын сезуге болады. Мүсiрепов шығармаларындағы ауызша әңгiмелердi саналы түрде фольклорлық дәстүр негiзiнде қолданғанын байқаймыз. Себебi жазушының өзi 1988 жылы “Жұлдыз” журналында жариялаған мақаласында қазақ фольклорында әңгiме жанрының бар екендiгi туралы айта келiп: “Ауызша әңгiменi әдебиетiмiздiң бұрын назар аударылмаған жанры деп атауға тұрарлық. Оны ауызша әңгiме жанры десе де болады. Мұндай жанр бiздiң фольклорлық әдебиетiмiзде бұрын болған” деп ойын сабақтай келе, фольклорлық әңгiменiң жанрлық мән-мағынасын айқындауға тырысады. Ауызша әңгiме фольклор сипатында болғандықтан естелiктен өзгеше екенiн де атайды. Және мұндай әңгiменiң сапасы мен өмiршендiгi әңгiмешiнiң шеберлiгiне байланысты болатынын баса айтады. Осылайша Мүсiрепов фольклорлық әңгiменiң өзiндiк орнын айқындап кетедi. Жазушы новеллаларында негiзiнен арна құрайтын осы бiр ерекшелiк те сол фольклорға иек артқан шеберлiгiмен байланысты көрiнедi. Аталған екi әңгiменiң кейiпкерлерiнiң есте ұзақ сақталуы да фольклорлық қаһармандардың сипатын бойына дарытқандығымен байланысты. Фольклорлық проза жанрында, әсiресе, аңыздардың орны ерекше. Қазiргi қазақ

әдебиетінде аңыздық сарындар жекелеген суреткерлердің шығармашылықтары арқылы еніп, прозада өзгеше өрнек жасады. Кеңестік дәуірде тоталитарлық жүйенің қатаң бақылауынан еркін кәсіле алмаған жазушылар өздерінің айтқысы келген ойын символикалық бейнелер арқылы беріп, аңыздың астарлы метафоралық әдістерімен жеткізді. Шағын әңгімеге сыналап басқа бір қосалқы сюжетті енгізу суреткерденүлкен шеберлікті талап етті. Сондықтан да қазақ әдебиетінде 60-жылдарға дейінгі кезеңдерде миф-аңыздарды қолданғандар өте аз кездеседі. Сол аздардың қатарында Ғ.Мүсірепов бар.

1.2 Жазушы шығармашылығында тікелей де, жанама да қолданылу арқылы арнасын бір үзбейтін желі – аңыздық сюжеттер мен сарындар жеке тоқталуды қажет етеді. Мәселен, “Ер Қаптағай” әңгімесі тұтасымен аңызға құрылған. Бұған дейін “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Қыз Жібек”-сынды ғашықтық жырлардың негізінде драма жазып, фольклорлық мұраларға деген сүйіспеншілігін анық көрсеткен жазушы бұл әңгімеде халқымыздың батырлық, мәрттік мінездерін паш етеді. Әңгімедегі қазақ батыры Қаптағайдың аңғал да дойыр мінезі Әзірет Әлі бейнесі арқылы ашылады. Талай жаугершілікті көрген халқымыздың ерлік қасиеттері күші теңбе-тең, мықты жаулары арқасында аса көп көрініс тауып жатады. Яғни батыр елдің жаулары да осал емес. Әңгімедегі Әзірет Әлі де сондай бейне. Әзірет Әлі – Мұхаммед пайғамбардың дін жолындағы сенімді серігі әрі күйеу баласы, мұсылмандардың аты аңызға айналған батыры, ислам дініндегі әділ халифалардың төртіншісі. Алайда тарихи тұлға болған Әлі 661 жылы қаза болғаннан кейін, исламда оның бейнесі аңыз-әпсанаға айнала бастады. Шығыс бейнелеу өнерінде Әзірет Әлі қасиетін көрсететін белгілері - басының сыртын коршаған жалынмен, қолындағы Мұхаммед пайғамбардан мұраға қалған ұшы айыр қылыш - Зұлпықармен, жауынгерлік аты - Дүлдүлімен бейнеленеді. Аңызға айналған ерліктеріне байланысты мұсылман мифологиясының мифтік кейіпкеріне айналған Әзірет Әлі қазақтардың ислам дінін қабылдауымен қазақ ортасында батырлардың қолдаушы киелі піріне айналған. Қазақ батырлары жорықта, соғыста, шайқас алдындағы жекпе-жекке шыққанда басқа пірлерімен бірге Әзірет Әлінің де есімін атап, сыйынып қолдау сұрайтын болған. Әзірет Әлінің қылышы- Зұлпықар қазақтарда асыл қылыштың бейнесіне, эпитетіне айналды. Оның жауынгерлік аты - Дүлдүл батырдың тұлпарының эпитеті ретінде қолданылады. Әзірет Әлі қазақтың халық ауыз әдебиетінде Алланың Шері, Арыстан, Шер Әлі, Әлі Шер деген бірнеше лақап аттарымен де аталады. Әзірет Әлі туралы аңыз-әпсаналар Шығыс Қазақстан өңірінде көп кездеседі. Сол аңыздағыдай астында дүлдүл аты, қолында Зұлпықар қылышын асынған Әзірет Әлі туралы сюжет тұтастай әңгімеге арқау болған. Әңгіменің ақырындағы автордың “Тек ірілік қана аңыз бола алады. Мен аңыз қалғанына қуандым Сол жартас Сарқанд ауданында әлі бар, оны тұрғын ел “Дүлдүлтас” дейді” [12., 52] деген эпилогы аңыз бен шындықтың арақатысын жақсы білетін жазушының ірілік туралы аңыздың кісілік жағын тұғырлатудағы өзіндік шешімі іспеттес. Осылайша аңыздық-әпсаналық сюжет жазушы қаламынан туғанда жазба әдебиеттің шағын болса да кесек ойлы туындысына айналған. Әзірет Әлі туралы сюжет қазақ арасына кең тараған “Зарқұм”, “Сал-сал” қиссаларында баяндалады. Бұл жырларда Әзірет Әлінің «бойының биіктігі қырық кез және ұзыны мен көлденеңі бірдей төртпақ, ақырған дауысы жер жарады, жаудышөптей отайды» деп суреттіді. “Зарқұмда” Әзірет Әлінің күш-қайраты:

Күн көзі жер сілкініп көрінбейді,
Арыстан (Ғали) ақырудан ерінбеді.
Әлінің (Ғали) айқай салған дауысынан

Солқылдап жер менен көк дүрілдеді, - деп сипатталады. Мінекей, аңыздардан белгілі қайраты осындай алапат Әлі Мүсірепов әңгімесіндегі қарапайым қазақтың батыры Қаптағайдың қаһарынан ығып, әйгілі Дүлдүлінің белі шойырылып қайтатыны көп

нәрселерге мегзейді. Қазақтың ірілігі туралы аңызды әңгімеге айналдыра отырып, жазушы осынау аңыздық сюжетті тамаша кіріктіре білген.

Фольклорлық сюжеттер көркем прозадағы өмірді бейнелеудің, шындықты көрсетудің бірден-бір көркемдік тәсілі ретінде қолданылады. Көркем әдебиеттің фольклормен байланысын оның тек этно-генетикалық жағынан ғана емес, сонымен қатар тарихи-әлеуметтік тұрғыдан да біртұтас бірлікте қарастырған дұрыс. Сонда ғана оның көркем әдебиетпен біте араласып кеткен қасиеттерін, оның көркемдік ерекшеліктерін тереңірек ұғамыз. “Ер Қаптаға й” әңгімесін Мүсірепов 1942 жылы жазған. Қазақ арасына кең тараған Қаптағай батыр туралы аңыздың бір желісін алып шап-шағын көркем әңгіме тудырған. Мұнда жазушы Қаптағай мен оның балаларының ел қорғаудағы батырлық, ерлік істерін айқас үстінде ашып көрсетуді мақсат етпеген сияқты. Көбінесе орта ғасырда өмір сүрген қазақ батырының сыртқы портреті, дойыр да мәрт мінезі, аңғалдығы баса суреттеледі. Сайын даладағы өмірлері жаугершілікпен өткен бабаларымыздың мінездеріндегі ақ көңіл ірілікті зиялы сыпайылыққа қарсы қояды. Екі түрлі түсінік, екі түрлі мінез, бірақ араларында бір-біріне деген жақындық бар, құрмет бар. Әзірет Әлі маймөңкесіз жомарттықты қадырлесе, Қаптағай батыр сыпайы кісілікке тәнті болады. Жазушы әңгімесін “Әр ел өз ерлігін көтере айтқанда жеңген жауының осал еместігін қоса айтады. Бұл да соның бірі болар. Тек ірілік қана аңыз бола алады” деп аяқтайды (Ғ.Мүсірепов, 1980). Әңгіме көлемі үш беттен аспайды. Бірақ беретін ғибраты, салар ойы орасан. Мұнда әңгімеге аңыз қосымша тақырып немесе бөлек сюжет болып еніп тұрған жоқ. Керісінше, бүкіл әңгіменің сюжеті аңызға құрылған. Мүсіреповтің ертеде жазылған бұл әңгімес аңыздық желілерді көркем әңгімеде қолданудың алғашқы бастамалары ғана.

Қазақ арасына кең тараған шығыстық сюжеттердің бірі – Ескендір туралы аңыздар. Сол сюжеттің ізі Мүсіреповте де бар. Мәселен, “Әсіресе, ауыздарына берік болуға тиісті, Ескендірдің екі мүйізі барын айтқан адамның басы алынатынын бұлар да естіген” [12., 56]. Мұнда аңыздық мотив шығарманың мазмұндық қажетіне орай ойды бекіту үшін қолданылған, яғни сол сюжеттің халық жадында сақталған мазмұнының әсер-ықпалы зор екендігін кейіпкерлердің ойы арқылы танытады. Қазақ арасына тараған Ескендір туралы тараған шығармалардың ішіндегі осы сюжетқазақ жеріне Низамидің “Ескендірнамасы” арқылы тараған. Белгілі ғалым Е.Э.Бертельстің айтуынша, Ескендір туралы аңыздарды шығарып таратушылар өзінің сарбаздары болған. Кейін бұл аңыздар жинақталып “Александрия” шығармасына айналады. Бұл жинақ көптеген тілдерге аударылып, шығыс халықтарына да таралады. Ал шығыста бұл шығарма бөлшектеніп, ауыздан-ауызға таралып, әр елдің ауыз әдебиетіне, жылнамаларына енеді. Осылайша Ескендірнама тақырыбы қазақ арасына да келгенге ұқсайды. Мұндай сюжеттік көш Ескендірдің өзінің бейнесін де көптеген өзгерістерге ұшыратқан. Мысалы, гректерден сириялықтарға келген Ескендір қос мүйізді болып суреттеледі де “Зұлқарнайын” деп аталады. Осыдан барып оның бейнесіне ерекше күш, қасиет дарытылады. Себебі шығыс халықтарының ертедегі түсінігі бойынша, адамға біткен мүйіз ол ерекше қасиеттің, бақыттылықтың белгісі. Мұндай түсінік қазақ арасында да сақталған. Мәселен, “Қане, шыққан мүйізің?” деген тіркес “артықшылығың қайсы” деген мағынада түсініледі. Мінекей, осы аңыздық сюжеттің сарыны Мүсірепов романында өз алдына оқиға ретінде емес, тек сөз арасында, алайда маңызды деталь ретінде қолданылған. Аңыздық сюжеттегі ауызға берік болу керектігі туралы идеяны елеусіз болса да қазықтай етіп қағады. Оқырманға автор аңызды түсіндіріп жатпайды, себебі ежелден келе жатқан аңыз сюжеті әрбір қазаққа жақсы таныс екенін жазушы біледі. Бір ауыз сөз арқылы аңыз сюжеті оқырманның ой елегінен өтеді. Көркем шығарманың фольклорлық сарынының басты мақсаты да осында, жазушы оны аса шеберлікпен жымдастырған.

Аңыздың ең бір құдіреттілігі оның шындықпен астасып, халықтың санасында сақталып, қасиетін арттыра түсуімен байланысты. Сондай сарын жазушының әр кездегі туындыларында жиі ұшырасады. Мәселен, 1. “Ұлпан” романындағы Шынардың Есеней туралы ойлары: “А,Құдай, Есенейдің қолына түсіре көрме”, - деп дұға қылады екен деген аңыз да құлағында болатын [12., 2]. 2. “Осы аз күннің ішінде Ұлпанның атағы кең жайлауға түгел тарап кетті Ұлпанның аз ғана істеген істерін аңызға айналдырып әкетті” [12., 203]. Осы мысалдардан байқағанымыздай, жазушы белгілі бір аңыздың нақты сюжетін алмайды. Әдетте, тарихта болған адамдардың елдің есінде қалатын істері көпке дейін ұмытылмай, үнемі қайталану арқылы аңызға айналғаны белгілі. Сол аңыздардың пайда болу тарихын жақсы білетін жазушы осы үзінділерде сол құбылысқа сілтеме ғана жасайды. Оқырман жадында аңызға айналған Есеней мен Ұлпанның іс-әрекеті тағы да жаңғыра түседі. Ал “Жиырма төрт сағатта” деп аталатын әңгімеден мынадай мысал келтірейік: “Балықшылар түн бойы той жасап, Лениннің хатын әнге қосып, аңызға айналдырып жіберді. Қазақ даласын кезіп аңыз да кете барды. Аңызға еріп, Томаршаның аты да кете барды” [11., 25]. Бұл әңгіменің тақырыбына жазушы “Арал аңызы” деген қосымша айдар тіркеген. Үзінділерден түйер ой – кейіпкердің өзгелерден оқшау мінез-құлық, іс-әрекет қасиеттерін көрсете отырып, шығарманың идеясын ашуда аңыздық сарынды қолданудың өзгеше үлгісін қалыптастыруы.

Жазушы прозасында батырлық сюжеттер де өзіндік қолданыс тапқан. Сонымен қатар эпикалық жыр, лирикалық ән сюжеттері де өзгеше арна құрайды. Кейде тұтас бір сюжет қолданылса, енді бірде фольклорда ізі сайрап жатқан мотивтер еске түседі. Қайсысы болғанда да көркем шығарманың халықтық негізін күшейтіп, фольклор мен әдебиеттің байланысы атты үлкен проблеманың ауқымына сыйып тұр. Суреткер фольклордың жекелеген әдістері мен сарындарын құр пайдаланып қана қоймайды, бір жағынан оның адамгершілік, эстетикалық дәстүрлеріне сүйенеді. Фольклорға сүйенген немесе оның ерекшеліктерін түсінуге тырысқан суреткердің қай-қайсысы да әр уақытта фольклордың ең алдымен Адамды суреттейтінін ұмытқан емес. Мүсірепов прозасында фольклорлық сарын осы жерден шыға біледі. “Тулаған толқында” әңгімесіндегі Шәйза мен Біржанның жанкешті іс-әрекеті, “Ер Қаптағайдағы” батырлық мінез, “Ананың анасы” әңгімесіндегі Жалпақ балуанның дөрекі батырлығына тосқауыл қойған Ананың жігерлі қайраты, “Ақлимадағы” мүгедек солдаттың хатынан есіп тұратын рух әңгімелерінен бастап ірі шығармаларына дейін желі құрып жатады. Эпикалық жырлардағы батырлық дәстүр сюжеттері бір толастамайды.

Қорытынды. Әдетте эпос қандай да болмасын құбылыстың нақтылы ізін қайталамай, оның ұлы сарынын ғана айтып беретіні белгілі. Фольклорлық *сарын* деп отырғанымыздың өзі сонда белгілі нәрсені айна-қатесіз қолдану емес, құлаққа сіңісті, көңілге туғанындай болып тоқылған түйсіктен туындап жататын білім, түсінік қазығы дейміз. Халықтың жадында сақталған жалпыға белгілі нәрселер жазба әдебиеттің қазанында қайнаған уақытта еріксіз шеберлік жібiмен өрiле түсiп, шығарманың фольклорлық айшықтарын таныта түседі де, жазушының суреткерлік қолтаңбасындағы ерекшелікті молайта түседі.

Қазiргi биiк өреге, озық мәдениетке жеткен қазақ прозасының халық мұрасымен байланысын айқындау оңай шаруа емес. Өйткенi көркем прозадағы тiлдiң өзi халық тiлiнен ажырап, жазушының стильдiк тезiне түсiп, әбден ұстарып, оралым-өрнегi өзгерiп, жаңа тынысы ашылады. Бұл орайда, “Тiл әрқашан қырналып, мiнелiп, өңделiп отыруға тиiс. Бұл үшiн ол халықтан жазушы мен филологқа өтiп, ал олардың қалам тезiнен шыққан соң, халықтың өзiне қайта келiп, жалпы халықтық игiлiкке айналуды керек” деген В.Гумбольдт пiкiрiн есте ұстаған жөн. Одан кейiн фольклорлық сюжеттер, сарындар, бейнелер прозаға қаз-қалпында көшiрiлмейдi, оны дарынды суреткерi қанғаниша өңдеп, өз шығармасының көркемдiк-эстетикалық талаптарына

бағындырып пайдаланады. Сондай-ақ, фольклордағы эпикалық уақыт пен кеңістік прозада қарапайым шынайы-тұрмыстық өлшемге көшіріледі. Эпос пен ертеkte кеңістік пен уақыт міндетті түрде бақытты түйінмен аяқталса, көркем прозада бұлай болу тым қарапайым боп есептелетіндіктен, әдетте шығарма ерекше бір шытырман, тосыноқиғалармен бітеді. Фольклордың қызметі бағзы заманнан халық санасында орныққан таным мен образдарды қадағалау, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыру, бұлжытпай орындату болғандықтан, ол бір ғана қайталау әдісін қолданады, ал әдебиеттің міндеті жаңа қаһармандар мен бейнелерді жасау болғандықтан, ол даралау оқшаулау тәсілдерін жүзеге асырады. Осы тұрғыдан қазақ әдебиетінің классигі, ұлт рухының көшбасшысы F.Мүсіреповтің шығармашылық болмысындағы фольклорлық сарындардың түрлі көрінісін зерттеудің маңызы зор.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Бердібай.Р. *Бес томдық шығармалар жинағы. Эпос- ел қазынасы. Бірінші том.* – Алматы: “Қазығұрт”, 2005. - 464 бет.
2. Базанов В. *Русский эпос в литературных интерпретациях XIX в. В кн.: Lapoesiaerica e lasuaformazione. Roma, 1970, P. 333 - 340.*
3. Медриш Д. Н. *Литература и фольклорная традиция. Вопросы поэтики [Электронный ресурс]. URL: <http://www.e-reading>.*
4. Батурина Н. В. *Литературно-фольклорные взаимосвязи в русской словесности XVIII века // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 6 (48): в 2-х ч. Ч. 1. С. 25-28.*
5. Жирмунский В.М. *Задачи поэтики. В кн.: Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Л.: Наука, 1977, с.15-55.*
6. Путилов Б. Н. *Фольклор и народная культура; in memoriam.* – СПб.:Петербургское востоковедение, 2003. - 464 с.
7. Далгат У.Б. *Литература и фольклор: Теорет. аспекты.* – М.: Наука, 1981. – 303 с.
8. Қасқабасов С. *Таңдамалы. Т.4. Фольклор иірімдері. Әр жылғы зерттеулер.* –Астана: Фолиант, 2017. -328 бет.
9. Ысмайылов Е. *Әдебиет теориясының мәселелері.* –А.,2011.
10. Веселовский А. Н. *Историческая поэтика.* — М.: Высшая школа, 1989. — 408 с.
11. Мүсірепов.Ф. *Таңдамалы. Үш томдық.* – Алматы: Жазушы, 1980. Т.1.-542б.
12. Мүсірепов.Ф. *Таңдамалы. Үш томдық.* – Алматы: Жазушы, 1980. Т.2.-592б.
13. Әуесбаева П. *Қазақ фольклорындағы әңгіме жанры.* – Алматы: Ғылым, 2001. – 127 бет.
14. Мүсірепов Ф. *Көп томдық шығармалар жинағы.* –Алматы: Жазушы, -3 том: Ұлан: Роман/Құраст: Ә.Нарымбетов. – 2003. – 248 бет.

MPHTI 17.82.10

Soner Saglam¹

¹Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye

ABAY'IN ŞİİRLERİNDE GENÇLİK İDEALİ: ABDİRAHMAN

Özet

Türk dünyası edebiyatının zirve şahsiyetlerinden Abay Kunanbayev sanatçı kimliğinin yanında mütefekkir ve kanaat önderi olma özelliğiyle dikkat çeker. Abay'ın kaleminden çıkan eserlerde bir medeniyet tasviri bulunur. Abay'ın tek bir gayesi vardır, o da Kazak halkının refah ve huzur içinde yaşamasıdır. Bunun için de akıl ve bilimi kendine rehber edinen, çalışkan,

gayretli ve sorumluluk sahibi gençlere ihtiyaç vardır. Abay'ın bildiği bir gerçek vardır, o da; gençliğin bir toplumun geleceğini emanet edeceği yegâne zümre oluşudur. Abay, gerek kara sözlerinde gerek şiirlerinde üyesi olduğu topluma karşı taşıdığı sorumluluk hissiyle gençlerin eğitimi ve sahip olması gereken vasıfları dile getirir. Bir başka ifadeyle Abay, bir gençlik ideali ortaya koyar. Bu ideali oğlu Abdirahman¹ şahsında somutlaştırır. Genç yaşta kaybettiği Abdirahman, Abay'ın gençlik idealinin adıdır.

Çalışmada Abay'ın şiir dünyasındaki gençlik ideali, oğlu Abdirahman'ı konu edindiği şiirler ile diğer manzumeleri üzerinden değerlendirilmiş ve bunun Abay yazınındaki yeri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kazak edebiyatı, Abay, gençlik ideali, Abdirahman

Soner Saglam¹

¹Pamukkale University, Denizli, Turkey

THE IDEAL OF YOUTH IN ABAY'S POEMS: ABDIRAHMAN

Abstract

Abay Kunanbayev, one of the top personalities of the Turkish world literature, draws attention with his feature of being an artist and opinion leader. There is a depiction of civilization in the works of Abay. The biggest aim of Abay is to ensure that the Kazakh people live in prosperity and peace. For this reason, hard working, diligent and responsible young people who follow the mind and science is needed. There is a fact that Abay knows; is the only group where youth can entrust the future of a society. Abay has attracted attention in his own works, the education of young people and their qualifications. In other words, Abay presents a youth ideal in his poems. He embodies this ideal with his son Abdirahman. Abdirahman, which he lost at a young age, is the name of Abay's youth ideal.

In the study, the ideal of youth in Abay's poetry world was evaluated over the poems of his son Abdirahman and other poems and his place in Abay literature was revealed.

Keywords: Kazakh Literature, Abay Kunanbayev, The ideal of youth, Abdirahman

Soner Saglam¹

¹Pamukkale Üniversitesi, Denizli ş., Türkiye

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ЖАСТАРДЫҢ ҮЛГІСІ: ӘБДІРАХМАН

Aңдатпа

Түркі әлемі әдебиетінің шыңы болған тұлғалардың бірі де бірегейі Абай Құнанбаев өнер майталманы болумен қатар ойшыл һәм қанағатшылдықтың көсемі ретінде де көзге түседі. Абайдың қаламынан туған шығармаларда мәдениет көркем түрде суреттеледі. Абайдың жалғыз қайғысы, ол қазақтың көзі ашық көңілі ояу болуы. Бұл үшін қоғам ақыл мен білімді өзіне серік қылған, еңбекқор да қайратты және жауапкершілігі мол

¹Abdirahman (Abış) Abayұлы (1869-1895): Abay oğlu Abdirahman'ın iyi bir eğitim almasını ister ve onu 1882'de Semey'deki okula yazdırır. 1886-1889 yılları arasında Tümen'deki Aleksandrov Lisesine kaydolan Abdirahman, 1889-1892 yılları arasında da Petersburg'daki Mihaylov Kara Kuvvetleri Lisesine gider. İyi derece ile buradan mezun olduktan sonra 1892'de Taşkent'teki garnizonda vazife alır. Aynı Mağripa adında bir kızla evlenir. Abay, Abdirahman'ın düşüncelerine, dünya görüşüne çok önem verir ve oğluyla sırdaş olur. Her konuda onunla fikir alışverişinde bulunur. Abdirahman 15 Kasım 1895'te Taşkent'te akciğerlerindeki rahatsızlık nedeniyle hayatını kaybeder. (Abay Entsiklopediya, 1995: 114.)

жастарға зәру. Абайдың бір білері де, жастар халықтың болашағын аманат ететін жалғыз қоғам екендігі. Абай өзінің қара сөздерінде де, өлеңдерінде де жауапкершілігін мойнына алған ортадағы жастардың білім игеруі қажеттілігінің себептерін тілге тиек етеді. Басқаша айтқанда Абай жастардың қандай болу керектігін мысалмен көрсетеді. Бұл үлгі тұтар тұлға ұлы Әбдірахман образымен сомдалады. Жастай өмірден қайтқан ұлы Әбдірахман Абайдың жастарға үлгісінің бетбейнесі болып табылмақ.

Мақалада Абайдың поэзия әлеміндегі жастарға үлгі болған ұлы Әбдірахманға арнап жазған өлең, жырларында сипатталғанда бұл өзекті тақырыптың жалпы Абай шығармашылығында алар орны ерекше.

Кілт сөздер: Қазақ әдебиеті, Абай, жастардың үлгісі, Әбдірахман

Giriş

Milletlerin köklü bir medeniyete sahip olmaları ve bunun devamlılığını sağlayabilmeleri hususunda, o toplum içinden çıkan abide şahsiyetlerin çok önemli bir rolü bulunmaktadır. Yusuf Has Hacıp, Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Mahtumkulu, Abay, Cengiz Aytmatov vb. gibi şahsiyetler Türk kültür ve medeniyetinin yaşatılması, muhafaza edilmesi ve gelecek kuşaklara aktarılmasında çok önemli bir işleve sahip oldukları gibi her daim yaşayan bir kültürel kimliğin sürekliliğini de sağlar.

Türk dünyası edebiyatının zirve şahsiyetlerinden Abay Kunanbayev sanatçı kimliğinin yanında mütefekkir ve kanaat önderi olma özelliğiyle dikkat çeker. Abay'ın kaleminden çıkan eserlerde bir medeniyet tasviri bulunur. Abay, içinde yaşadığı asra kadar mensubu olduğu medeniyet dairesinin oluşturduğu kültürel birikimi başarıyla kullanması yanında yenilikçi ve reformcu kimliğiyle de öne çıkar. Onun eserlerinde kendine özgü söyleyiş ve imgeler yanında Türk kültürüne ait kültürel kodların meydana getirdiği çağrışımlara da yer verilmiştir.

Abay, yaşadığı dönemde toplumdaki çözümleri ve diğer sıkıntıları görmüş ve bunlara çözümler aramış, yönetici kesimden sıradan halka kadar herkese hitap ederek, toplumdaki yozlaşmanın önüne geçmeye çalışmıştır. Bu bakımdan sosyal eleştiri onun eserlerinde öne çıkar. O, bu eleştirileriyle halkına rehberlik eder. Abay'ın tek bir gayesi vardır, o da Kazak halkının refah ve huzur içinde yaşamasıdır. Bunun için de akıl ve bilimi kendine rehber edinen, çalışkan, gayretli ve sorumluluk sahibi gençlere ihtiyaç vardır. Abay'ın bildiği bir gerçek vardır, o da; gençliğin bir toplumun geleceğini emanet edeceği yegâne zümre oluşudur. Abay, gerek kara sözlerinde gerek şiirlerinde üyesi olduğu topluma karşı taşıdığı sorumluluk hissiyle gençlerin eğitimi ve sahip olması gereken vasıfları dile getirir. Bir başka ifadeyle Abay, bir gençlik ideali ortaya koyar. Bu ideali oğlu Abdırahman² şahsında somutlaştırır. Genç yaşta kaybettiği Abdırahman, Abay'ın gençlik idealinin adıdır.

Çalışmada Abay'ın şiir dünyasındaki gençlik ideali, oğlu Abdırahman'ı konu edindiği şiirler ile diğer manzumeleri üzerinden değerlendirilmiş ve bunun Abay yazınındaki yeri ortaya konulmuştur.

1. Abay'ın Eserlerinde Gençlik

Aşağıdaki mısralarda görüldüğü üzere Abay, şiirimi gençler için yazdım diyerek, Kazak halkının geleceğinin umudu olan gençlere verdiği değeri ortaya koyar.

²Abdirahman (Abış) Abayulı (1869-1895): Abay oğlu Abdırahman'ın iyi bir eğitim almasını ister ve onu 1882'de Semey'deki okula yazdırır. 1886-1889 yılları arasında Tümen'deki Aleksandrov Lisesine kaydolan Abdırahman, 1889-1892 yılları arasında da Petersburg'daki Mihaylov Kara Kuvvetleri Lisesine gider. İyi derece ile buradan mezun olduktan sonra 1892'de Taşkent'teki garnizonda vazife alır. Aynı Mağripa adında bir kızla evlenir. Abay, Abdırahman'nindüşüncelerine, dünya görüşüne çok önem verir ve oğluyla sırdaş olur. Her konuda onunla fikir alışverişinde bulunur. Abdırahman 15 Kasım 1895'te Taşkent'te akciğerlerindeki rahatsızlık nedeniyle hayatını kaybeder. (Abay Entsiklopediya, 1995: 114.)

Ben yazmam şiiri, meşgale için,
Olur olmaz masalı dermek için.
Sinesi sezgili, dili fasih örneği,
Yazdım gençlere iletmek için.
Hoyrat değil anlar ilgili, bu sözleri,
Gönül gözü açık, uykusu hafifler için.

Abay, gerek şiirlerinde gerek kara sözlerinde Kazak halkına, cehaletten kurtulup, ilim ve bilimin peşinde koşmayı, çalışkan, güzel huy ve ahlak sahibi olmayı öğütler. Bu konudaki en önemli görev ise gençlere düşmektedir. Yarınların sahibi olan gençler, çağın gereksinimlerine uygun iyi bir eğitim alarak ülkeyi muasır medeniyet seviyesine çıkarmakla mükelleftir. Bu düşüncelere sahip olan Abay, öğretmenlik de yaparak bu idealini uygulamaya koyar. Onun çevresinde gençler toplanır ve Abay’dan çok şey öğrenirler. Abay; onlar için üstün anlayış sahibi ve ölümsüz ışığı olan biridir. Onların Abay’ın şairlik geleneğinden beslendiği aşikârdır. Büyük üstadın şair öğrencileri arasında öne çıkanlar Akılbay, Mağaviya, ÄripTäñirbergenov, Äset Naymanbayev, Kökbay Jañatayev, Narmanbet Ormanbetov ve Şäkerim Kudayberdiyev’dir.

Abdirahman’ın genç yaşta – 26 yaşında - ölümü Abay’ı derinden etkiler. Özellikle Abdirahman için yazdığı şiirlerde bunu görürüz. “Abdirahman Hastalanıp Yattığında”, “Abdirahman’a (O Allah Rahmetiyle)”, “Abdirahman’a (Kakitay Adına Mektup)”, Abdirahman Öldüğünde, Abdirahman’ın Ölümüne, Abdirahman’ın ölümünden sonra kendine söylediği teselli, Abdirahman’ın eşi Mağış’a Abay’ın Söylediği Tesellisi” vb. gibi şiirler Abay’ın oğlu Abiş için kaleme aldığı şiirden bazılarıdır. Bu şiirlerde genç yaştaki evladını kaybeden acılı bir babanın hislerini, oğluna olan sevgisini, ona dair umutlarını görürüz.

Abay’ın oğlu Abdirahman adına yazdığı şiirlerde dikkat çeken önemli bir husus vardır. O da Abdirahman’ın sahip olduğu olumlu hasletlerdir. Abay, oğlu Abiş’i ülkenin geleceğini emanet edeceği yeni neslin başı olarak anlatır.

Yeni neslin başı o idi,

Ben eskinin sonu idim. (Kibar 2014: 296)

Abay’a göre Abdirahman; bilim öğrenmeye istekli, yardımsever, çalışkan, sıcak kalpli, iyi bir dost, adaletli, cömert, dürüst vb. niteliklere sahip bir geçtir. Aslında Abdirahman özelinde verilen bu hasletler Abay’ın gençlik idealini de ortaya koyar. Dolayısıyla Abay, gençlik idealini Abdirahman üzerinden söylemiştir.

Abay’ın nasıl bir gençlik arzu ettiğini şu başlıklar altında ele alabiliriz:

1. 1. Akıl, Bilgi, Bilim, Eğitim ve Öğretim

Abay’ın en çok toplumu saran cehaletten şikâyetçidir. O, bu cahilliğin içine tembellik, yalancılık, eğitimsizlik, hırsızlık, uyuşukluk gibi kavramları dâhil eder. Abay, yedinci sözünde insanın iki türlü huy ile dünyaya geldiğini; bunlardan birinin beden ihtiyaçları diğerinin de öğrenme isteği olduğunu ve bu isteğin de insanı hayvandan ayırt ettiğini vurgular. İlim öğrenmenin önemini onuncu sözünde “İlimsiz ahiret de yok dünya da yok.” diyerek ortaya koyar (Ayan 2015: 75).

Abay’ın üzerinde durduğu en önemli husus çocukların ve gençlerin eğitimidir. O, eğitimin toplum ve ülke kalkınmasında ne denli önemli bir unsur olduğunun farkındadır. Abay, geleceğe yönelik fikirlerinde, yarınların en nitelikli değerleri olarak gördüğü çocuk ve gençlere ayrı bir önem verir. Her zaman akılcı bir tutum içerisinde olan büyük üstat, yazınında bireyin aklıyla muhakeme etmesini ve öyle karar vermesini tavsiye eder. Abay “Bilim Bulmadan Övünme” adlı şiirinde birçok konu yanında akıl ve bilgi kavramlarını da ele alır. Abay, bireyin hayatı boyunca aklını kılavuz edinmesini vurgular ve kişinin aklının yatmadığı işi yapmaması, başkasının sözüyle değil kendi aklıyla karar vermesini öğütler:

Akıl inanmadan güvenme,
Denk gelirsен öyle bir işe.
Aksakal dedi, zengin dedi,
Kim olursa olsun, biri dedi,
Akıl ile yensen, “akıllı” derdi. (Kibar 2014: 64)

Çocukların ve gençlerin eğitimine her zaman büyük önem veren Abay, bunu şiir ve karasözlerinde de sıklıkla ifade eder. Gençlere, kim size ilim öğretirse onun peşini bırakmayın, onu takip edin diyerek nasihat eder:

Âlim olmaz, ne olur,
Çocukluğa kıyarsan,
Olmasan da benzer bak,
Bir âlimle karşılaşırsan...
“öyle olmak nerde” deme,
Bilimi seversen böyle deme,
Bilimi kim verirse size,
Yanmadan sönseniz önünde. (Kibar 2014: 62)

Yine bir başka yerde tefekkür etmeyi, düşünerek hareket etmeyi tavsiye eden Abay; bu, çoğunluğun sözüdür diye hemen inanma, aslını astarını araştır ondan sonra karar ver diyerek gençleri uyarır:

Ahmak çok, akıllı az,
“Çoğunluğun sözü bu, deme.
Yakının sözü tatlı diye,
Yakınım dedi diye görme,
Kim söylese de cahillikle
Öyle dipsiz söze erme,
Endişem bu diyeyim size.

Abay “Neredesin Gençlik Ateşi” adlı şiirinde neden bilimin peşimden gitmiyorsunuz diyerek adeta gençlere haykırır:

Neredesin, gençlik ateşi,
Dürtüp okşamaz mısın yüreği?
Faydasını bilip bilimin,
Şaşaasını yormaz mısın âlemin?

Abay’ın Abdırаhman için kaleme aldığı şiirlere göre Abış; bilgiye aç, bilginin kıymetini bilen ve bilim öğrenme arzusuyla dolu bir gençtir. Onun en büyük hevesi bilim öğrenmektir:

Kaderin Tulparına bindin,
Geniş semaya yükseldin,
Tek, bilim idi hevesin,
Her zorluğu göğüsledin. (Kibar 2014: 298)

...
Bilim alıp, bilinceye kadar,
Huzur, sükûnet bulmayan...
Âlemi gezip görene kadar,
Rahata erip yatmayan... (Kibar 2014: 294)

...
Kâfir ortasında ömür süren,
Haramından yemeyen,
Ömür boyu didinen,

Yatmayıp bilim izleyen. (Kibar 2014: 300)

...

Yurttan çok onun hüneri,

Bilime istekli, zeki idi... (Kibar 2014: 292)

1.2. Çalışkan, gayretli ve azimli olmak

Abay gençlere her zaman gayretli ve istekli olmalarını söyler. Onların menfaat elde etmek için değil iyi insan olmak için ilim öğrenmeye istekli olmalarını arzular. Bunun için de üşenmeden çokça kitap okumalarını öğütler:

Fayda değil ar düşün,

İstekli ol, fazlasını bilmek için.

Üstün bilim kitapta büsbütün

Erinmeden okuyup görmelisin (Kibar 2014: 76)

Abay, “Abdirahman öldüğünde (Tul boyınuyat ar edin)” adlı şiirinde de Abiş’in bir iş yaparken cesaretli ve ilgili olduğunu, öğrenmeye olan düşkünlüğünü dile getirir:

İşe cesaretle girişirdin,

İlgiyle derinlemesine boylar idin

...

Yiğitliğe de var idin,

Öğrenmeye aç idin... (Kibar 2014:)

Abay’ın gençlerden en büyük isteği bilim konusunda istekli ve gayretli olmalarıdır. Çünkü o bütün güzelliklerin, ilerlemenin ancak ve ancak müspet eğitim ve ilimle olacağına inanmış, yaşamı boyunca bu düşüncüyü savunmuştur. Abay “Bulmaca” adlı şiirinde gençlere hitaben bir soru sorar ve sonra da cevabını verir.

Hey, sınanır yiğitler, geldi sizin sıranız

Nurunuz varsa, beri gelip merakı takip ediniz.

Canın düşkünlüğü dünyada neyeymiş dersiniz;

Onu bilerseniz, her şeyi bilirmişsiniz.

Çözümü: Bilmeye düşkünlük. (Kibar 2014: 226)

Yukarıdaki mısralarda görüldüğü üzere Abay ten ve can ayırımına dikkat çeker. Tasavvufi düşünceye göre ten yani beden dünyaya bağlıdır. Dünyevi arzuların peşindedir. Can yani ruh ise geldiği esas yere, o yüce makama, Tanrı katına bağlıdır. Bu bakımdan insan doğumundan itibaren bir mücadele içerisinde. Bedenin ve ruhun mücadelesi son nefes verilinceye kadar devam edecektir. Burada Abay, canın düşkünlüğü diyerek, ruhun gıdasının bilgi olduğunu söyler. Kâinatın esasını bilginin oluşturduğunu bilen Abay, geleceğin teminatı olan gençlere de bilimin peşinden koşmaları çağrısını yapar.

1.3. Ahlak (hırs, kıskançlık, yalan, kibir, övünme, gösteriş)

Abay’ın edebî şahsiyetinin en öne çıkan tarafı gerçekçi oluşudur. Bu bakımdan sosyal eleştiri Abay külliyatında ön plana çıkar. Yaşadığı dönemde gördüğü toplumsal bozulmaları hiç kimseden çekinmeden doğudan eleştirebilen biridir Abay. Yönetici kesimden sıradan halka kadar herkesi eleştirir. Bunu da tüm samimiyetiyle yapar. Onun derdi halkıdır. Kazak halkının daha iyi bir yaşama kavuşmasıdır. Bu bakımdan Abay külliyatına baktığımızda onun ideal insan ve ideal toplum yapısı oluşturmaya çalıştığını görmekteyiz. Bunu yaparken üzerinde önemle durduğu konulardan biri de ahlaki öğretilerdir. Grek karasözlerinde gerek şiirlerinde bireyin ahlakı ve terbiyesi hakkında sıkça duran Abay; yalan, kendini övme, kıskançlık, riyakârlık, tamahkârlık,

cimrilik vb. gibi davranışlara sahip kişileri sert bir dille eleştirir. Bilhassa Oğlu Abiш'i anlatırken onun bu kötü davranışlardan hiçbirine sahip olmadığını, aksine yardımsever, dürüst, çalışkan, tok gözlü, mütevazı ve ilim peşinden koşan bir genç olduğunu dile getirir. Dolayısıyla oğlunun şahsında tüm Kazak gençlerinin taşınması gereken hasletleri ortaya koyar.

Абай “Билім Булмандан Övünме” adlı şiirinde ahlaki değerleri de ele alır ve bireyin beş şeyden uzak, beş şeye de yakın durmasını söyler. Uzak durulması gereken beş düşman “gıybet, yalancılık, kendini övme, müsriflik ve üşengeçlikdir.

Beş şeyden uzak olmalısın,
Beş şeye çabuk olmalısın,
Adam olmaksa muradın...

Gıybet, yalancılık, kendini övme,
Müsriflik ve üşengeçlik,
Bir bilsen bunlar beş düşmanın

İlgi, emek, tefekkür ile
Kanaatkarlık ve iyilik düşüncesi ise,
Bir inansan, bunlardır asıl dostların işte... (Kibar 2014: 62)

Kişinin en yakın beş dostu ise şunlardır: ilgi, emek, tefekkür, kanaatkârlık ve iyilik düşüncesi. Abay'a göre bu beş şey bireyin dostu olursa, o kişinin hem kendisi mutlu olur hem de çevresini mutlu eder.

Абай'ın gençlerde görmek istediği bir diğer haslet de doğru sözlü olmaktır. Aynı şiirin devamında şair, gençlere dürüst olmalarını, doğru sözden ve gerçeği söylemekten asla taviz vermemelerini söyler:

Nadanlara boyun eğme,
Gerçek sözle ölsen de. (Kibar 2014: 64)

Абdirаhман'ın özelliklerinden biri de dürüstlüğüdür. Абиш, çocukluğunda da gençliğinde sahtelik nedir bilmez:

Çocuk oldun genç oldun,
Sahteliğe ermedin. (Kibar 2014: 298)

Абиш, ne olursa olsun doğruyu söyler. Ne korku ne de menfaat için yalan söylemez. Kişiye göre söze bakmaz, söze göre kişiyi değerlendirir. Küçük bir çocuk da söylese doğru söze kıymet verir:

Makama geldim diye değışmeyen,
Delirip fitne peşinden gitmeyen,
Yüz bin tenge verseler bile,
Hak yolundan dönmeyen.

Hatiplikte böbürlenmeden,
Doğru sözü destekleyen,
Bala söylese de hak sözü,
Yüzünü dönmeden dinleyen. (Kibar 2014: 300)

Абай'ın en çok eleştirdiği davranışlardan biri de kendini övme ve gösteriş çabası içinde olmaktır. Oğlu Абdirаhман'ı anlatırken onun mütevazılığına dikkat çeker. Абиш, hiçbir zaman kibirli olmamış, bir makama bile yükselse alçak gönüllüğü elden bırakmamıştır.

Makama geldin, baş oldun,
Kibirленip gerinмедin. (Kibar 2014: 298)

Абай бір başka şiirinde gösteriş için bir şeyler yapmaya çalışanları eleştirir. Gençlere kendini övmenin, böbürlenmenin gereksizliğini söyler:

Askeri görev arama
Sırmalı giyim giymek için
Boş övünce salınıp,
Boşuna göğüs germek için. (Kibar 2014: 76)

Bireyin ahlaki yönden bozulmasına sebep olan durumların başında dünyevi unsurlara aşırı bağlanma gelir. Pek çok mütefekkir ve sanatçı bu nedenle eserlerinde dünyanın gelip geçici bir yer olduğunu, kişinin dünyaya aşırı bağlı olmamasını öğütler. Abay da gençlere dünyanın dışarıdan güzel göründüğümü ancak aslının yalan olduğunu söyler.

Rezil-ahlaksız, yalan devran,
Güzel görünür delikanlıya;
Parıldayan, ilgi çekici hayat ya,
Ümitle dolar tepeden tırnağa (Kibar 2014: 210)

Абай’ın gençlerde görmek istediği davranışlardan biri de yardımseverliktir. İnsanların birbirine yardımcı olmaları toplumsal huzurun sağlanmasında da önemli bir yer teşkil edeceğinden, Abay her fırsatta iyilik yapmanın, yoksul ve kimsesizlerin ihtiyacını karşılamının, gönül kazanmanın önemini dile getirir. Yine bu değerlerin Abiş üzerinden verildiğini görmekteyiz. Abay, “AbdirahmanÖldüğünde (Argı Atası Kaçı Edі) “ adlı şiirinde oğlunun birçok olumlu niteliklerini sayarken, onun gönül kazanan biri olduğunu da söyler. Abiş, yoksul ve fakirlere sahip çıkan, adaletli ve cömert bir gençtir.

Fakir-fukara elemli, dertli,
Arzuyla himaye ettin hepsini,
Yapıverdin gönüllerini,
Ayrımadın hiçbirini.
...
Adaletli, cömert, er idi,
Aleme yayardı örnek hareketi,...
...
Gariplerden esirgemedi,
Elinden gelen himayeyi.
...
İyilik yapılacak yerde,
İsteksizce geri çekilmeyen... (Kibar 2014: 290, 292, 300)

Sonuç

Kazak bozkırımın yetiştirdiği büyük düşünürlerden biri olan Abay’ın fikirleri, onunla aynı dönemde yaşamış birçok Türk aydını ile ortaklıklar gösterir. Bu bakımdan Abay, Türk dünyasının ortak değeri sayılabilecek bir şahsiyettir.

Абай, eserlerinde genel olarak bütün Türk halklarının ortak hedeflerini dile getirebilmeyi başarır. O, zengin edebi mirası ile bireyin insanlık değerleri bakımından tekâmüle ulaşması için gerekli olan hasletleri ortaya koyar. Reformcu ve realist biri olarak eski geleneklerle acımasızca savaşıyor. Sorumluluk almaktan asla kaçınmayan biridir olan Abay, düşüncelerini sadece yazıya dökmekle kalmaz hem öğretmenlik hem de yöneticilik yaparak bunları uygulamaya koyar. Kendi düşünceleriyle birlikte Kazak halkının ruhunu ve özünü de ebedi kılmayı başarır.

Абай, “Ben yazmam şiiri meşgale için,” diyerek, şiir yazmaktaki gayesinin gençlere bir şey iletme olduğunu söyleyerek, onlara verdiği önemi ortaya koyar. Abdirahman’ın şahsında

tüm Kazak gençlerinde bulunması gereken hasletleri dile getirir. Bunlar binlerce yıldır tarihte var olan yüce Türk milletinin kültürel belleğinde hep var olan değerlerdir ve Kazak halkının da özünü oluşturmaktadır. Abay, işte bu değerleri hatırlatır Kazak halkına.

Abay bütün güzelliklerin, ilerlemenin ancak müspet eğitim ve ilimle olacağına inanmış ve hayatı boyunca bu düşünceler doğrultusunda hareket etmiştir. Abay'ın istediği gençlik; çağın ihtiyaçlarına cevap verebilen iyi eğitilmiş, ahlaklı, millî ve manevi değerlerine bağlı bir gençliktir. Abay, öğrenme açlığı asla doymayan biridir. Dedesi, Babaannesesi ve annesinin onun eğitiminde önemli rolleri olur. Medresede iyi bir eğitim alan Abay, Arapça ve Farsça öğrenir. Ayrıca Semey şehri Abay için, ilim öğrenmenin merkezi konumundadır. Fırsat buldukça şehrin kütüphanesine gider. Tanıştığı bir Rus ile dostluk kurar ve Rusçasını ilerletir. Rus edebiyatının büyük yazarlarını okur. Rus edebiyatı üzerinden Batı'ya ulaşır. Dolayısıyla Abay, çölde kalmışçasına bilgiye susamış, kana kana içen ama doymayan biridir. Bu nedenle çalışkan ve gayretli, ilimin kıymetini bilen ve onun peşinden koşan bir gençlik arzular.

Babasının hac vazifesini yapmak üzere yola çıkması üzerine boyun yönetimi Abay'a kalır. Abay henüz on üç yaşındayken boyun yönetimiyle ilgilenmeye başlar. Böylece Kazak halkını daha yakından tanıma imkânı bulur. Haksızlıklar karşısında adaletle hükmetmeye çalışır. Adalet, Abay'ın edebi mirasında oldukça önemlidir. Özellikle yöneticilerin adil olmaları gerektiğini hep vurgular. Yine gençlerden de adaletli olmalarını ister. Abay'a göre adalet, bütün iyiliklerin anasıdır.

Abay'a göre adil, dürüst ve emeğiyle kazanan, sorumluluk sahibi, mütevazı ve bilginin kıymetini bilen gençler ile Kazak halkı muasır medeniyet seviyesine ulaşacaktır. Abay'ın yaşadığı dönemde Kazak halkının Rus işgali altında olduğunu, Kazakların Ruslar tarafından millî benliğinden, tarihi değerlerinden mahrum kaldığını göz önünde bulundurduğumuzda Abay'ın ne kadar önemli bir iş yaptığını daha iyi anlarız. Nitekim 20. Asırda Kazakistan'ı bağımsızlığa götürecektir yolun mimarı olan Alaş hareketinin mensubu pek çok isim üzerinde Abay'ın tesiri söz konusudur.

Abay geleceğe olan inancını hiçbir vakit kaybetmemiştir. Geleceğin gençlerin elinde şekilleneceğini iyi bildiğinden Kazak gençlerine çok önemli vazifeler yüklemiştir. Aslında Abay'ın sözleri sadece Kazak gençlerine değil tüm Türk dünyasının evlatlarına birer vasiyettir. Abay'ın kaleminden çıkan her bir sözde Türk kültürüne ait kültürel belleğin izi vardır. BU nedenle Abay Türk dünyasının zirve ve abide şahsiyetlerinden biridir.

Kaynakça

1. *Abay Entsiklopediya* (1995). (Bas Red. Nurğaliyev, R.N.; Ahmetov, Z vd.), Atamura, Almatı.
2. *Abay Kunanbayev –Şiirler–* (2014). Çev. Zafer KİBAR. SFN Yay. Ankara.
3. *Abay Kunanbayev –Nasihatler (Kara Sözler)–* (2014). Çev. Zafer KİBAR. SFN Yay. Ankara.
4. *Ayan, Ekrem (2015) Bir Devrin Aynası Abay Kunanbayev ve Kara Sözler. Akademi Titiz Yayınları. İstanbul.*

МРНТИ 17.82.10

Э.С.Сейсенбиева¹, Қ.Қ.Мәдібаева¹, Б.С.Бегманова¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

М.ӘУЕЗОВТИҢ АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ЭКЗЕГЕТИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДА ЗЕРДЕЛЕУІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Абайдың тарихи тұлғасы және мұсылмандық діни ағартушылық түрғысында Мұхтар Әуезов зерттеулеріндегі Абай шығармаларындағы түпкі

мұсылмандық ағартушылық ұстаным нақтылы туындыларды (өлең, қарасөз) саралау негізінде айқындала түскені айтылады.

XIX ғасыр қазақ әдебиетіндегі мұсылмандық ағартушылық негіздері дәуірдің тарихи-саяси ахуалынан туындаған ұлт-азаттық күрес жолындағы нақтылы рухани әлеуеті мәнінде жүйеленіп зерделенеді.

XIX ғасырдағы тарихи дамудың елеулі арнасы болған мұсылмандық ағартушылық мұраттар сол дәуірдегі тарихи алғышарттарымен сабақтастықта танылып, көркемдік өріс түзуі фактісінде нақтылы зерттеуге тартылады. Саяси қысымдар бел алған кезеңдердегі мәселенің танылу фактісі, айғақталмай келе жатқан түйткілді мәселелер айналымға тартылып, мүмкіндігінше, сәйкес болжамдар жасалады.

Қазақ әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүрдің орнығу, даму бағыттарындағы рухани-тарихи мәнінде ықпалды тарихи факторлар, Ресей мұсылмандарының өркениет аумағына тартылуы бағытында елеулі еңбегі болған Ш.Маржани, И.Гаспралы сынды тұлғалардың еңбектерін жүйелі тұтастықта саралау көзделеді.

Бұл мақалада қазақ әдебиеттану ғылымында ұлт-азаттық күрес, жалпыадамзаттық құндылық игіліктермен сабақтастықтағы мұсылмандық ағартушылық мұраттардың әдеби мұрадағы көрініс тартуы, оның тарихи алғышарттары, көркемдік тұғырлары, шығармашылық тұлға әлеуеті қамтылып отыратын арнайы зерттеудің қажеттілігінде жазылады.

Кілт сөздер: ислами оқыту, діни дәстүр, әдебиет тарихы, қазақ әдебиеті, ислам ұстанымы.

Э.С.Сейсенбиева¹, Қ.Қ.Мәдібаева¹, Б.С.Бегманова¹

¹Казакский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

РЕЛИГИОЗНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ М.АУЭЗОВА ТВОРЧЕСТВА АБАЯ

Аннотация

В статье рассматриваются малоизученные аспекты мусульманского просветительства тюркских народов на основе материалов абаеведения.

Авторы обращают внимание истории изучения данной проблемы; анализируются некоторые существенные факторы религиозного направления казахской литературы; конкретизируются перспективы изучения духовных устоев Абая в свете современных независимых научных тенденциях; отмечается религиозное направление Абаевской литературой школы.

Ключевые слова: исламское образование, религиозная традиция, история литературы, казахская литература, исламская позиция.

E.S.Seysenbieva¹, K.K.Madibayeva¹, B.S.Begmanova¹

¹Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

M.AUEZOV'S RELIGIOUS STUDY OF ABAI'S CREATIVITY

Abstract

This article deals with Abai's historical personality and his original Islamic educational principles in the studies of Mukhtar Auevov from the point of view of Muslim religious enlightenment based on the analysis of specific works (verses).

Islamic educational bases in the Kazakh literature of the XIX century are essentially systematized by the actual spiritual potential of the nation in the struggle for the liberation which was caused by the historical and political conditions of the epoch.

Muslim educational ideals, which are a significant channel of historical development of the XIX century, are consecutive successes in historical epochs of that era and are involved in realistic study of the artistic field formation. Recognition of the problem of political pressures and problematic issues are involved, and appropriate forecasts are made as far as possible.

Key words: Islamic education, religious tradition, history of literature, Kazakh literature, Islamic position.

Кіріспе.

Бір ғасырдан асқан зерттелу тарихында Абай шығармаларына тегіс жайылған дін арқауы туралы кең айтылмауының елеулі себептері болды. Кеңестік идеологиялық жүйе бұл мәселеде ынта танытуға үзілді-кесілді ыңғай берген жоқ. Мәселе саясат, уақыт талабы мүддесінде ұдайы сыңар жақ ұғымдарда «шешім» тауып отыруға мәжбүр болды.

Абай сауаты шамалы дүмше молдаға қаратып бір шумақ өлең шығарды деп, оны тұтас ислам іліміне, ислам ұстанымына қарама-қарсы қою – шығармашылық мазмұны тұтас имандылық тұғырмен бекіген ақынды діни ағартушылық атты атауы суық бағыттан біржола кетіру, арашалап алудың бірден-бір амалы болған сияқты.

Абайдағы дін жайы Абайтану тарихында не дегенде де әу бастан-ақ қозғалып, тереңде шымырлаған баянды ағыстары ұдайы назарда болып келді. Мәселені концептуалды, кешенді, ауқымды зерттеулерде таразылып, талдау ынтасы Абайтанудағы негізді еңбектерде үзілмей, бой көтеріп отырды.

Бұл мәнде ХХ ғасыр басындағы абайтанудағы айтыстар; Абай жинақтары басылымына қатысты сол тұстағы жеке пікірлер; ХХ ғасырдың 30 жылдарындағы Абай мұрасына деген ынтаның қайта бір тарихи жаңа серпінде жандануы тұсында жазылған қадау-қадау мақала, зерттеулер; 50 жылдардың бас кезіндегі абайтанудағы жаңа бір «тоқырау» тұсында күн тәртібіне қойылған мәселелер; кейінгі дәуірдегі азат ой ауқымында Абайды игеру бағытында байқалып отырған жандылық фактілерінде молыққан болымды ой-тоқтамдарға бет алудың ғылыми базасы олқы көрінбейді. Оның үстіне қазақ әдебиетінің тарихы соңғы 30-40 жыл көлемінде саясат бұғауынан әбден арылып шығып, айтуға, ашуға тыйым салынған, ғылыми даярлықтан кемдік көрген аса бір түбегейлі, өзекті мәселелерде жан-жақты толымды зерттеулермен де жаңа мазмұн түзе бастағандығы сол ұлт әдебиетінің құндағында жетілген Абай мұрасын іргелі көркемдік даму тұтастығында танып, зерделеуге қолайлы ғылыми ахуал қалыптастырып қалғаны сезіледі.

Абай және ағартушылық тоғыстарын заманауи өреде игеріп, тануда Абай поэзиясы мен қарасөздеріндегі жадағай, жалпымен айғақтап беруге бой бермейтін, жалпақ әлемді жайлаған мұсылмандық ағартушылықтың түптамыр мүдделерімен құнарланған жойқын ізгілік, иман қуатын, дін жөнін абайтануды іргелі ғылым арнасында қалыптап, дамытып, болашақ бағдарларын тәптіштеп түгендеп берген Мұхтар Әуезов еңбегінің елеулі мәнділігі ауқымында қазіргі әуезовтанудың озық танымдық, ғылыми ізденіс бағыттарында жаңа мазмұнмен байыту, қолайлы зерттеу бағыттарын ашу, айқындау – өзіндік бір елеулі ғылыми фактор.

Абайдың әдеби мұрасы толымды тұтас, тарихи мазмұнда білім беру үдерісіне енгізу міндеттерінде де Абай және діни ағартушылық мәселесінің өзектілігі бар.

Әлемдік тәжірибеде сөз өнері тарихының көркемдік даму бағыттарын, жеке шығармашылық тұлға мұрасының жалпыадамзаттың артықшылық, айрықшылықтарын тәптіштеп, түгендеп, ғылыми бағыт түзіп, үздіксіз танып, танытып, игеріп отыру мұраттарындағы үздіксіз зерттеу бағыттары орныққан.

Абай шығармашылығы тұтас сөз жүйесінде ұлттық айрықшылықтары қанық классикалық мұра мәнінде бағаланып, танылды. Бұл ұғымның айқындалып, ажыратылып, түгенделген, бекіген тұрғылары тұрғысында озық өнеге қалыптастырып отырған әлемдік

ғылыми мектептердің зерттеу ұстанымдарына қарайлап отырып дамытатын бағыттар таусылды деп айта алмас едік.

Қол созым тұрған өзбек әдбиеттануы, орыс әдбиеттануы ауқымдылығында жеке шығамашылық тұлға мұрасын игеріп, танудағы үздіксіз, тынымсыз жұмыстарға алаңдаулымыз.

Қазақ әдебиеті тарихындағы елеулі, ықпалды көркемдік кезеңдерді жаңа мазмұнда түгендеуде де Абайға айналып соғып отыру, нақтылы Абайтану мұраттарында тұтастықты түзетіп жеке, арнайы зерттеулер жүргізіп отыруды сабақтастықты дамыту – өзекті.

Қазірде Абайдағы дін жайын нақтылы ғылыми мәнде арнайы зерттеу өзектілігі айқындала түсті. «Діни кітаптарда»: «Библияны», «Құранды» зерттеу, талдау жасап, түсініктемелер жазу ісі орта ғасырда экзегетикалық (діни негіздерді түсіндіру) дәстүрі қалыптасады.

Бұл дәстүр көптеген әдебиеттердің тарихында дамыған. Мысалы, грузин әдебиетінің Х-ХІІ ғасырларындағы дамуы осы экзегетикалық дәстүрмен байланысты [1., 199].

Бұл тұрғыда қазақ әдебиетінің даму тарихындағы исламдық арқаулардың шығармашылық үдерісте орнығу мәселесі қазақ әдебиеттану ғылымында тұтас, хронологиялық жүйедегі кешенді ғылыми бағытта арнайы зерттелмеді.

Осы ауқымда, принципті зерттеу міндеттерінде жеке шығармашылық тұлға, соның ішінде классикалық мұра жасаған Абай ақындығын экзегетикалық дәстүр ауқымында арнайы зерттеу – өзекті.

Талқылау.

Абайтану тарихында Абайға дін жайы әр кезең, әр қилы бағытта қозғалып отырды.

1922 жылғы Абай өлеңдерінің Ташкент басылымына қатысты «Ақ жол» газетінің бірнеше номерінде мақала жазған ғалым Ғабдрахмен Сағди Абайдағы дін жайына қатысты қадап айтқан пікірде таратып алып кететін болжамдар болды.

1886 жылдарда Абайдың үгіті дүние, тұрмыс үшін болса, енді Алла, ахрет үшін болуға айналады. Абайдың бұл жылдан соңғы өлеңдерінде Толстой сықылды адамдардың жазған сөздерінің ізі көріне бастайды. Абай өмірінің бұл бөлімінде, шынында, қазақ халқына діни жол басшылық сипатын көрсетеді. «Ол туралы» деген өлеңдері соған куә. Солай қылып Абай 1895 жылда «Хамаһлұқ жете алмайды, оймен білген нәрсеміз бәрі дәһрі» - дейді. Әм Алла туралы: «Сонда да оны ойлаймай қоя алмаймын» әм «Және оған қайтпақсың, оны ойлаймай өзге мақсат ақылға тола ма екен» - деп өзінің енді Аллаға мықтап берілгендігін аңғартады» [2., 141].

XX ғасырдың 20 жылдарында-ақ құрсауын мығымдай бастаған идеологиялық саясаттың көлеңкесі көлейлеген тұстары байқалғанына қарамастан мақалада мәселе нақты аталған.

Автор Абайдың «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Алла деген сөз жеңіл», «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңдеріндегі ақынның дінге ынтасына барлау жасайды. Ақынның шығармашылық ғұмырбаянын кезеңге орай ұғынудың жөн-жосығын меңзейді. Соңғы жартысында (айрықша соңғы 70-80 жылдарында) Алла әм ахрет туралы терең ойларға кететіндігі. Яғни Абай өлеңдерінің табиғаты енді діни пікірлермен мазмұндалатыны өлеңдерінде мұсылманшылық дүниесіндегі сопылық әсері болмағандығы туралы әр тарапта жетілдірілуі тиіс маңызды, мазмұнды болжамдарға барған.

Бұл мәселеге түбегейлі мәнінде Мұхтар Әуезов әр жылдардағы Абайтанудағы еңбектерінде кең ойлар, нақтылы байламдар қосып отырған.

Әдеби мұрадағы экзегетикалық дәстүрдің орнығу, жайылу үдерісін қадалып, арнайы жеке, жинақтап жүйелеп негіздеуге заманы қабақ танытпаған Мұхтар Әуезов тек Абай шығармашылығы емес, тұтас қазақ әдебиетінің даму тарихындағы дін өзегін айнытпай назарда ұстап өткен.

Қазақ әдебиеті тарихына қатысты 20 жылдардың басында жазылған мақаларында, зар заман ағымын ғылыми негіздеп, әдебиет тарихында орнықтыруында Мұхтар Әуезов әдеби дамудағы зор діни ықпалды көлденең тастап отырудан тайқымайды. Бұл үрдістің қазақ сөз өнерінің жанрлық, мазмұндық, стильдік, түршілдік бағыттарындағы, жазба дәстүр айрықшылығындағы елеулі көркемдік, рухани, әлеуметтік ықпалын ұғынбайынша әдеби мұраны тұтастықта танып игерудің мүмкіндігі шектеулі болатындығына қарайлап, меңзеп отырудан танбайды.

М.Әуезовтің мына ойларының маңызды жазба дәстүрдегі исламдық, шығыстық арқауларға қарата айтуымен де мәнделес. Жазба әдебиет орыс әдебиеті ықпалында, Ыбырай Алтынсарыұлы мен Абай шығармашылығы негізінде туып, қалыптасты деуге бейім тұрған саяси жалтақтыққа илігуге болмайтындығын әу бастан ескерту. Кейінде, сыңаржақ тоқтамдар аксиомаға айналған тұстарда әр сөзі мыңдаған жылдардың салмағын көтерген М.Әуезовтің мәселеге қатысты пайымы қамауда жатты.

Бұл күнге шейін қазақтың жазба әдебиеті жайынан жазушылардың көбі біздің жазба әдебиетіміздің басы Абайдан басталады деп есептейді. Бұл пікір суретті художественная литература ретінде қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретімен қарасақ, үлкен адасқандық болады.

Қазақтың жазба әдебиеті Абайдан көп бұрын басталған. Бұл есепке, көбінесе дін мақсауымен жазылған қиссаларды кіргізбесек те, айтыс өлеңдерді кіргізбеуге болмайды [2., 103].

Кейінде діни бағыттағы болып танылып, айыпталған зар заман ақындарының мұрасы Абайдың алдындағы ақындық ықпалды мектептің бірі болғандығын мығым ғылыми ұстанымда 1927 жылғы «Әдебиет тарихы» еңбегіне енген «Зар заман ақындары» зерттеуінде бекіткен Мұхтар Әуезов 20 жылдарда бұл жөнде ғылыми жүйелі, батыл болжамдарға барады. Кейін жазба әдебиет әдеби үдерісте айқын бір бағыт пайда болғанда туатындығы тұрғысында зар заман дәуірлеріне орайластыра тоқтамдар жасайтын М.Әуезов мәселенің Абайға қатыстылығында басы ашық ұстанымдары бар екендігін ілгеріде де қадап айтқан.

Бұл жағынан қарағанда, Абайдың алдындағы адамдар деп Шортанбай, Алтынсарин, Мәшһүр Жүсіп, һәм Нарманбеттерді алу керек [2., 104].

Одан бері де жазба әдебиеттің өз міндетін ұға бастап, қазақ тұрмысындағы кем-кетікті қолға ала бастағаны да Абайдан бұрын басталады. М.Әуезов осы мақалада әдеби дамудағы зар заман ақындары шығармашылығын ортақ сарын, ортақ күй, ыңғайлас желілерде алады. Көкейде діни ағартушылықтың да тұрғаны айқын.

Отаршылдық, қазақты діннен айыра бастаған уақыт, қазақты патша саясаты билеп алған, бағындырып, қол-аяғын байлап алған уақыттың сипаттамасын жасайды. Қазақты зар-шер, қайғы басып, көңілінің жабығуын, еркеліктен арылғанын, ойын уайым торлағанын айту Абайдан ілгеріден басталғанын арнайы сөз жасайды. Шортанбай Қанайұлының «Зар заман» толғауы әдебиеттегі, тарихтағы дәуір ақиқаты түскен зор шығарма екендігін бекіте сөйлейді. Бұл өлеңде барлығы қамтылып, айтылды, қазақтың өзара берекесіздігі, мінез құбылысы, дәстүрден кетуі, дінін жоғалтқандығы, жастары азып бара жатқандығы тұтас түсті деп бағалайды.

Нәтиже.

Абай шығармашылығындағы жаңа беталыстың осындай алғышарттары болғандығын тек Абайдағы озық поэтикалық үрдісті айрықшалау, еселей түсу үшін ғана айтпағандығын байқасақ керек.

Абайдағы діни ағартушылық мұраттарды ә дегенде батыл, басым айтқан М.Әуезов кейінірек қайсыбір заман талабы ыңғайында ойды тасалап, бүркемелеп келтіргенімен, әу бастағы мығым ұстанымдарынан еш бас тартпағандығы, тайқымай, табандылықпен ұрпақ

жадына Абайды шығармашылық тұтастықта сіңіріп, танытқаны – кенже дамыған қазақ әдебиеттану ғылымының зор олжасы.

Абайдың XIX ғасырда әлемдік деңгейде жанданып, жаңа бағыт түзген мұсылмандық ағартушылықпен сабақтасқан классикалық мұрасы бір ғасырдан астам уақытта осы мәселеде басты негіздерінде зерттеліп, түгесілуінде елеулі тойтарыстарға тап болып отырды.

Мұхтар Әуезовтің Абайды тану, танытудағы сарқыла жасаған ғұмырлық еңбегінде тек дін негіздерімен сабақтас тоқтам-тұжырымдардың өзі елеулі ғылыми арна. Замана, кезең қысымы, төбеден тажалдай төнген, қақпайлауларға қарамастан Мұхтар Әуезовтің Абай мұрасындағы мұсылмандық мұраттар негізі тұрғысында қотара көтеріп, қопарып айтатын мығым таным негіздерін жүйелеп кеткендігін қазіргі абайтануда Мекемтас Мырзахметұлы үздіксіз әр қырынан ұрпаққа ұсынып келеді.

Елуінші жылдардың басында абайтану тағы қақпайланды. М.Әуезовтің тағы көрмеген құқайы қалмағандай ауыр бір уақыттары бастан өтті. Ғұлама Әуезов қазақ университетінде үздіксіз жүргізген «абайтану» арнаулы курсына қағазға түспеген қанша құнды тоқтамдар айтылғанын, қолжазба қоймаларында қалған қойын дәптерлердегі қысқа қайырылған тұжырымдарда нендей маңыз қалғандығын да Әуезовтің қазақ әдебиеті тарихын түзуде Абай және мұсылмандық ағартушылық атты іргелі ғылыми бағыттың мән-маңызын әр кезеңде де ойдан таса қылмай қорғаштап, қорғап, жетілдіріп негіздегенін тани түсеміз.

XIX ғасырдағы мұсылмандық ағартушылықтың екпіні қазақ даласында да елеулі ықпалды рухани күрес орнықтырды. Ел ішінде Шығыс әдебиеті үлгілерінің кең тарау фактілері де ұзақ уақыттар бойы кертартпалық пен көрсоқырлықтың деңгейінде ғана, айыпталып қана айтылады. Мұхтар Әуезовтің мыңмен жалғыз алысқандай Абайдың дінін апаттан алып өтуі – сол жалпыадамзаттық ауқымдағы атамзаманнан дәстүр үзбеген ислам құндылықтары жолындағы күрес мүддесіне кемелдік өрісте қызмет қылғандығы. Кезең ыңғайында үстем ұлттың көңілі қалайтын сөз айтқан тұстарында да мәселені әріден тартып, күн тәртібіне қойып отырды.

1945-1946 оқу жылында Қазақ мемлекеттік университетінде оқыған «Абайтану» (лекция) дәрісінде Әуезов Абайдың Шығысқа қатысын беріден қайырып, соншалықты мәнді болмағандай немкеттілікпен айтқандай болып отырып мұсылмандық ағартушылық бағыт өкілдерін атап береді.

«Шығыста да батыстың қысымына қарсы қозғалыс болған. Бұл ескі режимді қайта құру негізінде болды. Дінді қолдарына ту етіп ұстады. Еуропаның өнерінен қашпау керек, бірақ алғанда исламды күшейту үшін алу керек деді.

Мысырдан Мұхамбет Ғабдыку шықты. Бірнеше медреселер болды. Мұсылманшылықтың логика, философиясын оқыды» [3., 38].

Осында тәрбиені ескі медреседен алған, өз бетімен көп білім іздеген, араб, парсы тарихынан көп жаңа дерек тауып, жазған деп татардан шыққан Маржаниды айтады. Бұратана жұрттың дін ағартушылары тұрғысында бұл фактілер кейінгі кезеңде ғылыми жаңа бағыттарда толымды, негізді зерттеулерге ұласуда.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде Дихан Қамзабекұлының XIX ғасырдағы мұсылмандық ағартушылық жөніндегі қисындары назар аударады [4]. Қазақ жерінде қайта өрлеген XIX ғасырдағы діни ағартушылықтың мәселесі XX ғасыр басындағы әдеби дамуды зерттеуде Бейсембай Кенжебаев еңбектерінде «діни ағартушы ақындар» атауымен ғылыми айналымда болды.

Ресей мұсылмандарының діни ағартушылық бағыттағы қайраткерлік еңбегіне зер салуда Тұрсын Жұртбайдың Ш.Маржани туралы «Шаһабутдин Маржани және оның қазақ ой-санасына ықпалы» атты мақаласындағы тоқтамдар елеулі [5].

Автор мақалада Маржани тұлғасына тарихи мәнде тоқтала отырып қазақ оянушылығындағы ықпалына деп қоюдың түп-тамыр, тереңдерін тану қисындарын қадау-қадау жүйемен орнықтырды.

«Шаһабутдин Маржани – исі мұсылман қауымы мен түркі жұрты әлемінің танымы мен ойлау жүйесіне өзгеріс әкелген ғалами ғұлама. Оның ілімі Абайдың көркемдік танымының тамырына нәр, ойына қуат, өнеріне өріс берді. Сондықтан да Шаһабутдин Маржаниді қазақ ұлтының ұлттық идеясының уызын ұйытқан ой мәйегінің иесі, ұлт ұстазы ретінде қабылдау – «мәңгілік ел» идеясын мұрат тұтқан қауым үшін «өткендерге салауат, ұрпақтарға аманат» болып табылады. Оның осы аттас «Өсиет кітабы» ХІХ ғасырдағы мұсылман мен түркі әлемінің танымдық және тарихи жадын аударып төңкеріп жаңғыртқан, рухани және ұлттық сана азаттығы бағытын қалыптастырған жадидтік – құбылысты тұлға. Өкінішке орай, ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бірінші ширегінде ислам әлемін қадими ғұрып пен ұлттық тұйықталудың тылсымынан жол тауып шығарған, Абай арқылы сүзіліп кеп біртұтас Алаш идеясының қалыптасуына негіз қалаған жадидтік ғұламалар мен дін, ұлт қайраткерлерінің ілімінен қазіргі қазақ қауымы қалыс қалып келеді. Соның салдарынан ислами ақиқаттың, яғни «Пайғамбардың ақ жолы» бұрмаланып, исі мүсілімнің тұтас танымын суыртпақтала сөгіліп, түсі оңып кетіп жатыр» [5., 28].

Мұсылман ағартушылығы мәселесінде Д.Қамзабекұлы түбегейлі түйткілдерді түп-тереңінен ақтарып зерделеуге ден қояды. Зерттеуші мұсылман ағартушылығының қазақ даласына жайылу жолдарын саралауында төте жол Мысырдан, екінші жол – Түркиядан, үшінші жол – Қазан, Бақшасарай тараптарынан тартылған дейді.

Мысырлық Мұхамед Абдо туралы зерттеуші ұсынған деректер бұл дін ағартушысын әу баста Мұхтар Әуезов атап айтқандығы, Әуезовтің осы бір түбегейлі бұлтартпас фактілерге, қисындарға ХХ ғасырдың басында-ақ шұқшия қарағанын танытады. Әуезов 20 жылдарда атап айтатын Махмұд Ғабдук осы – Мұхамед Абдо.

Исмаил Гаспыралы айрықша серпін берген «усул-и жәдит» тұрғысында да кейінгі кезеңде елеулі зерттеулер жасалуда [6,7,8,9, т.б.].

Қорытынды.

Абайдың ақындық мұрасын діни негіздер жөнінде зерттеу бағыттарында мұсылмандық діни ағартушылықтың бастапқы дәуірлерінен Абай тұсына шейінгі ұстаным, тәжірибеге асырылу фактілері назарға тұтас алынып отыруы маңызды. Абай мұрасында мұсылмандық ағартушылықтың елеулі, серпінді бағыттарының түпкі мұраттары мейлінше жатық үйлесімде мазмұн ашты.

Мәселенің зерттелу, ғылыми негізделу қисындарындағы негізді нәтижелер назарға алынады. Проблеманың қазіргі кезеңде нақтылана түскен өзекті бағыттары, әдіснамалық тұғыр, болжамдар негізінде жоқ пайымдаулар қисындалады.

Абайдың діни танымдағы шығармалары күні бүгінге шейін бірнеше өлең, бірнеше қара сөз шеңберінде талқыға түсіп отырды. Абайдың әдеби мұрасы тұтас діни ағартушылық мұрат жолында туғандығы кең айтуға қолайлы кезең енді ғана туғандығы тұрғысында ілгерідегі тақырыпқа қатысты зерттеулердің іркіп қалған ақиқаттарына ұғыныстықпен қарай отырып, проблеманы күн тәртібіне тұтас мәнінде шығарудың өзектілігінде зерттеуді жалғастыру – абайтанудың қазіргі кезеңдегі елеулі, даусыз мәселелерінің бірі.

Бұл тұрғыда алғышарттар мәселесіне тоқталып, соқпай өту проблеманы атүсті қозғау болып шығар еді.

Әдебиет тарихын зерттеу, нақтылы бір кезеңдегі әдеби дамуды саралау бағытында жазылған еңбектердің дені дін мәселесіне (қалай интерпретацияланғандығы – жеке мәселе) тоқталып өтіп отырды. 1932 жылы басылым көрген «ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегінде Сәбит Мұқанов Ресей патша үкіметі тарабынан әу баста исламды

қазақ арасында күшейту, орнықтыру мүддесінде нақтылы әрекеттер жасалғандығына зер салған.

Мұсылмандық діни ағартушылықтың күрделі рухани-саяси текетіретірі жағдайында жайылып, ықпалды жаңғыру әлеуетін қалыптастыру фактісі жан-жақты қамтып қарастырылуы қажет факторлардың аз емес екендігін көрсетеді.

Абайдың өскен ортасы, қалыптасу ғұмырбаяны бағытындағы кейінгі кезеңде ғана айналымға түскен Құнанбай ұрпақтарының, басқа да қатысты адамдардың естелік, баяндарынан да қозғалып отырған діни ағартушылыққа қатысы бар мол дерек, мағлұматтар табамыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Сәтбаева Ш. Экзегетикалық дәстүрге үлес. Кітапта: Ыбырай Алтынсарин тағзылым. Алматы: «Жазушы», 1991, 357б
2. Абайды оқы, таңырқа... Құрастырған, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған Мырзахметов М. Алматы: «Ана тілі», 1992, 160б.
3. Әуезов М. Абайтану дәрістері. Алматы: «Рауан», 1994, 160б.
4. Қамзабекұлы Д. Руханият. Алматы: «Қазақпарат», 1997, 258
5. Кенжебаев Б. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Алматы: «Санат» баспасы, 1997, 350б.
6. Жұртбай Т. Шаһабутдин Маржани және оның қазақ ой-санасына ықпалы. Жинақта: Әдебиеттану ғылымы және білім беру. Ғылыми-әдәстемелік жинақ. Құрастырушылар: Қ.Мәдібаева, А.Әскербекова, А.Абдиманова. Жалпы ред.басқарған: Қ.Мәдібаева. Үшінші кітап. Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2019, 322б.
7. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 1. Москва: Издательская фирма восточная литература. РАН, 1998. С 159.
8. Фазыл Р. Пламенный просветитель. Звезда Востока. 1991, №4. С 103-104.
9. Қалижан У. Діни ағартушылық ағым – ол да бір мектеп: (ХІХғ.екінші жартысындағы діни ағартушылық ағым және оның өнімдері туралы) ақиқат. 1998, №9. Б 58-63.
10. Қыдырәлі Д. Исмаил-бек Ғаспыралы және жәдит мектептері. «Жас ғалым» - 2005 атты Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. 27-28 сәуір, 2005ж. Тараз, 2005. 1-т. 2- Б 31-35.

МРНТИ 17.82.32

Б.Б.Сермухаметова¹, Л. В. Сафронова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

КЛАССИЧЕСКАЯ КОРЕЙСКАЯ ПРОЗА И ЕЕ ПОЭТИКА

Аннотация

В статье рассматриваются основные этапы становления корейской литературы, в частности классической корейской прозы. Многие памятники корейской прозы уже известны в Казахстане и постсоветском пространстве. Однако классическая корейская проза малоизвестна, ее изучению и популяризации препятствует, прежде всего, непростая ситуация, сложившаяся на корейском полуострове, а также языковой барьер. Целью статьи стало рассмотрение комплексного теоретического представления о периоде становления в Корее национальной классической прозы не просто в хронологическом отрезке, а как о динамичном целом. Особое внимание в статье уделяется поэтике корейской классической прозы 17 – 18 веков. Для прозы этого периода характерным является традиция схематичного построения сюжета, который обусловлен культурно – исторической

ситуацией и мировоззренческой ориентацией писателей. Объяснить односторонность, характерную для произведений данного периода можно догматической узостью, которая сформирована эпохой аморфного и бесформенного мышления и его самовыражением. На корейскую литературу этого периода влияние оказывали сразу три религии: конфуцианство, даосизм и буддизм, что, безусловно, также оставило в ней определенный след. В этот период литература, решая национальные задачи, претерпевает существенные преобразования. Традиционная корейская литература поражает своим разнообразием жанров и тем. Несмотря на огромное влияние Китая и конфуцианства, корейцам удалось сохранить самобытные черты своей литературы.

Ключевые слова: корейская проза, поэтика, повесть, роман.

B.B.Sermukhametova¹, L.V.Safronova¹

¹Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan

CLASSIC KOREAN PROSE AND ITS POETICS

Abstract

The article discusses the main stages of the formation of Korean literature, in particular classical Korean prose. Many monuments of Korean prose are already known in Kazakhstan and the post-Soviet space. However, classical Korean prose is little known, its study and popularization is hampered, first of all, by the difficult situation on the Korean Peninsula, as well as the language barrier. The purpose of the article was to consider the complex theoretical idea of the period of formation of national classical prose in Korea not just in a chronological segment, but as a dynamic whole. Special attention is paid to the poetics of Korean classical prose of the 17th-18th centuries. For the prose of this period is characteristic of the tradition of schematic plot construction, which is due to the cultural and historical situation and ideological orientation of the writers. To explain the one-sidedness characteristic of the works of this period can be dogmatic narrowness, which is formed by the era of amorphous and formless thinking and its self-expression. Korean literature of this period was influenced by three religions at once: Confucianism, Taoism and Buddhism, which, of course, also left a certain trace in it. During this period, literature, solving national problems, undergoes significant transformations. Traditional Korean literature amazes with its variety of genres and themes. Despite the enormous influence of China and Confucianism, Koreans managed to preserve the distinctive features of their literature.

Key words: Korean prose, poetics, novel, novel.

Б.Б.Сермухаметова¹, Л. В. Сафронова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

КЛАССИКАЛЫҚ КОРЕЙ ПРОЗАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

Аңдатпа

Мақалада корей әдебиетінің қалыптасуының негізгі кезеңдері қарастырылады, атап айтқанда классикалық кәріс прозасы. Корей прозасының көптеген ескерткіштері Қазақстанда және посткеңестік кеңістікте белгілі. Алайда, классикалық корей прозасы малоизвестна, оны зерттеу және насихаттау кедергі келтіреді, ең алдымен, күрделі жағдай қалыптасқан, корей түбегіндегі, сондай-ақ тілдік кедергі. Мақаланың мақсаты-Кореядағы ұлттық классикалық прозаның қалыптасу кезеңі туралы кешенді теориялық түсінік хронологиялық бөлікте ғана емес, тұтастай алғанда серпінді болып табылады. Мақалада 17-18 ғасырлардағы корей классикалық прозасының поэтикасына ерекше көңіл бөлінеді.

Бұл кезеңнің прозасы үшін жазушылардың мәдени-тарихи жағдайы мен дүниетанымдық бағдарына негізделген сюжетті схемалық құру дәстүрі тән. Осы кезеңнің туындыларына тән бір жақты түсіндіруді аморфты және форсыз ойлау дәуірімен және оның өзін-өзі танытуымен қалыптасқан догматикалық тардықпен түсіндіруге болады. Осы кезеңдегі корей әдебиетіне бірден үш дін әсер етті: конфуциандық, даосизм және буддизм. Осы кезеңде әдебиет ұлттық міндеттерді шеше отырып, елеулі өзгерістерге ұшырайды. Дәстүрлі корей әдебиеті жанрлар мен тақырыптардың әртүрлілігімен таң қалдырады. Қытай мен конфуцианттың үлкен ықпалына қарамастан, кәрістер өз әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін сақтай алды.

Кілт сөздер: корей прозасы, поэтика, повесть, роман.

Введение. Особое и значимое место в культуре человека занимает литература, являющаяся огромнейшим хранилищем духовно – нравственных ценностей. Литература представляет собой вид искусства, который отображает внутренний мир человека, его эстетически ценное бытие. Действительно, литература в формировании эстетических взглядах играет очень важную и существенную роль. Классические произведения, выдержавшие испытание временем, способны развить и сформировать в человеке чувство прекрасного, помочь в осмыслении жизни и ее сложностей.

Корейская классическая проза малоизвестна читателям постсоветского пространства. Объяснить это можно, прежде всего, языковым барьером, отсутствием или недостаточностью опубликованных переводов. Однако следует отметить, что усилиями российских корееведов был издан ряд рассказов, новелл, пьес, сборников романов и стихов корейских писателей на русском языке. Если рассматривать постсоветские исследования корейской литературы, то они являются фрагментарными, имеют описательный характер и представлены в виде учебных пособий и хрестоматий. В связи с чем рассмотрение становления корейской прозы является весьма актуальным и обусловлено необходимостью создания четкого представления об истоках развития корейской литературы, отсутствие которого затрудняет ее изучение.

Именно поэтика, которая дает представление о структуре произведения и его жанре, является фундаментальной и жизнеобеспечивающей основой литературы. Безусловно, любой литературный жанр обладает комплексом устоявшихся и традиционных свойств, индивидуальными особенностями культурного и исторического характера. Также, следует отметить, что для каждой художественной культуры жанры являются глубоко специфичными и имеют разные периоды функционирования. Иными словами, одни из них являются универсальными, существующими со дня их создания, другие – исторически – локальными, то есть бытующими лишь в определенную эпоху [1., 102].

В своей основе жанры изначально отражают направления развития в литературе, постоянно трансформирующиеся и обновляющиеся. Жанр на каждом этапе развития литературы отдельного народа возрождается и обновляется, приобретая в этот момент новые формы самовыражения и построения художественного образа и самого сюжета. Для каждого нового этапа развития литературы присуща органичная логика, помогающая осмыслить специфику жанровой формы и увидеть, как именно в них прослеживается преемственная связь сформировавшихся традиций с новаторскими особенностями построения сюжета произведения.

Методы. Корейская проза также не стала исключением. Следует отметить, что в мировом корееведении существует следующее деление корейской литературы: традиционная (XX в.), новая (первая половина XX в.), современная литература (со второй половины XX в.). Эта периодизация строится на основании исторических периодов, которые выделяют согласно правлению той или иной династии. Данный принцип следует традициям корейского литературоведения и основан на том, что становление

литературных явлений связано с особенностями конкретного исторического периода.

В периодизации корейской литературы можно выделить характерные особенности, которые являются для нее основополагающими. Во – первых, двуязычие литературы, в которой на протяжении веков формируются два значительных пласта: литература на китайском (ханмуне) и на родном языке. Каждое из этих направлений обладает своими законами и сферой функционирования. Во- вторых, представления о тексте, присущие корейской культуре, как о сакральном инструменте влияния на мир. Так, текст может корректировать или поддерживать космос. Хотя данная функция текста в разные исторические периоды в литературе представлена по – разному. Можно отметить, что с этой особенностью связаны и сфера существования текстов, их место в культуре конкретной эпохи.

На развитие корейской прозы значительное влияние оказало богатейшее наследие устного народного творчества, которое наряду с пренебрежительным отношением к ней, навеянном конфуцианством, объясняет позднее возникновение и относительную скудность национально – жанрового своеобразия. В Корее письменная проза до конца 16 века существовала лишь на ханмуне.

К одному из ранних видов прозы на китайском языке относится эндэги, древние исторические хроники, которые в повествовательной корейской литературе сыграли значительную роль. Композиционно они разделялись на две части: понги – основные записи летописи, содержащие в хронологическом порядке события с момента воцарения правящей на тот момент династии; ельчон – жизнеописания, в которых подробно описывались биографии знаменитых людей того времени. Именно ельчон имели наибольшую ценность, поскольку стали основой биографического жанра в корейской литературе.

Наряду с эндэги в средневековой Корее существовал еще один вид прозы – ядам (неофициальные истории). В этих историях отсутствовала хронология, отбор исторических фактов, также не было последовательного изложения сведений, поскольку писались они частными лицами, не соблюдавшими принцип «фиксировать, а не сочинять». Однако здесь довольно широко представлены фольклорные материалы – сахва (легендарные исторические рассказы).

Также к еще одному не менее распространенному жанру прозы на ханмуне относятся ехэнги – путевые записки. В них в художественной форме описывались достопримечательности, красоты природы, в том числе люди, которые встречались во время путешествий. В дальнейшем этот вид жанра проник в корейскую поэзию.

Однако следует отметить, что началом корейской прозы на ханмуне стали пхэгвансосоль, объединивших в себе несколько жанров, которые были развиты в конце 12 – начале 17 веков. Литература пхэсольпредставляла собой авторские сборники, в состав которых входили произведения смешанного характера. Неофициальные истории и устное творчество являлись основой пхэсоль. В произведениях пхэсоль доминирует историческая тематика, ситуации описываются конкретно во времени и пространстве, героями являются реальные личности.Появляются развернутые повествования, которые посвящены судьбам героев, оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах в связи с событиями в стране. К таким событиям можно отнести нападение маньчжуров, правление жестокого государя. Авторы заимствовали жанры, выразительные и стилистические средства языка из народного творчества. Большинство авторов пхэсоль стремились сохранить для потомства тексты, которые дошли из прошлой эпохи или современные им. Данный вид литературы объединял в себе, прежде всего, произведения незначительных размеров – новеллу, предание, очерк, анекдот заметку, эссе [2., 68].

В 12 – 14 веках в противовес литературе пхэсоль в изящной прозе на ханмуне появляется абсолютно новый жанр – вымышленных биографий. Данный жанр состоял из

аллегорий, главными героями которых были персонифицированные предметы, растения, животные, которые предупреждали человека о зловещих пороках. Следует отметить, что традиции этого жанра можно заметить в позднесредневековой «высокой» прозе в 17-19 веках.

Также в корейской прозе 15- 16 веков расцвета достигает жанр повести на ханмуне. Развитие корейской прозы способствовало рождению художественной прозы более крупных жанров – повести и романа на корейском языке. Повести на корейском языке связаны, главным образом, с устным народным творчеством. Именно оттуда авторы черпали сюжеты, характеристики героев, систему поэтической образности, фантастический и назидательный элемент. При этом данным жанром были выработаны свои художественные приемы, к которым можно отнести зачин и пролог, с которых начиналось большинство повестей. Также еще одним приемом является прямолинейность развития действия и постепенное нарастание драматизма, при том конфликт всегда разрешался благополучно. В ранних повестях герой был представлен, как идеальная личность, но в позднее в повестях 19 века он становится более реалистичным. В этот период широкое распространение получила – повесть чон, в которой очень наглядно прослеживалась структура классической конфуцианской биографии. Произведения, относящиеся к этому жанру, разделялись на два основных типа, согласно с типами героев, представленных в них – социальных и асоциальных [3., 121].

Жанр романа на корейском языке возникает в 17 веке. Для этого жанра характерным является архитектоника, то есть отсутствие пролога и деления произведения на главы, а также для описания мужской и женской красот применялась нетрадиционная символика. Чаще всего такое произведение было достаточно крупным и имело разветвленный сюжет. Автор внимание уделял, прежде всего, действию и интриге. В корейской литературе появление романа связано с именем Ким Манчжуна, который был ведущим литератором 17 века. Ким Манчжун написал два романа – один на корейском языке, другой на китайском языке. Эти произведения, принадлежавшие к двум разным типам «социальному роману» и «роману – сон», в дальнейшем станут основой развития романа в корейской прозе. В этих типах романа основное место отводится вопросам социальной гармонии и месту человека в мире [4., 168]. На первом месте в «социальном романе» представлены проблемы общества и семьи, а в «романах – снах» раскрывается идея иллюзорности земной жизни человека и его мирских устремлений и желаний. В связи с этим формируются различные типы героев. Герой, в первом случае, сохраняет в любых обстоятельствах причастность образцу, который задуман конфуцианской традицией. В свою очередь, герой второго типа романа обращен в свой внутренний мир. Таким образом, в романах представлены два различных типа жизненного пути человека: государственная служба или отказ от карьеры, жизнь в обществе, путь совершенствования.

В этот период многие авторы пишут на двух языках: китайском и корейском. Следует отметить, что литература на корейском. Следует отметить, что литература на китайском языке и литература на корейском языке охвачены сходными процессами, при этом некоторые становятся предвестниками перехода от традиционной литературы к новой, формирование направлений, получивших развитие и в современной литературе.

В период культурно – просветительного движения конца 19 – начала 20 века возникли произведения синсоль, которые стали переходной формой от старых к современным жанрам корейской прозы. Характерной для этих произведений была антифеодалная направленность, сложность сюжета и индивидуализация характеров героев.

Результаты. Рассмотрев основные периоды развития корейской прозы, остановимся более подробно на поэтике корейской прозы 17 – 18 веков. Для прозы этого периода

характерным является традиция схематичного построения сюжета, который обусловлен культурно – исторической ситуацией и мировоззренческой ориентацией писателей. Объяснить односторонность, характерную для произведений данного периода можно догматической узостью, которая сформирована эпохой аморфного и бесформенного мышления и его самовыражением. Каждый жанр в литературе действует в качестве реальной исторической силы, что определяет ценность корейской литературы, которая сохранила свои традиции и самобытность в стремлении к гармонии с природой и обществом. Также следует отметить, что на корейскую литературу этого периода влияние оказывали сразу три религии: конфуцианство, даосизм и буддизм, что, безусловно, также оставило в ней определенный след.

В этот период литература, решая национальные задачи, претерпевает существенные преобразования. В стране стали заметны существенные сдвиги в идеологической, экономической и культурной жизни, хотя она все также оставалась аграрно – феодальной страной. Следует отметить, что развитию просветительного движения в стране способствовала определенная национально – историческая почва, общественные и социально – экономические сдвиги и достижения предшествующих веков, а также зарубежные научно – технические достижения Китая и Западной Европы. В связи, с чем в этот период наблюдается стремительное развитие реалистических элементов и в произведениях прозы [5]. Как уже отмечалось, в этот период зарождаются такие национальные жанры прозы больших повествовательных форм, как дневники на корейском языке и романы. Из Китая внедряются следующие жанры: нок (трактаты), чон (биография), ки (записи).

Жанр пхэсол в 18 веке характеризовался разнообразием историй абсолютно разной тематики, сюда можно отнести и сухое сообщение, и объемные рассказы об одном или нескольких персонажах. Например, «Смешные истории о духе пхэгван», автором которых был О Сукквана. В сборнике были представлены занимательные истории о принце, абсолютно далекого от проблем, который постоянно попадал в весьма комичные ситуации. Еще одним произведением в жанре пхэсол является сборник «Разные рассказы Страны, что к востоку от моря». В сборнике автор, ЧхонЙе, описывает различные забавные истории о проделках обманщика, большинство из которых имели назидательный характер. Также в свой сборник автор включил рассказ с несколькими персонажами, сюжет которого построен на реальной жизненной истории бедной девушки, насильно отданной в наложницы.

Особенно следует отметить Лю Мони́на, который оставил в литературе этого периода довольно заметный след. Он в своем собрании пхэсол «Простые рассказы Оу» построил свою концепцию построения: с малых форм рассказов к более объемным с несколькими персонажами. Свои сюжеты автор берет из реальной жизни, раскрывая героя и в позитивном и негативном плане. В рассказах четко прослеживается отношение автора к герою. Во все свои рассказы ЛюМонин вносит нотку поучения и назидания.

В этот период жанр сосоль отделяется от пхэсол и приобретает самостоятельность. Жанр обогатился новыми формами художественного осмысления ценностей, которые затрагивают сострадание, истину, неприятие фальши и насилия, передачи реальной жизни с проекцией на действительность. Содержательный уровень произведений также изменился. Теперь акцент делается на социальных проблемах, специфики жизни народа, на социально – нравственном облике героев. В своих произведениях авторы обращаются к фольклорным традициям с целью передать прозаическую действительность с учетом всех ее негативных явлений и противоречий.

Герои этого жанра, попадая в различные жизненные ситуации, обнажают всю свою суть и свои ценности. Так, один из героев ЧхонЙе блеск на воде принял за золото, а добравшись до него, обнаружил, что это всего лишь собачий помет. Рассказы «Разные

рассказы Страны, что к востоку от моря» независимо от своего объема представляют собой единое целое, поскольку доносят до читателя основную идею автора – изменить нравы. Особое внимание автор в своих произведениях уделяет, прежде всего, человеческой жизни.

Свое начало корейская проза, которая стремительно развивалась вопреки препятствию господствующего класса и королевской власти, в этом жанре берет от «Летописи Имиджинской войны», автор которой неизвестен, однако необходимо отметить, что он весьма художественно переработал народные легенды и сказания о героях и событиях войны. Характерным для произведений, созданных в этом жанре («Повесть о ЧхунХян», «Повесть о Хон Кильдоне») являются вопросы социального характера, неравенство, восхваление женской верности, назидательное использование фольклора. Центральным звеном сюжета произведений практически всегда выступало событие, выявляющее негативные стороны общественных отношений и отношения самого автора к ним.

Произведения носили характер жизнеописаний, в них раскрывался внутренний мир частная жизнь человека. И именно это стало основой для появления в корейской прозе – повести и романа. Повесть обозначалась термином чон, отличительной особенностью которого являлась прозаическая форма, значительный объем, наличие сюжета, авторские отступления, присутствие в тексте поэтических отрывков, описания пейзажей. Так, в самом названии «Повести о Хон Кильдоне», написанной Хо Гюном в виде жизнеописания, термин чон готовит читателя к тому, что герой повести – это необычный человек, с незаурядными способностями и добродетельными качествами. Иными словами, термин чон указывает, прежде всего, на необыкновенность героя.

Также в жанре чон написаны произведения на тему семьи и любви. Особенность таких произведений заключалась в том, что в них отсутствовала личная оценка автора поступков героев. Относящаяся к этому жанру повесть «Повесть о Хон Кильдоне» является лучшим произведением Хо Гюна. В повести описана картина социальной действительности – бедственное положение народа и паразитизм чиновников, дворян, духовенства. Автор в качестве защитника выделил Хон Гильдона, при этом наделил весь народ чертами героя. С детства Хон Гильдон поставлен в униженное положение в семье, поскольку он был сыном янбана и наложницы. В соответствии с законом феодальной морали у него нет никаких прав, он даже своего отца был не вправе называть отцом. Героя возмущают дикие обычаи и моральные нормы общества. Он возглавил «партию бедноты», став выразителем народных чаяний и социального протеста. Хон Гильдон со своими людьми нападает на буддийский монастырь, чванливую знать, а отнятое добро раздает беднякам. На острове «Юльдо» он создает идеальное государство, став его королем, гуманным и справедливым. Данная повесть представляет собой социально – утопическое произведение, в нем впервые противопоставлены общественные силы, показан борющийся и протестующий народ, предлагается выход из противоречий, хотя и утопический. Автором было выражено настроение, а также предрассудки народа, который верил в доброго и справедливого короля. В повести присутствуют особенности жизни корейцев – многоженство, конфуцианская этика, культ предков.

Для создания анонимной «Повести о Пакси» тало нашествие маньчжуров на Корею. Данное произведение является, прежде всего, патриотическим. Волшебница Пакси, которая наделена чудодейственной силой, является героиней повести – это собирательный образ корейских патриотов, отстаивавших наравне с мужчинами независимость и свободу во время Имиджинской войны и нашествия маньчжуров. Она, обладая сверхъестественной силой, спасает родину от нашествия врагов. В повести представлены реальные исторические личности – это Ли Си Бэк, передовой деятель, и ЛимЧенЕн, выдающийся полководец. В повести утверждаются идеи мира и обличаются

захватнические войны.

Особого внимания заслуживает повесть КвонПхиля «История Чу» особенностью авторских приемов развития сюжета. Центральное место в повести занимает любовный треугольник, состоящий из двух девушек и одного молодого человека. События в повести представлены динамично, рассказ раскрывает суть человеческих отношений, мысли каждого героя, разъясняет причины чувств и их истинность. Описывая героев и излагая события, автор использует сюжет из китайской литературы, при этом преподнося его по – своему.

В этом жанре написаны многие корейские повести. Например, «Повесть о ЧхунХян» и «Повесть о СимЧхон». Героями произведений являются личности, которые совершают какой - то значимый поступок или, напротив, пренебрегают нормами поведения, установленными в обществе. Для этого жанра присущим является бесконфликтность, приверженность устоям общества, покорность судьбе. Поскольку в большинстве повестей жанра чон акцент делается на социальной проблеме, то и сюжет строится на социальной гармонии общества и человека, то есть в духе конфуцианских представлений о поведении человека. При этом следует отметить, что в повестях присутствует и даосское понимание мира: гармония в мире обеспечивается при соблюдении установленных небом и природой норм.

Классическая «Повесть о Сим Чхон» завоевала всенародную любовь. Эта повесть является лирико – драматической и содержит незначительные элементы комизма, чудесного и сказочно – фантастические мотивы, занимающие в ней существенное место. Повесть является гуманистическим произведением, прославляющим высокую самоотверженную любовь. Герои повести – это простые обездоленные люди. Сим ХакКю ослеп еще в юности, но судьба подарила ему добродетельную и хорошую жену. Рождение их дочери Сим Чхон стоило матери жизни, и отец сам растил дочь, которая в пятнадцать лет расцвела так, что слава об ее добродетели и красоте распространилась за пределы села. Однажды обеспокоенный отец вышел навстречу Сим Чхон, ушедшей за милостыней в деревню, и провалился в канаву, из которой его вытащил проходивший мимо буддийский монах. Монах сказал спасенному, что Будда может вернуть ему зрение, если он пожертвует 300 мешков риса. И это стало мечтой старика. В это время в село приехали купцы – мореплаватели с целью купить для жертвоприношения целомудренную и красивую девушку. Сим Чхон, зная о мечте отца, продала себя купцам. За свой моральный подвиг девушка была вознаграждена – она стала королевой, а радость при звуке голоса, вернувшейся дочери, возвратила зрение старику.

«Повесть о ЧхунХян» представляет лучший художественный памятник, который воссоздал разложение феодального общества. Интересным эпизодом, который демонстрирует сплоченность крестьян, является их встреча с королевским ревизором Ли Монненом. Они дружно наступают на ревизора за мнимое оскорбление ЧхунХян, и он молит о пощаде. Наиболее рельефным из всех образов повести представлен панча Ли Моннено. Безымянный наперстник являясь самым любимым корейским читателям, описан хитроумным, высокоодаренным, наделенным чувством юмора. Он в отличие от многих подобных персонажей корейской литературы, пассивных и покорных, с господином разговаривает как равный, соревнуется с ним в красноречии и поучает его житейской мудрости. В повести просветительские идеи отражение нашли в критике господствующего класса, предрассудков и в защите интересов народа. История о верности Чхунхян [б., 60].

Характерной чертой корейской прозы 17 – 18 веков является тема войны с Японией, которой были посвящены исторические дневники, записи, рассказы, объединенные под одним названием Имчжин нок. Это бессюжетное произведение, которое содержит связанные между собой хронологически или тематически, отдельные истории. Наряду с

дневниками, посвященными военной теме, в этот период были также встречаются дневники, в которых описываются впечатления об увиденном во время путешествий. К таким дневникам можно отнести « Записки о путешествии к горе Пэктусан» Пак Чона, «Повседневные записи, сделанные в горах» ЧонСихона, «Повседневные записи правления Кванхэ – Гуна» Хван Хека, «Повседневные записи Соктана» Ли И. В перечисленных дневниках воспевались красивые пейзажи, описывалась жизнь местного населения, жестокость правления и положения в стране.

Семнадцатый век стал началом зарождения традиционного корейского романа. Автором первых сюжетных произведений, как уже отмечалось, является Ким Манчжуна, написавший два многоплановых романа – «Облаченный сон девяти»(Ким Манджун. 1961) и «Скитания госпожи Са по югу». Данного автора можно назвать первым прозаиком, который в художественной форме отразил острые проблемы эпохи, раскрыл внутренний мир персонажей. Новая писательская манера и жанровое решение проблемы, которые проявились в многоплановости сюжета, применение новых оригинальных форм отображения героев, их внутреннего мира, а также новых повествовательных возможностей содействовали укреплению данного жанра в творчестве других продолжателей этого жанра в корейской литературе. Среди таких авторов можно назвать Пак ЧиВоно, корейского писателя 18 Века и многих других, прослеживались идеи процветания и прогресса народа, всестороннего развития личности, жестокость и бездеятельность правящего класса.

Закключение. В статье мы рассмотрели основные этапы становления корейской литературы, и в частности, классической корейской прозы. В заключении, хотелось бы сказать, что до нас дошло небольшое количество источников, традиционная корейская литература поражает своим разнообразием жанров и тем. Несмотря на огромное влияние Китая и конфуцианства, корейцам удалось сохранить самобытные черты своей литературы.

Список использованной литературы

1. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика. – М., 1980
2. Елисеев Д.Д. Корейская средневековая литература пхэсоль. М. 1968
3. Троцевич Ф. Ф. Корейская средневековая повесть. М. : Наука, 1975. – 264 с.
4. Троцевич А. Ф. История корейской традиционной литературы (до XX в.) – СПб.: Изд-во С. – Петерб. Ун-та. – 323 с.
5. Иванова В.И. Корейская проза просветительского периода. М. 1973.
6. История о верности Чхунхян. Средневековые корейские повести. М. 1960.
7. Ким Манджун. Облачный сон девяти. Перевод Артемьевой В. и Грачкова Г. М.-Л.1961.

МРНТИ 17.82.31

Б.М.Сұлтанова¹

¹ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ МЕМУАРЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ, РОМАН-ЭССЕНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

XX, XXI ғасырларда роман-эссе, мемуарлық шығармалар әдебиетшілердің ғана емес, қарапайым оқырманның қызығушылығын оятты. Оның ерекше дамуы, түрлі жанрлық элементтердің араласуы, түрлі коммуникативті стратегияларды қолдану кәсіби әдебиетшіден бастап, қалың оқырманның роман-эссеге және мемуарлық шығармаларға деген қызығушылықты арттырғаны сөзсіз.

Қазақ әдебиетіндегі мемуар, эссе, естеліктер әлемдік әдебиеттегі дәстүрлерге бағдар ұстанғаны даусыз. Әлемдік әдебиеттегі үлгілерді саралай отырып, ұлттық ерекшеліктер негізінде өркен жайып қана қоймай, жақсы дамыды. Мемуарлар, роман-эссе, естеліктер көптеп жазылған соң оны зерттеудің де қазіргі әдебиеттану ғылымында маңызы артып отырғаны белгілі. Сондықтан осы саладағы зерттеулерге тоқталу, бары мен жоғын саралау бүгінгі әдебиеттанушы ғалымдардың басты міндеттерінің бірі. Мақалада мемуарлардың, роман-эссенің әдебиетіміздегі эволюциялық дамуы мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: Қазақ әдебиеті, мемуар, эссе, роман, жанр, автобиография, ғұмырнамалық шығарма.

Б. М. Сұлтанова¹

¹Казахский Национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКИХ МЕМУАРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ, РОМАНА-ЭССЕ

Аннотация

В XX и XXI веке жанр роман-эссе и мемуарные произведения приобрели необычайную популярность. Его бурный расцвет, множественность вариантов, способность синтезировать разнообразные жанровые элементы, использовать различные коммуникативные стратегии - всё это способствует повышенному интересу к роман-эссе и мемуарам.

В казахской литературе неизбежно сохранить традиции в мемуарах, эссе, воспоминаниях, мировой литературе. Анализируя образцы мировой литературы, они развивались только на основе национальных особенностей. В современной литературоведческой науке большое значение имеет написание мемуаров, романов-эссе, воспоминаний. Поэтому одной из главных задач сегодняшних ученых-литературоведов является прекращение исследований в этой области, анализ наличия. В статье рассматривается эволюция роман-эссе и мемуарные произведения в казахской прозе.

Ключевые слова: Казахская литература, мемуары, эссе, роман, жанр, автобиография.

В.М. Sultanova¹

¹ Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

HISTORY OF DEVELOPMENT OF KAZAKH MEMOIR WORKS AND ROMAN-ESSAY

Abstract

In the XX and XXI centuries, the genre of novel-essay and memoir works gained extraordinary popularity. His rapid flourishing, the multiplicity of options, the ability to synthesize a variety of genre elements, use of different communication strategies - all this contributes to the increased interest in the novel, essay and memoirs.

In Kazakh literature, it is inevitable to preserve traditions in memoirs, essays and world literature. Analyzing samples of world literature, they developed only based on national characteristics. In modern literary science, writing memoirs, novels and essays are great importance. Therefore, one of the main tasks for today's literary scholars is to stop research in this area, to analyze the availability. The article discusses the evolution of the novel-essay and memoirs in Kazakh prose.

Keywords: Kazakh literature, memoirs, essays, novel, genre, autobiography.

Кіріспе. Жалпы мемуарлық әдебиеттің, роман-эссенің негізінен ғасырлар тоғысында ерекше қарқынмен дамитындығын айтады зерттеушілер. Әдебиетте, өнер адамдарында эсселер, естелік кітаптар, мемуарлар, ғұмырбаяндық туындылар өзі және шығармашылығы, қатарлас қаламгерлер туралы жазу үрдісі бұрыннан бар. Тіпті ежелден бар деуге болады.

Осы жанрдың тууы, дамуы туралы зерттеулерге назар аударғанда атауы туралы пікір алуан түрлі болса, қазақ әдебиетінің тарихында мемуарлық шығармалардың, эссенің, роман-эссенің пайда болуы, дамуы туралы пікірлердің де сан түрлі екендігіне көз жеткіздік.

Әдістеме. Мақаланы жазу барысында әдеби талдау, жинақтау, жүйелеу, салыстыра зерттеу, тарихисалыстырмалы әдістер қолданылды.

Талқылау. Мемуарлық шығармаларды зерттеген Н.Б.Ақыш «Қазақ мемуарлық романы» монографиясында жанрға тән көркемдік ерекшеліктерге кеңінен тоқталады. Ғалым қазақ мемуарлық романының тарихын, басталуын С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романынан, С.Мұқановтың «Өмір мектебі» мемуарлық романынан басталатындығын айтады. Ғалым сонымен қатар мемуарлар мен эссенің жанрының бастауында тұрған М.Х.Дулатидың «Тарих-и Рашиди» атты көлемді туындысының қазақ әдебиетінде ғана емес, әлем әдебиетінің тарихындағы маңызына тоқталады. Ғалым, жазушы Н.Ақыш бұл еңбектің әдеби, көркем шығарма болып есептелгенімен, оның тарихи құндылығы, деректілік сипатыбасым және аса маңызды екендігін, еңбекте фактілер мен деректер аса мол берілгендігін айтып өтеді. Сонымен қатар ғалым бұл еңбектің «бұл бүгінгі қазақ әдеби тілінен алыс парсы тілінде жазылған. Авторы қазақ болғанымен, тілі бөтен және баяндалатын оқиғалардың басым көпшілігі қазақ тарихына тікелей қатысы шамалы жайлар екендігін де ескеруге тура келмек. зақ мемуарлық романдарының ешқайсысына «Тарих-и Рашиди» белгілі бір ықпал жасай алды деп тұжырымдауға негіз жоқ» [1, 14]. деген пікір айтады.

Кәкенова Ә. «Батыс әдебиеті ғана емес, одан да бұрын дүние есігін ашқан, тамырын тереңнен тартқан түбі бір түрік жұртының да ежелгі әдебиет үлгілерін зерделей қарар болсақ, ғұмырбаяндық үлгі үрдісін алыстан іздемей-ақ Тоныкөк, Білге қағанның тасқа қашаған жазбаларынан, XI ғасырда ел аралап көркем сөз өрнектерін тізген Махмұт Қашқари мен орта ғасырларда-ақ адалдықты, әділдікті туындысында ту етіп көтерген Ж.Баласағұнның мұраларынан да табарымыз анық» [2, 16]. - деген қорытынды жасаған. Ғалым Кәкенова Әселдің мемуарлық шығармалардың бастау арналары туралы пікірлері дұрыс деп есептейміз.

Одан кейін роман-эссе табиғатын, жанрлық ерекшелігін тереңдете, арнайы зерттеген - Балтабаева Н. Ғалым өз зерттеуінде «Романда шығарманың сюжеті характерлер дамуының қисынынан, кейіпкерлердің өзара қарым-қатынасынан туындаса, эсседе сюжет түйсікке негізделеді. Бұған еркін форма – шексіздік тән. Міне осы сипат роман және эссенің тұтасуына, бір жанрға айналуына, оның жеке жанр ретінде оқшаулануына алып келді» [3, 18]. - деген ғылыми маңызды тұжырымдар жасаған.

«Мемуар жанрының туу тарихы ерте дәуірлерден басталады дейді, бірақ, шын мәніндегі мемуар жанрының жетілу, қалыптасу кезеңдері - ХҮІІІ ғасыр мен ХХ ғасыр аралығы» [5, 128] - дейді ғалым Меңдігүл Шындалиева.

Одан әрі ғалым Шындалиева М. қазақ әдебиетінің тарихында мемуарлық жанрдың ерте кезден бар екендігін айтады да мемуарлық шығарманың тарихын Н.Ақыш тәрізді Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С.Мұқановтың «Менің мектептерімінен» бастайды. Жалпы алғанда Ғабиден Мұстафиннің «Ой әуендері», «Сыр дәптері», М.Қаратаевтың «Көргенім мен көңілдегім», Медеу Сәрсекеевтің «Сәтбаев», Қабдеш Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние», Сафуан Шаймерденовтің «Ағалардың алақаны», Мұзафар Әлімбаевтың «Көңіл күнделігінен», Асанәлі Әшімұлының «Майраның әні»,

Әлібек Асқаровтың «Мұнар тауды, мұзарт шыңды аңсаймын» т.б. шығармаларды өмір, әдебиет, мәдениет тарихы, ақын-жазушы, өнер адамдары туралы ой толғайтын мемуарлық сарындағы көркем шығармалар деп атаған ғалым М. Шындалиева.

Мемуар, эссе туралы «Жазба шежіре – көркем әдебиеттің бастауы» мақаласында ғалым Тоекина Б. С. маңызды пікірлер айтқан. Ғалым «Жалпы ғұмырнамалық-мемуарлық сипаттағы туындылардың қашан пайда болғандығын межелесек, әлем әдебиетінде алғаш рет б.з.б. XIV ғасырда Мысырда және батыстағы бізге дейінгі мыңжылдықтың соңындағы александриялық жазбалардан бастау алады. Орта Азия халықтары әдебиетіндегі прозалық үлгідегі мемуарлық-ғұмырнамалық жанрдың дамуына «Бабырнама», «Бадаи ал-вакаи и Рашиди» сынды шежірелік-тарихнамалық мұралардың авторлары зор ықпал етті деуге негіз бар» [6] дейді ғалым Тоекина Б. С. Ғалым одан әрі мақаласында «Бабырнама», «Бадаи ал-вакаи», «Тарих-и Рашиди» атты және т.б. туындылардың Автобиографиялық-мемуарлық шығармаларға жататындығын айтады. Бұл туындылардың мемуарлық шығармаларға тән жанрлар синтезі тұрғысынан қарастырылуы тиіс екендігін айтады. Ғалым Б.С. Тоекинаның айтуынша шежірелерден, әңгіме, саяхатнама, күнделік, ғұмырнама, эссе, хроника сынды жанрлардың бір-бірімен араласып, үйлесіп, бірін-бірі толықтырып, тоғысып жатқанын байқауға болады деп жанрдың синкреттілігі туралы орынды тұжырым жасаған. «Әуезе түрлерін жинақтап-тоғыстырған синтездік тұрпатты белгілерді көне дәуірден бастап соңғы орта ғасырларға дейін, тіпті кейбір тарихи романдарда бүгінге дейін ұласқан поэтикалық заңдылықтардың бірі десе де болады» - дейді ғалым өз пікірін одан әрі дәйектей түсіп. Шынында да шежірелер, әңгіме, саяхатнама, күнделік, ғұмырнама, эссе, хроника тәрізді жанрлардың бірімен-бірі араласып, үйлесіп, бірін-бірі толықтырып, тоғысып жатқан синтезді жанр екендігіне көзіміз жетті.

Несіпбергенова Ә. «Қазақ әдебиетіндегі мемуарлық шығармалар төркіні» атты мақаласында автор мемуарлық шығармалардың жанрлық табиғаты, ерекшелігі туралы арнайы зерттеу еңбектің жоқ екендігін айтадыдағы мақалада «таза мемуарлық шығармалар мен мемуарға жақын болып келетін естелік туындылар арнайы зерттеуді, мазмұндық, идеалық-көркемдік тұрғыдан ара жігін ажырата отырып сипаттауды қажет етеді» [7] дейді. Автор мемуарлық шығармалардағы автор, бас кейіпкер, оның шығармадағы көрінуі, автор мен бас кейіпкер арақатынасы мәселелеріне тоқталған, маңызды пікірлерін ортаға салған. Автор мақала атауын «Қазақ әдебиетіндегі мемуарлық шығармалар төркіні» деп атағанмен мемуарлардың төркіні туралы айтуды жөн санамаған секілді.

Біз жоғарыда келтірген пікірлерден мемуарлық шығармалардың жанрлық табиғаты, өзіндік ерекшелігі, туу, даму кезеңдері туралы қазақ әдебиеттанушы ғалымдарының ортақ тоқтамға келіп, тиянақты тұжырым жасамағандығын байқауға болады. Орыс әдебиетіндегі эссе, мемуарлық шығармалардың шығу тегі, төркіні туралы зерттеулерге шолу жасағанда да орыс әдебиеттану ғылымында әр түрлі пікірлердің бар екендігін байқадық.

Ресейде 1934 жылы шыққан төңкеріске дейінгі әдеби энциклопедиядағы мақаласында В. Дынник «мемуарлық шығармалардың даму тарихы» туралы еңбектің жоқ екендігін айтады. 1974 жылы Мәскеуде тұңғыш рет мемуарлық шығармалардың мәселелерін талқылауға арналған дөңгелек үстелден кейін ғана мемуарлық шығармалар жан-жақты зерттеле бастағандығын зерттеулер көрсетіп отыр. Мемуарлық шығармаларды Франция, Ресей әдебиеттану ғылымы ғана емес, саясаттану, тарих, деректану ғылымдары жан-жақты зерттеп жатқандығын зерттеу еңбектер көрсетіп отыр.

Жалпы роман-эссе, мемуарлық шығармалардың (эссе, ғұмырбаяндық шығармалар) эволюциясына көз тастағанда бірнеше кезеңдерден өткендігін аңғардық.

Нәтиже. I кезең – Ежелгі дәуірде және орта ғасырлардағы әдебиет. Негізінде бұл кезеңде жанр шарттарына толық жауап беретін мемуарлар болмағанмен, далалық еуразия

туралы, Қыпшақ даласы туралы шетелдік саяхатшылардың күнделіктерін, жазбаларын, ежелгі қытай жылнамаларын мемуар, эссеге жақын жазбалар деуге болады. Бұл жазбаларды жанр шарттарына толық жауап беретін таза мемуарлар деуге келмейді. Олар эпистолярлық, жылнамалық, публицистикалық сипаттағы жазбалар.

Белгілі жазушы, тарих жайындағы білімі мұхиттан да терең Мұхтар Мағауиннің «Шыңғыс хан» деректі тарихи хикаясында «Шыңғыс хан заманы, Хорезм империясының күйреуі және соған жалғас оқиғалар турасында жазылған бірден-бір еңбек – Шихаб-ад-Дин ән-Нәсауидың «Жәләл-әд-Дин сұлтанның ғұмырбаяны» атты кітабы болып табылады. Атаулы шежірешінің өз көзімен көріп, өзі тікелей куә болған естелік-хикаяттары негізінде Мұсылман тарихнамасындағы, Шыңғыс ханға тікелей қатысты ең маңызды үш нұсқаның бірі дер едік» деп Шихаб-ад-Дин ән-Нәсауидың «Жәләл-әд-Дин сұлтанның ғұмырбаяны» атты шығармаға айрықша маңыз береді.

Бұл еңбектен кейін жазушы Қытай жылнамашысы Чжао Хунның «Мэн-да бэй-лу» еңбегіне тоқталады. Еңбек «шағын көлеміне қарамастан, шынында да көшпенді жұрттың ірік, нақты, ұтырлы жазылған, біршама толық әрі жан-жақты сыпаттамасы. Өзі «татар» деп атаған қауымның өткен тарихы, бүгінгі болмысы, түр-тұлға, мінез, әдет-ғұрып ерекшеліктері бажайлап көрсетілген. «Татар императоры» Шыңғыс ханның ғұмырбаянына қатысты деректер, оның кескін-кейпі, мінез-құлқы турасында соны, тосын мағлұматтар бар. Өзін қабыл алған ұлыс-бегі (қытайша го-ван) Мұқалы төңірегінде тағы біршама ақпарат. Әлбетте, «Толық сыпаттамада» Еке Моғұл ұлысының бар болмысы, көшпенділер тұрмысының барлық саласы қамтылмаған, барлаушы саясаткер Сұң өкіметіне, екі ел арасындағы болашақ қатынас орайына қажетті саналған жайыттарға баса назар аударады. Әсіресе әскер ісі, шаруашылық жөні, Шыңғыс ханның әулет-жұрағаты, елдің басқару жүйесі мен ұлық кісілері. Сапар-нама емес, әлеуметтік, саяси және әскери таным мақсатында, қытай жұртының дамыған, қалыпты ақпарат дәстүрімен, нұсқаушы, жетекші құрал ретінде, нақты қолданыс үшін жазылған ресми, есепті баяндама (қасабат) болғандықтан, мұнда келтірілген арнайы деректердің шынайы ақиқаты күмән туғызбауға тиіс. Шыңғыс ханның жеке басына қатысты, ұлыс жұртының өзіндік танымы турасындағы, кейінгі кейбір зерттеушілерге күмәнді көрінген деректердің барлығын да Чжао Хун көптеген көріс, нақты кеңестер үстінде, Мұқалы-нояннан және әскери Ордадағы басқа да ұлық, қолбасылардың әңгімесінен өз құлағымен естігенін және мемлекет үшін маңызды ақпарат ретінде өз қолымен қағазға түсіргенін айғақтап жатудың өзі артық» [8, 164]. дейді жазушы.

Саяхат кітабында көне заман суреті нақты бедерленген. Жүрген жол сыпаты, әрқилы ауа райы, байтақ жер бедері, қилы табиғат, әртүрлі халықтар жөні, әсіресе, көшпенді дала жұртының тұрмыс-жайы, мінез-құлық, әдет-ғұрпы, сән-салтанаты байыпталады. Ұлы Даладағы ұлық кісілердің көшпенді Ордаларының сыпаты, ескілікті, қираған қалалар кейпі, Шығыс Түркістан ахуалы, Мәуреннахр жағдайы, Бесбалық, Алмалық, Сайрам, Самарқанд және басқа да қалалар туралы байыпты, мәнді деректер таңбаланған. Өткен соғыс ізі, қырғын ұрыстар болған, ақсөңке сүйектер шашылған майдан алаңдары

көрініс

табады.

«Батысқа саяхат» жазбаларының ең бір құнды жері – дана қарттың Шыңғыс ханмен көріс сәттері, екеу-ара әңгімелері сыпатталған тұстар. Ұлы қағанның ақыл-парасаты, кең, ұстамды, кесек мінезімен қатар, адамдық ізгі кейпі айқын танылады. Сондай-ақ, Шыңғыс хан төңірегіндегі алпауыт тұлғалардың біразы – керей Шыңқай, шүршіт Лю Чжун-лу, кидан Елюй Ахай және басқа да аралас, біліс кісілер жөнінде шынайы мағлұмат бар.

Шыңғыс ханның Чаң Чуньге жолдаған жарлық-хаттары, Чаң Чуннің бір реткі жауабы және қағанның қайтар жол үстіндегі Кемелге қоштасу сәлемі – жиыны эпистолярлық алты құжат сақталған. Әлбетте, қытай тілінде. Шыңғыс хан қытай тілін білмейді, Әулие қартпен үнемі аралық тілмаш арқылы сөйлескен, тиесілі жазбалар да қытай тілді

хатшылар қолынан шығады, бірақ әміршінің өз аузынан, нақты өз сөзімен. Қайткенде де бұл ескерткіш нұсқалардан ұлы қағанның биік рухы айқын аңғарылады» [8, 193 б.]. - деп өте құнды мәліметтерді келтіреді ұлы жазушы М.Мағауин. М.Мағауин «Шыңғыс хан» деректі тарихи хикаясында бұл кезең туралы, Ұлы даладағы тарихи оқиғалар, белгілі тұлғалар туралы өз көзімен көргенін жазған саяхатшылардың көптеген маңызды еңбектеріне тоқталған. Оның бәріне тоқталуды жөн көрмедік.

II кезең - XII – XVI ғасырлар аралығын қамтиды. Бұл кезеңде Ұлы Дала туралы, Қыпшақтар туралы, Алтын Орда туралы шет елдіктер мен қатар түріктердің өздері жазған жазбалары. Бұған Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама», Зейн ад-дин Васиридің «Бадаи ал-вакаи» тәжік жазушысы, Мұхаммед Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди», Өтеміс қажының «Шыңғыснама» (16 ғ-дың орта кезінде жазылған, Хорезм тарихшысы Өтеміс қажының түрік тілінде жазған тарихи [шығармасы](#)), Камал ад-дин Бинаидың(парсы) «Шайбанинама», «Тауарих-и гузида-йи нусрат-нама», Ғұлам Шәдінің «Фатх-нама», Әбілғазы Баһадүр Ханның «Шажара-и түрк» сынды және т.б. көптеген туындыларды жатқызуға болады. Қожамқұл бек Бахидің «Тарих-и-Қыпшағын», (Балжан Сәкенқызы. Жазба шежіре – көркем әдебиеттің бастауы)

Ш.Уәлиханов: «Тарих-и Рашиди» екі бөлімнен тұрады: оның бірінші бөлімінде Тоғлық Темірден бастап Рашидке дейінгі Қашқар хандарының тарихы баяндалады, ал екінші бөлімі мемуарлық сипатта жазылған деп атап өтеді. Демек Ш.Уәлиханов «Тарих-и Рашидидің» тарихилық және мемуарлық сипатын, қазіргі тілмен айтқанда, жанрлық табиғатын да дәл анықтап береді

III кезең - XVII - XIX ғасырлар. Қадырғали Қосымұлының «Жамиғ-ат тауарих» атты еңбегі. Бұл 17 ғасырда жазылған шежіре. Содан кейін XIX ғасырда Ж.М. Көпейұлының «Сапар өлеңдері. Ташкент сапары», Ш.Уәлихановтың «Ыстықкөл сапарының күнделігі 1856 ж.» еңбектері, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұтылғанның өмірі» шығармасы жатады. Бұл кезең дұрыстап зерттеуді қажет етеді.

IV кезең - XX ғасыр. Бұл қазақ әдебиетінде роман-эссе, мемуар жанрының есейген, қанаттанған, дамыған, өркендеген кезеңі деуге болады. Бұл кезеңде алдымен ауызға алынатыны С.Сейфулиннің «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесі, С.Мұқановтың «Өмір мектебі» мемуарлық романы. Екі шығармада тарихи-этнографиялық деталь, штрих, шынайы суретке тұнып тұр. Халқымыздың сол кездегі аумалы төкпелі тағдырын, феодалдық, капиталистік, социалистік қоғамның бар келбетін, сол дәуірдегі тарихи тұлғаларды, тарихи оқиғаларды шығармаларында молынан берген.

Қорытынды.

Қорыта келгенде XX ғасырдың басында С.Сейфулиннің «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесі, С.Мұқановтың «Өмір мектебі» мемуарлық романы жазылғаннан бастап роман-эссе, мемуарлар сыншылардың, зерттеушілердің назарына іліне бастайды. Арнайы зерттеу Н.Ақыштың «Қазақ мемуарлық романы» монографиясынан басталғанымен 1927 жылы, С.Сейфулиннің «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесі туралы Н.Төркүловтың шағын сынынан басталады.

XXI ғасырдан бері қазақ роман-эссесі, мемуарлық шығармалары әдебиеттанушылар, тарихшылар, деректанушылардың арнайы зерттеу нысанына айналды. Болашақта зерттеу қанатын жая түсетініне сеніміміз мол.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ақыш Н.Б. Қазақ мемуарлық романы. Монография. - Алматы, 2010. 340 б.
2. Кәкенова Ә. Қазақ прозасындағы Мұхтар Әуезов бейнесі және шығармашылық тұлға концепциясы: фил. ғыл. канд. дис. қолжазбасы. – Алматы, 2010. 30 б.
3. Baltabaeva Nargiza, Genre Constituting Factors and the Nature of Essay / The Social Sciences 11 (22): 5445-5449, 2016, ISSN: 1818-5800, Medwell Journals, 2016

4. Шындалиева М. Публицистика жанрлары мен пішіндері. – Астана, 2012. 186 б.
5. Токина Б. С. Жазба шежіре – көркем әдебиеттің бастауы // abai.kz/post/15017
6. Несіпбергенова Ә. Қазақ әдебиетіндегі мемуарлық шығармалар төркіні // <http://www.rusnauka.com>
7. Мағауин М. Шыңғыс хан. – Алматы: Дәуір, 2011. 408 б.
9. Қазыбек М. Қазақтарихыжәне «Тарих-и Рашиди» \\ Түркістан, 25.01.2018

МРНТИ 821.0:378

Г.Б.Тоқшылықова¹, Р.М.Кулахметова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

²МҚК Жоғары колледжі, Нұрсұлтан қ., Қазақстан

ТЫНЫМБАЙ НҰРМАҒАМБЕТОВТЫҢ «АЙҚАЙ» ПОВЕСІНДЕГІ ТҮРІКШІЛДІК МҰРАТ

Аңдатпа

Қазақтың жақсы мінезіне сүйсініп, жаман мінезін сынап отыратын жазушы Тынымбай Нұрмағамбетов шығармашылығында күрделі түйіндер мен күрмеулі мәселелер молынан ұшырасып отырады. Бүгінге дейін қаламгер шығармаларында ел тағдыры, ұлттың адамгершілік қасиеттері мен артықшылықтарын дәріптеп, деградациялануы сынды әлеуметтік ахуалдар кеңінен сөз болып келеді. Түркі халықтары мәдениетінің дамуы мен өзара үйлесімділігі арқылы келісім мен бірлікке қол жеткізген шақта дүниеге келген автордың “Айқай” повесінің мән-мағынасына бойлай отырып, түрікшілдік мұратына қызмет ететін еңбек ретінде танымыз. Қазақ әдебиетінде Мағжаннан кейінгі түрікшілдік тарихына тереңдеп бойлаған жазушы Т.Нұрмағамбетов деуге болады. Түрікшілдік идеясын өткен ғасыр басында көтерген Мағжан ақынның түркі халықтарының рухани және мәдени бірлігін жырлап өткені белгілі. Көреген ақын күштілермен, зорлықшылармен күресудің бірден-бір жолы – түркі халықтарының басын қосу, бірігу деп білді.

Кілт сөздер: ізгі мұрат, тәуелсіздік, түрікшілдік, түркі өркениеті, өркениеттер генезисі

Г.Б.Тоқшылықова¹, Р.М.Кулахметова²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

²МҚК Высший колледж, г.Нурсултан, Казахстан

ИДЕЯ ТЮРКИЗМА В ПОВЕСТИ «АЙКАЙ» («КРИК») ТЫНЫМБАЯ НУРМАГАМБЕТОВА

Аннотация

Писатель Тынымбай Нурмагамбетов, всегда восхвалявший лучшие черты своего народа и критиковавший его пороки, в своих произведениях размышляет над проблемами современного общества, размышляет о судьбе народа, восхваляет лучшие человеческие качества и достоинства, затрагивает такие социальные проблемы, как деградация нравственности. Его повесть «Айқай» как произведение, посвященного идеям тюркизма, появилось во времена согласия и единства, достигнутого через развитие и взаимосвязь культур тюркских народов. Можно сказать, что писатель Т.Нурмагамбетов после Мағжана Жумабаева, глубоко проник в историю тюрков. Известно, что именно Мағжан в начале прошлого столетия воспел духовное и культурное единство тюркского

народа и считал объединение тюркского народа единственным видом борьбы против насилия.

Ключевые слова: благая цель, независимость, тюркизм, тюркская цивилизация, генезис цивилизации

G.B.Tokshylykova¹, R.M.Kulakhmetova²

¹*Abai Kazakh national pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

²*MKK Higher College, Nursultan, Kazakhstan*

THE IDEA OF TURKISM IN THE NOVEL “AIKAY” (“SCREAM”) BY THYNYBAY NURMAGAMBETOV

Abstract

The writer Tynimbay Nurmagambetov, who has always praised the best features of his people and criticized his vices, reflects on the problems of modern society, reflects on the fate of the people, praises the best human qualities and dignity, touches upon social problems such as moral degradation. His novel “Aikai” as a work dedicated to the ideas of Turkism appeared in the time of harmony and unity achieved through the development and interconnection of cultures of Turkic peoples. We can say that the writer T. Nurmagambetov after Magzhan Zhumabaev, deeply penetrated the history of the Turks. It is known that at the beginning of the last century Magzhan sang the spiritual and cultural unity of the Turkic people and considered the unification of the Turkic people the only type of struggle against violence.

Keywords: good purpose, independence, Turkism, Turkic civilization, the genesis of civilization

Кіріспе. Асыл арман мен ізгі мұратқа жеткізер адалдықты, күрескерлікті әрбір адам алдымен өзінен бастауы қажет екенін ескерсек, Т.Нұрмағамбетов – әдебиет айдынында ары таза, еңбегі адал, жасандылық пен науқаншылдықтан бойын таза ұстайтын, атақ үшін емес оқырманның дүниетанымын кеңейтіп, ой салу үшін еңбек ететін бекзат жазушы. Рецептивті эстетика тұрғысынан қарасақ та, “Айқай” – көп оқылып, көп талданатын туындының бірі. Әрбір туындысының шын мәніндегі әділ төрешісі – оқырманның ыстық ықыласы екенін білетін жазушы кейіпкердің ұлтқа бөлінбейтіндігін, адам баласының қасіретті тағдыры бәріне ортақ мәселе екендігін пайымдай білген. Сонысымен де бұл шығарма түркілік сипат алып отыр. Күлтегін, Тоныкөк, Өнгүн жазуларында, адамзат өркениетінің жарық жұлдыздарына айналған Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари еңбектерінде жалғасып келе жатқан өзекті бір рухани желі – түрік елі, түрік өркениеті туралы толғаныс бар бұл шығармада.

Қазіргі таңдағы интеграциялық үдерістердің біріне түркітілдес халықтардың бір-біріне деген ықпалдастығын жатқызуға болады. Бүгінгідей жаһандану заманында, бәсекелестік белең орын алып отырған кезеңде кез-келген мемлекеттің жеке дара, өз алдына оқшау өмір сүруі мүмкін еместігі түсінікті. Осындай күрделі геосаяси және геоэкономикалық халықаралық жағдайда қазақ елінің тарихи-мәдени және географиялық-экономикалық тұрғыдан мүдделес елдермен одақ құрып, бірлесу мәселесіне ерекше көңіл бөлініп отырған шақта автордың “Айқай” шығармасының дүниеге келуі – заңдылық, бүгінгі күн талабына сай өзекті дүние деп танымыз.

Әдістеме. Түрікшілдік дүниетанымның қалыптасуына Түрік қағанаты негіз болғаны белгілі. Түркітанушы ғалым Л.Н.Гумилевтің: “түрік мемлекетінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды, өйткені сол кезге дейін Ортатөңіз мәдениеті мен Қиыршығыс мәдениеті, бір-бірінің дүниеде бар екенін білсе де басы қосылмаған еді. Түріктердің қоғамдық тірлігі мен әлеуметтік институттарының күрделі

түрлері қайран қалдырады: ел, әскери тәртіп, елшілік үрдісі, сол сияқты көрші елдердің идеологиялық жүйелеріне қарсы қоятын, мұқият әзірленген дүниетанымның болғандығы таң қалдырады” [176 3] деген пікірі ежелден-ақ түркі халықтарының қашан да мәмілегерлік пен бейбіт бастамалардың отанына айналып отыратын парасаттылығын көрсетеді.

“Тарихтың алға қойып отырған өктем талабы әрбір түрік еліне әртүрлі салада саяси, экономикалық, мәдени және гуманитарлық тәсілдермен бірігу проблемасын шешудің бәріне бірдей тең институттық тетіктерін жаппай-тұрмай іздестіруді міндеттейді Тарих бізге әрбір түркі халқы түркілердің мәдени әлеміндегі бөлінбейтін құрамдас саласы екеніне барған сайын көз жеткізе дәлелдеп береді” [2] деген пікірге сүйене отырып, біз бұл туындыны өркениетке иек артқан қос бауырлас елдің арасындағы ынтымақтастықтың көрінісіндей ізгілікті іс ретінде қабылдадық. Бауырлас екі ел арасындағы әдеби байланыс жөнінде А.Ержиласун: “бір-біріне осыншалықты жақын бір әлемнің бір-бірінен соншалықты ұзақ әрі бейхабар қалуы – сирек кездесетін жайттардың бірі. Батыс мәдениетінің ұрпақтары ғасырлар бойы тек бір-бірлерін оқыды; тоқтамай әрі үзбей таныды. Арасын толтырған мұхиттар да оларды бір-бірінен айырмады. Американың Австралиядағы жаңа тұрғындары Европадағы қайнар бұлақтарынан еш байланысын үзбеді. Шүбәсіз, араб әлемі де осындай. Оларда саяси шекараларға, өзге мемлекет болғанына қарамастан бір-бірінің мәдениеті мен әдебиеттерін жалғастырды” [3., 25]. Қаламгер Т.Нұрмағамбетовтың “Айқай” повесі – осындай олқылықтың орнын толтырған туынды деуге болады. Қазақ халқының ұлттық менталитетін індете жазып, жеріне жеткізе суреттей білген жазушы ата-баба рухына құлақ түріп, естіген, білген, көргендерін оқырманына жеткізу үшін осы шығарманы жазды. Тар құрсаудың шеңберінен қанша жылдардан соң ғана буырқанып барып босаған түркі әлемінің жазушыларының бұл қадамы қуантарлық жай.

Түрік жазушылары бірлестігінің (илесам) жиынына қатысып, бірнеше тарихи орындарды аралап, түріктің жаугершілік замандағы жан алып, жан беріскен соғыстарымен біраз хабардар болу арқылы дүниеге келген жазушының бұл туындысында қандас халықтың өткеніне қиялмен шолу жасалған. Шығарма мазмұнына бойлай отырып, жазушы қиялының шарықтау шегіне жеткендігіне куә боламыз. Т.Нұрмағамбетов осы сапарында өнерсүйер көрерменді бей-жай қалдырмайтын, аяқ қозғалысымен орындалатын түрік биінің әуенмен өрнектеліп, сырнай мақамымен қосылып, сыр шертетін құдіретіне тәнті болғанын: “көне түрік биі ...ескі Анкара қорғаны... және алапес дертіне ұшыраған түріктердің тағдыры... уақыт өте келе осы повестің тууына себеп болды” [4., 206] деп жазады. Автор бір отбасының тағдыры арқылы екі халықтың өмірі, тіршілігі, тарихынан хабардар етеді. Соғыстың бейбіт халық үшін оңайға тимегенін жеке адамның тағдыры арқылы шебер өрнектей білген.

Шығарманы бір оқып шыққанда ұлттық болмыстық тұғырымызды тереңінен танығандай боламыз. Мәтінде қазақ жайлы бір ауыз сөз жоқ, грек, түрік арасындағы оқиға орын алған. Бірақ, осы шығарма арқылы халқымыздың әрқашан жаугершілік саясаттан алыс болған адалдығы, Қазыбек би айтқандай “біз ешкімге соқтықпай жай жатқан” ел болғанымыз қуантады. Өйткені, жеңілген халық бір жыласа, жеңген жақтың да сол бейкүнә жандардың нақақ төгілген қаны үшін жауап беретіндігі, таразының екі жағы бар екенін тағы бір есімізге салып, тәубемізге түсіреді. Жазушы өткенге оралып, тарихтан тағлым алғанда ғана, өткен бабаларымыздың рухани мұраларындағы өсиеті мен өнегесін дұрыс пайдаланып, ұлттық мәдениет пен рухани мұраны халқымыздың қажетіне жаратқанда ғана болашаққа нық сеніммен қадам басар салауатты ел болатынымызды тағы бір көрсетіп береді.

Жазушы басты кейіпкер Мехмедтің әйелі Айшені иөрүктер арасынан бекер таңдатпаған деп ойлаймыз. Өйткені, ғалымдар еңбектеріне сүйенсек, иөрүктер бар салты,

әдет-ғұрпымен, генетикалық туыстығымен қазақтарға тым ұқсас тайпа екендігін білеміз. Демек, автор шығарманы жазбас бұрын түрік ұлтына қатысты дүниелерді барынша саралап, сараптағаны түсінікті. Осылайша, Айшені қазақ жерін мекендеп, кейіннен түрік жеріне қоныс аударған иөрүктер тайпасының қызы ретінде сипаттап, қазақтың түріктерге тарихи, рухани, мәдени тұрғыда жақын екендігін тағы бір баса көрсетеді. Автордың повесті жазу барысында тарихшы Л.Н.Гумилевтің: “басқа халықтың мәдениетінен өзіне маңызды болып көрінетін белгілерді табуға тырысатын және ол болмаған жағдайда халықты тұрпайы деп қарастыратын қауіпті методологиялық аберреациядан аулақ болуы тиіс” [5., 23] деген ескертуін басшылыққа алып отырғандығы байқалады.

Азырақ иөрүктер тайпасы туралы сөз қозғасак. Түрік қағанаты дәуірінде байтақ Қазақстанның географиялық кеңістігін мекендеген әрі түркі қағанатының құрамында болған қазақ ру-тайпаларының түркі өркениеті кезеңіндегі рухани-мәдени дәстүрлерінің ортақтығын бірқатар ғалымдар (В.А.Гордлевский, Д.Е.Еремеев, Новичев А.Д., Тұрымбетова Ж.А. т.б.) өз еңбектерінде айтып көрсеткен. Шежіреші Қадырғали Жалайридің еңбегінде төрт-түлік мал өсірген түркі тайпаларының әлемнің көптеген мемлекеттеріне таралып, қауымдық, этнографиялық сипатын әлі күнге сақтап қалғандығын жазып қалдырған. Олардың тіпті әдебиеті, поэтикалық үндестіктеріне ортақ негіз болатын елеулі нәрсе – “екі халықтың генетикалық туыстық байланыстарының материалдық және рухани мәдениет жақтарынан тектестігінде жатыр. “Қыпшақтардың он алты тайпалық конфедерациясы” құрылымы, олардың атаулары Түркиядағы иөрүк тайпаларымен тектес, үндес болуы да тарихи тамырластықты толық дәйектей түседі” [6., 212]. Қазақ-түрік поэзиясындағы тарихи-этнографиялық байланыстарды саралаған зерттеуші Ж.Тұрымбетова тайпа ұрпақтарының мәдени біртектілігінің сақталуы, олардың ХХ ғасырға дейін көшпелі салтын сақтап келгендігін тарихи заңдылық деп санайды.

Зерттеушінің еңбегінде көрсетілгендей, Түркиядағы көшпелі және жартылай көшпелі түрік тайпалары иөрүктер деп аталады. Иөрүктердің ру-тайпалық атаулары, әдет-ғұрыптары, көшпелі және жартылай көшпелі тұрмыс-салты, киіз үйге ұқсас шатырды мекендейтіндігі, төрт түлік мал ұстайтындығы, әйелдерін еркін ұстайтындығы қазақтардыкімен ұқсас болып келеді. Қазақтар секілді иөрүктерде де әйелдер бетін жаппайды, қонақ келсе күтіп алып, жайғау дәстүрі де ұқсас келеді. Олардың фольклорында да көптеген ұқсастықтар бар екенін зерттеуші санамалап көрсетеді: мақал-мәтел, ертегілері мазмұндық тұрғыдан ғана емес, құрылымы, поэтикасы жағынан да ұқсас. Мысалы, «түркілердің атқа мініп, далада жүруді бостандық, зор мәртебе санайтыны», түркілердің жауынгерлік тұлғасын мақтан ететіні, достық, жолдастық, адалдық, еңбекқорлық, опасыздық т.б. алуан түрлі мінез-құлық сипаттары, төрт түлік малға деген көзқарастары ұқсас, сабақтас келеді.

Түркі өркениеті мен ислам өркениетінің бірін-бірі жоққа шығармайтынын ай, күн, жұлдызбен сырласа отырып, Мехмедтің уақытылы дәретін алып, намазын оқуын айтуға болады. Араб әлемінде дүниеге келіп, әлемнің орасан зор бөлігіне тараған ислам өркениеті түркілер қоғамын да қамтыды. Бірақ, түркілер өркениетін жойып, жұтып қойған жоқ, керісінше түркі өркениетімен астасу негізінде жүрді. Мұны ғалымдар “түркі-ислам өркениеттік синтезі” ретінде түсіндіреді [7].

Повесте дәстүрлі түркілік дүниетаным мен ислам өркениеті арасындағы үйлесімділік әдемі көрініс тапқан. М.Кемаль Ататүріктің: “Түрік республикасы шейхтардың, дәруіштердің, мүриттер мен олардың жақтастарының елі бола алмайды. Ең тура, ең ақиқат жол – тариқат – өркениет жолы. Өркениеттің бір ғана талабы, бір ғана әмірі бар – ол адам болу, осы да жеткілікті” [8., 72] деген маңызды мәлімдемесінен кейін зайырлы модернизацияға бет бұрған бұл ел “мұсылмандық бірегейлік пен еуропалық даму бағдарын, демократия мен саяси исламды өзара ұштастырған” амалы (*саясаты, зайырлы сипаты*) уақыт сынағынан өтіп, бүгінге дейін өміршендігін сақтап отыр [7]. Қазіргі

философия ғылымында түркі өркениеті мен ислам өркениеті бірін-бірі жоққа шығармайды деген пікір қалыптасып келеді. Ғалым А.Тойнби өркениеттер генезисінің және оның циклдық өзгерістерінің негізгі себебі ретінде ұсынатын “үндеу-жауап” факторын алға тарта отырып, “ислам өркениетінің “Үндеуіне” түркі өркениетіне лайықты “Жауап” тауып, екі өркениеттің бір-бірімен араласу, кірігу үдерісі жүрді” [9., 96] деген болжау айтады. Тойнбидің өркениеттер жалғастылығы идеясы бойынша өркениет өзінің дамуы барысында бірнеше циклдардан өтеді, даму үдерісінің соңында өркениет мүлде жойылып кетпей, басқа тіпті бірнеше өркениетке негіз болуы мүмкін, ислам өркениеті өсу-өркендеу кезеңіне аяқ басқанда таралу ареалын кеңейтіп, басқа халықтарды қамтуға тырысады. Араб елінде дамыған ислам өркениеті әлемнің көп бөлігіне тарап, түркілер қоғамын да қамтығанда, рухы мықты түркі қоғамы жұтылып кетпеді, астасу, кірігу негізінде түрленіп, дамып, “түркі-ислам өркениеттік синтезі” ретінде белгілі болды [10., 320]. Мұндай синтездің шығармадағы әдемі бір көрінісі – Мехмедтің баласына барар сапарын мұсылмандардың қасиетті күні жұмаға жоспарлауы. Жол бойы дамылдап, тоқтаған жерлерінде де Мехмед дәретін алып, намазын оқудан танбайды. Бұл – жан алып, жан беріскен талай соғыстарды басынан кешірген жаужүрек түрік халқының дінге беріктігін көрсетеді. Алыстан шақырған байғыздың даусына Мехмедтің тіксініп қалу деталін енгізу арқылы автор бұл сапардың жолаушы үшін сәтсіз болатынын аңғартады. Әрі адамның санасы мен рух әлеміндегі тәңір түсінігін ұмыттыру мүмкін еместігін көрсетеді. Аңқұстың шақыруы, ұлуы, боздауы, жалғыз қалып, елегізу, жабырқау сезімінен арыла алмай жүрген Мехмедтің жанына тым жақын дүниелер – аты, иті, аспан денелері: Ай, күн, жұлдыз болды.

Нәтижелер. Түркілердің исламға дейінгі дәуірлерде көкке, күнге және жер-суға сыйынатындығы көне тарихтан жақсы мәлім. Және ол дәстүр бүгінге дейін тұрақты сақталып келеді. Табиғатты ерекше құрметтеген әрі көк тәңірін құрметтеген қазақ халқы аспан құбылыстары: күнге, айға, тылсым табиғат күштеріне бағынғаны белгілі. Қазақтың жетілік ұғымына қатысты Б.Момышұлы өзінің “Жеті қазына” жайлы түсіндірмесінде аспан, күн, ай, жер, су, от, ит ұғымдарын тізбелеп көрсеткені белгілі. Негізінде халқымыздың аспан денелерін құрметтеуі – оларды Көк тәңірінің ажырамас бөлшегі деп қабылдауынан туған ұғым. Махмұт Қашқари өзінің “Түрік сөздігінде” түрік жұрты, түрік ұлысы жөнінде былай деп сөз қалдырған: “Мен тәңірінің дәулет ұясын түріктер жұлдызына жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырып қойғанын көрдім. Тәңірі оларды “түрік” деп атады” [11., 217] деп жазған. Соның ішінде жердегі бар тіршілік нәр алатын Күннің орны ерекше. Күнді автор Мехмедтің жан-дүниесімен астастыра, тығыз байланыста суреттейді: “Тағы бір қызығы, Мехмед: “Мына күн мен үшін жауған екен” деп жылауын азайтқан сәтті жауын да басыла бастап, көкжиектегі бұлт етегінен күн көрінді. Күн енді жерге сіркіреп қана төгілген майда тамшыларды қапелімде сиқырлап жібергендей қызамықтанып, жасылданып, жалт-жұлт еткен әдемі бір түстерге ауысып... дала қарап тұрған жанның көзін де, көңілін де алдаусыратқан ғажайып суретке енген еді. Осы көрініс-суретке ол балаша уанып тұрып, қайғы-мұңның құшағынан оп-оңай құтылып алғанын да аңдамай қалды” [8]. Жанын жегідей жеген қайғы-мұңына тұншығып, ен далада жалғыз жылап жүрген жанды мүсіркейтін де, жұбататын да – Күн. Мехмед тәтті қиялға шомса, нұрға бөлеген *ай жарығы* жанында. Жаны құлазыса лаулап жанған *от* көңіліне үміт, әлдебір жайлылық әкеледі. Сан жорықтарда “түрік жауынгерлерінің жолына Жетіқарақшы жұлдыздар ғана бағыт сілтеді. Ай сәуле шашты” [8].

Түркілердің кеңістік пен уақыт туралы түсініктері ерекше сипатта болған. Олар өздерін Ғарыштан, табиғаттан, атамекенінен ешуақытта бөліп алып, жек дара қарастырмағаны шығармадан анық байқалады. Әрбір түркілік көзқарастың тұңғығында өмірге деген риясыздықпен қатынас жатыр. Яғни, аспандағы күн де, жұлдыздар да оның

жүрегінен орын алған [10]. Повестегі табиғат көріністері фондық қызмет атқарып, бас кейіпкер Мехмедтің жан толқынысы, ішкі сезімімен қатар өріліп отырады. Суреткер пайдаланған жаңбырдың мәні тереңде жатыр. Бұл кейіпкер психологиясының алдағы қауіпті сезген күйін бейнелейді.

Талқылау. Автор повестегі екі бала Дионис пен Сұлтанды іштей байланыстырып отырады. Дионис те тоғыз жасында атасынан айрылып, өмірдегі ең үлкен қайғыға тап болса, Сұлтан да тоғыз жасында айықпас алапес ауруына шалдығып, бақытсыздыққа душар болады. Соғыс өрті жеңген жақтың да, жеңілген жақтың да қарапайым адамдарын бақытсыздыққа душар етті. Тағдыры әуелден қиындықпен басталған Дионистің мінезі атасы өлген соң қатты өзгерді. Жалғыз өзі кейде қорқып, бүрісіп отырады, соның салдарынан оның бойында ешкімді көргісі, ешкімге қосылғысы келмеген мінез қалыптасты. Оқыс дыбысты да жаратпай, одан көп уақыт секемденіп отырады, әрнәрсеге көңілі босап, кемседеп жылап алады. Сұлтанның да бойына жабысқан дерті көңіл-күй, мінезіне қатты әсер етіп, үнсіз, томаға-тұйық, жасық мінезге көшеді. Бала бойындағы оқыс өзгеріске амалсыздан көндігеді. Яғни, бұрынғы шат көңілді екі бала да ақыры туған үйін тастап кету қайғысын бастан кешті. Екеуі де жалғыздықтың зардабын тартты.

Дионис дүниеге келген кезде түріктермен соғыста баланың әке-шешесі, әкесінің үш інісі бірдей қаза болып, бала Аркисалай атасының қолында өседі. Арғы аталарынан бері емшілікпен, көріпкелдікпен айналысқан, әулие тұқымынан шыққан Аркисалай шалдың өзі де көріпкел, емші болатын. Немересі де ата жолын қуып, аты мәшһүр көріпкел, емші болды. Автордың грек баланың есімін Дионис деп алуы да тегін емес. Дионис – грек мифологиясы бойынша құдай есімі. Және жай құдай емес, “Өмір – жарасынан қаны сорғалап, азап шегіп жатқан Құдайдың қасіреті екен. Және қасірет шегуші Құдай – Дионистің өзі болып шықты. Дионис адамдарды аса қауіпті, қорқынышты дерттен аман алып қалыпты. Ол – жаппай ақыл-естен адасу дерті. Одан уақытша, қысқа бір сәтке созылатын дионистік ессіздік қана құтқара алады. Дионис адамның ішкі дүниесіне үңілсе болғаны, терең түкпірден жойқын күш сыртқа лап қойып, тасып, жанды құйындай шыр айналдырады. Адам өзгеше, тосын болмысқа айналып, оның бойын алапат күш тасқыны билейді” [12]. Міне, атына заты сай болып, Дионис те адам баласының көзіне бір қараса болды, оның барлық өмірін жіпке тізіп айтып беретіндей қабілетімен ел ішінде атағы шықты. Түрік елінде оның алдына келіп, өз тағдырын болжатпаған адам болмады десе де болғандай. Бірақ, мұсылмандықтың шартында тағдырын болжату, алдын ала білуге ұмтылудың өзі күнә екенін белгілі. “Өмірің қысқа, құсалықтан өлесің” деген көріпкелдің бір ауыз сөзінің Мехмед пен әйелінің бүкіл тағдырына қатты әсер еткеніне, сөздің құдіретіне шығарма барысында куә боламыз. Повестің түп негізінде “метафизикалық күнә” жатыр. (түп бастау – инстанция). Жазықсыз адам қанын мойнына жүктеп, күнәға батқан Мехмед, көріпкелге келіп тағдырын болжатып, одан сайын күнәға бата түседі. Балгердің “Құсалықтан өлесің” деген бір ауыз сөз алыста тұрған, беймәлім қауіп-қатерді жақындата түсті. Сол сөз Мехмедтің сан жылдар қинала күткен қатердің, тылсым тағдырының өзі боп шығып, Сұлтан айықпас дертке шалдықты. Демек, адамның құпияға, тылсым әлеміне үңіліп, ұмтылуы – оның тағдырына айналды.

Зерттеуші Қ.Жаманбаеваның пікіріне сүйенсек, адам баласы сөздің символдық қуатын сезінуге өмір бойы үйреніп келеді. Бірақ ол үшін адам баласына ерекше жан дүние құрылымы керек. А.Белый өзінің осындай жан дүние құрылымынан туған мистикалық сезімін былай береді: “Сөз жаңа, үшінші бір дүниені – бейнелі дыбыстар әлемін жасайды, сол арқылы менен тыс тіршілік етіп тұрған дүниенің құпиясы да, менің жанымда орныққан ішкі дүниенің жасырын сыры да жарыққа шығады. Сыртқы дүние менің жанымға нұр болып құйылады, ішкі дүние менен шығып, таң шапағы, ағаштардың сыбдыры боп төгіледі. *Сөзбен, тек қана сөзбен мен іштей де, сырттай да қоршаған дүниені жасай аламын, өйткені, мен өзім – сөзбін, тек қана сөзбін (сөзден гана*

тұрамын)» [12]. Міне, сөздің көркемдік қуаты ішкі көңіл күйіне айналдырылып, ол бір магиялық болмыс ретінде берілген.

Соғыс жағдайында тау арасына шашырап мекендеген гректерді қирата жеңіп келе жатқан түріктер жүзімін баптап, жалғыз отырған Аркисалай шалдың үйіне де жетеді. Әскербасы шалдың немересін өлтіруге бұйрық бергенде орындауға аттанған Мехмедтің санасында баланы міндетті түрде өлтіру керек, өйткені ол ертең ержеткенде түріктердің мәңгілік жауына айналады деген ойға бекінгендіктен, “кек алуым хақ” деп екпіндей келгенімен, тым сарауыз әрі бейкүнә, жүзі жабырқау, жазықсыз жас баланы өлімге қимайды. Уақыт өте келе өзі өмір сыйлаған грек баласы құдды бір грек мифтеріндегі тағдырдың қатал әміршілері – мойралар сынды мұның баянсыз тағдырын кесіп әрі дәл айтып берді. “Құсалықтан өлесің” деген көріпкел сөзі дәл келіп, дертке шалдыққан ұлын ойламаған, есіне алмаған бірде-бір күні болған емес. Ойының алды да, арты да Сұлтансыз біткен емес. Құсалықтан сұлу әйелі Айшенің де көз жасы құрғамай, жылауық жанға айналса, бала-шағасының алдында көзінен жас шығара алмаған Мехмед ойдың сергелдеңіне түсіп, көңілі бірде жабырқау тартып, бірде құлазып, еңсесін бір көтере алмай, жарты көңіл жанға айналды. Өмірдегі ең қиын нәрсе – баланың күйігі екенін түсінді. Мехмед пенденің бұл тіршілікте ойламаған нәрсесі қалмады, тіпті өзінің қалай өлетініне дейін ойлап, абыройлы өлім тіледі. Не ойласа да соны кемседеп жылап, көз жасы сақалына сорғалап ағып отырар мүсәпір жанға айналды. Иә, талай жыл еңсесін езіп, ұнжырғасын ұнтап жіберген қорлық пен үрейден қажығанда шерлі көңілдің қалауымен арасында жас көзінен ғана емес, жүзінен, кеудесінен шығып жатқандай қатты егілетін. Құса – кешегі күнмен таласқан шындары қарлы, баурайы кілемдей құлпырған шалғынды Тороның етегінде... биіктен құлаған күміс сулары мейірінді қандырған... гүлдері кеудеңе әтір шашқан Торо тауының етегінде... құстай ұшқан тұлпарлардың жалында көктегі құстармен... көктегі бұлттармен жарысып өскен, бұлтты жарған жай отындай Мехмедті осы еді дегенге ешкім сенбейтіндей күйге түсірді. Мехмедтің ішкі интенциясы (сезім, көңіл күй толқындары) сананың қалпын күрт өзгертіп, екінші бір күйге түсірді. Оның санасындағы бұрынғы берік байланыстардың логикалық түйіні үзілгенде, бойында күдік пен күмән туды. Ол кейін торығуға ұласты, бірте-бірте мұң формасына өтті. Оның бойындағы беймәлім үрей, күдік пен күмән алды-артына қаратпады. Ол өз өмірінен баз кешті.

Соғыстың қасіреті мен қарғысын арқалаған Мехмедтің қиын өмірінің бояуын қалыңдату үшін автор шығармаға түс мотивін енгізген. Кезекті шайқастан кейін жүзбасы ас-ауқат үшін мал әкелуді Мехмедке тапсырғанда, ол төбе баурайында мал бағып жүрген бір қолы жоқ қойшының басын жалаңдаған қылышымен шауып тастайды. Сонда әлгі бассыз дене алапат екпінмен мұның үстіне келіп құлайды. Осы қорқынышты оқиға оның өміріндегі бақытсыздықтардан хабар беретіндей, қыр соңынан қалмай, түс ретінде еніп отырады. Айше өлерінен екі күн бұрын сол бассыз кеуде мұның түсіне кіріп, екеуі ұзақ алысып, әлгі кеуде мұны жеңеді. Соны әйелінің трагедиясымен аяқталады.

Ұлын қанша елжірей сағынғанымен кездесерін ойлағанда бойын кернеген намыс па, жігерсіздік пе, жасықтық па, әлде ұят па, не екенін нақты аңдай алмаған Мехмед онымен бетпе-бет жолығудан іштей тайсалып, қашқақтай береді. Бір кездегі жаужүрек түрік жауынгері бүгін өз ұятының отына өртеніп, шындыққа тура қарауға батылы бармай кері қарай қашып, ұлының жалбарынған үніне де тоқтамастан, жалғыз ұлына екі рет опасыздық жасады. Расында оны ұлы ауруға ұшырағаннан бергі жанын жеген азап-ой мен көрген тозақ-тауқыметі оны іштей үгіп, күйретіп жіберген еді.

Жанын жегідей жеген ой мен уайымнан азап шеккен Мехмедтің мұндай жазаға ұшырауының себебін автор Аркисалай шалдың сөзі арқылы жеткізеді. Өзін осыншама азаптап, әбігерге салған себебін білгісі келген Мехмедке “түрік халқын соғысқұмарлық пейілден арылту үшін, жеңіс үшін нелер қиянатқа барып, өзге елді қырып-жоятын әскер.

Ерлік – жаудан елінді, жерінді қорғау. Ал басқыншылық, басынушылықтың бәрі күнә, сатқындық, опасыздық” [4., 26] деген жауабы арқылы береді. Бұл автордың айтпақ ойы, туындының идеясы болатын. Өзі жасаған күнәнің тауқыметінен шаршап, ар-ұят азабымен өлген жанның тағдыры арқылы автор адамның адам баласына қиянат, қастандық жасауға қақысы жоқ екенін, оның соңы жақсылыққа апармайтынын түсіндіруге тырысқан. Авторлық позиция “Мехмед періште болса, Тәңірі осындай жазалап, жазғырар ма еді” [4., 28] деген сөздерінен айқын аңғарылады.

Жалпы ақиқатты аласартпай, шындықты шашау шығармай баяндау автор стиліне тән нәрсе. Заман шындығы мен кейіпкер өмірі шындығы арасында алшақтық жоқ екені байқалады. Жазушы қиындыққа тап болған кейіпкер тағдырының тәлкегін суреткерлік санасымен сүзе отырып, көркем қорыта білген. Жалғыз ұлының алдындағы кінәсі үшін азап шеккен және онымен бетпе-бет келуден қашып, қорыққандықтан ажал құшқан жүрегі уайымға, қасіретке толы әкенің өлімін бейшаралық, шарасыздық деп емес, шығарманың автордың тапқан ұтымды шешуі деуге болады. Басты кейіпкер Мехмед тірі қалған жағдайда да ар алдында азап тартып жүрген, өз отына өзі тұншығып, “ардың құлына” айналған жан болғандықтан, баласымен бетпе-бет келуге оның жүзі ұялып қана қоймай, жүрегі де жарамас еді. Сұлтанының тірі екенін біліп, өзі сынды “аласталғандардың” арасына сіңіскенін, бұрынғы өнерін қайта тауып, билеп жүргенін көруінің өзі – оның жанын тыныштандырып, өліміне өкінбейтіндей кульминацияға жеткізген еді. Баласы да әкесінің перзенті алдындағы соңғы борышын өтегенін түсініп, өз қолымен жерлеп, топырақ салуымен оқырман жаны Мехмедпен бірге тыныштық табатындай. Дәл осы сапарында Мехмед қашып құтылып, еліне аман-есен жетуді қажет еткен жоқ; өйткені әйелі Айшесіз, ұлы Мехмедсіз оның өмірі өмір емес-ті. Құр сұлдерін сүйретіп жүрген жан екі қызын тұрмысқа беріп, отбасылы қылғанын көңіліне медет қылғандай.

Ұлының тау-тасты жаңғырықтырып, соңынан “аталап” жүгіріп келе жатқанын білсе де, қаша берді. Өзін де, ойын да тоқтата алмады. “Кісінің ұяттан өлері рас болса – өлер жерім еді. Өлмедім. Далбақтап әлі жүгіріп келе жатырмын. Адам өмірінде осындай да мақсатсыз жүгіріс болады екен-ау! Жердің оймақтай тесігі болса – кірер жерім осы еді. Бірақ мұндайда алдыңнан шыға келер жердің тесігі қайда? О, Тәңірі, намыстан кірер жер сұраған менен өңге пендең болмаған да шығар. Тілегімді бере көр... пақырынды мүсіркей гөр, О Тәңірі?!”. Ол жүгіріп келе жатып көкке қолдарын жайды... Ол Тәңірден мылтықтың оғын, қылыштың жүзін, садақтың жебесін күтті. Тек ұлының дауысын қайтып есітпесе болғаны... ұлының дауысы ол үшін соның бәрінен де қатерлі еді... қаһарлы еді... [4., 26]. Тәңірі оның тілеуін берді. Тәңіріге табынған көк түріктің ұрпағы Мехмедтің ең соңғы ойы: “О, құдіреті күшті Тәңірі... құтқарамын десең, пендеңді бәрінен де құтқарады екенсің-ау” болды. Түркілік дүниетаным бойынша халықтың қолдаушы тірегі, демеушісі – Көк Тәңірі және атамекен – атажұрт. Қазақ ұғымында “Отан”, “туған жер”, “ауыл”, “ел” түсінігінің ұлағаты тереңде.

Қорытынды. Қазіргі қазақ повестерінде туған жер концептісі алдыңғы орынға шығады. Батыр болсын (Т.Әбдік), елі жеңіліп, түрік жеріне қаңғып келген Дионис болсын – сан жылғы сергелдеңнен кейін туған жеріне оралады. Өмірінің соңында бәрі де ең бақытты жол – туған жерге бастайтын жол екенін түсінеді. Сол жолда шаршамайды да, зерікпейді де. Қаламгер адам баласының өміріндегі ардақ тұтып, қадірлеуге тиіс дүниесі – туған жері екенін оқырманының ойына шегелеп қадап отырады. Бұл тарихымызда сан ғасырлар бері қалыптасқан “жерұйық”, “атамекен” ұғымының бүгінгідей жаһандану заманында ерекше айтылуға тиіс мәселе екенін қалтқысыз ұғынғандығының көрінісі.

Қазақта “ай-қай, дүние” деген сөздің мән-мағынасы опасыз, тұрақсыз дүние деген ұғымды білдіреді. Ал бұл айқай дүниенің жалғандығын ғана білдірмейді, оның мағынасы тым тереңде. Бұл – Сұлтаннның әкесін, анасын, бауырларын, туған үйін ғана сағынған айқайы ғана емес, осы отбасындағылардың, соғыстың тақсыреті мен тауқыметін, белгісіз

аурудың қасіретін тартқандардың жан айқайы. Сұлтанның “Ата” деген айқайына автор катал жанның өзін елжірететіндей баланың әкеге деген сарытап сағынышын, елжіреген жүрегін; жас жігіттің қуаты мен қайратын, өмір бойы көрер азабы мен тозағын сыйғыза білген.

Т.Нұрмағамбетовтың өз повесі арқылы түрік халқы өміріндегі оқиғаны суреттеуінің өзі Мұстафа Кемаль Ататүріктің сан жылдар бұрын айтқан түркі мемлекеттерінің бірігу идеясы жайында айтқан: “Кеңестер одағы деп аталатын темір құрсаудың арғы жағында біздің түрік бауырларымыз бар. Олар қазір ұлы алпауыт империяға тәуелді. Бірақ бұл жағдай мәңгілік сақталуы мүмкін емес” (интернет) деген ойының өміршеңдігін дәлелдейді. Қазақ прозасында өзге халықтар тарихы мен тағдырына қатысты жазылған шығармалар жоқ емес. Прозаға алғаш келген бетте түркі тілдес тыба, хакас, саха, долған, олған сынды халықтардың тағдыр-талайын сөз еткен, түркі халықтары қаламгерлерін насихаттап жүрген жазушы ретінде Мархабат Байғұтты айтуға болады. Автордың “Дауыстың түсі” атты әңгімелер жинағы үшін Түркі әлеміне қызмет сыйлығымен” марапатталуы да – тәуелсіз қазақ әдебиетінің жемісі. Жазушы Н.Дәутайұлының да “Жол” атты кітабы Анкарада жарық көрді. Тамыры тереңде жатқан екі ел арасындағы әдеби байланыстар мұнымен тоқтамақ емес. Рухани жаңғыру үрдісіне ықпал ететін туындылар алдағы күнде де туа берері сөзсіз. Т.Нұрмағамбетовтың “Айқайы” – соның игі бастамасы ғана.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Гумилев Л.Н. Происхождение казахского этноса // Евразийство и казахстан: труды евразийского научного форума «Гумилевские чтения». Том 1. –Астана, 2003. С.266.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында. –Алматы: Атамұра, 2003. -288б.
3. Абуова А. Достық дәнекері // «Алыптар тобының асылдары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конф.матер. 24-25 наурыз, 2005. –Алматы: Қазақ университеті, 2005. -380 бет
4. Нұрмағамбетов Т. 3 томдық. Таңдамалы шығармалары. 3-том. –Алматы: Өлке, 2006. -304б.
5. Тұрымбетова Ж.А. Қазақ ақындары мен түрік ашықтары поэзиясындағы тарихи-этнографиялық байланыстар. 246-249бб. // СДУ конференциясы, 2012
6. Еуразия тарихындағы түркі өркениетінің орны мен рөлі: ғылыми мақалалар жинағы. Жауапты шығарушы редактор Е.Қартабаева. –Алматы: Қазақ университеті, 2017. -91б.
7. Киреев Н.Г. История Турции. XX век. –Москва: ИВ РАН: Крафт+, 2007. - 408с.
8. Тойнби А.Дж. Постижение истории: Пер. с англ. / Сост. Огурцов А.П. –Москва: Прогресс, 1996. -609с.
9. Көкебаева Г. А.Дж.Тойнбидің локальды өркениеттер теориясы және түркі-ислам өркениеттік синтезі // Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері» атты III халықаралық ғылыми-практикалық конф.матер. 2010, 7-8 қазан. –Түркістан: «Өзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайы, 2010. -272б.
10. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том. Аударған А.Егеубай. –Алматы: “Арда+7”, 2017. -592б.
11. Ұлттық идея және қазақ философиясы. Нұрмұратов С.Е., Нұрланова Қ.Ш., Әлжан Қ.Ұ., Сатершинов Б.М. және т.б.. –Алматы: КИЦ ИФиП, 2010. -240 бет.
12. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. –Алматы: Ғылым, 1998. -140б.
13. Қазақстан мен Түркия қарым-қатынасы дамудың жаңа көкжиегіне бет бұрды [Электрон.ресурс]. – 2006. – URL: <http://www.kazakzaman.kz> (дата обращения: 05.06.2018)

Г.Б.Токшылыкова¹, А.Т.Коньрова²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

² «Өрлеу», БАҰО» АҚФ Алматы қаласы бойынша ПҚБАИ,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОВЕСТЕРІНДЕ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫНЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

Аңдатпа

Бүгінгі тәуелсіз қазақ әдебиетінің даму үдерісінде айтылуға тиісті мәселелер біршама. Соның ішінде повесть жанры қазақ елінің тарихындағы елеулі мәселелерді көтеруде елеулі үлес қосты. Қазіргі қазақ повестерінің көрнекті өкілдері Т.Нұрмағамбетов, М.Мағауин, Т.Әбдік, Қ.Жұмаділов, Н.Дәутайұлы, С.Асылбекұлы, Ж.Шаштайұлы, Б.Қанатбаев, М.Байғұт, Қ.Жиенбай, Т.Ахметжан шығармашылығында тәуелсіз қазақ елінің қатпарлы тарихы мен бүгінгі заман көрінісі толық, жан-жақты суреттелген. Тәуелсіз қазақ әдебиетінің беталысы жарқын, әдебиетінде көтерілген мәселелері заманауи деуге толық негіз бар. Әлем әдебиетінің бір бөлшегі, сегменті саналатын қазақ әдебиетінің қазіргі повестері ұлттық, тарихи, әлеуметтік мәселелерді жан-жақты көтере, айта, талдай, оқырманға ой сала алғандығымен ерекшеленеді. Заманның, тұтас буынның қасіретін көтерген, идеялық жүгі ауыр қазақ повестері қазіргі кезең проблемаларына тереңдеп бара алған.

Кілт сөздер: повесть, өзекті мәселе, әдеби үдеріс, заманауи тақырып

Г.Б.Токшылыкова¹, А.Т.Коньрова²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г.Алматы, Казахстан

² ФАО «НЦПК «Өрлеу» ИПК ПР по г.Алматы, Казахстан

ОПИСАНИЕ ПРАВДЫ ЭПОХИ В СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ ИСТОРИЯХ

Аннотация

В современной независимой казахской литературе есть много вопросов для обсуждения. Жанр повесть внес значительный вклад в развитие значимых вопросов истории казахского народа. Выдающиеся представители современной казахской прозы Т.Нурмагамбетов, М.Мағауин, Т.Абдик, К.Жумадилов, Н.Даутаев, С.Асылбекулы, Ж.Шаштаев, Б.Канатбаев, М.Байгут, К.Жиенбай, Т.Ахметжанописывалия полное и подробное описание истории и новейшей истории казахского народа. Яркая тенденция самостоятельной казахской литературы, проблемы, поднятые в литературе, имеют современную основу. Современная казахская литература, являющейся частью мировой литературы, отличаются способностью тщательно поднимать, говорить, анализировать и комментировать национальные, исторические и социальные проблемы. Трагические казахские писатели, поднявшие ужасы настоящего, всего поколения, глубоко укоренились в современных проблемах.

Ключевые слова: повесть, актуальная проблема, литературный процесс, проблематика

G.B.Tokshylykova¹, A.T.Konyrova²

¹Abai Kazakh national pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²FAO "NTSPK "Orleu" IPK PR in Almaty, Kazakhstan

DESCRIPTION TRUTHFULNESS OF THE EPOCH IN THE MODERN KAZAKH STORIES

Abstract

In modern independent Kazakh literature there are many issues for discussion. The novels genre made a significant contribution to the development of significant issues in the history of the Kazakh people. Outstanding representatives of modern Kazakh stories are independent of the works of T. Nurmagambetov, M. Magauin, T. Abdik, K. Zhumalilov, N. Dautayev, S. Asylbekuly, Zh. Shashtayev, B. Kanatbayev, M. Baygut, K. Zienbai, T. Akhmetzhan Full and detailed description of the history and recent history of the Kazakh people. In fact, contemporary narratives of Kazakh literature, which are part of the world literature, differ from the national, historical and social issues, to the ability to think, to analyze and to read to the reader. The tragic Kazakh writers, who have raised the horrors of the present, the whole generation, were deeply rooted in the contemporary issues.

Keywords: novel, actual problem, literary process, problems

Кіріспе. Қазіргі қазақ қаламгерлері әртүрлі тақырыпты, өзекті мәселелерді көтере білген. Қазіргі қазақ повестерінің бір шоғыры өткен заман шежіресінен сыр шертіп, қазақ халқының басынан өткерген қиын тарихынан хабар беруге арналған. Тарихи бағытта жазылған повестерде шетелдегі қазақ бауырларымыздың қилы тағдыры сөз болса; кей туындылар қазақ басынан өткен аштық, саяси қуғын-сүргін («халық жауы»), соның салдарынан орын алған «жоғалған ұрпақ» мәселесін қауза жазды. Кеңестік идеологияның қатаң бақылауында болған қазақ әдебиетінде бұл мәселелер бүгінге дейін мүлде сөз болмады деп айта алмаймыз. Бірақ үнемі цензураның тырнағына ілігуден қорқып, үркіп отырған төл әдебиетімізде бұл мәселе ашық айтылмай, астарлап айтылып, символмен беріліп келгені жасырын емес.

Қазақ қаламгерлері қоғам өміріндегі заманауи, тарихи, әлеуметтік, мәдени мәселелермен қатар, жалпыадамзаттық құндылық мәселесін де назардан тыс қалдырмай, көркем әдебиеттің нысанасына айналдыра білді. Бүгінгі нарық заманының шынайы бет-бейнесі, оның ел өміріне, экономикасына, мәдениеті мен дәстүріне ықпал етумен қатар, ұлттың психологиясы мен мінезіне енгізген өзгерісі мәселесіне де көңіл бөлген. Нарық заманы орнап, әділетсіздік жайлаған қоғамның ащы шындығын алға тартқан жазушы Қуаныш Жиенбайдың «Тоқта, өлемісің?!» атты повесі сол ортада өмір сүріп отырған адамдардың бойындағы өзгерісті, ширығуды, ашу-ызаны суреттейді. Жазушының даралығы – көркем шығармадағы шешімді нанымды, шынайы етіп көрсетуінде. Қ.Жиенбай повесінде өзіміз күнде көріп жүрген қарапайым тіршілік иелері сомдалған. Повесте басты екі кейіпкер бар – ерлі-зайыптылар Бөрібай мен Гүлжамила. Қалғандары сюжет барысында айтылып отыратын қосалқы кейіпкерлер: Бөрібайдың анасы, қарындасы Күлзияш, күйеу баласы Үмбетей, Арал өңірінен Алматыға жұмыс іздеп келген жалдамалы жұмысшы жас жігіттер. Автордың негізгі нысанаға алған кейіпкері – байлыққа бас ұратын, «игілікке сүйенбеген, ақыл мен ар-ұждан бұлағынан сусындамаған» (Дандай Ысқақұлы) Гүлжәмила бір қарағанда бір үйдің шаруасын ұршықтай үйіріп отырған, істеген ісінен инедей мін табылмайтын, там-тұмдап тапқан тиын-тебеннің шырайын, жоқ-жітіктің жымын білдірмейтін, нарық заманына әбден бейімделген ұсынақты әйел. Нағыз бүгінгі заманның кейіпкері, типтік образ деуге де болады. Бірақ, туындының ішкі мазмұнына тереңдеген сайын қалаға келіп, жайлы тірлікке тез бейімделіп, шектен тыс толыса бастаған Гүлжәmilәнің бақытты өмір сүру туралы ұғымы, түсінігі материалдық байлыққа негізделген. Оның өмірлік құндылықтар туралы түсінігі мүлде басқаша «қос уыс тірлікте боқ домалатқан қара қоңыздай итініп-сұғынып жүрсең жүре бересің. Қолдан

келсе шалықта. Шашып-төк» [1] болатын. Күйеуінің елін, ағайын-жұртын сағынып жүргенін айтпағанда, бір көруге зар боп жүрген анасының өзін салынып жатқан екі қабатты зәулім үйіне түрлі қитұрқылықты айтып жолатпауының өзі – соның дәлелі. Енесінің бұлардың үйін көріп қуанғанынан гөрі көрші сылқым келіншектермен араласуды дұрыс көріп, соны өзіне дәреже санайды. Гүлжәмилә – рухани құндылықты аяқасты еткен, дүниеқуған, тек материалдық байлықты ойлап, рухани деградацияға ұшыраған пенде екенін білмейді, сезбейді. Өзімдікі дұрыс деген ұстаныммен өмір сүріп келе жатқан жан. Оған байлық, жалған сыпайылық, тән құмарын қанағаттандыру ғана қажет. Егер ол рухани жағынан жетілген парасат-пайымы мол жан болса мұндай әрекетке бармаушы еді. Автор меңіреу заманның тоғышар адамын шебер сомдай алған. Абайдың «ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық – бұл нәрселердің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады» деген сөзінің ақиқаттығы ашкөз әйелдің күйеуінен айрылуы арқылы көрсетіледі. Тағы сол Абай айтқан «толық адам» ұғымының толықтай антиподы. Ал Абайдың айтқан «толық адамы» - білімді, сабырлы, пендешілікке бой алдырмаған, рухани бай, жеке бастың мүддесінен ел мүддесін жоғары қоятын парасатты, биік адам екені әмбеге аян. Гүлжамиланың бар ойы баю боп жанталасып жүргені

Повесте қоғамның күнгейінен гөрі көлеңкелі тұстары жиі көрініс тауып отырады. Соның бірі – жол бойында отырып, жұмыс күтетін жалдамалылар. Қазіргі қоғамда жалдамалы жұмысшылардың, құлдардың мәселесінің кең қанат жаюы, елдегі жұмыссыздық жағдайы. Үй салып болған, енді сыртын қоршауға кіріскен Гүлжәмила күйеуіне «адам әкел» деп тапсырма береді, бірақ келгендердің өзін тексеріп, сұрақтың астына алып, ұнамаса қуып жібере салады. Повесте қоғамның күнгейінен гөрі көлеңкелі тұстары жиі көрініс тауып отырады. Соның бірі – жол бойында отырып, жұмыс күтетін жалдамалылар. «Атақты ақын даңғылы бойындағы дәу теректердің тасасында отырып, бүкең-бүкең тірлік кешеді. Темекіні де кезектесіп шегеді. Емен-жарқын күлмейді. Мүсәпір. Дәл бір осы заманның бар қиыншылығы осылардың ғана мойындарына түскендей. Аң аулаған жабайы мысықтан бетер. Осылай қарай бұрылуға ниет танытқан жеңіл мәшинені сонадайдан таниды. Дәл бір көкелері тоқтағандай, сосын бірі қалмай өре түрегеледі» [1] деуі де қатал өмір шындығына сыйымды. Белгілі бір жағдайда бас кейіпкер Бөрібайдың өзі де құл. «Қой, қой деймін, сен жалдамалы құлсың, осыны ұмытпа. Құлдың міндеті – мәшине айдау, көше тәртібін сақтау және мәшинені бір жерге соғып алмау. Сосын келісім бойынша қожайынның қолына бір күнгі табысты санап беру» [1] деген жымысқы ой оның санасынан бір күн де шығып көрген емес.

Өмірден ерте кеткен талантты жазушы Болат Қанатбаевтың көркемдік көкжиегіне көз салдырған туындыларының бірі әрі бірегейі – «Летаргиялық ұйқы» атты повесі. Повестің қысқаша фабуласы: Мақсат есімді кейіпкердің шешесі жас күнінде шын сезім иесімен емес, өзін уақытша пайдалануды ғана көздеген аярлардың алдауына түсіп, некесіз, оң жақта отырып бала табуы; өзінің талайсыз тағдырына күйінген жас қыздың ішінен шыққан шаранадан туған бетте бас тартып, аузына емшегін де салмауы; ана уызына жарымаған баланың аурушаң, әлжуаз болып, бейнетін әжесінің көруі; некесіз туған баланың көзтүрткі тағдыры мен көрген қорлығы, жанындағы адамдардың жанына ауыр тиетін сөздері, ашу-ыза мен кектің кесірінен өз өміріне жауапсыздықпен қарап, өз өміріне өзі өгейсіп, бәрін тек ашу-ызамен, жетім көңіл тағдырына кінәлі жандарға деген кекпен істеуінің түбі Мақсатты түрмеге әкеп түсірді. Бұл да – ұлттың деградациясының, дәстүрден қол үзіп, жетімін жылатпаған қазақ салты бұзылуының бір көрінісі еді. А.Сүлейменовтің «Жазушы – қоғамның сүйегінен адамның жанын іздейтін бейбақ» деген сөзі осы орайда ойға оралады. Мақсат секілді жаны да, жүрегі де жаралы балалардың қоғамымызда күн санап, сағат санап көбейіп бара жатқандығы, бәр сәттік ләззат үшін жетімнің санын көбейтіп жатқанын түсінбейтін Шеген, Құзырғали сындылардың

ешқандай жауап та бермей, ар алдындағы азапты да түсінбей, жайбарақат өмір сүре беретін пенделердің тоғышарлығы жазушының қолына қалам алғызған еді. Мақсат жарасы арқылы бүкіл қоғам жанына түскен жараны жазып, жетімдер үйінің санын азайтып, «көкек» ана-әкелерді жауапқа тартып, шара қолдану қажеттігін меңзейді автор. Қоғам дегеніміздің өзі – онда өмір сүріп отырған адамдардың мінез-құлқы, ой-өрісі, көзқарасы, жүріс-тұрысы екенін білсек, мұндай жағдайға әрбір адам жауапты болуға тиіс екенін ұғындыруға тырысады. Жазушы повесінің дидактикалық мәні осы.

Нәтижелер. Қазақ санасы құлдық психологиядан арыла бастаған кезеңде кеңінен айтылып, талдауды қажет ететін тағы бір мәселе – қазақ әдебиетіндегі шолақ белсенділер мәселесі деп ойлаймыз. Ұлтымыз басынан кешірген қанды қасіреттің куәсіндей болған әрі шолақ белсенділер мәселесін көтерген көркем туындылар қазақ әдебиетінде аз емес. Бүгінде бұлар біріншіден, баға жетпес әдеби мұрамыз болса, екіншіден халқымыздың басынан кешірген тарихының сұмдық қасіретке толы екендігін білдіріп, жүректі сыздатады.

Отарлаудың салдарынан әр жылдары болған қазақ жастарын патша әскеріне алу, ұжымдастыру науқаны, голощекиндік зұлмат, сталиндік репрессия сынды зорлықтың салқыны қазақ халқын сан жылдар бойы тоңдырып келгені аян. Тарихи тұрғыдан алып қарағанда, бұл уақытта қазақ даласы Ә.Марғұлан айтқандай, әр түрлі қулық-сұмдық, озбырлық, алдау арқылы тез баюға болатын орынға айналып, шет аймақтан мансап іздеген, қаржы-қаражаттарын жөндегісі келген, сұм-сұрқиялар ағылып келіп жатқан правосыз өлке болғаны белгілі [2., 85]. Ал енді осыларға қазақтың өз ішінен шыққан жандайшап, жағымпаз, кешегі кеңес өкіметін құрушылар деген атқа ие болған сатқын, табаны тайғанақ, әсіреқызыл, кеудемсоқ жандардың туған халқына қынадай тиген әрекетін қоссақ, дана халқымыздың «Іштен шыққан жау жаман» дегенді бекер айтпағанын түсінеміз. Олардың ел ішіне салған ылаңы, қолына тиген азғана билікті бармақтай бақ көрген көрсоқырлығы момын елді зар еңіретті. Шолақ белсенділер – шындығында мүлгіп жатқан қазақ халқының сорына келген індет болатын. Олар жасап жатқан ісіне есеп бермеді, жандайшаптықпен жасалып жатқан әрекеттерінің арты неге апарып соқтыратынын ойлаған да жоқ, ойлауға мүмкіндіктері де жоқ еді. Өйткені, олар алдымен патша өкіметінің, кейіннен Кеңес өкіметінің қолшоқпарына айналған міскіндер еді. Арқасынан қағып, қолына қару беріп, «комсомолсың, коммунистсің, күнің туды, кешегі байларды құрту керек» деген сайқал саясаттың сұрқия сөздеріне сеніп, шаңырағының киесін ұшырғанын түсінген де, сезінген де жоқ. Шындығында өкіметтің саясаты басынан-ақ құрдымға кеткен саясат болатын. Кез келген жарқын болашаққа, алға ұмтылған ел халқын материалдық жағынан күшейткенде ғана әлеуметтің жағдайы жақсаратындығы белгілі. Кешегі өкіметтің қателігі – кедейлерді көтеріміз деген желеумен байларды құрту, байларды құрту арқылы сан жылғы жиналған халықтың байлығын дым жоқ қып, талан-таражға салуында еді. Байларды құртумен айналыспай, керісінше байлықты көбейту керек еді. Байлықты құртудың аяғы халықты күйзеліске, аштыққа әкелді. Отаршылдық саясаттың шектен шыққан стратегиялары қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігіне, рухани мәдениетіне кері әсерін тигізді. Ата кәсібі, дәстүрлі мал шаруашылығы күйреп, малынан айырылып, баспанасыз әрі аш қалған қазақтар еріксіз үкімет саясатына бас иіді. Ал бұл өз кезегінде қазақ халқының ұлттық мінезінде өзгерістер болуына алып келді. «Қазақ халқының ұлттық мінезі өзінің өмір кешкен кең байтақ далалық, қырлық фонында қалыптасты. Сондықтан қазақ халқына тән негізгі белгілер: кеңпейілділік, жомарттық, салғырттық, қонақжайлық, көпшілдік, жайбасарлық, кешірімділік, еріншектік, бауырмалдық, намысқойлық, төзімділік» [3., 96] болса, ендігі кезекте қитұрқы саясаттың құрбаны болған момын халық жалтақ, жағымпаздық қасиеттерге орын бере бастады да, оның соңы сатқындық, қатігездік, мәнгүрттікке алып келді.

Бұл тақырыпты жазбақ түгілі, айтуға тыйым салынған уақытта, кешегі Кеңес үкіметін кұрушылардың шын бет-бейнесін ашып көрсеткен өткір туындылардың қатарына С.Шаймерденовтің «Мезгіл»; Қ.Ысқақовтың «Беу, ақсақ дүние»; Бек Тоғысбайұлының «Асыл адам айнымас»; Н.Қапалбекұлының «Жерошақтың түтіні»; Н.Ақыштың «Рақымсыз көктем» повестерін жатқызуға болады. Қ.Ысқақовтың «Беу, ақсақ дүние» шығармасындағы Белқарағай сельсоветі Құмархан сияқты түсінігі тар, тілі шұбарланған, сауаты, білімі тайыз, бастықсымақ шолақ белсенді кейіпкерлердің жазушы галереясынан бірнешеуін кездестіруге болады. Осы шығармада Құмарханға ұқсас тағы бір кейіпкер «гражданский сыңарқол Дайрабайсовет», «Тұйық» шығармасындағы «ушәскөбей Қиякмұрт» бар. Барлығының сөйлеу мәнері бір-біріне ұқсас, ұғым-түсініктері деңгейлес, оларды жазушы авторлық баяндауда тәптіштеп суреттеп жатпайды, олар оқырманға диалогтары арқылы танылады. Жазушы Бек Тоғысбайұлының «Асыл адам айнымас» повесінде Бәкен атты азаматтың жаңа өмір орнату жолындағы ерлік қимылдары, кеңес өкіметінің ауылдағы саясатын жеке бастарының қамы үшін пайдаланып, жазықсыз адамдарға зәбір-жапа көрсеткен жергілікті белсенділермен айқасы аса бір есте қаларлық көріністер арқылы суреттелсе, «Қамауда» романындаІле өзені бойындағы қазақ аулының шолақ белсендісі Қоразбай әрекеттері ұғына білген жанды күлдіре отырып жылатады.

Тәуелсіз кезеңдегі қазақ повестерінің бірқатарында бұл мәселе кеңінен көтерілді. Асыра сілтеуге бой ұратын, саясаттың қолшоқпар ортасының болмысын сипаттаған Н.Қапалбекұлының «Жерошақтың түтіні» хикаятында момын елдің артығын емес, «өкіметке керек» деп малын, тіске басар соңғы нанына дейін сыпырып-сиырып алып кетіп жатқан шолақ белсендінің типтік образын кездестіреміз. «Аша тұяқ қалмасын, асыра сілтеу болмасын» деп заң соққан, былғарыдан киім киіп, мылтық шошайтқан әпербақан өкілдер көнбіс елдің төбесін ойып жіберердей зіркілдеп, қорқытып-үркітіп, қаптап кетеді.

Сауатсыздық пен асыра сілтеушіліктен туындаған сұмдық қасірет жөнінде жазылған тағы бір тың туынды Н.Ақыштың «Рақымсыз көктем» атты хикаятындағы Әлімбаидың іс-әрекеті шолақ белсенділерді басқа қырынан тануға мүмкіндік береді. Азырақ Әлімбаидың белсендінің орыстар келмей тұрған кездегі қазақ аулындағы қалпына көз жүгіртіп көрсек. Мінезі шапшаң, қаһарлы өкіл аштықтан жүре алмай, әлі құрыған ауыл тұрғындарының өзі шақырған жиналысқа зорға жиналғанына шыдамсыздық танытып, қамшысымен жердің шаңын бұрқ-бұрқ еткізіп, салып-салып қалып отыруының өзі – оның елдің жайын ойламайтын қатігездігін көрсетеді. Алақандай үлкен көздерінің ағы қанталап, адамдарға шағырмақтана қарайды. Басын кекжитіп, кекірейе қалған қалпының өзі алдында отырған қазағын – «жұпыны тобырды» менсінбейтіндігінің дәлелі [4., 16].

Шолақ белсенділердің әрекеті – бір ауылдың ғана емес, тұтас қазақтың қасіреті, қайғысы, тартқан азабы. Ұжымдастыру кезіндегі кәмпескелеу науқаны, шолақ белсенді кедейлердің шектен шыққан әрекеті, одан қала берді аштық жылдарындағы сүйегі жиналмай қалған миллиондаған қазақтың азабы, наласы, шері баяндалатын туындылардың дүниеге келуі – тәуелсіз қазақ әдебиетінің берген жемісі. Бірінің азабынан екіншісінің қайғысы асып түсіп жатқан заманды бастан кешірсе де жоғалмаған, жойылмаған қазақтың қайсар рухы; әділетсіз қоғам құрбандары, жазықсыз жапа шеккендер; батыр да жігерлі, намысты қолдан бермейтін ұлдарының азаматтық бейнесі шынайы берілген, сонымен бірге надан, пасық шолақ белсенділердің, ұрлықшы белсенділердің момын ауылға, бейшара елге бүйідей тигенін, бір құлқыны үшін іргелі жұртты тоздырғанын тайға таңба басқандай бейнелеген мұндай туындылардың мән-маңызы зор. Жазушылар зобалаң нәубет қасіретін айта отырып, заман шындығы мен уақыт бедерін дәл танытып, таразылай білген.

Қазақтың басынан өткен тарихи трагедияларға арналған туындылардың кейбіріне ғана талдау жасай келе, біздің түйгеніміз ұжымдастыру науқанынан материалдық жағынан ғана емес, жалпы рухани деңгейі мешеу, ел ішінде қызыл белсенді, шолақ белсенді, ағаш

белсенді атанған құлмінезді жандардың кесірінен қазақ ұлты көп зардап шекті. Ол аз болғандай «кіші революция» авторы Голощекин өкіметі тігерге тұяқ қалдырмай, қолдағы бар малды жиып алды. Өкіметтің алым-салығы да шектен артып, қазақ халқын барлық жағынан кедей болуға мәжбүрледі. Ал бұл өз кезегінде елдің экономикасына қатты соққы болып қана қоймай, мәдениетіне, әлеуметтік жағдайына да қатты әсер етті. Кешегі азат елдің аңғал ұланы аңқау белсендіге, уақыт өте келе, «шаш ал десе, бас алуға әзір», айқайға, зорлыққа үйір, елдің киесі, обал-сауапты білмейтін шолақ белсендіге айналды. Билеуші держава өкілдеріне жағыну мақсатында жағымпаздықпен қарап, шынайы келбетінен айрылған, айтаққа еріп, ағайынға үрген, адамгершіліктен ада міскіндер тобы қалыптасты. Өкіметке арқа сүйегенмен, расында да олар қауқарсыз, қорқақтар болатын. Құдды бір грек мифологиясындағы батыр Гераклге тапсырма беріп, өзі қорыққаннан құмыраға тығылып қалатын бейшара, шала туған, әлжуаз Эврисфей секілді. Эврисфейдің артында Зевске ызаланған, одан кек алуды ғана көздеген Гера құдай тұрса, шолақ белсенділердің артында көкейін қазақтың кең байтақ даласы мен байлығы тескен, тек соны жаулап алуды көздеген әуелі патша, кейіннен Кеңес өкіметі тұрды.

Талқылау. Қазіргі қазақ әдебиетінде ел тарихында орын алған тағы бір шындық – аштық мәселесі кеңінен көтерілген. Аштық тақырыбына жазылған повестердің барлығына ортақ нәрсе – кейіпкердің өткенді еске ала отырып, санадағы жадыны оятуы. Санадағы жадыны ояту – қазақ прозашыларының көпшілігі ұтымды қолданып келе жатқан көркемдік тәсіл [5., 214]. Н.Қапалбекұлының «Жерошақтың түтіні» хикаятында да аштық мәселесі көтерілген. Н.Қапалбекұлының «Бір уыс бидай» шығармасындағы өлген, сойылған малдың мүйіз, тұяғына дейін жинап, салық салып, елді әбден титықтатып, жерді піскілеп, үйді тінтіп, бір қора жан талшық етіп отырған азын-аулақ ұн, талқанның бәрін сыпырып әкеткенде аштан қырылар болған соң Қастек асуы арқылы қырғызға өтпек болған қазақтардың дұшпан саналып, абақтыға қамалып, өлімге кесілуі – соның дәлелі. Ашаршылық жайындағы шығармалардан біліп, түйгеніміз – қазақтың өмір сүру үшін, тірі қалу үшін жазаланып, қуғын көріп, өлім құшқандығы. Басқа жазығы жоқ. Өмір сүру үшін жанталасқан жұртты қырған сұмдық санаулы елдің тарихында ғана орын алған. Соның ішінде большевиктердің қол астындағы Украина, Кавказ, Волга жағалауында отырған халықтар зардабын тартты.

Қаламгер Т.Сәукетаевтың «Құзғын тойған қыс» повесінде де аштықтың талай шаңырақты ортасына түсірген трагедиясына кіріспес бұрын автор оқырманын қатал табиғат көрінісімен байланыста береді. Повестің «Құзғын тойған қыс» аталуының себебі – қазақ баласының қынадай қырылып, беті ашық күйінде далада қалып, қарға-құзғын, шибөрі-қасқырлардың аузының қанға бөгіп, қарық болған жылдардың шындығы берілгендігінен. Автор талай бағлан мен бекзаттың далада қалып, ең болмаса он екі мүшесі тұтастай қара жердің қойнына бұйырмай, жұлма-жұлма боп қарға-құзғынның аузында кеткеніне налиды. Ол заманда өлгендердің кебіні – аппақ қар болды. Өкіметке сенген халық аштықтың себебін түсіне алмай дал болады. Өткен күнімен салыстырады. Кеңес өкіметі жаман қып көрсеткен, тіпті қара жүрек деп кінәлаған қазақ байының өзі халқын ешуақытта өлімге қиған емес. «Барлығы жарлыныкі» деп жар салған өкіметтен қайран болмады. Халқы қоғадай қаусап жатқанда қол ұшын беріп, көмектеспеді. Қолына тиген азын-аулақ астық өздерінен артылмады. Болмаса Мұсабай секілді саудагерлер арқылы астықты базарға апарып, еселеп сатып, баюдың қамына кіріскен. Тышқак лағын қалдырмай сыпырып алып, адал еңбегімен тапқан малының етін қазақтың өзіне жегізбеді. Қамап қойған малдың аштан өлгендерін ауыл сыртына апарып өртеп жібереді. Осы тақырыпты зерттеуші американдық Сара Камерон «Ресей империясы қазақ көшпелілерін ашаршылыққа анағұрлым төзімді ете отырып, қазақ даласын өзгертті. Осыған байланысты, орыс империалистік басқаруы Американы аграрлық қоғамға ауыстыру әрекеттерінде өзгерту үдерісін бастау барысында жергілікті американдықтарды

(американдық үндістерді) аштыққа неғұрлым төзімді ете алған ағылшын отарлаушыларының іс-әрекетін еске түсіреді»деп, отарланған екі халық – қазақ пен үндісті, отарлаушы екі ел – орыс пен ағылшындарды салыстыра қарайды. Осы орайда ғалым А.Сейдімбектің «Отаршылдық жер жатсынады» мақаласындағы жанды жаншитын қорғасындай ауыр ойдың осы пікірмен сабақтастығы аңғарылады. Ұлт жанашыры А.Сейдімбек қазақ болмысына терендей барып, табиғаттың адам баласының ыңғайына ешқашан бейімделмейтіндігін, керісінше, адамның табиғатқа бейімделетіндігін ғылыми тұрғыда дәлелдей келіп, өктем этностың өзі баса-көктеп енген табиғи ортаға жаны ашымай, оны өз қалауы бойынша өзгертіп, өзінің де сол табиғи ортаны жоюшыға айналатынын өткен ғасырдың соңында жазып қалдырған болатын (А.Сейдімбек, 1994).

Қорытынды. Түйіндей келгенде, әлем әдебиетінің бір бөлшегі, сегменті саналатын қазақ әдебиетінің қазіргі повестері ұлттық, тарихи, әлеуметтік мәселелерді жан-жақты көтере, айта, талдай, оқырманға ой сала алғандығымен ерекшеленеді. Заманның, тұтас буынның қасіретін көтерген, идеялық жүгі ауыр қазақ повестері қазіргі кезең проблемаларына тереңдеп бара алған. Жазушылардың еркін сөз еткен концепциясы – әдеби шындық болғандықтан, қазіргі повестерді қазақ прозасындағы жаңа тыныспен жазылған, концептуалдық жетістігі бар шығарма деп тануға негіз бар. Қазақ тарихындағы түрлі жағдайлар мен оқиғаларды сығымдап беру арқылы ұлттық мәселелерге өзгеше көркемдік деңгейде, бөлекше көркемдік көзқараспен келген бұл шығармаларды – қазіргі қазақ повесінің тарихына қосылған сүбелі үлес деп санаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жиенбай Қ. Таңдамалы. II томдық. Роман, повесть және әңгімелер. I том. –Астана: Фолиант, 2012. -480б.
2. Шоқан Уәлиханов. Таңдамалы. -Алматы, Жазушы, 1985, -560 б.
3. Ыбырайұлы М. Халықтық мінез хақында // Абай журналы. 1996. №2. 103
- 4 Ақыш Н. Рақымсыз көктем. –Алматы: Қазақ университеті, 2016. -156б.
5. Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамзаттық құндылықтар. –Алматы: «Evo Press», 2014. -708б.
8. Қапалбекұлы Н. Біздің ауыл тау жақта. –Алматы: «Өнер» баспасы, 2007. -448б.
9. Сәукетаев Т. Көлеңкелер патшалығы: Повестер мен әңгімелер. –Алматы: Жазушы, 1998. -328б.
10. Сейдімбек А. Отаршылдық жер жатсынады // Егемен Қазақстан, 25 қазан, 1994.

МРНТИ 17.82.10

Ahmet Yener Unal¹

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

THE USE OF MEHMET AKIF ERSOY'S POEMS IN TURKISH EDUCATION

Abstract

The most important material of teaching Turkish is texts. The basic skills of listening, speaking, reading and writing are tried to be gained through Turkish texts. Many of the general objectives of the Turkish course are directly related to the texts. In the Turkish Lesson Program, the features that should be present in both reading and listening texts are indicated as items. In this study, the usability of Mehmet Akif Ersoy's poems in Turkish course was questioned and it was concluded that it should be used. Because his poems are suitable for the features that should be in the texts and therefore should be used as text in the Turkish course. With these texts, students' basic language skills can be improved. His life and personality may also serve as an

example for students. Moreover, Mehmet Akif Ersoy, with the sensitivity shown to the situation in our country; with compassion for women, children and the elderly; nation love, beautiful morality, righteousness, the stance exhibited in the face of persecution, with the importance given to science and work, belief in human and human will and by standing against the laziness, immorality, hypocrisy, stance as a model to be introduced to students.

Keywords: poetry, turkish text, Mehmet Akif Ersoy

Ахмет Иенер Унал¹

¹*Сүлеймен Демирел университеті, Қаскелең қ., Қазақстан*

ТҮРІК БІЛІМІНДЕ МЕХМЕТ АКИФ ЕРСОЙДЫҢ ӨЛЕНДЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа

Түрік тілін оқытудың маңызды материалы - мәтіндер. Тыңдау, сөйлеу, оқу және жазудың негізгі дағдыларын түрік мәтіндері арқылы алуға тырысады. Түрік тілі курсының көптеген жалпы мақсаттары мәтіндерге тікелей байланысты. Түрік сабақ бағдарламасында оқу және тыңдау мәтіндерінде болуы керек ерекшеліктер элементтер ретінде көрсетілген. Бұл зерттеуде Мехмет Акиф Ерсойдың түрік тіліндегі өлеңдерінің жарамдылығы тексеріліп, оны қолдану керек деген тұжырым жасалды. Себебі оның өлеңдері мәтіндерде болуы керек ерекшеліктерге сай келеді, сондықтан оны түрік тілінде мәтін ретінде пайдалану керек. Осы мәтіндердің көмегімен оқушылардың негізгі тілдік дағдыларын жақсартуға болады. Оның өмірі мен жеке тұлғасы студенттерге де үлгі бола алады. Сонымен қатар, Мехмет Акиф Ерсой, біздің елдегі жағдайға сезімталдықпен; әйелдерге, балалар мен қарттарға жанашырлықпен; ұлтқа деген сүйіспеншілік, әдемі адамгершілік, әділеттілік, қудалауға қарсы ұстаным, ғылым мен жұмысқа, адам мен адамның еркіне сену және жалқаулыққа, азғындыққа, екіжүзділікке, ұстанымға қарсы тұру арқылы көрсетілетін үлгісі студенттерге үлкен ықпал етеді.

Кілт сөздер: поэзия, түрік тілі мәтіні, Мехмет Акиф Ерсой

Ахмет Иенер Унал¹

¹*Университет Сулеймена Демиреля, г.Каскелен, Казахстан*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТИХОВ МЕХМЕТА АКИФА ЕРСОЯ В ТУРЕЦКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

Самым важным материалом обучения турецкому языку являются тексты. Основные навыки аудирования, говорения, чтения и письма стараются получить с помощью турецких текстов. Многие из общих целей турецкого курса непосредственно связаны с текстами. В программе урока турецкого языка в качестве элементов указываются особенности, которые должны присутствовать как в чтении, так и в аудировании текстов. В этом исследовании была поставлена под сомнение целесообразность использования стихотворений Мехмета Акифа Ерсоя в турецком курсе, и был сделан вывод, что его следует использовать. Потому что его стихи подходят для тех особенностей, которые должны быть в текстах и поэтому должны использоваться как текст в турецком курсе. С помощью этих текстов можно улучшить базовые языковые навыки студентов. Его жизнь и личность также могут служить примером для студентов. Более того, Мехмет Акиф Ерсой с чуткостью отнесся к ситуации в нашей стране; с состраданием к женщинам, детям и старикам; народная любовь, прекрасная нравственность, позиция, выставляемая перед лицом гонений, с важностью, придаваемой

науке и труду, вера в человека и человеческую волю и стоя против лени, безнравственности, лицемерия, позиция как образец, который должен быть представлен студентам.

Ключевые слова: поэзия, турецкий текст, Мехмет Акиф Эрсой

The most important material of teaching Turkish is texts. In teaching Turkish, texts are tools to develop language, mental, social and mental independence skills. In other words, texts are used to teach students various skills [1., 216]. Through texts, students can witness the scenes of daily life. “Language is learned in life, so there is a need for tools to carry life in schools as corporate language teaching environments. The original texts that students encounter and use in their daily lives are the most important tools that can carry life to school” (Dilidüzgün, 2010: 106). In addition, the texts help students to form their identities. In the formation of the national identity and cultural identity of the child, the texts taken in the textbooks and supplementary textbooks after the family, environment and school play an important role. The importance of the texts is tied to the formation of the child's self, identity and personality ” [2., 11]. It is envisaged that at least three reading texts and one listening / monitoring material will be included in each theme within the Turkish Language Teaching Program and Guide. After the processing of the content of each reading text or listening / monitoring material, a text or theme-based speech activity is organized ”, [3., 257-258] shows that Turkish teaching is conducted through texts. Many of the general objectives of the Turkish course are directly related to the text. Okuma Reading the works appropriate to the level; gaining the habit and pleasure of choosing, listening, watching, and watching science, culture and art activities ”, “reaching the language taste and consciousness by enriching vocabulary by reading, listening and watching; to develop the worlds of emotion, thought and imagination ”and to recognize national and universal values through the works of Turkish and world culture and art” [4., 4]. The basic skills of listening, speaking, reading and writing are tried to be gained through Turkish texts. These skills are the basic language skills that students will use throughout their lives and they are taught through texts. It is often not possible to conduct a Turkish lesson without reading or listening to the text. All studies conducted during the mother tongue education process are text based. It is necessary to know how to work on different text types in order to make maximum use of texts while performing their mother tongue activities [5., 134].

In the Turkish Language Teaching Program, it is aimed to provide students with eight basic skills in addition to basic language skills such as listening, reading, speaking and writing [5., 5]. The development of the basic skills that students are expected to use throughout life can be realized through texts such as using Turkish correctly, effectively, and critical thinking, creative thinking, communicating, problem solving, research, decision making, using information technologies and entrepreneurship. To find out the meaning of the text, to think on it, to make inferences, to evaluate and to improve the language and mental skills. transactions should be made. It requires various mental activities such as comprehension, examination, choice, making a decision, interpretation, analysis-synthesis and evaluation ” [1., 17].

Mehmet Akif and teaching Turkish

Mehmet Akif Ersoy is an important name in Turkish literature, is a poet who dedicates his art to the service of the society, stimulates the society he lives in, guides him and tries to educate him. His well known poems are the National Anthem and the Martyrs of Çanakkale. Students know him with these poems. The poet, however, has other poems, which are well suited for use as a text in Turkish.

Because in Turkish literature, there is no poet as much as Akif, who has put life into poetry and poetry into life (Karakoç, 1996). Therefore, his poems can be used to teach life to students. Mehmet Akif used plain Turkish in his poems. Therefore, students will not have difficulty in understanding these poems. “He knows Turkish in all its subtleties, including local

expressions, blasphemy, slang, curse and popular language. Thanks to his wide knowledge, he explains every matter in terms of words, terms and terms required by the subject. There are rich examples in terms of people, professions, street mouth, home, and chat style (Hacıeminoğlu, 1970: 84). In this regard, Korkmaz makes similar findings: "There are vivid, lax, dull Turkish words and utterances which are taken directly from the language of the people in the depictions and conversational parts and which have not entered the written language until then. Akif has a clear, fluent, lively and agile Turkish. The natural order, which does not force the rhyming of the rhetoric, is able to translate speech and folk language adorned with many words and idioms, sometimes in a depictive manner, sometimes in a lively reciprocal manner and skillfully; especially the great ability to adapt the Turkish prosody to the patterns of prosody, its language and style has reached a very high level and the main secret of his success in art life has made the state" [5., 47].

Mehmet Akif reflects the things he sees and hears, that is, daily life and the situation of his country as a mirror in his poems. "It can be said that there is no other poet in Turkish literature that sees and demonstrates the period in which he lived with all the details. Safahat is similar to a verse novel depicted from a certain point of view: Street, house, hut, palace, tavern, mosque, village, city, poor, rich, pious, devout, ungodly, rickety, wrestler, coward, hero, folk, high layer, knightly, ignorant, indigenous, foreign, european, asia, trade, politics, war, peace, urbanism, ruralism, warrior almost everything enters the stage of sensation and vision of Akif, and he tells them not only by poetry but by all means of expression in literature: he makes depictions, he draws portraits, he tells stories, he tells jokes, he talks and preaches. In this way, Akif expands the boundaries of poetry as much as prose and literature, and even transcends literature and makes it life itself " [6., 174].

Therefore, in order to prepare the students for life, it is necessary to present their poems about the poet's life. Akif's poems include many values that are desired to be gained to the students. Especially work, determination, hope, honesty, love of homeland. "Not awake, ignorance, ignorance, serialization, inertia, eat's, perseverance, lack of morality, lack of perfect man, lack of understanding of the people, immoral literature, prostitution literature, misbehavior in the high level of children look back, disagreements and brain-disrupted heaps of mind, conscience and a lack of opinion, internal traitors, neglect of the village and the villagers, bad mentality, bad misunderstandings, misunderstanding of fate and trust, spiritual disorders, troubles, wounds, confused, the environment the invisible movement, the inability to educate high schools, not living like ancestors, the past will be praised leaving their sides and hugging their trash, verbalism, not being able to work, not having a homeland, the lack of love of the homeland, the openness between the grateful and the people, the discovery of the groups that do not understand the East and the West " [6., 11-12]. His poems may be related to the sub-themes of "Emotions". By using Akif's poems, students can gain many skills in listening, speaking, reading and writing. Based on these poems, activities related to basic language skills can be organized.

He is a personality that students can exemplify both in words and in their behavior. "Akif's works are not only among the national fate of the Turkish nation. There is no second poet who chant the greatest national, homeland and nation in a better, more worthy way than in all our literary history and poetry history [7., 87].

Usability of Mehmet Akif's Poems in Turkish Lesson

Especially his poems such as Hasta, Kufe, Seyfi Baba, Bebek or Hakk-ı Karar, written in verse story in the First Safahat, are suitable for using as a text in Turkish lesson and organizing various activities aimed at teaching language skills.

The poems of Kufe and Seyfi Baba can be studied together and the students can comprehend the importance of the study. The language of both poems is comprehensible and, although it is a daily spoken language, the teacher can give the words that the students will not understand. In

both poems, it was emphasized that the work is not a shame and the real shame is not to work. Particular attention should be paid to these sections of poetry. Again in both poems, the idea is to work. The poet embodied this idea by constructing and narrating with person, place, time and event. Thus, the students can understand the defended thought more easily. Teachers can support this idea with other texts if they need it. The following strings taken from the mold can be used for this purpose.

"I burned my heart when you understand

But your father ordered you and left you.

He's been working you all these years,

How did he grow it?

Today, you must feed and raise your own brother without leaving the orphan.

Mold? -Of course! But why?

My lamb, shame, work or carry a burden of sin?

Shame: begging, hand while processing, foot while walking. "* (P.25)

In the poems of Seyfi Baba, similar feelings are expressed in the following strings. ' -Mehmet Ağ's house flowed.

To transfer it I went up to the checkers, got cold, fifteen days.

Say, "What the hell are you doing on the tiles?"

What is old age, amazed, my son, this year, let's not pass on...

Who brings my bread?

Is it good to sit and look like a blind, open a hand in the namer?

Whoever doesn't earn a bread in this world:

"The disgrace of his friend; the masquerade of the enemy "(p.71)

These two poems can be portrayed by students. Thus, the importance of the study is better understood. As a writing study, the students may be asked to write what is told in this poem or to depict what is told in poems. Is it still seen today that the child in the Kufe poem and the old person in the poetry of Seyfi Baba have to work as a speech activity? Students can be asked with questions such as whether the child and the elderly need to be protected by the state or how we should treat people in this situation. Again, the poet's attitude to this situation can be questioned. The poet may be asked to replace themselves with the child who has to carry the mold and what they can do if they were in place, and to express their feelings. One of the methods mentioned in the Turkish Program is speaking by putting oneself in place. Likewise, one of the reading and listening achievements to be gained in this course is interpreting events, emotions, thoughts and dreams by putting itself in place of personal and asset staff".

One of the gains of reading and listening Turkish course; Compares what they read (listen / watch) to their own life and daily life ". It is possible to organize various activities in this poem of Mehmet Akif. Because, as we mentioned above, what he saw about daily life from the family to the street he expressed them all in his poems.

"Three classes are broken up for me, and how much!

Old men, wives, and little ones;

they must see mercy, face people should see;

Or how does one know humanity? (P.130)

The above strings show Akif's sensitivity to these issues and are truly commendable. "Akif gives great importance to the family. Nurture, starting from the family is spread to the community and becomes effective "(Ercilasun, 1987: 39). The situation of women, children and the elderly is one of the most important issues of our time. The sense of humanity that he emphasized in his poems is one of the values that are tried to be gained to the students. His poems on this subject can be taught to the students by listening or listening to improve their sensitivity on this subject. As it is seen, Akif has given great importance to education and training in his poems. The strings "Let me begin, my son is one of the families ter is in line with today's educational understanding.

Akif Sırat-ı Müstakim also writes in his articles in the journal: There is no or little that does not understand that there is no other way than to educate our children and educate them according to the century, so that we can become a man. Whether we have read or not, whether we have seen a good manners, whether we have not seen the past is considered to be involved in the past, if there is something to think about today, it is future, our sons.

He says that ignorance is one of the reasons for the situation in the country and for this, he attaches great importance to education schools and teachers. As the need to go towards science and tells the properties of teachers as follows:

Gerektir Those who say “teacher all must be faithful, literate, then meritorious, then conscientious. This would not happen without four; the task, because large ”(p.281)

His thoughts on education can guide both teachers and students. If Akif, in many parts of Safahat, especially in Asım section, has included all aspects and aims of education and emphasized how generations should be raised in formal and non-formal education institutions. In terms of individuals, the current aim of education can be expressed as improving one's physical and mental health, developing talents that are good, right and beautiful, and paying attention to directing tendencies and tendencies towards mistakes. Akif also emphasizes Asım's use of body strength in a way that does not harm herself and her environment and attaches importance to sports. On the other hand, he recommends that he evaluate his power of intelligence with ingenuity and importance with knowledge; especially in today's conditions, he advises Asım to work on atomic physics, which is one of the important fields of positive science Ay [1., 384]. Teacher, look at me, I promise, but you're in the bed of death, you can not do, he time is not kept” [8., 114]. The way to bring such good behaviors to students is to tell them these examples. In this respect, Akif is a character that students can take as an example. His words match his behavior.

“-No, there is no exchange with imagination;

Believe me: whatever I said I saw and told. This is my favorite profession in the world:

Supposedly like wood; Truth be one! ”(p.240)

For example, the National Anthem for money to write, not to take it in his book is not my nation and say about it to the students should be transferred. Günler National Anthem... Those days were neither sincere nor exciting. That poem is an expression of the nation's excitement that day. The anthem, written at a time when the souls, who are in the face of a thousand faeces, and the painful minutes are waiting for them, is a precious memory of those days. That poem can never be written again kimse No one can write it... I can't write it either için To write it, you have to see those days and live those days. That poem is not mine anymore. He is the property of the nation. This is my most precious gift to my nation... God wishes that this nation will never write an National Anthem ”bulunur [7., 94].

Result. The most important material of teaching Turkish is texts. The basic skills of listening, speaking, reading and writing are tried to be gained through Turkish texts. These skills are among the basic language skills that students will use throughout their lives. These skills are also gained through texts. It is often not possible to conduct a Turkish course without reading or listening to the text, and these texts should have certain characteristics.

Akif's poems carry most of the features that should be found in the texts to be used in the Turkish course. Turkish language to be selected from the works reflecting the riches and beauties, language, expression and content in terms of reflecting the beautiful examples of the genre, the students will improve their language taste and consciousness to enhance the imagination world and vocabulary, to carry the characteristics of social, psychological development and mental sexuality, pessimism, violence and so on. Items must not be included as they are suitable to the ingredients. “There is no place for grief and sadness in Akif's world of thought and emotion. His whole life is to persevere Muslims and especially young people and to look to the future with hope ” [4., 19]. Therefore, his poems can be used as text in the Turkish course. In addition to

these poems, many language skills activities can be organized such as re-enactment, self-substitution and students' basic language skills can be developed.

Mehmet Akif Ersoy, our country's sensitivity to the situation in the face of; with compassion for women, children and the elderly; nation love, beautiful morality, accuracy, the stance exhibited in the face of persecution, with the importance given to science and work, belief in human and human will and ignorance, laziness, immoral, hypocrisy, stance against the stance of a person to be introduced to students .

Ergin also makes the following observations. Ak Akif virtue as a human being is a great idealist. Not only for the time it is in, but also for the future. He has left a great work a magnificent book. In fact, after the Qur'an, it has become the book that entered the Turkish houses the most.

References

1. Ayhan, H. (2011). *Youth and education in Mehmet Akif's Asım*. (Ed.Uzun, M) Mehmet Akif Ersoy. Ankara: Ministry of Culture and Tourism Publications. Bağcı, H. (2008). *Readability of verse stories of Mehmet Âkif Ersoy*. Paper presented at the 1st International Mehmet Akif Symposium (19-21 NOVEMBER). Mehmet Akif Ersoy University, Burdur.
2. First, N. (1992) .*Millet man Mehmet Akif*. They describe Mehmet Akif (Jun. Erkal, M and Ceylanlı, Ş). İstanbul: Aydınlar Ocağı Publications. Dilidüzgün, Ş. (2010). *Text linguistics and Turkish teaching*. Ankara: Morpa Publications. Ercilasun, B. (1987). *Mehmet Akif poems of women and family temi*. Hacettepe University Journal of the Faculty of Letters, 5 (1), 35-36. Ergin, M. (1992). *Our National Anthem and Mehmet Akif tell about Mehmet Akif* (Jun. Erkal, M and Ceylanlı, Ş). İstanbul: Aydınlar Ocağı Publications. Erişirgil'in, M. (1986). *The novel of an Islamist poet*, (Prepared by Aykut Kazancıgil, Cem Alpar). Ankara: Turkey Is Bank Cultural Publications.
3. Ersoy, M. A. (1973). *Safahat* (Prepared by Omer Riza Dogrul). İstanbul: Revolution and Aka Publications. Güneş, F. (2007) .*Turkish teaching and mental structuring*. Ankara: Nobel Publications. Hacıeminoğlu, N. (1970). *Safahat's language and style*. İstanbul University Faculty of Letters Journal of Turkish Language and Literature, XVIII (1), 84. Imamoglu, A. (2008). *Mehmet Akif Ersoy's view of human will and freedom*. Paper presented at the 1st International Mehmet Akif Symposium (19-21 NOVEMBER). Mehmet Akif Ersoy University: Burdur Kabaklı, A. (1970). *Mehmet Akif*. İstanbul: Toker Publications. Kaplan, M. (1997). *Poetry analysis I*. İstanbul: Dergah Publications. Karakoc, S. (1996). *Mehmet Akif*. İstanbul: Resurrection Publications. Karakuş, İ. (1995). *Texts of arbitration in children's education*. Wise. (7), 10-12. Karakuş, İ. (2004) .*Turkish, Turkish Language and Literature teaching (Teacher's manual)*. Ankara: System Offset Publications. Korkmaz, Z. (1976) *Mehmet Akif Ersoy and Turkish, Mehmet Akif Ersoy, Ideas and Effects Symposium (27- 28aralık)*. Hacettepe University: Ankara
4. MEB. (2005). *İlköğretim Türkçe dersi (6. 7. 8. Sınıflar) öğretim programı ve kılavuzu*. Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü.
5. Olgun, C. (1947). *Mehmet Akif(hayatı, eserleri, şahsiyeti ve idealleri)*. İstanbul: Tefeyyüz Kitapevi. Temizkan, M. (2009).*Metin türlerine göre okuma eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları.
6. Timurtaş, F. K. (1987). *Mehmet Akif ve cemiyetimiz*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
7. Uçman, A. (2011).II. *Meşrutiyet'ten İstiklal Savaş'ına Mehmet Akif'in mücadele yılları*, (Ed.Uzun, M). Ankara: Mehmet Akif Ersoy, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
8. Yetiş, K. (2011).*Mehmet Akif'in Türk dili ve Yeni Türk Edebiyatı ile ilgili görüşleri*, (Ed.Uzun, M) Mehmet Akif Ersoy. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Қ.З.Уткелбаев¹, Г.Ә.Тұяқбаев¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘСКЕРИ ЛИРИКАСЫ: МАДАҚ ӨЛЕҢ ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ әскери әдебиеті, оның ішінде Ауған соғысы әдебиеті мәселелері сөз болады. Автор қазіргі қазақ әскери әдебиетін әдебиеттану ғылымының алдында тұрған зерттелуі тиіс өзекті мәселенің бірі ретінде қарастырған. Тақырыптың өзектілігін айқындау мақсатында әскери әдебиеттің орыс әдебиеттану ғылымы мен қазақ әдебиеттану ғылымындағы зерттелуін салыстыра қарастырады.

Әскери әдебиетті дәстүр мен сабақтастық аясында қарастыра отырып, оның бүгін әдебиеттегі көрінісін зерделеген. Қазақ әскери әдебиетінің жанрлық ерекшелігіне тоқтала отырып, әскери лириканың бүгінгі көрінісін жауынгер-қаламгер Бақытбек Смағұлдың шығармашылығы аясында ашады.

Мадақ жанры, оның әдеби үдерісте көрінуі, табиғаты, ерекшелігі сөз болады. Ақын Б.Смағұл өлеңдерінің көркемдігі, жанрлық ерекшелігі, мадақ жанрындағы шеберлік мәселесі зерделенеді.

Кілт сөздер: Әскери әдебиет, әскери лирика, әдебиеттану, ода, эпитафия, элегия, әдебиет тарихы, әскери проза.

К.З.Уткелбаев¹, Г.А.Тұяқбаев¹

¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
г.Кызылорда, Казахстан

КАЗАХСКАЯ ВОЕННАЯ ЛИРИКА: ПРИРОДА ТОРЖЕСТВЕННОЙ ОДЫ.

Аннотация

В статье освещаются вопросы казахской военной литературы, в том числе литературы по афганской войне. Автор рассматривается одна из актуальных проблем в научном литературоведении- казахская военная литература. Данная проблема в целях определения ее актуальности изучается на основе сравнительного анализа состояния в военной литературе российского и казахстанского литературоведения. В статье исследованы вопросы традиционной военной литературы, ее преемственности и современного состояния. Данная проблема рассмотрена на основе изучения военной лирики воина – поэта Б.Смагула, при этом особо отмечены особенности жанра казахской военной литературы. Отмечены художественность, жанровые особенности, мастерство поэтики Б.Смагула.

Ключевые слова: Военная литература, военная лирика, литературоведение, ода, эпитафия, элегия, история литературы, военная проза.

K.Z.Utkelbaev¹, G.A.Tuyakbaev¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan

KAZAKH MILITARY LYRICS: NATURE OF CEREMONIAL ODE

Abstract

In this article Kazakh military literature as Afghan War literature is presented. The author considers present military literature is actual theme in the studies of literature to be investigated.

To identify the relevance of the theme is it needs to compare the researches of military literature in Kazakh and Russian literature.

The military literature is represented as in the context of tradition and continuity. There is also pointed out the genre peculiarities of military literature, also there are the present views of military lyrics as soldier-writer Baqytbek Smagul.

Genre of humor, its view and appearance, nature in the literary process is discussed in this article.

The poems of poet B. Smagul art, peculiarity of genre, and the problem of mastery in the genre is examined.

Keywords: Military literature, military lyrics, literary studies, ode, epitaph, elegy, history of the literature, military prose.

Қоғамның дамуымен ілесіп, оның қажеттіліктері мен сұраныстарына жауап бере алу ғылым үшін ең басты мәселе. Қашан, қай кезеңде болмасын ғылым елге қызмет етуі шарт. Бұл міндет ғылымның барлық саласына, соның ішінде, саяси-гуманитарлық саласына да қатысты. Өйткені ұлттық, мемлекеттік идеологияның басым бағыттарын айқындайтын да ғылымның осы салалары. Осы тұрғыдан қарағанда әдебиеттану ғылымының алдында тұрған зерттелуі тиіс өзекті мәселенің бірі – қазақ әскери әдебиеті, оның жанрлық, көркемдік-идеялық, тілдік-стилдік ерекшеліктері мен тарихи маңызын саралау болмақ. «Қазіргі қазақ әдебиеті бүгінгі әдебиеттану ілімінен өзінің уақытқа сай талдау-танымын табуға тиісті. Уақыт көркемөнердің де, ол жайлы ілімнің де алдына күрделі әрі кесек мәселе қойып отыр» [1.3] деген ғалым пікірі де әдебиеттану ғылымының алдындағы осындай өзекті мәселеден туындап отырғаны белгілі.

Әрине, қазақ әскери әдебиеті мүлде зерттеусіз қалды дей алмаймыз. Профессор М.Мырзахметұлы бастаған санаулы ғалымдар бұл тақырыпқа байланысты ғылыми мақалалар жазды. Қазақ эпостық жырларынан бастау алып, тарихи жырлар мен ақын-жыраулар поэзиясында жалғасын тапқан, Ұлы Отан соғысы жылдарында өсіп-өркендеген қазақ әскери әдебиеті ұлттық сөз өнерінің кең арналы саласы. Сондықтан оны бір немесе бірнеше ғылыми мақаланың деңгейінде зерттеу мүмкін де емес. Қазақ әскери әдебиеті туралы толыққанды зерттеулер жүргізу, оның өкілдері мен әдеби туындылардың ұлттық әдебиеттегі орнын айқындау мен өзіндік дара сипаттарын ашу маңызды мәселе.

Әскери әдебиет мәселесі сөз болғанда Ауған соғысы тақырыбын көтерген әдеби және көркем-публицистикалық шығармалар назардан тыс қалмауы керек. Өйткені «1980-2000 жылдардың соңындағы әскери проза өзінің көркемдік-идеялық, тақырыптық және жанрлық-стилдік ерекшелігімен қазіргі тарихи-әдеби үдеріске әсер ете отырып, әдебиеттанушы ғалымдардың қызығушылығын тудырып келеді» [2.3]. Осы ретте орыс әдебиеттануында бұл тақырыптың бізден әлдеқайда алда екендігін атап өтуіміз керек. О.В. Ключинскаяның «Военная проза О.Н.Ермакова: Проблема жанрово-стилевого единства», В.Б. Волкованың «Концептосфера современной военной прозы», Н.С. Выговскаяның «Молодая военная проза второй половины 1990-начало 2000-х годов: имена и тенденций», Л.М.Довлеткирееваның «Современная Чеченская военная проза: историко-культурный контекст, жанровый состав, поэтика (1990-2010гг.)», Г.Ф.Хасанованың «Военная проза конца 1950-х – середины 1980-х гг. в контексте литературных традиций» тақырыбында қорғалған диссертациялық жұмыстары бұл тақырыптың ғылыми айналымда екендігін көрсетеді. Аталған ғалымдар өз еңбектерінде Ауған соғысы мен Шешен соғысы суреттелген әдеби шығармалардың жанрлық, тілдік, стилдік жағына талдау жасап, көркем-поэтикалық ерекшеліктеріне тоқталған.

«Ауған соғысы – кеңес дәуірі тарихының ең қаралы беттерінің бірі. Күш-жігері мен әл-ауқаты мол, Отан алдындағы борышын адал атқарған әрі өз болашағына сенген жас ұрпақ саяси ойынның құрбанына айналды. Жүздеген жас азамат жат елде жан тапсырып,

мыңдаған отандастарымыз оқ пен оттың ортасынан жаракатпен оралды. Олардың жүрегінде Ауғанстан мәңгілік жан жарасы болып қалып қойды» [3.3]. Осы жан жарасы кейін әдеби туынды болып өмірге келді. Онда Ауған соғысы кезіндегі кеңес әскерлерінің, соның ішінде қазақ жауынгерлерінің ерлігі, өмір мен өлім айқасқан сәттер т.б. суреттелді.

Әдебиет – қоғам айнасы. Қоғамдағы кез келген саяси-тарихи оқиғалар мен өзгерістер әдебиет назарынан тыс қалуы мүмкін емес. «Қоғамның сан саласындағы өзгеріс сөз өнерінің мазмұны мен формасына, ағымы мен даралық жазушы дағдысына, шығарманың тақырыбы мен идеялық мазмұны – кейіпкер тартысы, оқиғалық желісі, жүйесі, тілі қатарлы құрылысына дейін әсер етеді», - деген ой әдебиет пен қоғамның арасындағы байланысты көрсетеді [4.17]. Қазіргі әскери проза, соның ішінде Ауған соғысы әдебиетінен де сол қоғамның шынайы бет-бейнесі көрініс тапты. Жалпы әскери әдебиеттің ең басты ерекшелігі – оның неғұрлым шындыққа негізделуінде болса, екінші ерекшелік бұл тақырыпқа көбінесе осы соғыста болып, оқ пен оттың ортасынан аман қалған ауған соғысы ардагерлері қалам тартуында. Осы ерекшелік жанр таңдау мәселесінен де көрінеді. Ауған соғысы тақырыбын суреттеген шығармалардың жанрлық ерекшелігіне көз жүгіртсек, деректі повесть, деректі әңгіме, әңгіме-эссе, мемуарлық проза, соның ішінде естелік, күнделік, портреттік очерк, арнау, мадақ өлеңдер мен элегия, эпитафия екендігіне көз жеткіземіз. Мейлі қай жанрда жазылсын әскери әдебиеттің алдына қоятын мақсаты біреу ғана. Ол – жас ұрпақты отансүйгіштікке, ерлікке, батырлық пен батылдыққа тәрбиелеу.

Ауған соғысы кезінде өзінің Отан алдындағы борышын адал атқарып, кеудесін оққа тосқан жауынгер-қаламгер де кезінде батырлар жырындағы Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын сияқты әдеби қаһармандарға еліктеп өсті. Бауыржан Момышұлы мен Ғабит Мүсіреповтің соғыс шындығын сөз еткен шығармаларынан нәр алды. Қарулас жолдасының ерлігін, өмір мен өлім жолындағы күресті, Отан алдындағы антқа адалдығын танытқан қазақ жауынгерінің жанқиярлық ерлігін әдеби шығармаға айналдыруы да қазақ табиғатындағы сөз өнеріне деген құштарлықтан болса керек. Осындай шынайы оқиғаға құрылған көркем дүниелер ұлттық әдебиетке жаңа, тың тақырып алып келді. Бұл – әдебиеттегі сабақтастықтың, дәстүр жалғастығының көрінісі. Мыңдаған жылдар бұрын өмірге келіп, күні бүгінге дейін ұрпақтан ұрпаққа жеткен ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап, ұлттық сөз өнеріндегі соғыс тақырыбын суреттеген әдебиеттің мақсаты батырлық пен ерлікті дәріптеу.

Әдеби жанр суреткер мұратын жүзеге асырудың басты құралы. Өз шығармасын қай жанрда жазу арқылы оқырманға ой салу қажеттігін ең бірінші таңдайтын да автор. Сондықтан жанр шығарманың идеялық шешімін табудағы мақсатты жүзеге асырушы. Осы ретте Ауған соғысы тақырыбындағы жазылған әдеби туындылардың арасында лирикалық жанрдың ерекше көзге түсетіндігін атап өтуіміз керек. Ол да кездейсоқтық емес. Өйткені қазақ – табиғатынан ақынжанды халық. А.Байтұрсынұлы өлең туралы: «Өлең асылында көңіл көтеріс ісіне жұмсалатын сөз түрі. Адам көңіл көтеру үшін ойнайды, билейді, күреседі, жарысады. Өлең де сол ойын, би, күрес, жарыс сияқты көңіл көтеретін нәрсе болған. Өлеңнің көңіл көтеріп, қоштандыратын қасиеті әдемілігінде», - дейді [5.90]. Ғалымның өлең өнеріне байланысты пікірі тым қарапайым болғанымен, лириканың адамның ішкі жандүниесімен, көңіл-күйімен, сезіммен байланысты екендігін меңзейді. Сонымен бірге «әдемілік» сөз өнеріне, соның ішінде өлең сөзге қойылатын бірінші талап. Осы талап биігінен көріне білген қазақ үшін өлең – бүкіл шығармашылық өнердің бастауы.

Лирикалық өлең түріне жататын мадақ өлең Ауған соғысы тақырыбындағы әдебиетте белсенді көрінген жанрдың бірі. Мадақ өзінің ерекше табиғатымен әдебиеттанушы ғалымдарды қызықтырып келе жатқан жанр. Оның ерекшелігі біріншіден, әдебиеттегі көне жанрлардың бірі екендігі болса, екіншіден автордың субъектіге деген

ықыласы мен сезімінен туған шығарма екендігінде болса керек. «Человек, из праха возникший и восхищенный чудесами мироздания, первый глас радости своей, удивления и благодарности должен был произнести лирическим восклицанием. Вот истинный и начальный источник оды», - деген [6.516-517] пікір мадақ өлең тарихының тереңдігімен қоса, оның өмірге келуіне адамға деген ықылас пен ізгі ниеттің жатқандығынан хабардар етеді. «Мадақ әдеби тақырып ретінде ежелгі Мысыр елінде перғауындар заманынан бар. Алғашында тәңірлер мен перғауындарға арналған шешендік сөздер мен әдеби шығармаларда көрініс тапқан» [7.187]. «Тарихы көне грек әдебиетінен басталатын лирикалық жанрдың бірі – ода. Грекияда ода деп алғашында хормен айтылатын салтанатты, көтеріңкі лепті өлеңді атаған... Уақыт өте келе адам, қоғам өміріндегі айрықша оқиғаларды (шайқастағы жеңіс, қолбасылардың, батырлардың ерлігі т.б.) сондай-ақ, табиғаттағы ерекше құбылыстарды, даңқты адамдарды мадақтап-қошеметтейтін өлеңдерді ода деп атаған» [8.135]. Көріп отырғанымыздай, мадақ-ода жанрын зерттеген ғалымдардың бұл лирикалық жанрдың табиғаты мен шығу тарихына байланысты пікірлері бір-бірінен алшақ емес. Ал бізге белгілісі, Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтадғу білік» еңбегін Алла Таағалаға, Мұхаммед Пайғамбарға және оның сахабаларына арнаған мадақ өлеңдермен бастайды. Жалпы, қазақ әдебиетіне мадақ алғашында жанр ретінде емес, ақын-жыраулар поэзиясында толғау өлеңдердің кіріспесі ретінде енгенге ұқсайды. Қалай болғанда да, мадақ қазақ әдебиеті үшін де жат жанр емес.

Ал Ауған соғысы тақырыбында жазылған лирикалық өлеңде белсенді көрінуі ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келген әдебиеттегі дәстүр жалғастығы деп айтуымызға болады.

XX ғасырдың 80-жылдарынан бері қазақ әдеби үдерісіне Ауған соғысы тақырыбы қазақ әскери әдебиетінің заңды жалғасы ретінде өзіндік сипатпен, дара табиғатымен келді. Осындай шығармалардың қатарына Ауған соғысының ардагері, белгілі қаламгер Бақытбек Смағұлдың қаламынан туған прозалық, поэзиялық шығармаларды жатқызуымызға болады.

Смағұл Бақытбек - 1979-1981 жылдары Кеңес әскері қатарында Отан алдындағы борышын өтеген. Арнайы дайындықтан өткеннен кейін 1979 жылғы 27 желтоқсанда Ауған Халық Демократиялық Республикасында әскери қызметін атқаруға жіберілген.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетін журналистика мамандығы бойынша бітірген ол «Ауғанның от жалыны», «Мен көрген соғыс», «Война, которую видел я», «Қан кешкен күндер», «Намыстың құлы – Алаштың ұлы», «Қаһарман», «Үш қырлы жебе» кітаптарының авторы. Аталған кітаптарға енген шығармалардың барлығы дерлік Ауған соғысы тақырыбына арналған.

Б.Смағұлдың поэзия жанрындағы шығармаларын шартты түрде арнау өлеңдер, мадақ өлеңдер, элегия, эпиграфия және балладалар деп жіктей қарастыруымызға болады. «...Осы мезет тылсым бір сарын құлаққа жетеді. Шыңыраудан шымырлап шыққандай терең толғаулы күй. Қасіретін кеудесіне жерлеген, жалғыз ұлын іздеп шерлеген қаралы аналармен бірге еңіреп, қас батырдың жас қабірін жастанып, дауыс айттырып жатқандай. Өмірден қол үзгісі келмей, бірақ қармайтын тал таппай, тұңғыыққа құлап бара жатқан қыршын қаруластың қырылдаған үніндей. Жан әлемі ақиқатқа шөлдеп, елге тәні мен жаны жаралы қайтқан сайқал саясаттан жиіркенген жауынгерлердің өкінішінің өксігіндей діңкеңді құртады. Көңіл түкпірінде әлдеқашан беріш болып қатып қалған сарғаю мен сағыныш сезімдерін оятып, жүрек шеріне шеңгел салады» [9.8]. Бұл - жауынгер-қаламгердің жан сыры. Өз оқырманымен ғана бөлісе алатын көңіл түкпірінде жатқан «жүрек шері». Қаламгер қай жанрда жазбасын мейлі ішкі дүниесінде «алысып жатқан» осы алай-дүлей сезімді өз шығармасына өзек етті. Ол бірде мұң (элегия), бірде жоқтау (эпиграфия), бірде мадақ өлең болып оқырмандарына жол тартты.

Қайғы мұңның қараңғы түнегі де,
Сала алмаған көлеңке реңіне.
Асырмайсың бастан сөз, басылмайсың,
Ортамызда отырсың күле, міне.

Өре салған өмірдің шідері де,
Үрке қашты үмітін үзерінде.
Қайыспайтын қалпына қатал заман,
Бата алмаған батырлық жүрегіңе [10.160].

Құр мадақ, жалған мақтау емес. Ауған соғысының қанды қырғынынан аман келген қарулас достың тұтас келбеті көрінетін шынайы туынды. Осы аз ғана өлең жолдарының өзінен мадақ жанрына тән бүкіл қасиет көрінеді. Жалпы мадақ өлең мақсаты өз кейіпкерінің ел, халық, ұлт, Отан алдындағы сіңірген еңбегін, ел басына күн туған заманда халыққа қорған бола білген батырлығын немесе өнер әлеміндегі жеткен жетістіктерін паш ету болса керек. Осы ретте Б.Смағұл қаламынан туған мадақ жыры бойынан Ауған соғысы ардагерінің қайсар мінезін, батырлығы мен ержүректілігін, азаматтық болмыс-бітімін көреміз.

Соғыс өмірін, ондағы әр жауынгердің ерлігі мен өрлігін, адалдығы азаматтығын оның қасында болып, қанды қырғынды бірге басынан өткізген, қайғы мен мұңды бірге арқалаған адам ғана біледі. Адам төзбес ауыр күнді жанымен сезеді, түйсігімен түсіне алады. Сондықтан бұндай қаламгердің қаламынан тек шынайы жырлар өмірге келеді. Б.Смағұлдың келесі бір мадақ өлеңі жауынгер-дәрігер Кәрімханов Рахымжанға арналған:

Талай жанды ажалдан алып қалған Рахым,
Жаралымен жапанда қалып қалған Рахым.
Жараланса жауынгер жарып барған Рахым,
Жау жағадан алғанда анықталған Рахым.

Жаралыны жанымен қалқалаған Рахым,
Тау-таспенен сүйретіп арқалаған Рахым.
Дәрі-дәрмек, оғымен қалталанған Рахым,
Денесімен шап шағын шаршамаған Рахым [10.164].

Өлең жолдарынан бірінші көзге түсетін ақынның өз кейіпкерінің образын ашып, оның мадақтауға тұрарлық қасиетін көрсету үшін таңдап алған әдеби тәсілі. Ол – айшықтау, оның бір түрі – қайталау. «Қайталау – сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсіру» [11.229]. Ақын кезекті қайталауды пайдалану арқылы жауынгер-дәрігер Рахымның бойындағы өз ісі мен жауынгерлік антқа, жолдасқа адалдықты әдемі ашып берген. Оның бойындағы осы қасиеттерге оқырман назарын аудару арқылы өз кейіпкерінің келбетін сомдай түседі.

Автор өз шығармашылығы туралы: «Ауған соғысы біздің тәнімізге ғана емес, жанымызға да таңба салып кетті. Снаряд паршалап кеткен майдандасымды, көз алдымда жан тапсырған жолдастарымды әлі күнге дейін түсімде көіп шығамын.

Құдай менің пешенеме аздап өлең жазу қасиетін де қиған екен. Кейбір ұйқысыз түндерде жаныма жыр қаламын серік етіп, Ауған соғысы мен бейбіт күннің парқын таразылаған болам. Анау айтқандай керемет дүниелер тумаса да, соғыстың шындығын өлең шіркін жасырып қала алмайды ғой», -дейді [10.5]. Мүмкін, шығармаға қойылатын көркемдік талап деңгейінен қарар болсақ, автордың өзі айтқандай «анау айтқандай керемет дүниелер болмас». Бірақ көркемдік шыңы – шынайылық. Бозбала шағында қан

майданның ортасында болып, өмір мен өлім алысқан мехнатты күндерді бастан кешкен жауынгер-ақынның қаламынан туған әр өлең жолы шынайылығымен қымбат, әсерлі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Б.Кәрібаева. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. Сын-зерттеу. Астана: Елорда, 2001. – 312 бет.
2. Волкова Виктория Борисовна. Концептосфера современной военной прозы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Екатеринбург, 2014. 43 бет.
3. Даңқ. Энциклопедиялық анықтама. Бас редакторы. Б.Ө.Жақып. – Алматы: Сөздік-СловарьЖШС, 2009, - 496 бет.
4. Райыс Ф. Сөз өнері теориясы. Алматы: Таңбалы, 2010. – 524 бет.
5. Классикалық зерттеулер. Көп томдық. – Алматы, Әдебиет әлемі. 2012. Т.9: ХХ ғасыр басындағы Алаш әдебиеттануы. – 368 бет.
6. Державин Г.Р. Рассуждение о лирической поэзии или об оде // Сочинения Державина, с объяснительными примечаниями Я.К.Грота. СПб., 1868. Т. VII. С.
7. Жеменей И. Мырза Хайдар Дулат тарихшы-қаламгер. Монография. – Алматы: Зерде, 2007. – 352 бет.
8. Мақпырұлы С. Адамтану өнері. Филология факультеті студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Арыс. 2009. – 214 бет.
9. Смағұл Б. Қазақтың «Қара майоры». Алматы. – 2004. Атамұра, - 160 бет.
10. Смағұл Б. Қан кешкен күндер. Өлеңдер жинағы. Алматы: 2007, - 212 бет.
11. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 бет.
12. Смағұл Б. Қан кешкен күндер. Өлеңдер жинағы. Алматы: 2007, - 212 бет.

МРНТИ 17.82.32

А.Н.Юсуп¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

**ӘДЕБИ ҮДЕРІСТЕГІ УТОПИЯЛЫҚ САРЫН
(Д.ДОСЖАН «ҚОРҚЫТТЫҢ КӨРІ» ӘНГІМЕСІ)**

Аңдатпа

Мақалада көрнекті қазақ жазушысы Д.Досжанның «Қорқыттың көрі» әңгімесіндегі әлеуметтік-утопиялық сарын мәселесіне талдау жасалынады. Әлем әдебиетінің тарихында утопиялық шығармалар әр кезеңде де маңызды рөл атқарған. Бүгінгі күні әлемнің тарихи-мәдени даму үрдісінің жалпы көрінісін утопиясыз елестету мүлдем мүмкін емес. Адамзат прогрессінің даму үдерісінің өзі утопиялық көзқарастарды жүзеге асыруға келіп тіреледі. Утопия әдебиетте өткен мен бүгінгі күнді салыстыру арқылы жарқын болашаққа бағыт-бағдар береді. Утопиялық шығармалардың осы қызметі кемел болашақты танып білуде әлі күнге дейін өз маңызын жойған емес. Осы тұрғыдан алғанда, жазушының әңгімесінің сюжеттік желісі реалды және ирреальды уақыт пен кеңістік шеңберіндегі қазақ халқының таным-түсінігінде қалыптасқан *кие*, *күнә* мотивтерініңмәнін терең суреттеуге арналған.

Кілт сөздер: утопиялық әдебиет, утопия, миф, киелі жер, әулие.

A.N. Yussup¹

¹Abai Kazakh National pedagogical university, Almaty, Kazakhstan

UTOPIAN MOTIVE IN THE LITERARY PROCESS (THE STORY OF D.DOSZHAN ABOUT «THE GRAVE OF KORKYT»)

Abstract

The article analyzes the socio-utopian problem in the story «The grave of Korkyt» of the outstanding Kazakh writer D.Doszhan. In the history of world literature utopian plays played an important role at every stage. Today it is absolutely impossible to imagine the general picture of the historical and cultural development of the world without utopia. The process of human progress in itself comes down to the realization of utopian views. Utopia provides a brighter future by comparing the past and present in literature. This service of utopian compositions has not yet come to an end in the knowledge of an ideal future. From this point view, the storyline of the writer's history is designed to deeply describe the essence sinful motives in the knowledge and understanding of the Kazakh people in real and irrational time and space.

Keywords: utopian literature, utopia, myth, holy place, saint.

А.Н.Юсуп¹

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан*

УТОПИЧЕСКИЙ МОТИВ В ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОЦЕССЕ (РАССКАЗ Д.ДОСЖАНА «МОГИЛА КОРКУТА»)

Аннотация

В статье дан анализ социально-утопических вопросов, поднимаемых в рассказе выдающегося казахского писателя Д. Досжана «Могила Коркута». Утопические произведения всегда имели особо значимую роль в мировой литературе. И в современном мире невозможно представить без утопии общий облик культурно-исторического процесса развития мира. Даже процесс развития человечества опирается на реализацию утопических взглядов. Утопия в литературе определяет ориентацию на счастливое будущее, сопоставляя вчерашний день с сегодняшним. Такая функция утопических произведений и по сей день не теряет своей значимости в определении воображаемого будущего. В этом аспекте сюжетная линия рассказа писателя предназначена для всестороннего описания сути мотивов *сакральности, греха*, сформировавшихся в сознании казахского народа в реальном и ирреальном временном и пространственном континентуме.

Ключевые слова: утопическая литература, утопия, миф, сакральная земля, святой.

Кіріспе. Әлем әдебиеті тарихының қай кезеңінде болмасын әлеуметтік-утопиялық шығармалар болашақты болжау және адамзат баласының танымдық қызметін айқындау мақсатында маңызды рөл атқарған. Оған дәлел ретінде көптеген ойшылдар мен қаламгерлердің өмір сүрген уақытына сыни көзқараспен қарап, олардың болашақты болжауға, бағдарлауға тырысқан туындыларын айтуға болады. Жалпы утопия қазіргі күннің бет-бедерін анықтау арқылы әлеуметтік қоғамның ары қарай дамуы туралы, оны өркендетудің жолдары жайлы бағыт береді. Утопиялық әдебиеттің осы функциясы футуризм бағыты мен ғылыми фантастика жанрының қарқынды дамуына қарамастан әлі күнге дейін әлемдік әдебиетке өз ықпалын тигізуде.

Әлемдік утопиялық әдебиеттің ауқымы өте кең. Өзінің тарихи даму кезеңінде ол бір кездері жетістікке жетіп, қарқындап дамыса, енді бірде тоқырауға ұшырап, құлдырау кезеңін де басынан кешірді. Қазіргі кезеңде әлем әдебиетін утопиялық шығармаларсыз елестету мүмкін емес. Сол себепті дүниеге деген утопиялық көзқарас кез келген әлеуметтік қоғамға тән деп толық айта аламыз. Ежелгі замандардан бері дамып, қалыптасқан мұндай ой-тұжырымдар әрбір халықтың тарихи даму сатысындағы өмірлік қиын-қыстау кезеңдерден, күйзелген сәттерінен (Ұлы көш, жаугершілік замандар, аштық, тоқырау, т.б.) мәлімет береді. Әдебиетші-ғалым С.Қасқабасов халықтың әлеуметтік утопиясының үш сатысын атап көрсетеді: «...Утопиялық идея мен сюжет бірде өткен замандағы рахат өмір, енді бірде алыстағы бақытты мекен, ал тағы бірде елді бақытсыздықтан құтқаратын патша (әмір, хан) туралы эпсана түрінде баяндалады... Біріншісі, яғни «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» заман туралы идея – ең бірінші саты. Бұл утопия мен наразылық өткен заманды дәріптеу, мадақтау түрінде көрінеді. Екіншісінде, яғни құтты мекен туралы армандауда, бұрынғы өмірді дәріптеу емес, өз тұсындағы болмысқа, кешіп жатқан өмірге деген наразылық басым. Мұндай әлеуметтік утопия тұрақты жерден, сол қоғамнан қашып, басқа жаққа көшу формасында айтылады. Ал үшінші сатыда халық өзі өмір сүріп отырған қоғамды өзгерту идеясын ұсынады. Бұл идея елді сордан құтқарған патша туралы әңгіме болып баяндалады» [1, 76]. Ғалымның пікіріне сүйенсек, қазақ әдебиетіндегі утопиялық шығармаларда, әсіресе фольклордағы утопиялық көзқарастарда негізінен утопияның бастапқы екі сатысына тән элементтер байқалады.

Теориялық негізі.«Утопия» термині өзінің атауын Томас Мордың атақты, ойдан шығарылған фантастикалық «Утопия» аралының атынан алады. Яғни, грек тілінде «ou – жоқ», «topos – орын» деген мағынаны береді. Дәлме-дәл айтсақ, «утопия» терминінің мағынасы – «мүлдем жоқ орын» дегенді білдіреді. Зерттеушілер бұл терминнің басқа да мағыналарын атап көрсетеді. Соның бірі грек тіліндегі «eu – мінсіз, керемет, үздік», «topos – орын». Утопиялық әдебиеттерде (Платон «Мемлекет», Әбу Насыр әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындары», У.Моррис «Вести ниоткуда», С.Батлер «Эревуон», О.Хаксли «О дивный новый мир», Т.Кампанелла «Город солнца», т.б.) аталған сөздің екі мағынасы да кеңінен қолданыс тапқан. Қазіргі әдебиеттану ғылымында бұл түсінікпен қатар оған кереғар ұғымдар да («дистопия», «антиутопия») қолданылады. Бұл ұғымдар керісінше дәстүрлі утопияның ұғым-түсініктеріне, яғни мінсіздікке қарсы жұмсалады. Дегенмен де, мән-мағынасына қарамастан, екі термин де әлеуметтік қоғамның үлгісі ретінде көрсетілетін, қаламгердің ойынан шығарылған мекен жайлы мәлімет береді.

Сан ғасырлар бойы әдеби утопия қоғамдық танымның ерекшелігін танытатын форма ретінде әлеуметтік сын, әлеуметтік идеал тұрғысынан бұлыңғыр шындықтан қашудың, жарқын болашақты дәріптеудің жолдарын көрсетуге тырысты. Соған байланысты әдеби утопияда «алтын ғасыр», «құнарлы аралдар», «Жерұйық», «Жиделібайсын» секілді түрлі этикалық құндылықтар мен діни концепцияларға құрылған түсініктер қалыптасты. Бұл туралы А.Таңжарықова: «Утопияның алғаш пайда болу негізі мен шарты өмірге көңіл толмаудан шыққаны белгілі. Осындай көңіл толмаушылық салдарынан автор өзі өмір сүріп отырған қоғамнан өзгеше әлеуметтік-тарихи бастауларға және этикалық модельдерге негізделген басқа баламалы қоғамды армандап, оның моделін ойлауға кіріседі. Утопияда саяси ұғымдардың пішіні, институттар жүйесі, адамдар арасындағы қарым-қатынас идеалды түрде керемет, тамаша армандау (ондай қоғамда бәрі бақытты, бәрі тең), яғни Жерұйықты іздеген Асан қайғы атамыздың арманы ұштасып жатыр» [2, 143] – дейді.

Әлемдік мәдениетте әртүрлі таптар мен әлеуметтік ортаның түрлі класстарының таным-түсінігінен хабар беретін санқырлы утопиялық ой-пікірлердің жүйесі қалыптасты. Атап айтқанда, құлиеленушілік утопиясы (Платон мен Ксенофонттың тұжырымдары),

феодалдық утопиялар (Андреас «Христианаполис»), көптеген ұсақ буржуалардың мүддесін қорғайтын утопиялар, кейбір тотальды билік пен бақылауға тәуелді, әлеуметтік қоғамның мүддесін қорғамайтын утопиялар. Соған қарамастан адамзат баласы қоршаған ақиқат өмірден бөлек, қайта оны сынға алатын мүлдем бөлек, өзгеше жұмақ мекенді аңсаумен болды. Соның нәтижесінде дүниеге утопиялық шығармалар келді. Бұл алдымен әлем тарихындағы қоғамдық дағдарыстар мен күйзелістерге қатысты туындады. Соған сәйкес дәстүрлі утопия көбінесе ретроспективті сипатқа құрылды, яғни ата-бабалар өмір сүрген дәуірдегі құнарлы алқаптар мен жұмақ мекендерді, киеліжерлер мен қасиетті аймақтарды аңсаудың нәтижесінде пайда болған ұғым-түсініктер. Мәселен, ежелгі гректердегі «Гиперборей елі» туралы мифтер, орыстардың «Опонь патшалығы», «Беловодье» жайлы аңыздары, түркі халықтарының «Отукен», «Ергенекөн» жырлары, Асан қайғының Жерұйығы, жыраулар поэзиясындағы атамекенді аңсау сарыны (Қазтуған, Доспамбет жырау жырларындағы Еділ, Жайық, Жем, Азау бойындағы мекендерді аңсау).

Нәтижелер. Утопиялық шығармалардың түп тамыры о дүниеге немесе жер астына саяхат жасау туралы архаикалық мифтер мен халық ертегілерінен басталады. Қазақ әдебиетінде әлеуметтік-утопиялық көзқарастар Асан қайғы (Жерұйықты іздеуі), Қорқыт (өлімнен қашып, мәңгі өмір сүретін мекен іздеуі) туралы аңыздарынан бастау алады. Олардың сюжеті түркі заманындағы еліне құтты қоныс, жайлы мекен іздеген көзқарастар туралы баяндалатын «Отукен», «Ергенекөн» жырларындағы сюжеттермен ұқсас. Бұл туралы Ә.Дербісәлин былай дейді: «... Асан халық өмірінің сол күндіз күлкі, түнде ұйқыдан айырылған ащы қайғы-қасіретінен, талау мен тонаудан, қыру мен жоюдан, құлдық пен күндіктен кейінгі жау көзінен таса, жау аяғынан алыс, жайлы да жақсы мекенді сағына іздеген бүкіл тілек-арманының жинақтаушы бейнесі тәрізді. Басқаша айтсақ, сол сан ғасыр бойы өлшеусіз қырғынның тарихи сабағындай, кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиетіндей тыныш та бейбіт өмір туралы ізгі арманды халық Асанның аузымен білдіреді. Жыраудың айтуында ол елге пана мен ырыс боларлық ерекше қоныс түрінде көрінеді. Екіншіден, жанға сая, малға жай жайлы мекенді дәріптеу, поэзия тілімен, құралымен уағыздау көп елдің ауыз әдебиетінде көне заманнан келе жатқан байырғы дәстүр. Мысалы, Отукен жерін армандаған аңыздар осы өңірде орхон жазуларынан бастап, XI-XII ғасырларға дейінгі кезеңде кең етек алған» [3, 181]. Қазақ даласындағы әлеуметтік ой-пікірлерді зерттеген ғалымдар «өткен замандарда жұмақ мекен, қасиетті жерлер болған» деген идеялар X-XIX ғасырлар арасында кеңінен тарағандығын айтады. Олардың көрінісін эпикалық түрде баяндалатын әлеуметтік-утопиялық шығармалардан байқауға болады. Мәселен, С.Қасқабасов мұндай шығармалардың қатарына «Абат батыр», «Уәли Шора», «Орақ батыр», «Өтеген батыр», «Мырзаш батыр», «Мамай батыр» жырларын жатқызады [1]. Бұл шығармаларда көне замандардан бері келе жатқан утопиялық ой-пікірлер әлеуметтік қоғамдық формация мен адамзат баласының ой-санасының өзгеруіне қарай жаңаша сипат алып, қазақ әдебиетінде қайтадан адамзат баласы аңсаған жұмақты мекен, киелі жерге қатысты ойларды өрбіткен. Біз өз зерттеуімізде негізінен қазіргі қазақ прозасындағы әлеуметтік-утопиялық шығармалар жайлы сөз қозғауды жөн көрдік.

Талқылау. Утопия әлемі қазіргі өмірден жырақ мүлдем басқа уақыт пен кеңістікке бағынады. Осыған байланысты ұзақ тарихи даму барысында утопиялық шығармаларда өзіндік сюжеттік желі қалыптасты. Көбіне бұл үдеріс кейіпкердің бүгінгі әлемнен мүлдем басқа фантастикалық әлемге тап болуымен байланысты. Ол түрлі формада беріледі. Мысалы, түс көру, елес сезімі, алыс елдер немесе басқа ғаламшарларға сапар шегу. Қазақ прозасында сондай сипатта жазылған шығармалардың қатарына Д.Досжанның «Қорқыттың көрі» әңгімесін жатқызуға болады. Әңгіменің сюжеті өң мен түс аралығындағы, яғни реалды және ирреальды уақыт арасындағы қатынасқа құрылған. Бір қарасақ, әңгіменің желісі Абылайдың сүреңсіз өмірін суреттеуге арналған сияқты. Алайда,

бұл жерде қаламгер кейіпкердің бақытсыз, бейбақ ғұмырын сипаттау арқылы бұрынғы берекелі өмірден, қасиетті мекеннен жұрдай болған, рухани құндылықтардан ада болған ұрпақ тағдырын суреттейді. Шығарма кейіпкері Абылайдың Қорқыттың аруағымен кездесуі оқырманды бұрынғы ұмыт болған жайттармен қайта таныстырады. Кейіпкердің өң мен түс арасындағы галлюцинациялық жағдайы шығарманың көркемдік уақыты мен кеңістігін одан сайын кеңейте түседі. Оқырманға бұл мезгіл мүлдем аяқталмайтын, шексіз әлемдей көрінеді. Д.Досжан кейіпкерлерінің түсі символдық қасиетке ие. Мұның өзі әңгіменің көркемдік табиғатына архаикалық сипат үстеп, мифологиялық элементтерді енгізуге мүмкіндік береді. Шығарманың мазмұны өзінің символдық тұспалымен, мистикасымен және ирреалдылығымен оқырманның жүрегіне қозғау салып, беймәлім, құпия әлеммен кездесуге мүмкіндік береді. Жазушының әңгімесіндегі өң мен түс, елесжағдайы авторлық ұстанымды терең түсінуге себеп болады.

Қазақ аңыз-әңгімелерінде Қорқыт бейнесі дүниенің төрт бұрышын шарлап, өлімнен құтылудың амалын, жолын музыкадан тапқан, мәңгілік өмір бар мекен іздеген әулие ретінде суреттеледі. Әңгімеде кейіпкердің Қорқыттың аруағымен кездесуі кездейсоқ дүние емес. Өзінің өмірінің мәнін түсіне алмай, дел-сал болып жүрген кейіпкер тығырықтан шығудың жолын іздейді. Ол да ажалды қобыздың күйімен тоқтатпақ болған Қорқыт бабасына ұқсап өз «Менін» табу үшін қолына қылқобызды алады. Әңгіме былай басталады: «Маңай тыныштық құшағында мүлгіді... Қойшы үйіне еніп, сырт киімін, етігін шешпестен текемет үстіне қисая кетті. Талығып жатып өң мен түстің арасында жүргендей алақүлік хал кешті. Әлден уақытта басын көтерді. Итініп барып төрдегі көне әбдіреге қол іліктерді, үстіндегі текшеленіп жиналған көрпе-жастықты құлата шашып жіберді...Сандық түбіне шүберекке ораулы шағын шанақты әлдилеп алып шықты. Орауын жазды. Жидеден шапқан, сары мейіз боп қатқан қыл қобыз еді. Дөңгеленіп малдас құрып отыра кетіп қыл тартқан таяқшаны алып, қобыз бүйіріндегі шайырға жанып-жанып иығы бүлкілдеп безектете жөнелді... [4, 5]. Міне, осы сәтте сан ғасырлардың куәсі болған қобыз сарынынан Қорқыт аруағы оянып, кейіпкердің алдына келеді. Абылай қария кісіге амандасып, төрге отырғызып, «бәйек болып қызмет көрсетеді». Аруақты көргеннен кейін өзінің жадында қалмаған, алыста ұмыт болған оқиғалар есіне түсе бастайды. Дәл осы көріністі автор лирикалық шегініспен тамаша суреттейді: «Баяғыда, бала кезінде Сырдария өзені кемерді қауып толқып ағып жататын, қос жағасына қайық эзер қатынайтын. Телегей теңіз лай судың баз бір ортасы шүңейттеніп, жер астына түсіп кеткендей, шыр көбелек айналып есті алатын. Шопан қорасы тұрған жарлауыт қабақ биік болатын. Сол биіктің ұшар басында құлаған жердің қабағында жалғыз мола қарауытатын. Әкесінен сұраушы еді. «Балам, молаға қарап саусағыңды шошайтпа, - дейтін қойшы әкесі, - ол Қорқыт бабаның қабірі, бұрындары жар қабақтан жырақта тұрушы еді, көрмеймісін, өзен тасыған сайын жағаны кеміріп жеп, кемер ернекті тауысып, қабірдің іргесіне барып қалғанын...»[4, 5]. Әкесі өмірінің соңына дейін әулие жатқан жерді қастерлеп, жағадан аулақ жерге көшіремін деп армандады. Бірақ бұл арманын жүзеге асыра алмайды. Өмірінің соңында, «үні бітіп, тамағы қарлығып жатқан сәтінде» Абылайды жанына шақырып, саусағын шошайтып, «Қорқыттың моласы жатқан жақты мегзеп», «үңсіз ғана иегін қағып», демі үзіліп сала береді. Алайда, әкесі артқан ауыр жүктің салмағын көтере алмай, Абылай әке аманатын орындамайды. Бір күні «жер мен көктің арасы қосылып кеткендей» сұрапыл дауыл тұрып, қатты нөсер құяды. Ертесінде ол үнемі «жар ернекте жарбиып тұратын Қорқыттың моласын» таба алмай қалады. «Мола тұрған жер опырылып дарияға құлап, жым-жылас болады. Сол күннен бастап «аманатқа қиянат жасаған», «жердің киесі ұрған» Абылайдың шаңырағынан шаттық кетіп, шаруасы шайқалып, қалың тұманда адасып жүрген жандай күйге түседі. Дәл сол сәтте ойына қыл қобыз түсіп, киелі қобыздың әуенімен ессіз күйде Қорқыттың аруағын өзіне шақырады. Бұл жерде кез келген утопиялық туындылардағыдай бүгінгі күн мен өткен күн арасындағы байланысекі

кейіпкердің өткенді аңсау, болашақты болжау туралы диалогіне құрылады. Бұл диалогте автор жалқының мұнын жоқтау арқылы жалпыға әлеуметтік мәселелерге қатысты ой салады. Мәселен,

« – О, әулие бабам! Иманды болғыр күйші, жарықтығым! Қиналғанда отымның басынан табылғаныңыз неткен ғанибет.

- Келмейін-ақ деп едім, қобызымды безілдетіп болмай қойдың.
- Молаңызды қапылыста суға ағызып жоғалттық, күнәлі болдық, айыптымыз, жазғырыңыз, жарықтығым!

– Сен байбақта кінә жоқ. Жер бетінде қой баққан, дақыл еккен тұқым-тұяғыма қанша суып көңілім қалса да арнасайды, Қызылқұмды, көңірсеген жусанды қиып кете алмай аруағым әлі ұшып жүр. Қорқыт бабаның өзі емеспін, құр қауқары, реңсіз, түссіз рухы боламын, жетімегім.

– Дегеніңізге құлдық, қасиетті бабам, қол тимей жүріп, малмен мал болып ми ашып молаңызды көшіре алмадық. Осы қазір теріс батаңызды беріп, жердің жарығына енгізіп жіберсеңіз де құлдық ұрамын!... айыптымын!... ақыреттік күнә жамадым!... [4, 7]. Диалогтен байқағанымыздай, жазушы өз күнәсін мойындаған жалқыны типтік бейне дәрежесіне көтере отырып, табиғаттағы тепе-теңдікті бұзған жалпыға қарата сөз айтады. Жазушы атадан балаға мирас боп қалған аманаттың орындалмауын, қасиетті, киелі деп есептелген құндылықтардың құрдымға кетуін ең алдымен Абылайдың күнәсі емес, бүтіндей бір қоғамның күнәсі екенін баса айтады. Қорқыт бейнесі екі дүниенің сарапшысы әрі қатал сыншысы ретінде кейіпкерге күнә мен киенің құдыретін түсіндіріп, адам қолымен жасалған қасіреттің шегін танытады. Мысалы, Қорқыт Абылайға:

– Бұл дүниенің қамымен жүріп, о дүниенің қамын ұмытып, моламды суға ағызып, сүйегімді опат еткендеріңе наразымын. Қазір сол толқып аққан дария қайда? Жағадағы жасыл тоғай, ұшқан құс, жүгірген аң неге зым-зия?... Әуелі Әмудария мен Сырдарияның суы азайды, сосын құмның ыстық өңешінде жатқан теңіз тартылды, теңізден айрылған соң мына құлан жортқан қу өлкеге аспаннан тамшы танбайтын болды. Барлық зілзала пәле табиғат теңдігі бұзылып, апат келгеннен бәлкім. Бәлкім... бар пәле пейілдің тарылып, құлқынның құлы болып кеткеннен. Апат сырттан келген жоқ, іштеріңнен шықты... [4, 8] – дейді. Автор әулиенің осы сөздері арқылы көркем әдебиеттегі түс көру мотивінің шығарманың композициялық элементі ретінде негізгі қызметін, дәлірек айтқанда, бейнеленген жағдаяттарды сипаттау, оған баға беру, кейіпкердің жан күйзелісін суреттеу, шығарманың идеялық мазмұнын көрсету, көріпкелдік жасау, әулиедаусымен сөйлеу функциясын тамаша береді. Ю.Лотман атап көрсеткендей, бұл жерде түс мынадай функцияларды береді: «Вступление поэзии в сакральную сферу знаменовало начало вытеснения монополии сна и здесь, хотя связь поэтического вдохновения и мистического сновидения–универсальное явление для многих культур. Сон был вытеснен на периферию сакрального пространства...Сон – это голос подавленной совести человека, скрытый внутренний судья [5, 125]. Ғалымның сөзімен айтсақ, жазушы әңгімесінде түс Абылайдың жан күйзелісін беру арқылы оның рухани өмірін кульминациялық шегіне жеткізеді. Сол себепті оның жаны өзіндік рухани катарсиске ұшырайды, Қорқыт бабаның сөздері арқылы этикалық-моральдық тұрғыдан тазаланып, жалпыадами құндылықтардың қасиетін мойындап, қайтадан дүниеге келгендей болады. Анадан жаңа туғандай тазаланып шыққан Абылай Қорқытқа тіл қатады:

–Қорқыт баба, -деп үні әзір естілді,тән өлсе де жан өлмейді, қасиетті кісілердің рухы сағым боп, бу боп жердің төсінде заман ақырға дейін елбіреп, желбіреп ұшып жүреді деген не сөз?... сенейін бе, сенбейін бе? [4, 8]. Бұл жерде автор кейіпкердің әлі де жандүниесінің осалдығын, рухының әлсіздігін сипаттайды. Қобызды көркемдік деталь ретінде ала отырып, ол кейіпкердің санасына ой салады, өмірге деген көзқарасын түзетеді, болашаққа бағдар сілтейді. Қобыз – бұл көшпенді мәдениеттің озық үлгісі. Өзінің тылсым

дүниесімен сакральдылық мәнге ие. Қазақтар ежелден қобызды зұлым рухтардан қорғаушы, дерттен айықтырушы құрал деп түсінген. Сол себепті қазақтың ұлттық саз аспабы домбырамен қатар киіз үйдің қабырғасына ілген. Ақын-жыраудың қолында қобыз рух беруші күшті құралға айналған. Жазушының шығармаға қобызды көркемдік деталь ретінде алуы да сол шығар.

– ... Өлген кісінің рухы иесі тірісінде жақсы көрген мүлкіне, малына көп айналып кетпей жүреді. Менің рухым шанақ қылқобызымда қалған. Сол қобызды безектетіп, бебеулетіп көп тартқан кісінің көзіне ұшып жетіп көрінетінім содан. Қорықпа, бөтен нәрсе ойлама!

– Енді не істейін, баба аруағы?

– Бастың аяқ, аяқтың бас болған заманы осы, қыл қобызды алып безектете бермей отынның басын түзет, босаған түзелмей есің кірмейді, азамат тұрағың қайтып келмейді. Бесігінді қамдар ақ жаулығыңды қайтарып әкел [4, 9]. Қорқыт әулиенің ойымен берілетін жолдар болашақта теңіздің құрып жоғалатынынан, «Қызылдың құмы көп ұзамай енапат қиырды жұтып тынатынан» хабардар етеді. Ол Абылайға: «Абылүйгеннің басына баялыш үйіп лаулатып тұрып от жақ. Жалын тілі таң әлетінде қалай желпінсе, солай қарай малыңды ықтатып, панаңды тап... жент қаласын, әкеннің моласын, қой қорасын құм теңізі тып-типыл етіп жұтып салады, құтыл! Ескі жұртты таста!», - деп кеңес береді. Осыны айтқан Қорқыт әулие көзден ғайып болады. Қорқыттың болашақты болжау қасиеті халық ауыз әдебиетіндегі бақсылық сарынмен үндесіп жатыр. Себебі, фольклор мен көркем әдебиеттегі Қорқыттың киелі бейнесінің архетиптік негізі шаманизмнің элементтерімен ұштасып жатыр. Ол кейіпкерді жаман, күнәлі әрекеттерден сақтандырып, болашаққа бағыт-бағдар сілтейді. Шығармада бұл құбылыс тағы да диалог арқылы беріледі. Мұндай көркемдік тәсіл арқылы автор кейіпкердің ақиқат өмір шындығынан алшақтап, екінші бір тылсым дүниемен байланыс жасауын шебер көрсетеді.

Киелі жер – қазақ халқының тарихында ғаламат күшке ие, рухани-имани қуат беретін орталық нүкте. Қазақтар ерте замандардан кіндік қаны тамған жерге табынған, бабалар рухын құрметтеген. Сол себепті әңгімеде *әулиелі жерді қастерлеу, әке аманатын орындау, туған жердің қасиетін сезіну сарыны* автор тарапынан шебер суреттелген. Әңгіменің соңында автордың осы өмірлік ұстанымы кейіпкер Абылайдың ой-санасына қозғау салады. «Төмпек үстіне түп адыраспан өскен» әкесінің моласына келген Абылай былай дейді: «Ал, көке қоштасқалы келдім. Көшемін... Қорқыт баба ертерек көтеріл, көш деп кеңес берді. Ана құдықтың суы ашымағанда, жердің оты қайтпағанда, құм ентелеп жер-жиһанды баспағанда мал бағып жүре берер ме едім» [4, 10]. Жазушы кейіпкердің бұл сөздері арқылы оның киелі топырақтан әлі де болса жыраққа кеткісі келмейтіндігін, алайда тағдырдың салғанына көнбеске амалы жоқтығын білдіреді. Өткенді аңсау, жанына пана болатын киелі мекенді іздеу – бұл әлеуметтік-утопиялық шығармаларға тән құбылыс. Кейіпкердің қайтадан жаңғырып, рухани санасының оянуы оның әкесінің жұпыны моласына сәл де болса көрік беріп тұрған адыраспанды жұлмауынан көрінеді. Әңгіменің эпилогындағы «іріген айрандай беті әлем-жәлем болып қызарып шыға келген күн», «еш жылуы жоқ, бейопа таң шапағының көрінуі», келе жатқан қауіпті сезгендей болып, «кәдімгі ала қабыршақты құм тасбақасының төңкеріліп жатуы» кейіпкердің өзінің жанына медеу болған киелі мекеннен мүлдем айрылғанын білдіреді. Себебі, әлемдік мифологияда (Қытай, Австралия, Үндістан, Солтүстік Америка елдерінде) тасбақа Жер-Ананы жаратушы құдырет ретінде қабылданады. Автор символдық астарлаудың көмегімен тасбақаның Абылайдың «өңменінен өткен түйме көзі» арқылы біріншіден, келе жатқан қауіптен хабар берсе, екіншіден, ата-бабасының табанының ізі жатқан атамекеннен мүлдем айрылғандығын сездіреді.

Қорытынды. Сөзімізді түйіндер болсақ, жазушы өзінің әңгімесінде әлеуметтік қоғамның киелі Жер-Ана алдындағы қателігі мен қатыгездігін сынау әрі кейіпкер бейнесі

арқылы адамзат баласының адами қасиеттеріне баға беру үшін утопиялық сарынды (құтты мекенді армандау, бұрынғы өмірді дәріптеу арқылы өз тұсындағы болмысқа, кешіп жатқан өмірге деген наразылық білдіру) жаңғыртып, шығарманың сюжетіне әлемдік идеал мен мораль элементтерін енгізген. Бұл, әсіресе, автордың кейіпкердің психологиялық портретін беруде айқын көрінеді. Ирреальды дүниемен кездескен Абылай о дүниеден келген Қорқытпен тілдесіп, өз қателігін түсініп, күнәсін жууға бет бұрады. Осы тұрғыдан алғанда, өң пен түс арасындағы екіұдай сезімді өз әңгімесінде көркемдік деталь етіп алуы жазушының асқан шеберлігін ғана білдірмейді, сонымен қатар оқырманға оның адамзат баласына беймәлім, тылсым күштің құдыретінен де хабары бар екендігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.2. Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2014. – 344 б.
2. Таңжарыкова А. Көркем мәтінді талдау негіздері: оқу құралы. – Алматы: Servise Press. – 260 б.
3. Дербісәлин Ә. Дәстүр мен жалғастық. Монография. Ғылыми-әдеби зерттеулер. Үш томдық шығармалар жинағы: 2-том. Алматы: «Дәуір-Кітап» баспасы, 2018. – 480 бет, суретті.
4. Досжан Д. Жүз әңгіме: Таңдамалы әңгімелер. 2-том. Алматы: ЖШС «Мерекенің баспалар үйі», 2012. – 704 бет; - 54 сурет.
5. Лотман Ю.М. Семиосфера. – С.-Петербург: «Искусство-СПБ», 2000. – 704с.

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ
PEDAGOGI AND METHODOLOGI PROBLEMS**

МРНТИ 14.35.07

А.С.Абил¹

*¹Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

**ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ**

Аннотация

В статье рассматривается проблема развития коммуникативной компетентности в лингводидактическом аспекте применительно к условиям обучения в

вузе. Коммуникативная компетентность является одной из базовых характеристик профессиональной компетентности и профессиональной подготовки будущего учителя. Освещаются знания, умения и навыки, необходимые обучающихся для эффективного овладения коммуникативной компетентностью в процессе их профессиональной подготовки в вузе. Определение студентами ограничений в коммуникативной компетентности позволит им своевременно скорректировать навыки эффективного общения и в целом управлять своей учебной деятельностью в условиях вузовского обучения.

Ключевые слова: профессиональная подготовка специалистов, компетенции, профессиональная компетентность, личностно-ориентированное обучение, студент-ориентированный подход, коммуникативная компетентность, коммуникация, барьеры общения.

А.С.Абил¹

*¹ Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУЫНЫҢ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа

Мақалада университеттегі оқу жағдайларына байланысты лингводидактикалық аспект бойынша коммуникативтік құзіреттілікті дамыту мәселесі қарастырылған. Коммуникативті құзіреттілік – болашақ мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі мен кәсіби дайындығының негізгі сипаттамаларының бірі. Университеттегі кәсіби дайындық барысында студенттердің коммуникативті құзіреттілікті тиімді игеруі үшін қажет білім, қабілеттер мен дағдылар ерекше атап өтілген. Коммуникативтік құзіреттілікке студенттердің шектеулерін анықтау оларға тиімді қарым-қатынас дағдыларын орнатуға мүмкіндік береді және тұтастай алғанда жоғары білім жағдайында білім беру қызметін басқаруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: мамандарды кәсіби даярлау, құзіреттілік, кәсіби құзіреттілік, оқушыға бағытталған оқыту, оқушыға бағытталған көзқарас, коммуникативті құзіреттілік, қарым-қатынас, коммуникациялық кедергілер

A.S.Abil¹

¹ Aktobe regional state University named After K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

LINGUO-DIDACTIC ASPECT OF STUDENTS ' COMMUNICATIVE COMPETENCE DEVELOPMENT

Abstract

The article discusses the problem of the development of communicative competence in the linguodidactic aspect in relation to the conditions of study at the university. Communicative competence is one of the basic characteristics of professional competence and professional training of a future teacher. The knowledge, abilities and skills necessary for students to effectively master communicative competence in the process of their professional training at the university are highlighted. Covers the knowledge, skills, providing students with effective ownership of communicative competence in the process of patriotic activities.

Key words: professional preparation of specialists, competence, professional competence, personality-oriented educating, student-oriented approach, management skills of students, communication, barriers of communication

Актуальность. Высокий уровень конкуренции на рынке труда потребовал качественную подготовку специалистов во всех сферах деятельности в условиях высшего образования. В связи с переходом на студент-ориентированный подход в системе вузовского образования изменились как формы и методы обучения, так и компетентности, развиваемые в пределах учебной дисциплины. Поскольку базовая характеристика компетенции связана со способом ее формирования, то она формируется и проявляется только в процессе деятельности, а ее качество определяется мерой включенности в деятельность [1].

Общеизвестно, что изучение языка – это личностная потребность, проявляющаяся в социальном взаимодействии и общении. Успешность, как и деятельности, так и общения зависят от желания и умения личности реализовать свое речевое намерение. Безусловно, такая человеческая потребность зависит от степени владения единицами языка и умения употреблять их в конкретных ситуациях общения. Все эти условия владения языком лежат в основе коммуникативной компетентности, являющейся одной из часто обсуждаемых вопросов и педагогики, и психологии, и коммуникативной лингвистики, и лингводидактики.

По результатам анализа современной научной литературы было определено отсутствие четкой стандартизации такого междисциплинарного феномена как коммуникативная компетентность. Такая неопределённость в толковании понятия связана:

— с многоаспектностьюсамого понятия (с одной стороны - самостоятельность ее составляющих, с другой – совокупность личностных качеств, типов поведения, индивидуализации протекания коммуникативного акта);

— с особенностью перевода данного термина (в переводе с английского "communicativecompetence" обозначается как "коммуникативная компетенция" и как "коммуникативная компетентность". Нечеткость границ термина приводит к наличию многочисленных дефиниций: коммуникативное совершенство, речевая компетентность, коммуникативная грамотность, социолингвистическая компетентность, вербальная коммуникативная компетентность, коммуникативные способности, коммуникативные умения и др.).

Коммуникативная компетентность является лингвистически, психологически и методически организованной системой. В ней достигается единство "языка-речи" как средства (язык) и способа ее реализации (речь). Поскольку коммуникативная компетентность индивидуальна и динамична, то она относится к классу интеллектуальных способностей индивида. Поэтому сферой проявления этих способностейявляется деятельностный процесс, необходимым звеном которого выступает речевой компонент (речевая деятельность).

Традиционно философы и дидакты всегда разграничивали знание (компетенцию, компетентность) и его реализацию (деятельность). Применительно к владению языком под компетенцией и компетентностью подразумевается сознательное или интуитивное знание системы языка для построения грамматически и семантически правильных предложений, а под реализацией – умения и способности посредством речи продемонстрировать знание системы. Такое представление о компетенции сложилось под влиянием лингвистики, которая отводила грамматике ведущую роль в самой науке о языке и представляющей ее важнейшей составляющей психологических грамматик, управляющих общением.

Еще Ф. де Соссюр утверждал, что система языка запечатлевается в виде суммы образов в уме каждого члена коллектива и не зависит от способов ее реализации в речи, которая всегда специфична, поскольку определяется волей индивида и типом ситуации. Речевая деятельность будучи многообразной и разнообразной, относится к сфере индивидуального и к сфере социального. По мнению ученого, «единство в речевую деятельность вносит язык» [2, 17-19].

Другой ученый Н.Хомский, продолжив исследования Ф. де Соссюра, определил языковую компетенцию как «систему интеллектуальных способностей, систему знаний и убеждений, которая развивается в раннем детстве и во взаимодействии со многими другими факторами определяет... виды поведения» [3, 15].

По мнению Дж. Остина, Дж. Серла, основателей логико-философских теорий речевых актов, важным становится учет прагматического эффекта высказывания, поэтому компетенция не является врожденной способностью, а формируется в результате взаимодействия индивида с социальной средой. Способности быть участником речевой деятельности этнолингвист Д.Хаймс назвал коммуникативной компетенцией.

Коммуникативная компетенция определяется как творческая способность человека пользоваться инвентарем языковых средств (в виде высказываний и дискурсов), которая складывается из знаний и готовности к их адекватному использованию. Приобретение коммуникативной компетенции индивидом становится доминирующей целью обучения. Центр внимания педагогов переносится со структуры или системы языка (как это имело место в структурной лингвистике) на структуру речи, отличающейся ситуативностью и национально-культурной спецификой.

С точки зрения теории речевой деятельности, составляющими коммуникативной компетенции были названы компетенции в говорении, чтении, письме, аудировании [4, 7]. Данные виды компетенции формируются на базе лексической и грамматической компетенций, входящих в ядро языковой компетенции. Компетенция в говорении дополняется произносительной компетенцией, компетенция в письме – орфографической компетенцией, компетенция в аудировании – умением различать звучащие знаки, компетенция в чтении – умением различать графические знаки.

На основе функционального подхода к языку было определен компонентный состав коммуникативной компетентности – грамматической, социолингвистической, дискурсивной (дискурсивной), стратегической компетенциях.

Грамматический компонент характеризует степень овладения лингвистическим кодом языка (знания вокабуляра, правил произношения и орфографии, словообразования и структуры предложения).

Социолингвистический компонент – это способность пользоваться языковыми средствами с учетом темы, ролей участников общения и окружения, или конкретно заданной ситуации общения, а также знания правил поведения, принятых в данном языковом коллективе.

Дискурсивный (дискурсивный) компонент трактуется как способность порождать дискурс, т.е. использовать и интерпретировать формы слов и значения для создания текстов, владение навыками организации языкового материала в когерентный (связный) текст, а также владение средствами когезии.

Стратегический (компенсаторный) компонент предполагает использование вербальной и невербальной коммуникативных стратегий с целью компенсации недостатка знаний грамматического кода, при необходимости усиления риторического эффекта речевого сообщения или паузы в коммуникации.

В основу нашего исследования была взята модель коммуникативной компетенции С.Савиньон, представленной в виде «перевернутой пирамиды». Суть которой заключается в том, что показывает через практику и опыт во все более увеличивающемся круге

коммуникативных контекстов и событий (основание пирамиды) изучающий язык постепенно расширяет свою коммуникативную компетенцию, которая включает в себя грамматическую, дискурсивную, стратегическую и социокультурную компетенции (границы представленной пирамиды) [5, 8].

В содержание коммуникативной компетентности обучающихся входит методически, психологически и лингвистически согласованное единство всех компонентов:

- а) сферы коммуникативной деятельности, темы и их интеллектуальная значимость для обучающихся;
- б) ситуации и программы их развертывания;
- в) социальные и коммуникативные роли собеседников в ситуациях;
- г) речевые действия, прагматические цели;
- д) стратегии коммуникации в ситуациях при выполнении программ поведения.

Характерно, что коммуникативная компетентность имеет двустороннюю связь со знаниями, навыками и умениями во всех видах речевой деятельности [6, 17]. Коммуникативное поведение партнеров по общению осуществляется благодаря знанию репертуара коммуникативных умений в области прогнозирования, планирования и осуществления общения, основанного на знании прагматики речи, умении стереотипно и творчески выражать определенные интенции, применять адекватные цели стратегии и тактики [7, 80-81].

Таким образом, современная антропоцентрическая лингвистика рассматривает коммуникативную компетентность как феноменальную категорию, отражающую нормативные знания семантики языковых единиц разных уровней, овладение механизмами построения и перефразирования высказывания, умение порождать дискурс любой протяженности, соотносясь с культурно-речевой ситуацией, включающей параметры адресата, места, времени и условий общения, умение реализовать в иноязычной речи различия между родным и иностранным языком, осуществлять сознательный и автоматический перенос языковых средств из одного вида речевой деятельности в другой, из одной ситуации в другую. Формирование коммуникативной компетентности есть непрерывный процесс решения средствами изучаемого языка невербальных, поведенческих, актуальных для общества и самих обучающихся задач, ведущих к расширению границ коммуникации, готовности к гибкому взаимодействию с партнером по речевому общению, к развитию языкового чутья и рефлексивной деятельности.

Общепринято считать, что системообразующая роль в процессе формирования профессиональной компетентности будущего специалиста принадлежит коммуникативной компетентности, поскольку профессиональная деятельность коммуникативна по своей природе и вне общения существовать не может. Поэтому принято коммуникативную компетентность рассматривать как систему внутренних ресурсов, необходимых для построения эффективной коммуникации в определенном круге ситуаций межличностного взаимодействия.

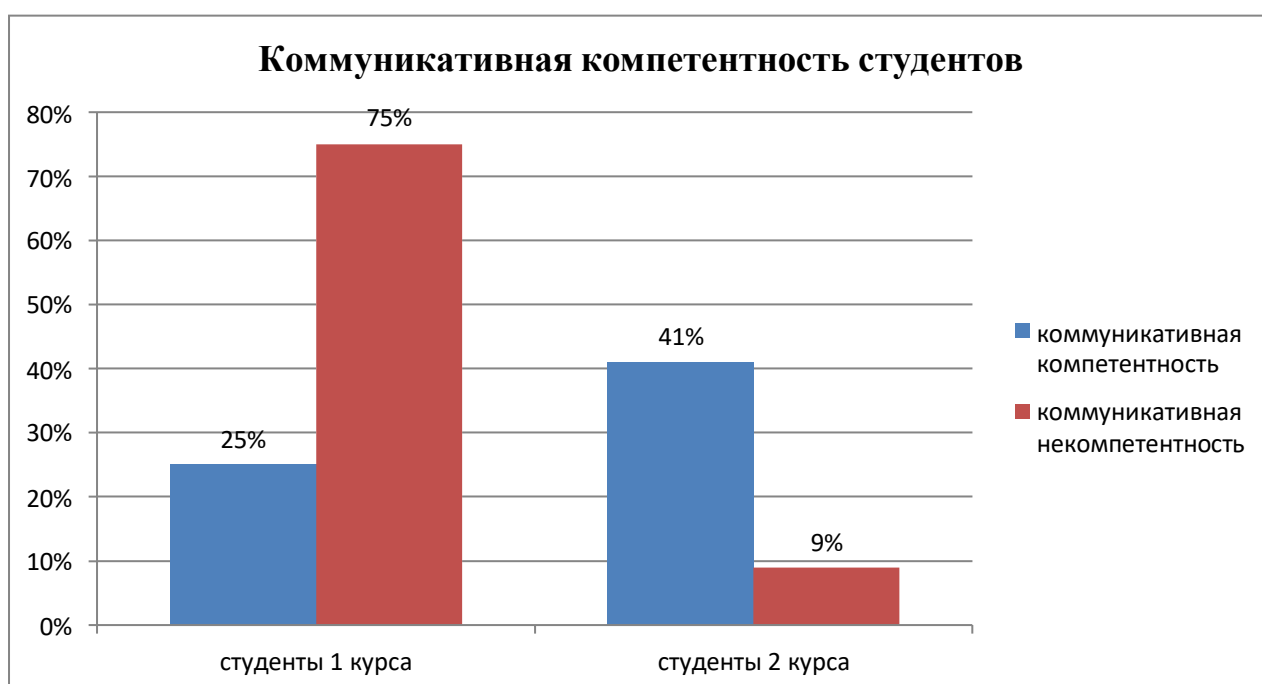
Цель исследования. Проанализировать лингводидактические аспекты развития коммуникативной компетентности обучающихся в процессе их обучения в вузе на основе определения существующих их ограничений.

Материалы и методы исследования. Для определения двух полюсов шкалы «выраженная» и «невыраженная» опросника М. Вудкока и Д. Фрэнсиса «Способности к управлению» был применен метод анализа полученных данных в бланке регистрации. Из 42-х утверждений опросника 7, 14, 21, 28, 35, 42, 49, 56, 63 – утверждения направлены на определение коммуникативной компетентности личности. Было обследовано

вышеуказанной методикой студенты 1 и 2 курса всех специальностей психолого-педагогического факультета вуза.

Результаты исследования. Умение, и коммуникативное в том числе, - это знание в действии. То есть для умений характерным является практическое применение знаний на этапе функционирования. Так, по результатам исследования было определено, что коммуникативная некомпетентность по шкале «невыраженность» определяется как неспособность к пониманию движущих сил (мотивов, потребностей и др.) поведения людей; неумение прогнозировать это поведение и влиять на его изменение, необходимое в рамках управленческой деятельности [8, с.138]. Результаты диагностики по методике М. Вудкока и Д. Фрэнсиса «Способности к управлению» выявили большой процент коммуникативной некомпетентности студентов, наглядно представленной в виде диаграммы (смотреть рисунок 1).

Рисунок 1 - Диаграмма «Коммуникативная компетентность студентов»

Обсуждение полученных данных. Поскольку коммуникативная компетентность означает готовность вступать во взаимодействие с другими людьми, организовывая деятельность и общение, то любой специалист должен понимать, что для результативной работы, для личного успеха недостаточно только сугубо профессиональных знаний и умений, а необходимы: умение слушать и слышать собеседников, чувствовать эмоциональное состояние собеседников, вникать в мотивы поведения, устанавливать доброжелательные конструктивные отношения в деловом и неформальном общении. Так, коммуникативная компетентность (Е.В.Сидоренко) - это совокупность коммуникативных способностей, коммуникативных знаний и коммуникативных умений, адекватные коммуникативным задачам и достаточные для их решения [9]. Поэтому обучающиеся вузов обладают значительным потенциалом для личного и профессионального развития.

В настоящее время происходит удорожание человеческих ресурсов, развитие людей становится ключевым элементом прогресса, что объясняет пристальное внимание к проблеме развития коммуникативной компетентности у будущих специалистов.

Полученные данные позволяют наглядно представить ограничения студентов в коммуникативной компетентности, то есть каждый из них получил личную информацию о наличии коммуникативной компетентности по обратной шкале «невыраженность».

Столяренко Л.Д. были выделены причины плохой коммуникации: а) стереотипы; б) «предвзятые представления»; в) плохие отношения между людьми; г) отсутствие внимания и интереса собеседника; д) пренебрежение фактами; е) ошибки в построении высказываний; ж) неверный выбор стратегии и тактики общения [10, с. 81]. В устранении вышеуказанных причин плохой коммуникации нами был разработан комплекс мероприятий для занятий со студентами, состоящий из презентационных, тренинговых и практических упражнений и т.п.

Каждая из указанных причин важна и актуальна, требует к себе пристального внимания. Так, например, стереотипы, как упрощенные мнения по отношению других людей или обстоятельств, доминируют в ранге причин, поскольку у исследуемых нет реального понимания картины в целом или проблемы. «Предвзятые представления» - это склонность отвергать чужое мнение, что ранее было неизвестно. Очевидно, что мы редко осознанно принимаем взгляды других людей, отличных от наших собственных.

Следующая причина, как плохие отношения между людьми, достаточно распространенная, поскольку негатив со стороны собеседника, приводит к непринятию мнения другого человека, даже при его справедливости. А отсутствие внимания и интереса собеседника связано, прежде всего, с неосознанием и непониманием важности и значимости информации (знания) для человека.

Пренебрежение фактами, как привычка приходить к определенным необоснованным реальными фактами выводам, порой приводит к негативным последствиям в деятельности любого специалиста. Следующая причина, как ошибки в построении высказываний также являются препятствием для эффективной коммуникации. Отмечается, что студенты часто допускают в своих выступлениях нелогичность и несогласованность выбора слов, сложность построения сообщения, не аргументированность высказывания и другие речевые ошибки.

В рамках преподаваемых дисциплин проводится целенаправленная работа по развитию коммуникативных навыков и в целом коммуникативной компетентности студентов в специфических условиях. Эффективно во время проведения занятий демонстрировать приобретенные студентами коммуникативные навыки в ролевых играх, тренинговых упражнениях и инсценировках ситуаций, имитирующих профессиональную деятельность.

Обучающую функцию несут и презентационные материалы, освещающие актуальные вопросы по созданию эффективной коммуникации. Например, презентация в программе PowerPoint на тему «Стратегии и виды общения» раскрывает следующие вопросы:

1. стратегии общения: открытое-закрытое общение; монологическое-диалогическое; ролевое-личностное
2. виды общения: «контакт масок»; примитивное общение; формально-ролевое общение; деловое общение; духовное; манипулятивное общение; светское общение.
3. кодекс светского общения: вежливость, такт; одобрение, согласие; симпатия.

Поскольку речь, как средство общения, выступает в роли источника информации и способа воздействия на собеседника, то нами была подготовлена презентация «Вербальные и невербальные средства общения» об основных каналах общения (речевой и неречевой каналы).

Презентация на тему «Общение как восприятие людьми друг друга» раскрывает особенности перцепции, поскольку человек вступая в общение воспринимается другими как личность. Важно студентам понять и запомнить понятия «идентификация», как

простой способ понимания другой личности, т.е. уподобление себя ему; «эмпатия», как эмоциональное восприятие. Особо важное значение для будущего врача имеет логическая форма познания личности (черт характера, способности) — это рефлексия. Рефлексия предполагает логический анализ личности другого человека, далее на основе обобщения его поведения сделать частные выводы о конкретных ситуациях взаимодействия. Немаловажную роль в восприятии и оценивании личностей играет каузальная атрибуция, являющаяся субъективным объяснением межличностного восприятия. Выделяют внутренние (внутренние диспозиции человека, устойчивые черты, мотивы, склонности человека) и внешние (внешних ситуаций поведения) причины.

Для формирования коммуникативной компетентности обучающихся в процессе их учебной деятельности создаются различные упражнения, учебные задания, социально-психологические тренинги, моделирующие деятельность будущего учителя. С их помощью решается задача овладения эффективной техникой общения [11, 11].

Несомненно, что на занятиях студенты не только получают базовые знания по эффективной коммуникации, но и отрабатывают свои навыки общения всистеме врач-пациентв ситуациях максимально приближенных современным реалиям медицинской практики.

Выводы. Таким образом, учитывая тот факт, что специалисты независимо от рода их профессиональной деятельности способны взаимодействовать и общаться с другими людьми, так и организацией в целом, то уже в процессе их подготовки следует формировать и развивать коммуникативные умения и навыки, которые переходят в компетентность. Любое умение или любая компетентность в случае ее отсутствия, то возникает ограничение, которое может и должно быть снято и улучшено самой личностью.

В соответствие с данной идеей мы считаем, что определение для будущих специалистов своих достоинств и ограничений в процессе их профессионального становления позволит им своевременно скорректировать свою коммуникативную компетентность, а в дальнейшем и профессиональной деятельностью. Анализ лингводидактических аспектов развития коммуникативной компетентности обучающихся позволил определить ограничения в существующей компетентности и запланировать мероприятия по их устранению.

Список использованной литературы

1. *Современные подходы к компетентностно-ориентированному образованию: Материалы семинара / Под ред. А.В. Великановой. Самара: Профи, 2010.*
2. *Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. 432 с.*
3. *Хомский Н. Язык и мышление / Н.Хомский. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. 122 с.*
4. *Omaggio A.C. Teaching language in context. Boston: Heinle & Heinle Publishers Inc., 1986. 479.*
5. *Savignon S.J. Interpreting communicative language teaching. Context and concerns in teacher education. Yale University Press. New Haven & London, 2002. 243 p.*
6. *Бим И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского) / И. Л. Бим. Обнинск: Титул, 2001. 48 с.*
7. *Константинова А.Ю. Что же входит в структуру коммуникативной компетенции нефилолога в области продуктивной речи? / А.Ю. Константинова // Русский язык за рубежом. 1993. № 3. С. 78-83.*
8. *Двинин А.П., Романченко И.А. Психодиагностика: образование и кадровый менеджмент. Учебно-диагностическое пособие / А.П. Двинин, И.А. Романченко. СПб.: Льюмьер, 2015. 148 с.*
9. *Сидоренко Е.В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом*

взаимодействии. СПб.: Речь, 2007.

10. Столяренко Л.Д. Основы психологии. Издание третье, переработанное и дополненное. Серия «Учебники, учебные пособия». Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. 672 с.

11. Гальперин П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. М., 2006.

12. Вудкок М., Фрэнсис Д. Раскрепощенный менеджер. Для руководителя-практика: Пер. с англ. М.: «Дело», 1991. 320с.

МРНТИ 17.82.32

V.N.Agabekova¹

¹ *Kazakh national agrarian University, Almaty, Kazakhstan*

METHODOLOGY OF TEACHING DIALOGICAL SPEECH IN ENGLISH

Abstract

This article discusses the development of dialogic speech in the foreign language being studied is one of the most acute problems of modern pedagogical science. This is confirmed by a number of studies, articles, manuals, which have appeared recently. Nevertheless, this issue requires further methodological resolution, as the modern requirements to the dialogical speech is to teach students to talk in a foreign language is not always fully performed. Despite the fact that dialogic speech is more difficult than monologue, both from the point of intensity of attention and from the point of view of the diversity and quality of used speech patterns, and for a number of other reasons, nevertheless, from the point of view of consistency in teaching oral speech, preference should be given to dialogic speech. After all, it is through dialogue that individual speech patterns, entire structures, which are then used in monologue speech, are practiced and remembered.

Keywords: Dialogic speech, exercises, skills and abilities, communication, psychological difficulties, speech actions.

Б.Н.Агабекова¹

¹ *Қазақ ұлттық аграрлық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

Аңдатпа

Бұл мақалада зерттелетін шет тіліндегі диалогтік сөйлеудің дамуы - қазіргі педагогикалық ғылымның өткір мәселелерінің бірі. Мұны жақында пайда болған бірқатар зерттеулер, мақалалар, оқу құралдары растайды. Осыған қарамастан, бұл мәселе қосымша әдістемелік шешімді қажет етеді, өйткені диалогтік сөйлеуге қойылатын қазіргі заманғы талаптар - студенттерді шет тілінде сөйлеуге үйрету - әрқашан толық орындалмайды. Диалогтік сөйлеу монологтан гөрі күрделі болғанына қарамастан, назар аудару қарқындылығы жағынан да, қолданылатын сөйлеу үлгілерінің әртүрлілігі мен сапасы жағынан да, басқа да бірқатар себептермен, соған қарамастан, ауызша оқытудағы жүйелілік тұрғысынан диалогтық сөйлеуге артықшылық беру керек. Сайып келгенде, диалог арқылы жеке сөйлеу заңдылықтары, содан кейін монологтық сөйлеуде қолданылатын тұтас құрылымдар тәжірибеге еніп, есте сақталады.

Түйін сөздер: диалог, жаттығулар, дағдылар, қарым-қатынас, психологиялық қиындықтар, сөйлеу әрекеттері.

Б.Н.Агабекова¹

¹Казахский национальный аграрный университет, г. Алматы, Казахстан

Аннотация

В данной статье рассматривается развитие диалогической речи на изучаемом иностранном языке - одна из наиболее острых проблем современной педагогической науки. Это подтверждается рядом исследований, статей, пособий, которые появились недавно. Этот вопрос требует дальнейшего методологического разрешения, так как современные требования к диалогической речи - научить студентов говорить на иностранном языке - не всегда полностью выполняются. Несмотря на то, что диалогическая речь сложнее монолога, как с точки зрения интенсивности внимания, так и с точки зрения разнообразия и качества используемых речевых паттернов, а также по ряду других причин, тем не менее, с точки зрения С точки зрения последовательности в обучении устной речи предпочтение следует отдавать диалогической речи. В конце концов, именно через диалог практикуются и запоминаются отдельные речевые образцы, целые структуры, которые затем используются в монологической речи.

Ключевые слова: диалогическая речь, упражнения, навыки и умения, общение, психологические трудности, речевые действия.

Introduction. This article discusses the definition of the concept of dialogical speech, which is the ultimate goal of learning oral speech activity, is not only theoretical, but also an important practical interest. From the essence of the concept of Dialogic speech depends largely the construction of a successful system of training, communicative exercises, and therefore success in teaching the unprepared Dialogic speech. Under the system of exercises is understood the organization of interrelated actions, arranged in order of increasing language and operational difficulties, taking into account the sequence of formation of speech skills, as well as the nature of the actual acts of speech. It is known that speech activity is based on appropriate skills and abilities. And since skills and abilities are formed in exercises, the problem of determining the types and kinds of exercises, the sequence of their implementation in the process of learning a foreign language becomes particularly relevant [1].

In the development of a system of exercises for the formation and development of skills of Dialogic speech it is necessary to consider the unprepared speech as a holistic communicative process, involving both the transmission and reception of information in Dialogic communication. In other words, this idea can be expressed by a clear definition: Dialogic speech includes both speaking and listening. Thus, recognizing the close relationship between the development of speaking and understanding skills, it is necessary to take into account the specifics of mastering both sides of oral speech, and, keeping in mind both linguistic and psychological difficulties arising from the conditions of real communication [2]. In addition, the neglect of the above provision seems to be erroneous, since such a one-sided approach to dialogical speech does not reflect its psychological nature, i.e. communicativeness. Meanwhile, untrained speech is a communicative activity that becomes possible with a sufficiently high level of proficiency in the mechanisms of foreign language speech.

Methods and materials. Elucidation of the concept of Dialogic speech shows that the implementation of this type of speech activity involves a number of psychological and linguistic aspects. From the point of view of psychology Dialogic speech is a natural speech activity, which is dictated by the real communicative needs of people. From the linguistic point of view, the functioning of dialogical speech is possible only on the basis of a particular language. In terms of methods of teaching the unprepared dialogic speech, its successful functioning means that the skills and abilities to use the language material must reach a level at which speech

communication will proceed under the most natural circumstances. And this means achieving a normal, untimely for this language, almost unmistakable pace.

As is well known, an exercise in psychology is understood as the repeated execution of an action aimed at mastering the action itself, but in a certain way organized. For learning dialogic speech, exercises should recreate the conditions of real speech communication as much as possible. When creating natural-communicative exercises with their specific structure by the microsystem of teaching dialogic statements in a foreign language, it is necessary to base on certain principles that have their own linguistic-psychological characteristics. The methodological principle of building a system of exercises in the formation of speaking skills is the principle of the adequacy of the main types of exercises included in the system, the main linguopsychological features of the ability to speak. As all types of speech activity are carried out by one psychophysiological mechanism, and all of them are interconnected, in educational process they should not be isolated from each other for a long time. Hence, the implementation of the principle of taking into account the positive impact of some types of speech activity on others comes into force.

The system of exercises for teaching speaking involves the inclusion, in addition to exercises in speaking, as the main component of this subsystem, exercises related to listening and reading, i.e. exercises on the text and in connection with the text, as well as written exercises. Since speaking by its psychological nature includes two types of skills: monologue and dialogic skills, the methodological principle of building this subsystem of exercises can be the principle of taking into account each type of skills that are realized by speaking and which should be reflected in the group of relevant exercises. In developing the system of exercises, an important place is occupied: the principle of taking into account the phasing in mastering speaking, the principle of taking into account the basic qualities and features of the laws of speech communication, and the principle of taking into account the influence of the native language in teaching speaking.

It is known that consistent mastering a foreign language is impossible without the influence of the native language. The negative influence of a native language on a foreign language is due to differences in word usage, word formation, form formation, and the order of words in sentences. Therefore, in the developed system of exercises, such monolingual exercises are provided that can neutralize or significantly reduce this negative influence of the native language on the skills developed in English. At the same time, specific, bilingual exercises assigned for the conscious, conscious overcoming of the interfering influence of the native language on the developed skill in English at the level of proficiency of language forms, i.e. the skills of using these forms in speech.

Results. At the first stage, called “motivational and encouraging”, as a rule, an indicative basis is created for performing receptive-reproductive exercises, where the communicative intention determines the role of the speaker as a participant in communication and indicates the specific purpose of his utterance.

At the second stage, carried out as a “formative level of speech formation”, the exercises are performed in compliance with the logical sequence and syntactic correctness of speech statements in English, correlated with the programming process, while performing a number of functions: the formation of the idea, the design of thought, the sweep of the scheme, transcoding, searching, adjusting, concentrating and structuring a potential speech statement.

At the third stage, formed as “realizing the level of speech formation process”, the implementation of situational-variable exercises is carried out, observing the level of actual articulation and intonation during speech functioning, implementing the principles of rhythmic organization of a sequence of alternating speech movements. At this stage, in the process of implementing the idea of a dialogic utterance, the ability to adequately design the essence of the predicted speech is formed using foreign language means.

In the aforementioned three-stage exercise, the consolidation and automation of speech actions is carried out in training exercises of the same type, and then in variative, situational, contextual, oral and written exercises aimed at forming sustainable speech actions in connections that ensure the correct combination of actions within well-digested teaching material.

Based on the above qualitative characteristics, three groups of exercises are included in the complex system in accordance with the three stages of the formation of speech skills.

Discussion. When establishing the main types of exercises for the formation of the skill of dialogical speech, it is advisable to gradually complicate the activities of students on the principle from simple to complex and suggest three stages of exercises:

1. Exercises based on the actions of students within a single speech sample;
2. Exercises based on the actions of students with several samples, including again, and previously worked out, in order to consolidate and enrich the vocabulary of students;
3. Exercises based on the initiative actions of students in the selection of speech patterns of statements that are creative.

Since the three stages of work on the training material involve: 1) the formation of skills; 2) improvement of skills and 3) the development of skills, the leading requirement for a set of exercises should be considered to ensure a strong assimilation of educational material to the level of skill of a certain criterion of assimilation of speech material and its development to the level of ability to build a Dialogic foreign language speech, in this regard, it is important to note that the most important prerequisite for the above organization of educational work, in other words, the mechanism of functioning of systematic exercises for teaching speaking [55, 56] should be considered its cyclical functioning. In practice, the system of exercises requires compliance with the following criteria:

1. In each subsequent cycle, the speech ability should rise to a higher level;
2. Compliance with the three stages of assimilation of the material within each cycle;
3. Determination of the required ratio of these stages, which may vary depending on the class and level of knowledge of the educational material;
4. Determination of the necessary relationship between the work on the lexicogrammatical and pronouncing sides of speech within the cycles;
5. Strengthening of speech-thinking tasks in the process of moving through the cycles;
6. Implementation of the relationship between cycles;
7. Inclusion of control in the learning process.

Thus, in the cycle, being the main link and unit of the exercise system, all the basic laws of its structure appear [3].

The exercise cycle mainly consists of the three stages of work on each dose of speech material in the sequence mentioned above: skill formation - skill improvement - development.

These three stages of work in principle invariants: i.e. the training material is changing, the types of exercises are changed and their ratios, as well as work techniques. However, the stages themselves remain according to the logic of their structure. The connections and relations of the elements of the system are also invariant: their sequence is irreversible, although the relations between them can change. The assimilation of the speech material for the three stages of skill formation is provided by the aspect directional, conditional-speech exercises [4] a controlled activation of the linguistic material, speech preparation, and clean speech exercise. In addition, within the speech exercises, which are contrasted with the language, the group of speech preparation exercises is also isolated. At the same time, language exercises differ from speech preparation in that in the first case the content of statements is predetermined, and in the second - determined by the students themselves.

In the course of work on the training material, in fact, changes the dynamics of the organization of these exercises, the composition of their types and subspecies, but the types of exercises themselves, in their qualitative characteristics, as such, remain invariant. These are the

relations between the types of exercises. Specifically, conditional speech exercises serve as the basis for speech, and speech exercises themselves depend on the quality and quantity of conditional speech.

Therefore, these types of exercises certainly relate to the elements of the structure of the cycle of this work along with the stages of formation of speech skills.

Due to the fact that at different stages of training speech exercises will have a different character at the initial stage of development of oral speech, when students have a limited supply of language material, speech exercises can be extremely simple. However, this does not mean that you have to wait until the moment when students have accumulated a sufficiently large amount of knowledge in the language material of a foreign language. Performing speech exercises and teaching students to think in a foreign language is legitimate in the first year of study [5].

For the experimental group in order to test the advanced methodological guidelines, the following complex system of communicatively directed training exercises is proposed, designed to develop and develop the skills of dialogical speech in English.

Conclusions. Dialogue speech - one of the main forms of speech communication. Despite the fact that it is more difficult to monologue, both in terms of the intensity of attention, and the variety of used speech patterns. Nevertheless, preference in the teaching of oral speech at the initial stage of learning foreign languages is still given to dialogical speech.

Observations on the practice of teaching dialogic speech show that there are disadvantages in it, caused by a number of reasons and, above all, by the insufficient elaboration of this issue in the methodology of teaching a foreign language. One of the reasons is the confusion of the concepts of dialogue and monologue underlying the creation of a system of foreign speech training. This is explained by their close relationship in speech activity.

Dialogue speech is characterized by certain communicative, psychological and linguistic features. Psychological processes influence the content and nature of dialogical communication:

- perception of the interlocutor's speech and orientation in the situation;
- formation of the content side of the statement;
- linguistic design of the thoughts and perceptions of the replicas of the communication partner.

Teaching dialogic speech is associated with learning active speaking, which in modern conditions becomes an intellectual type of foreign language speech activity with an emphasis on evidence-based reasoning and validity of the logical arguments cited in speech. This gives the teacher a basis for organizing student learning activities much more effectively

References

1. Брагина О системе упражнений в процессе обучения диалогической речи// *Иностранные языки в школе.* – 1985. - № 3. – С. 22-27.
2. Калимулина О. В. Ролевые игры в обучении диалогической речи// *иностранные языки в школе.* – 2003. - № 3. – С. 17-18.
3. Вайсбурд М.Л. Методы обучения. Выбор за вами. - РИИЖ, 2000
4. Журавлева Е.В. Отбор грамматического материала на основе речевых моделей. - *ИЯШ*, 1962, № 5.
5. Барсук Р.Ю. Основные проблемы обучения иностранным языкам в национальной школе. Автореф. дисс.докт.пед.наук, М., 1967.
6. Бим И.Л. Система обучения иностранным языкам в средней школе и учебник как модель ее реализации. - М., 1974.
7. Липидус Б.А. Интенсификация процесса обучения иноязычной устной речи (пути и приемы). - М., 1970.

8. Черкасова Т.В. Использование смысловых связей при обучении чтению на английском языке. - ПЯШ, 2001, № 2.
9. Букичева О. А. Коммуникативно-ориентированный подход при обучении диалогической речи на начальном этапе// Иностранные языки в школе. – 2006. - № 5. – С. 50-53.
10. Жинкин Н.И. Психологические особенности спонтанной речи. - ИЯШ, 1965, №4.

МРНТИ 16.21.21

Г.Алиханқызы¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК БАЙЛАНЫСТА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР

Түйіндеме

Мақала Оқу процесінде студенттер шет тілін оқу барысында тілдік қатынасқа байланысты қолданылатын тиімділік әдістерін білу, жеке тұлға шешім қабылдау жағдайындағы жағымды тұлғааралық қарым-қатынас орнатуға, қоғамдағы тиімділікті арттыруға әсер ететін білім, білік, дағдыларды ұлттық мәдениет аясында қалыптастыру негізінде, студент өзіндік коммуникативтік іс-әрекетін жетілдіреді. тіл үйренушілер өз бойындағы дара қасиеттерге нұқсан келтірмей, жаңа әдіс-тәсілдер арқылы білімін нығайтып, жағымды тұлғааралық қарым-қатынас орнатуға, қоғамдағы тиімділікті арттыруға әсер ететін білім, білік, дағдыларды ұлттық мәдениет аясында қалыптастыру негізінде, мақалада бірнеше қызметін бөліп көрсеткен.

Түйін сөздер: студент, коммуникатив, қарым-қатынас, процесс, іс-әрекет, көзқарас, оқу үдерісі.

Г.Алиханқызы¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан

МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В КОММУНИКАТИВНОЙ СВЯЗИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье изучены пути организации коммуникативной деятельности в студенческом коллективе во внеучебное время. Деятельность-это духовная деятельность, в которой в результате силы воли личности устраняет чувство самобытности, реализуется поставленная нравственная цель. Анализ источников рассматривался как составная часть коммуникативной деятельности исследователей в результате анализа. Кроме того, коммуникативная деятельность раскрыла характеристику межкультурных отношений. Общение как психологическая деятельность заключается в стабилизации психических качеств личности, т. е. взаимопонимания, взаимодействия, взаимообогащения. На основе коммуникативной деятельности в образовании выделял несколько функций.

Ключевые слова: студент, коммуникатив, общение, процесс, действия, взгляд, учебный процесс.

G.Alikhankyzy¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

METHODS USED IN COMMUNICATIVE COMMUNICATION IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The article studies the ways of organization of communicative activities in the student team during extracurricular time. Activity is a spiritual activity in which, as a result of the willpower of the individual, the sense of identity is eliminated and the moral goal is realized. The analysis of sources was considered as an integral part of researchers' communicative activity as a result of the analysis. In addition, communication activities revealed the characteristics of intercultural relations. Communication as a psychological activity consists in the stabilization of the mental qualities of the personality, i.e., of mutual understanding, cooperation, and mutual enrichment. On the basis of communicative activity in education, he singled out several functions.

Keywords: student, communicative, communication, process, humanism, view, educational process.

Қазіргі кезеңде шет тілін оқу барысында, тіл үйренушілер өз бойындағы дара қасиеттерге нұқсан келтірмей, жаңа әдіс-тәсілдер арқылы білімін нығайтып, дербестікті таңдау мен шешім қабылдау жағдайындағы жағымды тұлғааралық қарым-қатынас орнатуға, қоғамдағы тиімділікті арттыруға әсер ететін білім, білік, дағдыларды ұлттық мәдениет аясында қалыптастыру негізінде жүзеге асырылуда. Білім беру жүйесі арқылы оқыту мен тәрбиелеудегі жеке тұлғаға бағытталған жұмыс нәтижесінде, белсенді өмірлік ұстанымын, өзара жағымды қарым-қатынас қалыптастыру негізінде болады [1,96]. (Мысалы: Қытай нарығы мен бизнесінде ойып алар орыны бар, әлемнің ең бай адамдардың қатарына кіретін, Alibaba компаниясының құрылтайшысы Джек Ма-ның ағылшын тілін үйренуі) [2].

Қарым-қатынас қалыптастыру саналы көзқарас, ізгілікті қарым-қатынас орнатуға, жүйелі іс-әрекет жасауға мүмкіндік береді.

Тіл оқу барысында, өзара қарым-қатынастың объектісі және субъектісі рөліне тап болады. Субъекті ретінде ол басқа қатысушыларын таниды, оларға қызығушылық, кейде бейтараптылық, тіпті оларға қатысты ықпал жасайды. Және бір уақытта таным объектісіне айналады. Айта кететін жәйт, қарым-қатынасқа қатысушы әрбіреуі объект те, субъект те болады. Адамдардың тікелей қарым-қатынас жасау түрі кез-келгеніне тән. Мысалы: мұғалім мен студент, ата-ана мен бала, басшы мен қызметші, әртіс пен көрермен, дәрігер мен ауру адам.

Оқу процесі барысында қарым-қатынас объектісі немесе субъектісі бола отырып, бұл рөлдерді орындауда ерекшеленеді. Біріншіден, үйренген білім негізінде адам өз мінез-құлқын, өз әрекеттерін табиғи (қарым-қатынаста адамдар оны қалай қабылдайтынына назар аудармастан) түрде жеткізуі мүмкін. Бірақ осы коммуникативтік байланыс барысында, өзінің басқаларға қандай әсер қалдырғандығын анықтауға да тырысуы мүмкін және сонымен бірге өзі қалдырғысы келетін әсерді қалдыру үшін қолынан келгенінің бәрін жасауға тырысады.

Екіншіден, қарым қатынас объектісі ретінде тілді жеткізу барысында, басқа адамның жеке тұлғасына ену, осы тұлғаға ықпал ету тәсілдерін таңдау қабілеттерімен айрықшаланады.

Белгілі бір шет тілді игеру барысында, болашақта адамның іс-әрекеті негізгі түрлерінің бірі болғандықтан, олардың қарым-қатынас объектісі және субъектісі ретіндегі

мінеземелерінәрдайым айқындап қана қоймай, оның танымдық процестеріне, эмоционалды – еріктік сферасының қалыптасуына белгілі деңгейде ықпал етеді.[3,21]

Студенттердің жеке тұлғааралық қарым-қатынасы, оқу мен коммуникативті іс-әрекеттің басқа да процесінде орындалатынын көрсетеді. Сондықтан студенттердің оқуқалыптастыруын – тәрбие ұйымдастыру жолымен анықтауға болады. Бірақ кез-келген оқу тәрбиесі студенттердің жеке тұлғаретінде қалыптасуына жағдай жасамайды. Бұған тек мақсатқабағытталған оқу тәрбие іс-әрекеті ғана жағдай жасайды. Егер оқужұмысында шет тілі мұғалімдеріде тәрбиелік қарым - қатынастарды әрдайым жетілдірсе, онда жеке тұлғаретінде қалыптасуы өседі. Студенттердің коммуникативті іс-әрекетін жақсарту үшін оқу – пәндерін төмендегідей талаптармен жасалынады.

1. Педогогтың кәсіби және ақпараттық құзыреттілігі, ең алдымен оның студенттер бойында жеке тұлғааралық қарым-қатынасты жақсартуға деген белгілі бір бағдар беру білігімен анықталады;

2. Студенттердің жеке тұлғааралық қарым-қатынас гармонизациясын өткізудің формалары мен әдістерін жасау және нақтылау;

3. Топ ішінде өзара қатынастарды коррекциялауда студенттердің потенциалды мүмкіндіктерін, жеке тәжірибесін белсенді қолдану.

Студенттердің өзара коммуникативті іс-әрекетін, жеке тұлғааралық қарым-қатынасын жақсарту үшін төмендегі талаптар сақталуы тиіс:

1. Кез-келген жағдайда мінез-құқықты басқара алу үшін өз-өзін, өз мінін тану керек. Сыйластық таныту, жақсы көңіл – күй сақтауға тырысу;

2. Шешімді өз күйінде қабылдамауға үйрену, ол кейін шешуге қиын болатын қателіктерге әкелуі мүмкін;

3. Топ ішіндегі достарымен барынша жағымды қарым-қатынас жасау;

4. Басқаларды шыдамдылық танытып тыңдауға үйрену. Басқаларға өз ойын дәлелдеуге «Міндетті түрде», «Менің ойымша», «Менің пікірімше» секілді сөздерді пайдаланған жөн;

5. Егер сіз өзіңіз туралы жаман сөз естісеңіз, оны ісіңізбен ғана жоққа шығаруыңыз керек;

6. Сынды дұрыс пайдалана білу, өз достарыңды дөрекі сөздермен кемітпеу.

7. Құрбыларының күшті және әлсіз жақтарын жақсы білуге тырысу;

8. Жалпы тілді үйрену және дамыту барысында, өз бетіңше әрекет етуге өзінді үйрету. Бұл қарым-қатынастың шеберлігі деуге де болады;

9. Тілдік қарым-қатынаста жеке тәжірибені, әдіс-тәсілдерді нығайту;

10. Өз - өзіне есеп беру, үйренген тілдік технологияңы әрдайым жетілдіруге тырысу, қажет болса тәжірибелі ұстаздардан кеңес алу.[4,45]

Тілді үйренудегі қарым-қатынас мәдениеті - бұл адамгершілік және құқықтық қадағалау тиімділігі, «адамгершіліктің алтын ережелеріне» бағыну, этикет ережелерін орындау болып табылады. Тілдегі қарым-қатынас мәдениеті – коммуникация процесінде бірлікте қолданылатын мәдени нормалардың, білімдердің, құндылықтардың жиынтығы.

Ю.В. Жуков (1988) коммуникативтік мәдениетті құрайтын үш ережелер тобын бөліп көрсетті: коммуникативтік этикет ережелері; коммуникативтік өзара әрекеттің келісілген ережелері; өзін-өзі презентациялаудың (өзін-өзі көрсету) ережелері.

Коммуникативтік этикет ережесі. Коммуникативтік қарым-қатынас жасау барысында, этикеттік сөйлеу, қарым-қатынас жасау тиімділігіне тікелей байланысты болмағанымен, этикет сақталмаса, өзіндік бағынған ережеден ауытқуы мүмкін.

Коммуникативтік өзара әрекеттің келісілген ережелері. Олар қарым-қатынастың типтерін анықтауға негіз болады: зиялы, іскерлік, ритуалдық, интимдік-тұлғалық.

Өзін-өзі презентациялау (өзін-өзі көрсету) ережелері. Бұл қарым-қатынас жасаудың түрін анықтайды, студенттердің тілдік қарым-қатынастағы жеке жетістігіне тікелей әсерін

тигізеді. Бұл ереже тұлғаның жеке өзі туралы қоршаған ортада дұрыс пікір, оң көзқарасты қалыптастыруға бағытталған.

Коммуникативтік іс-әрекет құрылымы қатынасқа тәуелді өмір әрекетінің формасы ретінде көрініп, әр түрлі тиісті қызметтерді атқарады. Қоғамдық құбылыс ретінде қарым-қатынастың күрделілігі мен көпмәнділігі адамның өмір әрекетіне, оның қызметіне тікелей байланысты.

Зерттеуші ғалымдар қарым-қатынас күрделі қызмет атқаратын үдеріс дей келе негізгі төрт қызметін бөліп көрсеткен:

- 1) инструменталды (әр түрлі әрекеттерге қызмет ету);
- 2) психологиялық (тұлғаның әрекетінің психологиялық формасы мен психологиялық үдерісінің дамуы);
- 3) әлеуметтік-психологиялық (адамдар арасындағы қатынасты тұрақтандыру, топтың тұтастығын сақтау);
- 4) әлеуметтік қызмет (тәжірибені үйрету, қоғамдық қатынастарды қалыптастыру).[5,33]

Жалпы ғалымдардың айтуынша, қарым-қатынастың негізгі қызметі қоғамдық қажеттіліктен туындайды деп көрсетті. Осыған сәйкес қарым-қатынастың негізгі қызметтерін бөліп көрсетті: коммуникативті-ақпараттық, ұйымдастырушылық, мөлшерлік, компенсациялық, гедонистикалық. Білім берудегі қарым-қатынастың негізгі қызметіне адам әрекетіне тән негізгі қызметтеріне (коммуникативтік, ақпараттық, когнитивтік, эмотивті, креативті) сай, білім беру үдерісіндегі өзара әрекеттің әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық, психологиялық қызметтің бірлігі сай келеді.

Жоғарыда берілген теориялық материалдарға талдау жасай отырып қарым-қатынас ақпараттық-коммуникативтік және психологиялық әрекеттің бірі, субъектінің бірлескен өмір әрекетінің мақсатына сай сезіммен, білімімен тәжірибе алмасуды іске асыратын құрал деген қорытынды шығаруға болады.

Коммуникативті іс-әрекет білім беру әрекетін реттеуші механизм болып табылады. Бұл жағдайда тілдік қарым-қатынасты жақсартуда жалпы алға қойылған мәселені шешуге қажетті көңіл-күймен, сезімдермен, ой-пікірлерімен алмасу үдерісін қажет етеді. Қарым-қатынас ақпараттық-коммуникативті әрекет ретінде оқытушы мен студент арасындағы хабарларды беру - алу үдерісіндегі өзара байланыс, өзара көріну тәсілі және құралы болып табылады.

Коммуникативті іс-әрекет ретінде студенттердің қарым-қатынасындағы психологиялық қасиеттердің тұрақтануы, яғни өзара түсінушілік, өзара қатынас, өзара әсер ету болып көрінеді. Білім беруде коммуникативтік әрекет негізінде бірнеше қызметін бөліп көрсетуге болады:

- 1) контакті мақсаты - тұрақты қарым-қатынасқа түсудегі өзара байланысты ұстау, хабарды беру мен алуға дайындық деңгейін тұрақтандыру;
- 2) ақпараттық мақсаты- хабарламамен алмасу;
- 3) талпыныс тудыратын, мақсатты әрекетті орындауға бағытталған қарым-қатынастағы партнерлердің белсенділігін ынталандыру;
- 4) координациялық мақсаты - біріккен әрекетті орындауды ұйымдастырудағы келісім және өзара бағыттылық;
- 5) түсіну;
- 6) эмотивті мақсаты - қажетті эмоциялық күйзелуді ояту;
- 7) қатынасты тұрақтандыру мақсаты – оқу ұжымындағы байланыс жүйесінде, оқытушылар тобында өз орнын түсіну және білу;
- 8) әсер ету мақсаты, тұлғаның мінез-құлқының, тәртібінің өзгеруіне әсер ету.

Педагог кәсіби коммуникативтік іс - әрекеті қарым-қатынас құрылымының барлығына сай болғаны дұрыс. Ол ақпарат берудің көзі екенін есте ұстауы керек. Басқа адамдарды, адамдар тобын танушы, ұжымдық әрекеттерді ұйымдастырушы ретінде

білуімен қатар, басқа да педагогикалық әрекеттерді іске асырушы (оқытушы, тәрбиелеуші, дамытушы).[6,21]

Қорыта келгенде, қарым-қатынас оқытушы мен студенттің тұлғасын қалыптастыру факторы ретінде көрініп, қатынас және өзара қатынас феноменін іске асыруды қамтамасыз етеді, білім беру әрекетіндегі субъектілердің бір-бірін тануды іске асырады. Оқу процесінен тыс уақытта студенттердің коммуникативті іс-әрекетті ұйымдастырудың тиімділік әдістерін қолдана отырып, жеке тұлға шешім қабылдау жағдайындағы жағымды тұлғааралық қарым-қатынас орнатуға, қоғамдағы тиімділікті арттыруға әсер ететін білім, білік, дағдыларды ұлттық мәдениет аясында қалыптастыру негізінде студент өзіндік коммуникативтік іс-әрекетін жетілдіреді. Сонымен қатар, қарым-қатынас психологиялық әрекет ретінде тұлғаның өзіндік қасиеттердің тұрақтануы, яғни, өзара түсінушілік, өзара қатынас жүзеге асады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. Алматы: Білім баспасы, 1998. - 96 б.
2. <https://tengrinews.kz/> (электрондық ресурс)
3. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Ресми басылым. Астана. 2006 ж.-21 б.
4. Алдамұратов Ә. Жалпы психология. Алматы. 1990 ж. – 45 б.
5. Коломенский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. Минск, 1976 – С. 33
6. Матвеева Л.В. Коммуникативный акт в условиях опосредствования общения // Вестник МУ Психология, 1996 - №4 – С. 21

МРНТИ 14.07.09

М.Б.Асыл¹

¹ Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

ШЕТ ТІЛІН ОҚИТУ ҮРДСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРҒА ТҮПНҰСҚАДАҒЫ МӘТІНДЕРДІ ТІЛДІК ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК БЕЙІМДЕУ

Аңдатпа

Мақалада шет тілін оқыту процесінде қолданылатын оқу мәтіндерін бейімдеп өңдеу түрлеріне сипаттама беріліп, түпнұсқалық мәселесі қарастырады. Шет тілін оқу бүгінгі таңда саяси және экономикалық интеграция үрдістерінің салдарынан туындаған қажеттілік болып табылатындықтан, адам қандай да бір шет тілінің практикалық дағдыларын меңгерген болса, онда бұл оның көптілді әлемде еркін әлеуметтік бейімделе алатын тұлға ретінде қалыптасуына септігін тигізеді. Осы тұрғыдан алып қарастырғанда, жоғарғы оқу орнында шет тілін және шетел мәдениетін оқыту барысында оқу материалдары ретінде қолданылатын мәтіндерді білім алушының деңгейіне қарай бейімдеп өңдеу үлкен мәселе болып табылады. Шет тіліндегі мәтіндерді тілдік және әдістемелік тұрғыдан бейімдеп өңдеу бүгінгі таңда оқытушы алдында тұрған үлкен жұмыс болып табылады. Оқытушы алдында оқыту материалдарын ұйымдастыру және мазмұнын іріктеудің жаңа жолдарын анықтау сияқты міндеттер пайда болды. Автор мақалада дұрыс іріктеліп, өңделген материалдар студенттердің тілдік құзыреттіліктерін дұрыс бағытта дамытуға үлкен септігін тигізері туралы сөз қозғайды.

Кілт сөздер: мәтін, түпнұсқа, бейімдеу, әдістеме, құзыреттілік, дағды.

М.Асыл¹

*Kazakh Ablai Khan University of international relations
and world languages, Almaty, Kazakhstan*

LANGUAGE AND METHODOLOGICAL ADAPTATION OF AUTHENTIC TEXTS FOR STUDENTS IN THE PROCESS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

In this article, the author considers the problem of adaptation of authentic texts that are used as educational materials in the process of teaching a foreign language. Since the study of a foreign language is a necessity caused by the process of political and economic integration, a person who knows the practical skills of a foreign language becomes a person who is able to freely adapt socially in modern society. From this point of view, in the process of teaching a foreign language and a foreign culture, the adaptation of texts according to the level of training of students is a big problem in modern education. The teachers face a new task of organizing and choosing the content of educational material, which should meet the requirements of communication competence. Using the disclosure of the authenticity of the text, the author describes the types of text adaptation. It also introduces readers to the types of work on the language and methodological adaptation of authentic texts.

Keywords: text, authentic, adaptation, methodology, competence, skill.

М.Б.Асыл¹

*Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, г.Алматы, Казахстан*

ЯЗЫКОВАЯ И МЕТОДИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ АУТЕНТИЧНЫХ ТЕКСТОВ ДЛЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье автор рассматривает проблему адаптации аутентичных текстов, которые используются как учебные материалы, в процессе обучения иностранному языку. Так как изучение иностранного языка является необходимостью вызванной процессом политической и экономической интеграции, то человек владеющий практическими навыками какого-либо иностранного языка становится личностью способной свободно социально адаптироваться в современном обществе. С этой точки зрения, в процессе обучения иностранному языку и иностранной культуре, адаптация текстов по уровням подготовки обучающихся является большой проблемой в современном образовании. Перед преподавателями встает новая задача организации и выбора содержания учебного материала, который должен соответствовать требованиям коммуникационной компетенции. С помощью раскрытия значения аутентичности текста, автор дает описание видам адаптации текста. Также знакомит читателей с видами работ по языковой и методической адаптации аутентичных текстов.

Ключевые слова: текст, аутентичный, адаптация, методика, компетенция, навык.

Кіріспе. Қазіргі таңда әлемдік қауымдастық дамудың жаңа сапалы деңгейінде тұр. Күнсайын өсіп отырған ақпарат ағымы бүгінгі таңда адамзат жинақтаған білімді жай ғана меңгеруді мақсат еткен білім беру жүйесін қажетсіз деп танып отыр. Алдыңғы орынға білім мен дағдыларды механикалық түрде жай ғана беру емес, керісінше фундаменталды білімді меңгеріп, өздігінен ақпараттық-интеллектуалды ресурстарды қолдану, сараптау арқылы жаңа білімге қол жеткізетін тұлғаны қалыптастыру қойылып отыр. Қазақстанда

қалыптасқан нарықтық экономикаға негізделген ашық азаматтық қоғам отандық білім беру жүйесін толықтай қайта қарастырып, жаңа жүйені құрауды қажет етуде.

Шығыс елдері бойынша маманды дайындау (шығыстанушы, аймақтанушы, филолог немесе аудармашы) негізінен студенттің тілдік дайындығына негізделеді. Бұл үрдістің негізгі өзекті аспектісі болып маманды даярлау сапасын қамтамасыз ететін құзыреттілік концепциясы қарастырылады. Ғалымдардың анықтамасы бойынша, құзыреттілік бұл – берілген пәндік салада нәтижелі әрекет жасауға қажетті білім мен тәжірибе жиынтығы.

Шет тілін оқыту мазмұнының негізін оқу материалдары құрайтындығы барлығына мәлім. Оқу материалдары ретінде оқу процесі барысында меңгерілуге тиісті арнайы таңдалып алынған және әдістемелік тұрғыдан ұйымдастырылған материалдарды түсінеміз. Ол жазбаша және ауызша мәтіндерді, бейвербалды белгілік хабарламаларды (формулалар, графиктер, схемалар), қарым-қатынастың бейвербалды құралдарын қамти алады [3,70] Шет тілін оқу процесінде мәтін сөйлеу дағдысын үйренудің негізі және нақты әрі лингвистикалық ақпараттың қайнаркөзі болып табылады. Бұлай айтатынымыз, себебі қарапайым жағдайларда жан-жақтың барлығы ана тілінде сөйлеп, тілдік ортаның жоқтығынан «тілдік орта» қолдан жасалады. Оның жалғыз негізі шет тіліндегі мәтін болып табылады. Мәтінді оқиды, тыңдайды, талқылайды, мазмұндайды (ауызша айтады), жазады (жазбаша құрастырады), жатқа жаттайды және т.б. Яғни мұндай жағдайда мәтін шет тілін үйренудің тілдік бірлігі болып табылады. Шет тілін үйренудің бастапқы деңгейінде оқу мәтіндері елтанушылық және кәсіби бағыттылыққа ие болмайды. Лексико-грамматикалық материалды меңгерудің деңгейіне қарай оқу мәтіндері кәсіби бағытталған жалпығылыми мазмұндағы мәтіндер түріне ауысады.

Мәтін мазмұнына негізделген әдіс шет тілін оқытудың әдіснамасында кең таралған. Шет тілін оқыту барысында көркем әдебиет мәтіндері, жарнама мәтіндері, заманауи оқулықтардың мәтіндік материалдары кездеседі. Жалпы шет тілін оқыту саласында мәтін жай ғана оқу материалы ретінде қарастырылмайды, керісінше ол тілде маңызды рөл ойнайтын тілдік бірлік ретінде қарастырылады. Шет тілін оқытуда мәтіндерді қолдану шетел тілін меңгерудің дағдысын дамытатыны сөзсіз.

Әдістеме. Мәтін оқытудың барлық қызметтерін атқарады: дидактикалық, танымдылық, үйретушілік, дамытушылық, коммуникативтік. Мәтінмен жұмыс істеу барысында тілдік және сөйлеу дағдыларының қалыптасу үрдісі жүреді. Әрине, орфоэпиялық, лексикалық және синтаксистік нормаларды қарастыратын практикалық сабақтар негізгі болып табылады. Алайда сабақтар барысында кәсіби тақырыптардағы мәтіндермен жұмыс істеу де өте маңызды рөл ойнайды. Мұндай тұрғыдағы мәтіндермен жұмыс істеу деңгейаралық (пән ішінде) және де пәнаралық байланысты жүзеге асырудың нәтижелі құралы болып табылады. Мәтінмен жұмыс істеу барысында келесідей мәселелер қарастырылады:

- мәтін лингвистикалық бірліктерді меңгерудің базасы;
- мәтін тілдік әрекеттің, тілдік қарым-қатынастың нақты көрінісі;
- мәтін барлық тілдік бірліктердің мағынасын біріктіретін бірлік;
- мәтін тілдің қолданыстағы қызметін көрсететін категория.

Жақсы таңдалып алынған мәтін оқытудың алуан түрлерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді және білім алушылардың тілдік деңгейін анықтауға көмек тигізеді. Студенттер мәтіннің мазмұнын түсінуге тырысады, мәтін бойынша тапсырмалар орындайды, жаңа сөздердің мағынасын біледі. Осы тұрғыдан мәтінмен жұмыс істеудің ең негізгі қиындығы – мәтін бейімделген болу керек. Бірінші рет оқығанда мәтін мазмұнының 70 % қабылдану керек.

Көптеген зерттеушілер мәтінді өңдеу жұмыстары сөйлеу дағдыларының барлық түрлерін меңгеру бойынша оқу үрдісін ұйымдастырудың негізі екендігін алдыға тартады. Біз мұндай көзқарасты дұрыс деп есептейміз, себебі мәтінмен жұмыс, яғни білім

алушыларды мәтіннің бірліктерімен әр түрлі деңгейде жұмыс істеуге үйрету, оларға қайта құру және түрлендіру дағдыларын меңгерту – шет тілін оқытудың өнімді негізі болып табылады. Мұндай көзқараспен алып қарасақ, мәтін тілдік және сөйлеу материалы, сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың құралы, белгілі бір жазбаша хабарламаның стандартты үлгісі, ақпарат көзі болып табылады. Осыған орай, мәтіндерді дұрыс тандап, іріктеу маңызды мәнге ие. Материалды іріктеу барысында экстралингвистикалық және лингвистикалық факторларды ескерген жөн. Экстралингвистикалық факторлар деп төменгі көрсеткіштерді түсінеміз:

1. Мотивациялық. Ұсынылған мәтін білім алушыларға қызықты болу керек және оларды жаңаны меңгеруге ынталандыру қажет. Бұл жерде оқу жағдайының ерекшелігін, топтың жас ерекшелігін, олардың жалпы және кәсіби қызығушылықтарын, жеке ерекшеліктерін ескерген жөн;

2. Әдістемелік. Іріктеп алынған материал оның негізінде жаттығулар мен тапсырмалар құруға болатындай болуы қажет.

3. Түсінікті болу. Мәтін мазмұнының күрделілік деңгейі білім алушылардың когнитивті даму деңгейіне сәйкес келу керек.

4. Оқушылардың дамуы үшін потенциалдың болуы. Материал болашақта студентті аудиториядан тыс жұмысты жалғастыруға ынталандыра алу қажет.

5. Өзектілік ресурсы. Мәтін мазмұны қаншалықты өзекті болып қала бере алады. Бүгінгі таңда ақпарат өте тез ескіріп кететіндігін есте сақтау қажет. Көптеген тұрмыстық шынайылықтар көнеріп, жаңаларымен алмасып отырады. Осы себептен таңдаған мәтін уақыт талабына сай келуі керек. Ал лингвистикалық факторларға тілдік материалды, сонымен қатар мәтіннің тақырыптық бағыттылығын жатқызса болады [8,42]

Әдіснамада әдетте мәтіндерді оқу және оқудан тыс (түпнұсқа) мәтіндер деп бөліп қарастырады. Оқудан тыс (түпнұсқа) мәтіндерге оқу мақсатына арналмаған, шет тілі ана тілі болып табылатындармен құрастырылған ауызекі және жазбаша мәтіндер жатқызылады. Мұндай мәтіндер білім алушылардың тілді меңгеру деңгейлеріне қарай бейімделмеген болып келеді. Түпнұсқадағы мәтіндер лексикалық мазмұнның және грамматикалық формалардың шынайылығымен, тілдік құралдардың жағдайлық жеткіліктілігімен сипатталады. Олар сонымен қатар мәтіннің құрылу және қызмет етуінің ерекшеліктері мен дәстүрлерін сипаттайды. Оқу мәтіндері бұл – білім алушылардың тілдік дайындық деңгейін есепке еле отырып мазмұны мен құрылымы бейімделген жазбаша және ауызша мәтіндер [3,75]. Түпнұсқадағы материалдарды оқу үрдісіне қосу қажеттілігі бүгінгі таңда ешкімде күмән туғызбайды, себебі олардың көмегімен шеттілдік мәдениетке тән қарым-қатынас үшін тілдік орта қалыптастырылады. Оқу үрдісінде түпнұсқадағы материалдардың болмауы білім алушылардың сөйлеу жағдайларында саяхатпен, ресторанда тамаққа тапсырыс беру, жұмыс іздеу сияқты және де тағы басқа жағдайлармен байланысты коммуникативті міндеттерді шеше алмауларына алып келуі мүмкін. Алайда оқу материалдарына қосылуға тиісті мәтіндердің түпнұсқалық дәрежесі өте күрделі әдіснамалық мәселе туындатып отыр.

«Түпнұсқа» түсінігінің өзі әр түрлі қарастырылады. Ең кең тараған көзқарастарды қарастыратын болсақ, Х. Уиддоусон (Widdowson) өз еңбектерінде «шынайы түпнұсқа» және «педагогикалық түпнұсқа» деп екі түсінікті бөліп қарастырады. Бұл зерттеушінің көзқарасы бойынша, тілдік құралдарды нақты, оқудан тыс коммуникация мақсатында қолданылуын шынайы деп қарастыру қажет. Егер де тілдік құралдар оқу мақсатында қолданылса, онда жақсы педагогикалық нәтижеге жету мақсатында тілдік материалды әдіснамалық тұрғыдан өңдеуге болады. Тілдік материал өңдеуге ұшырағанымен, «түпнұсқа», шынайы, нақты дереккөздерден алынғандай болып көрінуі қажет [7,134].

Ресейлік әдіскерлер Е.В. Носонович пен Р.П. Мильруд оқу және әдіснамалық түпнұсқалық туралы айтуды жөн санайды. Олардың пікірі бойынша, оқуға арналған

түпнұсқаның негізінде алдыға қойылған оқудың мақсаттарына жету деген ұмтылыс жатса, әдіснамалық түпнұсқа болса барынша шынайы жағдайға жақындаған оқу мақсатындағы материалдар, тапсырмалар мен жаттығуларды құрастыруды көздейді [2,11].

Біз Х.Уиддоусонның «шынайы түпнұсқа» мен «педагогикалық түпнұсқа» туралы көзқарасын қолдаймыз және де іріктеуден өтетін материалды әдіснамалық өңдеуден өткізу керек деп есептейміз.

Талқылау. Жоғарыда айтылған көзқарастардың негізінде түпнұсқадағы мәтіндер лексикалық мазмұн мен грамматикалық формалардың табиғилығының, ситуациялық жеткіліктің, әлеуметтік-мәдени қанықтылығының және мәдени ерекшеліктерді сипаттай алудың негізінде шет тілі бойынша сабақтарда сәтті түрде қолданыла алады деп тұжырымдаймыз. Алайда міндетті түрде мұндай мәтіндер білім алушыларға қабылдауға жеңіл болатындай бейімдеуден өтуі қажет. Яғни, шет тілін оқыту барысында өз бетімен оқуға немесе қосымша материал ретінде түрлі шығармашылық жұмыс түрлеріне арналған тақырыптық мәтіндерді оқыту деңгейіне қарай бейімдеу қажет. Э.Г.Азимов пен А.Н.Щукиннің әдістемелік терминдер сөздігінде мәтінді бейімдеу «білім алушылардың тілдік құзыреттілігінің деңгейіне сәйкес мәтінді қысқарту, реттеу, жеңілдету немесе күрделендіру. Мәтіннің күрделілігін бағалау барысында таныс емес лексикалық бірліктердің, оқытылмаған синтаксистік құрылымдардың мөлшері және олардың мағыналық ақпаратты берудегі рөлі ескеріледі» деп түсіндірілген [1,12].

Тілдік құзыреттілік коммуникативті құзыреттіліктің құраушы бөлігі болып табылады және оқитын тіл туралы фонетикалық, лексикалық және грамматикалық деңгейлердегі ақпарат жүйесін меңгеруді қамтамасыз етеді. Аталған жүйені меңгеру игерілген білімді практика жүзінде қолдануды, сонымен қатар сөйлеу белсенділігінің әр түрлі түрінде сәйкесінше дағдылар мен қабілеттердің қалыптасуын білдіреді.

Негізгі оқулықтың білім беру мазмұнын толықтыру тұрғысынан өзекті мәтіндік материалды пайдалану және қандай да бір тақырып бойынша қызықты жаттығулар мен мәселелік тапсырамаларды орындау бастапқы және орта деңгейде білім алушыларға қиындық тудыратын мәтіндердің кейбір ерекшеліктерінің салдарынан жүзеге асыру күрделі болады. Мұндай материалдар оқып кеткен тақырыптарды қайталау үшін, тақырыпаралық негізде мәтіндердің мазмұнын талқылау жұмыстары мақсатында қолданылады: олар сөздік қорды кеңейтуге, сөйлеу белсенділігінің әр түрлі түрінде дағдыларды жетілдіруге мүмкіндік береді. Мәтіндерді білім алушылардың қабілеттеріне қарай бейімдеу *тілдік және әдістемелік* тұрғыдан жүзеге асырыла алады.

Мәтінді *тілдік тұрғыдан* бейімдеу оқытушының мәтінді қысқарту және жеңілдету жұмыстарын жүргізу негізінде мәтіннің мазмұнын түсінуге және қабылдауға арнайы дайындық жасауды меңзейді. Бұндай жұмысты жүргізу барысында келесідей жәйттарға көңіл аудару керек:

1. Мәтіннің мазмұнына нұқсан келтірмейтін, мәтін ішінен алып тастауға болатын маңызды емес, қажеті жоқ бөліктерін анықтау.

2. Күрделі грамматикалық құрылымдарды жеңілдету, білім алушыларға түсінікті және өздері меңгерген құрылымдармен алмастыру.

3. Таныс емес сөздер мөлшерін білім алушыларға таныс синонимдермен алмастыру немесе сипаттама беру арқылы қысқарту немесе мазмұнына нұқсан келтірмейтіндей мәтін ішінен алып тастау.

4. Мәтінді түсінуге қиындық тудыратын ауызекі элементтер (ауызекі лексика, аударуға және түсінуге қиын құрылымдар, апострофтардың болуы) болған жағдайда, мәтінді әдеби тұрғыдан нормативті нұсқасына жақындатып жеңілдету қажет.

5. Егер де білім алушылар жеткілікті дайын болмаса, алайда мәтін іс жүзінде талқылауға қызықты болса, онда автордың жеке позициясын білдіретін ішкі мәтінді алып тастау қажет. Ол жиі жағдайда контекстінде беріледі және белгілі бір стилистикалық

әдістермен жасалады, сондықтан мәтінді жеңілдету үшін метафоралар мен эмоционалды көңіл-күйді сипаттайтын сөздердің көп бөлігін алып тастап, тек фактілерді, оқиғалар мен сюжетті ғана қалдыру қажет.

6. Мәтіннің тақырыбы мен құрылымына назар аудару қажет; қажет болған жағдайда тақырыпты мазмұны бойынша ақпаратты ашатындай барынша айқын, ал құрылымын қарапайым және түсінікті етіп жасау қажет [8,45].

Әдістемелік тұрғыдан мәтінді бейімдеу барысында мәтін қандай мақсатта пайдаланатындығын анықтап алған жөн, себебі бұл мәтіннің тілдік бейімделуін анықтайды. Егер мәтін мазмұнын толықтай түсініп оқуға, аударуға және талқылауға арналған болса, және де тілдік сипаттамалары бойынша білім алушының дайындық деңгейінен асып түссе, онда мәтіннің тілдік бейімделуі ерекше ұқыптылықпен жасалу қажет. Мысалы, шет тілін оқудың бастапқы деңгейінде білім алушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес ертегілер сюжеті, өлеңдер, мысал әңгімелер жиі қолданылады. Классикалық әңгімелер архаикалық лексика, көнерген сөйлеу айналымдарының себебінен мағынасы жағынан түсінуге қиын болғанымен, мазмұны жағынан қызықты және тәрбиелі болып келеді. Мұндай жағдайда ондай мәтіндердегі сөздерді, сөзтіркестерді және құрылымдарды жеңілдетіп беруге болады. Бейімделген мәтін негізінде тілдік және сөйлеудің лексикалық әрі грамматикалық дағдыларын жетілдіруге арналған жаттығуларды орындатуға болады. Мысалы, етістіктердің осы шақ пен өткен шақ формаларын меңгеруге бағытталған, оқиғаны сипаттауға арналған, лексиканы қайталауға арналған жаттығуларды жасауға болады. Мәтіндегі синтаксистік құрылымдарға байланысты сөйлемдегі сөздердің орын тәртібіне байланысты да түрлі жаттығуларды ойлап табуға болады. Жаттығуларды орындамас бұрын, грамматикалық немесе лексикалық ойындар ойнатылса да болады. Ойындарды түрлі карточкаларды пайдалану арқылы лото, жарыс түрінде кішігірім топтарда жүргізуге болады [5, 27].

Шет тілін оқытудың бастапқы деңгейінде ұсынылатын мәтіндер көбінде тұрмыстық тақырыптарда, күнделікті тұрмыста жиі қолданылатын сөздік қорды қамтыған болуы қажет. Мысалы «Отбасы», «Күн тәртібі», «Оқу» және т.б. тақырыптарда. Мәтіндегі сөйлемдердің құрылымы да қарапайым болған жөн. Мәтінді түсінуді жеңілдететін хабарлы сөйлемдерден тұрғаны жақсы. Егер салалас-құрмалас сөйлемдер кездессе, онда мәтінді ол сөйлемдерді жай сөйлемдермен алмастыру арқылы жеңілдетуге болады.

Шет тілін әлі жақсы меңгермеген оқушыларға мәтінді оқуға бергенде ішіндегі сөздердің бір бөлігін аудармасымен беру қажет. Бұл мәтінді жақсы түсініп, қабылдауға және де ауызекі сөйлеуді жаттықтыруға жақсы, себебі шет тілін оқытудың бастапқы деңгейінде ауызекі сөйлеу дағдыларын қалыптастыру және дамыту негізгі міндет болып табылады. Аударманы, не түсініктемені қажет ететін сөздерді мәтін соңында «лексикалық көмек» тарауында берсе болады.

Мәтін тек оқу үшін ғана арналған болса, онда мәтінде кездесуі мүмкін күрделі сөздерге көңілді ерекше аударған жөн. Оларды «*келесі сөздердің мағынасын анықтаңыздар*» деген арнайы жаттығуда морфологиялық құрылымын сараптау арқылы аударуға болады. Күрделі сөздерді аудару бойынша өздігінен жұмыс істеуге арналған «*Мәтіннен күрделі сөздерді тауып жазыңыз. Сөздікті пайдаланып күрделі сөздерді аударыңыз*» сияқты жаттығуларды да қолдануға болады. Мұндай жаттығулар ізденіп оқу дағдысын қалыптастырады. Егер де ұсынылатын мәтін оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдысын қалыптастыруға арналған болса, мұндай жағдайда диалогтық және монологтық сипаттағы сөйлеу түрлерінде қолданылатын лексикалық бірліктер мен грамматикалық формаларды белсенді қолдануға бағытталған жұмысты жүргізу қажет. Мәтін бойынша сөйлеу дағдыларын дамытуға арналған жаттығулар қатарына: мәтін мазмұнына сәйкес сөйлемдердің дұрыс не бұрыстығы, сұрақ-жауап жаттығулар, мәтін кейіпкерлерінің

арасында диалог құруға арналған жаттығулар, мәтінді толықтай немесе жартылай мазмұндауға арналған жаттығулар, рөлдік ойындарды жатқызуға болады.

Қорытынды. Негізінен мәтінмен жұмыс істеу барысында кәсіби бағытталған оқу дағдыларының ғана емес, сонымен қатар жазу, сөйлеу, тыңдап түсіну дағдыларының да дамуы орын алады. Бұл білім алушылардың шығармашылық ойлауын, ары қарайғы когнитивті дамуын жетілдіре түседі. Шет тілін оқытуда мәтінді сараптап, студенттердің тілдік деңгейіне қарай бейімдеу оқытын тілді меңгеруге септігін тигізіп қана қоймай, басқа халықтың ой-көзқарасын түсінуге көмектеседі және мәдениаралық құзыреттілікті қалыптастырады.

Бейімелген мәтіндер бұл шет тілі ана тілі болып табылатын сөйлеушілердің шет тілдік ортада құрастырған түпнұсқалық мәтіндердің мамандармен студенттердің тілдік құзыреттілігінің деңгейіне сәйкес өңделген ерекше түрі. Мәтінді бейімдеу оқыту қызметінің мәтін деңгейіндегі түрі болып табылады және шет тілін оқыту әдіснамасының маңызды бөлігін құрайды. Бейімдеу үрдісі екі кезеңнен тұрады: а) мәтіннің лингвистикасының көлемін қысқарту; б) мәтінді тілдік өңдеуден өткізу. Бейімдеудің негізгі тәсілдері ретінде: грамматикалық құрылымды жеңілдету, лексикалық алмастыру, материалды алып тастау және логика-мағыналық өзгертіп баяндауды жатқызамыз. Оқушылардың тілдік дайындығының деңгейіне сәйкес мәтіндік материалды тілдік және әдістемелік тұрғыдан бейімдей білу шет тілі мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің құрылымына кіреді. Сондықтан шет тілін оқытудың әдіснамасы курсының мазмұнына осыған сәйкес теориялық және практикалық материалды кіргізу қажет деп санаймыз. Себебі дұрыс таңдалып алынған материал студенттердің шет тілін қабылдап меңгеруіне үлкен әсер тигізеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. *Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков)*. СПб.: Златоуст, 1999.
2. Носонович Е.В. Мильруд Г.П. *Критерии содержательной аутентичности учебного текста / Е.В. Носонович, Г.П. Мильруд // Иностранные языки в школе. - 2008 - № 2. - 10 - 14 с.*
3. Щукин А.Н. *Лингводидактический энциклопедический словарь*. – М. – Астрель, - 2007.
4. Ягнич А.Я. *Аутентичный и адаптированный тексты для профессионально-ориентированного чтения студентов неязыковых вузов//Журнал: Обучение и воспитание: методика и практика. 2015. №20. 94-100.*
5. Belaid, A.M., Murray, L. *Using Authentic Materials in the Foreign Language Classrooms: Teacher Attitudes and Perceptions in Libyan Universities. International Journal of Learning & Development ISSN 2164-4063 2015, Vol. 5, No. 3*
6. Azri, R.H.A., Al-Rashdi, M.H. *The Effect Of Using Authentic Materials In Teaching. International Journal Of Scientific & Technology Research Volume 3, Issue 10, October 2014*
7. Widdowson, H.G. *Aspects of Language Teaching*. – Oxford: Oxford University Press, 1990.
8. *Современная методика соизучения иностранных языков и культур./ Методическое пособие под редакцией М.К.Колковой. – СПб.2011.- 200 с.*

МРНТИ 14.07.09

Н.Ж. Бекеева¹

¹КИМЭП Университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫСЫН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН МӘНІ

Аңдатпа

Болашақ маманның коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру мәселесі әлеуметтік, педагогикалық, мәдени және психологиялық әдебиеттердегі маңызды мәселелердің бірі болып табылады. ХХІ ғасыр маманының қарым-қатынас дағдыларын игеруі мәселесі ғалымдардың назарын аударып отырған өзекті тақырып. Қазіргі әлемде адам өмір сүру мүмкіндігі мен сапасы мен оның дайындығы, қабілеті, адамдармен қарым-қатынас жасау қабілеті арасындағы байланыспен тығыз байланысты.

Мақалада студенттердің коммуникативтік дағдысын дамытудың маңызы мен мәні осы саладағы зерттеуші ғалымдар еңбектері сараланып, арнайы сауалнама нәтижелері бойынша тәжірибелер талқыланды. Бұл мәселе – болашақ маманның кәсіби қызметін талапқа сай орындауда ғана емес, мансаптық өсуіне және материалдық жетістікте өмір сүруіне ықпал ететін тілдік қарым-қатынас дағдысы мен тұлға аралық бірлескен іс-әрекеттерді ұйымдастыруға қажетті кешенді білімді игеруі.

Кілт сөздер: коммуникативтік дағды, коммуникация, кәсіби қызмет, болашақ маман, кешенді білім.

Н.Бекеева¹

¹*Университет КИМЭП, г. Алматы, Казахстан*

РОЛЬ И ЗНАЧИМОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Одной из важнейших проблем в социальной, педагогической, культурно-психологической литературе является формирование коммуникативных навыков будущего специалиста.

Решение вопросов приобретения коммуникативных навыков специалиста ХХІ века – одно из актуальных направлений.

Современный мир тесно связан между качеством жизни и способностью людей общаться. В статье рассматриваются пути развития коммуникативных навыков, а также проанализированы труды ученых в сфере формирования коммуникативных навыков и получены результаты опросов проведенных среди студентов университета.

Всесторонние знания, полученные будущими профессионалами, помогут им не только в выполнении профессиональной работы, но и в развитии языковых навыков и межличностных отношений, которые способствуют карьерному росту и материальному благополучию.

Ключевые слова: коммуникативные навыки, коммуникация, профессиональная деятельность, будущий специалист, интегрированное обучение.

N.Bekeyeva¹

¹*KIMEP University, Almaty, Kazakhstan*

IMPORTANCE OF DEVELOPING LEARNERS' COMMUNICATIVE SKILLS IN KAZAKH TEACHING CLASSROOMS

Abstract

Building communicative skills of future specialist is one of the largest and most frequent issue in social, pedagogical, cultural and psychological literatures. Teaching conversational skills of twenty first century specialist is a main topic of concern. Being able to successfully communicate with different people in various situations is a very important skill and gives an advantage for young professionals.

This article considers the significance of developing students' communicative skills and provides a review of literature of current studies focusing on enhancing learners' communicative competence. Survey results also are provided. This study helps provide insight into setting up good interpersonal relationships in a career, building linguistics skills for further professional development and to increase complex linguistic knowledge for better organization of business communication.

Key words: communicative skills, communication, professional development, communicative competence

Кіріспе. Ғаламдану өзгерістері ел экономикасына ғана емес, білім саласында да түбегейлі өзгерістерді талап етуде. Экономикадағы нарықтық тетіктердің қай саласы болмасын болашақ маманның алға қойған мақсаттарға жетуде шығармашылықпен қарауға, іскерлік қарым-қатынас дағдысын бойға сіңіруде барынша белсенділікті талап етіп отыр. Соңғы онжылдықтар ішінде елімізде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мамандарды даярлауға жаңа талаптар қойды. Жылдам өзгеріп отырған әлемге тез бейімделетін, кәсіби шебер және тұлғалық қасиеттері мен дағдылар жиынтығы бар бәсекеге қабілетті жан-жақты маман даярлауды талап етеді. Нарық мамандары терең және берік білімдер кешенімен ғана емес, сонымен бірге болашақ кәсіби қызметінде, өзі қызмет атқаратын салада капитал тарта алатын әрі іскер, әрі коммуникабельді мамандарды да дайындауды талап етуде. Бұл тұрғыда тек өз саласының кәсібилігін ғана емес, заманға бейімделе алатын, рухани да, материалдық та бай жан-жақты әмбебаптылықты бойына сіңіре алған тұлғаның орны бөлек. Бұл талаптардың орындалуы үшін қазіргі білім беру жүйесіндегі әдістеме де кәсіби дайындық кезеңінде студенттердің кәсіби қарым-қатынас дағдысы мен қасиеттерін қалыптастыру үшін қажетті жағдайларды жасауы тиіс. Бұл болашақ мамандардың қай салада болмасын коммуникативтік дағдысын қалыптастыру процесіне мазмұнды және әдістемелік қолдауды барынша дамытуды көздейді. Қазақ тілін оқытуда студенттердің коммуникативтік дағдысын дамытудың маңызы мен мәнінің зор екенін айқындайды. Коммуникативтік дағды дамытуды тек тілдік тұрғыда емес, кәсіби қызметпен, іскери қызметпен тығыз байланыста қарастыру орынды деп санаймыз.

Әдістер. Бұндай мақсат нәтижесі еліміздің әлеуметтік және экономикалық белсенді жетекші тобын тәрбиелеу мен қалыптастыруда өз көмегін тигізіп, ондай маманның елдің одан әрі даму перспективаларында және нарықтық жағдайда тиімді қызмет ете алуына өз үлесін қоса алуы тиіс. Студенттердің болашақ мамандығындағы еңбек мотивациясын тудыруда, белсенді өмірі мен кәсіби ұстанымын қалыптастыруда, еңбек нарығында кәсіби мансап пен тұлғалық дағды қалыптастыруда *коммуникативтік ұстанымы* жетекші қағида болуы тиіс. Бұл болашақ маманның кәсіби қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру мәселесінің маңызды екендігін айқындайды.

Коммуникация теориясының пайда болуы, қалыптасуы, тарихи кезеңдері бар. Ғылымда коммуникацияның түрлі теориялық үлгілері қалыптасты. Психоаналитикалық үлгісі ретінде З. Фрейд, К. Юнгтің теорияларын, экзистенциалистік үлгі теоретиктері М. Бубер, К. Ясперс, көзқарастық үлгіде М. Веберді, футурологиялық үлгі өкілі А. Тоффлер еңбектерінде талданып, ғылыми айналысқа енді.

Нәтижелер. Осы зерттеулер нәтижесінде ХХ ғасырдың басында ғылыми әдебиеттерде коммуникация термині пайда болумен қатар оның төмендегідей қарапайым түрдегі үш мазмұны нақтыланды:

1. қарым-қатынас – кез келген материалды және рухани әлем объектісінде байланыс құралы;

2. қарым-қатынас – адамнан адамға берілетін ақпарат;

3. қарым-қатынас – қоғамда ақпаратпен алмасу

Коммуникация адамдар арасындағы қарым-қатынаста жетекші мәнге ие. Қарым-қатынасыз өмір сүру де болмайтыны анық нәрсе. Адамдар арасындағы *қарым-қатынас, байланыс мәселесін зерттеу* қазіргі таңда бұрынғы кездегіден де арта түскенін айтуымызға болады. Себебі, қоғамдағы күрт өзгерістер, жаңаша технология әкелген үдерістер адамдар арасындағы қарым-қатынасқа да өз әсері мен өзгерістерін әкеліп отыр. Сондықтан бұл мәселе зерттеушілерді де қызықтырып отырған мәселе. Адамдардың бір-біріне әсері, көзқарасы, дүниетанымы, қызметі, түрлі әрекеттері т.б мәселелердегі ықпалы қарым-қатынастың түрлеріне тікелей қатысты. Қарастырылып отырған мәселеге сай: «Коммуникацияның болмысында бөлісу ниеті жатыр және оған сол бөлісуден алатын әсер де кіреді»[1, 167], -деген пікір біздің пікімізбен үндеседі. Бұл коммуникацияның көп салалы, жан-жақты қолданыс аясы ауқымды үдеріс екендігін көрсетеді деп айтуға болады.

Көптеген арнайы зерттеушілер еңбектерінде «коммуникация», «коммуникативтік күзіреттілік» терминдері жан-жақты зерттелген. Бұл біздің зерттеуімізге тікелей қатысты болғанымен, түрлі зерттеушілер еңбектерінде терең талданған, көп сараланған терминдер екендігін ескере отырып, қайталай беруді жөн санамадық. Сондықтан бұл терминдерге арнайы шолу жасаудан бас тартық.

Тілдік қатынастың әдістемесі мен теориясын терең зерттеуші ғалым

Ф. Оразбаева: «Коммуникативтік» терминіне қатысты зерттеу еңбектердің қай-қайсысында да оның қарым-қатынас құралы, сөйлесуге байланысты қасиеті баса айтылады. Мұның өзі сөздің, ең алдымен, тілдік қарым-қатынасқа, екіншіден, адамдардың өзара ұғынысуына, бірін-бірі түсінуіне негізделетінін дәлелдейді. Коммуникация арқылы адамдар сөйлесіп, бір-біріне ойын жеткізіп, белгілі бір нәрсені хабарлап қана қоймайды, сонымен қатар өзара түсініседі, пікір алмасады, бірінің ойын екіншісі терең ұғынады. Екі адамның бірінің жанын бірі ұғуы бір топтың түсінуіне, ал ал топтың пікір алмасуы қоғамның жетілуіне әкеледі. Осыдан барып, адамзат тілінің ірі қоғамдық, ірі әлеуметтік функциясы пайда болады да, «коммуникативтік» терминінің әлеуметтік сипаты осыдан келіп шығады» [2,6],- дейді. Ғалым коммуникацияның адамзат үшін атқарар осындай зор мәні мен үлкен міндетін осылайша айқындап көрсетеді.

Жалпы әдебиеттерде коммуникацияның екі түрі бар: [3,6],- **бейвербалды коммуникация** – қозғалыс арқылы қатысымға түсі, бұнда сөйлесу болмайды, вербалды емес қарым-қатынастар — «дене қозғалысының тілі», «ым-ишара тілі» деген ұғымдармен байланысты.

Вербальды коммуникацияда тіл қолданылады, вербалды қарым-қатынас тіл, сөйлеу арқылы жүзеге асады, демек сөздер арқылы ақпарат беріліп, оған жауап қайтару түрінде жүзеге асады.

Коммуникация жайлы ғылыми зерттеулерде коммуникацияның бірнеше түрі айтылады[4,6]:

<i>интратұлғалық коммуникация</i>	тұлғаның жеке ойлауы, яғни, адамның өз-өзімен іштей сөйлесуі
<i>тұлғааралық коммуникация</i>	екі адам арасындағы әңгіме
<i>топтық коммуникация</i>	шешім қабылдау барысында туындайтын,

	арасында өздерінің топ-лидері бар шағын топ;
<i>қоғамдық коммуникация</i>	тұлғаның қоғам алдына шығып, ресми түрде сөйлеуі
<i>ұжымдық коммуникация</i>	әріптестер арасындағы жұмыс бабына байланысты туындайтын коммуникация;
<i>ақпараттық коммуникация</i>	ақпарат құралдары арқылы/газет, радио, телевидение/
<i>тұлғалық және әлеуметтік ақпараттық желілік коммуникация</i>	интернеттің дамуына байланысты ғаламтордағы адамдар арасындағы қатысым
<i>мәдениетаралық коммуникация</i>	түрлі мәдениет өкілдері арасындағы қатысым

А.П.Панфилова өз зерттеулерінде коммуникацияны бес түрге бөліп қарастырады: Танымдық коммуникация; Сендірушілік коммуникация; Экспрессивтік коммуникация; Суггестивтік коммуникация;Салттық коммуникация [5,73].

Ұсынылған зерттеушілер және коммуникацияға қатысты көптеген зерттеу еңбектерді қарастыра келе, коммуникативтік дағды қалыптастырудың студент үшін ғана емес, барлық адамдар үшін оның маңызының зор, аясының кең екенін айқындай түсуге болады.

Қазіргі таңда жұмыс берушілердің еңбек нарығына көзқарасы, талабы өзгеріп отыр. Кез келген саладағы жұмыс берушілер қабілетті қызметкерлерді жұмысқа алғанды дұрыс көреді.

Ф. Оразбаева өз зерттеуінде: «Тілдесім -адамдардың қоғамдық-әлеуметтік өмірінде бір- бірімен тіл арқылы қарым қатынасқа түсіп, өзара пікірлесуінің нәтижесінде бірінің ойын бірі ауызша да, жазбаша да түсінуі және оған жауап қайтаруы екендігін айтады. Тілдесім түрлерін: Ресми тілдесім; Бейресми тілдесім;Қалыптасқан тілдесім;Кәсіби мамандыққа сай тілдесім; Әлеуметтік тілдесім; Дербестік тілдесім» [2,76],- деп 6 түрге бөліп қарастырады. Тілдесімнің осы аталған түрлерінің барлығында коммуникативтік дағдының алар орны маңызды болып табылады. Егер бұл тілдесім түрлерінде коммуникативтік дағдысы қалыптаспаған тұлға сөз алар болса, тұлғаның тілдесімде алға қойған мақсатына жетуі қиындыққа алып барары сөзсіз.

Коммуникация саласының белгілі мамандары Бове Куртланд, Тилл Джон қазіргі нарық заманындағы жұмыс беруші жұмыс іздеушіге қандай талаптар қоятындығы жөнінде «Заманауи ғаламдық бәсекенің қысымы күшейгенде, жұмыс берушілер жұмыс іздеушінің бойынан қандай қасиеттерді көргісі келеді? Мамандыққа қарай жұмыс берушінің қызметкерге қоятын талаптары әртүрлі, дегенмен барлық жұмыс берушілер жұмыс іздеушінің бойынан төмендегідей қасиеттерді іздейді:*коммуникация дағдылары, тұлғааралық және командалық дағдылар, мәдениетаралық және халықаралық жағдайлардан хабардар болып, бейімделе білу, деректерді жинау, талдау және шешім қабылдау қабілеті, цифрлық, әлеуметтік және мобайл медиа дағдылары, уақыт және ресурс менеджменті, икемділік пен бейімделгіштік, кәсібиліксияқты қасиеттерді ерекшелейді. Және «жұмыс берушілерден қызметкерлердің бойынан қандай қасиетті іздейтінін сұрағанда, көбі «коммуникация орната алуы» деп жауап қатқан. Коммуникация дағдыларын жақсарту кәсіби өмірдің барлық саласында көмектеседі» [6,45],- , -деген қорытынды жасайды.*

Талқылау. Студенттердің кәсіби қарым-қатынас дағдыларының болашақ қызметіне, мансаптық өсуіне әсері туралы жалпы түсінік қалыптастыру үшін біз *салыстырмалы-сауалнама жүргіздік. Сауалнама КИМЭП Университеті 18-19 жастағы*

«Кәсіби қазақ тілі» курсын алушы студенттері және «Іскерлік қазақ тілі» курсын тәмамдаған 3-4-курс студенттері арасында таратылды. Салыстырмалы-сауалнаманың мақсаты—студенттердің болашақта кәсіби қарым-қатынас дағдысы және мансаптық өсуге дайындығын анықтау болды. Осы мәселені анықтап алу мақсатында төмендегі мазмұндағы сұрақтар ұсынылды:

Ұсынылған дағдыларды қайда қалыптастыра алдыңыз: мектептен, университеттен?
Студенттер жауаптары нәтижесі былайша болды:

Ұсынылған дағдыларды қайда қалыптастыра алдыңыз?	Мектепте	университетте
Топтық жұмыста басқа адамдармен тиімді қарым-қатынас жасау дағдылары	15%	85%
Ұстамдылық: өзін-өзі басқара алу дағдысы	17%	55%
Кәсіби салада, көпшілік алдында сөйлеу дағдысы	27%	73%
Өз жеке пікірін білдіру: сыни тұрғыдағы пікірі, түрлі мәселелерді талқылау барысында пікір білдіру, әріптестерді қолдау, қорғауға қажетті дағдылары	20%	80%
тез шешім қабылдай алу дағдылары	10%	90%

Практикалық сабақтар барысында студенттердің аудиторияның алдында, көпшілік алдында сөйлеу қабілеттері мен дағдыларының, өзін-өзі бағалау деңгейін анықтау өте маңызды болды. Бұл мәселені КИМЭП Университеті қазақ тілі курстары бойынша семестр барысында өткізілетін СӨЖ аясындағы жасалатын презентациялар жасалмас бұрын тексеруді дұрыс көрдік. Сондықтан *«Көпшілік алдында сөйлеуде қалайсыз?: қиналамын; өзімді еркін сезінемін; сасқалақтаймын»* деген сауалнама-сұрақ «Іскерлік қазақ тілі» курсынан 50 студентке таратылды. Бұл сұрақтың жауаптары нәтижесі студенттердің көпшілігінің, яғни (95%-ы) аудитория алдында сөйлеудің қиындық туғызатынын айтты. Ал семестр аяғында бұл көрсеткіш төмендегіше болды: 27%.

Осы сауалнама нәтижесі де студенттердің коммуникативтік дағдысын дамытуда жетілдіруге тиіс жұмыс түрлерінің бар екендігін анықтауға өз үлесін қоса алды. Студенттердің көпшілік алдында түрлі хабарламалар жасауда, баяндамалар жасауда, жұмысқа қатысты мәселені талқылауда, презентациялар жасауда қиындықтар туындайтынын көрсетті. Бірақ көпшілік (73%) аудитория алдында сөз сөйлеуді қалайтынын айтты. Сауалнаманың *«Кей кездерде адамдармен түсінбестік, конфликт, ұрыстар болып тұра ма?»* деген сұрауына 92%-ы *«иә»* деп жауап берді. Сондықтан студенттерге тұлғааралық қарым-қатынас мәдениеті, мінез-құлық мәдениеті, шыдамдылықты, эмоцияны басқаруды үйрету қажет болды. Бұл тұрғыда *«Эмоционалды интеллект»*, *«Эмоцияны басқару»* сияқты тақырыптарында түрлі дөңгелек үстелдер, дебаттар, жағдаяттық жаттығулар, кейстер ұсынылды. Бұл тақырыпты зерттеу барысында студенттерге: «Болашақ кәсіби қызметтегі 5 маңызды қасиет» атты сауалнамалық тапсырма берілді. Бұлайша 5 қасиетті анықтау арқылы маманның коммуникативтік

дағдысын дамыту мақсаты көзделді. Респонденттер өздерінің жауаптарында бірінші кезекте коммуникабельділік -80%, жауапкершілік -70%, мақсаттылық-60%, еңбекқорлық-55%, профессионализм/кәсібилік/кәсіби шеберлік-35%, әділдік - 25% болды. Бұған қоса ұсынылған дағдылар мен қабілеттерден: шешім қабылдау, ұқыптылық, ымыраға келу, амбиция сияқты дағдылар мен қабілеттерді белгілеушілер пайызы аз болды. Ол барлығы 20%-ды құрады. Болашақ маман жауаптары бойынша, *коммуникабельділік* 1-орынды иемденді.

Студенттердің коммуникативтік дағдысын қалыптастырудағ ерекше мән берілетін және нәтижелілік тұрғысынан талап етілуі тиіс нәрсе – қатысымдық сапа.

А.Байтұрсынұлы: “сөйлеуші тілінің дұрыстығын, анықтығын, тазалығын, дәлдігін, көрнектілігін, әуезділігін, өрнектілігін” тысқы сындар» [7,101],- деп көрсетеді Бұлар кәсіби тілдік тұрғыдан қарағанда, коммуникативтік дағдының толық қалыптасуы немесе оның қатысымдық сапаларымен толық үндесед. Бұны формула түрінде былайша өрнектеуге болады:

коммуникативтік дағдының толық қалыптасуы= қатысымдық сапа

Коммуникативтік дағды толық қалыптасқан жағдайда сөйлеуші білімі өз қажетіне жарап, біліктілігіне ауысады.

Коммуникация процесінде түрлі кедергілер де болуы мүмкін. Бұл жөнінде арнайы зерттеу жүргізген А.П.Панфилова төмендегіше кедергілерді атайды:

Логикалық кедергі – ойлау жүйесі әр түрлі адамдар, әріптестер арасында туындайды. Адамдар әлемді өз танымы, түсінігі аясында түсініп, көреді. Серіктестердің ақыл-ойы, ойлау түрлері мен формаларының әр түрлілігіне байланысты олар түсіністік немесе түсінбеушілік деңгейінде қарым-қатынас жасайды.

Стилистикалық кедергі - бұл ұсынылатын ақпараттың форма мен оның мазмұны арасындағы сәйкессіздік. Ақпараттың дұрыс жеткізілмеуі.

Семантикалық кедергі – мағыналық сәйкессіздік. Тезаурустық сәйкессіздік, әртүрлілік. Лингвистикалық сөздіктің ақпараттың толық мағынасымен сәйкес келмеуі. Бір адамда сөздік қор мол болса, екіншісінде жұтаң болуы. Сондай-ақ әртүрлі мәдениет өкілдерінің сөйлеу әрекетіндегі әлеуметтік, мәдени, психологиялық, ұлттық, діни өзгешеліктерге байланысты да туындайды.

Фонетикалық кедергі - сөйлеушінің сөйлеу ерекшеліктерінен туындайтын кедергілер (дикция, интонация, логикалық стресс және т.б.). Сөздің анық, айқын айтылуына үлкен мән берілуі тиіс» [8,49-64].

Қазіргі дамыған қоғамда, телефонмен, интернет құралдары арқылы сөйлесу де қалыпты жағдайға айналды. Коммуникативтік дағды қалыптастыру мәселесіндегі тілдік кедергілер әсіресе, телефон арқылы сөйлесу кезінде де туындайтыны белгілі. Вербалды сөйлесімнің басқа формаларында алдын ала дайындыққа уақыт болатыны белгілі. Ал телефонмен сөйлесу барысында күтпеген сұрақтар, мәселелер болған жағдайда қиындық туғызатын жағдайлар да кездесіп тұрады. Психологтар зерттеуі бойынша, коммуникацияда телефон арқылы сөйлесу уақыты сөйлесушілердің эмоционалды реңктің қосылу әсерінен сөйлесудің уақыты созылатындығын айтады. Себебі, телефонмен болатын әңгіме кезінде іскери фразалар мен сөздердің қалпы, анықтық реңкі бұзылады. Айтылып отырған ақпаратқа қатысты өз эмоциялары сөздер мен фразалар арасындағы паузаларға көп орын береді, сөйтіп сөйлесу уақытын созады. Әдетте, телефон арқылы әрбір сөйлесу уақыты 3-5 минут уақытты алады. Ал басшы қызметтегілер күніне телефонмен сөйлесуге 2-2,5 сағат, кейде 4,5 сағаттай уақыт жұсауы мүмкін. Сондықтан телефон қоңырауына жауап бермес бұрын өзің үш сұрақты қоюды ұсынады:

Сөйлесудің жедел қажеттілігі бар ма?

Сөйлесушінің жауабын білу міндетті ме?

Сөйлесушімен кездесуге болмай ма?

Ал сөйлескен жағдайда 3минуттық жоспар құру керектігін және оны қалай бөлуді төмендегіше ұсынады:

Бір бірін таныстыру: 20-25 секунд.

Сөйлесушіге ақпаратыңызды, мәселенізді түсіндіру: 40 45 секунд.

Мәселені талқылау үшін 100-05 секунд.

Қорытынды 20-25 секунд[8, 254-256] .

Демек, коммуникативтік дағды қалыптасқан жағдайда да телефонмен сөйлесу барысында тілдік нормалардың бұзылу жағдайлары көптеп кездесетіндігін естен шығармау керек.

Ғалымдардың пайымдауынша, “коммуникативтік нормаларға тілдің функционалдық ерекшеліктеріне тән нормалар мен қарым-қатынастың прагматикасына тән нормалар жатады” [9, 22]. Арнайы мамандар зертеулері нәтижелері көрсетіп отырғандай, «Коммуникация жасау дағдысын жетілдіру – сіздің карьера жасау жолыңыздағы ең маңызды, бірегей қадамдарыңыздың бірі болуы әбден мүмкін. Өйткені сізде әлемдегі ең керемет идея бар болуы ықтимал, бірақ оны анық әрі дәлелді түрде жеткізе алмасаңыз, оның карьераңызға немесе компанияңызға еш пайдасы тимейді. Коммуникация дағдысын жетілдіру – карьера барысында жасалатын бірден-бір маңызды әрекет. Әлемде мықты маркетингтер, жақсы бухгалтерлербілікті инженерлер мен адвокаттар көп болуы мүмкін, бірақ коммуникация шеберлігін меңгергендері бірен-саран. Сондықтан коммуникация дағдыларыңыз еңбек нарығындағы бәсекеде өзіңізді көрсетудің ерекше мүмкіндігі деп түсініңіз» [6, 54]. Демек, «коммуникацияны дұрыс орната алмайтын жұмысшыларға жұмыс берушілердің көңілі толмайды және бұл – оқу орнын жаңа бітіріп, кәсіби бизнес-ортаға әлі бейімделіп үлгермеген, тәжірибесі аз жас мамандар алдынан шығатын кедергі. [10, 54].

Қорытынды. Сондықтан студенттердің коммуникативтік дағдысын дамытудың рөлі барынша маңызды. «Жақсы жазуды, жақсы сөйлеуді, жақсы тыңдауды меңгеріп, кез келген жағдайда коммуникация жасаудың ыңғайын таба білсеңіз, қызметте үнемі алда болып, бұл қасиеттің өмір бойы игілігін көресіз» [11, 60-69].

Студенттердің коммуникативтік дағдысын жетілдірудің маңызы болашақ маманның жеке тұлғасы үшін ғана емес, болашақ жұмыс атқаратын мекемесі, компаниясы және оған қатысы бар барлық топ арасындағы байланысты нығайтуы үшін де тиімді. Коммуникативтік дағдының өз дәрежесінде және толық қалыптасуы *көпжақты амбебаптық қасиетке* ие. Оған болашақ маманның бүкіл қарым-қатынас ортасы мен айналасындағы адамдардармен байланысы, бәрі кіреді.

Кәсіби маманның коммуникативтік дағдысының жоғары дәрежеде қалыптасуының мәнінің зор екендігін төмендегіше жинақтай тұжырымдауға болады:

- *Жеке құзіретті тұлға мен ұжым арасында жоғары сенімнің қалыптастыруға оң ықпалын тигізеді;*
- *Қазіргі нарықтық және галамдану заманындағы түрлі сала өкілдерімен, жақсы қарым-қатынас жасау мен орнатуға негіз бола алады;*
- *Кәсіби саладағы түрлі келіссөздерге, кәсіби қарым-қатынастың барлық түрлерінде өзара түсіністіктің қалыптасуына ықпал етеді;*
- *Қызмет барысындағы күнделікті ірілі -ұсақты және маңызды мәселелердің тез және оңтайлы шешілуіне жағдай жасайды;*
- *Дұрыс шешім қабылдауға ықпал етеді.*

Ең бастысы, кәсіби тұлғаның өз ісіне деген сенімділігіне де әсерін тигізеді.

Жақсы қалыптасқан коммуникативтік дағды тілдесудің, тиімді байланыс орната алудың тамаша құралы мен әдемі тәсілі бола алады. Біздің мақсатымыз – заманауи әрі жан-жақты кәсіби коммуникаторларды дайындау.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Richard L. Daft, *Management, 6th ed. (Cincinnati: Thomson South-Western, 2003), 580.*
2. Оразбаева Ф. *Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. Алматы, БІ.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2007 ж., 208 бет.*
3. Горянина В.А. *Психология общения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений/-3 изд., стер. –Москва: Издательский центр Академия, 2005. -415 б.:*
4. Loreta Chodzkiene, *What every student should know about intercultural communication, Vilnius, 2014.*
5. Панфилова А.П. *Деловые беседы. Учебное пособие. Ленприздат. Ленинград, 1989.-108 с.*
6. Бове Куртланд, Тилл Джон. *Қазіргі бизнес-коммуникация. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 736 бет.*
7. Байтұрсынұлы А. *Әдебиет танытқыш. -Алматы, 1989. -348 б.*
8. Панфилова А.П. *Деловая коммуникация в профессиональной деятельности: Учебное пособие. – СПб.: 2001, 496с*
9. Уәли Н. *Сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық негіздері. Фил. ғыл.докт. дисс... авторефераты: -10.02.02. -Алматы: Тіл білімі институты, 2007. -50 б.22- бетен алынды.].*
10. «Employers: 13 Common Complaints About Recent Grads», *Youturn, 2 October 2012, www.youturn.com.*
11. Julie Connelly, «Youthful Attitudes, Sobering Realities», *New York Times, 28 October 2003, E1, E6; Nigel Andrews and Laura D'Andrea Tyson, «The Upwardly Global MBA», Strategy + Business 36 (Fall 2004): 60–69; Jim McKay, «Communication Skills Found Lacking», *Pittsburgh Post-Gazette, 28 February 2005, www.delawareonline.com.**

МРНТИ 16.01.45

А.С.Бекмуратова¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

**АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУ**

Аңдатпа

Абай шығармашылығы – адамзат даналығының таусылмас қазынасы. Бұл қазынаны ақтарған сайын тың жаңалықтар көзін тауып, сонау бағзы замандағы қазақ халқын әлемдік мәдениетке жеткізу жолындағы рухани бастаушыны танытынымыз анық. Оның даналығы мен парасаттылығы, озық идеялары – Қазақстанды әлемдегі дамыған елдер кеңістігіне апарар лайықты жолға жөн сілтейді. Абай – бүгінгі ұлттық идеяның, ұлт тағдырының, ел тәуелсіздігінің, елдің елдігі – бүгінгі қазақ әдебиетінің өзекті арнасына, алтын арқауына айналып отыр. Мемлекеттік тілді жақсы меңгеруді көкसेген ересектер үшін де Абай сөзін түсініп тану үлкен сын. Бұл тұстағы мақсат қайткенде де Абай шығармаларын оқытуды міндеттеуден гөрі қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің іргетасы болып саналатын Абай тілі арқылы қазақ тілінің мол қорымен қанықтыру. Сол мақсатпен

де осы мақалада Абай қара сөздерін оқытуда инновациялық технологияларды ұтымды пайдалана отырып, оқырман мен оқушыға жетек түсіндіру көзделген.

Кілт сөздер: Абай, қара сөздер, оқыту технологиясы.

А.С. Бекмуратова¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан*

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ СЛОВ НАЗИДАНИЯ АБАЯ

Аннотация

Творчество Абая - неиссякаемая сокровищница человеческой мудрости. В то же время, как и в прошлом, мы понимаем духовного лидера на пути к духовному наследию казахского народа в мировую культуру. Его мудрость и разумность, передовые идеи-подходят к достойному пути, который приведет Казахстан к пространству развитых стран мира. Абай – это актуальный канал современной национальной идеи, судьбы нации, независимости страны, народа. И для тех, кто хочет хорошо овладеть государственным языком, это большая возможность читать и понимать слов назиданий Абая. С этой целью в данной статье предусматривается разъяснение читателя и учащегося, рационально используя инновационные технологии в преподавании слов Абая.

Ключевые слова: Абай, слова, технология обучения.

A.S.Bekmuratova¹

¹ *Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan*

EFFECTIVE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING THE WORDS OF EDIFICATION OF ABAI

Abstract

Abai's work is an inexhaustible Treasury of human wisdom. At the same time, as in the past, we understand the spiritual leader on the way to the spiritual heritage of the Kazakh people in the world culture. His wisdom and intelligence, advanced ideas-are coming to a worthy path that will lead Kazakhstan to the space of the developed countries of the world. Abay is an actual channel of modern national idea, destiny of the nation, independence of the country, people. And for those who want to master the state language well, this is a great opportunity to read and understand the words of Abay's edification. To this end, this article provides an explanation to the reader and the student, rationally using innovative technologies in teaching Abay words.

Keywords: Abai, words, learning technology.

Кіріспе. Абай шығармашылығы – адамзат даналығының таусылмас қазынасы. Бұл қазынаны ақтарған сайын тың жаңалықтар көзін тауып, сонау бағзы замандағы қазақ халқын әлемдік мәдениетке жеткізу жолындағы рухани бастаушыны танитынымыз анық. Оның даналығы мен парасаттылығы, озық идеялары – Қазақстанды әлемдегі дамыған елдер кеңістігіне апарар лайықты жолға жөн сілтейді. Абай – бүгінгі ұлттық идеяның, ұлт тағдырының, ел тәуелсіздігінің, елдің елдігі – бүгінгі қазақ әдебиетінің өзекті арнасына, алтын арқауына айналып отыр. Халқымыздың рухани байлығының шешуші саласы – қазақ әдебиеті өткен ХХ ғасыр бойы ірілеп өрлеп өсіп, дүние жүзіне танылды.

Қазақ қоғамы үшін Абай мұрасының аса қажеттілігі әлдеқашан танылған, мойындалған. Абайдың өлмес, ескірмес еңбегі, көркем ойға қосқан өлшеусіз үлесі, биік талғамы,

шынайы өмір әлемі, педагогикалық ой-пікірлері, өнеге, тағлымы - әр адамның тал бесіктен жер бесікке дейінгі жан азығы. Осындай ұлттың, кең көлемде айтқанда адамзаттың рухани азығын қажетінше ұрпақ санасына сіңіру, өз дәрежесінде таныту бүгінгі қоғам алдындағы ең маңызды істердің бірі. Абай мұрасының оқытылып келе жатқанына да ғасырға жуық уақыт өтті. Кейінгі жылдары Абайтану курстары да оқытылуда. Дей тұрғанмен Абай мұрасын тану, тағылымдық мәнін зерделеп, зейінге тую жағы кемшіл түсіп жататыны жасырын емес. Арнаулы мектептердің өзінде Абай өлеңдерін құрғақ жаттаудан әріге бара алмай жүргеніміз байқалады.

Әлемдік деңгейдегі ақындардың бірі, мәдениет, пәлсапа, музыка, ой дүниесінің алыбы, эстет, гуманист, моралист, ағартушы-демократ, шешен, заңгер, әділ би, аудармашы, қоғам қайраткері, тәрбиеші — ұстаз Абай тек бір ұлттың көлемінде ғана емес, адамзат әлемінде ірі құбылыс болды. Абай қазір еліміздегі түбірлі өзгерістер негізінде әлемде танылып жатыр. Абай аты әлемді шарлады. Қазір жас өскіндерге нағыз Абайды, дана Абайды қайта танытып, қайта қауыштыру мәселесі көтерілуде. Бүкіл саналы ғұмырының басым бөлігін Абайға арнаған данышпан Әуезов те оның мол мұрасын «тек шөмішпен ғана сүзіп алдым» деген.

Талқылау. Кезінде Абай шығармашылығын алғаш зерттеуші ғалым А.Байтұрсынов «Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Олай болғанда айып жазушыда емес, оқушыда. Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады.

Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады»[1] деп жазған болатын.

Мемлекеттік тілді жақсы меңгеруді көксеген ересектер үшін де Абай сөзін түсініп тану үлкен сын. Бұл тұстағы мақсат қайткенде де Абай шығармаларын оқытуды міндеттеуден гөрі қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің іргетасы болып саналатын Абай тілі арқылы қазақ тілінің мол қорымен қанықтыру. Мемлекеттік тілді меңгеруші үшін екінші, үшінші деңгейде оқитындарға Абай қара сөздері бірден-бір тиімді оқу материалы болатынына көз жеткізуге болады. Бұл тұста айта кетерлік жайт, Абай қара сөздері алуан тақырыпты әрі тақырыптарына қатысты әр түрлі әлеуметтік топтарға лайықталған. «Абай "қара сөздерін», «қойын дәптер» ретінде тек өзі үшін жазбай, басқалардың оқуы үшін де жазған. Оның өзінде жалпы оқырман көпшілікпен қатар, олардың белгілі бір тобына арнап жазғандарын да байқауға болады. «...Абай 12, 13, 32,38, 43 сөздерін белгілі бір әлеуметтік топтарға арнап жазған деген пікірімізді олардың тек мазмұны ғана емес, тілі де дәлелдейді», - дейді Абай шығармаларының тілін зерттеуші ғалым Р.Сыздық [2]. Араб, парсы тілдері жиі ұшырасатын бұл қара сөздердің тілі күрделі болғанымен, көпшілік оқырманға арналған қара сөздер тіл өрнегі жағынан көркем, «көпшілік, қоғамдық, публицистикалық және ғылыми-баяндау стилінде жазылған».

Абай қара сөздерін тіл үйренуші ересектерге оқытудың тиімділігі бірнеше қырынан танылады:

Біріншіден, тіл үйренуші ересектер болуы себепті ақынның өмір сырлары, адамның психологиялық күйі. Мінез-құлқы, әрекеттері жөніндегі, қоғам мен әлеуметтік ой-сана тақырыбындағы қара сөздері күнделікті өмір сүрген орта тіршілігіндегі мәселелерге жақсы келеді. Адамдық мұрат, ұлттық болмыс, қоғамдық сана мәселелерінде әр құбылыстың ішкі сырларын айту арқылы Абай ересек тіл үйренушілер көңіліндегі ойға түрткі болады.

Екіншіден, Абайдың адамгершілік мұрат, адамдық қарызы, адалдық, әділеттілік, имандылық туралы ой толғаныстары мемлекеттік қызметкерлердің қоғамдағы адамдық тұлғасын қалыптастыру мен рухани құндылығын арттыруға, рухани әлемінің байып,

имандылық ниетте болуына көмек етеді. Әділетсіздік, ынсапсыздық, парақорлық, т.б. қоғамдағы кеселдер қауым болып күресетін кезектегі мәселелер екендігі көпшілікке белгілі. Осы тұрғыдан алғанда да Абай қара сөздері қоғам мен әлеуметтік орта мәселелерінің терең қатпарлары мен қырларын ашып, тәрбиенің терең тамырымен сабақтасып жатады. Қоғам адамын тәрбиелеуге, тұлға қалыптасыруға тиімді құрал бола алады.

Үшіншіден, аталған тақырыптар төңірегінде сұхбат құру, пікір алмасу тиімділігі танылады. Себебі үшінші деңгейдегі тіл үйренуші қазақ тілін қарым-қатынас тілі дәрежесінде меңгеріп, сөйлеу дағдысы біршама қалыптаса бастайды. Ендігі кезекте тілдік форма мен грамматика, белгі жаттығу айналасынан шығап, еркін сөйлеу дағдыларына жағдай тудыру керек болады. Диалог құру, сөйлеу әрекетін еркін сұхбатқа бейімдеу үшін де арнайы тақырып төңірегінде ой қозғаған тиімді. Бұл тұста тіл үйренуші айтылым әрекетінде өзі қалыптасқан тілде ойлап, грамматикалық категорияларды түзудің жолында әуре болудан арылып, біршама қазақ тілінде ой түзуге қалыптаса бастайды да, белгілі бір мәселе төңірегінде ой түйіп, сол мәселелерді пікір сайысқа салуға талаптанады. Ойды қазақ тілінде жаткізуге ынталанады. Пікірсайыс қазақ тілінде ойын жеткізудің мотивациясы болып есептеледі. Ал Абай көтерген түйіні күрделі мәселелер пікірталасқа таптырмас тақырып екені анық.

Төртінші тиімділігі, Абай қолданған қазақтың бай тілі үйренушілердің тілдік қорын молайтуға септігін тигізеді. Абайдың қара сөздерінде бір сөздің өзі бірнеше қолданыста түрленіп келіп, сөздердің білдіретін мағыналары құбылып отырады. Мәселен көкірегі байлаулы, көкірегі сезімді, көкіректе жамандық жоқ, көңілге бекіту, көңілдің уануы, көңілдің өшуі, көңіл құсы (құйқылжыр шартарапқа), көңілінің көзі (ашық сергек үшін), көңілдегі көрікті ой, көңілденіп тұшыну, сынық көңіл, жанған көңіл, суынған көңіл, жаралы көңіл, кірлеген көңіл, қара көңіл, қам көңіл, боямасыз ақ көңіл, шын көңіл, қайран көңіл, көңілге тую, көңілі қайту, көңілі жақын. т.б. сөз тіркестері, тіл оралымдары арқылы аударманың көмегінсіз-ақ қазақ тілінің сөз түзу мен ойды берудегі өзіне ғана тән жүйесін танытуға болады. Сондай-ақ Абай сөздердің синоним, антоним сияқты лексикалық мағыналарын, сөздердің көп мағыналарын таңдап, талғап құбылтып қолдануы жағынан да қазақ тілінің мол сөздік қорын танытады. Сөзбен беруге, айтып жеткізуге болмайтын құбылыстың, әрекеттің, адам болмысының ішкі қырлары мен қатпарлары жоқ екенін Абай қазақтың бай тілін қолдану арқылы еркін ашады. Олай болса, тіл үйренушілерді Абай тілі арқылы қазақтың сөз байлығының қазынасына үңілтуге болады. Осы орайда Абайдың қара сөздері мәтінімен жүргізілетін талдау жұмыстарын ұсынамыз.

Әдістеме. Ұстаз ретінде «XXI ғасырда нені оқыту керек?», «Мұғалімдер оқушыларды XXI ғасырға қалай дайындайды?» деген сұрақтармен үшін маңызды жоғары, келелі мәселе деп ойлаймын. Осы орайда жаңа заманға сай оқушыларды ғылым мен техниканың немесе өнердің бір саласын терендетіп оқыту арқылы танымдық белсенділіктері мен шығармашылық қабілеттерін дамыту- мектептердегі басты талапекені айдан анық. Әдебиет- сөз өнері, оны мектепте терендетіп оқыту, мұғалімдерден аса ізденімпаздықты, мұқияттылықты, төзімділікті талап етеді.

Қазіргі заманда білім беру әлеуметтік құрылымның маңызды элементтеріне айналды. Дүние жүзінде білімнің әлеуметтік ролі артты. Адамның болашағы оның қазіргі алған білімінің сапасына, көлеміне, ойлау деңгейіне байланысты. Осыған сәйкес оқушыға белгілі бір көлемдегі білім, білік дағдыларды меңгертумен қатар табиғат, қоршаған дүние туралы түсінік- терін кеңейтіп, оларды шығармашылық бағыт- та жан- жақты дамыту – бүгінгі күннің басты та- лабы. Бұл, әрине, мұғалімге көп ізденісті та- лап етеді.

Білім беруді ұйымдастырудың дүние жүзілік тәжірибесінде көптеген оқыту технологиялары жүзеге асырылуда. Ондағы мақсат – оқушының танымдық қабілеттерін, яғни өзін-өзі ойлау қабілетін арттыру, елестету мен есте сақтауын, дағдысын, білім сапасының дамуын қамтамасыз ету.

Оқытуды ұйымдастыру белгілі бір тәртіпке түсірілген, нақты режим бойынша арнайы ұйымдастырылатын, оқушылардың оқу-танымдық әрекеттерін дамыту мен қалыптастыру үшін пайдаланатын оқу-тәрбие жұмысының түрі. Оның іс жүзінде жүзеге асырылуы сабақ арқылы көрінеді. (3.36)

Сабақ уақыты шектеулі, логикалық тұрғыдан құрылымы белгіленген, мазмұны жоспарланған оқу-тәрбие үрдісінің формасы. Сабақ жоспарын құру барысында мұғалім өзінің алдына өтілетін тақырыптың басты мақсаты етіп білім беруді, тәрбиелеу мен дамытуды қоя отырып, оқушылардың тәуелсіз еліміздің, толыққанды азаматы болып қалыптасуын нысана ету керек. Ол үшін мұғалім әр сабаққа даярланғанда: осы тақырыпқа байланысты қандай көлемде білім беремін, қай бағытта тәрбие жұмысын ұйымдастырамын (*тәрбиелік іс-әрекетті* өтейін деп отырған тақырыппен қалай байланыстырамын), осы тақырыпқа сай баланың бойына қандай ізгілік қасиетті сіңіремін, оның ойын, қабілетін, сезімдік өрісін қайтіп дамытамын, танымдық дарынын қалай қалыптастырамын деген т.б. мәселердің оңтайлы шешімін табуды ойластырып, оның тиімді жолдарын іздестіруі керек. Осы орайда мұғалімдер қауымы білім берудегі жаңа технологияларды пайдаланудың тиімді жолдарын қарастырғаны жөн. Қазіргі таңда технологияның бірнеше түрлері тәжірибеде қолданыста жүр. Солардың бірі модульдік оқыту технологиясы К.Жанпейісова салған модульдік оқыту технологиясын мектеп ұстаздары мен жоғары оқу орнының оқытушылары да өз сабақтарында қолданып, тиісті нәтижеге қол жеткізуде. Мысалы, 8 сыныпта қазақ әдебиеті сабағын модульдік оқыту технологиясының негізінде өтілген бір сабақтың үлгісін көрсетуді жөн көрдім.

Модульдік оқытуда оқушы жаңа тақырыпты өздігінен меңгеріп, өздігінен ереже, анықтамалар қорытып шығаруға мүмкіндік алады және *тақырып бойынша қорытынды деңгейлік* тапсырмалар орындайды. (2.13)

Слайд №1 Модульдік технологияның ерекшелігі - оның білімді меңгеруге емес, тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық процестерді, яғни жадының алуан түрлерін (есту, көру, қимыл) ойлауды, ынтаны, қабілетін арнайы жасалған оқу және танымдық жағдайлар арқылы дамытуға бағытталуы.

Модульдік дегеніміз – қандай да бір жүйенің ұйымның анықталатын дәріс бөлімі.

Оқу модулі 3 құрылымды бөліктен: кіріспе, сұхбат және қорытынды бөлімнен тұрады.

Кіріспе бөлімінде: Оқушыларға оқу модулінің жалпы құрылымы, мақсат – міндеттері таныстырылады, сонан соң есептелген оқу материалы қысқаша сызба, кесте тағы да басқа белгілік үлгілерге сүйене отырып түсіндіріледі.

Сұхбат бөлімінде: танымдық процесс дамиды. Сыныпты 2 – 6 адамнан шағын топтарға бөлу арқылы негізінен оқушылардың өзара әрекет етуіне, ізденуіне ықпал етеді. Оқушы – ізденуші, сөйлеуші, қорғаушы.

Қорытынды бөлімінде: барлық өтілген материалдарды тест, сынақ диктант, деңгейлік жұмыстар арқылы тексеру, байқау, бақылау.

Мысалы, 8 сыныпта әдебиет сабағын күнтізбелік жоспар бойынша бірнеше модульге болады.

Слайд №2 Модуль № 3

8 сағат. Әдебиет. 8 сынып Абай Құнанбаев шығармашылығы

Бөлім	Сабақтың тақырыбы	Сабақтың түрі	Іс-әрекет	Сағат саны	Пайдаланылған әдебиеттер
1	2	3	4	5	6
Кіріспе	«Абай қазақтың бас ақыны» (өміріне, шығармашылығына шолу)	Жаңа сабақты түсіндіру	Әңгіме, дәріс	2	А.Құнанбаев. Шығармалар жинағы, I. II том
Сұхбаттасу	Абай-қазақ поэзиясының пайғамбары	Сұрақ жауап, топпен жұмыс	Адам, қоғам, еңбек	1	«Абайды оқы, таңырқа»;
	Абайдың қара сөздері ру- хани мұра	Сұрақ жауап, топпен жұмыс	Адамгершілік ақы	2	«Әдебиет теориясы» Абайдың қара сөздері
	Жаздым үлгі жастарға бер- мек үшін	Сұрақ жауап, топпен жұмыс	л, қайрат, жүрек Ақын, сазгер, сөз зергері	1	М.Әуезов «Абай жолы», I, II том
Қорытынды	«Абай – қазақ халқының данышпаны»	Шығарма		2	

Сабақтың тақырыбы: Абай - қазақтың бас ақыны.

Сабақтың мақсаты:

а) **білімділік:** оқушылардың Абайдың өмірін, шығармашылығын қалай меңгергенін байқау; лирикаларын, қарасөздерін тереңірек меңгерту; өлең құрылысына дұрыс талдау жасай білуге үйрету.

ә) **дамытушылық:** өз бетінше шығармашылық ізденіспен жұмыс істей білуге баулу; дүниетанымын кеңейте отырып, логикалық ойлау қабілетін қалыптастыру.

б) **тәрбиелік:** мейірімділікке, имандылыққа, сезімталдыққа, тыңдай және сөйлей білу мәдениетіне тәрбиелеу.

Сабақтың типі: пысықтау – жинақтау Сабақтың түрі: аралас сабақ Сабақтың көрнекілігі:

1. Теледидар, слайд
2. компьютер, интерактивті тақта

электронды оқулық

3. кестелер (тапсырмалар)
4. буклет, кітаптар

Сабақтың әдісі: сұрақ – жауап, көрнекілік, әңгімелеу, топтастыру, мәнерлеп оқу, оқырман пікірі.

Болжамдап отырған нәтиже:

Оқушылар Абайдың өмірі мен шығармашылығын, лирикаларын, қарасөздерін жетік меңгерді. Өлең құрылысына талдау жасай алады. Өз ойларын еркін де сауатты жеткізе білетін, мәдениеті тұлға, қалыптасады. Бүгінде «жан аямай кәсіп қылудан безінетін, бейнет көрмей дәулет жоқ» екенін парасаттамайтын «ұрлық пен қулықты қызық көретін» жастарды мінез құлық пен имандылыққа үйретерін адам болуымызға жол нұсқайтын асыл – Абай мұрасы,

- дей отырып, интерактивті тақтаны іске қосып, электронды оқулықты тыңдату.

Слайд №3. «Абай – махаббат жаршысы»

«Абай – дана, Абай – дара қазақта» қарасөз- деріндегі даналық оқырман пікірі

Слайд №4. «Абай ұрпақтары және шәкірт- тері ...» сызба (слайд)

IY Қорытындылау бейнетаспадан көрініс Абай бейнесін сомдау

Слайд №5. Сұрақ-жауап әдісі арқылы жұмыс Абай кім?

Абай лирикаларын ата Қанша қара сөзі бар?

Қай поэмасын аяқтамаған?

«Абай үні, Абай тынысы » деп кім айтты? Абай лирикаларына тән қандай тірек сөздерді алуға болады?

Абай туралы роман – эпопея.

Мұғалімнің қорытынды сөзі:

Абай – данышпан ақын, ол жай данышпан емес, түпсіз тереңнен толғайтын, талай замандардың ақыл-ойын сыйғызған ғұлама ғалым, кемеңгер, данышпан.

Ол даналықты өзінің туған табиғатынан үй- ренеді, туған халқын білім алуға шақырады. Соның барлығын өз санасында, өз жүрегінде қорытып, туған халқына ұсынады. Демек, Абай – ұлы тұлға, оның шығармашылық өмір жолын қалай меңгергендерінді байқаймыз.

Слайд №6. Өткен тақырыпты пысықтау – жи- нақтау.

Мұғалімнің кіріспе сөзі. Мыңмен жалғыз алыстым ол . . . Күнә қойман . . .

Шер де, тер де төгілді тұла бойдан. Қалды ұлы мұралар бұл Абайдан, Жеңілетін, жеңбейтін мына майдан . . . Абай жайлы сөз қозғасақ, данышпандық, көрегендік, ұлылық ұғымдары қоса жүреді. Сондықтан біз Абай мұрасын мәңгілік «Өнеге мектебі» дейміз. Бүгінде «жан алмай кәсіп қылудан безінетін, бейнет көрмей дәулет жоқ» екенін парасаттамайтын, «ұрлақ пен қулықты қызық көретін» жастарды мінез – құлық пен имандылыққа үйрететін, адам болуымызға жол нұсқайтын асыл – Абай мұрасы, - дей отырып, компьютерді іске қосып, электронды оқулық- ты тыңдату.

Слайд №7. «Топтастыру» стратегиясымен жұмыс

Талқылау картасын тарату.

Уақыт беру, интерактивті тақтадан өлеңде- рін талдату. (әдеби-қисындық талдау)

Жұппен бірігіп, топтастырып шығады. Қорытындылау.

- Біз Абай Құнанбаевтың шығармаларымен өткен сабақта танысып, өлеңдеріне теориялық тұрғыдан талдау жасағанбыз. Бүгінгі сабағы- мызда ерлік поэзиясын жасаған өршіл ақын- ның шығармашылығының жаңа бір қырынан пысықтаудамыз. Сондықтан да Абайдың лири каларын топтастыру мақсатымыз осы еді. Сен- дердің жұптық жұмыстарыңнан байқағаны- мыздай, Абай лирикасы - ізгілік ілімі.

Тірек сызба модульмен жұмыс. Үйге тапсырма:

1. Көрнекі құралдағы тірек сызбадан Абай лирикасын жүйелей отырып, әрқайсысына жауап іздейсіздер.

2. Әр тақыраптан бір өлеңнен жаттап келесіздер.

Қорытынды. Оқушылардың шығармашылығын дамыту педагогикада басымды бағыт болып есептеледі. Өркениеттің прогрессивті дамуының негізгі қозғаушы күші шығармашыл тұлға екені белгілі. Өйткені біздің заманымыздың электрондық, атомдық, ғарыштық деп аталуының өзі адамның ақыл-ойының, санасының жетілгендігінің көрінісі. Сондықтан оқушылардың білім алу кезіндегі шығармашыл белсенділігі, өз беттерімен білімді игеру дәрежелері мектеп өміріндегі басты мәселе болып қала береді.

Педагогикалық қызметтің басты мақсаты оқушылармен оқу-тәрбие ісінде жаңа педагогикалық технологияларды ұтымды пайдалану. Ол үшін жаңа технологияларды игеру және оны шығармашылықпен дамыту, инновациялық технологиялармен білім беру.

Абай шығармаларын оқыту сабақтарында жаңа технологияларды қолдану арқылы оқушылардың таным белсенділігін арттыру, қазіргі қоғам талабына сай ой-өрісін дамыту, шығармашылығын кеңейту, дамыту, терең білімді, бәсекеге қабілетті тұлғаны жасау, заман сұранысына сай ізденімпаз тұлғаны қалыптастыру. Қорыта айтқанда, оқыту процесінің нәтижелі болуы оқытушының сабақ беру шеберлігіне, сабағын қызғылықты жүргізіп, зейін қойдыра білуіне, оқушылардың өздігінен білім алуға үйренуіне байланысты. Қандай да болмасын жаңа әдіс-тәсілдер әрбір оқушының өз бетімен оқып үйренуіне сенімін ұялатып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, қорытынды жасай алуына, сөйлеу мәдениетінің өсуіне ықпал етеді, білім сапасын арттырады. Оқыту технологияларын сабақта қолдану оқушылардың білім сапасын арттырып қана қоймайды, олардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына әсерін тигізеді. Жаңа әдіс-тәсілдерді мән-мағыналарына, ерекшеліктеріне қарай таңдап қолдана білсек, балаға білім беруде ұтарымыз анық.

Сондықтан мұғалім сабақтың жүргізілу жүйесін жетілдіріп, оқу – тәрбие жұмыстарын жүйелеп, сапасы мен тиімділігін арттырып, өзгерістер енгізуге барлық күш – жігерін жұмсауы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қ. Бітібаева. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – А.: Рауан, 1997., 263б.
2. Р.Сыздық «Абайдың сөз өрнегі» - А.,: 1994, 285б.
3. М. Жанпейісова.Модульдік оқыту техно- логиясы. – Алматы, 2004.
4. Қ. Тасболатұлы.Қазақ әдебиетін оқытудың әдіснамалық негізі. – Тараз, 1999.
5. Т. Мейірманқұлова.Жаңа инновациялық тех- нологиялар. – Алматы, 2005.

МРНТИ 16.31.61

В.Е. Borankulova¹

¹L.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

PRACTICE OF ICT APPLICATION IN TEACHING SPECIAL TERMINOLOGY COURSES FOR STUDENTS OF TRANSLATION STUDY/INTERPRETING DEPARTMENT

Abstract

This article under consideration is devoted to the the question of ICT application (multimedia program, Internet resources, Ted-Talks format, STEM, CAT tools) in the organization of students 'SIS tasks in special terminology courses as «legal terminology», «medical terminology» and «oil and gas terminology».

Knowledge of the terms of any industry and the ability to use them correctly in speech is one of the important tasks of students-translators. The article gives examples of classes in which different types of classroom and extracurricular activities used ICT.

The use of ICT in the process of teaching students-translators for special terms forms the knowledge of special vocabulary of them as well as skills and habits of working with CAT tools.

The effective teaching of terms in studies for oil –gas and law terminologies, those of medicine is a sphere in teaching translation which needs special attention since it develops students' abilities required for successful communication in occupational settings.

Keywords: ICT, Translation Studies, special terminology, medical terminology, oil and gas terms, legal terms, competence in terms use

Б.Е.Боранкулова¹

*¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

«АУДАРМА ІСІ» МАМАНДЫҒЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНА АРНАЙЫ ТЕРМИНОЛОГИЯ КУРСТАРЫН ОҚЫТУДА АКТ-НЫ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Мақалада «заң терминологиясы», «медициналық терминология» және «мұнай және газ терминологиясы» сияқты арнайы терминология курстары бойынша студенттердің СӨЖ ұйымдастыруда АКТ (мультимедиялық бағдарлама, Интернет ресурстар, Ted-Talks форматы, STEM, CAT құралдары) қолдану мәселесі қарастырылады.

Кез келген саладағы терминдерді білу және оларды сөйлеуде дұрыс қолдана білу білім алушы-аудармашылардың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Мақалада АКТ-ны қолдану арқылы аудиториялық және аудиториядан тыс жұмыстардың әр түрлері қолданылатын сабақ үлгілері беріледі.

Арнайы терминдерге студент-аудармашыларды оқыту барысында АКТ-ны қолдану студенттердің арнайы лексикасын, сондай-ақ САТ құралдарымен жұмыс істеу дағдылары мен білімін қалыптастырады.

Мұнай-газ және заң терминологиясы, медицина терминологиясы бойынша терминдерді тиімді оқыту аудармаға үйретудің бір жолы, ол ерекше назар аударуды талап етеді, өйткені студенттердің кәсіби ортада табысты қарым-қатынас жасауға қажетті қабілеттерін дамытады.

Кілт сөздер: АКТ, Аударма ісі, арнайы терминология, медициналық терминология, мұнай және газ терминдері, заң терминдері, терминдерді қолдану күзiреттiлiгi

Б.Е.Боранкулова¹

*¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева
г.Нур-Султан, Қазақстан*

ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ ПРИ ОБУЧЕНИИ КУРСОВ СПЕЦИАЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ПЕРЕВОДЧЕСКОЕ ДЕЛО»

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос использования ИКТ (мультимедийная программа, интернет ресурсы, Ted-Talks формат, STEM, CAT инструменты) в организации СРС студентов по курсам специальной терминологии как «юридическая терминология», «медицинская терминология» и «терминология нефти и газа».

Знание терминов любой отрасли и умение правильно использовать их в речи является одной из важной задачей обучающихся-переводчиков. В статье даются образцы занятия, в которых используются разные виды аудиторных и внеаудиторных работ с использованием ИКТ.

Применение ИКТ в процессе обучения студентов-переводчиков специальным терминам формирует знания специальной лексики студентов, а также навыки и знания работы САТ инструментами.

Эффективное преподавание терминов по нефтегазовой, юридической и медицинской терминологии является задачей обучения переводу, которая требует особого внимания, так как знание терминов развивает способности студентов, необходимые для успешного общения в профессиональной среде.

Ключевые слова: ИКТ, Переводческое дело, специальная терминология, медицинская терминология, компетенция использования терминов

Introduction. New information and communication technology (ICT) application in teaching process of special terminology courses for students of Translation Study department is topical issue nowadays. Information and communication technology today usually means computer-based teaching in educational institutions. In the applying approach, teachers use ICT for professional purposes, focusing on improving their subject teaching. This approach often involves teachers in integrating ICT to train specific subject skills and knowledge; changes their methodology in the classroom activity and in the end using ICT supports teachers' professional development.

The new technologies such as e-learning, Ted-Talks format, STEM, CAT instruments and distance education delivery are being integrated in educational system of our country. Technological developments require different translation/interpreting competencies of both teachers and students as critical thinking, ICT competencies, linguistic and cognitive usage of terms of various scientific spheres, decision-making, handling of dynamic situations, working as a member of a team, and intercultural communication skills, etc. One of the ways of gaining these competencies is SIS (Students Independent Study) tasks for the students.

***Main part.** The independent study method gives the student an opportunity to adapt goals, resources, and activities to their own needs. The student actively participates in what is to be learned as well as how it is to be learned.*

The independent study method makes the students responsible for their self-learning. The method obliges students to inquire into a subject and often to integrate knowledge from different disciplines. They develop research skills by selecting, collecting and presenting information. It develops in the students the skills of a self-directed learner.

The independent study method used by a team of students can develop in them cooperative, decision-making, leadership, and problem-solving skills.

This article aims at presenting and reflection on experiences of teaching specialized either oil and gas or law English terminologies from the theoretical, practical and professional perspectives at special in-classes or students' independent work.

Special terminology is part of the study programs of several university degree and postgraduate courses (Translating and Interpreting, Applied Languages, Information Science).

New terms are appearing in the different scientific lexicon and have changed drastically over the years and training specific terminology must be adapted to this new reality. It is time to consider what should be taught about any terminology, how to teach it, how is it learned, what experiences have been put into practice and how did they work, and how to connect what is taught in universities and other institutions with the practice required from professionals of different areas (translators/interpreters, information scientists, knowledge engineers), with respect to their knowledge of terms. Students should be aware of the principles of term formation stated by Grinev-Grinevich S.V.[1, 26].

Specialized vocabulary, not grammar, should be put to the centre of any terminology classroom in order to help learners achieve their goal: to communicate fluently in a job-related real situation in a multinational surrounding.

Introduction of the new vocabulary should be inseparable from explaining the word meaning in the context of the real life in a simple and interesting way. As a general rule, vocabulary can be taught inductively (through some process of discovery) or deductively.

Verbal techniques of explanation can include, but are not limited to presenting the new term with its synonym or antonym; matching/labeling.

In addition to the suggested by ESP specialists general methods of presenting the new vocabulary, I suggest some more types of useful ways for introducing specialized terminology.

The easiest way is by visualizing whenever possible the new term. With the oil and gas terminology this could be done such way: by a picture, photograph, flashcards, drawing, or diagram.

Another possible approach for introducing new term is by presenting terms in a systematic way. This approach requires coordinated efforts of lots of specialists (both subject specialists and linguists) in order to collect, present and analyze the system relations between the main concepts, respectively terms of English oil-gas and law, or medical terms.

The choice of one of the above mentioned methods of presenting terms will depend on students' level and interests, as well as on the context.

In order to ensure not only learning, but also remembering the new vocabulary and its transfer to the long-term memory and turning the passive/receptive knowledge of vocabulary into a productive usage, lots of various activities need to be incorporated in the studying process. Moreover, according to Alexseyeva I.S. translators/interpreters of modern society should have skills and habits of working with up-to date technologies [2, 39].

The main types of activities, proved to be practical and useful, are as follows:

Matching exercises

True/false exercises

Translation exercises

Creation tasks – the students use the new terms in a sentence or a story, in writing, speaking or both forms.

To sum up, all of the above analyses prove that effective teaching of terms in oil –gas and law, those of medicine is a sphere in English teaching which needs special attention since it develops students' abilities required for successful communication in occupational settings.

Problems of selecting, presenting and practicing terms need to be dealt with the help of both subject specialists and students; the latter feel much more motivated when they become the active side in the process and can contribute to the lesson with their professional knowledge in General English, Written translation or Interpreting activities thus improving their specialized English as well.

At the end of the article, 2 sample lesson workouts are given.

SAMPLE 1

Subject: Oil and Gas Terminology

Theme: Ecological Problems of Oil and Gas Industry in the Republic of Kazakhstan

Work Form of SIS: Group, individual

Method of SIS: Project work

Goal: to have the students understand ecological impacts of oil and gas industry on the nature and mankind in the Republic of Kazakhstan

Objectives:

1. To make presentation of projects about ecological impacts of oil and gas industry on air, water and health of a man.

2. To systematize the students' knowledge of oil and gas equipments and of their functions.

3. To activate the students' usage of oil and gas terms in speech.

4. To work in groups cooperatively and independently.

Facilities: oil and gas equipment pictures, video materials, slides, posters, interactive board, model of the Nature displaying the impact of oil and gas production on it.

Content and procedure of the lesson:

I. Organization moment (Greeting, marking absentees)

II. The main stage

Teacher:

Before to start our lesson, I'd like to mention that the students of the group were divided into 3 subgroups- "Ducknest", "Doghouse" and "Monkey board", denoting structural names of equipments. Each of the small groups was given individual task to gather information about affects caused by oil pollution on people's health and the environment-air, water and present it at the lesson. We'll see the results of your research later.

Now, today our lesson will be conducted in an unusual way, as you are to compete with each other while achieving today's lesson goal and aims and see which one is the best. The tasks are to be given on the interactive board. So, teams, look at the board.

Slides 1, 2

Brain-storming

Study the cartoon, and the answer the questions:

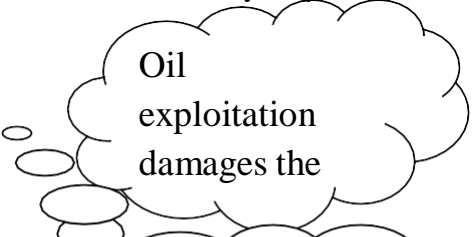
1. What do you the picture associate with?

2. What do the elements represent?

(Students of each team should write their associations either in words or word-combinations or even in sentence. In this way they define the theme of the lesson.)

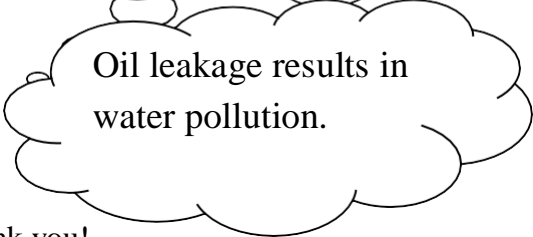
For example,

Student 1

Oil
exploitation
damages the

Student 2

Oil leakage results in
water pollution.

Teacher: Thank you!

Now, look at Slide 3. I want to remind you that from this task the teams will be given points for each answer and at the end of the lesson points are to be scored. According to the sum of the points, the best team will be determined.

Students are to make presentation of their thoughts as projects to the statement.
Presentation of the groups' case-study

(“Monkey-board” – Man), (“Dog house” – Water), (Duck nest – Air)

Further the lesson is conducted in different kinds of games.

Team-work:

Refresh your mind. Vocabulary test. Slides 4-7

Check your skill. Slide 8. Students should guess the elements of the derrick and their names in both languages.

Open the bar. Slides 9-19. There are 9 boxes with different translation and video tasks.

Magic box. Slides 20-24. Students should guess the equipments and speak about their functions.

Who is the best? Slides 25-36. Test to check the scope of the students' knowledge.

Home-assignment: to write an essay “Losses and gains of the lesson.”

Glossary: oil spills-мұнайдың төгілуі, absorb-сіңіру [3, 254].

SAMPLE 2

Theme: Black Marketeers

Subject: English for Specific Purposes

Objectives of SIS:

1. Systematization of the topical vocabulary;
2. Developing the students' skills and habits of speaking;
3. Developing the students' team and creative work ability skills.

Work Form of SIS: Group, individual

Method of SIS: Project work

Task: Present the procedure of a civil case: Legal seller versus Black marketer

SIS Activity Instructions:

Step1. Preparatory work.

- a. Get the essence of the case.
- b. Consult with the law specialists.

Step 2. Division of the roles.

- a. Consider the roles, responsibilities, and collaborative work groups

b. Divide the roles of

- ✓ judge
- ✓ plaintiff
- ✓ defendant
- ✓ witness
- ✓ and other possible participants [4, 120].

Step 3. Preparation of the participants for their roles:

- a. Study the case, consider the facts, prepare the questions.
- b. Consider the rules of the procedure of a civil case.
- c. Study the rights of each participants in a civil case.
- d. Learn the speech of your own for the court procedure.

Step 4. Preparation of a classroom for the procedure with court-room attributes.

Step 5. Presentation of the procedure of a civil case: Legal seller vs Black marketer

Present the final outcome of the project: Role-playing “The procedure of a civil case: Legal seller versus Black marketer”

Step 6. Evaluation of the project:

- a. Reflect on the language, skills, and strategies that you have mastered to conduct the project.
- b. Consider the content that you have learned to complete the project.
- c. Contemplate the impact of the project.

d. Offer suggestions for improving project work assignments for future classes.

Conclusion. To sum up, the use of ICT in the process of teaching students-translators for special terms forms the knowledge of special vocabulary of them as well as skills and habits of working with CAT tools.

The effective teaching of terms in studies for oil –gas and law terminologies, those of medicine is a sphere in teaching translation which needs special attention since it develops students' abilities required for successful communication in occupational settings.

References

1. Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений // С. В. Гринев-Гриневиц. - М.: Издательский центр «Академия», 2008. - 304 с.
2. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: Учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2004. - 352 с.
3. M. Gerding "The Rotary Rig and its components" Austin, Texas, 1980.
4. Мухортов Д. С. Making the Point. An advanced newspaper course. - Москва. «Р.Валент», 2003. - 129 с

МРНТИ 16.31.61

A.A.Golovchun¹, A.I.Islam¹

¹Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

Abstract

The article deals with the use of ICT in foreign language education in the Republic of Kazakhstan. For successful professional growth, the future specialists have to have profound and fundamental knowledge for the realization of their communicative intention in foreign language. The research offers the methodological system for communicative teaching of foreign language through contemporary technologies. Moreover, an experimental work with the purpose of checking the efficiency of methodological system proposed by authors was carried out.

Keywords: methodology of foreign language teaching, communicative potential, the application of information and communication technologies

А.А.Головчун¹, А.И.Ислам¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ИНОЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности использования информационно-коммуникативных технологий в иноязычном образовании в РК. Для профессионального роста будущим специалистам необходима способность реализовывать коммуникативное намерение на иностранном языке. В исследовании предлагается коммуникативная методика формирования способности общаться на иностранном языке с использованием

информационно-коммуникативных технологий. Проведен эксперимент, позволяющий судить об эффективности предлагаемой методики.

Ключевые слова: коммуникативное намерение, методика овладения иноязычным общением, информационно-коммуникативные технологии

А.А.Головчун¹, А.И.Ислам¹

¹Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлемдік Тілдер университеті
Алматы қ., Қазақстан

ШЕТЕЛ ТІЛІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ АҚПАРАТТЫҚ- КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада ҚР-да шетел тілінді білім беруде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану ерекшеліктері қарастырылады. Кәсіби өсу үшін болашақ мамандарға коммуникативтік ниетін шет тілінде іске асыру қабілеті қажет. Сонымен қатар ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану арқылы шет тілінде қарым-қатынас жасау қабілетін қалыптастырудың коммуникативтік әдістемесі көрсетілген. Ұсынылатын әдістеменің тиімділігін бағалауға мүмкіндік беретін жүргізілген эксперименттің нәтижелері туралы жан-жақты талдаулар айтылған.

Түйінді сөздер: коммуникативтік ниет, шетел тілінді қарым-қатынасты меңгеру әдістемесі, ақпараттық-коммуникативтік технологиялар

Introduction. The most important aspect of the modernization of contemporary education is the strengthening of a communicative orientation of foreign language course and actualizing the connection of its content and methods of teaching with practice [1, p.21]. The problem of a communicative orientation of teaching process is very important today. The modern level of society development is characterized by increasing role foreign language for research of a wide range of issues [2, p255]. Information and telecommunication technologies are the means to solve the problems in the organization [3, p.155] and optimization of foreign language teaching and the educational processes [4, p150]. The use of information and telecommunication technologies intensifies the training and enlarges the areas teaching [5, p170], converting educational activity into professional one [6, p196].

Methodsof information-telecommunication technologiesuse in foreign language teaching are considered in the works of many scientists [7, p 217].Another group of authors and scientists [8, p150] devoted their works to the provision of foreign language teaching with effective modern tutorials. The issues of learning foreign language for the special purposesare insufficiently investigated in the theory and methods of Englishlanguage teaching. In order to define the methods and ways of the realization of a communicative orientation of foreign language teaching it is necessary to understand the essence of this concept. So, "the professional orientation of foreign language teaching is the orientation of the content and methods of teaching for the formation of abilities to apply the special professionally focused theories and laws to the solution of the tasks arising in various branches of scientific knowledge, disciplines, in future vocational training, with use of methods and techniques of foreign language teaching" [10, p.528].

Methods. Different methods for the realization of a communicative orientation of foreign language teaching are used: *a communicative orientation of the content of education* (the content of the main sections of the language subjects allowing to carry out a communicative orientation of teaching); *tasks with the communicative content*(a task with the communicative content is a task, which integrates foreign language with related subjects and familiarizes with its use in the

organization of modern industry, services and way of life); *intersubject connections* (intersubject connections are the didactic conditions promoting the systematization of educational process and increasing of scientific character and availability of teaching. They are considerably strengthening the cognitive activity of students and improving the quality of their knowledge allowing to develop the scientific views and beliefs effectively). *Practical works with the use of information and telecommunication technologies* (by practical works with the use of ICT the methodologists understand the classes, which are carried out with the use of network telecommunication technologies based on communicative methods).

The most effective methods of teaching are communicative ones designed to strengthen the communicative orientation/ which implies the solution of the communicative situational tasks and the performance of various exercises, online/offline mode (Skype, YouTube, Facebook, in Contact, Chat). The practical activities of students which are carried out under the leadership of the teacher with the use of information-telecommunication technologies (ICT) are the cornerstone of all methods of teaching. The increasing role of a communicative method in foreign language teaching is obvious as it allows solving a problem of the realization of a communicative orientation of teaching by means of information-telecommunication technologies and a problem of development of communicative abilities of students effectively. At the same time the organization of all types of independent work - collective, group and individual one is urged to play an important role. The analysis demonstrated the necessity of the creation of methodological system of a communicative orientation by means of information-telecommunication technologies (ICT) for the students who are trained within the frame of different specialties. Within our methodological system of teaching the tutorials and "Applied Programs" have been developed on the basement of the mobile attachment, network educational online and offline resources, the usage of which allowed to solve the following tasks: the convergence of the educational methods and the solution of the tasks according to methods used in practice; the expansion of an intersubject outlook of students; the uncovering of features of communicative aspects of course by means of information-telecommunication technologies. The methodical system developed by us is aimed at the solution of the following tasks: to expand the outlook of students, to enforce students to understand the communicative role of foreign language course in other disciplines; to expand the possibilities of a communicative orientation of English language teaching; the formation of the communicative abilities of students to use the means of information-telecommunication technologies while performing the practical tasks; to teach students to solve problems of communicative character by means of information-telecommunication technologies (ICT).

In order to determine the authenticity of the hypothesis offered by us an experimental work was carried out. The pedagogical experiment included three specific stages: the first stage is the statement of facts; the second is a searching one; the third is a teaching (experimental-pedagogical). In order to carry out the experimental work, the two groups were defined: experimental (EG) and control (KG) one. Before the experimental work the progress of students in a control group was higher than in experimental one. The total number of the students participating in experimental work was 60. The control group had 30 students and experimental group had 30 students. The aims of the experimental work are: to determine the level of foreign language in institutions of higher education; to investigate the influence of information-telecommunication technologies on methodical system of foreign language teaching; to investigate the possibility of strengthening of a communicative orientation of teaching by means of information-telecommunication technologies and to plan the main directions of the solution of this problem; to prove the efficiency of methodological system of teaching by means of information-telecommunication technologies for strengthening of a communicative orientation of students.

The main objectives of the first stage of experimental work were: the analysis of the process of foreign language according to traditional system; the identification of level of application of information-telecommunication technologies in teaching course; the analyses of the attitude of students to the tasks of a communicative character; the determination of the formation of the abilities to apply knowledge of the course to the solution of various communicative tasks. During the first stage of experiment, different methods of research were applied: the analysis of psychological, pedagogical and methodological literature, dissertations, programs of the foreign language teaching course in institutions of higher education; the review of the documents connected with credit systems of higher educational institutions; interviews with students and teachers. Information-telecommunication technologies were defined by means of which the communicative orientation of course had been strengthened. In this regard some advantages of the course were defined by means of information-telecommunication technologies. The obtained results during the first stage of experiment were the basis of the creation of a hypothesis of our research to define the ways of strengthening of a communicative orientation of foreign language teaching by means of information-telecommunication technologies. Also there was a preparation of educational, methodological and visual materials for examinations directed to the solution of communicative tasks, the realization of a practical work of an applied character with the use of information-communication technologies for identification of level of the entering knowledge. The first stage helped to identify the subject, the purpose, tasks and the scientific bases of the research, to construct the hypothesis.

The second stage is the searching one, was carried out during the year. The main objective of this stage was the specification of the methodology of a communicative orientation of course by means of information and telecommunication technologies and determination of difficulties while teaching foreign language. In addition, the methodological system of strengthening of a communicative orientation of English language teaching by means of information and telecommunication technologies (ICT) was constructed and introduced in educational process. The assessment of the learning efficiency of students on the basement of experimental factor in experimental groups and without experimental factor in control group was the main task of the searching stage of experiment. In experimental group the students used the technology of performing tasks in the conditions of a communicative orientation by means of information and telecommunication technologies (ICT), and the students of the control group had a regular procedure, using traditional pedagogical techniques. The intellectual level of students in control and experimental groups was similar. It was determined on the basement of previous research. The time for the research was allotted in accordance with planned curriculum of the chosen course.

The third stage included the implementation of the pedagogical experiment. During the first lesson the procedure of the learning process, organization of the current and total control were explained: practical lessons and laboratory works were presented. In order to increase the motivation of the students and form appropriate skills and habits within communicative orientation by means of information and telecommunication technologies (ICT), we proved the efficiency of a particular system of teaching for effective formation of a communicative potential of the learners. Authors developed the electronic textbook which contained 16 practical tasks and 6 videolessons with various communicative tasks. During the lessons in the system of training exercises, the tasks of a communicative character with the usage of information and telecommunication technologies (ICT) have been preoccupied. The types of tasks applied during the work with telecommunication technologies for the formation of communicative ability of students can be divided into groups. *Tasks for the development of listening skills* are designed to perceive and understand the speech while hearing process. *Tasks for the development of reading skills* are designed to assimilate language and speech material, to practice language, speech and communicative skills and habits.

The teacher distributes the texts from a video topic among students. Then students read the text individually. After that teacher presents a video topic, and students check their mistakes. *Tasks for the development of speaking skills* are designed to motivate the speaking abilities, which act as a means of adjacent speech and language skills formation; as the aim of foreign language teaching. Discussion can be carried out on the basis of the video materials and questions raised by the teacher for students or by students for each other. *Tasks for the development of writing skills* are designed to acquire the symbolic and orthography systems of foreign language for the fixation of speech and language material in the memory of the students and improvement of oral speech and reading skills. These tasks help to express the ideas in a written form. In order to determine the level of program material assimilation by students, the appropriate examination material was elaborated with problem solving tasks, practical assignments with the use of information and telecommunication technologies, which contained the the etalon of the right answers. The number of the essential operations promoting the solution of the tasks was easily defined on the basement of etalon.

Discussion. The analysis of the survey showed that the students of experimental group have a higher level of results determining knowledge assimilation in a comparison with the students of the control group. The results of the experimental survey of efficiency of the offered methodology for strengthening of a communicative orientation of foreign language teaching course by means of ICT showed: the developed methodological system on strengthening of a communicative orientation by means of information and telecommunication technologies (ICT) forms communicative knowledge and abilities of students; the electronic textbook allows students to see the connection of the theory of a course with practice (that is extremely important for students), and also to estimate considerable advantages of the use of information and telecommunication technologies (ICT) in the solution of communicative and professional tasks. During the performance of communicative character tasks, students gain experience of communicative work and planning, which positively influenced on training of future teacher of the informatics. Thus, all data obtained while processing the results of the pedagogical experiment confirmed the reliability of our assumptions of positive influence of the offered methodology of the educational process organization on the improvement of the applied knowledge and skills quality of the students, and increasing their motivation to study foreign language. Application of the acquired knowledge for the solution of practical problems of the communicative character stimulates and activates the cognitive activity of students providing the adequate assimilation of foreign language.

Results. The analysis of results of the experimental work conducted on the basement of the methodological system developed by us confirms the positive dynamics of the potential of communicative language teaching. First of all the indicators of the motivation to study foreign language were increased and the level of understanding of information in English was improved accordingly. The indicators of the basic communicative skills in the course of English study became better. Positive dynamics of ability to communicate was noticed in experimental group. The communicative potential of experimental group was formed in accordance with pedagogical system developed by us. The teaching process in the control group has a traditional format. The positive dynamics of the foreign-language communicative potential is obvious. The analysis of results of experimental work confirmed that the methodological system developed by us promoted the students' interest to study English. The communicative activity of the students was increased considerably. The results of investigation are confirmed with the analysis of different types of control, participation of students in conferences, Olympiads, competitions, quizzes. Thus, the results of the experimental work subjected to the comprehensive qualitative and quantitative analysis testify the hypothesis, and prove the efficiency of pedagogical system intended for the formation of communicative potential of future specialists.

Conclusion. The theoretical and experimental study of a problem of strengthening of a

communicative orientation of foreign language teaching by means of ICT confirmed the hypothesis and allowed to realize the objectives. The basic results of the research: the results of the theoretical analysis showed that in pedagogics and psychology there were few sufficient works in the field of communicative orientation of foreign language teaching by means of information and telecommunication technologies (ICT). The psycho-pedagogical and didactic aspects of knowledge assimilation promoting the development of communicative abilities and professional skills of students are revealed. During the research: scientific and methodological bases of a communicative orientation of foreign language teaching by means of ICT are formulated; the block of problems of the communicative orientation by means of information and telecommunication technologies (ICT) is identified; the system of the practical lessons aimed at the development of communicative skills is presented. The electronic textbook of the communicative orientation for teaching English is created. The experimental survey of the developed methodology showed its efficiency. It was confirmed that our methodology developed interest to study English as a key of intercultural communication, providing its deeper understanding; improved the quality of competence, positively influencing on the process of their formation; promoted the application of competence for the solution of the communicative tasks in various situations of professional activity.

References

1. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. - Алматы, 2010. – 344 с.
2. Crystal D. *English as a global language*. — Cambridge, England: Cambridge University Press, 2003. — p. 255
3. Haddad, Wadi D. (n.d.) *ICTs for Education: A Reference Handbook - Part 2: Analytical Review*. Retrieved from: http://www.knowledgeenterprise.org/pdfs/ICT_Handbook_Part2.pdf p.155
4. McKay, Sandra Lee. *Teaching English as an International Language: Rethinking Goals and Approaches*.— Oxford University Press, 2008.— p. 150.
5. Richards, Jack C, Rogers, Theodore. *Approaches and Methods in Language Teaching: a Description and Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – p. 170
6. Lowther, D. L., Inan, F. A., Strahl, J. D. and Ross, S. M., 2008. *Does technology integration work when key barriers are removed?*. *Educational Media International*, vol. 45, p.196.
7. Thornton, P. & Houser, C. (2005). *Using mobile phones in English education in Japan*, *Journal of Computer Assisted learning*, 21, p. 217
8. Cox M.J. *The effects of Information Technology on Students Motivation*. Final Report. NCET/King's College London. – Coventry/London. 1997. 150 p.
9. Hutchinson, T., A. Waters. *English for Specific Purposes*. — Cambridge. — Cambridge University Pss, 1987. — p. 183.
10. Thorne S., Sykes J., Oskoz A. *Web 2.0, Synthetic Immersive Environments, and Mobile Resources for Language Education // CALICO Journal*. 2008. № 25(3). p. 528

МРНТИ 16.31.61

А.К.Дауткулова¹

¹ Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты
Алматы қ., Қазақстан

ЖОО-ДА ГИДРОНИМДЕРДІ ТАНЫМДЫҚ ТҮРҒЫДА ОҚЫТУ

Аңдатпа

Мақалада гидронимдерді танымдық тұрғыдан оқытудың білікті маман дайындаудағы маңызы айтылған. Қазақ гидронимдеріне қатыстығылыми-теориялық тұжырымдарды негізге ала отырып, ұлттық болмыстағы тіл мен танымныңөзара байланысы жан-жақты қарастырылған.Мақалада гидронимдерді танымдық тұрғыдан қарастырылып, оларды оқытуда негіз болатын теориялық деректер арқылы лексика-семантикалық топтарға бөлініп, этимологиясы ашылды. Мағыналық жүктемесі жағынан ерекшеленетін гидронимдерге талдау жасалынды.

Кілт сөздер: гидроним, лимноним, потамоним, жер-су аттары, антропонимдер, этнонимдер, таным.

А.К.Дауткулова¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан*

ИЗУЧЕНИЕ ГИДРОНИМОВ В ВУЗАХ В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ

Аннотация

В статье подчеркивается важность когнитивного обучения гидронимов в подготовке квалифицированных кадров. На основе научных и теоретических выводов, касающихся казахских гидронимов, была тщательно рассмотрена связь между языком и познанием в национальном контексте. В статье гидронимы были разделены на лексико-семантические группы с использованием теоретических данных, послуживших основой для их изучения.

Ключевые слова: гидроним, топонимика, оним, потамоним, лимноним, антропоним, этноним

А.К.Dautkulova¹

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

THE STUDY OF THE HYDRONYMS IN THE VOGUS IN THE COGNITIVE ASPECT

Abstract

The article emphasizes the importance of cognitive training of hydronyms in the training of qualified personnel. Based on scientific and theoretical findings regarding Kazakh hydronyms, the relationship between language and cognition in a national context was carefully considered. In the article, hydronyms were divided into lexical-semantic groups using theoretical data, which served as the basis for their study.

Keywords: hydronym, land-water names, place names, river, lake, knowledge, value

Кіріспе. Елбасы өзінің Туған жер бағдарламасында «Патриотизмнің ең жақсы үлгісі орта мектепте туған жердің тарихын оқудан көрініс тапса игі. Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар» деген. Осыған орай, жас ұрпаққа шынайы патриоттық білім беретін, туған жерінің тарихынан сыр шертетін жер-су аттарын жан-жақты меңгерген маман дайындауда жоғары оқу орнының үлесі зор. Жер-су аттарының мағынасын, пайда болуы мен қалыптасуын зерттейтін *топонимика* ғылымы басқа ғылым салаларына қарағанда маргиналды, шеткерілеу қарастырылғанымен, поликешенді мәнге ие. Өйткені, топонимикапән ретінде жоғары оқу орындарының филология, тарих, география факультеттерінің оқу жоспарында таңдау компоненті ретінде жүреді және этнография, этнология, әдебиеттану, философия, биология сияқты ғылым салаларымен тығыз байланыста. Қ. Рысберген «Топонимиканы қоғамдық, жаратылыстану

бағыттарының әдіс-тәсілдеріне, деректік-ақпараттық базасына сүйенетін лингвомәдениеттану, лингвогеография, этноботаника, лингвоэтноботаника, лингвоэтнозоология, лингвофольклористика, палеолингвистика, лингвофилософия, психоллингвистика, лингвоэтнопсихология сынды бірнеше ғылым салаларымен байланыстырады» [1, 11].

Бұл байланысты жер-су атауларындағы таңбалық қызметінен басқа, танымдық, ұлттық сипатта оқытудың маңызы зор. Таным тұрғысында, заттың атын емесұлттық мәдениет пен болмысты сипаттайтын елтанымдық бағытта білім берудің өзектілігі ерекше. Адамзат қоршаған ортаны танып-біліп, тіл арқылы өз ойын жеткізген. Ғалымдар тілді адамның ішкі дүниесімен тығыз байланыста қарастырып, адам және тіл аясына сыйғызады. Тіл білімінің қазіргі таңдағы бағыты да - тілді заттың, ұғымның атын білдіруші немесе қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сол ұлттың рухани дүниесінің, дүниетанымының айнасы ретінде зерттеуге бағышталады. Халқымыз табиғатпен тұтастықта өмір сүріп, қоршаған ортаны өз қажеттілігіне сай пайдаланып, саналы түрде тану арқылы ат қойған. Ұшса құстың қанаты талатын кең байтақ еліміздегі елді мекендерді былай қойғанда, тек қана өзен аты 85 мың, ал көл аттары 50 мыңның үстінде екен. Осы атаулар жоғарыда айтылған ғылым салаларымен тығыз байланысты. Әрбір атау тұнып тұрған тарих, тамыры тереңде жатқан философия.

Әдістеме. Қазақстанға қатысты жер-су аттары туралы алғашқы жазба деректі Геродоттың «Әлем картасынан» кездестіреміз (б.э.д. V ғ. ортасы). «Амудария Окс деген атпен, Сырдария Аракс немесе Яксарт деген атпен Каспий теңізіне құяды делінген. Каспий теңізі Геродот сызған картада теңіздің оңтүстік-батысында орналасқан *каспий деген халықтың атымен* аталғаны көрініп тұр. Жалпы алғанда, аумағы үлкен көлдің, ұзын өзендердің бірнеше атауға ие болатын себебі, оның әр тұсын мекендеген халық, әр тұсына келген саяхатшы әр түрлі атай береді. Мәселен, Геродот өзі зерттеген жағына орналасқан халықтың атымен *Каспий теңізі* деп атаса, орта ғасырдағы араб саяхатшылары *Хорасан теңізі*, көне орыс жылнамаларында *Хазар теңізі*, *Дербент теңізі*, *Ақ теңіз*, *Жасыл теңіз*, *Гиркан*, *Гилян*, *Гурген* теңізі т.б. атаулар осындай жолмен сырттан таңылып отырған [2, 37]. Белгілі ғалым П.В.Жило Каспий теңізінің жетпіс атын анықтаған. Б.Бияровтың пайымдауынша, *Каспий* этногидронимінің нақты ғылыми этимологиясы әлі анықталған жоқ. Дегенмен, Каспий этнонимінің *кас/қас* түбірі «теңіздің қасында (жанында) тұратындар» мағынасындағы түркі сөзі болуы мүмкін деген пікірді айтады. Ономаст ғалым Т.Жанұзақ зерттеуінде «атаудың екінші компонентіндегі (сыңарындағы) *пий* сөзі тұңғыс-манжұр тіліне тән: орович тілінде өзен, бұлақ, көл деген мағынада береді. Лингвистикалық тұрғыдан Каспий атауының *кас* сөзі (тайпа аты) және *пий* су, өзен, көл, бұлақ, яғни, «кас тайпасына тән көл» мағынасындағы атауды білдіреді. Көптеген еуропалық және отандық зерттеушілеросы *қас* этнонимін «қазақ» сөзінің төркіні ретінде қарастырады» [3, 147]. Каспий атауының этимологиясы күңгірттелген әрі күрделілігімен ерекшеленеді. Сол сияқты, Қаскелең (өзен, қала) атауының да шығу тарихы, мән-мағынасы жайлы әртүрлі пікір бар. Аңыз бойынша, бір байдың екі өлеңші ақын келіні болған, ешбір айтыста жеңілмеген екен. Екеуін бөліп-жармай, екі ақын келін, «қос келін» аталып жүріп, жердің аты «Қоскелін» болып кеткен екен. Кейіннен орыстар өз тіліне бейімдеп «Қаскелең» десе, одан бертін тіпті, «Қаскелең» деп атап кеттік. Ал, кейбір деректерде Қаскелең қалмақ батырының аты деп берілсе, тағы бірінде «тасқынды су» деген мағынада қолданылған. Қыс – қыстауда, жаз – жайлауда көшпелі өмір сүрген қазақ халқы үшін жер-су аттарының маңызы зор болған. Әр атаудан сол жердің табиғаты мен тыныс тіршілігі, өсімдіктер әлемі мен жан-жануарларынан бөлек, тіпті, ауа райы туралы хабардар болатын. Бұл – қазақ халқының жер бедерін белгілеудегі байқампаздығының белгісі болып табылады. Бұны ғылыми тілде топонимдік ақпарат деп те атайды. Топонимдік ақпараттың мекен-жайлық, әлеуметтік сипаттағы ақпарат, тарихи-деректік

ақпарат сияқты топтары кең таралған. Ғалымдар жер-су аттарындағы ескерту белгілерін айқындайтын *Ошағанды* «малға жайсыз, ошағаны көп», *Бөрілі*, *Жыланды* т.б. мал жайылымына қолайсыз атаулардың мағыналық жүктемесі басқадай болатынын тілге тиек етті.

Нәтижелер және талқылау. Қазіргі қазақ тілінде түсінікті тәрізді көрінетін кейбір жер-су аттарының астарында бірнеше мағыналық топтарды құрайтын басқа мазмұндағы сөздерді анықтауға болады. Мысалы, М.Қашқаридың «Түрік сөздігінде» «Құрт сөзі «бөрі, қасқыр» дегенді білдірген және түркі халықтарының барлығы, тіпті оғыздар да бөріні «құрт» деген. Бұл пікірге сүйенсек, *Құртты Бастау*, *Құрттыкөл*, *Құрттыөзек* «қасқырлы» дегенмен байланысты болады. Сондай-ақ *күрт*(Күрті өзені) сөзі «қайың, тау ағашы» дегенді білдірген [4,65]. Осыдан гидронимдік атаулардың топонимиядағы ең бір ежелгі және лексика-семантикалық жағынан күрделі екендігі көрініп тұр. Мысалы, *Жауқашарсай өзені*(Қарағанды обл., Ұлытау ауданы)жаугершілік заманда шайқаста жеңілген жаулардың қашып, бас сауғалаған сайы атауымен аталып кеткен екен. Сондай-ақ, *Қалмаққырған өзені* аты айтып тұрғандай ұрыста үлкен шығынға ұшырап, жау жеңілісін білдіретін тарихи мәні бар гидроним.Бұл атаулар сонау жоңғар-қалмақ заманынан сақталған көне атаулардың бірі. Осындай тарихи кезенді сипаттайтын гидронимдердің қатарына *Байдалы көлін* (Ақмола обл., Аршалы ауд.) жатқызуға болады. «Байдалы би –Абылай ханның сегіз биінің бірі, хан кеңесінің мүшесі. Билерінің ішіндегі білгір де шешен, ақылды да алғыр биі. Кезінде ел ішінде «Абылай хан батырларының ішіндегі бір жас батырын жасаған қылмысы үшін айыпқа бұйырып, жазаламақ болыпты. Батырды жан-жағынан қоршаған төлеңгіттер үш тағанды ағаш қыспаққа отырғызып, бүрістіріп қояды. Әлгі батыр жігіт сол кезде Байдалы биге жүгінгендей бақырая қарайды. Өйткені ол Байдалы бимен рулас қуандық руынан екен. Қатты намыстанған би жігітке карап.

–Немене бақырайып қарайсың. Ешкі құрлы қауқарың жоқ па, соятын кезде ешкі де бақырады ғой! – деп ашуланыпты. Содан соң, Абылай ханға бұрылып:

- Хан! Сен қалың қазақтың ішінде отырған ат төбеліндей ғана төресің, қалың қазақ қаптап кетсе, қайда барарыңды білмей қаларсың. Халық қаһарына ілінбей, мына батырыңды босат,– деген екен.Байдалы бидің қаһарынан сескенген хан жас батырды босатып жіберіпті» деген халық аңыз бар» [3, 293]. Бұл оқиғаға карап, қазақ қоғамында билердің орны ханнан кем болмағанын аңғарамыз. Халықтың мұң-мұқтажын жоқтаған, хан мен халықтың арасын жалғаған билердің шешіміне хан да, халық та қарсы шықпаған. Міне, жоғарыда айтылғандай, тіл мен тарих егіз ұғым. Қазақ жерінде көлденең көк атты қойған атау жоқ, қайсыбірі тұнып тұрған тарих мен терең танымның жемісі. Жер-су аттарында жоңғар шапқыншылығы сияқты тарихи кезеңмен байланысты қойылған *Байет* (Қарағанды обл., шоқы), *Байсейіт* (Алматы обл., Еңбекшіқазақ ауд.), *Қорам* (Алматы обл., Еңбекшіқазақ ауд.), *Малайсары* батырлардың атымен байланысты елдімекендер бар. «*Байет батыр* жоңғар шапқыншылығында көптеген шайқастарға қатысып, ерлікпен қаза болып, сүйегі жау жерінде қалып қойған. Елге шынашағын ғана алып келіп, ерлігін ұрпаққа өнеге етіп, биік шоқының басына батыр шынашағын көміп, сол жерге күмбез орнатқан. *Байсейіт батыр* да жоңғар басқыншыларына қарсы күресте батырлығымен көзге түскен, ол атақты *Ханкелді*, *Төлек*, *Сатай* батырлармен қалмақтармен соғыста бірге болып, көптеген ұрыстарға қатысқан. *Байсейіт батыр* жайлы ел арасында аңыз әңгімелер көп таралған. Батырдың туған қарындасы Қарашаш Ханкелді батырдың ұлы Түкеге қосылған. Қарашаштан Райымбек батыр туған» [3,291].*Райымбек батыр бұлағы* да жоңғар шапқыншылығымен тығыз байланысты. Аңыз бойынша ұрыста шаршап, суға жарымай, ентелеп қалған жасағын көріп Райымбек батыр найзасын жерге қадап қалғанда бұрқақтап су атқылай жөнелген екен. Райымбек бұлағы әлі күнге дейін бар.Осындай тарихи тұлғалардың бірі – *Қорамбатыр*. Шапырашты тайпасының орымбет руынан

шыққан белгілі батыр. «Ш.Уәлиханов Қорам батыр туралы 1856 жылы жазғанда, Сарымырзаұлы Қорам 25 жастағы жігіт екенін аңғарамыз. Олай болса, Қорам ауылының аты XVIII ғасырда өмір сүрген Қорам батыр есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында қойылған»[3,42].Қазақ даласында жоңғар шапқыншылығындағы тарихи оқиғаға (*Қалмаққырылған, Қалмақасу*) және қалмақ батырларының есімімен байланысты атаулар да көптеп кездеседі. Соның бірі *Боралдай кентін* қалмақ батыры Боралдай есімімен қойылған дейді. «Қалмақ тілінде *боралда* «сусыз, қуаң боз жота, сусыз бос қырқа» деген мағынаны білдіреді. Бұл Боралдай атауының бұрынғы тарихи аты – Көкдөң екен. Осы жерде болған қазақ пен қалмақ қолдарының атақты қан майдан шайқасында қалмақтар Боралдай деген батырларын жекпе-жекке шығарады. Оған қарсы қазақтың жас батыры Қасқары аттанып, жекпе-жекте жеңіске жетеді. Кейіннен Боралдай атанған Көкдөңнің үстінде қалмақтың үш жарым мың қолының өлігі қалыпты. Ол заманда қас жауын жеңіп, оның атақты батырын өлтірген жерге соның атын беру – жауды кеміту, өш алу, әрі жеңіске шаттанудың бір көрінісі болса керек» [3, 295]. Бұл атауларды танымдық тұрғыда оқытудың мақсаты – адамзат қоғамының әр кезеңінде өмір сүрген батырлар мен билердің ерлігін бағалау, туған жерінің әр атауына қызығушылықпен қарап, ізденімпаздыққа баулу болып табылады. Гидронимдерге қатысты жоғарыдағыдай мысалдарды бере отырып, әр атаудың ішкі мазмұнынауңілу арқылы этимологиясын танымдық тұрғыдан қарастырудың маңызы зор.

Ғалымдар гидронимдерді жиырмадан аса лексика-семантикалық топтарға бөліп қарастырады. Қазақстанның тек өзен атауларының өзі мынадай мағыналық топтарға бөлінеді: 1) жан-жануарлардың атынан қойылған өзен аттары; 2) өсімдік атауларына қатысты; 3) белгілі тарихи оқиғаға байланысты қойылған өзен аттары; 4) түр-түске байланысты қойылған өзен аттары; 5) әлем кеңістігіндегі денелерге байланысты қойылған өзен аттары; 6) судың дәміне байланысты қойылған өзен аттары; 7) өзеннің пішіні мен көлеміне байланысты қойылған атаулар; 8) географиялық орналасу ерекшелігіне байланысты қойылған өзен аттары; 9) санға байланысты қойылған өзен аттары; 10) адамның өмір тіршілігіне байланысты қойылған өзен аттары; 11) өзеннің ағысына байланысты атаулар; 12) модельді атаулар; 13) қазба байлыққа байланысты өзен аттары;14) ру-тайпалардың атына қатысты атаулар. Бұл топтастырулар еліміздің табиғи ерекшеліктеріне, қазба байлықтарына, тыныс-тіршілігі мен кәсібіне тығыз байланысты болып келеді. Ал барлық облыстарға тән лексика-семантикалық топтардағы ең көп кездесетіні түске байланысты (Ақсу, Көксу, Қарасу, Қызылқайнар, Бозқұдық, Бозай), санға байланысты(Тоғызбұлақ, Үшқұдық, Жеті қыз, Мыңарал, Қырықбұлақ), халықтық аңыздар (Түйекеткен, Кемпірөлген, Қаракеткен, Райымбек бұлағы), әңгімелер негізіндегі, дині культтық (Бектауата, Атасу, Әулиеқыз, Әулиекөл) топтағы гидронимдерді жатқызамыз. Мұндағы түр-түске байланысты гидронимдерге анықтама бергенде халықтың дүниетанымын ескеру керек. Мысалы, қара сапалық сын есімі арқылы жасалған гидронимдерде *қара*– судың түсін емес, ауыспалы мағынада қолданылып, судың мөлдірлігін (Қарасу), тереңдігін (Қарайірім, Қаратерен), бір нәрсенің молдығын, кең көлемін (Қарасаз, Қарақұм, Қарақамыс) білдіреді. Сонымен бірге кірме сыншалары да жоқ емес. Мәселен, «Қарамұра, Қарамұрын гидронимдері моңғол тіліндегі мөрөн «өзен» сөзінен жасалған»[2, 177]. *Қара* сапалық сын есімі өзен, көлдердің жағалауындағы өсімдіктерге де байланысты болса, тағы бір қыры сол жердің көне, ескі мағынасында жұмсалады. Осы тұста әр атаудың атын емес, затын оқытудың маңызы зор. Бір ғана қара сапалық сын есіміне қатысты гидронимдердің саны жетпіс жетіден асады. Сол сияқты, ақ сапалық сын есімі арқылы жасалған гидронимдер де заттың түсін ғана білдіріп қоймай, көп жағдайда судың ағысын білдіреді. *Ақ* дегеніміз қараның антонимі болғандықтан, олардың мағынасы бір өлшемде грамматикалық, семантикалық сипатқа ие.

Күлтегін жазба ескерткіштерінде көк түске қатысты гидронимдер көп кездеседі. Бұл мысалдардағы ақ, қара, көк түстерді сапалық сын есім, түсті білдіретін белгі ретінде емес, халықтың дүниетанымы негізінде оқыту арқылы жас ұрпақтың туған жеріндегі әр атауға деген қызығушылығын қалыптастыруға болады. Гидронимдерді жасауға соматикалық атаулардың (*Басбұлақ, Мұрынсу, Құлақтыкөл, Кіндіккөл*) белсенді түрде қатысатындығы туралы зерттеулер өте көп. Адамның төбесінен табанына дейінгі атаулар географиялық ортаға бағдарланады. Кіндіккөл гидронимі «ортасында бетіне шығып тұрған тасы, не аралы бар көл» мәнін береді.

Аталған тілдік деректерді ақпарат көзі ғана емес, адам танымын арттыру құралы ретінде оқытудың маңызы зор. Осы орайда қазақ топонимдерін, оның ішінде гидронимдерді жоғары оқу орындарында оқыту әдістемесіне арналған зерттеулердің жоқтығын ескерсек, гидронимдердің лексика-семантикалық топтарының әрқайсысын таңбалық-этимологиялық, этнолингвистикалық, лингвокогнитивтік, лингвомәдениеттану, ономастиологиялық сипатта оқыту әдістемесін қалыптастырудың өзектілігі зор.

Қорытынды. *Гидронимдер – гасырлар бойы жасалған ұжымдық ой-сананың жемісі.*

Қазақ халқының ұлттық дүниетанымының, рухани болмысының, құндылықтар жүйесінің ажырамас құрамдас бөлігі, тарихи жәдігері, мәдени мұрасы болып табылады.

Атадан балаға мирас болып қалған, гасырлар бойы өз құндылығын жоймаған жер-су аттарында әлі де болса айтылмаған сыр, шешілмеген жұмбақ бар. Қазақтың кең даласындағы тасты қозғасаң – талай тарихтың куәсі болуға болады. Сондықтан жер-су аттарына бей-жай қарамай, теориялық тұрғыда зерттелген тұжырымдарды танымдық бағытта оқыту арқылы жас ұрпақтың туған жеріне деген қызығушылығы мен ізденімпаздығын арттыруға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Рысберген Қ.Қ. *Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2011 – 328 б.
2. Бияров Б. *Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография.* – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012 – 460 б.
3. Жанұзақ Т. *Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық).* – Алматы: Өнер, 2011 – 496б
4. Каймулдинова К. *Қазақ топонимдерінің этноэкологиялық негіздері (оқу құралы).* – Алматы: Ғылым баспа орталығы, 2001- 92 б.
5. Тілеубердиев Б. *Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері.* - Алматы: Арыс, 2007 – 280 б.

МРНТИ 16.01.45

Ш.К. Жаркынбекова¹, К.Б.Уразаева¹, Ж.К.Азкенова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

г.Нур-Султан, Казахстан

РАССКАЗ А. ЧЕХОВА «СМЕРТЬ ЧИНОВНИКА». ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РКИ

(Статья написана в рамках проекта «Формирование профессиональной мультилингвальной личности нового типа в условиях полиязычного образования РК»)

Аннотация

Статья посвящена практическим задачам обучения русского языка как иностранного на материале рассказа А. Чехова «Смерть чиновника». Актуальность статьи обусловлена подтекстом Чехова, активизацией познавательной деятельности студента. Целью статьи является выработка рекомендаций, способствующих эффективному обучению РКИ (русского языка как иностранного) с точки зрения функций дискурса – интродуктивной, ориентировочной, информативной, иллюстрационной. В статье анализируются понятия метасмысла и метанаблюдателя, показано применение стратегий смыслового чтения для понимания и анализа юмора Чехова, перлокутивного воздействия на читателя. Методика обучения РКИ демонстрируется путем применения методов мыслить посредством литературы и расширения интерпретации. Приведены примеры использования методов американской методики, таких как Words to know, Situational irony, Points of Comparison, Physical humor, Connect to Your Life, Context Clues, Guided Discovery, Action research, когнитивных подмоноктов и других. Знание и использование преподавателем вуза требований к коммуникативным компетенциям студента связано со сценарием проектирования учебных ситуаций, обеспечивающих мотивацию обучающихся к изучению РКИ. Применение данных методов показано с точки зрения развития когнитивной, поведенческой, языковой активности обучающихся.

Ключевые слова: Чехов, «Смерть чиновника», метасмысл, метанаблюдатель, РКИ, методическая лингвоконцептология, коммуникативная и речевая личность, дискурс, когнитивные подмонокты, американская дидактика.

*Ш.К. Жаркынбекова¹, К.Б. Уразаева¹, Ж.К. Азкенова¹
¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

А. ЧЕХОВТЫҢ «ЧИНОВНИКТИҢ АЖАЛЫ» ӘНГІМЕСІ. ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа

Мақала А.Чеховтың «Чиновниктің ажалы» әңгімесі негізінде орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың практикалық міндеттеріне арналған. Мақаланың өзектілігі Чеховтың субтекстіне, оқушының танымдық белсенділігіне байланысты. Мақаланың мақсаты - кіріспе, индикативті, ақпараттық, иллюстрациялық - дискурстық функциялар тұрғысынан орыс тілін шет тілі ретінде тиімді оқытуға ықпал ететін ұсыныстарды әзірлеу. Мақалада метамағына және метабақылаушы ұғымдары талданып, Чеховтың әзіл-оспақ және оқырманға перлокутивті әсерін түсіну және талдау үшін семантикалық оқу стратегиясының қолданылуы көрсетілген. Американдық әдістерді қолдану мысалдары, Words to know, Situational irony, Points of Comparison, Physical humor, Connect to Your Life, Context Clues, Guided Discovery, Action research, танымдық кезеңдер және т.б. көрсетілген. Студенттердің білім беру жағдайларын жобалау сценарийімен байланысты студенттердің құзіреттіліктері студенттерге орыс тілін шет тілі ретінде оқуға ынталандыруды қамтамасыз етеді. Бұл әдістерін қолдану оқушылардың танымдық, мінез-құлық және тілдік белсенділіктерін дамыту тұрғысынан қарастырылған.

Кілт сөздер: Чехов, «Чиновниктің ажалы», метамағына, метабақылаушы, орыс тілін шетел тіліндей, әдестемелік лингвоконцептология, коммуникативті және сөйлеу тұлғасы, дискурс, танымдық кезеңдер, американдық дидактикасы.

Sh.K. Zharkynbekova¹, K.B. Urazayeva¹, Zh.K. Azkenova¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University

Nur-Sultan, Kazakhstan

THE STORY BY A. CHEKHOV “THE DEATH OF A GOVERNMENT CLERK”. LITERATURE AND METHODS OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The article is devoted to the practical tasks of teaching Russian as a foreign language based on the material of A. Chekhov's story “The Death of an Government Clerk”. The relevance of the article is due to Chekhov's subtext, the activation of the student's cognitive activity. The aim of the article is to develop recommendations that contribute to the effective teaching of Russian as a foreign language in terms of discourse functions - introductory, indicative, informative, illustrative. The article analyzes the concepts of metasense and metaobserver and shows the use of semantic reading strategies for understanding and analyzing Chekhov's humor, perlocative influence on the reader. This teaching methodology is demonstrated by applying cognitive methods to think through literature and expanding interpretation. Examples of the use of American methods, such as Words to know, Situational irony, Points of Comparison, Physical humor, Connect to Your Life, Context Clues, Guided Discovery, Action research, stages, etc. are given. Knowledge and use by the university teacher of the requirements for communicative student competencies associated with the design scenario of educational situations that provide students with motivation to study Russian as a foreign language. These methods are shown in terms of the development of cognitive, behavioral, and linguistic activity of students.

Key words: Chekhov, “The Death of an Official”, metasense, metaobserver, Russian as a foreign, methodological linvoconceptology, communicative and speech personality, discourse, cognitive stage, American didactics.

Введение. Одна из актуальных тенденций в дидактике высшей школы связана с практическими задачами обучения литературе и языку. Задача усложняется, когда речь идет об обучении иностранному языку, неродному языку и литературе на изучаемом языке. Интересным объектом изучения является рассказы А. Чехова, на двойную событийность которых обратил внимание исследователь [176 273]. Например, рассказ «Смерть чиновника» на уровне фабулы – анекдот, житейская история, случай. Обратим внимание на авторский подзаголовок к рассказу «Случай», оставляющий простор для жанровой трактовки. Вместе с тем финал рассказа и приемы сюжетного разрешения позволяют судить о мастерстве писателя, юмористическом и драматическом, в воссоздании истории «маленького человека». С одной стороны, очевидна экзистенциальная проблематика, с другой – это пародийный текст. Двойная трактовка смерти – как исключительного события и «случая» выявляет скрытый смысл житейской истории и этимология фамилии героя оборачивается библейской аллюзией на любого человека, подобно червю, из земли вышедшего и там обретающего покой. Не снискавший прощения в этой жизни, чиновник, экзекутор Червяков ушел из жизни, не обретя покоя.

Сложность изучения рассказа обусловлена не только скрытыми в тексте Чехова «ловушками», еще в советское время охарактеризованными Г. Бердниковым в терминах подтекста [2, 29]. Лингвистика глубинных структур ввела в науку понятия *метасмысла* и *метанаблюдателя* [3., 60]. Понятие *метасмысла* связано со следами мыслительной деятельности, которые обнаруживаются в том, что не выражено словами, а подразумевается. Другими словами, имеются в виду когнитивные действия, участвующие в процессах передачи мыслей средствами языка. Для развития когнитивной и поведенческой активности студента, развития его языковой и коммуникативной

активности, активизации внутренних механизмов процесса обучения, а именно механизмов понимания важно применение преподавателем русского как иностранного (РКИ) результатов не только лингвистики, но литературоведения.

В теории и методике РКИ широко применяется арсенал методов и приемов: *inquiry learning* (проблемно-поисковое обучение, исследовательское учение); *problem-based learning* (PBL) (метод проблемного обучения / проблемно-ориентированное обучение); *project-based learning* (метод проектного обучения); *case study* (кейс-технологии, метод кейсов, метод анализа ситуаций); *self-directed learning* (самоуправляемое обучение); *self-organized learning* (саморганизуемое обучение); *flipped learning* («перевернутое» обучение); *active learning* (активное обучение). В целях активизации познавательной деятельности и навыков интерпретации и анализа литературы на неродном языке особое место занимают методы коммуникативной дидактики – Guided Discovery (управляемых открытий), Action research (решение практической задачи). Включение эвристики, предполагающее алгоритмы анализа текстов, в обучение делает эффективной задачу обучения иностранному языку посредством использования полученных знаний в практических целях.

В американской школьной дидактике широко применяется метод, известный как метод *мыслить посредством литературы* (Thinking through the literature) (примечание 1). В этом помогает дидактический прием *расширение интерпретации* (Extend Interpretations). Применение этих методических стратегий отражают учебники в части обучения русской литературе – рассказу «Задача» и пьесе «Предложение» А. Чехова, дидактической прозе Л. Толстого (рассказам «Дед и внучек», «Много ли человеку земли нужно»), поэзии А. Ахматовой, рассказу А. Солженицына (4), (5), (6).

Для американской дидактики популярным является обращение к методу когнитивных подмостков, обеспечивающих активизацию у учащихся процессов понимания, мышления, речевой деятельности, понимания национального риторического идеала в культуре другого народа. Решение вопросов формирования лингвориторической компетенции учащегося посредством активных методов обучения, достижение понимания, выработка отмеченных навыков мышления актуализирует роль когнитивных подмостков. Как замечают ученые: «Scaffolding is a commonly used construct which can be traced back to sociocultural theory. Generally speaking, it refers to various kinds of support learners receive from the teachers, peers, materials, and the learning context to acquire and expand their knowledge and abilities» (Подмости – это часто используемая конструкция, которая восходит к социокультурной теории. Это относится к различным видам поддержки, которую ученики получают от учителей, одноклассников, учебных материалов для приобретения и углубления своих знаний и способностей») [4., 154]. Авторы статьи на основе сопоставления опыта учителей, дифференцируют когнитивные (19) и метакогнитивные (10), а также лингвистические (9), социальные (8), культурные (2) и психологические (4) подмости (Parviz Birjandi, 2014, с. 161-162). Новую трактовку термина «когнитивно-речевое самообучение» ученые трактуют как «способность к самообучению и овладению речевыми навыками в соответствии с правилами целевого языка. Его практическим показателем является уровень развития определенных речевых актов» [5., 321].

Прогнозирование возможного развития действий как метод точного понимания изучаемого текста и точной трансляции авторской точки зрения активизирует критическое мышление учащихся. В этих целях методистами широко применяется проектирование сценария по модели вопросов и допущений: «Что, если? Предположим, ... Что думаешь ...». Так происходит выход когнитивных подмостков на уровень метакогнитивных.

Актуальными для обучения РКИ являются приемы и результаты методической лингвоконцептологии, в частности, школы петербургского профессора Н.Л. Мишатиной,

известной как методология концептного анализа текста. Это также современные работы, посвященные языковой личности как коммуникативной и речевой личности (Чувакин, 2001), (Чувакин, 2004), (Колесникова, 2007), (Сковородников, 2008), и др.

Труды в области риторического анализа, к примеру, красноярской (А. Сковородников) и (Г. Копнина), алтайской (А. Чувакин), орловской (Л. Колесникова) научных школ и механизма аргументации как проявления риторической стратегии (А.Колмогорова) (Колмогорова, 2009) способствуют реализации междисциплинарного подхода для изучения и понимания коммуникативной природы художественного текста, использования преподавателем в процессе обучения РКИ. Еще В. Гумбольдт писал: "... впервые разгадал сущность речевой деятельности как взаимообусловленной корреляции двух дополняющих друг друга процессов, из которых один распадается на фазы формирования речи-мысли и ее звуковой зашифровки, а другой – противоположный по своей направленности процесс, состоит из дешифровки и последующего воссоздания мысли в опоре на знания языка и свой личный опыт" (Цитировано по: Колесникова, 2007, с. 85). Таким образом, была предвосхищена идея сочетания рецептивной и продуктивной деятельности, рефлексии как основа современных стратегий изучения языка и развития мышления при помощи литературы, смысловых стратегий чтения.

Применение результатов психологии обусловило широкое применение в практике обучения РКИ эмпатии, ее видов – когнитивной, предикативной, рефлексивной, эмоциональной, оценочной, поведенческой [б., 109] в формировании речевой деятельности обучающихся. Такой подход признан эффективным с точки зрения развития эффективных умений и навыков коммуникации, воспитания у учащихся сопереживания и сочувствия как показателей когнитивных умений и навыков (Юсупов, 1996), а также формирования у обучающихся социальной активности и мотивации к изучению иностранного языка и литературы.

Методика. Постановка проблемы. Актуальность при изучении рассказа А. Чехова «Смерть чиновника» представляют рекомендации, составленные на основе синтеза приведенных в лингвистике и дидактике направлений. Они направлены на эффективное обучение РКИ с точки зрения функций дискурса. Это *интродуктивная* функция дискурса, которая определяет задания, связанные со снятием лингвистических сложностей и **Words to know** (лексическим контекстом, или словами для знания). Интродуктивная функция с социо-культурной точки зрения и лингвоконцептологии предполагает задания для студента, направленные на самостоятельное изучение по открытым источникам фактов неоднократного включения Чеховым в свои произведения оперы «Корневилльские колокола». Так, известно, что упоминание оперы «Корневилльские колокола» ([фр. Les Cloches de Corneville](#)) французского композитора [Робера Планкета](#) на либретто [Луи-Франсуа Клервилля](#) и Шарля Габе по пьесе «Вилларские колокола» Э. Майяра коснулось произведений Чехова «Контракт 1884 года с человечеством», «Фантастический театр Лентовского», «Осколки московской жизни», «Мой Домострой», «[Три года](#)», а также «Землетрясения» [А. В. Амфитеатрова](#) и романа «[Целомудрие](#)» [Н.А. Крашенинникова](#). В контексте комплексного анализа текста данный факт усиливает аргумент в пользу пересмотра традиционной трактовки термина «маленький человек». Преодолению идеологического содержания термина, восходящего к советскому периоду науки, посвящена работа Жучковой [7., 53].

Ориентировочная функция дискурса основана на изучении концептов русской истории, культуры, помогающие понять социокультурный контекст изучаемого произведения. Например, это «Петровская табель о рангах», социально-общественная атмосфера безвременья 80-х гг. XIX в., проливающая свет на страх Червякова и его настойчивость в желании, переходящим для робкого человека в решимость добиться прощения.

Информативная функция дискурса объясняет сюжет переодевания Червякова перед последним визитом к генералу Брижжалову. Православно-аксиологический смысл обряда приготовления к смерти, поминально-ритуальные приготовления, бессознательно совершаемые Червяковым, являются важным компонентом сюжетной логики, выявляющей природу двоякой событийности текста.

Иллюстрационная функция дискурса заключается в анализе речевой /неречевой манипуляции героя как источника метасмысла, также определяющей двоякую событийность текста.

Обсуждение. К лексической работе, включающей в себя толкование значения смысла и приемы семантизации, в связи с лингвоконцептологией, можно отнести работу со следующими словами, приобретающими в чеховском дискурсе статус концепта. Проведение словарной работы и значение контекстуального метода приобретают особое значение для стратегии смыслового чтения.

Экзекютор. При изучении русского языка как иностранного толкование значения (осуществление приговора, исполнение наказания, контроль за исполнением) ведет к формированию в сознании обучающегося цепи смыслов, ставших причиной смерти чиновника. Активизация воображения студента, изучающего русский язык, может вести его в направлении представления о литературном герое как любителе искусства.

«Старичок». Для студента проясняется стилистическая, речевая экспрессия разговорного, интимного употребления языковой единицы.

Словоер. Для понимания иронии Чехова-метанаблюдателя важны ремарки и реплики. Так, в предложении: “Что-с? – спросил шёпотом Червяков, млея от ужаса” (примечание 2) (с. 166) «млея» обнаруживает непривычную коннотацию. При обучении русскому языку как иностранному языку синтез денотации и коннотации становится приемом выявления границ между прямым значением и метасмыслом (Шляхов, 2014, с. 53-60). Вместе с тем, обращая внимание изучающего русский язык на появление этикетной дистанции в обращении, формулы, типичные для этикета XIX века: *ваше -ство*, сокращенное от «ваше сиятельство», или другой пример так называемого словоера (примечание 3), как *брызнул-с, чихнул-с, что-с?*, являющиеся проявлением почтения, преподаватель не только расширяет словарь студента. Двойная роль словоера создает двойной контекст трансляции чиновником и восприятия генералом: с одной стороны, окончание *-с* в выражениях Червякова – это демонстрация самоуничижения, подчинения. С другой стороны, Брижжаловым такая этикетная форма воспринимается как издевка над ним. Отсюда его *плаксивое лицо*, нарастание гнева: “*гаркнул* вдруг *посиневший* и *затрясшийся* генерал” (с. 166) и его бешенство: “Пошел вон!!” (с. 166).

Юмор Чехова и перлокутивное воздействие на читателя составляют особый предмет исследования. Так, исследованное современными учеными понятие языковой игры, игрового переключения привело к выводам, которые могут быть использованы при изучении рассказа Чехова. Авторы «Русской разговорной речи» указывают на не/способность конкретного человека общаться в шуточной тональности [8., 96]. Ученые указывают на индивидуальную «способность к порождению нетривиальных высказываний, переосмысливающих традиционные имплицативные зависимости» (Колесникова, 2007, с. 100). Аспект юмористичности / буквальности, характеризующей «легкость перехода в возможный мир», выделил С.А. Сухих [9., 100].

Юмористическое высказывание имеет в качестве перлокутивного эффекта смех, улыбку слушателей. Признавая наличие «эффекта смеха», “мы предполагаем, однако, что базовым, первичным эффектом игры (не всегда эксплицированном в смехе) и ее движущей силой является чувство удовольствия от игры, психологическое взаимонасыщение от игрового энергообмена и своеобразное эстетическое чувство от совместно создаваемого образа («чувство творца»)» (Колесникова, 2007, с. 100).

Сущностным признаком любой игры Л.Н. Колесникова определяет переход и деятельность в «другом», возможном мире ради удовольствия. Это свойство относят к типу кооперативной языковой личности, детерминирующей ее участие в речевой игре, называют способностью к игровому переключению. В этом свете выявляется истинная причина драмы Червякова как индивидуальная неспособность принять ситуацию. С другой стороны, для точного понимания авторской точки зрения на воссозданную им историю и оценку смерти в бытовом рекурсивном значении «помер», преподавателю поможет использование метода **Situational irony** (ситуационная ирония). Так, следующий пример, при сочетании метода **Situational irony** и обнаружения метанаблюдателя показывает роль авторских ремарок и реплик. Червяков чихнул и обрызгал сидящего впереди старичка. Автор-метанаблюдатель с его мнимо серьезным рассуждением: “Но вдруг... В рассказах часто встречается это “но вдруг”. Авторы правы: жизнь так полна внезапностей!” (с. 164) и откровенно-саркастическим обобщением: “Чихать никому и нигде не возбраняется. Чихают и мужики, и полицеймейстеры, и иногда даже и тайные советники. Все чихают” – находит необходимой дешифровку *метасмысла*. Метод **Points of Comparison**, сравнительный и иллюстративный одновременно, поможет увидеть целостность чеховского образа и убедиться в мастерстве Чехова как метанаблюдателя.

Обнаружение метасмысла делает возможным внимание к физиологическому жесту: “В животе у Червякова что-то *оторвалось*. *Ничего не видя, ничего не слыша*, он *попятился* к двери, вышел на улицу и *поплелся*” (с. 166). Метод, известный как **Physical humor** (физиологический юмор), дополняет представление о юморе Чехова.

Рецептивная деятельность учащегося достигается через активизацию эмпатии путем моделированием учебных ситуаций. Способ помочь учащимся установить **связь с жизнью (Connect to Your Life)** при помощи стратегии **расширение интерпретации** показывает, что для точной трансляции чужой мысли важны навыки цитирования.

Для написания сравнительно-контрастного эссе студентами важен отбор преподавателем когнитивных и метакогнитивных подмонок, а также применение методов, помогающих выработать навыки общения. Это **strategies in actio** (стратегия в действии), **plan your writin** (планирование письма), **Points of Comparison** (таблица точек сравнения), **reading strategy** (стратегия чтения).

Основой формирования когнитивных подмонок как приема получения помощи студентом от товарищей по группе является **Words to know** (лексический контекст, слова для знания), включающий языковые единицы. Это подмонок для создания **Building Vocabulary** (словаря) в целях углубленного изучения контекстных подсказок. Для обеспечения продуктивной деятельности и смены рецептивной деятельности важен прием **Points of Comparison** (точки сравнения).

*В современной практике обучения РКИ, в условиях практического овладения языком методисты ставят вопрос об обучении всем видам речевой деятельности. Среди них особое место имеет обучение говорению. Здесь метод мозгового штурма, показывающий владение учащимися дискурсными техниками аргументации, актуализирует роль когнитивных подмонок, в разряд которых попадают **Context Clues (контекстные подсказки)**. Например, задание типа: «Напишите слово, которое лучше всего заполнит пробел в предложенных предложениях» (далее следуют примеры предложений, например, как бы сложилась судьба Червякова, если генерал Брижзалов простил бы его?). Здесь очевидно преимущество применения понятия, выработанного немецкой рецептивной эстетикой – понятие **смысловые пробелы (Изер, URL)**, известное еще как «свободные позиции». В методическом плане это установка на активизацию рецептивного восприятия студента. Используется как прием осознанной переработки информации посредством активного мышления.*

Заключение. Постоянная адаптация преподавателя к возрастающим требованиям к коммуникативным компетенциям студента требует навыков организации преподавателем перцептивного поля студента, умение проектировать учебные ситуации, стимулирующие мотивацию обучающихся к изучению РКИ.

Традиционное дедуктивное обучение в сочетании с индуктивным способствует закреплению готового знания и создает вариативность при проектировании преподавателем занятия и комбинации заданий разной степени сложности и с учетом реальной индивидуальной и дифференцированной подготовки студентов. Отсюда важность сочетания директивных (эксплицитных) методов обучения с методом управляемых открытий, что способствует сочетанию когнитивной и поведенческой активности учащихся. Соответственно, компетентное применение преподавателем метода «педагогического вмешательства», с целью добиваться обратной связи и саморегуляции студентом навыков, демонстрирует преимущества проблемно-ориентированного обучения.

Список использованной литературы

1. Тюпа В.И. Дискурсивный анализ // Анализ художественного текста. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – С. 273-299.
2. Бердников Г.П. Чехов // История всемирной литературы: В 8 томах / АН СССР. Т. 8. – М.: Наука, 1994. – С. 29-42.
3. Шляхов В.И. (2014) Глубинные структуры текста. // Русский язык за рубежом. – 2014. – № 4. – С. 53-60.
4. *Literature (Grade 9). Student textbook/ Arthur N. Applebee [et al.]. – McDougal Littell, 2008. –1185 p.*
5. *Literature (Grade 10). Student textbook / Arthur N. Applebee [et al.]. – McDougal Littell, 2008. 1209 p.*
6. *World Literature. Student textbook / Arthur N. Applebee [et al.]. – McDougal Littell, 2008. – 1379 p.*
7. Parviz Birjandi, Sepideh Jazebi (2014). *A comparartive analysis of teachers' scaffolding practices. International Journal of Language and Linguistics. Vol. 2, No. 3, pp. 154-164. Doi: 10.11648/j.ijll.20140203.14.*
8. Andrianova N.S., Nizamieva L.R., Nazarova G.I., Ostroumova O.F. (2017) *The development of students' cognitive self-study while teaching reading in FL training / N.S. Andrianova, L.R. Nizamieva, G.I. Nazarova, O.F. Ostroumova, C. Leblanc // Journal of History Culture and Art Research. – Vol.6, No.5. – November, 2017, pp. 321-326. ISSN: 2147-0626.*
9. Сковородников А.П. Об элитарном типе речевой культуры // Теоретические и прикладные аспекты современной филологии: материалы XIII всероссийских филологических чтений им. проф. Р.Т. Гриб (1928–1995) / науч. ред. Б.Я. Шарифуллин; Сибирский федеральный университет. Вып. 8. – Красноярск, 2008. – С. 209-214.
10. Чувакин А.А. Человек – коммуникация – текст. Вып. 6. – Барнаул: изд-во АлтГУ, 2004. – С. 44-56.
11. Чувакин А.А. Риторика диалога: проблемы исследования и освоения в школе и вузе. Тез. докл. на Всеросс. сессии – научно-метод. конфер. Пермь, 3-5 декабря 2001 г. // Под ред. Минеевой С.А. – Пермь: ЗУУНЦ, 2001. – С. 40-41.
12. Колесникова Л.Н. Риторическая личность преподавателя-филолога в контексте профессиональной культуры. Монография. Научное издание. Том 1. – Орел: Орловский государственный университет, 2007. – 472 с.
13. Колмогорова А.В. Аргументация в речевой повседневности. – М.: Наука, 2009. – 152 с.
14. Кузьмина В.П. Теоретический аспект исследования эмпатии как актуальная проблема современной психологии. // Вестник Вятского государственного университета. – 2007. – № 17. – С. 107-112.

15. Юсупов И.М. Психология эмпатии. – СПб.: Изд-во М. Филиппова, 1896. – 421 с.
16. Жучкова А.В. Внешний локус контроля как субстанциональное свойство «маленького человека» в русской литературе XIX века. // Филология и человек. Издательство Алтайского университета. – 2016. – № 1. – С. 51-62.
17. Чехов А.П. Смерть чиновника // Чехов А.П. Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. Соч.: В 18 т. / АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького. – М.: ИМЛИ, 1974–1982. Т. 2. [Рассказы. Юморески], 1883-1884. – М.: ИМЛИ, 1975. – С. 164-166.
18. Изер В. К антропологии художественной литературы. [Электрон. ресурс]: <http://www.polit.ru/research/2009/02/27/izer.html> (дата обращения: 14.08.2019).

Примечания:

1. Здесь и далее термины американской дидактики средней школы приведены по указанным в списке литературы учебникам.
2. Рассказ цитируется по изданию: Чехов А.П. Смерть чиновника // Чехов А.П. Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. Соч.: В 18 т. / АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького. М., 1974–1982. Т. 2. [Рассказы. Юморески], 1883–1884. М., 1975. С. 164–166. В круглых скобках указана цитируемая страница.
3. Частицу «с» раньше писали с твердым знаком, например, да-сь. «Ъ» в азбуке также, как и любая другая буква, имел свое наименование. Его называли «ер». Так и образовался термин «словоер». С – это сокращение.

МРНТИ 16.01.07

Г.А.Кажигалиева¹, Ш.А.Тажигаева¹

*¹Казахский национальный женский педагогический университет,
Г.Алматы, Казахстан*

**О ЛИНГВОКОГНИТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ И МЕТОДАХ
ВОЗДЕЙСТВИЯ НА МОДЕРНИЗАЦИЮ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ
В КАЗАХСТАНСКИХ РУССКОЯЗЫЧНЫХ СМИ**

Аннотация

В статье рассматриваются лингвокогнитивные возможности русскоязычных СМИ Казахстана в аспекте их воздействия на общественное сознание и его модернизацию. Определяется, что фундаментом лингвокогнитивных технологий воздействия является позиционирование в СМИ идеологических концептов, их аксиологическая направленность и лингвокультурная специфика, ориентированность на национальное самосознание. В статье представлен анализ конкретных методов убеждения вербального характера, ориентированных на внедрение в общественное сознание новых идеологических концептов. Описаны побуждающие доводы, объясняющие доводы, подкрепление довода примерами, “ссылка на время”, использование оценочных и образных аргументов, а также заголовок-утверждение. Подобные методы опираются на популярные термины или понятия, содержат отсылку к мировым тенденциям и опыту, к исторической науке. Манипулятивный эффект достигается также в результате использования экспрессивных средств: синтаксического параллелизма и лексического повтора. Воздействие СМИ на общественное сознание, таким образом, достигается посредством внедрения в сознание новых идеологических лингвокультурных концептов и применения различных лингвокогнитивных методов убеждения и лингвостилистических средств.

Ключевые слова. Идеологические концепты, общественное сознание, СМИ, лингвокогнитивный потенциал воздействия, аксиологическая значимость, модернизация, методы убеждения.

Г.А.Кажигалиева¹, Ш.А.Тажибаяева¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ОРЫСТІЛДІ БАҚ-ТАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУҒА ӘСЕР ЕТУДІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы орыс тілді БАҚ-тың әлеуметтік құрылымға және оның жаңғыруына тигізетін әсері тұрғысынан лингвокогнитивтік мүмкіндіктері қарастырылған. Ықпал етудің лингвокогнитивтік технологияларының негізі идеологиялық тұжырымдамаларды БАҚ-та ұстанымдау, олардың аксиологиялық бағыты мен лингвомәдени ерекшелігі, ұлттық сана-сезімге бағдарлануы болып табылатыны анықталады. Мақалада қоғамдық санаға жаңа идеологиялық концепцияларды енгізуге бағытталған ауызша сипаттағы сендірудің нақты әдістеріне талдау жасалған. Ынталандыратын дәлелдер, дәлелдерді мысалдармен бекіту, "уақытқа сілтеме", бағалау және бейнелі дәлелдерді пайдалану, сондай – ақ тақырып-мақұлдау сипатталған. Мұндай әдістер танымал терминдерге немесе ұғымдарға сүйеніп, әлемдік тенденциялар мен тәжірибеге, тарих ғылымына сілтемені қамтиды. Манипулятивтік әсер экспрессивтік құралдарды, яғни синтаксистік параллелизм және лексикалық қайталауды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, БАҚ-тың қоғамдық санаға ықпал етуі жаңа идеологиялық лингвомәдени тұжырымдамаларды санаға енгізу арқылы және әртүрлі лингвокогнитивтік сендіру әдістері мен лингвостилистикалық құралдарды қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Кілт сөздер. Идеологиялық тұжырымдамалар, қоғамдық сана, БАҚ, ықпал етудің лингвокогнитивтік әлеуеті, аксиологиялық маңыздылық, жаңғыру, сендіру әдістері.

G.Kazhigalieva¹, Sh.Tazhibayeva¹

Kazakh national Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

ON LINGUISTIC-COGNITIVE TECHNOLOGIES AND METHODS OF INFLUENCING THE MODERNIZATION OF PUBLIC CONSCIOUSNESS IN KAZAKHSTANI RUSSIAN-LANGUAGE MEDIA

Abstract

The article examines the linguistic-cognitive capabilities of the Russian-language media in Kazakhstan in terms of their impact on public consciousness and its modernization. It is determined that the foundation of linguistic-cognitive impact technologies is the positioning of ideological concepts in the media, their axiological orientation and linguistic and cultural specificity, focus on national identity. The article presents an analysis of specific methods of persuasion of a verbal nature, focused on the introduction of new ideological concepts into the public consciousness. Encouraging arguments are described that explain the arguments, supporting the argument with examples, "reference to time", the use of evaluative and figurative arguments, as well as a heading-statement. Such methods are based on popular terms or concepts, contain a reference to global trends and experience, to historical science. The manipulative effect is also achieved through the use of expressive means: syntactic parallelism and lexical

repetition. The impact of the media on public consciousness is thus achieved through the introduction of new ideological linguistic and cultural concepts into the consciousness and the use of various linguo-cognitive methods of persuasion and linguo-stylistic means.

Keywords. Ideological concepts, public consciousness, media, linguo-cognitive impact potential, axiological significance, modernization, methods of persuasion.

Введение. Как известно, картина мира рассматривается как “исходный глобальный образ мира, лежащий в основе мировидения человека, репрезентирующий сущностные свойства мира в понимании ее носителей и являющийся результатом всей духовной активности человека” [1., 88]. Это своеобразная система концептов, отражающих видение и понимание человеком действительности – особый концептуальный “раскрой”, на основе которой человек эту действительность мыслит [2., 202].

Соответственно, лингвокогнитивные технологии представляют собой синтез ментальных структур категоризации и концептуализации, отраженных в языке при помощи различных лингвостилистических средств.

Современные лингвокогнитивные технологии позволяют не только репрезентировать ментальные структуры человека, проявляющиеся на языковом уровне в виде оценки, категоризации, анализа происходящего [3], то есть объективировать определенные локальные фрагменты языковой картины мира, но и моделировать их.

Выделяются четыре типа когнитивных моделей: пропозициональные, схематические модели образов, метафорические и метонимические (G.Lakoff, 1987).

Пропозициональные модели, по мнению Дж.Лакоффа, выделяют элементы, характеризуют их и определяют связи между ними. Примером пропозициональной модели может служить простая пропозиция, которая состоит из элементов (аргументов) и базового предиката, связывающего эти аргументы (G.Lakoff, 1987). Схематические модели образов - это представления образов, таких как траектории, длинные тонкие формы или вместилища (G.Lakoff, 1987).

Механизм метафоризации заключается в перенесении какой-либо когнитивной структуры из понятийной сферы (сферы-источника) в другую понятийную сферу - сферу-цель (Н.А.Мишанкина, 2010). Метонимическая модель близка к метафорической, специфика ее заключается в том, что она совмещает объекты смежных классов.

Метафорическая модель занимает центральное положение в системе когнитивных моделей, так как основывается на идентифицирующих моделях и участвует в формировании дискурса (Н.А.Мишанкина, 2010).

1. Методика.

1.1 Лингвокогнитивное моделирование политического дискурса СМИ

Когнитивное моделирование действительности выполняется в процессе переработки поступающей информации, что ведет к формированию когнитивных концептов и их устойчивых объединений.

Особый интерес в этом отношении представляет политическая коммуникация, которая рассматривается как “речевая деятельность, ориентированная на пропаганду тех или иных идей, эмоциональное воздействие на граждан страны и побуждение их к политическим действиям, для выработки общественного согласия, принятия и обоснования социально-политических решений в условиях множественности точек зрения в обществе” [7].

Е.И. Шейгал отмечает важность СМИ в осуществлении политической коммуникации. По мнению исследователя, “политическая коммуникация не просто опосредована средствами массовой информации, но СМИ фактически являются основой ее существования...” [8]. “... через СМИ органы власти стараются «навязать» обществу,

массам определенные смыслы, побудить к действию, повысить свою авторитетность...» [9].

В рамках политического дискурса СМИ благодаря лингвокогнитивному моделированию создается ряд взаимосвязанных концептов, метафорических и метонимических моделей, содержательная структура которых предопределяется политическими программами и установками, а также концептуальной метафоризацией.

Принято считать, что в структуре концепта находит отражениепредшествующий языковой опыт человека, базирующийся на национальной культуре, ее фундаментальных ценностях. «...концепт аксиологичен по своей природе...» [10].

Концепт считается базовой единицей культуры, который является результатом культурных знаний человека [11].

Ключевым элементом позиционирования идеологии в СМИ, ее соответствующих концептов являются ценностные «качества» концепта, его аксиологическая значимость для людей, а также «качество» имени (хорошее название, метафора). Акцентируя значимую для автора текста информацию, средства выражения оценки в СМИ выполняют таким образом воздействующую функцию.

“В информационном обществе именно средства массовой информации конструируют национальную картину мира, определяют ценностные приоритеты социальной, политической и духовной жизни...”(Е.С. Кубрякова, 1997). Как отмечает И.В.Ерофеева, исследующая аксиологию медиатекста в российской культуре (репрезентацию ценностей в журналистике начала 21 в.), “Когнитивные единицы, универсальные для нации (как социальной общности, формируемой на основе культурно-психологического, политического и географического пространства, исторической памяти, религиозного опыта и единства языка), являются неизменным фактором интереса для аудитории СМИ и при условии их адекватного введения в текст оказывают формирующее воздействие на духовный мир, как автора медиатекста, так и его потребителя” [12].

Воздействие лингвокогнитивных технологий основано на опоре на уже существующие структуры знания индивида, которые ассоциативно, метафорически связываются с новыми понятиями и реалиями. Таким образом, они трансформируются и входят в новую систему когнитивных моделей.

Концептуальные доминанты, которые должны способствовать модернизации общественного сознания были определены нами на основе изучения содержания политических программ и Посланий первого президента Казахстана, их наименований, ключевых положений и идей и дискурса реагирования [13] на них.

К ним относятся: модернизация сознания; модернизация языка (латиница); “Руханижаңғыру” - направление развития страны; “Мәңгілік Ел” – мечта о вечной стране, общенациональная идея; Нация сильных и ответственных людей; “Единство народа – движущая сила развития Казахстана”; “Нұрлыжол – казахстанский путь развития”.

Объектом изучения стал дискурс реагирования в СМИ на патриотический акт и идею “Мәңгілік Ел” (“Вечная страна”) (Патриотический акт «Мәңгілік Ел», 2016), статью Президента Казахстана Н.А.Назарбаева “Болашаққабағдар: руханижаңғыру” (“Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания”) (Н.Назарбаев, 2017)и связанные с ними различные подпрограммы.

1.2 Методы убеждения вербального характера

Возможности казахстанских русскоязычных СМИ как инструмента влияния на модернизацию общественного сознания раскрываются также на уровнепримененияконкретных методов убеждения вербального характера, ориентированных навнедрение в общественное сознание новыхидеологических концептов.

Как известно, убеждение - способ влияния, который строится по традиционной логической схеме: тезис, аргументы, вывод. Успешное убеждение ведет к принятию и последующему включению новых сведений в сложившуюся систему взглядов и убеждений, к определенной трансформации мировоззрения, а значит, и мотивационной основы поведения [14., 119].

Побуждающие доводы направлены на чувства и эмоции воспринимающих. Применяя побуждающие доводы, автор речевого продукта апеллирует к личному восприятию. Доказывая, что описываемое им приведет к позитивным или негативным последствиям, и поэтому необходимо участие, содействие каждого.

Проведенный нами лингвокогнитивный анализ казахстанских русскоязычных СМИ показал, что к эффективным приемам убеждения относятся: побуждающие доводы, объясняющие доводы, подкрепление довода примерами, «ссылка на время», использование оценочных и образных аргументов, а также заголовок-утверждение.

В казахстанских СМИ в дискурсе реагирования на политические и экономические преобразования нередко прибегают к объясняющим доводам, разъясняя Послания и статьи первого президента страны, логически обоснованно представляются их положения, в частности, касающиеся модернизации сознания. Кроме того, подобные обоснования включают популярные термины или понятия, а также содержат отсылку к мировым тенденциям и опыту и исторической науке, например:

- «Каждая мысль, высказанная главой государства в программной статье, посвященной модернизации сознания, требует отдельного анализа с **историко-философской точки зрения**... только при глубоком изучении значения каждого термина и названия, всехмыслей и выводов из этой программы, можно полностью убедиться в том, что духовная модернизация возможна.

*...Сегодня мы оказались в самой гуще глобализации, накрывшей весь мир. Все хорошие и плохие, правильные и не очень привычки и традиции, появляющиеся в духовной жизни нашей страны, а также основанные на них действия и поведение являются прямым следствием этого **мирового тренда**». (newtimes.kz)*

Повтор слов тренд, глобализация, глобальный, мир, мировой усиливает лингвокогнитивный механизм манипулятивного воздействия данного текста.

Причем, сначала дается установка, которая звучит как «духовная модернизация возможна», а затем аргументация.

Лингвокогнитивный потенциал воздействия раскрывается и в побуждающих доводах, например:

- «Руханижаңғыру» показывает молодежи достижения людей, которые живут среди них, которые могут оказаться их соседями, друзьями, т.е. реальными людьми, которые достигли результатов в своем деле. Наша задача «100 новых лиц», показать, как мы развиваем наше государство в разных сферах, таких как: медицина, спорт, наука, образование и т.д. Показать на примере, что это все можно сделать, что все получится» (zhanaru.kz).

В данном отрывке автор применяет лингвокогнитивный инструмент воздействия на эмоции человека, отмечая, что это «можно сделать», «все получится», и, используя личное местоимение 1 лица множественного числа *мы* и притяжательное местоимение *наша* (задача). Эмоциональность данного фрагмента, оказывающая воздействие на сознание воспринимающего текст, основывается на также на синтаксическом параллелизме и лексическом повторе (*показать*).

Этот текст содержит и мотивацию-внушение - «Все получится».

Механизм лингвокогнитивного манипулятивного воздействия действенен и у приема «подкрепление довода примерами», например:

- “*Есть много примеров, когда люди индивидуально реализуют какие-то благие инициативы, это уже показывает духовную модернизацию нашей молодежи. Недавно, к примеру, в Уральске прошел Гранд-бал, инициатором этого проекта является уроженец Западно-Казахстанской области Алпамыс Шаримов, который не только достиг больших высот своим трудом и стал известен в Казахстане, но и помогает развиваться своей малой родине, делает наш край более открытым и привлекательным для наших соотечественников и соседей из-за рубежа. Это великое достижение, что именно в Уральске проводится такое масштабное событие, которое из локального переросло в масштабы республиканского и даже международного. Я думаю, что самое лучшее в “Руханижаңғыру” – каждый может внести свой вклад в ее реализацию*”(zhastar-07.kz).

На основе конкретного примера, применяя соответствующие языковые средства, автор воздействует на сознание и эмоции читателей. Здесь используется прием сопоставления (созданный с помощью союза *не только, но и*), словосочетания с качественными прилагательными *больших высот, великое достижение, масштабное событие*; сравнение *из локального переросло в масштабы республиканского и даже международного*. И заканчивается текст мотивирующей фразой: “...самое лучшее в “Руханижаңғыру” – каждый может внести свой вклад в ее реализацию”. Все данные средства в контексте позволяют раскрыть лингвокогнитивные возможности приема “подкрепление довода примерами” в дискурсе казахстанских СМИ.

По нашему мнению, этот прием можно назвать «мотивирующим аргументом».

1.3. Оценочные и образные аргументы

К лингвокогнитивным методам убеждения мы отнесли также оценочный метод, который назвали “ссылка на время”. Время, будучи одновременно и абстрактной и конкретной категорией, является эмоциональным языковым и логическим измерителем качества событий и действий. О чем, например, свидетельствует следующий отклик на статью и программу “Руханижаңғыру”:

- “Модернизация сознания должна проходить в эволюционном режиме. Это путь мирного преобразования общества, состоящий в том, чтобы спокойно “перепрыгнуть через время”, продвигать прогресс...”. (avestnik.kz)

Можно сказать, что «ссылка на время» практически в любом тексте воздействующей направленности выступает еще одним средством лингвокогнитивного манипулятивного воздействия. Особенно в политических текстах, так как они ориентированы на внедрение определенных взглядов, формирование идеологии общества.

Многое в человеческом сознании измеряется временем: время летит, время - деньги (время бесценно); можно опоздать (не успеть); время рассудит, пройти проверку временем (время определяет истинные ценности); идти в ногу со временем (быть впереди), время требует перемен, требование времени, пришло время перемен (изменений) и др.

Так, в качестве аргумента, убеждающего в необходимости перемен и позитивного восприятия политических программ реформирования, в СМИ используются следующие обороты речи с понятием “время”:

- “Послание текущего года - это выполнение тех задач, которые были обозначены в послании прошлого года по вхождению Казахстана в 30 развитых стран мира. Для этого республика будет *идти в ногу со временем*”.

- “Национальные обычаи и традиции могут *меняться в ногу со временем* и в соответствии с новыми научно-техническими веяниями. ...Если мы сохраним национальный код, мы сможем *выжить в любое время* и соответствовать любой эпохе” (newtimes.kz).

- “Я поддерживаю программу “Руханижаңғыру” и важное направление – переход Казахстана на использование латиницы. Это *требование времени* и нашего общества”. (zhastar-07.kz).

Значимым лингвокогнитивным средством воздействия является использование оценочных и образных аргументов. Так, в политическом дискурсе казахстанских СМИ содержатся такие оценочные и образные аргументы, как *наш путь в этом беспокойном и качающемся мире; сакральная ментальность; цивилизационный выбор*, например:

- “Казахстанцы готовы к коренным переменам своего внутреннего сознания и внешнего восприятия. И немалую роль в этом также играет способность передачи данных, то есть алфавит. Поэтому данное начинание главы государства имеет глубокий духовный смысл сакральной ментальности. Это наш цивилизационный выбор, наш путь в этом беспокойном и качающемся мире...”(forbes.kz).

Аргументация строится на сочетании логических и эмоционально-образных средств. Автор вначале сообщает о том, что важную роль в изменении сознания играет алфавит, а затем дает отсылку к эмоционально воспринимаемой фразе “*глубокий духовный смысл сакральной ментальности*”, которую дополняет образным аргументом-утверждением – “*Это наш цивилизационный выбор, наш путь в этом беспокойном и качающемся мире*”.

Еще один эффективный лингвокогнитивный прием воздействия СМИ на общественное сознание мы обозначаем как заголовок-утверждение. Заголовок в соответствии с высокой позицией в иерархии макроструктур текста является средством актуализации аксиологических и национально-культурных понятий и оказания воздействия на сознание читателя. При анализе нашего материала заголовки, как правило, оказывались фразами из соответствующих политических программ, либо имели частично трансформированную форму, например:

- “*Духовное возрождение – путь в будущее*”(silteme.kz).

- “*Нұрлыжол*” - *путь к процветанию Казахстана*”. (e-history.kz)

“*Рухани жаңғыру*” - *надежный мост в будущее*». (zakon.kz)

- “*Рухани жаңғыру – константа развития общества*”. (zakon.kz)

- “*Единство народа – главная заповедь Мәңгілік Ел*”. (kazpravda.kz).

- “*Мәңгілік Ел: стратегическое планирование государственности*”. (yvision.kz).

Подобные заголовки утвердительно-характерного характера с «высокими» образами (*путь к процветанию, путь в будущее*) и книжной, высокой лексикой (*константа, заповедь, стратегическое планирование и др.*) программируют позитивное восприятие и положительные ассоциации, на базе которых и формируются соответствующие трансформированные или новые идеологические концепты.

Результаты.

Потенциал лингвокогнитивных технологий воздействия на модернизацию общественного сознания в русскоязычных СМИ Казахстана основан на формировании и вербализации системы взаимосвязанных идеологических концептов, всодержательной структуре которых важную роль играет аксиологическая составляющая. Программирование общественного сознания осуществляется на основе связи новых понятий и концептов с историческими и традиционными ценностями казахского народа.

К лингвокогнитивным методам убеждения относятся методы убеждения вербального характера: побуждающие доводы, объясняющие доводы, подкрепление довода примерами, “ссылка на время”, использование оценочных и образных аргументов, а также заголовок-утверждение.

Успешное убеждение, применяемое СМИ, приводит к изменению системы сложившихся взглядов, к определенной трансформации мировоззрения и внедрению в сознание новых идеологических концептов.

Важную роль в лингвокогнитивном воздействии на общественное сознание играет историко-идеологическая аргументация и использование комплекса различных стилистических и эмоционально-образных средств.

Манипулятивный механизм СМИ строится на логически обоснованных доводах, ярких примерах, метафорических моделях, ассоциирующихся с высоким: историческими фактами и духовной культурой народа. Таким образом, формируются концептуальные доминанты, которые должны способствовать модернизации общественного сознания.

Дискуссия. На данный момент в лингвистике в основном изучаются способы и средства манипулирования СМИ общественным сознанием. Особенности модернизации общественного сознания в СМИ Казахстана с точки зрения лингвистического аспекта внимание не уделялось.

Актуализация аксиологических и национально-культурных понятий в политическом дискурсе СМИ Казахстана оказывает воздействие на сознание читателя и репрезентирует лингвокогнитивный потенциал массмедиа в данном аспекте.

Воздействующий потенциал лингвокогнитивных технологий в СМИ реализуется прежде всего посредством формирования в сознании людей определенных позитивных концептов (новых, трансформированных), связанных как друг с другом, так и с исторически сложившейся национальной концептосферой.

На лингвистическом уровне концепты репрезентируются и внедряются посредством оценочных и эмоционально-экспрессивных методов убеждения, основанных на побуждении к действию, объяснении ценности идеи, подкреплении довода примерами, использовании утвердительных заголовков и призывов.

Полагаем, что рассмотренные нами методы убеждения вербального характера, ориентированные на внедрение в общественное сознание новых идеологических концептов в СМИ Казахстана, будут способствовать дальнейшей разработке проблематики трансформации сознания общества посредством позитивного воздействия лингвокогнитивными средствами современных СМИ.

Заключение. Благодаря сочетанию языковых средств высокого стиля и оценочности, использованию ряда методов убеждения, СМИ оказывают влияние на модернизацию общественного сознания, внедряя в него новые идеологемы и ценностные установки.

Фундаментом позиционирования идеологических концептов в массмедиа является их ярко выраженная аксиологическая направленность, ориентированность на национальное самосознание. Обращенность концептов к национальным ценностям и историческим реалиям с позитивной пресуппозицией усиливает их лингвокогнитивный потенциал и способствует эффективному внедрению в общественное сознание.

Применяя в исследовании ключевых концептов модернизации общественного сознания семантико-когнитивный подход, мы выявили аксиологическую специфику их репрезентации в современном русскоязычном дискурсе СМИ Казахстана.

Семантическая и ассоциативная связь с аксиологичностью наблюдается и на уровне синтагматических отношений. СМИ используют максимальное количество языковых средств по привлечению внимания аудитории и воздействия на нее, формируя при этом определенные речевые клише.

Дальнейшее изучение данной проблематики позволит разработать научное обоснование для определения вербально-семантической, когнитивной и прагматической специфики нового типа языковой личности как продукта социокультурной модернизации.

Список использованной литературы

1. Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке: Язык и картина мира – М.: Наука, 1988. – 216 с. – С.21.

2. Видинеев Н.В. *Природа интеллектуальных способностей человека.* – М.: Наука, 1987. – 233 с.
3. Берестнев Г.И. *Семантика русского языка в когнитивном аспекте.* – Калининград: Изд-во Калининградского ун-та, 2002. – 155 с.
4. Погодаева Е.А. *Репрезентация когнитивного стиля современного делового человека в текстах деловой прессы: дис. ... канд.филол.наук.* – Барнаул, 2009. – 177 с.
5. George Lakoff. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind* [Электронныйресурс]. – 1987. Гл. 1, 17. – URL:<http://victor-safronov.ru/systems-analysis/papers/cognitive-modelling.html>(дата обращения: 09.11.2019).
6. Мишанкина Н.А. *Лингвокогнитивное моделирование научного дискурса: дис д-ра филол. наук.* – Томск, 2010. – 409 с.
7. Чудинов А.П. *Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации: Монография / Урал. гос. пед. ун-т.* – Екатеринбург, 2003. – 248 с. – С.11.
8. Шейгал Е.И. *Семиотика политического дискурса: дисс...д. филол. наук.* – Волгоград, 2000. – 440 с. – С.21.
9. Гаврилов А.А. *Средства воздействия СМИ на общественное сознание в условиях информационного общества [Электронный ресурс]–Молодой ученый.* – 2012. – №8. – С. 152–155. – URL <https://moluch.ru/archive/43/5220/> (дата обращения: 11.11.2019).
10. Мирзоева Л.Ю. *Оценочность и языковая картина мира в современной лингвистике: синхронное и диахроническое // Вестник КазНПУ имени Абая. Сер. «Филологические науки».* –2013. –№ 1 (43). – С.59.
11. Митяева А.П. *К вопросу о лингвокогнитивном и лингвокультурологическом подходах к изучению концептов // Молодой ученый.* – 2015. – №10. – С. 1420 – 1423.
12. *Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой.* – М.: Изд-во Мос. гос. ун-та, 1997. – 242 с. – С.3.
13. Ерофеева И.В. *Аксиология медиатекста в российской культуре (репрезентация ценностей в журналистике начала 21 в.): автореф.дисс...д. филол. наук.* – Санкт-Петербург, 2010. – С.16.
14. Синельникова Л.Н. *Дискурс реагирования: неориторическая модель политической коммуникации. // Серия «Филология. Социальные коммуникации».* – Том 26. – (65). – 2013. – № 1 – С. 293 – 299.
15. *Патриотический акт «Мәңгілік Ел».* – Астана, 26 апреля 2016 г. [Электронный ресурс] // online.zakon.kz. – URL: [http://online.zakon.kz/ Document/? doc_id=36637518#pos=5;-274](http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36637518#pos=5;-274) (дата обращения: 09.11.2019).
16. Назарбаев Н.А. *Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания.* – Астана, 12 апреля 2017 г. – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36155529 (дата обращения: 09.11.2019).
17. Таборова Л.Г. *Умный мерчандайзинг.* – М.: «Дашков и К», 2009.– 160 с.
МРНТИ 16.01.45

B.Kisikova¹, A.Nabidullin², G.Suleeva³

¹ Kazakh National Agrarian University, Almaty, Kazakhstan

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Almaty, Kazakhstan

APPLICATION OF THE METHODOLOGY AND TECHNOLOGY OF CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING OF STUDENTS

Abstract

The teaching of academic courses in higher education requires innovative approaches to the process of education. Internalization of higher education, the growth of student mobility, multilingualism and mainly knowledge of the English language are important requirements of our time. In addition, future specialists must also acquire professional skills and abilities which they can receive by subjects studying. Teaching technology must include both content and language.

Application of the methodology and technology of content and language integrated learning is an actual one today. CLIL is the term, (Content and Language Integrated Learning) which refers to the methodology to use the English language as a tool for learning other subjects in English.

The authors give description of methodology and technology of content and language integrated learning and shows the ways and approaches to realization of this methodology and technology of content and language integrated learning. It improves student's literacy, skills of students to increase vocabulary stock on specialty, develops linguistic and communicative competences and contributes to further getting necessary knowledge and skills of students.

Key words: CLIL (Content and language integrated learning), integrated learning, trilingual education, professional communication, authentic materials, methodology, implementation, strategy, competence

Б.Д.Кисикова¹, А.С.Набидуллин², Г.С.Сулеева³

¹ Казахский национальный аграрный университет, Алматы, Казахстан

² Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

³ Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОЛОГИИ И ТЕХНОЛОГИИ ПРЕДМЕТНО-ЯЗЫКОВОГО ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Преподавание учебных дисциплин в высшем образовании требует инновационного подхода к процессу обучения. Интернационализация высшего образования, рост студенческой мобильности, полиязычие главным образом знание английского языка - важные требования нашего времени. В дополнение, будущие специалисты должны также приобрести профессиональные умения и способности, которые можно получить изучением предметов. Обучающая технология должна включать оба содержание и язык.

Применение методологии и технологии предметно-языкового интегрированного обучения одно из актуальных сегодня. CLIL - термин, (Предметно-языковое интегрированное обучение) которое относится к методологии, чтобы использовать английский язык как инструмент для изучения других предметов на английском.

Авторы дают описание методологии и технологии предметно-языкового интегрированного обучения и показывают пути и подходы к реализации этой методологии и технологии предметно-языкового интегрированного обучения студентов. Оно улучшает грамотность, умения студентов увеличивать словарный запас по специальности, развивает лингвистические и коммуникативные компетенции и способности получению знаний и умений студентов. Оно также рассматривает их в рамках социально-конструктивистского подхода, в котором роль учителя заключается в поддержке обучающегося при решении когнитивных задач.

Ключевые слова: пәндік-тілдік бірлікте оқыту, интегрированное обучение, трехязычное образование, профессиональная коммуникация, аутентичные материалы, методология, реализация, стратегия, компетенция

Б.Д.Кисикова¹, А.С.Набидуллин², Г.С.Сулеева³

¹ Қазақ Ұлттық Аграрлық Университеті, Алматы, Қазақстан

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

³ Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы қ., Қазақстан

СТУДЕНТТЕРГЕ ДӘРИС БАРЫСЫНДА ӘДІСНАМА МЕН ПӘНДІК-ТІЛДІК БІРЛІКТІ ТИІМДІ ҚОЛДАНА БІЛУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Жоғары білім беруде мамандық бойынша пәндерді оқыту сабақ барысында инновациялық тұрғыдан іске асыруды талап етеді, яғни дәрісті қазіргі заманның талаптарына сай өткізуді қажет еуде. Жоғары білім берудің жаһандық сипаты, студенттердің оқу белсенділігінің арта түсуі, көптілділік және ең бастысы ағылшын тілін білуі - қазіргі кездің ең басты талаптары болып отыр. Сонымен қатар болашақ мамандар оқу барысында кәсіби шеберлігі мен қабілетін де жетілдіре түсуі қажет.

Дәріс барысында әдіснама мен пәндік-тілдік бірлікті тиімді қолдана білу-бүгінгі күнгі басты мәселелердің бірі. CLIL (Предметно-языковое интегрированное обучение - пәндік-тілдік бірлікте оқыту) - ағылшын тілін басқа пәндерді оқыту барысында құрал ретінде қолданудың әдіснамасы мағынасындағы термин. Автор осы пәндік-тілдік бірлікте оқытудың әдіснамасы мен технологиясына жан-жақты түсініктемелер беріп, оны жүзеге асырудың жолдары мен әдістерін көрсетеді. Жаңа тәсілді қолдану барысында студенттердің сауаттылығы мен кәсібилігі артып, мамандығы бойынша жаңа терминдерді игеріп, лингвистикалық, сөздік қоры артады, адамдармен түрлі қарым-қатынас жасауы жақсарады, қажетті білім алып, кәсіби біліктілігі дамып, дағдылана түсуіне жағдайлар жасалады.

Кілт сөздер: пәндік-тілдік бірлікте оқыту, интеграцияланған оқыту, үштілді білім беру, кәсіби коммуникация, дәлме-дәл материалдар, әдіснама, іске асыру, стратегия, құзыреттілік

"It is impossible to exalt your nation by humiliating another nation. So I'm talking about trilingualism. Kazakhstan should know the official Kazakh language. Russian is the language of our great neighbour, one of the six languages of the United Nations. Through this language we came to great literature and a great culture, you will agree. We should not forget this language, every language is the wealth of a person" - said our president N.A. Nazarbayev. In addition, in order to be competitive in the context of globalization, Kazakhstanis, according to the president, have to speak English.[1]

Since 2013 year the program of trilingual education has been introduced through direct teaching of Kazakh, Russian and English languages, as well as through teaching separate subjects in three languages. The plan of development methodological guides for teachers has been developed on the basis of CLIL approaches (content and language integration).[2]

Content and language integrated learning (CLIL) is an educational approach to foreign language teaching in which the linguistic form ceases to be an end in itself and becomes the means to express non-linguistic contents. In recent years, it has become a priority in the European language policy [3].

Nowadays everyone who wants to improve himself in our country studies Kazakh, Russian and English. Today, many countries successfully use the methodology of teaching different disciplines in English in practice.

"The roadmap for the development of trilingual education for 2015-2020" is a document that defines the trends of large-scale introduction of trilingual education in the organizations of technical and

vocational education in the Republic of Kazakhstan and provides measures, which are necessary to achieve the process of trilingual education at all levels of education. [4]

Many specialists do not have the opportunity to communicate in a professional context without the knowledge of a foreign language.

Besides, students may be limited in access to information resources in the subjects they need and do not have the opportunity for effective professional growth.

Future specialists must acquire professional skills and abilities which they can receive by subjects studying. The holistic approach to both language and subjects teaching may be found in a dual focused educational technology Content and language integrated learning (CLIL). The term refers to the methodology to use English as a tool to learn other subjects in English. The term Content and language integrated learning was adopted in the 1990s and referred to the European education but similar methods under various terms had been known much earlier. For example: Subjects teaching in English in primary and secondary schools were introduced in the 1960 -70 in the former soviet system of education.

Content and language integrated learning as an educational approach uses various language – supportive or language sensitive methodologies. It does not have a single unique model acceptable for all teachers and all students the approach to teaching depends on educators. Investigators of content and language integrated learning methodology agree on general benefits for student. Language sensitive teaching improves students’ literacy skills in English by special vocabulary learning it develops communication competences of learners. Content and language integrated learning stimulates intellectual work of students because it excludes cognitively undemanding work of students such of passive listening at lectures and passivity at practical studies.

The basis of content and language integrated learning is that content subjects are taught and learnt in a language which is not the mother tongue of the learners. Knowledge of the language becomes the means of learning content. Language is integrated into the broad curriculum.

Content and language integrated learning is built on the following principles.

- Content

- Communication

- Cognition

- Culture

- Content needs to be analyzed in order identify its linguistics demands and reconstructed so that permits the development of language.

- Communication is about identifying the language needs for the specific learning content so that it can possible to learn through the use of that language.

- Cognition is about students developing skills to think analyze and create their own in perpetration of know ledge and understanding.

- Culture and its complex relationships with language needs to be understood. Intercultural awareness is fundamental to Content and integrated learning.

One of the basic aspects this approach is to provide the students with key vocabulary phrases. This does not imply providing the students with lists of words but rather introducing important words and phrases in a meaningful way at key points in the lesson.

Explaining content concepts several methods exist with which we can convey content more successfully.

- Visualization techniques

- Active discovery of concepts

- Group work on content concepts

- Review of key vocabulary and key content concepts during lessons we can give some examples on the implementation of content and language Integrated learning lessons.

They are the following:

Content and cognition	<p>Explanation of the new topic prokaryotes and</p> <ul style="list-style-type: none"> - What is the cell? Yes giving examples – pictures (new words). - Who came up with cell theory? Scientists. - Hereditary in formation is in DNA. - What types of cell do you know? <p>Students look a video “Prokaryotes and Eukaryotes” Group work : exercise + glossary The groups write and draw some notes about the cells The group presents the task</p>
Communication and culture	<p>The students look another video and select by real life of the cells or organisms to observe in the laboratory. They prepare the microscope and make the photos. Students look video on the differences between prokaryotic and eukaryotic cells. Then they present their photos and discuss the last video.</p>

If we take another theme “International regulation of pesticides” students show video materials and picture dictionary of words in the target language using scanned images to illustrate meanings rather than translation into English with different tasks such as:

Learn active vocabulary and try to apply the words in various stations:

Carcinogenic – Канцерогенный

Mutagenic – мутагенный

Endocrine disrupting –эндокриноложелеза

The United Nations food and Agriculture Organization –
организацияпитаниясельскогохозяйство ООН

Environmental Protection Agency –Агентствоохраныокружающейсреды

Hazardous - опасный

2. Match the following words with their definitions:

1. Pesticide a) a poison used destroys pests of any sort.
2. Risk b) a danger or hazard; the probability of suffering harm.
3. Crop c) domesticated plants sown and harvested for use by humans
4. Hazardousd) a condition or phenomenon that increases probability of a loss.
5. Carcinogenic e) pertaining to the ability to cause the development of a cancer
6. Mutagenic f) inducing genetic mutation

Answer the questions:

1. What is the pesticide safety education pesticide applicator regulation?
2. Who may purchase or supervise the application of the restricted use pesticides?
3. What agency regulates pesticides to ensure that these products do not pose adverse effects to humans or the environment?
4. When did the knitted nation’s food and agriculture origination adopt an international code of Conduct?

We have a role game on the theme “international regulation of pesticides “after considerations of lexical material and have a discussion of this problem.

Content and language integrated learning may be also realized in using proverbs and various special lexical games.

The peculiarity of the CLIL methodology is that knowledge of the language becomes the means for studying the content of the subject, thus, the language is integrated into the curriculum.

The importance of full immersion in the language environment for the possibility of discussing content significantly increases the motivation for using the language in the context of the studying topic.

The result of implementation shows that when designing the training course it is necessary to take into account the four "C" methods of CLIL:

Content is the knowledge, abilities and skills of the subject area that are progressing.

Communication - use of a foreign language in training which is focused on its applying.

Cognition (thinking ability) is the development of cognitive and thinking abilities that form a general representation (concrete or abstract).

Culture (culturological knowledge) - representation of oneself as a part of culture, as well as realization of the existence of alternative cultures.

This methodology includes a lot of work and contributes to stimulation of the acquisition of knowledge in English and development of the necessary professional competencies in the subject.

This is promoted by the selected material for reading special texts, which is necessary not only for studying the subject, but also for teaching the language: lexical and grammatical structures, all types of speech activity: reading, speaking, writing and listening.

The amount of language content that students pass through themselves during the learning process is quite large, thus the vocabulary is supplemented with the necessary subject terminology.

The teacher should think over the substantial content of the lessons, agree with the structure of the curriculum and using various sources of information carefully select the material that can supplement or repeat what students have already studied on a particular subject.

Different types of tasks are designed according to the level of complexity; they are constructed with an emphasis on the subject content, its understanding, verification and subsequent active discussion.

When a student is reading the following text: "Hydroelectric power. Water from fast-running rivers is another source of energy. By building large dams to control the water, millions of kilowatts of power can be produced. Countries like Sweden and Norway get most of their electricity from hydroelectric power. Solar and wind energy. In the future, much of our energy may come from the sun. In some countries, solar collectors on the roof can already create enough solar power to heat and provide electricity for a house in both winter and summer. One day we may also see small windmills on every roof. Even a small wind can provide enough power to run lights and most electrical machines in the home", the student has the opportunity not only to get certain knowledge in a special subject, in this case, "Introduction to a speciality" in the profile of "Energy" but to consolidate what had already been done and improve the proficiency in English.

At various stages of working with the text, the attention of the students is concentrated on special thematic vocabulary, on the content of the text, and then on specific grammatical material.

In the above part of the text, we can consider the following subject-language units:

nuclear power stations — атомные электростанции,

hydroelectric power — гидроэлектроэнергия,

solar — солнечный,

dam — плотина,

collector — коллектор,

wind — ветер,

windmill — ветроэнергетическая установка;

power — энергия

collocations: provide electricity, small windmills, electrical machines, solar collectors;

function of prepositions in English language: for, in, from, of, an;

a complex sentence, Present Simple Tense and others.

Answer the questions:

1. What kind of energy sources do you know?
2. What sources of energy are used in your country?
3. What do you think of being against nuclear power? Why are you against this nuclear power?
4. What are some ways of saving energy?
5. What are favorable advantages and disadvantages of using of each source of energy?

In the while-reading and post-reading tasks you need to use a sufficient number of different independent tasks (for example, to describe, compare, analyze, ask questions, compose, make a presentation...) to develop oral and written skills communication of students.

Students and young specialists have to face great difficulties in situations of necessary professional communication without these skills. They often find themselves inaccessible to important information resources in English.

The implementation of problematic tasks (based on special texts) can eliminate these difficulties for the solution of which students should use interdisciplinary knowledge.

At the elementary stage, it is especially difficult for students to work with texts. Therefore, CLIL teachers should develop students' reading skills.

The most progressive strategies include strategies for anticipating the essence of the text, the logical conclusion from the context, pictures and structural markers.

Scanning and Skimming are techniques that most effectively help students to stay focused on the information they need.

Except written authentic texts, the use of oral authentic texts and video in information sources (videos, YouTube web service) are also effective.

The methodology and technology of Content and language integrated learning promote communication, develop oral speech and raise motivation of the students to studies of the subject and language.

Immersion into alternative points of views helps to build intercultural knowledge and contributes to integration into the world community.

The most important rules for content and language integrated learning are the use of active methods in each classroom, use of visual aids, authentic materials and language support of students.

A qualified work with special and authentic texts, video materials, and activation of all means of introduction of special terminology in the English language formulates necessary linguistic and communicative competences in English and favors to further development of necessary knowledge and skills of students.

References

1. *Speech by the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at the Anniversary Forum of the "Bolashak" International Scholarship (November 29, 2013: 3).*
2. *Message of the President of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan "New Kazakhstan in the New World. "; Astana, February 28, 2007: 4.*
3. *Marsh, D., A. Maljers and A.-K. Hartiala. (2001: 17). Profiling European CLIL Classrooms - Languages Open Doors.*
4. *Дорожная карта развития трёхязычного образования на 2015-2020г.*
5. *Naves, T.,(2009: 22-40). Effective Content and Language Integrated Programmes. En.Y.Ruiz de Zarobe. Second Language Acquisition and CLIL. Cleredon, Multilingual Matters.*
6. *Coyle, D., Hood, P., Marsh, D. CLIL: Content and Language Integrated Learning. (2010: 24). Cambridge: Cambridge University Press.*

МРНТИ 14.35.01

Su Jin Lee¹, Diana Pak¹

¹ *KIMEP University, Almaty, Kazakhstan*

KAZAKHSTANI GRADUATE STUDENTS' PERCEPTIONS OF FLIPPED INSTRUCTION

Abstract

The purpose of this case study is to present traditional Kazakhstani education methods and examine Kazakhstani graduate students' perceptions toward flipped instruction. The study investigates the following research questions: 1) What is the nature of Kazakhstani education? 2) How do Kazakhstani graduate students perceive flipped instruction? Six graduate students (one male and five females) enrolled in Teaching English as a Second Language (TESOL) courses participated in this study. They are all from Kazakhstan and have experienced learning through a flipped model over two semesters. Semi-structured interviews, informal conversations, and classroom observations were used to collect the data. The findings demonstrate that Kazakhstani students positively received the format of flipped instruction. Although the instructional method is culturally contested, students appreciated the benefits of flipped instruction as it increased creativity, activated interactions, facilitated understanding, respected individual learners, and improved communication skills.

Key words: flipped learning, inverted classrooms, student-centered instruction, creativity, classroom interaction

Су Джин Ли¹, Диана Пак¹

¹ КИМЭП университеті, Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МАГИСТРАНТТАРДЫҢ АЛМАСҚАН ОҚЫТУДЫ ҚАБЫЛДАУЫ

Аңдатпа

Аталған тақырыптық зерттеу жұмыстың мақсаты қазақстандық магистранттардың дәстүрлі оқыту әдісі мен алмасқан оқытуды ("Flipped Instruction") қабылдауын ұсынып көрсету. Зерттеуде келесі сұрақтар қарастырылады: 1) Қазақстандық білім қандай? 2) Алмасқан оқытуды қазақстандық магистранттар қалай қабылдайды? Қазіргі уақытта «Ағылшын тілін екінші тіл ретінде оқыту» (TESOL) мамандығы бойынша магистратурада алты студент (бір ер бала және бес әйел) оқиды. Бұл қазақстандық студенттер екі семестр бойы алмасқан модель бойынша сабақ жүргізді. Мәліметтерді жинау үшін жартылай құрылымдық интервьюлер, қалыптан тыс әңгімелер мен сыныптағы бақылаулар қолданылды. Алынған мәліметтерден қазақстандық студенттердің алмасқан оқыту форматын жақсы қабылдағаны байқалады. Аталған оқыту әдісі студенттердің мәдениетіне қарсы келсе де, олар алмасқан оқытудың артықшылығын бағалады, себебі бұл оқыту студенттердің шығармашылық әлеуетін көтеріп, өзара әрекеттік белсенділігін арттырады, материалды жақсы түсінуіне ықпал етіп, үйренушінің жеке қажеттіліктерін ескереді және коммуникативтік дағдыларын қалыптастырады.

Кілт сөздер: алмасқан оқыту, алмасқан оқыту моделі бойынша сабақ, студентке бағытталған оқыту, креативтілік, сыныптағы өзара әрекет.

Су Джин Ли¹, Диана Пак¹

¹ Университет КИМЭП, Алматы, Қазақстан

ВОСПРИЯТИЯ ПЕРЕВЕРНУТОГО ОБУЧЕНИЯ МАГИСТРАНТАМИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Целью данного тематического исследования является представление традиционных казахстанских методов обучения и изучение восприятия перевернутого обучения (“FlippedInstruction”) казахстанскими магистрантами. В исследовании рассматриваются следующие вопросы: 1) Каково казахстанское образование? 2) Как казахстанские магистранты воспринимают перевернутое обучение? Шесть студентов (один мужчина и пять женщин) в настоящее время обучаются на магистратуре по специальности «Преподавание английского как второго языка» (TESOL). Все они из Казахстана и в течение двух семестров проходили обучение по перевернутой модели. Для сбора данных использовались полуструктурированные интервью, неформальные беседы и наблюдения в классе. Полученные данные показывают, что казахстанские студенты положительно восприняли формат перевернутого обучения. Несмотря на то, что метод обучения противоречит их культуре, студенты оценили преимущества перевернутого обучения, так как оно увеличило творческий потенциал, активизировало взаимодействие студентов друг с другом, способствовало лучшему пониманию материала, приняло во внимание личные потребности учащихся и улучшило коммуникативные навыки.

Ключевые слова: перевернутое обучение; занятия по модели перевернутого обучения; обучение ориентированное на учащихся; креативность; взаимодействие в классе.

Introduction

Flipped instruction has revolutionized the traditional teacher-centered classroom and has earned its popularity by engaging students in active learning [1]. In a flipped classroom, students learn at home using instructional videos or other assigned materials then apply the knowledge through in-person classroom activities. This approach offers great benefits both for students and teachers because classroom time can be used for interactive tasks. Although positive contributions of flipped instruction have been identified, most Kazakhstani education practitioners are not familiar with this approach.

According to the Organization for Security and Co-operation in Europe [2], Kazakhstan enjoyed high standards of education before independence from the former Soviet Union. During that time, qualified teachers and well-maintained teaching facilities were available with equal education opportunities for both rural and urban students. However, due to the economic crisis following the dissolution of the Soviet Union in 1991, the new Central Asia Republics, such as Tajikistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan, had to cut expenditures, particularly in education. Economic contraction resulted in a reduction of teacher salaries and deterioration of education quality. Despite a number of reforms aimed at developing innovative institutions and curricula, diversifying funding, and decentralizing education management, all five Central Asia countries still suffered a decline in educational outcomes. The quality of education in Kazakhstan leaves much room for improvement in terms of its educational specialists' awareness and implementation of new teaching methods, particularly at the higher levels. Furthermore, the diagnostic report on the development of strategic directions for education reforms in Kazakhstan for 2015-2020 [3] stated that all university graduates need to be prepared for a rapidly changing society and continuously update their professional expertise. In other words, it is essential for Kazakhstani universities to adapt their education models to be able to provide their students with a type of education where the learners become the agents of their own learning and are actively involved in knowledge construction. In recognition of this need, the flipped learning model as an initiative to innovate Kazakhstani education has been introduced to three graduate courses over two semesters at a graduate school in Almaty. This implementation enabled a thorough examination of students' responses, perceptions, and academic performances in relation to flipped instruction. This case study discusses traditional Kazakhstani education methods and analyzes the implementation of

flipped instruction in the three graduate courses through the Kazakhstani students' reactions. The study investigates the following research questions: 1) What is the nature of Kazakhstani education? and 2) How do Kazakhstani graduate students perceive flipped instruction?

Methods

1. Participants and Research Context

Six graduate students (one male and five females) of TESOL at one of the graduate schools in Almaty, Kazakhstan, participated in the present study. The graduate school belongs to an international university that uses English as an official language. Thus, the participants are fluent in the English language as a foreign language and speak Russian as a mother tongue. In addition, four of them have had an average of three years' teaching experience, and two of them are pre-service teachers. Their ages range from the mid-twenties to early thirties. They were all from Kazakhstan and were students from three of the researcher's courses titled Learning Evaluation and Assessment, Introduction to Second Language Acquisition, and Teaching English through Children's Literature. Because all of the participants have been educated within the traditional teacher-centered classrooms of Kazakhstan for more than 12 years, they were the appropriate candidates to reflect on the differences between traditional and flipped learning classrooms.

2. Data Collection, Treatment, and Procedure

This qualitative research study, specifically a case study of six Kazakhstani graduate students, examines descriptive data such as semi-structured interviews, informal interviews, and classroom observations. The study duration was September 2017 to May 2018. The current study chose one issue, students' perceptions towards flipped instruction, within a single context, a Kazakhstani graduate school specializing in TESOL [4; 5].

To maximize participant exposure, the flipped instruction model was implemented over two semesters, and researchers conducted focus group interviews at the end of each semester. Upon enrollment, students did not know the flipped instructional method would be used. They gradually came to know this non-traditional method of teaching as the first semester proceeded. Two of the courses (Learning Evaluation and Assessment and Introduction to Second Language Acquisition) were 3-credit and 3-hour based, and the other course (Teaching English through Children's Literature) was 2-credit and 2-hour based. At the beginning of the first semester, students were told that they would need to study the assigned materials or watch the short lecture videos prior to class; the course materials were uploaded on the university central portal system, and the lecture videos were available on a class chat room. During class time, the researcher, as an instructor, engaged the students with more hands-on activities, such as debates, group discussions, and graphic organizers. Instead of passively listening and note-taking as in a traditional classroom, the participating students applied what they had studied in advance at home through various classroom activities and interactions.

Data were collected through informal conversations, classroom observations, and focus group interviews with a semi-structured model [6]. The focus group interviews were approximately 80 minutes and took place at the end of each semester. In addition to formal interviews, frequent informal conversations related to flipped learning took place. Finally, ongoing classroom observations enabled the researcher to analyze students' classroom performance, in terms of content comprehension, participation, communication, and learning attitude.

3. Data Analysis

All interviews were conducted in English, primarily because the participants were comfortable with using the English language to express their ideas. The data were recorded and then transcribed. The findings were thoroughly analyzed together with classroom observation field notes, and these were used to answer the research questions for this paper. For the accuracy and validity of the data, the transcripts were shared with the participants along with the analysis of the data. This sharing process minimized the possibility of misinterpretations.

Findings

1. The Nature of Kazakhstani Education

The participants came to a consensus on traditional Kazakhstani classroom procedures: the classes are very teacher-centered and lecture-based; teachers spend 95% of the class time delivering information, and students passively listen to lectures, study for tests, and mainly memorize the course contents. Sharing the Kazakhstani school experience, student D described: *“Throughout primary and secondary school years, I only experienced teacher-centered and lecture-based lessons. Even in the English language class, there was no interaction. We were required to memorize a text without any context. Then, my teacher checked whether we were able to perfectly recall all the sentences in the text or not. I was very nervous to make any mistake. That was a painful experience”*.

This interview data evidences that the participants struggled in the traditional classroom due to its nature of compulsion and one-way communication. Yuditseva [7] suggests that this may be one of the main causes of Kazakhstani students' low English language proficiency. In flipped instruction, the participants experienced a new style of student-centered instruction. Because of the participants' past learning experiences, they were surprised to play important roles in the lessons from the beginning. However, they gradually got used to flipped instruction and positively responded to the new learning model.

2. Kazakhstani Students' Perceptions of Flipped Instruction

The students generally appreciated the benefits of flipped instruction as it increased creativity, activated interactions, facilitated understanding, respected individual learners, and improved communication skills. However, two of the students expressed their struggles to clearly understand particular theories and terminologies due to the flipped structure of learning. In-depth information about students' perceptions of flipped instruction will be specified as follows.

2.1 Increasing creativity

Even though designing in-class activities is time-consuming and hard for an instructor, students found that those activities, such as student-led discussions and presentations, enabled them to be more creative; students are also more motivated to introduce different types of presentations, such as drawings, charts, and mind maps, to engage their classmates. About this perception, student A stated:

“This style of teaching is new to me because I have usually had a lecture-type class, even in my study in Europe, I had a big lecture. At first, when you asked us to prepare for the discussion and assigned a task in the classroom, I was surprised...Now I have used it, and the activities in class are very interesting. I myself try to be creative when I lead classroom discussion...Last time I designed a debate for whole-class discussion based on reading, because I thought just presenting textbook materials are boring...and a debate is more engaging”.

Furthermore, student E organized a very creative mindmap to define reflective teaching and to introduce relevant research studies. The mindmap was accompanied by a whole-class presentation and discussion. Meaningful interactions on the topic among the peers were witnessed through the presentation by student E.

2.2 Activating interactions

Unlike traditional classrooms, the major in-class parts of this flipped course were interactions through the pair, small-group, and whole-class discussions. By actively participating in various interactions during the course, students were able to learn from each other. Students Band C reflected on this issue:

“Even though I sometimes cannot prepare for the class, it is very interesting and helpful to discuss in class and listen to different ideas from the classmates. I learn a lot. When I lead class

discussion, I try to be creative, leaving my comfort zone. Also, I learn different types of activities and ideas from my classmates and groupmates” (Student B).

“It was very interesting to collaborate with the classmates and learn their creative ideas” (Student C).

2.3 Facilitating comprehension of the course content

While traditional classrooms enable passive learning and memorization, the participants articulated that flipped instruction greatly facilitated independent learning, resulting in a better understanding of the contents. Student D specifically stated:

“I am from a Kazakhstani educational context. I am not used to this kind of teaching style. I remember the first...I got really panic...I had no idea how to lead the classroom discussion. I was very nervous, but now I am very used to this new learning style. I really think I am benefitted from this learning. In the past, I learned knowledge from the teacher, and sometimes I did not really understand the meaning of it...just memorized for the exam. But, in this class, I really know what I am learning and doing because I have to read and prepare for the class by myself”.

Students’ understanding of the course contents was observable through their accurate explanation of key concepts, thoughtful evaluation of the materials, and correct answers to topic-related questions.

2.4 Respecting individual learners

Because flipped instruction utilizes various group activities during class time, and these activities require different roles from each member, the students perceived this particular teaching style as respecting individual learners. Student E commented on this:

“I also think that this type of learning really respects individual learners. Everybody has a different learning style and talents. Some classmates are really good at leading discussion, and some are good at illustrating... we can take different roles in a group”.

In addition, most of the participants stated that the learning materials provided on the university portal and video lectures uploaded on the chat group were very helpful because participants were able to preview or review the materials as they needed.

2.5 Improving communication ability

Finally, all of the participants listed the biggest advantage of flipped instruction as improving communication skills. Student F, in particular, stated that:

“I did not really have such kinds of learning experiences...like organizing small group discussion, leading the discussion in front of the whole class. It was very useful for me and I improved a lot in delivering opinions and thoughts”.

In fact, all participants have shown their improvement in communication skills in terms of delivery and the quality of the content. At the beginning of flipping the class, the students presented with quieter voices and rigid gestures; some of them even read the notes. After one semester implementing the flipped model, the students significantly improved their communication skills in the following manners: 1) speaking in an audible voice in an enthusiastic manner, 2) speaking to the audience without reading notes, 3) using fluent English with academic and topic-related vocabulary, 4) keeping an eye contact with the audience, 5) asking questions to attract attention, and 6) gesturing effectively.

2.6 Struggling to understand complicated theories

In contrast to the previous findings on the benefits of flipped learning, Student F expressed its negative effect on learning. Student F, claiming that,

“Because I do not have any background knowledge or experience in the English language teaching, I had a really hard time to understand some terminologies and theories by myself. I think it would be better if you give a short lecture to clarify those concepts”.

Student F had not had an opportunity to learn about English education theory or to teach students with the English language; she was considered an absolute beginner in this field. That made it difficult for her to understand relevant theories through the medium of flipped

instruction. The flipped model may not be the best way of learning for beginners in any field; integrating short explicit teaching into the flipped classroom can better help those students.

Discussion. The analysis of findings seems to suggest that Kazakhstani graduate students participating in this study positively perceived flipped instruction and identified several effects, which is similar to results of the previous research studies (e.g., [8; 9; 10]). First, the participants found that the numerous in-class activities implemented in the flipped classroom, such as debates, student-led discussions, and poster presentations, were engaging and meaningful, consequently stimulating their creativity. All those classroom tasks were based on the knowledge that the students learned by themselves at home. Applying what they had studied, the students were asked to complete in-class activities. At the beginning of the semester, the students were confused about what they were supposed to do for the tasks because they used to be passive listeners in traditional Kazakhstani classrooms. However, as the semester proceeded, the students became well-versed in flipped instruction and challenged themselves to be more creative about expressing their knowledge through the activities. This first creativity benefit of flipped instruction was discovered in the flipped classroom at California State University, Los Angeles in 2008 [10]; all students strongly agreed that a flipped learning environment improved their hands-on design skills.

Another important finding was that the participants appreciated the interactive and communicative characteristics of the flipped model. This interactive feature not only encouraged the students with active participation but also helped them to learn the content better. In addition, it allowed the students to improve their communication skills regarding the delivery of information and the quality of the content.

Regarding the third essential motive, flipped instruction respects individual learners. Unlike a traditional teaching structure, flipped instruction leaves room for each learner to easily become engaged in the class. For instance, students can take different roles according to their talents during the group work, such as timekeeper, presenter, notetaker, and designer. This kind of atmosphere definitely reinforces learning performance. The participants of this study perceived this particular teaching style as respecting individual learners. In the same line, most of the participants stated that the learning materials provided in advance supported individual learning as well because they were able to preview or review them as needed.

However, the major issue that has emerged from the current study is that the flipped learning component can be challenging for the absolute beginners of any field. Although most of the participants appreciated all the benefits of flipped instruction discussed above, two of the students expressed their struggles to clearly understand particular theories and terminologies due to the flipped structure of learning. This negative aspect of flipped instruction has been also raised by Strayer's [11] research. Explaining this concern, Strayer stated that beginning learners have not developed much interest in the content and thus may be frustrated with the tasks that are not clearly defined. To address this concern, instructors in favor of flipped learning can help beginning learners with their understanding of fundamental or difficult concepts by giving an explicit explanation within a general flipped learning environment.

Conclusion. The present study demonstrates that Kazakhstani students positively received the format of flipped instruction. Although the instructional method is culturally contested, students appreciated the benefits of flipped instruction as it increased creativity, activated interactions, facilitated understanding, respected individual learners, and improved communication skills. Nevertheless, one of the major findings indicated that flipped instruction may not be the best solution for the beginning learners of any field because those students do not have a basis to study by themselves at home, and they may easily become frustrated without direct teaching. To solve this problem, implementing a short explicit lecture time is recommended. Further investigations with different levels of education or subject matters on the same issue will provide valuable insights with educators, administrators, and learners. At last,

although this research provides important insights into implementing flipped instruction, a larger study might show different results, thus suggesting for the future research topic.

References

1. Roach T. *Student perceptions toward flipped learning: New methods to increase interaction and active learning* // *International Review of Economics Education* - 2014. – V. 17. – PP. 74-84.
2. *Organization for security and co-operation in Europe. Current education issues in Central Asia: A background paper from the Conflict Prevention Centre [Electronic recourse].* –2003. – URL: <https://www.osce.org/cpc/39626?download=true> (accessed: 08.06.2018).
3. *Nazarbayev University Graduate School of Education. Development of strategic directions for education reforms in Kazakhstan for 2015-2020. Diagnostic report.* - Astana: Indigo print, 2014. – PP. 1-18.
4. Creswell J., Poth C. *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*—Thousand Oaks: Sage Publications, Inc., 2017. –PP. 65-126.
5. Denzin N., Lincoln Y. *The Sage handbook of qualitative research*-CA: Sage, 2005. – PP. 443-466.
6. Merriam S. B. 2009. *Qualitative research: A guide to design and implementation*- SF: Jossey-Bass, 2009. – PP. 85-164.
7. Yuditseva A. *Flipped model of instruction in English as a second language classroom: A Kazakhstani perspective* // *Proceedings of 10th international technology, education and development conference (INTED 2016), Valencia, Spain, 2016.* – PP. 6912-6917.
8. Noora H., McKnight P., McKnight K., Arfstrom K. *M.A review of flipped learning [Electronic resource].* – 2013. URL: https://flippedlearning.org/wp-content/uploads/2016/07/LitReview_FlippedLearning.pdf (accessed: 10.06.2018).
9. Millard E. *5 reasons flipped classrooms work: Turning lectures into homework to boost student engagement and increase technology-fueled creativity [Electronic resource].* – 2012. – URL: <https://www.universitybusiness.com/article/5-reasons-flipped-classrooms-work> (accessed: 10.06.2018).
10. Warter-Perez N., Jianyu D. *Flipping the classroom: How to embed inquiry and design projects into a digital engineering lecture* // *Proceedings of the 2012 ASEE PSW section conference, California Polytechnic State University, San Luis Obispo, The United States of America, 2012.* – PP. 1-17.
11. Strayer J. *How learning in an inverted classroom influences cooperation, innovation and task orientation* // *Learning Environments.* – 2012. – V. 15. №2. – PP. 171-193.

MPHTI 378.147

N.K. Lyssenko¹, A.A. Golovchun ²

¹ *Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan*

PRINCIPLES OF DEVELOPING A METHODOLOGICAL MODEL OF LINGUOCULTURAL COMPETENCE FORMATION OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS ON THE BASIS OF TEXT-INTERPRETATION TECHNOLOGIES

Abstract

The article describes the modeling method in the foreign language educational process as a method that has a positive impact on the formation of linguocultural competence of future foreign language teachers and describes the basic principles for constructing this model. The

authors of the article reveal the essence of this method and the principles of model building. The authors describe ten basic principles of methodological model: principle of problematicity; principle of cognition; principle of the relationship of thinking and speech; principle of taking into account individual and typical personality characteristics; principle of cognitive activity of the subject of the educational process; principle of critical thinking; principle of pragmatic orientation of teaching; principle of competence formation succession; principle of taking into account textual activity in the formation of linguocultural competence; principle of independent creative cognitive activity; principle of reflexive learning. These principles of training directed on students' linguocultural competence formation allow us to develop a model of future foreign language teachers linguocultural competence formation based on text-interpretation technologies.

Keywords: model, modeling method, foreign-language educational process, linguocultural competence, text-interpretation technologies, methodological principles

Н.К.Лысенко¹, А.А. Головчун¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

МӘТІНДІК-ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ ШЕТ ТІЛ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӘДІСТЕМЕЛІК МОДЕЛІНІҢ ҚҰРЫЛУ ПРИНЦИПТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада шет тілінде білім беру үрдісіндегі модельдеу әдісі болашақ шет тілі мұғалімдерінің лингвомәдениқұзыреттілігін қалыптастыруға оң әсер ететін әдіс ретінде сипатталған және осы үлгіні құрудың негізгі принциптері сипатталған. Мақала авторлары осы әдістің мәні мен модель құру принциптерін ашады. Авторлар әдістемелік модельдің он негізгі принциптерін сипаттайды: проблемалық принципі; когнитивтық принципі; ойлау мен сөйлеу байланысының принципі; жеке және тұлғалық ерекшеліктерін есепке алу принципі; оқу процесі субъектісінің танымдық іс-әрекет принципі; сыни ойлау принципі; білім берудің прагматикалық бағыттылық принципі; құзыреттілікті қалыптастырудың үздіксіздік принципі; лингвомәдени құзыреттілікті қалыптастырудағы мәтіндік әрекетті есепке алу принципі; тәуелсіз шығармашылық танымдық іс-әрекет принципі; рефлексивті оқыту принципі. Студенттердің лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған оқытудың бұл принциптері болашақ шет тілдер оқытушыларының мәтіндік-интерпретациялық технологияларына негізделген лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастырудың үлгісін жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: модель, модельдеу әдісі, шет тіліндегі оқу процесі, лингвомәдени құзыреттілік, мәтіндік-интерпретациялық технологиялары, әдістемелік принциптер

Н.К.Лысенко¹, А.А. Головчун¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ ТЕКСТОВО-ИНТЕРПРЕТАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье представлено описание метода моделирования в иноязычном образовательном процессе как метода оказывающего положительное влияние на формирование лингвокультурологической компетенции будущих учителей иностранного языка и описаны основные принципы построения данной модели. Авторы статьи раскрывают сущность данного метода и принципов построения модели. Авторы описывают десять основных принципов методологической модели: принцип проблемности; принцип когнитивности; принцип связи мышления и речи; принцип учета индивидуальных и личностных особенностей; принцип познавательной активности субъекта образовательного процесса; принцип критического мышления; принцип прагматической направленности обучения; принцип преемственности формирования компетенций; принцип учета текстовой деятельности при формировании лингвокультурологической компетенции; принцип самостоятельной творческой познавательной деятельности; принцип рефлексивного обучения. Эти принципы обучения, направленные на формирование лингвокультурологической компетенции студентов, позволяют разработать модель формирования лингвокультурологической компетенции будущих учителей иностранных языков на основе тексто-интерпретационных технологий.

Ключевые слова: модель, метод моделирования, иноязычный образовательный процесс, лингвокультурологическая компетенция, тексто-интерпретационные технологии, методические принципы

The principles of training are the starting points that define goals, content, technology and are manifested in the relationship and interdependence.

In the theory of teaching foreign languages, there are various approaches to the classification and description of the principles of teaching (S. S. Kunanbaeva , A. N. Schukin, N. I. Gez, N. D. Galskova , I. L. Bim, R.K. Minyar-Beloruhev, and others).

The method of modeling in a foreign language lessons is one of the ways to familiarize students with foreign language speaking, forming a competent and thoughtful reader.

The method of modeling is widely used in the humanities as one of the research methods. Modeling as a method of scientific knowledge is “the process of developing, constructing abstractions and conclusions by analogy and constructing scientific hypotheses regarding the nature of the phenomenon under study” [1, p. 195]. Based on this definition, a model is a set of abstractions and conclusions about the essence of the object under study. The method of modeling is used in cases where, for some reason, it is difficult to study certain properties or phenomena of the subject of research in real conditions, and sometimes it is completely impossible.

Modeling is a method of getting aware the qualities of an object of our interest through models. This is the process of creating models and actions with them, allowing you to explore the individual qualities of our interest, aspects, properties of an object or prototype.

By the definition of V. A. Stoff, a model is a mentally presented or materially realized system that reflects the object of research and is able to replace the object, and its study provides new information about the object.

The model acts as an intermediate link with the help of which the practical and theoretical knowledge of the object of study is mediated. Information about really existing objects, processes, or phenomena is generalized through the model in order to obtain explanations of these phenomena, as well as to predict some phenomena. The basis of methodological modeling is the mental construction.

The main distinguishing feature of the method of modeling is that it is a method of indirect cognition, when information about the studied object is obtained by studying analogues or substituents. Thus, the model serves as a kind of cognitive tool: the model is the connecting link

between the student and the object of study, and therefore the means by which the teaching of a foreign language is carried out. Thus, the modeling process includes the following elements: subject of research, or researcher; the object of study is the original object being studied, and the subject of study, which is the model. This method involves the use of abstraction and idealization.

Abstraction - “mental selection, isolation of some elements of a particular set and their distraction from other elements of a given set; moreover, the initial set for abstraction can be the set of properties of an object, or group of objects, many objects, many processes, many events, etc.”[2, p. 672].

The term “idealization” is used in philosophy, where this concept is considered as “representing something in a more perfect form than it actually is. As a result of which idealized objects are thought are formed in the process of idealization. But they do not exist in reality and prototypes of which can only be indicated with a certain degree of approximation”[3]. The Encyclopedic Philosophical Dictionary interprets this concept as “the process of idealization, the mental construction of concepts about objects that do not exist and are not feasible in reality, but for which there are prototypes in the real world. The process of idealization is characterized by a distraction from the properties and relationships necessary for objects of our reality and the introduction into the content of the concepts formed of such signs that, in principle, cannot belong to their real prototypes”[4, p. 840].

It is important to note that when building a model, it is necessary to take into account a number of requirements that this model must meet. Among them, the following provisions can be distinguished: the completeness of the model - the ability to reflect all the features of the original object and the phenomena for which it is designed, which are planned to be studied using this model; simplicity - ease of use of the model; validity - the ability of the model to explain the causes of the observed phenomena and anticipate further ones; adequacy - the model should demonstrate maximum similarity with the simulated object; rationality - economical and reasonable use of all necessary resources when applying the model; accuracy - the ability to perform the necessary operations in the process of researching the object of interest, as well as obtaining the appropriate results using those formal tools that the model provides [1].

Considering the problem of the significance of modeling in the methodology, it is advisable to refer to the modeling functions: descriptive, prognostic and normative. The descriptive function is that due to the abstraction of the model, it is possible to simply explain the observed phenomena and processes. Successful models in this regard become components of scientific theories and are effective means of reflecting the content of the latter. The prognostic function of modeling reflects its ability to predict future properties and conditions of simulated systems, that is, to find out "what will happen?" The normative function of modeling allows us to answer the question “how should it be?” And not only describe the existing system, but also build its normative image - desirable from the point of view of the subject, whose interests and preferences are reflected by the used criteria [5].

The modeling process can be divided into four main stages, which, in turn, can include their stages and sub-stages: the stage of building the model, the stage of studying the model, the stage of transferring acquired knowledge about the model to the original object, and the stage of practical testing of the acquired knowledge. At the stage of building the model, it is initially necessary to establish the similarity between the model object and the original object. For this, it is necessary to have sufficient knowledge about the original object and to determine the “cognitive capabilities” of the constructed model of the studied object or phenomenon. The resulting model must certainly reflect the essential features of the original object, but at the same time, it is not completely identical to the original. Consequently, the model will correspond to the original only in a limited sense. At the next stage, the model acts as a substitute for the original object, being in this case, an independent object of study. At this stage that experimental

research on the model is carried out, its properties are studied, and some knowledge about the model is formed. At the third stage of modeling, the obtained information about the model is transferred to the idea of the object under study. And the final stage involves the practical verification of the data obtained through modeling, and the use of these data to transform the original object [6].

Taking into account universal principles of building a model, we have developed the principles for developing a methodological model for the future foreign language teacher linguocultural competence formation on the basis of text-interpretation technologies:

1. Principle of problematicity.

In the modern theory and practice of education, and foreign language education in particular, the leading direction in the organization of the educational process is the problematic organization of education. Problem-based learning is of such high interest in the field of education, as it is aimed at creating conditions for the creative assimilation of knowledge, and also contributes to the development of cognitive abilities of students. Problem-based learning as a method involves not only mastering new knowledge, but also mastering new methods of action to find or discover new knowledge, as well as understanding the conditions under which these actions can be implemented in the most successful way. The problem teaching method explores the features of mastering information through a creative approach, by acquiring new knowledge as a result of solving a problem situation. Organization of problematic education is not possible without such components as “task” and “problem situation”. Readiness to use a foreign language as an instrument of speech and thought activity. The ability to recreate communicative reality in the course and the process of interpreting the text is especially important.

This assumes the assimilation of not a language and its system, but a system of speech means that can replace the real situation of communication, determine the sequence of delivery of speech material, bringing the learning process closer to the needs of communication by organizing material not around conversational topics, but around the situation, which are presented here in the form text and speech tasks.

2. Principle of cognition.

The principle of cognition in building a model for the formation of linguocultural competence of a foreign language teacher implies that learning occurs through the activation of the intellectual activity of students, the main thought processes: perception, memory, attention, etc.

3. Principle of the relationship of thinking and speech.

The implementation of the principle of the connection between thinking and speech is designed to improve the “conversational apparatus” of students in the field of the problem being studied, which leads to a deeper understanding of the essence of the problem, provides students with new ways of “forming thoughts”, and, therefore, ways of expressing them, as well as ways to exchange these thoughts with colleagues. Important in this regard is the fact that language and speech are an important apparatus of abstraction, that is, that ability, which is one of the leading in the implementation of cognition and research.

4. Principle of taking into account individual and typical personality characteristics.

Since, in the modern pedagogical process at a university, the student becomes the subject of his own cognitive activity and is the “core” of the educational process, in this process the individual characteristics of the student’s personality cannot be ignored. Putting the learner’s personality to the forefront, it is necessary to consider this concept and its components. Knowledge of the characteristics of the student’s perception, memory, type of temperament, abilities, personal experience, interests, motives in teaching a teacher helps to increase the effectiveness of the educational process; and also will be able to help students in understanding their individual style of cognitive activity and make their work more productive.-principle of cognitive activity of the subject of the educational process;

5. Principle of critical thinking.

Modern education should be based on two principles: the ability to quickly navigate the rapidly growing flow of information and find the right one, and the ability to comprehend and apply the information received. This type of thinking is called “critical thinking”, which is the use of cognitive strategies that increase the likelihood of obtaining the desired result, which is why it is sometimes called “directed thinking”. The word “critical” implies an evaluative element, therefore, this type of thinking is resorted to for making decisions, or in order to give an assessment to a particular phenomenon. Possession of critical thinking plays a very important role in the formation of linguocultural competence of students, since this way of thinking makes it possible to determine the reliability of the source of information, evaluate and think about a problem or task, and choose the best ways to solve it.

6. Principle of pragmatic orientation of teaching (the principle of contextual teaching).

Vocational education carried out in a university operates with a number of important concepts, among which: 1) professional development - “Personal development in the process of choosing a profession, vocational education, training and professional activities. The holistic process of professional development has stages, the transition from one stage to another is accompanied by normative crises”; 2) professional growth - “Continuous improvement of technological activity, enrichment of orientation, competence and professionally important qualities, increasing the efficiency of labor functioning”.

7. Principle of competence formation succession.

Linguocultural competence, being a rather difficult skill, and formed on the basis of a certain experience, requires students to go through a number of stages on the way to its full formation. This provision is not unreasonable. More Ya.A.Komensky put forward the principle of systematic, consistent and consistent learning. This principle contributes to the formation of logical connections between already mastered and new skills. Thus, a kind of “growth” of new skills takes place, they seem to be built on existing ones, supplementing them and giving them greater efficiency. Consequently, the learning process consists of certain steps, and proceeds successfully, provided that the sequence of these steps is not broken. This sequence of steps is directly related to the mental conditions of the organization of the human thought process. In the development of any skill, initially it is necessary to create a motivational basis for action, to interest students in the study of a foreign language, history and culture. At this stage, students realize the problem, understand its relevance and the need for resolution, and this need comes from the student himself. The next step is to create an indicative basis for action. Students are only getting acquainted with a new type of activity for them - research, which means that they need to master the existing methods of carrying out this activity, i.e. research methods, planning skills, forecasting, etc. Only at the next stage can a student act as a performer of an activity. For this, the teacher organizes the implementation of practical exercises with their individualization. Now, already knowing the existing methods of research and its main aspects, students master the research skills and learn to transfer them to new conditions. A more difficult step is to give the action a creative foundation. After going through all these stages, students will be able to independently find the problems to be investigated, choose methods suitable for this, and carry out the entire research procedure in order to further use the result in their practical activities.

8. Principle of taking into account textual activity in the formation of linguocultural competence.

Learning the world around them, students all the time find themselves in a situation of textual impact, whether they are perceived information by ear during communication, reading books, newspapers, magazines, watching TV shows, other media, etc. Thus, a person penetrates into this system of social relationships only through text. Each text we produce is motivated, which means that textual activity is carried out through the implementation of a specific

communicative-cognitive intention, or intention. This intention contributes to the formation of a specific strategy, or plan for the implementation of this intention.

9. *Principle of independent creative cognitive activity.*

A feature of creative cognitive activity is that, in addition to knowing an object or phenomenon using traditional methods, it involves identifying new aspects of an object or phenomenon, deepening existing knowledge about it. The process of creative knowledge, therefore, involves not only finding answers to the questions posed, but also determining your own way of implementing cognitive activity, as a result of which answers to these questions will be found; bringing something new to the way of knowing. This gives reason to believe that when using a creative approach to cognition of phenomena, students activate their creative abilities, penetrate deeper into the essence of the problem being studied, and also show greater independence, and most importantly, the conclusions and judgments of students are distinguished by their novelty, and the kind of activities carried out in cognition characterized by practical orientation.

10. *Principle of reflexive learning.*

In the Large Psychological Dictionary, the concept of “reflection” is presented in the form of the following definition: “a thought (rational) process aimed at analyzing, understanding, self-awareness: own actions, behavior, speech, experience, feelings, states, abilities, character, relationships with others and to other people, their tasks, assignments, etc. ”[7, p. 415]. According to this definition, reflection, to a certain extent, is a meta-cognitive process, which is the principle of human thinking, aimed at analyzing the methods of cognition of a person, the awareness of their results.

Model integrates a way of understanding and explaining the essence and nature of a particular phenomenon or process. Since the model is a simplified prototype of an object of reality, it cannot be identical to it in all respects, which means that the model limits the real object to specific conditions.

The use of modeling in the foreign-language educational process creates the conditions for the formation of such general methods of mental activity as abstraction, classification, analysis, synthesis, generalization. Modeling is of great importance in the implementation of personal, meta-subject and subject requirements for learning outcomes. It is a way of activities research, and therefore, the formation and development of research skills, a method of obtaining such information about objects and phenomena that cannot be obtained in another way. Modeling provides information about the authentic language, culture and history of native speakers of the countries of the studied language. In the process of modeling, the studied sides of the original can be studied much more easily than when observed directly.

These principles of training directed on students’ linguocultural competence formation allow us to develop a model of future foreign language teachers linguocultural competence formation based on text-interpretation technologies.

References

1. Naydenov N.D, Chesnokov V.P. *Osnovnyye ponyatiya menedzhmenta: glossariy* - Syktyvar: KRAGSiU, 2007. - 195s.
2. Meshcheryakov B.G., Zinchenko V.P. *Bol'shoypsikhologicheskii slovar'* / Sost.iobshch. Red. B.G. Meshcheryakov, V.P. Zinchenko — SPb.: praym-YEVROZNAK, 2004. – 672 s.
3. *Filosofiya: Entsiklopedicheskiy slovar'*. — M.: Gardariki. Pod redaktsiyey A.A. Ivina. 2004.
4. *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar'*. — M.: Sovetskaya entsiklopediya. Gl. redaktsiya: L. F. Il'ichov, P. N. Fedoseyev, S. M. Kovalov, V. G. Panov. 1983. 840 c. 5. *Modelirovaniye v pedagogike i didaktike [Elektronnyy resurs]* – Rezhim dostupa - <http://shgpi.edu.ru/files/nauka/vestnik/2013/2013-3-7.pdf> (data obrashcheniya: 13.10.19; 20:08).

6. *Obshchenauchnyumetodmodelirovaniyaiispetsifikayegoprimereneniya v lingvistike - [Elektronnyyresurs] – Rezhimdstupa - <http://yazykoznanie.ru/content/view/76/265/> (data obrashcheniya:12.10.19; 12:07).*

7. *Bol'shoypsikhologicheskislovar': AST; AST-Moskva; Praym-Yevroznak; Moskva; SPb; 2008.*

МРНТИ 14.07.07

Қ.Т.Мұхамеди¹, Ж.М.Жолмахан²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Сулейман Демирель Университеті, Қаскелең., Қазақстан

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚИТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі білім берудің жаңа технологияларын қолдану мен білім алушылардың тұлғалық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі сөз болады. Білім беру талаптарының мазмұнының өзгергені және оны орындаудағы педагог қауымының міндеттері де талданады. Қазақ тілі сабағында қашықтықтан оқыту технологиясын қолданудың маңыздылығы турасында ғалымдар пікірлері мен тұжырымдарына талдау жасалады. Мақалада жаңа технологияларға заманауи көзқарас негізінде сараптама жүргізілді. Жалпы педагогтардың өз білімін жетілдіруі мен кәсіби маман болудағы өз тәжірибелеріне ендіруге болатын қашықтықтан оқыту технологиясына шолу жасалды.

Түйін сөздер: қашықтықтан оқыту, оқу-үйрену, технология, әрекеттік педагогика, ақпарат.

Мухамеди К.Т.¹, Жолмахан Ж.М.²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан

²Университет имени Сулеймана Демиреля, г.Каскелен, Казахстан

ЗНАЧИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы использования современных образовательных технологий и формирования личностной компетентности студентов. Изменения в содержании требований к образованию и роли педагогического сообщества в его исполнении также анализируются. Анализ мнений и выводов ученых о важности использования технологий дистанционного обучения на уроках казахского языка. Анализ выполнен на основе современного подхода к новым технологиям. Общие преподаватели сделали обзор технологий дистанционного обучения, которые могут быть внедрены на их собственном опыте в улучшении их знаний и профессиональных навыков.

Ключевые слова: дистанционное обучение, обучение, технология, педагогика действия, информация.

К.Т.Мухамеди¹, Г.М.Голмахан²

¹Al-Farabi Kazakh national university Almaty, Kazakhstan

²University of SuleymanDemirel, Kaskelen, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF USING DISTANCE LEARNING TECHNOLOGY

Abstract

The article deals with the use of modern educational technologies and the formation of students' personal competence. Changes in the content of educational requirements and the role of the pedagogical community in its execution are also analyzed. Analysis of opinions and conclusions of scientists about the importance of using distance learning technologies in the lessons of the Kazakh language. The analysis is based on a modern approach to new technologies. General teachers made an overview of distance learning technologies that can be implemented on their own experience in improving their knowledge and skills.

Keywords: distancestudying, learning, technology, action pedagogy, information.

Бүгінгі әлем дамуының жаңа ұстанымдары білім беру жүйесінен күн сайынғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістерге мейлінше бейімделуді талап етуде. Әлем қазіргі күні «білім қоғамын» және «білім экономикасын» құру бағытында барынша дамуда. Мұндай ауқымды мәселе туралы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев 2011 жылғы Қазақстан халқына «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» Жолдауында былай деген: «Біз білім беруді жалғастыруды одан әрі жалғастыруға тиіспіз. Сапалы білім беру Қазақстанның индустрияландырылуының және инновациялық дамуының негізіне айналуы тиіс» [1]. Сондықтан өз шәкірттеріне сапалы да нәтижелі білім беруді мақсат еткен әр ұстаз өз тәжірибесін жаңашылдық арнасына бағыттап, әр әдісін тиімді қолдануы аса маңызды. Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи талаптарға сай дамуы білімді бағалау және пайдалану жүйесін уақытылы өзгертіп отыруды талап етуде. Осыған байланысты оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер, әдістемелер, технологиялар, стратегиялар білім беру талаптарына байланысты жаңартылып, жаңғырып отырады. Сапалы да терең білімді меңгеруге талпынған өскелең ұрпақтың жеткілікті дәрежеде сандық сауаттылығы бар, себебі олар өмір жағдайлары барысында жаңа технологияның барлық мүмкіндіктерін пайдаланады. Сол мүмкіндіктерді нәтижелі қолдану мұғалімнің біліктілігіне, біліміне, тәжірибесіне тікелей байланысты екені даусыз.

Кәсіби дамуға ұмтылатын бәсекеге қабілетті маман өзінің негізгі қызметінен қол үзбей үнемі жаңа білім алу жолдарын іздестіреді. Ал жоғары оқу орындары мамандарға қойылатын талаптардың өсуіне байланысты оқытудың жаңа формалары мен әдіс-тәсілдерін іздестіреді, білім беруде жаңа технологиялар енгізеді. Қазіргі оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа формасының бірі – қашықтықтан оқыту технологиялары арқылы оқыту.

Қашықтықтан оқыту - ол оқу процессі кезінде осы замандық компьютерлерге және телекоммуникациялық технологияларға негізделіп дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерді қолданып, сырттай және күндізгі білім түрлер қатарлы білікті білім алудың ең негізгі түрі [2].

Соңғы он-он бес жылдан астам уақыт ішінде Қазақстандағы білім беру жүйелерінің құрылымдарында елеулі өзгерістер болып жатыр. «Оқу мен білім технологиясы қаржы қорының байыбына жетіп түсінудің, нарықты өркендету жолында күресудің тиімді құралына айналып отыр. Осы ретте қазіргі замандағы технологиялық жетістіктерге негізделген қашықтықтан білім беру жетекші рөл атқарады» [3]. Демек, дүние жүзі бойынша қашықтан білім беру жүйесін өркендетудің басты мақсаттарының бірі - оқушылардың кез келген мектептер, колледждер мен университеттердегі оқу бағдарламалары бойынша оқып, білім алуларына жағдай туғызу болмақ. Осылай ғана студенттердің бір елден екінші елге орын ауыстыруларына шектеу қойып, кедергілер туғызуға қарағанда көзқарастар жүйелерінің бір арнаға тоғыстырылған идеяларымен қаруланып, білім беру ресурстарын өзара алмастыру жағдайында болашағы зор жаңа

істерді өркендете түсуге мүмкіндік туады. Коммуникациялық каналдарды ауқымды түрде тарату курсы маңызды міндеттерді ойдағыдай іс жүзінде асыруға септігін тигізбек.

Қашықтан оқытудың білім саласындағы мақсаты - білім берудің біртұтас ақпараттың жүйесін құру арқылы оқушылар мен студенттердің білім деңгейін көтеру. *Қашықтан оқытудың білім саласындағы міндеттері:* бір-бірімен тығыз байланысты бола отырып, мемлекеттік (республикалық) деңгейіндегі қашықтықтан оқытудың құрамына енуі; құру кезінде мемлекеттің стандарт талаптарын сақтау [2].

Қашықтықтан оқыту мектептерде республика, облыс, қала және мектеп кеңістігінде кең қолданыс табуда. Мектеп көлемінде айтатын болсақ, «Интернет күнделікті» алуға болады. Бұл жаңашылдық екі-үш жыл көлемінде өз жұмысын атқаруда. Бұл инновациялық әдіс арқылы мектеп пен ата-аналар қауымы арасындағы байланыстың одан сайын нығаяды. Оқытылатын пәндерден қашықтық олимпиадалар Қазақстандық интернет олимпиадалар («КИО») өтеді. Мұндай интернет олимпиадалар оқушылардың үлкен қызығушылығын тудыруда. Тапсырмалары қызықты, сан алуан және олимпиаданың ең тиімді жері – оқушылар өздерінің білім деңгейлерінің көрсеткішін бірден білулері болып табылады. Аталған олимпиадалар сайыс түрінде берілсе де, оқушыларды оқытады деп айтуға болады. Өйткені оқушылар сабақ барысында алған білімдерін шындайды, тексереді, салыстырады. Оқушыларға арналған олимпиадалардан басқа мұғалімдерге арналған онлайн жүйесінде өтетін сан алуан семинарлар, конференциялар, сабақтар ұйымдастырылады. Қарқынды түрде қолданыс тауып жүргені – республика, облыс көлемінде ата-аналар қауымына арналған жиналыстар. Ата – аналар жиналыстары қарым – қатынастарды нығайта, бекіте түсуде.

Оқу процесін сапалы ұйымдастырудың келесі түрі - «E-learning». E-Learning – бұл оқу үрдісін ұйымдастырудағы халықаралық стандарттар мен ұстанымдарын қолдайтын, барлық заманауи талаптарға сәйкес келетін, электронды және қашықтықтан оқыту [3]. Оқытудың аталмыш жүйесі білім беру саласын түбегейлі өзгертеді. Яғни, мұғалім мен оқушының арасындағы байланыс өзгеше сипат алады. Қазіргі таңда E-learning электронды білім беру көп елдердің білім жүйесіне қарқынды енгізіліп отырған оқытудың озық формаларының бірі болып келе жатыр. Қазақстан Республикасында электронды оқыту білім жүйесінің инновациялық дамуының басты бағыттарының бірі болып есептеледі. Әлемдік тәжірибелердің көрсеткіштері бойынша E-learning жүйесі білім беруді модернизациялаудың басты құралдарының бірі екендігін айқындайды. Электронды білім беру кең ауқымды жобасының жүзеге асуы Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің ақпараттандыру мақсатына үлкен жол ашпақ.

E-learning технологиялары оқу үрдісіне келесі мүмкіндіктер береді: Берілген материалды меңгеруге жағдай жасау үшін өте қолайлы және ыңғайлы; оқу материалын меңгеруде қиындық деңгейін, уақытын және көлемін таңдаудағы жекешілдік; интерактивті, өйткені, мұғаліммен, сыныптастарыңмен синхронды (чат, скайп) және асинхронды (пошта, форум) әрекеттесу арқылы оқуға болады [2]. E-learning-тің басқа технологиясы – бұл мұғалімнің оқу сайты. Мұғалімнің оқу сайттарының ресурстары (бейнелекциялар, тест жұмыстар, практикалық тапсырмалар, форумдағы дискуссиялар, есептер шығару практикумдары, компаниялардың оқу-жаттығу жұмыстары) оқушыларға ыңғайлы уақытта керекті тақырыбымен өздігінен жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Сандық білім беру контентін электронды оқулықтар, компьютерлік ойындар, виртуалды жаттығу әдістері, ғылыми-әдістемелік зерттеулер құрайды [3]. Осылайша, e-learning технологиясы – бұл оқыту ортасы, оның көмегімен оқу үрдісін жекелеуге болады, оқытудың жылдамдығын таңдауға болады (ақпаратты қабылдаған кезде). Оқушы өзіндік жұмысты дербес компьютердің, ноутбуктың, ұялы телефонның көмегімен ұйымдастыра алады. Оқушылардың өзіндік жұмыстарының көлемін көбейту оқу үрдісін ақпараттық технологиялардың арқасында нығайтуға мүмкіндік береді.

Оқушы автоматтандырылған жүйеде өзінің жеке портфолиосын, күнтізбесін, күнделігін жүргізеді. Ал мұғалім күнтізбелік-тақырыптық жоспары бар электрондық дәптерді, сынып журналын, хабарландыру қызметін (алда болатын жоспарлы және жоспардан тыс жиналыстар мен кездесулер туралы оқушылардың ата-аналарына e-mail немесе sms-хабарламалар, есептелік және т.б. жіберу) толтыратын болады. Ата-аналар қауымы тәрбие мәселелері бойынша кеңестер алу, сондай-ақ қашықтықтан баласының сапалы орта білім алуы мен жетістіктері туралы ақпараттық хабарлама алу мүмкіндігіне ие болады. Сонымен бірге, осы бағдарламаның артықшылығы – қосымша ақпараттар арқылы мектептің порталын /сайтын/ ашып, мектептің тарихы, оқушы, мұғалім рейтингісі, құрмет тақтасы, ҰТБ-ға дайындығы, қашықтықтан оқыту курстары, ата-аналар комитеті, сынып жетекшілігі, т.б. мәліметтерді автоматты түрде енгізуге болатындығы. Бұл оқыту үдерісін автоматтандыру жүйесі мектептерде ақырындап қарастырылу барысында, бірақ болашақта міндетті түрде болатыны жайлы барлығымыздың хабарымыз бар.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен [4]. Тұңғыш Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев жолдауында айтқандай: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін – білім» [5].

Мұғалімдердің алдын – ала дайындау және ұйымдастыру шаралары жүргізілмесе, программалық қамтамасыз етілмесе оқушылардың білімі жоғарламайды. Өйткені оқушының білімін, үлгерімін көтеруіміз үшін оқытушының біліктілігін көтеруіміз керек. Қашықтан оқыту бұл мұғалімнің біліктілігін көтереді, оқушының өз бетімен білім алуын қалыптастырады, ата-аналардың жаңа технологияға деген көзқарасын өзгертеді.

Қашықтан оқытудағы мұғалімдердің біліктілігін көтерудегі артықшылықтары:

- экономикалық, оқытуға кететін жалпы шығыны 40% кемиді;
- коммерциалық, қашықтан оқыту, технологиясы және оны қолдану болып табылады, оған деген сұраныс күннен-күнге өсуде;
- педагогикалық, интерактивті, технологиялы және индивидуалды болып келеді;
- қашықтан тыңдаушылар және мұғалімдер айналысуға өзіне ыңғайлы уақыттың кестесін қоюға мүмкіндігі бар;
- коммуникативті, электронды желілері арқылы байланысатын педагогтардың, тыңдаушылардың мамандықтар саны көбеюде [6].

Сондықтан, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс-тәжірибесіне, мектеп өміріне енуде. Мұғалімнің біліктілігі мен білімділігі үйлесіп, оқушыларға терең білімді беруге бағытталғанда ғана жоғары нәтиже анық көрінеді. Білімділік пен біліктіліктің үйлесуі өз кезегінде мұғалім мен оқушы тарапынан елеулі еңбекті талап етеді. Қазіргі заманғы оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін сабақта пайдалану бүгінгі күннің басты талабы. Білім беру саласын дамытуға, өркендетуге байланысты қойылатын заманауи талаптар мен міндеттер өз кезегінде әр мұғалімнен жаңаша бетбұрысты талап етеді.

Қорыта келгенде, қашықтықта оқыту технологиясымен оқытудың маңыздылығы, қашықтықтан оқыту жүйесінің рөлі білім саласы үшін өте жоғары, себебі, бұл жүйе арқылы мұғалімдеріміз бен оқушыларымыз әлемдік ақпараттармен байланысуға, ғылыми және шығармашылық жұмыстарын жетілдіруге, жеделдетуге, әлемдік ақпарат кеңістігінде өздерінің білімдерін шыңдауға зор мүмкіндік алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қашықтықтан оқыту – білім берудегі жаңа технологиялардың бірі // «Информатика и образование», № 7. 2006ж., 41-45 бб.
2. Инновациялар мен оқу - білімді жетілдіру арқылы білім экономикасы // «Қазақстан және ТМД елдеіндегі білім беруді ақпараттандырудың IV Халықаралық форумының ғылыми мақалалар жинағы», 2005ж., 18-39 бб.
3. Жаңа технологияларды оқытудың тиімді жолдары //«Информатика негіздері», № 1 – 2005 ж., 11-14 бб.
4. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы. Алматы, 2007 ж. 25б.
5. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 2012 ж. 14 желтоқсан, 25б.
6. Айтжанов М.А. Қашықтықтан оқытудың маңызы және рөлі. «Тәрбие.кз» сайты, <https://www.tarbie.kz/11207>

МРНТИ 14.07.09

А.Н.Сарбасова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ.,Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕУРОПАЛЫҚ СТАНДАРТ ЖҮЙЕСІМЕН ДЕҢГЕЙЛІК ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада жоғарғы оқу орындарындағы қазақ тілін деңгейлік оқытудың тарихы, өзге аудиторияда қазақ тілін оқытудың проблемалары, екінші тілді меңгерудің Еуропалық стандарт жүйесінің ерекшелігі және бұл жүйенің екінші тілді меңгеруде алатын орны қарастырылады.«Шет тілін меңгерудің жалпыеуропалық күзіреттілігі: оқу, оқыту, бағалау» құжаты бойынша қазақ тілін деңгейлік оқыту жүйесіне салу мәселесі қазіргі уақытта өзекті мәселердің бірі. Құжатта көрсетілген деңгейлік критерийлерді қазақ тілін оқытуда пайдаланып, жұмыс орнында, оқу орындарында қазақ тілін белгілі бір деңгейде талап ету арқылы мемлекеттік тілдің қолданысын кеңейте аламыз. Тілдің осы сияқты қоғамдық жағдайын жақсарту үшін аталған құжат маңызды. Тілді меңгерудің деңгейлік оқыту жүйесін екі жақты қарастыруға болады. Біріншісі, жоғарыда аталған құжат ретінде. Еуропа елдерінде бұл бағдарламаны тілді меңгеру деңгейін білу үшін арнайы пайдаланып, тілді меңгергендігін растайтын сертификаттар арқылы білім алушы оқу орнына түседі немесе жұмысқа орналасады. Екіншіден, студенттің тілдік білімінің деңгейін анықтайтын әдістемелік жұмыс ретінде қарастырамыз. Сөйлесім әрекетінің төрт түрі бойынша деңгейлік тапсырмалар құру арқылы студент білімін жетілдіріп, коммуникацияға шығара аламыз. Қазақ тілін меңгерудегі деңгейлік оқытудың басты ерекшелігі–деңгейлер арасындағы байланысты сақтай отырып, деңгейлік лексика-грамматиканы белгілеп, жеңілден күрделіге жүйесін ұстанатын білім беру жүйесі. Сол сияқты мақалада қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуға бағытталған деңгейлік оқулықтар сипатталып, аталған мәселе бойынша болашақта атқарылуы тиіс жұмыстар қарастырылады.

Кілт сөздер: деңгейлік оқыту, еуропалық стандарт, деңгейлік тапсырмалар, деңгейлік оқулықтар

А.Н.Сарбасова¹

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

ВОПРОСЫ УРОВНЕВОГО ОБУЧЕНИЯ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ ПО СИСТЕМЕ ЕРОПЕЙСКОГО СТАНДАРТА

Аннотация

В статье рассматривается история уровневого подхода к обучению государственному языку в высших учебных заведениях, проблемы преподавания казахского языка в иноязычных аудиториях, особенности системы Европейского стандарта владения вторым языком и роль этой системы в изучении второго языка. Проблема создания уровневого подхода к обучению казахскому языку в соответствии с международным стандартом «Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка» является в настоящее время одной из актуальных проблем. Используя уровневые критерии, указанные в документе, в процессе обучения казахскому языку, мы сможем создать полноценную систему поэтапного овладения языком и, тем самым, расширить применение государственного языка посредством активного использования казахского языка на рабочем месте, в учебных заведениях на определенном уровне. Для повышения социального статуса языка данный стандарт имеет важное значение. Систему уровневого обучения владения языком можно использовать двумя способами. Во-первых, для того, чтобы определить уровень владения языком, получить официальный сертификат, подтверждающий владение данным уровнем языка, что позволит впоследствии облегчить поступление в учебное заведение или устройство на работу. Во-вторых, применять в качестве методической базы, определяющей уровень знаний языка у студентов, тем самым быстрее развивая и улучшая навыки владения языком. Благодаря созданию уровневых заданий по четырем видам речевой деятельности, совершенствуются знания у студента, что позволяет ему легче войти в процесс коммуникации. Главной особенностью уровневого обучения в изучении второго языка является методика преподавания, которая придерживается системы обучения от легкого к сложному, устанавливает уровневые лексико-грамматические связи, сохраняя преемственность между уровнями. Кроме того, в статье дается анализ уровневых учебников, направленных на обучение казахскому языку как второму языку, рассматриваются дальнейшие перспективы изучения данного вопроса.

Ключевые слова:уревневое обучение, европейский стандарт, уровневые заданий, уровневые учебники

A.Sarbasova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

THE ISSUES OF TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE LEVELS IN ACCORDANCE WITH THE COMMON EUROPEAN FRAMEWORK OF RAREFERENCE

Abstract

The article discusses the history of teaching the Kazakh language levels in higher educational institutions, the problems of teaching Kazakh as a second language, the key features of CEFR and the role of this framework in second language learning. The problem of teaching the Kazakh language levels according to the document “Common European Competences of Foreign Language Proficiency: Learning, Teaching, Assessment” is currently one of the urgent issues. The level criteria outlined in the document can be used to teach the Kazakh language. This way we can expand the use of the state language by requiring the Kazakh language proficiency at a workplace and in educational institutions at a certain level. This document is important to improve the social status of the language. The framework of teaching language levels can be considered bilaterally. Firstly, as the above mentioned document, i. e. in European

countries, a student uses this program to determine the level of his language proficiency and enters an educational institution or gets a job providing a certificate confirming his language proficiency. Secondly, it can be considered as a methodological work that determines a students' language proficiency level. Owing to the creation of level tasks for four types of speech activity, a student improves his knowledge which leads him to better communication. The main feature of teaching second language levels is the education system. It adheres to the system starting from simple to complex levels establishing sufficient vocabulary and grammar bank for each, while maintaining a connection between all levels. In addition, the article describes level textbooks aimed at teaching Kazakh as a second language. Further work on this issue is considered as well.

Keywords: level learning, European standard, level tasks, level textbooks

Кіріспе. Екінші тілді меңгеруде сол тілдің өзіндік ерекшеліктерін түсіну үшін тілдің деңгейлік оқыту жүйесі нәтижелі болып келеді. Тілді меңгерудің деңгейлік оқыту жүйесінің тарихы Еуропа елдерінен басталғаны белгілі. Оны елімізге ағылшын, неміс тілдерін оқытып, тіл тасымалдаушымен тең дәрежеде қарым-қатынас жасай алатын білікті шет тілі мамандары дайындала бастағанынан байқауға болады. Деңгейлік оқыту жүйесінің жетістігін, әлемнің озық әдістері мен әдістемелерін меңгере бастаған отандық ғалым-әдіскерлер қазақ тілін осы жүйеге салу қажеттігін түсініп, өзге тілді тіл үйренушілерге деңгейлік оқыту жүйесін енгізді. Ғалым Қадашева Қ. «Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі» атты докторлық диссертациясында 1960 жылдары Еуропалық тілдер әдістемесі оқытудың жаңа бағыттарын іздеу мақсатында сатылы деңгей оқыту әдістемесін енгізгенін айтады [1]. Аталған еңбегінде ғалым қазақ тілін өзге тілді аудиторияға үйретудің үш деңгейлі жүйесін ұсынып, анықтама беріп, әр деңгейдің сөйлеу әрекеттерінің қызметтерін нақтылап, мәтін көлемі мен лексика-грамматикалық минимумды ұсынып, әдістеме ғылымына жаңаша көзқараспен жаңалық енгізді. «Қазақ тілін өзге тілді дәрісханада үйренуде орташа 1500-2000 сөз білу алғашқы деңгейлерде жеткілікті, ал соңғы деңгейлерде 2300-2500 білу қажет» деп нақты лексикалық минимумның санын ұсынып [1], деңгейлік оқулықтардың қажеттілігін атап көрсетті. Қ.Қадашеваның мұндай ғылыми дәлелденген ұсыныстары қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту әдістемесіне еніп, барлық жоғарғы оқу орындарында қазақ тілін мүмкіндігінше деңгейге бөліп оқыту жүйесі қолданылды.

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында 2020 жылға қарай мемлекеттік тілді меңгерген ересек тұрғындардың үлесі 95 %-ға арттыру міндеті қойылды [2]. Қазақстан азаматтарының мемлекеттік тілді меңгеру үлесін бақылау мен бағалау жүйесі – ҚАЗТЕСТ ұйымына тапсырылды. 2006 жылы жұмысын бастаған ҚАЗТЕСТ мемлекеттік тілді бақылаудың, бағалаудың жолдарын іздестіре бастады. 2008 жылы 11 қыркүйекте Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен жүйені дамыту мен енгізу тұжырымдамасы қабылданды. Жүйенің негізгі бағыты күнделікті әлеуметтік ортада азаматтардың қазақ тілін қолдана білу дәрежесін анықтау болды. Осы бағытпен әлемдік тілді меңгеру деңгейін анықтайтын IELTS (ағылшын тілінен халықаралық тестілеу жүйесі), TOEFL (шетел тілі ретінде ағылшын тілінен тест), ТРКИ (шетел тілі ретінде орыс тілінен тест) жүйелерін зерттеп, тіл үйренушінің ақпаратты түсініп, сол тілде жаза, сөйлей білу қабілеттерін бағалау қағидасымен ҚАЗТЕСТ өз тест үлгілерін шығара бастады [3].

2007 жылы Б.Белғара, Н. Құрман бастаған ғалым – әдіскерлер «Жаңа толқын» атты мемлекеттік тілді үйренушілерге арналған оқу-әдістемелік кешен шығарды. Бұл қарапайым, жалғастырушы және тереңдетілген деңгейге бөлінген оқу-әдістемелік кешен кітап, электронды кітап және аудиоматериалдар түрде беріліп, сол уақытта мемлекеттік тілді оқытуда белсенді оқу құралына айналды.

Әдістер. Осылай қазақ тілінің үш деңгейлік оқулықтары мен оқу құралдары шығып, студенттерді бастауыш, жалғастырушы, жоғарғы деңгейлі қазақ тілі топтарына бөліп оқытсақ та жоғарғы оқу орындарындағы қазақ тілінің деңгейлік оқыту проблемасы шешіле қоймады. Өйткені жоғарғы оқу орнына келген студенттің білімі аталған үш деңгейге сәйкес келе бермеді. Оның себептері төмендегілер болды:

- орта білімнің деңгейлік оқыту жүйесін қолданбағандығы;
- жоғарғы оқу орнына арналған деңгейлік оқытудың стандарты мен бағдарламасының болмауы;
- жоғарғы оқу орындарында деңгейге бөлу жүйесінің болмауы;
- тілді деңгейлік оқытудың халықаралық тәжірибелеріне негізделген, білімнің жүйелі деңгейлік оқулықтарын шығаратын Оксфорд, Кэмбридж, HeadWay, MacMillan сияқты арнайы білімдік баспалардың болмауы. Мұндай проблемалар туралы бірнеше талқылаулар болып, мақалалар жазылды. Мысалы: «Жоғарғы оқу орындарында бастауыш, жалғастырушы деп бөледі. Бір топта 20-25 студентті бөліп оқытсақ та біреу жақсы меңгереді, біреу – орташа, енді бірі шала, кейбіреулер мүлдем түсінбей, тек жаттанды бір күндік уақытша сабақ болып қалады. Мұның себебі өзге тілді аудиторияда қазақ тілін оқытудың бірыңғай стандартының болмағандығы» деп көрсетеді әдіскер оқытушы Тұмбаева Р. [4].

Проблеманы шешудің жолын іздеген әдіскер ғалымдар ортақ бір құжаттың қажеттігін түсінді де тілді меңгерудің еуропалық стандарттық жүйесін зерттей бастады. 1971 жылы Еуропа елдері екінші тілді деңгей бойынша жүйелі үйрету мәселесі қарастырады. Әдіскерлер алдымен бастауыш деңгейде тілді меңгерудің өлшемдерін анықтаған. 1996 жылы жиырмаға жуық еуропалық елдердің мүшелерінен тұратын Еуропалық Кеңес құрылып, тілді меңгеру деңгейін тәжірибеден өткізіп, Канада елі бақылаушы болып бекітіледі. 2001 жылы «Шет тілін меңгерудің жалпы еуропалық құзіреттілігі: оқу, оқыту, бағалау (Common European Framework of Reference: Learning, Teaching, Assessment)» құжаты Страсбург қаласында қайта қаралып, толықтырылды. Еуропалық Кеңестің мүшесі, жобаның жетекшісі, Францияның Фонтеней/Сан Клу, КРЕДИФ (CREDIF) педагогикалық институтының профессоры, доктор Дж. Л.М.Трим болып бекітілді. Сонымен қатар жобаның негізгі мүшелері: француз докторы, профессор Д.Косте, Швецарияның докторы Б.Норт және Дж.Шейлз болып белгіленді. Кеңес мүшелерін Жалпы Еуропа елдері қолдап отырды, Американың шетел тілдерін меңгеру орталығы Л.М.Трим мен Б.Норд мырзаларға арнайы стипендия тағайындады. Шынында да бұл құжат барлық ел үшін шет тілін үйренудегі ең маңызды құжат болып саналды және әлі күнге өз құндылығын жоғалтпай келеді. Бұл құжатта тігінен берілген анықтама тілдің қарапайым деңгейінен ең жоғарғы деңгейіне жетуі болып есептелінсе, көлденеңнен берілген анықтама лексикалық тақырыптардың бір тақырып аясында толықтырыла түсуін көрсетеді. Мысалы, А1 деңгейінде «Отбасы туралы» жалпы тақырып берілсе, бұл тақырып В2 деңгейінде «Қара шаңырақ» ұғымына дейін дамуы қажет. Авторлар тәжірибенің нәтижесінде бекіткен бұл құжатта төмендегідей мәселелер қарастырылды:

- тілді меңгерудің алты деңгейі бекітіліп, анықтама берілді;
- тілді меңгерудің деңгейлік өлшемдері бекітілді;
- тіл үйренушіге деңгейлік анықтама берілді;
- әр деңгей бойынша сөйлесім әрекеттерінің қызметі анықталды;
- әр деңгей бойынша тіл үйренушінің білуге тиіс тақырыптық жоспары белгіленді;
- тілді меңгеруге қатысты арнайы терминдер ұсынды.

Ғалымдардың тілді меңгерудің алты деңгейлік сипаттамасын төмендегі кестеден көруге болады.

1-кесте. Еуро стандарт деңгейлерінің қысқаша сипаттамасы [5]

Бастапқы қолданушы	A1	Қысқа, таныс сөздер мен жай сөйлемдерді түсініп, күнделікті тұрмыста қолдана алады. Өзін немесе өзгені таныстыра алады және адамның жеке өзіне байланысты (мекен-жайы, отбасы туралы т.б.) сұрақтар қоя алады, дәл сондай сұрақтар арқылы өзіне қатысты мәліметтерді бере алады. Егер сөйлеушісі асықпай және анық сөйлеп, қиындық туған жағдайда көмектесе алатын болса, бұл деңгейде сөйлейтін адам жай сөйлемдер арқылы диалогке түсе алады.
	A2	Жеке тіркестер мен күнделікті жиі қолданылатын (өзі немесе отбасына, жұмысына байланысты қарапайым ақпарат) сөздерді түсінеді. Күнделікті кездесетін тақырыптарға байланысты жай сөйлемдер арқылы қиын емес мәселелерді шеше алады. Өз ойын қысқа сөйлемдер арқылы жеткізеді. Жай сөйлем түрінде қысқаша айтылған сөйлемдерді, хабарландыруларды түсінеді.
Дербесқолданушы	B1	Нақты, әдеби тілінде және рет- ретімен, сонымен қатар жұмысы немесе оқуына, т.б. сондай таныс тақырыптарға байланысты жазылған мәтіннің негізгі мазмұнын түсінуі мүмкін. Өзіне қызықты таныс тақырыптар бойынша немесе арманы, тәжірибесі және де болған оқиғалар туралы күнделікті қолданылатын сөздер арқылы айтып бере алады. Мемлекеттік тілде жазылған іс-қағаздарды толтыра алады.
	B2	Нақты немесе абстрактілі тақырыптар бойынша, сондай-ақ кәсіби қызығушылығына байланысты берілген көлемді, күрделі мәтіндердің негізгі мазмұнын түсіне алады. Тілді жақсы білетін адамдармен емін- еркін сөйлесе алады. Түрлі тақырыптар бойынша өз ойын нақты жеткізе алады. Мамандығы бойынша пікірталасқа қатыса алады. Мемлекеттік тілдегі газеттердегі ақпараттар жөнінде қысқаша түсінік бере алады.
Тәжірибелі қолданушы	C1	Күрделі және көлемді мәтіндерді түсінеді. Ойлана отырып жылдам сөз тауып, ешбір дайындықсыз өз ойын жеткізе алады. Әлеуметтік, кәсіби және білімдік қызметінің шеңберінде тілді тиімді қолдана алады. Күрделі тақырыптар бойынша дәуісін жүйелі жеткізе алады.
		Оқығанын, не естігенін ешбір қиындықсыз бәрін түсіне алады. Түрлі жазба және ауызша мәліметтерден нақты деректерді іріктеп алып, тыңдаушыға түсінікті етіп жеткізе алады. Кез келген тақырып бойынша дайындықсыз және жылдам күрделі тұрақты сөз тіркестері арқылы өз ойын жүйелі жеткізіп береді.

Деңгейлік оқыту жүйесінде бірінші орынға тілдік дайындықты біріздендіру, әр түрлі кезеңдерде тілдерді оқыту процесінің сабақтастығы, тілдерді оқыту процесінің үздіксіздігі сияқты мақсаттар қойылады. Деңгейлік тілдік білім беру–тіл үйренушінің тілдік құзыреттілігін дамыту дәрежесін көрсете отырып, оқу процесін бір деңгейден екіншісіне ауысу ретінде қарастырады. Тілді меңгеруге мүмкіндік беретін деңгейлік оқытудың басты ерекшелігі – тілді екінші тіл ретінде оқыту үшін берілетін білімді топтап, лексика-грамматикалық минимумын анықтап, тақырыптар арасындағы байланысты сақтай отырып, жеңілден күрделіге жүйесін ұстанатын білім беру жүйесі. Осы жүйеге сай

студенттің тілдік білімін ескеретін лексика-грамматикалық тапсырмаларды дайындап, әр сабақта пайдалану ісін жетілдіру қажет. Жоғарыда аталған алты деңгейдің ерекшеліктерін сақтай отырып, деңгейлік тапсырмалар жүйесін жасау, нақты лексика-грамматикалық минимумдарын көрсету, стандартта көрсетілген деңгейлердің дамуына сай құзіреттіліктер мен тақырыптың толықтырылуына сай құзіреттіліктерді ескере отырып тапсырмалар жүйесін, оқулықтар, әдістемелік нұсқаулықтар жазу –бүгінгі оқытушының міндеті.

Нәтижелер. Аталған CEFR жүйесін отандық әдіскер ғалымдар талдап,қазақтілін меңгертуді осы жүйеге салу мақсатын алға қойды.2007 жылы профессор Ф.Ш.Оразбаева қазақ тілін алты деңгейлік жүйе арқылы оқыту мәселесін ұсынды. 2010 жылы Ф.Оразбаеваның бастамасымен қазақ тілі пәні бойынша қазақ тілін деңгейлік оқытудың білім беру бағдарламасы дайындалады.2014 жылы мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ету мақсатында «Балабақша – мектеп – колледж – жоғары оқу орны» жүйесіндегі мемлекеттік тілді деңгейлік үздіксіз оқыту стандарты әзірленіп, ҚР Білім және ғылым министрімен 2014 жылғы 17 қарашада бекітілді. Бұл құжатмемлекеттік тілді қатысымдық-танымдық тұрғыдан игерте отырып, оны тіл үйренушінің деңгейі мен сұранысына қарай меңгертуге бағытталды. Ғалым алты деңгейдің қазақша атауын ұсынып, оқу процесіне енгізді:

- қарапайым деңгей (A1 бастапқы игерім);
- негізгі деңгей (A2 қалыптасу қарсаңындағы игерім);
- орта деңгей (B1 қалыптасқан игерім);
- ортадан жоғары деңгей (B1+ тереңдетіле қалыптасқан игерім);
- жоғары деңгей B2 ілгеріле қалыптасқан игерім);
- жетік деңгей (B2+ тереңдетіле, игеріле қалыптасқан игерім,
- C1 кәсіби игерім) деп аталды.

Жоғарыда аталған стандарт пен деңгейлердің атауы орта білім мекемелерінде ғана қолданылып, жоғарғы оқу орындарында іс жүзінде толық жүзеге аспады.

2016 жылы елімізде алғаш рет тілдерді меңгертудің стандартын есепке ала отырып деңгейлік Стандарт пен оқу бағдарламалары негізінде оқыту қазақ тілінде емес мектептің 1-11-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінің деңгейлік оқулықтары мен оқу-әдістемелік кешендері әзірленіп, «Көкжиек-Горизонт» баспасында басылып шықты[6]. Деңгейлік оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендерді педагогика ғылымдарының докторы, профессор Оразбаева Фаузия Шәмсиқызы басшылығымен тілші-ғалымдар, әдіскерлер әзірледі.Аталған кешенде қазақ тілінің деңгейлік оқыту талаптарын, әр деңгей бойынша күтілетін нәтижелер, деңгейлік тапсырмалар нақты көрсетілген. Бұл оқу-әдістемелік кешенді еуропалық стандартқа негізделген толық алты деңгейді қамтитын алғашқы жұмыс деп атай аламыз. Бұл туралы ғалым К.Жақсылықова «Мемлекеттік тілді көпдеңгейлі оқыту жүйесінің негізгісі болып саналатын бұл оқу құралының басты ерекшелігі – еуропалық және халықаралық стандартқа негізделуінде және инновациялық технологиялардың басты қағидаларын басшылыққа алып, қатысымдық бағытта жасалуында. Елімізде мемлекеттік тілді көпдеңгейлі оқытуға арналған осындай оқу-әдістемелік кешеннің жасалуы – мемлекеттік тілді оқытып үйретуді дүниежүзілік еуропалық стандарттық үлгілерге жақындастыру жолдарының басы деп айтуымызға болады»деп көрсетеді.[7]

Қазақ тілін деңгейлік оқытуды басқа да ғалымдарымыздың еңбектерінен байқаймыз. Әр деңгейдің лексика-грамматикалық минимумын анықтау мақсатында 2011 жылы З.Күзекова мен Т.Аяпова қарапайым деңгейге арналған қазақ тілін меңгерудің деңгейлік тақырыптық лексикалық минимумын шығарды[8]. 2013 жылы Ә.Әлметова бастаған әдіскерлер негізгі жеткілікті деңгей B1, негізгі стандартты деңгей B2, негізгі стандарттан жоғары деңгей C1 деген атпен «Қазақ тілі» оқу құралдарын шығарды[9]. Бұл оқу құралдарының ерекшеліктері – сөйлеу әрекетінің төрт түрін қамти отырып, әр сөйлеу

әрекеті түрінде студент игеруге тиіс елтану, мәдениеттану, мәселелерімен бірге тиісті грамматикалық минимумдар іріктеліп берілген. Сонымен қатар, газет-журнал, көркем шығармалар мен интернет-ресурстар жүйелі іріктеліп, тапсырмалар қатысымдық тұрғыда берілген тапсырмалар ағылшын тілді оқулықтарының негізінде жасалғаны байқалады.

ҚАЗТЕСТ қазақ тілін меңгерудің халықаралық тіл меңгеру талаптарына сәйкестендірілген 5 деңгейін ұсынды.ҚАЗТЕСТ-тің ұсынысы бойынша С2 деңгейі - қазақ тілін жетік меңгеру деңгейі, яғни бұл деңгейде тілді әдеби нормада, сол тілдің өкілдерінің ойлау қабілеті деңгейінде сол тіл бойынша ойлап, сөйлей білуді білдіреді.ҚАЗТЕСТ-тің бастамасымен 2011 жылдан бастап А1, В1, В2 деңгейлеріне арналған қазақ тілі оқулықтары шығып жатыр[10]. 2018 жылы З.Күзекованың бастамасымен шыққан жаңа үлгідегі деңгейлік оқулықтар жоғарғы оқу орындарына арналған[11]. Бұл оқулықтар да деңгейлік жүйені сақтаған коммуникативтік бағыттағы оқулықтың бірден бірі деп атауға болады.

Талқылаулар. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту үшін деңгейлік оқыту жүйесін жоғарғы оқу орнының оқу процесіне толық енгізу мынадай жұмыстарды талап етеді:

- тілді оқып үйретуді дүниежүзілік еуропалық стандарттық үлгілерге жақындастыру;
- деңгейлер арасындағы тақырыптық-мазмұндық жүйені анықтау;
- қазақ тілін меңгерудің деңгейлік лексика-грамматикалық минимумдарын анықтау;
- еуропалық тілді меңгеру жүйесі негізінде жоғарғы оқу орындарына арналған қазақ тілін деңгейлік оқытудың типтік бағдарламасын жасау;
- тілді деңгейлік меңгеруге бағытталған оқу-әдістемелік кешендер құру, оқулықтар жазу;
- білім мазмұнымен айналысатын, жоғарғы оқу орындарына арналған оқулықтар шығаратын, аудио-видео материалдар жазатын MacMillan сияқты білім орталықтарының қатарын көбейту.

Бұл аталғандармен деңгейлік оқыту жүйесі шешілмейді, сонымен қатар оқытушының да жан-жақты ізденісі қажет екенін білеміз.

Қорытынды. Қорытындылай келе, еліміздегі деңгейлік оқыту жүйесін әрі қарай дамытып, тілді меңгерудің еуропалық стандарт жүйесін оқу процесіне толық енгізуіміз қажет. Қазақ тілін еуропалық стандарт бойынша деңгейлік оқыту жүйесі төмендегі нәтижелерге жеткізеді:

- студент тілді өз деңгейіне сай үйреніп, тілді меңгеруіне кедергі болмайды;
- деңгейлік тақырыптардың жүйелі дамуы арқылы студенттің лексикалық қоры көбейеді;
- функционалды грамматиканы деңгейлеп жүйелі беру арқылы студентті коммуникацияға шығару мүмкіндігі көбейеді;
- тілді деңгейлеп меңгеру болашақтағы байқауларда, мысалы жұмысқа тұру, білім алу т.б. тілдік білімінің көрсеткіші бола алады.

Жоғарғы оқу орындарына қазақ тілін меңгеруді аталған деңгейлік оқыту жүйесімен жүргізсек, тілдің жан-жақты меңгеру ісі жүйелі жүзеге асады, болашақ маманның мемлекеттік тілге деген жауапкершілігі артып, мекемелерде тілдің қолданысы кеңейеді деген үміттеміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қадашева Қ.Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханадағы қазақ тілі: Педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2001, 249, 277 б.
2. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. ҚР Президенті жарлығы, 29.06. 2011, № 110

3. Әбдіхалықов А. Ересек азаматтарға қазақ тілін оқыту әдіснамасын стандарттау және жүйелеу мәселесі. Казтест тәжірибесі, нәтижелер, статистика, тіл және қоғам. №1(45), 38 б.
4. Тұмбаева Р.Н. Мемлекеттік тілді екінші тіл немесе шет тілі ретінде оқытудың жаңаша қадамдары. Блолл үдерісі аясында жоғары білім берудің сапасын жетілдіруі, болмысы, мәселелері және келешегі. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ғылыми –әдістемелік конференция жинағы, 28.01.2009, 359 б.
5. Тілді меңгерудің халықаралық стандарттары негізінде «Балабақша-мектеп-колледж-жоғары оқу орны» жүйесінде мемлекеттік тілді үздіксіз оқытуды енгізудің әдістемелік негіздері. Әдістемелік құрал, Астана, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013, 7 б.
6. Оразбаева Ф.Ш., Дәулетбекова Ж.Т., Рахметова Р.С., Рауандина А.Р. және т.б. Қазақ тілі оқулықтары мен оқу әдістемелік кешендері. Алматы: Көкжиек-Горизонт, 2016
7. Жақсылықова К. Инновациялық технологияға негізделген мемлекеттік тілді алты деңгейде оқыту кешені жайында. //Парасат айдыны. Алматы, 2009, 40-48 б.
8. Күзекова З. Аяпова Т. Қазақ тілін қарапайым деңгейде меңгерудің деңгейлік тақырыптық лексикалық минимумы. Астана, 2011
9. Әлметова Ә. Ибраева Р.Б., Мурзинова А. Қазақ тілі, VI негізгі жеткілікті деңгей, Алматы, 2013
10. Бозбаева-Хунг А.Т., Балабеков А.К., Досмамбетова Г.Қ., Салыхова Б.О., Хазимова Ә.Ж. Қазақ тілі: Орта деңгейге арналған оқулық. – Астана: 2017. –340 б.
11. Күзекова З, Ақбұзауова Б. Қазақ тілінің бастапқы А1 деңгейі, Оқу құралы, Астана, 2018

МРНТИ14.15.07

А.А. Сатбекова¹, С.А. Асанбаева¹, Г.Қ. Абдирасилова¹, Ф.Б.Шойбекова¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Алматы қ., Қазақстан

ЖОБАЛАУ ТІЛ БІЛІМІ: ЖОБА, ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ЖОБАЛАЙ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа

Бүгінгі таңдағы Қазақстанның әлемдік білім кеңістігіне еруге деген мүдделілігі осы салада халықаралық әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан озық деп танылған оқыту модельдерін өз мүмкіндігімізге сай үйлестіре қолдану үшін заман талабына лайық отандық білім беру стратегиясы мен тактикасын жаңалаудың қажеттілігін арттырып отыр. Бұған дейінгі кездері ұйымдастырушылық мәдениеттің теориялық дамуы негізінде таңбалаудың жаңа түрлері – модельдер, алгоритмдер, ақпараттар қоры, т.б. жасаудың көптеген жолдары пайда болып, кейін бұлар жаңа технологиялар құрастыруға негіз болып отырды. Осылайша, жаңа модельдер мен технологиялар өнім күйінде ғана емес, таңбалар түрінде шығарылып, олар жобалауды ұйымдастырудың басты элементтеріне айналды.

Мақалада бүгінгі таңда кеңінен дамып келе жатқан жобалау тіл білімі: жоба, жобалау және жобалау әрекетінің мүмкіндіктерін педагогикалық технологиялар тұрғысынан қарастырудың ғылыми негіздемесі мен жобалаудың күтілетін нәтижені алдын ала болжауды және оған қажетті барлық ресурстарды мақсатқа сай ұйымдастыруды қажет ететін ерекшеліктер сипатталған.

Кілт сөздер: Жоба, жобалау, жобалау технологиясы, жобалау тіл білімі, гуманитарлық жобалау, әлеуметтік лингвистика, тілдік жоспарлау, жобалау әдісі.

A.A.Satbekova¹, S.A.Asanbaeva¹, G.K.Abdirasilova¹, G.B.Shoibekova¹
¹Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

LINGUISTICS OF DESIGN: PROJECT, DESIGN AND DESIGN TECHNOLOGY IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The trend of priority of knowledge-intensive development, high technology, widespread implementation of scientific achievements in real life is due to the information of society. The process of global information of all spheres of public life requires information and education. In addition, the modern educational paradigm defines learning as a controlled educational and cognitive activity, which leads not only and not so much to increase the baggage of knowledge, skills, but rather to more important changes in the learner's personality: to increase intelligence, the formation of a cognitive personality that is psychologically ready for self-realization. The result of the process of teaching the Kazakh language as non-native in a university, aimed at forming a student's cognitive personality, is achievable with the active use of projective technologies in the learning process. Technology of projective learning - in the context of the implementation of the credit system of education contributes to the successful acquisition of the Kazakh language as a second language. The article clarifies the theoretical prerequisites for the creation of a complex of technologies that involve the activation of students' speech activity in the Kazakh language lessons as non-native speakers in humanitarian profiled groups. Only if the educational process is organized on the basis of projective teaching technology in the Kazakh language is it possible to conduct systematic scientific, educational, cognitive, educational development and training students.

Keywords: project, design, design technology, design linguistics, humanitarian design, social linguistics, language planning, design methods.

A.A. Сатбекова¹, С.А. Асанбаева¹, Г.Қ. Абдирасилова¹, Г.Б.Шойбекова¹
¹Казахский национальный женский педагогический университет, г.Алматы, Казахстан

ЛИНГВИСТИКА ПРОЕКТИРОВАНИЯ: ПРОЕКТ, ПРОЕКТИРОВАНИЯ И ТЕХНОЛОГИЯ ПРОЕКТИРОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Тенденция приоритетного развития наукоемких, высоких технологий, широкое внедрение научных достижений в реальную жизнь обусловлена информатизацией общества.

Процесс глобальной информатизации всех сфер общественной жизни требует информатизации и сферы образования. Кроме того, современная образовательная парадигма определяет обучение как управляемую учебно-познавательную деятельность, которая приводит не только и не столько к увеличению багажа знаний, умений и навыков, сколько к более важным изменениям личности обучаемого: повышению интеллекта, формированию познающей личности, психологически готового к самореализации. Технология проективного обучения – в условиях реализации кредитной системы обучения способствует успешному усвоению казахского языка как неродного.

В статье уточнены теоретические предпосылки создания комплекса технологий, предполагающих активизацию речевой деятельности студентов на уроках казахского языка как неродного в группах гуманитарного профиля. Только при условии организации

учебного процесса на основе технологии проективного обучения казахскому языку возможно системное научное, учебно-познавательное, воспитательное развитие и обучениестудентов.

Ключевые слова: проект, проектирование, технология проектирования, лингвистика проектирования, гуманитарное проектирования, социальная лингвистика, языковое планирование, методы проектирования.

Жоба дегеніміз – алға, болашаққа талпыныс, ұмтылыс деген сөз. Басқаша айтқанда, бір нәрсені қалпына келтіру жоспары, ізденім арқылы іс-қимылдың нәтижесіне жетудегі әрекеттер жүйесін білдіреді.

Қазіргі заманғы әдістеме ғылымында жоба туралы әр түрлі түсінік бар. Атап айтқанда, зерттеушілердің айтуынша, бұл - жобалау арқылы белгілі бір ойды жеткізу деп түсіндірілсе, екінші бір ғалымдар оны зерттеу жұмысының мәселелігін шешетін, нәтижесін түйіндеуге арналған ғылыми дәлелдеме ретінде бағалайды. Ал үшінші бір бағыттағы зерттеулерде жоба ұзақ мерзімге арналған жоспарлы жұмыстың бір бөлігі деп саналады [1].

Жобалау деген (латынның «projectus» - алға тасталған ой деген мағынада) орыстың «проектирование» сөзінің қазақша баламасы. Мағынасы: 1) белгілі бір ғимарат (құрылыс) немесе бұйым жасауға арналған техникалық құжаттар (сызу, есеп т.б.) жиынтығы; 2) белгілі бір құжаттың алдын ала жасалған мәтіні; 3) ниет, түпкі ой, жоспар. Жобалау әдістемесінде мәтін, ниет, түпкі ой, жоспар жасалады.

Жобалау деген не? Көпшілікке түсінікті ұғым болғанмен, анықтамасы әрқилы болып келеді. Қарапайым, күнделікті өмірде кездесетін мағынасы – болжам, жорамал жасау, жоспар белгілеу.

Анықтамалық әдебиет бойынша: жобалау, тұжырымдай айтқанда, не болуға тиісті болса – соны сипаттаумен шұғылдану қызметі. Осы ретте жобалау екі тұрғыдан сипатталады: болашақта не болуға тиісті іс-әрекеттің ойға келген (идеалдық) түрі, сонымен қатар жобаның мақсаты, мақсат көздеген түрінің пайда болуы (жасалуы). Жобалау дәл осы екі сипатымен өзге технологиялардан, соның ішінде зерттеуден де дараланады.

Жобалау, тіл теориясы тұрғысынан алғанда, ниет еткен немесе мүмкін болуға тиісті нысанның болашақ үлгісін, хал-жайын жасау үдерісі [2].

Гуманитарлық жобалау түзу (жасау) кезеңдері: 1) проблеманың нақтылануы, ол туралы ой қорытылуы (тұжырымдау), жобаланушы идеяның анықталуы; 2) жобалық түпкі ойдың біртіндеп талдамасы (жоспары); 3) жобаның өзі, бұған оның жүзеге асуы да енеді [3].

Жобалау үшін, біріншіден, жобалау нысаны туралы білім болуы шарт, жобалау енгізілетін саланы жақсы білу керек. Екіншіден, нысанаға алынған салаға жобалау әдістерін енгізуді және оның ұғымдық аппаратын жетік білу қажет. Үшіншіден, нысанды жобалаған күйге жеткізу.

Жоба жүйе ретінде нысанның жобалануға тиісті шегін анықтайды, жоба енгізуін анықтайды, жоба енгізілуін қажет ететін материал таңдалады.

Жобалауды танымдық, практикалық, ұйымдастыру-басқару қызметін қамтитын әдіснамалық жұмыстың нәтижелерінің бірі ретінде түсіну керек, ал бұл жобалау ұстанымдарын нысан түрін өзгертетін, ғылыми таным құрылымын өзгертетін ғылыми зерттеулерге енгізуге болады [3].

Әлеуметтік лингвистика тіл мен жоспарлау ұғымдарын өзара байланыста қарастырады, ал бұл көбіне тілдің дамуына байланысты пайда болған. Осы ретте сөйлеушінің тілдік мінез-құлқын жоспарлау негізгі шара. Бұл шара бірнеше бағытта жүзеге асады: бірі – тілдің мәртебесін жоспарлау (бұл тілді статустық жоспарлау);

екіншісі – тілдің ішкі құрылысын реттеу (бұл – тілдің ішкі құрылысын жетілдіруді жоспарлау); үшіншісі, біз үшін аса маңызды, тілді игеру жолдарын белгілеу, тиісті жағдайларды туғызу (бұл – тіл игеруді жоспарлау); төртіншісі – күллі қолдануға болатын әлеуметтік факторларды (саяси, экономикалық, қоғамдық, білім жағдайларын т.с.с.) пайдалану арқылы ел ішінде және сыртта, халықаралық қатынаста қолдану шараларын белгілеу (бұл тілдік қолданысты өрістетуді).

Әлемдік әлеуметтік лингвистикада «тілдік жоспарлау» категориясы берік орныққан. «Тілдік жоспарлау» деген – көптілділік жағдайында тіл саясатын жүзеге асырудың құқықтық, әлеуметтік-лингвистикалық, материалдық-техникалық, ғылыми-ұйымдастырушылық, педагогикалық, қаржылық тұрғыдан қамтамасыз етудің нақты шаралары.

Тілдік жоспарлаудың бір түрі ретінде тілдің қолданылу өрісін кеңейтуді жоспарлау пайда болды. Тілді үйрету мен таратуды бір уақытта жүргізу үшін тілдің қызметін қайта қарайды, сөйлеушілер санына көңіл бөледі, сол арқылы тілдің өмірін өшуден сақтап қалады [4].

Жобалау ғылым саласында болжаумен (прогнозирование) тікелей байланысады. Осы орайда жобалау тіл білімі пайда болғанын атап айту керек [5].

В.Н.Базылев «жобалау тіл білімімен» қабаттастыра «Лингвистикалық болжамнама» («лингвистическая прогностика») терминін де қолданады және бұлайша аталатын лингвистиканың жаңа бағытының болашағы зор деп атап айтады [5].

Жобалау тіл білімінің пайда болуы заңды деп есептейді ғалымдар, өйткені, біріншіден, тілдің болашағына меңзеген ғылым болғандықтан, тілдің көне дәуірін зерттейтін іштей қажеттіліктен туындаған жобалау тіл білімі пайда болуы. Екіншіден, жобалау тіл білімі тіл эволюциясы мен дамуына жаңаша қарауға мүмкіндік береді және оны сыннан өткен математикалық, статистикалық әдістер дәлелдеуі тиіс. Үшіншіден, сенімді дереккөзі болған жағдайда, алға белгілі бір мақсат көздесек, болашақ тілдік өмірді саналы түрде қалыптастыруға әбден болады.

Тіл білімінде жоба болған тақырыптар баршылық. ХХ ғасырда сөйлеуді (речь) жалпылама формаландыру тақырыбы жоба санатында болды. Ғалымдар жобалау тіл білімі тұрғысынан жобалауды (болжау) тілдік өзгерістерді зерттеудің құрамдас бір бөлігі ретінде қарастырады [5].

Сөздіктерде «жоба, жобалау» ұғымына мынадай анықтамалар беріледі: «Проект – прототип, прообраз предлагаемого объекта. Проектирование – деятельность, под которой в предельно сжатой характеристике понимается промысливание того, что должно быть» [6]. Демек, жоба, жобалау оқыту белгілі бір нысанның мазмұнын өзгерту, оны жетілдіру, толықтыру бағытындағы ниет, түпкі ой, жоспарды іске асырудағы әрекет болып табылады. Белгілі ғалымдар Г.М.Коджаспирова мен А.Ю.Коджаспиров оқу басылымында: «Жобалау әдісі жоспарлау үдерісі мен біртіндеп күрделенген практикалық тапсырма – жобаны орындау барысында оқушылардың білім мен іскерлік (умение) игеретін оқу жүйесі» деп бағалайды [7].

Білім мен педагогика саласында жобалау әдісі деген – жоспарлау және біртіндеп күрделенетін практикалық міндетті орындау оқушы мен ұстаздың оқу үдерісінде балалар мүддесі мен қоршаған орта шындығын ескере отырып бірігіп жасаған жобаларды жүзеге асыру барысында оқушылардың білім, ептілік және дағды алатын оқу-ұйымдастыру формасы.

Педагогика саласында жобалау мен жоспар (план) – мәнделес ұғымдар.

Педагогикада жоспар – іс-әрекеттің мазмұндық бағдарын көрсететін, оның тәртібін, уақыт шегін анықтайтын құжат.

Арнаулы әдебиетте (сөздікте) оңтайлы жоспарлау деген – оңтайландыру мен нақты шектеу шарты (критерийі) тұрғысынан жоспардың көптеген баламалы нұсқалары мен бағдарламалардың бірін таңдауға мүмкіндік беретін кешенді әдістері [8].

Оқу үдерісінде жобалаудың түрі көп. Соның бірі дұрыс жазуға жаттығу үшін мәтінді жаздыртатын диктант жазба жұмысы сабағының жобалануын мысал ретінде алуға болады. Диктант жаздыру үшін қандай әдіс-тәсілдер қолдану керек? С.Қазыбаев:

«Диктант алудың межелі деңгейіне жету керектігін, ол үшін қандай әдістемелік тәсілдер қолданылатынын мұғалім алдын ала белгілеп, сынып оқушыларын оған даярлаудың жолын ойластырғаны жөн. Әйтпесе, басталған тақырып аяқталған соң, соған арналған бес-он сағат уақыт таусылған соң, енді диктант жаздыратын күнге жеттік деп кез-келген мәтінді ала сала, мақсатсыз жаздыра бастаудан толымды нәтиже шықпауы мүмкін.

Ендеше, бұл атүсті, тек есеп беру үшін ғана жаздырылмайды. Бүкіл педагогикалық үрдісті оқу-тәрбие жұмысын тұтас организм деп ойласақ, ал диктантты сол бүтін организмді құрайтын клеткалардың өзегі бір, тіні бір табиғи бөлігі іспетті түсінген жөн», - дейді [9].

Жобалау саласында мониторинг (ағ. «monitoring» < лат. «монитор» - қадағалаушы) белгілі бір нысан мен үдерістің хал-ахуалын бақылау жүйесі мен әдістемесінде қолданылады. Мониторинг олардың дамуына бақылау жүргізеді, бағалайды, әлеуметтік факторлар әсерінің нәтижесін жедел түрде анықтайды. Мониторинг арқасында сабақтың мазмұнына, сабақ үдерісін басқару ісіне түзету енгізуге әбден болады.

Жобалау әдісі АҚШ-та XIX ғасырдың II жартысында пайда болды. Осыдан жүз жыл бұрын Д.Дьюи идеялары негізінде [10] оның ізбасары Колумбия университетінің профессоры У.Х.Килпатрик 1918 жылы жобалау әдісіне арнап мақала жазды. Біз бұл жерде оның «Метод проектов» (1918) деген мақаласын атап отырмыз. Сол мақала негізінде ол жобалау әдісінің негізін салушы болып танылды [11].

Жобалау әдісі оқушылар мен студенттердің өз бетінше шығармашылықпен ізденуіне негізделеді. Жобалау әдісімен жүретін сабақтың барлық кезеңдерінде оқытушы сабақтың сценарийін жасап, ұсынушы және кейбір мәселелерде кеңесші рөлінде ғана көрінеді. Бұл туралы ғалым Е.С.Полат былай дейді: «Жобалау әдісінің негізі «жоба» (проект) сөзінің мазмұнына құрылған идеядан туындаған. Оның мақсаты тәжірибелік немесе теориялық маңызы бар мәселелерді шешуде алынатын нәтижеге бағытталады. Бұл нәтижені көруге, пайымдауға немесе нақты тәжірибелік әрекетке қолдануға болады. Мұндай нәтижеге жету үшін студенттерді өз бетінше ойлануға; жобаны орындау үшін білімнің әртүрлі саласын қамтуға; нәтижеге жету үшін оны шешудің әртүрлі жолдарынан келетін зардаптарды алдын-ала болжауға; бір-біріне көмектесіп, жұмыла жұмыс істеуге үйретеді» [12]. Сондықтан да болар, әлемнің көптеген елдерінде жобалау әдісі оқытып-тәрбиелеу ісінде кең қолдау тапты.

Жобалау әдісі өз мәнінде қолданылғанда кез-келген мәселені игерген білімі мен іскерлігін пайдалана отырып шешуде, одан шығудың жолын көрсетуде, оны шешудің бағытын айқындауда өте тиімді. Жобалау әдісі педагогикалық технологияға жата ма? деген де сұрақ тууы мүмкін. Педагогикалық технология мен педагогикалық үдерістің жобасын бөліп қарауға болмайды деп ойлаймыз. Өйткені «ненің жобасы» деген мәселе туындайды. Әрине, әрекеттің жобасы негізге алынады. Кімдердің әрекеті десек, бұл жерде де оқытушы мен оқушының бірлескен әрекеті болып шығады. Сондықтан педагогикалық технология оқу әрекетін басқару қызметін атқаратын педагогикалық әрекеттің жобасы болып табылады.

Жобалай оқыту технологиясы – өнімді (продуктивті) оқыту идеясын практикалық тұрғыдан жүзеге асыратын оқытудың бір бағыты, нұсқасы, әдісі, тәсілі. Оның басты ерекшелігі маманның біліктілік құзыреттілігі өзінің өнімді әрекетінің, тәжірибесінің, ізденуінің негізінде қалыптасуы.

Жобалау – жоба жасау үрдісі; прототип – нысанның, құбылыстың болашақ үлгісі, бейнесі. Бұл – белгілі бір әрекетте адамның игерген теориялық білімі мен практикалық іскерлігін көрсету тәсілдерінің, амалдарының жиынтығы. Бұл таным жолы, таным үрдісін ұйымдастырудың амалы, қойылған дидактикалық мақсатқа жетудің жолы. Сондықтан жобалау әдісі туралы айтқанда біз мәселені, технологияны жан-жақты талдау, шешу арқылы іс жүзінде нәтижені көрсететін дидактикалық мақсатқа жетудің тәсілі деп түсінеміз. Жобалау әдісі басқа оқыту әдістерімен кешенді жүйе құрады. Осы әдістердің жиынтығы білім алушыларға қажетті құзыреттіліктерді қалыптастыратын дидактикалық жүйені құрайды. Жобалау әдісін қазақ тілін оқыту жүйесінде қолданудың маңызы зор. Атап айтқанда:

- білім алушыларды кез келген ақпараттармен жұмыс істеуге, өз бетімен сыни ойлай білуге үйрету;
- игерген білімдеріне, ғылымның заңдылықтарына сүйене отырып, өз пікірлерін білдіруге, ғылыми тұжырымдар жасай білуге үйрету;
- өзбетімен дәлелді шешімдер қабылдауға үйрету [1].

Жобалау әрекетін ұйымдастыру оқытушыдан үлкен дайындықты талап етеді. Ең алдымен, әрекеттің негізіне жататын мәселені анықтау қажет. Бұл жердегі ең маңызды нәрсе проблема білім алушыларға дайын күйінде ұсынылмайды. Бұл жағынан ол проблемалық әдістен ерекшеленеді. Оқытушы әр түрлі әдіс-тәсілдер, көрнекі құралдар арқылы шешімі күрделі жағдаят жасауға студенттерді жұмылдырады, яғни проблемалы жағдаяттан - проблема шығады, одан проблемалы міндеттер туындап, жобалау әрекеті осындай тізбекпен беріледі. Проблемалық жағдаят негізінен оқулықтан алынбағаны жөн, ондай проблемалар шынайы өмірден, маманның кәсіби әрекетінде кездесетін мәселелерден туындап жатқаны дұрыс.

Қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы негізінде меңгерту, біріншіден, білім сапасының көтерілуіне жол ашса, екіншіден, студенттің жеке тұлғалық қабілеттерін заманауи талаптарға сай дамытуға кепілдік береді; үшіншіден, оқу үдерісінің студент үшін мәнін танытып, олардың оқу мотивацияларын дамытады; төртіншіден, оқыту үдерісінің үш мақсатын – білімдік, тәрбиелік, дамытушылық – қатар орындаудың шарты болып саналады; бесіншіден, қоғам талабымен студент мүддесінің толық үйлесімде дамуына тірек болады.

Жобалық сабақтардың дәстүрлі сабақтардан үлкен айырмашылығы бар. Жобалық сабақты дайындау, өткізу студенттерден де, оқытушылардан да шығармашылық ізденісті, көп күш-жігер және уақыт талап етеді.

Жобалай оқыту технологиясының тиімділігі – студенттерді шығармашылықпен жұмыс істей білуге жұмылдыра алатындығы. Жобалай оқыту технологиясы сабақтың шынайы, табиғи өтуін қамтамасыз етеді. Мұндай сабақтардан соң оқытушы мен студент арасында жаңа, жақсы, жайлы қарым-қатынас орнайды. Жобалай оқыту технологиясы студенттің белсенді түрде өз бетінше ойлануына, жұмыс істеуіне және алған білімін есте сақтауы мен тиісті жағдайда қолдана алуына көмектеседі. Сонымен бірге оларды жеке тұлға ретінде қалыптастырады. Сондықтан жобалай оқыту технологиясы студенттерді жан-жақты дамытуда ең озық технология деуге негіз бар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Сатбекова А.А. *Жобалай оқыту технологиясы: қазақ тілі өзгетілді дәрісханада (гуманитарлық бөлім). Монография. Алматы, 2011. 40 б.*
2. Базылев В.Н. *Языкознание: описательное-объяснительное-проективное // Общее языкознание: учебное пособие. М.: Гардарики, 2007. С.29.*
3. *Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / Главн. науч. ред. и сост. С.Ю.Солодовников. Мн.: МФЦП, 2002. С.360.*

4. Хасанұлы Б. Языки народов Казахстана: от молчания к стратегии развития. Алматы: Арда, 2007.
5. Базылев В.Н. Проектное языкознание // Общее языкознание: учебное пособие. М.: Гардарики, 2007. С.32-34.
6. Большой энциклопедический словарь. – М., 1986. – 239 с.
7. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Словарь по педагогике. М.: ИКЦ «МарТ», 2005. С.174.
8. Полонский В.М. Словарь по образованию к педагогике. М.: Высшая школа, 2004. С.80.
9. Қазыбаев С. Жоспар – сабақ айнасы // Белгара Б. Қазақ тілін оқыту әдістемесінен хрестоматия. Астана, 2007. 166 б.
10. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. М., 1909.
11. Коджаспирова Г.М. Педагогика в схемах, таблицах и опорных конспектах. М.: Айрис-пресс, 2007. С.95
12. Полат Е.С. Метод проектов // Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические информационные технологии в системе образования. М.: Academa, 2007. С.188-241.

МРНТИ 16.21.07

С.С. Сейтенова¹

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІН КӘСІБИ БАҒЫТТА ОҚЫТУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада орыс бөлімдерінде қазақ тілін кәсіби бағытта оқытудың әлеуметтік мәселелері көтерілген. Ұрпақ тәрбиелеу ісі қоғам дамуының талабына қарай өзгеріп отыратындықтан, бүгінгі студентке тек пәнді терең игертіп қана қоймай, оны болашақ мамандығына бейімдеп оқыту мәселесі алға қойылып отыр. Болашақ маман мемлекеттік тілді жетік меңгерген, кәсіби біліктілігі жетілген, жан-жақты дамыған жеке тұлға болуы керек. Оған жету үшін білім беру үрдісінде оқытудың технологияларын енгізу, сол арқылы студенттің шығармашылық ойлауын, рухани дамуын, интеллектуалдық өсуін қалыптастыру қажет. Соңғы жылдары адам факторының жан-жақты жетілген, көптілді меңгерген тұлғасына, оны қалыптастыру мен тәрбиелеуге ерекше назар аударылуда. Автор тілдің әлеуметтік мәні қоғам тарихымен, қоғам өндірісімен тікелей байланысты екендігін және қоғамдық өндірістің дамуымен байланысты ақпараттың таралуы да тікелей тілге қатысты екендігін сөз еткен. Белгілі бір кәсіп иелерінің шеңберінде әлеуметтік ақпарат қай жағынан таралса да оның мемлекеттік тілді дамытуға қосар үлесі мол. Қазақ тілін мамандыққа бейімдеп оқытуда тіл арқылы берілетін әлеуметтік ақпараттың таралу деңгейін басшылыққа алу қажеттігін айта отыра, жалпы мамандыққа байланысты әлеуметтік ақпараттың таралу деңгейін екі түрге бөліп көрсеткен. Қатысым әрекеті тар шеңберді қамтитын әлеуметтік ақпарат және қатысым әрекеті кең шеңберді қамтитын әлеуметтік ақпарат.

Кілттік сөздер: қазақ тілі, кәсіби, бағыт, оқыту, әлеуметтік, мәселе, ұрпақ, тәрбие, қоғам, даму, кәсіп иелері, шеңбер, әлеуметтік ақпарат.

S.S. Seytenova¹

¹Aktobe Regional State University K.Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan

SOCIAL PROBLEMS OF PROFILE TRAINING IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

This article discusses the social problems of profile teaching the Kazakh language in Russian groups. In connection with the changes in society, changes have appeared in the upbringing content, so the question arises not only of in-depth study of the subject itself, but also the problem of specialized student education. A future specialist must be fluent in the state language, be a highly educated specialist, and a comprehensively developed personality. To do this, developing and introducing new educational technologies into the educational process, it is necessary to formulate creative thinking, spiritual and intellectual development of students. Recently, special attention has been paid to the problem of the comprehensive development of the personality, the human factor in education. The author considers the social problem in conjunction with the history of society, with industrial development and notes that the dissemination of information is directly related to the language. Within the framework of the specialty, any information of social significance has an important role in the development of the state language. The author, considering the problem of specialized education, notes the need to guide the level of dissemination of information in the state language. And in conclusion, the author divides the level of dissemination of information into two parts. Communicative activity is social information, which includes social information in a narrow and broad sense.

Keywords: Kazakh language, profile direction, training, social problem, generation, upbringing, society, development, profession owners, circle, social information.

С.С.Сейтенова¹

¹*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
г.Актобе, Казахстан*

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОФИЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В этой статье рассматриваются социальные проблемы профильного обучения казахскому языку в русских группах. В связи с происходящими изменениями в обществе, появились изменения в содержании воспитания, поэтому встает вопрос не только глубокого изучения самого предмета, но и проблема профильного обучения студентов. Будущий специалист должен в совершенстве владеть государственным языком, быть высокообразованным специалистом, всесторонне развитой личностью. Для этого разрабатывая и внедряя в учебный процесс новые технологии обучения, нужно сформулировать творческое мышление, духовное и интеллектуальное развитие студентов. В последнее время особое внимание уделяется к проблеме всестороннего развития личности, человеческого фактора в образовании. Автор рассматривает социальную проблему во взаимосвязи с историей общества, с производственным развитием и отмечает, что распространение информации непосредственно связано с языком. В рамках специальности любая информация социального значения имеет важную роль в развитии государственного языка. Автор, рассматривая проблему профильного образования, отмечает необходимость руководства уровнем распространения информации на государственном языке. И в заключении автор разделяет уровень распространения информации на две части. Коммуникативная деятельность - социальная информация, включающая в себя в узком и широком смыслах социальные сведения.

Ключевые слова: казахский язык, профильное направление, обучение, социальная проблема, поколение, воспитание, общество, развитие, собственники профессии, круг, социальная информация.

Кіріспе. Қоғам дамуының қай кезеңінде де әр халықтың әлеуметтік-материалдық, рухани-мәдени өміріндегі жетістіктері оның тілінде көрініс тауып отырады. Қоғамның даму тенденциясы артқан сайын тілдің сөздік қоры жаңа атаулармен толыға түседі. Бұл сөздік құрамның үнемі дамуда болатынын көрсетеді. Тіл бірте-бірте даму жолымен ілгері басып отыратын құбылыс. Сөздік құрамның дамуы өндірістің, ғылымның, мәдениеттің дамуымен тығыз байланыста келіп, тілдің әлеуметтік мәнін анықтайды. Тілдің әлеуметтік мәні қоғам тарихымен, қоғам өндірісімен тікелей байланысты. Қоғамдық өндірістің дамуымен байланысты ақпараттың таралуы тікелей тілге қатысты. Тіл арқылы ақпараттың таралуы – тілді дамытудың бір жолы. Бұл жөнінде Қ.Жұбанов; "Человек, как активное, могущее воздействовать на свою жизнь, может активно воздействовать и на свой язык, но для этого требуется не только одна письменность а целый ряд социально-экономических условий которое могут объединять не только тюркские языки, но в дальнейшем все языки мира, но пока об этом нечего думать"- деген[1].

Әдістеме. Мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайы артқан сайын ол туралы ақпарат таратушы тілдің де әлеуметтік мәні артады. Тілдің әлеуметтік мәні ақпараттың таралу сипатымен анықталады. Тіл арқылы берілетін әлеуметтік ақпараттың жалпыға бірдей сипаты бар. Сондай-ақ кәсіби тілге қатысты ерекшеліктері бар. Кез келген ақпараттың құны оның әлеуметтік мәні мен өлшенеді. Біреулер үшін аса маңызды, құнды ақпарат, екінші біреулер үшін қызығушылық туғызбауы мүмкін. Бұл – ақпараттың оған қаншалықты қажеттілігіне байланысты болатын нәрсе. Сондай-ақ адамдардың білім деңгейіне, мамандығына, қызығушылығына, эрудициясына байланысты болады. Ақпараттың құндылығын арттыру тілді тұтынушы адамдардың өзара қарым-қатынасына байланысты. Тілді тұтынушы адамдар өзара сұхбаттасу, пікір алысу, әңгімелесу барысында ақпарат алады, таратады, есте сақтайды. Жалпыға бірдей сипаты бар ақпарат әдеби тілдің нормаларына сүйенеді. Белгілі бір кәсіп иелерінің шеңберінде таратылатын ақпараттың одан ерекшелігі мынада: мысалы болашақ бастауыш сынып мұғалім мамандығына қатысты терминдер: оқушы, сабақ жоспары, оқулық, дәптер, қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді жоспар, жаңартылған білім мазмұны, критериялы бағалау, рефлексия т.б. сияқты сөздер бастауыш сынып мұғалімдері қолданады. Бұл топқа жататын сөздердің жалпы қолданысқа көшуі, белгілі бір сала, кәсіп мамандарына қызмет ететіндігі жағынан өзіне жақын сөздер (терминдер) қатарына өтуі мүмкін. Ал, негізінен, сол кәсіппен айналысушылардың шеңберінде таратылады. Әлеуметтік ақпарат қай жағынан таралса да оның мемлекеттік тілді дамытуға қосар үлесі мол. Сондықтан бастауыш сыныпта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығында оқитын студенттерге қазақ тілін үйретуді мамандыққа қатысты ақпараттар арқылы бастау орынды деп білеміз. Ақпараттың тілдегі деңгейі әр түрлі ақпарат таратуда шеңбері кең, бұқаралық сипат алған тілдік бірліктер бар да, шеңбері тар белгілі бір мамандыққа, кәсіп иелерінің шеңберінде ғана қолданылатын тілдік бірліктер бар. Мұндай тілдік бірліктер қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму қарқынына қарай өзгеріп, бірінен екіншісіне өтіп отыруы мүмкін. Тіл мен қоғамның арасындағы мұндай байланыс таза таным бағдарының жаңалығына, танымдық қондырғының әдістемелік өзгерісіне негіз болып табылады. Тіл табиғатының бір мезгілде биологиялық, психологиялық, әлеуметтік сипаты болатыны белгілі. Тілдің санаға әсері өте күшті. Тіпті, адам өзі бұрын естімеген, білмеген сөздерін шамалап түсініп жатады. Оған, адамның бұған дейінгі «ғаламның тілдік бейнесі» туралы жинақталған білімі себеп болады.

Э.Д. Сүлейменова; "Тілді игеру, табиғи тіл механизімімен түсіндіру білім жинау, қолдану және оны түсіну моделін құру тұрғысынан зерттеледі,"-дейді[2]. Тілді игеру, табиғи тіл механизімін түсіну тек тілші мамандарға ғана арналған бағыт емес, ол—тілді тұтынушы адамдарға ортақ қасиет. Тілдің негізгі қызметінің бірі—ақпарат тарату. Ақпарат тілдің коммуникативтік қызметін арттырады. Осы тұрғыдан келгенде, белгілі бір мамандыққа қатысты қазақ тілін оқытқанда тілдің коммуникативтік- танымдық негізін назардан тыс қалдыруға болмайды. Тілдің коммуникативтік-танымдық негізін басшылыққа ала отырып, оны жоғары оқу орындарында оқытудың әлеуметтік маңызы ерекше. Бүгінгі студент—ертеңгі маман. Белгілі бір мамандыққа қатысты өндірістің жоғарғы деңгейде дамуы қоғамның әлеуметтік жағдайын көтерсе, олардың тілі арқылы мемлекеттік тілдің әлеуметтік мәні көтеріледі. Тілдің әлеуметтік мәнін көтеру оны ақпарат құралы ретінде танумен тікелей байланысты. И.В.Арналид тіл арқылы берілетін ақпаратты екі түрге бөліп көрсетеді. Ақпараттың бірінші түрі қатысым актісінен тыс тұрады да, тек заттар туралы хабарлайды. Екінші қатысым құралының элементі ретінде қатынасады деп атап көрсетеді[3]. Ғалымның тіл арқылы берілетін ақпаратқа жасаған тұжырымдарына сүйене отырып, бастауыш сынып мұғалімдеріне қатысты ақпараттардың берілуін болашақ мамандарға оқытудың маңызы зор. Қазақ тілін мамандыққа бейімдеп оқытуда тіл арқылы берілетін әлеуметтік ақпараттың таралу деңгейін басшылыққа алу керек. Жалпы мамандыққа байланысты әлеуметтік ақпараттың таралу деңгейін екі түрге бөліп көрсетуге болады. 1. Қатысым әрекеті тар шеңберді қамтитын әлеуметтік ақпарат. 2. Қатысым әрекеті кең шеңберді қамтитын әлеуметтік ақпарат.

Қатысым әрекеті тар шеңберді қамтитын әлеуметтік ақпаратты мектепке, бастауыш сынып мамандығына ғана қатысты ұғымды дәл атау үшін қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері таратады. Оларға, негізінен, бастауыш сынып мұғалімдеріне байланысты терминдер жатады. Мысалы, жаңартылған білім мазмұны, критериялы бағалау, қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді жоспар т.б. сияқты терминдер (атаулар) жатады. Мұндай атаулардың әлеуметтік ақпарат тарату сипатын коммуникативтік-танымдық тұрғыда оқыту барысында мынандай нәтижелерге жетуге болады; біріншіден, қазақ тілін тұтынушы маман мамандығына байланысты ақпарат тездігіне ілесуге мүмкіндік алады; екіншіден, "ақпаратқа кім ие болса, әлемді сол билейді" дейтін ақпарат ғасырында бастауыш сынып мұғалімі мамандығында оқитын болашақ мамандар ақпарат таратуға, оны қабылдауға, есте сақтауға мол мүмкіндік алады. Тіл арқылы ақпарат таратудың бұл түрі қоғамның ғылыми-техникалық өндірістің дамуы мамандық иелерімен тікелей байланысты. Тілді тұтынушы мамандар ақпарат көзі болатын өндіріс туралы хабарды қай тілде таратса, сол тілдің әлеуметтік мәні артады. Сондықтан кәсіп иелерін, болашақ мамандарды қазақ тілінде сөйлеуге үйрету бүгінгі күні кезек күттірмейтін мәселе. Бұл мәселені шешу үшін тілдің тек құрылымдық жағын меңгерту жеткіліксіз. Тілді үйрету үшін оның әлеуметтік, биологиялық, психологиялық ерекшеліктерін ескеру керек. Орыс тобында оқитын студенттерді қазақ тілінде сөйлеуге үйрету барысында тілдің әлеуметтік мәнін анықтайтын негізгі тілдік бірліктерді басшылыққа аламыз. Оның ішінде, бастауыш сынып мұғаліміне байланысты ақпарат таратуға негіз болатын тілдік тұлғаларды әлеуметтік сипатына қарай топтастырып оқытудың маңызы зор. Қазақ тілін мамандыққа бейімдеп оқытуды сол мамандыққа қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің ақпараттық деңгейін саралау қажеттігі тілдің әлеуметтік ерекшеліктерін анықтайды. Осы тұрғыдан келгенде, бастауыш сынып мұғалімдеріне байланысты қатысым әрекеті тар шеңберді қамтитын сөздер мен сөз тіркестерін бір блокқа бөліп оқытудың маңызы зор.

Нәтиже. Мұндай тілдік тұлғаларды оқыту барысында оларға тән мынандай басты ерекшеліктерді, біріншіден, қатысым әрекеті тар шеңберді қамтитын атаулардың мағынасында сақталған ақпараттар тілдің өзге лексикалық қабаттарын құрайтын сөздерде кездесетіндігі; екіншіден, мұндай сөздердің жалпы қолданысқа көшуі мен

терминалогиялық лексиканың құрамына еруге бейімділігі, үшіншіден, олардың өзіне табиғаты жағынан мейлінше жақын терминдер қатарына өте отырып, мамандық иелерінің сөйлеу тіліндегі ақпараттарды терминологиялық ақпараттармен толықтыру мүмкіндігі мол лексикалық қабат құрайтынын ескеру керек. Осы критерийлерді ұстана отырып студенттердің танымдық мотивациясын қалыптастыруға болады. Ол үшін сатылап даму ұстанымы арқылы оқытқан жөн. Мамандыққа қатысты оқылтын тілдік материалдар лексикалық және коммуникативтік тапсырмалардан тұруы керек. Бұл тапсырма қатысым әдісі арқылы сөйлесім әрекетінің түрлерін өзара байланыстыруды көздейді. Мамандыққа байланысты материалдарды игерту үшін "Жаңартылған білім беру мазмұнының ерекшеліктері" деп аталатын тақырыпқа сай мысал келтірілді:

1-тапсырма: Сөздікпен жұмыс.

Бұл жұмыс бойынша мынандай лексикалық тапсырма беріледі:

а) Бүгінгі тақырыпқа байланысты сөздіктерден 20-25термин теріп жазыңыз, синонимін табыңыз.

ә) Тапқан сөздеріңіз жаңартылған білім мазмұнына қатысты ұғымды дәл атауға арналған ба, жоқ па соған көз жеткізіңіз. Өзіңізге сенімді болған жағдайда дәптеріңізге жазыңыз.

б) Сол заттың не құбылыстың атауы болып тұрған сөздің ішкі мазмұнын ашып, айтып беріңіз.

в) 2-4 студентпен жұптасып, әр топ бір термин сөздің төңірегінде диалог құрыңыздар.

2-тапсырма. Жаттығу жұмысы.

Мұнда 1-ші тапсырмадан алынған нәтижені қорытындылай отырып, белгілі бір терминнің ішкі мәнін, мазмұнын ашатындай сөйлем құру керек.

а) сөйлем ішіндегі сөздердің байланысу жолдарын табыңыз.

ә) қосымша жалғанған сөздердің мағынасында болған өзгерісті айтыңыз.

б) өзара байланыста тұрған сөздердің грамматикалық жақтан байланысу жолдарына қарай сұрақ қойыңыз.

Талқылау. Берілген бұл тапсырмаларды орындау арқылы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің тілін дамытуға болады. Сондай-ақ терминдердің де ақпарат көзі болатындығы анықталады. Термин сөздердің мағынасы арқылы таратылатын ақпарат бұқаралық сипатқа ие емес, негізінен, арнаулы сала, оның ішінде, бастауыш сынып мұғалімдеріне қатысты саламен шектеледі. Сондықтан белгілі бір мамандыққа қатысты терминдерді әлеуметтік тұрғыдан оқығанда қатысым актісінен тыс тұратын атаулар ретінде бөліп оқытуда мынандай мақсатқа жететіндігімізге сеніміміз мол: біріншіден, бастауыш сынып мұғалімдерінің қазақша сөйлеу тілін әуелі, мамандыққа сәйкес дамыту; екіншіден, қолданбалы лингвистикада қазақ тілінің "лингвистикалық ақпараттану" саласын көтеруге үлес қосу; үшіншіден, студенттің мамандығына, кәсібіне байланысты интеллектуалдық деңгейін көтеру.

Әлеуметтік ақпарат таратуда қатысым әрекеті кең шеңберді қамтитын тілдік бірліктерді тілдік қатынас құралының басты элементі деп түсінуге болады. Мұндай тұлғалар тілде "ғаламның тілдік құрылысы" арқылы көрініс табады. "Ғаламның тілдік құрылысы" термині (языковое мирозидания) Л. Вайсгерде қолданғаны туралы ғалымдар айтып жүр [4]. Бұл ғаламды танушы субъект пен шындық объект аралығында болатын қатынас. "Субъектінің шындық туралы түсініктері, нақты деректер, оқиғалар туралы концептуалды білім танымдық модельге тікелей қатысты", - деген [2]. Р.М.Фрумкинаның пікірінен шындық болмыстың адам санасында бейнесі болатынын көреміз. Адам санасында бейнеленген нақты деректерді, оқиғаларды тіл арқылы жеткізгенде оның әлеуметтік мәні көрініс табады. Осы тұрғыдан келгенде, бастауыш сынып мұғалімдеріне қатысты деректер, оқиғалар туралы атаулардың коммуникативтік-танымдық қызметін тану ең басты мәселе. Бастауыш сынып мұғалімдеріне байланысты

қалыптасқан сөздер мен сөз тіркестерінің ішінде қатысым құралымының элементі болып табылатын тілдік тұлғалар – олар – қазақ тілін әлемдік деңгейде танытатын атаулар. Мұндай атауларға сауат ашу, функционалды сауаттылық, критериалды бағалау, жаңартылған білім, блум таксономиясы, желілік, ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспар т.б. сияқты атауларды жатқызамыз. Нарықтық қатынасқа негізделген қоғам орныққан сайын халық та соған бейімделеді. Қоғам өміріндегі тыныс-тіршіліктің көрінісі тіл арқылы өмір сүретінін ескерсек, қазіргі кезде тілдің әлеуметтік мәнін ақпарат тарату деңгейі мен анықтап отырмыз. Әлеуметтік ақпарат таратудың қайнар көзі болатын автомобиль шаруашылығына қатысты сөздер тілімізде мол. Мұндай атауларды мамандыққа байланысты кәсіп иелері ғана тұтынбайды, олар жалпыға ортақ қатынас құралы ретінде жұмсалады. Мұндай атаулардың қалыптасуына негіз болған уәждерді анықтау әрі тілдің әлеуметтік мәнін анықтаса, әрі халықтың дүние танымы мен материалдық және әлеуметтік тұрмыс-тіршілігінен хабар береді. Ендеше, олардың жалпыға бірдей бұқаралық сипаты бар. Қоғам мүшелері арасындағы күнделікті қарым-қатынас бұқаралық ақпарат арқылы таратылғанда, терминдерге қарағанда мұндай атаулар жалпыға бірдей әдеби тілдегі сөздер ретінде жұмсалады. Оған қоғам өмірінде болып жатқан елеулі өзгерістер себеп болады. Олар қазақ тілінде сөйлейтін адамдардың мамандығына, кәсібіне т.б. ғана емес, жалпыға ортақ қатынас құралы ретінде ақпарат таратады. Бастауыш сынып мұғалімдерінің жұмыс барысында қолданылатын мұндай атауларды коммуникативтік-танымдық тұрғыда оқытуда оларға тән мынандай ерекшеліктерді ескерген жөн: біріншіден, бастауыш сынып мұғалімдерінің даму нәтижесінен пайда болған сөздер; екіншіден, сөздердің білдіретін мағынасында терминологиялық емес, әлеуметтік ақпараттық мән бар; үшіншіден, жалпы халыққа таныс, ортақ белгілер болады; төртіншіден, бастауыш сынып мұғалімдерінің мамандығына қатысты сөздердің ішінде сұрыпталған, жалпы халыққа ортақ, түсінікті, әдеби тілдің нормасына сай. Осы критерийлерді басшылыққа ала отырып, оларды оқытуда – мемлекеттік тілді дамытудың мамандыққа қатысты қырларын ашу. Мұндай атауларды әлеуметтік ақпарат таратудың бұқаралық элементі ретінде тануға болады.

Қоғамда халықтың, мемлекеттің материалдық - әлеуметтік деңгейі тіл арқылы көрініс табады. Олар бұқаралық ақпарат таратудың көзі болып табылады.

«Бастауышта оқыту педагогикасы және әдістемесі» білім бағдарламаларында оқитын студенттерге қазақ тілін үйретуде жоғарыда аталған мәселелерді ескере отырып, оқу материалдарына ақпарат таратуда бұқаралық элемент ретінде жұмсалатын тілдік тұлғаларды тірек сөз етіп алу керек. Қазақ тіліндегі жұмыстарды грамматикалық, коммуникативтік тапсырмалар арқылы өткізу тиімді. Бұл тапсырмада қатысым әдісі арқылы сөйлесім әрекетінің түрлерін өзара байланыстыру көзделеді. Ол бірнеше сатылық деңгейде орындалады.

1-ші деңгейлік тапсырма.

Төмендегі берілген әр жолдағы екі сөзді орындарын ауыстырмай, өзара байланыстырып, сөйлем құраңыз.

- а) жаңартылған, білім
- ә) ұзақ мерзімді, жоспар, құрастыру
- б) спиралді, қағидат

Бұл тапсырманы орындау жазылым әрекеті арқылы жүзеге асады.

2-ші деңгейлік тапсырма.

Өздеріңіз құрастырған әр сөйлемде не туралы хабар берілгенін өзара жұптала отырып баяндаңыз.

Бұл тапсырманы орындауда бір студенттің құрастырған сөйлеміндегі хабарды екінші студент баяндап беру, айтып шығу мақсаты көзделеді. Тапсырма айтылым әрекеті арқылы орындалады.

3- ші деңгейлік тапсырма.

Жоғарыда орындалған сөйлемдердің ішінен бір ғана хабарды баяндауға арналған ортақ сөйлемдерді топтастырыңыздар.

Бұл тапсырманы орындау үшін студенттерді 5-6-дан топтастырып отырғызамыз. Топ мүшелерінің әрқайсысы өздері жазған сөйлемдеріне хабарлаудың түріне қарай бағана түрінде бөліп жазады. Мысалы, жаңартылған білім туралы сөйлемдерді бір топқа, ұзақ мерзімді жоспар құрастыру туралы сөйлемдерді бір топқа, пән мазмұнының спиралді, қағидат берілуіне байланысты сөйлемдерді бір топқа бөліп жазамыз.

Бұл тапсырманы орындау барысында бір ғана ақпаратты бірнеше сөйлемдер арқылы беруге болатындығы дәлелденеді. Бұл тапсырмада, негізінен, оқылым әрекетінің қызметі басымырақ болады.

Қорытынды. Егеменді еліміздің өркениетін әлемдік деңгейден көру-әрбір адамның азаматтық борышындай болса, оны мемлекеттік тіл ретінде әлемге мойындату қазақ тілінде берілетін ақпараттың бұқаралық, әлеуметтік, саяси сипатына байланысты. ХХІ ғасырда ақпарат тездігіне ілесу әр мемлекеттің, тіпті әр азаматтың интеллектуалдық мүмкіндігіне байланысты. Интеллектіні көтеру үшін білік пен дағды жоғары деңгейде болуы тиіс. Біліктілік мамандыққа қатысты іс-тәжірибе арқылы көтерілсе, өз білгенінен хабар тарату тілге байланысты. Тілдің ауызша сөйлеу түрі болсын, мейлі жазбаша тіл болсын дағдыға ұласады. Адамның сөйлеу дағдысы талапқа сай, жоғары деңгейде болса, тілдің әлеуметтік мәні арта түсері сөзсіз. Белгілі бір мамандықта оқитын студенттерге тілді үйрету үшін үйренетін студентте ынта, қызығу болу керек. Орыс тілді аудиторияда студентті қазақ тіліне үйрету үшін оның мамандығына сай қолданылатын ақпарат көздерін пайдаланудың мәні зор. Мамандыққа деген ынта, қызығушылық болған жерде сұрақтар, пікірталастар болады. Пікірталас ой қозғайды. Ойдың дамуы үйретуге де, үйренуге де ықпал етеді. Мамандық иелері терминдерді не жалпы қолданысқа енетін, бұқаралық сипат алған сөздерді пайдалана отырып, мамандықтарына да қатысты ақпарат алады. Профессор Қ. Жұбанов өз еңбегінде: сөздің бір басында екі қызмет болады; бірінші – хабар беру қызметі, коммуникация функциясы; екінші – таңбалау қызметі; норматив функция не сигнификация" - [1] деген пікіріне сүйене отырып, бастауыш сынып мұғалімдеріне қатысты тілдік бірліктердің әлеуметтік қызметін екі түрге бөліп қарауға болатынына көз жеткіземіз.

1. Қазақ тілін тұтынушылардың мамандығына, кәсібіне т.б. ғана емес, жалпыхалыққа ортақ қатынас құралы ретінде жұмсалатын, бұқаралық ақпарат тарату;

2. Белгілі бір кәсіпке байланысты нақты деректер, оқиғалар туралы мамандық иелері шеңберінде ақпарат тарату: сөз мағынасына тән мұндай қызметтер тілді коммуникативтік-танымдық тұрғыда оқытуға негіз болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жазыкова М.Қ. Қ.Жұбановтың әдістемелік мұрасы және лингводидактиканың өзекті мәселелері. Монография.-Ақтөбе, 2013 ж.
2. Сейтенова С.С. Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Монография.-Ақтөбе, 2014 ж
3. Оразбаева Ф.Ш. Қ. Жұбановтың педагогикалық мұрасы: лингвистика және әдістеме // «Жұбанов тағылымы» халықаралық ғылыми – практикалық конференция материалдары. – Ақтөбе. 20013
4. Жазыкова М.Қ. Қ. Жұбановтың әдістемелік мұрасының ұлттық педагогикамен байланысы // Қаз ҰПУ Хабаршысы. Педагогика сериясы. № 2 2011

A. Tleuov¹, Kara Fleming¹
¹ KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF KAZAKHSTANI IN-SERVICE SCHOOL TEACHERS: CURRENT PRACTICES AND FUTURE PERSPECTIVES

Abstract

The impact and effectiveness of in-service teacher training programs is a relatively well-researched area. However, this phenomenon has rarely been approached from the perspective of teacher cognition research. The purpose of this paper is to generate a discussion about and to make a case for the consideration of language teachers' perceptions of their pedagogical contexts and their belief systems in the development and execution of professional development programmes for in-service English language teachers in Kazakhstani state schools. The article proposes an idea of a sustainable and potentially more effective in-service teacher training that represents an ecological perspective. This perspective acknowledges and stresses the interrelations among and the interconnectedness of many underlying factors that impact on teaching, and where teachers' reflection on their own perceptions, beliefs and practices take central stage.

Keywords: professional development, teacher education, teacher training, teacher cognition, teacher beliefs, pedagogical context, perceptions of the context

A. Tleuov¹, Kara Fleming¹
¹ КИМЭП Университеті, Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕКТЕП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУ: ҚАЗІРГІ ТӘЖІРИБЕЛЕР ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Аңдатпа

Оқытушылардың біліктілігін арттыру курстарының әсері мен тиімділігі салыстырмалы түрде жақсы зерттелген сала болып табылады. Алайда, бұл феномен мұғалімдердің когнитивтік әлемі саласындағы зерттеулер тұрғысынан сирек қарастырылады. Бұл мақалада біз Қазақстанның мемлекеттік мектептерінде ағылшын тілі оқытушылары үшін біліктілікті арттыру курстарын әзірлеу және іске асыру кезінде сол мұғалімдердің педагогикалық контекст туралы түсініктері мен ұғымдарына көңіл аудару қажеттігін анықтадық. Мақалада, өндірістен қол үзбей, педагогтардың біліктілігін тұрақты және тиімді түрде дамыту идеясы ұсынылады; бұл экологиялық перспектива болып табылады. Аталмыш перспектива оқытуға әсер ететін негізгі когнитивтік факторлар арасындағы өзара байланысты. Бұл тұрғыда негізгі мәселені мұғалімдердің педагогикалық контекст туралы түсініктері, ұғымдары мен тәжірибелері туралы рефлексиясына қатысты айқындау қажет.

Кілт сөздер: біліктілікті арттыру, мұғалімдердің білімі, оқытушылардың педагогикалық дайындығы, мұғалімдердің когнитивтік әлемі, мұғалімдердің ұғымдары, педагогикалық контекст, контекст қабылдау

A. Tleuov¹, Kara Fleming¹
¹ Университет КИМЭП, Алматы, Қазақстан

ПОВЫШЕНИЕ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ КАЗАХСТАНСКИХ ШКОЛ: НЫНЕШНИЕ ПРАКТИКИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

Влияние и эффективность курсов повышения квалификации преподавателей является относительно хорошо изученной областью. Однако к этому феномену редко подходили с точки зрения исследования в области когнитивного измерения учителей. Данной статьей мы стремимся завести дискуссию о рассмотрении восприятия педагогического контекста учителей и их систем убеждений при разработке и реализации курсов повышения квалификации для преподавателей английского языка в государственных школах Казахстана. В статье предлагается идея устойчивого и потенциально более эффективного повышения квалификации педагогов без отрыва от производства, представляющая экологическую перспективу. Эта перспектива осознает и подчеркивает взаимосвязь между основополагающими факторами влияющих на преподавание, и в ней основной акцент делается на рефлексию учителей о своих восприятиях контекста, убеждениях и практиках.

Ключевые слова: повышение квалификации, образование учителей, педагогическая подготовка преподавателей, когнитивное измерение учителей, убеждения учителей, педагогический контекст, восприятие контекста

Introduction. This paper approaches the matter of effective in-service teacher training from the perspective of teacher cognition research. Teacher cognition is a construct which encompasses all aspects of “covert mental processes” (J. Calderhead, 1987, p. 184) that inform teachers’ instructional decisions, the “unobservable cognitive dimension of teaching – what teachers know, believe and think” (S. Borg, 2003, p. 81).

The literature suggests that teacher beliefs are precursors to teacher instructional behavior. Namely, C. Clark and L. Peterson (1984) state that “teachers’ actions are in a large part caused by teachers’ thought processes [teachers’ theories and beliefs]” (p. 18); F. Pajares (1993) opines that “beliefs are the best predictors of individual behavior” (p. 45). Teacher beliefs are also believed to *motivate* (A. Burns, 1992), *shape* (K. E. Johnson, 1994) and *guide* instructional practices (M. Borg, 2001). Subsequently, more recently, J. Skott (2009) has outlined a general consensus in the field that teacher beliefs “are an explanatory principle for practice” (p. 44). Furthermore, teachers’ instructional decisions seem to be context-sensitive as well (H. S. Sanchez & S. Borg, 2014). The research suggests that teachers’ beliefs and practices are not dissociable from their perceptions of the pedagogical context. Advocates of context-based approaches to teaching in general and language teaching in particular (M. Bax, 2003; A. S. Canagarajah, 2005; A. Holliday, 1994; V. Kumaravadivelu, 2001) point to context as a factor presumably more important than the choice of a particular methodology or pedagogy. H. S. Sanchez’ (2010) study, for instance, illustrated how the teachers operated in the same educational environment with rather different personal conceptualizations of their surroundings. These conceptualizations varied from teacher to teacher and guided their practices to different extents. For example, two teachers were involved in teaching the students of the same proficiency level (and even the same students as well); however, their personal perceptions of the learners’ abilities stimulated the adoption of two conflicting approaches - direct and indirect - to the instruction of speaking. In light of this, in this article, we argue that the interaction between teachers’ perceptions of the context (TPC) and their belief systems (BS) has a significant impact on teachers’ classroom practices. Therefore, these insights should inform the development of professional development programs for practicing teachers.

Bearing in mind that teacher cognition and practices are considered to be situated (S. Borg, 2006) it seems only natural for us to examine the phenomenon in relation to the context of Kazakhstan. To this end, we shall first offer a glimpse of teacher development practices in Kazakhstan and then explain how insights from teacher cognition research can be of use for the development of fresh approaches to in-service teacher training.

Critique of current in-service teacher training practices in Kazakhstan. Kazakhstan's State Programme of Education Development for 2011-2020 (MoES, 2010) within the Kazakhstan 2030 and Kazakhstan 2050 strategies (N.Nazarbayev, 1997, 2012) outlined the priorities for education and set the wheels in motion for what was called radical and rapid educational reforms (D.Bridges, 2014). In 2011, new plans for the training and development of teachers were approved by the government and, in collaboration with the Cambridge University Faculty of Education (FoE) and Cambridge International Examinations (CIE), the Centers of Excellence (CoE) were established to actualize these plans (ibid.). The CoE, which operated under the auspices of the Autonomous Educational Organization Nazarbayev Intellectual Schools (NIS), were given the target of training 120,000 in-service teachers of different subjects (including EFL teachers) by 2016, which constitutes nearly 40% of all in-service teachers in Kazakhstan; and as such, represent the single largest professional development endeavor undertaken in the country (F.Turner et al., 2014).

The aforementioned foreign partners (FoE & CIE) were responsible for developing “multilevel, in-service training programmes for the pedagogic staff of the Republic of Kazakhstan using the best international experience and pedagogical practice” (CoE, n.d.). In January 2012, the FoE team worked with 286 local, would-be teacher trainers from all over the country to teach the principles of the programme during the course of three months. These local trainers, as the agents of the reform, in turn were expected to train other in-service teachers in the various regions of the state. Prior to the actual training courses, the learning outcomes and criteria were negotiated between the FoE and CoE teams “defining the knowledge, skills and behaviour expected as a result of the training” (E.Wilson, F.Turner, A.Sharimova, &S.Brownhill, 2013, p. 5). Among other objectives, CoE aspired to consolidate and spread “the best pedagogical practices of Kazakhstani and foreign teacher-innovators”; and train Kazakhstani teachers “in accordance with the international practice” (CoE, n.d.). Using a *cascade model* of professional development (D.Hayes, 2000), the trainers aimed to deliver the programme through three stages:

- Stage 1: face-to-face workshops with an emphasis on theory-oriented introduction of best international practices;
- Stage 2: school-based practice of and evaluation of these theories;
- Stage 3: reflection and discussion of Stage 2 and the assessment of the trainees (Turner et al., 2014).

Teachers who successfully complete the programme receive salary increases (O.Fimyar et al., 2014).

Although our intention here is not to evaluate the quality or the effectiveness of this large-scale professional development programme, we would like to express our personal reservations about some of its aspects with a view to suggesting tentative considerations for future practice on the basis of our findings.

Firstly, the notion of best practice in educational contexts is heavily criticized in the literature (J.Edge&K.Richards, 1998; H.Kuchah, 2013; N.S.Prabhu, 1990; C.Smith&F.Sutton, 1999). It could imply, among many other things, that a particular practice/method is inherently best by itself, “independent of anyone's subjective perception of it”; and therefore, should succeed in any given context “regardless of how it is subjectively perceived by the different teachers involved” (N.S.Prabhu, 1990, p. 171). Prabhu argues that, if best method existed as such, then the *subjective perception* that was behind its design would be expected to supersede potential dissimilar perceptions of the teachers who are being trained to replicate that method on the basis of its objective superiority, which seemingly indicates that “teachers’ pedagogic perceptions are as easily replaceable as classroom procedures” (p. 171). The findings from teacher cognition research, on the contrary, highlight that no practices are separable from and independent of the

interplay between teachers' personal networks of beliefs and their perceptions of their pedagogical contexts.

Those best international practices (whatever connotations they carry) had been collated by the Cambridge University educational experts who may have had a limited understanding of the Kazakhstani educational context; were not familiar with the local teachers; and probably did not consider their beliefs or perceptions of the context at the onset of their job.

In addition, the way the CoE programme is structured and run (see the three stages above) imply that the programme is not designed to build on teachers' pre-existing beliefs or perceptions of the context, but to teach them new theories and encourage practitioners to build new beliefs and perceptions around this knowledge. This could be inferred from a) the fact that the designers and the promoters of the programme pre-defined the knowledge, skills and behavior that they expected the trainees to acquire, learn and exhibit by the end of the training; and b) the assumption that the local Kazakhstani teachers "need to change their beliefs about teaching and learning developed from experience in the system" (E.Wilson et al., 2014, p. 90). This gives the impression (hopefully a false one) that this professional development is a top-down mission funded and administered by the government in order to *fix* local teachers (G.Diaz-Maggioli, 2004). The affiliation of the CoE with the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan and the official programme message that it comprises best international practices compiled by world renowned Cambridge University experts can muffle teachers' own voices "as though they are irrational, non-scientific and therefore irrelevant to today's world" (Smith & Sutton, 1999, as cited in Kuchah, 2013, p. 47). Such state-driven, top-down, system wide professional development endeavors are common around the world (M.Fullan, 2006) and their ineffectiveness has been noted and attributed to lack of involvement of crucial stakeholders, practitioner teachers, in the process of designing, organizing and executing the professional development programmes (E.Carter, 2008).

Moreover, the cascade model of professional development adopted by the CoE entails, in its broad description, teachers participating in training events and then disseminating what they have learned to their fellow practitioners. This model has been at the receiving end of some criticism in the literature for reasons similar to the ones discussed above. In particular, A.Kennedy (2005) suggests that the cascade model "supports a technicist view of teaching, where skills and knowledge are given priority over attitudes and values" (p. 240), presupposing that it is the content that matters in professional development and not the specificity of the teaching and learning contexts where that content is used for educational purposes. Beliefs can function as a filter for new information and exert more influence on teacher practice than knowledge (M.Pajares, 1992). Thus, for more sustainable forms of professional development such programmes need to also consider the question of *why* along with the traditional *what* and *how* (S.Nieto, 2003) because teachers are not mechanical implementers of prescribed instructional recipes but "active, thinking decision-makers" (S.Borg, 2006, p. 7) whose pedagogical practices are guided by a complex, cognitive system that include teachers' perceptions of the context and their belief systems.

Towards a new approach to teacher development in Kazakhstan. Having critiqued current teacher development practices in Kazakhstan, we would like to suggest some general practical ideas for the professional development of practicing English as a Foreign Language (EFL) teachers in Kazakhstan. It should be stated, however, that we are not offering these suggestions as a necessary remedy or a full replacement for the existing professional development programmes. These merely represent an alternative perspective to the training of teachers that we believe has the potential to be more meaningful, sustainable and effective. Our idea of a sustainable and effective in-service teacher training represents an ecological perspective in that it acknowledges and stresses the interrelations among and the interconnectedness of many factors

that impact on teaching, and where teachers' reflection on their own perceptions, beliefs and practices take central stage.

Teacher cognition research indicates that while *intersubjectivity* (T.J.Scheff, 2006) among teachers is possible (i.e. they may share similar interpretations of the context they work in) they might also have different perceptions of the same environmental realities, which can consequently motivate divergent classroom practices. We are starting the discussion from TPC as it seemingly plays a crucial role in activating teacher beliefs, relating them to practice and regulating the belief systems.

Such insights would be of particular relevance to practitioners working in the same educational contexts. For instance, at the onset of a training programme for EFL teachers, teachers could be asked to reflect on and articulate their perceptions of different features of their own pedagogical contexts. For example, MoES guidelines regarding EFL education in state schools (e.g. on-the-spot error correction towards pronunciation mistakes), institutional assessment practices (lack of speaking and writing tests in school term and annual exams), parents' expectations of EFL teachers (e.g. EFL classes should focus more on speaking skills) or teaching speaking according to students' proficiency level (e.g. the use of direct approach to pre-intermediate-level students). Following that, teachers, in groups, could be invited to design and conduct lessons or activities based on those perceptions. Finally, in small groups, teachers could then compare and contrast the utilized approaches and the types of tasks in order to examine the emergent differences and commonalities in practices. Reflecting on their conceptualizations of their pedagogical contexts, teachers could problematize their perceptions and be more critical of how they construe different components of the educational environment around them.

In addition, the literature suggests (M.VanManen, 1995) that teachers' perceptions of the context have a temporal dimension (past, present, future and hypothetical). In his study, for instance, perceptions about past contexts had implications for teachers' present selves and shaped the way teachers interpreted their current surroundings. These insights could be of value for teacher education and development.

TPC about future/hypothetical context could be of particular interest to pre-service teacher education. P.F.Conway (2001) suggests that an emphasis on future-oriented prospective reflection during teacher preparation "might accelerate and deepen the journey toward reflective practice through more focused reflections as student teachers draw on their prior knowledge in a manner that may be more specifically relevant to anticipated teaching experiences" (p. 90). Coaching pre-service teachers to reflect on prospective teaching experiences should be done together with reflecting on the projections of potential or imminent pedagogical contexts where teaching is expected to take place. An EFL teacher educator, for example, could facilitate a critical discussion about Kazakhstani state secondary school EFL education, an educational context where the lack of L2 speaking and writing tests in high-stakes exams such as the Unified National Test (UNT) shapes the school curricula in relation to ELT to an extent that schools do not prioritize or encourage the teaching of productive skills. The student teachers, on the basis of this information, could then be invited to share their perspectives of the context and think of the ways they would design curriculum and EFL lessons accordingly. Thus, these exercises would help to develop a habit of using prior information for foreshadowing potential or forthcoming teaching environments. Subsequently, this would allow teachers to plan ahead and, in turn, to be better prepared for the act of teaching.

Reflecting on perceptions of the context can be a good instrument for cultivating a sense of criticality in teachers (D.S.Yost, S.M.Sentner, &A.Forlenza-Bailey, 2000). It could also be useful in developing in teachers a habit, or rather a second nature, of realizing and analyzing personal perceptions of past/present/future/hypothetical pedagogical contexts of different levels: national, regional, institutional, social and the urgent and dynamic classroom-level environment. These activities would be a good step in addressing the call in the literature for devoting

attention to perceptual activity in language teaching and learning, which is the value of “learning how to perceive and how to relate various kinds of perceptual information” (L.van Lier, 2004, p. 89).

The activities of reflecting on perceptions of the context and then conducting demo lessons/activities based on these perceptions could be complemented by exercises of identifying teachers’ beliefs underpinning these actions. Teachers’ core (e.g. teaching and learning and language teaching) and peripheral (e.g. teaching L2 speaking) beliefs could be unearthed as a result of this group reflection (J.Calderhead&P.Gates, 2003), some of which might align with the broader educational/pedagogical concerns that emerged from this study and from Sanchez & Borg (2014). If teachers realize that there is alignment among their own perceptions of the context, their practices and their beliefs, then that could possibly boost their capacity and self-efficacy beliefs (G.V.Caprara, C.Barbaranelli, P.Steca, &P.S.Malone, 2006) and even lead to satisfaction with their identities as teachers (E.J.de Jong, 2008).

These initial procedures could inform the introduction and discussion of pertinent formal theory (e.g. teaching speaking turns, error correction methods, types of speaking tasks), thus making them more meaningful to teachers. Under such circumstances, the integration and the application of freshly acquired *propositional knowledge* are likely to be more effective and sustainable since they are built on teachers’ reflections on their own beliefs and perceptions of the context.

Discussion. The above practices are aligned with a constructivist approach (D.Freeman&K.E.Johnson, 1998) to teacher development and would work well with a *community of practice* model for professional training (E.Wenger, 1998) as opposed to the cascade model currently implemented in Kazakhstan. The former model recognizes that development happens as a result of members of a particular community coming together and interacting with each other, and not merely through rigidly pre-planned courses. The central idea in a community of practice model is that the control over the agenda lies with the members of the community, not with the authorities above, which would help to break away from a *top-down* decision making system to a *bottom-up* one in Kazakhstani professional development practices and pave the way for greater “transformative practice than a managerial form of accountability would allow” (Kennedy, 2005, p. 245).

The community of practice model is likely to be successful through small-scale, school-based approaches to professional development (J.Whitcomb, H.Borko, D.Liston, 2009) rather than large-scale, region wide approaches currently practiced in Kazakhstan. Professional development events are considered to be most effective when there is a safe, supportive and dynamic environment in place (J.W.Little, 2002). In such an environment “teachers are more likely to take risks and engage in challenging discussions that push them to deepen understanding and attempt new practices that will reach more learners” (Whitcomb, Borko, Liston, 2009, p. 210). Creating safe and supportive environment for teachers employed in the same school is arguably more feasible than doing it for a cohort of in-service teachers who come from throughout the country.

Conclusion. Although F.Turner et al. (2016) claim that “content knowledge [in CoE programme] was generally being successfully transferred throughout the system” (p. 1) with the use of the cascade model, conceptual or belief change in teachers and the application of the content knowledge in practice remain un-assessed. Systematic evaluations of the impact of the current cascade model are not in place and are extremely challenging due to the scale of the programme (Wilson et al., 2013). School-based, small-scale professional development would make it relatively more practicable to carry out such evaluations because they are less labor-intensive and time consuming. In light of these, we would suggest that our recommendations for professional development of in-service teachers in Kazakhstan presented in this section be piloted in schools.

This is one way in which the insights from teacher cognition research and our understanding of the forces that influence teachers' belief-practice relationship gained from preparing this research paper could be of use in the development of in-service ELT practitioners in Kazakhstani schools.

References

1. Calderhead, J. (1987). *Developing a framework for the elicitation and analysis of teachers' verbal reports*. *Oxford Review of Education*, 13(2), 183–189.
2. Borg, S. (2003). *Teacher cognition in language teaching: A review of research on what language teachers think, know, believe, and do*. *Language Teaching*, 36(2), 81–109. <http://doi.org/10.1017/S0261444803001903>
3. Clark, C. M., & Peterson, P. L. (1984). *Teachers' Thought Processes*. Occasional Paper No. 72. East Lansing, MI: Michigan State University.
4. Pajares, F. (1993). *Preservice teachers' beliefs: A focus for teacher education*. *Action in Teacher Education*, 15(2), 45–54.
5. Burns, A. (1992). *Teacher beliefs and their influence on classroom practice*. *Prospect*, 7(3), 56–66.
6. Johnson, K. E. (1994). *The emerging beliefs and instructional practices of preservice English as a second language teachers*. *Teaching and Teacher Education*, 10(4), 439–452. [http://doi.org/10.1016/0742-051X\(94\)90024-8](http://doi.org/10.1016/0742-051X(94)90024-8)
7. Borg, M. (2001). *Teachers' beliefs*. *ELT Journal*, 55(2), 186–188.
8. Skott, J. (2009). *Contextualizing the notion of "belief enactment."* *Journal of Mathematics Teacher Education*, 12(1), 27–46.
9. Sanchez, H., & Borg, S. (2014). *Insights into L2 teachers' pedagogical content knowledge: A cognitive perspective on their grammar explanations*. *System*, 44, 45–53.
10. Vax, S. (2003). *The end of CLT: a context approach to language teaching*. *ELT Journal*, 57(3), 278–287. <http://doi.org/10.1093/elt/57.3.278>

МРНТИ 14.35.01

Л.К.Тогжанова¹

¹Международный Университет Информационных Технологий, г. Алматы, Казахстан

О МЕТОДИЧЕСКИХ ПРИЕМАХ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Аннотация

Статья посвящена особенностям формирования коммуникативной компетенции у студентов при обучении русскому языку в неязыковом вузе.

В ней рассматриваются понятие коммуникативная компетенция” и комплекс методов, способствующих ее формированию. Предлагается интегрированный подход, представляющий собой методическую комбинацию различных продуктивных и активных методов обучения. Подобная методика, по мнению автора статьи, обеспечивает эффективность обучения и формирование коммуникативной компетенции высокого уровня.

Применение проблемно-поисковых, активных, творческих методов стимулирует познавательную деятельность обучающихся, мотивирует студентов на проявление инициативы и самостоятельности. Ситуации занимательности и соревновательности,

связанные с профессионально-ориентированным учебным материалом, способствуют успешному решению лингвометодических проблем формирования коммуникативной компетенции. В статье представлен опыт применения таких методов и приемов, как “Сравнение”, “Терминологическая викторина”, “Продолжи описание”, аспектный анализ текста, “Ассоциативный куст”, составление видеорекламы и рекламного слогана, ролевая игра, интервью, дискуссия и др. Предлагаемые методы обучения способствуют активизации учебной деятельности и на творческой основе развивают устную и письменную речь студентов.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, обучение русскому языку, методические приемы, познавательный интерес, творческий метод, активный метод, мотивация.

Л.К.Тогжанова¹

¹*Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы қ., Қазақстан*

ЖОО – ДА ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АМАЛДАРЫ ЖАЙЛЫ

Аңдатпа

Мақала бейтүлдік ЖОО студенттеріне орыс тілін оқытудағы коммуникативтік құзіреттіліктің қалыптасу ерекшеліктеріне арналған.

Онда “коммуникативтік құзіреттілік” түсінігі және оның қалыптасуына ықпал ететін әдістер кешені қарастырылады. Әр түрлі өнімді және белсенді оқыту әдістерінің әдістемелік комбинациясы болып табылатын біріктірілген тәсілдеме ұсынылады. Мақала авторының пікірі бойынша, мұндай тәсілдеме оқытудың тиімділігі мен жоғары дәрежелі коммуникативтік құзіреттіліктің қалыптасуын қамтамасыз етеді. Проблемалық-ізденіс, белсенді, шығармашылық әдістерді қолдану – білім алушылардың танымдық қызметін арттырады, студенттерді бастама білдіруге және дербестікке ынталандырады. Кәсіби-бағдарлық оқу материалына байланысты қызықтылық және жарыстық жағдаяттар коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастырудың лингвоәдістемелік мәселелерінің сәтті шешілуіне ықпал етеді. Мақалада аспекттік мәтін талдамасы, “Ассоциативтік бұтақ”, бейнежарнама мен жарнама ұранын құрастыру, рөлдік ойын, сұхбат, пікірсайыс, “Салыстыру”, “Терминологиялық викторина”, “Сипаттауды жалғастыр” және т.б. әдістер мен тәсілдерді қолдану тәжірибесі ұсынылған. Ұсынылған оқыту әдістері оқу қызметін белсендіруге ықпал етеді және студенттердің ауызекі және жазбаша тілдерін шығармашылық негізде дамытады.

Кілт сөздер: коммуникативті құзіреттілік, орыс тілін оқыту, оқыту әдістері, танымдық қызығушылық, шығармашылық әдіс, белсенді әдіс, ынталандыру.

L.Togzhanova¹

¹*IT International University, Almaty, Kazakhstan*

ABOUT METHODOLOGICAL METHODS FOR FORMING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN TRAINING RUSSIAN LANGUAGE AT HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Abstract

The article is devoted to the features of the formation of communicative competence among students in teaching Russian in a non-linguistic university.

It examines the concept of “communicative competence” and a set of methods that contribute to its formation. An integrated approach is proposed, which is a methodological combination of various productive and active teaching methods. A similar technique, according to the author of the article, ensures the effectiveness of training and the formation of communicative competence of a high level. The use of problem-searching, active, creative methods stimulates the cognitive activity of students, motivates students to show initiative and independence. Entertaining and competitive situations associated with professionally-oriented educational material contribute to the successful solution of linguistic and methodological problems of the formation of communicative competence. The article presents the experience of using such methods and techniques as “Comparison”, “Terminological quiz”, “Continue description”, aspect analysis of the text, “Associative bush”, compilation of video advertising and advertising slogan, role-playing game, interview, discussion, etc. The proposed teaching methods contribute to the activation of educational activities and creatively develop students' oral and written speech.

Keywords: communicative competence, teaching the Russian language, teaching methods, cognitive interest, creative method, active method, motivation.

Введение. В языковом обучении ключевой является коммуникативная компетенция студента. Она, как известно, выражается во владении всеми видами речевой деятельности, умении воспринимать и воспроизводить чужую речь и создавать собственные устные и письменные высказывания. Коммуникативная компетенция есть готовность адекватно ситуации использовать соответствующие речевые умения.

Формирование коммуникативной компетенции является одной из актуальных лингвометодических проблем. В последние годы данную проблему в рамках коммуникативной методики преподавания русского языка рассматривали И.Н. Борисова, Д.Н. Изаренков, Е.И. Пассов, В.Л. Скалкин, Н.Д. Гальскова, А.К. Михальская, С.Г. Тер-Минасова, Н.И. Формановская и др.

Данное методическое понятие актуализировалось в связи с внедрением в систему образования функциональной модели компетентного подхода и полиязычного обучения. В методике преподавания русского языка, в том числе как неродного (второго) и иностранного были обозначены новые образовательные цели, связанные с приоритетностью развития функционально-ориентированных речевых умений и навыков.

Обозначение соответствующих образовательных целей, как известно, способствовало обновлению содержания учебных программ по русскому языку, в которых прослеживается интеграция учебных дисциплин и направленность на обучение всем видам речевой деятельности, то есть формирование коммуникативной компетенции ставится во главу угла.

1. Методика.

1.1 Понятие «коммуникативная компетенция» в методической литературе

Понятие “коммуникативная компетенция” определяется учеными по-разному. Так, оно широко употребляется в методике в качестве показателя уровня владения языком [1., 16].

М.Н. Вятюгнева определяет данную категорию как: “Выбор и реализация программ речевого поведения в зависимости от способности человека ориентироваться в той или иной обстановке общения, умение классифицировать ситуации в зависимости от темы, задач коммуникативных установок, возникающих у учеников до беседы, а также во время беседы в процессе взаимной адаптации, то есть способность вступать в коммуникацию” [2., 84].

По мнению известного методиста М.Р. Львова, коммуникативная компетенция – “термин, обозначающий знание языка (родного и неродного), его фонетики, лексики,

грамматики, стилистики, культуры речи, владение этими средствами языка и механизмами речи - говорения, аудирования, чтения, письма - в пределах социальных, профессиональных, культурных потребностей человека. Коммуникативная компетенция - одна из важнейших характеристик языковой личности, она “приобретается в результате естественной речевой деятельности и в результате специального обучения” [3., 99].

Н.Н. Пыжова рассматривает ее как “совокупность коммуникативных способностей, знаний и умений, адекватных для решения коммуникативных задач”(Н.П. Пыжова,2005).

В методике преподавания родного языка коммуникативная компетенция - это способность и реальная готовность к общению адекватно целям, сферам и ситуациям общения, готовность к речевому взаимодействию и взаимопониманию [4., 24].

По мнению Е.И. Литневской, это овладение всеми видами речевой деятельности и основами культуры устной и письменной речи, базовыми умениями и навыками использования языка в жизненно важных для данного возраста сферах и ситуациях общения [5., 6].

В определении Д.И. Изаренкова коммуникативная компетенция -это“способность человека к общению в одном, нескольких или всех видах речевой деятельности, которая представляет собой приобретенное в процессе естественной коммуникации или специально организованного обучения особое качество речевой личности”(Д.И. Изаренков,1990).

А.А. Леонтьев полагал, что “общение между людьми требует владения следующими умениями:

- *уметь быстро и правильно ориентироваться в условиях общения;*
- *уметь правильно спланировать связную речь, определить ее;*
- *найти адекватные средства для передачи этого содержания;*
- *умение обеспечить обратную связь в процессе общения.*

И если какое-либо из звеньев акта общения будет нарушено, то участникам общения не удастся добиться желаемых результатов”[6., 17]. Следовательно, в большинстве работ под коммуникативной компетенцией подразумевается речевое поведение, адекватное реальной жизненной ситуации.

По мнению Л. Бахмана, о сформированности коммуникативной компетенции свидетельствуют следующие умения и навыки:

- *адекватно воспринимать устную речь и быть способным передавать содержание прослушанного текста в сжатом или развернутом виде в соответствии с ситуацией общения;*
- *выбирать и использовать средства языка в соответствии с коммуникативной задачей и ситуацией общения;*
- *владеть монологической и диалогической речью, соблюдая этические нормы общения;*
- *владеть навыками осознанного, беглого чтения текстов различных стилей и жанров, проводить их информационно-смысловой анализ;*
- *создавать письменные высказывания, адекватно передавая содержание прослушанного или прочитанного текста с заданной степенью конкретизации;*
  - *составлять план, тезисы, конспект;*
- *владеть иностранным языком на уровне функциональной грамотности [7., 66].*

1.2 Формирование коммуникативной компетенции посредством активной учебной деятельности

При формировании коммуникативной компетенции обучающихся принципиально изменяется и роль преподавателя. Его главной задачей становится мотивировать студентов на проявление инициативы и самостоятельности, что в свою очередь обуславливает необходимость использования методов, стимулирующих интерес к предмету, к числу которых, по нашему мнению, относятся познавательные игры,

частично-поисковые, творческие методы, создающие ситуации занимательности и соревновательности.

Формирование коммуникативной компетенции студентов, по нашему мнению, будет результативным, если в процессе обучения русскому языку опираться на систему продуктивных методов и приемов, обеспечивающих активную творческую деятельность.

Обучение русскому языку в вузе непосредственно связано с профессиональной ориентированностью и научным стилем речи. В связи с чем на занятиях по дисциплине “Русский язык”на специальности “Вычислительная техника и программирование. Система информационной безопасности”мною применяется текстовый и лексический материал соответствующей научной сферы.

Для развития коммуникативной компетенции наиболее рациональным является интегрированный подход, реализуемый в комбинации проблемно-поисковых, игровых (активных) и творческих, продуктивных методов обучения.

Одним из активно применяемых мною приемов обучения, актуализирующих важные учебные понятия и способствующих проявлению познавательного интереса студентов, является прием сравнения. Проводится в соревновательной форме: студенты делятся на небольшие по составу группы и определяют и характеризуют термины в сфере информатики и лингвистики, опираясь на их межвидовые, межродовые, внутривидовые отношения, например:

- редактирование, рецензирование;
- ячейка, база данных;
- оперативная память, внешняя память;
- подлежащее, сказуемое;
- запятая, точка с запятой.

Следующий методический прием “Третий лишний” связан с нахождением лишнего понятия и обоснованием ответа:

- буфер обмена, внешняя память, курсор;
- диаграмма, диапазон, жесткий магнитный диск;
- локальная сеть, одноранговая сеть, вычислительная система.

В качестве своеобразной разминки на занятии можно применять терминологическую викторину. Вопросы формулируются в шуточной форме, например:

- Что связывает дом с внешним миром и обеспечивает взаимодействие программы с пользователем (окно);
- Этот термин имеет общелитературный омоним в современном русском языке (файл);
- Это устройство позволяет управлять компьютером (клавиатура).

Вариантом этого задания может быть видеоряд (своего рода ребус), представляющий то или иное понятие. Одна группа готовит задания, другая отвечает на вопросы.

Следующий прием “Продолжите описание”позволяет проверить уровень владения письменной русской речью. Студентам раздаются карточки с описанием какого-либо понятия, которое необходимо дополнить. К примеру, следующее:

“Вычислительная система – увязанная совокупность средств вычислительной техники, в которую входят не менее двух основных процессоров либо вычислительных машин и развитая система периферийных устройств. Вычислительные системы имеют...”

Работу с конструированием текста можно предварить применением приема “Ассоциативный куст”, который позволяет актуализировать уже имеющиеся знания, активизировать познавательную активность обучающихся и мотивировать их на дальнейшую работу с текстом.

Пример задания: Дано ключевое слово: система. Запишите вокруг него все возможные ассоциации (научные понятия), обозначая стрелочками смысловые связи между ними.

Далее составляется связный текст, представляющий собой научное повествование или описание.

Творческое задание - составление видеорекламы, - представляющей специальность студентов, также является занимательным и эффективным методом формирования устной речи обучающихся. Данный вид работы развивает мышление, учит устанавливать логические связи на русском языке.

Еще один прием - “Реклама” - (в формате групповой работы) не менее интересен, так как связан с составлением рекламного слогана для информационного продукта.

Развитию устной коммуникативной компетенции достаточно эффективно способствуют ролевые игры, предполагающие роли Задающего вопросы и Отвечающего, например, интервью у известного специалиста в области информационных систем.

Подобные интервью предполагают, в том числе вопросы, связанные с употреблением специальных понятий и объяснением их значений.

Большие возможности в развития коммуникативной компетенции заложены в методах активного обучения, а именно в учебной дискуссии. Данный метод наиболее приближен к естественным средствам активизации речевых и мыслительных процессов. Кроме того, он формирует навыки группового сотрудничества и взаимодействия.

Так, мною проводились дискуссии на темы: “Проблемы кибербезопасности”, “Информатизация общества и проблема духовной культуры”. Проведению дискуссии предшествовала подготовительная работа, заключающаяся в разработке позиций, аргументации и формулировании вопросов оппонентам.

Еще один активный метод ролевая игра, ее конкретный вид- “В эфире - новости”- позволяет отработать произношение, развитие речевые навыки и умение составлять научно-популярные и публицистические тексты.

1.3 Анализ и редактирование текста – способы совершенствования коммуникативной компетенции

Важное значение при формировании коммуникативной компетенции имеет работа с текстом, так как данное “... понятие, как феноменологическое явление обладает такими свойствами и характеристиками, которые позволяют определить его в качестве основы методики обучения языкам” [8., 13].

Обучение посредством текста обеспечивает “...целостность процесса формирования профессионально-коммуникативной компетенции обучающихся” [9., 17].

Так, на занятиях мною применяется продуктивный метод, позволяющий закрепить и проверить полученные знания, - аспектный анализ текста. Работа проводится в группах. Студентам предлагается проанализировать научный текст, охарактеризовав его языковые особенности.

Второй вариант этого метода ориентирован на “распределение” между группами признаков научного текста, например: 1 группа – стилевые черты; 2 группа – вид связи (параллельная, цепная); 3 группа – морфологические средства связи; 4 группа – синтаксические средства связи.

В формировании письменной коммуникативной компетенции помогает применение метода “Редактирование текста”. Так, мною для редактирования предлагаются тексты, требующие сжатия и стилистической правки, например:

Оперативная память – это одна из главных частей системы компьютера, от ее объема зависит эффективность работы всего оборудования. Это память быстрого доступа, которая запускается с помощью устройства запоминания. Скорость доступа определяется возможностями накопителя, и данные хранятся только до отключения компьютера.

Поэтому все материалы, с которыми ведется работа, нужно сохранять. Многие задаются вопросом: какой объем оперативной памяти будет достаточным для работы? Это зависит от системы.

Речь идет не о версии ОС, а о разрядности. Узнать, какая система у вашего компьютера, можно, посмотрев его свойства. Она бывает двух видов:

- 32-разрядная система - не больше 3 Гб оперативной памяти;
- 64-разрядная система – до 9 Гб оперативки.

Быстроту действия компьютера определяет процессор, а оперативная память только выдает информацию по запросу. До тех пор, пока объем оперативки меньше установленной, система работает мощно. Если же оперативной памяти маловато, система будет задействовать жесткий диск, что скажется на скорости. За что отвечает оперативная память? За хранение временных сведений её еще называют ОЗУ – оперативное запоминающее устройство. У него имеется свой объем памяти, когда-то он исчислялся в мегабайтах, в нынешней реальности – в гигабайтах.

Оперативная память компьютера задает темп всем системам, когда выполняются приложения. Чем лучше свойства и вместительность оперативки, тем стремительнее выполняются задачи, которые ставит пользователь. Оперативная память оказывает влияние:

- на быстроту действия компьютера;
- на единую эффективность системы;
- на умение системы включать множество ёмких ресурсных проектов одновременно.

Что происходит, если не хватает оперативной памяти? Объем оперативки – критичный коэффициент, в этом случае начинают долго загружаться страницы и открываться папки. Программы зависают, иногда после определения команды возникает пустая страница. Значительной чертой является частота записи, чем больше объем оперативки, тем скорее откроется нужная информация.

Задание: Сократите текст, сохранив основную информацию. Проведите стилистическую правку текста.

К факторам развития познавательного интереса можно отнести совместную творческую работу. Так метод “Пересказ художественного текста от лица героя” способствует раскрытию интеллектуального потенциала студентов.

Задание: Составьте монолог старого компьютера.

Также эффективно совершенствует коммуникативную компетенцию обучающихся метод проектов, позволяющий развить творческие навыки студентов, умение самостоятельно конструировать свои знания и критически оценивать ту или иную информацию.

Одним из наиболее подходящих видов проектов при обучении русскому языку является практико-ориентированный проект. Его цель – обучить через конкретную практическую деятельность, в результате которой будет получен, точнее, создан продукт, который можно внедрить в практику.

На своих занятиях я применяла именно этот вид мини-проекта, в частности, студенты получали следующие задания:

- Составить онлайн-тест (парная работа): каждая пара составляет по 5 вопросов;
- Подготовить кроссворд на определенную тему;
- Составить и провести викторину по нескольким изученным темам;
- Предложить свои творческие задания (групповая работа): каждая группа дает задание другой и проверяет ее работу.

Результаты. Наш опыт работы по развитию и совершенствованию коммуникативной компетенции студентов на уроках русского языка в неязыковом вузе

показывает, что следует опираться на систему продуктивных заданий с ориентацией на будущую профессию обучающихся.

Наиболее эффективной является комбинация активных и творческих методов. Использование разнообразных способов изучения учебного материала развивает познавательный интерес и повышает результативность обучения.

Продуцирование на занимательной и творческой основе устных и письменных связных высказываний разной жанрово-стилистической принадлежности способствует выработке у студентов способности решать коммуникативные задачи в режиме дефицита времени и в соответствии с коммуникативной целеустановкой.

Важную роль в формировании коммуникативной компетенции играет групповая работа, позволяющая студентам обучаться самостоятельно, в сотрудничестве друг с другом.

Апробированные мною на занятиях по дисциплине “Русский язык” в неязыковом вузе различные активные, проблемные, творческие методы обучения повышают у студентов уровень коммуникативной компетенции. Их комбинированное применение способствует:

- формированию устойчивых коммуникативных компетенций;
- активизации эмоциональной памяти, воображения;
- интенсификации процессов анализа и синтеза;
- личностному росту обучающихся;
- развитию учебной и познавательной мотивации;
- повышению качества знаний.

Обсуждение.

Применение системы активных, проблемных, творческих методов на профессионально-ориентированном материале при обучении русскому языку в неязыковом вузе дает позитивный результат: повышается учебная мотивация и активность обучающихся, в процессе групповой работы студенты анализируют и классифицируют языковые и текстовые единицы, самостоятельно ищут творческие решения, выполняя различные коммуникативные задания.

Полагаем, что необходимо использовать методику комбинирования различных типов продуктивных заданий, так как это позволяет опираться на разные формы организации учебной деятельности и способствует эффективному развитию коммуникативной компетенции. В этом случае учитываются все аспекты формирования четырех видов речевой деятельности, развиваются такие умения и навыки, как:

- создавать тексты различных типов и жанров;
- аргументировать свои ответы и защищать собственные идеи;
- выявлять главное и существенное;
- использовать книжную и научную лексику в соответствии с целью и ситуацией общения;
- проводить лингвостилистический анализ текста;
- продуцировать собственный текст для достижения определенного коммуникативного намерения.

Студенты овладевают навыками работы в группе, приобретают способность к осуществлению учебного сотрудничества; наблюдается личностный рост и развитие интеллектуального потенциала обучающихся.

Заключение. Одной из насущных проблем методики преподавания русского языка является формирование коммуникативной компетенции. С целью ее решения лингвометодикой был предложен деятельностный подход, обеспечивающий самостоятельную творческую деятельность каждого обучающегося.

В формировании навыков и умений устной и письменной речи важную роль играют мотивация и эффективность организации образовательного процесса.

Опираясь на свой опыт преподавания русского языка в неязыковом вузе, мы полагаем, что изучение русского языка с применением продуктивных, творческих технологий на профессионально-ориентированном материале позволит развить познавательный интерес у студентов и активизировать их учебную деятельность.

Занимательный характер, элементы соревновательности и творчества создают оптимальные условия для продвижения каждого студента.

Применяемые нами методы имеют свою специфику и достоинства, но правильная их комбинация позволяет эффективно решать лингвометодические проблемы, в частности, формировать коммуникативные навыки.

На основе наблюдения и оценки проявления коммуникативной компетенции мы пришли к выводу, что использование комплекса активных, продуктивных методов вызывает повышение эффективности процесса обучения. Студенты с интересом работают, стремятся полно и глубоко раскрыть изучаемый вопрос, самостоятельно собирают необходимую информацию, создают и трансформируют тексты с соблюдением стилевых и жанровых особенностей, делают выводы и обобщение.

Таким образом, разработка методик, базирующихся на комбинации различных продуктивных, творческих и активных методов, имеет перспективы, так как позволит внести вклад в дальнейшее развитие вопроса о формировании коммуникативной компетенции.

Список использованной литературы

1. Низаева Л.Ф. Коммуникативная компетенция: сущность и компонентный состав // Молодой ученый. – 2016. – №28. – С. 933-935. – URL <https://moluch.ru/archive/132/37125/> (дата обращения: 15.11.2019).
2. Вятютнев М.Н. Теория учебника русского языка как иностранного. – М.: Рус. яз., 1984. – 144 с. – С.25.
3. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике преподавания русского языка: пособие для студ. пед. вузов и колледжей. – М.: Изд. центр «Академия»; Высш. шк., 1999. – 272 с. – С. 92–93.
4. Пыжова П.Н. Психологическая компетентность руководителя: учеб.метод, пособие / Н.П. Пыжова. – Минск: Академия упр. при Президенте РБ, 2005. – С. 4 – 5.
5. Обучение русскому языку в школе: учеб.пособие для студентов педагогических вузов / Е.А. Быстрова, С.И. Львова, В.И. Капинос и др.; под ред. Е.А. Быстровой. – М.: Дрофа, 2004. – 237 с. – С.27.
6. Литневская Е.И., Багрянцева В.А. Методика преподавания русского языка в средней школе: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. Е.И. Литневской. – М.: Академический проект, 2006. – 588 с.–С. 39.
7. Изаренков Д. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-нефилологов / Д. Изаренков // Русский язык за рубежом. – 1990. – № 4. – С. 54–60.
8. Леонтьев А.А. Психологические проблемы массовой коммуникации. – М.: Наука, 1977. – 204 с. – С.33.
9. Bachman L.F. Language testing in practice: Designing and developing useful language tests / L.F. Bachman, A.S. Palmer. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 384 p.–P.108.
10. Кажигалиева Г.А. О текстоцентрическом подходе к преподаванию русского языка как неродного в педагогическом вузе // Вестник КазНПУ имени Абая. – Серия «Филологические науки». – №4 (46). – 2013. – С.109-113.
11. Кажигалиева Г.А., Бекишева Р.И. Русский язык. Учебное пособие для студентов педагогических специальностей. Ч.1. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2017. – 224 с. – С.3 – 4.

МРНТИ 14.35.01

Е.С.Тұрғынов¹, Қ.Е.Дүйсенова²

*¹Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институты
Алматы қ., Қазақстан*

*²Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг
университеті, Ақтау қ., Қазақстан*

СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘДЕНИ-ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада студенттердің мәдени-тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың қазіргі қоғамдағы өзектілігі, сол бағытта жүргізілетін жұмыстар талқыланған. Тілдегі жаңа бағыттардың бірі антропоцентристік парадигмаға сүйеніп, тіл мен мәдениеттің біртұтастығы сипатталады. Қазіргі тіл білімін зерттеудің антропоцентристік парадигмасы тілді сол тіл қызмет ететін ортамен, халықтың тарихымен, таным әлемімен, рухани болмыс-бітімімен, салт-дәстүр, тарихи-мәдени құндылықтарымен байланыстыра қарастырады. Мәтіндік талдау негізінде жасалған тілдік-мәдени талдау үлгілері берілген. Мәдени-тілдік құзыреттілік ұғымын түсіндіруде ұлттық қашықтық өлшемдері, тұрақты тіркестер, салт-дәстүр атаулары, шешендік сөздер қолданылған.

Ұлттық тілдік бірліктерді дұрыс қолдануға, ұлттық-мәдени компоненттердің мағынасын дұрыс аша білуге, сөйлеу әрекетінде орынды жұмсауға бағытталған тапсырмалар да қамтылған. Әр тапсырма жұмысының мақсаты, міндеті, күтілетін нәтижесі көрсетілген. Студенттердің мәдени-тілдік құзыреттілікті қалыптастыру үшін олардың тілдік мәдениетті жетік білуі керек. Студенттер ұлттық құндылықтар, ұлттық мәдени-тілдік бірліктерді көркем мәтінмен ұштастыра меңгерсе жемісті болады.

Түйін сөздер: антропоцентристік парадигма, мәдени-тілдік құзыреттілік, ұлттық тілдік бірліктер, ұлттық-мәдени компонент.

Е.С.Тургунов¹, К.Е.Дүйсенова²

*¹Евразийского научно-исследовательского институт Международном Казахско-
турецком университете им. К.А.Ясауи*

г.Алматы, Казахстан

*²Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени
Ш. Есенова, г.Ақтау, Казахстан*

ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В этой статье обсуждались формирования культурно-языковой компетентности студентов в современном обществе и актуальность проводимой работы в том же направлении. Опираясь на одно из новых направлений в антропоцентрической парадигме характеризуется единство языка и культуры. Антропоцентрическая парадигма в современной лингвистике рассматривает язык вместе с *языковой средой*, историей людей, миром познания, духовностью, традициями и историко-культурными ценностями. На основе текстового анализа даны модели культурно-языкового анализа. Разъяснение концепции культурной и языковой компетенции основана на национальных

дистанционных измерениях, регулярных выражениях, традициях и теоретических выражениях.

А также включены задачи для правильного использования в речевой деятельности национальных языковых единиц, национально-культурных компонентов и на раскрытие их смысла. В каждом задании указана цель, задача и ожидаемый результат.. Чтобы развить у студентов культурную и языковую компетенцию, им необходимо глубоко знать языковую культуру. Студенты достигнут успеха, если они изучат национальные ценности, национальными культурными и языковыми единицами в сочетании с литературным текстом.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, культурно-языковая компетенция, национальные языковые единицы, национально-культурный компонент.

Ye.Turgunov¹, K.Duisenova²

¹Eurasian Research Institute at the International Kazakh-Turkish University named after K.A.Yasawi, Almaty, Kazakhstan

²Caspian State University of Technology and Engineering named Sh.Yessenov, Aktau, Kazakhstan

FORMATION OF CULTURAL AND LINGUISTIC COMPETENCE OF THE STUDENTS

Abstract

This article was discussed the formation of cultural and linguistic competence of the students in modern society and the relevance of work in the same direction. Based on the one of new directions in the anthropocentric paradigm, the unity of language and culture. The anthropocentric paradigm in modern linguistics considers language together with the linguistic environment, the history of people, the world of cognition, spirituality, traditions and historical and cultural values. Basing on text analyses there was given models of cultural-linguistic analyses. Explanation of the concept of cultural and linguistic competence is based on national distance measurements, regular expressions, traditions and theoretical expressions.

It also includes tasks for the correct use in speech activities of the national language units, national-cultural components and the concepts of their meaning. Each task has certain target and expected result . In order to develop students' cultural and linguistic competence, they need to have a deep knowledge of linguistic culture. Students will achieve success if they learn national values, national cultural and linguistic units in combination with a literary text.

Keywords: anthropocentric paradigm, cultural and linguistic competence, national linguistic units, national-cultural component.

Қазіргі қоғамда адам факторына басымдылықтың берілуі – білім саласын жетілдірудің негізі. Тілді жетік білу мен дұрыс қолдану арқылы адам өз болмысын, ой-санасын, атқарар іс-әрекетін, пікір көзқарасын білдіреді.

Қазіргі тіл білімін зерттеудің антропоцентристік парадигмасы тілді сол тіл қызмет ететін ортамен, тіл иесі – халықтың сан ғасырлық тарихымен, таным әлемімен, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан өмірлік тәжірибесімен, рухани болмыс-бітімімен, салт-дәстүр, тарихи-мәдени құндылықтарымен байланыстыра қарастыруды көздейді. Соның нәтижесінде тіл мен халық, тіл мен мәдениет, тіл мен таным арасындағы тығыз байланыс, өзара сабақтастық мәселесін жан-жақты зерттеуді мақсат ететін интеграциялық үрдістегі этнолингвистика, лингвомәдениеттану, этнопсихоллингвистика, когнитивтік лингвистика сияқты жаңа ғылыми бағыттар қалыптасып, қарқынды алға баса түсті. Тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасын былайша сипатталады: «тіл – мәдениеттің негізі,

құрылыс материалы» (В.Н. Топоров), «мәдениет құралы, рухтың қуаты» (В. фон Гумбольдт), «мәдениет феномені, мәдениеттің көрінісі» (В.А. Маслова), «даму факторы, тіршілік ету көзі» (К.Леви-Стросс). Тілге мәдениет арқылы, мәдениетке тіл арқылы анықтама берген кезде олардың бір-біріне деген тәуелдігін байқауға болады. Екеуі – ажырамас құбылыс. Тіл мен мәдениет генетикалық, материалдық және функциясы жағынан біртұтас деуге болады.

Мәдени құзыреттілікте мәдениеттің вербалды емес мәтіндері қарастырылады: көркем сурет, мүсін өнері, сәулет өнері. Ал мәдени-тілдік құзыреттілікте мәдениет пен тілдің тығыз байланысы ескеріліп, сонымен қатар метатілді қолдана отырып, мәдени аясына сүйенеді. Сонымен мәдени-тілдік құзыреттіліктің құрылымын қалай керсетуге болады? Оның құрылымында кемінде екі компонент керсетеміз:

1) сөйлеу әрекетіндегі әлеуметтік-мәдени стереотиптерді қолдану, мәдени-тілдік түсінігінің болуы;

2) ұлттық таңбаланған тілдік бірліктерді дұрыс қолдану, ұлттық-мәдени компоненттер мағынасы мен тілдік бірліктерді сөйлеу әрекетінде қолдану біліктілігі.

Мәдени-тілдік құзыреттілік ұлттық мәдениеттің белгілерімен сәйкес келуі қажет. Студент өзінің мәдени-тілдік құзыреттілігін өмірдің барлық саласында, саясатта, ғылымда, оқуда, әдебиетте, тарихта, түрлі шығармашылық ортада және т.б. қолдана алуы қажет. Мәдени-тілдік құзыреттіліктің басым бөлігін студент басқа адамдармен тілдік қатынасқа түскен кезде қолданады. Мәселен, қазақ халқында жылқы жануары арқылы берілетін қашықтық өлшемдері бар: *ат шаптырым, құнан шаптырым, тай шаптырым жер, атан жетпес жер*. Орыс халқы күшті, мықты ер адамды *аюға* теңейді, себебі аю олар үшін мықтылықтың, күштіліктің белгісі болып табылады, ал қазақ үлкен, ебедейсіз адамды аюға теңеп, «*аю сияқты қорбаңдаған*» деген тіркесті қолданады. Бұл әр халықтың ұлттық мәдениетінің, көзқарасының сол халық өмірінде ерекше рөл атқаратынын аңғартады.

Студенттер көркем мәтінді концептуалды талдауда ғалым Г.Смағұлованың еңбектеріне [1] жүгінуіне болады. Халқымыздың таным-түсінігі бойынша әр отбасының тоқшылығы мен берекесінің белгісі – қазан. Осы орайда «қазан» тілдік бірлігі қолданылған ауыз әдебиетінің үлгілері таңдалып алынып, төменде бірнеше тапсырмалар берілді. Қазан – әр отбасының күнде тамақ дайындайтын ыдысы. Қазанға пісірілген ас дәмді, әрі берекелі болған. Халқымыздың айбалта жырлы жауынгер ұлы Махамбет те елдің қамын ойлағанын, ел тоқтығы мен берекесі үшін күреске шыққанын «*Қара қазан, сары бала қамы үшін қылыш сермедік*», - деп көрсетеді. Сондықтан қазақ халқында қазан ұрпақ жалғасуы мен отбасының берекесінің белгісі. Ғалым Н.Уәлиұлы: «Қазан мен қара мылтықтың «қасиетті жетінің» қатарында алынуы тегін емес» [2,48],-деп айтуы оның символдық мәні бар екендігінің айғағы.

Осы бағытта студенттерге арнайы тапсырмалар беру арқылы «қазанның» халық ұғымында берекенің белгісі екендігін дәлелдеп шығуға болады.

I-тапсырма. «Қазанның құлағын қағу», «қара қазанда қайнап өсу» «қазан бұзбау», «қара қазан», «қазан төңкертпеу» сөз оралымдарының беретін мағынасын анықтаңдар.

Мақсаты: Тіліміздегі фразеологиялық оралымдардың семантика арқылы «қазан» мәдени-тілдік бірліктің мәнін айқындау.

Міндеті: Фразеологизмдердің стильдік әлеуетіне, халық ұғымындағы атауларға талдау жасау.

Күтілетін нәтиже: Жоғарыдағы сөз оралымдарын талдау арқылы қазақ халқы үшін «қазанның» қасиетті, киелі ұғым екендігіне көз жеткізеді. «Қазанның құлағын қағу» тіркесі о баста адамға азан шақырып қойған атын білдірсе, «қара қазанда қайнап өсу» азамат болды, ер жетті мағынасында жұмсалады. Ал «қазан бұзбау», «қазан төңкертпеу» тіркестері отбасының ауызбіршілігін, тыныштығын сақтауды мұрат етуден туындаған.

2-тапсырма. Жырдағы «қазан» сөзінің контекстік, символдық мәнін анықта.

Сөз тыңда, құлақ салып, балам маған,

Астында дарияның алтын қазан.

Әжелсең сол қазанды ерлік қылып,

Беремін Күнсұлуды қосып саған... («Құламерген» жыры)

Мақсаты: «Құламерген» жырының идеялық-тақырыптық мазмұнын анықтау.

Міндеті: Жырдың сюжетіне сүйене отырып, «шаңырақ», «қазан» сындырып кек алу сынды салт-дәстүрлерді молынан жинақтап, талдау жасау.

Күтілетін нәтиже: Халық ауыз әдебиеті үлгілеріне талдау жасай отырып, «қазанның» символдық мәнін ашады. Тәуке ханның аңызында жолығатын «қара қазан», «қара мылтық» алу – жаудан кек қайтару белгісінің ескі түрі. Тәукенің жарғысы бойынша бұрын жауласқанда «шаңырақ», «қазан» сындырып кек алудың орнына енді оны сындырмай жәбір көрген жаққа сол нерселердің өзін беріп тыныштық жасайды.

3-тапсырма. Қаз дауысты Қазыбек бидің баласы Бекболаттың Абылай ханға айтқан сөзінен символдық мәнге ие тілдік бірлікті тап.

... Сонда үйде отырып Абылайдың ханымы айтады:

- Хан, дәнеме білдіңіз бе?

- Не білейін, - депті.

- Білмесеңіз, Қаз дауысты Қазыбектің аруағын шақырып баласы Бекболат: «Осыдан, Абылайдың басын алмасам, қатынын ат көтіне салмасам, қара қазанын қақ жармасам, әкем Қазыбектің аруағы өзімді ұрсын» деп қарғанып, атқа мінді. Ашулының алдында тұрма деген, көшіңіз, ақыры қазанды асулы бойында жұртқа қалдырыңыз. Өздері келер де, даяр асулы қазанға тамақ қылып ішер. Ішінен дәм таттық қой, не жазығы бар мұның деп жаруға көзі қимас, батылы бармас. Сонан соң, қара қазанын алдық қой деп, ашуы басылар да көңілі тынар... («Абылай аспас Арқаның сары белі» аңызы)

Мақсаты: Халық ұғымындағы «қазан» мәдени-тілдік бірліктің аңыз мазмұнында қалай көрініс тапқанын анықтау.

Міндеті: Мәтіннің баяндалуына формасын талдау жасау.

Күтілетін нәтиже: Диалогтық баяндау арқылы берілген мәтіндегі стилистикалық құралдардың қызметіне тоқталады. Қазанын сындыру – отбасын ойрандаудың, қазанын төңкеру – аштықтың, масқаралаудың белгісі. Тәуке ханның Жеті жарғысында өлім жазасына бұйырылған адам жеті айып төлеп құтылса, оның біріншісі - «қара қазан төлеуі» деп аталған.

Прозалық шығармалармен жұмыс барысында композициялық, кешенді талдау жұмыстарын жүргізуге болады. Баяндалу формасына қарай әңгімелеу, сипаттау, ойталқы мәтіндері бойынша тапсырмалар берілді.

1-тапсырма. Мәтіндегі ұлттық мәдени-тілдік бірліктерді семантикалық топтарға жіктеу.

Ұлжан Абайдікіне көп қазына әкелді. Келген жылқы, түйеден басқа, жыртыстың бұл матасының өзі екі үлкен атанға артылып келіп еді. Оның ішінде келінге жасау тігілетін батсайы, мақпал, дүрия, шағи бөлек салынған. Бірер сандық осы қымбаттарға толы болса, өзге теңдері құда-құдағилар сыбағасы. Шапан, кемзал, көйлек, шаршы. Және толып жатқан ырымдар бойынша төленетін сый-сипат.

Қалыңмал басы Алышынбайдың өзіне арналған кесек күміс бесік жамбы. Бұл ілу деп аталып еді.

Екі жамбы да мәлім ілу китке орай.

Осыдан он жыл бұрын Алышынбай аулына Құнанбай кеп құда түсіп, Дәлданы Абайға айтырған уақытта, бас құда Құнанбайға кит деп, Алышынбай аулы күміс тартқан. Ол

күмістің аты – тайтұяқ. Тегінде есептесіп келсе, әдет бойынша ілу мен кит құн жағынан қаралас болатын...

Сол үйлердің қонақасысы: қысырдың семіз тайынан, құнан қой, ту қойлардан, үйіткен марқадан басталады. Алышынбай Ұлжан отырған үйдің есігін аштырып, тысқа семіз асау құла тайды көлденең ұстап тұрып, қонақтардан бата тілетті...[3,158]

Мақсаты: Көркем мәтінді мәдениеттің феномені ретінде қарастыру.

Міндеті: Ұлт мәдениетіне қатысты прецеденттік мәтіндерді талдау арқылы мәтіннің ұлттық мәдениеттегі рөлін анықтау.

Күтілетін нәтиже: Мәтіндегі мәдени-тілдік бірліктерді семантикалық топтарға жіктейді. Мысалы, үйлену салтына байланысты жөн-жоралғылар, мата атаулары, ұлттық киімдер.

2-тапсырма. Мәтінде қандай салт-дәстүр көрініс тапқанын анықтау.

Хандардың аңға шығуы ежелден-ақ үлкен мереке. Жұрттың жақсы ат, қыран құс, салтанатты қару-жарақ, ер-тұрмандарын көрсететіні осы жер. Ердің ерлігі, ептілігі, мергендігі де байқалатын осы жер... Той-думан жарыста жамбыны бір атқаннан жарқ етіп жерге түсіретін мергендердің, аяқ астынан зу етіп, қашқан қыр қоянынан сасып қалып, қолындағы садақ жебесін құла жонға жіберіп, күлкі болатыны да осы ара.

Жәнібек енді аңға шығуды қамти бастады. Ол деітті Қыпшақтағы атақты құсбегінің бірі болатын. Ақ Ордасының жанында бүркіт, қаршыға, лашын, тұйғын, ителгілерге арнап тігілген қараша үйлері іргелес тұратын. Өзге құсбегідей емес, бүркітті ол балапан күнінде емес, әбден қанды балақ боп ержеткен кезінде торға түсіретін [4,19].

Мақсаты: Құсбегілік өнерін, бүркіт баптау салтын сипаттау.

Міндеті: Есімдіктің мәтінтүзімдік қызметіне тілдік талдау жасай отырып, хандардың аңға шығуы ежелден келе жатқан ұлттық дәстүр екендігіне назар аудару.

Күтілетін нәтиже: Мәтіндегі мәдени-тілдік бірліктерді айқындайды.

3-тапсырма. Мәтіндегі мәдени-тілдік бірліктерді тауып, стилдік қызметіне тоқталыңыз.

Жазғытұрғы майдың айы бітер-бітпесте, шала-шарпы егін салып, жаулауға барып қондық. Жаңбыр көп. Шөптің шығысы да жақсы еді. ...Бір күні қызойнаққа барып, таң ата келіп жатсам, ұйықтап қалған екенмін, әжем оятады:

Жаппас келіп қонып жатыр. Базарбаймен көрісіп, қарағымды сүйіп келдім, -дейді.

Жалма-жан тұра сала далаға шықсам, сәске түс болып күн ыси бастаған екен. Мен келсем менен әлдеқашан бұрын, жұрт жиналып қалған екен. Тоқты сойылып, қазан асылып, қайнап та жатыр. Есімбектің үлкен үйі лық толған адам, қымыз ішіп әйдәй қызды-қызды болып жатыр екен. Мен тегіс араладым. Бір отауда Шұға кездесті. Үстінді шетін кестелеген ақ көйлек, омырауын неше түрлі ілгіштермен безеп тастаған қызыл пүліш камзол, басында үкі таққан тұлкі бөрік, өзі сұлу адамды мүлде одан жаман жандандырып, құбылдырып тұрды [5,31].

Мақсаты: Мәтіннің баяндалу формасына, көркем әдебиет стиліне тән ерекшеліктерге тоқталу.

Міндеті: Суреттеу мәтіндегі мәдени-тілдік бірліктерді табу.

Күтілетін нәтиже: Мәтіннің баяндай формасына қарай әңгімелеу және сипаттау екендігін анықтайды. Сипаттау бөлігіндегі мәдени-тілдік бірліктерге түсінік береді.

Сонымен студенттердің мәдени-тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың қазіргі қоғамдағы өзектілігі, соған бағытталған тапсырмалар талқыланды. Бұл мәселенің екі қыры бар, бірінші – тілдік мәдениетті білу, екінші – мәдени-тілдік құзыреттілікті қалыптастыру. Тілдік мәдениетті жетік білмей, мәдени-тілдік құзыреттілікті қалыптастыру мүмкін емес. Расымен де, ұлттың рухани уызы дарымаған ұрпақтан ұлттың, елдің қамқорын, болашағын күтуге болмайтыны белгілі. Ұлттық құндылықтар, ұлттық мәдени-тілдік

бірліктер көркем мәтінмен ұштастырыла меңгерілсе өз жемісін береді. Ұлтымыз ұлт болуы үшін бес түрлі шарттардың сақталуы тиіс. Ол – ұлттың территориялық және тілдік, мәдени-экономикалық, генетикалық бірлігі және тарихи-мәдени дәстүр жалғастығы. Әр халық өз мәдениетін жасаушы және оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші екендігі ақиқат.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы. - Алматы, 2002.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов, Н.Уәли. Он бес томдық. 9-том / Құраст.: Ә.Ыбырайым, А.Жаңабекова, Қ.Рысбергенова және т.б. – Алматы, 2011.
3. Әуезов М. Абай жолы. Роман - Эпопея.- Алматы: «Жеті жарғы», 1997.- 320 б.
4. Есенберлин І. Көшпенділер. Алмас қылыш. Алматы, 1976. -279-б.
5. Майлин Б. Шұғаның белгісі. Қазақ совет әдебиетінен факультативтік хрестоматия. – Алматы: Мектеп, 1985. - 326-б

МРНТИ 811.111

Y. Y. Chzhan¹, G.K. Kapysheva¹

¹S.Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust'-Kamenogorsk, Kazakhstan

PECULIARITIES OF CLIL ASSESSMENT

Abstract

The article discusses the issues of assessment in the framework of the technology of integrated teaching a subject through a foreign language as an object of study of the methodology of teaching foreign languages. The authors analyse various approaches to the assessment system: traditional test control of students' language and subject achievements, where the subject area is assessed to a greater extent and the language level of students is ignored, as well as the type of control, where both aspects of integrated learning are equally evaluated. The integration method affects the results of the assessment, and therefore descriptors or criteria are needed that integrate the subject and language domains. Factors contributing to objective assessment are: understanding of the subject topic, the formation of skills and competencies in both the subject and the English language, as well as communication skills in English on the subject topic.

Keywords: CLIL technology, assessment, subject and language achievements, traditional and integrated assessment methods, criteria

Е.Е. Чжан¹, Г.К. Капышева¹

¹Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

CLIL ТЕХНОЛОГИЯСЫ БОЙЫНША БАҒАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада шет тілін оқыту әдістемесін зерттеу объектісі ретінде пәнді интеграцияланған оқыту технологиясы аясында бағалау мәселелері қарастырылады. Авторлар бағалау жүйесіне әртүрлі көзқарастарды талдайды: студенттердің тілдік және пәндік жетістіктерін дәстүрлі тестілік бақылау, онда көбінесе пәндік сала бағаланады және білім алушылардың тілдік деңгейін бағалау деңгейі, сондай-ақ интеграцияланған оқытудың екі аспектісі бірдей бағаланатын бақылау түрі. Интеграциялау тәсілі бағалау

нәтижелеріне әсер етеді, осыған байланысты пәндік және тілдік салаларды интеграциялайтын дескрипторлар немесе критерийлер қажет. Объективті бағалауға ықпал ететін факторлар: пәндік тақырыпты түсіну, пән бойынша да, ағылшын тілі бойынша да Дағдылар мен құзыреттілікті, сондай-ақ пәндік тақырып бойынша ағылшын тілінде коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру болып табылады.

Түйін сөздер: CLIL технологиясы, бағалау, пәндік және тілдік жетістіктер, дәстүрлі және интеграцияланған бағалау әдістері, өлшемдер

Чжан Е.Е.¹, Капышева Г.К.¹

*¹Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан*

ОСОБЕННОСТИ ОЦЕНИВАНИЯ ПО ТЕХНОЛОГИИ CLIL

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы оценивания в рамках технологии интегрированного обучения предмету посредством иностранного языка как объекта исследования методики обучения иностранным языкам. Авторы анализируют различные подходы к системе оценивания: традиционный тестовый контроль языковых и предметных достижений студентов, где в большей степени оценивается предметная область и игнорируется оценивание языкового уровня обучающихся, а также вид контроля, где в равной мере оцениваются оба аспекта интегрированного обучения. Способ интеграции влияет на результаты оценивания, в связи с чем необходимы дескрипторы или критерии, которые интегрируют предметную и языковую области. Факторами, способствующими объективному оцениванию, являются: понимание предметной темы, формирование навыков и компетенций как по предмету, так и по английскому языку, а также коммуникативных навыков на английском языке по предметной теме.

Ключевые слова: технология CLIL, оценка, предметные и языковые достижения, традиционные и интегрированные методы оценки, критерии

Content and Language Integrated Learning is intended to address the remarkable role of English for communication in today's global world, which makes necessary the development of methods to teaching and learning that construct competence in a transactional, interactional and communicative way. The implementation of CLIL in schools and universities provides the opportunity of additional organized and meaningful language practice, which is free from the time constraints of textbook syllabi, and which can motivate both teaching and learning. Teachers might have the opportunity to become more conscious of curriculum principles, and participate in syllabus preparation, and materials design. However, many skills will need to be developed to respond to this challenge.

One of these is developing the conception of good CLIL assessment practice. Then, principles for assessment in CLIL teaching should be informed by the theoretical and research background on current best practices in student assessment and illustrated with the help of authentic assessment tasks developed by CLIL teachers or adapted by them from published CLIL course books.

There is still a lack of official regulations for the assessment of learners' attainment in CLIL teaching. In addition to this, most teachers, researchers and course book writers working with CLIL come from a foreign language teaching background and are typically not trained in the respective content subjects' assessment and teaching practices. Because of this, the majority of the few available teaching materials in CLIL primarily focus on teaching and assessing language competences and not on the content of CLIL lessons. Therefore, evaluating students'

content learning is often neglected. Typically, the same lack of attention to assessment of content holds true for theoretical publications on CLIL teaching methodology as well. Having identified this existing need, and working within the model of CLIL teaching which has been adopted by CLIL (balanced dual learning), it becomes necessary to exemplify ways of assessing CLIL teaching learning outcomes with regard to both language and content.

Assessment in CLIL teaching at pre-primary and primary level basically follows the principles for good assessment practice valid for teaching learners in any context. However, CLIL assessment differs from regular assessment in several ways. Firstly, due to the dual focus on language and content, CLIL assessment needs to account for the goals and objectives of two different subjects, including knowledge, competences, skills, attitudes, and behavior, for both language and content as compared to one subject in the case of conventional teaching. Furthermore, due to the relative newness of the CLIL approach, teachers are often fairly insecure about how to assess CLIL learning. This is understandable considering assessment in CLIL is, perhaps, one of the least developed areas in CLIL programs.

The assessment system in CLIL varies whether to assess language or content and what type of measurements used. Teachers are asked to create new ways of assessment that suits both matters of implementing CLIL. The current assessment criteria of CLIL depend on the regular tests. However, according to Colombo and Furbush, the disadvantage of regular tests is that they fail to assess various levels of English language. Regular tests mainly focus on the content areas and pay little attention to the language features. As a result, Colombo and Furbush listed three principles of assessment. First: to measure deep comprehension of both the subject and the language conducted by the teacher. Second: using various ways of measurement. Third: matching assessments with students' performances [2].

If we try to give a rationale for CLIL assessment, then we will see the following: CLIL is still a rather novel approach and therefore students' learning is often assessed by researchers or stakeholders other than students, teachers and parents in order to evaluate a program's success. This program accountability function is not part of the assessment methods. Instead, assessment deals exclusively with the assessment of the students' learning. Classroom assessment is directly linked to the students, teachers and parents and has a direct and immediate effect on the improvement of the students' learning. The CLIL approach adopted by CLIL is one in which language learning does not dominate content learning but where the language serves as a means of instruction. Important too, is that the content that is introduced to students is mostly new to them and has not been previously taught in their mother tongue. Within this CLIL approach, teaching aims and methods originate from the content subject. As a consequence, so does CLIL assessment.

Language and content are both aspects of this dual-focused approach and both areas should be assessed. This means that in CLIL assessment there are two different sets of learning aims, of teaching methodologies, of assessment processes, and of administrative regulations involved. CLIL does not fall into any other previous category of learning. It is neither purely language teaching nor purely content teaching, nor is it immersion education. It is clear, therefore, that there is a need for a set of CLIL-specific guidelines to assessment. This does not mean that assessment for CLIL will be a completely new area. On the contrary, the guidelines should be based on good assessment practices which have been established through practice and research in the field of education and of language learning. What is proposed is a set of guidelines which will help teachers apply these established assessment practices while balancing the dual-focus of their teaching and the challenges that accompany such a task.

As with all sound assessment practices, CLIL assessment practices, means and methods need to reflect and be suitable for the specific educational context to which they are applied. What is valid and good practice in one context may not be appropriate elsewhere. Teachers need to adapt examples to their individual context, especially since CLIL teaching contexts often vary

widely. Some examples of factors which can vary from context to context and which directly relate to assessment are the duration of instruction, the age at which students start learning their first foreign language and general official regulations governing education.

Understandably, devising assessment tasks and procedures that fit two different subjects involves many challenges. One of the many key issues is: “The extent to which language and subject assessment are assessed at the same time and through the same tasks and activities. Where they are integrated, the impact of the mode of integration on the assessment outcomes needs to be understood. For example, if an assessment task in geography is performed poorly, is it because of a student’s limited understanding of the geography concepts or details, because he/she has not understood the question or because he/she cannot express their understanding clearly?” This is a key issue which targets important questions in the area of CLIL assessment.

Language and subject teachers should have a sequence of regular discussions what to be included and what to omit[5, p.425].

As Honig states, with CLIL methodology integrating language and content, both aspects should be assessed in an integrated way, although some authors rise the important question whether content can be separated from language and be assessed independently by the same teacher or two teachers [4]. Experience collected through the CLILA (CLIL Learner Assessment) project reveals the fact that there are 3 common situations: assessment focuses more on subject knowledge and competence and less on the foreign language competence; assessment focusses on the communicative competence in English; or there is an integrated assessment of language and subject content [6, p.140]. The latter reflects a fully integrated CLIL approach where students learn the content subject and the language simultaneously.

Thus, assessment during lesson planning should consider the following assessment issues in relation to learner performance: Why? What? How? When?

To assess the learners, the teacher needs to know exactly why he/she wants to assess them:

- Is it to know if they learned about the subject content and language?
- Is it to find out if students are motivated?
- Is it to identify strengths or weak points in CLIL lesson planning?
- Is it to find out if planning was effective?
- Is it to identify monitoring strategies or support ones?
- Is it to inform the students, their parents or others?
- Is it to give students a qualification?
- Is it a combination of some of these points?

According to Gardner, because of the CLIL particularities, to a CLIL teacher assessment has to be multidimensional and use a variety of assessment materials, from the most formal to the least informal. The teacher should select the assessment strategies according to what he or she expects his/her students to be able to do at the end of the task, lesson or module. Teachers should also take into account the different learning styles and multiple intelligences (Gardner, 1993) of students to prepare and select assessment materials and define assessment criteria.

Table 1. Assessment: why, how, what, when

WHAT	CHARACTERISTICS	HOW	WHY	WHEN
Assessment of learning	Mainly summative: assesses knowledge acquisition and level of competence qualitative or quantitative grading	Through teacher report or final mark attributed to student according to national legislation (percentages may vary for content and for language) - tests and exams	To check if learning objectives were met	At the end of a module or several modules; at the end of a term
Assessment FOR	Formative Monitors learners'	- oral presentations - diagnostic tests	Informs both teachers and students about	Continuously

learning	performance	<ul style="list-style-type: none"> - observation sheets - worksheets - reviewing & summarizing activities - surveys - short-answer questions - labelling activities - reading comprehension activities - listening activities - matching exercises - multiple choice exercises - task completion - self-assessment - project portfolio 	future teaching/learning practices needed: <ul style="list-style-type: none"> - identify the gap - give feedback - enhance student involvement -facilitate learning progression 	
Assessment AS learning	Increases the awareness about the learning processes	<ul style="list-style-type: none"> -task completion - self-assessment - peer assessment - portfolio 	To reflect and assess development in: <ul style="list-style-type: none"> - foreign language competence - content subject - positive attitudes towards both English and content - strategic competence in both language andcontent - intercultural awareness 	After a task After a lesson After a module

As we can see from the table, it is always best to assess student learning in the context of daily classroom activities and not as separate events. CLIL assessment of/for/as language learning and of content learning should account for both language (linguistic performance) and content subject objectives, in an integrated way, namely understanding the topic of subject content; develop skills and competences in the subject content area and English; and thirdly develop communicative competences in English about the content topic [6, p.142].

Given the guidelines that orient assessment of bilingual or CLIL programs, teachers may be more or less free to attribute the same assessment percentage to both language and content. Sometimes assessment of content is given a higher assessment rate (for example 70% of the final mark) than language, but this tendency should be countered, whenever possible, by integrating language and content objectives into assessment descriptors that integrate content and language.

Masslerunderlines that in order to do this it is important to consider the CEFR language descriptors. The Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) is an international standard for describing language ability. It describes language ability on a six-point scale, from A1 for beginners, up to C2 for those who have mastered a language. Then it is desirable to combine them with cognitive and discursive operators defined both for language and for the content subject area/topic, such as: identify, recognize, name, distinguish, observe, describe, measure, estimate, match, order, compare, display, design, orient oneself, explain, carry out [6, p.143].

Barbero identifies the Can do items on English proficiency as evaluated by teachers on students' competences in Table 2 that one could use to combine with content specific descriptors [1].

Table 2. A1, A2, B1 CLIL descriptors

	Levels: A1, A2	LEVEL B1
Evaluation	Can explain the results of a process when provided with language structure Can compare the results	Can explain/compare the results with simple sentences without scaffolding
Principles	Can collect and organize data Can explain general principles when provided with language structure Can draw conclusions of a process	Can collect/organize data/explain general principles/ draw conclusions of a process without scaffolding
Experience	Can understand teachers' instructions Can understand information supported by visuals or gestures Can follow teachers' instructions to perform certain actions	Can understand teachers' instructions/ information/ follow teachers' instructions to perform certain actions without visuals or gestures

After defining learning objectives for language and content, and defining assessment descriptors that integrate both, it is time to think of designing assessment tasks or identifying among the CLIL activities those that could be used as assessment materials.

It is necessary to pay attention to the fact that a class activity does not constitute an element of formative assessment per se. In order to become an assessment material, some kind of recorded evidence is needed. Any worksheet completed by students requires correction by the teacher and post-editing by the student in order to be considered a formative assessment material.

Some important place is given self-assessment in CLIL. Students should always be actively involved in their own formative assessment, so as to understand their own progress in learning, identify weak points and strengths, as well as improvement strategies. This is why self-assessment is so important and beneficial. Even beginning students should be encouraged to develop self-assessment skills.

One way of encouraging the development of self-assessment skills is helping students create their own reflexive learning journals. Learning journals encourage students to reflect on their own progress and problems and at the same time develops thinking skills and autonomy. They are also useful for the teacher to check information when he/she has the opportunity to do so.

Another way of encouraging the development of self-assessment skills is to use a self-assessment sheet for CLIL classes where the student's self-assessment can be compared to peer and teacher assessment.

Portfolio assessment can also be used successfully in CLIL. It comprises the results of learners' work: test results, drawings, notes, projects, etc. A portfolio can be a paper and pen portfolio or an electronic portfolio, depending on the teacher and students' preferences. It is very useful for children, parents and teachers to understand the process and progress of learning.

Assessment of a range of criteria is more useful than focus on a single aspect of learning, and this is made easier if a rubric is used. A rubric is a grid listing the criteria to be assessed in rows, divided into columns for each grade. In each cell, there are descriptors, which quantify what the learner has to do to achieve the grade. How the rubric is laid out depends on how the teacher wants to use it to motivate learners and help them complete work successfully.

The most important thing is not the layout of the grid, but the content of the cells. The cells provide an opportunity for the teacher to make clear to the students exactly what they need to do to pass, do well, or to excel in each area of the evaluation. Students can then make a decision on where to focus their effort.

The teacher can choose the criteria to be assessed. For example, if one of the criteria for a maths task is accurate measurement, students know that this is an important measure of proficiency. If high marks are given for critical thinking, learners can make sure that they are critical in their answer. If team work is one of the criteria, learners will make the effort to interact.

Moreover, if a student is given a low grade in one particular category, she knows where to focus to become more successful. In this way, assessment can increase learner autonomy by helping students understand the aim of their learning and how to identify and fill any gaps. Learner autonomy can also be fostered by allowing the learners to suggest or even select some of the criteria; and self- and peer-assessment can motivate and encourage reluctant learners[7].

However, when learning outcomes are mainly assessed separately and a clear distinction is made between language mastery and subject mastery, we speak about more integrated approaches, namely adjunct CLIL and dual focus CLIL. They involve (full) coordination between language specialists and subject specialists, either in the form of joint planning or team teaching. Learning outcomes and criteria are specified for both language and content. There might also be a distribution of credits (ECTS or other types) in assessment. In any case, the assessment procedure needs to incorporate both language and content focused components, as the student is expected to develop subject competence as well as language / communicative competence during their CLIL program.

All forms of assessment are used in CLIL varieties: formative assessment (project-based, continuous individual or class work), summative assessment (oral and written exams), self-assessment and peer-assessment, with the latter two generally appearing in combination with the former two. Depending on the CLIL variety, assessment ranges from individual / separate assessment of language and content to joint / team assessment where there are jointly agreed language and content criteria used by the assessors. In the former situation the student will receive two grades (with the respective ECTS credits), whereas in the latter the assessment often results in one joint grade (with the respective ECTS credits). Ideally, the progress of students is also monitored and considered in the evaluation.

References

1. Barbero T. *Assessment Tools and Practices in CLIL, AECLIL- EACEA 2012 - Ibis 2012.*
2. Colombo M., Furbush D. *Teaching English Language Learners. Content and Language in Middle and Secondary Mainstream Classrooms. SAGE Publications, Inc., 2009.*
3. Gardner, Howard. *Multiple Intelligences (New York: Basic Books, 1993)*
4. Hönig, I. (2009). *Assessment in CLIL. A case study. (Diplomarbeit). University of Vienna: Vienna. Retrieved from <http://othes.univie.ac.at/7976/>*
5. Lorenzo F., Casal S., Moore P. *The Effects of Content and Language Integrated Learning in European Education: key findings from the Andalusian bilingual sections evaluation project// Applied Linguistics. 2009. Vol. 31. № 3. P. 425. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/applin/amp041>.*
6. Massler U., Queither C., Stotz D. *Assessment instruments for primary CLIL: The conceptualisation and evaluation of test tasks. Language Learning Journal 42(2):137-150, March 2014.*
7. Montalto S., Walter L., Theodorou M., Chrysanthou K. *The CLIL Guidebook/ [www.languages.dk/ Lifelong learning programme/ CLIL4U](http://www.languages.dk/Lifelong_learning_programme/CLIL4U)*

МРНТИ 14.35.01

M. Shegebayev¹

¹*KIMEP University, Almaty, Kazakhstan*

ASSESSING LANGUAGE PROFICIENCY FOR DOING EFFECTIVE INTERNATIONAL BUSINESS

Abstract

Language proficiency for business use is an important variable to identify before discussing to what extent it is important and how influential it is. The existing literature on language proficiency, particularly on its measurements and criteria, mainly deals with the subject from an academic point of view. Therefore, to establish it for business purposes, the language proficiency issue needs to be analyzed through the prism of it being practically applied in various settings described in relevant literature.

Key words: language, proficiency, international business, communication, assessment

М. Шегебаев¹

¹*КИМЭП Университеті, Алматы, Қазақстан*

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БИЗНЕСТІ ТИІМДІ ЖҮРГІЗУ ҮШІН ТІЛДІК ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Іскерлік қарым-қатынаста пайдалануға арналған шет тілін білу деңгейінің маңыздылығы мен ықпалдылығын талқыламас бұрын анықтайтын мәселе – оның өзгермелілігі мен тиімділігі маңызды. Тілдерді меңгеру бойынша қолда бар әдебиеттер негізінен пәнге академиялық және теориялық тұрғыдан қарайды. Сондықтан, осы мақалада тілді іскерлік мақсатта пайдалану үшін тілді білу мәселесі практикалық, әсіресе тіл үйрену призмасы арқылы және оған қатысты іскерлік саладағы және жағдаяттардағы әдебиеттерге шолу негізінде мысалдар алынды.

Түйін сөздер: тіл, тіл білу деңгейі, халықаралық бизнес, қарым-қатынас, бағалау.

М.Шегебаев¹

¹*Университет КИМЭП, Алматы, Казахстан*

ОЦЕНКА ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ДЛЯ ВЕДЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОГО МЕЖДУНАРОДНОГО БИЗНЕСА

Аннотация

Знание иностранного языка для использования в бизнесе и его необходимый уровень являются главными переменными, которые необходимо определить, прежде чем обсуждать их важность и эффективность. Существующая литература охватывает эту тему и его анализ в основном с академической и теоретической точек зрения. Поэтому, для более детального их обсуждения, в данной статье приведены примеры на основе литературного обзора в контексте практического языкового применения в разных деловых сферах и ситуациях.

Ключевые слова: язык, уровень владения, международный бизнес, общение, оценка.

This article is primarily based on the review of existing literature and takes a close look into the role and influence of language skills on the global business activities today. However, the main point to consider is the required competence level needed for effective business transactions. Various sources provide many interesting analyses on the topic. For instance, Cheng and Warren (2005) write about establishing the level of linguistic proficiency by means of peer assessment through variety of activities. According to Du-Babcock (2006), who studied the linguistic behavior of bilingual learners in Hong Kong, the proficiency could be measured by the effectiveness of those learners' contribution to related business activities such as meetings and decision-making.

Expanding the issue further, Irving (1998) in her dissertation refers to some historic models of defining what language proficiency is. The author states that in the 1960s, there was established a set of four skills of language knowledge, which include listening, speaking, reading and writing together with such language constituents as grammar, lexis and phonology; this model however was not very successful as it did not clearly explain the difference in relationship between the skills and those constituents. It is also stated there about a different model or rather a theory of communicative competence (competence + performance) of Hymes, based on Chomsky's competence and performance distinction concept, where Hymes "referred to competence as an individual's knowledge of the structure of a language whereas performance was the actual use of the language in concrete situations"³. In addition, as it is quoted in the same source, such "language proficiency may be more like a viscous substance than like a machine that can readily be broken down into component parts". Further, Irving makes the following remarks regarding the most recent approaches to understanding the notion of proficiency:

This view of language proficiency as a single global ability was abandoned in 1983 after having been challenged by several empirical studies (Bachman, 1991). Canale and Swain (1980) proposed a framework for communicative competence which comprised grammatical competence, sociolinguistic competence and strategic in different contexts. Each of these various competencies (grammatical, textual, illocutionary and sociolinguistic) were further subdivided in Bachman's language model. Strategic competence, another principal component in Bachman's language model, is of particular interest in this study; this he referred to as the ability to link language competence to the language user's personal experience and knowledge while taking into consideration the features of the context in which communication occurs. Strategic competence encompassed assessment, planning and execution elements which were combined with psychophysiological mechanisms (neurological and physiological processes) in order to achieve communication through language." (p. 7)

The question on language proficiency may arise not only in teaching languages but in other subjects as Business Communication as well. Goby (1999) writes from his Singaporean teaching experience about dilemmas that the instructors in their university face. These challenges include, for instance, which type of English should be acceptable because the students often get penalized for using non-standard (meaning not American or British) English in their writing assignments. Some instructors emphasize grammar over other aspects such as communication and visa versa. Thus the issue is mainly regarding the right priorities (e.g. correct grammar vs. effective communication skills); especially taking into consideration the role that English plays in Singapore. English is one of four official languages in Singapore together with Malay, Mandarin and Tamil. Although English is not a native language for the vast majority of Singaporeans, it has an extremely important role in the society because it is the main

---

³*Id.*

language of academia, government circles and mass media. Of course, the local linguistic specifics have also influenced the type of English used in Singapore, and there is even a terminology to depict it such as “Singlish”. Some researchers may even consider it unsuitable for use outside Singapore. There are numerous discussions over what type of English should be adopted for teaching and other purposes because standard Singapore English may have discrepancies from Standard English, as in the following examples⁴:

<i>Singapore English</i>	<i>Standard English</i>
Request for	To request; to make a request for
A staff; five staffs	A staff member; five staff members
Talents	Talented people

Nevertheless, going back to the issue of what comprises a linguistic competence and proficiency, Botting (2002) indicates that narrative ability is one of the reliable ways of determining competence in communication and it (narrative ability) serves as vast information source. Authors Canale and Swain; Oller (as cited in Bo Zhang, 2010) define it as “a person’s general communicative competence in the target language environment” and as a “unitary competence” (p.120). However, those kinds of definitions are being gradually substituted by a more substantiated understanding of what competence is, mainly by a set of the following strategies skills, outlined by Bachman (as cited in Bo Zhang, 2010):

- **1st tier:** Language Knowledge & Strategic Competence
- **2^d tier:** Knowledge: Organizational & Pragmatic
Competence: Strategies, Assessment & Planning
- **3^d tier:** Organizational Knowledge: Grammatical or Textual
Pragmatic Knowledge: Functional or Sociolinguistic

Both Irving (1998) and Bo Zhang (2010) refer to a traditional understanding of language proficiency that includes all four skills but the authors opinion this definition has outdated or have got some weakness (e.g. there could be different types of listening skill). Interestingly enough, Canale and Swain (as cited in Hoffman, 2001) in their model also propose four main components but of a different class: linguistic, sociolinguistic, discourse, and strategic competence. As for measuring the competence, there is a broad range of tests, from world-renown TOEFL and IELTS to many lesser scale local ones. Bo Zhang (2010) also talks about measurement models such as CTT (classical test theory) or IRT (item response theory). Hoffman (2001) writes regarding linguistic competence that “various models of the structure of language competence have been developed, trying to link the linguistic view of language with a communicative one, and also attempting to explain how linguistic skills and knowledge are integrated and put into use.” All these definitions may concern not only learners but language teachers as well; for instance, Elder (2001) comes up with a table for language proficiency of teachers, where the main criteria are the ability to formulate questions, express opinions, summarize, present complex ideas, and other.

A good linguistic competence is also a crucial factor of adaptation for recent immigrants in their new host cultures, as Miglietta and Tartaglia (2009) point out. In their *Length of Stay and Linguistic Competence* article, the authors argue that language is the key element of communication in the new environment; it influences on adaptation and on how long it may take. It is especially important for countries that invite a lot of immigrant labor, such as UK, where,

⁴ Goby (1999).

according to Dustmann and Fabri (2003), in London alone, which accounts for 9% of the entire UK population, there are over 40% of the country's immigrant force. Hwang and Xi (2008) conclude the same by saying that "the immigrants' ability to speak the language of the host society is an important indicator of how successful they are incorporated." Therefore, a lot of effort has been put by many researchers into analyzing immigrants' English proficiency (Mora et al., 2007; Nam and Herbert, 1999; Takeuchi et al., 2002; Mora and Davila, 2005; Coulon and Wolff, 2007). In addition, authors, such as Henley and Jones (2005) look into how linguistic proficiency, especially bilingual, influences on earnings and come with some proofs that good language skill may affect the earnings dramatically, and that bilingualism gives a competitive advantage over others in terms of spotting better market opportunities.

Furthermore, Dustmann and Soest (2002) also note a direct connection between immigrants' language proficiency in the host country and the level of their earnings, i.e. the higher the proficiency the better wage they get; and in countries like the US, Canada and Australia language proficiency is the key decision-making element when granting a citizenship. Besides the correlation between earning and language proficiency discussed earlier, Molinsky (2005) finds that language fluency also has influence over cultural behavior of an individual.

However, the issue is not always as simple; for instance, Tainer (n.d.) finds different results when analyzing the dependence of wages on language fluency. The difference also depends on ethnic origin of a foreign-born individual. Additionally, Hayfron (2001) in the study regarding the earnings of Third World immigrants in Norway argues that once those immigrants get employed, their wages do not depend on their proficiency in Norwegian. Nevertheless, the overall opinion seems to emphasize the importance of good language competence and proficiency; for instance, Dustmann and Fabri (2003) call for investing into language capital because it is an essential element of human capital; McManus et al. (1983) look into how language proficiency may affect the economic assimilation of Hispanic population in the US. In their turn, Zhang and Schmitt (2004) talk about bringing more attention to bilingual consumer environments:

"When asking Chinese-English bilinguals to evaluate dual brand names, we find that proficient consumers prefer sound translation when the English name is emphasized but meaning translation when the Chinese name is emphasized. In contrast, less proficient bilinguals engage in semantic processing of the dual names. These results suggest that proficiency must be added as a key concept to a framework that addresses bilingual consumer environments... (p.220)

Proceeding from the above examples on the forms of language proficiency, the main point is how it should be effectively measured. There are number of instruments to assess and measure language proficiency. Besides previously mentioned, world-renown TOEFL (Test of English as a Foreign Language) and IELTS (International English Language Testing Syndicate) that are used for both academic (e.g. getting into university) and business (employment, citizenship, etc.) purposes, there are as some others, widely used especially in multicultural and multilingual environments as Hong Kong, as indicated by Qian (2008). Besides, according to the author, in Hong Kong the assessment criteria for spoken proficiency used to include measuring examinee's pronunciation and type of English used.

Nevertheless, with the recent trends in learning and assessing the language use, there are numerous issues raised, such as the following: how should regional accents and varieties of English (Singaporean English, Indian English, etc.) be treated? Should those local accents and specifics in pronunciation be considered as errors? Qian (2008) states that there has been a move to recognize those varieties of English; and in Hong Kong there has been introduced a new language test that does not judge the accent of L1 as erroneous. However, the author writes that there are tests like LPATE (Language Proficiency Assessment for Teachers of English) which require fluency close to native, virtually with no error and L1 presence in the candidate's speech. Therefore, it can be concluded that the issue of effective language proficiency assessment to

prepare learners to function internationally is still an issue to be carefully considered, especially when English is continuing to become a truly global language entering new walks of life and activities.

References

1. Botting, N. (2002). *Narrative as a tool for the assessment of linguistic and pragmatic impairments. Child Language Teaching and Therapy*; 18; 1. DOI: 10.1191/0265659002ct224oa. Retrieved from: <http://clt.sagepub.com/cgi/content/abstract/18/1/1>
2. Cheng, W. & Warren, M. (2005). *Peer assessment of language proficiency. Language Testing*; 22; 93. DOI: 10.1191/0265532205lt298oa. Retrieved from: <http://ltj.sagepub.com/cgi/content/abstract/22/1/93>
3. deCoulon, A., & Wolff, F. (2007). *Language Proficiency of Immigrants and Misclassification. Applied Economics Letters*, 14 (12), 857-861.
4. Du-Babcock, B. (2006). *An analysis of Topic Management Strategies and Turn-taking behavior in the Hong Kong bilingual environment. Journal of Business Communication*, 43 (1), 21-42.
5. Dustmann, C. & Van Soest, A. (April, 2002) *Language and the Earnings of Immigrants. Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 55, No. 3.
6. Dustmann, C., & Fabbri, F. (2003). *Language Proficiency and Labour Market Performance of Immigrants in the UK. Economic Journal*, 113(489), 695-717.
7. Elder, C. (2001). *Assessing the language proficiency of teachers: are there any border controls? Language Testing*; 18; 149. DOI: 10.1177/026553220101800203. Retrieved from: <http://ltj.sagepub.com/cgi/content/abstract/18/2/149>
8. Goby, V. (1999). *Teaching Business Communication in Singapore. Journal of Business & Technical Communication*, 13(4), 449. Retrieved from Business Source Premier database
9. Hayfron, J. (2001). *Language Training, Language Proficiency and Earnings of Immigrants in Norway. Applied Economics*, 33(15). doi:10.1080/0003684001001863 0. Retrieved from: Business Source Premier
10. Hoffmann, C. (2001). *Towards a description of trilingual competence. International Journal of Bilingualism*; 5; 1. DOI: 10.1177/13670069010050010101. Retrieved from: <http://ijb.sagepub.com/cgi/content/abstract/5/1/1>

МРНТИ 14.33.09

П.К.Юсуп¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ОҚУ ЖОСПАРЫН ҚҰРЫЛЫМДАУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Аталған мақалада болашақ кәсіби мамандардың оқыту үдерісінде оқу жоспарын құрылымдауға қатысты мәселелер талқыланады. Бұл мәселе – қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мқғалімдерінің кәсіби білім-білік-дағдысына қатысты қойылатын негізгі талаптардың бірі. Соңғы кездері әлеуметтік қоғамның жаңа формация педагогына қойылатын талаптары артты. Жаңа заман мұғалімі – бұл кәсіби білігі қалыптасқан, асқан педагогикалық қабілеті бар, рухани-мәдени жағынан дамыған шығармашыл тұлға. Шын мәнінде, болашақ түлек қазіргі білім мазмұнын жете түсінетін, өз пәнін жетік білетін, жеке тұлғалық-бағдарлық педагогикалық әдіс-тәсілдерді шебер қолданатын және де өзінің

тұлғалық қабылетін дамыту барысында бар мүмкіндікті пайдалана алатын маман болуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, ЖОО бітіретін түлектің бойына маманға тән кәсіби бағыт-бағдар, жеке тұлғалық құзыреттілік, инновациялық және шығармашылық қабілет, кәсіби қызмет шарттарына бейімділік секілді қасиеттерді сіңіру қажет.

Кілт сөздер: білім беру жүйесі, кәсіби сапа, пән мазмұны, құзыреттілік, оқу жоспары.

P.K.Yussup¹

*¹Kazakh National pedagogical university named after Abay
Almaty, Kazakhstan*

DIDACTIC BASES OF STRUCTURING THE CURRICULUM

Abstract

This article discusses the issues of structuring curricula by future specialists in the learning process. This is one of the professional knowledge and skills of teachers of the Kazakh language and literature. Recently, the demands of social society on the teacher of a new formation have increased. The teacher formed professional knowledge, possessing the highest pedagogical abilities, spiritual and cultural development. In fact, a future graduate should be a specialist who understands the content of modern education, knows his subject skillfully, skillfully uses personality-oriented pedagogical methods and techniques, as well as use all opportunities in the development of his personal abilities.

From this point of view, a university graduate needs to instill such qualities as professional orientation, personal competence, innovative and creative abilities, adaptation to the conditions of professional activity.

Keywords: education system, professional quality, discipline content. competence. academic plan.

П.К.Юсуп¹

*¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая
г. Алматы, Казахстан*

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТРУКТУРИРОВАНИЯ УЧЕБНОГО ПЛАНА

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы структурирования учебных планов будущими специалистами в процессе обучения. Это одно из основных требований, предъявляемых к профессиональным знаниям и навыкам учителей казахского языка и литературы. В последнее время повысились требования социального общества к педагогу новой формации. Учитель нового времени – это духовно-культурно развитая творческая личность, обладающая высочайшими педагогическими способностями и профессиональным знанием. На самом деле, будущий выпускник должен быть специалистом, который хорошо понимает содержание современного образования, умело знает свой предмет, умело использует личностно-ориентированные педагогические методы и приемы, а также использовать все возможности в развитии своих личностных способностей. С этой точки зрения, выпускнику вуза необходимо прививать такие качества, как профессиональная ориентация, личностная компетентность, инновационные и творческие способности, адаптация к условиям профессиональной деятельности.

Ключевые слова: система образования, профессиональное качество, содержание дисциплины, компетентность, учебный план.

Кіріспе. Еліміздегі орта білім беру саласында жүргізіліп отырған түбегейлі өзгерістер білім беру жүйесінің формасымен қоса білім мазмұнын да қайта қарастыруға жол ашты. Жаңа талап – жаңа тәсіл, жаңа амалдарды қажет етеді. Берілетін білім түпкі нәтижелілікке бағытталғандықтан, орта мектеп мұғалімдерінің құзыреттіліктерін жетілдіру, олардың кәсіби сапасын арттыру міндеттері артты. Өз ісінің шебері болуы үшін ең алдымен мұғалімнің кәсіби-интеллектуалдық құзырлылығы болуы керек. Осындай сапаға ие маман ғана бүгінгі заман талабына сай оқушы тәрбиелеп, білім бере алады деп ойлаймыз. Өйткені, «Қазіргі жаңашылдық үрдістердің мақсаты – болашақ мамандардың кәсіби біліктілігі мен тәрбиелілігін жаңа қоғамдық талаптарға орай дамытып, жоғары парасатты, мәдениетті, рухани тұрғыдан жетілген, қазіргі заман өркениетіне бағдарланған демократиялық қоғам құру жағдайларында студент жастардың азаматтық ұстанымдарын, еліне, жеріне, Отанына деген патриоттық сезімдерін, тіліне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына деген сүйіспеншіліктерін, әлеуметтік белсенділіктерін, кәсіби еңбегі мен өмір-тіршілігіне жауапкершіліктерін қалыптастыру»[1, 152].

Оқу үдерісіне жаңартылған білім беру бағдарламасын түптеп енгізу қазіргі білім жүйесіндегі кейбір мәселелерді оңтайлы шешуге жағдай жасады. Атап айтқанда, білім бағдарламасы негізінде сабақты тиімді өткізу үшін оқу жоспарын құрылымдаудың негізгі принциптерін жүйелеу, кәсіби маманның интеллектуалдылық құзырлығын қалыптастыруда білім бағдарламаларын сараптаудың кезеңдерін сипаттау, жаңартылған оқу мазмұнына сай кәсіби маманның жеке әдістемелік жүйесін құруға алғышарт жасау, т.б. Осыған орай, қазіргі білім беру жүйесі заман талабына сай жаңаша ойлауға негізделген іргелі реформалар жасауға ден қойды. Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының әдістемелік нұсқаулығында атап көрсетілгендей, «Мұндай жағдайларда білім алушыны өмір сүруге дайындау үшін академиялық білім, функционалдық дағдылар, жеке тұлғалық қарым-қатынастар мен құзыреттіліктер жеткіліксіз. Мүлдем жаңа сапа – метабілімділік, метақұзыреттілік қажет» [2, 3]. Мұның өзі оқу үдерісін жоспарлауда болашақ білім алушының бойында көшбасшылық, бастамашылық, шығармашылық қасиеттердің қалыптасуына әсер етеді.

Әдістеме. Отандық білім беру жүйесінде жаңартылған білім беру бағдарламасының ендірілуі белгілі бір пән аясында ұйымдастырушылық-әдістемелік құрылымдау тұрғысынан студенттің табысты білім алуға деген мотивациясын оятып, оқу бағдарламасындағы ақпараттарды игеруге жол ашты. Соған орай жаңартылған білім беру бағдарламасының негізінде оқу үдерісін тұтастай өзгерту қажеттілігі туындады. Жаңартылған білім беру бағдарламасына сай оқу үдерісінде берілетін ақпаратты білім алушыға жеткізуде оқу жоспарын құрылымдау алдындағы білім беру стандарттарына қарағанда, мүлдем басқаша форматта құрылуына түрткі болды. Оған себеп жаңартылған оқу бағдарламаларының мазмұндық ерекшелігіне (пән мазмұнының спиралділік ұстанымы, Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы, пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптардың» берілуі, бөлімдердің мазмұны мен ұсынылған тақырыптардың уақыт талабына сәйкес келуі, оқу үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар арқылы ұйымдастыру технологияландыру) қатысты [3, 9].

Студенттің ЖОО қабырғасында алатын теориялық білімі мектептегі білім беру үрдісімен сәйкес келуімен нәтижелі болады. Ал егер білім беру деңгейлерінде мазмұндық әрі құрылымдық сәйкессіздік болатын болса, онда не орта білім беруді немесе жоғары білім беру үдерісін модернизациялау керек болады. Негізінде, бір-бірімен үздіксіз жалғасып жатқан білім үрдісі болғандықтан, бұл екі саладағы кез келген оңтайландыру шаралары мен реформалар бірлесе орындалуы тиіс. Алайда, бұл мәселеде біздің еліміздегі

білім беру саласы үлкен қиындықтарға тап болып отыр. Өйткені, орта білім білім беру үрдісін толығымен қамтамасыз етуі тиіс жоғары білім беру саласы оның талаптарына ілесе алмай қалды. «Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік» бағдарламасында орта мектептердегі білім жүйесін оңтайландыру мақсатында төмендегідей талап қойылып отыр: «Жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене бітімі және рухани дамыған азаматын қалыптастыру, тез өзгертін, әлемде оның табысты болуын қамтамасыз ететін білім алудағы қажеттілігін қанағаттандыру, еліміздің экономикалық әл-ауқаты үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды дамыту» [4]. Ал мұның өзі ЖОО тәмамдайтын маманнан дәл осы талапқа сай болатын білімді де білікті, дағдысы қалыптасқан, интеллектуалды тұлға болуын көздейді. Осы тұрғыдан алғанда, бүгінгі күні жоғары оқу орнын бітірген педагог-маман мектепте білім беру талаптарына толық сай болмай отыр. Әсіресе, бұл ЖОО аяқтаған болашақ кәсіби маманның мектепке барғанда жаңартылған білім беру бағдарламасына сәйкес жеке сабақты құрылымдауда, яғни ұзақмерзімді, ортамерзімді, қыскамерзімді жоспарларды жасау барысында байқалады.

Нәтижелер. Негізінен мұғалімнің кәсіби сапаларының қалыптасуы ең алдымен оның сабақты дұрыс ұйымдастыра білу қабілетімен тікелей байланысты. Осыдан келіп мұғалім оқу мақсатына жету жолында: «Қандай әрекеттер жасауы керек?, Оқу жұмысын ұйымдастыру нәтижесінде оқушының танымдық қызығушылығын арттыруға қалай ықпал ете алады?» деген сияқты сұрақтар туады. Біз бұл мақаламызда осы аталған мәселелерге жауап беріп, оқу жоспарын құрылымдаудың жолдарын көрсету мақсатын қойып отырмыз.

Жалпыға міндетті білім берудің стандартында «міндетті пән» саналатын «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» пәнінде ЖОО студенттері мектепте сабақты ұйымдастыру үрдісі бойынша сабақ жоспарларын жасау жолдарын үйренеді. Бұл мәселеде студенттер бір ғана оқу курсы аясында қалып қоймай, АТҚ-ды да кеңінен пайдалана алады. Бүгінгі күні ақпараттық желілерде «45 минут», «Ашық сабақ» сияқты арнайы сайттар жұмыс істейді. Осы жердегі материалдарды жан-жақты қарастырған студенттер өздерінің «әдістемелік қоржынын» әртүрлі әдіс-тәсілдермен толтырып, оқушылардың сабақ үстіндегі жеке орындайтын және топпен орындайтын жұмыстарын ұйымдастыру амалдарымен, сабақтың жекелеген бөліктерін ұйымдастыру жолдарымен, белгілі бір тақырыпқа қатысты тапсырмалар жүйесінің түрлерімен танысады.

Аталған сайттарда жарияланатын мұғалімдер сабақты ұйымдастыру барысын нақты бір ереже мен формаға сүйенбей, еркін жазатындықтан, мұндай озық тәжірибелермен танысу жұмысы қиындықтар туғызады. Бір жағынан, сабақ барысын сипаттайтын мақаланың түрі таратылып жазылған конспект-жоспар болса, екінші жағынан, бұл конспект-жоспардың безендірілуі мен мазмұны сабақтың нақты осы құжатқа сүйеніп өткізілгеніне дәлел бола алмайды. Бұл студенттер тарапынан (олар көбінесе сынауға бейім тұрады) бұндай сабақтың тиімділігіне сенімсіздік тудырады. Кей жағдайларда болашақ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдеріне сабақ пен оның конспект-жоспарының бір нәрсе емес екенін, кейде сабақты қалай өткізуді бірнеше бетке сипаттап жазып жатқаннан гөрі оны оқу материалының ыңғайына қарай өткізе салған оңай екенін ұзақ түсіндіруге де тура келеді. Бірақ болашақ мамандарға осы мәселе туралы қаншалықты түсіндіргенмен, олар тарапынан айтылатын «Егер, кейін мұғалім болып жұмыс істегенде сабақты ұйымдастыруды өз білгенімізше жасай беретін болсақ, онда бүгін сабақты дұрыс жоспарлап үйренудің не қажеті бар?» деген сауалына жауап таппай қиналасың. Олардың тарапынан да аталған мәселеге қатысты кейбір сауалдар туындап жатады. Соның ішінде болашақ педагогтар келіспейтін негізгі мәселелер мыналар:

1. Кейбір авторлар қойған 10-ға жуық мақсатты сабаққа бөлінген 40 минут ішінде жүзеге асыру мүмкін бе? Егер ол мақсаттар іске аспайтын болса, олардың қажеті қанша?

2. Сабақтың сапалы өтуіне қажетті құралдар неге толық көрсетілмейді? Оларды сабақтың басында реттеп алмай, сабақтың ортасында немесе кез келген кезеңде іздеп, қолдан жасау қаншалықты тиімді?

3. Материалды қарастыру кезеңдерін (білімді өзектендіру, жаңа материалды қарастыру, меңгеру және бекіту) оқушылар атқаратын жұмыс түрлерімен (ауызша жұмыс, қорытынды бақылау, өздік жұмыс т.б.) алмастыру, сол секілді материалды игеру кезеңдерін мәселені шешу жолдарымен ауыстыру (шарттар жазбасы, шешім шығару, т.б.), әдістемелік әдіс-тәсілдер мен амалдарды сипаттау (ойтүрткі, сергіту жаттығуы, проблемалы мәселені қою шарты, т.б.). Жоғарыда көрсетілген кемшіліктердің барлығы тікелей сабақтың құрылымына қатысты. Сол себепті болашақ кәсіби-интеллектуалды маман ретінде ЖОО бітіруші студент бұл кемшіліктерді жоюға дайын болуы керек. Әрине, оған мұндай әдістемелік көмекті ЖОО қызмет атқаратын білікті, тәжірибелі әдіскер-оқытушылар бере алады.

Талқылау. Сабақты құрылымдарға бөлу, яғни оқу жоспарын құрылымдау – мұғалімнің сабаққа дайындығына ең бірінші қажет болатын кезең. Бұл кезеңнің мақсаты сабақтың негізгі мақсаты мен оған байланысты міндеттерді іске асыруға қажетті «конструкция» (құрылым) жасау болып табылады. Бұл туралы Қ.Қараев былай дейді: «Оқу жоспарлары пәндік курсты меңгерудің тәртібін және бағдарламаны өту үшін керекті уақытты анықтайды. Жұмысты жоспарлау – мұғалімнің сабаққа дайындығының күрделі және жауапты кезеңі. Оқу жұмысының жөнге салынуы мен ырғақтылығы, бағдарламаның орындалуы және ең ақырында оқушылардың білімінің сапасы мен тереңдігі көбіне жоспарлауға байланысты болады» [5, 52]. Осыған орай, қазіргі кезде мұғалімнің жұмысы пән бойынша жасалған *ұзақмерзімді, ортамерзімді, қысқармерзімді* жоспарларға сай жүргізіледі. Біз өз мақаламызда ең алдымен мұғалімнің күнделікті сабағын ұйымдастыру үдерісіне тікелей ықпал ететін қысқамерзімді жоспар үлгісіне тоқтауды жөн көрдік.

Сабақтың негізгі құрылымдық бөлігі – *тақырып*. Тақырыпта зерттеудің нысаны мен пәні көрініп тұрады. Бұл жерде біз зерттеу нысаны қаншалықты бір болып тұрса да, екі сабақта бірдей тақырып болмайтынын ескеруіміз керек. Сонымен бірге, тақырыпта оқушылардың материалды зерттеу барысындағы іс-әрекеті көрінбеуі керек, яғни сабақтың тақырыбында *зерттеу, бекіту, қайталау* деген сияқты етістіктер болмауы тиіс. Жаңартылған білім беру бағдарламасы қабылданғанға дейін «Қазақ тілі» пәні бойынша негізінен грамматикалық тақырып қана берілетін. Ал қазіргі бағдарламаға сәйкес грамматикалық тақырыптар қатар қазіргі әлеуметтік қоғамда өзекті болып отырған лексикалық тақырыптар да беріледі. Бұрынғыдай грамматикаға емес, лексикалық тақырып аясында берілетін ақпараттарға көп көңіл бөлінеді. ЖОО мен мектеп арасындағы алшақтық осыған байланысты туындайды. ЖОО әлі де болсын грамматика мәселесіне көп көңіл бөлінеді.

Сабақтың келесі бөлігі – оның *мақсаты*. Бұл – сабақтың не үшін ұйымдастырылатынын білдіретін негізгі мәселе. Сабақтың мақсаты біреу ғана, дидактикалық мақсат болу керек. Сабақтың тақырыбы мен мақсаты өзара байланысты. Тақырыпта мақсат көрініс табады. Осыдан он шақты жыл бұрын сабақтың мақсаты дидактикалық, дамытушы және тәрбиелеуші сипаттағы бірнеше *міндеттерге* қол жеткізу арқылы (сабақ барысында) жүзеге асырылатын. Дидактикалық міндеттер жоспарланып отырған сабақтың аясында қарастырылатын материалдың негізгі кезеңдерін сипаттайтын. Дамытушы міндеттер (оқушының тұлғалық интеллектуалдық сапаларын дамыту) оқу материалының мазмұнын және оқушылардың оны оқу барысындағы іс-әрекетін көрсететін. Сондықтан, бұл бөліктің міндеттерін қою оқу материалының мазмұнымен де, оқушылардың іс-әрекетін (жұмыс түрлерімен) ұйымдастыру түрлерімен де тікелей байланысты болатын. Тәрбиелік мақсаттағы міндеттерді қою (оқушының тұлғалық эмоционалдық және қажырлылық сапаларын дамыту) мұғалім жоспарлап отырған

сабақтағы оқушылардың іс-әрекет түріне байланысты болатын. Бұлай әрекет етпесе, тәрбиелік/дамытушылық міндеттер басынан-ақ нәтижесіз болатын еді. Қазіргі кезде әр тақырыптың оқу мақсаттары сөйлесім әрекетіне қарай беріледі. Мақсаттың бұлай қойылуы оқушылардың функциональдық сауаттылығын арттыруға қатысты туындап отыр.

Құрылымдық мазмұнның тағы бір компоненті *сабақта қолданылатын ресурстар*. Ол – сыныпта міндетті түрде болатын құралдардан басқа сабаққа қажетті барлық материалдық ресурстардың тізімі. Яғни, «Ресурстар» деген бөлімде оқулық, бор, тақта, флипчарт, мультипроектор, интерактивті тақта және т.б. ғана көрсетілмейді. Сабақ жоспарларында мұғалімнің әдістемелік құралдары (пән мұғалімінің дайындаған презентациясы, слайдтар, суреттер мен буклеттер, үлестірмелі материалдар) мен оқушыларға керекті жарақтар (сөздіктер, шығармашылық тапсырмаларға арналған А4, А3 парақтары, маркерлер, түрлі шаблондар мен кестелер, т.б.) түгелдей міндетті түрде көрсетілуі керек.

Бұған дейін сабақты құрылымдау мазмұнының компонентінде *Әдістеменің өзіндік ерекшеліктері* деген бөлік бөлек берілетін. Қазір бұл компонент *Сабақтағы жоспарланған іс-әрекет* бөлігіне кіреді. Бұл бөлікте сабақ барысында орындалатын мұғалім мен оқушылардың сабақтағы жұмысын сипаттайтын іс-әрекеттер, сабақ барысында берілетін тапсырмалар мен орындалатын жұмыстар, сонымен бірге барлық әдіс-тәсілдер беріледі. Қазір сабақ барысында қолданылатын интербелсенді әдіс-тәсілдер тек мұғалімге арналған әдістемелік нұсқаулықта ғана емес, сонымен бірге бұл әдіс-тәсілдердің шарты оқулықта да көрсетіледі. Сол себепті қазіргі уақытта Шаталовтың тірек сызбалар әдістемесі бойынша жасалған тірек-көспектілерді, түрлі сызба, кестелер мен диаграммаларды өте тиімді пайдалануға болады.

Ендігі кезекте сабақтың тақырыбын, мақсаты мен ресурстарын сауатты құрастыру және қажетті құралдарды дұрыс көрсетумен бірге *сабақты жүргізубарысын* жобалау да аса маңызды саналады. Кез келген сабақты негізгі үш бөлікке (сабақтың басы, ортасы, соңы) деп бөлуге болады.

Сабақтың бірінші кезеңі (басы) – *ұйымдастыру кезеңі*. Бұл кезең бірнеше секундқа ғана созылады (ұйымдастыру кезеңіне әдетте сабақтың 5% береді). Ол оқушылардың назарын аударып, оларды жұмыс істеуге бағыттауға арналады. Мектепте сабақ беріп жүрген мұғалімдердің ішінде де, болашақ педагогтардың ішінде де сабақтың бұл кезеңін мүлде екермейтіні немесе керісінше оны бүге-шүгесіне дейін сипаттап жазатыны да бар. Уақыт үстемдігін ойлайтын болсақ, ұйымдастыру кезеңі екі түрлі формада болады. Егер, мұғалім әдеттегідей оқушыларға амандасып, олардың сабаққа дайындығын пысықтап, сабақта жоқтарын тексеріп қана қоятын болса жоспар-конспектіде бұл кезең тек ұйымдастыру кезеңі деп қана жазылады да, бар-жоғы бірнеше секундқа есептеледі. Ал егер, ұйымдастыру кезеңінде топтарға бөлу, басқа орынға отырғызу, парталарды қайта қою, сабаққа керекті материалдарды үлестіру және т.б. жұмыстар жасалатын болса, онда бұл кезең оның өткізілетін мерзіміне бөлінетін уақытты көрсете отырып, толық сипаттап жазылады.

Сабақтың екінші кезеңі (ортасы) – оқу материалдарымен жұмыс жүргізу, яғни мағынаны тану кезеңі (оқушыларды жаңа тақырыппен таныстыру, тың ақпараттар беру, берілетін білімді игерту, материалды қайталау, жинақтау және жүйелеу, білім мен білікті бақылау, білім, білік және дағдыларды түзету). Бұл кезеңде сабақтың мақсаты жүзеге асады, қарастырылатын материалдың тақырыбының оқушыларға сәйкестілігі, сабақтың түрі айқындалады, мұғалім оқушылармен бірге тапсырмалар, бағалау критерийлері мен дескрипторларды нақтылайды. Осыған қарағанда, көпшілікке тұрақты ұнайтын аралас сабақтың түрі жоқ деуге болады.

Ал керісінше күрделі материалды меңгеруге байланысты мәселені шешу кезінде мұғалім өз мақсатына материалды қарастыру кезеңдеріне байланысты бірнеше дидактикалық міндеттер арқылы қол жеткізеді: 1) негізгі теориялық ережелерді қайталау (сауалнама түрінде); 2) материалды меңгеру бойынша (әңгімелесу немесе сұрақ-жауап түрінде) жаттығу орындау (ұғыну, жіктеу, айқындау, салыстыру); 3) материалды меңгеру деңгейін қадағалау (соңынан өздері тексеретін тест түрінде); 4) білімді тексеру, қажет болған жағдайда кеткен қателерді түзету (кері байланыс арқылы); 5) ол үшін бұрын қарастырған теориялық материалдарға қайта оралу. Сонымен, сабақтың құрылымдық компоненттері (кезеңдері) 1) білімді өзектендіру; 2) жаңа материалмен танысу; 3) материалды меңгеру; 4) материалды бекіту; 5) материалды қайталау; 6) материалды жинақтау және жүйелеу; 7) материалды меңгеру барысын қадағалау; 8) білімді тексеру.

Сонымен бірге келесідей талаптар орындалуы керек:

1. Білімді өзектендіру кезеңі жаңа материалды қарастыруға алғышарт болады.
2. Материалды меңгеруді әрдайым бөлек кезең етпесе де болады, кей кездері ол материалды қарастыру немесе бекіту кезеңімен қатар да жүреді.
3. Материалды меңгеруді қадағалауды сабақтың кез келген кезеңінің не алдына, не артына қосуға болады.
4. Материалды қайталау (қайталаудың үздіксіздігі принципіне сәйкес) не жаңа материалды зерттеу, меңгеру немесе бекіту кезеңдерінің алдында (мазмұнында тек қана материалды зерттеуге, меңгеруге, бекітуге барынша әсер ететін сұрақтары бар базалық қайталаулар) беріледі, не сабақты аяқтап тұрады (әдетте, мұндай жағдайда алдында өтілген тақырып материалы қайталауға).
5. Жинақтау және жүйелеу кезеңін бірнеше сабақта оқыған кең көлемді теориялық материалды жүйелеу қажет болғанда қосады. Одан кейін барып жаңа сапалық деңгейдегі бекіту кезеңі кетеді.
6. Білімді тексеру кезеңі не сабақты бастайды, не аяқтайды.

Сабақтың әр кезеңінде оған кететін уақыт мөлшері мен оқу материалын меңгеруге байланысты жұмыс түрі көрсетіледі. Оқу материалын қарастырудың әр кезеңіндегі бірдей жұмыс түрлерінің міндеттері әртүрлі екендігін ескеру қажет. Сондықтан оны ұйымдастыру талаптары да түбегейлі өзгеше. Мысалы, өзектендіру кезеңіндегі әңгімелесу жаңа материалды қарастыру кезеңіндегі әңгімелесуден мүлдем бөлек. Бірінші жағдайда *әңгімелесудің* пәні проблемалық жағдаятты талдау, проблемалық мәселені қою, оның шешімдерін іздеу әрі осының салдарынан туатын жаңа материалды қарастырудың уәждік негізін қалыптастыру болады. Әңгімелесу барысындағы сұрақтардың нақты, біржақты жауабы болмайды. Оның орнына гипотеза, болжам, кең көлемді талдаулар жасауға болады. Екінші жағдайда, *әңгімелесу* – оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендірудің тәсілі. Сұрақтарды қойғанда не оқушыларды нақты бір ойға жетелейтіндей, не белгілі бір деректі еске түсіруге итермелейтіндей, не болмаса оқушылардың беріліп отырған материалды түсінуі мен ұғынуына көз жеткізетіндей етіп беру керек. Қосымша әрі нақтылау сұрақтарының тұтас жүйесі дайындалады, әртүрлі бақылау мысалдары мен сәйкесінше иллюстрациялық материалдар таңдалады. Бұл жерде кеңінен толғану да, тақырыпқа байланысты фантазиялар да, белгіленген мақсаттан ауытқуға әкелетін қандай да бір тәсілдер де орынсыз.

Үшінші кезең (соңы) – *сабақты қорытындылау*. Бұл кезең сабақтың 5% алады, негізгі үш бөліктен тұрады: үй тапсырмасы, сабақтың мақсатты қорытындысы, нәтижелі қорытындысы.

Үй тапсырмасы оқушылардың алдыңғы сабақта алған білімін тексеру, қалыптастырған білік-дағдысын анықтау мақсатында беріледі. Сол себепті үй тапсырмасы бөлігі оқушылардың келесі сабаққа дұрыс дайындалуын сипаттауы керек. Ол төмендегідей бағыттарда болады: 1) теориялық дайындық (теориялық материалдармен

жұмыс), 2) қалыптасқан білім мен дағдыларды бекіту (практикалық жұмыс), 3) оқушылардың шығармашылық іс-әрекеті, 4) техникалық дайындық (қажетті құралдар мен жабдықтарды іздеу немесе даярлау). Пән мұғалімі өз жұмысын пысықтау және оқушылардың алдыңғы сабақтардан алған білім деңгейін сараптау мақсатында үй тапсырмасын тексеру жұмыстарын үнемі жүргізіп отыруы тиіс.

Пән мұғалімі оқушыларды үй тапсырмасын өз беттерімен жасауға үйрету керек. Яғни оларды үй тапсырмасын орындауға жіберілетін уақытты жоспарлауға, оқулық, сөздіктер, қосымша дереккөздермен жұмыс жасауға, графикалық сызбалар жасауға дағдыландыруы тиіс. Үйге тапсырма беру кезінде мұғалім үй тапсырмасы мен сыныпта орындалған тапсырмалардың арасында байланыс болуын қадағалауы қажет. Ол үшін:

1. Берілетін тапсырманы жете түсіндіру керек.
2. Берілетін үй тапсырмасы сыныпта орындалған жұмыстарға ұқсас болуы шарт. Мұғалім өтілмеген тақырып жайлы тапсырма бере алмайды.
3. Үйге берілетін тапсырманың көлеміне де қарау қажет.

Негізінен барлық мұғалімдердің іс-тәжірибесінде үй жұмысын тексерудің стандартты формасы, яғни ауызша, жазбаша жауап беру түрі қалыптасқан. Жалпы үй жұмыстарын тексеру үдерісін үнемі өзгертіп отырған дұрыс. Бұл біріншіден, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады, екіншіден оқушының сабақ үдерісінен жалықпауына әсер етеді. Көбінесе оқушылар бір сарынды жүргізілетін жұмыстардан тез жалығады.

Үй жұмысын тексеру үдерісін мынадай етіп түрлендіруге болады:

1. Оқушылардың орындаған жұмысын өздеріне тексерту (тақтада көрсетілген үлгімен өз жұмысын салыстыру, түрлі анықтамалықтар, сөздіктер, т.б. құралдар арқылы тексерту).
2. Өзара салыстыру (оқушылар өзара бір-бірінің дәптерінде орындалған жұмыстарды салыстырады, мақсатқа сай бағалайды).
3. Үй жұмысын тексеру үшін кішігірім жазба жұмыстарын ұйымдастыру (Мысалы, үй тапсырмасында берілген сөздер, сөз тіркестерін диктант алу арқылы тексеру).
4. «Кіші шеңбер» тәсілі арқылы тексеру. Сыныптан бірнеше оқушыны іріктеп алады. Белгілі бір уақыт ішінде (5-7 минут) шеңбер бойынша әрбір оқушыдан үй тапсырмасы бойынша қандай ақпарат алғандарын баяндап шығуларын сұрайды, айтылған әрбір хабарлама талқыланады, кемшіліктерді анықтайды, түзетеді, дұрыс жауаптар тақтаға жазылады, бағаланады.

Үйге берілетін тапсырма да сабақтың маңызды бөлігі болып табылады. Оны дұрыс ұйымдастыру мұғалімнің жұмысын нәтижелі етеді, оқушының білім-білік-дағдысының қалыптасуына алғышарт болады.

Сабақтың мақсатты қорытындысы – қысқаша шолу, сабақ мақсатының жетістігінің деңгейі мен сапасы туралы есеп.Әдетте мақсатты қорытынды мұғалімнің монологы түрінде, кей кездерде сабақтағы тапсырмалардың орындалғаны туралы топтық баяндау, шолу, хабарлама сияқты ұжымдық диалогтік тәсілдер түрінде де болады. Егер мақсатты қорытынды мұғалімнің монологы түрінде болса, онда бұл монологты түгел жазып жатудың қажеті жоқ. Өйткені, әлі өтілмеген материал туралы оқушылардың іс-әрекетін қандай сөзбен жеткізуге болады?! Егер мақсатты қорытынды ұжымдық диалогтік тәсілдер түрінде жасалса, онда пайдаланылған форма көрсетіледі.

Сабақтың нәтижелі қорытындысы– мұғалімнің оқушылар іс-әрекетін бағалайтын және рефлексия кезеңі.Бұл жерде қандай да бір бағаға қатысты пікірталас, дебаттар мен дискуссиялар тууы мүмкін. Ол жеке немесе ұжымдық талқылау да болады. Оның нәтижесінде бағаны қою немесе қоймау туралы ұжымдық шешім қабылданады. Сабақтың бұл кезеңін елемеу немесе жеткілікті көңіл бөлмеудің салдарынан әртүрлі талас-тартыстар мен сынып оқушылары мен мұғалім арасындағы түсініспеушіліктер пайда болады. Бұл кезеңді сипаттап жазудың нәтижесі – оқушылардың еңбегін бағалау тәсілдерін көрсетеді.

Егер мұғалім сабақта балл қоятын болса, онда оқушылардың сабақтың әр кезеңіндегі іс-әрекеті ескерілетін таблица жасаған тиімді. Ал егер оқушының білімі мен білігі тексерілетін болса, онда бағалауға тақта алдындағы жауап негіз болады. Бұл жағдайда сабақта сұралатын оқушылардың тізімін жасаумен ғана шектелуге болады. Егер, жинақтаушы немесе рейтингтік бағалау жүргізілетін болса, онда оқушының күнделікті сабақ үлгерімін көрсететін материалға (күнделік) назар салмау мүмкін емес. Бұны сабақтың нәтижелік кезеңін жазғанда міндетті түрде көрсету керек.

Қорытынды. Қорыта келгенде, жаңартылған білім беру бағдарламасына сай сабақтың оқу жоспарын құрылымдау үдерісі – кез келген пән мұғалімі үшін өте жауапты және маңызды жұмыс. Дұрыс оқу жоспарын құру бағдарламаның басты компоненті ретінде болашақ түлектен жалпытеориялық, кәсіби және тәжірибелік-бағдарлық дайындықты қажет етеді. Көрсетілген компоненттерді игеру нәтижесі болашақ маманның кәсіби қызметінде нақты іс-әрекеттерді дұрыс атқаруына септігін тигізеді. Сол себепті ЖОО педагогикалық ұжымдары болашақ маманның пән бойынша оқу жоспарын құрылымдау мәселесіне қатысты оны жасаудың басты критерийлерін анықтап, маманның қалыптасқан құзыреттілік деңгейіне қарай оны бағалаудың индикаторын жасауы керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. *Болашақ маманның интеллектуалды әлеуетін қалыптастыру негіздері: Оқу құралы / С.Ж.Пірәлиев, Ф.Ш.Оразбаева, С.Т.Иманбаева, А.Е.Берикханова, Г.К.Шолпанқұлова, Т.Қ.Ауелгазина, К.З.Халикова, Д.А.Нұрғалиева/. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2014. – 296 б.*
2. *2017-2018 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарына оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017, - 340 б.*
3. *Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.*
4. *«Жаңартылған мазмұндағы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. 06.02.2017 ж.*
5. *Қараев Қ.А. Қазіргі білім берудегі техникалар мен технологиялар. Жалпы білім беретін мектептің мұғалімдеріне арналған оқу-әдістемелік құрал. –Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2010. – 72 б.*

АУДАРМАТАНУ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ TRANSLATION

МРНТИ 16.31.41

Г.М. Егембердиева¹, К.Т. Дуйсенова²

¹ Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан

² Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

ИНТЕРКАЛЯЦИИ В РЕЧИ БИЛИНГВОВ

Аннотация

В данной статье речь идет об интеркаляции в речи билингов. Статья знакомит с взглядами ученых на использование и переключение языковых систем. По мнению ученых самые различные сочетания элементов используемых языковых систем при билингвизме мало зависят от степени знания языка, определяясь главным образом целью

общения, речевой ситуацией. Переключение происходит в основном, когда происходит смена языка вследствие переключения речевых типов с одного языка на другой, при переносе целых предложений с одного языка на другой язык, при переключении внутри одного предложения.

Особое внимание акцентируется в статье на типы интеркаляции в процессе переключения, таких как: номенклатурная, номинативная, редунантная, редупликативная и т.д. В статье рассматриваются характерные особенности интеркаляции, описываются случаи интеркаляции, приводятся примеры.

Переключение с языка на язык следует рассматривать, по мнению ученых, как психолингвистическое явление, имеющее место в процессе контактирования языков в речевой деятельности билингва. И в этих случаях наблюдаются случаи интеркаляции и транскаляции, реализующиеся в случаях влияния одного языка на другой.

Ключевые слова: интеркаляция, диалект, билингвизм.

Г.М. Егембердиева¹, К.Т. Дуйсенова²

¹ Алматы технологиялық университеті, Алматы қ., Қазақстан

² Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

БИЛИНГВТЕР СӨЗІНДЕГІ ИНТЕРКАЛЯЦИЯЛАР

Аңдатпа

Бұл мақалада билингвтердің сөдеріндегі интеркаляция туралы айтылады. Мақалада тілдік жүйелердің қолданылуы мен ауысуына ғалымдардың көзқарасы туралы сөз болады. Ғалымдардың пайымдауынша, билингвизм кезінде қолданылатын әртүрлі элементтердің тіркесуінің тілді меңгеру деңгейіне қатынасы аз, ол тек қарым-қатынас мақсаты мен сөздік жағдаят арқылы анықталады. Ауысулар негізінен бір тілден екінші тілге ауысқандағы сөздік типтердің ауысуы кезінде, толық сөйлемдерді бір тілден екінші тілге ауыстырғанда, бір сөйлемнің ішінде ауысулар жүзеге асқан кезде болады.

Мақалада номенклатуралық, номинативтік, редунанттық, редупликативтік, т.б. сияқты ауысу кезіндегі интеркаляция типтеріне ерекше назар аударылады. Мақалада интеркаляцияның өзіне тән ерекшеліктері қарастырылып, интеркаляция жағдайлары сипатталып, мысалдар келтірілген.

Ғалымдардың пайымдауынша, бір тілден екінші тілге ауысуды билингвтің сөйлеу әрекетіндегі тілдердің түйісу процесінде орын алатын психолингвистикалық құбылыс деп қарастыру қажет. Және де бұл жағдайда бір тілдің екінші тілге әсер етуі кезінде жүзеге асатын интеркаляция және транскаляция байқалады.

Кілт сөздер: интеркаляция, диалект, билингвизм.

G.M. Egemberdieva¹, K.T. Duisenova²

¹ Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan

² Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

INTERCALATION IN THE SPEECH OF BILINGUALS

Abstract

In the article the intercalations in the speech of bilinguals are considered. The article introduces the visions of scholars on the use and switch from one language system to another. In the opinion of scientists different combinations of elements from the used language systems in the bilingual process have minor dependence on the rate of language knowledge, being principally defined by the aim of communication, language situation. Switching off will mainly

happen when we deal with language change in the result of switching speech types from one language to another, if we transfer the whole sentences from one language to another, in switching inside one and the same sentence.

The principal attention is accented on the types of intercalation in the process of switching, such as: nomenclature, nominative, redundant, reduplicative, etc. In the article the characteristic peculiarities of intercalation are considered, the intercalation cases are described, the examples are presented.

According to some scientists' ideas, switching from one language to another language should be considered as a psycholinguistic phenomenon that occurs in the process of contacting of languages in the speech activity of a bilingual person. And in these cases the examples of intercalations and transcalations are observed which are being realized under the influence of one language to another.

Key words: Intercalation, dialect, bilingualism

Переключение с диалекта на другой язык представляет собой переход билингва с одного языка на другой, когда двуязычный индивид переходит с одного языка на другой в зависимости от коммуникативного намерения, цели общения, речевой ситуации. А.П. Дульзон утверждает, что при билингвизме самые различные сочетания элементов используемых языковых систем мало зависят от степени знания языка, определяясь главным образом речевой ситуацией.

С. Поплак утверждает, что переключение происходит в следующих случаях: 1) когда смена языка происходит вследствие переключения речевых типов с одного языка на другой; 2) перенос целых предложений с одного языка на другой язык; 3) переключение внутри одного предложения [1].

По мысли П. Ауэр, переключение наблюдаются: а) относительно к высказыванию говорящего; б) относительно к участникам речевого акта: *Der Unterschied zwischen Diskurs bezogenem und teilnehmerbezogenem Altermieren gehen ebenfalls auf die verschiedenen Funktionen dieser „beiden bilungualen Verhaltensformen zurück“* [2].

Переключение с языка на язык следует, по мысли А.Е. Карлинского, рассматривать как психолингвистическое явление, имеющее место в процессе контактирования языков в речевой деятельности билингва. И в этих случаях наблюдаются случаи интеркаляции и транскаляции реализующиеся в случаях влияния одного языка на другой [3]. Переключения первого типа – интеркаляция имеют место в результате влияния родного языка билингва на второй язык. В этих случаях билингв при построении речи на другом языке испытывает влияние родного языка, навыки которого переносятся на второй язык. Компетенция билингва во втором языке ущербна, поэтому в процессе речевой деятельности билингв переносит в речь на втором языке недостающие единицы из первого. В этом случае следует говорить о влиянии компетенции билингва Я1 на специфику порождения речи на Я2 [3, 4].

Интеркаляция в процессе переключения с диалекта в другой язык в следующих случаях:

I. Номенклатурная. Имеет место в случае употребления в диалекте терминов, названий должностей лица, лексики, указывающей на его социальный статус и позиции, например: *Genosse Erlich, lieber Mensch, sage jemandem, damit die dringend приемщика schicken, ich muss die Schaffen laut акту abgeben! Ich werde von der Staffel bleiben.* (Г. Бельгер. Дом скитальца, с.85).

II. Номинативная интеркаляция наблюдается при вклинивании в речь на диалекте наименований предметов, явлений. По мысли В. К. Гейнца, смешанная речь не только возможна, но даже неизбежна, если речь идет о предметах и явлениях, с которыми билингвы, по наблюдению В.К. Гейнца, «раньше или вообще не имели дела, или нашли в

новых условиях в несколько измененном виде» («плита» *plit*, «кружка» *kruške*, «банка» *ränge*) и т.д. [5]. В речи носителей диалекта весьма часто встречаются названия бытовых предметов реалий образа жизни в новой среде, наименований животных, пресмыкающихся, например: «Кто же умер? Unser Tade, Hatti ist duot» Как?! Unser Friedrich? Gewissenhaft, goudmutig Bolodja, Musiker, Lehrer, stolz der Familie. Grens Onkel Christian ist auch in трудармия, aber ich weiß nicht. (Г.Бельгер. Дом скитальца, с.108).

В данном примере встречаются множество диалектных слов, используемых вместе с номинативной лексикой русского языка (Володя, трудармия и др.). Диалектные слова имеют ряд особенностей, к которым можно отнести: 1) *hatti* – „Vater“, швабский случай переразложения основы, когда к слову, начинающемуся с гласной, присоединяются начальный согласный, которым заканчивалось предшествующее слово, чаще всего артикль, например, шваб. *hatti* „Vater“ < *min+att*. 2) *duot* – „tot“ – сужение *ō* охватывает два массива средненемецких диалектов: на северо-западе-среднефранкский и большая часть гессенского, на востоке большая часть тюрингенского и верхнесаксонский, с дальнейшей дифтонгизацией *ū>ūə*, *īē* на окраинах территории сужения и т.д.

III. Редунантная. Суть такой интеркаляции заключается в том, что вклинивания в диалект с другого языка повторяются на двух языках в виде разноязычных синонимов, например: «Ja, ja ... ist nichts zu machen. Ich sderwə in der Fremde. Ja, ja, bruədər, nichts zu machen. Ich sderwə nicht dergleichen, на чужбине» (Г.Бельгер. Дом скитальца, с.152).

В данном контексте слова *sderwə*, *bruədər* диалектные слова. В слове *sderwə* интервокальное, спирантное *v* выступает как в *Bruədər* – *Bruder* – развитие средневерхненемецких узких дифтонгов. Дифтонги сохраняются всобственно южнонемецком (алеманнском, баварском), причем господствующими являются *iə, uə*.

IV. Редупликативная интеркаляция. Этот тип переключения наблюдается в случаях повторения однокоренных слов, а также слов-синонимов взятых из родного языка, но составляющих одно сложное слово, например: «Du schāst, diese böse, Zähne, Raube. Fisch! Die Kasachen nennen diese Fische schortan. Ich nenne diese Fische Hecht – щука» (Г.Бельгер. Дом скитальца, с. 232). *Böse* – лабиализирующие диалектные черты. Они сохраняют лабиализированные *ū, ü, ö, ö* как умлауты от кратких и удлинённых *u, o* и от старых долгих *ū, ō* (из которых первое не дифтонгируется в нижненемецком, например, *böse*). *Schāst* – *schauen* – баварский говор представлено *ā*.

V. Фразовая интеркаляция. Такой тип интеркаляции реализуется в случае перенесения в диалект целых синтагм фраз. Например: интеркаляция возникает при следующих обстоятельствах: 1) при передаче прямой речи немцем – билингвом, осуществляющим коммуникацию на русском языке: *un-do so:xt-er*: «Ты извини», *un-do so:y-iç*: «Нет! С человеком надо считаться»; 2) при передаче диалога с монолингвом: *khoumd-en manskhäl kaṇə ä:g seiçt* «А что ты тут сидишь и плачешь?» *un-do so:y-iç* «Они меня заставляют просить, а я не хочу». *un-do se:çt-er*: «Я тебе сейчас помогу». – Проходил мужчина, он сказал: «А что ты тут сидишь и плачешь?» И я сказала: «Они меня заставляют просить, а я не хочу». И он сказал: «Я тебе сейчас помогу» и т.д.

Судя по нашим материалам, в подобных языковых ситуациях превалирует русская речь. Говор же ограничивается вводными словами автора. Смешанная речь, как правило, вызывается одинаковой устойчивостью оперирования правилами русского языка и верхненемецких говоров. Зачастую информант не сомневается, что говорит на своем родном языке, употребляя в то же время целые сегменты предложений из русского языка: *içsain ·дох көвеинт ан ди lait* и это для меня очень тяжело. – «Я же привыкла к людям, и это для меня очень тяжело».

Иногда навыки русского языка оказываются сильнее, и в беседе с монолингвом билингву приходится сознательно регулировать свою речь, не допуская смешения ее. Следует заметить, что несмешанная речь носителей верхненемецких говоров не

исключена. Так, например, с представителями старшего поколения немец-билингв общается на немецком языке, сознательно не допуская смешения речи, так как немец-монолингв не владеет русским языком.

VI. Вокативная интеркаляция возникает в случае вклинивания слов- обращений другого языка или диалектных слов в фразы на русском языке, например: Richtig fēdē Franz. Все мы здесь ēzl. – Ja, mein Sohn, мой сын. Narren sagen das, was die Klauker denken (Г. Бельгер. Дом скитальцы, с.132); „ – Na, mein Kinr ... Крепишься? Держись пока, но муторно как-то (Г.Бельгер. Дом скитальца, с.132); ēzl – Esel - краткие удлиненные ē и ð не подвергаются дифтонгизации и сохраняют свой узкий характер, например ēth – essen, и др. Klauker – kluger – дифтонгизация старых долгих гласных ē (ē2, ē3, ē4)>ai (с местными вариантами расширения от ei до ai), ð1>au (от gu до go), его умляюта ö1>öü, например ē2 (ē3): bain – „Bein“; ē4 – spraiḡl – Spiegel, laif – lieb, ð1 – klauk – „klug“; fēdә – Vetter – вокализация r широко распространена в баварско-австралийских диалектах, например fēdә – Vetter. В центральной части швабского диалекта «r» перед переднеязычными согласными ослаблено, хотя и сохраняет полностью альвеолярный характер, например: bārd – Bart.

VII. Аксиологическая. Вклинивания с другого языка содержат оценку лица или сказанного в ситуации, например: «Умница, Olkje. Entgegenkommene Seele. Молодчина!» (Г. Бельгер. Дом скитальца, с. 208); Sēnә guәd, Klöügr nnd wonderbar dōхdr, meine hārdә, мое сердечко! Klöügr Khopf, умная головка! (Г. Бельгер. Дом скитальца, с. 210). Sēnә - schön – делабилизация. В делабиализующих диалектах лабиализованным гласным литературного языка. Khöpf – Kopf – восточношвабское, баварское. В них любое односложное слово с закрытым слогом подвергается удлинению (так называемые восточнонемецкое удлинение гласных). При этом первоначальные двусложные формы остаются краткими там, где наличие долгого согласного или гетинаты препятствовало удлинению по общему закону, например, Khöpf – Kopf - Khepf – Köpfe. Во всех немецких диалектах гласные могут удлиняться перед определенными группами согласных: сочетаниями сонорных (e, r, n) или спيرانтов (h, s) с последующими шумными; ôbәdAbend – большая часть верхненемецких говоров имеет открытое ô, ср. швабское: ôbәd- Abend. guәd – gut – узкие дифтонги сохраняются в собственном южнонемецком алеманском, баварском, причем господствующим типом являются iә, uә, например: briәf, Brief, gued – „gut“. Klauke – kluger, klöügr – klüger – дифтонгизация старых долгих гласных (ē2, ē3, ē4)>ai; его умляюта ô>öü, например ð1 – Klauk – klug; ö4 – klöügr – klüger. Wonderbar – wunderbar – нижненемецкие диалекты. В них широко представлены: сужение и лабиализация a>õ перед ld: old – „alt“, отдельные случаи расширения i, u>e, o под влиянием носового: swemmen – „schwimmen“, wonder – Wunder. Hārdә – Herz – удлинение под влиянием группы r+ согласный. Dōхdr – Tochter – в швабском регулярно проводится удлинение гласного перед сочетанием – ht.

Таким образом, переключение в виде с говора на другой язык или с другого языка на говор осуществляется в процессе номинативной, номенклатурной, редувантной, редупликативной, фразовой, вокативной и аксиологической интеркаляций.

Список использованной литературы:

1. Poplacks: *Kontrasting patterns of Codes – witching in two communities* // M. Heller (ed): *Codeswitching*, 1988. – 37.
2. Auer P. *Zweisprache Konversationen. Codeswitching und Transfer bei italienischen Migrantenkindern in Konstanz – 1983. – P.51.*
3. Карлинский А.Е. *Основы теории взаимодействия языков. Алматы: Ғылым, 1990. – 181с.*
4. Орусбаев А. О. *Языковая жизнь Киргизии (функциональная дистрибуция языков). – Фрунзе: Илим – 1990. – 296с.*

5. Гейнц В.К. Иноязычные заимствования в верхнегессенских говорах Омской обл. «Вопросы диалектологии и языкознания», Омск, 1969. – 52с.

МРНТИ 17.07.61

А.У.Жусупова¹, С.А.Ашимханова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА РЕАЛИЙ С ЭТНОКУЛЬТУРНЫМ КОМПОНЕНТОМ В ТРИЛОГИИ А. НУРПЕЙСОВА «КРОВЬ И ПОТ»

Аннотация

В статье рассматриваются эмоционально-экспрессивные реалии, отражающие особенности национальной культуры казахского этноса в трилогии Нурпейсова Абдижамил Каримовича. Особую роль при выражении эмоционально-экспрессивной тональности в исследуемой трилогии играют междометия, лексические единицы с этнокультурным компонентом значения, обладающие экспрессивной коннотацией и присущие только казахской традиции словоупотребления. В прямой речи героев они передают различные эмоции, побуждают к действию, являются формулами речевого общения и одним из ключевых средств передачи этнокультурной идентичности. Целью исследования является установление степени адекватности при переводе вышеуказанных единиц и определение несоответствий. Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью повышения качества переводимых произведений, устранения ошибок при переводе эмоционально-экспрессивных реалий с этнокультурным компонентом значения.

Ключевые слова: экспрессивная коннотация, этнокультурная окраска, элиминация национального своеобразия, грамматические замены, транслитерация, экстенциональное воздействие экспресsem, лингвостилистическое несоответствие.

A.U.Zhussupova¹, S.A.Ashimkhanova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, mAlmaty, Kazakhstan

TRANSLATION PROBLEMS OF REALIA WITH ETHNO-CULTURAL COMPONENT IN THE TRILOGY OF A. NURPEISOV "BLOOD AND SWEAT"

Abstract

The article under review deals with the emotionally expressive realia, reflecting the peculiarities of the national culture of the Kazakh ethnic group in the trilogy of Abdizhamil Karimovich Nurpeisov. A special role in expressing emotional-expressive tonality in the trilogy is given to interjections, lexical units with ethno-cultural component, possessing expressive connotations and inherent only Kazakh tradition of word use. In the direct speech of the characters, they convey different emotions, encourage to certain actions. They are the formulas of speech communication and one of the key means of transmission of ethno-cultural identity. The aim of the research is to establish the degree of adequacy in the translation of the above mentioned units and to identify inconsistencies. The urgency of the research is determined by the need for improving the quality of translated works and elimination of errors in the translation of emotionally expressive lexical units with ethno-cultural component of value.

Keywords: expressive connotation, ethno-cultural coloring, elimination of national originality, grammatical replacements, transliteration, extensive exposure of expressions, lingo-stylistic inconsistency.

А.У.Жусупова¹, С.А.Ашимханова¹

¹әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Ә. НҮРПЕЙІСОВТЫҢ «ҚАН МЕН ТЕР» ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ МАҒЫНАСЫ БАР РЕАЛИЯЛАРДЫҢ АУДАРЫЛУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада Нұрпейісов Әбдіжәміл Кәрімұлының трилогиясындағы қазақ этносының ұлттық мәдениетін көрсететін эмоционалды-экспрессивті реалия сөз бірліктері қарастырылады. Зерттеліп жатқан трилогияда эмоционалды-экспрессивті реңі бар одағайлар, этномәдени мағынасы бар және де тек қазақ халқының сөйлеу дәстүріне жататын экспрессивті сөздер маңызды рөл атқарады. Кейіпкерлердің төл сөзінде олар әртүрлі эмоцияларды білдіріп, белгілі бір әрекеттерге итермелейді және де этномәдени бірегейлікті айқындайтын басты құралдардың бірі болып табылады. Аталмыш бірліктерді аудару барысындағы бара-барлық дәрежесін белгілеу және сәйкессіздіктерді анықтау зерттеу жұмысының нысаны болып табылады. Зерттеудің өзектілігі аударылатын шығармалардың сапасын жақсарту, этномәдени мағынасы бар эмоционалды-экспрессивті реалия сөз бірліктерді аударудағы кететін қателерді жою қажеттілігімен тығыз байланысты.

Түйін сөздер: экспрессивті коннотация, этномәдени рең, ұлттық ерекшеліктің жойылуы, грамматикалық ауыстырулар, транслитерация, экспресемалардың экстенционалды әсер етуі, лингвостилистикалық сәйкессіздік.

Введение. Язык, обладая сложной внутренней структурой, является универсальным, многогранным и живым явлением. Он не может существовать отдельно от индивидуального употребления каждого представителя социума [1]. Среди множества его функций следует отметить эмоционально-экспрессивную функцию языка, которая все чаще становится объектом исследования лингвистов и литературоведов. Эмоциональность и «экспрессивность – это то, что делает речь более яркой, сильно действующей, глубоко впечатляющей» [2., 5]. В художественном тексте эмоционально-экспрессивные единицы служат средством манифестации личности автора произведения.

В трилогии «Қан мен тер» эмоционально-экспрессивные выражения применяются при создании настроений и передаче отношений, оценки, чувств автора или говорящего героя. Эмоциональность и экспрессивность в трилогии выражается словами с экспрессивной коннотацией и стилистическими фигурами. Данные формы речевого этикета являются зеркалом национального характера. Эмоционально-экспрессивные лексические единицы трилогии А.К. Нурпеисова отражают специфические черты языковой картины мира казахов. Перевод данных единиц представляет трудности, как в лингвистическом, так и в культурологическом плане. Знание этнокультурной специфики данных лексем необходимо для адекватной интерпретации их содержания, ее учет важен в переводческой практике.

Методы. В конце XX и начале XXI в.в. ученые начинают активно интересоваться проблемой взаимодействия языка, эмоций и культуры. По данному вопросу в науке появляются множество идей. Шаховский В.И. выдвигает теорию существования новой междисциплинарной науки – эмотиологии, лингвистики эмоций (Шаховский В.И., 2003). Язык эмоций продолжает оставаться предметом психолингвистических и этно-психолингвистических исследований. В связи с тем, что термин «психолингвистика»

применяется для обозначения не только психолингвистики в узком смысле, но и теории коммуникации, Сорокин Ю.А. предлагает ввести новый термин – «этно-психолингвистика» для обозначения особой области знаний – специфики национально-культурного общения [3., 77].

Национально-психологические особенности характера – это особый национально-культурный колорит чувств и эмоций, образа мышления и поведения. Это национальные черты привычек и традиций, которые формируются под влиянием условий жизни, исторического развития данного этноса и проявляются в специфике национальной культуры [4., 31].

Формулы речевого этикета всегда отражают национальный характер. Представителям разных культур присуща различная степень эмоциональности, что четко проявляется в вербальных средствах общения [5.,72].

Казахский язык отличается богатым эмоционально и экспрессивно окрашенным лексическим фондом, который разнообразен в семантическом и структурном плане. Данный слой лексики очень выразителен и отражает определенное оценочное значение. Определение языковой природы экспрессивно-эмоциональных лексических единиц, установление и описание их объединяющих и отличительных признаков имеют особо важное практическое значение.

При рассмотрении эмоционально-экспрессивной категории трилогии «Кровь и пот» особое внимание следует уделить особенностям языковой экспрессивности. В целом за любым художественным текстом всегда стоит языковая личность автора. В трилогии «Кровь и пот» через эмоционально-экспрессивную лексику выражается авторская психологическая установка. Специфика использования средств создания экспрессии зависит от идиостиля автора. Тексты романов являются своего рода полотном, в котором А. Нурпеисов, подобно художнику, представляет действительность через призму своего видения. Эмоционально-выраженная речь, воздействуя на сознание человека, вызывает учителя различного рода ассоциации, чувства и эмоции.

Текст романов насыщен различными междометиями, отличающимися высокой частотой употребления, лексическими единицами с этнокультурным компонентом значения, обладающими экспрессивной коннотацией и присущими только казахской традиции словоупотребления.

Результаты. Посредством междометий автор выдает свое отношение к действительности описываемой эпохи. Они наиболее ярко отражают национальные особенности казахского этноса и их коммуникативное поведение. В трилогии виды междометий можно представить следующим образом:

- междометия, выражающие радость, восторг: бәрежелді (браво), алақай (ура);
- междометия, выражающие тревогу, угрозу, презрение, негодование: аттан (тревога), бәлем (погоди), тәйт (цыц), масқара (ужас);
- междометия, выражающие досаду, горе, сожаление, отчаяние, негодование: әттеген-ай (ах, как жаль), апыр-ай (эх) ойпырм-ай (да что же это), қап (жаль), ойбай (ой-ой), құдай-ай (боже мой), айхай (ох), әттең (эх), туһ...(досада, недовольство), өйдәйтдесейші (рыпайся, не рыпайся – от судьбы не уйдешь);
- междометия, выражающие удивление, одобрение, сомнение, восторг, пожелания: бәсе (вот оно как), мәссаған (вот те на), пай-пай, паһ-паһ (ах), шіркін-ай (ах, эх).

При переводе нахождение эквивалентов интеръекционных единиц является непростой задачей. Очень сложно найти ситуативно-подходящее междометие в переводном тексте, учитывая тот факт, что оно отличается от междометий языка ИТ по своей этимологии.

Особое внимание при переводе следует уделять лексическим единицам с этнокультурным компонентом значения, обладающим экспрессивной коннотацией. Во

многих случаях при передаче подобных единиц индивидуальные этнические особенности образа мира переводчика (Ю. Казакова) оказали влияние на принятие переводческих решений.

При переводе бранных лексических единиц с этнокультурным компонентом значения переводчики употребляют экспрессивно выраженные ругательные слова вместо менее экспрессивных лексических единиц, то есть лексические единицы языка-источника, принадлежащие к одному регистру экспрессивной лексики, при переводе переходят в другой регистр. В таких примерах наблюдается экстенциональное воздействие экспресsem. В переводных текстах данные единицы заменяются более экспрессивно-окрашенными вульгаризмами, происходит дисфемизация значений. Аналогичная ошибка наблюдается и в тексте английского языка, так как на этот язык перевод был осуществлен с языка – посредника – русского. Следует отметить частотность подобных примеров на языках переводов. Они привели к лингвостилистическим несоответствиям и искажению этнокультурного образа отдельных персонажей.

Любая лексическая единица в значимом художественном произведении в рамках определенного контекста приобретает специфическую значимость, выразительность и в какой-то мере экспрессивность. Каждое художественное произведение оказывается уникальным, так как смысловые и экспрессивные приращения слов присущи только для данного произведения и его контекста.

Обсуждение. Очень часто в романе встречается эмоционально-экспрессивное междометие «Масқара-ай!». Именно так начинается первая часть романа «Кровь и пот» – «Сумерки», со словами «сухопарой, худой женщины Каракатын».

Оригинал:

– Бетім-ай!... *Масқара-ай!* Тырыли арық Қаракатын жерқазбаға танаурап сөйлей кірді [б., 11]

Перевод Ю. Казакова:

Сухопарая, возбужденная Каракатын, задыхаясь, вбежала в землянку: - *Ай-ай, какой срам!* [б., 7]

Перевод К. Фитцпатрик:

Panting, leanandexcited, Karakatyranintothezemlyanka“*Au-yay, whatashame!*” [7., 13]

В казахской культуре данным междометием выражается презрительное отношение к кому-либо. Схожей смысловой нагрузкой характеризуется и эмотивная лексема «Бетім-ай» (буквально «лицо мое»). Так, женщины прикладывают указательный палец к щеке и выражают свою реакцию на что-то непристойное и стыдливое. Данная лексическая единица входит в группу эмотивных кинем. В настоящее время она применяется в общении, в основном, сельских жителей.

Экспрессивная тональность с этнокультурной окраской, репрезентируемая через морфемный уровень организации высказывания, передается в русском и английском переводах методом использования функционального аналога, который выражает схожую экспрессию:

- «*Ай-яй! Какой срам!*»

- «*Au-yay! What a shame!*»

Переводчики применяют прием грамматической замены оригинала. Эмотивная кинема передается с помощью относительного прилагательного в сочетании с существительным. Традиционно в русской и английской культурах смысловая нагрузка оригинала передается именно таким образом. Стратегии, выбранные переводчиками, позволяют сохранить не только смысловую нагрузку оригинала, но и экспрессивную окраску. Но, при этом нарушается этнокультурная специфика исходного текста. Элиминация национального своеобразия неизбежна при переводе интеръекционных единиц. В языке перевода во многих случаях имеются их закономерные соответствия.

Однако в каждом языке данным единицам присуща своя, ярко выраженная национальная специфика. Именно по этой причине происходит утрата этнокультурной специфики ИТ на языке перевода.

В трилогии при передаче междометий переводчиками для точного отражения этнокультурной окраски также применяется метод транслитерации.

Оригинал:

Ойдәйт десейші! – деп басын изеп-изеп қойды [6., 29]

Перевод Ю. Казакова:

Ой-дайтдесейше! [6., 22]

Перевод К. Фитцпатрик:

Oy-daytdeseyshe! [7., 29]

Применение метода транслитерации в данном случае способствует передаче национального своеобразия подлинника. Следует отметить, что анализируемое междометие является достаточно специфичным и в какой-то мере может привести к затруднению восприятия текста. Однако переводчики сопровождают данную интеръекционную лексему поясняющими комментариями: *Ой-дайтдесейше!- рыпайся, не рыпайся – от судьбы не уйдешь; Oy-daytdeseyshe! - Stirordon'tstir, youcan'tescapefate.*

При их переводе на русский язык наблюдается частое применение в качестве транслатов русских бранных лексем. Например,

Оригинал:

О, жүзі қара! О қара бет! [6., 11]

Перевод Ю. Казакова:

Потаскуха она! У гадина [6., 7]

Перевод К. Фитцпатрик:

What a strumpet! Oh, what a snake! [7., 13].

Безусловно, лексические единицы «Жүзіқара» «Қара бет», используемые в оригинале, носят достаточно экспрессивно-эмоциональную окраску в казахском языке. В переводе на русский язык они буквально означают «черное лицо». Применяют данные лексические единицы по отношению к нарушителям общественного порядка. В старину, согласно казахским традициям, лицо правонарушителей покрывали золой так, чтобы он не мог смотреть людям в глаза, сажали на черную корову или осла и прогоняли по всему аулу. Народ плевал этому человеку в лицо и кричал вслед: «Қара бет».

Толковый словарь «Қазақ сөздігі» (Қазақ тілінің біртотымдық үлкен түсіндірме сөздігі) дает следующие объяснения данным лексическим единицам: – ұятсыз, арсыз [8., 533] (бессовестная, бесстыжая). Однако выбранные переводчиками варианты совершенно не соответствуют данным понятиям. Данные лексические единицы – это эмотивы в речи Каракатын, демонстрирующие презрение, осуждение, упрек, тогда как лексические единицы «потаскуха», «strumpet», предложенные переводчиками русского и английского языка, являются социальным клеймом, характеризующим женщин определенного круга.

В речи одного из персонажей трилогии присутствует выражение, присущее только казахской традиции словоупотребления.

Оригинал:

– Атамнан әрмен! Кетсін әрі.

– Қондырмаймын! [6., 75]

Перевод Ю. Казакова:

- *Черт их принес!* Скажи - не пушу! [6., 59]

Перевод К. Фитцпатрик:

"The devil brought them! Tell them I won't let them in!" [7., 59].

В русском и английском языках нет традиции словоупотребления такого выражения как «атамнанәрмен». И в данном случае, как видно из примеров, переводчики прибегают

к методу смысловой модуляции, полностью сохранив восклицательные конструкции. Но при этом не учли, что данное выражение, участвующее в создании определенного национального речевого колорита, в рамках данного контекста приобретает специфическую значимость, выразительность и экспрессивность. Бабушка Айганши в данном примере использует в своей речи специфичную речевую реалию *Атамнан армен* не в качестве брани, а с иным подтекстом, далеко не с бранным и вульгарным значением, но переводчики не смогли передать эту специфику речи носительницы народного говора, сузили намерение говорящей.

Заключение. Любая национальная культура специфична, а национальный язык выражает ту неповторимость, которая отличает одну культуру от другой. Специфика речевого поведения, национальный стиль общения обуславливаются типом культуры. Следует отметить, что анализ речевого поведения этноса, в частности, казахского народа, показывает, что именно в языке сконцентрировано мировидение нации, опосредованное множеством экстралингвистических факторов. Культурные ценности народов, специфика их быта, бесспорно, играют важную роль в формировании языкового сознания и отражаются в лексике данного языка.

При переводе Юрий Казаков уделял особое внимание лексическим единицам с этнокультурным компонентом значения, обладающим экспрессивной коннотацией. Во многих случаях при передаче подобных единиц на принятие переводческих решений оказали влияние индивидуальные особенности восприятия мира самого переводчика. На английский язык перевод был осуществлен с языка-посредника – русского.

Широкий спектр лексических единиц, отражающих этнокультурную специфику казахского народа нехарактерен для русскоязычной и англоязычной аудитории. В связи с этим наблюдается неравнозначность языка оригинала и языков перевода при трансляции этнокультурных эмоционально-экспрессивных лексических единиц: в ряде случаев допущены лингвостилистические ошибки, дисфемизация значений и экстенциональное воздействие экспресsem.

Список использованной литературы

1. Губенко Н.В. *Экспрессивность средств выражения утверждения и отрицания в языке подлинника и переводов романов Э.М. Ремарка: автореф...дис.канд.филол.наук.* – Краснодар, 2006. – 198 с.
2. Балли Ш. *Французская стилистика.* – М.: Эдиториял УРСС, 2001. – 392с.
3. Шаховский В.И. *Эмотивный код языка и его реализация.* – Волгоград: Перемена, 2003. – 174 с.
4. Сорокин Ю.А. *Общетеоретические проблемы этнопсихоллингвистики // Национально-культурная специфика речевого поведения.* – М.: Наука, 1977.
5. Аратюнян С.М. *Нация и ее психический склад.* – Краснодар: Краснодарский гос. пед. инт, 1966.
6. Фирсова Н.М. *Отражение национальных особенностей эмоции испаноязычных и англоязычных народов в вербальных средствах коммуникации//Вестник РУДН. Сер. Лингвистика.* – 2004. – # 6. – с. 71-78
7. Әбдіжәміл Нұрпейісов. *Қан мен тер.* – Алматы: Жазушы, 1973. – 840 с.
8. Абдижамил Нурпейсов. *Кровь и Пот (Сумерки).* – Москва: Худ. лит., 2010.
9. Abdi-Jamil Nurpeisov. *Blood and Sweat (Twilight).* – New York: Liberty, 2013.
10. Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шайбеков. *Қазақ сөздігі.* – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
11. *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том / Құраст.: Т. Жанұзақов, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек және т.б.* – Алматы: Арыс, 2006.

МРНТИ 16.31.41

В.А.Курманбекова¹, Чжан Хочжон¹,

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЛЕКСЕМ С КОРЕЙСКОГО НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Аннотация

В данной статье рассматриваются способы перевода лексем, в том числе без эквивалентной лексики, с точки зрения переводческих трансформаций. Поиск способов перевода на материале разноструктурных языков крайне актуален в процессе межкультурной коммуникации. В результатах данного исследования отражаются способы и приемы, подходящие для перевода корейской безэквивалентной лексики на русский язык. Помимо традиционных четырех способов (калькирования, транскрибирования, замены и толкования) более применимой является комплексная трансформация, которая позволяет лучше отражать национальную специфику корейского языка и культуры. Также уделяется внимание роли переводчика в переводческом процессе. В работе приведены примеры из народного фольклора и поэмы Верной Чхунхян, которая также является знаковой для корейского народа и корейской культуры.

Ключевые слова: способы перевода, безэквивалентная лексика, перевод, социолингвистический подход, этнолингвистический подход, переводческие трансформации.

V.A Kurmanbekova¹, Jang Hojon¹

¹Kazakh University of International Relations and World Languages named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan.

TRANSLATION TECHNIQUES FOR SEMANTIC INTERPRETATION OF LEXEMES FROM KOREAN INTO RUSSIAN

Abstract

This article discusses ways to translate lexemes, including without equivalent vocabulary, in terms of translation transformations. The search for methods of translation on material of different-structure languages is extremely relevant in the process of intercultural communication. The results of this study reflect methods and techniques suitable for translating Korean non-equivalent vocabulary into Russian. In addition to the traditional four ways (calculus, transcribing, substitution and interpretation), complex transformation is more applicable, which allows better reflection of the national specificity of Korean language and culture. Attention is also paid to the role of the translator in the translation process. The work provides examples from folk folklore and the poem Verna Chhunkhian, which is also a landmark for the Korean people and Korean culture.

Keywords: translation methods, non-equivalent vocabulary, translation, sociolinguistic approach, ethno-linguistic approach, translation transformations.

В.А.Курманбекова¹, Чжан Хочжон¹,

Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

ЛЕКСИКАНЫ КОРЕЙ ТІЛІНЕН ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРУДАҒЫ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТҮСІНДІРМЕ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада лексемаларды аудару тәсілдері, соның ішінде аударма трансформациясы тұрғысынан эквивалентті лексика бар-жоғы қарастырылады. Әр түрлі құрылымдық тілдердің материалында аударма тәсілдерін іздеу мәдениетаралық коммуникация процесінде өте өзекті. Осы зерттеудің нәтижелерінде корей лексикасын орыс тіліне аударудың тәсілдері көрсетіледі. Дәстүрлі төрт тәсілден басқа (калькілеу, транскриптеу, ауыстыру және түсіндіру) корей тілі мен мәдениетінің ұлттық ерекшелігін жақсы көрсетуге мүмкіндік беретін кешенді трансформация неғұрлым қолданылатын болып табылады. Сондай-ақ аудармашының аударма процесіндегі рөліне көңіл бөлінеді. Жұмыста корей халқы мен Корей мәдениеті үшін маңызды болып табылатын Верный Чхунхяның халық фольклоры мен поэмасынан мысалдар келтірілген.

Кілт сөздер: аударма тәсілдері, баламасыз лексика, аударма, әлеуметтік-лингвистикалық көзқарас, этнолингвистикалық көзқарас, аударма трансформациялары.

Перевод — это сложный и многогранный вид человеческой деятельности. Обычно перевод понимается как трансфер “с одного языка на другой”, но в действительности в процессе перевода происходит не просто замена одного языка другим, а полноценная передача смысла с одного языка на другой. В переводе мы имеем дело не только с семантикой, но и с различиями в области культуры (обычаев, традиций), когнитивных особенностей личностей, участвующих в коммуникации. Вопросы перевода являются объектом внимания культурологов, этнографов, психологов, историков, литературоведов и других, в силу чего в науке о переводе — переводоведении — выделяются культурологические, когнитивные, психологические, литературные и прочие аспекты [1, 23].

Как известно, язык является важнейшей составляющей культуры этнического коллектива. Однако, по мнению В. Н. Комиссарова, следует учитывать сложный и опосредованный характер связи языка с другими элементами культуры, такими как: окружающий мир, духовная жизнь и поведение людей, отражающиеся в сознании человека в определенных когнитивных структурах. Они, в свою очередь, реализуются в языковых категориях и формах. Формирование и развитие когнитивных и особенно языковых структур происходит не только под влиянием внешних факторов (других элементов культуры), но и по своим внутренним законам, определяющим существование когнитивных и языковых систем как целостных образований [1, 69].

Большой интерес для современного переводоведения представляет изучение культурной обусловленности коммуникантов двух этносов. Переводческая деятельность означает не только взаимодействие двух языков, но и контакт между двумя культурами. Следует учитывать, что наряду с уникальными особенностями, характеризующими каждую отдельную культуру, существуют факторы, общие для многих культур. Кроме того, различные культуры всегда оказывали и продолжают оказывать влияние друг на друга. Каждый язык создает своеобразную “языковую картину мира”, что является одной из трудностей, возникающих при переводе. Структура языка, действительно, способна определять возможные пути построения сообщений, организуя определенным образом выражаемые мысли, порой навязывая говорящим обязательное употребление тех или иных форм [см. 1, 71].

Создание индивидуальной языковой картины мира невозможно без создания лингвистической базы, вклад в которую вносит социолингвистика, изучающая различные аспекты проблемы “язык и общество”. В данном процессе создания отмеченной базы

особую ценность представляют два взаимодополняющих подхода. С одной стороны, язык рассматривается как единое социально-культурное образование, отражающее особенности определенного этноса как носителя культуры, выделяющей его среди других. С другой стороны, изучаются различные виды вариативности в языке, связанные с неоднородностью и многогранностью общественной жизни, существованием социальных, профессиональных и многих других различий между людьми в рамках одной и той же культуры [1, 68]. Обратимся к дефиниции понятия вариативности: в современной социолингвистике вариативность делится на два типа -вариативность по участникам коммуникации и по функции/сфере употребления. Согласно М.А.К. Халлидею,[2, с. 35] к подобным вариантам относят регистры, которые определяются им как языковые варианты, соответствующие определенным типам ситуаций. Иными словами, регистры отличаются выбранной языковой формой (грамматикой, лексикой), выбор которой зависит от сферы употребления или функционального стиля. Подводя итог к вышесказанному социолингвистическому подходу, переводчик должен ориентироваться не только в языке и культуре, но также и адекватно оценивать ситуацию и сферу употребления, в которой происходит процесс перевода.

В наши дни проблема соотношения языка и культуры приобрела особую актуальность, что в свою очередь обуславливает необходимость изучения безэквивалентной лексики, отличительной чертой которой является ее национально-культурная специфика. Вследствие того что перевод с одного языка на другой, как мы отмечали выше, это взаимное проникновение культур, обогащение одной из них за счет элементов другой, а безэквивалентная лексика (БЭЛ) - это слова, отражающие специфику национальной культуры народа и являющиеся хранителями национально-культурной семантики. Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров определяют понятие БЭЛ с национально-культурной спецификой значения следующим образом: это «слова, план содержания которых невозможно сопоставить с какими-либо иноязычными лексическими понятиями» [3, 41].

Говоря о безэквивалентности, исследователи не имеют виду ее абсолютную непереводаемость. Вопрос сводится к тому, как передать БЭЛ или концепты с национально-культурной спецификой значения на другой язык. Помимо лингвистических знаний переводчик должен понимать фоновые знания носителей языка и культуры, знать национально-культурную семантику - основу переводческой и коммуникативной компетенции, т. е. лингвистические аспекты языка должны быть освоены параллельно с историко-, этно-, социо- и психолингвистическими особенностями его носителей. Знание культуры народа-носителя языка является не менее важным условием овладения этим языком, т.е. переводчик должен формироваться не только на основе своей национальной культуры, но и на основе фактов, норм и ценностей национальной культуры изучаемого языка, относящихся к различным сферам жизни нации: социальной, политической, бытовой, нравственной, эстетической, иначе будет иметь место явление интерференции культур [там же, с. 73].

Согласно второму этнолингвистическому подходу к переводу важно учитывать особенности межкультурной коммуникации. Обратимся к дефиниции перевода Г.Д. Томахиным - «перевод в аспекте межкультурной коммуникации – это и контактирование двух систем со своими национально-культурными особенностями, и контакт представителей лингвокультурных общностей, каждый со своим мировоззрением и определенным фондом культурного наследия, морально-этическими нормами, речевым этикетом». Г.Д. Томахин также говорит о том, что «вопрос о фоновых знаниях в переводе исходного текста является решающим при восприятии переводчиком скрытой внеязыковой информации. На различиях в объеме и содержании фоновых знаний

участников межкультурной коммуникации и принятых в этих обществах норм речевого этикета строится прагматическая сторона высказывания» [4, с. 123].

В то же время Ю.А. Сорокин подчеркивает, что перевод «является одной из форм взаимодействия культур... и дает известное представление о некоторой чужой культуре» [5, с. 15]. В свою очередь, Л.К. Латышев определяет перевод как «центральное звено двуязычной опосредованной коммуникации» [6 с. 20–21]. Он также отмечает, что своим общественным предназначением перевод ориентирован на обычную, одноязычную коммуникацию. Вслед за Л.К. Латышевым, схему перевода можно представить следующим образом: **О**-----**ИТ**-----**П**-----**ПТ**-----**А**, где **О** – отправитель (участник коммуникации, создающий исходный текст и адресующий его другому участнику коммуникации); **ИТ** – исходный текст (текст оригинала); **П** – переводчик и сам процесс перевода (происходящий в голове переводчика); **ПТ** – переводной текст (текст перевода); **А** – адресат (участник коммуникации, которому адресован текст перевода). Так как при любом виде коммуникации есть общий элемент, а именно адресат, то можно заметить, что двуязычная коммуникация с переводом стремится по своей эффективности приблизиться к одноязычной, а главный результат любой речевой коммуникации – это реакция адресата. Кроме того, в обоих случаях коммуникации адресаты, воспринимая оригинальный текст или переводной, выражают свою реакцию на них. Важно подчеркнуть, что определенная реакция адресата является тем результатом, к которому стремится отправитель в процессе речевой коммуникации. Будет ли достигнут этот результат, зависит от того, насколько правильно отправитель оценил адресата и насколько адекватные средства избрал. Л.К. Латышев считает, что даже одноязычный текст вызывает у разных людей разную реакцию в силу различий их личностных данных: в образовании, культуре, мировоззрении, менталитете и т.д. Поскольку коммуникативная компетенция адресата – это совокупность умений, навыков, знаний, определяющих его способность адекватно воспринимать и интерпретировать текст, то коммуникативные компетенции адресатов, воспринимающих оригинал, и адресатов, воспринимающих перевод, должны быть во многом равноценны. Существенно они могут различаться только в лингвоэтнической части, то есть в том, что касается языка, культуры. Именно переводчик помогает преодолеть эти различия. Поэтому в переводческой деятельности большую роль играет лингвокультурологический аспект. По мнению Л.К. Латышева, «перевод является минимально опосредованной трансляцией сообщения, в процессе которой переводчик осуществляет преобразования исключительно лингвоэтнического характера» [там же, с. 76–78].

Знание особенностей культур иностранного языка и переводного, как и понимание переводимого текста во всем богатстве его национально-культурной семантики, является необходимым условием перевода как акта межкультурной коммуникации. Кроме того, обучение основным переводческим приемам наряду с анализом экстралингвистических и собственно лингвистических аспектов текста перевода оригинала являются важными задачами при подготовке переводчиков.

Г.Д. Томахин считает, что «перевод как вид межкультурной коммуникации может быть построен на принципах сопоставительного лингвострановедения, учитывающего сходства и различия культур, выраженных в иностранном языке и переводном языке» [4, с. 134]. Именно поэтому мы согласны с мнением С.Г. Тер-Минасовой, что сейчас появилась необходимость самого пристального изучения межъязыковых соответствий, а также актуальность этой проблемы для оптимизации межкультурного общения, для совершенствования методов преподавания иностранных языков, для практики и теории перевода и лексикографии [7, с. 165].

Вопросы изучения лексики, в особенности межъязыковых соответствий с национально-культурной спецификой неоднократно были предметом рассмотрения в

лингвистической литературе. В современных условиях диалога культур изучение лексико-семантической системы языка и аутентичных культурологических знаний дает возможность формирования более качественного и полного национального образа мира, необходимого для обеспечения успешного акта коммуникации между представителями разных культур. Следуя реалистической экстра соматической традиции в культурологии, мы трактуем культуру «... как некую систему, стоящую между человеком (как социальной единицей) и окружающей его действительностью, т.е. как механизм переработки и организации информации, поступающей из внешнего мира. При этом какая-то информация оказывается значимой, а какая-то — игнорируется в рамках данной культуры. Напротив, на языке другой культуры эта нерелевантная для данной культуры информация может быть очень существенной» [3, 43]. В этой связи культура и язык предстают как отдельные знаковые системы, одинаково необходимые и важные для человека и общества, при этом язык как знаковая система выступает проводником национальной культуры, формирующей личность в процессе социализации. Традиционно словарные соответствия передаются следующими способами:

1. Способ калькирования. Калькирование передает безэквивалентную лексику при помощи замены ее составных частей прямыми лексическими составляющими и имеет тенденцию к преимущественному использованию при переводе сложносокращенных форм. Калька воспроизводит структурное сходство с оригиналом, но для раскрытия национально-культурной семантики калек необходимо их комментирование.

2. Способ транскрибирования предполагает механическое перенесение реалии из исходного языка в язык перевода с помощью графических средств последнего с максимальным приближением к оригинальной фонетической форме.

3. Способ родовидовой замены передает аналогичное, но не идентичное понятие. Исчезает внутренний образ слова, полностью теряется национально-культурный колорит, хотя перевод делается максимально понятным читателю.

4. Реалии-историзмы, отсутствующие в двуязычных словарях, требуют расширенного толкования значения для полной передачи заложенной в слове информации.

Из вышеперечисленных способов: наилучшим способом передачи БЭЛ является транслитерация с последующим толкованием, хотя и данный способ не лишен недостатков, так как БЭЛ раскрывается через уже известное, и это может испортить художественный эффект, транскрипция дает возможность сохранить БЭЛ единицу, но может привести к неадекватному восприятию читателем; при описательном способе удается передать предметное содержание БЭЛ единицы, но почти всегда теряется коннотация. [3, с. 15 - 41].

При переводе корейских культурно-специфических реалий учитываются этнокультурные, экстралингвистические, прагматические факторы коммуникативной ситуации, осуществляющие целостный подход к смысловой и языковой структуре слова. Итак, при переводе лексики переводчик неизбежно сталкивается с проблемой компенсации данного пласта лексики средствами родного языка и ее адаптации к культурным нормам соответствующего социума. Безэквивалентная лексика широко представлена в корейских древних сказках, где используется народная лексика.

Часто встречается примеры, когда подобная лексика переводится не прямым переводом, а описательным, когда необходимо объяснить носителю языка перевода значений данной лексики. Вторым и наиболее частым способом перевода является подбор сем, которые можно встретить в толковых словарях, однако они не будут соответствовать изначальному первому значению исходной лексемы. . Приведем пример из произведения Верная Чхунхян – 이 때 전라도 남원 고을에 월매라고하는 기생이 있는데...*В то самое время в уезде Намвон, в провинции Чолла, жила кисэн по имени Вольмэ.* В данном примере

помимо транскрибирования названий, также транскрибирована национально окрашенная лексема кисэн, для объяснения которой в конце произведения приведена сноска, описывающая данное понятие (так в старой Корее назывались певицы, танцовщицы. Они принадлежали к низшему сословию). Однако подобное описание реалии не отражает негативного отношения к подобным женщинам, которое присутствует в корейской культуре. Соответственно данное описание не полноценно отражает национальную специфику лексемы.

При рассмотрении концепта *жизнь* в контексте перевода корейских бытовых сказок на русский язык, мы пришли к следующему выводу: в бытовых сказках в соответствии с их жанровой разновидностью описывается обывденная жизнь человека, область его личных интересов, сфера хозяйственных и семейных отношений (муж-жена; отец-дети). Неслучайно именно в бытовой сказке эксплицирован когнитивный признак «образ существования кого-либо». Такими примерами являются отличия зачина сказок каждой из исследуемых культур. Русские сказки часто начинаются с подобных фразы «жили-были», тогда как в корейских сказках обычно указываются более конкретные временные рамки. Приведем пример: «*은달은 고구려 평가왕 때에 살고 있다*» (Во времена двадцать пятого короля Когурё – Пхёнга, жил юноша Ондар. При переводе зачина данной сказки, конечно, у переводчика не возникает лексических трудностей, однако даже такое начало будучи не характерным для русской языковой картины мира, выделяется и может восприниматься читателем через призму своей культуры. Следующим примером вербализующим концепт *жизнь* в жанре сказок является: *이 가난한 사람의 집에 양식이 떨어졌어요*. Дословный перевод следующий «*Однажды, в доме бедняка не осталось не зеринки риса*», но при таком переводе у русскоязычного читателя возникает понимание важности «риса» в корейской культуре, тогда как некоторые переводчики прибегают к замене и переводят данный пример так: *Однажды, в доме бедняка не осталось ни крошки хлеба*». При таком переводе русскоязычный читатель сразу воспримет данный контекст как свой, однако будет утеряна специфика самой сказки. Главным в данной возникающей проблеме остается роль переводчика, как транслятора другой культуры, что является предметом исследования переводческой науки с точки зрения социолингвистического подхода.

Исходя из двух подходов социолингвистического и этнолингвистического можно сделать вывод, что переводчик при переводе БЭЛ или концептов всегда сталкивается с культурными проблемами и возникают вопросы эквивалентности и адекватности перевода. Но при этом помимо вышперечисленных способов перевода, одним из ярких примеров часто используемых приемов являются переводческие трансформации.

В современной теории перевода учёные всего мира уже давно обратились к изучению переводческих трансформаций. Существует достаточное количество литературы по данному вопросу, но до сих пор не достигнуто единое мнение. Большое внимание в исследовании этого вопроса уделяли украинские учёные В.И. Карабан [8, с. 24-39, 176-213; 9, с. 279-314], И.В. Корунец [10, с. 361-376], русские переводоведы А.Д. Швейцер [11, с. 11, 16-23], И.Я. Рецкер [12, с. 38-80], Л.И. Сапогова [13, с. 161-197], Н.К. Гарбовский [14, с. 358-464], зарубежные лингвисты М. Хилл [15, с. 180], З. Харрис [16, с. 540-541]. Прежде чем рассматривать понятие комплексной переводческой трансформации, определим понятие переводческих трансформаций. Переводческими трансформациями в теории перевода являются разнообразные межъязыковые преобразования, которые осуществляются для достижения переводческой эквивалентности перевода, несмотря на расхождения в формальных и семантических системах двух языков. При наличии тех или иных расхождений в языковых системах при переводе требуется использование определённых переводческих преобразований

(трансформаций) [17, с. 62-190]. А.Д. Швейцер считает, что термин «трансформация» используется в переводе в метафорическом смысле. На самом деле мы говорим об отношении между исходными и конечными языковыми выражениями, о замене в процессе перевода одной формы выражения другой, замене, которую образно можно назвать «превращением» или трансформацией [18, с. 118]. Некоторые зарубежные и русские учёные [19, с. 156-171; 20, с. 97-98; 21, с. 145-160] называют переводческие трансформации «сдвигами» или «смещениями», которые являются по существу межъязыковыми операциями «перевыражения» смысла. Поскольку переводческие трансформации осуществляются с языковыми единицами, имеющими как план содержания, так и план выражения, они носят формально-семантический характер, преобразуя как форму, так и значение исходных единиц. Не менее значимой проблемой, не получившей достаточного освещения в литературе, является понятие комплексной переводческой трансформации как одного из необходимых приёмов перевода. Именно данный приём применим к переводу корейского языка для более полноценной передачи смысла национально окрашенной лексики. Известны лишь частичные исследования по данному вопросу. В переводе существуют трансформации, которые затрагивают не только способ языкового выражения практически одного и того же содержания, одной и той же мысли, но и сам способ построения мысли и схему её формирования. Подобные трансформации принято называть глубинными трансформациями. Российский учёный В.Н. Комиссаров в своей работе «Теория перевода» называет комплексными лексико-грамматические трансформации, которые сопровождаются описательным переводом, антонимическим переводом и компенсацией [22, с. 183-186]. Если В.Н. Комиссаров относит вышеупомянутые процессы перевода к лексико-грамматическим трансформациям, то И.Я. Рецкер в своей книге «Теория перевода и переводческая практика» антонимический перевод и компенсацию определяет, как сугубо лексические трансформации [12, с. 48-52]. Исходя из этого примера, можно сделать вывод, что между разными видами трансформаций нет чёткого разграничения, одинаковые трансформации могут относиться к разным типам, считаться как лексическими, так и грамматическими, а в сочетании друг с другом, принимать характер сложных комплексных переводческих трансформаций. Из сказанного выше очевидно, что учёные по-разному классифицируют переводческие трансформации, и в основном это простые трансформации, при употреблении которых только поверхностная структура предложения подвергается разнообразным изменениям. Если понятие переводческих трансформаций уже конкретно представлено в лингвистической теории перевода, то понятие комплексных переводческих трансформаций не имеет своего точного определения. Поэтому будет уместным определить понятие комплексной переводческой трансформации. Итак, под комплексной переводческой трансформацией мы понимаем процесс перехода единиц оригинала в единицы перевода (могут выступать как слова / словосочетания, так и предложения), вследствие которого происходит частичное или целостное преобразование предложения, при этом используются две и более простые переводческие трансформации. Такими простыми трансформациями, например, могут выступать лексические и грамматические трансформации. Комплексные переводческие трансформации складываются в систему, они не существуют отдельно, а взаимообусловлены. Их приходится применять в самых разных комбинациях, а иногда одновременно, особенно если речь идёт о переводе художественных текстов. Выдающийся российский переводчик и литературовед Н.М. Любимов в своей «Книге о переводе» писал: «Художественный перевод, как поэтический, так и прозаический, – искусство. Искусство – плод творчества. А творчество несовместимо с буквализмом» [23, с. 16]. При переводе художественного текста, переводчику всё время приходится применять переводческие трансформации, в том числе и комплексные. Приведем пример из вышеупомянутого произведения Верная

Чхунхян:

들어보십시오.

전생애무슨은혜를끼쳤던지현세에서부부가되어서천한기생의행실을다버리고예절을받
들고바느질길쌈같은아낙의일에도힘썼건만,... Должно быть, в прошлой жизни я
совершила какое-то добро и теперь стала вашей женой, оставила нравы певичек, держу
себя достойно и усердно занимаюсь домашним ремеслом, но лежит на мне какая-то вина:
нет у меня детей. Данный пример полноценно отображает применение комплексной
трансформации: 들어보십시오 – дословный перевод «*послушайте*», однако переводчик
использовал замену «*должно быть*», также в ИТ предложение имеет продолжение, но
переводчик прибегнув к приему компрессии, то есть сокращения. Также для передачи
эмоционального состояния главной героини, переводчик прибегнул к приему
декомпрессии и расширил ИТ добавив в перевод информацию об отсутствии детей.

Благодаря использованию именно таких трансформаций, воссоздаётся точность
смысла оригинального художественного произведения, что даёт читателю возможность
понять и пропустить через свое сознание мысли и настроение автора и правильно
воспринять его стилевую систему во всём её своеобразии. В наше время художественные
тексты приобрели достаточно большую значимость. При переводе оригинального
художественного текста переводчик должен учитывать и правильно интерпретировать
культурные традиции того или иного народа, а также создать равноценное
художественное произведение в условиях переводящего языка и его реалий. В связи с
этим переводчик корейского языка должен владеть не только лингвистической базой, но и
знать и понимать корейскую культуру, особенность корейского социума, а также должен
адекватно с помощью комплексной трансформации передавать смысл на русский язык.

Список использованной литературы

1. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. — М.: ЭТС. — 2002. — 424 с.
2. Halliday M.A.K., McIntosh A. And Strevens P. *The linguistic sciences and language teaching*. London: Edward Arnold, 1964
3. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Перевод: язык и культура // Матер.Международной научной конференции. Воронеж, Россия, 2000. — 135 с.
4. Томахин Г.Д. Перевод как межкультурная коммуникация // Перевод и коммуникация. — М.: ИЯ. РАН, — 1997. — С. 129–137.
5. Сорокин Ю.А. Проблема перевода как психолингвистической точки зрения // Тетради переводчика. Вып. 21. — М.: Высшая школа, 1984. — С. 45–51.
6. Латышев Л.К. Технология перевода. — М.: НВИ-Тезаурус, 2001. — 563 с.
7. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М., 2000. — 437 с.
8. Карaban, В.І. Переклад з української мови на англійську мову. Навчальний посібник-довідник для студентів вищих закладів освіти. — Вінниця: Нова книга, 2003. — 608 с.
9. Швейцер А.Д. Перевод как акт межкультурной коммуникации // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации. Сб. науч. тр., М., — 1999.
10. Корунець, І.В. Теорія і практика перекладу (аспектний переклад) : Підручник. — Вінниця: Нова книга, 2001. — 448 с.
11. Швейцер, А.Д. Перевод и лингвистика. — М., 1973. — 280 с.
12. Рецкер, Я.И. Теория перевода и переводческая практика. — М.: Международные отношения, 1974. — 216 с.
13. Сапогова, Л.И. Переводческое преобразование текста: учебное пособие — М.: Флинта: Наука, 2009. — 320 с.

14. Гарбовский, Н.К. Теория перевода: Учебник. – М.: Ун-та, 2007. – 544 с.
  15. Hill, A.A. introduction to Linguistic Structures. From Sound to Sentence in English. – N. Y.: Harcourt, Brace & CO, 1958. – 496 p.
  16. Xarris, Z. Papers in Structural and Transformational linguistics. – Dordrecht, Reidel, 1970. – 850 p. 13
  17. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. М., 1975. – 240 с.
  18. Швейцер, А.Д. Текст и перевод. М., 1988.
  19. Nida, E. Principles of Correspondence // Toward a Science of Translating. Leiden. 1964. – 246 p.
  20. Попович, А. Проблемы художественного перевода. М., 1980. – 199 с.
  21. Катфорд, Джон К. Лингвистическая теория перевода: Об одном аспекте прикладной лингвистики. Изд. 2-е. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 208 с.
  22. Комиссаров, В.Н. Теория перевода: (Лингвистические аспекты) – М.: Высш. шк., 1990. – 250 с.
- Любимов, Н.М. Книга о переводе: Сборник – М.: Б.С.Г. – ПРЕСС, 2012. – 304 с.

МРНТИ 16.21.43

Т.Қалибекұлы¹, Е.Р.Югай¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА С КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются основные аспекты, составляющие трудности при переводе политических текстов. Отражена специфика политического дискурса, а также анализируются задачи, которые стоят перед переводчиком при работе с политическими текстами, которые являются формой актуализации политического дискурса. Дискурсом, и его политической разновидностью в том числе, интересуются представители большого количества наук, поэтому данная статья позволит составить более многогранное представление об этом явлении. В статье раскрыты особенности политического дискурса и лингвистического анализа текста с учетом специфики лингвистики и национальных, культурных характеристик китайского языка. Культурная среда с ее спецификой и исторической памятью влияет на политический язык, традиционные для китайской политической культуры составляющие являются неотъемлемой частью современного образа государства.

Ключевые слова: политический дискурс, языковая картина мира, политическая коммуникация, межкультурная коммуникация, перевод, текст, проблемы лингвистики.

Т.Қалибекұлы¹, Е.Р.Югай¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

САЯСИ ДИСКУРСТЫ ҚЫТАЙ ТІЛІНЕН ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме

Бұл мақаладақытай тіліндегі саяси мәтіндерді аударудағы қиындықтарды тудыратын негізгі аспектілер талқыланады. Саяси дискурс ерекшелігі көрсетіліп, саяси мәтіндермен жұмыс істеу кезінде аудармашының алдына қойылатын міндеттер талданады, ол саяси дискурстың актуализациясының нысаны болып табылады. Көптеген ғалымдар саяси пікірталасқа, оның әртүрлілігіне қызығушылық танытқандықтан, мақала бұл құбылыстың көпқырлылығын сөз ете алған. Мақалада қытай тілінің ұлттық, мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, саяси дискурс пен лингвистикалық мәтін ерекшеліктеріне талдау жасалған. ып, лингвистикалық ерекшеліктерді және саяси пікірталастың және мәтінді лингвистикалық талдаудың ерекшеліктері көрсетілген. Мәдени орта өзінің ерекшелігімен, тарихи жадысымен саяси тілге әсер етеді, қытай саяси мәдениетінің дәстүрлі компоненттері мемлекеттің заманауи имиджінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Тірек сөздер: саяси дискурс, әлемнің тілдік бейнесі, саяси қарым-қатынас, мәдениетаралық қарым-қатынас, аударма, мәтін, лингвистика мәселелері.

T. Kalibekuly¹, E.R. Yugay¹

¹Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF TRANSLATION OF POLITICAL DISCOURSE FROM CHINESE TO RUSSIAN

Abstract

The article discusses the main aspects that make up the difficulties in translating Chinese political texts. is devoted to the study of political discourse characteristics and its linguistic features. The article draws our attention to the problems faced by the translator dealing with political texts, which is the main component of political discourse. A large number of scientists are interested in discourse and political discourse as well, so this article gives a deep understanding of this phenomenon. The article reveals the features of political discourse and linguistic analysis of the text, taking into account the specifics of linguistics and the national, cultural characteristics of Chinese language. The cultural environment with its specificity and historical memory affects the political language, the traditional components of Chinese political culture are an integral part of the modern image of the state.

Keywords: political discourse, translation, text, the main features, linguistics problems.

Введение. Политический дискурс в наши дни во многом определяет не только отношения по поводу восприятия власти, но также и во многом обуславливает нормы и характер ее обретения, применения и распространения в условиях современного демократического государства. Очевидным отличием понятия “дискурс” от понятия “язык” является то, что дискурс выступает в качестве “языка - “живого”, применяемого или “находящегося в процессе применения”, в то время как сам язык может оставаться языком даже в случае не востребованности или неприменимости (пример “мертвого” латинского языка). Таким образом, дискурс можно охарактеризовать как “речь, погруженную в жизнь”, как актуальный, применяемый язык, служащий взаимодействию как минимум двух агентов (сторон) коммуникации. В свою очередь актуальность применения метафор в современном политическом дискурсе постоянно растет.

Политическая ситуация и ее изменение играют существенную роль в развитии языка. Политический дискурс – это явление современной повседневной жизни. Чем более открыта и демократична жизнь общества, тем больше внимания уделяется языку политики, причем политический дискурс интересует как профессионалов, занятых в политике, журналистов и политологов, так и самые широкие массы граждан. Умение понимать язык

политики и вести дискуссию на общественно-политические темы входит и в круг значимых компетенций студентов. Студенты, изучающие иностранный язык, все чаще сталкиваются с проблемами перевода лексических единиц политического дискурса в рамках курса профессионально ориентированного перевода и в рамках отдельных дисциплин. В связи с этим возникает необходимость уделять особое внимание таким областям знания, как политический дискурс, лингвокультурная составляющая общественно-политического дискурса и особенности перевода статей общественно-политической тематики. Политический дискурс – неотъемлемая часть социальных отношений, поскольку он формируется ими и в то же время сам формирует их, являясь сложным единством языковой формы, знания и действия. Таким образом, в реализации политического дискурса участвуют не только языковые средства, но и экстралингвистические факторы, которые определяют общение, а также когнитивные структуры, обуславливающие существование самого дискурса.

Методы исследования. Основным методом исследования является сравнительный метод, поскольку современная политическая лингвистика носит дискурсивный характер, где каждое выступление, изложенное в письменной или устной форме, рассматривается в контексте политической ситуации, в которой оно создано, в соотношении с другими политическими текстами, политическими взглядами и функциями, которые оно выполняет.

В последние десятилетия теория политического дискурса стала объектом пристального внимания лингвистов. Если на Западе проблемы языка и власти, языка и идеологии, языкового манипулирования, роли мифа в политической коммуникации находились в фокусе исследовательского интереса достаточно давно – примерно с послевоенных лет, то в нашей стране лингвисты стали активно разрабатывать эту проблематику преимущественно с начала перестройки, когда политическая коммуникация перестала носить сугубо ритуальный характер. В первую очередь политический дискурс является предметом изучения политической лингвистики, основанной в середине XX века Дж. Оруэллом и В. Клемперером. В настоящее время это отдельное направление, успешно развиваемое как зарубежными, так и отечественными исследователями. Политическая лингвистика находится на стыке наук (лингвистики, политологии, культурологии и др.) и активно использует методы социолингвистики, лингвистики текста, когнитивной лингвистики, стилистики и риторики.

Результаты. Понятие дискурс в современной науке приобрело широкий спектр различных толкований, которые характеризуются его принадлежностью к различным научным сферам и сферам общественной жизни. Во-первых, дискурс в науке позиционируется как лингвистический феномен. А во-вторых, это яркое коммуникативное явление, раскрывающее новые особенности [Lu, X., 1999, 487-508].

Вполне очевидно, что в современных международных отношениях политика играет важную роль как в жизни отдельного государства, так и в развитии общества в целом. В политической сфере язык может использоваться не только как инструмент формирования и передачи мысли, но и как средство его маскировки. На фоне увеличения роли политики и процедуры переговоров, в мире растет понимание того факта, что политический дискурс – это не только политическая проблема, но и языковая и культурная. При переводе текста политического дискурса переводчик должен учитывать все доступные аспекты. Необходимо учитывать когнитивные, психологические и социальные характеристики аудитории, уровень образованности, профессиональную и региональную принадлежность, возраст и пол. На лингвистическом уровне это влияет на выбор языковых единиц (специализированная лексика, жаргон, обращение и приветствие на языке или диалекте аудитории). Задача переводчика также осложняется тем фактом, что политический

дискурс обращается к иерархии ценностей, которая имеет значение только в рамках определенной культуры, для которой фактически и был создан политический дискурс.

Обсуждение. Главное, на что стоит обратить особое внимание переводчику в процессе перевода политического дискурса, так это установка влияния коммуникативных и прагматических компонентов ситуации взаимодействия на стратегию перевода текстов политического дискурса. Коммуникативная ситуация – неотъемлемая часть базовой модели перевода. Внимание переводчика на компоненты коммуникативной ситуации должно быть обращено как в исходном тексте, так и в переведенном [Fu, S.,2001, с.35].

Политические тексты отличаются наличием специфических словосочетаний, обладающих сильной эмоциональной окраской. Перевод подобного рода сочетаний представляет трудности для переводчика, в связи с тем, что такие сочетания не всегда фиксируются в двуязычных словарях. Для адекватного перевода переводчику необходимо тщательно проанализировать контекст, в котором употребляется словосочетание, чтобы определить, какое значение оно выражает. Толковые словари также могут служить помощником для переводчика в таких случаях.

В политических текстах часто встречается фразеологические обороты. С переводческой точки зрения, фразеологические сращения являются тем пластом лексики, который наиболее трудно поддается переводу, ибо их значения не складываются из составляющих их слов. Остальные типы фразеологических единиц, а именно фразеологические единства и фразеологические сочетания, легче переводятся, поскольку их значения можно установить из составляющих их слов. Кроме того, следует подчеркнуть, что многие ошибки, допускаемые при переводе фразеологизмов, мотивируются тем, что переводчик не распознает фразеологического оборота, принимая его за обычную фразу.

Итак, после определения значения перевода мы плавно переходим к лингвоэтнической специфике перевода.

Принимая во внимание коммуникативную ситуацию, переводчик может выбрать наиболее адекватную стратегию перевода. В переведенном тексте должны содержаться термины, которые, с одной стороны, сохраняют ясность и четкость исходного текста и, с другой стороны, способствуют образованию именно тех ассоциаций, которые хотел передать автор политического дискурса, то есть переводчик должен иметь определенные знания в политике и политических науках, хорошо понимать данную область. Если рассматривать лингвоэтническую специфику перевода, то хотелось бы выделить, что каждый язык на протяжении своей истории впитывает в себя особенности обычаев и характера народа, который на нем говорит, факты его истории – все, что связано с этнографией коллектива, пользующегося этим языком. В процессе изучения иностранного языка человек, конечно, знакомится со всем этим неизбежно, но переводчику как эксперту в области лингвоэтнических реалий эти знания нужны в максимальном объеме [Алексеева И. С., 2004, с.171].

Сама проблема лингвоэтнической специфики текста впервые стала предметом обсуждения на рубеже XVIII-XIX вв. Правда, тогда речь шла о “национальном колорите”. Как “национальное и историческое своеобразие” текста толкуют лингвоэтническую специфику крупнейшие исследователи XX в. С. Влахов и С. Флорин. Наконец, на рубеже XX-XXI вв. в центре внимания исследователей оказалась специфика лингвокультурной общности и ее отражение в языке и тексте [Алексеева И. С.,2004, с.172].Так, Андрей Лефевр в своей книге “Constructing Cultures” рассматривает перевод не только в рамках языковых структур, в своем исследовании он подчеркивает необходимость анализа особенностей культур двух языков, их сравнения и отражения в переводе. Для этого он вводит понятие культурных решеток, то есть пластов культуры, имеющих в арсенале разных народов, которые могут совпадать, пересекаться и полностью отличаться у разных

народов ввиду их общего или различного происхождения, общих или различных закономерностей исторического развития или исторических контактов разных народов [Щичко В. Ф., 2009, с.368].

Давайте рассмотрим, какую трудность для переводчика может вызвать “историзм” страны. История каждой страны индивидуальна. Именно это способствует зарождению новых терминов в тот или иной исторический период страны. Эти термины свойственны только этой стране по ее историческим данным. Например, несмотря на то что, Китай – одна из древнейших непрерывных цивилизаций, на протяжении всей своей истории, но все же отличался ярко выраженной самодостаточностью (китайский гегемонизм) и не стремился к культурным заимствованиям; не наблюдалось также и стремления распространять свою культуру [Алексеева И. С., 2004, с.70].

Лишь в 60-е гг. XIX в. Китай начал “открываться” перед миром. Это способствовало развитию новой терминологии политического дискурса Китая, как “*dui wai kaifang*”, что в переводе на русский язык означает: политика открытых дверей; открытость по отношению к внешнему миру. Этот термин принадлежит только китайской политической терминологии, так как это связано с историческими аспектами модернизации китайского общества. Например: *对外开方政策只会变得更加开放*. Также термин “модернизация по китайскому образцу” – “*中国式的现代化*”, “социализм с китайской спецификой” – “*中国特色的社会主义*”.

Приведем пример из политических документов: “*Политики реформ и открытости*” – “*改革开放政策*”. *路子走对了，政策不会变。* (邓小平。一九八三年六月十八日) *我们搞的现代化，是中国式的现代化。我们建设的社会主义，是有中国特色的社会主义。*

我们主要是根据自己的实际情况和自己的条件，以自力更生为主。我们现在的路子走对了，人民高兴，我们也有信心。我们的政策不会变。要变的话，只会变的更好。对外开放政策只会变的更加开放。路子不会越走越窄，只会越走越宽。路子走窄的苦头，我们吃得太多了。。。

В данном послании переводом последних строк “*路子走窄的苦头，我们吃得太多了*” является: горечь узкого пути мы извели более, чем достаточно. В данном контексте словосочетание *吃苦头* переводится как “терпеть невзгоды”, неприятности, где имеет глагольно-объектную структуру, которая допускает отрыв глагольного компонента от объектного вести такого рода документ, переводчик должен владеть историко-политической ситуацией страны, данного документа, иначе можно прибегнуть к очень грубым ошибкам, в процессе перевода.

Следующий аспект трудности перевода, это грамматические особенности изучаемого языка. Грамматика – формальный строй языка (словообразование, морфология и синтаксис), образующий вместе с фонетикой и лексикой его целостную структуру.

Основными элементами грамматики являются морфология и синтаксис и именно здесь существуют главные различия в языковых системах, которые вызывают определенные трудности при переводе и приводят к интерференции и другим явлениям.

1. Китайский язык как язык аналитического строя и русский язык как язык синтетического строя отличаются друг от друга структурными характеристиками, которые предопределяют типологически значимые различия в лексике, представляющие собой одну из главных причин отсутствия полной эквивалентности в лексической системе двух языков.

2. Русский язык богат морфологическими категориями и грамматическими формами. В китайском языке грамматическое значение выражается не морфологически, а с помощью предлогов, союзов, вспомогательных глаголов и других служебных слов, а также с помощью порядка слов.

3. В русском языке представлены переходные и непереходные глаголы, а в китайском один и тот же глагол может быть и переходным и непереходным в зависимости от функции, выполняемой им в контексте.

4. В русском языке грамматическая оппозиция глаголов совершенного и несовершенного вида составляет основу грамматической категории вида. Большинство русских глаголов составляют видовые пары. Кроме того, глаголы движения вступают в оппозицию по признакам кратности и направленности.

5. В русском языке глаголы имеют грамматическую категорию лица, выделяются личные и безличные глаголы. В китайском языке данная категория отсутствует, один китайский глагол соответствует двум русским глаголам: личному и безличному. Например: 想 - хотеть, хотеться; 相信 - верить, веритья; 认为 - думать, думаться.

6. В русском языке разным частям речи присущи определённые морфологические показатели, а в китайском языке таких показателей практически нет. Поэтому одно и то же китайское слово может быть одновременно адекватным в русском языке и существительному, и прилагательному, и глаголу, обозначая и предмет, и признак, и действие: 能 - мочь, можно; 高兴 - радость, рад, радоваться; 同意 - согласие, согласный, согласиться [Ли Сяндун, 2003, с.30-34].

Еще одну трудность при переводе с китайского языка на русский представляют собой эквивалентные соответствия. Для достижения адекватности при переводе текста с одного языка на другой переводчик должен использовать эквивалентные соответствия в языке, на который делается перевод. Эквивалентом является равнозначное соответствие, как правило, независимое от контекста. Эквиваленты играют роль катализаторов в процессе перевода. Их значение очень велико, особенно при устном переводе. Именно эти единицы перевода, имеющие постоянное соответствие в родном языке, прежде всего проясняются в сознании переводчика и помогают ему понять значение окружающего контекста и всего высказывания в целом, даже если оно содержит незнакомые ему слова. В специальном переводе многие эквиваленты выступают в роли терминов. Существуют несколько определений слова «термин». Правильный перевод терминов является довольно сложной проблемой, несмотря на то, что термины обладают значительно большей семантической определенностью и самостоятельностью, чем слова обиходной лексики [Алимов В. В., 2003, с.37].

Трудности при переводе, возникающие на лексико-фразеологическом уровне:

1) названия реальных государственно-административного устройства и общественной жизни КНР и других государств:

а) административные единицы, государственные институты, государственные посты:

自治区 – автономный округ (в КНР);

直辖市 – город центрального подчинения;

特别行政区 – особый административный район;

б) общественные организации, партии, воинские подразделения, функционирующие органы власти КНР и других государств:

统一俄罗斯党 – Единая Россия;

中国共产党 – Коммунистическая партия Китая;

上海合作组织 – Шанхайская организация сотрудничества и др.;

2) ономастические реалии:

а) антропонимы:

弗·弗·普京– В.В. Путин;

习近平– Сицзиньпин;

彼得大帝– Петр I Великий;

б) топонимы:

亚太地区– Азиатско-Тихоокеанский регион;

沿海边疆区– Приморский край;

Следует выделить трудности, связанные с переводом названий государственных программ и проектов: переводчику необходимо подобрать точный аналог при переводе во избежание коммуникативных неудач.

Пример:

中国“东北地区整形计划» – “Программа по возрождению районов Северо-востока Китая”.

Названия конференций, “круглых столов”, симпозиумов и форумов являются прецедентными и также вызывают затруднения при переводе.

С переводческой точки зрения, фразеологические единицы представляют особые трудности. Во-первых, далеко не всегда удастся раскрыть их значения, ибо они имеют сильно национальный колорит, связанные с картиной мира (со всеми составляющими), а во-вторых, они частотны в речи.

Поскольку фразеологический фонд языка находится в прямой зависимости от институционального культурного кода, применяясь в речи политиков, устойчивые словесные комплексы в определенной степени формируют национально-культурные рамки институционального (в нашем случае – политического) дискурса.

По своей природе фразеологизмы предназначены для передачи образного представления. Трансляцию информации идиомы осуществляют экономными средствами, ярко, выразительно, выражая состояния, качества, оценку.

Определяющими признаками политического дискурса наряду с его информативностью относят экспрессивность и образность, информация должна вызывать определенные эмоции у аудитории, потому что всякая массовая информация должна быть эмоционально-заражающей, а не только содержательно-рационалистической.

К терминам политического дискурса относятся воспроизводимые клишированные словосочетания, называющие явления политической жизни, в частности, политической истории, например:

социализм с китайской спецификой	中国特色社会主义
научная концепция развития	科学发展观
великое возрождение китайской нации	中华民族伟大复兴

Такие языковые единицы, как правило, носят книжный характер, так как используются в официальном общении. Общественно-политическая коммуникация – динамичная сфера, живущая интересами сегодняшнего дня, поэтому и фразеологические единицы, применяемые в ней, малоустойчивы, быстро уходят в пассив и заменяются новыми оборотами, называющими реалии текущего момента.

Заключение. Проблемы перевода политического дискурса китайского языка требуют, прежде всего, рассмотрения политической коммуникации, характеризующейся наличием различных составляющих таких, как: политическая ситуация, установки автора и др. Ключевой функцией политического дискурса является воздействие на адресата, побуждение его к конкретным действиям. Для реализации, своей коммуникативной интенции автор применяет при составлении текста соответствующие приемы, обеспечивающие достижение желаемого результата. Как выше отмечено, в политических текстах употребляются разнообразные как языковые, так и неязыковые ресурсы, например:

метафора, метонимия, фразеологизмы, употребление лексики разных стилистических характеристик (книжная, разговорная), привлечение исторических и культурных моментов и др. Тексты с такой композиционной структурой, безусловно, представляют большие трудности для перевода. Удачный перевод подобного рода текстов зависит, в первую очередь, от лингвистической подготовки переводчика.

Переводчик, наряду с основными положениями переводоведения, должен обладать высоким уровнем лингвистических знаний, например:

1) умение провести лингвистический анализ текста, предполагающий хорошую осведомленность в грамматических строях ИЯ и ПЯ;

2) распознать моменты текста, перевод которых требуют особого подхода, например, метафора, фразеологизмы и т.д. Кроме того, переводчик должен обладать и экстралингвистической информацией, от которой, во многих случаях, зависит адекватность перевода.

Таким образом, перевод как политических, так и других текстов, в китайско-русской, или в любой другой языковой паре, требует того, чтобы переводчик, во-первых, ознакомился с важными и ключевыми положениями переводоведения, во-вторых, обладал высокой лингвистической компетенцией, в-третьих, располагал в достаточном количестве экстралингвистической информацией. С точки зрения лингвоэтнической специфики изучаемой страны, переводчик должен владеть знаниями в сфере: культуры, истории, грамматического строя языка, эквивалентности, а также адекватности перевода. Очень важно в этой связи для переводчика выделить особую необходимость политических терминов, умение проводить подробный текстологический, историко-культурологический, а также грамматический анализ.

Список использованной литературы

1. Демьянков В. З. *Политический дискурс как предмет политической филологии.* / В З. Демьянков / *Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования.* № 3. – М., 2002. – С. 32-43.
2. Lu, X. (1999). *An Ideological/ Cultural Analysis of Political Slogans in Communist China.* *Discourse & Society*, 10(4), pp. 487-508.
3. Fu, S. (2001). *On Text-orientation in Translating Publicity Materials from Chinese to English.* *Foreign Languages and Their Teaching*, 11, pp. 37-39.
4. Wang, X. (2008). *A Textual Perspective on the Translation of Political Documents.* *Journal of Nanchang University*, 39(4), pp. 151-155. - книга
5. Yu, F. (2008). *Discussion on Foreign Affairs Translation Strategy and Faults Based on Skopos Theory.* *Journal of East China Jiaotong University*, 25(2), pp. 70-73.
6. Алексеева И. С. *Введение в переводоведение: учеб. пособие для студ. филол. или лингв. фак. высш. учеб. заведений.* - СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2004. - 352 с.
7. Щичко В. Ф., Яковлев Г. Ю. *Китайский язык. Полный курс перевода: учебник* / В.Ф. Щичко, Г.Ю. Яковлев. - М.: Восточная книга, 2009. - 368 с.
8. Алимов В. В. *Теория перевода. Перевод в сфере профессиональной коммуникации: учебное пособие. Изд. 4 - е, испр., - М.: КомКнига, 2006. - 160 с.*
9. Ли Сяндун *Языковые различия и их отражение в лексической семантике китайского и русского // Вопросы филологии.* - М., 2003 - № 2 (14). - С. 30-34.
10. Кэ Ян. *Исследования политической коммуникации в Китае // Политическая лингвистика.* - 2011. - №3 (37). С - 58-63

Д.С.Розиева¹, С.Б.Сидикметова²

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г.Алматы, Казахстан

¹Учитель английского языка, г.Шымкент, Казахстан,

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА МЕТАФОР В ПРОИЗВЕДЕНИИ И.ЕСЕНБЕРЛИНА «КОЧЕВНИКИ» С КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА АНГЛИЙСКИЙ ЧЕРЕЗ ЯЗЫК ПОСРЕДНИК РУССКИЙ

Аннотация

Данное исследование посвящено сравнительно-сопоставительному анализу способов и приемов передачи метафор при переводе художественных произведений с казахского языка на английский через язык посредник русский. Привлекают исследователей и проблемы, связанные с экспрессивностью языка и речи в наиболее широком текстовом пространстве — художественном. При современном подходе к анализу метафоры изучаются и рассматриваются не изолированно, а в художественном контексте, так как именно в условиях художественного контекста происходит насыщение слов смысловыми извлечениями. Метафоричность текста является одной из возможностей создания экспрессии, ибо она, как правило, связана с семантическими сдвигами, что приводит к дополнительной экспрессивной насыщенности текста в целом. Но это лишь одна из проблем, которая делает изучение данного явления актуальным. В связи с этим особое значение приобретает работа казахских авторов с их образцами художественных текстов, специальный анализ которых поможет оценить художественную ценность метафор, выразительность не на произвольном, интуитивном уровне, а на основе осознанного восприятия языковых средств выразительности. Метафора для авторов художественных произведений — это инструмент, с помощью которого он строит композицию своего произведения, передает ее смысл.

Ключевые слова: проблемы перевода, сравнительно-сопоставительный анализ, метафоричность, художественный текст, язык-посредник, оригинальность метафоры, интуитивный уровень, профессиональный переводчик

Д.С.Розиева¹, С.Б.Сидикметова²

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Ағылшын тілі мұғалімі, Шымкент қ., Қазақстан

І.ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ МЕТОФОРЛАРДЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН ДӘНЕКЕР ОРЫС ТІЛІ АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала көркем шығармаларды қазақ тілінен дәнекер орыс тілі арқылы ағылшын тіліне аудару барысында метафораларды жеткізу әдіс-тәсілдерінің салыстырмалы-салғастырмалы талдауына арналған. Көркем мәтін кеңістігіндегі тіл және сөйлеу бейнелілігімен байланысты мәселелер де зерттеушілердің назарын өзіне аударады. Талдауға бағытталған заманауи көзқараста метафоралар жеке-жеке емес, көркем мәнмәтін шеңберінде қарастырылады, өйткені сөздердің мағыналық жағынан байытылуы дәл осы көркем мәнмәтін аясында орын алады. Мәтіннің метафоралық байлығы семантикалық өзгерістер арқылы бейнелілікті іске асыруға мүмкіндік беріп, жалпы мәтіннің қосымша мәнерлілігіне алып келеді. Дегенмен, бұл зерттеу өзектілігін айқындайтын жалғыз ғана

мәселе емес. Осыған байланысты қазақ авторларының көркем мәтін үлгілерін арнайы түрде талдау метафоралардың көркем құндылығын дұрыс бағалауға, мәнерлілікті ерікті, интуитивтік деңгейде емес, бейнелі тіл құралдарын саналы түрде ұғынуға мүмкіндік береді. Көркем шығармалар авторлары үшін метафора дегеніміз шығарманың мағынасын жеткізетін құрамдас бөлігі, құралы.

Кілт сөздер: аударма мәселелері, салыстырмалы-салғастырмалы талдау, метафоралық байлығы, көркем шығарма, дәнекер тіл, метафораның бірізділігі, интуитивті деңгей, кәсіби аудармашы

D.S.Rozieva¹, S.B.Sidikmetova²

*¹ Kazakh Ablai khan University of International Relations and World languages, Almaty, Kazakhstan
English teacher, Shymkent, Kazakhstan*

PROBLEM OF TRANSLATION OF METAPHORS IN LITERARY WORKS OF YESENBERLIN “THE NOMADS” FROM THE KAZAKH LANGUAGE TO ENGLISH THROUGH THE MEDIATOR LANGUAGE RUSSIAN

Abstract

This study is devoted to a comparative analysis of the methods and techniques of transferring metaphors in the translation of fiction. Problems associated with the expressiveness of language and speech in the fiction space attract researchers. With the modern approach to analysis, metaphors are studied and considered not in isolation, but in a fiction context, since it is in the fiction context that words are saturated with semantic studies. The metaphor of the text is one of the possibilities of creating expression, because it is usually associated with semantic shifts, which leads to additional expressive richness of the text as a whole. But this is only one of the problems that makes the study of this phenomenon relevant. In this regard, the work of Kazakh authors with their samples of literary texts, a special analysis of which will help to evaluate the artistic value of metaphors, expressiveness not at an arbitrary, intuitive level, but on the basis of a conscious perception of linguistic means of expression, is of particular importance. A metaphor for authors of literary works is a tool with which he builds the composition of his work, conveys its meaning.

Keywords: translation problems, comparative analysis, metaphor, literary text, intermediary language, originality of the metaphor, intuitive level, professional translator

Введение. Возможно ли совершенно точно и полно передать на одном языке мысли, выраженные средствами другого языка? По этому вопросу в научной среде традиционной сложились две противоположные точки зрения.

1. "Теория непереводаемости". По этой теории полноценный перевод с одного языка на другой вообще невозможен вследствие значительного расхождения выразительных средств разных языков; перевод является лишь слабым и несовершенным отражением оригинала, дающим о нем весьма отдалённое представление.

2. Другая точка зрения, которой придерживается большинство исследователей, легшая в основу деятельности многих профессиональных переводчиков, заключается в том, что любой развитый национальный язык является вполне достаточным средством общения для полноценной передачи мыслей, выраженных на другом языке. Это тем более справедливо в отношении русского языка - одного из самых развитых и богатых языков мира. Практика переводчиков доказывает, что любое произведение может быть полноценно (адекватно) переведено на русский язык и с русского языка с сохранением

всех стилистических и иных особенностей, присущих данному автору [1]. Принято различать три вида письменного перевода:

1. *Пословный перевод*
2. *Дословный перевод.*
3. *Литературный, или художественный перевод* [2].

Другие учёные, например, в общем, определяют каждый перевод, в том числе и художественный, как воссоздание произведения, созданного на одном языке, средствами другого языка [3., 75].

В этой связи возникает вопрос точности, полноценности или адекватности художественного перевода, который мы попытаемся осветить ниже.

Художественный стиль – пожалуй, наиболее полный описанный из функциональных стилей. Вместе с тем, вряд ли из этого можно сделать вывод о том, что он наиболее изученный. Это объясняется тем, что художественный стиль – самый подвижный, творчески развиваемый из всех стилей. Художественный стиль не знает никаких преград на пути своего движения к новому, ранее неизвестному. Более того, новизна и необычность выражения становится условием успешной коммуникации в рамках этого функционального стиля [4., 56].

Методология. Несмотря на ограниченный круг тем, затрагиваемых в художественных текстах (жизнь человека, его внутренний мир), средства, которые используются для раскрытия их, неограниченно разнообразны. При этом каждый подлинный художник слова стремится не к тому, чтобы слиться со своими коллегами по перу, а наоборот, выделиться, сказать что-то по-новому, привлечь внимание к читательской аудитории.

Особые трудности появляются, когда языки оригинала и перевода принадлежат к разным культурам. Основным отличием художественного перевода от иных видов перевода следует признать принадлежность текста перевода к произведениям переводимого языка, обладающим художественными достоинствами. Иными словами, художественным переводом именуется вид переводческой деятельности, основная задача которого заключается в порождении на переводимом языке речевого произведения, способного оказывать художественно-эстетическое воздействие на читателя [5., 90].

«И. Есенберлин одним из первых в казахской литературе вступил на стезю художественного осмысления решающих этапов в многовековой истории своего народа, создал художественные образы многих степных ханов и султанов, сыгравших определенную роль в истории, а активным творцом истории представил народ.

Трилогия И.Есенберлина – значительное явление в казахской литературе не потому, что рисует перед читателем цельную картину истории казахов, в ней поставлены и разрешены общезначимые нравственные проблемы. Это первое крупномасштабное, крупноплановое произведение, первый роман хроника в казахской литературе, она – новая ступень исторического жанра» [6., 21].

Что касается метафоры, то одним из наиболее распространенных недостатков при переводе, который ослабляет ее эмоционально-выразительную силу, является замена метафоры сравнительной конструкцией: «Конечно, самый важный момент заключается в правильном лексико-стилистическом подборе необходимой семантики, которая создает компоненты образа. Однако совершенно очевидно, что эффект и сила образности намного больше в случае полного отождествления, чем при добавлении сравнительных слов при переводе».

В.Н. Комиссаров полагает, что «простую (неразвернутую) метафору обычно удастся сохранить при переводе, в то время как авторские сравнения обычно приходится передавать с заменой образа». Ученый настаивает, однако, на том, что при переводе необходимо стремиться найти аналогичный русский образ, взятый из той же области.

М.М. Морозов также считает, что в художественном переводе должны по возможности быть сохранены созданные автором образы: «... сглаживание образов ведет к тому, что стиль автора теряет свое своеобразие, обезличивается в переводе».

Т.Р. Левицкая и А.М. Фитерман придерживаются следующего мнения: «Сохранение оригинальной метафоры в переводах художественной литературы обязательно. Если это невозможно по каким-либо языковым причинам (разная сочетаемость, разная семантическая структура и т.п.), переводчику следует прибегнуть к компенсации или замене». Каждый язык имеет собственный характерный именно для него набор экспрессивно-стилистических средств.

Полный перевод применяется для метафоры в том случае, если в исходном и переводящем языке совпадают как правила сочетаемости, так и традиции выражения эмоционально-оценочной информации, употребленной в данной метафоре. Если же это не так, то метафора подвергается переводческим трансформациям.

Результаты. В данной статье мы придерживаемся теории перевода Казаковой, так как ее классификация является наиболее подробной.

1. *Полный перевод* применяется для метафорических единиц в том случае, если в исходном и переводящем языке совпадают как правила сочетаемости, так и традиции выражения эмоционально-оценочной информации, употребленные в данной метафоре.

Өлім – қашан да қасиетті! (Есенберлин І., 1976).

Смерть всегда священна. (Есенберлин И., 1986).

Death is always sacred (I. Yesenberlin, 2000).

2. *Добавление / опущение* используется в тех случаях, когда мера подразумеваемости подобия в исходном и переводящем языках различна, и требуется либо экспликация подразумеваемого в исходном тексте смысла (прием *добавления*), либо, напротив, импликация словесно выраженного в исходном тексте (прием *опущения*).

Өлім қарсысында барлығы да тізе бүгеді (Есенберлин І., 1976).

Когда надвигается сама смерть, то ничто перед ней кровное родство (Есенберлин И., 1986).

When death itself advances on one, blood means nothing. [9, с.51]

3. *Замена* применяется в случаях лексического или ассоциативного несоответствия между элементами метафоры в исходном и переводящем языках.

Бұйрығын орындай алмаған құлы енді тірі куәге айналмас үшін, ханның әдейі өлтіргеніне кеуі бірдей ұққан. Бірақ Әбілқайыр:

— *Жәнібек сұлтанға қастықой лаганы үшін басыналдым! – деген* (Есенберлин І., 1976).

— *Такая смерть ждет каждого, кто покусится на жизнь моих верных султанов! — сказал хан Абулхайр* (Есенберлин И., 1986).

This is what awaits all those attempting to take the life of my loyal sul-tans, — said Khan Abulkhair (I. Yesenberlin, 2000).

4. *Структурное преобразование* применяется при различии традиций грамматического оформления метафоры в исходном и переводящем языках.

Өзгенің өмірі өзінешыбын құрлық көрінбейтін қатігез

хан, енді ұзақ ұстайтын осы науқасқа жәтпелдің бірінде тұншығып өліп кетеді екем деп зәресі қалм ады (Есенберлин І., 1976).

Сам пославший на смерть многих людей без всякого сожаления, он вдруг почувствовал, что жизнь все же чего-то стоит... (Есенберлин И., 1986).

Used to dooming a great deal of people to death, now the khan suddenly realised that life was really worth something... (I. Yesenberlin, 2000).

5. *Параллельное именование метафорической основы* используется при переводе текстов, построенных на распространенной метафоре, когда по межъязыковым условиям

требуется замена или структурное преобразование исходной метафоры, а по характеру передаваемой информации исходный образ необходимо сохранить.

Жебе

мен

Субітайбаһадурларбасқарғанотызмыңәскербірмыңекіжүзжырмаекіншіжылысолтүсті к Иран арқылыАзербайжандықангабаяды(Есенберлин І., 1976).

Многотысячное войско во главе с багатурамиДжебе и Субудаем, обогнув Каспий, вошло в пределы Кавказа. И на каждом шагу монголы коварно нарушали свои клятвы, потому что не было у них ничего святого, кроме смерти(Есенберлин И., 1986).

After skirting the Caspian Sea a multi-thousand-strong army headed by the great warriors Jebek and Subudai entered the territory of the Caucasus. And every time the Mongols treacherously broke their oaths since there was nothing sacred to them except death (I.Yesenberlin, 2000).

Анализ. В переводе метафоры концентрируются проблемы и, которые свойственны переводу вообще. Задачей переводчика является сохранение смысла и ассоциаций, чтобы читатель перевода смог ощутить такой же эмоциональный эффект, как и читатель оригинала. Для этого необходимо стремиться к сохранению сложной семантической структуры метафоры. Адекватный перевод метафоры подразумевает полное сохранение ее информативности. Преобразования исходных метафорических единиц при переводе с одного языка на другой могут происходить вследствие: а) языковых различий; б) различий в культуре и традициях.

Культурологическую основу концепта в тексте формируют коннотативно-образные, метафорические выражения: “*Ел қамынойлаған*”, “*ел мұратытәрзідімәңгіөшпесарманды, анажүрегіндеймейрімдікелетін*”. В переводе: “*Если каждый из них так или иначе хотел представить в более выгодно свете именно свой род, то на голову выше этих известных певцов был мудрец Асан-Кайгы. Печальны были его песни, и, как могучаярекапринимает в себя бесчисленные потоки, они вбирали в себя надежды и чаяния всех казахских родов и племен*”. WhileeachofthemwantedtoshowinamorefavorablelightthisownkinthewiseAsan-Kaigywasaheadtallerthanthosedistinguishedsongsters. Fathomless and sad were his songs and like a deep river taking in numberless streams they absorbed the hopes and aspirations of all the Kazakh kins and tribes.

Отмечаем, что переводчик адекватно передал компрессированный авторский смысл метафорического фрагмента, так как сохранен доминантный интегративный признак “глубины мыслей”, “беспредельности печали за судьбу народа”, в переводном варианте представлена интерпретация метафорического образа как образа реки – потока надежд и мечтаний народа.

В следующем фрагменте концепт *ел* вербализован в составе пословицы: “...*Елдіңелдігін, ердіңердігінкөрсететінзаманендітуды... Ал күшті болу үшін, ендіқазақбіржолатаругабөлініпбытырайжүрудітыйып, айбындымемлекеткеайналуыкере к...*”.

“*Но хан Джаныбек прекрасно понимал, что если не произойдет в самое ближайшее время объединения всей казахской степи, то возрожденной Белой Орде быстро придет конец... Нет, только создание единого сильного казахского государствамогло спасти народ от распыления и полного поглощения другими народами*”.

Sultan – Janybek clearly understood that if would not happen the consolidation of whole steppe, the existence of Altyn-Orda would be finished... Now, only the creation of the united strong Kazakh government would save common folk from the disperse and absorption by any other nations.

В переводе образность не сохранена, а смысловое содержание пословицы передается в виде комментария путем интерпретации доминантного авторского смысла, компрессированного в ней.

В каждом переводе, как творческий процессе, должна быть отмечена индивидуальность переводчика. Но главной задачей переводчика все-таки является передача в переводе характерных черт оригинала, и для создания адекватного подлиннику художественного и эмоционального впечатления переводчик должен найти лучшие языковые средства: подобрать синонимы, соответствующие художественные образы и так далее.

Поэтому лучшие переводы могут содержать условные изменения по сравнению с оригиналом - и эти изменения совершенно необходимы, если целью является создание аналогичного оригиналу единства формы и содержания на материале другого языка. Для чего и используются различные многочисленные приемы и методы перевода.

Результаты. Репрезентация смыслового содержания ярко представлена в паремиологическом выражении: *аталысөзгеарсызтоқтамас*, передача которого в переводе осуществляется как посредством калькирования, так и семантического эксплицирования с последующим лингвокультурологическим комментарием – пояснением историко-культурного характера с целью нейтрализации культурного дифференциала и достижения аналогичного коммуникативного эффекта:

1. Калькирование: *“Дат тақсыр! Төрөбірауызсөзге мұшабер. – Айтдатыңды... = Аталысөзгеарсызтоқтамас.*

Абылайатамабабаларыныңістегенжақсылығыналдыматарттығой, қояберіндер, – деді”.

– “Да, тақсыр! Слова требую по закону, султан!

Арыстан весь подобрался и встряхнулся, как приготовившаяся к полету птица. По-прежнему глядя на Кенесары сверкающими глазами, он запел... Кенесары в ярости махнул рукой: – Довольно!... Лишь на бесстыдных не действует меткое слово. – Он указал на Арыстана: – Свои поступки этот человек завернул в благодеяния, оказанные его предками моим.. Отпустите!”.

2. Экспликация с комментарием историко-культурного характера: *«Қарапайым ел қамынойлаған, қызылтілінқаруекенқазақжырауларыәрқашандаөзойларынашықайтқан. Бірақ... “аталы сөзге арсыз тоқтамас”, дәуірінде ханға да шындықты тыңдау бір ганибет еді...».* – «Сам хан вынужден был считаться в те времена со степной вольницей, потому что опирался на султанов. И неписаным законом было: “Можно отрубить голову, но нельзя отрезать язык”. Вот почему хоть предчувствовал хан Абулхаир, что неприятна будет ему песня Казтуганажырау, он не показал вида и милостиво махнул рукой: Поэт у нас вольнее птицы!...»; “Именно этого человека, пользующегося всеобщей любовью у простонародья, и пригласил сейчас к себе хан Тауекель. Да и по древним неписаным законам следовало перед боем спрашивать совета у вещей певцов”“... певцы-прорицатели пользовались огромным авторитетом. Их устами феодально-родовые вожди отстаивали свои вольности перед властью султанов и самого хана. Но наибольший авторитет в народе имели те из них, которые раздвигали рамки своих сказаний за пределы одного племени и начинали говорить от имени всего народа. С их мнением приходилось считаться самым самовластным правителям”.

Список использованной литературы

1. Бархударов, Л. С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода / Л.С. Бархударов. – Москва: Международные отношения, 1975. С.130.
2. Казакова, Т. А. Теория перевода (лингвистические аспекты) / Т.А. Казакова. – Москва: Высшая школа, 1998. С.250.
3. Крупнов, В.Н. В творческой лаборатории переводчика / В.Н. Крупнов. – Москва: Международные отношения, 1995. С.237.
4. Морозов, М.М. Пособие по переводу русской художественной прозы на английский язык / М.М.Морозов. – Москва: Р.Валент, 1956. С.177.

5. Комиссаров, В.Н. Теория перевода / В.Н.Комиссаров. – М.: Высшая школа, 1990. С.372.
6. Залевская, А.А. Текст и его понимание / А.А.Залевская. – Тверь, 2001. С.420. – книга
7. Есенберлин.І. «Көшпенділер».- Алматы: Жазушы, 1 кітап-1976, 2 кітап-1976, 3 кітап-1976. -360б.
8. Есенберлин И. «Кочевники». -Алма-Ата: Жазушы, 1 кн.-1986, 2 кн.- 1986, 3 кн.- 1986
9. I.Yesenberlin. “The Nomads”, 1st book-2000, 2nd book-2000, 3rd book-2000

**ЖУРНАЛИСТИКА
ЖУРНАЛИСТИКА
JOURNALISM**

МРНТИ 16.01.11

Б.К. Утесбаева¹, С.К.Сансызбаева¹, С.С.Сағатова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан

**ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ МОЛОДЕЖНОГО СЛЕНГА
В КАЗАХСТАНСКОМ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ**

Аннотация

Статья посвящена функционированию молодежного жаргона в казахстанском публицистическом дискурсе. Актуальность данной проблемы заключается в том, что язык — явление, меняющееся с течением времени, в нем постоянно происходят преобразования. В статье отмечается, что динамику языка можно наблюдать в публицистической и разговорной речи, т.к. это наиболее активно употребляемая часть языка. Средства массовой информации активно следят за тенденциями и изменениями в языке для того, чтобы быть ближе к аудитории, быть понятнее ей и востребованной в среде целевой аудитории. В статье рассматриваются особенности жаргонной лексики, которые отличаются от других разновидностей языка и какое значение данный феномен имеет в молодежной субкультуре. Представлен активно используемый словарь современной казахстанской молодежи.

Ключевые слова: дискурс, жаргон, сленг, социолект, медиасреда, СМИ, разговорный стиль, публицистический дискурс.

Б.К. Утесбаева¹, С.Қ. Сансызбаева¹, С.С. Сағатова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ ЖАСТАР
СЛЕНГІНІҢ ҚЫЗМЕТ ІСТЕУІ**

Аңдатпа

Мақала қазақстандық жастардың публицистикалық дискурстағы жаргонизіміне арналған. Оның ерекшелігі, бұл тілде өзгертін құбылыс болып табылады, ондағы өзгерістер үнемі болып тұрады. Сондықтан тілдің динамикасын публицистикалық және ауызекі сөйлеу тілінен байқауға болады, себебі бұл тілдің ең белсенді бөлігі. Тындаушыға түсінікті әрі жағымды болу үшін, БАҚ тілдегі үрдістер мен өзгерістерді белсенді қадағалап отырады. Мақалада тілдің басқа түрінен ерекшеленетін жаргон лексиканың ерекшеліктері және жастар арасындағы субмәдениетте қандай маңызы бар екендігі туралы айтылады. Қазіргі қазақстандық жастардың белсенді пайдаланатын сөздігі ұсынылған.

Кілт сөздер: дискурс, жаргон, сленг, социолект, медиа, БАҚ, сөйлеу стилі, публицистикалық дискурс.

B.K.Utesbayeva¹, S.K.Sansyzbayeva¹, S.S.Sagatova¹
¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

OPERATION OF YOUTH SLANG IN KAZAKHSTAN PUBLIC DISCOURSE

Abstract

The article is devoted to youth jargon in the Kazakhstan publicist discourse. It is relevant in that language is a phenomenon that changes over time, and transformations constantly occur in it. Therefore, the dynamics of the language may be observed in journalistic and colloquial speech, because it is the most actively used part of the language. The media actively monitor trends and changes in the language in order to be closer to the audience, to be more understandable to it and in demand among the target audience. The article discusses the features of slang vocabulary, which differ from other varieties of the language and what significance this phenomenon has in the youth subculture. An actively used dictionary of contemporary Kazakhstan youth is presented at this work.

Keywords: discourse, jargon, slang, sociolect, media, mass media, colloquial speech, publicist discourse

В современном мире жаргонная лексика массово используется широкими группами пользователей языка независимо от социальной, профессиональной, территориальной принадлежности и условий коммуникации. Ученые-лингвисты говорят о возникновении в конце XX века нового явления в русской речи — общего жаргона, под которым понимается «тот пласт современного русского жаргона, который, не являясь принадлежностью отдельных социальных групп, с достаточно высокой частотностью встречается в языке средств массовой информации и употребляется всеми жителями большого города, в частности образованными носителями русского литературного языка» [1, 70]. Слова-жаргонизмы утрачивают признак корпоративной принадлежности, т.е. распространенность в речевой практике каких-либо определенных групп общества. При этом они до сих пор являются отличительными признаками социолектов — замкнутых лексических субкультурных сообществ [2], [1].

Проникновение жаргонных слов в широкоупотребительную публицистическую и разговорную речь происходит в естественном процессе смены поколений. Размыванию границ между социолектами способствует всеобщее распространение интернет-технологий, в особенности социальных сетей и видео-хостингов (таких как YouTube). Молодое поколение, активно используя данные сервисы, обменивается сленговыми словами и выражениями, способствуя их вхождению в разговорную норму русского языка вне зависимости от их географического положения.

В то же время под воздействием различных факторов формируются региональные особенности. Основным фактором формирования региональных молодежных социолектов является воздействие и взаимодействие с другими языками. На социолект казахстанской молодежи оказывают влияние:

1. общий социолект русскоязычной молодежи,
2. казахский язык,
3. английский язык,
4. интернациональные идеограммы (эмодзи).

Нами было проведено анкетирование студентов казахского и русского отделений университета, учащихся старших классов казахской школы с целью выявления

жаргонизмов в молодежной речи. Среди наиболее частотных в активный словарь современной казахстанской молодежи вошли следующие выражения:

анау-мынау, сиыр-бузау — и то и это/то да се
аоао — мимо
асарить (каз. *асар*) — бескорыстно помочь
басе (каз. *бәсе*) — выражение удивления или одобрения
бишарашка (каз. *бейшара*) — жалкий человек
борх — используется в Актюбинской области в отношении невоспитанного человека
брачка — человек мужского пола, являющийся младшим по возрасту
бро — брат
бухарик — алкаш
бухать — распивать спиртное
бырдануть, бортануть — толкнуть
вписка — вечеринка
все на мази — все в порядке
гайз (англ. *guys*) — ребята
гоу/гоуте (англ. *go*) — идем/идемте
дегендей — как бы
джабчиг — колхозник
джандыргалка — зажигалка
джиги — пацаны
джунгарить — беспредельничать
допиликать, допереть, чапать, чалить — дойти
жугермек (каз. *жүгермек*) — человек, которому поручают не самую важную физическую работу
зарядка — зарядное устройство
звз — завязывай (прекращай)
зыйт давай — уходи быстрее/убегай
ивент (англ. *event*) — событие
игнорищик — игнорирующий человек
извянки — извините
изи (англ. *easy*) — легко
инстаграмить — создавать посты в Инстаграме
иу — фу, не очень
көке-жаке — люди сверху, оказывающие поддержку делу
корпоративиться — веселиться на корпоративной вечеринке
крэйзи (англ. *crazy*) — сумасшедший,
ку — привет
кэш (англ. *cash*) — деньги
лс, личка — личное сообщение
лук(англ. *look*) — одежда/образ
ля... — многозначное междометие
магазин — магазин
мазевый — хороший/классный
мал — диковатый человек, с которым сложно договориться
мейк ап (англ. *take up*) — макияж
не там — что там
не хабар — о чем идет речь
ня — мило
няшка — милая

ок, окей — выражение согласия, одобрения
ору — громко смеяться
отыграть кассу — вернуть долг
плиз (англ. please) — пожалуйста
погонять чаи — посидеть в какой-нибудь кофейне
раха (каз. рахмет) — спасибо
рахатизм — получать удовольствие
респект (англ. respect) — уважение
ровный — правильный парень
сига/сиги — сигарета/сигареты
собрать кассу — накопить деньги
солай го — так и есть
солай де — значит так говоришь
сорри — извини
соска — красивая девушка
сотка — мобильный телефон
спс — спасибо
сушняк — вода или любой безалкогольный напиток
тема — круто
тормоз — тугодум
трабл (англ. trouble) — проблема
туса — вечеринка
тусовка — компания
угорать — смеяться
угу — да
укорыш — наркоман
уятмен — моралист, навязывающий свои нравы
фак ап (англ. fuck up) — неудача
финишнул — закончил
фитоняшка — красивая девушка со спортивным телосложением
хабарить — общаться, разговаривать
хавать — кушать
хаер (англ. hair) — прическа
хай (англ. hi) — привет
хайп — популярность
хайпануть — добиться легкой популярности
халяльно — посидеть без спиртного
чатиться — переписываться в чате
че — что
чебурекаться — целоваться
чекать — проверять
чет — что-то
чилиим — отдыхаем
чувак, чел — молодой человек
шабить — курить
шат ап (англ. shut up) — замолчи/ заткнись
шмотиться — одеваться
шняга — вранье
эмодзи — emotion + image; смайлик

Помимо вышеназванного для казахстанского молодежного сленга в письменной коммуникативной речи характерно использование графических элементов, идеограмм — эмодзи, смайликов, комбинаций знаков препинания с целью придания речи эмоциональности и живости.

Исходя из этого, можно заключить, что казахстанская молодежь имеет широкий сленговый словарный запас, влияние на который оказали казахский и английский языки. Также анализ данных жаргонизмов показал большую общность лексики с общим социолектом русскоязычной молодежи разных стран.

Эмоциональность и экспрессивность сленговой лексики способствует ее активному употреблению в молодежной речи, впоследствии слова из жаргонной лексики проникают в разговорно-бытовую речь, не скованную строгими нормами литературного языка, и становятся более приемлемыми в употреблении. Далее происходит проникновение данных слов и выражений в медиасреду, таким образом внося изменения в современный публицистический жанр. Прежде всего, это проявляется в среде СМИ, имеющих целевой аудиторией молодежную среду.

Сленг молодежной среды является привлекательными для СМИ не только в связи с направленностью изданий, желанием быть ближе к аудитории и содержащейся в них рекламе, но и в силу его живого, образного, экспрессивного, насыщенного чувствами и эмоциями характера, также данное явление распространено в силу желания издателей соответствовать «языковому вкусу эпохи» [3, 11].

Употребление молодежных жаргонизмов в молодежном медиаконтенте имеет разные причины. Наиболее распространенная причина использования сленга в современной публицистике - желание придать речи экспрессивность и чувство соответствия сегодняшнему дню, по мнению многих исследователей такое вкрапление сленга в тексты СМИ считается удачным и эффективным.

Используя сленговые выражения, журналисты отражают текущие реалии жизни молодых людей и их представления о жизни и стереотипах, направленности интересов и уровне духовного развития. В данном случае, сленг выступает как индикатор сегодняшнего дня молодежи. Особую роль в данном процессе имеют интернет-СМИ и новые медиа (блоги и социальные сети), которые формируют «новый язык» сетевой публицистики [4].

Также «данные средства массовой информации представляют более полную картину молодежного сленга, по которой можно судить о состоянии языка, следовательно, и о культуре, т.к. язык и культура взаимосвязаны» [5, 64]. Феномен отражения актуального языка социальной среды в средствах массовой информации служит верным признаком изменений в социуме, его структуре и отражает влияние целого ряда факторов социальной, экономической и технологической эволюции.

Судя по практике словоупотребления, мы видим, что основными факторами, оказывающими влияние на жаргонизацию молодежной речевой практики и молодежного публицистического дискурса, являются:

- эмоциональность подобного рода лексики [6];
- лаконичность такого вида речи;
- плюрализация общения;
- либерализация словоупотребления;
- демократизация словоприменения;
- смена коммуникативной парадигмы с монологической к диалогической [7];
- глобализация информационного пространства [8];
- массовость медиаконтента;
- популяризация формата прямого эфира;
- открытость медиaprостранства [9];

- распространенность рекламного контента;
- развитие компьютерных и интернет-технологий [10];
- общение в социальных сетях;
- углубление и укрепление текстовой культуры;
- широкое распространение смартфонов как портативного выхода в Интернет.

Как отмечает исследователь О.О.Селиванова, подобное явление носит название — интержаргон. «Он формируется на границе разнообразных жаргонов. Относится к социолекту как общий жаргон, который в массовом сознании значительно ослабил связи с первичными сферами употребления, однако не утратил своей стилистически сниженной маркировки. Интержаргон распространен в средствах массовой коммуникации (в газетах, журналах, на радио, телевидении, в Интернете) или в художественной литературе и претендует на статус общелитературной лексики» [11, 332].

Л.О. Ставицкая считает, что «для обозначения динамики жаргона в направлении расширенного словоупотребления, максимально широкой интеграции жаргона в общенародную коммуникацию вполне приемлемым является термин жаргонизированная разговорная речь, которая означает отдельные использования сленгизмов на фоне нейтральной или фамильярной лексики» [12, 46]. Мы считаем мнения О.О. Селивановой и Л.О.Ставицкой более приемлемыми и правомочными, так как термины жаргонизированной разговорной речи и интержаргона позволяют весьма емко и содержательно отобразить и описать современные процессы эволюции языка и его различных стилей.

Стоит обратить внимание на то, что непосредственное устное языковое общение продолжает оставаться важнейшей сферой функционирования языка [13]. До 90-х годов XX века сленг как лексика неформального общения существовал исключительно в устной форме [14]. При этом повсеместное распространение культуры текстинга, являющееся одним из плодов прошедшей индустриальной эпохи, распространивший феномен тотальной грамотности населения, и наступившей информационной эпохи, позволило ускорить процесс жаргонизации литературного и, прежде всего, публицистического дискурса. Также стоит отметить, что на данный момент развития человечества письменнопечатная культура достигла наибольшего развития, чем когда-либо прежде в истории, совершив качественный скачок в своем развитии со времен изобретения Иоганном Гутенбергом печатного станка.

По справедливому утверждению Е.А. Редкозубовой, «так как сленг является подсистемой общенационального языка, то в нем закономерно представлены основные грамматические категории литературного языка. При этом отмечается некоторая специфика их функционирования» [16, 136]. Данная специфика характеризуется более частотным употреблением междометий различного рода и существительных, образованных через синонимию, антонимию и омонимию, через образование неологизмов, аффиксацию, метафорику и заимствования из иностранных языков. Также стоит заметить, что большинство глаголов, производимых сленговой речью, образованы от существительных.

Несмотря на споры ученых-исследователей на проблему жаргонизмов, многие из которых считают, что последние вносят с позиций практической стилистики огромные изменения в современное состояние русского языка, особого внимания заслуживают выводы некоторых ученых о сленге, как важной тенденции в развитии языка.

Подытоживая сказанное, следует отметить основные выводы.

Во-первых, молодежный сленг — широко распространенное явление, который постепенно воспринимается и усваивается русским литературным языком и проникает во все сферы, в том числе в публицистический стиль.

Во-вторых, изменения в языке — это естественный процесс, отражающий основные направления развития современного русского языка, обусловленные технологическими, социально-политическими, культурными и экономическими условиями и факторами влияния социума наших дней.

В-третьих, сленг является интереснейшим социолингвистическим феноменом. Его изучение необходимо для дальнейшего развития науки социолингвистики и комплекса других филологических наук, занимающихся исследованиями русского языка, а также в процессе преподавании русского языка в организациях образования.

Список использованной литературы

1. Gevorgyan A. S. *Slang as a constituent part of functional style and its lingo-stylistic value // Вопросы науки и образования.* — 2017. — С. 70–73.
2. Руденко М. Ю. *Исследование арго, жаргона и сленга: вопросы терминологии // Филологические науки. Вопросы теории и практики.* — Тамбов: Грамота, 2016. — № 5 (59): в 3-х ч. Ч.3. — С. 127–134. — ISSN 1997–2911.
3. Костомаров В. Г. *Языковой вкус эпохи: Из практики наблюдений над речевой практикой масс-медиа.* — СПб, 1999. — С. 10.
4. Юсупова А. М. *Интернет-культура в языке современных СМИ // Гуманитарно-педагогические исследования.* — 2018. — Том 2. № 2. — С. 62–65. — Серия «Филологические науки».
5. Библиева О. В. *Молодежный сленг как форма репрезентации молодежной культуры // Вестник Томского государственного университета.* — Томск, 2007. — № 304. — С. 62–65.
6. Курокина Е. А., Мухина Н. Б. *Роль языка молодежных субкультур в печатных изданиях молодежной тематики // Филология и культура.* — 2016. — № 3 (45). — С. 34–38. — Серия «Филологические науки. Лингвистика».
7. Власов Г. Р. *Экспансия разговорности в современных средствах массовой информации // Вестник Челябинского государственного университета.* — Челябинск: ЧелГУ, 2013. — № 21 (312). — С. 108–111. — Серия «Филология. Искусствоведение».
8. Дементьев В. В. *Некоторые методологические принципы изучения речезанровых заимствований // Вестник РУДН.* — Москва, 2016. — Том 20. № 1. — С. 7–24.
9. Лебедев П. П. *Культурно-речевой аспект и блогосфера // Вестник Челябинского государственного университета.* — Челябинск: ЧелГУ, 2015. — № 5 (360). — С. 77–84. — Серия «Филология. Искусствоведение».
10. Михеева А. М. *Влияние сети Интернет на средства массовой информации // Научный журнал.* — 2016. — С. 114.
11. Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми.* — Полтава: Довкілля-К, 2008. — С. 331.
12. Ставицька Л. О. *Арго, жаргон, сленг: соціальна диференціація української мови.* — К.: Критика, 2005. — С. 45–478
13. Мизюрина Т. В. *Определение и общие характеристики понятия «сленг», его роль в языке и культуре современной России // Вестник Челябинского государственного университета.* — Челябинск, 2013. — № 1 (292). — С. 106–111. — Серия Филология. Искусствоведение.
14. Рубцова Е. А. *Функциональные особенности сленгизмов молодежных печатных СМИ // Вестник РУДН.* — Москва, 2008. — № 5. — С. 76–80. — Серия «Вопросы образования: языки и специальность».
15. Редкозубова Е. А. *Особенности грамматики сленга // Символ науки.* — 2016. — № 12-2/2016. — С. 135–136.

